

Александар А. Логос

ИСТОРИЈА СРБА

друго измењено издање

А Т Ц

Александар А. Логос

ИСТОРИЈА СРБА

Александар А. Логос

ИСТОРИЈА СРБА

Друго измењено издање

ШТАМПАНО ИЗДАЊЕ НИЈЕ У БОЈИ
atcistorijasrba@yandex.com

АТЦ
Београд, 2016.

ПРЕДГОВОР

Историја Срба је прича о путовању једне људске заједнице кроз време и простор. У покушају да створимо слику тог путовања суочавамо се са заборавом и уништењем а укупна представа о том путовању остаје без већине детаља и нејасна. Таква осиромашена представа је највише што можемо добити од историје.

Да би се створила било каква представа о прошлости морамо имати неке остатке из те прошлости. Писани остаци несталог света су важан извори нашег знања, али писани извори наведени на крају дела нису једини његов извор. Материјални извори и усмено предање се нису могли избећи. Ако сам негде написао да је аспра мали сребрни новчић извор те мисли је материјални остатак који сам гледао у музеју у Сремској Митровици. Усмено предање је преузето изворно од учесника савремених догађаја, или посредно као изјава сведока или учесника описаног догађаја а коју је он дао у информативној, документарној и другој емисији за телевизију.

За почетак историје у ужем значењу узима се настанак првих писама и првих држава. Период пре појаве првих писама и првих држава назива се преисторијом. За историју Срба ова подела је важна. У време када други народи о Србима остављају прве писане податке, Срби немају ни државу ни писмо. Према томе, Срби су на почетку VII века живели у преисторијском добу, али су долазили у додир са народима који су живели у историјском добу. Овај пример говори да прелаз из једног у друго доба у развоју људског друштва није био истовремен. Када једно подручје или један народ пређе из преисторије у историју, код другог народа тај прелаз се није морао догодити. Исто важи и за друге периодизације у историји. Периодизације у историји су увек непрецизне и условне. Наравно, у писању је прихваћена уобичајена подела на средњи век, нови век и савремено доба.

Углавном је све што историчар може рећи о историји већ речено. Историчар, већим делом, сакупља већ познато и понавља. Ипак, невероватно звучи мисао да се нешто може потпуно поновити. Живот је стална промена и „није могуће два пута стати у исту воду”. Све написане и изговорене речи у духу читаоца одјекују другачије

него у духу писца. Људи различито замишљају оно што речи означавају. Ако читамо речи „храстов лист”, неко ће видети зелени лист, неко увели јесењи и сл. Зато све што читамо у нама звучи мало другачије него у онима који су то писали. Док пишемо о већ реченом оно се променило у нама. Јавља се у другом лику. Док путује кроз људе мисао се мења и живи свој живот. Уз то увек је могуће да се открије неки непознати историјски извор. Лоша „вест” за оне који су писали историје и добра за оне који ће их писати, јесте да ће историја свега или скоро свега морати да се пише изнова и изнова.

Хемингвејево дело *Старац и море* у једном свом слоју садржи и причу о стварању књиге. У тој основној причи стари рибар полази да улови велику рибу. На непрегледној морској пучини он се сам бори са рибом. После исцрпљујуће борбе, успео је да улови највећу рибу до тада. Нажалост, на повратку у луку његов улов, који је био привезан за чамац напаале су ајкуле. Ајкуле су скинуле месо са рибе. Уморни старац у луку довози само костур. Уместо да пред људе у луку донесе свој савршени улов (стварни живот), он може да им покаже само костур (осиромашену слику нечега што је било живот). Вероватно није случајност што је један Хемингвејев савременик књижевне критичаре упоредио са ајкулама. Ипак, и сам костур који је стари рибар довукао сведочи о поједеној риби. Сви су писци осуђени на већи или мањи неуспех. Историја народа, у најбољем случају, може дати само костур прошлости једног народа.

Појам народ (нација) није имао исто значење за све који су га употребљавали или који га данас користе. Приликом рођења свако људско биће потпуно је немоћно и зависно од својих родитеља. Ти родитељи који га штите на почетку живота су прва заједница човека. По правилу, може се рећи да се људи рађају као припадници породице са којом су повезани родбински (крвно) и интересно. Породице су даљим везама повезане у веће заједнице родбине (и родова). Те родбинске заједнице даље су повезане у шире заједнице сличних људи, тј. народе. Народ или нација првенствено се схвата као заједница људи истог порекла и „сличних” интереса. Зато словенска реч род (родъ) може означавати људска бића који су повезани рођењем у заједницу у ужем, али и ширем смислу, тј. породицу, народ, али и целу живу врсту.

Видљивије од истог порекла народе уједињује заједнички начин споразумевања (језик). Тако се као народи углавном обједињују заједнице које верују да имају заједничко порекло и јединствен језик.

Народи су настали из народа који су раније постојали. Међу онима који имају заједничко порекло постоје велике сличности.

Најупадљивија спољашња сличност је сличност језика којим се споразумевају. Према језику и пореклу Срби су мали део заједнице словенских народа. Словени су народи који насељавају највећи део Европе и најбројнија су заједница народа у њој. Највећи део Словена су Руси. Они са Словенима у Белорусији и Украјини чине Источне Словене. Мању заједницу Словена чине Западни Словени (Лужички Срби, Пољаци, Чеси и Словаци). Још мања заједница су Јужни Словени. Њих чине Словени од Бугара на истоку до Словена на западу, а најбројнији међу Јужним Словенима су Срби.

Народи су настојали да створе државне заједнице у којима ће остваривати своје заједничке интересе. Према томе и државе су добиле имена народа, али су и становници државе у којој живе називани по имену државе. Извођење народног имена из државног створило је тврдњу да су сви становници једне државе у државно-правном смислу припадници те нације. На пример, у Мађарској се у XIX веку званично заступало уверење да су сви становници Мађарске Мађари. Тако, нпр. једна особа мисли да по пореклу и матерњем језику припада Србима, али према држави у којој живи може бити Мађар.

У животу се јављају и сложеније појаве. Прво, неко је потомак два или више народа. Друго, током живота или чак и истовремено, може живети у различитим државама. Даље, може говорити и више језика. Особа може један језик користити приватно у кући у споразумевању са сродницима, а други у јавном животу са суседима. Могуће је и да у различитим периодима свог живота користи различите језике приватно. Код Јужних Словена, али не само код њих, на стварање савремених народа велики утицај имала је вера. Тако се догодило да људи који су говорили истим језиком, имали исто порекло и живели у истој држави, мисле о себи као о народима са различитим културама и интересима.

Припадност народу је стање свести. Људи се рађају са свешћу о себи, а у детињству стичу и свест да припадају породици као заједници. Већ ту се сусрећу са умањеним оквиром за оно што је свест о нацији. Породице су заједнице крвних сродника, али у њима увек има и оних који су постали део породице којој не припадају по свом рођењу. Приликом склапања брака половина особа прелази из једне у другу породицу, са којом нема крвно сродство, заједничке блиске претке. Ређе особе мењају породицу усвајањем. Често чланови породице деле исте обичаје и схватања, али ни то није правило без изузетака.

Припадност нацији је свест о припадности једној проширеној породици. Основу нације чини првенствено свест о заједништву.

Историја Срба је историја заједнице људи који су себе тако називали. Народ је жива заједница људи. Историја Срба је и историја једне националне генезе која, као и све што је живо, није завршена.

Срби као народ су се мењали. Мењала се и њихова самосвест. Иза истог имена у различитим временским периодима или областима је различит садржај. Заједничко је њихово прихватање да се зову тим именом. Данас, још, постоје два народа који се називају Србима. Они имају заједничко порекло, али се по ономе што чини један народ (језик, држава, односно подручје где живе, верске представе, обичаји и интереси), битно разликују. То су Јужни Срби на Балкану и Северни (или Лунички) Срби у источној Немачкој.

Данас потиснута свест о племенској припадности била је између свести о породици и свести о нацији.

Постоје и спорна мишљења о припадности неког појединца народу, али је често неспоран утицај таквих особа на историју народа. Георгије Александрович Острогорски је припадао свету руских емиграната који су после I светског рата стигли у Краљевину СХС. Неразумно би било оспорити његову припадност Русима и Русији. Ипак, он је један од највећих историчара које су Срби имали.

Бављење историјом је бављење свим оним што је створило садашње стање у коме живимо. Историја покушава да одговори зашто смо ту где јесмо и у таквим односима у каквим се налазимо.

Понекад се људи баве прошлошћу у нади да ће моћи да виде будућност или чак да је поправе. Истражујући прошлост, људи траже у њој оно што је могло бити боље учињено. Траже грешке и покушавају их исправити, или избећи у садашњости. Овакво схватање историје основ је за чувену реченицу М. Т. Цицерона: „Историја је учитељица живота”. Ипак, историја увек упроштено реконструисхе прошлост. Ако бисмо покушали реконструисати потпуну прошлост, био би то покушај реконструкције целог једног изгубљеног света. Само би реконструкција целог света и свих његових процеса и тренутака дала довољно знања да потпуно схватимо садашњост. Само тада било би могуће да предвидимо (будући) тренутак који долази. Ниједан мозак и ниједна машина никада неће бити довољно велики за такву потпуну реконструкцију прошлости. За то би требао цео Космос истоветан са оним у коме живимо.

Историчар је осуђен да тежи недостижном. Никада нећемо моћи у целини створити слику прошлости и потпуно предвидети будућност. Део неизвесности ће остати вечити пратилац човека, као и део извесности, уосталом. Свако знање може бити корисно, али није свемогуће. Када је жеља човека у потпуном нескладу са могућим од знања је мала корист.

Од VII до IX века Срби су прешли из „варварства” у цивилизацију. Напустили су родовско-племенске заједнице, створили државу, а после државе добили су и писмо. Истовремено највећи део Срба ушао је у византијску, источнохришћанску цивилизацију. Током средњег века око Средоземног мора уобличиле су се три различите културне, цивилизацијске области: византијска, западноевропска и арабљанска.

Срби који су рођени и обликовани у духу хришћанства, или комунизма имају исто име, али цивилизацијска разлика је таква да тешко могу једни друге разумети. Зато су дате краће допуне које олакшавају да се разуме основни поглед на свет Срба хришћана и комуниста. Део допуна садржи опис живота људи (Никола Тесла) који су имали или имају велики значај за Србе и њихово мишљење о себи, али чије животе није могуће у довољној мери осветлити у општем приказу историје Срба. На крају две допуне су написане да се детаљније појасне две озбиљне забуне и грешке које су настале у истраживању историје Срба.

20.8.2016. Бијељина

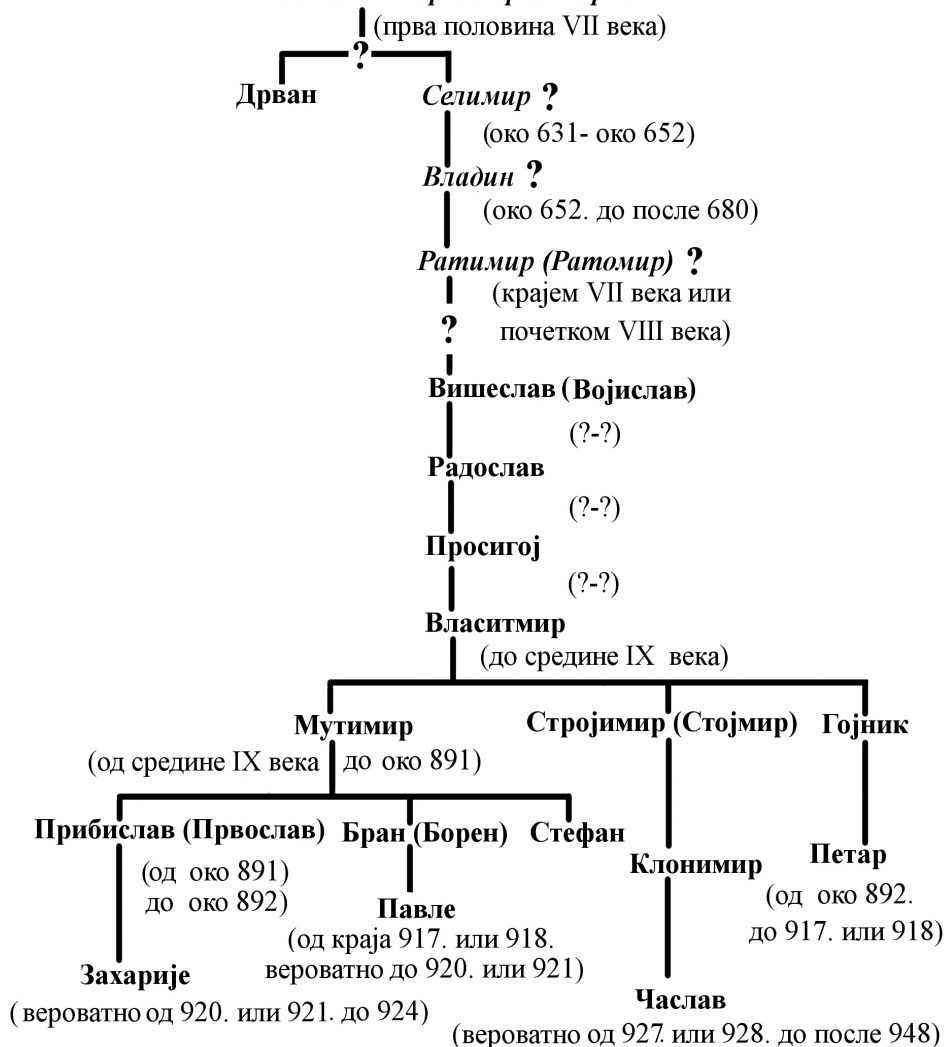
Копија бронзане главе Константина I Великог (Народни музеј у Нишу)

I
СРБИ ПРЕ ВЛАДАВИНЕ
НЕМАЊИЋА

ЛУЖИЧКО-БАЛКАНСКА ДИНАСТИЈА

Вишеславићи ?

Непознати владар Северних Срба

Легендарни владари - **Селимир ?**

Историјски владари - **Мутимир**

1.

Византија и Словени до средине VI века

Римско царство и Велика сеоба народа

Римљани и њихова војска вековима су наметали своју вољу и власт око Средоземног мора. У том дугом периоду изгледало је да није питање да ли ће неки народ, који је био, на границама Римског царства бити побеђен, него када ће се то догодити. Оне који нису говорили латински и грчки језик Римљани су називали „варварима”, мислећи да су мање вредни од њих. Варвари око Римског царства као да су имали мало избора. Могли су пристати да слушају Рим, или изабрати да буду протерани и побијени. Чинило се да су и велики порази војске из Рима само привремени пре коначне победе „неуништивог” Римског царства. Ипак, све што човек створи мора бити уништено. Крај владавине Римљана земљама и народима се приближавао. Доба победа Римљана смењивало је доба њихових пораза. Стварање државе смењивало је њено рушење, а Римљани господари морали су или постати слуге „варвара” или умрети са својим царством. Римско царство дуго је стварано, па је дуго и пропадало. Пропадање Римског царства се временски, али и узрочнопоследичним везама, подудара са Великом сеобом народа.

За разлику од периода када народи живе на једном подручју, а само појединци и мањи делови тих народа селе се, постоје периоди када велики делови или цели народи прелазе, у кратком времену, стотине или хиљаде километара и трајно мењају подручје на коме живе. Један такав период у Европи је Велика сеоба народа, тј. период између III и IX века. Од III века варварски народи су све чешће, успешно, нападали Римско царство. У време цара Луција Домиција Аурелијана (270-275) на подручју северно од доњег Дунава Римско царство почело је да се повлачи пред варварима. Тада је Дакију (данашња Румунија) потпуно препустило германским Готима.

Три најпознатија римска цара у периоду од краја III до средине VI века били су са Балканског полуострва. Они су чинили значајне напоре да очувају, преуреде и обнове Римско царство. Први од њих био је Гај Валерије Аурелије Диоклецијан (284-305). Он је реформа-

ма обновио уређење Римског царства и продужио његово трајање. Диоклецијан је био и последњи велики заштитник старих многобожачких веровања а зато је прогонио хришћане. Не мање значајан за Римско царство, али и за средњи век, био је цар Флавије Валерије Константин I (306-337). Рођен је око 273. на подручју Наисуса, данашњег Ниша. Ту је као цар изградио и једну своју резиденцију (Медијана). Константин I Велики подигао је од 324. до 330. нову престоницу Константинополис на месту старог града Византиона, тј. на европској страни мореуза Босфора. Тај град у ком су боравили цареви Словени су назвали Цариград. Константин I допустио је хришћанима слободу вере у Римском царству (Миланским едиктом 313). То је довело до бржег ширења хришћанства. Трећи у овом низу великих владара рођених на Балканском полуострву је Флавије Петар Сабатије Јустинијан I. Он је владао у периоду када је Великом сеобом народа већ био изгубљен западни део Римског царства.

Већ у другој половини II века и почетком III века дошло је до значајног кретања германских Гота од Балтичког мора, преко реке Висле до Црног мора. Средином III века они су имали велики савез племена од Панонске низије до реке Дњепар. У том племенском савезу морало је бити и доста Славена. Долазак Хуна из Азије у Европу (између 370. и 375) убрзао је Велику сеобу народа. Кретање Хуна кроз јужноруске степе према Панонској низији довело их је у сукоб са Готима. Победе Хуна у тим сукобима убрзале су масовна померања Германа и Славена. Нека племена побегла су испред Хуна, а друге су они покорили и повели са собом. Хуни су покорили Источне Готе, а око средњег тока Дњепра покорили су и тамошње Славене. Део покорених Славена Хуни, а можда и раније Готи, одвели су са собом према Панонској низији. После су славенска племена наставила и самостално да се крећу према Панонији и доњем току Дунава. Део Славена свакако је неко време био под влашћу Гота и готског владара. Тако да необично писање у *Барском родослову* да су Славени и Готи један народ није потпуно неразумно у свим временима и на свим просторима. Готи и део Славена под једним владаром јављали су се као један народ за противнике. Морамо претпоставити да је у упадима Гота на Балканско полуострво у III и IV веку учествовало и нешто Славена, које Римљани нису посебно издвојили пишући о тим нападима.

Долазак Хуна у Панонску низију и пропаст Западног римског царства

Бежећи испред Хуна, Западни Готи (Визиготи) су 376. прешли на Балканско полуострво и уз одобрење Римљана боравили у Тракији. Ту је дошло до свађе са представницима римске власти, а затим и до оружаних сукоба. Највећа битка се догодила у августу 378. код Хадријанопоља (Једрена). У битки против варвара погинуо је цар Гај Аурелије Валерије Валенс, а већина његове војске је побијена. Римским царевима постало је јасно да Готе не могу војнички поразити. Цар Флавије Теодосије I (379-395) се са Западним Готима договорио да они постану „савезници” (федерати) Римског царства. То је значило да Западни Готи могу да се настане на територији у Панонији и јужно од Дунава, тј. на тлу Римског царства. У замену за имања која су населили, Западни Готи су давали помоћну војску римском цару. Исти цар Теодосије I одлучио је да једина допуштена вера у његовој држави буде хришћанство. Христијанизација становништва на Балканском полуострву је у то време убрзана. Теодосије I је поделио Римско царство на Источно и Западно и управу над њима предао својим синовима 395. То је личило на претходне поделе, али после 395. никада није обновљено јединствено Римско царство. Иако је постојала свест да су то делови јединственог Царства два дела су се све више удаљавала. Западно римско царство се кретало у пропаст, а Источно у преобликовање. Становници Источног римског царства себе су називали Ромејима (Ρωμαίοι), тј. Римљанима. Своју државу звали су ромејском, али се та држава претварала у грчко средњовековно царство. Много касније научници су Источно римско царство, да би се јасније разликовало од античког Римског царства, према имену града Византиона назвали Византијом. Према Г. А. Острогорском: „Римско државно уређење, грчка култура и хришћанска вера главни су извори византијског развитака. Без било ког од та три елемента Византија се не може замислити”.

Споразум Римљана са Западним Готима није био трајан. Они су поново дошли у сукобе са Римљанима и пљачкајући прешли у Италију. Готски вођа Аларих освојио је и опљачкао и стару престоницу Рим 410. У првој половини V века до Панонске низије дошли су Хуни. Најкасније са Хунима у Панонску низију су стигла и нека славенска племена. Врхунац моћи Хуна је био у време владавине Атиле (434-453). Тада су Хуни пљачкали на истоку подручја јужно од

Кавказа, а на западу данашњу Француску. О страху који су изазивали Атилини напади сведочи надимак који му је дат „Бич божији”.

Источноримски цар Теодосије II (408-450) морао је плаћати годишњи данак за привремене мировне уговоре са Атилом. Хуни су на Балканском полуострву освојили и опустошили Сингидунум, Виминацијум, Наисус и десетине других римских градова. Цареви су морали да преговарају са њима. Ради преговора из Византије је у Панонску низију био послат Приск. Он је путовао 448. од тадашње границе код Ниша на север у престоницу Атилине државе и написао један извештај о том путовању. Атилина престоница, вероватно негде уз реку Тису, била је велико насеље направљено од дрвета са једним каменим купатилом (по узору на римске терме). Описујући путовање и преласке преко река, Приск, поред скела, спомиње и „моноксиле” (најстарији облик чамца). Уз то кратко описује да их ти варвари, прецизније неименовани, „праве од посеченог и издубљеног стабла”. За варваре који су у Панонској низији примали њега и његове пратиоце, Приск пише: „По селима су нам спремали храну, место жита просо, место вина медос (медовину), како се тамо зове”. О њима је још записао: „ови становници који су помешани, поред свог варварског језика, теже да знају или хунски или готски, па и латински”. За „Ромеје” главна опасност били су Хуни и Готи, па је њихова имена записао, али не и име трећих варвара. После Ромеји израду моносила и употребу медовине описују скоро као одлике славенског начина живота. Мисли се да је и Приск описао Славене.

Посредно присуство Славена на подручју Атилине државе потврђује и писање Јорданеса из VI века. Пишући о Атилиној сахрани, он наводи да је њу пратио обред „страва, како га они зову”. Појава славенске речи страва у Јорданесовом делу сведочи да су извор за његов опис Атилине сахране неки Славени. Присково и Јорданесово писање указују да су средином V века, на подручју уз доње токове Дунава и Саве, Славени били на границама Византије. Сусрет Славена са Византијом био је само још један сусрет варвара са цивилизацијом у време Велике сеобе народа.

Смрт моћног Атילה (453) довела је до сукоба међу Хунима, а против њих су се побунила и германска племена. Хунски племенски савез се распао. Атилине Хуне у Панонској низији сменили су Источни Готи. Они су склопили привремени савез са Византијом. За разлику од Византије прилике у Западном римском царству су се и даље погоршавале. Оно је престало да постоји 476. Тада су германски плаћеници под командом Одоакара скинули са власти последњег цара Западног римског царства Ромула Августула. Краљ Одоакар је само формално признао власт римског цара из Царигра-

да, али то није имало никакве стварне последице. Касније, Цар Зе-
нон наговорио је вођу Источних Гота Теодориха да пређе 489. у Ита-
лију, преотме је од Одоакара и тамо створи своју државу (створена
до 493). Источни Готи су из Италије завладали и Далмацијом.

То је трајало до 535. Тада је цар Јустинијан I (527-565) у поку-
шају да обнови јединство Римског царства завршио рат са Ванда-
лима. Он је послао Велизара са војском против Источних Гота у
Далмацији и Италији 535. Већ, 536. Јустинијанова војска заузела је
Далмацију, а када се 540. предао краљ Источних Гота освојена је и
Италија. То није био крај рата. Нови краљ Источних Гота (после 540)
постао је Тотила и рат се наставио до 555.

Славенско (словенско) име и прадомовина

Најстарије писане податке који сигурно говоре о Славенима
оставили су писци из Римског царства. Славени су тада мало позна-
ти и далеки Римљанима. Зато Римљани Славене нису спомињали
по њиховим народним именима, већ су их звали Венедима и Ве-
нетима. Леополд Ленард указује да су вероватно пре Римљана и
Германи Славене називали Вендима. То име од Германа преузели
су Римљани јер су и прве „вести о Славенима добили преко Герма-
на”.¹ Тако се код римских писаца за Славене појавило име Венеди, а
од њега и Венети.² Од римских писаца изгледа да је први запис о
Славенима (под именом Венеди) оставио римски писац Плиније
Старији, који је живео у I веку нове ере. Плиније спомиње Венед
као један од народа код реке Висле. Корнелије Тацит (I – II век нове
ере) и Клаудије Птоlemeј (II век нове ере) такође спомињу Венете
(Венед) и планински венац Карпата зову „Венетским планинама”.
Тацит је, у *Германији* написаној крајем I века нове ере, записао да
се Венети, који живе источно од реке Висле, разликују од номада
Сармата. За Сармате пише да „проводе живот на колима и коњима”,
а Венети „граде куће, носе штитове” и боре се као лака пешадија.
Птоlemeј је сместио Венед на подручје од Балтичког мора преко
Висле до Карпата.

Распад Хунске државе олакшао је разним германским племени-
ма самостално кретање преко Панонске низије. На истоку Панонске
низије германска племена Гепида створила су своју државу. Град
Сирмијум (Сремска Митровица) више пута мењао је своје господа-

1 Име Венди (Wenden) за неке Славене, као Словенце у Алпима и Северне Србе,
сачувано је до савременог доба у немачком језику.

2 Облик Венети могао је настати под утицајем истог имена за други народ који је
раније живео на подручју данашње Венеције.

ре. Нема сачуваних података да су Славени пре прве половине VI века самостално упадали на Балканско полуострво.

Славени су на подручје северно од доњег Дунава и града Сирмијума дошли (између IV и VI века) из своје „прадомовине”. Прадомовином Славена зовемо подручје у коме су Славени боравили када се први пут јављају поуздани писани подаци о њима и у ком су обликовани као народна заједница. Преовладава мишљење да као ужу прадомовину Славена треба замислити подручје које је на југозападу долазило до планине Карпата, на северозападу до сливова Висле и горње Одре. На југоистоку прадомовина је била око средњег тока реке Дњепар, а на североистоку горњег тока Волге. На југу славенска прадомовина сигурно није долазила до обала Црног мора, где су се налазиле старе грчке колоније.¹ Утврђивањем речи које су и после настанка посебних славенских језика у већини њих остале заједничке покушано је делимично откривање које су речи стари Славени користили у прадомовини. На тај начин се може доћи до претпоставке шта је окруживало старе Славене, тј. за какве су пределе, биљке, животиње и која занимања имали речи. То омогућава да се наслути какав је био предео у коме су створили и користили те речи (тј. каква је била њихова прадомовина). Та истраживања указују да стари Славени нису имали развијен језик везан високе планине и за море, тј. да вероватно прадомовина није излазила на море. Насупрот томе у њиховој прадомовини је изгледа било доста река, мочвара, језера и листопадних шума.

У време боравка Славена у прадомовини, поједина славенска племена нису увек била на истом подручју. Она су се премештала. На рубним подручјима прадомовине, Славени су морали бити измешани са другим народима. Поред тога, границе прадомовине већином нису јасне линије раздвајања као данашње границе држава.

У другој половини II века и почетком III века западним делом славенске прадомовине прошли су Германи, Готи. Тада, Готи су се кретали од Балтичког мора преко подручја слива Висле, Дњестра и Западног Буга према Црном мору. Овај пролазак свакако је довео до

1 Насупрот закарпатју као подручју прадомовине Славена, један део истраживача позива се на тзв. *Несторову хронику (Повест прошлих година)*, која је настала у Кијевској Русији у XII веку. Према њој Славени су се из Паноније раселили на север. То писање нема другу потврду и вероватно је угледање на описе расељавања народа са југа које је монах писац преузео из *Светог писма*. Боравак Славена са Хунима у Панонској низији и Подунављу могао би бити други извора да се појави тврдња да је тамо прадомовина Славена. Неки део Славена које су Хуни, или Готи у IV веку одвели у доње Подунавље могао се после смрти Атиле 453. ослободити из „хунског ропства” и вратити на исток у крајеве око Дњепра. Сећање да су се неки Славени доселили из Подунавља могло је постојати у Кијеву у време писања *Несторове хронике*.

привремене измешаности германских и славенских племена. Истовремено су Вандали и Бургунди, у II и III веку нове ере, са подручја доње и средње Одре, отишли према Римском царству. Померање Гота, Вандала и Бургунда и других могло је утицати на сеобе Славена на подручју западно од Висле.

Ипак није могуће поуздано утврдити да ли се западна граница прадомовине Славена у III веку померила на слив Одре и подручје горњег тока Лабе (Елбе) или су Славени и пре били на том подручју под влашћу Германа, а можда и пре продора Германа са северозапада (из Скандинавије, острва у Балтичком мору и Јиланда).¹ Када Тацит пише да је Висла граница Германије и земље Венета то можда није значило да западно није било Славена, а источно Германа, него да су источно, већином, владала славенска племена и старешине, а западно германска племена и њихове старешине.²

Домаћа народна имена, Славен и Словен, настала су код Словена. Странци су прво користили страна имена за Славене, а тек после ближег упознавања са Славенима преузели су од њих и њихова домаћа. Име Славени има јасније и општије значење, а можда је и старије. Настало је од речи славан.³ Назвати некога Славеном, значило је означити га као некога за кога се чуло, ко је добро познат, за разлику од непознатих, страних људи из других народа. Тако је реч Славени постала реч којом се означавају припадници „нашег” народа, а не туђинци и странци. Српска племена и део Славена на западним подручјима као опште народно име поред речи Славен користили су и реч Словен (исто Словенци и Словаци). Одавно је указано на очигледну везу између имена Словен и речи слово. Реч слово данас у српском првенствено означава један глас и један писани знак за један глас, за разлику од руског у коме се „слово” користи да се означи реч.⁴ Реч слово је вероватно за Словене и пре писмености означавала и реч и говор.

1 Леополд Ленард указује да Тацит спомиње германско племе „Луги” у I веку нове ере тамо где се касније јавља славенско племе Лужичана. Та два племенска имена можда имају исто значење и порекло од речи „луг”. Луги су могли бити славенско племе које се касније јавља као Лужичани, али то може бити и случајна сличност два племенска имена.

2 Тешко је поуздано тврдити ко је раније дошао на подручје горње и средње Лабе и Одре. Једино што је јасно је да су Славени и Германи вековима водили ратове на том подручју.

3 Према *Речнику српског језика* Матице српске (Нови Сад 1967) и данас реч славан означава особу која је стекла славу, тј. која је врло позната.

4 По Јован Р. Деретић прве речи записане на језику Словена глагољцом биле „искони би слово”. Реч слово је заменила грчку реч „логос” (слово, реч, говор, наука...), а Константин и Методије су реч „слово” могли преузети из народног језика Словена у околини Солуна. У истом значењу реч слово је код Стефана Лазаревића у *Слово љубве*, а данас у изразу „држати слово” (држати говор).

Према томе, Словени су били људи који имају речи, тј. говоре разумљиво. Ово име, вероватно, се појавило као ознака разлике у односу на странце, људе који говоре неразумљиво. *Речник српско-хрватског књижевног језика* (Нови Сад 1967) као реч којом се назива човек који не говори, тј. испушта неразумљиве звуке користи и реч немац (мутав). Иста реч немац (Немац), за некога кога не разумемо, могла је постојати и пре много векова. Простор између Рајне и Лабе антички писци су називали Германијом. Срби (и други Словени) данас тај германски народ називају Немцима, а њихову земљу Немачка. Ти „Немци” себе зову „Дојче”, а своју земљу „Дојчланд”. Словени (Срби) су на подручју источне Немачке почетком VII века, а сигурно и раније, били у додиру са прецима данашњих Немаца. У време првих додира Словени нису разумели говор својих западних германских суседа. Тада су цео тај народ вероватно назвали Немцима, а њихову земљу Немачком. Насупрот томе, себе су означавали као Словене.

Оба објашњења имена Славен и Словен су јасна, али је мање уочљиво да су вероватно суштински имала слично значење, тј. да се та двојност народног имена вероватно појавила јер су те две речи за Словене, који су их користили, значиле исто или скоро исто. Оба имена означавају особе које разумемо а које знамо, за разлику од особа које не разумемо и које су нам непознате. Речи Славен и Словени када се употребе као име народа означавале су људе који „наши”, познати, а не страни, туђи. Видива је и гласовна сличност речи Славен и Словен. Све то је утицало да се појаве два домаћа имена за наш народ у време када су Славени (Словени) били један народ. Није без значаја што се та двојност општег народног имена сусреће на подручју где је постојала одговарајућа смисаона двојност племенских имена. Код племена Ободрити – Бодричи ова двојност је непосредна. Вероватно је иста двојност присутна и у имену Љутићи – Вилци.¹

Прадомовина Словена углавном је равничарско подручје са благим узвишењима и са доста река и језера. Словени су се у прадомовини бавили земљорадњом, сточарством, ловом и риболовом. Живели су у родовима и племенима и веровали у много богова. Можда би требало замислити словенске заједнице (села и родове) како живе на неком мањем обрадивом подручју прадомовине, око кога су се простирали пашњаци, ловишта и густе листопадне шуме. Такве шуме и реке су могле представљале већину граничних појасева између појединих заједница Словена, али и страних народа са

1 Вилци вероватно има значење које данас сусрећемо у изразу „повиленио је”, тј. разљутио се (побеснео је) и одговара стању у коме су, по веровању, биле виле када се наљуће на смртне људе који су их повредили.

којима су Словени били измешани у прадомовини. Из више разлога дошло је до сеобе Словена из прадомовине. Један од узрока пресељавања био је заостали начин обраде земље. Земљу су обрађивали ралом које је само раздвајало површински слој земље, а није превртало тај слој земље, као што то чине плугови својим савијеним делом раоника. Ралом обрађивано тло се брзо исцрпљивало, а род (или племе) или само део те заједнице морао је да прошири своје обрадиво подручје крчењем шума, или да се пресели на ново подручје. Повећање броја становника је био други покретач да се потражи нова обрадива земља изван прадомовине. Поред тога и сукоби са Германима, Хунима и другим народима утицали су да део Словена напусти прадомовину. Неки су бежали испред напада, а друге су нападачи одводили са собом као целе заједнице, села, родове или племена.

Пљачкашки напади Словена у првој половини VI века и појављивање њиховог народног имена

Можда је у II веку први пута записано и домаће име Словена. Клаудије Птоlemeј је записао да северно од Карпата, поред Венета бораве, као суседи Сармата, и неки $\Sigma\omicron\upsilon\beta\eta\nu\omicron\iota$, а то се изгледа може читати и као Суовини, то јест Словини.¹ Ако је то најстарије сачувано записано име Словена оно нестаје из писних извора у следећа 4 века. Име Славени поуздано и редовно се јавља тек од VI века, код Прокопија из Цезареје и других Ромеја, у време када су почели њихови самостални напади на царство Ромеја. У време смрти Атиле, Славени су били насељени и северно од доњег Дунава, који је био природна граница тада најуређеније европске државе царства Ромеја или Византије. Ромејски писци су у првим деценијама VI века за Влашку низију северно од Дунава записали да је то Склавинија ($\Sigma\kappa\lambda\upsilon\beta\eta\nu\omicron\iota$), тј. земља Славена.

У VI веку ромејска власт на Балканском полуострву и у Срему била је уздрмана, али је ту још постојало бројно романизовано и христијанизовано становништво. Тако су Славени на Балканском полуострву затекли бројно хришћанско становништво које је себе називало Ромејима. За кретање великих заједница варвара који су долазили са севера била је значајна мрежа камених путева које су Римљани изградили. Важан римски камени пут, широк око 6 метара, водио је од Сингидунума (данашњи Београд) преко Наисуса (Ниша)

1 Код преношења речи из словенских језика у грчки језик понекад су уметани у словенској речи непостојећи самогасници, а грчко β није увек мењало словенско б, него некада и слово в.

према Константинополису (Византиону). Пут је био познат под именом Војни пут (*Via militaris*). Изграђен је вероватно већ у I веку нове ере. Пут је на западу био повезан са Сирмијумом, једном од престоница римских царева крајем III и у IV веку. Од Сирмијума један значајан римски пут водио је до Салоне, управног средишта провинције Далмације. На југу од Наисуса одвајао се један пут који је низ Вардар водио до Тесалоникија (Солуна).¹

Од првих деценија VI века почели су самостални пљачкашки напади Славена. Средином VI века ти напади су се претворили у повремена, а после 602. и трајна насељавања на Балкан. У том дуготрајном процесу, славенска племена долазила су у таласима са североистока и севера, из Панонске низије, Румуније, али и прадо-мивине, на Балканско полуострво. Први пљачкашки упад Славена преко Дунава на Балканско полуострво забележио је Јустинијанов историчар Прокопије из Цезареје. Он Славене у том првом нападу назива „Антима”. За тај напад записао је да се догодио у време цара Јустина (518-527) и да је нападаче поразио Герман, тада „стратег читаве Тракије”. Напади Славена поновили су се од почетка владавине Јустинијана I (527-565). Према писању Прокопија Славени (*Σκλαβηνοί*) и Анти (*Ανται*) у свему су исти, а и име им је „било у давнини заједничко ... Спори”. Његов савременик, Јорданес за Славене је употребио и раније употребљавано име Венети. Записао је да су они живели код извора Висле и иза Карпата. Даље он пише да се делови истог народа називају још Славенима и Антима, а да последњи бораве северно од Црног мора између река Дњепар и Дњестар. Према њему после смрти Ерманарика (око 376), нови вођа Гота је напао Анте. Тада је неки вођа Анта „Бож (Voz) са сино-вима и 70 првака” био поражен и убијен. Иза имена Анта је вероватно већи племенски савез Славена. Око 560. били су поражени од Авара, а почетком VII века се спомињу последњи пут.

Јустинијан I, који је рођен западно од Наисуса, у Јустинијани Прими код данашњег Лебана, је према речима Острогорског, био последњи велики римски цар. Желео је да обнови јединствено Римско царство и зато је повео ратове против Германа (Вандала, Источних и Западних Гота) који су створили своје државе на територији некадашњег Западног римског царства. Нарочито дуго, 20 година, ратовао је на западном делу Балканског полуострва и у Италији против државе Источних Гота (Острогота). Пред крај Јустинијанове владавине изгледало је да је он победама над варварима на северу

1 Пред самосталне пљачкашке нападе Словена поред ратова Балканско полуострво страдало је и од разорног земљотреса (518). У њему је порушен град Скупи (Скопље) и више других утврђења.

Африке, у Италији и на Пиринејском полуострву обновио Римско царство око Средоземног мора.¹

Славени се у време Јустинијанове владавине први пут спомињу под тим именом и на Балканском полуострву. У првим годинама владавине Јустинијана I, ратујући против Славена, са успехом је на леву обалу Дунава прелазео његов војсковођа Хилвуд. У време рата против Острогота много византијских војника послато је у тај рат. Према писању Прокопија Јустинијанове војсковође су за борбе против Острогота у Италији 537. користиле и коњанике Славене и Анте, „који обитавају с ону страну Дунава”.

Источније, на Балкану, за одбрану границе од упада Славена Јустинијану I недостајало је војника. Упади Славена били су све чешћи, а број оних који су долазили све већи. Да надокнади недостатак војника, Јустинијан I је обнављао и подизао бројна утврђења дуж границе на Дунаву и Сави, као и јужније у унутрашњости.

Историчар Прокопије у *Тајној историји*, коју је крио од цара Јустинијана I, пише да је у нападима „Хуна и Славена и Анта” на подручју од Јадранског мора до Константинопоља „откад је Јустинијан преузео власт ... при свакој провали било, што убијених што заробљених, преко 200.000 Ромеја, тако да се читава та област претворила у скитску пустињу”. То је свакако преувеличавање, али говори о величини пустошења како га је замислио Прокопије. Многи градови су пропали. Према Прокопију 548. „војска Славена, прешавши реку Дунав, почини страшна злодела над свим Илирима све до становника Драча (Επίδαρμίωv), убијајући и заробљавајући све одрасле људе на које би наишли и пљачкајући благо. Пође им чак за руком да освоје и много тамошњих тврђава које су до тада замишљане као сигурне.” За тај догађај он тврди да је Славене пратило 15.000 византијских војника који нису смели да их нападну. Број од 15.000 је претеран, али говори да бројност Славена није била мала. У нападима мушкарце су великим делом убијали, али су део њих са женама и децом одводили као заробљенике. До средине VI века, после пљачкашких упада у Византију, Славени су се брзо враћали у станишта северно од Дунава. Приликом напада на Византију,

1 Правници цара Јустинијана I настојали су створити целовит зборник важећег римског права. Направили су *Јустинијанов кодекс* (збирку важећих закона римских царева) и *Дигесте* (збирку списа класичних римских правника). Те две збирке, са новим законима (Јустинијанове новеле), чине *Корпус јурис цивилис*. „Ромеји” у Јустинијановом царству нису били „слободни грађани” него је требало да служе Богу и цару, а за разлику од времена старовековног Римског царства отежано је и остваривање права на развод брака тражењем оправданих разлога. Као хришћански цар Јустинијан I уместо старије цркве Св. Софије у Константинопољу, коју је уништио пожар 532. године, наредио је да се подигне данашња истоимена грађевина.

средином VI века, писци РOMEји пишу о хиљадама Славена који су учествовали у појединим нападима. То говори да су Славени за те нападе стварали племенске савезе.

Дужа задржавања Славена на Балканском полуострву и аваро-славенски племенски савез

Средином VI века, када су Славени почели да се задржавају дужа јужно од Дунава и Саве те покрајине РOMEјског царства дуго су биле пустошене, а становништво у њима било је проређено. Почетком 550. Тотила је освојио Рим. Управо тада, у првој половини 550. словенска војска од око 3.000 војника прешла је преко Дунава на југ. Поделила се на два дела. Један део пљачкао је источни део Балкана и заузео је неколико мањих византијских градова. У том походу стигли су до Дугог зида, који је штитио Константинопољ. Други део Славена опљачкао је провинцију Далмацију. Прокопије описује и начине како су Славени убијали РOMEје. Он је написао: „забивши чврсто у земљу кочеве и зашиљивши их до крајности, на њих би несрећнике посађивали свом силом и, управивши шиљак кочева у средину задњице, набијали јадницима све до утроба и тако их најрадије усмрћивали. Ови варвари веома често би заболи у земљу четири дебља дрвета а за њих везивали руке и ноге заробљеницима и тукући их затим веома дуго тољагама по глави, убијали би их као псе или змије или какво друго звериње. Друге,

опет, спаљивали би без икакве милости, пошто би их сатерали у колибице заједно са говедима и овцама, уколико ове уопште нису могли да отерају у своју земљу.” Ромеји вероватно нису били милостивији према Славенима. Псеудо-Маврикије за походе против Славена препоручује: „Не треба штедети живот оним непријатељима који могу пружити отпор, него убијати све на које се наиђе и ићи даље”.

После описаног пљачкашког похода из прве половине 550. године, Прокопије пише да је исте 550. у земљу „Ромеја провали толика маса Славена као никад пре” и прво дође у околину Ниша. Одатле су прешли у Далмацију, а затим су презимили 550-51. на тлу Византије „као у сопственој земљи, без икаква страха”. То је први запис који показује намеру Славена да се задрже дуже на територији на Балканском полуострву, а не само да је опљачкају. У исто време, у другој половини 550. већа византијска војска прво је добила наредбу да заштити Солун, а затим прешла на подручје Салоне. Славени су се кретали вероватно северније. Зато су археолози претпостављали да су трагови зимовања 550-51. Славена пронађени на подручју уз реку Дрину.¹ После зимовања 551. једна војска Славена пљачкајући је стигла до Дугог зида.

Шта су Ромеји мислили о тим нападима на Балкану записао је Прокопије. Према њему: „Неки су нагађали да је ове варваре Тотила, подмитивши их силним благом, послао на тамошње Ромеје (550) да цар не би могао успешно водити рат против Гота” у Италији.² Владимир Ћоровић је замислио да су те претпоставке истините и можда биле извор да се Тотила, у касније забележеној традицији, у *Барском родослову* описује као владар Славена. Ако је тако, онда су готски владари могли бити ти који су прво довели Славене на границе Источног римског царства у III веку, а затим их и покренули да се трајно населе на Балканско полуострво VI веку.

Снажан земљотрес оштетио је Дуги зид 557. године, а следеће 558. у Константинопољ је стигао посланик Авара да понуди цару њихову помоћ против његових непријатеља. Авари су били турско-татарска номадска племена (слично Хунима) а у то време дошли су до ушћа Дунава у Црно море. У преговорима у Константинопољу договорено је да Авари зауставе нападе Славена (Анта) на Ромеје.

1 Подручје од Бијељине (некропола са урнама у селу Дворови) до налаза раних словенских остатака код Вишеграда замишљено је као подручје где су Славени можда зимовали 550-51.

2 Слична мисао да је Тотила предводио савез Гота и Славена који су нападали Далмацију сачувана је код Архиђакона Томе. Он је записао да је Тотила довео Готе из Теутоније (Немачке) и Пољске и са њима разорио Далмацију, а поред тога пише да су се ти Готи звали и „Славенима према посебном имену оних који су дошли из Пољске или Чешке”.

Заузврат, цар се обавезао да Аварима даје тзв. годишње дарове, тј. племените метале у облику новца. Мира за Ромеје није било. Када је хладна зима ледом покрила и Дунав (558-59) преко њега су прешли Кутригури и Бугари. Та племена прошла су и Дуги зид, али Константинопољ је одбранио Јустинијанов војсковођа Велизар 559. Кутригури су склопили примирје и повукли се. Према писању Теофан из Константинопоља са Кутригурима су у том нападу били и Славени.

Склапање споразума Византије са Аварима утицало је да напади Славена (и Бугара) на Византију буду заустављени током две деценије. Аварска племена предводио је старешина који је називан „хаган” (каган, хан, или кан). Авари су одлучили да пређу у Панонску низију око 566. Тада је Аварима владао хаган Бајан.¹ Он је прихватио понуду Лангобарда и са њима 567. напао Гепиде у Панонској низији. Тада је и Сирмијум био у рукама Гепида. Гепиди су били поражени, али заповедник гепидског Сирмијума предао је град Ромејима. Ромеји нису хтели да предају Сирмијум Бајану и то је довело до дуготрајног рата Авара против Византије. Лангобарди су већ следеће 568. отишли из Панонске низије према западу, у северну Италију. Авари су то искористили и заузели и Лангобардски део Панонске низије. Аварска коњица покорила је бројне Славене и остатке Хуна. Део Хуна брзо се стопио са Аварима и прихватио њихово име.

Водећу улогу у савезу аварских и славенских племена имали су Авари и њихов старешина хаган Бајан. Аварска престоница била је кружног облика, а штитило ју је више земљаних насипа и укопа, жаркова. У њој се налазио и аварски престо, тј. једна златна столица. Авари су имали јаку коњицу, а од оружја за напад и одбрану употребљавали су оклопе, копља, мачеве, лукове и стреле. Писани извори спомињу да су Авари у битку улазили после уводног сукоба који је изводила неоклопљена словенска пешадија.

Славенски ратници се већином спомињу као пешадија. Да је део Славена био вешт и у ратовању на коњима говори податак да је плаћене коњанике Славене користио Јустинијан I у својој војсци 537. за борбе против Острогота у Италији. У већим пљачкашким походима и ратовима сви способни Славени постајали су ратници. Вероватно су их предводиле некакве војводе као виши војни заповедници и сам владар. Могуће да је у време сеобе постојала и подела слична оној у римској војсци по декадном систему.² Славени су

1 Често се указује да би каснија титула бан могла бити изведена од личног имена моћног аварског владара Бајана.

2 Касније се у XII веку код попа Дукљанина спомињу: десетници, педесетници, сатници и тисућници.

чешће носили кратка копља, ножеве и дрвене штитове,¹ а користили су и секире, лукове и стреле, при томе стреле су понекад премазивали отровима. Ређе су имали и мачеве. Славени су у време првих сукоба са Ромејима избегавали борбе на отвореном и радије су прихватили борбу у шумама, мочварама и пределима са много стена које су биле погодне за сакривање. За преласке река и борбе на води користили су се чамцима које су дубили од једног великог дрвета (моноксили). Касније су научили и да опседају градове и користили су разне ратне справе за те опсаде.

Приликом поделе плена Авари су себи узимали већи део. После плачкашких упада на Балкан, они су се углавном враћали на север, а Славени су се све чешће задржавали јужно од Саве и Дунава настојећи да опљачкане пределе населе као земљорадници и сточари. Аварска власт јаче се осећала у равници (Панонска низија), где је више долазила до изражаја предност коњице над пешадијом. У Панонској низији Авари су са Славенима поступали као са својим, потчињеним, или робљем а користили су их као радну снагу.² Славени су Аваре звали Обрима (Обар).

Део Славена источно од Панонске низије, а северно од доњег Дунава сачувао је самосталност у односу на Аваре. Те Славене, на подручју данашње Влашке у Румунији, 578. напао је хаган Бајан, тада још као савезник Византије. Аварски савез са Византијом није био трајан. Бајан је Аварима и Славенима наредио да нападну византијски Сирмијум. Опсада је трајала од 579. до 582, године, немогућност цара да пошаље помоћ и глад у опседнутом граду довели су до предаје града Аварима. Тако је пало последње значајно упориште византијске власти на југу Панонске низије. Град Сирмијум одавно је опадао, а убрзо после Бајановог освајања замро је. Када је предао Сирмијум византијски цар пристао је и да поново исплати данак хагану, 80.000 златника годишње.

Приближно у време аварске опсаде Сирмијума, то јест у време владавине Тиберија I Константина (578-582), према писању Јована Ефеског, Славени су три-четири године боравили јужно од Дунава убијајући и плачкајући на тлу царства Ромеја.³

1 Прокопије Цезарејски спомиње мале, а Псеудо-Маврикије у *Стратегикону* и велике дрвене штитове. Оруђа и оружје за лов су углавном користили и у рату.

2 Остало је записано и да су зими Авари одлазили код Словена да проводе време уживајући са женама Словена.

3 Јован Ефески је записао: „за владавине победоносног Тиберија, проклети народ Славени прође кроз целу Хеладу, области Тесалије и Тракије и опустоши велики број градова ... То је трајало 4 године, док је цар био заузет персијским ратом ... на истоку“. „као у својој земљи“. Изгледа да описује већи део владавине Тиберија I.

После предаје Сирмијума, Авари и Славени су напали Сингидунум (Београд) и Виминацијум (Костолац). Према Јовану Ефеском Славени су пљачком стекли силно сребро, злато, ергеле коња и оружје. Поред тога, научили су „ратовати боље него Ромеји”.

О порасту дрскости Славена говори и вест о њиховом првом нападу на Солун. Солун је после престонице био други највећи град на Балканском полуострву. Око 5.000 Славена у октобру 584. пошло је на Солун, али су брзо одустали од напада.

Према Монемвасиској хроници, 584. хаган је довео Аваре и Славене до Цариграда, а неки су прешли код Абидоса и пљачкали и насеља у Малој Азији. Неки су стигли до Пелопонеза и „избацивши и уништивши благородне и хеленске народе, сами се населише на њему”. Према истом извору „Авари су држали Пелопонез од 6096. до 6313. године од стварања света”, то јест од 587-88. до 804-05. Наравно, овдај се опис односи на Словене, чија насеља се касније спомињу на Пелопонезу, а не на Аваре. О доласку Авара и њиховом заузимању Хеладе док је главнина војске Византије ратовала на истоку са Персијом, то јест пре мира из 591. године, пише и Евагрије Схолостик.

2.

Словени и Византија од средине VI до IX века

Завршни период насељавања Славена на Балканско полуострво

Авари и Византија склопили су примирје 585. године, али већ од краја 585. хаган је послао Славене да упадну у Византију. Тракија је пустошена и 586. а хаган је исте 586. организовао словенски напад на Солун. Авари су и следеће 587. водили борбе против Византије на њеној територији. У току сукоба 588. мноштво Славена поново је прешло у Тракију. Део плџачкаша отишао је у Тесалију и на југ до Пелопонеза.

Крајем VI века напади Славена и њихова задржавања на Балканском полуострву озбиљно су угрозили византијску власт. Цар Маврикије (582-602) одлучио је да пошаље војску на Дунав. Тако је почео последњи покушај да обнови граница Византије на тој реци, тзв. Подунавска експедиција (592-602). У време припрема тог рата цар је боравио на Мраморном мору, а склопио је мир са Персијом на истоку. Ипак, рат је почео успесима Авара. Они су после битке код Сирмијума 593. освојили Бононију (Видин), а хаган је са војском стигао до Мраморног мора.

Цар Маврикије послао је војсковођу Приска на Дунав. Приск је прешао на леву обалу Дунава и напао Славене у Влашкој 594. Наредба цара да војска презими северно од Дунава довела је до побуне у војсци и повлачења, а цар је сменио Приска.

Славени су упали у Тракију 595. године, а византијска војска извршила је нови поход против њих. Упади Славена нису се престали. Византинци су успели преотети један плен од Авара који су се кретали преко западне Босне 597. Авари су 599. стигли до Цариграда, али су после појављивања куге склопили мир и повукли се. Тим миром Византинци су стекли право да нападну Славене на доњем Дунаву (у Влашкој), а убрзо су покушали да угрозе и средиште аварске државе. Приск је са војском 600. из Виминацијума прешао у јужни Банат. После више сукоба победио је Аваре код Тителског брега. Међу хиљадама заробљеника које је повео са тог подручја најбројнији су вероватно били Славени. Успеси Византи-

наца нису били трајни. После неуспешних похода византијске војске 602. и наредбе цара да војска презими северно од Дунава (ван Византије), војска се побунила. Пред побуњеницима дотадашњи заповедник Петар, брат цара Маврикија, побегао је у Цариград. Побуњена војска извикала је за цара нижег официра Фоку и кренула према престоници. Маврикије је убијен, а граница на Дунаву нестала је исте 602. Славенима је препуштена унутрашњост Балкана. Према једном папском писму послатом бискупу Солина, Славени су око 600. стизали „кроз Истру у Италију”.

Византијско царство се налазило у дубокој кризи. Цар Фока морао је пристати да даје веће годишње поклоне, тј. данак Аварима. Он је убијен 610. године, а власт је преузео цар Ираклије (610-641), који је годинама био заокупљен великим ратом против Персије на истоку. Византијски утврђени градови на обалама Јадранског мора суочили су се са завршним нападима Славена.

Славенска племена била су толико уверена у победу да су са породицама стигла пред Солун 611. у намери да га освоје и населе. Град је био препун ромејских избеглица са целог Балканског полуострва. Нису га освојили, али су се населили у његовој околини. Према *Чудима Светог Димитрија* у следећем нападу на Солун 614-16. учествовала су и славенска племена, која су у време те опсаде живела на подручју око нападнутог града, Драгувити, Сагудати и други.

Приближно у исто време, почетком VII века, Славени су са Аварима населили и обале Јадранског мора и освојили средиште Далмације, Солону. Према Константину VII Порфирогениту (945-959) заузимање Далмације од стране Авара и Славена догодио се почетком владавине цара Ираклија, а тада је освојено управно средиште Далмације град Салона.¹ То се догодило између 610. и 620.

Као и други варвари пре њих, Славени су пљачкали балканске делове Ромејског царства и ту се населили. Славени су наставили и дело претходника убијајући староседеоце. Смањење броја староседелаца, а вероватно и бројност Славена омогућили су да њихов боравак на Балкану постане трајнији од претходних варвара.

Хаган је од 29. јула до 7. августа 626. са војском од неколико десетина хиљада Авара и Славена нападао Константинопољ. У одлучујућем нападу са копна и мора 7.8.626. Аварско-славенска војска и славенски моноксилци нису били способни да прођу зи-

1 Порфирогенит је записао да из Далмације „Романи беху протерани од Авара у дане истог цара Ромеја Ираклија”, а из његовог писања види се и да су после тога у Далмацију дошли Хрвати и сукобили се са Аварима. Архиђакон Тома Сплићанин преноси погрешну причу да је коначни пад Салоне у руке Словена био у време Тотиле, то јест око 550.

дине престонице или савладају византијске бродове. Да избегну византијске бродове, Славени су се кретали плићим делом воде код „бедема Влахерне” у заливу Златни рог, али запаљива смеша тзв. грчка ватра, коју су Византинци употребили, уништила је моноксиле. После тог пораза на мору, хаган је наредио да се побију неки од Славена који су се спасили са уништених чамаца. Славени су тада потпуно напустили опсаду, а и хаган је морао одустати. Наредио је да се увече спале дрвене куле, бацачка оруђа и све ратне справе које су на колима довели или изградили испред зидина Константинопоља. Пишући о поразу славенске флоте патријарх Нићифор пише: „Међу лешевима погинулих нашло се и славенских жена”. Византијска престоница тако је преживела још један напад варвара. Савезници хагана, Персијанци узалуд су чекали на малоазијској обали Босфора на подручју Халкедона.

У време (око 600) када је почело масовно насељавање Славена на Балканском полуострву је према процени могло бити око 1.800.000 становника. Од почетка до средине VII века словенска племена су населила северне и централне области Балкана. Ређе су биле заједнице које су отишле даље на југ. Пример оних који су отишли далеко на југ су племена Милинзи и Језерити, који су се населили на Пелопонезу код планине Тајгет. Својим чамцима Славени су пљачкали острва на Егејском мору. Славени су око 642. препловили Јадранско море и напали Сипонт, тј. Беневентско кнежевство у јужној Италији.¹ Масовно пресељавање Славена на Балканско полуострво смањило је број Славена у Дакији (Влашкој) и у Панонској низији.

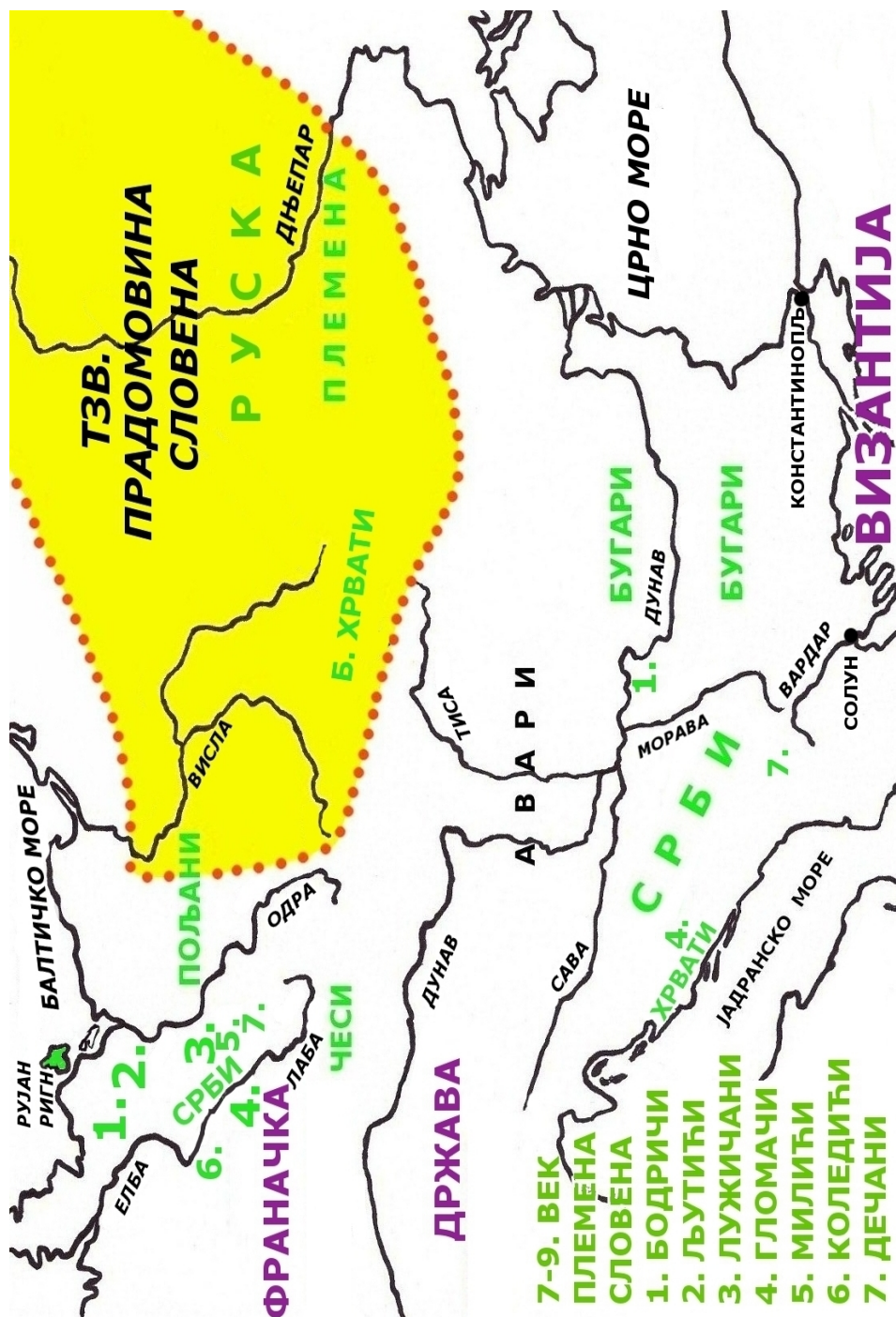
Сеоба Срба на Балканско полуострво

Од свих словенских племена која су дошла на Балканско полуострво, дуготрајна истраживања највише вести сакупила су о досељавању Срба. Ипак, о доласку Срба и првим вековима њиховог живота на Балканском полуострву није направљен јасан опис.

На крају опсаде Цариграда у августу 626. дошло је до разлаза дела Словена и Авара, можда већ исте 626, године, а најкасније око 629. постојао је оружани сукоб Словена и Авар.² Тада Авари нису могли успешно чувати власти у Панонској низији и спречити кретање

1 Постоји претпоставка да су тај поход на Сипонт извели као савезници Византије, а можда су и превезени њеним бродовима.

2 Георгије Писида приближно за 629. је написао: „Скит [он мисли на Авара] убија Словена и потом бива убијан, и окрвављени међусобним убијањима умногоне су ометени за вођење јединствене борбе”.

Срба на југ. Тада је, поново, омогућено слободније кретање племена преко Панонске низије, или њеним рубним подручјима.

За овај период везани су подаци Константина VII Порфирогенита (*О управљању царством*) о доласку Срба и Хрвата на Балкан. Византијски цар је средином X века записао до тада сачувану традицију о том насељавању. И Хрвати и Срби, према његовом писању, дошли су у време владавине цара Ираклија. Он је за Хрвате написао: „А једна породица, оделивши се од њих, ... , са својим народом стигне у Далмацију и ову земљу затекне под влашћу Авара. Пошто су неколико година међусобно ратовали, Хрвати однесу победу.” Даље он пише: „Остали Хрвати остану у суседству Франачке и зову се сада Белохрвати ... некрштени су, живе са Турцима [писац мисли Мађарима] у љубави и ступају са њима у сродство”.¹ Поред тога он је записао да у Далмацију „Хрвати дођоше као пребеглице цару Ромеја Ираклију, пре него што Срби пребегоше истом цару Ираклију, у време када Авари ратујући протераше одавде Романе”.²

У *Спису о народима* Порфирогенит је написао: „Срби воде порекло од некрштених Срба, званих и Бели, насељених са оне стране Турске [мисли Мађарске], у крају који се код њих зове Бојки (Βοίκι); њима је у суседству и Франачка, као и велика Хрватска, она некрштена, која се зове и Бела. Тамо су дакле и Срби од давнине настањени”. Од XVI века постоји мишљење да је Чешка, Бохемија како су је звали антички писци, или Лужица прадомовина Срба. Као потврда такве замисли постоје писани извори који говоре да се у граничном подручју Немачке уз Чешку од 631/32. до данас очувала мала заједница тзв. Лужичких Срба, то јест Северних Срба.³

Даље Порфирогенит пише: „Пошто су два брата наследила од оца власт над Србијом, један од њих, узевши половину народа, пребегне Ираклију ... цар Ираклије га прими и као место насељавања даде му у солунској теми Сервију (ἐν τῷ θέματι θεσσαλονίκης τῆς Σέρβλια). Даље исти пише: „После неког времена исти Срби одлуче да се врате у своје земље и цар их отпусти. Када су прешли реку Дунав, покају се, и преко стратега који је тада управљао Београдом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насељавање. И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија

1 Према овом опису Бела Хрватска је северно од Мађарске и источно од Немачке.

2 Долазак Хрвата могао се догодити када су се појавили знаци слабости Авара и њихове власти над Словенима, тј. после опсаде Цариграда у августу 626. године, али и у време расула Аварског каганата око 629. Тако су они могли бити део Словена који је разорио Први каганат Авара у Панонској низији.

3 Поред Доње и Горње Лужице (у источној Немачкој) у Северну Србију можда треба убројати Лужичке планине уз горњи ток Елбе (у Чешкој).

и земља Конављана беху ... опусте од Авара ... цар у овим земљама насели исте Србе."¹

Константин VII Порфирогенит пише да Срби живе и у његово време у земљама које су населили у време Ираклија. Његово писање да су Срби населили „опустеле крајеве“ не треба схватити као потпуно опустеле крајеве. Ту су живела словенска племена која су дошла пре Срба и преостали Романи (хришћани). Да је било Романа, измешаних са Словенима говори писање у *Барском родослову* о Романима који су се повукли у планине и тамо живели после доласка Словена. Његово писање потврђују бројна имена за планине (Романија, Влашић, ...), као и каснија појава несловена Влаха сточара на том подручју.

За тачније одређивање времена досељавања Срба може послужити увид у опште процеса на подручју где се сеоба dogodila. Око 623. настао је Самов словенски племенски савез на подручју данашње Чешке и Моравске против Франака и Авара.² Од пораза Авара у 626. код Цариграда Самов савез племена могао је да ратује против њих успешније. Словени који су од краја VI века били насељени на подручју источних Алпа и око горњег тока Драве, то јест у Карантанији, придружили су се Самовом савезу управо око 626.

Самова племена борила су се и против Франака. Према писању у *Фредегаровој хроници*, франачки краљ Дагоберт напао је Сама, а у том сукобу 631/32. Само је победио.³ Та победа охрабрила је Србе, који су живели код реке Лабе, и њиховог кнеза Дрвана (Дрвана) да се одвоје од Франака и придруже Самовом савезу племена (631).⁴ Касније, Самов савез се распао после његове смрти око 658.

Притисак Франака могао је бити један разлог да неки Срби одлуче да напусте подручје око реке Лабе. Пораз Франака и придруживање Дрвана Саму, тј. већем савезу Словена, умањило је опасност од странаца и потребу Срба да се сеобом удаље од ње.

Други разлог за сеобу могао је бити позив цара Ираклија коме су и после 626. требали савезници против Авара. Ромеји су имали добре обавештајце и преговараче. Често су успевали да стигну до

1 За разлику од Хрвата, Порфирогенит није записао да су се Срби сукобљавали са Аварима када су насељавали „Србију, Паганију, Захумље, Травунију и Конавле“. Срби су можда имали некакав договор и са Аварима у време сеобе или су се населили после распада Аварског каганата, који се догодио око 629. и зато није ни било организованог отпора Авара вредног спомена.

2 Према тзв. *Фредегаровој хроници* старшина тог савеза Словена, постао је трговац Само, који је био Франак.

3 Пресудна битка била је вероватно у западној Чешкој (код Вогастисбурга ?).

4 Ово је и најстарије несумњиво појављивање имена предака данашњих Срба у историјским документима, а кнез Дрван би могао бити један од два брата из касније записане Порфирогенитове приче о сеоби Срба.

народа који је живео иза њихових непријатеља и склопе савез тамо. Авари су 626. запретили опстанку престонице и царства, зато је Ираклије нашао начин да сазна да негде иза Аварског каганата постоје савези племена, који се могу приволети на сарадњу против Авара. Византија је одлучила да од Срба и Хрвата створи заштитни појас између себе и Авара. Око 629. Георгије Писида пише о некаквом сукобу Авара са Словенима. Такав сукоб могао је омести Аваре да се супроставе већој сеоби Словена преко Панонске низије, или је био последица проласка савеза 7 хрватских племена на југ. Вести о проласку Хрвата и њиховом заузимању Далмације око 630. охрабриле су део Срба да и они крену.

Разлог за сеобу Срба била су и два брата која су наследила власт од оца, тј. неслога око власти је покренула једног од браће да подржи мисао о сеоби. Скупштину су сазвали можда Лужичани а на њој су били Гломачи, Дечани, али и Бодричи и други од северне Чешке до Балтика. Нису могли да се договоре. Једни су били за сеобу, а други за останак. Унутар племена је дошло до поделе, тј. део сваког племена је кренуо у сеобу, а други део је остао. Зато се иста племенска имена појављују после у веома удаљеним крајевима уз Елбу (јужно од Балтика) и 1.000 километара јужније на Балкану. Одлука о сеоби донета је вероватно око 631. На истој скупштини или другој убрзо сазваној преостали Срби са кнезом Дрваном су закључили да су ослабили због сеобе саплеменика на југ и донели су одлуку да се прикључе Самовом племенском савез 631-32.¹

Име вође који је довео Србе на Балкан можда је изгубљено, али Тибор Живковић је указао да писање о „Селимиру“ у *Барском родослову* одговара том вођи. *Барски родослов* је ближе легенди, него историјском опису. Ипак, на почетку историје обично је легенда, која садржи неки стварни догађај у својој основи. У почетку *Барског родослова* пише како Тотила и његов брат Остроило „сакупивши веома велику и јаку војску, изиђу из своје земље и ударе на покрајину Панонију и оружјем је добију”.² Даље описује како су они заједно поразили краља Далмације, а онда је Тотила прешао у Италију и у току освајања Италије умро.³ Према *Барском родослову*

1 Први поуздан временски оквир 629-632. за сеобу Срба дао је Тибор Живковић.

2 Тома Сплићанин пише о томе да је Тотила довео Готе из Теутоније (Немачке) и Пољске и са њима разорио Далмацију. Према Архиђакону Томи Сплићанину краљ Тотила је из Пољске довео 7 или 8 угледних племена која су од њега добила Далмацију да се населе у њој.

3 Није немогуће да је Тотила позвао Словене да као његови савезници тј. „браћа по оружју” нападају Јустинијана I у Далмацији. Напротив, о томе је писао и Прокопије. Легенда о Остроилу коју је Дукљанин записао може бити прича о неком старешини Словена који је средином VI века у савезу са Готима предводио нападе и насељавање Словена у Далмацију.

Остроило је освојио Далмацију, а затим је освајао Превалитану и свог сина „Senulatusa” (или „Senudilausa”) послао да са делом војске освоји „загорске области”. „Цариградски цар” је то искористио и послао је војску која је убила Остроила у Превалитани. По *Барском родослову* Остроила је наследио син Senulatus „који је чинио неправде хришћанима који су живели у приморским градовима и ... умро је дванаесте године своје владавине, ...”.¹ Даље пише: „..., а наследи га на престолу син му Селимир (или Силимир), који и поред тога што је био паган и варварин, ипак је са свима живео у миру и све хришћане је волео и није их нипошто прогањао”.² У следећој реченици *Барског родослова* пише један добар разлог зашто је Селимир (или Силимир) волео староседеоце. Ту пише: „Склопио је са њима уговор и они су му плаћали данак”. Следеће речи Дукљана упућују да је у његово време дошло до новог насељавања Словена, тј. Срба и то да је тај талас дошљака изгледа био ненасилан, то јест споразуман управо како о сеоби Срба пише Порфиригенит у *Спису о народима*. У *Барском родослову* пише: „Он је напунио земљу мноштвом Словена; и у то време земља је била у миру”.

Изгледа да је Порфиригенова тврдња да су Срби дошли на Балканско полуострво у договору са царем Ираклијем и признавали његову власт усаглашена са писањем о Селимиру у *Барском родослову*. Писање да Селимир није прогонио хришћане (Ромеје), изгледа да говори о томе да су у време доласка Срба престала велика непријатељства између староседелаца и дошљака. Тако би био могућ и први долазак хришћанских мисионара међу Србе, о коме говори тврдња Порфиригенита да су Срби (и Хрвати) покрштени већ у време цара Ираклија. То „покрштавање” ипак није оставило никак видљив траг.

Периоди сукоба староседелаца (хришћана) и дошљака Словена на Балканском полуострву смењивали су се са периодима примирја. Ако су Срби са севера дошли у споразуму са Византинцима, а бежећи од ратних сукоба са франачким војскама, тврдња да је Селимир био мирољубив изгледа уверљива. Претходни сукоби на

1 Остроило одговара времену око 550. године, а „Senubaldi” времену 610-629. То значи да је низ непотпун. Било је још старешина Словена чија имена су за Дукљанина изгубљена. Можда су памћена у искривљеном облику само два имена владара који су владали у преломном добу, тј. први владар који је у савезу са Тотилом повео насељавање Словена на Балканског полуострво (средином VI века) и последњи у низу са којим је, пред долазака Срба, завршено насељавање Словена на Балканско полуострво.

2 Селимир или Силимир (Selimirum или Syllimirum) по Дукљаниновом кратком опису могао би одговарати вођи који је довео Србе, тј. то би могла бити легенда која је сачувана о доласку Срба на Балкан. Ако је тако онда је писање да је Селимир или Силимир син Сенубалда, а унук Остроила нестварно повезивање у исту владарску породицу.

Балканском полуострву свакако су проредили становништво. Зато је Селимиру било могуће да напуни земљу Словенима. У *Барском родослову* је записано да је Селимир „умро двадесет прве године свог краљевања”. Сеоба Срба на Балкан догодила се око 631. а Селимир могао је владати од око 631. до око 652.

Имена Срба, Руса и неких других Словена

Значење имена Срби, за разлику од имена Словен и Славен, данас није јасно. У страним језицима та гласовна целина се разбија и умећу се самогласници (Сораби, Серби, ...) да би је странци лакше изговорили. Гласовне целине сличне онима у имену Срб нису стране српском језику. Имену Срб у словенским језицима изгледа најслична је реч срп, којом се означава старо оруђе за сакупљање житарица. Та сличност је вероватно само по облику а име Срби није изведено из речи срп.¹ Насупрот томе, Ромеји када су чули за име Срби личило њима је личило на латинску реч *servus* или сербула (σέρβυλα) и потпуно неосновано повезали су име Срба са робовима. Ђура Даничић је замислио да је име Срба могло настати од индо-европског корена сар- са значењем бранити, стражарити, то јест да су први Срби били неки браниоци или граничари.

Неки Словени су прихватили страном име. Најбоље посведочен пример тога је име данашњих Бугара.² Код њих је мањина странаца донела словенским племенима своју власт и име Бугари око 680. Та несловенска мањина Бугари имала је пресудни значај у стварању прве државе и избору првих владара, али већина становништва били су Словени. Тако су Бугари дали име држави коју су створили и целом народу у њој, али је преовладао језик Словена као већине становника.

У покушају да се објасни име Хрвата створена је замисао да су и они Словени са владајућим слојем странаца Иранаца (или Гота). Они који то тврде указују на натпис са камене плоче у коме је уписано име Хороатос (на Криму око 200) и већином необична имена у породици која је, према писању Порфиригенита довела Хрвате на Балкан. Према њему то су: „Клукас (Κλουκας), Ловелос (Λόβελος),

1 За Србе се често истиче да су били народ који је узгајао житарице, али тешко да се преобликовањем речи срп могло доћи до имена Срби, као имена за народ жетелаца, земљорадника. Када се појавило име Срби, гласовна сличност речи Срб и срп можда је могла само бити употребљена за стварање неистинитог објашњења имена и тако олакшати да Словени, Срби прихвате име као своје. И ова друга могућност мања је него код сличне могућности за име Руса.

2 Име Бугара изводи се од турскомонголске речи *bulgha* која значи мешати.

Косенцис (Κοσέντζης), Мухло (Μουχλώ) и Хрват (Χρωβάτος), и две сестре Туга (Τουγά) и Буга (Βουγά)”.

Да ли је тако нешто замисливо код Срба ? Изгледа да јесте. Према Птоlemeју у II нове ере неки „Сербои” (Σερβοι) били су на северу Кавказа. Упркос очигледној сличности са именом Срба, који су били око реке Елбе и на Балкану у VII веку, њих је тешко повезати непосредно. Превише и времена и простора их раздваја. Ипак, није незамисливо да ти Сербои, или неки други непознати несловени Срби, пре VII века дођу међу нека словенска племена наметну им своју власт и дају име Срби.

Према писању Нестора средином IX века неки Источни Славени плаћали су данак „Варјазима”, Германима, који су живели на Скандинавском полуострву. По истом извору, део Варјага који се звао Руси, предвођен од Рјурика и његове браће, дошао је међу Источне Славене 862. и успоставио тамо кнежевине. Нестор је записао и да је по тим страним Русима име добила руска земља, а ширењем њихове власти ширило се и име владара, Руса.

Занимљиво је да је име норманске дружине било сличног облика као речи које су постојале у словенском језику, тј. можда је та сличност могла олакшати прихватање имена Руси. Такве речи су придеви рус (црвен, риђ) и име вила русалке (руссе, црвенкосе). Ако је међу освајачима Норманима било риђокосих онда су називајући их Русима Славени могли мислити да изговарају словенску реч риђи.¹ Име Руса могло је лакше и трајније бити прихваћено ако су га Словени замислили као своје и ако су говорећи за себе Руси мислили да то подразумева да су риђи или потомци риђих.

Подручје које су населили Срби у VII веку

Подручје које су на Балканском полуострву населили Срби у VII веку тешко се може поуздано реконструисати. Најстарији сачувани извор који Србе спомиње на Балкану је са почетка IX века. Два века раније у изворима се појављују Срби на северу уз реку Лабу (Елбу). Тек средином X века Порфиригенит је оставио детаљнији опис подручја које су тада насељавали Срби на Балкану. Подручје које су населили Срби на Балканском полуострву у VII веку није потпуно исто са подручјем српских земаља средином X века које је описао Константин VII Порфиригенит. Ипак, изгледа да се два подручја

1 Мање је могуће да су, пре доласка Руса Варјага, постојали још неки Славени Руси, а које је начитани Нестор заборавио споменути. Нејасно би било како је после стапања два слична имена сећање на једно потпуно нестало, а традиција о другом била сачувана до Нестора.

српских земаља једно из VII-VIII века и друго из IX-X великим делом поклапају. Зато прво можемо обратити пажњу на оно што је записао Порфиригенит у *Спису о народима (De administrando imperio)*.

Посматрајући из Константинопоља он је написао: „Склавиније географски леже овако: Доклеја (ή Δωκλεία) лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом. Од Котора почиње архонтија Травунија (ή Τερβουνία) и пружа се до Рагузе, а својим планинским странама граничи се Србијом. Од Рагузе почиње архонтија Захумљана и пружа се до реке Неретве и према Приморју допире до Паганије, а планинском страном према северу граничи се Хрватима, а спреда Србијом. Од реке Неретве почиње Паганија и пружа се до реке Цетине ... [Паганији припадају] острва: Мљет, Корчула, Брач и Хвар ... Од реке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до граница Истре, односно до града Лабина ... , а према Цетини и Ливну граничи се Србијом Земља Србија (ή χώρα Σερβίας) лежи испред свих осталих земаља, са севера се граничи Хрватском, а са југа Бугарском.”¹

У покрштеној Србији су насељени градови: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лебник (раније читано као Лесник), Салинес а у Босни Котор и Десник.² Земљу Захумљана раније су држали Ромеји, ... Захумљани који сада тамо станују су Срби, потичући из времена оног архонта, који је цару Ираклију био пребегао. Као насељене градове у Захумљу Порфиригенит наводи Стон, Мокрискик, Јосли, Галумаиник, Добрискик. Он за Травунију и Конавле пише да су једна земља у којој је пет насељених градова (Требиње, Врм, Рисан, Лукавете и Зетливи) и да њени становници воде порекло од некрштених Срба. Према Порфиригениту „и Диоклеју (Διόκλεια) су раније држали Романи ... Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста, и за Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље”. Као велике насељене градове у њој спомиње: Градац, Новиград, Лонтодокла. За Диокеју није записао који Словени су је населили, а за Паганију је записао да њени становници „воде порекло од некрштених Срба, из времена оног архонта који је пребегао цару Ираклију”. У Паганији наводи градове: Мокро (можда данашња Макарска), Веруља, Острок, Славинеца и каже да Пагањани држе острва Мљет, Брач, Хвар и Корчулу, на којој се налази и град.

1 Према жупама које је Порфиригенит набројао у Хрватској она изгледа није допирала северније од реке Купе.

2 Раније превођење Λεβνίк као Лесник (то јест Лешница) изгледа је погрешно, а ради се о неком Лебнику, или Лебници. Имену које је по настанку слично данашњем Лебану.

Записе о Србима на Балкану до X века морамо упоредити и са касније забележеним топонимима на Балкану, али и са подацима о Србима на Елби. Имена појединих племена која су дошла у племенском савезу Срба, већином се не спомињу у писаним изворима за подручја на Балканском полуострву.¹ На Балкану се углавном појављују само под именом Срби, или новим именима подручја која су населили (Захумљани, Травуњани, ...). Зато су важна имена племена која се спомињу на подручју Лабе (Елбе) где је остао део српског племенског савеза.

На северу, у првој половини VII века Срби су се сукобљавали са Франачком, касније са Источном франачком државом (Немачком). Борбе су трајале до средине XII века, када су Словенска племена западно од Одре, а између Балтичког мора и горње Лабе коначно поражена. У време тих сукоба у почетку су страни писци Словене уз Лабу означавали као Венде и Србе (Сурби, Сорби). Име Срби је вероватно име и једног племена и племенског савеза. У каснијем периоду као словенска (српска) племена на том подручју спомињу се: Лужичани, Дечани, Гломачи, Милчани (или Милчи), Љутићи („који се зову и Вилци”, Вилинзи), Ободрити (Бодричи, Абодрити) и др.² Значајно нам је и писање Јана Бранкачка о граду Сана, који је био седиште Гломача, а уништен је у првој половини X века.

Изузимајући Гломаче, и мање Дечане, имена за остала српска племена која се спомињу на северу, очито нису настала од речи које се ретко користе. Напротив, племенска имена Љутића, Ободрита, Милча и других настала од речи које се често користе у словенском (српском). Љутићи, на подручју данашњег Лајпцига, изгледа за себе или неке суседе били љути. Ободрити (Бодричи) су они које неко бодри (храбри) или их је ободрио (охрабрио).³

1 Изузетак су изгледа само Ободрити, Абодрити.

2 Потребно је напоменути да у средњем веку нису само различити писци записивали различита имена за један народ или једно насеље, него то често ради и један писац у свом делу.

3 Речи од којих су настала имена већине српских племена, често се користе потпуно неvezано од имена тих племена. Те речи могле су послужити за извођење имена топонима, а не племенска имена. То значи да такви топоними могу имати само формалну, али не и суштинску везу са племенским именима. Таква тешкоћа се јавља код Лужичана. Лужа је блато и локва. Од тога реч Лужица (или Лужница) је могла означавати подручје са много бара и језера. Лужница (и Лугница) упућују и на изведенице од речи луг (шумица) или лужњак (врста храста). Тада би лужница могла бити хрстова шумица, а Лужичани њени становници. Словени су били земљорадници. Зато је замисливо да је као основа за извођење имена Лужичана послужило спаљено подручје шуме. Луг је у српском језику реч којом се означава (сагорели остатак ватре) пепео, тј. остатак од спаљеног дрвета (шуме). Лугница (лужица и лужница) могло би бити подручје настало спаљивањем шуме (за стварање земљорадничких поља). Одатле топоними као жупа Лужница (и река Лужница) између Саве планине на северу,

У одређивању западне границе насељавања Срба на Балкану може се поћи од записа у *Аналима Франачког краљевства* из 822. да се кнез Људевит бежећи из свог града Сиска према Хрватској (тада приобално подручје између Велебита и Цетине) задржао код Срба. У истом делу пише да су Срби народ „који држи велики део Далмације”. „Далмација” је за писца *Анала Франачког краљевства*, свакако, римска провинција Далмација.¹ За одређивање западне границе подручја Срба, код којих се склонио Људевит могу послужити до данас сачувани топоними.² О томе Нада Клаић је написала: „Срби код којих се Људевит бежећи према југу склања без сумње су истоимена средњовековна жупанија и племићка опћина у XIV ст. (данашњи Срб) која се налазила на унском путу који је повезивао стољећима јадранске и панонске земље”. На око 50 километара источније од данашњег Срба је други топоним који се може довести у везу са српским племенским савезом. То је Гламочко поље и насеље Гламоч, које се спомиње од XIV века. Име Гламоч вероватно је је у вези са именом племена Гломача које се спомиње код Северних Срба. Гламочко поље је вероватно подручје на које се населило једно од племена српског племенског савеза у VII веку. Значајно је приметити да постоји и подударност имена града Сана код Гломача уз Елбу и реке Сане која извире северно од Гламочког поља, те њене притоке Санице. На реци Саници крајем средњег века постојао је и града Саница. То говори да су Гломачи пренели имена насеља и друга са севера на Балканско полуострво.

За одређивање границе на југу подручја које су населили Срби такође може послужити једно племенско име. Јужније од Пећи, Стефан Урош III саградио је манастир Дечани. У оснивачкој повељи он пише да је „блажени Сава” одабрао и обележио да подигне божји храм у месту „које се зове Дечани”, али није стигао да то уради. Очито је веровао да је насеље тада постојало више од једног века. То насеље Дечани и речица Дечанска бистрица изгледа говоре да је на том подручју живело племе Дечана.³ Око 50 километара јужније

планине Руј на југу и Влашке планине на југоистоку, могли су често настајати да се именује подручје на коме је спаљена шума, а преостали пепео употребљен као ђубриво. Зато је нејасно где су се на Балкану населили Лужичани, који су на северу били језгро српског племенског савеза.

- 1 Далмација је основана 10 године, поделом провинције Илирик на Панонију и Далмацију. Диоклецијан је одвојио од Далмације Превалитану 297. Она је обухватала подручје од Јадранског мора до реке Саве и од Истре до Боке Которске.
- 2 Примећено је да имена народа, као имена насеља Срб, се чешће користе на граничном подручју тог народа и ту се дуже одржавају.
- 3 На могућност везе племена Дечани, које је живело на данашњој чешко-немачкој граници, и Дечана на Космету, указао је и Ђоровић. На северу је име Дечана, изгледа, сачувано у имену насеља Дечин уз реку Лабу и северну

сачувана су имена средњовековне Србице. У сачуваном тексту повеље Стефана Душана манастиру Св. Арханђела, коју је издао вероватно 1348. године, наводи се „село Србице”. Према осталим набројаним селима у истој повељи, то су највероватније данашња села Горња и Доња Србица, око 10 километара северно од Призре-на. Ту негде је могла бити граница подручја које су населили Срби у VII веку.

Код топонима Гламоч и Дечани вероватно се ради о сачуваним именима племена српског племенског савеза. У томе постоји и једна подударност са необичним Порфирирогеновим писањем да су Срби населили опустеле и претежно планинске пределе. Дечани и Гламоч се налазе управо окружени планинским пределима, а не у равница-ма код великих река.¹ У ову слику могло би се уклопити и писање В. Ћоровића о народном предању сачуваном на подручју Бјелопавлића, Никшићког Поља, Грахова и Катунске нахије. Он пише да се причало како су најстарије племе тих области били неки Шпањи – Шпани, а да су после њих Словени – Лужани. Даље тврди да се за те Лужане говорило да су „стари Срби” а насељавали су простор од Мораче до Никшићког Поља.

У оваквој реконструкцији подручја насељавања Срба у VII веку постоји неподударност са подручјем које по Порфирирогениту у X веку заузимају српске земље. У три века од насељавања Срба поједина племена Срба, жупе или њихови делови могли су ући у састав других племенских савеза и држава и стопили су се с њима.

По Порфирирогениту, Срби су се после доласка на подручје Сервије (Србице) код Солуна вратили на север,² прешли Дунав, па се поново вратили на Балкан у земље опусте од Авара. Опис лутања делује необично, али спомињање повратка на Дунав није случајно. Уз Дунав источно од Београда 818. и 824. спомињу се Абодрити (Ободрити). Они су повремено део српског племенског савеза на северу и тако су могли доћи око 631. на Балканско полуострво, а

границу Чешке са Немачком. Десетак километара од тог Дечина је мање насеље Српска Каменица. Српска Каменица је постала позната у јануару 1972. када је на њено подручје пао авион ЈАТ-а. Путници су погинули, али је некако слободни пад са висине од око 10.000 метара преживела једна стјуардеса Весна Вуловић.

- 1 Ако би се име Љутићи код Пљеваља могло повезати са српским племенским савезом, онда би слика досељавања Срба постала потпунија. На том подручју према археологу Ђорђу Јанковићу можда постоје трагови претхришћанских Срба (Словена).
- 2 Порфирирогеново писање о насељавању Срба у залеђе Солуна можда се односи на део Срба. Са тим се повезује и постојање града Гордосервон (Град Срба ?) у Малој Азији (Битинији) 680-81. Мисли се да је град настао после насилног пресељавања Словена из залеђа Солуна, који је извршила Византија. То је можда најстарији писани извор који спомиње Јужне Србе.

њихово насељавање уз Дунав нашло је одјек у Порфирогенитовом писању о Србима.¹

Срби су вероватно водили више племена на југ око 631. Авари, који су били у расулу око 630. и поражени у покушају да зауставе сеобу 7 хрватских племена, нису пружили никакав озбиљан отпор сеоби Срба. Зато Порфирогенит не пише о њиховим сукобима.

После смрти кнеза Сама, Авари су око 660. обновили свој племенски савез у Панонији. Словени у Панонији остали су под влашћу Авара све до пораза од Франака Карла Великог крајем VIII века.

Обнова византијске власти на југу Балканског полуострва у VII веку

У време владавине цара Ираклија, завршило се преобликовање старе римске државе у грчко средњовековно царство. Преображај је довео до напуштања латинског језика као службеног језика у државним установама Византије. Уместо њега грчки језик постао је службени. Променила се и организација војске и управе. Ираклије је на територијама које су остале под влашћу његове државе створио нову, тематску, управну и војну организацију. Основа те организације биле су теме. Теме су биле основне војне јединице, али и основне управне целине у Византији. Све прве теме Ираклије је створио у малоазијским подручјима где је постојала стварна власт Византије. Темом је управљао војни заповедник са звањем стратега. Стратег је истовремено имао и цивилну власт у једној теми.

На Балканском полуострву Византији је преостало мало територија и неки приморски градови. Из тих градова Византија је покушала да шири свој утицај на унутрашњост у другој половини VII века. Тако је настојала наметнути своју врховну власт склавинијама. На крају настојала је поједине области укључити у своју државу стварајући у њима теме.

На Балкану византијски цареви су у својим војним походима део Словена, од почетка друге половине VII века, заробили и преселили у Малу Азију. Први већи такав поход организовао је цар Констанс II, вероватно на подручју Македоније. Неколико година после пресељења у Малу Азију, 5.000 Словена стратиота (војника) пребегло је на страну Арабљана (665), а они су Словене населили у Сирији. Од те заједнице Арабљани су могли сазнати понешто и о Словенима на Балканском полуострву.

1 В. Ђоровић име каснијег насеља Бодрог и Бодрохке жупаније, у Бачкој, доводи у везу са Ободритима (Бодричима). Ако је та замисао исправна говори о померању Ободрита у првој половини IX века или касније, али не пре тога.

Арабљане је ујединио Мухамед (око 570. до 632). Он је од око 610. својим проповедима створио нову једнобожачку веру и говорио да долази као „последњи веровесник” Бога (Алаха). Раније настале једнобожачке вере прогласио је за искварена и неистинито сачувана учења, која су донели ранији веровесници Бога.¹

Мухамедове проповеди изазвале су отпор многобожаца у Меки. Због тога 622. дошло је до његовог пресељења („ал хиџра”) из Меке у Јатриб (или Јасриб). Јатриб је назван Медина. Мухамед је ту задобијао све више присталица и створио заједницу верника, који су названи муслимани. Против немуслимана Мухамед је проповедао вођење „светог рата”. У Курану (сура девета) тражи се од муслимана да се боре „против следбеника Књиге”, тј. хришћана и Јевреја, „који у Алаха не верују ... све док послушно и понизно не буду дали главарину”. До краја живота Мухамед је „светим ратом” успео да обједини већи део Арабљанског полуострва. Његови наследници (калифи) су последњих година Ираклијеве владавине почели освајати византијске територије. Арабљани су у десетак година после смрти Мухамеда од Византије преотели Јерусалим (са Христовим гробом), Сирију и Египат, главну житницу Византијског царства. Ширење арабљанске власти на истоку Средоземља зауставио је тек неуспех опсаде Константинопоља 674-78.

У време арабљанске опсаде Константинопоља, Словени из шире околине Солуна су 3 године покушавали да га освоје до 677. Напад се завршио неуспехом. Неуспех арабљанске опсаде Цариграда подигао је углед византијског цара. Према писању Теофана „аварски хаган и тамошњи краљеви, ... и поглавари западних народа, пославши преко посланика дарове цару, затраже да се и њима даду благодати мира. Цар попусти њиховим молбама и одобри им мир као господар. И велика безбрижност настаде на Истоку и на Западу.” Тада су вероватно и вође Словена признали врховну власт цара Константин IV, а он им је потврдио право да задрже територије на Балкану на којима су живели већ неколико деценија.

Односи Словена и староседелаца на Балкану

Средином VII века етничка слика Балкана била је знатно промењена. Словени су освојили велика подручја и бројне градове.

1 Зато је у новој вери коју је створио Мухамед, исламу, и Исус био проглашен само за веровесника, а не Бога. Истовремено се тврдило да су Исусове проповеди у хришћанству сачуване у погрешном облику. Према Курану хришћани су проглашени за невернике којима је „дата Књига”, тј. *Свето писмо*. Неверницима су проглашени и многобошци.

Византија је успела да сачува првенствено јужне, добро брањене градове на обалама Црног, Егејског, Јонског и Јадранског мора. Међу тим градовима на истоку величином су се издвајали Солун и Константинопољ. На западној обали Балкана Византија није имала тако великих градова. Веће њено средиште био је Драч, а западније од њега Ромеји су очували власт у неким мањим градовима, као што су Скадар, Будва, Котор, Трогир и Задар. Испред напада Авара и Словена део староседелаца се у првим деценијама VII века склонио на нека острва у Јадранском мору (Крк, Црес, Раб и друга), или даље на Апенинско полуострво. Када су доласком Срба и Хрвата на западу Балкана настале склавиније које су биле у савезу са царем Ираклијем, неки од Ромеја могли су да се врате. Крајем владавине Ираклија, од око 631. Ромеји са острва у Јадранском мору и Апенинског полуострва враћали су се у градове на Балкану. Према Томи Сплићанину тако су неки ушли у пространу камену палату коју је изградио цар Диоклецијан и ту је почео да настаје Сплит.¹ На сличан начин Романи су населили и велику стену на којој је настајала Рагуза и неке старе градове на обали Јадранског мора.

Знамо да су око 641. прилике у Истри и Далмацији биле такве да је папа послао опата Мартин, који је новцем куповао ослобађање хришћана од многобожаца (Словена). Могло би се радити о хришћанима који су били заробљени од Словена пре доласка Срба и Хрвата. Да су хришћани понекад дуго били робови Словена сведочи писање, везано за источни део Балкана, патријарха Нићифора (806-815) да је 768/69. цар Константин V (741-775) послао захтев словенским архонтима да ослободе хришћане са острва на северу Егејског мора „који су већ одавно код њих били заробљени”.

Словени су населили области данашње Бугарске, Србије, Македоније, БиХ, Црне Горе, Хрватске, Словеније, део северне Грчке и Тесалије, па и неке пределе на југу, на Пелопонезу. У вези са тадашњим стањем на Пелопонезу, Порфиригенит је записао: „Пословенила се цела та земља и постаде варварска”.

Области насељене Словенима Ромеји су звали склавинијама. За Ромеје то су територије на којима је успостављена власт Словена, али није их ближе занимало уређење склавинија. Зато није могуће створити јасну замисао када је нека од тих склавинија власт племена над територијом, када је то племенски савез или можда

1 Тома Сплићанин пише да је Диоклецијан „наредио да се поред Салоне сагради одличнија грађевина у облику утврђеног града попут царске палате. Касније када су се Ромеји са острва враћали у Диоклецијанову палату, Архиђакон Тома пише да је то одобрио цар, који је послао „вођама Гота и Славена ... наредбу да ничим не ометају салонитанске грађане који живе у Сплиту”. Ово говори да је био склопљен споразум Словена и Ромеја о миру.

кнежевина (држава). Имена која Византинци употребљавају за поједине склавиније, понекад су стара племенска имена донета из прадомовине. Остала су сачувана и нека племенска имена Словена на Балканском полуострву. Име Драгувити на Балкану може бити повезано са именом Драговича у Русији. Северци између планине Балкана (Стара планина) и Дунава повезују се са Северјанима који су живели источно од Кијева.¹

У неким случајевима се као имена склавинија спомињу нова имена, која су добијена према географском имену затеченом тамо где су се Словени населили (Неретљани, Тимочани, Стримонци, Диоклићани, тј. Дукљани и слично). Међу именима која су Словени донели из прадомовине трајно су се очувала имена Срба и Хрвата.

Обично се истиче да су Словени насељавали пределе који су били повољни за земљорадњу и који су раније били коришћени, а не „дивљину”. Мисли се да су насељавали пределе које су пре обрађивали староседеоци Ромеји.

Део староседелаца, романизовано становништво на северу Балканског полуострва и Грци на југу, повукао се у добро утврђене градове и на острва у Јадранском и Егејском мору. Околину градова препуштали су Словенима. Такав је био случај и са Солуном. Други део староседелаца остао је изолован у унутрашњости и повлачио се у планинске, теже приступачне пределе, у горе.² Потврду тога представља то што у *Барском родослову* пише о хришћанима који су се у време досељавања Словена склонили у планине. По истом извору, после покрштавања Словена стари хришћани у радости су сишли из својих планинских склоништа. Староседеоци су мењали занимање и уместо земљорадње бавили се сточарством. Тако су се лакше могли склонити у случају доласка пљачкаша и непријатеља.

Христијанизоване и романизоване потомке Илира, Келта, Трачана и Дачана, Словени су звали Власима, Романима, Аромунима и Арбанасима. Према њиховим црним гуњевима јавио се и назив „црни Власи” (Мавровласи). Име Влах било је име којим су Словени у време своје сеобе означавали странце, првенствено Романе, у данашњој Румунији и на Балкану. О повлачењу тих Влаха у планине сведоче до данас сачувана бројна имена планина. При том, име планине Романије је поузданије него бројнији називи изведени од речи „Влах” (Влашић, Стари Влах...). Нека имена планина и река изведена од речи влах могла су настати знатно касније, када их ни-су насељавали Власи (странци), него власи словенизовани сточари.

1 Већ је показано на примеру сеобе српских племена да су се она некада делила и један део племена је остајао док је други део одлазио.

2 Гора је била реч којом су Словени означавали и планину и шуму.

У VI и почетком VII века између Словена и староседелаца често је постојало непријатељство. Током времена непријатељство је ублажено. Око 630. Словени и Романи на Балкану су почели да живе у миру једни поред других и размењују производе земљорадничке за сточарске или за занатлијске и склапати брачне везе. У унутрашњости пре, а у приморју касније, старо романско (влашко) становништво, као мањина прилагођавало се већини и почело је користити два језика, свој облик латинског језика у међусобном разговору и словенски језик у разговору са Словенима. У вековима који су уследили постепено је долазило до све већег мешања Словена и Романа. Стапање је у већој мери вршено од IX века када је дошло до смањења верских разлика због християнизације Словена.¹

Тамо где су Словени на Балканском полуострву били бројнији и где су успоставили своју власт, преовладао је словенски језик и култура. Зато у позном средњем веку назив влах није означавао странца, него Словена сточара. Тамо где су староседеоци били бројнији, Словени су се постепено стопили са њима. Бројно романизовано илирско становништво одржало се на северу данашње Албаније (и у њеним планинама). На том подручју се крајем XI века, у писаним изворима, јавља име Албанаца, тј. Арванита.² Касније у позном средњем веку у српским писаним документима за Албанце се употребљава назив „Рабни” и Арбанаси.³

На основу повеља издатих од краја XII века до XIV века, то јест имена села и особа у тим повељама процењује се да је граница албанске и словенске већине у позном средњем веку била на подручју од Проклетија, преко Призрена према Охриду. Етничке границе нису биле непрелазне или трајне. Албански сточари су са својим стадима стоке пашњаке тражили и изван територија где су били већинско становништво. На северу Грчке постепено је дошло до поновног ширења грчког језика и културе (хеленизације). У градовима на обали Јадранског мора очувао се део становништва који је и крајем XV века био „свестан свог” романског порекла. Тада је у Дубровнику била донета и одлука да на седницама већа, у којима је учествовало само племство, може да се говори само латинским, а не „словенским језиком”.

1 Процес је био сличан, ранијем, стапању християнизованих германских Франака и романских староседелаца у данашњој Француској.

2 Име Албанаца (Албаније) изводи се од име Албана, племена које је спомињао Птоlemeј (II век нове ере) око данашње Кроје.

3 Тако Сава I пише да је његов отац Немања I освојио од „од Рабна Пилота оба”.

3.

Српско друштво и култура у време насељавања на Балкан

Друштво и привреда Словена у време сеобе

Псеудо-Маврикије пише да Словени „станују у шумама и око река, по мочварама и при језерима којима се тешко прилази, и праве више излаза” да би побегли у случају напада непријатеља. Исти спис садржи и тврдњу да: „Села Словена и Анта леже на рекама једно до другог и у узајамној вези, тако да међу њима нема размака вредног помена”. Словени северно од доњег Дунава и Саве према Прокопију: „Станују у бедним колибама, јако раштркани једни од других, и сваки од њих и по више пута промени место насеља”. Даље пише: „Живе у беди и крајњој запуштености ... и прљавштине су увек пуни”. Прокопијево писање да су живели у бедним колибама, да су се оскудно облачили и били у прљавштини последица је и честих пресељавања и ратова. Словени су тада били у честим ратовима и сеобама а због тога су тешко могли градити другачија станишта и имати боље услове живота.

Он свакако описује привремена насеља, али су археолошка ископавања показала да је на том подручју крајем VI и почетком VII века било и насеља која су имала заштитне зидине од балвана и земље, а напад непријатељске војске таквим насељима отежавале су и мочваре у којим су прављена.

Прокопије је написао: „Словенима и Антима, не влада један човек, него од давнина живе у демократији и стога се код њих на заједничком скупу” доносе одлуке које су важне за целу заједницу. Други Византинци, слично Прокопију, забележили су да Словени имају много главара. Племена су састојала се од братстава, а она су имала своје главаре. Скупштине на којим су братства и племена доносила важније одлуке вероватно су биле скупштине војника. То значи да су на њима били присутни првенствено, или искључиво мушкараци. Према Псеудо-Маврикију, словенске скупштине могле су бити испуњене свађама. Он је написао: „Пошто код њих, наиме, владају различичита мишљења, они се или не сложе, или ако се и

сложе, њихову одлуку ускоро други погазе, будући да сви супротно мисле и ниједан није вољан другоме да попусти". Исти Псеудо-Маврикије пише: „Како код њих има много главара и пошто се међусобно не слажу, није неумесно неке од њих придобијати” да сарађују са Ромејима против Словена. Мање значајне одлуке главар (поглавца) могао је донети самостално без скупштине.

После насељавања на Балканско полуострво, свако племе имало је своју територију и насеље, које је било средиште тог племена. Племо је могло живети у једној, али и више жупа. Над више жупа био је старешина кога византијски писци називају „архонт”, али народно звање за њих из најстаријих времена није сачувано. Према Јиречеку владарско звање „кнез”, које се јавља од IX века код Бугара, Руса и других, је несловенског порекла. Једног вођу Словена, Мусокија (Μουσοίκιος) кога су Византинци поразили и заробили (594), Теофилакт Симоката назива „рекс”. Можда је он старешина неког племенског савеза.

У *Стратегикону* је забележено да је у време сеобе постојала крвна освета. Неки од Словена су због ње морали побећи у Византију. Крвна освета је обичајно правило да братство коме је убијен неки члан треба да се освети тако што ће из убичиног братства убити некога. То правило важило је и ако неко убије нечијег госта, домаћин је требало да поштује обичај заједничке одговорности за живот и освети убијеног.

У Псеудо-Маврикијевом спису (настао крајем VI и почетком VII века) пише да Словени своје заробљенике не задржавају трајно као робове, него им после одређеног времена дају могућност да се уз откуп врате у своју земљу или да остану да живе међу Словенима као слободни. У вези са ослобођеним робовима који су остали међу Словенима може бити и писање Псеудо-Маврикија да има „Ромеја који, поставши временом друкчији и заборавивши на своје, више цене оданост према непријатељима”. Стране путнике примали су пријатељски, штитили и проводили до места које је путник желео да посети.

Већина Словена је живела у сеоским општинама као заједница људи повезаних заједничком територијом више него заједничким пореклом. Обрадива земља дељена је на употребу великим породицама. При томе су истакнутији родови и њихове старешине присвајали веће и боље делове земље за своје породице. Пашњаци и шуме су и даље заједнички коришћени.

Разлике у богатству и моћи постојале су међу Словенима у време насељавања. Родовско-племенске и војне старешине су чиниле богатији и моћнији слој у словенским заједницама. Неједна-

ком поделом земље и плена, који су отети од Ромеја, убрзано је даље имовинско раслојавање на богате и сиромашне. Родовскоплеменско друштво се распадало, а стварало се класно друштво. Стварање класног друштва било је основа за чвршће повезивање богатих око једног старешине племенског савеза. Богати су се повезивали да би заштитили своју увећану имовину од других племена и народа, али и од сиромашних саплеменика. Јачање везе међу богатим у племенском савезу водило је стварању првих држава на подручју склавинија.

У *Стратегикону* пише да Словени имају много стоке и житарица. Основне привредне гране после насељавања на Балкан, као и у прадомовини, биле су земљорадња и сточарство. Земља је коришћена неколико година, а затим је остављана да се природно обнови њена плодност. За обраду су користили дрвено рало и мотику. Гајили су сочиво, боб, пасуљ, тикве, диње, лук, јабуке, крушке, трешње, шљиве и орахе. Јели су мед. Од меда су правили алкохолно пиће медовину. Од стоке су гајили говеда, козе, свиње и овце. Ловили су рибу и дивље животиње (свиње, козе и дивља говеда, даброве, јелене).

Занати везани за обраду дрвета били су изузетно раширени. Било је и других занатлија као ковача. У време насељавања у југоисточну Панонску низију и на Балканско полуострво словенски грнчари су из рађивали грнчарско посуђе гњечењем глине, без грнчарског кола, а тако направљене посуде од земље су пекли. Израда посуда на колу, које је мајстор покретао ногом, прихваћена је из Византије. Грнчарско посуђе, као и дрвено, служило је за чување и за припремање хране. Правиле су се посебне посуде за печење хлеба. Словени ковачи су правили оружје, оруђе и накит. Пронађено је и нешто накита (копче, минђуше) од бронзе и сребра који су користили Словени. Трговало се мало. Трговина се обављала разменом робе за робу, ретко за новац. Стока и поједини производи служили су као замена за новац.

Према писању Прокопија, скромне колибе Словена биле су удаљене једна од друге, а према *Стратегикону* словенске куће имају више излаза. Градили су једноставне дрвене куће облепљене блатом или земунице, куће укопане у земљу. Према археолошким ископавањима на Балканском полуострву, словенске куће су имале правоугаоне и овалне основе. Мogle су бити делимично укопане у земљу. Зид су градили од дрвета или усправно пободених јачих грана око којих су испреплетане тање гране, а потом облепљене блатом. Основу крова правили су од грана, које су покривали сламом или сеном. Постоје записи да су словенске старешине живеле са

више жена. Жене су се бавиле пословима по кући, прерађивале вуну и правиле одећу. Изгледа да су понекад учествовале и у ономе што се обично замишља као „мушки” посао као што је ратовање (опсада Цариграда).

Веровања и култура Словена пре хришћанства

Поузданих података о најстаријим веровањима код Словена је недовољно. Најстарији поуздани записи о веровањима Словена записани су од стране Прокопија средином VI века. Религија Балтичких Словена позната је на основу хроника које су настале у XI и XII веку. Значајни су и археолошки налази остатака кипова и храма на подручју где су боравили Балтички Словени, простор данашње источне Немачке. Значај ових записа велики је јер су Полапски Словени последњи напустили многобожачка веровања и примили хришћанство тек у XII веку. За религију Источних Словена значајна је тзв. *Несторова хроника* из прве половине XII века. Те писане изворе допуњава народна усмена традиција и обичаји, али су они измењени у односу на време када су Словени били многобошци. На основу свих тих сазнања могуће је створити делимичну слику о многобожачкој религији Словена.

Прокопије је записао да су Словени веровали „да је један од богова, творац муње, једини господар света, и жртвују му говеда и све остале жртвене животиње ... чим им се смрт сасвим приближи ... одмах се заветују да ће, ако то избегну, истог тренутка принети богу жртву за свој живот”. Прокопије није забележио име тог бога грома. Јасно је да бог кога он посебно издваја може бити само Перун. Перун је име бога громовника у кога су се заклињали кнежеви многобожачких Руса (од почетка X века) приликом склапања уговора са Византијом.¹ У Кијеву је последњи многобожачки руски кнез Владимир, на брду изнад свог двора, имао Перунов дрвени кип са сребрном главом крајем X века. Перун је приказиван као брадати старац.

У време преласка из многобоштва у хришћанство код Словена је део особина њихових старих богова преношен на хришћанске

1 Према Мирче Елијадеу, име Перун настало је од индоевропског корена „пер” (перк), што значи ударити, распрснути. Громовникова способност да удара громовима је извор тог имена. Громовник (Перун), као врховни бог, указује и на заједничко наслеђе дела индоевропских народа. Најпознатији бог громовник који је био на врху једног пописа богова код Индоевропљана је Зевс код старих Грка. Код старих Римљана исти врховни бог звао се Јупитер. Постојале су и друге сличности, али и разлике у веровањима Индоевропљана.

свеце. Често се истиче да је Перунове особине, као господара грома, после примања хришћанства преузео Свети Илија Громовник, који је замишљан како небом путује у својим кочијама и баца муње. По неким мишљењима, и датум празновања тог свеца 2. август поклапа се са датумом када је слављен Перун.¹

Са Перуном се доводе у везу додоле. То је народни обичај призивања кише у сушном периоду лета. Босоноге девојчице су обилазиле село, пратећи предводницу (додолу) и певале песме у којима призивају кишу. Те песме су наследиле раније молитве божанству које је управљало муњама и кишом. Додолу (обучену само у кошуљу и зеленило биљака) док обилази куће поливају водом. Претпоставља се да је у паганско време додола била нага и покривена само биљним зеленилом. То је могао бити део поступака за које се веровало да доприносе плодности у природи. Основу додола чине старије магијске радње и молитве којима се призивала киша.²

Словени су боговима подизали „балване”, кипове прављене од дебла дрвета. Ређе су градили храмове, а чешће су се молили на неком отвореном узвишењу или „светом гају”. Писани извори говоре да су на узвишеним местима Источни Словени постављали кипове богова. Примећено је да су првобитни храмови Словена били „без зидова, капија, стубова и крова”, околина Словена и појаве у њој су били и храм и божанства. Веровали су да богове жртвом могу одобрвољити и учинити безопасним. У старије време Словени су боговима, вероватно, понекад приносили и људске жртве.³

Стари Словени су били насељени на великом простору и подељени на много племена, због чега су постојале и разлике у њиховим веровањима. Веселин Чајкановић истиче да народ није морао имати на свим својим подручјима потпуно истоветну веру. Напротив, различите варијанте су биле правило. Мање је уверљива његова претпоставка да код Срба Перун није био врховни бог. Он указује на то да је за Лужичке Србе и део Словена јужно од Балтичког мора, посебно важан био бог Световид (Свјатовид). Према Веселину Чајкановићу, он је „највећи бог Западних Словена”. То произилази и из писања Хелмолда из Бозауа у *Словенској хроници* (написаној у другој половини XII века). За Световида он је записао да су му „све покрајине словенске” слале поклоне сваке године и

1 Неколико узвишења на којима су многобожачки Јужни Словени поштовали Перуна задржао је име по њему (три у Босни), а друга су названа по Св. Илији.

2 Молитве, вербалне молбе боговима, су један од основних облика религије.

3 Таква жртвовања се спомињу у *Несторовој хроници* (XII век). Сачувани обичај жртвовања животиња када се почиње неки важан посао и спомињање жртвовања људи у народној усменој књижевности (Зидање Скадра на Бојани и др), остатак су претхришћанских обичаја.

признавале га за „бога над боговима”. То је писање хришћанина који није знао ко је стварно врховни бог старих Славена.

Поредећи словенска са другим индоевропским многобожачким веровањима,¹ намеће се закључак да посебно поштовање Световида код Срба није одбацивало могућност да је врховни бог Срба био Перун. Напротив, у старој Атини главни храм је био посвећен богињи Атини. Упркос томе, многобожачки Грци који су живели у Атини, нису мислили да је Атина врховно божанство, него Зевс. Атина је била заштитник тог грчког полиса и зато је у њему била најпоштованије божанство. Световид није био врховни бог старих Срба, него само њихов бог заштитник.²

Управо код прибалтичких Словена у XII веку постојао је значајан многобожачки храм. Он се налазио северније од Ободрита, на острву Рујан (данас Риген) у Балтичком мору. Био је посвећен богу Световиду. Тај храм се налазио у средишту утврђења Арконе, на високом гребену на полуострву Видов, на северозападу острва Рујан. То је био дрвени храм украшен дуборезима и обојен, а имао је пурпурне платнене засторе. Дансконемачка војска срушила је храм 1168. у коме је био и дрвени кип бога „већи од било ког човека” са четири врата и главе. Две главе су гледале напред (једна улево, друга удесно), а две назад.³ Лица на кипу била су обријана, а коса бога кратко ошишана. Он је имао најмање две важне божанске службе. Био је заштитник земљорадника и ратника. У десној руци је држао метални рог, а левом га придржавао. Рог је представљао изобилје (пића и хране). У вези са тим одржава је и важна свечаност на којој се призивао добар род усева за следећу годину. Обред

-
- 1 Истраживања сродности језика утицала су на стварање замисли о заједничком пореклу тзв. индоевропских народа. Према тој теорији, између IV и II миленијума пре нове ере постојала је заједница Индоевропљана. Претпоставља се да је та заједница боравила на простору источне Европе и средње Азије (Аралско језеро). У III и II миленијуму пре нове ере поједини Индоевропљани напуштали прадомовину, али је остала сличност у индоевропским језицима и после њиховог расељавања. У индоевропске језике убрајају се скоро сви европски језици (грчки, словенски, келтски, романски, германски и др), индоирански језици и део несталих језика (хетита и др). У прилог замисли да су, рецимо, српски и енглески настали из заједничког индоевропског језика, наводи се и сличност речи које су могле настати давно, али и друге језичке сличност. Неке сличне речи у српском и енглеском су: сунце – sun; вода – water; брат – brother; сестра – sister; нос – nose.
 - 2 Веселин Чајкановић је замислио да може изједначити Световида са Дажбогом (Источних Словена) и Дабогом (који се спомиње у српској усменој традицији). Претпоставио је да се у српској усменој народној традицији Дажбог спомиње као Дабог. Ипак, особине које се приписују Дабогу у тој традицији, другачије су од Дажбогових. Дабог је описан као онај који господари на земљи и душама неправедних, за разлику од Бога који господари небом и душама праведних.
 - 3 Ова поликефалија, по М. Елијадеу, наглашава свевидовитост бога Световида.

који се тада дешавао описао је дански хроничар Саксо Граматик. Маг, или свештеник, који је, супротно уобичајеном изгледу становника Рујна, имао дугу косу и браду, заклањао се иза великог колача (од житарица и меда) и питао сакупљене да ли га виде. Ако би одговорили да га виде он би пожелео да га следеће године неће видети (јер ће колач бити већи). Остатак дана окупљени су проводили у раскошној гозби, коју су припремили пре светковине, и напијању.¹

За Световида је вероватно везан и верски празник Видовдан. Данас се тај празник налази на почетку периода жетве пшенице, а десетак дана раније почиње жетва јечма. Бранкачк пише да су северни Срби познавали пролећне и јесење сетве и сејали јечам, пшеницу, раж и просо. Велика светковина Световида код северних Срба била је управо везана за жетву житарица.

Поред кипа Световида у Аркони су били велики мач, седло, лук и стреле. У светилишту је држан и бели коњ посвећен Световиду. Веровали су да Световид као бог ратник на том коњу води српску војску у рату. Нека од планинских узвишења на подручју Јужних Срба која имају у свом имену реч вид могу бити повезана са давно напуштеним поштовањем Световида.² На Брачу то је Видова гора, тј. највиши део на острву висиок скоро 780 метара. Име највишег узвишења на том великом острву подсећа управо на велико острво Рујан и Световидово светилиште. Брач је био на подручју Паганских Срба који су се према писању Порфириогенита последњи покрстили од Срба на Балкану. Можда је главно средиште поштовања Световида, према узору на Рујан код Северних Срба, било на Брачу код Јужних Срба. То би било и објашњење зашто је тамо најдуже пружан отпор прихватању хришћанства. На њиховом подручју је и насеље Вид (близу Метковића).

1 В. Чајкановић указује да је у суштини исти обичај забележен, код хришћана Срба у Херцеговини после више стотина година. Према њему у време Божића домаћин куће заклањао се иза чеснице и питао укућане да ли се помаља иза ње. Затим је изражавао жељу да идуће године буде већа и да га потпуно заклони. Чајкановић претпоставља да је свечани жртвени колач од житарица (чесница) била намењена и богу Световиду. Свакако су сличне жртве могле бити приношене различитим божанствима. Чесница као жртвени колач је могла да се јави у разним ритуалима.

2 Планина Видуша се налази северно од Љубиња у источној Херцеговини. Један Видов врх је око 10 километара од Херцег Новог, изнад села Сврчуг. Узвишење Видова је поред Међувршког језера, западно од Чачка. На југоистоку Србије су планина Видлич (око 30 километара од Лужнице) и Видојевица (код Пирота). Ипак, код неког таквог узвишења можда се ради само о томе да се означи видљивост тог узвишења или са њега.

Вероватно је сећање на Световидов дан сачувано у народној народној поезији, то јест у стиху из *Кнежеве вечере*: „Сутра јесте лепи Видов дан(ак)” а који говори о чувеном боју на Видов-дан.

Српска традиција на Балкану садржи доста трагова који указују на Световида (Вида), али је свети Вит код балканских Срба готово безначајан светац. Зато, када народна усмена традиција Јужних Срба спомиње Вида, треба прво помислити на Световида. Ипак, до данас остала је потиснута истина о Световиду и Видовдану као његовом дану и тако је омогућено ширење неистинитог објашњења да је Видовдан посвећен само Светом Виту.¹ У претхришћанско време код Срба Видовдан је био посвећен само Световиду.

Лечење код старих Словена се вршило употребом разних биљака. Касније је народ речима видар и видарица означавао особе које су лечиле биљем.² Видари нису познавали узроке болести. Зато су били упућени да се приликом видања ослањају и на молитве боговима. Молитва је садржавала покушај видара да будућност изгуби неизвесност и опасност за болесника, те постане онаква каквом он жели да је „види”. Данас се речју видовитост означава способност да човек види будућност. Проширена значења речи вид можда су извориште имала у „свевидовитости” Световида. У том случају, он би могао бити и заштитник старих видара (травара).

Прокопије је записао да Словени својим божанствима „... приносе жртве и по тим жртвама врачају”. Врачање или „видање”, то јест покушај да се види будућност спомиње се и у *Чудима Светог Димитрија* у вези са нападима на Солун (614-16). Ту пише: „вођа оних Словена, по имену Хацон, тражио је по својој навици преко врача да му се каже да ли ће ући у наш богом чувани град”.

Према *Несторовој хроници*, Кијевски Руси су се, поред Перуна, заклињали и у Велеса (исто и Волос) бога стоке. Он је код старих Словена вероватно био и бог подземног света и вукова. У Македонији и данас постоји град Велес чије се име доводи у везу са богом Велесом. На „гори” код Кијева многобожачки Руси имали су кипове богова, а по наредби кнеза Владимира уништили су их. Од богова код старих Словена још се спомињу Дажбог (Даждбог, бог Сунца), Сварог, Триглав (можда је он истоветан са Тројаном), Тројан,³ Стри-

1 Слављење католичког светог Вита на Видовдан и то што су његове мошти данас у Прагу, има везе са снагом поштовања Световида код Словена (Срба). Везивање култа светог Вита за Праг највероватније је покушај Католичке цркве да се Световид и сећање на њега потисне хришћанским светим Витом скоро истог имена, али другачијег садржаја. Срби немају Витовдан, него Видовдан.

2 У народним песмама реч „видати” значи исто што и лечити. Вук Караџић у свом *Рјечнику* спомиње лековиту биљку „видац”.

3 У српској народној традицији сачувана су предања о „цару Тројану”. Није немогуће да су она последица спајања два сећања. Једно је сећање на старог

бог, Мокош и други. Изгледа да међу тим вишим божанстава, осим Мокош (код Источних Словена), нема поузданих података о женским божанствима.

Словени су веровали и у нижа натприродна бића везана за изворе, шуме, реке, планине. Међу тим митским бићима у која су веровали стари Словени нека су боље позната. Замисао о вилама сачувала се у народу до данас. То веровање спомиње Прокопије, али он виле назива „нимфе“, изједначивши их са сличним старогрчким женским божанствима. Он је записао да Словени „обожавају реке, нимфе и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве“. У усменој народној књижевности виле су описане као вечно младе, лепе девојке, дуге расуте косе („златне“ или „русе“), обучене у беле танке хаљине. Традиција такве виле описује и са крилима. Народ је веровао да бораве даље од насеља, по планинама, поред вода, или у облацима. Традиција говори да оне играју кола и певају ноћу на ливадама и узвишењима.¹

Можда је најстарији податак о Словенима и њиховим верским представама сачуван код „оца историје“ Херодота. Пишући у V веку пре н. е. о народима који живе северно од данашњег Црног мора, он првенствено говори о Скитима. Као суседе Скита спомиње „Неуре“. За Неуре он пише да живе северније од Скита, негде на подручју горњег тока Буга.² Према Херодоту, Скити и Хелени, који су боравили у Скитији, тврдили су да се сваки Неур једном годишње претвори на неколико дана у вука. Опис Неура на подручју касније словенске прадомовине и веровања да се Неури претварају у вукове довео је до појаве замисли да је то подударно са веровањем Словена у вукодлаке.³ Као њихове суседе изгледа спомиње племе Будина за

словенског бога Тројана, а друго сећање на римског цара Трајана, које је преузето од староседелаца, великог освајача и градитеља.

- 1 Народ често кругове од гљива или биљака у природи назива „вилино коло“. Виле у народној традицији могу се преобразити у животиње. Иако традиција види виле као пријатељице јунака, напомиње и да оне могу убити људе када су увређене. Често се у усменој традицији спомињу виле као неко ко ноћу руши оно што људи дању граде. Као име за виле сачувао се и назив русалке. Код Источних Словена русалке су виле које бораве код река и наносе зло људима. Данас је реч рус код Срба потиснута речима риђ и црвен. Ретко се у српском језику за црвенокосу или риђокосу жену сачувало да има „русе косе“. Од речи рус (црвен, риђ) вероватно потиче и назив русалке за виле код Источних Словена. Само име, у том случају, значило би „црвенокосе или риђокосе“. Словенске „русалије“ су неки доводили у везу са именом „росалија“ из времена претхришћанске римске државе. Извесно је да је реч рус у старом словенском језику означавала црвену и риђу боју.
- 2 То је простор данашње Западне Украјине, источне Пољске и западне Белорусије.
- 3 Код Словена касније сусрећемо веровање у натприродна бића (демоне) који су покривени вучијим крзном (вукодлаке). Ово веровање у вукодлаке преплитало

које оставља и запис да су плавих очију и црвене косе. Зато се појавила замисао да су Неури (можда и Будини) преци Словена. Ипак, тотемистичка веровања, попут овога да неки народ има надприродну везу са вуком или потиче њега, нису била реткост код разних народа. Нажалост, немамо ништа више од привлачне претпоставке да су Неури могли бити преци Словена. То може бити само случајна сличност спојена са нашом жељом да у тами далеке прошлости пронађемо светлу тачку, тј. своје претке.

У народу је из непознатог прошлог периода сачувано веровање у вештице. Замишљене су као зла бића у која се претварају зле старице после смрти и слично вампирима, прогоне живе. Веровало се да вештица може примити облик птице или лептира. Значење појма вештице се преобликовало у веровање у злог духа који бора-ви и у живим женама и наноси зло околини.

Словени су вешто обрађивали дрво, а храст су поштовали и као свето дрво, посвећено вероватно богу грома Перуну. Претпоставља се да су га спаљивали на најдужи и најкраћи дан у години. Остатак тог старог ритуала је данашње спаљивање бадњака на Божић.¹ Оно садржи елементе који указују на везу са празником Сунца. Тако се у ритуалном „царању” божићне ватре види помагање ватри да се распали и ослободи више топлоте. То се замислило као магијска радња која треба да преносом утиче и на Сунце како би и оно ослободи више своје топлоте.

Поред додола, ни неке друге народне обичаје и игре није могуће сасвим сигурно сврстати у претхришћански период, мада постоје основане претпоставке да су везани за многобожачка веровања. Такве су коледе које се јављају код разних словенских народа. Коледе као зимске обичајне игре код Словенских народа спомињу се у раном средњем веку. То су игре у којима учествују маскирани младихи. Извођене су после зимског солстиција (22. децембра). Како је обичај везан за дане у којима је снага Сунчевог загревања Земље постајала већа, тај обичај повезује се са старим поштовањем Сунца као божанства и представом о његовом поновном оживљавању, тј.

се са веровањем у вампире. Ноћ је одувек код људи потицала страх и машту да стварају слике ужасних опасности. У каснијим средњовековним сведочанствима (Душанов законик) код Словена се наилази на веровање у вукодлаке и вампире. Веровало се да је вампир било тело умрлог, које је излазило из гроба, давило живе и пило њихову крв. Веровало се и да се вампир може претворити у вука, или неку другу животињу.

1 Божић се службено славio у другој половини IV века у Риму. Мисли се да је Божић, као празник у коме се слави рођење Христово, заменио старију прославу победе божанства Сунца над тамом и зимом.

продужењу дана. Изгледа да и један стих из коледа чува успомену на Световида. То је стих : „Војевао бели Виде, коледо”.¹

Теофилакт Симоката записао је да су Словени после смрти неког од њих одржавали даће на којима су се напијали, па је владар Мусокије био пијан када су га у ноћном нападу поразили и заробили Ромеји. Обичај заједничке гозбе (храњења) на гробу је хришћанска црква морала да трпи и он се сачувао до данас, а Православна црква трпи као „народни обичај”. Неки Словени су своје мртве спаљивали на погребној ломачи. Познатији пример спаљивања везан је за опсаду Константинопоља 626. Према Теодору Синкелу „варвари” тада нису могли да сакупе и спале све своје погинуле.² Поред тога и арапски писац Масуди записао је да су неки Срби средоном X века спаљивали тела умрлих.³ Део Словена је остатке покојника сахрањивао у земљу у глиненим урнама (Дворови код Бијељине) или без њих у равне гробове, у гробове су остављали предмете по којима се види да су веровали да ће душа из умрлог тела живети, тј. требати те предмете. Византијски писци записали су и да су жене Словена вршиле самоубиства када им умре муж.⁴

Пронађени су гробови Словена мушкараца са оружјем и гробови жена са украсима и драгоценостима. То потврђује да су Словени веровали да ће дух (душа) покојника живети после смрти тела и да ће јој бити потребне ствари које је умрли користио у животу. Очи-

1 Јован Р. Деретић указује на могућност да је „Бели Виде” Световид. Опис „Бели Виде” у коледским песмама, у заједници људи у који су сви, или скоро сви белци, свакако није опис беле коже Видове. Вероватније је да се односи на ратног белог коња Видовог, то јест Световидовог. Везу коледа и Световида изгледа потврђује име малог српског племена Коледићи у првој половини IX века на подручју уз средњи ток Лабе, тј. подручју нарочитог поштовања Свртовида.

2 У опису Теодора Синкела „варвари” су Словени, јер Авари нису спаљивали тела умрлих.

3 Леополд Ленард преноси да је Масуди († око 957) записао: „Срби су народ, пред којима имају Словени велики страх ... Поменути Срби спаљују се сами, ако им умре краљ или начелник, и са њим спаљују коње. При томе се држе обичаја сличних онима у Индији”. Истина, његов запис настао је у време када су Срби на Балкану били покрштени, али ту тврдњу не би требало олако одбацити. Она се може односити на неку заједницу паганских Срба коју је са другим Словенима Византија преселила у Малу Азију пре покрштавања и која је доспела у додир са Арапима, као и на понашање Срба пред покрштавање средином IX века или на остатке паганства код дела Срба. Доментијан Хиландарац је записао да је Стефан Немања I у Србији крајем XII века уништио остатке многобоштва и жртвенике паганске. У тексту Ђорђа Јанковића објављеном у *Књижевној речи* број 501, јун 1998, износи се претпоставка да је локалитет са „громилама” у Љутићима код Пљеваља остатак старословенског (српског) спаљивања мртвих. Он пише да су у близини места спаљивања тела прављене „громиле”. У њима ретко има делова костију. Даље, претпоставља да је „громила” (ниски насип од камена и земље) прављена као споменик угледном старешини, а не као гробница за остатке.

4 Такав обичај до XX века очуван је у неким случајевима у Индији.

то су представе, према којима све у природи (свака појава, предмет и човек) има духа као невидљивог покретача (анимизам), утицале на веровање старих Словена. Душа је општесловенска реч и изводи се од речи дах (као и реч дух). Словени су веровали да невидљиви дух (душа) са телом чини јединство у време живота, а после смрти дух је по њима настављао да живи „ослобођен” тела.¹

Претпоставља се да су прво Јужни Словени, који су ступили у војну службу Византије и били покрштени, почели да сахрањују своје мртве без спаљивања. Култ умрлих предака старих Словена се према појединим мишљењима очувао и после покрштавања у обичају „славе” код Срба. Према Веселину Чајкановићу, суштина „славе” је „помен, слава прецима”. Даље тврди да је то празник посвећен „митском претку једне породице, [и] свим њеним прецима уопште”.²

У време насељавања на Балканско полуострво, Словени су познавали музичке инструменте. Византијски писац Теофилакт Симоката је забележио да је византијском цару 591. доведена три заробљена Словена који нису носили никакво оружје него жичане музичке инструменте (тамбуре). Поред тамбура користили су и добоше и рогове.

-
- 1 Дах је невидљиви зрак (ваздух) који живо биће удише и издише, тј. дах је оно без чега видљиво тело не може живети. Веза појмова дах и дух се непосредно види у данашњим синонимима дуван и духан. То објашњава како је из дах могло настати дух. Значај речи дах данас се јасно види у изразу „испустити дах”. Тај израз не значи само привремено избацити ваздух из плућа, него може да значи последњи пут избацити ваздух, тј. умрети. Ту „испустити дах” значи „испустити дух”. Дух је појам којим се означава нешто невидљиво и неопипљиво, као ваздух, али нешто што је суштина и покретач видљивог тела. Зато је дух невидљива душа која покреће тело. Дух се сусреће и у значењу невидљиве душе која нема тело. Тада је дух нематеријално и натприродно биће.
 - 2 В. Чајкановић претпоставља да је у том обичају из претхришћанског времена на зиду (уместо касније иконе хришћанског свеца) био неки симбол од дрвета пред којим се обављала славска свечаност. Мање је уверљива претпоставка да је дрвени крст као симбол коришћен у то претхришћанско време. Чајкановић је мислио да је крст био упрошћена симболична слика човечијег тела са раширеним рукама и спојеним ногама. За такву претпоставку нема поуздане потврде.

4. Срби и време стварања њихове прве државе на Балкану

Стварање бугарске државе јужно од Дунава и приближавање Франака са запада

Други легендарни српски владар Владин могао је да почне владати око 652. У *Барском родослову* написано је да су у време Владиана на Балкан дошли Бугари („Вулгари“) који су ратовали са ромејским царем, али је цар морао да склопи мир са њима.

Претпоставља се да су први Бугари (турско-монголски народ) дошли на подручје Волге крајем IV века. Од VI века они су нападали и Византију у пљачкашким упадима. У првој половини VII века постојала је велика Бугарска држава на подручју северно од Кавказа и југоисточно од доњег Дњепра. Велика Бугарска је нападнута од Хазара и распала се. После тога хан Аспарух је довео део Бугара у Влашку низију и на ушће Дунава. Константин IV повео је војску 679/80. да спречи Бугаре да пређу Дунав и населе се јужно од његовог ушћа у Тракију. Византијска војска прешла је Дунав, али после борби била је приморана да се повуче. Теофан (Исповедник) је записао у својој хроници да су Бугари тада гонећи Византинце прешли Дунав и ушли на подручје Варне. Борбе Бугара и цара Константина IV трајале су и 681. Саверце и још седам словенских племена, која су живела између Дунава и планине Балкан, хан Аспарух (681-700) је приморао да му дају дажбине и раселилио их унутар новостворене бугарско-словенске државе, углавном у гранична подручја.¹ Цар Константин IV је уговорио мир са Бугарима и пристао да њима плаћа данак 681. Тиме је Византија признала новостворену државу.

Тако је створена бугарско-словенска држава око 680. Византија је уговором признала ту државу и пристала да јој плаћа данак 681. Ово се подудару са писањем у *Барском родослову* о рату и склапању мира Ромеја и „Вулгара“. У *Барском родослову* даље пише: „и краљ Владин, видевши да је веома велико мноштво народа, склопи

1 Западна граница Бугарске била је источно од Видина.

са њима мир. И оба народа, то јест Готи, који су и Словени и Бугари, почеше се међусобно јако волети, а највише због тога што су оба народа била паганска и што им је језик био исти”.¹ Тако је према легенди Владин владао до после 681. За Владиновог наследника *Барски родослов* више нема никакву временску одредницу. Просто пише: „Премину Владин и место њега владао је Ратимир (Ратомир), његов син, који ... поче жестоко прогинити хришћане, ... па је многе њихове градове и места срушио, док је остале, пошто их је натерао у ропство, сачувао”.² У *Барском родослову* пише и шта се догодило са хришћанима (Ромејима) који су остали далеко од приморских градова: „Хришћани ... окупивши се почеше на планинским врховима и заштићенијим местима подизати, како су могли, утврђења и куће”.

Византијски цареви наставили су са покушајима да обнове своју власт на делу Балканског полуострва. Јустинијан II је зауставио прво Бугаре, а затим је „продро до Солуна и покорио велике масе Словена” 688-689. После тога више није било великих напада Словена на Солун. Део поражених Јустинијан II одвео је и населио у Малу Азију. Тада се поновио прелазак присилно насељених Словена војника Арабљанима. Великим делом ти пребези убрзо су завршили у Сирији.

У другој половини VIII века Бугари су прешли планину Балкан на југу и сукобили се са Византијом око власти над Словенима на том подручју. Тако се ширила бугарска држава. Та Бугарска држава ширила је своју власт и на запад. Са запада су се тада појавили Франци Карла Великог (768-814). Они су у другој половини VIII века потпуно потчинили Баварце. Са Баварцима потчинили су и Словене у Карантанији који су од средине VIII века (владавине кнеза Борута) признали власт Бавараца. Карло се затим сукобио са Аварима који су из Панонске низије нападали Карантанију и Баварску. Походима између 791. и 802. Карло Велики уништио је хаганат Авара. У том рату се као савезник Карла спомиње и кнез Словена Војномир (у Панонији ?). После победе над Аварима, Франци су завладали Па-

1 Делује уверљивом Дукљанинова тврдња да је и српски владар склопио некакав споразум о миру, или савезу са новопродошлим Бугарима који су поразили Византију.

2 И ова тврдња попа Дукљанина да је крајем VII и почетком VIII века српски владар, охрабрен успесима Бугара против Ромеја или из неког другог разлога, променио однос према хришћанима и Ромејима вероватна је, тј. сасвим се уклапа у општу слику коју имамо о том времену. После легендарног Ратомира Дукљанин пише о „четири зла краља” који су владали „један за другим”. Њихова имена није записао изговарајући се да би „било заморно причање о њиховим злим делима”. Изгледа да је усмено преношена легенда о доласку Срба на Балкан, по којој је Дукљанин писао, боље сачувала само слику времена сеобе Срба и доласак Бугара, а о владарима после Ратомира она више није поуздана.

нонијом до реке Тисе на истоку и до Фрушке горе на југоистоку.¹ Источно од Тисе било је подручје под влашћу Бугарске. На југу око 803. под влашћу Франака били су Хрвати у Далмацији, тј. до ушћа Цетине на истоку, а наставио се рат Франака са Византијом око градова на обали Јадранског мора.

Византија је ускоро доживела тежак пораз од Бугара. Бугарски хан Крум (803-814), који је завладао западним делом Влашке низије а можда и подручјем Баната до Тисе, на југу напао је Византију. Срушио је тврђаву Сердику (Софију) 809. и трајно је припојио држави Бугара. У рату против Крума и Бугара у јулу 811. убијен је и цар Нићифор I (802-811). Према писању Теофана, Круму је од царева лобање и сребра направио пехар, а на гозби „дао је словенским архонтима да из ње пију”.

Убрзо, 812. године Византија је склопила мир са Францима у Ахену. Према њему, Задар и други приморски градови остали су под влашћу Византије. Истра и хрватске жупе у Далмацији припали су франачком владару Карлу Великом, који се 800. крунисао за цара. Под влашћу Франака нашло се мноштво Словена од Панонске низије до Јадранског мора.

У вези са влашћу Франака над Словенима у Далмацији, Посавини и Панонији сачуван је и најстарији писани податак о Србима на Балканском полуострву. Франачком цару Лудвигу 818. жалио се његов вазал, кнез Људевит (Liudewitus) Посавски, и тражио да се боље поступа према његовој кнежевини у франачкој држави. Молбе Људевита кнеза у Доњој Панонији (Pannoniae inferioris) тада нису уважене. Зато је он створио савез против Франака, а уверио је и Тимочане да приступе његовом савезу. Тако се 819. побунио против франачке власти. Тадашњи хрватски „кнез Далмације” Борна био је веран вазал Франака и ратовао је против кнеза Људевита. Франци нису у првом походу поразили Људевита Посавског па су се и Словени на подручју данашње Словеније уз горњи ток Саве охрабрили и придружили Људевиту. Они су већ 820. били поражени.

Када су Франци 822. поразили Људевита, он је морао отићи из свог седишта Сиска. Привремено се склонио код Срба. Писац *Анала Франачког краљевства* у вези с тим догађајем пише да Срби „држе велики део Далмације”. За франачког писца анала та Далмација свакако је римска провинција Далмација, тј. дијецеза како се од IV века зову римске провинције. Дијецеза Далмација обухватала је већи простор него данашња Далмација, обухватала је простор између реке Саве и Јадранског мора са делом данашње западне Србије.

1 Словени су Франке звали Фругима, па је тако настао назив за Фрушку гору. Она је била граничну област коју су држали Франци.

Људевит је, из непознатих разлога, убио свог домаћина, старешину Срба. Није потпуно јасно ни да ли је то био погранични жупан, или врховни старешина племенског савеза Срба, на чијем двору је био. После тог убиства морао је напустити Србе и покушао се склонити код Хрвата, тј. Борниног рођака Људемисла у приморју. Тамо је Људемисл, који је признавао франачку власт, наредио да Људевита Посавског убију (823).

Франачком цару 818. дошли су и посланици Абодрита и Тимочана. Према писању у *Аналима Франачког краљевства*, најмање последњи набројани, Тимочани „су се недавно одрекли савеза са Бугарима и прешли на нашу страну”. Њихови посланици тражили су помоћ у борби против Бугара. Бугарски хан Омуртаг (814-831) је тада владао источно од Тисе, а после 823. покорио је и Тимочане. *Анали Франачког краљевства* за 824. бележе да су тада поново долазили посланици јужних Абодрита, који су били у „суседству Бугара, у Дакији која лежи крај Дунава”.¹ Бугари су у сукобима против Словена и Франака, око 827. заузели Београд, а до 832. и Срем. Кан Пресијам (836-852) у првој деценији владавине на југозападу проширио је своју власт на подручје Охрида и Девола.

Племенски савез и држава легендарног Селимира

Према Константину VII Порфирогениту потомци вође сеобе Срба на Балканско полуострво наслеђивали су власт од оца на сина до времена када он пише тј. средином X века. Српске владаре он назива „архонтима”, али имена првих архоната није записао. Тек за Вишеслава (?), Радослава и Просигоја Порфирогенит је записао само имена и редослед којим су владали.²

- 1 Вероватно се да се овде под Дакијом мисли на Дакију уз десну обалу Дунава, тј. на Приобалну Дакију (*Dacia Ripensis*). Приобална Дакија изгледа је створена када су Римљани изгубили Трајанову покрајину Дакију, а обухватала је подручје од ушћа Велике Мораве на исток. Ту негде између ушћа Велике Мораве и ушћа Тимока (Тимочана) могли су око 820. бити јужни Ободрити.
- 2 У Порфирогенитовом *Спису о народима* пише: „Када Бугарска беше под влашћу Ромеја, пошто је умро онај архонт Србин који је пребеглао цару Ираклију, по наследству завлада његов син, а потом унук и тако редом архонти из његовог рода.” Из његовог описа IX и X века видљиво је да власт није увек прелазила са оца на сина, али се задржавала у владарском роду. Порфирогенит претерује. Њему је његов таст Роман Лакапин две деценије био савладар, а у стварно преузео власт. Зато Порфирогенит има потребу да нагласи искључиво право сина да наследи владара и у Србији. Настављајући писање он је записао: „После извесног броја година роди се од њих Вишеслав (*Βοισέσθλαβοζ*) и од њега Радослав (*Τοδόσθλαβοζ*) и од њега Просигој (*Προσηγός*) и од њега Властимир (*Βλαστήμῆρος*) и до овог Властимира Бугари су живели мирно са Србима, као блиски суседи.” *Βοισέσθλαβοζ* је понекад читано као Војислав.

Порфирирогенит детаљније пише о Србима тек за IX век. Због тога се морамо вратити *Барском родослову* и његовом писању о легендарном Селимиру, кога је Тибор Живковић изједначио са вођом сеобе Срба на Балкан. Селимирови Срби су у време доласка на Балкан вероватно савез племена.¹ Старешина племенског савеза морао је имати наоружану пратњу, из свог племена, вероватно Лужичана који су на северу били језгро племенског савеза. Владарева наоружана пратња била је језгро војске племенског савеза, а радила је и полицијске послове против оних који су угрожавали обичајно право и имовину родовско-племенских старешина. Владар је морао сакупити средства са којим је плаћао своју наоружану пратњу. Средства је делом могао сакупити нападајући и плачкајући туђа племена и државе, али су поузданији били „поклони” које је владар добијао од својих саплеменика. Ови „поклони”, које је владар очекивао да добије, а саплеменици мислили да треба да дају као израз прихватања владара, били су зачетак пореза у држави.

Ипак, *Барски родослов* за Селимира изгледа пише нешто што се може разумети као порез поданика владару. Пишући да „Селимир ... паган и варварин ... хришћане [свакако Ромеје] ... није ... прогањао” наставља: „Склопио је са њима уговор и они су му плаћали данак”. Данак који су Ромеји плаћали своме владару пре доласка Словена зове се порез. Тако је најлакше замислити да они Селимиру, кога је „довео” цар Ираклије, према усменом уговору почињу плаћати некакав порез, уместо своме цару. Ираклије је уступио порез вођи Срба. Тиме није купио само мир за Ромеје који су остали под влашћу Селимира, него и верност свог новог савезника, кога је доселио вероватно да штити Ромејско царство од Авара.

Тако је можда већ у време легендарног Селимира средином VII века српски владар сакупљао порез од староседелаца. Византија је изгледа имала пресудни утицај да се код Срба уведу неке основе државне установе, тј. створи држава до краја владавине Селимира.²

Српски вођа се морао са племенима која је довео договорити где ће бити насељена.³ Убрзо после насељавања родови и племена су се територијално уредили у села и жупаније, са жупанима који признају ранијег старешину племенског савеза као владара тек уобличене државе. Све указује да је већ средином VII века у држави легендарног Селимира могло постојати све оно што касније постоји

1 Северни Срби су били савез племена, који се првенствено окупљао око главног племена и његовог старешине за борбу против странаца.

2 Данас прихваћено мишљење да су Бугари пресудно утицали на стварање државе код Срба вероватно је погрешно. Према тој замисли притисак Бугара је утицао да се Срби јаче окупе око владара и створе државу тек средином IX века.

3 Слично као што је владар Бугара одредио где да живе словенска племена 680.

у суседној Бугарској када се она сматра државом (око 680). Дакле прва држава Срба на Балкану је можда постојала средином VII века, а није примећена због премало писаних вести о њој.

Сакупљање данка (пореза) од хришћана је било пресудно у уздизању првог српског вође на Балкану у владара државе. Како је било организовано сакупљање тих првих пореза у време стварања прве државе код Срба, није забележено. За много уређенију суседну Византију остали су писани документи о порезима. Г. Острогорски пише да се, поред старијег опорезивања особе (пореске главе), на основу Земљорадничког законика (са краја VII или из VIII века) стице утисак да је од краја VII века у Византији уведено и сакупљање пореза од сеоске општине као целине. Могуће да су код Словена (и Срба) прва давања племенском старешини била слично сакупљана, а Византија је такав облик сакупљања пореза могла прихватити прво на подручјима склавинија, које је подвластила од средине VII века. Прихватањем ранијег начина опорезивања међу Словенима олакшала би успостављање своје власти. То би значило да су село (сеоски старешина) и жупа (жупан) знали колико се од њих очекује да предају материјалних добара старешини племенског савеза или владару као „поклон”, а хришћанака села као данак (порез).

Племенско-родовским старешинама била је потребна заштита имовине и повлаштеног положаја у друштву, не само од странаца него и од сиромашних саплеменика. Зато су помагали владару да учврсти своју власт, а основа те власти били су наоружани пратиоци владара, тј. војска. После сеобе, приликом окупљања војске владарева дружина (наоружани пратиоци) проширивана је прво жупанима и нижим старешинама са њиховим наоружаним дружинама.

После сеобе, главни представници владара у подржавним управним целинама постали су жупани. Жупа је обухватала речну долину или њен део. Границе између жупа представљали су појасеви планинског, шумовитог или неплодног тла. Жупани су по узору на владара међу својим људима бирали најоданије за своје војнике. Управник жупе је и судио жупљанима као представник владара.

Владар, војни заповедници, жупани, родовске и сеоске старешине преузели су управљање већим земљишним поседима и сељацима који су те земљопоседе обрађивали. Тако су они постајали владајући слој у српском друштву, а земља претварана у властелинства њихових породица. Непосредно после насељавања почело је стварање властеле и властелинстава са зависним људима на њима. Можда у владајући слој код Срба треба убројати и верске старешине, који су били тумачи многобожачких веровања и посредници између Срба и њихових божанстава.

Владар је за доношење одлука од већег значаја за цели племенски савез, а затим државу сазивао скупштине на које су долазили ратници. Те скупштине ратника вероватно су после насељавања на Балканско полуострво постале непотпуне.¹ Тешко је замислити да су сви ратници у време сабора напуштали своја насеља, а неки одлазили у веома удаљена места где су одржавани сабори, али они који су имали коње то су чинили у већем броју. Тако је од насељавања почело постепено претварање општег ратничког сабора у сабор богатијег слоја (властеле) у држави.

Време сеобе и скоро цео средњи век је време несигурности и владавине насиља. Зато су мушкарци настојали да имају оружје и да се оспособе за борбу. Међу Србима вероватно су на народним окупљањима ради забаве постојале игре у којима се показивала снага и способност за борбу. У суседној Византији од VII века стварана је нова војска у којој су обичне војнике „стратиоте“ чинили слободни, богатији сељаци. Они су могли купити основну ратничку опрему и коња. У неким случајевима две до четири сељачке породице опремале су и слале у цареву војску само једног стратиота. Стварање војске од слободних сељака у Византији, у време насељавања Словена на Балканско полуострво, није могло бити без икаквих веза са војском Словена. Словени су вероватно имали слично организовану војску.²

Сиромашнији сељаци Срби били су пешадија. Богатији слободни сељаци међу Србима имали су бољу војничку опрему, а неки од њих могли су имати коње. Најпотпунију опрему за рат могли су припремити само најбогатији људи у селима, жупама и племенима. Размена са сточарима Власима утицала је на пораст броја коња и уопште на значај коња и коњаника код Срба. Са порастом броја коњаника важнији део војске постала је коњица.

Брзо се издвојио део коњаника који је био ослобођен производње хране. Они су само учествовали у војним пословима и владању. Они су да би обезбедили своје потребе, узимали део производа од обичног становништва. У тај слој војника и властодржаца спадале су сеоске старешине, жупани, кнез и њихови наоружани пра-

1 Код претпоставке да су то биле скупштине ратника јављају се неке нејасноће. Прво после насељавања Срба на Балкан вероватно су у Српски племенски савез укључене бројне заједнице раније досељених Словена. Они су вероватно били укључени у војску и војне скупштине, али можда је другачије било са староседеоцима који су остали под влашћу српских владара (кнежева) и жупана. Друго остаје нејасно да ли су се на тим раним скупштинама појављивале и жене – ратнице, које се спомињу у војскама Словена у оружаним сукобима.

2 Мање је јасно да ли је Византија била извор тако уређене војске, а Словени само преузели њен пример.

тиоци. Слој људи у друштву који је учествовао у владању великим имањима и зависним људима на њима је средњовековна властела.

Српска држава у IX веку и сукоб са Бугарима

Ширење бугарске власти на запад у првој половини IX века, могло је утицати да се доврши стварање државе код Срба, ако она није била уобличена већ средином VII века. За успешнију борбу против суседа Срби су морали иступати јединствено. О четвртог њему по имену познатом српском архонту Порфиригенит је записао: „За владе истог Властимира зарати против Срба Пресијам (Πρεσιῳμ) архонт Бугарске желећи да их потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже, већ изгуби и већину своје војске”.¹

Властимир, као потомак старе владарске породице био је врховни владар Срба. Остали потомци родовско-племенских старешина су били његове војсковође и управници појединих жупа. Властимиру су жупани сакупљали војску и материјална средства за издржавање владарева дружине, војске и двора. Писање Порфиригенита указује да средином IX века код Срба постоје владар, његови војници (дружина), управници жупа и некакве дажбине (порези). Зато се мисли да су Срби тек тада имали државу, али она је настала вероватно раније, а средином IX века је почео њен сукоб са Бугарима. То је занимљивије Порфиригениту од њеног настанка и зато тек тада пише о Србима довољно детаљно да је држава видљива.

За Властимира знамо да је жупана Травуније и Конавла оженио својом кћерком и дао и њему некакву титулу „архонта”. Тако видимо да су управници мањих области у српској држави имали титуле жупана, али их је владар могао уздићи и дати им веће звање, изгледа једнако владарском. Жупе су имале и своје скупштине, које су чинили сви војници, а касније властела, на којим су доношене одлуке важне за ту жупу. Такви сабори одржавани су под ведрим небом, а могли су имати и камено седиште за жупана.

Порфиригенит је записао: „После смрти архонта Властимира наследише власт у Србији његова три сина: Мутимир (Μουτιμῆρος), Стројимир (Стројμῆρος) и Гојник или Гоиник (Γοίνικος), поделивши земљу. За њихово време појави се архонт Бугара Михаило Борис (Μιχαήλ ὁ Βορίσης), желећи да освети пораз свога оца Пресијама и отпочне рат.” Бугарски кнез Борис, вероватно од покрштавања око 864. са именом Борис Михаило, владао је од 852. до 889. Зато се мисли да је Властимир умро пре 852.

1 Хан Пресијам владао је од 836. до 852.

У почетку три брата Мутимир, Стројимир и Гојник су заједнички управљали српском државом. Када је Борис наставио рат против Срба, који је водио његовог отац, Срби га потуку и „заробе његовог сина Владимира, са дванаест великих бољара ... тада Борис ... договорили мир са Србима”. Приликом измирења Владимир је плашећи се преваре тражио „за своје обезбеђење [као пратњу] децу архонта Мутимира, Брана и Стефана, који га спроведоше читавог до границе, до Раса”.¹ Тада Борис Михаило Србе „обдари великим даровима, а ови њему узвратише као гостински дар два роба, два сокола, два пса и 80 крзнених хаљетака”.²

После победе у рату против Бориса, у Србији је дошло до сукоба међу браћом. „Нешто доцније посвађају се иста три брата архонти Србије и пошто Мутимир, један од њих, надјача и желећи да сам влада, ону двојицу зароби и предаде их у Бугарску, задржао је под својим старатељством једино сина брата Гојника по имену Петар, који побеже у Хрватску”.³ Како се у писму папе Јована VIII (872-882) из 873. као старешина спомиње само (*duci Sclavinicae*) Мутимир, Тибор Живковић је замислио да је сукоб међу браћом био пре тог писма, тј. и рат са Борисом био је пре 873.

Петар није остао са Мутимиром побегао је у Хрватску, али није познато када. Хрватска се око 880. осамосталила од врховне власти Византије. Тако је започео период постојања самосталне средњовековне хрватске државе који је трајао око 220 година.

Срби Неретљани, византијска тема Далмација и Хрвати

Срби Неретљани, према Порфиригениту, названи су и Паганима, јер су последњи од Срба примили хришћанство. Он је записао да су Неретљани насељавали област од Неретве до Цетине и острва Брач, Хвар и Корчулу. У првој половини IX века Неретљани су повремено пљачкали бродове на Јадранском мору. Око 840. спомињу се, у сукобима са Венецијом, два кнеза Неретљана Дружак и Људит (или Људислав).

Почетком IX века Византија је створила своју прву тему (тема Драч) на Јадранском мору. Средином IX века Арабљани су нападали градове на Јадранском мору, а на данашњој обали Италије од 841. држали су Бари. У тим нападима, Арабљани су опљачкали и

1 „Βόρεν” се касније код у истом тексту јавља у облику „Βράνος” Бран.

2 Те дарове су Бугари касније покушавали да прикажу као српски данак, то јест као признавање власти Бориса Михаила.

3 Једном члану српског владарског рода, Стројимировом сину, Клонимиру „Борис даде Бугарку за жену”, а из тог брака родио се Часлав (Τζεεσθλαβος).

Будву и Котор, а више од годину дана опседали су Дубровник. Дубровник је затражио помоћ од новог византијског цара Василија I (867-886). Он је послао заповедника царске флоте и 100 бродова, а Арабљани су се морали повући 867. или 868. Василије I искористио је победу да створи тему Далмацију. У њу су улазили градови од Котора до Кварнера, а средиште теме било је у Задру. Градови у Далмацији су зависили од понашања српских и хрватских кнежевина у залеђу. Зато је Василије I наредио да данак, који су ромејски градови требали давати стратегу теме Далмације, буде препуштен кнежевима у залеђу далматинских градова. Тако је, нпр. Дубровник, за винограде око града плаћао „архонту Захумљана 36 номизми, а архонту Травуније 36 номизми”. Василије I је уз то признао оне који су владали кнежевинама у залеђу као „архонте”. Тиме је признао постојећу власт словенских „архоната” над залеђем. Истовремено, признајући српским владарима титуле и дајући им извор прихода, он је настојао да над њима успостави врховну власт цара Византије. Изгледа да о Василијевом успеху говори податак да су византијски бродови превезли Словене који су 871. учествовали у преотимању Барија од Арабљана.

Гусарење Неретљана није престајало. Оно је наносило штете трговини града Венеције, која је од почетка IX века јачала. Она је у то време признавала врховну власт Византије и била последњи посед Византије на северу Италије.¹ У покушају да се обрачуна са гусарењем Словена на Јадранском мору код Макарске погинуо је и венецијански дужд Петар I Кандијан у септембру 887. Венецијанци су после тог пораза пристали да Неретљанима плаћају данак како би венецијански бродови могу несметано пловити уз обалу Неретљана. То је трајало цео век.

Средином X века Паганија је вероватно била део Србије кнеза Часлава и тада су од Порфиригенита Пагањани означени као Срби. Средином X века Венецијанци су поново слали војску против Неретљана. Када су Неретљани заробили неке Задрани, уследио је већи венецијански напад око 998. У то време (1000) по одобрењу византијског цара Венеција је привремено преотела од Хрвата Биоград, а трајно је завладала острвима Кварнера. До када су Неретљани сачували своју самосталност у односу на Византију и суседну Хрватску, није поуздано утврђено. Средином XI века део Паганије био је у хрватској држави. Поред укључења у хрватску државу, за даљи развој било је значајно и што су у верском погледу христијанизовани Срби у Паганији били под влашћу римског папе.

1 Та византијска област, тзв. дукат, сама је бирала свог управника „дукса” (дужда). Изабрани дужд, са већем које су чинили чланови најимућнијих породица, управљао је венетским дукатом скоро као самосталном облашћу.

5.

Срби од христијанизације до XI века

Словенски народи су од средине VIII века напуштали многобожачка веровања и прихватили хришћанство. Хришћанство су примили из различитих средишта а то је довело до поделе на оне који су припали Православној или Католичкој цркви.

Западни суседи Срба, Хрвати су вероватно после пада под врховну власт Франака примили и веру од својих господара. То би било „друго“ покрштавање Хрвата које се спомиње у спису Порфирогенита а које се по њему догодило у време „Порина (Πόρινας) њиховог архонта“. Исти, Порфирогенит у *Спису о народима* пише да је цар Ираклије довео и свештенике из Рима који су покрстили Хрвате у време њиховог архонта Поргаса (Ποργας). Историчари претпостављају да се иза имена Поргас крије франачки вазал кнез Борна, који је владао око 820. Изгледа да су и Франци око 823. гледали на Хрвате као хришћане, а не многобошце.

Покрштавање Срба и мисија Константина и Методија

Словени су у првим пљачкашким походима против Источног римског царства као заробљенике из њега одводили хришћане, најкасније од VI века. Заробљени хришћани, као робови или као ослобођеници, могли су остати верни својој вери и покушавати да је шире док су живели међу Словенима. Ипак, у то време Словени су веровали у надмоћност својих богова и нису много пажње обраћали на Христа и хришћане.

У време пљачкашких упада Словена на Балканско полуострво, неки од Словена прешли су ромејском цару и служили као плаћеници у његовој војсци. Део њих, а можда и сви, прихватио је хришћанство, али они су вероватно брзо романизовани. Први Словени хришћани су престали бити Словени и постали су Романи.

После масовног насељавања на Балканско полуострво, Словени су више од два века задржали веру у много богова. Поред Словена ту су живели хришћани слободни староседеоци, али и они који су били робови. Око 641. папа је послао опата Мартина у Далмацију да откупи хришћане робове (са Балкана, или из Италије) од

Словена. Сличне су биле прилике и на другим подручјима Балкана. У време арабљанске опсаде Константинопоља (674-78) Словени који су одлучили да нападну Солун, „прво међу собом одлуче да Словени са Стримона хватају робље по источним и северним крајевима, а они са Ринхина и Сагудати по западним [крајевима] и по приморју, чамцима отпреманим сваког дана. То су они чинили без престанка пуне две године”, то јест 675-76. Солун је био под дуго-трајном опсадом и у граду се појавила несташица и глад. У *Чудима Светог Димитрија* пише да су тада неки Солуњани одлазили из града, предавали се Словенима и тако остављали своју „родбину и веру”. Ово писање говори како су мали верски утицају на Словене вршили хришћани робови или оних који су били потиснути у теже приступачне планине.

У *Чудима Светог Димитрија*, написаним у Солуну, спомиње се и већа заједница ослобођених потомака Ромеја робова која је живела „око 60 и више година ... у задубавском крају према Панонији, [то јест] провинцији којој је метропола некад био град звани Сирмијум”. Даље пише да они не само да су сачували хришћанску веру, него када им се указала прилика око 680. „многи од оних, који су били Ромеји, са женама и децом” пребегоше Ромејима. Ово сведочи да Словени заробљеним хришћанима нису постављали захтев да морају напустити своју веру и прихватити словенско веровање у много богова.

Знатно другачије било је у Византији, укључујући и мале приморске градове на Јадранском мору (Котор, Дубровник, Задар и др). Хришћани у тим градским средиштима, Словенима који су живели у њиховој околини, или који су послем долазили у ромејске градове, постављали су захтев да прихвате веру у Христа.

Порфирогенитово писање о „првом” покрштавању Срба у време цара Ираклија, вероватно, је сећање на први покушај када је Византија покушала да то учини. Стварно покрштавање није се десило тада. Могуће је да су хришћански свештеници у време цара Ираклија отишли међу Србе и некога формално покрстили, али ти покрштени или нису били праве старешине Срба, тј. били су њихови пратиоци, или нису искрено и трајно прихватили прелазак у нову веру. Такво „покрштавање” није незамисливо. Уосталом, Дрванов брат (?) је свој део Срба на Балкан населио уз одобрење Ираклија и захтев за прихватање хришћанства је могао бити постављен.

Можда о слободи мисионарства (покрштавања) међу Србима у време Ираклија говори и писање *Барског родослова* да првих неколико српских владара, који су били многобошци, нису прогнали хришћане. Ти непрогоњени хришћани су мисионари, који су долази-

ли да шире хришћанство, али и староседеоци и обраћеници који су живели међу Словенима. После „Ратимира”, по *Барском родослову*, владала су, један за другим, четири лоша краља, а за њих је записано да су прогонили хришћане. Ово би било у складу са уобичајеном појавом јачег отпора, старих многобожачких свештеника и верника, какву сусрећемо у процесу покрштавања и других Словена.

Трајнији додири са хришћанским центрима у приморским градовима, постепено су повећавали број Срба који су појединачно примали хришћанство. О покрштавању Словена говори и писање Теофана да је крајем 866. одлуком цара Константина V, противно канону, постављен „за патријарха евнух Никита, пореклом Словен”.¹

Као и у случају других многобожачких народа, тек када су владари Срба прихватили хришћанство, могло је почети масовније покрштавање. Свештеници су зато морали улагати већи напор да придобију владаре за хришћанство. За тај процес можда може бити од значаја и тзв. Вишеславова крстионица. На њој пише да је неки свештеник Јован посветио Св. Јовану (Ивану) Крститељу, а само је сачињена у време неког „дукса Вишеслава” (DVCI VVISSASCLAVO). Крстионица је довољно велика да у њој може у води бити уроњена одрасла особа. Пошто је била намењена покрштавању одраслих, изгледа да припада првом периоду покрштавања неке словенске заједнице. Спорни су и време и место где је кориштена та крстионица. Данас она се чува у Сплиту. Најстарији поуздани податак где се налазила је Венеција средином XIX века уз тврдњу да је тамо донета из Нина средином XVIII века. Како је стигла у Венецију није могуће утврдити. Преовлађује мишљење да је настала у време неког хрватског кнеза Вишеслава о коме нема других трагова. Ипак, постоји и мишљење да је она везана за српског кнеза Вишеслава.²

1 Никита је патријарх у Цариграду остао до фебруара 780. Укључивање Словена хрићана у црквене службенике допринело је објашњавању хришћанског учења на словенском језику. Таква објашњења хришћанства могла су обогатити језик Словена и новим речима, које су олакшале касније превођење солунске браће.

2 Од Вишеслава, према писању Порфириогенита, постоји непрекинути низ владара, преко Радослава, Просигоја и Властимира до Мутимира. За Мутимира је одређено да је владао од средине века IX века. Зато се једина представа када је владао Вишеслав може створити на основу тога и низа од три владара између њих двојице. Знамо да је од српских владара из IX и X века један владао око годину дана, а Мутимир можда око 40 година. Јасно је да је Вишеслав као четврти владар у низу пре Мутимира могао почети да влада неколико година пре њега, али и 100-150 година пре. Зато је замисливо да је Вишеслав владао у VIII веку, али и у првој половини IX века. По томе, он је могао бити „дукс Вишеслав” уписан на крстионици. Касније, папа Јован VIII послао је 873. писмо Мутимиру, у коме њега позива да се у верском погледу потчини Панонској дијецези и да се врати вери „својих предака”. Изгледа да је 873. папа српску владарску породицу замислио као раније покрштену и зато је тражио њен повратак вери предака. Није немогућа замисао Ђорђа Јанковић да је Вишесла-

Код одређивања времена настанка Вишеславове крстионице изношене су претпоставке да је настала од краја VIII века до XI века. Ђорђе Јанковић и већина истраживача мисле да су рељефи на њој слични рељефима који се сусрећу на северу Италије а за које је одређено да су настали крајем VIII и почетком IX века. Уз крстионицу, једини кнез Вишеслав који се спомиње у писаним изворима, а могао би бити из тог времена и са подручја одакле је донета је српски кнез Вишеслав кога само по имену спомиње Порфиригенит.

Прва сачувана вест да је неки старешина Срба, тј. Неретљана (Пагањана) примио хришћанство је из прве половине IX века (око 823). Тада је склопљен и мир Паганије са Венецијом који није остао трајан, зато није чудно да ни покрштавање, које је могло бити део споразумевања, није имало већи значај. До коначног покрштавања у српском владарском роду дошло је у време владавине Мутимира и његове браће у Србији. Тада се јавља сигуран знак покрштавања Срба. То су прва хришћанска светачка имена у српском владарском роду, а носили су их Стефан, син Мутимиров и Петар, син Гојников.

До покрштавања Срба дошло је у вези са делатношћу Методија и Константина (у монаштву Ђирила) и њихових ученика. Моравски кнез Растислав је тражио од Византије, цара Михаила III (842-867) и васељенског патријарха Фотија, да му се пошаљу мисионари, који ће на словенском народном језику његове поданике преводити у хришћанство. За мисију ширења хришћанства међу Словенима одабрани су браћа Константин и Методије из Солуна.

После њиховог повратка из мисије међу Хазарима северно од Црног мора, 859. почели су припреме за христјанизацију Словена. Тада је Константин саставио писмо за Словене, које је касније названо глагољица. Црноризац Храбар (непознати калуђер са краја IX и почетка X века) у свом спису *Слово о писменех* пише да су Словени користили записивање „цртама и резовима” пре првог писма глагољице. Није познато у колико дугом периоду пре глагољице су Словени користили те „црте и резове”, нити какво је то бележење било. Уз благослов Фотија 862. из Солуна су послати Методије и његов брат Константин, а у пролеће 863. они су са деловима верских књига које су превели на словенски, стигли у Велику Моравску.

вова крстионица посвећена српском кнезу. На основу величине крстионице и њеног облика Иван Кукуљевић Сакцински изразио је сумњу да је та крстионица била постављена у некој богомољи у граду Нину. Није могуће потпуно поуздано тврдити одакле је крстионица пренета у Венецију, то јест Нин би могао бити само једно место на путањи њеног преноса у Венецију. Можда је Вишеславова крстионица настала негде на приморју под влашћу кнеза Срба, а замишљена два кнеза Вишеслава могла би бити иста особа.

У првим годинама мисије Константина и Методија у Моравској покрштени су Бугари на југу. После доласка византијске војске на бугарску границу, кнез Борис и Бугари примили су хришћанство из Византије око 864. Изгледа да је тада кнез Борис узео хришћанско име свог кума византијског цара Михаила III. Кнез Борис Михаило није био задовољан што се нова хришћанска црква у Бугарској подређује старешини у Константинопољу, васељенском патријарху Фотију. Зато се обратио папи (866), у нади да би црквени старешина из Рима могао пристати да именује поглавара за самосталну цркву у Бугарској. То је појачало сукоб који је постојао од времена избора Фотија за патријарха. Папа Никола I (858–867) тада је Фотијев избор прогласио ништавним. У Византији је сабор под вођством цара и патријарха Фотија 867. године осудио западно учење о проихођењу Светог духа од Оца и Сина као јерес. На папу Николу I је бачено проклетство. Као уступак Бугарима, на црквеном сабору у Цариграду 870. одлучено је да се за Бугарску именује посебан архиепископ и да он буде први у рангу међу византијским архиепископима.

Растиславова намера да се Моравска политички и црквено осамостали од Немаца је пропала. Убрзо по доласку Константина и Методија Моравска је поново морала признати власт Немаца. Проповедајући хришћанство у Моравској, солунска браћа наишла су на отпор мисионара и епископа из Немачке. У време њихове мисионарске делатности дошло је до свађе римског папе Николе I и васељенског патријарха Фотија. Да би могли несметано ширити хришћанство на старословенском, Константин и Методије су ишли да добију одобрење и од римског папе. Хришћанска црква тада није била подељена на православну и католичку, али су се разликовала подручја на којима је био јачи утицај римског папе и она где је био јачи утицај патријарха из Константинопоља. У време боравка браће у Риму 869. умро је Константин. Он се пред смрт замонашио и добио име Ћирило.

Папа Хадријан II именовao је Методија за надбискупа (архиепископа) обновљене Панонско-сремске дијецезе 869. Методијево деловање подржавао је кнез Коцељ, који је имао феудални посед (од 861. до око 874) код Блатног језера у Панонској низији. Упркос одобрењу папе, немачки епископи наставили су да ометају рад Методија и чак су га утамничили (870-73). Ипак, на писани захтев папе Јована VIII ослободили су га 873.

Методије као архиепископ на подручју Паноније са својим ученицима ширио је хришћанство на подручју које се граничило са државом Срба, или је и њу обуватало преко мисионара. Проповедање хришћанства на словенском језику дало је боље резултате него

на страним језицима. У време када је владарска породица код Срба коначно покрштена између 867. и 873. године, у Србију су долазили свештеници „са свих страна” како пише у писму папе Јована VIII кнезу Мутимиру из 873.

Долазак јаке византијске флоте у Далмацију 867. или 868. довео је до јачања угледа Византије и цара Василија I (867-886) међу Србима. Овај догађај био је пресудан за покрштавање Срба, то јест њиховог владарског рода. Не би требало одбацити ни могућност да су преко прихватања хришћанства Срби настојали да се повежу и са христијанизованом Бугарском. Тако су могли кнезу Борису Михаилу одузети изговор да их напада као многобошце. Срби су веровали да покрштавањем постају део „хришћанске васељене”. Према писању Порфирогенита Словени (тј. Срби) тада „пошаљу посланике тражећи и молећи да некрштене међу њима покрсти и да буду, као од почетка, потчињени царству Ромеја”. Василије I „посла царског претставника са свештеницима и покрсти све оне који се код напред речених племена затекоше некрштени”.

Папа Јован VIII је послао 873. писмо српском кнезу Мутимиру. У писму га је позвао да се, врати вери предака и, са народом потчини Панонској дијецези, којом је управљао архиепископ Методије. Из тога се може замислити да су српски владари у то време хришћани. Ако је истинита претпоставка Т. Живковића да је у време папиног писма већ био завршен сукоб са кнезом Борисом и Мутимирово протеривање браће, онда су Стефан и Петар рођени пре 873. То би значило да се као године у оквиру којих је извршено покрштавање српског владарског рода могу узети 867. и 873. Српски владар Мутимир и његова браћа нису као бугарски кнез додали свом имену хришћанско име. Изгледа да су веровали да је довољно да двојица од браће, која су која су тада заједнички владала, својим најмлађим синовима дају хришћанска имена Стефан и Петар.

Према Порфирогениту, Василије I Србе је „покрстио пославши свештенике из Рима, а они су научили Србе да правилно врше дела побожности и изложи им хришћанско вероучење”. Свештеници су заиста могли бити послати уз сагласност са Римом. Можда десетак година после покрштавања Срба, папа Јована VIII написао је у априлу 878. опширно писмо бугарском владару Борису Михаилу у коме је тражио да буде смењен Сергије са места епископа у Београду јер је пристаица грчке заблуде и јереси, то јест пристаица Фотијевог учења.¹

1 То писмо из априла 878. садржи најстарије спомињање словенског имена данашње престонице Србије Београда, то јест у латинском језику којим је написано као *Belogradum*.

Покрштавање можда треба замислити слично онако како је Нестор описао покрштавање Руса, а које се догодило један век касније. Према томе, владар Мутимир и његова браћа одлучили су да склопе споразум о пријатељству са Василијем I. Цар је од њих тражио да прихвате његов поглед на свет и приме веру у Христа. После договора у Србију су дошли свештеници да обаве свечано покрштавање. Можда 868. српски владари позвали су своје поданике „богате и сиромашне” да дођу на обалу неке реке и буду покрштени у њеној води. Онима који се оглуше о позив владарске породице и остану верни старим боговима запретили су да ће тим поступком постати непријатељи својих владара. Тако је српска владарска породица са војницима и делом народа могла бити покрштена.¹

Црква Светог Петра, крај IX или почетак X века, Нови Пазар

Христијанизација Срба и Бугара у другој половини IX века није стварно дубље продрла у народ. Она је више захватила владарски род, жупане и њима ближе слојеве у словенском друштву. О томе говоре каснији подаци да су црквене старешине и свештеници

¹ О покрштавању у време Мутимира и његове браће изгледа говори и један прстен пронађен 2006. То је лични прстен од злата са крстом око кога су речи „Господе помози Стројимиру”. Ако он заиста припада Стројимиру, члану српске кнежевске породице, из IX века, онда га је он употребљавао, уместо потписа, после свог покрштавања, али и силаска са власти, тј. није потписан као кнез.

морали да уложе много рада да сеоско становништво приближе слици „хришћанске пастве“. Сигурно је да је у словенским земљама на Балканском полуострву, које су биле формално християнизоване, и даље живео народ који је делимично наставио са многобожачким традицијама предака.

Допуна 1

Хришћанство

Хришћанство је једна од најраспрострањенијих светских религија и преовлађујућа код Срба. Велики утицај хришћанске религије на историју Срба несумњив је. Суштина религије је у вољи човека, а не у разуму. Дубину те разлике јасно изражавају речи које су приписане Квинту С. Тертулијану : „Верујем јер је бесмислено“.

Основни записи о настанку хришћанства садржани су у *Новом завету*, збирци списа за које Хришћанска црква мислила да садрже божију реч, то јест откривање Бога људима дато у Исусу Христу, а затим пренето од апостола. У њему пише да је Исус (Исус је грчки облик јеврејског Јошуа – Бог је спасење) рођен у Јудеји у време када је „цар Ирод“ владао њоме. Исус је рођен у Витлејему код Јерусалима. После рођења Исуса његова породица је краткотрајно боравила у Египту. Према *Јеванђељу по Луки*, у „петнаестој години владања цезара Тиберија“ Јован Крститељ је крстио Исуса. Јулије Цезар Август Тиберије почео је да влада 14. године тзв. нове (или хришћанске) ере. *Јеванђеља* наводе да је по изласку из реке Јордан, у којој је Јован крштавао, на Исуса сишао Дух божији (Богојављење). Након тога, Исус је постио 40 дана у пустињи и по повратку почео проповедати људима нову веру. *Јеванђеље по Луки* наводи да је Исус имао „око 30 година“ када је почео проповедати људима и чинити „чуда“.

Говорио је о потреби да се људи покају због греха, јер долази „царство Божије“. На том подручју већ је постојала вера у једног бога (Јехову), јудаизам. Проповедници и пророци нису били реткост међу Јеврејима. Верске старешине јудаизма и управа римске провинције Јудеје оптужили су Исуса да се лажно проглашава за „месију“, тј. помазаника, краља који ће доћи да испуни обећање пророчанстава из *Старог завета*. По тим пророчанствима месија ће доћи да спаси Јевреје. Христос, грчка реч за миропомазаног и месију, касније је постало саставни део Исусовог имена.

Управник Јудеје, Понтије Пилат осудио је Исуса јер се назива „царом јудејским“ и он је разапет на крсту. Три дана после смрти на крсту, Исусово тело је нестало. Његови ученици, дванаест

апостола, тврдили су да је оживео, васкрснуо, да им се јавио и као Бог се уздигао на небо. Суштина хришћанства постала је замисао о васкрсењу душе и њеном вечном животу, који ће по милости Бога добити и сваки хришћанин, после смрти његовог тела.

Христови малобројни следбеници наставили су да шире његове проповеди. Тада су настала откровења, апостолске посланице и јеванђеља. Мисли се да је *Иванова Апокалипса (Откровење)*, која говори о доласку краја света, најстарији од тих текстова. Процењује се да је записана у VII деценији I века. Јеванђеља (добре вести) говоре о Исусовом животу на земљи. Од јеванђеља, четири су била прихваћена од свих хришћана. Од тих текстова уобличио се *Нови завет* као света књига за хришћане. Хришћани су као своју свету књигу прихватили и *Стари завет*, то је зборник јеврејских текстова који су настали пре хришћанства.

Неки делови *Светога писма (Библије)* су били познатији свим хришћанима и вршили већи утицај. Ти текстови су изражавали веру хришћана и одређивали моралне норме по којима су живели. Такав је део о десет заповести које је Бог дао Мојсију на Синајској гори. Даничићев превод овог текста гласи: „Ја сам Господ Бог твој, који сам те извео из земље Мисирске, из дома ропског. Немој имати других богова поред мене. Не гради себи лика резана нити какве слике од онога што је горе на небу, или доле на земљи, или у води испод земље. Немој им се клањати нити им служити, јер ја сам Господ Бог твој, Бог ревнитељ, који походим грехе отаца на синовима до трећега и до четвртога колена, оних који мрзе мене; А чиним милост тисућама оних који ме љубе и чувају заповести моје. Не узимај узалуд имена Господа Бога свога; јер неће пред Господом бити прав ко узме име његово узалуд. Сећај се дана од одмора да га светкујеш. Шест дана ради и сврши све послове своје. А седми дан је одмор Господу Богу твоме; тада немој радити ниједнога посла, ни ти ни син твој, ни кћи твоја, ни слуга твој; ни слушкиња твоја; ни живинче твоје; ни странац који је међу вратима твојим. Јер за шест дана Господ је створио небо и земљу, море и што је год у њима; а у седми дан почину; зато је благословио Господ дан одмора и посветио га. Поштуј оца свога и матер своју, да ти се продуже дани на земљи, коју ти је дао Господ Бог твој. Не убиј. Не чини прељубе. Не кради. Не сведочи лажно на ближњег свога. Не пожели кућу ближњег свога, не пожели жене ближњег свога, ни слуге његова, ни слушкиње његове, ни вола његова, ни магарца његова, нити ишта што је ближњег твога.“

У *Јеванђељу по Матеју* Исус је окупљеном народу „на гори“ рекао да молећи се Богу треба да то чине речима: „Оче наш који си на небесима, да се свети име твоје; да дође царство твоје; да

буде воља твоја и на земљи као на небу; хлеб наш потребни дај нам данас; и опрости нам дугове наше као и ми што опраштамо дужницима својим; и не наведи нас у напаст; но избави нас од зла. Јер је твоје царство, и сила и слава заувек. Амин.“

Поред учења која је прихватила већина хришћана, појавила су се другачија учења мањих дружина. Тако су истовремено са стварањем хришћанства настајале и јереси.

Хришћанство се ширило и задобијало следбенике у Римском царству. Ширењу хришћанства доприносило је и то што је оно проповедало да су сви људи једнаки и браћа (робови и слободни, богати и сиромашни). Хришћани који су живели на некој територији стварали су своје заједнице (општине). У вођству хришћана у некој општини издвојили су се презвитери (више звање) и ђакони (ниже звање). Они су могли проповедати, предводити молитве и бринути се о реду у општинама хришћана. За надзор над целом хришћанском општином бирана је једна особа са звањем епископ. Стварањем хришћанских епископија у II веку нове ере настала је хришћанска црква.

Отпор старог многобоштва у Римском царству био је снажан. Три деценије после распећа Исуса, Клаудије Ц. Нерон је, према писању Корнелија Тацита, наредио да се убију неки хришћани у Риму. То био први познати прогон хришћана. Последњи велики прогон хришћана у Римском царству извршен је по налогу цара Диоклецијана почетком IV века. Неки од хришћана умирали су одбијајући да се одрекну вере у Исуса као богочовека, који је дошао на Земљу да својом жртвом и распећем искупи грехе људи и спаси их. Неки од тих страдалника били су проглашени за свете.

Цар Константин I Велики прогласио је хришћанство за допуштenu веру у Римском царству 313. После тога хришћанска црква почела је да ужива статус од државе признате установе. Зато су пресуде верницима епископа постале признате од државе. Да се уреде односи међу хришћанима цар Константин I сазвао је I васељенски сабор у Никеји (325). Никејски сабор прихватио је да је Исус (Син) „једнодушан“ Богу (Оцу). То мишљење постало је канон (правило, закон црквени) за хришћанску васељену.¹ У IV веку неки од утицајнијих епископа на истоку узели су назив патријарх, а римски епископ назвао се папом. Тиме се створило више звање од обичних епископа. Крајем IV века римски цареви одлучили су да хришћанство постане једина допуштена вера. Зато су савладари цар Флавије Грацијан, на западу, и цар Теодосије I, на истоку, издали од 380. више наредби (едикти) а по њима су представници државе морали прогонити нехришћане.

1 Васељена, грчко „екумена“, је сав људима, хришћанима, насељени простор.

Српске земље према Константину VII Порфирогениту

Србија крајем IX и почетком X века и долазак Мађара у Панонску низију

Порфирогенит није записао колико дуго је владао Мутимир. Данас је могуће претпоставити, према подацима о дужини владавине каснијих владара, да се Мутимир владавина завршила између 890. и 892. Порфирогенит даље пише: „После његове смрти наследи га најстарији син Првослав (Πριβεσθαλος)”. Првослав (или Прибислав) је владао годину дана, тј. од око 891. до око 892. „После годину, дана дошавши из Хрватске, ... Петар, син Гојника, протера с власти свога брата од стрица Првослава са два његова брата и узе власт, а они побегавши дођу у Хрватску”. Тако је Петар завладао Србијом (око 892). Убрзо су сродници покушали Петру преотети власт. „После три године Бран зарати на Петра и од њега би побеђен, заробљен и ослепљен. После две године избегне из Бугарске и стигне и Клонимир (Κλωνιμυρος), отац Часлава, са војском уђе у Достиник (ή Δοστινίκα), један од српских градова, са циљем да преотме власт. Њега нападне и убије Петар, и он владаше даљих двадесет година”¹

Та два покушаја смењивања кнеза Петра, први око 895. и други око 897. догодила су се у првих пет, или шест година његове вла-

1 За град који је Часлав заузео око 897. мисли се да се звао Достиник и он се изједначава са Дрсником уз реку Клину код ушћа у Бели Дрим.

давине. Он је после владао „даљих двадесет година, почевши од владе Лава, блаженог и светог цара”.¹ По Порфиригениту, Петар се измирио са бугарским владарем Симеоном, а био је и крштени кум Симеоновог сина. Тако Порфиригенит пише о 25 година владавине Петара у Србији. Из његовог даљег писања изгледа да се Петрова владавина завршила у време битке на Ахелоју код Анхијала, то јест да је он смењен са власти убрзо после те битке 917. или 918.

Раније, у суседној Бугарској од 889. до 893. владао је Владимир, старији син Бориса Михаила који је покушао да обнови многобоштво. Борис Михаило изашао је из манастира и помогао млађем сину Симеону (893-927) да преузме власт. У време Симеонове владавине обновљени су (од 894) ратови између Бугара и Византије. Византија је против Симеона наговорила Угаре (Мађаре). Ти номадски сточари су, тада, боравили на подручју северно од Црног мора. Нападнут од Угара, Симеон је за борбу против Угара нашао савезнике у другом номадском народу, Печенезима, који су били у степама источније од Угара.

Напад Печенег је потиснуо Угаре (Мађаре) на запад. Зато је, угарски вођа, Арпад (895-907) превео свој народ преко Карпата (између 895. и 900) у Панонску низију. У слабо насељеној Панонској низији Мађари (коњаници) покорили су насеља земљорадника Словена и других народа. Тако су крајем IX и почетком X века створили Угарску (Мађарску) државу из које су више од пола века вршили успешне пљачкашке походе против суседних држава на западу и југу. Доласком Угара, држава Бугара изгубила је југоисток Панонске низије и подручја северно од Дунава. Тиме су Јужни Словени трајно раздвојени од оних на северу и истоку. Сеоба Угара била је крај дугог периода великих сеоба народа у Европи.

Убрзо Византија је пристала да плаћа данак Симеону и договорен је мир. Због неплаћања данка, рат је обновљен 913. године, а Симеон је са својом војском дошао пред Константинопољ. У престоници је тада управљало регентство у име малолетног Константина VII Порфиригенита. Они су пристали да Симеона признају за цара Бугара, а рат је краткотрајно прекинут. Пре тога византијски владарски двор је само Карлу Великом, крунисан у Риму, признао право да носи царску круну. Тако је почетком X века признато право да на Балкану, поред „универзалног” Византијског царства, постоји и Бугарско царство.

У време тих сукоба кнез Петара је изгледа успевао да остане неумешан до битке на Ахелоју код Анхијала, која је била у августу 917. Према Порфиригениту: „стратег у Драчу протоспатар Лав

1 Лав VI Мудри владао је од 886. до 912.

Равдух ... дође у Паганију, тада у власти архонта Србије, да се састане и посаветује са истим архонтом Петром ... Љубоморан на ово Михаило, архонт Захумљана, пријави Симеону, архонту Бугара, да цар Ромеја подмићује архонта Петра да ... зарати на Бугарску. У ово време била је и битка код Анхијала између Ромеја и Бугара. Обузет срџбом против српског архонта Петра, Симеон посла" војску у Србију.¹ Бугарски заповедници позвали су кнеза Петра на договор (917. или 918), али су га на преварили, заробили и одвели „у Бугарску, и он умре у затвору. На место њега дође Павле, син Брана, и он је владао три године."

Павле Брановић почео је да влада од 917. или 918. године, али о крају његове владавине постоје различита мишљења међу историчарима. Према писању Порфириогенита, цар Роман Лакапин (920-44) против Павла послао је „Захарија (Ζαχαρίας), сина Првослава архонта Србије, посла да буде архонт у Србији, али овај отишавши и ступивши у борбу од Павла би поражен; заробљен и предат Бугарима и беше држан у ропству. Затим, после три године, пошто се Павле окрену против Бугара, [изоставио, Симеон] посла Захарију ... и он протера Павла и преузе власт у Србији." Нема сагласности око тога шта је мислио Порфириогенит пишући прво да је Павле Брановић „владао три године", а затим описујући Захаријев покушај преузимања власти и поновног писања да „после три године, пошто је Павле узео непријатељски став према Бугарима" Симеон посла истог Захарија који смени Павла. Г. Острогорски је замислио да средњовековни хроничар (Порфириогенит), када пише за владара (Павла) да „владаше три године", то се односи на његову целу владавину. Када поново пише да је „после три године" Захарија протерао са власти Павла, није мислио још 3 године после претходно описаног догађаја, него је само поновио тврдњу да је Павле укупно владао три године. Тако да би Павле владао до 920. или 921. Неки историчари су сабрали два пута споменуте „три године", и замислили да је Павле владао укупно шест година до 923. или 924.

Овде ће бити прихваћено као мало уверљивије мишљење да је Павле владао самио три године, а не шест година. У том случају Захарије је владао од 920. или 921. до 923. или 924. Убрзо Захарије је обновио добре односе са Византијом и поразио једну војску, коју је против њега послао Симеон. Око 924. „Симеон посла другу војску ... против архонта Захарије, а заједно с њима и Часлава. Уплашивши се, Захарије тада побеже у Хрватску, а Бугари пошаљу позив

1 Порфириогенит наводи име Лава Равдуха као стратега у Драчу са којим је Петар преговарао. Ту се ради о грешци и име стратега је погрешно навео, или су ти преговори били у време првог рата Симеона против Византије, који је завршен 896. године, а он их је спојио са каснијим смењивањем Петра са власти.

жупанима да дођу код њих и прихвате архонта Часлава. Намивши их ... одмах их заробе, уђу у Србију и покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску, а неки од њих умакну и оду у Хрватску и земља остаде пуста.”

После описа пустошења Србије, Порфирогенит пише да је једна бугарска војска напала и Хрватску, али је била поражена и сузбијена. Вероватно између 924. и 926. Хрватска је нападнута. Разлог за напад могла би бити подршка Хрвата Србима и склониште које су дали прогнаном Захарију. У то време у Хрватској владао је Томислав (око 910. до око 930). Он је према попу Дукљанину имао успеха и у сукобу са Угарима. До сукоба је можда дошло због напада Угара на Славонију (између Саве и Драве), а Томислав је сузбио напад Угара и вероватно Хрватској припојио данашњу западну Славонију.

О хумском кнезу Михаилу знамо и да је, са хрватским Томиславом, присуствовао на Првом црквеном сабору у Сплиту (925) и тада прихватио усвојене одлуке против богослужења на словенском језику. Остала је могућност да само нижи свештеници службе врше на словенском језику ако нема оних који знају латински. У сачуваном препису пише да су на сабору били „Срби и Хрвати”. Сабор је усвојио одлуку да старешина свих цркава Томиславове и Михаилове државе буде црквени старешина у Сплиту. Тако је основана надбискупија у Сплиту.¹ Епископија у Стону у Михаиловој области била је део Сплитске архиепископије.

Михаило је као Симеонов савезник био поштеђен у време бугарских напада на Петра и Томислава. То је искористио да постане самосталнији. Знамо и да је хумски кнез Михаило средином 926. (или 927) предузео један напад на Сипонт (на Апенинском полуострву). После смрти Симеона у мају 927. године, Михаило је могао променити однос према Византији. Можда је и напад на Сипонт извео средином 927. против Арабљана, а на позив Византије. То би објаснило како је из Византије добио титулу „антипата и патрикија”. Порфирогенит је за Михаила записао: „Род антипата и патрикија Михаила (Μιχαήλ) сина Вишетиног (Βουσεβούτζης), архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли (Βίσλα), који су названи и Литцики”. Извори Михаила не спомињу као учесника Другог црквеног сабора у Сплиту. Који је одржан 927. или 928. да се потврде одлуке I сплитског сабора и укине бискупија у Нину.²

1 Нински бискуп Гргур покушао је да делује против одлука тог сабора у одбрану свог положаја а савезници су му биле присталице словенског богослужења. То богослужење на словенском у Хрватској уз употребу глагољице названо је глагољаштво.

2 То би могла бити потврда да је долазак Часлава у Србију био 927-28. довео до

Српске земље средином X века у време владавине Часлава

Смрт цара Симеона у мају 927. довела је до већих промена на Балкану. Нови бугарски владар, цар Петар (927-969), био је мање борбен и између Бугарске и Византије склопљен је мир.

После описа смењивања Захарија и похода на Хрвате, Порфиригенит пише: „После седам година Часлав побеже из Бугарске са још четворицом, из Преслава, дође у Србију и у земљи нађе само 50 људи, самаца без жена и деце, који су живели од лова. Са њима завлада земљом, обрати се цару Ромеја, тражећи од њега помоћ.” Питање од када треба рачунати тих „седам година” довело је до различитих замисли када су кнежеви Захарије и Часлав владали. Острогорски истиче да је владавина једног владара хронолошка целина у писању средњовековног писца (средњовековној хроници). Према њему, када Порфиригенит пише „после седам година”, то се односи на почетак претходне хронолошке целине која је почела владавином кнеза Захарија. То би значило да је вероватно 927. или 928. године Часлав стигао у Србију. Већина историчара наглашава да је повратак Часлава олакшан слабљењем Бугарске. Управо смрћу бугарског цара Симеона маја 927. настала је прва повољна прилика за обнову Србије. Ако је Часлав користио смрт Симеона тешко да је чекао даље од 928. Нови цар временом је учвршћивао своју власт. Слабљење Бугарске користили су и Угари, који су у време Петрове владавине упадали у Бугарску и преотели Срем.¹

Други су замислили да речи „после седам година” треба рачунати од краја Захаријеве владавине, или последњег споменутог догађаја у Порфиригенитовом тексту, тј. похода Бугара на Хрватску. Тако се Часлав могао вратити у Србију и између 931. и 933.²

потискивања Михаила са власти у Захумљу.

- 1 Угари су из Панонске низије вршили пљачкашке упаде у околне земље. Упади на запад сузбијени су када је Угаре на реци Лех код Аугзбурга у августу 955. тешко поразио немачки краљ Отон I. Напада Угара на југ било је и пре тога, али је југ после 955. постао главни смер похода Угара. Они су користили слабљење Бугарске после смрти Симеона, па су од 934. до 958. извршили три већа упада у Тракију.
- 2 Могуће је наћи уверљиво објашњење за повратак Часлава у Србију и после 930. У то време Мађари су упадали на југ Балкана. Цару Петару није морала сметати обнова Србије. То није био само губитак територије. Србија је била између Мађара и Бугарске, а тако је штитила Бугарску. Зато је Петар могао допустити Чаславу да се врати и обнови Србију између краја 927. и 933. То што је Часлав окупио и „Србе који су се затекли у ... Бугарској” можда говори да је имао пристанак и цара Петра да то учини. Према томе, ни мишљење В. Ђоровића, Т. Живковића и других да се Часлав вратио око 932. није могуће.

Часлав је окупио „Србе који су се затекли у Хрватској и Бугарској” и обновио Србију. Он је био члан српског владарског рода, син Клонимиров, унук Стројимиров и праунук Властимиров, али по мајци и Бугарин. Уз помоћ Византије, а можда и Бугарске вратили су се и они који су избегли из Србије у време Симеонове владавине.

Према опису који је оставио Порфирогенит, могу се приближно одредити границе Србије у X веку. Порфирогенит је записао да су Срби средином X века живели у неколико „земаља”. Те земље су обједињавале већи или мањи број жупа. Српске земље које наводи Порфирогенит су Травунија, Захумље, Неретљанска или Паганска област и Србија са Босном, која је издвојена као посебна област у њој. Границе српске државе нису чиниле, као данас, јасно утврђене линије, него ужи или шири појасеви земљишта. На западу, граничне жупе које су припадале Хрватској, према писању Порфирогенита, биле су Цетина, Имота, Плива и Хливно. За источну границу постоји само податак да је средином IX века била негде код Раса. За северну границу може послужити податак Порфирогенита да се у Србији налазио град Салинес, то јест Соли (данашња Тузла).

Половином X века, према истом писцу, у Србији се као област налазила Босна. Босна је била област која је обухватала горњи и средњи ток истоимене реке. Касније се име Босна проширило на северозападне делове Србије. Изузев места Рас и Соли, остали градови које спомиње Порфирогенит у Србији, нису поуздано одређени. Ти градови су вероватно били седишта жупана и кнежева. За српске земље у приморју, у односу на површину коју су имале, Порфирогенит наводи више градова, а границе на приморју су јасније. Травунија је обухватала приморје од Боке Которске до Дубровника. Захумље је било од Дубровника до Неретве. Захумљу је припадало и данашње полуострво Пељешац. Неретљанска или Паганска земља је обухватала подручје од Неретве до Цетине са острвима Брач, Хвар и Корчула.

Порфирогенит је писао своје дело средином X века и изгледа да је тада Часлав још био жив, јер о њему пише као још живом владару. О крају владавине Часлава сачувана је легенда у *Барском родослову (Летопису попа Дукљанина)*. Према Дукљанину: „Док је краљевао Часлав, угарски кнез Киш дође са својом војском у Босну па је пустошио и пљачкао ову покрајину”. Према Дукљанину Часлав је победио угарског кнеза и убио га у Дринској жупи, али у новом нападу Угари су нашли Часлава у Срему и „изненадивши краља Угари ноћу навале на његов логор и ухвате њега и све његове сроднике” и удаве их у реци Сави. Према Дукљанину од истребљења Чаславове породице, нови владари Рашке нису се усудили да

носе звање краља него само великог жупана. Није нам познато када се догодила смрт кнеза Часлава. Како Порфирогенит није написао ништа о крају владавине Часлава он је вероватно био жив око 950. када је писан *Спис о народима*.

Према *Барском родослову*, изгледа да је хрватски владар искористио погибију Часлава и краткотрајно заузео Босну.

Срби у Самуиловој држави и покрштавање Руса

О томе шта се догађало у Србији од смрти Часлава, важан извор постаје *Летопис попа Дукљанина (Барски родослов)*. Изгледа да је око 969. Босном владао хрватски владар Крешимир II, а дошло је и до јачања Диоклитије или Диоклетије (име се јавља у X века) и њене владарске породице.¹

Византијски цар Нићифор II Фока (963-969) одбио је да настави плаћати данак Бугарима а 965. наредио је да бичују бугарске посланике који су дошли да траже данак. Пошто му је византијска војска требала за борбе против Арабљана, Нићифор II позвао је кијевског кнеза Свјатослава да војним походом казни Бугаре, у име Византије. Свјатослав је повео рат против Бугарске од 967. Према *Несторовој хроници* имао је намеру да на Дунаву створи своју нову престоницу. Због напада Печенега, морао се вратити да заштити своје области северно од Црног мора. У другом походу на Бугарску, Свјатослав је сменио 971. бугарског владара Бориса II, сина цара Петра I.

У Византији, Нићифор II убијен је у, а нови цар Јован Цимискије (969-976) није могао да се споразуми са Свјатославом. Зато је почео рат. После великих борби, нарочито код Силистрије, Цимискије је средином 971. избацио Русе из Бугарске. Граница Византије поново је враћена на Дунав. Бивши бугарски цар Борис II је заробљен и одведен у Константинопољ.

Изгледа да су победу над Бугарима Византинци искористили за ширење своје власти и на Србију. Према Дукљанину, Византинци су покорили и Рашку, а рашки велики жупан се склонио у Диоклитију. Можда да је избегли велики жупан признао и врховну власт владара из Диоклитије. У јануару 976. умро је Јован Цимискије, у Византији је дошло до борбе око власти. Из тих нереда као победник изашао је цар Василије II (976-1024). Он је затражио помоћ од кијевског кнеза Владимира и добио неколико хиљада ратника. Са њима 989.

1 За Диоклитију данас је уобичајено име Дукља које је народ почео употребљавати за рушевине римског града Диоклеје (на подручју Подгорице).

поразом је своје противнике у Византији. Као награду за помоћ, цар Василије II обећао је кнезу Владимиру своју сестру принцезу Ану за жену, али уз услов да Владимир и Руси приме хришћанску веру. Према *Несторовој хроници* да би обећање било испуњено, Владимир није морао само да се покрсти (988), него и да нападне поседе византијске на Криму (989).¹

Борбе око царске власти после смрти Јована Цимискија искористили су побуњеници у једном делу несталог Бугарског царства. Устанак против Византије почео је 976. у данашњој западној Македонији (подручје Преспе и Охрида). Устанак су предводила „четири брата Давид, Мојсије, Арон и Самуило, који беху синови једног врло снажног комеса међу Бугарима”. Два брата су погинула, а трећег је убио Самуило. Тако је он остао сам на челу устанка. Угледајући се на традицију Бугарског царства, он се прогласио за цара. Као своју престоницу уредио је Охрид, а тамо је створио и православну патријаршију. Са подручја Охрида,² ширио је своју власт. Поред Македоније завладао је Тесалијом, Епиром, делом Албаније са Драчем и старом бугарском територијом између планине Балкан и реке Дунав. На северозападу, Самуило је наметну своју власт на подручју до Дунава и Сирмијума.

Тако су Срби за суседа поново добили моћног „бугарског” цара, који је настојао да их потчини. Око 992. арабљански гусари заробили су једно српско посланство које је путовало цару Василију II. То посланство било је ослобођено и затекло је цара Василија II у борбама против Самуилове војске. Можда је било послато из Диоклитије. Крајем X века у њој је владао кнез Јован Владимир. Јован Скилица, византијски писац, који је писао о сукобу Василија II против Самуила, спомиње и Владимира. Скилица је написао да је Владимир владао „Трибалијом и оближњим областима Србије”.

Према Дукљанину Самуило је напао Зету и Улцињ (можда око 998), а Владимир се повукао прво на брдо Облик код Скадарског језера, а после се предао. Самуило је упао у Далмацију, „Котор и Дубровник запали, а села и целу покрајину тако опустоши да је изгледало да је земља остала без становника ... пређе све до Задра, а затим се кроз Босну и Рашку врати у своје место”. Тако су Дукља, Травунија, Рашка и Босна постале део Самуиловог царства.

Заробљеног кнеза Владимира, Самуило је одвео у средишње области свога царства, али га је оженио својом кћерком Косаром и вратио да управља Зетом, а можда и Травунијом. Слично је поступио и са ранијим намесником у Драчу. Можда је Самуило сличан

1 То је било први пут да се византијска принцеза, рођена у пурпурној просторији царске палате, уда за страног владара.

2 Ј. Скилица је записао: „града Охрида, где се налазе дворци царева Бугарске”.

начин задржавања особа које су раније управљале применио и на подручју Рашке и Босне.

Византијска превласт у XI веку на Балкану и расцеп хришћанства

Почетком XI века српске земље биле су под влашћу Самуила, али убрзо је дошло до слома његове државе. Цар Василије II водио је низ успешних напада против Самуиловог царства од 1001. до 1004. У тим нападима Василије II заузео је источни део Бугарске, Тесалију и део Македоније са Скопљем. Василију II се предао и Драч 1005. До одлучујуће битке два цара дошло је на планини Бела-сици у јулу 1014. Поражени Самуило једва је побегао из битке. Извори спомињу да је заробљене Самуилове војнике, којих је било 14 или 15 хиљада, Василије II (прозван Бугароубица) већином ослепео. Само једном на сваких стотину војника оставио је по једно око, да тако одведу колоне слепих цару Самуилу. Од тог призора Самуило је „добрио срчани напад”, разболео се и умро у октобру 1014.

После Самуилове смрти власт је преузео његов син Гаврило Радомир, али 1015. њега је убио Јован Владислав, син Самуиловог брата Арона. Цар Јован Владислав одлучио је да уклони и српског кнеза Јована Владимира, због његове мирољубивости према Ромејима или сродства са Самуилом. На превару га је позвао и убио у мају 1016.¹ Покушавајући да обнови власт над Драчом Јован Владислав је погинуо током његове опсаде 1018. То је био крај државе коју је створио Самуило. Удовица Јована Владислава исте 1018. на капији престонице у Охриду предала је град цару Василију II. Оне који су му се предали без борбе, Василије II наградио је поклонима и византијским титулама. У *Летопису попа Дукљанина* пише да је он са великом војском заузео Рашку, Босну и Далмацију. Јован Скилица записао је да је последњи отпор успостављању византијске власти пружен на подручју Сирмијума, али Константин Диоген успео је да савлада отпор и зато је „постављен да управља новоосвојеном облашћу” (1019).

Четири века после насељавања Словена, Византија је обновила своју границу на доњем Дунаву. На освојеном подручју створене

1 Према Ј. Скилици: „Док је Трималијоми оближњим областима Србије (Τριμαλιὰς καὶ τῶν ἀγχοτάτω Σερβίας μερῶν) владао Владимир, ... човек правичан и мирољубив и пун врлине, прилике у Драчу биле су мирне ... и кад овај Владимир би преварен и поверова заклетвама које му Јован даде преко Давида, архиепископа Бугарске, и себе њему предаде и после кратког времена би погубљен, онда се тамошње прилике увелико пореметише ...”

су византијске теме. Највећи део Македоније и део данашње југозападне Бугарске организовани су као Бугарска тема са центром у Скопљу. Далматинска тема је подељена на две.

Изгледа да је Василије II на северу Балканског полуострва покушао створити тему Сирмијум, а да је у Рашкој (са Захумљем ?) такође покушано стварање теме. О томе говоре пронађени печати на којима се спомиње Константин Диоген, „стратег Србије”, као и Скиличини подаци о истом Константину Диогену. Ове две теме, или једна, ако су постојале на подручју Србије и Срема, биле су краткотрајне.

У новоосвојеним областима Василије II није увео новчане порезе. Становници су давали натуралне порезе, вероватно као и у претходном периоду у Самуиловом царству. На један пар волова држави се плаћао 1 модиј жита, проса и врч вина. Поред тога, стратег теме сакупљао је и стратиоте. Стратиоти су могли бити богатији слободни сељаци, а сеоске старешине и жупани су могли бити нижи и средњи заповедници тих стратиота. Према сачуваним изворима о Константину Диогену стратег теме је могао бити Грк.

Василије II је мислио да је корисно и да промени организацију цркве на Балканском полуострву. Повељама је створио Бугарску или Охридску архиепископију (од патријаршије која је постојала у Самуиловој држави). Нову архиепископију је прогласио аутокефалном (независном од васељенског патријарха), али је њеног архиепископа постављао византијски цар. Тако је цркви која је окупљала већину Словена на Балканском полуострву признат посебан положај и значај. Бившег „бугарског” патријарха Јована именовано је за архиепископа и оставио на челу Охридске архиепископије. Из Василијевих повеља види се да су неке епархије Охридске архиепископије обухватале подручја која су насељавали Срби. То су епископије са средиштима у Нишу, Браничеву, Београду, Сремској Митровици, Расу, Призрену и Липљану. Умереном управом и новом црквеном организацијом на Балкану, пред расцеп хришћанске цркве 1054. велики део Срба везан је за источни део хришћанства.

Истовремено, после поделе теме Далмације на две теме и пораста значаја града Дубровника, олакшано је стварање Дубровачке надбискупије. До тада је постојала надбискупија у Салони (Сплиту), а даље на југу била је надбискупија у Драчу. Василије II је босанску, требињску и захумску епископију издвојио од Драчке архиепископије, а папа их је 1022. потчинио новоствореној Дубровачкој надбискупији.

Разлике међу источним и западним делом хришћанске цркве су биле бројне. Вођене су расправе око оправданости захтева да

свештеници не склапају брак, како је било уобичајено понашање у западном делу хришћанства под верским вођством папе. У литургији (заједничком богослужењу) на западу употребљаван је бесквасни хлеб за причешћивање, а на истоку квасни, и то је постало још један предмет расправа тада. Расправе су повећавале удаљавање, а не приближавање. Папски посланик кардинал Хумберт дошао је у Константинопољ и у Светој Софији на олтар ставио булу, којом се проклињу васељенски патријарх Керуларије (1043-1058) и његове најверније присталице јула 1054. Керуларије је одржао сабор са кога је проклетство бачено на папине посланике. И пре је било разлаза и сукоба. Савременици вероватно нису могли бити свесни дубине поделе која ће настати и њене трајности.

У Далмацији почело је учвршћивање папске верске власти и римског католичанства. Папин посланик сазвао је црквени сабор у Сплиту 1059. или 1060. На њему је поново донета одлука о забрани богослужења на словенском језику. Свештеници који су се служили словенским у цркви више се нису смели уводити у црквене редове. Тада је почело искорењивање тзв. глагољаша (свештеника који су богослужили на словенском и користили глагољицу) у Далмацији. Истовремено бивши архиепископ (надбискуп) Панонско-сремске дијецезе Методије означен је као отпадник од праве цркве, тј. јеретик. Сличан је био став римског папе према православним Грцима у далматинским градовима. Они су били ометани да слободно исповедају своју веру, а цркве које су имали (у Задру, Сплиту, Шибенику) су им постепено одузимане.

6. Срби од XI до XII века

Осамостаљење Диоклитије (Дукље) у XI веку

После победа Василија II 1018-1019. према Дукљанину његову власт признао је и Доброслав, тј. Стефан Војислав.¹ Од смрти Василија II 1025. све већи утицај у Византији стицала је аристократија која се бавила цивилном управом. Византијска војска заснована на слободним сељацима (стратиотима) уступила је у XI веку место скупљим и мање поузданим плаћеницима.

Међу Словенима на Балканском полуострву убрзо се поново јавио отпор власти из Цариграда. Према писању Скилице после смрти цара Романа III (1028-1034) у „Србији”, он свакако мисли на Диолитију,² одметнуо се „Стефан Војислав (Στέφανος ... Βοϊσθλάβος) архонт Срба”. Стефан Војислав, био је оснивач владарске породице у Зети. Ромеји су успели умирити његову прву побуну, а Војислав је био заробљен и одведен у Цариград, али према Скилици он је „побегао из Цариграда и заузео земљу Срба”. У зиму 1039-1040. један византијски брод са товаром блага разбио се на обали Војиславове земље. Стефан Војислав присвојио је то благо и није одговарао на захтев цара да то благо врати.

После смрти архиепископа Јована (Словен) око 1037. године, ојачао је утицај Цариградске васељенске патријаршије у Охриду. За новог охридског архиепископа постављен је Лав (Грк). Он је пре тога био високи црквени службеник у Светој Софији у Цариграду. Настојање да се становништво хеленизује и захтеви централне власти Словенима да почну плаћати порезе у новцу, стварали су услове за

- 1 Поп Дукљанин вођу побуне против Византије до које је дошло око 1035. Стефана Војислава назива Доброславом, за разлику од писаца из Византије.
- 2 Диоклитија, Диоклетија и Диоклија су имена која се од X века јављају прво у византијским, затим и српским, списима за приморску област у данашњој Црној Гори од реке Бојане до Боке Которске. Порфирогенит име Диоклеје изводи од Диоклецијана и пише: „и град Диоклеју (Διόκλεια), који сада држе Диоклитијани, исти цар Диоклецијан подиже”. Даље он пише да је по имену града названа та покрајина. Порфирогенит изгледа полази од латинског облика имена Диоклецијана пре нето је постао цар, тј. од облика Diocles, а не од царског имена Diocletianus. Данас се имене Диоклитије изводи од имена рушевина античког града Диоклеје, или од имена илирског племена Доклеата.

побуну у теми Бугарској. У лето 1040. на подручју Београда појавио се вођа устанка Петар Дељан (Δελέανος), који је тврдио да је син Гаврила Радомира и унук Самуила. Петра су устаници прогласили за цара. Устанак се проширио и на Македонију, област Драча, а као вођа устанка на подручју Драча појавио се и Словен Тихомир. На једном устаничком скупу Дељан је уверио устанике да он има већа права да буде цар, а Тихомир је био каменован. Дељан је после тога напао и Солун. Устанку се крајем 1040. придружио и бивши византијски намесник теме Јерменије, Алусијан, који је био син цара Јована Владислава. Алусијан није успео да постане главни вођа устанка, нити да заузме Солун, а после тога ослепео је Дељана и вратио се византијском цару. Устанак је угушен 1041.

Према писању у Летопису попа Дукљанина, најкасније у време Дељановог устанка и устанка Стефана Војислава, морао је пропасти покушај стварања теме Србије. Из писања попа Дукљанина стиче се утисак да су управници Захумља, Босне и Рашке око 1042. били вазали византијског цара, тј. да је он настојао да купи њихову подршку за византијску борбу против одметнутог Стефана Војислава, а није им просто наредио, као поданицима.¹ Можда о томе говори и писање Јована Скилице да је Војислав „околна племена подложна Ромејима нападао и пљачкао”.

Византијски заповедник из Драча напао је 1042. Стефана Војислава. Ушао је у Зету и пустошио је, али када се пленом враћао Војислав му је направио заседу. На некој стази испод узвишења Византинци су били засути камењем и стрелама од Срба, а Скилица претерујући пише да је од око 60.000 Византинаца изгинуло око 40.000 „и седам стратега” међу њима. Користећи ту победу Војислав је проширио своју власт на Травунију и Захумље са Стоном.²

Војислава је средином XI века, претпоставља се око 1046, године, на власти наследио син Михаило. Према Дукљанину, у почетку је владао заједно са мајком и браћом, а после смрти мајке потиснуо је браћу и почео владати са својим синовима Зетом. Михаило је обновио мирољубиве односе са Византијом и због тога је

1 Према писању Дукљанина Доброслав (Стефан Војислав) је са синовима предводио побуну племена у Зети, а „грчки цар ... посла одмах изасланике са доста злата и сребра са тим да то предају рашком жупану, босанском бану и кнезу Захумске области, да би они послали војску и народ против краља”. Према даљем Дукљаниновом опису „краљ” Стефана Војислава успео је одбити све нападе и владао је „25 година”.

2 Описујући догађаје после битке из 1042. византијски писац Кекавмен записао је да је био „у градовима Далмације у Зети (Zénton) и у Стону топарх Војислав Диоклитијанин (Διοκλιτιανός)” који је смислио како на превару да зароби византијског стратега из Дубровника. Ово је најстарија писана појава имена Зета за приобалну област у данашњој Црној Гори.

био уписан у „савезнике Ромеја”. Добио је и титулу протоспатра, која није доносила и неку одређену службу у Византији.

У Стону, где је била једна од Михаилових престоница и седиште бискупа, Михаило је изградио цркву Св. Михаила. Црквени раскол који се десио јула 1054. године није нагло ништа променио у земљама које су насељавали Срби. Црквени центри Охридске архиепископије имали су мали утицај на Србе. Срби су у црквеним старешинама Грцима видели представнике стране државе и културе које су слабо разумели. Прилике су биле сличне и у залеђу Јадрана. Црквени центри из Далмације имали су право суђења верницима у унутрашњости, али латински језик у црквеној служби и мала заинтересованост за Словене даље од обале нису допринели да христијанизација на том подручју буде дубља и значајнија. Михаило је покушао да од папе добије уздизање Барске бискупије у надбискупију. Изгледа да тада није створена надбискупија у Бару, него у време краља Бодина.¹ Бар је, захваљујући политичкој моћи Михаила, постао најутицајније католичко средиште у српским земљама и међу католичким Србима. Предност бискупа Бара у српским земљама покушавао је да оспори надбискуп из Дубровника.

Године 1071. Византија је доживела значајне поразе на западу и истоку, од Нормана и Турака Селџука. Када је покушао да заустави освајања Селџука у Малој Азији, августа 1071, године, цар Роман IV Диоген (1068-1071) поражен је и заробљен, код Манцикерта (близу језера Ван). На западу, ратници са севера, Нормани су преко Франачке у XI веку стигли на југ Италије и Сицилију. Ту су избацивали Арапе и Ромеје. Нормански вођа, Роберт Гвискард завршио је избацивање Византије са југа Италије 1071. Тако су Срби у борби против Византије добили новог савезника, Нормане.

Ти порази олакшали су нови устанак против Византије у Македонији око 1072. Скиличин Настављач о догађајима на подручју теме Бугарске у време цара Михаила VII Дуке (1071-1078) написао је: „Прве године његовог царства, ... народ Срба, које и Хрватима називају, крену да потпуно освоји Бугарску”.² Побуњеници су затражили помоћ од Михаила Зетског, а „он им се радо одазове и сакупивши 300 својих људи предаде их свом сину Константину, званом и Бодину и пошље их у Бугарску”. Устаници у су прогласили Бодина за „цара Бугара ... променивши му име Константин у Петар”, вероватно у Призрену (Πριούδίνα).

1 Веродостојност старије папине повеље из 1067. према којој је у Бару био надбискуп, а не бискуп је спорна, то јест мисли се да је лажна.

2 Јован Зонара кратко пише да се треће године владавине Михаила VII „народ Хрвата, које неки називају и Србима” побунио и покушао да заузме земљу Бугара.

У почетку устаници су имали успеха, поразили су војску бугарске теме и освојили Скопље. Бодин је заузео Ниш, а Петрило, његов пратилац из Зете, освојио је Девол и Охрид на југу. Када је Петрило поражен код Костура и побегао Михаилу у Зету то је био почетак слома устанка. Устанички заповедник у Скопљу предао је град Византинцима. Бодин је кренуо према Скопљу, али су га Византинци поразили и заробили.

Био је одведен у Антиохију у Сирији, али Михаило је поткупио поданике Византије трговце из Венеције који су ослободили Бодина и вратили га у Зету. Намесник теме Драч, Нићифор Вријеније (1075-1077) извршио је један поход на Зету. Да би се осигурао од напада у непрегледним шумама, терао је сељаке да крче пролазе кроз шуме.

Неуспех устанка у Македонији и заробљавање Бодина нису нанели значајну штету Михаилу. Папа Гргур VII писао је 9.1.1078. „Michaheli Sclauorum regi”, тј. Михаилу краљу Словена и ставио му у могућност да добије папину заставу. Није јасно када и како је Михаило добио краљевску титулу. Писмо је можда само потврда тог звања. Титулу краља он је могао добити од папе или сам узети. Папина застава означавала је стављање под формалну папину заштиту, али није познато да ли је послата краљу Михаилу. Обично се мисли да је Михаило постао краљ 1077. Нешто раније исти папа послао је представника да крунише Димитра Звонимира у Хрватској. Оба су крунисања могла бити део сличног настојања папства и двојице владара.

Краљ Константин Бодин и јачање Венеције

Михаило је у пролеће 1081. свога наследника Бодина оженио Јаквинтом, кћерком управника норманског Барија (на југу Италије). Почетком осамдесетих година XI века за напад на Драч спремали су се Нормани из јужне Италије. Неки од далматинских градова као Дубровник и Сплит тада су одлучили да сарађују са Норманима.¹ Истог пролећа 1081. власт у Византији преузео је Алексије I Комнин (1081-1118), оснивач династије Комнина. Уз новог цара били су Венеција, Албанци и Бодин. У пролеће 1081. последњи пут као владар у Зети спомиње се Михаило. Према Дукљанину: „Михаило је владао 35 година, па је умро”.

Од искрцавања Нормана до главне битке у октобру 1081. године, нови зетски владар Бодин послао је своје одреде који су заједно

¹ „Ромејски градови” у Далмацији су од 1069. били стварно изван Византије и препуштени сами себи.

са албанским нападали Нормане. У одлучујућој борби у октобру 1081. код Драча, Бодин је држао своју војску изван сукоба. Када је видео да ће Нормани победити уопште није ушао у борбу, него се вратио кући.¹ Пораз Византије олакшао је Бодину ширење његове власти у унутрашњости Балканског полуострва. У *Летопису попа Дукљанина* пише да је Бодин освојио Рашку и Босну. У Рашкој је поставио за жупане два своја дворјанина Вукана и Марка (изгледа браћа), а у Босни је за управника поставио кнеза Стевана. Према писању Дукљанина, Бодин је од њих узео заклетве верности.

Побуна у Италији приморала је Нормане да се повуку 1085. са Балкана, а Венецијанци су освојили Драч тада и вратили га Алексију I. Византија је ову „услугу“ Венеције прескупо платила. Венецијанци су добили право да слободно тргују свим робама по Византији, а да никакву царину не плаћају византијској држави за продају те робе. Почео је брзи економски развој Венецијанске републике и њено израстање у поморску силу.²

Бодин је успео да од папе Клементa III 1089. добије булу којом је Бар потврђен као седиште надбискупа. Барском надбискупу су тада подређене бискупије Диоклитија, Улцињ, Бар, Котор, Свач, Скадар, Дриваст, Пилот, Србија, Босна и Травунија. То је био и последњи Бодинов значајан успех. Јован Дука, управник у Драчу, повратио је неке византијске градове од Бодина, затим је и заробио Бодина, вероватно 1090. године, али га је убрзо ослободио. Бодин је поново преузео власти у Зети 1091. године, али је његов углед био мањи. Вођа једне крсташке војске, Рајмунд Тулушки 1096-97. прошао је кроз Зету на свом путу у Први крсташки рат према Јерусалиму. Он се тада побратимио са краљем Бодином, који га је дочекао у једној од својих престоница Скадру. То је последње писање о живом Бодину у историјским изворима.

Претпоставља се да је Бодин умро око 1101. а сахрањен је код Скадра.³ Краљица Јаквинта и чланови краљевске породице који су надживели Бодина, нису очували његову државу. Они су трошили снаге у међусобним сукобима око власти, а Зетска краљевина се распала.

1 У вези са овим сукобима први пута се спомињу Албанци (Арванити).

2 Венеција је била византијска област, тзв. дукат, која је сама бирала свог управника са звањем *dux* (дужд). Дужд је са Великим већем, које су чинили чланови најимућнијих породица, управљао је Венетским дукатом скоро као самосталном облашћу. Касније у XII веку створени су Мало веће и врховни суд, а дукат се претварао у самосталну Венецијанску републику. Од 1223. девет особа Малог већа и врховног суда са дуждом чинио је Сињорију, највишу управу у Венецијанској републици.

3 Дукљанин пише да је Бодин владао из Скадра 26 година и пет месеци.

Јачање Рашке и Први крсташки рат

У вези са борбама против Византије, од осамдесетих година XI века појављују се јасније вести о Рашкој. Тада, у време жупана Вукана, Срби продиру на југ на Косову преко појаса Пећ-Звечан. Вукан се у савезу са Бодином борио против Јована Дуке. Када је Бодин био заробљен, Вукан је наставио са нападима на југ у равније пределе Косова. Он је ушао у Липљана и спалио га 1093. Зато је цар Алексије I дошао у Скопље. Вукан је понудио признавање цареве врховне власти и обећао да ће послати као таоце своје сроднике. Таоце није послао, а после мање од годину дана Вукан је поново упао у Византију. Зато је Јован Комнин, царев синовац и управник у Драчу, продро до Звечана. Вукан га је код Звечана поразио и стигао на југу да опустоши области Врања, Скопља и Полога.¹ Алексије I морао је лично доћи у Липљану 1094. године да умири Србе. Вукан је поново обећао послушност цару, а као гаранцију верности предао је таоце, међу њима и два своја синовца, Уроша и Стефана Вукана (Στέφανον τον Βολκάνον).

Средином XI века, као нова установа у Византији, појављује се пронија. То је био условни земљишни посед који се на коришћење давао неком службенику цара. Алексије I се због недостатка војника и новца почео ослањати на нову војску, пронијаре. Од времена владавине Алексија I пронија се више примењује примењује као условни земљишни посед, али не за цивилну, него за војну службу владару. Византијска војска добила је феудално обележје. Последњи цар, који је законима покушао да спречи велепоседнике да слободне сељаци претворе у своје зависне сељаци (парики), био је Василије II. Тај покушај завршио се неуспехом. За разлику од страиота, који је био богати сељак и сам обрађивао своју земљу, за пронијара земљу су обрађивали парици, тј. зависни сељаци.

Цар Алексије I није могао да заустави ширење Селџука по Малој Азији и стварање њихових емирата. Тражећи плаћенике Алексије I писао је и римском папи Урбану II. Папа је тај захтев за плаћеним војницима видео као позив за верски рат. Селџуци су од 1077. године господарили Јерусалимом. Урбан II је 1095. на сабору у Клермону (Француска) позвао хришћане у рат за ослобођење Исусовог гроба од муслимана. Уместо неколико стотина плаћеника, које је желео Алексије I, на исток су кренуле хиљаде острашћених верника. У Првом крсташком походу у Свету земљу учествовале су хиљаде сиромашних сељака и богатих ритера. Крсташи који су 1096.

1 Полог је подручје уз горњи ток Вардара, узводно од Скопља.

из запада Европе, преко Панонске низије, прошли према Константинопољу, пролазили су долином Велике Мораве. Византијска област кроз коју су тад пролазили, од Дунава до Трајанове капије, била је зарасла и слабо насељена. Када су крсташи пролазили путем *Via militaris*, нема вести о сукобима са Србима на том подручју.

Године 1106. Вукан је краткотрајно обновио нападе на Византију и поново је поразио Јована Комнина. На долазак цара, Вукан је понудио таоце, а Византија се задовољила новим измирењем са њим. Пошто Дукљанин пише како се Вукан умешао у односе у Зети и наметнуо је у њој своју власт после смрти Бодина, мисли се да су зетски краљеви признали Вуканову власт око 1106. Почетком следеће деценије управу над Зетом краткотрајно су преузели Јаквинта и Бодинов син Ђорђе. Око 1120. Ђорђе је уз војну помоћ рашког великог жупана, тада је то вероватно био Вуканов синовац Урош I, поново завладао Зетом и владао десет година.

Нема непосредног описа краја владавине великог жупана Вукана, али претпоставља се да је он умро око 1112. Тада је његов синовац Урош I могао протерати из Рашке Вукановог сина (Завиду?).¹ Према писању Стефана Немање II Првовенчаног, отац Немање I био је прогнан у Зету и тамо му се родио син Немања I „у месту по имену Рибница” (код Подгорице).² Данас се чини уверљивом замисао да је Немања I рођен почетком 1113.

Ширење угарске власти на Славонију, Хрватску и Паганију

Од почетка XI века на Балканском полуострву све јаче се осећао утицај Угарске. Римски папа је послао краљевску круну владару Угарске Стефану I (Вајк пре покрштавања). Крунисање је обављено крајем 1000. или почетком 1001. У XI веку Угарска је за време владавине краља Стефана I (Иштван I, 997-1038) почела да шири своју

1 Име Завиде јавља се само на два места. Оба пута он је наведен као отац кнеза Мирослава. Једном то пише у запису у *Мирослављевом јеванђељу*, а други пута у натпису на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу. Замисао да је Завида био син жупана Вукана је уверљива, а имена Вукановог синовца Уроша се такође јавља на најчешће име код Немањића. Име Вукан за најстаријег сина Немање I могло би бити по великом жупану Вукану. По Т. Живковићу Завида је можда око 1112. био велики жупан у Рашкој.

2 Према Стефану Немањи II Првовенчаном, отац Немање I протеран је од „браће”, та браћа свакако могу бити браћа од стрица, а отишао је у место свог рођења звано Диоклитија. Вукан је у Рашку дошао око 1084. из Зете и у Зети је могао бити рођен и његов син. Зато је могуће да је Вуканов син Завида око 1112. требао преузети или преузео великожупанску власт, али су га протерали.

власт на крајеве јужно од Драве и Саве. Није познато које године, Угарска је припојила Славонију.

Хрватска је у време владавине краља Петра Крешимира IV (од око 1058. до око 1074) доживела краткотрајно јачање. Петар се у документу од почетка владавине назива краљем „Хрватске и Далмације”. У то време и области Неретљана била је део Хрватске. Мисли се да је пред крај своје владавине припојио Хрватској и Славонију, одвојивши је привремено од Угарске. У време краља Крешимира IV у Хрватској је, као управник једне области, био бан Звонимир. Звонимир је потиснуо Крешимировог сина Стјепана и око 1075. био од папиног посланика крунисан за краља, али је тада и признао да је вазал папе Гргура VII. Према легенди, 1089. убијен је од племства.¹ Изгледа да је неких нереда у Хрватској било, а то је искористио угарски краљ Ласло I (Ладислав I, 1077-1095) и почетком последње деценије XI века Славонија са Загребом је поново била под влашћу Угарске. Угарски краљ послао је 1091. године једно писмо у Монте Касино на Апенинском полуострву. У том писму се хвалио како је запосео целу Славонију (Sclavoniam) и сада је сусед са Апенинским полуострвом. Са циљем да ојача свој утицај, Ласло I основао је у Славонији око 1091. бискупију са седиштем у Загребу. За бискупа постављен је Чех по имену Дух, можда због језичке блискости са Словенима у Славонији. Верске прилике у Угарској нису биле за узор. Ласло I је прописао закон који је предвидео батинање за оне који нису ишли у цркву. Они који су били ухваћени да као многобошци приносе жртве дрвећу и изворима били су кажњавани одузимањем једног вола. Краљ Коломан (1095-1116) потпуно је поразио краља Хрватске Петра Сначића 1097. који је тада погинуо. После тога Коломан је довршио освајање Хрватске.

Хрватска се 1099. краткотрајно ослободила, али Коломан је поново покорио 1102. Освајање Хрватске највероватније је завршено тако што је хрватско племство признало власт угарског краља и потписало са њим повељу о томе (1102). Племство је признало власт угарског краља и прихватило војне обавезе према њему. Истовремено, угарски краљ признао је хрватском племству уобичајену локалну (феудалну) самоуправу. У наредних неколико година Коломанову власт признали су градови у Далмацији (Сплит, Шибеник, Задар и Трогир), који су пре припадали Византији. Захваљујући сачуваној повељи Коломана Трогиру, боље су познати споразуми са градовима у Далмацији. Краљ је имао право да као порез добије

1 Та легенда погрешно говори да је на папин захтев Звонимир позвао Хрвате у крсташки рат и тако изазвао побуну. Папа је тек неколико година после Звонимирове смрти упутио позив за крсташки рат.

део прихода града и право да потврђује кнеза и бискупа у граду. Као управника Хрватске угарски краљ постављао је бана.

Део Срба у Паганији био је у хрватској држави када је она постала део Угарске. Разлике у језику и начину живота у раном средњем веку између Срба и Хрвата, вероватно, су биле сличне данашњим – мале, скоро безначајне. После коначне поделе на католичке и православне хришћане није дошло до наглих промена (1054). У Зети је у XI веку вероватно најбројније било српско становништво, али је преовладавао утицај Католичке цркве. Срби католици у некадашњој Паганији имали су за суседе Србе католике у Зети. Католици Срби из Паганије тада још нису морали бити укључени у националну генезу Хрвата, али можда је већ у првој половини XI века део Срба католика у приморју почео да се изјашњава и да су Хрвати. Могуће је претпоставити да се у то време појавило изједначавање Срба католика (у Зети и Паганији) са Хрватима католицима. Такав преокрет објаснио би зашто се у XI и XII веку појављује у писаним изворима у Византији изједначавање Срба и Хрвата. Када Скилица пише: „народ Срба, које зову и Хрватима” или Зонара: „Народ Хрвата, које неки зову и Србима” можда само покушавају описују промену која се догодила и да се иза та два имена крије некада исти народ.

Овакво објашњење би можда пружило одговор и за нејасну појаву назива Црвена Хрватска у делу попа Дукљанина, које је настало у другој половини XII века или у XIII веку. После писања о крунисању неког „Светопелега” на Дувањском пољу, Дукљанин пише: „Територија која је обухваћена токовима река које са планина теку према југу и утичу у [Јадранско] море назива се Приморје, а територија која је обухваћена рекама које са планина теку према северу и уливају се у велику реку Дунав назива се Србија [нејасно да ли је писало *Sumbra* или *Surbia*]. Затим подели Приморје на две покрајине од места Дувна, где је тада краљ боравио и где је био одржан сабор, до Винодола назва Бела Хрватска ... од реченог места Дувна до града ... који се сада зове Драч, назове Црвена Хрватска.”¹ Пре, код Порфирогенита је назив „Бела Србија” и „Бела Хрватска” означавао прадомовину, тј. стару Србију и Хрватску. За Дукљанина Порфирогенитова Хрватска (западно од Дувна) из X века можда је стара Хрватска. Ако је Дукљанин име Бела Хрватска употребио у значењу стара Хрватска, можда у том случају његова Црвена Хрватска треба да се чита као нова Хрватска. Та Црвена Хрватска обухватала је

1 Даље Дукљанин је написао како је „Србију, која се зове и Загорје, поделио је на две покрајине, од којих се једна од велике реке Дрине простире према западу до планине Пина (?); њу назва и Босном, а друга обухвата простор од речене реке Дрине до Лупиама (?) и Скадарског језера; њу назва Рашком”.

предеде у којима је било доста Срба католика и становника који су у XII веку могли бити гледани и као „нови Хрвати”.

Рашка и Босна између Византије и Угарске у XII веку

У између Византије и Угарске у XII веку водио се дуготрајни рат за превласт над областима од Мораве до Јадрана. У том сукобу византијски цареви и угарски краљеви су настојали прво придобити као савезнике владаре Рашке и Босне, а затим њима наметнути и вазалне обавезе. Средином X века у делу Порфирогенита Босна се описује само као једна посебна област у држави Србији којом је владао Часлав. Сличан положај посебне српске области можда је имала у Симеоновом царству Бугара, Самуиловом царству и Бодиновој држави. У последњој деценији Бодинове владавине краљева власт је ослабила, а после Бодинове смрти осамосталиле су се Србија и Босна. Током прве половине XII века у Босни се обликовала посебна српска држава и то опсује Јован Кинам када у вези са походом цара 1150. пише: „Дрина ... одваја Босну од остале Србије (Βόσθραν της άλλης Σερβικής διαφεῖ). Босна није потчињена великом жупану него народ у њој има посебан начин живота и управљања.”

Цареви из Константинопоља прво су сломили отпор Рашке и наметнули јој вазални положај. У време Коломановог наследника Стефан II (1116-1131) мањи погранични сукоби око Срема и Подунавља прерасли су у велики рат. Угарска војска је у борбама од 1127. до 1129. заузела Београд,¹ а затим је стигла до Ниша и Сердије. Син Алексија I, цар Јован II Комнин (1118-1143) довео је војску до Дунава и приморао Мађаре на склапање мира.

Свакако у савезу са Мађарима, Срби су тада напали Рас и протерали из њега цареву војску. Већа царска војска је дошла и поразила Србе. Они су морали признати врховну власт цара, а један део Срба пресељен је насилно у област Никомедије (Мала Азија). И савезник великог жупана Уроша I у Зети, краљ Ђорђе био је поражен и одведен у заробљеништво где је умро око 1130. Тај пораз Рашке није довео до слабљења веза Срба и Угара. Стефан II одлучио је да свог наследника Белу (Бела II) ожени Јеленом, ћерком рашког жупана Уроша I.

Краљ Угарске је убрзо остварио успех у Босни. У време владавине Беле II (1131-1141) Босна је признала врховну власт угарског краља. Из једне повеље издате 1137. сазнајемо да је Бела II дао

1 Према Јовану Кинаму угарски краљ је после заузимања Београда од дела материјала донетог из Београда саградио Земун.

сину Ладиславу „Босанско војводство”.¹ Ладислав, син Српкиње, имао је тада око 6 година и то је била симболична предаја тек припојене области у којој је стварну управу вероватно задржало домаће племство. Од 1138. године у краљевској титули Беле II уписана је и земља Босна, али под именом Рама.² Име Рама у угарској владарској титули означавало је Босну до 1918.

Од 1143. до 1180. у Византији је владао цар Манојло I. Он је био занет замишљу универзалног царства, али и ратовима.³ Зато је појачао настојања да балканске владаре примора да признају власт јединог „Ромејског царства”. У време његове владавине дошло је и до Другог крсташког рата. Нове крсташке војске прошле су 1147. долином Велике и Јужне Мораве. Исте 1147. дошло је до напада Нормана Рожера II из јужне Италије на Ромејско царство.⁴ У нападу Нормани су заузели Крф и стигли до Коринта и Тебе. Византија је за борбу против Рожера II придобила Венецију и немачког краља Конрада III, који се вратио из неуспелог крсташког похода. Ни Рожер II није остао усамљен. Он је склопио савез са угарским краљем Гезом II (1141-1162), који је био син српске принцезе Јелене. Један њен брат Урош II био је велики жупан у Рашкој. Други брат Белош био је угарски палатин, а трећи Деса је око 1150. управљао Зетом, Требињем и Захумљем.

Урош II је, користећи рат цара Манојла I против Нормана, напao суседне византијске територије. Када је Манојло I поразио Нормане и повратио острво Крф 1149. повео је рат против Срба. Освојио је тврђаву Рас, у њој оставио своју војску под Константином Анђелом, а затим је узео и Галич (код Звечана). Крајем лета 1150. Манојло I је водио нови поход против рашког великог жупана Уроша II. На северу војска Угарске прешла је Саву и кренула у помоћ Србима.⁵ Према Јовану Кинаму, Манојло I лично се истакао у борбама против великог жупана и угарске војске која га је помагала на реци

1 Очигледно је Бела II мислио да 1137. влада и Босном.

2 Једна од повеља које је издао 1138. почиње са реченицама: „In nomine domini nostri Iesu Christi. Anno ab Incarnatione MCXXXVIII. indictione prima. Ego Bela, Dei gratia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramaeque rex”. Рама је име десне притоке Неретве и име жупе уз истоимену реку. Мисли се да се име жупе Рама, као замена за име земље Босна, могло појави у владарској титули угарског краља јер је та жупа прва у Босни признала његову власт.

3 На Влахерниском двору (Константинопољ) одржавани су витешки турнири у којима се борио и цар Манојло I.

4 Раније 1130. нормански владар Рожер II под својом влашћу је ујединио Сицилију и јужну Италију.

5 У угарској војсци на Тари спомињу се Калисији, муслимани који су живели у Срему. Њихово име се сачувало у имену Калесија, јужно од града Тузле.

Тари.¹ Урош II морао се појавити у царевом логору и обећати да ће цару слати војну помоћ у рату и то 2.000 ратника за ратове у Европи и 500 за ратове у Азији.

Византија је 1151. ратиште пренела у Угарску, у Срем, али је палатин Белош отерао Византинце. Цар Манојло I поставио је свог сродника Андроника Комнина да управља уз границу са Угарском (у Београду и Браничеву), али Андроник је убрзо почео да преговара са Угарима и тражи да га подрже у намери да Манојлу I преотме престо. Због преписке са угарским краљем Андроник је био затворен у Константинопољу, а угарска војска, коју је водио палатин Белош, напала је Браничево 1154. У овом нападу уз угарску војску спомиње се и војска коју је водио „егзарх далматинске земље Босне” бан Борић.² Војска Византије успела је да одбрани северну границу и спречи побуну завереника у Београду.

У време владавине Гезе II (1141-1162) постоји потврда да је Босна признавала власт Угарске, то јест да није била уписана у краљевску титулу угарског владара само због жеље да је поседује. Словенско име бана Борића изгледа говори да се при постављању бана мислило и о словенској припадности становништва у Босни или о задржавању раније владарске породице у вазалној Босни. Белу II наследио је малолетни син Геза II и у владавини њега је помагао ујак Белош, брат српске краљице Јелене. Белош је био палатин, то јест највиши дворски достојанственик у Угарској, и бан Хрватске.

У Рашкој Урош II је био смењен са власти око 1155. Урошеви противници предали су звање великог жупана његовом млађем брату Деси. Да би решили спор око исте жеље да имају звање великог жупана, браћа су изашла пред свог сениора цара Манојла I. Манојло I је пресудио да се власт преда Урошу II.

Крајем марта 1162. умро је Геза II, а право његовог сина Стефана III (1162-1172) да наследи престо оспорили су стричеви краљ Ладислав II (1162-1163) и краљ Стефан IV (1163-1165). Они су тражили и добили помоћ од цара Манојла I Комнина. Дошло је до унутрашњих сукоба, а у то време 1163. се последњи пут спомиње бан Борић (Boricio bano) у једној повељи Стефан IV као сведок.

1 Постоји нејасноћа да ли су се борбе водиле на реци Тари која се спаја са Пивом и ствара Дрину, или о речици Тари код Ваљева. Јован Кинам пише о тешкоћама Ромеја због „дебљине снежног насноса”, али и „непрокрченог честара”. Из тога се раније мислило да су борбе трајале најмање од краја лета до касне јесени, то јест првог снега. Можда дати опис више говори да се то догодило на већој надморској висини, то јест подручју Таре јужно од Дрине.

2 Мавро Орбин преопширно описује и накакав легендарни сукоб на подручју Требиња 1155. бана Борића против војске из градова од Дубровника и Котора до Улциња.

У Србији око 1162. цар Манојло I довео је на место великог жупана Десу, који је до тада био управник неке области „Дендра ... у суседству Ниша”. Деса се већ 1163. морао у царевом логору код Ниша бранити од оптужби да је сарађивао са угарским краљем. Тада је, према Јовану Кинаму, Деса као заробљеник одведен у Византију.¹ После се можда вратио у Србију, али не као велики жупан. Према мишљењу Тибора Живковића, на крају је вероватно живео у Угарској.

Дуготрајне ратове против Угарске цар Манојло I завршио је успешним походима од 1164. до 1167. Већ 1164. Манојло I је главне сукобе пренео у Срем.² Истовремено, царева друга војска освојила је Рашку, Босну, Зету и Далмацију 1165.³ Војска краља Стефана III напала је 1166. Византинце у Срему и Далмацији и покушала да поново заузме те области. Нови напади веће војске коју је послао цар Манојло I Комнин 1167. приморали су угарског краља да одустане од тих територија и даљег рата. Тако су Манојлу I препуштени Далмација, Хрватска, Босна и Срем. Претпоставља се да је пред Манојлом I и мађарски вазал бан Борић могао напустити Босну (1164-1167).⁴

Као победник у рату цар Манојло I је стекао велики утицај и у Угарској. Бела III (1172-1196) дошао је на место владара као штићеник Манојла I Комнина. Принц Бела је пре крунисања неколико година боравио код Манојла I, а 4 године је узалуд ишчекивао да се оствари обећани брак са царевом кћерком. На крају, пре него што је послат да постане угарски краљ, цару Манојлу I се морао заклети као вазал на верност. Зато су у Угарској новог краља месецима сумњичили да је Манојлов човек и православац, а свечано крунисање су обавили тек 1173.

1 За разлику од Ј. Кинама, Н. Хонијат покораванье Десе изгледа описује у 1165.

2 Византинци нарочито пишу о борбама око Земуна.

3 Према писању Ј. Кинама пошто су Ромеји прошли „ кроз земљу Срба, ... тада дођоше под ромејску власт Трогир, Шибеник, поред тога и Сплит, и народ Качића и чувени град Диоклеја ... и остали који се налазе у далматинској земљи”.

4 Видети стр. 127.

II
ОД ВЛАДАВИНЕ НЕМАЊЕ I
ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

1.

Почетак владавине Немањића

Допуна 2

Стефан заједничко владарско име Немањића и Котроманића

Заједничко владарско име Немањића Стефан стварало је озбиљне тешкоће истраживачима прошлости, али изгледа и оно-временцима. Тако је Георгије Пахимер о синовима Стефана Уроша I записао: „Ану, пошаље краљу Србије Стефану Урошу да би је удао за [његовог] другог сина Милутина, јер је први, очев имењак, био ожењен ћерком краља Пеоније [Угарске]”.¹ Када су наши истраживачи прошлости 1986. објављивали овај запис указали су како је Пахимер погрешно. Они су мислили на то што је Милутин као краљ имао и очево име Стефан Урош II. Ипак, Пахимер је вероватно био добро обавештен да је Драгутин носио име Стефан, као престолонаследник, и зато је помислио да је он имењак Стефана Уроша I. Истовремено, Пахимерово писање потврђује да је Милутин вероватно био само Милутин пре 1282. године, а тек као краљ 1282. свом личном имену додао је и очево име Урош.² Тако је Милутин желео да нагласи непосредност своје везе са оцем и својих права да наследи његову краљевску власт. Он је покушао да уведе и име Урош као владарско име, али је оно за његовог сина Стефана Уроша III Дечанског и праунука Стефана Уроша V остало и лично име.

Дакле код Г. Пахимера видимо да је он замислио да је име Стефан код неких Немањића лично име. Једном уобличена заблуда постала је општеприхваћена. Трајала је вековима, али не само то. Заблуда је постала неодољива и за оне који у једном тренутку виде да у њој нешто није у складу са истином. Тако С. Марјановић Душанић јасно примећује да је средњи син оснивача династије

1 Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, стр. 24-25. Код Ромеја Пеонија је стари назив којим се у правилу означава Угарска.

2 В. Станковић, Краљ Милутин : (1282-1321), Београд 2012, 136, 139. Станковић преноси писање анонома са запада који је писао о својој посети Србији. Аноним је око 1308. записао да је Стефан Драгутин предао власт „млађем брату који се тада звао Меколимус [свакако је требао да напише Милутин], а сада се назива Урош”.

Стефана Немање I „на рођењу добио очево име Немања“.¹ Ипак, даље у истом делу она њега назива само Стефан и Стефан Првовенчани.² Као да одједном заборави да је он Стефан Немања II. Сазнати неке лично име, а затим га именовати заједничким именом као да је лично, то ми личи на нелогичност, противречност, али и одбацавање тек откривене истине.

За две деценије сам убедо око 2.000 лаковерних да је постојао човек коме је лично име било Стефан Немањић, али бојим се да сам их увео у заблуду. Пример те заблуде о личном имену Стефан у владарској породици Немањић, је писање С. Марјановић Душанић: „Очигледно је да се током XII-XIII столећа у званичним исправама кристалисала пракса двоструке упоребе имена Стефан за чланове владарке лозе: као личног имена (нпр. Стефан, Немањин син; Стефан, син Уроша I; Стефан, син Дечанског) и као титуларног имена (под овим другим се поразумева први део двојне формуле: Стефан Немања, Радослав, Владислав ...“³ Ипак, истина о имену Стефан код Немањића је једноставнија него што је описано у делу С. Душанић Марјановић.

Оснивач најпознатије српске средњовековне владарске породице Немањић, Стефан Немања I био је блиски сродник претходних великих жупана у Рашкој. Постоји скоро сагласност истраживача да је Стефан Немања I потомак великог жупана Вукана, који је управљао Рашком од око 1084. до око 1112. године, или његовог синовца Стефана Вукана, који се спомиње као таоц 1094. Тако да Немањићи припадају и претходној рашкој владарској породици Вукановић.

За сада, замислимо да није јасно зашто се код Стефана Немање I и његове браће појавило дводелно име. Касније и сви владари из владарске породице Стефана Немање I имали су име Стефан, али нико од њих није уписан као Стефан Први и слично.

Раније није примећено да нема поуздане потврде да је неко од Немањића добио име Стефан пре него што је одређен за наследника престола. Име Стефан, које је настало од грчке речи *στέφανος* (венац), у владарској породици Немањић можда се користило само да се означи законити, овенчани, владар, а не именује неко као јединка. То име можда је само заједничко и титуларно за све престолонаследнике и владаре у породици Немањић.

Сви наследници Стефана Немање I који су владали, или су били одређени за наследнике престола такође се јављају и са именом Стефан, тј. овенчани владар. Поред владарског имена

1 Смиља Марјановић Душанић, Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија, Београд 1997, стр. 46-47.

2 Смиља Марјановић Душанић, Владарска идеологија ... , стр. 48, 57.

3 Смиља Марјановић Душанић, Владарска идеологија ... , стр. 42.

Стефан они су имали и лично име. Тако се сви ти наследници Стефана Немање I могу назвати Стефан Немањић, али и то је заједничко владарско име, као и Стефан, а не лично име.

Немањићи се у писаним изворима (повељама) често јављају само са заједничким владарски именом Стефан, а њихова лична имена која су добили по рођењу ређе су записивана и то је понекад правило тешкоћу истраживачима да се одреди који Стефан Немањић у низу је издао неку повељу.¹

Стефан Немања I и сви његови наследници који су били владари у Србији имали су два или три имена. Поред тога код свих њих једно име је било Стефан. Као једини изузетак узима се први наследник Стефана Немање I коме историчари, а за њима и сви остали, потпуно неоправдано приписују да се звао само Стефан (Немањић).

Студенички типик садржи опширно житије Савиног оца Стефана Немање. У њему Сава I свог брата великог жупана назива једном само Стефаном, а четири пута Стефаном Немањом. Тако Сава пише да када је његов отац одлучио да преда власт „изабра благородног и љубљеног сина, Стефана Немању, зета благовенчаног кир Алексија, цара грчког“.² Касније пише: „И дођох са часним моштима [Св. Симеона] у Хвосно. И сазнавши владајући син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан.“³ Ово је важно јер се Немањићи у писаним изворима често јављају само са заједничким владарски именом Стефан. Њихова лична имена која су добили по рођењу ређе су записивана. Ако се замисли да је средњи син Стефана Немање I добио име Стефан после рођења, али пре него што је одређен да наследи престо, то би био једини такав случај међу наследницима Немање I. Таква замисао је противречна ономе што видимо као каснију правилност у давању имена Стефан у породци Немањић, али и написаном у *Студеничком типик*у.

Сава није усамљен у писању о двојници владара са именом Немања. Постоје још два писца који су то споменули. С. Марјановић Душанић је истакла да је Савин ученик Доментијан Хиландарац за Савиног оца написао Немања Први.⁴ Тако Доментијан посредно потврђује Савино писање да су постојала два владара са именом Стефан Немања.

Друга потврда је предање које се сачувало у Дубровнику до Мавра Орбина да се један од првих Немањића звао Стефан Немања II.⁵ Његово писање значајним делом је подударно са

1 Видети стр. 233. Напомена 2.

2 Свети Сава, Сабрана дела, са www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs. стр. 69.

3 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 76-77.

4 Смиља Марјановић Душанић, Владарска идеологија ... , стр. 46-47.

5 Мавро Орбин, Краљевство Славена, Загреб 1999, стр. 314-316. Орбин није био могао да јасно види да иза имена Стефан Немања [I] и Свети Симеон стоји иста

истином. По њему „[од] жупана Стефана ... син његов, звани Немања Други, наследи од оца толике државе”.¹ За истог Немању II Орбин даље пише „хтеде узети наслов краља Рашке, односно Србије. Сазва зато на договор своју властелу, па када они одобрише његову замисао Немања позва ... на општи сабор ... и би окруњен уз велико одобравање и вику присутних.”² Иза тога Орбин пише: „при посвећењу [крунисању] затражи да му име Немања буде промењено у Стефан. Одатле потиче обичај да сви српски краљеви, његови наследници из куће Немањића носе име Стефан.”³

Из тога јасно произилази да је Стефан Немања I добивши првог сина могао њега назвати по свом деду Вукан, а затим када је добио другог сина њему је дао своје име Немања II. Ипак, данас сви када пишу о Немањи II употребљавају заједничко име Стефан Немањић, а не његово име Стефан Немања II.

Замислимо да је најкасније у време првог наследника великог жупана Стефана Немање I на српском владарском двору замишљено да грчко име Стефан, у значењу „онај који је крунисан, који је овенчан”, у Србији треба да значи управо крунисани владар.⁴ Дакле, Стефан Немања II наглашао је грчки део дводелног имена. За оснивача династије није јасно колико је био писмен и учен, али његов наследник свакако је био један од најписменијих Срба свог времена. Нема сумње да је он потпуно разумео значење имена Стефан и почео га употребљавати управо у значењу „онај који је крунисан, који је овенчан”, то јест законити владар. То наглашавање се види у томе што се потписивао само као Стефан. Вероватно је тиме наглашавао и законитост својих права да влада у односу на старијег брата Вукана.

Код владара из породице Котроманић није било избегавања да се даје лично име Стефан (Степан). Зато су два владара имала име Стефан и као владарско и као лично (Степан). Управо повеље

особа. Такође, изгледа да није могао да види да је Стефан син Стефана Немање [I] идентичан са Стефаном Немањом II. Зато он има више владара на почетку династије Немањић него што их је стварно било.

1 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 315.

2 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 315-316. Приштина као место крунисања краља је Орбинова грешка. Спомињање патријарха који врши крунисање и Васкрса као времен крунисања је можда грешком пренето из Душановог крунисања за цара 1346.

3 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 316.

4 Ово вероватно није истинито. Немања I звао се и Стефан, а исто владарско име се појављује уз имена његове браће. Дакле Стефан у значењу законити владар, и законити наследник владара, је употребљавано вероватно у истом значењу у породи жупана Вукана и Марка. Тако би први забележени пример тога био син жупана Марка који се јавља под именом Стефан Вукан, то јест он је био изгледа одређен за наследника великожупанског владарског венца.

последњег од њих потврђују да се име Стефан употребљава као заједничко звање и име владара уопште, а да уз њега владар мора имати и лично име.

Када се Твртко I крунисао за краља Срба он је узео и владарско име Стефан. Од тада сви краљеви који су наследили његову круну имали су име Стефан. За разлику од Србије, у којој су писари често писали само заједничко владарско име Стефан, а лично изостављали, у Босни су писари у правилу писали оба имена. Само у време Степана Остојића писари у две ћириличне повеље нису се најбоље снашли како да упишу свог владара. Они су га уписали као само као Стефана,¹ али то наравно није било у складу са оним што су радили њихови претходници и могло би довести у питање замисао о заједничком имену Стефан. Ипак, последњи босански краљ који је имао лично име Степан потврђује да је постојало заједничко име Стефан. Његов писар је морао у повеље да упише два пута Стефан Стефан, и то у облику „Щефанъ Степанъ (Томашевић) краљ Срѣблем Боснн Прнморью“,² јер је краљ имао заједничко владарско име Стефан и лично име Степан.

Тако данас можемо замислити да су сви Немањићи приликом рођења добили лично име које није било Стефан. Зато је име Стефан Немањић, као и само Стефан, једнако примењиво на све наследнике на престолу Немање I. Ако се употреби у таквом облику мора се додати као лични део имена и број којим се означава који је он у владарском низу. Зато није оправдано употребити само Стефан Немањић уместо Стефан Немања II Немањић.³

Често употребљавано име Стефан Првовенчани није само грчки и српски облик скоро истог имена, то јест ако је Првовенчани онда је и Стефан (Овенчани), него то није његово име пре крунисања. Пре крунисања за краља Немања II свакако није био првоовенчани Немањић. Дакле, Првовенчани је постојао око једне деценије. Зато је и име Првовенчани лажно и неоправдано.

Ипак, можда треба употребити повремено облик Првовенчани, заједно са једино оправданим обликом Стефан Немања II, како би се избегао потпуни прекид са делима о њему која су настала у време превласти данас општеприхваћене заблуде.

1 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ћириличких повеља средњовековне Босне, са www.academia.edu (јун 2016) стр. 76, 80-81. „Стпану краљу срѣблемъ“

2 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ћириличких ..., стр. 125-128. У повељама на латинском од Твртковог крунисања уз име владара из династије Котроманић најчешће је писало „rex Rassie et Bosne“.

3 Облик Стефан I Немањић, Стефан II Немањић није оправдан јер се тако непотребно из низа владара избацује Стефан Немања I. Поред тога, Стефан I Немањић било би удаљавање од изворне употребе и замисли у доба Немањића. Они нису писали редни број уз име Стефан. Зашто би писали редни број уз име које мења владарско звање? Насупрот томе, редни број се у писаним изворима јавља уз имена (Немања Први, Урош Трећи, ...).

Почетак владавине Стефана Немање I

Као део војске цара Манојла I Комнина у борбама против Угара учествовали су и војници српског великог жупана. Око 1165. велики жупан у Рашкој био је Тихомир. Његова браћа Мирослав, Страцимир и Немања I управљали су великим деловима српске државе.

Две деценије раније око 1143. они су дошли из Зете у Рашку.¹ Син Немање I, у време када је стварао боље везе са папом и католицима, записао је да је Немања I у Зети био крштен од католичких свештеника, јер су у земљи тој „латински јереји”, а када се са оцем Завидом вратио у Рас поново је крштен по православном обреду.

Почетак учешћа Немање I у владавини делом Рашке могао је бити око 1159. Као део владарске породице, он је добио на управу област на југоистоку српске државе. Та област обухватила је „Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке”. После тога Немања I се приликом неког боравка Манојла I Комнина састао са њим у Нишу, а цар је „од своје земље” дао му Дубочицу (код Лесковца). Предајући Дубочицу цар је тобоже Немањи I рекао: „Твоја да буде и потомства твога у векове.”² Ово је уздизало углед Немање I и то је могло створити сукоб међу браћом. После тога браћа су Немању I оптужила да без договора са њима гради цркве, а затим су се договорили оковали и затворили Немању I у неку „пећину камениту” код Раса.

Према Стефану Немањи II Првовенчаном, Стефан Немања I се молио Богу за ослобођење и Бог га је извео из тамнице и поставио „на престо отачаства његова”. Тако је Немања I преотео великожупанску власт од Тихомира, а непријатеље своје протерао је из Србије вероватно између 1.9.1165. и 31.8.1166.

Реља Новаковић је указао да би запис у *Хиландарском летопису* према коме „6647. у време Манојла Комнина, у 24 лето владња његовог Немања је примио начелство у земљи српској која се зове Рас” могао садржавати истину. Према Новаковићу забуну је створило то што је прва уписана година 6647. од стварања света грешком уписана уместо 6674. годином.³ Та 6674. у византијском начину

1 Према Хиландарском летопису „Стефан Немања пришао је у отџбину Рашку у цркву светих апостола Петра и Павла и ту се крстио када је имао 30 лета.” Новаковић је замислио да је Стефан Немања I тада добио и властелинство.

2 Стефан Првовенчани, Сабрани списи, са www.rastko.org

3 Година 6647. од стварања света није подударна са 24. годином владавине Манојла I Комнина, који је почео да влада у априлу 1143. Зато је Новаковић замислио да је преписивач, или први писац наведене реченице из *Хиландарског летописа* погрешно и док је размишљао о ономе што пише некако је у својој свести заменио редослед бројева 7 и 4 у години 6674. од стварања света. Затим је пишући уписао и словне знакове за годину о којој је мислио 6647. а не 6674.

рачунања година од постанка света одговара нашем времену од 1. септембра 1165. до 31. августа 1166. и већим делом је подударна 24. година владавине Манојла I Комнина, који је преузео царску власт 8. априла 1143. Скоро да се може ићи и даље и преклапањем 6674. и 24. године владавине Манојла I Комнина, то јест времена од априла 1166. до априла 1167. добити да је према *Хиландарском летопису* Немања I почео да влада од априла до краја августа 1166. Ипак, у *Хиландарском летопису* је и белешка да су Ромеји освојили Далмацију.¹ То освајање Далмације било је 1165. Зато није могуће одбацити да је писац мислио на време од септембра 1165. када пише о времену у коме је Немања I постао велики жупан.

Поражене је велики жупан Стефања Немања I протерао из Србије, али они у Византији „унајмише грчке војнике, Фруге и Турке и друге народе”. Са том војском плаћеника, Немањина браћа покушала су да га смене, али су били поражени у пограничном месту Пантин, јужно од Звечана. Тада се утопио Тихомир у води Ситнице. Овај сукоб и погибија Тихомира могли су се догодити пре јесени 1168. На то упућује део писања Никите Хонијата како је у лето 1168. цар Манојло I дознао да „сатрап Срба, ... Стефан Немања ... настојећи да се прошири ... напада своје саплеменике и ма чем се обраћа своме народу и не знајући за меру, он потчињава Хрватску и присваја власт над Котором”. Долазак цара Манојла I у јесен 1168. у Србију приморао је Стефана Немању I да моли цара за опроштај јер „он се плашио да сам не буде на неки начин лишен врховне управе над Србијом и да власт не буде пренесена на оне који су достојнији од њега да владају, а које је он био сменио по певши се сам на власт”.² После сукоба код Пантина преживела браћа Страцимир и Мирослав, измирили су се са Стефаном Немањом I и добили су на управу области у Србији.

Од пролеће 1171. трајали су напади венецијанских бродова на градове у Далмацији који су признавали власт цара Манојла I. Тражећи савезнике, Венецијанци су наговорили Србе да се побуне.³ У Угарској, тада је умро краљ Стефан III, а цара је послао Белу III да

Даљим преписивањем грешка се пренела и у друге старе српске летописе

- 1 Према *Византијским изворима за историју народа Југославије*, IV, Није јасно да ли је писац те белешке мислио да је освајање Далмације било тачно у време када је Немања I постао велики жупан или само описује два догађаја који су се десили у приближно исто време. У случају да је писац Хиландарског летописа мислио на време од септембра 1165. до априла 1166. као време када је Немања I постао велики жупан погрешно је годину владавине цара Манојла, то јест то је 23. година његове владавине (од априла 1165. до априла 1166).
- 2 Како је у јесен 1168. Манојло I прихватио вазалне обавезе Стефана Немање I престала је потреба да допусти смењеном Тихомиру сакупљање војске у Византији против великог жупана.
- 3 Срби су можда извршили мање нападе на подручју Браничево-Београд 1172.

преузме престо 1172. Према Јовану Кинаму: „Кад је Белу поставио на власт, цар крену на народ Срба намеравајући да им се освети за дрскост.“ Исте, 1172. Венеција је престала са нападима на Византију. Стефан Немања I је остао без савезника. Повлачио се, избегавао већу битку и тражио преговоре, а на крају се предао цару молећи за опроштај. Одведен је у Константинопољ, да пред становништвом престонице украси цареву победничку прославу. Византинци су описали Немању I као високог и снажне грађе. Као вазал цара, велики жупан је враћен у Србију.¹

У другој половини XII века, главно верско средиште у Србији била је православна епископија у Расу. Стефан Немања I је подржавао Православну цркву, подизао грађевине за њу и није желео допустити постојање бројније богумилске заједнице. Према опису његовог наследника, пре 1180. један од војника пришао је великом жупану Стефану Немања I и, павши на колена, рекао како се усуђује јавити да се мрска и триклета јерес укорењује у држави. Зато је велики жупан сазвао сабор свештенства и властеле. После саветовања на сабору са архијерејем, монасима и властелом велики жупан „посла на њих [јеретике] војску, наоружану од славних својих“. Обрачун са онима који су означени као јеретици је био суров. „Једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје, а домове њихове и сво имање сакупи, па подели болесним и сиромашним.“ Старешини те верске заједнице био је одсечен језик, његове књиге су спаљене и на крају је прогнан из Србије. Одржавање сабора и употреба војске говори колико је озбиљно велики жупан схватио борбу против богумилске верске заједнице.

Освајања Немање I

После јачања Византије у време владавине Манојла I Комнина, две последње деценије XII века биле су време слабљења. Смрт цара Манојла I у септембру 1180. довела је до сукоба око тога ко ће постати регент малолетном цару Алексију II.² Прво је власт преузело регентство на челу са царицом Маријом. Већ у зиму 1180-81. Бела III је потиснуо византијску власт и наметнуо своју у Хрватској, Далмацији и Срему. И византијски вазал у Босни, бан Кулин, променио је страну и постао савезник, вероватно и вазал Угарске.

Против регентства у Цариграду се побунио рођак Манојла I Комнина, Андроник Комнин и са војим присталицама у мају 1182.

1 Н. Хонијат пише како је вазални одред Срба каснио у боју 1176.

2 Мајка Алексија II Марија пореклом је била Франкиња и наступио је период „латинофилске владавине“.

ушао у престоницу. Андроник I Комнин је уклонио регентство, наредио да царица Марија буде убијена а на крају је крунисан за савладара Алексију II 1183. Бела III користио је слабост средишње власти у Византији и напао византијске пограничне тврђаве Београд и Браничево 1182. Територијалном проширењу се надао и Стефан Немања I. Зато је са угарском војском у походу до Софије 1183. била и војска великог жупана Србије. У сукобу са Византијом од 1183. до 1190. Немања I је освојио на истоку „област нишавску до краја, Липљан, и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога”, а на југозападу он „поврати Диоклитију и Далмацију, отацтво и рођење своје, праву дедовину своју, коју је насиљем држао грчки народ” са градовима Скадар, Дањ, Свач, Дриваст, Улцињ, Бар и Котор.¹

Немања I је вероватно у 1184. завршио освајање Зете,² а Котор се изгледа предао последњи крајем 1185.³ Велики жупан је у граду направио један свој двор.

У лето 1185. Нормани Роберта Гвискарда започели су нови поход на византијске територије на Балканском полуострву. Освојили су Драч и Солун. При томе, побили су много становника Солуна. Бес народа у Константинопољу достигао је врхунац. Цара Андроника I Комнина у септембру 1185. на улицама престонице раскомадали су бесни грађани. Нови цар постао је Исак II Анђео (1185-1195). Цар Исак II Анђео склопио је савез са краљем Белом III. Уговорио је и брак са Белином десетогодишњом кћерком. Зато су му враћени Београд и Поморавље (крај уз ушће Мораве у Дунав). Нормани су исте 1185. поражени и напустили су Солун, а касније и Драч.

Године 1185. почела је побуна у Подунављу, у Бугарској, против византијског цара. Исак II потиснуо је привремено побуњенике, које су предводили браћа Петар (Теодор) и Иван (Јован) Асен I, на север преко Дунава 1186. Исте 1186. побуњеници су се вратили и обновили самосталну бугарску државу. То је олакшало положај Немање I. Он је помагао устанак у Бугарској и користио околности да прошири своју власт на рачун Византије. Користећи тешкоће Византије, Немања I је освојио области уз Велику и Јужну Мораву и привремено завладао Нишом на истоку.

Према Орбину када је Стефан Немања I освојио Зету управник са тог подручја се склонио у Дубровник, а захумски кнез „Мирослав је са браћом тражио да га предају”. Пошто га нису добили они су

1 „Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њ, који је и до данас.”

2 Према Орбину прво је освојио Зету без Котора. Та прича није неоснована утврђени Котор се могао последи предати.

3 У једној одлуци Которског већа пише да је донета 1186. „mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupanus Rasse.”

„следеће године” (1186) нападали и Дубровник. Дубровник је тада признавао врховну власт Нормана из јужне Италије.

После неуспешних напада, са Дубровником је склопљен мир у септембру 1186. За склапање мира Немања I слао је преговараче. Уговор је био написан у Дубровнику на латинском. Испод латинског текста је знак крста испред ћириличне реченице: „Ја велики жупан [Немања I] кунем се и потписујем.” Исти знак је и испод последње реченице: „Ја кнез Мирослав кунем се и потписујем.” У уговору писар Дубровчане назива „Рагужанима”, а за Србе је употребљено заједничко име „Славени”. „Рагужанима” је потврђено право на област око града коју су користили од раније и право да тргују у српским земљама „по старом обичају”. За „Славене” је гарантовано да могу долазити у Дубровник и ту пословати.¹ Употреба имена „Славени” и „Славонија” за Србе и Србију била је честа у текстовима писаним на латинском у приморским градовима. После се у текстовима писаним на латинском за Србију користи и име Рашка (Rassa, Rascia, Raxia), свакако да би се направила разлика у односу на Босну која је била истог етничког састава као и Србија.

Убрзо после тога, Немања I потписао је уговор о слободи трговања и са Сплитом. На западу, Немањина држава је допирала до реке Цетине, а од острва владао је Мљетом.

У то време спремао се нови крсташки поход. Саладин је поразио хришћанског краља у Јерусалиму и освојио град 1187. Вест о паду Јерусалима на западу Европе довела је до припрема за Трећи крсташки рат. Обавештен о томе, Немања I послао је своје преговараче у Немачку. Српско посланство стигло је крајем 1188. године у Нирнберг и обавестило цара Фридриха Барбаросу да му Немања I спрема дочек у граду који жели да претвори у своју престоницу. Средином 1189. немачки крсташки су стигли до Браничева и ту се састали са византијским заповедником. У јулу 1189. у Нишу, Немце и цара Фридриха Барбаросу дочекао је Немања I. Он је Барбаросу обавестио о својим успесима у борби против Византије. Тада је нудио и своје војнике (око 20.000) за заједничку борбу против Византије. Барбароси у Ниш су дошли и посланици из Бугарске са сличним понудама.

1 Крстови у сачуваном уговору писани су другачијим мастилом, од текста уговора и мисли се да је уговор сачињен у Дубровнику, а затим однет на потписивање Немањи I и Мирославу. Претпоставља се да су крстове уз ћирилични текст потписа ставили Немања I и Мирослав и да ти крстови показују да су они тада били неписмени. То је у мањем нескладу са Немањиним синовима Савом I Српским и Немањом II који су постали познати писци. Трећи у повељи споменути брат кнез Страцимир није потписан.

Немачки владар није био превише заинтересован за рат против Византије. Он је желео само да прође кроз њу у походу према Јерусалиму. До сукоба Немаца и Византинаца дошло је, али су се, ипак, почетком 1190. споразумели о пребацивању немачке војске у Малу Азију. Тамо се Фридрих Барбароса удавио у реци.

Немања I у оснивачкој повелји за Хиландар додаје и да је својој држави припојио „од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлат, Левче, Белицу [и] Лепеницу”. Знамо да је порушио Призрен, упао у Горњи и Доњи Полог. Привремено је припојио и те области својој држави.

Пораз Немање I на Морави и измирење са Византијом

Период војних успеха Немање I завршио се у јесен 1190. Тада је био поражен од цара Исака II Анђела негде „на реци званој Морави”. Ипак, после овог пораза Немања I није морао да се преда на милост византијском цару као 1172. године, него је могао преговарати о миру. У преговорима са Византијом Немањи I је остала власт над Лепеницом (код Крагујевца), Белицом, Левчем, Загрлати (ушће Западне у Велику Мораву), Поморављем (на десној обали Велике Мораве између Равног и данашњег Алексинца) и Топлицом (западно од Јужне Мораве). Ипак, област са градом Нишом Немања I морао је да врати цару и област са Врањем, Паун, Биначка Морави и доњи ток Белог Дрима са Призреном остали су део Византије. Стефану Немањи I остале су и области југоисточно од Топлице, Реке и Дубочица. Задржао је и Косово поље са Липљаном, као и подручје уз горњи и средњи ток Белог Дрима. Део Немањиних освајања обухватио је данашњу северну Албанију (Горњи и Доњи Пилот, уз реку Дрим). Изузимајући Дубровник, уз Јадранско море, од градова Скадра и Дања до ушћа Цетине остала је територија под влашћу српског великог жупана.

Немања I добио је и ослобађање дотадашњих вазалних обавеза великог жупана према цару Византије. Тако је Србија (Рашка) стварно постала независна 1190. Измирење са Византијом довело је до раскида савеза Србије са Угарском крајем XII века. Зато је, на северу, Немања I морао да се брани од угарских напада, а помоћ је добио од новог савезника Византије.

Великим територијама у Немањиној држави управљали су владареви сродници. Захумљем и Полимљем је управљао Немањин брат Мирослав, који је био ожењен сестром бана Кулина. Последњи сачувани уговор сведочи да је Захумљем управљао до средине

1190. Немањин најстарији син Вукан је последњих година очеве владавине већ управљао Зетом и Требињем, а поред тога његова област обухватала је Хвосно (код Пећи) и Топлицу. Према Теодосију најмлађи син Немање I и Ане, Растко је са 15 година добио на управу област. У једној повељи коју је Немања I издао Сплићанима велики жупан њима допушта да долазе „слободно у моју земљу и сина ми Растка у Хумску земљу и сина ми Вукана у Зету”. Растко је могао бити на положају управника у Захумљу после Мирослава, то јест најраније од друге половине 1190. Из тога следи и да је најраније тада могао имати петнаест година, то јест да је могао бити рођен око 1175. Као управник у Захумљу Растко је имао свој двор, дворјане и слуге, али је повремено са делом својих дворјана одлазио и посећивао владара и од њега добијао савете како да превазиђе тешкоће у управљању Захумљем. Према Доментијану и Теодосију Хиландарцу, Растко је са 17 година, приликом једне посете оцу, без договора са владарем напустио Рашку са једним светогорским монахом. Отишао је на Свету гору (Атос) и замонашио се под именом Сава.¹

Предаја власти Стефану Немањи II и оснивање Хиландара

После битке на Морави, Стефан Немања I добио је прилику да савез са Византијом учврст родбинским повезивањем са царском породицом. Син Стефана Немање I, Немања II склопио је брак са византијском принцезом Евдокијом. Тако је Немања II постао је зет византијске владарске породице и добио византијско дворско звање „севастократора”, а вероватно је тада био одређен и за наследника престола у Србији.² Евдокијин отац Алексије III Анђео у априлу 1195. сменио свог је брата Исака II са престола. Као цар могао је затражити од Немање I да престо преда царском зету.

Према писању Саве, у *Студеничком типичу*, Немања I сазвао је сабору у Расу на који „сакупи благородну децу своју и све изабране бољаре” ту је саопштио да се одриче власти. Присутни су му

-
- 1 У житијима пише да је побегао против воље оца, коме је рекао да иде у лов. Према Доментијану и Теодосију Хиландарцу војвода кога је Немања послао стигао је Растка тек у руском манастиру Св. Пантелејмона. Тада се Растко да превари потери, то јест избегне да га врате у Рашку, на превару замонашио под именом Сава, без периода искушеништва. Убрзо после замонашења Сава је посетио манастир Ватопед и замолио игумана и братство да га приме.
 - 2 Као што се то види из каснијег примера када се преговарало о склапању брака Милутина и византијске принцезе, византијски владари нису радо давали своје сроднице принчевима у Србији који нису одређени за будуће владаре. Такав брак би Византији могао донети више тешкоћа него користи

тражили да настави владати рекавши: „... за свих 38 година твојих сачуvasмо се ... и другог господина и оца не познадосмо осим тебе”. Немања I је окупљенима као владара поставио свог сина Стефана Немању II. Дуго се пише да је Немања I заобишао веће право старијег Вукана да наследи престо, али Немања I је постао велики жупан тако што је са власти насилно потиснуо старијег брата Тихомира. Тешко да му је било важно ко је старији. Наследника је вероватно одредио раније а то се види и у имену Стефана Немање II.

У *Студеничком типiku* пише да се Немању I одрекао власти 25.3.6703. а према нашем начину рачунања година то је 1195. Чини се да је та година погрешно уписана и да се Немања I одрекао власти 25.3.1196. Тада се замонашио под именом Симеон, а Ана под именом Анастасија.

Стефан Немања I је живео до 13.2.1200. и до тада је изгледа био нека врста владара Србије из сенке. Више од годину дана до октобра 1197. боравио је у једној од својих најстаријих задужбина, Студеници, која је изграђена од 1183. до 1196. Његови синови и њихови поданици су морали бити свесни да је он близу и можда спреман да изађе из манастира и примора их да се понашају онако како је он то тражио. Изгледа да је у Студеници, а и касније на Светој гори монах Симеон имао прави владарски двор. Према Доментијану Хиландарацу на пут од Студенице до Свете горе Симеон је кренуо „водећи са собом 300 одабраних слуга осим других.” То је више опис путовања владара Стефана Немање I са његовим двором, него опис путовања скромног монаха Симеона.

2.11.1197. Симеон је стогао на Свету Гору у Ватопед и ту се сусрео са сином монахом Савом. У новембру 1197. монах Симеон је неко време обилазио Свету гору, даровао манастире, а затим изразио жељу да за Ватопед обнови полуразрушени грчки манастир Хиландар. Зато је монах Сава послат у новембру или децембру 1197. године у Константинопољ. Тамо се сусрео са тастом свога брата царом Алексијем III Анђелом и од њега тражио да за потребе Ватопеда допусти обнову Хиландара. Цар је издао једну, данас изгубљену, повељу којом је одобрио обнову Хиландара. Тада је дошло до преокрета, а према Доментијану неки „богобојажљиви муж” посаветовао је Саву да на Светој гори оснује српски манастир. Сава је то приватио и пренео ту замисао оцу Симеону. У првој половини 1198. одржан је састанак прота и светогорских игумана. Са тог састанка је послата молба цару да одобри да Хиландар постане имовина Симеона и Саве, то јест да они од њега изграде српски манастир. Сличну молбу послали су и монаси Симеон и Сава. Зато

је у јуну 1198. године цар потписао повељу којом одобрава Симеону и Сави подизање српског манастира Хиландара.

Тако је 1198. почела обнова Хиландара. Сава је вероватно био најзначајнији организатор живота у Хиландару. Ипак, у време оснивања Хиландар Сава је имао око 23 године, а за игумане се у правилу бирају старији монаси, то јест они који имају више од 30 година. Зато је први игуман Хиландара постао монах Методије. Немања I је оснивачком повељом издатом 1198. или 1199. поклонио Хиландару села и влахе код Призрена. Тако је створио језгро манастирског властелинства (метох). Касније властелинство је увећавано и почетком XV века Хиландар је имао неколико стотина села.

Допуна 3

Када је рођен и када је умро Стефан Немања I

Сачувани препис *Студеничког типика* из 1619. садржи значајан број временских одредница.¹ Те временске одреднице су понекад тако противречне да је очито да су неке неистините, али две исте временске одреднице налазе се и у *Хиландарском типик*у из друге деценије XIII века.² Намеће се мисао да би те две временске одреднице могле бити истините. У оба типика пише да је Свети Симеон стигао на Свету гору 2.11.1197.³ и да је умро 13.2.1200. по нашем начину рачунања година.⁴

Ипак, писање да је Свети Симеон умро 13.2.1200. доведено је у питање са недатираним писмом које је Стефан Немања II послао папи Иноћентију III (1198-1216). Писмо је у папској канцеларији сврстано у документе из 1199.⁵ Оно садржи једну узгредну напомену о оцу Немање II. То су речи „благе успомене мој отац“.⁶ То је могло значити да је Свети Симеон у време писања писма мртав. Зато се међу српским историчарима појавила мисао да то писмо говори да је Свети Симеон умро пре 1200. Вероватно објашњење тог писма понудио је Владимир Ћоровић. Он је указао

1 Реља Новаковић, Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања, Историјски гласник бр. 3-4 (1958), стр. 167 и 172.

2 Хиландарски типик, Светог Саве, са www.hilandar.info (фебруар 2016)

3 Свети Сава, Сабрана дела, са www.ask.rs (фебруар 2016), стр. 11, 71-72.

4 Свети Сава, Сабрана дела, ..., стр. 12 и 76.

5 Драгутин Н. Анастасијевић, Година смрти Немање, Глас СКА 86 (1911), 135-136; Фрањо Баришић, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник, књ. 2, Београд 1971, стр. 34.

6 Augustino Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium ... , tomus I, стр. 6; Д. Н. Анастасијевић, Година смрти Немање ..., стр. 135-136; Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 34. „sicut bone memorie pater meus, ...“

да је у папској канцеларији у време Иноћентија III као почетак године узиман 25. март, а не 1. јануар. То значи да је све што се догодило од 25.3.1199. до 24.3.1200. према нашем рачунању времена од службеника у папској канцеларији могло бити сврстано у 1199. Према томе то недатирано писмо Немање II вероватно садржи напомену да је Свети Симеон мртав. Ипак, у том случају требамо замислити да је Немања II писмо писао крајем фебруара, или пре 24. марта 1200. године, тј. непосредно после пријема вест о смрти свога оца, а зато га и спомиње у писму.¹

Други извор сумње је повеља Алексија III о даровању Зига Хиландару која је настала у јуну 1199. у Константинопољу,² тј. превођење једног њеног нејасног дела. Фрањо Баришић је пошао од замисли да је *Студенички типик* препун грешака и да је погрешно преписана и година смрти Светог Симеона. Замислио је да је повеља Алексија III из јуна 1199. довољно поуздана да „исправи” тврдњу о времену смрти Немање I, која је иста у *Студеничком* и у *Хиландарском типик*у. Спорно је његово превођење речи $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\omicron\varsigma$, -η, -ο (онај). Према Баришићу у византијским повељама $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\omicron\varsigma$ увек има значење „[онај] покојни”.³ Анастасијевић је 1911. написао да је састављач повеље могао да га употреби и само у значењу „онај” као у свакодневном говору.⁴

Насупрот томе, Баришић пише да састављач повље из јуна 1199. није „погрешно” употребио $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\omicron\varsigma$. Ипак, Баришић примећује да се у повељи из јуна 1199. спомињу одредбе две раније повеље од којих једна није наведена и зато пише: „Пред нама је, неоспорно, за византијску царску канцеларију редак случај немарности и непажње”.⁵ Дакле и он примећују да састављач повеље није био непогрешив, али му, потпуно неосновано, за употребу једне речи приписује непогрешивост.

То је противречно, тј. нелогично размишљање. Морамо замислити да је састављач могао употребити $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\nu\omicron\varsigma$ у значењу „[онај] покојни”, али и у значењу само „онај” како је то превео

1 Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 34. Ако је Немања II одговор писао непосредно по пријему писма од папе, тада и писмо Иноћентија III треба датирати у јануар 1200, а не у јануар 1199. године, али оно је можда из 1199. Оба писма су у папској канцеларији сврстана у списе из 1199. године, али најмање друго је из 1200.

2 Стара српска књижевност, I, са www.digitalna.nb.rs (март 2014), стр. 158. Према опису Доментијана Хиландарца када се Сава вратио од цара Алексија III са хрисовуљом о даровању Зига Хиландару затекао је оца Симеона живога, а то је било вероватно у августу 1199.

3 Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 38-39.

4 Д. Н. Анастасијевић, *Година смрти Немање ...*, стр. 139-140; Речи: „ $\kappa\upsilon\rho$ Σάβα, τῷ υἱῷ τοῦ εὐγενεστάτου ἐκείνου μεγάλου ζουπάνου της Σερβίας του Νεεμάν, ...” превео је као „господину Сави, сину најблагорднијег оног великог жупана Србије, Немање”.

5 Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 45-46, напомена 38.

Анастасијевић. Уосталом, Сам Баришић наводи пример једне византијске повеље у којој је *ἐκείνος* употребљено за живог човека. Даље објашњење Баришића да је писар мислио да тај неће преживети или да је мртав нема значај са становишта логике. *Ἐκείνος* је грешком, или не могло бити употребљено за живог човека, а то пишу и Анастасијевић и Баришић, само други није приметио шта је написао.

Треба погледати и завршни део, тј. чиме Баришић доказује исправност своје претпоставке и свог превођења *ἐκείνος*. Пошто је замислио да су у *Студеничком типик*у два датума погрешно преписана, Баришић је замислио да је низ приближних временских одредница између њих тачно преписан. Затим је одлучио да тим приближним временским одредницама, тј. њиховим тумачењем, покаже погрешност два датума. Ово је методолошки сумњиво јер је одабрао да приближном временским одредницама докаже нетачност прецизних временских одредница у истом рукопису. Он за приближне временске одреднице где пише година износи једну претпоставку и пише: „овде долази у обзир само и једино рачунање са непуним, заокруженим годинама”.¹ Ова Баришићева замисао је погрешна. У *Студеничком типик*у се временска одредница година употребљава неуједначено, слично као што то људи и данас често чине. Особа која је рођена пре 37 година и 6 месеци може једном рећи да је стара 37 година, али други пут да је стара 38 година. То зависи да ли је број заокружен на пуне или непуне године. Нема сумње да је Сава у *Студеничком типик*у пишући да се „навршило 37 година” мислио на пуних 37 владавине Немање I, а не Баришићевих „само и једино непуних” 37 година. Поред тога, Сава је једном написао и „свих 38 година” владавине Стефана Немање I.²

Сава пишући о Симеоновом боравку на Светој гори даје три временске одреднице у низу пишући: „И проведе ту мало времена. ... И проведе са мном преподобни отац наш у Гори Светој годину и пет месеци. ... , проведе ту осам месеци ...” Да би доказао своју замисао о смрти Симеона 13.2.1199. Баришић је замислио да се две мање садрже у већој. Тако пише да је Симеон на Светој гори провео укупно „годину и пет месеци”, али од 2.11.1197. до 13.2.1199. је највише годину и четири месеца. Недостаје један месец. Зато је Баришић у боравак на Светој гори морао да урачуна и путовање од Студенице до Свете горе.³ То је свакако погреш-

1 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 51.

2 Баришићеву претпоставку да је „свих 38 година” уписано грешком преписивача није могуће доказати. Сава је могао уписати и „свих 38 година” јер то није противречно његовом писању, напротив само би нагласио да је Немања I владао више од „пуних 37 година”, а мање од пуних 38 година.

3 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 56.

шно. Чудна је замисао да Сава мисли да је његов отац на Светој гори док се исти стварно налази стотинама километара од ње.

Зато завршни део Баришићевог текста у коме се наизглед све савршено уклапа има реторичку вредост, методолошки он је сумњив, а супротан ономе што пише у писаном извору на које се позива. Он ничим није доказао Баришићеве раније претпоставке, напротив говори да су вероватно погрешне.

У Студеничком типичу пише да се Немања I одрекао власти 25. марта 6703. од постанка Света, а да се тада и замонашио као Симеон.¹ Према данашњем рачунању година то би била 1195. Даље пише да је Немања I под именом Симеон био монах 3 године, а два пута (у *Студеничком* и *Хиландарском типичу*) написао је да умро 13.2.6708. године, тј. 1200. Очигледно је да три Савине временске одреднице о одрицању од власи Немање I (25.3.1195), времену његове смрти (13.2.1200) и 3 године размака између тих догађаја, није могуће ускладити. Нешто је неистинито.

Неслагање је изгледа могуће лако отклонити. Према *Студеничком типичу* Немања I одрекао се власти 25.3.1195. Већина српских историчара мисли да је могуће да је та година погрешно записана. Постоји замисао да је смена на престолу у Константинопољу у априлу 1195. године, када је Алексије III, таст Стефана Немање II, постао цар претходила и довела до смене на престолу у Рашкој, тј. да је Немања I власт предао Немањи II, зету новог цара, 25.3.1196.

Остаје могућност да је погрешно записана година одрицања Немање I од власти, тј. да се то догодило 25.3.1196. године, а не 25.3.1195. У том случају између 25.3.1196. и 13.2.1200. има 3 године, 10 месеци и 12 дана. То значи да би тврдње о 3 године монаштва и смрти 13.2.1200. могле бити истините.

Ако се замонашио 25.3.1196. Симеон је у Студеници провео скоро 19 месеци, до 8.10.1197.² Симеон је путовао „водећи са собом 300 одабраних слугу осим других“ што више личи на путовање владара него скромног монаха.³ Путовао је до Свете горе око 1 месец, тј. до 2.11.1197.⁴ Придружио се Сави у Ватопеду, али тада писање Саве наизглед постаје мање јасно. У низу он даје неколико временских одредница пишући: „И проведе ту мало времена. ... И проведе са мном преподобни отац наш у Гори Светој годину и пет месеци. ... , проведе ту осам месеци ...“ Спорно је да ли су то три временске целине које треба сабрати или се две

1 Стара српска књижевност, I, са www.digitalna.nb.rs (март 2014), стр. 55.

2 Свети Сава, *Сабрана дела*, ..., стр. 71.

3 Стара српска књижевност, I, стр. 148.

4 Свети Сава, *Сабрана дела*, ..., стр. 11, 72.

мање садрже у већој. Ако су то три временске целине које се нижу једна за другом питање је шта их раздваја.

Изгледа да је одговор једноставан. Сава је два пута одлазио у Цариград, а на друго путовање је кренуо изгледа у јуну 1199. Ако је кренуо на путовање пре 13. јуна 1199. до 13. фебруара 1200. могло је протећи пуних 8 месеци. Тада последња временска одредница да Симеон „проведе ту осам месеци“ можда означава тај период. Тих последњих 8 месеци се вероватно односи на период од почетка јуна 1199. до 13.2.1200. Тако постаје јасно и зашто Сава пре тога пише „проведе са мном ... у Гори Светој годину и пет месеци“. Граница те две временске целине је одлазак Саве I Српског по повеље Алексија III у Цариград. То је прекид заједничког боравка писца Саве и монаха Симеона на Светој гори.

Граница између две претходне временске целине у Савином писању о боравку Симеона на Светој гори је изгледа слична. Према писању Доментијана Хиландараца, после доласка Симеон је богато даровао Ватопед, а затим када се одморио од пута пожелео је обићи „сву Свету гору“.¹ Облазио је манастире и даровао им злато² Доментијан затим описује да је Сава путовао у Цариград да тражи од цара одобрење да се за потебе Ватопеда обнови опустели Хиландар.³ Зато би прво што је Сава написао о дужини боравка Симеона у Ватопеду „И проведе ту мало времена“ могло бити посебна временска целина пре Савиног путовања у Цариград за потребе Ватопеда. Касније када се Сава вратио он и Симеон су били заједно и зато Сава пише „проведе са мном преподобни отац наш у Гори Светој годину и пет месеци“. То је друга временска целина која траје вероватно до почетка јуна 1199.

Јасно је да три временске одреднице о боравку на Светој гори треба сабрати са временом које је Симеон провео као монах до доласка на Свету гору. Да би се добио очекивани збир од 3 године, 10 месеци и 12 дана проведених у монаштву, ако није урачуната неодређена временска целина „проведе ту мало времена“ недостаје приближно 2 месеца. Најлогичније би било Савино „мало времена“ замислити као мање од месец дана, тј. две-три седмице, али на то „мало времена“ се мора додати време које је Сава провео после на путовању у Цариград. Тако се долази до приближно 2 месеца, а са следећом одредницом „проведе са мном ... отац наш ... годину и пет месеци“ добија се време до јуна 1199. Све указује да се три временске целине требају сабрати.

У сачуваном препису *Студеничког типика* на крају после описа преноса моштију Светог Симеона, Сава још једном укратко ни-

1 Стара српска књижевност, I, стр. 149-151.

2 Стара српска књижевност, I, стр. 152-153.

3 Стара српска књижевност, I, стр. 154-155.

же важније временске одреднице за цео његов живот и пише: „Од рођења му 46 година, и ту одмах по Божијој вољи прими владавину. Проведе у владавини 37 година, и ту одмах прими свети анђеоски лик, и поживе у том лику 3 године. Сав живот његов би 86 година. А престављење блаженог оца и ктитора господина Симеона би 6708. године, месеца фебруара у тринаести дан преложи се ка вечном блаженству.” Већ је истакнуто да једна од ових одредница значи пуних година. Можда и остале временске одреднице у истом низу означавају пуне године. Тада је Немања I почео да влада са пуних 46 година, владао пуних 37 година, као монах живео пуне 3 године и умро када је имао пуних 86 година.

Ако је Немања I живео пуних 86 година и умро 13.2.1200. то значи да није напунио 87 година и да је рођен најраније 14.2.1113. Да би се боље уклопиле остале временске одреднице из *Студеничког типика* треба претпоставити да је рођен између 14.2.1113. и 24.3.1113. у Рибници (код данашње Подгорице). Како је са пуних 46 година добио на управу област на истоку Србије то је било вероватно између 14.2.1159. и 24.3.1159. Тако би он имао пуних 46 година при доласку на власт, а од почетка његове владавине до вероватног датума одрицања од власти 25.3.1196. про текло је пуних 37 година, то јест непуних 38 година.

Захумље од краја XII до XIV века

До око 1190. у Хуму је владао кнез Мирослав. Краткотрајно, у Хуму (или његовом делу) управник је био Растко, а затим потомци кнеза Мирослава. Неколико година касније брат краља Емерика, херцег Хрватске и Далмације, а будићи краљ, Андрија се хвалио да је остварио победу 1198. над Хумом и Рашком. Мирослављева удовица и малолетни син Андрија морали су препустити власт кнезу Петру, кога је подржала хумска властела. Петар је, можда, био син кнеза Мирослава из претходног брака. Дубровчани су оптуживали кнеза Петра да је као из Стона протерао католичког епископа на Корчулу. Према Орбину „Стефан ... са млађаним сином Радославом и ... Андријом, сином Мирославовим” је напао и поразио Петра. Ово се морало догодити пре 1220. Петар није потпуно поражен, него је задржао земљу од Цетине до подручја на источној обали Неретве. Стефан Немања II предао је Стонско приморје и Попово поље Мирославовом сину Андрији, а остали део Хума је дао своме сину Стефану Радославу. Око 1220. и Радослав је био „краљ”. За Радослава пише да је краљ у две одлуке градског већа Котора иза

1221. и једној из 1227.¹ Пре тога у одлукама истог већа као краљ уписиван је Вукан од 1197. Немања II вероватно је потиснуо Вукановог сина Ђорђа у Котору (или целој Зети), а тамо је за управника поставио свог сина.²

У сукобима у Далмацији око 1222. Сплићанима је био убијен кнез и они су за новог кнеза изабрали хумског кнеза Петра “испрљаног јеретичком срамотом”, при томе нису уважили противљење католичког свештенства. Петар је остао сплитски кнез до смрти око 1226. Касније, Мирославов, Андрија завладао је целим Хумом. Он је умро средином XIII века. Из ових догађаја видимо да су Немања I и први његови наследници власт над Хумом остваривали посредно преко својих сродника. Потомке кнеза Мирослава из Хума средином XIII века уклонио је краљ Стефан Урош I. Он је у Хуму укинуо власт локалних господара и својих даљих рођака. После преузимања власти 1276. краљ Стефан Драгутин предао је требињски крај и Зету на управу мајци Јелени. Она је управу у требињском подручју задржала до смрти у фебруару 1314.³

Босна у време бана Кулина

Од 1167. до 1180. босански банови признавали су врховну власт цара Манојла I Комнина. Није јасно када је у том периоду почео владати Кулин, а Мавро Орбин можда преноси предање из Дубровника када пише да је Кулин наследио бана Борића и владао 36 година.⁴ Бан Кулин се последњи пут као жив спомиње у априлу 2003. и зато није немогуће да је 1167. дошло до смене бана Борића у Босни, а постављања Кулина.

Када је умро Манојло I у септембру 1180. нагло је ослабила Византија. У то време у писаним изворима појављује се бан Кулин. Прво се спомиње у писму које му шаље папин легат Теобалд из октобра 1180, а затим и папиној повељи, као бан у Босни спомиње се Кулин. Угарска је у зиму 1180-81. године обновила своју власт над Далмацијом и Сремом, а власт угарског краља признао је и босански бан. Бан Кулин је, као вазал краља Беле III, учествовао 1183. у угарском војном походу до Софије. На ово упућује камена

1 У тим одлукама пише „sub tempore domini regis Radoslavi”.

2 Краљ Ђорђе, Вуканов син, се изгледа поново спомиње као краљ у Зети, тј. Улцињу, 1242. Можда је и од око 1220. наставио да влада делом Зете. Ипак, можда је своју управу над Зетом обновио тек око 1242.

3 Пред смрт Јелена се замонашила у Скадру.

4 Изгледа да није могуће потврдити или негирати ово писање неким другим писаним извором.

плоча са натписом која је била на Кулиновој цркви, код Зенице. После неколико година Кулин се појављује у историјским изворима. После уговора са Немањом I, Дубровчани су склопили трговачки уговор и са Кулином (Босном) 29.8.1189. У уговору пише да Кулин допушта „Дубровчанима који ходе по моме владању тргујући” да бану не плаћају ништа, „осим што му ко од своје воље поклони”. То што се одрекао прихода од трговине, можда показује да трговина између Дубровника и пољопривредне земље Босне у то време није имала већи значај. Обећаје дубровачким трговцима да ће их штитити од насиља своји „часника” и да ће им пружати помоћ.¹

Године 1199. постају јасније и верске прилике у Босни. У писму папи Иноћентију III, Немањин старији син „Вукан по Божијој милости краљ Диоклитије и Далмације”, оптужио је за прелазак у јерес бана Кулина, који је у Босни са женом Војиславом и „својом сестром, која је била жена покојног Мирослава Захумског, и са многим својим рођацима, ... у ту јерес увео више од десет тисућа хришћана”. Од папе је тражио да саветује угарског краља да јеретике „издвоји из свог краљевства као што се кукољ одваја од жита”. И надбискуп из Сплита се жалио да Кулин у Босну прима јеретике из Сплита и Трогира. Оптужбе могу бити више изговор за притиске на Кулина и Босну, јер је архиђакон Тома Сплићанин писао да су Задрани „радо примали јеретике и били им склони” да тиме оправда пљачкашки напад Венеције и крсташа на Задар у новембру 1202. Кулин није прогонио богумиле, али писање да је био богумил може бити изговор да га се нападне, а не истина.

Папа је послао писмо краљу Емерику (Имре, 1196-1204) и тражио од њега да примора бана Кулина да из Босне протера јеретике. На Емерику позив да протера јеретике и одузме њихову имовину, Кулин се правдао да је мислио како су то хришћани, а не јеретици. Затражио је да папа пошаље људе који ће проверити какве су верске прилике и поучити банове људе правоверју. После тога у име папе Ивана де Казамарис (или Каземарис) је дошао у Босну. Он је саставио писмену изјаву коју је потписао бан Кулин, са неколико својих људи, у априлу 1203. можда на Билином пољу, у Зеници.² То је последњи сачувани писани извор у коме се појавио бан Кулин.

Није познато када и како се завршила Кулинова владавина. У Босни се усмено његова владавина памти као најстарија. Сачуване су изреке: „Од Кулина бана” и „Од Кулина бана и добрих дана”. Прва говори да се Кулинова владавина узима као почетак рачунања

1 Занимљиво је да се у уговору Кулин закleo на *Свето јеванђеље*.

2 „Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto Idus Aprilis. Dagite, Lubin, Brageta, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, Bauus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii”.

неке епохе, тј. као најстарија. Друга говори да је некоме Кулинова владавина била узор за добра времена. Свакако је била добра трговцима из Дубровника и „јеретицима” који су се склањали у његову бановину. Управо је Дубровник после постао важан чувар традиције и ту се могло чувати сећање на добру Кулинову владавину.

Владавина Вукана Србијом и Четврти крсташки рат

Године 1196. у Бугарској су бољари у завери убили Асена. Исте 1196. умро је и угарски краљ Бела III. Њега је наследио син Емерик (Имре, 1196-1204), као угарски краљ. Његов брат Андрија није добио део земље и побунио се против краља. После сукоба са братом Андрија је постао херцег Далмације и Хрватске 1197. Србија се непосредно граничила са Угарском на северу (на линији Рудник-Мачва) и на западу (код ушћа Цетине и средњег тока Неретве). На западу, херцег Андрија извршио је напад на Захумље и хвалио се да га је освојио 1198. Ово је охрабрило Андрију да поново крене са војском и покуша преотети круну од Емерика, али у томе није успео.

Још док је Немања I био жив, његов син Вукан је као обласни управник у Зети, без крунисања, узео је титулу „краља краљевства Далмације и Диоклитије”. Тако је на једној цркви у Котору сачуван натпис у коме је урезано да је настао 1195. у доба великог жупана Немање и његовог сина Вукан краљ Диоклитије. Као најстарији, прворођени, син Стефана Немање I, Вукан је могао очекивати да буде одређен за наследника српског престола, али то се није догодило.

Немања I је вероватно само испоштовао обавезе према Византији које је преузео приликом склапања брака његовог средњег сина Стефана Немање II и византијске принцезе и 25.3.1196. великожупански владарски венац препустио је Стефану Немањи II. Желја оца да га наследи средњи син је код прворођеног Вукана могла створити осећај да је престо неправедно додељен. Истовремено, Стефану Немањи II сметало је што се Вукан називао краљем. Зато је и Стефан Немања II тражио начин да свој великожупански венац замени вишим краљевским звањем. Од папе Иноћентија III (1198-1216) тражио је да му пошаље краљевску круну око 1200. године, али тада папа није пристао на то. Браћа, владар Стефан Немања II и обласни господар Вукан постепено су се удаљавали, али изгледа да је углед монаха Симеона, бившег великог жупана, био је такав да сукоб међу браћом није постао отворен док је он био жив.

У то време, углед Византије брзо се урушавао у време владавине Алексија III Анђела а све се завршио потпуним сломом у јулу 1203. Зато је Стефан Немања II без много обазирања оптужио цареву кћерку Евдокију да је превише похотна и прељубница, а она се узалуд бранила да је он прељубник и „да је од саме зоре пијан”. Око 1201. брак завршен протеривањем Евдокије, а Вукан је је брату упутио прекор због грубости према бившој жени, а њој је дао пратњу до Драча.¹

Вуканов „прекор” брата је изгледа био и почетак отвореног разлаза међу великим жупаном и некрунисаним краљем. Угарски краљ Емерик је искористио неслогу у Србији да прошири свој утицај. Вукан је добио помоћ краља Емерика и угарска војска је упала у Србију 1202. године, а да би обележио победу своје војске, Емерик је тада унео у краљевску титулу име Србије. Тако је Вукану, као штићеник Емерика, преузео власт у Србији 1202. или најкасније 1203. и узео великожупански владарски венац. Да је Вукан на тај начин преотео власт потврђује писање Стефана Немање II Првовенчаног. Он пише да Вукан „остави заповеди господина и оца својега, и би преступник. Јер изведе страноплеменике на отачаство своје, и одузе ми земље и опустоши их”. Према једном папином писму Вукан је био велики жупан у Србији у марту 1203. године, а из касније преписке изгледа да је владао у Србији и у делу 1204.

Стефан Немања II се веровано склонио код угарског непријатеља у Бугарску. У то време краљ Емерик је покушао преотети Београд и долину Велике Мораве од Бугара 1202. године, али бугарски владар Калојан (1197-1207) успео је средином 1203. године поразили Угаре и освојити области од Ниша до Браничева. Пораз Вукановог заштитника је олакшао Стефану Немањи II да поново загосподари Србијом. Вукан је морао склопити некакав споразум са братом Стефаном Немањом II који се могао 1204. или 1205. вратити у Србију на свој владарски престо, а Зету је оставио на управу старијем брату. У Србији је успостављено стање какво је оставио Стефан Немања I. Калојан је од краја 1199. или почетка 1200. размењивао писма са папом о признању папине власти над црквом у Бугарској и свог крунисању. Коначно у новембру 1204. папин посланик је рукоположио трновског архиепископа Василија за „примаса” Бугарске, а Калојана је крунисао краљевском круном.

У време Вуканове владавине Србијом дошло је до IV крсташког похода у коме су странци успели освојити Константинопољ и разбијати царство Ромеја. Војска за тај поход се окупила у Венецији 1202.

¹ „Остави јој само танку кошуљу, али јако срезану, тако да је само оно најнужније остало покривено и тако нечасно пусти је да иде”.

године, али без новца да плати превоз до Свете земље. На наговор Венецијанаца, крсташи су, уместо да плате новцем за превоз, за Венецију освојили угарски Задар у новембру 1202. У Задар са крсташима и Венецијанцима дошао је Алексије Анђео, син смењеног цара Исака II. Он је тражио да врате на престо његовог ослепљеног оца, а обећао је велику новчану награду крсташима уз склапање црквене уније са папом.

У јулу 1203. крсташи су освојили Константинопољ а престо су предали ослепљеном Исаку II и његовом сину Алексију IV Анђелу. Бивши цар Алексије III је побегао, а крсташи и Венецијанци су се улогорили испред града. Почетком 1204. у престоници је избила побуна. Смењени су Анђели, а за цара постављен Алексије V Дука Мурзуфл. Венецијанци и крсташи су се тада договорили да за себе освоје Константинопољ и то су учинили 13.4.1204. Тако је срушена замисао Ромеја о вечности јединог законитог царства хришћанске васељене. IV крсташки рат је био преломни догађај за Византију. Царство које је постојало више од 12 векова није могло пропасти лако и брзо. Византија је пропадала вековима. То је период „сумрака Византије”. Пропадањем некада најразвијеније европске државе Византије предност су стекле привреде и државе на западу, али и држава Немањића.

Крсташи су прво опљачкали Константинопољ, а затим су крунисали грофа Балдуина Фландријског за цара. Њему су предате Тракија и северозапад Мале Азије. Остале територије поделили су Венецијанци и друге крсташке вође. Највећу корист из IV крсташког рата извукла је Венеција, а њој се покорио и Дубровник 1205.

Грци су одржали своју власт у Епирској деспотовини и на подручју новостворене Никејске државе, а у Тракији су убрзо дигли побуну против цара Балдуин и позвали Бугаре. У априлу 1205. Балдуин је поражен и убијен код Једрена у сукобу са бугарском војском Калојана.

Повратак Саве I Српског у Србију и ширење на исток

После више година, неслоге, оружаних сукоба и непотпуног помирења у Србији, Сава је добио посланице од „Стефана Немање, који је владао његовом државом, и брата његовог, великог кнеза Вукана” у њима су тражили су да Сава донесе земне остатке Светог Симеона у Србију. У фебруару вероватно 1208. Сава је дошао у Србију и донео очево тело, како би било сахрањено у Студеници. У *Студеничком типичу* он је записао да је осам година после смрти

Симеона дошао „ са часним моштима у Хвосно. И сазнавши владајући син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан, сакупише светитеље, и јереје, и игумане са многим црнцима и са бољарима свим, ... са великом чашћу узеше мошти господина Симеона.”¹ Из Савиног описа тог догађаја несумњиво је да је он на том сабору деловао као помирителъ старије браће Стефана Немање II и Вукана, а ковчег умрлог оца је послужио као подсетник да се обнавља дух жеље умрлог великог жупана Стефана Немање I по којој два његова старија сина у слози треба да управљају Србијом онако како је то он саопштио на сабору када се одрицао власти.

После помирења браће, архимандрит Сава је постављен за игумана Студенице 1208. године, а Студеница је постала главно средиште духовног живота у држави Немањића. Игуман Сава је саставио нови *Студенички типик*, вероватно 1208. или 1209. Главни део типика који уређује живот монаха састављен је према *Хиландарском типуку*. Раније на Светој Гори монаси су тврдили да је из гроба Симеона потекло „миро”, а то је била потврда да је он светац. Једном створени култ владара-светитеља Светог Симеона ојачао је и углед династије којој је он био почетак. Тако је почело стварање замисли о светородној династији Немањића.²

После погибије Калојана у сукобу са католицима у октобру 1207. на подручју Македоније, у Бугарској су уследили сукоби око власти из којих је као владар изашао Борило (1207-1218). Нереди су се наставили и поједини бугарски великаши осамосталили су се од средишње власти. Један од њих био је и Стрез, сродник Борилов. Стефан Немања II искористио је неприлике Бугара и помогао Стрезу да завлада облашћу око Просека (средишња област Републике Македоније). Сам Стефан Немања II проширио је своју власт на области Ниша, Врања, Биначке Мораве, Призрена и Липљана, а граница је била на Шар-планини. Нереди су искористили и Угари који су завладали долином Велике Морав.

1 Како се већ у лето 1208. године као управник у Зети јавља Вуканов најстарији син Ђорђе. Могуће је да је Вукан тражио да се донесе ковчег Светог Симеона јер је видео да му се приближио крај или је само желео да по узору на свог оца преда власт сину. У том случају још једно измирење са братом Стефаном Немањом II било би за Вукана начин да учврстити везе и своје, али и свог наследника са великим жупаном. Тим поступком би олакшао владавину свог сина Ђорђа. Додатно измирење је било потребно и Стефану Немањи II који је тако настојао учврстити јединство државе у време када је користио нереди у Бугарској да прошири своју власт.

2 Истицање значаја светородне династије је, свакако, утицало да се занемари оно што се у историји Срба десило пре Немањића.

Касније око 1214. Бугари и Латинско царство су заједно напали Србију и стигли су до Ниша. Ту је нападаче ноћу, изненада, напала српска војска и приморала да се повуку.

Стрез се тада нашао на страни противника српског великог жупана, који је послао брата Саву да преговара са одметнуком. Преговори нису довели до измирења, али је Стрез био је убијен под нејасним околностима.¹

Са југа Србију је угрожавала новостворена грчка Епирска деспотовина. Њу је створио Михаило I Анђео 1205. Михаило I је освојио Драч и настојао да са севера данашње Албаније потисне Србе око 1214. Велики жупан је записао да му Михаило привремено отео Скадар, али је он изненада био убијен од свог слуге док је био у кревету.² Србија је поново загосподарила Скадром.

Наследник Михаила I Анђела, Теодор I Анђео (од око 1214. до 1230), имао је намеру да се посвети ослобађању Солуна и Цариграда од латинске, то јест католичке власти. Зато је одлучио да се измири и ороди са Стефаном Немањом II. Кћерка Теодора I Анђела Ана удата је за сина великог жупана Стефана Радослава,³ а који је најкасније тада одређен за наследника владара и добио име Стефан. Према границама Рашке, Теодор I држао је Охрид, Дебар, Прилеп, а од 1220. и Скопље. Крајем 1224. заузео је и Солун, а после тога одлучио је да узме царску титулу.

Вукана је наследио син Ђорђе 1208. Он је преузео и очево краљевско звање. Као краљ Ђорђе је се појављује у писаном извору из јула 1208. када се заклео на верност венецијанском дужду Пјетру Зјаниу (1205-1229). У то време Стефан Немања II се, такође, повезивао са Венецијом.

Велики жупан Стефан Немања II је издао недатирану повељу (уговору) кнезу Жану Дандолу и Дубровнику о слободи трговине у Србији. У њој Стефан Немања II своје поданике назива „Србима”, а Дубровчане „Власима”. Претпоставља се да је повеља издата око 1215. вероватно је управо Жан Дандоло био посредник у склапању другог брака Стефана Немање II.

У време приближавања западу, пре крунисања краљевском круном изгледа око 1216. Стефан Немања II се оженио Аном Дандоло, унуком венецијанског дужда Енрика Дандола (1192-1205) који је

1 Стефан Немања II Првовенчани је то убиство описао као дело Светог Симеона, који је тако штитио Србију од непријатеља.

2 Стефан Немања II Првовенчани је у житију свога оца и тај догађај описао као чудо које је извршио Св. Симеон.

3 Из тог времена 1119. или 1220. сачуван је Радославов веренички прстен на коме се појављује са владарским именом Немањића Стефан, али и презименом мајке Дука.

усмеравао IV крсташки поход. Из тог брака родио се будући краљ Урош I.

Стварање српске архиепископије

Самосталност државе није могла бити потпуна ако су њени становници признавали верску власт старешина који су били у другим државама. Почетком XIII века православни верници у Србији били су под верском влашћу архиепископије у Охриду. Католици Срби, као и Арбанаси и Романи у приморју, били су под верском влашћу надбискупа у Бару и Дубровнику.¹

Пошто је „много времена” провео у Студеници, у Србији, Сава је предао игумански положај у Студеници и отишао на Свету гору. Доментијан Хиландарац је описујући други одлазак Саве у Свету Гору написао да је то учинио против воље брата Стефана Немање II.² Велики жупан му је после тога поручио да треба да се врати јер се чинило да је са њим отишао и дух Светог Симеона који је раније штитио Србију. На основу овог описа претпоставља се да је због крунисања круном из Рима дошло до неслагања Саве са братом. али неслагање је могло настати пре самог крунисања у време слања посланства папи у августу 1217. и разговора браће о томе. Није немогуће да је Сава од брата тражио да се прво осамостали православна црква уз одобрење из Никеје, а тек онда да српски црквени поглавар обави крунисање, а не да се понови оно што се десило у Бугарској у новембру 1204.³

На писмо Стефана Немање II послато на Свету гору, Сава је послао одговорио и браћа су створила некакву сагласност. То је могло бити договарање о заједничкој делатности да се прво добије самосталност архиепископије у Србији, а затим доврше преговори о краљевској круни из Рима. Сава је боравећи међу Грцима на Светој гори могао да их упозна са могућношћу да Србија од папе добије

1 Приближавање Стефана Немање II западу и папству после 1204. повећало је значај барског надбискупа. На сабору у Латерану 1215. године, када је расправљан спор Дубровачке и Барске надбискупије, одлучено је да се барском надбискупу потчине све католичке цркве на тлу Србије.

2 Мисли се да се после крунисања брата Сава вратио у Хиландар 1217. године, али код Доментијана је редослед догађаја другачији. Код Доментијана Сава је прво отишао други пут на Свету Гору, затим је био постављен за архиепископа 1218/19. године, а после тога послао је Методија у Рим и на крају лично је крунисао брата за краља Србије.

3 Када се осамостаљивала Бугарска и крунисао Калојан 1204. папин посланик је прво поставио бугарског архиепископа за „примаса”, а тек после тога је крунисан Калојан краљевском круном.

краљевску круну, али можда и архиепископско звање за свог црквеног старешину. Суочен са таквом могућношћу цар и патријарх у Никеји свакако су постали попустљивији према захтевима Саве за стварање самосталне архиепископије у Србији.

Коначно Сава се појавио у Никеји пред царом Теодором I Ласкарисом и васељенском патријархом Манојлом Сарантеном Харитопулом. Цариград су тада држали католици, а Никеја је постала привремено седиште за протераног византијског цара и патријарха. Они нису желели да одбијањем Саве, Србију учине више везаном за католике. Поред тога, православне епископије у Србији биле су потчињене Охридској архиепископији, а она је подржавала Епирску деспотовину. Између Грка у Никеји и Епиру постојао је сукоб око тога ко је законити наследник царства Ромеја. Никеји се указала прилика да буде великодушна према Србији, а при томе нанесе штету Епирској деспотовини. Сава је цару и патријарху предложио да неко од његове „браће“ из пратње буде именован за архиепископа, али су они изабрали њега.¹ Тако је он „рукоположен“ за првог српског архиепископа 1218-19.² Доментијанова тврдња да је архиепископ био 14 година и да је на том положају био када је почео владати Стефан Владислав I указује да је архиепископ вероватно постао у 1219. години, тј. од 1. јануара до 31. августа 1219.

Поред тога, у Никеји су испунили и његову другу молбу, а то је да се у будућности српски архиепископи бирају у Србији.

Враћајући се у Србију, Сава је прошао кроз Свету гору. Одатле је вероватно повео неке од оних које је намеравао да постави за епископе, а задржао се и у Солуну, који је у то време био под влашћу католика, а ту је завршио састављање Номоканона у манастиру Филокал.³

После повратка у Србију 1219. или почетком 1220. архиепископ Сава је могао почети да уређује новостворену архиепископију и одређује епископије. Сава је изабрао од својих ученика људе који могу управљати верницима према закону Божијем, посветио их је за епископе и дао им законске књиге. Те епископе је послао у њихове

1 Доментијан Хиландарац, или преписивач је грешком уписао да је тада патријарх био Герман, а не Манојло.

2 У нашим старим летописима понавља се да је Сава постао архиепископ 6727. од стварања света. То одговара у нашој ери времену од 1.9.1218. до 31.8.1219.

3 Сава је у Србију понео са грчког преведени зборник углавном црквених закона, који назива „Номоканон“ (Законоправило). Законоправило је познато и под именом *Крмчија Светог Саве* (од крма, крмарити). То је зборник закона са тумачењима. Тај превод је постао основни законик српске цркве, али и државе. Да би се према њему управљале (крмариле), све цркве су га морале имати. Најстарији сачувани препис је из друге половине XIII века. Од друге половине XIV века *Савина крмчија* се примењивала и у руској православној цркви.

епархије које су имале седишта у манастирима, а седиште архиепископа био је манастир Жича. Сава је основао осам нових епископија (Зетску, Хумску, Дабарску, Моравичку, Топличку, Будимљанску, Хвостанску и Жичку) и задржао две старе (Рашку и Призренску).¹

Вероватно на крају уређивања епархија у својој архиепископији, Сава је сменио у Призрену и Расу епископе Грке, људе охридског архиепископа Димитрија, а на њихов места поставио је своје људе (Србе). Савино уздизање за архиепископа и поступање према епископу у Призрену изазвало је незадовољство Димитрија Хомадина. Зато је у мају 1220. „Димитрије, милошћу Божјом архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске, ... пречасном међу монасима и сину великог жупана Србије, господину Сави” послао писмо. У том писму Сави приговара да је напустио Свету гору и у Србији се претворио у „посланика околним владарима ... почео да учествује у гозбама, да јаше коње најплеменитије пасмине, ... да води са собом многобројне слуге. Идући даље тим путем, зажелео је и достојанство јерарха, отишао је не знамо куда и добио то достојанство. Те се вратио у отаџбину ... Тамо је рукоположио и многе архијереје”. Даље Сави пише да није могао бити постављен за архиепископа, јер нити је пре тога био епископ, нити има правог цара који би имао права да то учини. Пред крај Сава приговара што је сменио канонски постављеног епископа у Призрену и поставио новог. Писмо завршава приговором да ако је требало да постане архијереј требало је да се обрати њему и био би у складу са црквеним правом, то јест канонски рукоположе.

Према Доментијану архиепископ Сава I је после именовања епископа сазвао велики сабор на коме је објавио истиниту веру Христову и проклео безбожне јеретике и све који неверују у Христа.

Студеница
(1183-1196)

1 Српски летописи набрајају 12 епископија у Савиној архиепископији, али у том набрајању грешком се појављују Београдска и Браничевска епископија.

Проглашење краљевине Немањића

После вишегодишњег узалудног ишчекивања да му Иноћентије III (1198-1216) пошаље краљевску круну, коначно Стефан Немања II дочекао је новог папу који му је више био наклоњен. Пишући како је угарски краљ Андрија II Арпадовац (1205-1235) отишао преко Сплита у крсташки поход у Свету Земљу у августу 1217. године, архиђакон Тома Сплићанин додаје: „У исто време господар Србије или Рашке Стеван, који се називао великим жупаном, послао је изасланике ... и испословао од Хонорија краљевску круну. Он [Хонорије III] је послао изасланика из своје најуже пратње, који дође и окруни га [Немању II] као првог краља његове земље.” Знатно касније и Андрија Дандоло је пишући хронику Венеције поновио опис архиђакона Томе Сплићанина. Андрија Дандоло „дужд Венеције, Далмације, ...” (1343-1354) је вероватно бити упознат са писањем Томе Сплићанина, а дописао је, из своје породичне традиције, да је српски велики жупан био ожењен његовом сродницом и унуком Енрика Дандола Аном.¹ Из ових описа већина истраживача је прочитала да је крунисање обавио папин посланик 1217. године, али изгледа да греше. Нема разлога да будемо више сумњичави према Доментијану Хиландарцу, него према писцима који су о Србији мање обавештени као што су архиђакон Тома Сплићанин, или још даљи Андреа Дандоло.²

Доментијан Хиландарац је оставио знатно опширнији опис крунисања. Поред тога, једна од значајних разлика је Доментијаново писање да је крунисање обавио „архиепископ” Сава. Није лако успутним напоменама оних који сигурно нису били на крунисању, одбацити Доментијанов опис по коме, његов учитељ, Сава „призвавши благоверног брата свога, превеликог жупана кир Стефана, у велику архиепископију, звану Житчу ... венча благоверног брата свога, и помаза га Духом светим на краљевство”. У свом опису Теодосије понавља да је „архиепископ” Сава извршио крунисање, али претерује и круну описује као „царски венац”.

1 Из његове забелешке изгледа да је Андреа Дандоло мислио да је његова сродница Ана била удата за Стефана Немању II 1216. или 1217.

2 Писање неких историчара да је Доментијан пристрасан су последица њихове неспособности да ускладе писање Доментијана Хиландарца и Томе Сплићанина. Доментијан Хиландарац био је ближи месту и учесницима крунисања. Учињена је грешка када је споредна и кратка напомена Томе Сплићанина узета као основа за опис крунисања. Она је онда допуњавана детаљима из основног и опширнијег Доментијановог описа, али само детаљима који се уклапају у узредну напомену Томе Сплићанина. Тако је настао погрешан опис крунисања.

Доментијан Хиландарац је вероватно имао опис сведока крунисања, а можда је био и сам присутан у Жичи када је крунисање обављено. Архиђакон Тома Сплићанин није морао познавати папиног посланика који је однео круну и могао је писати оно што је било очекивано и уобичајено, то јест да доносилац круне изврши и крунисање.

Важно је приметити да истраживачи понекад верују да су у изворима пронашли оно што траже, али у стварности тога у извору нема. Изгледа да се то догодило при читању онога што је написао архиђакон Тома Сплићанин. Он пише „У исто време господар Србије или Рашке Стеван, који се називао великим жупаном, послао је изасланике ...”. Можда треба претпоставити да се само на тај део догађаја везаних за крунисање Стефана Немање II односи да се десио „у исто време” са боравком Андрије II у Сплиту, то јест са августом 1217.¹ Преговори су могли потрајати пар година слично када је договорено (1202-1204) крунисање Калојана. Изгледа да је Тома Сплићанин прво писао да су преговори почели у августу 1217. године, а затим је укратко дописао и шта се десило после. Тако да је крунисање Стефана Немање II могло бити и 1219. када је Сава био архиепископ. У том случају нема већих противречности описа Томе Сплићанина, Доментијана и Теодосија Хиландараца како је крунисан Стефан Немања II Првовенчани.

Необично је да сачувана регеста Хонорија III ништа немају о слању круне и крунисању, у њима је само једно писмо Стефана Немање II Првовенчаног из марта 1220. у коме је он већ „Stephanus, dei gratia ... rex coronatus”. Изгледа да је то најстарији сачувани историјски извор који показује да је он крунисан, то јест крунисање је најкасније било непосредно пре слања тог писма, у првим месецима 1220.

Раније, Иноћентије III (1198-1216) не само да није послао краљевску круну коју је тражио Стефан Немања II око 1200. године, него је око 1202. отворено стао на страну Вукана који је покшао смени са власти Стефана Немању II. Зато је морало доћи до прекида преговора око крунисања. Кад је папа постао Хонорије III (1216-1227) велики жупан је могао послати представнике да провере да ли траже круну и то би могло бити посланство из августа 1217. о коме

1 У време посете Андрије II Сплиту у августу 1217. Тома Сплићанин је имао око 17 година. Касније када је описивао ту краљеву посету Сплиту могао се сетити да је у то време пошло посланство из Србије које је ишло папи. Зато је записао да је то посланство било „у исто време” када и краљ Андија у Сплиту. Затим је дописао како се то завршило, али посланство које је тражило круну и крунисање можда се нису догодили исте 1217. године, напротив. За Тому Сплићанина то је успутна забелешка. Он пише о свом старешини папи и посланству које му иде, а српски владар и његово крунисање су ту само да украсе белешку о папи.

пише архиђакон Тома Сплићанин. Српско посланство могло је донети 1217. вест да је папа Хонорије спреман да пошаље круну у Србију, али да тражи да крунисање обави његов легат, или можда и да исти пре крунисања верског старешину Србије рукоположи за „при-маса” или архиепископа по узору на крунисање у Бугарској 1204.

Зато је Сава можда прво створио самостално српску архиепископију 1219. године, а онда послао свог „ученика” епископа Методија, свакако најспособнијег и најповерљивијег, да у Риму папу „моли да му пошаље благослов од светих апостола, ... благословени венац, да венча свог брата на краљевство”.¹ Папа је изгледа пристао на необични захтев новоподигнутог архиепископа Саве. Тако је могао послати краљевску круну крајем 1219. или почетком 1220. Крунисање је обављено вероватно онако како га је описао Доментијан Хиландарац.

На основу већ споменутог писма из маја 1220. краља Стефана Немање II Првовенчаног, које би могло бити и његово прво дело после крунисања, сазнајемо да је писмо донео епископ Методије, а у писму нови краљ уверава папу да је верни син римске цркве.²

После повратка у Угарску почетком 1218. године, Андрија II, који је у својој владарској титули наследио и звање краља Србије, имао је проблеме са непослушношћу свог племства. Поред тога Стефан Немања II је одавно желео то крунисање и незадовољство мађарског краља или опасност од рата нису га могли одвратити од давно донете одлуке.

Ипак, после крунисања Стефан Немања II Првовенчани је радио да сачува мир и послао је архиепископа Саву на двор Андрије II како би краља разговором одвратио од могућег напада на Србију.

-
- 1 Вероватно је први игуман Хиландара Методије са архиепископом Савом из Свете Горе дошао у Србију и постао епископ. Методије је раније морао бити човек од великог поверења Стефана Немање I јер је Свети Симеон како у Студеници, тако и у Хиландару имао прави владарски двор а управник таквог манастира вероватно је стварно био и управник Симеоновог дора. Исти Методије могао је бити један од неименоване братије у Никеји 1218-19. коју је Сава цару и патријарху понудио за избор првог архиепископа у Србији. Све што знамо о Методију и Сави говори да су они заиста могли бити довољно одважни да од папе траже круну, али и способни да убеди Хонорија III да крунисање препусти брату краља архиепископу Сави. Та попустљивост папе објашњава и зашто регеста Хонорија III немају писане трагове о слању круне и крунисању.
 - 2 У време брака са Аном Дандоло и крунисања Немања II је морао да лаже и Ану и папу како је католик или само што то није. Нема сумње да је Ана управо то тражила од мужа, да буде католик, то треба веровати Андреи Дандолу. Исто тако нема сумње да је и Немања II други тражио нешто од своје жене а као неки други био је спреман и да јој слаже да добије то што хоће. Пред Аном он се претварао да је католик, или скоро католик. Ипак, пред лукавим Савом I Српским и можда још лукавијим Методијем Хиландарцем српски владар је морао показати да је православца, а да је неискрен према жени и папи.

После успешних преговора архиепископ Сава се вратио брату и „оба божија светилника и пастира свог отачаства ... пребиваху много година ... имајући мир са свих страна”.¹

Од папе послата краљевска круна (1219-20) потврдила је углед српског владара и била је међународна потврда Србије као независне државе. Пре крунисања Стефан Немања II се у повељи коју је издао Хиландару потписао као „велики жупан Стефан намесник господин све Српске Земље”. После крунисања он је у повељама манастирима (Жичи и Св. Богородице на Мљету) потписан као „Стефан, по Божијој милости венчани први краљ све српске земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захумља” и „Стефан, по милости Божјој венчани краљ и самодржац све Српске Земље и Поморја”. Док се у ћириличној наредби Дубровчанима о продаји меда и вина у Брскову потписао као: „Стефан краљ српски”.

Као први од Немањића који је добио краљевски венац, Стефан Немања II од оновременика кратко је описиван као „првовенчани краљ” уз заједничко владарско име Стефан, а из тог средњовековног описа на ког Стефана се мисли је изведено име Првовенчани под којим је данас познат Стефан Немања II.

Касније док је архиепископ Сава једном облиазио државу, Немања II се разболео. Сава се вратио на краљев двор пре смрти брата, замонашио умирућег под именом Симон, а тело умрлог су сахранили прво у Студеници. Касније је пренето у Жичу.² Стефан Немања II умро је 24. септембра, а изгледа да се то догодило 1227.³ Имао је 4 сина Радослава, Предислава, Владислава и Уроша I, од којих ће тројица постати краљеви Србије, а један ариепископ.

1 Непосредно након крунисања, могао је архиепископ Сава отићи 1220. на двор Андрије II. Код Доментијана се јавља израз „много лета” који некад нема значење много година. Он то пише и када стварно није протекло више година. Како данас израз „многа лета” значи и „дуго и сретно живели”, можда Доментијаново „многа лета” уз глагол „пребивати” значи само „живели су дуго и сретно”.

2 Како Доментијан пише о болест Стефана Немање II пред смрт, а Радослав се спомиње као краљ у историјским изворима од 1221. појавила се замисао да је Стефан Радослав последњих година очеве владавине постао савладар и био оцу једнак по правима. На то је упућивала и употреба речи сапрестолан и сапрестолник код Доментијана, али то није било тако. Ћ. Бубало је закључио да оно што ми данас мислимо да значи реч сапрестолник, то јест савладар, није примењиво на средњовековне списе. Сапрестолник код Доментијана означава владара који није у исто време био са другим владарем на једном престолу. Сапрестолник њему означава владаре који седе на истом престолу у различитим временима, то јест Немања I и сви владари Немањићи су сапрестолници. Поред тога ни болест коју спомиње Доментијан изгледа није била дуга.

3 Дан у години када је наступила смрт тела Симеона, Стефана Немање II је лако одређен јер га је обележава непрекидно сваке године од времена Немањића српска православна црква, првенствено у његовој задужбини Жичи. Према нашим старим летописима Стефан Немања II Првовенчани је владао 11 лета и то до 1223. и дуго се веровало тим записима, али они нису истинити.

2. Срби од владавине Стефана Радослава до владавине Стефана Драгутина

Владавина Стефана Радослава

Пре смрти која се догодила вероватно 24.9.1227. Стефан Немања II Првовенчани је за наследника одредио „старијег сина Радослава”, а крунисао га је архиепископ Сава.¹ Пре крунисања у Жичи према мишљењу Смиље Марјановић-Душанић Радослав у званичним текстовима углавном није називан Стефаном, то јест он је можда тек када је крунисан добио право да званично користи владарско име Стефан.² Према кратком запису у *Даниловом зборнику*: „Овај Радослав краљ био је краљ у отачеству своје [српској земљи] шест година”. То би можда значило пуних 6 година, тј. од 24.9.1227. најмање до 25.9.1233.

Краљ Стефан Радослав, као син једне и муж друге византијске принцезе, био је под снажним утицајем Грка. Узео је и византијско царско презиме Дука (по мајци).³

Незадовољство свог стрица, архиепископа Саве, изазвао је тиме што се за објашњење црквених (канонских) питања обратио охридском архиепископу Димитрију Хоматину. То незадовољство је богло бити повод архиепископу Сави да испуни своју жељу да посети Свету Земљу. Пошто је добио злато за пут од краља Радослава, архиепископ Сава га је благословио, а затим је напустио Србију 1229. у коју се вратио 1230. Враћајући се из Јерусалима и Свете Земље, Сава је посетио Nikeју, то јест цара Јована Ватаца, а затим Свету Гору и Солун, где се срео са царем Теодором Анђелом.

Краљ Стефан Радослав изгубио је главни ослонац 1230. Тада је његов таст цар Теодор I поражен од бугарског цара Ивана (Јована) Асена II (1218-1241). Бугари су преотели Епирској деспотовини

1 Према Доментијану Хиландарцу: „Венча га на краљевство, да буде сапрестолник отачаства свога, и да се зове венчани краљ Радослав”.

2 Она је замислила да је тек у другој половини XIII века наследницима престола одобрено да званично носе име Стефан.

3 Користио га је и на вереничком прстену и у натписима на бакарном новцу који је ковао.

велики део територија. Властела која је била незадовољна Стефаном Радославом побунила се против краља и сменила га са власти после септембра 1233. године, а најкасније почетком 1234.¹ О тој смени на престолу Доментијан Хиландарац уопштено пише како је Бог допустио да Стефан Владислав I „лиши земље старијег брата” и узме престо свога оца.

Владавина Стефана Владислава I

Према *Пећком рукопису Житија Светог Саве* од Доментијана Хиландара, Стефана Владислава I је крунисао архиепископ Сава, али у *Бечком рукопису* истог житија тога нема. За Саву I Српског Доментијан Хиландарац је записао „и сам владичествоваше у чину тога светитељства и добро послужи Господу своје четрнаест година”. Према летописима он је архиепископ постао (између 1.9.1218. и 31.8.1219) а ако 14 година архиепископовања које спомиње Доментијан разумемо као пуне године то значи да је Сава био архиепископ најмање до 1.9.1233.² Он „изабра од својих ученика ... јеромонаха Арсенија ... и сабравши свој свети сабор”, епископе, игумане, монахе и „христољубиви народ” пред њима Арсенија постави за новог, другог, архиепископа у Србији.

Смена на власти у Србији крајем 1233. или почетком 1234. могла је бити повод да се Сава, после крунисања Стефана Владислава I, одрекне положаја архиепископа и оде на друго дуже путовање у Свету земљу. На повратку је прошао кроз Цариград и стигао у Трново у посету цару Ивану Асену II. У бугарској престоници умро је 14. (27) јануара 1236. Бугари су желели да задрже његово, али је краљ Стефан Владислав I отишао у посету тасту цару Ивану Асену II и добио одобрење да тело пренесе у Србију. После тога српски краљ свечано је сахранио тело Саве I Српског у својој задужбини манастиру Милешеви. Током XIII века у мамастирима, првенствено у Милешеви и Хиландару, обликован је култ Светог Саве Српског.

- 1 Када је издао повељу Дубровнику 4.2.1234. године, Стефан Радослав је већ био смењени краљ који се са женом морао склонити у тај град. У тој повељи захваљујући се што су га лепо примили, а из жеље да добије савезника у борби против брата Радослав даје неуобичајено велике повластице Дубровчанима ослобађајући их обавеза према владарима Србије. После је боравио у Епирској деспотовини. На крају, остављен од жене, сам се вратио у Србију и замонашио се (под именом Јован). Умро је и сахрањен у Студеници.
- 2 Ако је тачан запис из летописа да је Сава постао архиепископ између 1.9.1218. и 31.8.1219. онда се 14 његовог епископовања напунило између 1.9.1233. и 31.8.1234. Зато је у септембру 1233. најраније могао бити сабор на коме је Сава предао место архиепископа Арсенију. Како је Сава крунисао Стефана Владислава I то значи да је архиепископ био до краја 1233. (или почетка 1234).

Чини се да је крајем 1233. Стефан Владислав I изабран за краља. Владислав I је променио ослонац спољне политике. Оженио се Белославом кћерком бугарског цара Ивана Асена II. Тако је Србија остала несамостална под снажним утицајем суседног владара. Преговори Владислава I са Дубровником 1234. и 1235. довели су до склапања уговора, према коме се Дубровник обавезао да неће дозволити да се на његовој територији припремају акције против Србије. Стефан Владислав I је потврдио повластице Дубровчана у Србији и ослободио их плаћања могориша за жупу Жрновницу, а за винограде на подручју Реке дубровачке, Дубровник је плаћао владарима Србије до турских освајања.

Када је у јуну 1241. умро цар Иван Асен II, краљ Стефан Владислав I изгубио је значајан ослонац своје власти. Гонећи краља Белу IV (1235–1270), татарска војска стигла је до Јадранског мора у марту 1242. Када су Татари кренули да се повлаче, према писању сплитског архиђакона Томе, Дубровнику нису могли учинити већу штету, али су српски Котор спалили, а затим су „градове Свач и Дриваст опустошили”, повукли су се преко Босне, „српског краљевства, које се зове Рашка” и Бугарске.¹

На подручју северно од Црног мора Татари су створили свој канат чија се власт простирала од доњег Дунава до Туркестана у средњој Азији. Наставили су утицати на балканске државе, а нови владар Бугарске, Калиман Асен (1241-1246), морао је постати њихов вазал.

Одавно се истиче да је слабљење Бугарске било пресудно за нестанак угледа Стефана Владислава I у Србији и утицало на побуну, то јест његово смењивање, али да је то смењивање могао покренути и пролазак Татара.² Упадом Татара у Србију у априлу 1242. створен је неред и незадовољство, то јест испуњен је и други узрок који се узима као узрок за смењивање Стефана Владислава I.

Према *Даниловом зборнику*, Владислав I краљевао је у своме отачаству 7 година. Престо је преузео после септембра 1233. или најкасније почетком 1234. Ако претпоставимо да се у *Даниловом зборнику* мисли на пуних 7 година владавине Владислава I, он је у октобру 1240. или почетком 1241. могао напунити тих 7 година владавине. Средином 1241. могао је бити смењен са престола. Изгледа да је сама вест о смрти цара Ивана Асена II била довољна да незадовољна властела смени са престола Владислава I и на

1 Описујући пустошење српског Свача и Дриваста он пише да после убијања није остао „нико ко би се помокрио уза зид”.

2 Већ у првој половини 1241. Татари су пљачкали крајеве северно од доњег Дунава, а према Александру Узелцу један њихов део је изгледа тада продро до јужног Баната и Бугарске, али је био поражен од Ивана Асена II.

престо доведе Стефана Уроша I. Он је вероватно смењен између јуна и краја 1241.¹

После смењивања, Владислав се измирио са братом и наставио живети у Србији, а последњи пут се спомиње 1263-64.

Босна у првој половини XIII века

Према Мавру Орбину после смрти бана Кулина угарски краљ послао је војску, а њен вођа Немац Котроман лако је преузео власт у Босни и основао нову владарску династију Котроманић.²

Изгледа да је између банава Кулина и Нинослава бан у Босни био Степан I. Његово име се јавља у папској преписци из 1236. Ту за кнеза Усоре Сибислава пише да је син „Stephani bani de Bosna”. О Степану I Босанском није јасно не да ли је стварно био бан Босне или само носилац празног звања.³ Ако је био бан није јасно када је то био између априла 1203. и времена око 1232. када је велики бан био Нинослав.

Пре првих поузданих вести о Нинославу, од 1221. обновиле су се оптужбе у Угарској и код папа о јереси у Босни. Те оптужбе пратили су папини позиви да се Босна нападне и јерес уништи, али није јасно да ли је било деловања. Такође постоји замисао да је после смрти бана Степана I Босанског његов син Сибислав био протеран из средишње Босне (од Нинослава ?) и уз подршку краља Угарске постао кнез у Усори.

Мисли се да је око 1232. године, настала најстарија повеља (недатирана) Матије Нинослава Дубровчанима и њиховом кнезу Жану Дандолу. У њој он пише: „Ја роб Божији Матеј, од малена Нинослав, бан Босне велики”.⁴ У то време 1232. у Рим су стизале тужбе да је босански бискуп незналица и да станује у насељу са јеретицима. Папа је одлучио да делује уз подршку представника

1 Међу српским историчарима преовладава старо мишљење да је тек средином 1243. краљ у Рашкој био најмлађи од три брата Стефан Урош I. То је противно записима о дужини владавине Стефана Уроша I и времену када је он смењен. Видети стр. 151.

2 Ова легенда нема потврде у писаним изворима, а у скоро три деценије празнице у писаним изворима о Босни изузетно је тешко уклопити је. Легенда делује неистинито, али нешто у њој је можда истинито.

3 У другој половини XX века прихваћено је да пре Степана I Котроманића и Степана II Котроманића постоји један или два бана Степана у Босни у XIII веку. Одатле следи да Степан I Котроманић више није I него III у низу банава у Босни, а његов син је Степан IV.

4 У овој повељи бан Нинослав, као и касније, бан Нинослав своје поданике у Босни назива Срби, а Дубровчане Власи. Велики бан Босне вероватно значити да се осећао већим и самосталнијим од других банава, вероватно Пријезде.

државне власти. Тако су сачувана његова прва писма херцегу Хрватске и Далмације Коломану, доминиканцима и бану Матији Нинославу из 1233. У писму Нинославу папа га није назвао баном, него „dux de Bosna”. Папа Нинослава „узима у заштиту” јер ће Нинослав „остати” у католичкој вери, иако су његови претходници који су управљали Босном били „јеретици”.¹

Слично бану Кулину и босански бискуп покушао се правдати да је грешио из незнања, али папа је донео одлуку да буде смењен. За борбу против јеретика у Босну послат је монашки ред доминиканаца, а из њихових редова је изабран и нови босански бискуп крајем 1233. или почетком 1334. године. Он је наишао на велики отпор становника у Боси и седиште бискупа Босне је пренето у Славонију.

Папина „заштита” од папе није важила за Босну. Он је позивао 1234. и 1235. херцега Коломана и католичког бискупа Босне да поведу некакав крсташки поход против јеретика у Босни (hereticos Sclavonie). Насилја представника власти на захтев Католичке цркве према „јеретичима” у Босни је било,² али изгледа да већег рата није било.

Папа је 1235. „одобрио” угарском краљу да води крсташки рат против јеретика у Босни. На северу Босне „Сибислав, кнез Усоре, син Степана бана Босне” био је на страни католика и папа га описује као савезнике против јеретика у писму из 1236.³

До ратног сукоба је дошло 1237. и тада су Дубровчани забранили својим трговцима посете Босни. Од угарске војске био је угрожен вероватно и бан Нинослав јер је у том рату био уз Босанску цркву. За њега папа, у једном писму доминиканцима у Угарској, крајем 1238. пише је напустио католичанство. У току сукоба неки од доминиканаца нападнути су и убијени, а Нинослав се одржао у неком делу Босне. Пре краја априла 1238. угарска војска је веровала да је постигла неке успехе у Босни, а освојила је и део Захумља, област кнеза Тољена, сина кнеза Мирослава. Тада је, о успеху против јеретика у Босни, папи писао краљ Андрија II. Ипак, католички бискуп

1 Када Нинослава папа „узима у заштиту” то значи заштиту првенствено од самог папе и његових присталица који су Нинослава прогнали зато што није признавао верску власт папе, то јест био католик. Очигледно је Нинослав писао папи о свом преласку у католичанство. Поред тога он се жалио папи да су претходни банови „јеретици” дали жупе и села према својој жељи, а да у његово време управници тих поседа још држе исте против воље Нинослава. У писму доминиканцима се спомиње још један „обраћеник” на католичанство Пријезде, изгледа он је тада бан, под заштитом свог рођака Нинослава великог бана.

2 Из писама се види да су доминиканци држали као таоца (1233) сина Пријезде I да се увере да његов отац узео католичанство.

3 „nobilis viro, Zibisclao, kenesio de Woscura (Vsora) nato quondam Stephani bani de Bosna”.

није се вратио у Босну, а од угарског владара је добио више поседа, међу којима и Ђаково 1239.¹

„Велики бан босански Матеи Нинослав по милости Божијој” са својом бољарском пратњом посетио је Дубровник у марту 1240. и дао Дубровчанима повељу, у којој обећава слободу трговине у Босни без десетине и других дажбина. Ово говори да у сукобу бан Нинослав био поражен. У то време, 1240. изгледа се поново у писаним изворима као вазал угарског краља јавља и бан Пријезда (I), али он тада има властелинство у Славонији.

Година 1241. донела је за бана Нинослава и „босанску цркву” смањење угарског притиска. Раније, у Монголији, на скупштини старешина, донета је одлука да под вођством Батуа буде продужен ратни поход на запад у Европу. Зато су Татари заузели Кијев 1240. Следеће, 1241. напали су Пољску и Угарску. Бела IV, са братом херцегом Коломаном, повео је војску, да заустави Монголе. До велике битке дошло је на пустари Мухи код реке Шајо, у 11.4.1241. напад Татар на угарски логор изазвао је неред међу Угарима, краљ и вође су почели да беже. Неки су убијени као надбискуп Угрин или смртно рањени и умрли после битке Коломан, а Бела IV једва је побегао.

Бела IV се склонио преко Загреба у Трогир. Један део Татара га је пратио и стигао до Трогира у марту 1242.² Бату је обавештен да је умро велики хан у Монголији. Зато је желео да учествује у избору новог великог хана. У марту 1242. он је почео да повлачи војску из Угарске. Део Татара који је био на југу код Трогира, преко Босне, Рашке и Бугарске повукао се на исток. Угарска је остала опустошена. До краја владавине краљ Бела IV је улагао напоре да обнови државу, али у Угарској је ојачала самовоља крупних феудалаца.

Бан Нинослав се умешао у сукоб Сплита и Трогира. Сплићани су прогласили Нинослава за свог кнеза, а он је послао војску која је уништавала околину Трогира. Бела IV није могао градове у Далмацији препустити утицају Нинослава и у лето 1244. послао је војску да примора Сплит на послушност. Истовремено другу војску водио је краљ који је дошао до Усоре и можда је ту скопљен некакав споразум краља Беле IV и великог бана Нинослава.³

Папа је позивао на крсташки рат против јеретика у Босни поново 1246. и 1247. године, а 1247. је одузео Босанску бискупију од

1 Као седиште босанског бискупа од 1252. одређено је управо Ђаково у Славонији, а не неко место у „јеретичкој” Босни.

2 Татарски гласник је долазио до зидова Трогира и „славенским језиком” тражио предају Беле IV.

3 Повеља датирана са јулом 1244. а приписана Бели IV је изгледа лажна, према њој је скопљен некакав споразум краља Беле IV и бана за кога пише „Nyurzlaus” а у њој се потврђују поседи Босанске бискупије.

Дубровачке надбискупије и подредио је Калочкој надбискупији. Нинослав се правдао да и даље живи као католик и папа је одредио једног бискупа из далмације да оде и то провери 1248.

Последња повеља за Нинослава писана је у марту 1249. у два примерка. То је уговор о трговини између Босне и Дубровника и тај део је преписан из повеље издате 1240. Потпуно ново је што се пише о понашању у случају рата Дубровника и државе Немањића, чијег владара писар назива „краљ Рашки”.¹ Скренута је пажња да је у овој повељи из 1249. име бана делимично брисано и уместо Нинослав уписано Степан. Тако је повељу издао „Матеи Степан по милости Божијој велики бан”. Одатле је настала замисао да је Нинослав умро у време писања повеље, а наследио га је велики бан Степан II, који је Нинославу био брат или син.

Владавина Стефана Уроша I до сукоба са Угарском

Ниједан савремени извор не говори о преврату који је довео до смењивања краља Стефана Владислава I и преузимању власти од стране Стефана Уроша I.² Према поређењу извора чини се је смена на престолу била између јуна и краја 1241.³ Урошев трећи брат Предислав се рано замонашио и после постао архиепископ под именом Сава II (1263-1270).

У време када је дубровачки надбискуп изгубио јурисдикцију над Босном (1247), дошло је до погоршавања односа Бара и Дубровника. Дубровачки надбискуп је тих година покушао да потчини својој верској власти Бар. Како је папа привремено подржао захтеве из Дубровника, Барани (католици) су се ослањали на свог световног владара краља Стефана Уроша I. Зато су се погоршали односи Стефана Уроша I и Дубровника. То је довело и до рата 1252. године, а Дубровчани су нашли савезника у Бугарима. Дубровчани су склопили уговор са бугарским царем Михаилом Асеном (1246-1256) 15.6.1253. да ће сарађивати против краља Стефана Уроша I и брата његовог Владислава и изразили су наду да ће у рату поделити Србију са Бугарском.⁴ Једна бугарска војска је упала у Србију 1253-54.⁵ Рат Србије и Бугарске је брзо прекинут, а претпоставља се да је

1 Поново су становници Босне означени као „Срби”, а Дубровчани као „Власи”.

2 Стефан Урош I је рођен из брака краља Стефана Немање II и Ане Дандоло.

3 Исто А. Андрић, Историја Срба: средњи век, Београд 2014. стр. 128-129.

4 У документу сагласно католичком календару наглашава се да је то и дан „светог Вита”, а не Видов дан као код православних Срба.

5 Бугарски цар је од краја 1254. водио рат са Византијом и није му требао дужи сукоб са Србијом.

на то утицало стављање Угарске на страну краља Уроша I, који је тада можда постао и вазал угарског краља. И Дубровник је одустао од својих великодржавних планова и измирио се са Стефаном Урошем I од кога је у августу 1254. добио повељу о потврди ранијих привилегија за пословање у Србији.

У време Уроша I повећан је приходак који су Дубровчани плаћали за винограде у Реци дубровачкој, са 1.000 на 2.000 перпера, а исплаћиван је у октобру о празнику Светог Димитрија. Из Дубровника су касније тврдили да тај данак плаћају за слободу трговања у Србији. Мир Стефана Уроша I и Дубровника није остао трајан и краљ је безуспешно напао Дубровник 1275.

Око 1250. Стефан Урош I оженио се Јеленом „Анжујском”, за коју се неодоказано тврди се да је била даља рођака француске владарске породице.¹ Из тог брака рођени су Драгутин и Милутин. Старији Драгутин је био одређен за наследника престола и у писаним изворима се јавља под заједничким владарским именом Стефан.²

Од времена владавине Стефана Уроша I у унутрашњост Србије долазио је већи број трговаца из приморских градова (Котора, Дубровника, Бара, Скадра ...). Разлог за то је био нагли развој рударства у Србији. У време владавине Стефана Уроша I, у Србију су из Ердеља дошли немачки рудари Саси. На њихово пресељавање у Србију могли су утицати упад Татара у Угарску, али и позив Стефана Уроша I уз обећање привилегија. Саси се у Србији први пут спомињу 1254. у Урошевој повељи рударском насељу Брскову на Тари. Долазак искусних рудара убрзао је привредни развој Србије. Стефан Урош I ковао је сребрни новац. Пораст краљевих прихода довео је до краљевог осамостаљења од властеле, јер је могао да држи значајну плаћену војску.

У време Урошеве владавине никејски цареви су обновили Византију. Цар Јован III Дука Ватац је без отпора завладао Солуном у децембру 1246. године, али неколико година пре тога од солунског цара се одвојила Епирска деспотовина. Затим је војска цара Михаила VIII Палеолога, скоро без борбе освојила Константинопољ у јулу 1261. и Латинско царство је нестало.

У време јачања моћи владара из Никеје, Стефан Урош I је послао епирском деспоту Михаилу II Анђелу 1.000 војника, који су заузели север Македоније са Скопљем 1257. Убрзо, војска никејског цара у Пелагонији поразила је у јесен 1259. Епирце и њихове савезнике са Сицилије и из Ахајске кнежевине. Победници су преузели

1 Јелена је вероватно била кћерка Јована Анђела, угарског војводе Срема.

2 Данило II је изузетак, јер спомиње да је на крштењу прворођени син Стефана Уроша I добио име Драгутин, али даље у тексту и он га назива само Стефаном.

целу Македонију, а српски војници су напустили територије које су привремено држали. Граница Србије и Византије вероватно је била на Шар-планини и скопској Црној гори.

Урошеви војници су 1260. учествовали на страни угарског краља у рату против чешког краља. Односи Уроша I и Угара погоршали су се и крајем 1267. или почетком 1268. дошло је до рата. Према угарском опису краљ Стефан Урош I напао Мачванску бановину, али је војска Беле IV поразила и заробила Стефана Уроша I са делом његове властеле 1268. Да би се вратио на престо, Урош I је морао платити откуп и признати вазалне обавезе према угарском краљу.

После измирења је склопљен и брак Стефана Драгутина са угарском принцезом Катарином (Кателином). Катарина је била унука краља Беле IV и кћерка каснијег краља Стефана V (1270-1272). Према узору на угарски двор, Драгутин је постао „млади краљ” то јест наследник престола. Он се као млади краљ спомиње 1271. године.¹ Стефан Урош I му није дао неку посебну област на управу, али је сину и угарском краљу обећао „да ће му за живота свога даровати свој престо”. Одбијање Стефана Уроша I да сину уступи посебну област на управу могло би бити последица његовог настојања да ојача средишњу власт и јединство државе. Он је зато из своје владарске титуле избацио називе „Захумље, Травунија и Диоклитија”. У сачуваним повељама Дубровнику он се у ћириличном тексту називао: „Стефан Урош, помоћу Божијом краљ све Српске Земље и Поморске”.² Титулу „самодржац свих Српских и Поморских Земаља” користили су и његови наследници. Из појединих области своје државе уклањао је споредне огранке владарске династије Немањића, тј. потомке кнеза Мирослава из Хума и потомке краља Вукана из Зете.

Последње године владавине Стефана Уроша I

После женидбе Стефана Драгутина угарском принцезом вођењени су преговори о женидби његовог млађег брата Милутина принцезом Аном Палеолог, кћерком Михаила VIII.³ Да се преговарало о

1 У повељи Стефана V из јула 1271. пише „regem Seruiae; et Stephanum filium eius, iuniozem regem Seruiae, generum nostrum; ...”, тј. „краљ Србије [Урош I], и Стефан [Драгутин] син његов, млади краљ Србије”, а зет угарског краља.

2 У латинском тексту, уместо „све Српске Земље”, стоји „totius terre Rassie”.

3 Према Пахимеру, Ромеји су били обавештени да ће млађи син Милутин наследити престо у Србији. Зато су послати са Аном да склопе брак. Убрзо посланици су посумњали да је истина да ће Милутин бити наследник краља, а Србе оптужује да су живели у беди и као разбојници. На крају бележи да су посланици одустали од склапања брака.

таквом браку посредно потврђује и једна повеља о даровању села Хиландару, коју је издао Михаило VIII у априлу 1271. Преговори о браку су завршени неуспехом вероватно исте 1271. године, а Урош је од тада размењивао писма и посланства са новим непријатељем Византије Карлом Анжујским. Карло је завладао југом Италије са Сицилијом 1266. и од тада је почео склапати савезе у намери да уништи Византију и обнови католичко царство у Цариграду. Феудалци у данашњој Албанији су признали власт Карла Анжујског и он се прогласио за краља „Краљевине Албаније”, са средиштем у Драчу 1272.

Суочен са агресивним католичким владарем, Михаило VIII Палеолог (1258-1282) је поверовао да би споразумом о признавању врховне верске власти римског папе могао умирити Карла Анжујског. Изгледа да је помислио да ће папа после склапања уније наредити католичким владарима да престану да ратују са Византијом а да ће они то послушати. Тако је Михаило VIII почео приморавати православно свештенство и патријарха у Византији да склопе унију, то јест да се васељенски патријарх и православно свештенство уједине са Католичком црквом тако што ће признати папину врховну верску власт. Цар је покушао да увери и Бугаре и Србе да пошаљу своје представнике на унионистички сабор у Лиону у јуну 1274.¹

Присталица уније вероватно је било у Србији,² али Бугари и Срби нису послали представнике. Представници Михаила VIII учествовали су у проглашењу уније. Зато је Михаило VIII Палеолог послао папи писма, у којима, тобоже, представници Српске архиепископије и Бугарске патријаршије пристају на унију.

Стефан Драгутин је тражио од оца да му издвоји посебну област на управу.³ Када је одбијен Стефану Драгутину је отишао младом краљу Ладиславу IV, брату његове жене, и од њега добио војску састављену од Угара и Кумана. Драгутин је можда нападао од угарске границе, преко Мачве, а побуна се завршила битком „у земљи званој Гацко”. Победник краљ Стефан Драгутин је са родитељима и братом склопио споразум. По одобрењу новог сина Зетом и Требињем управљала је краљица Јелена. Њен муж Урош I боравио је у Захумљу, замонашио се као Симон и умро око 1280. а његово тело је пренето у његову задужбину манастир Сопоћане.⁴

1 У Византији цар није успео да спроведе унију. Сменио је патријарха, затварао свештенике, монахе и вернике, али отпор унији трајао је до цареве смрти 1282. и завршио се њеним одбацивањем.

2 Краљица Јелена је била бивша католикиња и заштитник католика.

3 Управо угарски краљ је изгледа наговарао Стефана Драгутина да тражи испуњење очевог обећања, то јест да се побуни.

4 Сопоћане, са старим Расом, Унеско је 1979. уписао у светску културну баштину.

У повељи коју је издао „Стефана по милости Божијој краља српских земаља и поморских” дубровачком кнезу Николи Маврину и свој општини дубровачкој пише „како се свршило ... пет година, како сте били уговорили са краљевством ми”. Никола Морозини је био кнез 1281. године, а према томе тај први (несачувани) уговор кога Стефан Драгутин спомиње могао је настати пре краја 1276. а Драгутин је тада био краљ у Србији. Поред тога поверење се даје и белешци на једном апостољу коју је оставио калуђер Теодор. У њој пише да је настала у време „светородног и великог господина краља Стефана Уроша и архиепископа Јоаникија у лето 6785.” од стварања света, или према нашем рачунању између 1.9.1276. и 31.8.1277. Зато изгледа да је до смењивања Уроша I са власти могло доћи у периоду септембар-децембар 1276.

Одређивање краја владавине Стефана Уроша I уз записе у старим српским летописима да је он владао 35 година је пресудно за одређивање времена када је почела његова владавина. Како је већ речено писани извори указују да је Стефан Урош I владао Србијом у септембру 1276. године, а можда и до децембра 1276. Ако је и тврдња из летописа да је владао 35 година истинита и ако се мисли на пуних 35 година значи да је морао почети да влада најкасније између септембра и децембра 1241. Дакле његов брат краљ Стефан Владислав I је вероватно био смењен пре краја 1241.

Бан Пријезда I

Ако је 1249. Нинослава у Босни као велики бан наследио брат или син Степан II није јасно када је од њега власт преузео бан Пријезда I. Изгледа да је Пријезда I носио звање бана и у време када је Босном управљао „велики бан” Матија Нинослав. Касније, у једном писму Бела IV пише папи да се бори против босанских јеретика 1253. године, а 1255. године потврдио је Пријезди I властелинство на Драви у Славонији.¹ Из тога се може помислити да се око 1254. догодио некакав сукоб Беле IV против Босне, а да је Пријезда I био уз краља Угарске. Касније, 1267. се у угарским писаним изворима у вези са очевим властелинством на Драви спомињу „Пријезда [II] и Стефан, синови бана Пријезде [I]”. Претпоставља се да тада њихов отац није био у Славонији, него је као бан владао вероватно ужом Босном и Доњим Крајевима.

У манастиру је и фреска са ликом Уроша I.

1 Нинослав и Пријезда I били су у сродству, али је Пријезда I непосредни предак династије Котроманић.

Угарски краљ Бела IV учврстио је своју власт у равници јужно од Саве. Избеглом руском кнезу и свом зету, Ростиславу Михаиловићу, почетком друге половине XIII века, на управу дао је, поред Мачве, Соли и Усору. Од смрти Ростислава (око 1263), тим областима неко време управљала је његова удовица Ана, Агнеза и њени синови. Ладислава IV Куманаца (1272-1290),¹ је области Усору и Соли, на северној граници Пријездине Босне, са Мачвом дао као феуд свом зету Драгутину Немањићу између 11.6 и 5.8.1284. Пријезда I се родбински повезао са Драгутином. Пријездин син Степан оженио се Драгутиновом кћерком Јелисаветом. Изгледа да се Пријезда I последњи пут спомиње у повељи из 1287. Њоме је даровао, „уз добру вољу ... синова Степана [III], Пријезде [II] и Вука, те такође уз сагласност великаша и властеле”, једну жупу у Доњим Крајевима.

Владавина Стефана Драгутина и његово властелинство

Пошто је уз помоћ странаца преотео очев престо, краљ Стефан Драгутин настојао је да умањи незадовољство у Србији. Мајци краљици Јелени предао је на управу област Требиња, Зету и област око горњег Ибра. Она је владала том својом „државом” до око 1308.² Стефан Драгутин је и брату Милутину дао неку област на управу.

Карло Анжујски владар Сицилије (1266-1282) није допусти да га Лионска унија трајније одврати од планова о уништењу Византије. Стварајући нови савез са Венецијом против Византије средином 1281. Карло је убедио и новог папу Мартина IV да прокуне Михаила VIII као шизматика и изрекне забрану за католичке владаре да сарађују са царем.

Повећање материјалних могућности владара у Србији довело је до пораста ратоборног расположења, а вест да Карло Анжујски спрема рат против Византије схваћена је као повољна прилика. Једним походом крајем владавине Стефана Драгутина Србија је почела низ успешних ратова против Византије. Војска српског краља продрла је у Византију до подручја града Сера, али се после тога повукла, а Византинци су упали у Србију до Липљана. Овај сукоб се десио 1281. године, или пред смену на престолу у Србији 1282.

Пре него што је рат настављен краљ Стефан Драгутин је пао са коња под градом Јелачом (између Раса и Звечана). Пад је био

1 Ладислав IV, син Стефана V и куманске принцезе је имао лоше односе са Католичком црквом. Становао је у шатору и окруживао се са Куманима. Зато су га папе оптуживале да је напустио и прихватио куманску веру у много богова. Он је био већи „јеретик” од „јеретика” у Босни у мислима папе.

2 Тада је Зету предала Милутиновом престолонаследнику Стефану Урошу.

тежак и краљ је имао је прелом ноге. Властела није желела да чека када ће се Стефан Драгутин опоравити и бити способан да је предводи у рату. Према архиепископу Данилу II краљу су рекли да „ако ко од околних царева чује за такав твој изненадни пад, ми ћемо насилно пасти под руку туђинаца”.

Драгутин се оженио најраније 1268. Имао је два сина Урошица и Владислава и они 1282. нису могли имати 15 година, то јест нису сматрани одраслим особама.¹ Значи од краља је тражено да власт преда млађем брату Милутину који је био способан да предводи војску у рату. Данило II пише и да је краљ Стефан Драгутин позвао брата тајни договор, а након тога описује сабору у Дежеву (владарев двор код Раса). Стефан Драгутин ту је уступио престо и предао знаке краљевске власти Стефану Урошу II Милутину.² Пад са коња и смена на престолу догодили су се у првој половини 1282.

Данило II о тајном договарању 1282. ништа јасније није записао, али Георгије Пахимер, који је знао доста о Стефану Урошу II Милутину, записао како је Стефан Драгутин „одвојио себи довољно земље [и] препустио бригу око власти њему [Милутину], који ће после смрти [Драгутина] сачувати власт његовој деци.”³ Изгледа да је Милутин обећао 1282. да ће њега наследити синовци, а не синови, али се касније предомислио.

Када се одрекао краљевске власти Драгутин је као властелин задржао велику области на северу Србије. Његова област је обухватала подручје уз границу са Угарском (и Босном) од Рудника, преко Ариља до Прибоја на Лиму.⁴ После сабора у Дежеву Драгутин се у неким писаним изворима и натписима (фреске, новац) јавља без звања краља, а у неким са њим. Његова област („држава”) проширена је средином 1284. године, када је од угарског краља, као „мираз”, добио на управу Мачву са Београдом, Соли и Усору. Пред смрт сазвао је сабор свештенства и властеле, своје поседе је оставио сину Владиславу и замонашио се под именом Теоктист.⁵ Драгутин је живео и владао тим областима до 22.3.1316.

1 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 72-73. Драгутинов син Урошиц умро је пре оца.

2 Данило II пише да је Драгутин поред престола Милутину дао и „хаљине (златоткане) скупоцене ... коња свога и оружје”.

3 Сличан опис договора из 1282. оставио је око 1308. анонимни католички свештеник који је посетио Србију. Изгледа да је тада Драгутин говорио да је престо предао брату само привремено док оздрави.

4 У Ариљу је 1296. је осликана црква Св. Ахилија 1296. године „у време краља Стефана Уроша Милутина по заповести краља Драгутина”.

5 После сабор Драгутин је послао писмо краљу Стефану Урошу II Милутину да га обавести. После смрти, његово тело је пренето у Ђурђеве ступове, код Раса.

3.

Друштво и живот Срба у средњем веку

У средњовековним државама друштво је било подељено на групе становника које се по својим правима и положају у друштву разликују од других група становника. Такве групе са посебним положајем у средњовековним друштвима зовемо сталежи. Унутар сваког сталежа били су људи који имају сличан положај према имовинским правима, уделу у власти или месту у процесу производње. Властела и зависни људи су два основна сталежа у феудалном друштву (даље у тексту, биће условно означавани и као две класе). Зависни људи, већином сељаци, често се на западу називају кметовима, али се код нас ова реч јавља и у другачијем значењу. Кметом је у Дубровнику називано становништво зависно од властеле, али име кмет се употребљавало и да се означи старешина села (нпр. у Зети).¹

Подела средњовековног друштва на три сталежа је упроштавање. Ниједан сталеж није био јединствен. Унутар сталежа издвајале су се подгрупе. Појединци и целе породице могли су променити свој положај и из потчињене класе прећи у владајућу.²

Подела становништва и власништво над земљом

У III и IV веку Римско царство напуштало је робовски рад као основу привреде. Иако је роб бесплатно радио за господара такав рад се робовласницима више није чинио најкориснијим. Роб није био заинтересован да више произведе, није чувао робовласникову

1 Касније, у XIX веку у Србији, кмет је угледан човек или старешина општине.

2 Такав прелазак из нижег у виши сталеж и класу је вертикално напредовање у друштву. Такво напредовање заснивало се првенствено на некој личној вредности особе из ниже друштвене групе а коју су вредновале особе из више друштвене групе. Вредност која је омогућила напредовање, може бити снага, лепота, војничка способност и др. У Византији пример таквог напредовања је снажни сељак Василије, који је дошао у престоницу и тамо постао царски коњушар. Затим је цар Михаило III наставио да уздиже Василија. Цар Михаило III је стекао велико поверење у Василија и прогласио га за свог савладара. Када је безобзирни Василије I у септембру 867. убио цара Михаила III, постао је једини владар у Византији.

имовину од других а и сам је исту уништавао. Велепоседници су своју земљу почели давати у закуп слободним људима, ослобођеним робовима и робовима. Ти закупци („колони“) били су на прелазу између рада потпуно обесправљених античких робова и рада средњовековних зависних сељака (који су имали право на своју породицу и имовину) за велепоседнике.

Пропадање римског робовласничког друштва и већа подела унутар родовско-племенских заједница варварских народа довели су до постепеног стварања феудалног друштва. После сеобе на Балканско полуострво, словенско родовско-племенско друштво, у коме је формално владала војна једнакост, распадало се. Створено је феудално друштво. Становници су се поделили у три различита staleжа. То су били властела, свештенство и зависни људи. Свака група становника била је издвојена по својим обавезама и правима. Земља коју је нека родовска или племенска заједница присвојила после насељавања подељена је на сеоске територије. Село је представљало заједницу која је била заједнички власник земље. По свему судећи и после поделе остала је свест да је земља припала племену које је ту земљу заједнички освојило, или добило неким споразумом. Владар је био старешина целе заједнице, па је он располагао и целом племенском земљом. Тако је од самог досељавања земља постала власништво владара. Сви који су је користили то су могли чинити само уз сагласност владара. Одатле је призилазило право владара да земљу уступа, или одузима жупанима, селима и војницима. Сви поданици живели су на земљи која је стварно била власништво владара, тј. владарске породице. Како је растао значај добро опремљених војника владар је њима додељивао веће поседе, или је таквим витезовима признавао веће поседе коју су наследили као потомци старих породица родовско-племенских старешина.¹

У селима земља је дељена малим породицама. Подела је била прво привремена, а потом трајна. При томе остајала је свест да је та земља била заједничка. Потреба да се уреди одбрана од већих напада странаца, утицала је да села трајно признају врховно право свог владара на земљу коју су користили. Село је имало користи од тога да призна врховну власт владара (племена, или државе) и да му помогне да уреди одбрану села. Опасност од странаца и непослушних поданика приморавала је владара да створи наоружану пратњу. Владар је део својих права, да управља и добија приходе

1 Можда одатле долази каснији назив „племенито“ са истим значењем као и „баштина“ за породично наследне поседе, тј. они су у замисли или стварно потицали од поделе првобитне заједничке племенске имовине.

од земље коју су обрађивали његови поданици, преносио на своје управнике (жупане) и војнике.

Сељаци су за неометано кориштење земље морали пристати да дају властели (владаревим војницима и управницима) део производа и раде неке послове за властелу. Радна и робна давања касније су допуњена и новчаним давањима зависних сељака.

Део земље остао је неподељен у заједничком власништву села. Неке сељачке породице нису биле потпуно укључене у описани феудални начин производње. Те породице слободних сељака биле су слободне да користе своје земљопоседе без обавезе према неком властелину.

Основна реч којом се код Срба означава наслеђено земљиште (и имовина уопште), је баштина.¹ У бугарском језику реч „башча“ употребљава се у значењу отац, а облици „башчинја“ и „башчинск|и“ у значењу очевина.² Вероватно су Срби речи башта у значењу отац, а баштина у значењу очевина преузели из бугарског језика. Први Бугари били турско-монголско племе и реч „башта“ је вероватно несловенског порекла, али до Срба није дошла из турског, како се обично мисли, него из бугарског језика.³ Баштина је могла бити

1 Реч баштина у *Вујаклијином Лексикону страних речи и израза* (Београд 1996) доводи се само у везу са турским и изводи се од речи „башча“ – врт, воћњак. Ипак, употреба речи баштина у српском језику била је раширена у време првих додира са Османлијама и турским језиком већ раширена. Према *Лексикону српског средњег века* (Београд 1999) у манастиру Хиландар, од времена краља Милутина, реч „башта“ употребљавана у значењу „отац“, тј. духовни отац. Баштина се често помиње у Рашкој у повељама из XIV века, а у *Душановом законику* (Никола Радојчић, *Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354.*, Београд 1960) се речи баштина и баштиник употребљавају 27 пута. Насупрот томе речи сличног значења наследство, очевина и дедовина се у закону нису појавиле. Вероватно се у српском, тада, као и данас баштина употребљава тамо где се у другим словенским језицима користе речи очевина, наследство и дедовина.

2 У истом значењу се данас реч башта (отац, родитељ) употребљава у пограничном делу Србије уз Бугарску.

3 Речи башта и баштина вероватно су у српски језик продрле у различитим епохама и са различитим значењем. Није баш најјасније како је реч баштина преузета из бугарског језика. Везе Срба и Бугара биле су нарочито снажне од почетка X до почетка XI века. Тада је један српски владар Часлав био по мајци Бугарин и васпитаван у Бугарској. Замислимо је да је говорио матерњи језик и када је долазио из Бугарске на власт у Србију. Србија је за њега тада била очевина, тј. управо баштина. Можда је реч башта стигла мало раније у време Симеонове владавине Србијом, а тада је могла означавати и оца и уз кућу најближу обрадиву земљу (повртњак). Повртњак је могла бити и прва обрадива земља која је из заједничког власништва сеоске општине, преко „жребја“, тј. привремено додељене земље, прешла у наследну земљу породице, тј. баштину (очевину, наследство). Реч башта се из бугарског језика вероватно у раном средњем веку појавила код Срба. Каснији долазак из турског језика речи башча и њена сличност са старијом речју башта довео је делимичног уједначавања значења те две речи. Данас изједначавање речи башта и башча још

слободна или потчињена. Приликом продаје и даривања земље, у државама Немањића и Котроманића, продају, или даривање врши више сродника, то говори о заједничком праву породице да располаже баштином.

Владари, двор и држава

У средњовековној Србији, тј. у Рашкој и Босни, држава је територија са становништвом коју је владар „држао“ у својој власти и својим рукама. Уобичајен облик државног уређења у Европи била је монархија. Од XII века, тј. у позном средњем веку у Србији јасно се види да је владар своје право на власт добијао првенствено тиме што је припадао владарској породици, династији. Владар је владао као представник владајуће породице, а и њоме је управљао на сличан начин као старешина патријархалне породичне задруге.¹ Изгледа да о таквом гледању на владара говори Савин опис онога што је властела рекла Немањи I када им је на сабору саопштио да се одриче власти “Не остављај нас сироте, ... у свих 38 година твојих сачувани бисмо и отхрањени и другог господина и оца не познасмо осим тебе, господару наш!” Ипак, очекивање да старешина породичне задруге буде њен најстарији мушки члан се преплитало са очекивањем да он буде и најспособнији. Да би дошао на тај положај, или га задржао, њему је требао пристанак осталих чланова породице. Исто је видљиво и код владарског положаја. Престо није наслеђивао најстарији владарев син. Сви мушки чланови владарске породице (Немањић, Котроманић, Лазаревић, ...) могли су доћи на положај старешине владарске породице, тј. државе, ако добију подршку моћне властеле, или стране државе која је у неком времену вршила пресудни утицај у Србији или Босни.² Зато су они владали самостално или су признавали врховну власт моћнијих суседа. Поред тога, у неким случајевима владари, или вршиоци власти у име недораслог мушког детета, биле су и жене из владарске породице.

није остварено потпуно. Прво за наследно добро није се усталила употреба облика „башчина“. Друго у неким крајевима (Прибој на Мајевици) и данас се разликује значење речи башта (повртњак, најчешће ограђен, уз кућу) и речи башча (воћњак).

- 1 Патријархат (од латинског *pater* - отац) је уређење заједнице људи у коме се даје предности оцу у односу на синове, а предности мушкарцима у односу на жене. Старешина патријархалне породице је, у правилу отац, а њега слушају синови и жене.
- 2 Само двојица синова неког од владара из породице Немањић нису покушали да постану врховни владари у држави, али та двојица постали су врховне старешине Православне цркве код Срба. То су Сава I и Сава II.

Владар је и државу видео као своје породично имање. Немања I државу назива „дједовином” или „отачаством”. Владари из породице Немањић најближим сродницима давали су велике делове државе на управу, али правог савладарства вероватно никада није било. Увек се знало ко је стварни владар државе, тј. владарске породичне задруге, а ко само управља једном жупом или већом облашћу коју му је владар поверио. Своју државу звали су Србија. Странци су је називали Србијом, Славонијом, а од краја XII века (Босна, Угарска и Венеција) је све чешће зову Рашком.

Српски средњовековни владар био је најмоћнији представник и владајуће класе (властеле или бољара). Он је био врховни војсковођа, цивилни управник и судија. Владар је био господар свих зависних људи и властеле у држави. Сви становници у држави имали су обавезе према владару. Главна обавеза властеле била је да врше војну службу и ратују за владара. Владар је могао властели да потврди, прошири или, ређе, одузме поседе које је властела пре добила или наследила. Очекујући од властеле да га подржава и слуша, владар властелине назива „драгим друговима”, „вољеном браћом”, „рођеном децом” и слично.

Власт средњовековног владара више или мање ограничавале су одлуке сабора. У тим скупштинама састајали су се представници утицајних друштвених група (сталеза). Владар је сазивао државни сабор, на коме је окупљао најзначајније представнике властеле и цркве. Властела на сабору у држави Немањића чешће је слушала и прихватала владареве одлуке. Када је одлучио да уступи власт Немања I сазвао је сабор 1196. (или 1195) на коме су били присутни, према писању Стефана Немање II чланови владареве породице, рашки епископ Калиник, управници, кнезови, војводе и војници. Према Сави Српском велики жупан „сакупи благородну своју децу и све изабране своје бољаре, мале и велике”. По Доментијану Хиландарцу, Немања I сакупио је „све власти царства свога, велможе велике и мале, десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике”.

Сталези властеле и свештенства у већој мери ограничавали су власт владара у држави Котроманића, него у држави Немањића. Властела је на сабору у држави Котроманића често наметала своју вољу владару. Најважније одлуке за државу – о предаји власти, о почетку рата, о склапању мира (у земљи или са странцима), о проглашавању нових закона, постављању архиепископа и слично, владар је доносио на државном сабору. Сабор се називао различито „сабор”, „сабор земље српске”, а у Босни „сва Босна” и „сав Русаг босански”. Назив „Русаг босански” је настао од „орсаг”, што на мађарском значи земља.

За решавање мање важних питања владар је на свом двору држао дворски савет. У њему су уз најутицајније чланове владареве породице били и најважнији представници властеле и свештенства. Ради уређивања важних правних питања српски владари су издавали повеље или објављивали законике.¹ Повеље су давале властели, представницима цркве и манастирима, али и странцима као што су Дубровник и др.

Владар и властела су градили дворове у којима су живели са својом пратњом.² Први међу властелом, владар, имао је више дворова у којима је повремено боравио. Двор средњовековних српских владара дуго времена био је од дрвета. Ти дрвени дворови нису били нарочито раскошне грађевине. Дрвени двор није био једна висока кула са спратовима, него се састојао од неколико дрвених грађевина (стамбене, кухиње, коњушнице...) изграђених око средишњег дворишта. Дворови Немањића (Сврчин, Пауни, Врхлаб и Неродимље) су на прелазу из XIII у XIV век постали раскошнији.

У близини дворова била су и утврђења за склањање владара у време напада непријатељске војске. Тако је постојало неколико владарских дворова недалеко од утврђеног Раса. Тврђава Рас изграђена је у време Јована II Комнина (1118-1143), а разорена, изгледа, у време проласка Татара (април 1242). Од средине XV века није било обнове утврђења. Утврђење је неправилног облика и налази се на узвишењу удаљеном око 10 километара западно од Новог Пазара. Тврђава је на најдужем делу дугачка око 180 метара. Ширине је око 60 метара, на ширем, и око 20 метара, на ужем делу. Дебљина зида који је опасивао тврђаву је између 1,2 и 2,1 метара. Висина очуваног бедема је до 4 метра. На делу бедема који је приступачнији за напад (са севера, запада и делимично југа) налази се, као ојачање, пет неједнаких кула полукружне основе, а око 50 метара испред каменог бедема пронађени су остаци земљаног бедема. Главна кула је на југу и улаз у њу је око 2 метра изнад површине тла. У тврђави је постојало и камено дворско здање са великим складиштем за жито. Неколико стотина метара на истоку од порушеног Раса, у долини реке Рашке, у време владавине Стефана Душана постојало је насеље Трговиште.³

У време османлијских упада, у другој половини XIV века, владари и богатији властелини градили су камене дворове као своја стална места становања. До тада није било једне престонице државе као што је то данас правило. Бобовац у Босни, који се налазио поред владарског двора Краљеве Сутјеске, раније је био камено

1 Повеље су биле писани документи правно сличог значаја као и закони.

2 Реч двор означавала је и дом, то јест кућу уопште, а не само кућу властеле.

3 Они могу бити исто насеље, то јест утврђење и његово подграђе.

утврђење за склањање владара, слично као Рас. Крајем XIV и почетком XV века Бобовац је надограђен већим владарским двором и постао је стални двор краљева, тј. престоница. Бобовац у Босни, престоница деспота Стефана у Београду (почетком XV века) и Смедерево Ђурађа Бранковића (у првој половини XV века), личе на друга стална седишта владара и властеле из развијеног средњег века у западним феудалним државама. То су утврђена градска насеља која представљају политичка, економска и културна седишта.

Главна просторија у двору била је она у којој је владар (или властелин) обављао судске, управне и војне послове. У њој се налазио трон владара, односно свечано седиште уздигнуто изнад осталих. У тој главној, великој дворани, одржаване су и гозбе. Зидови су украшавани скупоценим платнима и на друге начине. За наследнике Немање I знамо да су столове прекривали столњацима, користили су и крпе за руке (салвете). Седело се на клупама и столицама. У Византији и другде произведено боље посуђе (од стакла, керамике и метала) у знатнијим количинама долазило је у српске крајеве од XI века. Богаћење владара утицало је на већу раскош. На Милутиновом двору спомињу се сребрни и златни тањери и посуде. За двор краља Милутина Теодор Метохит је записао: „Цео двор бљештао је од свилених и златом везених тканина”. Чаше и пехари из којих је пила властела, у позном средњем веку били су и од сребра или су позлаћивани. Тако знамо да је херцег Степан Вукчић Косача имао дрвену чашу украшену сребром.¹ Кашике, виљушке са два зупца и ножеви властеле у позном средњем веку, били су од гвожђа, морских корала, сребра и др. Постојале су посуде за прање руку. Унутрашњост је осветљавана свећама, а јефтине осветљење била је „луч”. Властела је од намештаја имала кревете, клупе, столове и сандуке за чување одеће и других ствари. Као постељину користили су душеке пуњене вуном или перјем, а покривачи су били од лана, крзна или вуне. Просторије су загревали каминима. Умивање и купање властеле најчешће је обављано у просторији у којој се и спавало.

На двору владара или властелина поред његове породице боравили су дворјани. Те дворјане су чинили послужитељи, наоружана пратња и писар, који је називан дијак, а касније логотет. Ако је владар или властелин био моћнији, а његов двор већи, и његови дворјани су били бројнији и са више одвојених служби. Владар је често,

1 Син херцега Степана Вукчића Косаче, Владисав је срећом написао „власторучно” две своје повеље. Име свог оца записује у облику „Стѣпан”, али и „Степан”. То отклања нејасноћу како је он изговарао очево име. Чини се да то није облик Стјепан, него Степан.

нарочито од пролећа до јесени, боравио у свом покретном логору (шатору), који је тада био владарев двор.¹ Владар, али и властелин, морао је да обилази државу којом влада и да се покаже у својој „моћи и раскоши” са својом одабраном пратњом. Тако је код поданика учвршћивао своју осећај да их штити довољно моћан господар. При томе је могао да суди, узима оно што му припада од поданика, или да војно брани територије где је била угрожена његова власт.

Долазак владара у неки од његових дворова, градова (у којима је владар могао имати палату), манастира или села, био је повод за свечаност и гозбу. Свако појављивање владара у јавности пратила је раскошна церемонија по утврђеним правилима. Таква свечаност показивала је и оданост према владару. Село, град или манастир у које би владар са пратњом дошао, били су обавезни да владару дају храну, смештај и помажу га на све начине. Мењање места боравка владаревог двора чинило је лакшим његово материјално издржавање и трошење производа, који су од поданика сакупљани као дажбине (порези) за владара.

У својим дворовима владар и властела имали су посебна складишта за жито и другу храну. Они су имали довољно хране и пића да припреме честе гозбе за своје ратне другове и властелинке. На гозбама је држање здравице уз пиће било део дружења. Гозбе српских и босанских владара и властеле употпуњавали су наступи музичара, жонглера и глумаца. На гозбама су се уз музику играла кола. На једној фресци у Леснову, из времена Стефана Уроша IV Душана, виде се бубњеви и жичани инструмент као пратња играчи-ма који играју коло држећи се за руке и крећући се у круг. За време владавине Стефана Немање II записано је да су бубњеви и гусле стварали музику, а у време деспота Стефана Лазаревића спомињу се и трубе. У средњовековној Босни спомињу се и свирале, гајде и лауте.

Када нису морали ратовати или обилазити свој посед и поданике, владари и властелини радо су се бавили и ловом. Властела је ловила са хајкачима, псима, соколовима и јастребовима. Владар и властела, али и обични људи, ловили су зечеве, дивље свиње, јелене, срне, дивокозе, даброве, голубове, јаребице, дивље патке и гуске. Дивља говеда (тур, зубр) изгледа су нестала пре позног средњег века. Ради крзна ловили су куне, рисове, лисице, вукове и медведе.

За владара и властелу лов је био прилика да јашу и тако се припремају за своју улогу ратника коњаника. Убијање животиња је

1 Григорије Цамблук је записао да је Стефан Урош III поставио шаторе и живео у њима надгледајући почетак градње манастира Високи Дечани.

свакако било лакше и забавније од сукоба са другим витезом. Приређивани су и витешки турнири, а постојала је и установа двобоја као начина да се разреше спорови међу властелом, ређе и међу сукобљеним војскама. Двобој је, као крајњи облик решавања сукоба између људи, постојао од најранијих времена, а озаконио га је и Душан у свом Законику (131. члан *Душановог законика*).

Владареви приходи и новац

Владарева (државна) имовина звала се „ризница“ и „комора“. У време Немањића и Котроманића о владаревој ризници, прикупљању пореза и новцу, бринуо се „казнац“ (после називан „велики казнац“). После проглашења Стефана Уроша IV Душана за цара, његов коморник Никола Бућа, племић из Котора, добио је звање протовестијара. То византијско дворско звање пренео је и Стефан Твртко I у своју краљевину после крунисања. Људи који су се бринули о владаревим финансијама често су били из Дубровника и Котора. Тада владар у Србији и Босни није правио разлику између државне и своје приватне имовине.

Новац није био једино средство плаћања. У раније време (раном средњем веку) у трговини роба се мењала често за другу робу без новца. Таква трампа робе за робу одржала се и током позног средњег века. Казне (глобе) су и у XIV веку одређиване у стоци или новцу. Таква употреба стоке утицала је да се у народу сачува обичај да се стока назива и „благо“. У исто време, постоје подаци о куповини за новац или о мењању стоке за земљу и занатске производе. У робноновчаној размени употребљаван је прво страни (византијски, млетачки и други), а после и домаћи, ковани (метални) новац, пренешен у платненим врећицама. Новац српских владара кован је за потребе тржишта у њиховој држави, али је српски сребрни новац стизао и до градова Венеције и Болоње. Прва ковница Немањића била је уз владареву ризницу у Расу. Развој рударства од средине XIII века утицао је на ковање новца у рударским местима, али и другим градовима. У већим рударским насељима владар је градио ковнице новца. Српски сребрни новац у домаћим изворима редовно се звао динар.¹ Новац се мерио, то јест вредност новца одређивана је првенствено према количини племенитог метала у њему, а увећавана је за трошкове ковања.

1 У дубровачким писаним документима 1277. први пут се спомиње српски ковани новац као „брсковски динар“.

Као обрачунска јединица новца употребљавало се име перпера.¹ У Србији у XIII веку перпер је одређена количина сребрног новца, тј. 12 сребрњака. Сребрни новац није увек био исте каквоће. Кован је новац са мање чистим сребром и зато се мењала количина сребрног новца у перпери. Зато се у Дубровнику спомиње да постоје фалсификати брсковог и рашког новца. То је довело до пада вредности српских сребрњака. За коваче лажног новца *Душанов законик* предвидео је смрт спаљивањем (169. члан). Закон о рудницима Стефана Лазаревића из 1412. предвиђа сакаћење и новчану казну за фалсификаторе. Владари су ковнице новца давали у закуп. Крајем средњег века у употреби су се појавиле и папирне менице за новац. Менице су крајем XIV века из Италије пренете у Дубровник, а одатле у српске земље у унутрашњости.

Важан извор прихода владара, а касније моћних обласних господара, биле су царине од тргова и рудника. Царина се наплаћивала на тргу (у граду) само на робу која се продала на том тргу (у том граду), а износила је око десетину вредности робе. Зато је цариник морао направити списак донесене робе. Те царине су владари давали и у закуп (Которанима, Дубровчанима, ...). Бан Степан IV добијао је неколико хиљада перпера годишње од трга Дријева.

Немањићи су од времена оснивања династије имали уговор са Дубровником да се приходи од соли, која се прода њиховим поданицима, деле на две половине. Једна половина је предавана граду Дубровнику, а друга српском владару. То је био тзв. „кумерк солски”. Понекад су владари, као босански краљ Стефан Томаш, склапали и трговачке компаније са трговцима из приморских градова.

Колики је значај за владара имало сточарство, говори сачувани податак да је цар Душан имао од стоке на својим поседима приход од око 40.000 перпера годишње.

Основни порез на куће у Душановој држави („соће”) износио је једну „царску” перперу. Слично томе, са краја Тврткове владавине сачуван је податак да је на подручју код Зрмање по огњишту даван један златник годишње босанском краљу. Поред те основне дажбине постојале су разне дажбине у производима владару и жупанима, али и радне обавезе, нпр. градозиданье. Извор прихода владара биле су судске казне и имовина оних који су умрли без наследника (до трећег колена). У *Душановом законнику* 188. члан предвиђа да „глобари” могу узети само глобу коју је судија пресудио.

1 У Византији се у XI веку име „иперпир” употребљавало за златник. Он је кован са све мање злата. То је довело до пада вредности византијске перпере и њеног потискивања од средине XIII века млетачким новцем.

Властела и жупе

Српска властела управљала је великим земљишним поседима, властелинствима. У западној Европи такви поседи називани су феудима. Било да је тај посед властела наследила или добила од владара, од ње се очекивало да се одазива на владарев позив у рат. Властелин се на позив владара у рат одазивао као наоружани коњаник, витез. Према средњовековном схватању, властела је штитила државу од странаца, али и од унутрашњих непријатеља феудалног друштва. Захваљујући тој заштитничкој служби, властелин је добијао право да користи властелинство и рад зависних људи.

Владар је властелину предавао власт над властелинством, а властелин се обавезивао на верну службу владару. Заједно са властелинством он је добијао и власт над зависним људима који живе на том поседу. Они су радили за њега, а он је њима владао и судио у име владара. Владар је задржавао право да за најтеже преступе, као што је убиство, суди он, односно његове судије, а не властела. Владар је властелина постављао тако што му је предавао коња и оружје. *Душанов законик* предвиђа да после смрти властелина његов „добар коњ и оружје” се дају владару (члан 48). Коњ и оружје властелина (витеза) не само да су били скупи, него су били симболични део феудалчеве вазалне везе према владару. Један од највећих престапа који је могао починити властелин, било је неоодазивање на владарев позив у војни поход, тзв. невера. Због тога је властелину могао бити одузет посед, али и живот.

Властелинов посед у Босни се звао „племенита земља”, „племенито”, „племенита баштина”, а у Србији „племенито”, „дедина” и „баштина”. Није одвајана цивилна од војне власти. Властелин је био и цивилни управник и војни старешина на његовом властелинству. Властелин је могао свој наследни посед баштину, да прода, поклони или остави у наслеђе. Представници властеле који су имали веће поседе и више потчињених зависних људи називани су велмуџи и великоименити. Велмоџе су имале велике баштине које су могле обухватати целе жупе. Мање поседе су имали „војници” који се од XIV века зову властеличићи и пронијари. Појам властеличић се јављао у истом значењу и у Србији и у Босни. Властеличићи су могли имати једно село, или само део села као властелинство. За Сандаљев део Конавла сачуван је податак да је после предаје Дубровнику око петина кућа имала статус ситних слободних власника „властеличића”, а као такви они су служили у војсци. Према делимично сачуваном османлијском попису из 1455. године за Ходидјед,

средња Босна, изгледа да је број војничких кућа од укупног броја кућа у некој жупи, могао бити око једне трећине.¹ Такође, делимични попис за подручје Скадра из прве половине XV века говоре да је број пронијара могао бити веома различит. У неким селима један пронијар долазио је на 3-4 куће, а у другим случајевима један пронијар је могао имати више села.

Поред баштина, властела је од владара добијала и земљишне поседе само на коришћење, као код проније, или и уз право наслеђивања у замену за војну службу. Властелинчићи су се одазивали у рат као војници, а велможе као заповедници одреда ситне властеле са свог властелинства. Властелин је настојао, по узору на владара, да има своју пратњу (пешаке или коњанике). Средиште властелинства био је властелинов двор. Од XIV века, поред владарског двора, у Србији и Босни све су значајнији били дворови крупне властеле и обласних господара. Кнез Лазар је подигао утврђени Крушевац 1371.² Херцег Хрвоје на врхунцу моћи подигао је замак Јајце. Тај замак се нагло развио у град, а када је дошао 1416. у руке босанског краља брзо је постао престоница последњих краљева Босне. Крупна властела у то време представља је праве владаре малих држава. Владари и велможе често су имали дворове и у приморју (Котор, Дубровник, Задар).

Властелин је своје властелинство настојао да учини затвореном привредном целином. Настојао је да његови зависни људи на властелинству произведу све што је потребно за живот. То настојање нарочито је било изражено у време нереда и несигурности. Тако се може говорити о постојању затворене или натуралне привреде. Производи који су размењивани, мењани су углавном производ за производ, тј. трампом. Ту натуралну (робну) размену од XII века потискује чешћа употреба новца и шири се робноовчана привреда.

Српске државе у средњем веку делиле су се на мање управне и географске, целине – жупе. Између жупа често су били слабо насељени планински или неплодни предели (пустоши како их називају савременици). Жупама и већим областима управљали су жупани и кнежеви. Они су били крупна властела. Жупани су својим жупама управљали у име владара. Титула жупана је вероватно била наследна у жупанској породици. Жупан је био заповедник војске те жупе и

1 То је била од Османлија недавно освојена област са много села, која су пописана као пуста. По Хазиму Шабановићу, посебну целину унутар те области представљала је нахија Тилава, која је годишње плаћала филурију од 15.000 дуката. Он истиче да је у њој пописано 88 „рајинских“, 46 „војничких“ кућа и две куће „бацара“.

2 Тврђава се налази на простору од око 300 метара са око 200 метара, а главна кула, троспратна грађевина, је поред главног улаза, капије, у град.

њен цивилни старешина. Он је са властелом водио рачуна о сакупљању дажбина за себе и владара, бринуо се о сакупљању војске и уопште о свим пословима од значаја за државу. Заповедници војске у тврђави, која је називана кула, били су „челници”. Као заповедници већих одреда ратника спомињу се војводе.

Зависни сељаци и њихов положај у друштву

Подручје сваке жупе се делило на два дела. Први део су биле заједничке необрађене површине жупе, а други земљорадничке површине подељене селима. Велика већина становника средњовековних српских земаља живела је у сеоским насељима и бавила се производњом хране. Према феудалној замисли друштва ти зависни сељаци требали су да раде и производе за себе и владајуће сталеже (властелу и свештенство). Појам село употребљавао се да се означи и само једна сеоска кућа са земљом коју је обрађивала породица из те куће, али и већа сеоска општина са више домаћинства. Границе сеоског насеља биле су значајни објекти (воденице), реке, камени белези и др. Сеоска насеља су настајала и нестајала због ратова, заразних болести и др. Унутар граница сваког села земљиште је поново било подељено на два дела. Поред земље подељене породицама села су имала и заједничке површине (шуме, пашњаци и извори). Сећање на прву поделу земље жребом, коцком, земљорадничким породицама сачувало се у називу за земљиште „жребје”. Села земљорадника могла су имати више кућа, које су грађена једна у близини друге или су биле расуте по територији која је припадала селу. Величина земљорадничких села била је различита. Мала села имала су од 10 до 20 кућа, а највећа у крајевима са доста плодног тла од 100 до 200. Стару установу сеоских скупштина, из времена када су словенски сељаци били слободни, феудални владари су настојали укинути. *Душанов законик* такве скупове забрањује својим 69. чланом.

Сеоско становништво са својим добрима већином је било у зависном положају према феудалним господарима (световним или цркви). У позном средњем веку сељак није могао самовољно напустити село, нити је могао самовољно раскинути своје обавезе према феудалном господару. *Душанов законик* забрањује примање туђих, неслободних људи. 201. члан законика допушта властелину који пронађе свог меропха, који је био побегао, да му распори нос, да га „осмуди” (спали му браду) и поново учини својим зависним сељаком. Такво феудално законодавство озаконило је поделу на

сталеж ратника и сталеж зависних радника. У феудалном средњо-вековном друштву људи су припадали некоме ко је био на вишем положају у друштву и моћнији. Властелин је припадао своме владару, а зависни сељак властелину. Зависни сељаци су имали обавезе према владару, цркви и властели.

Зависни људи „работници” су називани и именом „људи”. У држави Немањића зависни људи називани су „себрима” у XIV и XV веку. У зависно становништво спадали су земљорадници и власи. Зависни људи могли су живети на земљи која је припадала владару, властелину и цркви. Део приноса са земље коју је користио и наслеђивао, сељак је давао феудалном господару. Зависни сељаци су обављали све пољске радове на властелинству, чували господареву стоку и обављали друге послове. У време рата зависни сељаци су могли бити позвани да бране оближњи град (тврђаву) или поведени као пешадија у војни поход. Обавезе зависних људи биле су мање према цркви него према световној властели.

Сима Ђирковић за Сланско приморје истиче да је и пре продаје Дубровнику на том подручју принос од земљорадње дељен на четири дела. Једна четвртина приноса замишљена је као вредност која је настала од самог земљишта, друга четвртина била је вредност семена, трећа четвртина приноса била је вредност волова који су орали земљу, а последња четвртина била је вредност рада земљорадника. Властелину је припадала најмање четвртина прихода од земље коју обрађују његови „људи”. Ту четвртину приноса, после продаје Дубровнику, сељаци су давали дубровачкој општини.

Захваљујући повељама манастира које су сачуване, боље смо упознати са поделом зависних сељака и њиховим обавезама на црквеним поседима. Зависно становништво у држави Немањића било је издељено на више целина. Најбројнији зависни „људи” у држави Немањића били су „меропси”.¹ Главне обавезе меропха биле су да обрађују властелинску земљу и учествују у жетви и чишћењу жита. *Душанов законик* уједначио је њихове радне обавезе према властели на 2 дана седмично и још 2 дана у годишње, за посебне послове, 68. чланом. Према истом члану, меропси су властелину предавали и „царску перперу”. Од меропха знатно малобројнији били су „сокалници”. Они су морали да обрађују мање парцеле земље, али су морали да раде и грађевинске послове и преносе ствари за манастир. „Ратари” су манастирским алатом и запрегама обрађивали манастирске поседе. Поред бесплатног рада за властелина, зависни људи морали су да дају властелину и део производа са своје парцеле (натурална рента).

1 Име меропси јавља се од XIII века.

„Отроци” су имали сличне обавезе као и „меропси”, али су лично према господару били у скоро ропском положају. Могли су бити пољопривредни или кућни отроци. Отрок је именица којом је називано и дете.¹ У Босни, „отрок” је био назив за роба, али касније и за зависног сељака. Реч „раб” користила се да се означи нечији слуга. Тако је „раб” могао бити и ситни властелин, монах и др.

Постојале су мање посебне подгрупе зависних људи, са посебним обавезама на поседима манастира. Такви су били пчелари, рибари и млинари. Владар и властела држали су пчеле, а о њима су се бринули посебни људи. Постојали су и други посебни зависни људи, попут они који су чували и обучавали псе за лов и соколове.

О слободним сељацима који нису припадали властелинствима, сачувано је мало података. Повелје у којима се говори о обавезама зависних људи углавном се нису освртале на слободне сељаке. Ипак, у једној Милутиновој повељи из 1300. године, која је дата манастиру Св. Ђорђа код Скопља, допушта се да манастир насели слободне људе (Србе и Грке), али и зависне, уколико су били „три године без господара”. Ово, вероватно, говори да је у Милутиновој Србији одбегли зависни човек постајао слободан после 3 године, ако га његов господар није пронашао раније.

Живот земљорадника у средњовековном селу

Примећено је да, поред процеса и појава који трају релативно кратко, постоје појаве и процеси дугог трајања. У неким случајевима, у начину живота и друштву као да се ништа није мењало вековима. Промене у начину рада и живота током средњег века биле су најмање и најспорије код сеоског становништва. Зато се у животу на селима може говорити о појавама дугог трајања.

Претпоставља се да је зависни земљорадник са својом породицом обично имао кућу, башту, зденац (бунар), а поред окућнице и 3-4 хектара обрадиве земље. Стамбене куће зависних људи често су имале само једну просторију, а ређе две. Могле су бити полуукопане колибе које имају правоугаону основу. Укопане су од 20 до 80 центиметара, а имају од око 6 до око 40 метара квадратних површине. У другим случајевима то су земунце неправилног и кружног облика укопане до 80 центиметара у земљу. Основни материјал за прављење кућа било је дрво (балвани, даске, гране и пруће) а облепљиване су блатом. Прављене су приземне колибе,

¹ Подударност вероватно долази од сличног бесправног положаја према старешинама породице и детета и роба.

колибе на каменим ослонцима и колибе код којих се у градњи мешају камен и дрво, као и куће са два нивоа, које су грађене у брдским крајевима. У брдским крајевима грађене су куће које су са једне стране делимично укопане у падину брда. Као кровни покривач служила је слама. Кров је могао бити на две, или четири воде. Под је био од набијене земље и ретко покривен дрвеним даскама. У крашким пределима куће су грађене од камена.

Земљорадња се споро мењала а основу јој је чинила земљорадња којом су се Словени бавили у прадомовини. Земља је орана ралом, а земљорадник је узорану површину мотиком додатно обрађивао. За жетву су користили срп. Обично су две трећине земље обрађиване, а трећина је остављана да се „одмори“ (на угар) једну годину. Плуг је стигао са запада Европе, где се користио од XI века, а у Србији био је познат у XIV веку. О томе сведочи једна фреска у Дечанима. Он је превртањем узоране земље омогућио да се боље искористе земљорадничке површине а тако повећају приноси. Понегде се користило и наводњавање (у Конавлима код Дубровника и околини Призрена).

Од житарица су сејани пшеница (озима и јара), просо, раж, јечам, сирак и овас, а понекад су при сетви на истој оранице мешана семена две житарице. Такво брашно од „сумешице“ или „наполице“ користило се за исхрану људи. Принос житарица био је око 4 пута већи од утрошеног семена. Принос је зависио од временских прилика (поплава, суша), али и рата.¹ Они су могли уништити жетву и сеоско становништво довести до глади. Зрно житарица одвајано је од сламе и плевне под отвореним небом на гумну.²

Сељаци су од махунастих биљака гајили сочиво (леће), боб и грашак. Од поврћа које су називали зеље узгајани су купус, роткву, репу, лук (црвени и бели), бундеве и лубенице.

За прављење пива узгајан је хмељ. Уз земљорадничке куће биле су посађене и воћке, као што су јабуке, крушке, шљиве, оскоруше, трешње, вишње, дуд и ораси. У приморју су гајене смокве, поморанџе, лимун и нар. Воће се јело као свеже и сушено. У приморју, а касније и у унутрашњости, било је доста винограда. Узгајани су бело и црвено грожђе а произвођене су и обе врсте вина. Зависни сељаци били су обавезни да од јечма и хмеља праве пиво за манастире (Бањска, Дечани), а правили су га и за себе.

1 Архиђакон Тома Сплићанин је описао како 1242. у Далмацији због напада Татар „биједни колони нису могли засијати поља“ а после тога наступила је глад од које су многи умрли.

2 Гумно је место са тврдо набијеном земљом или поплочано каменом. Прављено је на ветровитом месту како би се лакше одвојило зрнелве од плевне.

Значајно је било пчеларство. Средњовековни људи мед су користили уместо шећера, а восак је служио за производњу свећа за осветљавање.

Земљорадницима су били неопходни волови и краве. Зато су уз земљорадњу гајили и домаће животиње. Поред говеда узгајали су овце, козе, свиње и кокошке. У прехрани свиња значајни су били жирови из храстових шума, којих је тада било више него данас. Средњовековни сељаци набављали су месо и ловом.

За прављење одеће узгајана је биљка лан, коју су Словени познавали и у прадомовини. Жене које су радиле на разбојима, користиле су лан и тако ткале танке тканине. Постојала су два облика разбоја за ткање. Старији су били вертикални, а касније су се раширили и хоризонтални разбоји.

Храна је припремана у котлу који је висио изнад огњишта. Пећ (или огњиште) се израђивала од земље или камена у углу, поред зида, или у средишту стамбеног простора, а изнад је била рупа на крову уместо димњака. Огњиште је било извор топлоте и светла, а имало је и култни значај. Огњишта и пећи за хлеб прављени су и поред кућа, за употребу у летњем периоду. Храну су припремале жене. Оне су плеле, крпиле одећу и чувале децу. Као посуде сељаци су користили сачеве, земљане лонце и посуде за јело од дрвета и плетене корпе. За печење хлеба и меса имали су црепуље и вршнике. Богатији сељаци имали су и металне котлиће за прављење јела. Најсиромашнији су седели на земљаном поду и јели, а они имућнији имали су ниске столиће (синије) и седели су око њих на трношцима.¹ Јели су рукама, а користили су и дрвене кашике.

У кућама су постојале дрвене клупе на којим се седело и спавало. Спавало се и на поду. Људи су спавали обучени на слами или асури. Преко су стављане простирке од вуне, коже или крзна. У кућама су понекад биле укопане јаме за чување жита. Могли су имати и житне јаме изван куће, као и дрвене амбаре на каменим ослонцима. Житарице су чували и у врећама и дрвеним сандуцима. Имали су и мање ручне камене млинове за млевење пшенице и ражи.

Већи млинови и воденице за млевење житарица припадали су обичном становништву, властели, владару, градовима или цркви. Власници су млинове давали у закуп млинарима или млинаркама и делили добит.

¹ Данашњој речи сто одговара средњовековна реч трпеза, а реч сто у средњем веку се употребљавала да се означи данашња столица.

Власи – сточари

Поред земљорадника, сточарством су се бавили и сточари номади, власи. Били су мање бројан део зависног становништва. Делом су били потомци старог хришћанског становништва, које се у време доласка Словена повукло у планинске теже приступачне пределе Балкана, и бавило се сточарством. У позном средњем веку власи су били словенизовани. Они су, за разлику од земљорадника, имали знатно више стоке и нису боравили у сталним насељима. Односно, имали су два различита станишта у току године. Власи су могли прелазити велике раздаљине у потрази за пашњацима. Од пролећа до јесени окупљали су се у веће групе и боравили су са својим стадима на планинским пашњацима, у катунима. Зими су се склањали у приморје или у топлије равничарске и жупне пределе.

Пастирска села се код Срба у позном средњем веку зову катунима. Катун је обично скупина дрвених грађевина у којој је боравио један род, тј. шира породица са 30-40 чланова, подељених у неколико домаћинстава. На челу влашког катуна био је старешина кога различито називају: кнез, челник, катунар и примићур. Раније су сви власи и њихови катуни припадали владару, а касније катун је припадао неком властелину, тј. његовом властелинству.

Власи су имали веће количине меса, сира, кожа и вуне за размену. Поред оваца, коза и говеда, важно је било што су узгајали крда коња. Обични коњи преносили су терет, а само бољи су обучавани да служе за рат. Сточари су део своје стоке и сира давали као данак владару и феудалним господарима. По *Душановом закону* за боравак у зимском станишту власи су господару станишта давали од 100 (волова, кобила и оваца) једно грло, а уз овцу и једно јагње. Власи на црквеним властелинствима давали су десетак у стоци (обично овце и свиње), сир и део онога што су израдили од вуне. Уз то, сваког пролећа давали су „два јалова брава”. Уколико су им те обавезе биле умањене, имали су обавезе да преносе и чувају имовину за црквено властелинство коме су припадали. О војним обавезама влаха говори повеља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Бањска. У њој се власи деле на „војнике” и „ћелаторе”. На властелинству Дечана према попису у оснивачкој повељи „села и влашких и арбанашких катуна” било је знатно мање влаха (266 породица) него земљорадника (око 2.000 породица). У тој повељи преовладавају словенска (српска) имена. Код имена места (топонима) више од половине настало је из словенског језика. Око девет

десетина пописаних особа имало је словенска имена.¹ Мало је хришћанских, романских и арбанашких имена.

Од почетка XIV века приликом продаје меса на трговима у држави Немањића прво су се продавали месо и стока (од пореза) које је владар изнео на тржиште, а после су могли да продају и остали који су имали вишак меса.

Гусари и одметници од закона

Изван законитог поретка феудалног друштва били су разбојници. Разбојника и злочинаца било је свуда. Део тих људи напуштао је жупне, култивисане пределе и крио се по горама и дивљини. Они су одбацивали поредак феудалног друштва и државе. Себе и своје потребе стављали су изнад правила понашања и закона који су важили у заједници. Поред тих „гусара“, како их назива Душан у Законику, бројни су записи да су се пљачком бавили властелини и краљеви људи. Од пљачкашких напада морали су се оружјем бранити и трговачки каравани. Зато су имали наоружане пратње.² Злочини су могли бити учињени и у пијаном стању. Душанов законик је 166. чланом прописао да онај пијани човек који некога окрвави, а не убије га, за злочин буде кажњен одсецањем руке и вађењем ока. Истим чланом се предвиђа да пијанац, ако је некоме поцепео одећу или на други начин га осрамотио (а да га није окрвавио), буде истучен два пута штаповима. Члан 173. Законика је прописивао да за злочин који учини неко ко је припадао пратњи властелина, одговара тај властелин и да се он казни као разбојник кога води са собом. У доба османлијских пљачкашких упада и нереди, разбојништва су се раширила. Средином XV века у дубровачким судским књигама, међу разбојницима у њиховој близини, записан је и случај да је неки човек из Клобука са женом и сином пљачкао путнике.

Породица

Породица, основна друштвена целина, имала је заједничку имовину.³ Била је део већих друштвених целина рода, братства и

1 Словенска имена су била бројнија и међу влашким породицама на властелинству манастира Дечани. Арбанаси сточари се у повељама Немањића спомињу посебно, а посебно власи, словенизовани сточари.

2 Из друге половине XIV века сачуван је податак да су разбојници носили маске, а разлог је вероватно страх јер су били познати људима које су напали.

3 У средњем веку уместо породица писало се „кућа“.

села. Постојала је заједничка одговорност породице пред сеоским старешином за прекршаје које учини неко из те куће. Слично томе, постојала је одговорност села као целине пред жупаном.

Породица је настајала одлуком мушкарца и жене, односно њихових родитеља, да заједнички живе и имају потомство. До брака је могло доћи после просидбе и уговарања брака између породица мушкарца и жене или отмицом жене. После тога долазило је до венчања. Мисли се да је обичај овенчавања брачног пара биљним венцем приликом уласка у брак претхришћански. После је биљни венац приликом склапања брака заменила круна. Свадба је била ритуал којим се у широј друштвеној заједници озваничавала заједница двоје људи и њихово ступање у полну везу и обликовање нове друштвене целине. Хришћанство је гледало на брак као „свету тајну”. У држави Немањића власти и црква тражили су да црква одобри (благослови) брак и обави венчање. Према Доментијану Хиландарацу архиепископ Сава је тражио од свештеника да венчају парове који су живели у породичној заједници без црквеног венчања. 3. члан *Душановог законика* пише: „Ниједна свадба да се не учини без венчања, а ако се учини без благослова и упита цркве, такви да се раставе”. У брак су могле да ступају женске особе са 12 (када девојчица добије прву менструацију), а мушке са 14 година (са растом длака на лицу). Овако рано склапање брака је било реткост у српским земљама и њиховом суседству. За Дубровник, из сачуваних података за XV век, видимо да су жене приликом склапања брака просечно имале око 18, а мушкарци преко 30 година. Брак се није могао склапати са ближим сродницима.

Појављивале су се и забране склапања брака међу различитим друштвеним и верским групама. У XIV веку повеља Стефана Уроша III манастиру Дечани садржи забрану брака између „Срба” и „Влаха”.¹ Она предвиђа да ако се то ипак догоди, тј. ако се Србин ожени Влахињом, да млада буде преведена у „меропхе” (земљораднике). Ово је учињено с намером да се спречи прелазак земљорадника Срба у повољнији положај сточара Влаха. Душанов законик забрањивао је склапање брака православног становништва са католицима, осим ако католици не пређу у православље. У XV веку у приморју (у Дубровнику и Котору) био је забрањиван брак између властеле и обичних људи.

Црква је мислила да је брак склопљен пред црквеним службеником и Богом у правилу нераскидив, али се и такав брак могао разрешити на црквеном суду. О могућности да жена напусти мужа и

1 Прву од три верзије те повеље издао је, у облику свитка, краљ Стефан Урош III после битке код Велбужда 1330, а друге две у облику кодекса Душан.

обрнуто говоре и одредбе из *Жичке повеље* са почетка XIII века. Свакако да су примери бракава какав је дао краљ Стефан Урош II Милутин, морали да изазивају саблазан (шок). У Босанској држави није било непосредног надзора босанске цркве над ступањем у брак. Босанска црква у свом најдоследнијем учењу одбацивала је улазак у брак. Тако да је раскид брака био лакши у Босни. Босанци су узимали жене под условом да им буду „добре и верне”.

Полни односи изван брака осуђивани су од стране и православне и католичке цркве, али то није спречило да их буде. Знамо да су полни односи властеле са служавкама били уобичајени. О томе говоре и писани извори из Котора. Такође су сачувани тестаменти који говоре да су мушкарци, који су из приморских градова одлазили послом (трговци) у српске земље у унутрашњости (Ново Брдо и др), поред жена у приморју, имали и жене у унутрашњости. За богате становнике приморја није било неуобичајено да имају ванбрачну децу. За мушкарчев однос према женама важи скоро исто оно што сусрећемо до савременог доба. Што је мушкарац био угледнији (богатији и признатији у друштву) то је расла његова могућност да има полне односе са више жена. Мушкарци су, већином, настојали да жену са којом склапају брак „држе” само за себе.

Средњовековна породица била је патријархална а жена је била подређена мужу као и деца. Чланови куће, тј. породице одговарали су породичном старешини (мужу и оцу). Породични старешина представљао је чланове своје породице пред широм заједницом (селом, властелином, жупаном и владаром) и одговарао за њихово понашање. Насилје је у средњем веку било уобичајено средство да се постигне неки циљ. Физичко кажњавање (батинање, сакаћење) и понижавање оних који су кршили законе и друштвене обичаје примењивано је од стране представника државе. Зато је и насилје које је отац (муж) примењивао према члановима породице било очекивано. Од оца се очекивало да обезбеди храну, одећу и станиште за породицу. Од обичних жена се очекивало да буду послушне мужевима, да се брину о кући и деци, али и да раде у пољопривреди. Иако потчињена у породици, жена је имала незамењив значај као мајка која рађа децу и продужава живот породице. Жене су бринуле о порођају и ризицима по здравље које је он доносио. Породица је могла бити ужа (родитељи и деца) или шира (родитељи и један или више ожењених синова, а ређе и удата кћи са њеним мужем). Судећи према малобројним подацима у манастирским повељама у Србији Немањића у XIV веку, код пописаног зависног становништва и попова преовладавао је заједнички живот у широј породици (породичној задружи), а ређе се живело у ужим породицама.

Жена је у брак уносила своју имовину, мираз, којим је сама могла располагати. Мираз је био у одећи, посућју, накиту, стоци и новцу. У случају удаје богатијих властелинки, у миразу су могли бити и знатни земљишни поседе. У Котору и Дубровнику у мираз су давале и робинје. Насупрот томе, у тестаменту коморника херцега Степана Вукчића Косаче пише да је у Босни уобичајено да се жена узима из љубави и без мираза. После смрти мужа жена је преузимала бригу о породичној имовини и малолетној деци и стицала већа права као представник куће, тј. породице.

Студеница, реконструкција трпезарије са краја XII века

Исхрана

Зависни људи су живели у беди. Недостатак хране и глад су се јављали често. За већину становника основна храна био је хлеб. Хлеб је у старије време прављен као погача без квасца, а касније и са квасцем.

Житарице су се јеле и скуване са водом или млеком као разне каше. Остале намирнице мање су користили.

Храна је највише припремана на масти. У приморју су узгајане маслине од којих се правило „масло” (уље), које се ретко користило за припремање хране.

Млеко се чувало у мешинама и дрвеним посудама. Користило се као свеже и кисело. Месом се трговало као свежим и усољеним.

Људи из Дубровника у Србији и Босни куповали су велика стада стоке. Та стада су одвођена у Дубровник. Месо се јело као печено (на ражњу), кувано и осушено. У исхрани се користила речна и морска риба. Рибом се трговало као свежеом или сувом и усољеном. Продавала се по градовима у унутрашњости Србије и Босне, а доста се користила у исхрани у манастирима.

Со која се производила издвајањем из морске воде, продавана је по целој унутрашњости српских земаља. На приморју, од ушћа Бојане до ушћа Неретве, со се смела продавати само на четири места. То су били трг Дријева на ушћу Неретве (данас Габела), Дубровник, Котор и трг Свети Срђ на ушћу Бојане. У време Душанових освајања у Србију је доношена со и из Албаније и Грчке. Од краја XIV века значајне количине соли у Србију долазиле су из Угарске и Влашке.

Преко приморја и Дубровника у Србију су доношени бибер и други зачини. У приморју коришћени су цимет, шафран и други зачини. У позном средњем веку из Италије на приморје доношене су мање количине шећера и посланица (бомбона). Са приморја су посланице стизале и до владарских дворова у Србији и Босни.

Поред властеле, црквених лица и богатијег грађанства, и нижи друштвени слојеви код Срба били су склони употреби вина, али вероватно су више користили старо словенско пиће, медовину. У позном средњем веку вино је постало омиљено алкохолно пиће код српске властеле. Држано је у посудама од земље, дрвеној буради и јарећим мешинама. Вино је било значајно и у црквеним обредима, зато су манастири настојали да имају своје винограде.¹

Керамичке посуде из XIV и XV века. Народни музеј у Крушевцу

¹ Забележено је да су у Србији, у време првих Немањића, вино хладили ледом и тако пили.

Болести и лечење

Пре појаве школованих лекара и апотекара, видари, травари и врачари били су људи који су се бринули о болесним. О видарима, гатарима, врачевима и чаробницима нема превише записа.

Основне представе о анатомији и здрављу Срби су донели из прадомовине. У прилог томе говоре заједничка стара словенска имена за поједине делове тела и неке органе. Стари Словени су веровали да су основе живота човека душа и дах, а да животну снагу дају крв и телесни сокови. У лечењу користило се лековито биље. Познавали су неке биљне лекове и отрове и њихов утицај на здравог и болесног човека. Појаву већине болести нису могли да објасне на исправан начин. Медицинска знања била су на ниском нивоу.

Стара словенска знања о здрављу и болестима су се допуњавала и мењала под утицајем медицинских знања, која су у српске земље продирали из Византије, али и са запада преко градова на Јадранском мору. Веровали су да болести настају и због деловања злих натприродних сила и бића. Раширено је било уверење да излечење може доћи као последица молитви натприродним силама (божанствима). Првобитно су те молитве и ритуале изводили видари и врачари. После прихватања хришћанства, хришћанска црква је преузела улогу да обавља молитве за оздрављење од болести, које су последица „злих духова“. Када се архиепископ Сава вероватно 1219. вратио у Србију, према Доментијану Хиландарацу, затекао је брата болесног. Помазао га је светим крстом освећеном водом и изговорио молитву и Стефан Немања II је оздравио. Веровало се у исцелитељско деловање светаца, њихових остатака и њихових икона. То је био део „чуда“ у која су веровали средњовековни људи. Побожни људи су изгледа „слепо“ веровали у та чуда. Зато у неким случајевима тих „чудних оздрављења“ није могуће искључити да је оболели излечен сопственом вером да ће га неки светац излечити. То би личило на делство „лечења“ лажним лековима, тј. лековима који немају никакво стварно хемијско дејство, али код неких људи на необјашњив начин, или сугестијом доводе до излечења (тзв. плацебо ефекат).

Прве познате болнице код Срба са лежајима за болесне постојале су уз манастире Студеницу и Хиландар. Оне су створане по угледу на сличне у Византији. Манастирска правила предвиђала су, поред молитви и рада, и добротинства. У добротинства су спадали гостопримство, поучавање и нега болесних. После мале болнице у

Хиландару, Сава је основао сличну почетком XIII века и у Студеници са десетак кревета за болеснике. Управници манастирских болница код Срба су бирани из реда монаха. Они су били приучени да обављају посао лекара. У манастирима су постојали медицински рукописи са записаним лекарским искуствима из Византије, као и италијанских и француских медицинских школа.¹ Говори се о лечењу зубобоље, главобоље, чирева, грознице, избацивању камена и другим болестима. У сачуваном *Хиландарском медицинском кодексу* доста пажње је посвећено чистоћи хране. Као лекови спомињу се мед, смоле, маховине, вино, делови од животиња, корени и плодови биљака и слично. Око трећине *Хиландарског медицинског кодекса* посвећено је појавама везаним за репродуктивне способности жена и мушку полну немоћ.²

У наше приморске градове лекари су долазили из Италије, као и апотекари. Први апотекар у Србији спомиње се у Котору 1326. У време Стефана Уроша III у Котору је боравио и школовани лекар Филип из Италије. У време Душанове владавине (око 1350) у Котору била је саграђена једна болница. У трећој деценији XIII века у Србији Стефана Уроша III лечио је лекар-магистер Егидиус. Од XIV века лекари из Дубровника одлазили су у српске земље владарима и обласним господарима. Средњовековни лекари препоручивали су неке и данас прихватљиве начине помагања болеснику као што је било давање куваног воћа. Ипак, често су примењивали пуштање крви, верујући да тако успостављају равнотежу четири течности у телу човека и отклањају поремећај који је проузроковао болест. Лекарско умеће преплитало се и са астролошким прорицањима. Тако се, нпр. прихватало веровање да постоје дани повољни за пуштање крви или неки други облик лечења. Ни после појаве лекара није било велике промене у употреби трава и биљака у лечењу.

Средњовековна медицина била је немоћна пред већином болести. Неизлечиве болести и епидемије нису правиле разлику између богатих и сиромашних. У средњем веку нарочито злогласна била је „куга“. То је било заразно, оболење које се преносило са човека на човека и у великом броју се завршавало смрћу оболелих. Данас знамо да бацил који изазива кугу код човека, преносе инсекти и мишеви. Најпознатија епидемија куге била је средином XIV века („црна смрт“). Појавила се у пролеће 1347. у Константинопољу.

1 У тим књигама полази се од знања Хипократоваца и Клаудија Галена.

2 *Хиландарски медицински кодекс* је зборник, углавном, настао превођењем (од XIII до XV века) са латинског више медицинских списа који су били намењени лекарима. До нас сачувани ћирилични рукопис је настао крајем XV века и у XVI веку. То сведочи да су састављачи вероватно били Срби, а садржај показује да су били добро упознати са тадашњом медицином у западној Европи.

Ширила се даље и захватила целу Европу. Процењује се да је од ње (1347-1350) умрла трећине европског становништва. Богати грађани настојали су да напусте пренатрпане градове. У граду са збијеним кућама, малим улицама и много прљавштине, болести су се брзо шириле. Цар Стефан Урош IV Душан се са породицом од заразе склонио на Свету гору 1347-48. Када би се појавиле велике заразе, свештеници су се молили Богу да се заустави ширење болести.

Данас се претпоставља се да је велики део смрти доносила и туберкулоза, која је једна од болести која се у писаним изворима крије иза средњовековног израза „немоћ”. Од других болести спомињу се велике богиње, лепра или губа (која се раширила нарочито од времена крсташких ратова) и др. У Дубровнику од краја XIII века доношене су одлуке да се лепрозни изолују и живе даље од града. Стефан Урош III је подигао објекат за лепрозне код своје задужбине Дечана. Слични лепрозорији постојали су у Босни (најчешће уз фрањевачке манастире) у Сребреници, Фојници, Јајцу и другим градовима.

Одевање и изглед

У правилу становници из северних предела имају светлију боју косе, често жуту (коју само у случају косе називамо плавом косом), а понекад и риђу. Такви риђокоси дошљаци са севера били су упадљиви на југу међу људима са тамнијом косом. То је нагласио и Прокопије када је у VI веку за Словене записао: „сви су високи и необично јаки, а у погледу боје тела и косе нису ни одвише бели, односно плави, нити сасвим прелазе у црно, него су сви риђи”. Остали ромејски писци, такође, Словене описују као високе и јаке, али такви су били гледано очима Ромеја и мерено њиховим мерилима. Истраживања средњовековних гробова код Срба указују да су били обично високи између 160 и 176 центиметара. Код Срба и других народа на истоку Европе мушкарци су носили дуге браде и косе.

У време доласка на Балкан, Словени мушкарци су носили панталоне. За панталоне је било више назива – гаће, пеленгаће, као и пеленгири (широке панталоне до колена од кудеље и лана), бене-вреци и бечве, првобитне су панталоне са прорезима са стране. Око паса су носили украшене појасеве, о које су качили нож, а после и кесу за новац. Властела је носила посебне штапове, а владар владарско жезло. Одећа обичних људи, сељака и пастира, углавном је била лоше израде а прављена је код куће од коже, вуне и лана. Већином је била небојена, односно природне боје материјала од

кога је направљена. Мушкарци су носили хаљине,¹ платнене гуње-ве и кожухе. Одећа у доба Немањића прављена је по узору на одећу византијске аристократије. Таквих утицаја било је и пре и после. У позном средњем веку дуга тесно скројена хаљина, копчана напред (кавадион), је била најчешћи вид одевања властеле у Србији. Испод хаљине властела је носила свилене, беле кошуље. Преко кавадиона стављан је појас, са извезеним украсним представама животиња и преплета, и платнени или крзнени огртач. За појасом су носили и убрусе.

Богатије становништво носило је бољу одећу и обућу, коју су израдили домаћи мајстори, или је била увезена. Свечана одећа била је обојена. Огртачи (плаштови) зелене боје виде се на минијатурама у *Мирослављевом јеванђељу*. Плашт је ношен преко тунике (хаљине) и закопчаван је фибулом (копчом) на десном рамену. Једна сачувана украсна фибула из XIII века припадала је кнезу Захумља Петру.

Кројачи су називани „шавци”. Жене су на стећцима и фрескама ређе приказиване. Властелинке су сликане са хаљинама и сукњама са уским струком, дугим до земље. Рукави су могли бити уски или широки. Ношене су и мараме (убруси), копрене, капе, сребрне или позлаћене украсне круне. Младе жене могле су бити гологлаве, а као невесте у Дубровнику носиле су круне. Жене су носиле минђуше, при томе теже минђуше биле су украс на марамима, а не на ушима, ланчиће (најчешће са крстом), наруквице („гривне”) и прстење од бакра, сребра и злата.

Коришћене су капе, шубаре, за које се мисли да су коришћене и у време сеобе Словена, и шешири различитих облика. Ношени су огртачи са капуљачом, вунени или од финије тканине. Касније је капуљача одвојена од огртача (пелерине). Теодор Метохит је записао да Срби (Трибали) носе једну врсту мале капе, сличну оној коју данас носи римски папа, а која ничему не служи. Очито је диктат моде био јачи од функционалности.

Обућа је прављена од коже. Обично становништво обувало је грубо израђене кожне опанке („црвље”), који су ремењем били учвршћени за ножни зглоб. Овакав облик обуће је коришћен дуго, још од времена насељавања Словена. Становништво је носило и „скорње” (чизме). У градовима су ношене и боље израђене ципеле. Велика већина средњовековног становништва обућу је првенствено

1 На фрескама су често сликане хаљине дужине до колена са рукавима и танким опасачем или конопцем око појаса. У сандуку са посмртним остацима кнеза Лазара сачувани су остаци његове одеће. Његова свилена хаљина је дужине 140 центиметара и шири се надоле. Рукави су широки до лаката, а затим се сужавају. Ланено дугме има металну плочицу са рељефом шлема са роговима.

носила зими, а лети су ходали боси, као што се то види на слици пастира у Сопоћанима.

Путовања и путеви

Средњи век почео је великим сеобама племена и народа. То доба названо је Велика сеоба народа. Касније, када је дошло до трајнијег насељавања становништва на Балканском полуострву путовали су домаћи људи и туђинци, појединачно или у дружинама. Путовали су људи из свих друштвених слојева. Путовало се ређе запрежним колима, чамцима и бродовима, а чешће на коњу, маргарцу или пешке. Пешак је дневно могао прећи око 20 километара, а гласник са добрим коњем око 60 километара. Царски гласници у Византији могли су пут од Београда до Цариграда да пређу за око 14 дана, али су обични путници ту раздаљину прелазили за око 33 дана. Путовање добрим путем од Солуна до Београда трајало је око 8 дана. Према Св. Сави, монах Симеон путовао је спорије и од 8.10. до 2.11.1197. прешао је пут од Студенице до Свете горе. Путовање трговаца од Дубровника до Новог Брда трајало је од 7 до 14 дана, зависно од временских услова у којима се одвијало. Спорије се путовало лошијим путевима и са више терета.

Владари су велики део владавине проводили на путовањима по својој држави. Чланови владарске породице слати су понекад у далеке земље као таоци. Милутинов син принц Стефан Урош био је послат Татарима, северно од Црног мора, а после цару у Цариград.¹ Владари су слали и своје поверенике (поклисаре, посланике) у дипломатске мисије. Путовања су била обавеза владаревих писмоноша и гласника. Властела је редовно одлазила на владареве саборе и у његове војне походе.

Трговци, занатлије и уметници путовали су настојећи да нађу боље услове за живот и зараду. Познат је пример немачких рудара Саса који су из Угарске средином XIII века дошли у Рашку. Они су и даље путовали по Босни и Рашкој тражећи руде. Развој рударства повећао је број трговаца који су долазили из приморја (Дубровник, Котор, ...) у унутрашњост, али и њихову размену са Италијом. Руде су одношене из српских земаља, а у њих су доношени производи италијанских занатлија. Власи су, као номади сточари, спадали у

1 Милутинов син Стефан се у марту 1306. први пут јавља у писаним изворима са тим именом. У истој повељи он је означен као наследник престола. Касније када је постао краљ он се потписивао као „Стефан Урош Трећи“. Зато раније није било јасно које име је добио приликом рођења. Вероватно је прво по деду краљу Урошу I назван Урош, а име Стефан добио је тек као престолонаследник.

чешће путнике на Балканском полуострву. Посебну врсту путника чинили су просјаци. Ширење хришћанства поговодало је просјацима, јер је давање милостиње замишљано као богоугодно дело.

Мисионари су често путовали у намери да шире хришћанство. После су чланови цркве путовали у место где је био манастир у коме ће боравити, или је парох (презвитер) одлазио у парохију коју му је епископ доделио. *Душанов законик* је 18. чланом забрањивао да монаси живе у области у којој су живели пре замонашења. Веровало се да се посетом нарочито светим местима и местима где се чувају остаци светаца (реликвије или мошти) постиже прочишћење душе ходочасника. Позната су и дужа путовања Саве Немањића у Свету земљу. Ближе одредиште ходочасника били су манастири на Светој гори или манастири са гробом светитеља у Србији. Они који би напустили своју скромну кућу и посетили Студеницу, Дечане или неки други значајни манастир, сигурно су дуго памтили ту велику и раскошну грађевину. За католичке ходочаснике из приморја циљ је, поред Свете земље, била посета Риму и другим светим местима католичанства.

У путовањима у средњем веку жене су можда мање учествовале него мушкарци. Постоји знатан број записа о путовању властелинки. Земљорадник је могао путовати по наредби или по одобрењу свог властелина, али је могао и побећи са земље коју је обрађивао за господара. Под ликом обичног путника могао се крити и ухода. Уходе су слате да извиде прилике у туђим земљама. Путовања су била тешка због лоших путева, невремена и пљачкаша.

Правих путева, како их ми днас замишљамо, у средњовековној Србији и Босни једва да је било. Стари римски путеви, *Via militaris* (Београд – Гроцка – Браничево – Равно – Ниш) и *Via Egnatia* (Драч – Солун), касно су ушли у састав Србије или су ишли уз њену границу. Чак су и ти путеви били запуштени. Делови пута којим су се могла кретати запрежна кола били су прилично кратки. Трговачки путеви биле су уске стазе ширине до око два метра. Делови тих трговачких путева понекад су били поплочани каменом, а други делови били су једва проходни. Главно превозно средство на Балкану у средњем веку био је коњ. Долина Неретве служила је за важан пут са мора у унутрашњост (*Via Narente*). Из Дубровника трговци су преко мора или обалом преко Стона ишли до ушћа Неретве. Одатле су кретали трговачки каравани долином Неретве према Коњицу, а затим преко Иван планине у Босну, према Високом и Сутјесци. Средњу Босну пут је на истоку повезивао са Сребреницом или Зворником, а преко Дрине се ишло према Руднику. Други важан пут био је Дрински пут (*Via Drine*), њиме се од Дубровника ишло преко Требиња, Билеће,

Гацка, Фоче, Вишеграда, Пљевља у Полимље, тј. обично у Пријепоље. Из Полимља роба се даље преносила према долини Ибра и Звечану. Одатле пут је даље водио према Приштини и Скопљу. Од Приштине одвајао се и пут према Новом Брду. Из долине Ибра могло се ићи долином Топлице у Ниш, или на север преко Борача у Рудник. Значајан је био и пут долином Мораче (преко Рибнице) према Брскову, Плаву, а затим се стизало у Пећ. У унутрашњости био је важан саобраћај на Космету између Призрена, Приштине и Трепче.

Путовања су била несигурна и законима се настојала осигурати безбедност путника. Село, на чијем подручју би била почињена пљачка или друго насиље разбојника према путнику, заједнички је одговарало за злочин, уколико се злочинац не ухвати. Чланом 158. *Душанов законик* прописивао је да за злочин на путу у пустом пределу („пусто брдо“) између села и жупа одговарају околна села. *Душанов законик* обавезује и крајишнике (властелине) да одговарају за безбедност оних који путују кроз њихову област. Исти, својим 157. чланом прописује да у жупама, у којима нема једног власника, него постоје села под влашћу и цара, и цркве и властеле, царев кефалија (градски старешина) или судија постави заједничке страже да чувају путеве. Данас много истицано гостопримство према странцима, има корене у старој потреби да се осигура сигурност путовања и старијим обичајним и писаним законима.

Градови у унутрашњости

Средњовековно феудално друштво првенствено је друштво са бројним пољопривредним (земљорадничким и сточарским) насељима. То пољопривредно становништво у позном феудализму, по правилу, било је зависно од властеле и није могло својеволјно да напусти земљопосед. Становништво града било је лично слободно. Градова није било много, а и број становника у већини градова био је мали. Пре већих камених утврђења, која уобичајено везујемо за слику средњовековног града, постојале су мање тврђаве грађене од дрвета, земљаних насипа и заштитних ровова. Немамо јасну слику тих дрвених тврђава. Постојале су сигурно на прелазу из XI у XII век у пограничном појасу Србије и Византије. Тада их спомиње Ана Комнина пишући о ратовима свог оца цара Алексија I против Срба. Александар Дероко замислио је да су те тврђаве личиле на оне у западној Европи и касније камене куле османлијских феудалаца на Балкану. По њему то су већином биле појединачне високе дрвене куле. Те куле у приземљу имале су бунар или цистерну за воду. Ту

су могле бити залихе намирница. Поред тога то приземље служило је и за склањање коња и стоке. Изнад је био спрат на коме су боравиле слуге и пратња властелина господара куле. Властелин је вероватно, са породицом, живео на највишем спрату. Грађењем добро утврђеног дворишта око те првобитне куле настајале су веће тврђаве. Када је дрво као грађевински материјал заменио, сигурнији и трајнији, камен настале су нама препознатљиве тврђаве из позног средњег века. Од XII века међу грађевинама у српским земљама истицале су се такве камене тврђаве. Оне су биле војна управна и градска средишта. Камена утврђења често су грађена на узвишењу уз неки важан пут. Грађена су на узвишењу како би била лакше брањена од напада непријатеља, а уз пут да би се из њих надгледало ко пролази путевима.

Градска насеља у Србији и Босни слабије су нам позната од градова у приморју (Котор, Бар, Улцињ, Будва ...) или градови које су српски владари преотели од Византије (Ниш, Скопље, ...). Нека од рударских и трговачких насеља у позном средњем веку израсла су у значајне градове. То се посебно односи на Ново Брдо, које је постало најбогатији град у средњовековној Србији.

Град Ново Брдо налазио се на око 1.100 метара надморске висине, око 20 километара југоисточно од Приштине. Ново Брдо у XIV и XV веку било је најзначајније привредно средиште у српским земљама. То насеље рудара, трговаца и занатлија, личило је на слику коју уобичајено имамо о средњовековном граду. Данас су највидљивији остаци средишњег, мањег, утврђења са шест великих кула, чије су камене зидине дебљине око 3 метра. У њему је била смештена управа града и било је последње и најјаче упориште одбране града. Налазило се на најузвишенијем терену. Испод је био већи део утврђеног градског насеља, тзв. „доњи град”. Крај две стране заштитног зида „доњег града” сачувани су остаци широког рова, који је отежавао прилажење непријатеља зиду. Градске капије дању су биле отворане, а ноћу затворане. На зидинама града била је стража, а ноћу она је пролазила празним градским улицама.

Остаци грађевина изван зидина, северно и источно, припадали су тзв. подграђу. Део града изван сачуваног каменог утврђења био је неколико пута већи. Ту су, поред стамбених кућа, били већи трг, радње занатлија и трговаца, а изгледа и главна црква. Према проценама, преко 8.000 становника је могло живети у граду на врхунцу његовог развоја. Статут (градски правилник) Новог Брда сачуван је само делимично уз рударски законик деспота Стефана. На основу тог документа претпоставља се да су у унутрашњости државе Немањића, прво у насељима рудара, створена и већа 12 „пургара”, тј.

градских већника. Реч пургар је изведена од немачке речи „бург” (мала тврђава). Градско веће и градски старешина, кога је поставио владар, управљали су градом. Тако су рударска насеља, у којима су били Саси, статутом и градским већем имала извесну самоуправу. Према средњовековним мерилима, Ново Брдо је био велики и добро организован град.

Основна занимања градског становништва, за разлику од сеоског, били су занатство и трговина, али у градовима било је много становника који су се бавили пољопривредом. Српски градови били су у привредном погледу првенствено средишта управе, рударства и трговине. У време Српске деспотовине дошло је до знатнијег развоја занатства. У Новом Брду постојале су десетине заната. Све занатлије у Србији називани су мајстори, а они који су обављали теже и сложеније послове протوماјстори. Занатлије су живеље у граду и подграђу. Били су удружени у братовштине (еснафе). Братовштина или еснаф је удружење у коме су били занатлије исте струке, нпр. сви пекари, у једном граду. Братовштине су имале своја правила по којима су радиле све занатлије. То је утицало да су производи свих занатлија у братовштини били углавном уједначене каквоће. Временом су производи домаћих мајстора постајали бољи. Братовштине су имале и заједничку касу за помоћ оболелим, удовицама и сл. У време рата братовштина је представљала једну целину (јединицу) унутар војске која је бранила град. Становништво градова, поред плаћања пореза владару, имало је обавезу да одржава градско утврђење и учествује у његовој одбрани. Трговци из приморја су куповали куће у рударским средиштима. У Новом Брду у XV веку постојала је бројна колонија Дубровчана. Поред Новог Брда, тада је нарочито значајна насеобина Дубровчана била у Сребреници. Старешина тих дубровачких колонија звао се конзул. Биран је на годину дана и један за Српску деспотовину, односно Босну. У XV веку Дубровчани су имали трговачке и занатске радње, магацине, куће, у многим српским рудницима и трговима, а уз градове винограде и друге земљишне поседе. Неки од њих били су закупци и власници делова рудника и царина. Могли су постати службеници српске властеле и владара.

Поред градова, уз манастире и властелинске дворове живеље су занатлије одређене да обављају неке посебне послове. Такви су били пекари, месари, грнчари, калајџије, ткачи, вунари, обућари, седлари, оружари (стрелари, штитари, мачари...) и други. Слично као што је у градовима било пољопривредног становништва, тако је и у селима уз пољопривредно становништво било и мало занатлија.

Заштитне куле и канал Ђурађевог двора у Смедереву

Остаци двора деспота Ђурађа (Мали град) у Смедереву.

Најприметнији су били ковачи, који су правили и поправљали метална оруђа. Поред њих, постојали су грнчари, дрводеље и други.

Од времена османлијских освајања настајали су утврђени градови које су подизали обласни господари и владари, као своје престонице. Најпознатији такви примери су Крушевац кнеза Лазара и Смедерево деспота Ђурађа. Средњовековно Смедерево, са остацима деспотовог двора (тзв. Мали град), боље је сачувано.

Развој трговине утицао је на развој тргова. Именицом трг у средњем веку означавала се и роба којом се трговало и место где се трговало. У другој половини XII века постојао је значајан трг Дријева на ушћу Неретве. Да би лакше трговали, и манастири су имали своје тргове. Тако се у близини Милешева развио трг Пријепоље. Трговина у градовима и на трговима била је стална, али на дан неког црквеног празника у граду је одржаван већи сајам. Тада се окупљало више људи ради трговине. Тргови су постајали претесни за све који су тада долазили. Сајам је могао трајати и неколико дана.

Обавезама зависних сељака, у власништву владара, властеле и цркве, нашле су се велике количине пољопривредних производа. Део тих производа они су трошили за своје потребе, а вишак су износили на тржиште. Развој рударства, нарочито племенити метали, привукли су већи број трговаца у Србију и Босну. Највећи број трговаца је долазио из Дубровника и других приморских градова. Писани трговачки уговори су сачувани од друге половине XII века.

Главни преносиоци трговачке робе били су власи, јер су добро познавали путеве на Балканском полуострву и имали довољан број товарних грла.¹ Караван (прво се звао „турма“, а од XIV века јавља се име караван) који је долазио на неки трг, плаћао је царину на робу која је продата на том тргу. У Србији, ако је роба продата на владаревом тргу, царина је плаћана владару, а ако је продата на манастирском тргу, онда је царина припадала манастиру. Поред царине, караванима је наплаћиван и прелаз преко река, тзв. бродарина. Уз то моћни феудалци могли су да затраже да се и њима да део робе која прелази преко њихове територије, а дешавале су се и пљачке.

У Србију и Босну увожени су со, вина, уље, рибе, јужно воће, лекови, зачини, сапуни, мириси, накит, драго камење, посуђе, фине и јефтине бојене тканине (од памука, вуне и свиле), метални предмети од игала до оружја, које је произведено у радионицама на западу. Из Србије и Босне су извожени племенити метали, восак,²

1 Плаћање за привремену употребу влашког коња могло је износити трећину или чак половину његове вредности по којој је трајно продаван.

2 Восак је поред метала био најзначајнији извозни производ.

крзна, сир, олово, мед, жива стока, а из предела у које су могли да дођу бродови и житарице. За осветљавање, се поред свећа, користила луч.¹

Дубровчани и Которани су се највише бавили посредничком трговином. Они су робове, коње, живу стоку, восак и друге робе бродовима превозили у Италију. Трговину племенитим металима, који су из Дубровника и Котора преношени у Италију, држали су у својим рукама најбогатији трговци.

Поред владара и властеле, током XIV и до средине XV века, све је више било домаћих људи у Босни и Србији (у Новом Брду, Призрену, Приштини и другде) који су се бавили спољном трговином. Они су узимали од Дубровчана робу на кредит или за новац, а дуг су измиривали извозном робом, коју су давали кредитору. Појединци из Србије и Босне су куповали куће у Дубровнику и добијали дубровачко грађанство. За велике трговачке подухвате стварана су трговачка друштва. Дешавало се да Дубровчани, Млечани, Власи и Срби учествују у таквом друштву. Грађани, властела и владари из Србије и Босне посуђивали су новац у Дубровнику уз остављање залога. Српски владари и властела су свој новац и драгоцености остављали на чување у Дубровник. Дубровник је вршио улогу трговачког и банкарског средишта за српске земље.

Трговину на подручју Македоније углавном су држали трговци из Солуна.

Градови у приморју

Изузимајући од српских владара независни Дубровник, најзначајнији романски град на српском приморју био је Котор. У средњем веку Котор је био, углавном, под влашћу српских владара и крупне властеле. На примеру Котора, уз допуне из Дубровника, може се стећи увид како је изгледао живот у средњовековном граду.

Средњовековни град Котор настао је на малом, равном, скоро троугаоном простору, са неједнаким страницама.² Море је са западне и јужне стране града. Источно од града биле су стрме падине планине, а уз северни зид града протиче једва неколико стотина метара дуга речица Шкурда. Константин Јиречек је процењивао да је Котор имао око 650 кућа.

1 Луч је отцепљени комад лако запаљиве боровине богате смолом.

2 Две дуже странице (југозападна и источна) дугачке су више од 400 метара, а северна има око 340 метара ваздушном линијом. Град су штитиле градске зидине. Данашње зидине су из времена венецијанске управе Котором.

Романски градови у приморју имали су одређену границу своје територије и значајну самоуправу о којој говоре њихови статuti. За Котор су сачувани делови градског статута који су настали од почетка XIV века. Градом је у име врховног владара управљао кнез (странац или Которанин). Он је имао извршну власт, бринуо о сакупљању пореза за владара и одбрани града. У Котору су у XIV веку тројица судија бирани, на годину дана, уместо кнеза. Судије су биране од стране Малог већа, а после од Већа умољених. Некадашњу градску скупштину мушкараца заменило је веће градских племића, тзв. Велико веће. Становништво у Котору било је, већином, католичке вероисповести и као верског старешину имало је бискупа. Которски бискуп био је често пореклом домаћи племић. Имена становника у приморским градовима су српског, романског, влашког, арбанашког, а ређе грчког порекла.

Которани су трговали са унутрашњошћу српских земаља. Једном седмично у граду су се одржавали вашари на којима су сељаци и грађани трговали. Међу сељацима из околине долазиле су и сељанке и продавале прехрамбене производе или платно. Улице и малени тргови тада су били закрчени од људи, који су се сакупили ради посла, али и забаве. Главни трг је био простор код катедралне цркве Св. Трипуна. До средине XV века вашарни дан је био недеља, а од тада субота. Сељаци су вашар користили да посете и мису у цркви Св. Трипуна. Посебан градски празник био је дан Св. Трипуна. Катедрална црква Светог Трипуна била је место испред кога су објављивани важни закони, а у њој су чувани документи који су били важни за которску општину. Становницима је забрањивано да на вашарима и свадбама у цркви играју уз звуке тамбура, труба и фрула. На трговима и улицама, глумци су играли своје представе.¹ Улице су биле уске и не нарочито уредне. За Дубровник је сачуван податак да је тек почетком XV века забрањено да се пуштају свиње да трче улицама. Око улица уздизале су се куће на два или три спрата, грађене од дрвета, камена и опеке. Прозорски отвори имали су дрвене капке. У приземљу могла су бити складишта, крчме, занатске, трговачке радње и нужници, а спрат је служио за становање. Богатији грађани могли су имати целу кућу, а сиромашнији су живели у једном делу куће или једној соби. У крчмама је продавано пиће и храна, а као и другде играле су се и игре. Неке од њих су игра мице и игре коцкицама какве се и данас користе у играма, а у XV веку у Дубровнику се спомињу карте и шах (који је преко Арабљана стигао из Индије). У време нерадних дана,

1 Теодосије Хиландарац спомиње представе на јавним местима, које је обични свет гледао. Он их осуђује због „штетних песама“ и „непристојних речи“.

празника, у градовима и селима мушкарци су се такмичили у гађању луком и стрелама. Из једног документа са краја XV века сазнајемо да су се на тргу испред врата цркве Св. Трипуна деца играла игре „орасима на рупе”.

Занатска радионица истовремено је била и трговина за продају, а њен зид према улици имао је велике дрвене поклопце, који су се дању отварали и тако представљали излог за пролазнике. Почетком XIV века доношена је законска забрана да Которани граде спратове изнад улица без одобрења општине, као и забрана за градњу балкона изнад крова суседне куће. У XIV веку постојао је и судски спор да би се спречио покушај једног суседа да направи прозоре насупрот већ постојећим прозорима другог становника Котора. Столари су за куће израђивали прозоре, степеништа, ормаре, клупе и кревете.

Као кухиња коришћене су просторије у приземљу и поткровљу, а неке куће имале су пекару за хлеб у дворишту. Постојале су посебне грађевине које су служиле као заједничке кухиње, у којима су кували сиромашни. Код кућа са више просторија постојале су оставе, собе за залихе и подруми. Важан део намештаја представљала је шкриња (сандук). У њој су чуване ствари, одећа или храна. На њој се седело или спавало, а служила је и као сандук за преношење ствари. Септичке јаме суседи су правили понекад заједнички.

Поред речнице на којој су били млинови, а жене прале веш, град је имао више бунара. Которски племићи у близини Котора имали су винограде, маслињаке, воћњаке и друге земљопоседе.

У домовима богатих Которана радиле су слушкиње. Оне су биле група са мало права у друштву. Доносиле су хлеб од пекара, воду са бунара и обављале друге послове. Могле су бити сиромашне слободне особе које склапају уговор о служби, или су биле у ропском положају. Газда је давао послузи одело, храну и одређену количину новца. Као послуга и шегрти у Котор и Дубровник долазили су девојке и младићи са подручја данашње Херцеговине и Црне Горе.

Занатлије су биле организоване у еснафе. Жене су се у Котору бавиле и разним занатима, а често су правиле свеће и опанке. Из прве половине XIV века у судским папирима забележен је спор у вези са издавањем простора у једном подруму женама које су давале полне услуге. Из овог спора није потпуно јасно да ли је у Котору постојала јавна кућа, као што је то било у Дубровнику. Продаје полних услуга (проституције) било је у већим градовима. Продаја полних услуга виђена је као непристојно занимање, а средином XV века донета је одлука о истеривању проститутки из Дубровника.

Дубровник

Дубровник

На српском приморју најзначајнији средњовековни град био је Дубровник. Настао је из два мала насеља. Према писању цара Константина VII Порфирогенита: „Рагужани некад давно држали су град звани Епидаврос ... када су Словени освојили остале градове у покрајини, би освојен и тај град, те једни беху убијени, други заробљени, а неки, успевши да побегну” населише се на стени уз обалу. Они су тако вероватно почетком VII века створили насеље које су назвали Рагузијум. Насупрот насељу Романа, на обали створили су своје насеље Словени. То насеље названо је по дубрави (шуми) Дубровник. Када је затрпан мореуз и претворен у улицу (Страдун), та два насеља спојена су и настао је средњовековни град са два имена.

Приморски градић дуго је признавао власт византијских царева. Становништво се бавило више рибарством и занатством, а мање пољопривредом и трговином. Почетком XI века у Дубровнику се спомиње постојање властеле (*nobiles*). Од XII века можемо пратити и значајнију улогу трговине у градској привреди Дубровника. Крајем XII века Дубровачка општина обухватала је око 20 километара приобалног подручја.¹ Градом су управљали кнез и скупштине, које су још чинили властелини и народ, на којима су доношене важније одлуке. Племство још није било потпуно потиснуло обични народ из учешћа у власти. Од 1205. Дубровник је признавао власт Венеције.

1 Крајем XII века први пут се спомиње у документима „*communitas Ragusina*”.

Венецијанци су као кнеза у Дубровник слали свог племића. Утицај Венеције допринео је да у управи Дубровником настане период пораста улоге кнеза и Малог већа, у које су именовани Дубровчани. Средином XIII века острво Ластово признало је власт Дубровачке општине. Најстарији познати статут Дубровника је из 1272. Њега су прихватили Мало и Велико веће, а потом и скупштина грађана.

Процењује се да је до краја XIII века дубровачко становништво већином било словенизовано, али је малобројна властела и даље упорно настојала истаћи своје романско порекло. Од времена краља Уроша I Дубровник је плаћао Немањићима 2.000 перпера годишње. Ово плаћање од времена краља Стефана Уроша II Милутина вршено је о Митровдану. Зато се то плаћање звало светодимитариски доходак. Привредно јачање Дубровника је остварено захваљујући посредничкој трговини. Дубровчани су преносили робу из Србије и Босне у италијанске градове и обрнуто. Дубровачка трговачка флота постала је највећа у Далмацији. Дубровник је формално признавао власт угарског краља од 1358. године, али тада је постао стварно самосталан и претворио се у феудалну републику. За разлику од околних феудалних монархија, у Дубровнику је највиши представник власти кнез био биран. Најважније тело постало је Велико веће. Неколико десетина представника властеле било је у значајнијем Већу умољених, које се спомиње од 1253. Веће умољених доносило је важније одлуке. Велико веће бирало је Мало веће на годину дана, које је имало извршну власт. У Мало веће је бирано 12 чланова, а од када је последњи венецијански кнез у фебруару 1358. напустио Дубровник, њих 12 се мењало сваки месец на месту кнеза (rector).

У Великом већу, које је постојало од 1235. године, били су сви одрасли мушкарци из дубровачке властеле. У различито време било их је 200 до 550 особа. У другој половини XIV века властела у Дубровнику се затворила и није примала нове породице у властелу. Без учешћа у управи остали су обични грађани (трговци, занатлије, радници, поморци, рибари). Нижи положај у друштву од грађана имали су сељаци који су обрађивали земљу племства ван градских зидина, а најнижи је био положај робова.

Дубровник је, поред трговачких, имао и културне везе са градовима у Италији. Млада дубровачка властела одлазила је на школовање у италијанске градове. Из Италије у Дубровник су долазили писари, лекари, уметници, занатлије и други да раде и живе. По узору на Италију, у Дубровнику је створена службена канцеларија са писаром за бележење трговачких уговора. Италија је била узор и за стварање општинске (основне) школе у Дубровнику. На њено осни-

вање утицао је развој робноовчане привреде и потреба да се стекну знања потребна за трговину (читање, писање, рачунање и право). У њој су се у XIV веку образовали припадници племства. Дубровчани су ради образовања доводили учитеље и са Апенинског полуострва. Тако је Дубровник добио школоване писаре и пословне људе. Дубровник је био посредник и у преношењу знања из италијанских градова у Босну и Рашку.

Економско јачање Дубровника довело је до замене дрвених кућа каменим. Тај процес довршен је у првим деценијама XV века. У првој половини XV века за Дубровник Онофрије де ла Кава изградио је водоводни канал дуг око 10 километара, који се користио до XX века. Чувена општинска зграда, Кнежев двор, такође је данашњи изглед добила у XV веку, као и највећи део градских зидина. Данашња тврђава у Дубровнику саграђена је између XIII и XVI века.¹

Велики утицај у Дубровнику имала је Католичка црква. Вековима Дубровник је био нетрпељиво средиште католичанства. Зато је упорно ширио католичанство на подручјима која је добио од Србије и Босне и ометао да се на територији под влашћу Дубровника очувају, или граде православне цркве.

Кнежев двор

Трговина робљем

Античко ропство није без трага нестало као ни колонат. У смањеном обиму и делимично измењеном облику колони и робови очувани су на територији романских приморских градова. Наравно

¹ Унеско је ту тврђаву прогласио за заштићену културну баштину света.

постојали су и „отроци” у унутрашњости и људи који су због дуга, привремено морали радити као робови, за повериоца, док не плате дуг. Христијанизација није довела до потпуног укидања ропства. Робови у средњем веку били су углавном слуге, кућни робови. За разлику од античког ропства, господар роба није могао некажњено убити. Трговина робљем и положај робља били су уређени статутима градова. Од краја XIII века у дубровачким документима има доста података о довођењу робова из Босне. То су особе које су отели трговци и после их продавали као робове или су их као децу трговцима продали родитељи. Подаци о продаји властите деце у робље говоре о великом сиромаштву у коме је повремено живео део становништва. Робље су продавали и властела и босански владари. Већина робља била је женског пола. Главно место за продају робља био је трг Дријева. Трговином робљем бавили су се Дубровчани, Которани и други. Робови су већином постајали слуге у кућама богатих грађана приморја и Италије. Тек у другој половини XIV века у Дубровнику је донета забрана да се православни Срби и Арбанаси продају као робље. Према тадашњем хришћанском схватању, „јеретици” из Босне и даље су могли бити претворени у робове. Трговина робљем није потпуно престала. Тек средином XV века у Венецији је донета забрана да се тргује Словенима и Арбанасима као робљем. У XV веку, у време пада херцегове земље, у Дубровнику се спомињу људи из области Требиња, који се баве хватањем робова. Тада се дешавају и појаве да неко са дубровачке територије буде ухваћен и продат као роб Османлијама.

Саси и неки други странци

У средњовековној Србији и Босни пословно су боравили бројни странци. Од њих познатији су Дубровчани, Саси и плаћени војници. У септембру 1186. Дубровник је са великим жупаном Немањом I, а у августу 1189. и са баном Кулином, склопио трговачке уговоре. Из тих уговора видимо да су Дубровчани могли несметано да се крећу по Србији и Босни, да напасају своју стоку и секу дрва. Поред тога, били су ослобођени плаћања десетине српским владарима. Сличне повластице добили су и Саси.

Пре доласка Саса, домаћи рудари су вадили железну руду и са ковачима морали за владара да обезбеде одређену количину железа, коме је оно било потребно за израду оружја. Половином XIII века у Србију су дошли немачки рудари. У Србији и Босни њих зову Сасима. Они су знатно унапредили рударство у Србији и Босни. Са-

си су живели у рударским насељима и имали самоуправу (веће 12 пургара), своје судове и нотаре (бележнике).

Први већи рудник који се спомиње је рудник сребра Брсково (код Мојковца). Брсково је од средине XIII до средине XIV века било значајно рударско средиште. Крајем XIII века отворен је значајан рудник сребра на планини Рудник. До краја XIII и почетка XIV века Саси су створили своја рударска насеља на Копаонику (Трепча) и Подрињу. Двадесетих година XIV века јављају се прве вести о руднику Ново Брдо. Ново Брдо постало је највећи рудник сребра у средњовековним српским земљама у XIV и XV веку. Ту је вађено тзв. „гламско сребро“, које је мешавина сребра и злата. У Подрињу се средином XIV века спомиње још један велики рудник сребра, Сребреница. За Сребреницу је везана интересантна жалба њених становника Ђурађу Бранковићу. Они су се, тридесетих година XV века, жалили да топионицу треба преместити даље од стамбеног дела града, јер су мислили да су од њених отровних испарења умрли неки Сребреничани. Средњовековне топионице руда називане су „коло“. Оне су биле у близини воде и рудника.

Развој рударства довео је до богаћења владара. Владар је добијао вероватно око 1/10 ископане руде, тзв. урбура. Владари су руду могли да продају на тржишту или да искористе за ковање новца. Поред племенитих метала, Саси су радили и у рудницима других метала. Код Раса се налазио значајан рудник гвожђа Глуха Вас (Глухавица), а у Босни се као рударско насеље у другој половини XIV века спомиње Олово.

Посебне групе странаца биле су плаћене војничке дружине и уметници који су радили за српске владаре и властелу.

Роми, народ пореклом из Индије, у XI веку били су у Цариграду, а средином XIV века боравили су у Италији. Скоро истовремено, средином XIV века, у документима из Дубровника појављују се прве вести о Ромима (Циганима). На подручју које су насељавали Срби, првобитно су називани „Египћани“ или „Јеђупци“.

4.

Култура и религија

Култура је увек у служби друштвеног слоја у коме је настаје и под великим утицајем замисли које он има о свету. Зато је вера имала велики утицај на културу и културне области су се поклапале са верским областима. У Европи су постојале три културне области у средњем веку. То су: западноевропска, византијска и арабљанска. Граница византијске и западноевропске културне области на Балкану већином се поклапала са границом Православне и Римокатоличке цркве. Једноставна објашњења нису довољна за потпуну слику о стварном животу. Постоје прелазни облици у култури. Знања и вештине преносили су се из једног у друго културно подручје. Култура у Босни се развијала под утицајем Босанске цркве, која је одбацивала материјални свет.

Православна црква код Срба

Средњовековни свет је био прожет вером у једног Бога творца света и човека у њему. Црква, односно њени водећи службеници (свештеници и монаси), доживљавани су као посредници између Бога и верујућег народа. Зато је значајна установу у средњовековним државама била хришћанска црква. Она је постала део државе. Имала је одобрење да узима верски порез од верника а давала је и објашњење феудалног поретка и владара као од Бога датог. Неприпадање од државе подржаваној вери схватано је скоро као велеиздаја друштвене заједнице и државе.

Од покрштавања у другој половини IX века до почетка XIII века, Срби хришћани верски су припадали црквеним организацијама чија су средишта била у Цариграду и Риму. После повратка Саве у Србију 1219. или почетком 1220. године, у њој је створена српска православна црква. Црква је од владара и властеле добила велике поседе. Тако је Православна црква, као целина, у држави цара Душана била највећи феудалац. Старешина цркве, епископи и игумани, који су управљали црквеним и манастирским властелинствима, били су по свом друштвеном положају део владајуће класе, власте-

ле. Ђ. Слијепчевић пише: „У српској средњовековној држави била је Српска православна црква посебан сталеж са великим правима и повластицама”. Сличан је био и положај Католичке цркве.

Старешина Српске православне цркве (архиепископ, касније патријарх) углавном је биран између особа које су припадале владајућој класи пре него су се замонашиле. Сава је одредио манастире за седишта епископа.¹ На почетку, седиште архиепископије је било у манастиру Жичи. Савин наследник, Арсеније I,² био је архиепископ три деценије. У то време, средином XIII века, седиште српског архиепископа преместио је у Пећ.

Православном црквом није самовољно управљао њен верски поглавар. Најважније одлуке доношене су заједнички на саборима епископа. Епископи су бирани из реда монаха (калуђера). Као и сви чланови црквене хијерархије, у своје звање увођени су свечаним чином (хиротонија, „рукоположење”). Ниже од епископа у црквеној хијерархији били су презвитери. Презвитери међу свештеницима су „јереји”, а међу монасима „јеромонаси”. Најниже звање у црквеној хијерархији, испод презвитерског, имали су ђакони. Ђакон је могао само помагати у богослужењима епископима и презвитерима, али не и самостално водити богослужење. Постојала су и нижа звања, у чију службу се улазило без „рукоположења” (хиротоније). Најниже такво звање имали су „чтеци”, читачи.

Свештеници су чешће називани поповима. Попа је постављао („рукополагао”) епископ на литургији у цркви. После „рукополагања” поп је добијао парохију и храм у коме ће служити. Попови су водили молитве верника у црквама, али и обилазили куће својих верника. Пре свега, поп је посећивао окупљања и светковине у кући верника и благословио припремљену трпезу. Број попова је био различит од подручја до подручја. Изгледа да је на подручју манастира Дечани у равници био један поп на 20 кућа у XIV веку. У другим крајевима, као што су планински предели са власима, један поп је долазио на 200-300 кућа. Попови су могли бити ожењени, али пре рукополагања, и имати пород. Попови су били један прелазни слој између властеле и зависних људи. Попови који су имали баштину и били господари зависних људи на тој баштини, били су у сличном поло-

1 Манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци код Котора био је седиште Зетске епархије. Манастир Св. Богородице у Стону је био седиште Хумске епархије. Манастир Св. Николе на Лиму је био седиште Дабарске епархије. Манастир Св. Ахилија код Ариља је био седиште Моравичке епархије. Манастир Св. Ђорђа је био седиште Будимљанске епархије. Манастир Св. Николе је био седиште Топличке епархије. Манастир Св. Богородице је био седиште Хво- станске епархије.

2 Према Данилу II, Арсеније I био је „рођењем од сремске земље”. Мисли на тзв. „овострани Срем” равницу са јужне стране реке Саве, тј. на данашњу Мачву.

жају као властеличићи, тј. ситна властела. Део попова био је по рођењу из зависног становништва. Према *Душановом закону* сваком попу припадало је право да добије „три њиве” да обрађује. Ако би неки поп, без баштине, узео више земље да обрађује него што му је као „жребје” било додељено, за коришћење те додатне земље извршавао је обавезе као и други зависни сељаци. Тако су попови без баштине у држави Немањића, према *Душановом закону*, били на прелазу између владајуће класе (властеле) и потчињене класе (зависних сељака).

Немања I започео је период градње важних манастирских задужбина. У манастиру (монастиру) боравили су монаси и монахиње. Монаси и монахиње су напуштали обични живот и посвећивали се молитвама богу. Њихов циљ био је да живе најхришћанскијим животом и искупе грехове и осталих верника. Они су се одрицали овоземаљских вредности. Заветовали су се на уздржавање, сиромаштво, безбрачност и послушност. Основне делатности у манастирима биле су молитва и рад. Молитва је првенствено начин обраћања Богу. Монахе је могуће поделити на киновете, који су се определили за живот у заједници, општежићу, и анахорете, монахе који су се определили за усамљеништво.

Манастире у држави Немањића уредио је Свети Сава према оним у Византији. Да би уредио монашки живот, Сава је саставио два типика око 1200. за Хиландар и Кареју. Касније око 1208. саставио је и трећи *Студенички типик*. Типици су књиге правила која одређују живот монаха у заједници (киновији или општежићу). Киновија је била у држави Немањића раширенији облик монаштва. Монаси једног манастира чинили су братство. Они су се окупљали првенствено ради молитве и заједничког јела. Монаси су јели два пута дневно, после молитве и заједно. Ако је монах јео или пио у својој просторији (келији), а да није болестан, могао је бити кажњен. Постојали су посни дани у седмици и постови у току године. Тада се није јело месо, осим рибе и бића која живе у води. Особа која би се определила за монашки живот, прво је један период била искушеник (искушеница). Период искушеништва трајао је онолико колико старешина манастира игуман процени да је потребно.¹ Због значаја вере у Бога и мишљења да су монаси посебно блиски Богу, они су били нарочито поштовани у хришћанској заједници.

У средишту манастирског живота била је црква, то јест главни простор за молитву. Манастирска црква била је и место где се

1 Монаси почетници носили су кошуљу, монашку расу и покривало за главу (камилавку). Касније су приликом „схиме” добијали кожни појас, огртач, вео преко камилавке. Тада су обично узимали и ново име и тако означавали почетак монашког живота за разлику од претходног, световног.

сахрањивао ктитор. Уз манастирску цркву постојале су просторије за рад и боравак. Манастирски земљопосед звао се метохија, ређе „икономија”.¹ После игумана, за материјални део живота манастира најважнији је био иконом. Због непоштовања монашких правила, монах је могао бити искључен из монашке заједнице.

Верске старешине допуштале су појединим калуђерима да на одређено време живе у потпуној усамљености. То је била привилегија монаха у које се имало пуно поверење. То су такозвани пустиножителићи или аскете. Сава је предвидео и такав начин живота монаха. Он је у Кареји створио келију испосницу и *Карејским типиком* уредио пустињачки начин живота монаха. Најпознатији српски монах аскета, који је дуго времена (вероватно од средине XII до почетка XIII века) провео у самоћи, био је Петар Коришки.² Овакви монаси у самоћи мучили су своје тело глађу и жеђу. То је за њих био пут да се ослободе телесних страсти. Целе ноћи проводили су у молитвама. Аскете нису обраћале пажњу на тело, па су били зарасли, космати и брадати. Ипак, пустињаци су обилазили једни друге, а посећивали су их и обични људи ради савета или болесни тражећи излечење. Аскете су живеле у дрвеним колибама или у пећинама, у којима су били делимично зазидани природни улази. Високе пећине су дрвеним преградама дељене у више спратова. Монаси су се бавили преписивањем и писањем.

Женски манастири српске цркве личили су на мушке, осим што је игуман, ако је био мушкарац, изгледа био ушкопљеник. Већа сестринства била су у римокатоличким манастирима у приморју. Било је уобичајено код католичког становништва да неудате девојке бораве у манастирима, али је било и примера да су неке бежале из манастира. М. Орбин писао је да су и неке босанске жене одлазиле у манастире Цркве босанске и у њима „служиле извесно време”.

Брига о болесним била је једна од друштвених обавеза и очекивало се да то чине и црква и владар.

Повлаштени положај у држави Немањића имала је Православна црква. Црква је имала велики морални утицај. Зато су владари свечане заклетве полагали у присуству црквеног старешине. Јеретичко богумилство је било прогоњено, а католичанство толерисано. *Душанов законик* 6. чланом наредио је да они који су из православља прешли у католичанство, морају да се врате у православље. Према 9. члану *Душановог законика* католик који се ожени православком требало је да пређе у православље, а ако то не учини, онда да се тај брак морао поништити.

1 Предео уз Бели Дрим (Пећ-Ђаковица), метох Хиландара, назван је Метохија.

2 Назван је тако према Коришкој гори код Призрена.

Црква босанска и њен дуализам

Посебну појаву у политичком и културном животу средњовековне Босне представља Црква босанска. Најстарије поуздано писање о Цркви босанској сачувано је у повељи папе Клемента III из 1089. У њој се спомиње „ecclesiam bosnensis” као део Барске надбискупије. Није познато какве су прилике у тој епископији тада биле. Када и код осталих Срба, у другој половини IX века, христјанизован је владајући слој на подручју Босне. Црквене прилике у њој се једва могу назирати до владавине бана Кулина.

У Бугарској се проширила „јерес” у време владавине цара Петра I (927-969). Према сачуваној традицији, њу је тада ширио поп Богумил. Зато се његови следбеници зову и богумили. О богумилима знамо на основу писања њихових противника. У основи богумилског учења био је дуализам. Они су мислили да је Бог створио све што је добро, а ђаво све што је зло. Веровали су да је оно што је духовно добро, а материјално зло, и зато су се настојали удаљити од материјалног света. Савременик цара Самуила, Презвитер Козма (у *Беседи о јереси*) богумиле у Бугарској описује као људе који су савладали страсти. Пише да су ћутљиви и бледи од поста. Презвитер Козма им приговара да се не покоравају својим властелинима и да мрзе цара. Богумили су учили своје присталице да слуге не треба да раде за своје господаре. Важна је и Козмина тврдња да се они јавно понашају као „правоверни”, а да своју веру тајно исповедају. Мислили су и да верски обреди треба да буду прости. Најдоследнији богумили одбацивали су брак и потребу да се полним спајањем створи нови живот.

У Самуиловом царству (976-1018), Босна, Диоклитија и Рашка биле су заједно са словенским областима у којима се раширило богумилско учење. Тада је оно могло несметано да се пренесе у Рашку и Босну.¹ Ни државне и језичке границе нису зауставиле ширење богумилских замисли. На западу Европе, бројни богумили се јављају под именом катари на југу Француске. Француски владари и папство покренули су крсташке походе у којима су „јеретике” истребили „огњем и мачем”. На истоку су нестали на сличан начин. Цар Алексије I наредио је да се спале богумилски вођа и његове најверније присталице у Константинопољу.

Када је Немања I, крајем XII века, протерао богумиле, они су се преселили у Босну и у Хум. Из средњовековне Босне није остало

1 У Рашкој богумиле су звали и бабуни, а под тим именом се спомињу и у Душановом законнику. Бабуна је река и планина у средишњим областима Самуиловог царства. Вероватно богумили у Рашку дошли из тих области.

црквених грађевина великих димензија и уметничке вредности. То је у супротности са суседном државом Немањића. Богумилима су биле довољне скромне грађевине, а босански владари су то, изгледа, поштовали. Уочљиво је да у Босни богумили нису имали одбојан став према представницима власти, какав Презвитер Козма приписује богумилима у Бугарској. Често се сусрећемо са записима да су банови и властела указивали поштовање представницима богумила. Босански владари су својој властели повеље издавали и у присуству старешина Цркве босанске. Богумиле и властелу у Босни повезивала је и заједничка борба против католичке Угарске.

Када је папин изасланик Иван де Казамарис састављао изјаву о састанку у Босни априла 1203. године, написао је да су старешине оних који се називају „крстјани”, у присуству бана Кулина, преузели обавезу да ће живети по одредбама Римске цркве. Обавезали су се да ће подићи молишта тамо где су постојала братства верника и да ће у свим црквама имати крстове и олтаре.¹ Обећали су да ће читати књиге *Старог завета* и *Новог завета* као што чини Римска црква. Ти „крстјани” пристали су да се више не зову тако него „браћа”. Такву изјаву потписали су бан Кулин и дубровачки архиђакон Марин, јер је епископија у Босни, после осамостаљења од Зете, постала делом Дубровачке надбискупије. На документу су потписане и неке слабо познате особе (Љубин, Бргета и још петорица).

Према запису на каменој плочи нађеној код Високог ту је „бан Кулин зидао” једну цркву, али „наиђе на њу гром”. Ипак, ту цркву је вероватно градио пре априла 1203.

Исте 1203. папин легат предложио је именовање новог бискупа за Кулинову земљу, али даљих дела да се поправе прилике у Цркви босанској није било. После 1203. у Босни и даље је постојала Црква босанска. Почетком треће деценије XIII века, папа се у једном писму жали да јеретици у Босни несметано исповедају своју веру. Он је позвао краља Андрију II (1205-1235) да поведе крсташки рат против њих. Почетком треће деценије XIII века, Андрија II био је заузет проблемима са непослушном властелом и сином Белом. Зато је Босна била поштеђена војног похода из Угарске. Да би се деловало против јеретика, папа је средином исте деценије позивао калочкобачког надбискупа Угрин да делује у Босни (са Усором и Соли). Дуалисти у Босни себе су називали „крстјани”, а своју цркву су називали именом земље „босанска”, или „народном”.

Кћерка византијског цара, Ана Комнина, записала је да је тај дуализам у Византији више захватио свештенике и монахе него остали део народа. Постојала је подела богумила на оне који су

1 Бугарским богумилима приписивано је одбацивање крста и икона.

настојали да што доследније одбацују материјални свет (слично свештенству и монаштву у Православној цркви) и на оне који су живели не одбацујући материјални свет и богатство (слично „верујућем народу“). У прву групу у Босни спадали су „стројници“ (свештеници), а старешина Цркве босанске „дед“ називан је и епископом Цркве босанске. „Стројници“ су се делили на „старце“ и „госте“. Поред стројника постојао је и верујући народ. Доследни верници, богумили, одбацивали су и брак и потребу да имају потомство. Нису имали посебну одећу, него су се одевали у народна, шарена одела. О верујућем народу говори пример херцега Степана († 1466). Он је примао јеретичке свештенике, али је живео уживајући у материјалном богатству, храни и полним односима као и друга средњовековна властела. Изгледа да се Црква босанска задовољавала тиме што су такви верници најкасније на самрти потпуно прихватили улазак у „праву цркву“. Знатан број становника у средњовековној Босни нису били крштени, бар не до пред смрт. Само крштење, улазак у „заједницу правих верника”,¹ за богумиле који су намеравали да стварно живе, није могао бити прихватљив пре блиског суочавања са сопственом смрћу.

За обичне људе било је важно и то што Црква босанска није сакупљала порез од својих верника. Нису јој била потребна велика средства за градњу раскошних храмова. Припадници Цркве босанске имали су као своја средишта „хиже“, а у XV веку боравли су и на дворовима властеле. Тако је гост, виши свештеник у Цркви босанској, Радин био дугогодишњи саветник Степана Вукчића Косаче. Пример госта Радина, који је живео на двору властелина и био његов саветник, показују да су припадници Цркве босанске, бар у XV веку, престали да одбацују материјална богатства и имали знатну имовину.

Занимљиво је да краљ Стефан Степан Томашевић пред пад Босне под турску власт пише папи како је његов отац краљ Стефан Томаш прешао у католичанство. То је прича коју стално пратимо у односима папства и босанских владара од Кулина, преко Нинослава, Степана IV, Стефана Твртка I, све до Стефана Томаша Остојића. У Рим стално стижу писма и вести како је владар Босне, за разлику од својих претходника, примио католичанство. Ипак, то се понавља и добија се утисак да се католичанство никако није примило у Босни а да је због тога католички бискуп Босне трајно имао седиште у Славонији, а не у Босни.

1 Крштење се обављало уз *Нови завет*, а *Стари завет* Црква босанска је одбацивала.

Рачунање времена у средњем веку и празници

Средњовековни људи у Европи морали су поред једноставног одређивања свог места у простору, одредити и своје место у времену. За то су наследили начин мерења времена који је коришћен у позном Римском царству. Основне временске целине у том мерењу времена су били дан, месец и година у оквиру јулијанског календара.¹ Хришћанска црква је преузела јулијански календар на сабору у Никеји 325. Тада је прихваћено да година почиње 1. септембра. У IV веку победом хришћанства порастао је и значај хришћанске свете књиге *Библије*. Њеним проучавањем дошло се до закључка да време треба рачунати од тренутка када је Бог створио свет. Тако је у царству Ромеја настало бројање година од „настанка света”. По тој тзв. византијској ери, Бог је створио свет 1.9.5509. пре почетка, данашње, нове ере. У средњовековној Србији примењиван је исти начин рачунања времена. Свети Сава Српски у средњовековном житију пише да је његов отац Симеон умро 6708. Да би се добила та година по нашем рачунању времена за месеце до септембра, треба одузети 5508 година, а од септембра 5509 година. Тако су догађаји из 6708. према нашем рачунању времена били у 1200. или 1199. У Босни су се године бројале као на западу Европе, од рођења Исусовог, односно 753. године од оснивања Рима.²

У средњовековној Европи, крај једног и почетак другог дана, рачунао се од заласка Сунца, а не од поноћи. Црква је својим правилима утврдила радне и нерадне дане. У складу са описом ствара-

1 Јулијански календар уведен је од 45. године пре нове ере, у време када је Јулије Цезар управљао Римом. Према тадашњем прорачуну египатског астронома Созигена, одређено је да календарска година има 365 дана, а свака четврта година 366. Година је дељена на дванаест месеци. Седам месеци је имало по 31 дан, четири по 30 дана, а фебруар је имао 28, односно 29 дана у свакој четвртој години. Касније је примећено да се јавља разлика између пролећне равнодневнице, када дан и ноћ трају једнак период једног дана, по 12 сати. До тога је долазило, јер се дужина године јулијанског календара разликовала од времена за које Земља направи један обилазак око Сунца (365,2564 дана).

2 То рачунање почело је са Дионизијем Малим. Када је постао несумњив велики значај Христа и хришћанства (у VI веку), Дионизије Мали је израчунао да се Христ родио 753. године од оснивања града Рима. Ту 753. годину од оснивања Рима он је узео као почетак „хришћанске ере”. После је у Европи преовладало рачунање времена по Дионизијевој хришћанској ери. Није се слутило да је усвојена погрешна почетна година. Данас међу истраживачима влада уверење да је Ирод (Ирод Велики) владао Јудејом до 4. године пре хришћанске ере. То значи и да је Исус морао бити рођен четири године пре хришћанске ере или раније. Зато је за начин рачунања који данас преовладава у Европи и свету, можда примеренији назив нова ера него хришћанска ера.

ња света у *Библији*, Бог је стварао свет 6 дана. Седми дан је одредио као дан за одмор. Зато су дани дељени на седмице, а сваки седми дан (недеља) у хришћанским земљама била је нерадни и празнични дан. За целу хришћанску заједницу најважни празници били су Божић, тј. дан рођења Исуса, и Васкрс.

Срби су, као главни породични празник, обележавали „славу” („крсно име” „крсну славу”). Према једној замисли слава је можда везана за култ првог претка који се покрстио, или за свеца чије име је узето приликом покрштавања. Уређујући живот православне заједнице, Свети Сава прописао је славу као обред кућног богослужења. У животу појединца важни празници били су крштење и ступање у брак. Крштење и брак су били за цркву свете тајне и обављали су се у цркви, а то значи и уз њен пристанак.

Очекивало се да празнични дани буду нерадни за све припаднике цркве и да представљају време обављања јавног окупљања у богомољама ради молитве Богу. Народ се понашао другачије. У Котору то је био трговачки дан. Св. Сава у *Номоканону* осуђује народне игре и прославе у празничне дане. Народ је претварао светковине у гозбе (пирове) и опијања. Црква у држави Немањића забрањивала је у XIII веку довођење жртвених животиња у цркву или пред њу, а свештеницима да благослове те жртвене животиње пред клање. Забране вероватно говоре да је било таквих поступака. Из XV века сачувана забрана је играња и певања у католичкој цркви у Дубровнику.

Као спој забаве и пословања, при црквама организовани су панађури или привремени тргови. Панађури (вашари) могли су бити ужег или ширег значаја. Поред домаћег становништва на њих су долазили и трговци из суседних држава.

Однос према животу и смрти

Животни век средњовековних људи био је кратак и већина није доживела старост, мерено данашњим мерилима. Процењује се да су у лошијим периодима средњег века, са више гладних периода и епидемија, обични људи просечно живели око 30 година. У бољим временима са више хране, мање ратова и болести живели су око 40 година. Највише су умирала деца. Вероватно је било сасвим уобичајено да већина рођене деце умре пре него што постану одрасле особе. То је утицало да смањи вредност тренутка рођења. Свет у коме се већина живота завршавала у детинству, а често убрзо после рођења није превише пажње поклањао томе да запамти или запи-

ше тренутак рођења неког људског бића. Зато је правило да нису познати датуми рођења ни најпознатијих средњовековних људи. Они су већу важност придавали датуму смрти.

У средњовековном хришћанском свету, кога је прожимала религија, смрт је прелазак из овоземаљског материјалног света искушења и патње у вечни духовни живот. То је промена, али не и крај постојања. Смрт је означавала тренутак „представљања” човека пред Богом. Праведницима је обећавано спасење и вечни живот њихове душе у рају, а грешницима кажњавање у паклу. Зато се мислило да се побожним животом на Земљи може заслужити вечни живот у рају. Таква замисао о смрти утицала је на осмишљавање живота. Постојало је веровање да душе светитеља делују после смрти тела и тако чине светитељска чуда. Нису нестала ни старија веровања у вампире, тј. мртва тела која су се вратила међу живе и наносила им зло. Веровање у вампире, мртва тела, која устају из гроба, код Словена постојало је давно. На то се можда односи 20. члан *Душановог законика*. Који гласи: „И људи који се враџбинама узимају из гробова, те их спаљују, село, које то учини, нека плати вражду, а ако буде поп на то дошао, да му се узме поповство”.¹ Нама данас ближа је мисао да су живи прогонили мртве, а него обрнуто.²

Народни обред сахрањивања пратиле су тужне песме и плач сродника и познаника, а неки су кукали, чупали косу, ударали и гребали сопствено тело. Хришћански део обреда сахрањивања било је опело које је обављао свештеник. Тело умрлог, које је пре сахране опрано и обучено у чисто одело, поворка ожалошћених односила је до раке и полагаала у земљу у складу са хришћанским обичајем.³ У знак жалости одећа светлих боја мењана је одећом црне боје. Умрли су обично сахрањивани на заједничком гробљу

1 Вражда је казна за убиство, што значи да је наплаћивана висока глоба за откопавање и спаљивање тела покојника. Спаљивање мртвих можда није било последица неразумног страха од злих сила из света мртвих, него и старих многобожачких веровања.

2 Свет живих и свет мртвих у замислима средњовековног човека су се преплитали. Судаћи по народној традицији, извесну границу су представљали залазак сунца и његов излазак. Ноћ је била време када зли духови узнемиравају људе. Петлово најављивање зоре било је и најавла повлачења злих бића (у свет мртвих) и мало олакшање за испрепадане душе живих.

3 Пронађено је више примера да су покојници сахрањени са новчићима, што није у складу са хришћанским замислима. Претпоставља се да је то утицај многобожачких замисли по којима ће умрли морати да плати пут за прелаз из овог света у други свет. Народни обичај даћа и остаци храњења живих на покојниковом гробу, говоре о веровању у паралелни животна овом свету и наставак живота оних који су умрли. Гробља на узвишењима можда имају везе са старим веровањем да је човек на узвишењу ближи Богу, тј. боговима.

села или града. Изузетак су чинили „нечисти покојници” (самоубице, умрле од куге, лепре и др) који обично нису сахрањивани на заједничком гробљу.

Грбови су постојали непосредно уз цркве и манастире. Владари и део властеле сахрањени су у њиховим задужбинама. Немањићи су после смрти и балсамовани, да би се тела дуже очувала.

Писменост и књижевност

Најстарији записи на словенском језику настали су два и по века после сеобе. Најстарији словенски записи су на језику који се говорио на подручју Македоније, тј. у околини Солуна. Тај словенски језик разумела су и удаљена племена Словена, а ми га зовемо старословенским језиком. Њега су познавали Константин и Методије, грчки мисионари из Солуна, који су саставили прво словенско писмо. Данас постоје велике разлике између српског језика на Балкану и српског језика који говоре Срби у источној Немачкој (Лужици). То је последица вишевековног одвојеног развоја, али и утицаја који су на словенске језике вршили језици суседа.

Освајање највећег дела Балкана у VI и почетком VII века од стране словенских племена, означило је потискивање античке писмености и почетак доба неписмености на том простору. У време насељавања Словени нису имали писмо, али су бележили „цртама и урезима”. Није познато какви су то урези и шаре којима су Словени бележили према писању Црнорица Храбра. Није јасно да ли се ту ради о шарама које су се могле наћи на комадима костију за бацање и прорицање, урезивањем на рабош (краћи дрвени штап) или нечему трећем. Питање писма је значајно јер је оно и један од предуслова за успешну изградњу државе.¹

Од друге половине IX појавила су се словенска писма, као уређени системи писаних знакова за бележење људског говора. Прво писмо, глагољицу, са 38 писаних знакова, саставио је учени Константин (у монаштву Ћирило). При састављању глагољице он се користио знањем грчког писма и словенског језика. Убрзо се поја-

1 Ђорђе Јанковић је понудио објашњење како је државна управа у Србији, пре појаве писмености, могла бележити пореске обавезе, које је сакупљала од поданика. Указујући на шаре на једној керамичкој посуди (налаз из Чечана на Косову, датирану у X век) он је приметио да се на посуди налазе два облика бележења. То су старији, облик бележења запремине са шест зареза изнад знака крста и, млађи, словима испод крста. Мање уверљива је претпоставка да су стари Словени имали неко писмо. Чак и филолози који допуштају такву могућност, као Растко Костић углавном одбацују тзв. *Велесову књигу* (појавила се почетком XX века) и писмо у њој као лажно.

вило и друго словенско писмо, ћирилица. После смрти Методија (у пролеће 885) његови ученици морали су се склонити на Балкан. Они су створили два средишта словенске писмености у Бугарској. То су били Преслав (Велики Преслав) и Охрид. Претпоставља се да је неко од ученика солунске браће у Симеоновој Бугарској извршио даље прилагођавање словенског писма језику Словена и саставио ћирилицу. У грчком житију св. Климента она се управо њему приписује. Најстарији сачувани ћирилични натпис је настао је у време цара Самуила. На каменој надгробној плочи пише да је подиже Самуил за сећање на оца (Николу), мајку (Рипсиму) и брата (Давида). На крају записа пише да је настао 6501. године, то јест 992-93.

ЗНАКОВИ СТАРЕ ЋИРИЛИЦЕ КОД СРБА

ЗНАК	ЗВУЧНА (И БРОЈНА) ВРЕДНОСТ	ЗНАК	ЗВУЧНА (И БРОЈНА) ВРЕДНОСТ	ЗНАК	ЗВУЧНА (И БРОЈНА) ВРЕДНОСТ	ЗНАК	ЗВУЧНА ВРЕДНОСТ
А	А, 1	Л	Л, 30	Ф	Ф, 500	Ш	Ш
В	В, 2	М	М, 40	Х	Х, 600	Щ	ШТ, ШЧ
Г	Г, 3	Н	Н, 50	Ψ	ПС, 700	А, А, А	Е, ЈЕ (ЈА)
Д	Д, 4	Ѹ, 3	КС, 60	Ω, Ω	О, ОТ, 800	ІА	ЈЕ
Е, Е	Е, ЈЕ, 5	О	О, 70	Ц	Ц, 900	Ѧ	О
Ѕ, 2, 3	ДЗ, 6	П	П, 80	Б	Б	ІѦ	ЈО
З, 3	З, 7	Ч, У	Ч, 90	Ж	Ж	Ѧ, Ѧ, Ѧ	Ѧ, Ѧ
И	И, 8	Р	Р, 100	Ѧ	ЈА	У	И, В
Ѧ, Ѧ	Т, ТХ, 9	С	С, 200	ІЄ	ЈЕ	Ѧ	Е, ЈА
І	И, Ј, 10	Т	Т, 300	Ю	ЈУ	Ѧ	И
К	К, 20	Ѹ, ОУ	У, 400			Ѧ, Ѧ	ПОЛУГЛАСОВИ

ЗНАКОВЕ НИСУ СВИ ПИСАРИ ПИСАЛИ НА ИСТИ НАЧИН, НИТИ СУ КОД СВАКОГ ПИСАРА ИМАЛИ ИСТУ ЗВУЧНУ ВРЕДНОСТ

Поред новог писма, ћирилице, неколико векова задржала се употреба глагољице,¹ али је постепено ћирилица потиснула глагољицу. Најстарији словенски књижевни језик, који су створили Константин, Методије и њихови ученици, није био потпуно једнак са народним говором Срба. Пре свега, њега су створили странци, а поред тога, ниједан књижевни језик није идентичан са говором у

1 Глагољицом је писано и тзв. *Маријанско (Маријино) јеванђеље*, најстарији сачувани рукопис код Срба из XI века.

неком народу, па ни код истог човека. Писани језик настаје одабиром дела говорног језика (народа или једног човека) и уношењем неких правила која се мање поштују у свакодневном говору. Ипак, старословенски је сигурно био разумљив и нешколованим Србима, обичном народу, па се може гледати и као старосрпски књижевни језик.

Дуга употреба старословенског на великом простору од Србије и Бугарске на југозападу до Русије на североистоку и области око Елбе на северозападу, довела је до појаве неколико различитих редакција (бугарска, српска, руска...) црквенословенског језика, који је наследио старословенски. До тога је дошло тако што је писани језик прилагођаван говору уже словенске средине. Те различите редакције настале су на основу разлика у изговору гласова у истим речима или на основу различитих речи које су имале исто значење. Постепено се смањивала језичка блискост и из заједничког старословенског настајали су језици словенских народа. Настанак старосрпске редакције црквенословенског (приближно крајем XII века) последица је тога.

Ипак, те редакције нису постале неразумљиве суседним Словенима. Тако А. Белић указује да су текстови српске редакције старословенског у XIII и XIV били веома распрострањени на Балкану, а у следећа три века и преовладавали на Балкану где је било словенско православно становништво.

У време настанка првих писама, знаци за поједина слова били су и знаци за бројеве. Тако је знак за слово А био и знак за број 1. У глагољци првих 9 слова имало је вредност јединица (1-9). Следећих девет слова од десетог имала су вредност десетица, а следећих девет вредност стотица. Редослед слова није био исти у ћирици, па ни њихова бројна вредност.

Први писмени слој код Срба, као и других Словена, били су припадници цркве. У раном средњем веку у Европи се првенствено црква бринула о описмењавању и школовању. За коришћење свете књиге хришћана *Библије* било је потребно да особе из цркве буду писмене и школоване. Зато су при црквама и манастирима стваране школе. У црквеним школама се учило читање, писање, рачунање и певање. Писменост се ширила и на световно становништво. Узор државе за Србе, после доласка на Балканско полуострво, а нарочито после христијанизације, била је Византија. У Византији владар и виши слојеви мислили су да је писменост неопходна, па се по том узору ширила писменост и код Срба. Како се види из *Душановог законика*, у XIV веку било је писмених и међу меропсима (зависним сељацима). Већина становника средњовековне Србије и Босне

остала је неписмена и нешколована. Писмени и школовани, пре свега попови и монаси, једино су на теолошко образовање гледали као на пуновредно. Зато је основ образовања и знања било *Свето писмо*. Средњовековна црква је учила да су све коначне истине дате у верским списима. Школе нису подстицале преиспитивање постојећих знања и тражење нових. Тешко је рећи какав су непосредни утицај вршиле школе у Византији на Србе. У Византији су чуване традиције римског права и постојале високе правне школе. У Константинопољу су 1045. године основани Филозофски и Правни факултет. На Правном факултету су се образовали будући државни чиновници и судије. Студије на Филозофском факултету су дељене на тривијум (граматика, реторика и дијалектика) и квадривијум (геометрија, аритметика, музика и астрономија). Синтеза свих знања била је филозофија.

Са развојем рударства, трговине, судства и других државних установа у Србији повећао се број људи изван црквених службеника који су били писмени и школовани. Државне установе стварале су писане документе. Судије су према 163. члану *Душановог законика* биле обавезне да једно писмо са пресудом предају ономе ко је „ослобођен на суду”, а други препис те пресуде да чувају код себе. Такве судске архиве и записи, које су направили писари српских средњовековних владара, углавном су изгубљене.

Књиге су споро преписиване на скупом материјалу за писање и било их је мало. Писало се на пергаменту, за писање припремљеној животињској кожи, а од друге половине XIII века на српском подручју појавила се и хартија (папир), која је била знатно јефтинији материјал за писање. За писање од пергамента прављени су кодекси, по облику као данашње књиге, или се писало на пергаменту који је умотаван у свитак. Књиге су обично коричене у дрвене корице пресвучене кожом. Писало се најчешће укосом засеченом трском. За брисање су служили сунђер и мали ножеви. Мастила су чувана у стакленим посудама, мастионицама, а поред црног, писало се и мастилима у боји. Писало се у црквеним установама и владарским канцеларијама. Писар је понекад писао држећи папирус на коленима. Већина тих писара је по имену непозната, али су понекад остављали занимљиве записе као што је „при свећи писах”. Ауторство писца у данашњем смислу није постојало. Писац је скоро једнак писару и преписивачу који преписује туђе записе. Средњовековни писари понекад нису раздвајали речи, а велика истакнута слова (иницијале) користили су ретко, да означе нову мисаону целину. Приликом писања користили су скраћенице. Оне су означене кратком линијом изнад слова, која чине скраћеницу. У градским

насељима постојали су нотари (у приморју) и номици (у остатку Србије), који су за обичне грађане састављали уговоре, тужбе и др.

Прве књиге на старословенском настале су за верске потребе, тј. ради ширења хришћанства на словенском језику. Та прва дела на старословенском, а после на српскословенском, била су преводи, а не оригинална, дела. Најстарије сачуване књиге писане ћирилицом, старосрпским књижевним језиком, су *Мирослављево јеванђеље* и *Вуканово јеванђеље*. Прво је написано крајем XII века, а друго крајем XII и почетком XIII века. *Мирослављево јеванђеље* писано је на пергаменту лепим рукописом и украшено иницијалима и минијатурама. Рукописи показују умешност преписивача и илуминатора код Срба крајем XII века. *Мирослављево јеванђеље* исписивала су најмање два писара, а један потписани звао се Григорије. У XII веку (по ретким мишљењима у XIII веку) је настало и оригинално дело, то је *Барски родослов* или *Летопис попа Дукљанина*. Он је сачуван у преписима из XVI века на словенском (тзв. хрватска редакција) и из XVII века на латинском (тзв. латинска редакција). Поп Дукљанин, свештеник из Бара, на почетку летописа пише да је замољен од становника града Бара да *Спис о Готима* који се назива *Regnum Sclavorum* преведе са словенског на латински језик. Затим пише да је дело написао на основу казивања коју су преносили његови претходници у цркви и патрицији. *Летопис попа Дукљанина* је једним делом бележио и српску народну традицију која је стигла до писца.

Писање и читање било је раширено у манастирима и црквама. Зато су српски манастири имали богате збирке рукописа. Хиландар је био значајно средиште преводилачке делатности. Највише се преводило са грчког на српскословенски. Преводиоци су већином настојали да грчке речи преведу словенским. Тако су стварали и нове речи и богатели српскословенски језик.

Свештеници и монаси су читали верске списе. Најчитанија књига било је *Свето писмо (Библија)*. Поред оних од цркве признатих делова *Светога писма*, постојали су и бројни непризнати текстови (апокрифна јеванђеља и сл). Читана су и писана житија и литургијске песме. Житије се од биографије (опис нечијег живота) разликује и по томе што садржи и „чуда“ која је светац чинио после смрти његовог тела. Житија имају мало података које траже историчари. Писци житија имали су другачију свест и циљ. Од временских одредница њих највише занима датум смрти тела „светога“ о коме пишу, тј. време када се он „представио“ пред Богом и када је почео вечни живот његове душе. Други датуми су им од малог значаја и ретко их бележе. У родословима су повезивали неспојиве личности.

Често су писали угледајући се на *Свето писмо*, са доста хвалоспева и сл.

Пре Срба светаца и њихових житија постојали су општесловенски светитељи и њихова житија. Двојица првих су Ћирило и Методије, који се називају и словенским апостолима. Њихова житија су позната под именом *Панонске легенде*. Верује се да су настала одмах после њихове смрти, а сачувана су у каснијим преписима. Пре Немањића настало је житије зетског кнеза Јована Владимира. Њега је, вероватно, користио поп Дукљанин за свој детаљнији део присања о кнезу Ј. Владимиру. Бројнија домаћа житија сачувана су од времена владарске династије коју је створио Стефан Немања I. Први њихов писац је Сава Немањић. Сава је у *Студеничком типик*у написао је опширније житије свога оца Немање I, у монаштву Симеона. Оно садржи и доста временских одредница. Св. Саву зато можемо гледати као првог оригиналног књижевног ствараоца за кога поуздано знамо да је Србин. После Саве, и Стефан Немања II написао је житије свог оца. Ученик Св. Саве, монах Доментијан Хиландарац, средином XIII века, написао је житија Св. Саве и Св. Симеона.¹ Касније крајем XIII или почетком XIV века, монах и писац, Теодосије Хиландарац је написао друго Савино житије. Поред тога, он је написао житије Петра Коришког, похвалу Симеону и Сави, те неколико литургијских химни.

Значајан зборник средњовековних житија, познат је под именом *Животи краљева и архиепископа српских* (или *Данилов зборник*). Данило II (архиепископ од 1324. до 1337. године) је састављач већег дела тог зборника. Део зборника написала су и зборник уобличила два, по имену непозната, црквена лица. Зборник садржи житија од времена краља Стефана Уроша I и архиепископа Арсенија I до Стефана Уроша IV Душана и архиепископа Данила II. Зборник има и краће белешке о краљевима Стефану Радославу и Стефану Владиславу I и о три прва патријарха.

Међу властелом су се читали верски, али и световни списи. О томе говоре преписи и прераде *Александриде* (*Роман о Александру Великом*), *Романа о Троју*, као и епови настали у западној Европи.

1 На крају Савиног житија Доментијан Хиландарац бележи да је Бог њему, „господина Саве последњем ученику“, предложио да опише његов живот 6751. (1242/43) године, али у другом рукопису је уписана 6762. (1253/54). Дописао је и да је тада у Србији владао Стефан Урош I коме је књигу писао као поклон. „Последњи“, у духу Христовог и хришћанског неистицања, треба читати као далек и најмање важан. Зато „последњи ученик“ за Доментијана значи „блиски и први ученик“. Доментијан је могао бити међу првим ученицима игумана Саве 1208-1217. Из тога је јасно зашто је Доментијан убрзо после смрти архиепископа Саве I Српског писао његово житије, а не неко други од тада несумњиво бројних ученика Савиних.

Преписивани су и читане и друге врсте: путописи, посланице, зборници изрека мудраца, књиге које су служиле да се људима прорекне будућност, зборници који садрже спој разних дела, текстови о животињама стварним и измишљеним. За историографију су значајне хронике, родослови (писани су настали после изумирања Немањића), летописи (писани од друге половине XIV века), записи (текстови додати на слободном простору у рукописима или књигама). Летописи су кратки текстови са ретким временским одредницама.

Поред црквених установа, библиотеке је стварала и властела. Стефан Лазаревић подстицао је преписивачку и преводилачку делатност у манастирима. По таквој делатности била је чувена преписивачка школа у Ресави. Преписивање и превођење (са грчког, али и бугарског) у српским земљама има сличности са почецима хуманистичке епохе у Италији. Рукописе су исправљали као што су то радили хуманисти у Италији. То поређење и исправљање било је основа за унапређење науке о језику, али и критичког мишљења.

Крајем XIV века појављује се и прва жена писац у српској књижевности. То је била монахиња Јефимија, раније Јелена жена деспота Јована Угљеше, која се замонашила после смрти мужа 1371. Око 1402. Јефимија је написала *Похвалу кнезу Лазару* и извезла је на покрову за његов сандук. Такође је, раније, оставила и запис (на полеђини дводелне иконе) у коме тугује за рано изгубљеним сином (Угљешом).

Стефан Лазаревић је рођен око 1377. Стефан означен као „високи“ је према мерењима његових остатака био висок око 1,85 метара. Био је успешан витез, државник и писац. Витешки турнири су претходили данашњим такмичењима спортиста (јахање, мачевање, ...), а деспот Стефан је са победама на међународним турнирима као оном 1412. у Будиму двору краља Сигисмунда био претходник успешних српских спортиста који у наше време побеђују на сличним такмичењима.

Деспот Стефан није био само заштитник уметника и власник једне библиотеке на свом двору, него је и сам писао. Од његових дела, осим повеља и предговора у Закону о рудницима, сачувани су *Натпис на косовском стубу*, *Слово љубве* и, можда, *Похвално слово кнезу Лазару*. Значајна дела која припадају српској књижевности оставила су два странца, а то су Константин Филозоф и

Григорије Цамблак. Цамблак је од 1402. до 1406. заузимао положај игуман манастира Дечани. Написао је *Живот Стефана Дечанског*. Истовремено у Српску деспотовину дошао је световњак Константин Филозоф из Бугарске. Константин Филозоф је после смрти деспота Стефана написао дело *Живот деспота Стефана*. Константин Филозоф био је најважнија личност ресавске преписивачке школе.

Слично деспоту Стефану, и босанска властела, херцег Степан Вукчић Косача и херцег Хрвоје Вукчић Хрватинић, настојала је створити своје библиотеке. Сачувани су *Хрвојев мисал*, писан у духу римокатоличке цркве, и *Хвалов рукопис*, који је писан ћирилицом од „крстјанина” Хвала у време епископа Цркве босанске, деда Радомира. Обе књиге су украшене минијатурама.

Неписменост је била општа појава код средњовековних Срба, али није значила и недостатак уметничког дара. Напротив, неговала се значајна усмена књижевност. Знамо да су, о разним догађајима, песници из народа испевали песме. Оне се спомињу од краја XII века. У Доментијановом житију Св. Саве спомињу се „пожудне” и „бестидне” песме младића. После битке код Велбужда 1330. године, према писању Г. Цамблака, Срби су дочекивали краља Стефана Уроша III Дечанског „победним песмама”. У круговима феудалаца негована је поезија која је величала војничке подвиге. Несачувани текстови који су усмено преношени, били су подлога за велики циклус епских и лирских песама, који уобличен је после пада под власт Османлија и који нам је до данас сачуван.

Црквено грађевинарство и сликарство

Градитељство и сликарство били су под снажним утицајем религије, као и сва уметност. На градитељство и сликарство вршили су утицај центри из Византије и са Апенинског полуострва. Срби уз обалу Јадрана били су под јачим утицајем романске уметности са Апенинског полуострва, а они који су били даље од обале били су под јачим утицајем уметности из Византије. Црквене грађевине из раног средњег века биле су скромних димензија. Прве значајније су црква Св. Трипуна у Котору, црква св. Петра у Расу, код Новог Пазара, и црква Св. Михаила у Стону. Старија црква у Котору са почетка IX века највероватније је личила на цркву св. Доната у Задру (из истог периода), што значи да је била грађевина кружног облика. Крајем XII века на њеном месту Византинци су изградили нову другачију цркву св. Трипуна. Данас Црква св. Трипуна у Котору је тробродни храм (базилика) у романичком стилу. Црква св. Петра у Расу изграђена је крајем IX или почетком X века. Грађена у децени-

јама непосредно после покрштавања Срба, црква Св. Петра у Расу можда је изграђена да би постала седиште рашког епископа. Грађена је ломљеним каменом. Над средишњим делом грађевине уздиже се осмострана купола. Неке од првих црквених грађевина нису имале централну основу. Црква Св. Михаила у Стону из XI века има уздужну основу. То је једнобродна црквена грађевина. Средњовековно сликарство чиниле су фреске, иконе и минијатуре. Фреске, слике урађене на свежем малтеру, које су украшавале цркве Св. Петра у Расу и Св. Михаила у Стону, делимично су сачуване. У цркви Св. Михаила у Стону сачуван је портрет краља Михаила, са круном. То је најстарији сачувани портрет српског владара.

Доласком на власт Немање I отпочео је период процвата уметности код Срба. То су навестиле задужбине Стефана Немање I у Топлици, црква Светог Николе, и Ђурђеви ступови код Раса.¹ Потпуно у духу тзв. рашке школе је Немањина црква посвећена Успењу Богородице у Студеници. Рашки стил настао је спајањем византијског градитељског стила и романике. Студеница је грађена између 1183. и 1196. као маузолеј Немање I.² Богородична црква у Студеници је једнобродна грађевина, а на врху је дванаестострана купола над средишњим делом, која је део византијског утицаја. Студеници је осликана после смрти Немање I (око 1208). За осликавање су доведени уметници из Византије, а на фрескама је исписан текст на српском. Већина сликара који су радили у Србији нису потписали своја дела. Спољашни зидови Студенице покривени су углачаним мермерним блоковима. Прозори, лукови и рељефни украси на горњем делу фасаде су као код романичких грађевина.

Стефан Немање II је између 1207. и 1217. године изградио манастир Жичу. То је једнобродна црква Христовог Вазнесења са куполом над централним делом. Црква је споља обојена црвеном бојом. Најстарије фреске урадили су уметници из Цариграда. Жича је постала место које су посећивали Немањићи да би се ту свечано крунисали за краља, све до Душана.

На реци Милешевки краљ Владислав I подигао је Милешеву. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом (источни полукружни део цркве). Наткривају је купола и полукуполе. Претпоставља се да су уметници из Солуна осликали Милешеву. Једна од најпознатијих фресака XIII века је у њој. То је Бели анђео на гробу Христовом. Поред слика које приказују сцене из *Светог писма*, фрескосликани су ликови владара и догађаја везаних за њих. У

1 Ђурђеве ступове Унеско је уврстио у културну баштину света.

2 Име Студеница добила је по реци поред које је изграђена. Као изузетно културно благо и њу је Унеско уврстио на списак културне баштине света.

Милешеви су, поред фреске Св. Саве,¹ осликани и Стефан Немања I, Стефан Немања II, краљ Радослав и краљ Владислав I.

Средином XIII века архиепископ Арсеније I подигао је у Пећи цркву Св. Апостола. То је био почетак градње четири спојене цркве које чине Пећку патријаршију.² Фреске у Пећкој патријаршији, сликане око 1260. и са оним из Сопоћана вероватно су један од врхунаца сликарства XIII века у православном свету. Око 1320. архиепископ Никодим је са северне стране доградио цркву Св. Димитрија. Око 1330. архиепископ Данило II је са јужне стране доградио цркву Богородице Одигитрије и цркву Св. Николе. Испред три спојене цркве изградио је припрату.

Око 1260. године, као своју задужбину краљ, Урош I изградио је Сопоћане, код изворишта реке Рашке. Неке од фресака у Сопоћанима које приказују Христов овоземаљски живот, а сликане око 1265, су можда најбоља остварења монументалног сликарства у XIII веку. Сопоћани су у XIV веку добили данашњи тробродни изглед.³

Од краја XIII века настаје српско-византијски уметнички стил. Прво велико дело тог периода у развоју српске уметности је Милутинова црква Ваведења Богородице у Хиландару на Светој гори. Милутинова владавина је период јачања утицаја Византије. Тада се усваја у Византији преовлађујући начин градње цркава чију основу представља крст. Богородична црква у Хиландару изграђена је око 1300. Грађена је наизменично каменом и опеком. Једнобродна је и покривена кровом са куполама.⁴ Око 1300. у српске државе долази утицај тзв. ренесансе Палеолога. Главни живописац у Милутиновој Богородици Љевишкој, Михаило Астрапа, припадао је ренесанси Палеолога. Међу бројним црквама које су грађене богатством краља Стефана Уроша II Милутина истичу се Богородица Љевишка (изграђена је 1306-1307. на месту старије цркве из X века), Бањска (1313-1317) и петокуполна Грачаница (1313-1321). Грачаница се убраја у најлепше грађевине с почетка XIV века.⁵ Њени зидови су грађени мешањем редова камена и опеке, а на крову има пет мањих купола. Фреске у Грачаници убрајају се у најбоље фреске из XIV века. У средишњој куполи цркве, према обичају, осликан је Христ Пантократор (Сведржитељ). Главни фрескописци били су дворски сликари, Михаило и Евтихије. У Грачаници први пут у фрескосликарству

1 За њу су неки истраживачи замислили да је рађена према живом лику Саве.

2 Унеско је уврстио Пећку патријаршију на списак културне баштине света.

3 Од XVII века, тј. Великог бечког рата, Сопоћани су били порушени, а обновљени су од 1926. до 1958.

4 Хиландар има богату ризницу у којој се чувају повеље, књиге и др. У тој ризници се чува и икона Богородице Одигитрије, коју је за манастир набавио Немања I. У Хиландару је сачуван и вез монахиње Јефимије из 1399.

5 Грађена је на темељима ранохришћанске базилике из VI века.

приказана је лоза владарске породице Немањића. Истом стилу градње припада и Марков манастир код Скопља (1371).

Делимично изван српско-византијске школе су Бањска (1312-1317), Дечани (1327-1335) и Св. Арханђели. Обе грађевине су грађене као места где ће бити сахрањени њихови ктитори. Градњу манастира Бањске код Косовске Митровице надгледао је игуман Данило. Исти Данило II као архиепископ надзирао је пренос Милутиновог тела у Бањску 1321.¹ Фрескослике у Бањској уништене су. За Стефана Уроша III и његовог наследника, фрањевац Вито из Котора као протомајстор надгледао је изградњу тробродне базилике у Дечанима од 1327. до 1335. На њој се види велики утицај романике. То је петобродна црква посвећена Христу Пантократору. Зидана је мермером у две нијансе са прозорима и стубовима у стилу романике. На двоводом крову налази се и једна купола. Са висином од 29 метара то је највећа црквена грађевина из периода средњег века код Срба. Душан је на почетку своје владавине завршио очеву задужбину манастир Дечане. Ту је живописан и родослов династије Немањића са 22 лика. Манастир је неколико пута пљачкан.² Душан је између 1343. и 1352. изградио манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила код Призрена.³ У манастиру, на месту краљевог гроба, пронађена је камена глава, која вероватно призаује цара Душана.

Градитељском делатношћу кнеза Лазара почео је период који зовемо моравском школом. Моравска школа обухвата последње три деценије XIV и прву половину XV века. Релјефи, првенствено на оквирима свих прозора и врата су особеност моравског стила. Лазарева задужбина су његова дворска црква Св. Стефана у Крушевцу, Лазарица, изграђена у осмој деценији XIV века, и гробна црква Раваница код Ћуприје, изграђена у осмој и деветој деценији XIV века. Лазарева жена кнегиња Милица као своју задужбину подигла је манастир Љубостињу (крајем XIV и почетком XV века) поред Трстеника. У њој је боравила као монахиња. Главни градитељ се потписао као „протомајстор Боровик Раде”.⁴ Манасија, првобитно Ресава, јесте задужбина и гробна црква деспота Стефана Лазаревића. Грађена је од 1407. до 1418. У основи цркве је развијени крст, а на крову је 5 купола. Висока је око 25 метара. Делимично очуване фреске у манастиру Манасија убрајају се у најбоље слике моравске

1 Његови посмртни остаци после (1455) су били пренети у Софију. И данас се налазе тамо, у цркви „Светог краља”.

2 Дечане је, као изузетно културно благо, Унеско ставио на списак културне баштине света. Сачуван је и игумански трон из 1335.

3 После пада под турску власт манастир Св. Арханђела је срушен.

4 Претпоставља се да је он био стварни узор за неимара Рада, опеваног у српским епским песмама.

школе. Портрет деспота Стефана издваја се као један од бољих портрета у православном свету из средњег века.

Деспотов властелин и протовестијар, Богдан, је ктитор манастира Каленића. Каленић је саграђен и осликан почетком XV века. Каленић је пример раскошности моравског стила.

У сликарска дела спадају и мале слике којима су украшавани средњовековни рукописи. Најзначајнију збирку минијатура садржи *Мирослављево јеванђеље*. Раскошно је украшен и тзв. *Српски минхенски псалтир* са око 150 илустрација.¹

На подручју средњовековне Босне настале су десетине хиљада стећака (камених надгробних споменика). Мањи број стећака сачуван је и на суседним подручјима која нису била део средњовековне Босне. У средњем веку стећак је називан „камен” или „белег”. Стећци су различитих облика. Најчешће имају облик саркофага,² а могу бити у облику положене плоче, или ређе каменог крста. Неупоредиво су бројнији стећци са рељефним шарамима и представама, али без речи. Зато за већину стећака није прецизно одређено време њиховог настанка.

Само неколико стотина сачуваних стећака имају натписе. Време настанка једног стећка са ћириличним натписом који је пронађен код Требиња, ставља се у XII век. То је стећак „жупана Грда требињског” за кога се мисли да би могао бити иста особа као и „веома угледни” Грдеша који се спомиње у борбама на Тари 1150.³ За већину стећака са натписима претпоставља се да су настали крајем XV века и почетком XVI века. Малобројни натписи на стећцима указују да су стећке подизали и богумили и православци и католици. Поред властеле, од XV века стећке су подизали и власи. На Радмиљу код Стоца, једном од најпознатијих гробаља са стећцима, сахрањивани су чланови влашке породице Храбрена (Милорадовића).

1 Постоји претпоставка да је урађен за деспота Стефана Лазаревића.

2 На земљу положена камена плоча је надгробни споменик раширен у средњовековној Европи. Славенски стећци су понекад уз римска гробаља са саркофазима, камени сандуци за пепео мртвих Појава стећака у облику сандука може бити последица угледања на украшене римске саркофаге. У Босни камени сандук није служио за остатке умрлог, тело умрлог је било закопавано у земљу испод.

3 Јован Кинам је записао да је заробљени Грдеша био веома угледна личност код „Далмата”, а можда се да се он спомиње и као сведок „iupanus Gerdessa” у једној повељи великог жупана Десе из 1151.

5. Превласт Немањића на Балканском полуострву

Освајања у време Стефана Уроша II Милутина

Као краљ Стефан Урош II Милутин је наставио рат против Византије који је започео крајем владавине његовог брата. Стефан Урош II „град главни Скопље, потом Овче поље ... узео у почетку свога доласка” на власт 1282. У децембру 1282. године, док се спремао за рат против Срба, умро је цар Михаило VIII Палеолог. Војска новог цара Андроника II (1282-1328) продрла је у Србију до Призрена у пролеће 1283. Краљ Милутин зауставио је напад уз помоћ брата краља Драгутина, а потискујући Византинце стигао је до Свете горе и Кавале крајем 1283.

После тога, Милутин је склопио савез са владарем Бугарске Георгијем Тертером (1279-1292) и до августа 1284. склопио брак са његовом кћерком Аном.¹ Српском краљу одговарао је мир и савез са Бугарима како би могао мирније наставити рат са Византијом. После склапања брака, у другој половини 1284. Милутин је проширио своју власт у Македонији на Дебар, Пореч и Кичево. Успешна освајања су била последица повећаних прихода владара Србије који је тада могао да држи и већу војску плаћеника. У време Стефана Уроша II Милутина као његови плаћени војници спомињу се Кумани, Татари, Турци, Немци, Франци и други странци.

У то време порастао је и значај Драгутинове области којом је управљао на северу Србије. Он је између 11.6.1284. и 5.8.1284. од угарског краља, као његов вазал, добио на управу Мачву, Соли и Усору. Тако се Драгутин појавио као управник две веће спојене области у две државе. Он више није био крунисани краљ, али се у изворима јавља са називом „сремски краљ”, а као управник те области имао је стални властелински двор у Дебрцу на Сави.

Татари хана Ногаја продрли упали су у Бугарску почетком 1285. Њихов упад довео је до слабљења средишње власти цара у Бугарској, који је морао постати вазал Ногаја. Од 1284. године из

1 Тесалску принцезу је вратио оцу.

области Браничева бугарски великаши Дрман и Куделин узнемиравали су област у Угарској, па и Драгутинову Мачву, а он се као угарски властелин сукобио са њима. Дрман и Куделин су признавали власт кнеза Шишмана, који је имао седиште у Видину. Драгутин је вероватно добио помоћ од брата краља Стефана Уроша II Милутина. Зато је и Србија била у сукобу са Дрманом и Куделином.¹ Око 1292. Драгутин и српски краљ су коначно поразили Дрмана и Куделина и Браничево ставили под управу Драгутина, то јест Угарске. Тај успех је могао подићи углед Драгутина а краљ Угарске Андрија III је Драгутиновом сину Владиславу дао „херцештво Славонију” 1292.²

До тада Браничевски властелини су признавали за врховног господара Шишман, владара Видинске Вугарске. Бранећи своју вазалну територију, Шишман, који је био вазал хана Ногаја, је уз помоћ одреда Ногајевих Татара напао Србију и стигао до Пећи, али је ту поражен.³ Српска војска је гонећи Бугаре заузела Видин и Шишмана је морао молити за измирење са Милутином око 1293. Када су поразили Шишмана, Срби су се нашли пред опасношћу да Србију нападне Ногај, Шишманов господар. Тада је Милутин морао послати преговараче да моле Ногаја да одустане од напада. Ногај, који је сакупљао војску за поход, примио је краљеве дарове, изјаву покорности, али је као таоце тражио краљевог сина Стефана Уроша са једним бројем познатих властелина српских.⁴ Тако је Србија постала вазална земља Златне хорде 1293-94.⁵

Уређујући своје односе са владарем Видина Шишманом, краљ Стефан Урош II Милутин је удао своју кћерку Ану – Неду за Шишмановог сина Михаила. Српски краљ је средином последње деценије XIII века наставио да шири своју власт на југу. Драч је привремено признавао Милутинову власт око 1296. После неуспелог похода византијске војске на Србију 1297. године, почели су озбиљни преговори о склапању мира између краља Милутина и Византије 1298. Као византијски преговарач, Теодор Метохит је пет пута одлазио је на двор краља Милутина. Тада је преговарано о новом браку краља Милутина са принцезом Евдокијом, сестром цара Андроника II, али она је одбила да се уда за вероватно четири пута жењеног српског краља.

1 Савезици Дрмана и Куделина, Кумани су око 1290. напали Жичу.

2 Владислав II се 1293. оженио Констанцом Морозини, рођаком Андрије III.

3 У Шишмановој држави је била и област Пирота и Ниша.

4 Данило II пише да су Стефан и великоименита властела послати „на службу” Ногају. Властела је првенствено обављала војну службу и ово изгледа говори о Србима као помоћном одреду у служби Ногаја.

5 Према мишљењу А. Узелца пре краја 1297. године, када је почео велики сукоб међу Татарима, Стефан Урош III се вратио у Србију, а Србија је вазална остала до 1299. и погибије Ногаја у боју.

Милутинова друга жена је била кћерка севарстократора Јована Анђела, владара Тесалије. Према Георгију Пахимеру Милутин је пре тога био у браку са неком другом женом. Претпоставља се да је Милутин прво живео са неком племкињом Српкињом (Јеленом).¹ Из трећег брака са угарском принцезом Јелисаветом,² сестром српске краљице Катарине, имао је кћерку (која се звала Царица или Зорица). У четвртм браку био је са ћерком бугарског цара Аном Тертер.³

Одбијени Милутин запретио је да ће обновити рат и Андроник II био је приморан да Милутину пронађе „нову младу“. Избор је пао на цареву кћерку Симонид, а противљење представника цркве у Византији није спречило цара да спроведе своју одлуку. „Царево дете“ је предато Милутину почетком пролећа 1299. на састанку на Вардару, а краљ Србије је предао цару своју претходну жену Ану Тертер и једног византијског „издајника“.⁴ Према писању Нићифора Григора, Симонида је после скоро две деценије, 1317. покушала да побегне од краља Милутина, али је морала остати у Србији до његове смрти.⁵ Освојено подручје северно од линије Охрид – Прилеп – Штип признато је краљу Стефану Урошу II као мираз.

Босна Степана III и промена династије у Угарској

Папа је послао 1290. писмо „Степану и Пријезди бановима Босне“. Из тога би се могло помислити да је Степан III на почетку владавине власт делио вероватно са братом Пријездом II.⁶

Године 1290. у Угарској је убијен Ладислав IV. Он није оставио наследника, па је дошло до нереди. Власт је преузео последњи потомак династије Арпадоваца, Андрија III (1290-1301). Насупрот њему, жељу да добије угарски престо показала је и се анжујска династија из Напуља. Њихов први претендент за угарску круну био је Карло Мартел, син напуљског краља Карла II Хромог Анжујског

1 Према Орбину изгледа да је Стефан Урош III рођен из тог брака.

2 Пахимер је записао како је Милутин „зграбио свастику свог брата Стефана ... која је по нужди боравила у српским крајевима и коју је блудно упознао у монашкој хаљини.“

3 Претпоставља се да из Милутиновог брака са Аном није било деце. Није јасно у ком браку Милутина је рођена Ана – Неда. Стефан Урош III је био старији од брата Константин, за кога се мисли да је син тесалске принцезе. Зато се мисли да је Стефан Урош III рођен из брака Милутина и његове прве жене.

4 У том скандалозном политичком браку „млада“ је изгледа имала око 6 година.

5 Враћајући се у Србију, она покушала да се замонаши у Серу. То је спречио њен полубрат деспот Константин. Он јој је подерао одећу монахиње и обукао јој обично одело. Није се обзирао на њен отпор и плач, него је предао српској пратњи.

6 Можда се са Степаном III јавља његов син Пријезда III, који је умро пре оца.

(1385-1309) и угарске принцезе Марије. Када је Мартел умро претендент је постао његов син Карло Роберт.

Владари и претенденти на угарски краљевски престо настојали су да придобију за себе што више феудалаца. Тако је Андрија III Драгутиновом сину Владиславу дао своју сродницу за жену. Покушај анжујске династије да преузме угарску круну подржавао је и папа. Он је писао Драгутину називајући га „rex Servie” 1291. Да ли се Драгутин надао да га то папа кандидује за упражњени престо није јасно, али се у одговору папи жалио на постојање бројних јеретика у својој области. Папа је наредио да се пошаљу 2 фрањевца из Славоније као инквизитори за борбу против јеретика, заједничких верских и идеолошких противника 1291. Драгутин је део јеретика у Босни обратио у хришћане. Наравно, преписку са папом није пратила промена вере Драгутина.

Анжујци су добили подршку феудалне породице Шубић у Далмацији. Шубићи су користили борбе за угарску круну да прошире своју феудалну област. У њој су имали велику приватну војску. Тако је породични старешина Шубића, бан Павле I постао најутицајнији феудалац у Далмацији и Хрватској крајем XIII века. Када је 1301. без наследника умро Андрија III, то је олакшало Шубићима да у Далмацију (Угарску) доведу младог претендента Карла I Роберта.¹

Павле I се називао баном Хрвата од 1293. године, а око 1300. он је преко кнеза Хрватина успоставио управу над делом Босне, то јест над Доњим Крајевима.² После тога Павлов брат Младин I, кнез Сплита, се сукобио се са баном Степаном III негде код Дрине срединам 1302. године,³ а од исте 1302. Младин I појављује се у писаним изворима као „бан Босне”. Настојање Младина I Шубића да узму Босну подржао је папа, који је тражио од калочког надбискупа да позове у крсташки рат против босанских јеретика. Користећи сукобе краља Стефана Уроша II и Драгутина око 1304. Шубићи су проширили власт на део Захумља и Младин II се 1304. назива „кнезом целог Хума”. Исте, 1304. Младин I погинуо је „од руке јеретика” у борбама у Босни. Бан Хрвата Павле I од почетка 1305. назива се „господар целе Босне”, а свог сина Младина II назива баном Босне, то јест управником у име оца.⁴ Звања Шубића могла су бити пре-

1 Карло I није успео да продре у средишње области Угарске до 1308. и буде крунисан старом угарском краљевском круном.

2 Павле Шубић „бан Хрвата”, а од 1305. и „господин све Босне” је са својим најближим сродницима од 1301. до 1305. три пута потврдио поседе властелину Хрватину Стјепанићу у Доњим Крајевима (Ливно и Цетина). Хрватин се обавезао да помаже Павла као свог сениора.

3 Тада су се Дубровчани жалили да се да нису у могућности пролазити преко Босне због сукоба бана Младина и бана Степана код Дрине.

4 „Nos Paulus, banus Croatorum et tocius Bosne dominus, unacum karissimis filiis

тензије освајача. Није јасно да ли су долазили као владари у Босну или управљали тамошњом властелом, уз изузетак рубног подручја кнеза Хрватина.

Шта се у време покушаја Шубића да узму Босну било са баном Степаном III, који је познат и као Котроман, није јасно. Мисли се да је он остао у Босни до своје смрти, а која се према М. Орбину десила 1310. Можда је после сукоба (1302-1304) признао врховну власт Шубића, али можда и није, то јест можда је само договорен некакав мир. Каснија, преписка Младина II са папом из 1318. године, везано за жељу Степана IV да се ожени, нема садржај који би несумњиво потврдио власт њега, или неког од Степана над Босном.

Сукоб Стефана Уроша II са братом и крај његове владавине

Краљево склапање брака са царевом кћерком личило је на оно из времена оснивача династије Стефана Немање I. Тада је његов средњи син Стефан Немања II на основу брака стекао предност над старијим братом и преузео врховну власт 25.3.1196. Зато је Милутинов брак могао покварити његове односе са старијим братом Драгутином, коме је млађи брат вероватно на сабору у Дежеву обећао да ће само он вршити власт краља, а не и његови синови. Према писању Пахимера „пошто се брат Стефан [Драгутин] показао узнемиреним” цар је у време склапања брака 1299. послао Стефану Урошу II Милутину „савезничку војску” да би „спречавао Стефанове настрaje”.

Сукоб између браће почео је најкасније 1302. Милутин је био у сукобу и са Дубровником 1301. године, јер је Дубровник признавао власт Венеције, која је тада напала Милутиновог таста Андроника II. Када је обнављан мир са Дубровником, Милутин је Дубровчанима издао повељу у септембру 1302. У њој се спомиње Рудник и изгледа да је тада био под влашћу Милутина, а не Драгутина.

Када су се 1302. године на Дрини среле војске бана Степана III Котроманића и бана Младина I Шубића, тај сукоб био је некако повезан са оним у Србији. Синовац Младина I, Младин II Шубић, био је неко време заробљен код краља Милутина.

После неколико година, 1310. према *Даниловом зборнику* властела краља Стефана Уроша II Милутина прешла је на страну Драгутина, али се краљ Србије могао ослонити на бројне плаћенике (Осете, Татаре и Турке). Када је део плаћеника, Турака, показао

непослушност и побунио се био је угрожен и сам краљев живот, али је та побуна угушена.¹

У време сукоба са братом Стефан Урош II је предао Драч Карлу Анжујском 1304. године, који је раније морао напустити Сицилију после побуне у марту 1282. године, али је задржао власт у Напуљу. Одатле је Анжујски двор одржавао везе и са Стефаном Урошем II и преговарао о савезу против Византије. Те везе су оставиле трагова у посети једног католика уходе који је анжујски двор, то јест за зета Карла II Анжујског, направио извештај о Милутину и Србији око 1308. Састављачу извештаја се учинило да је Милутин превише православац, а да је Драгутин наклоњенији католицима. Зато је предлагао да се против Милутина покрене побуна католика у приморју и Албанији.²

Око 1312. године Стефан Урош II Милутин и Стефан Драгутин су се измирили и Рудник је поново припао Драгутину. У лето 1313. краљеви Милутин и Драгутин сарађивали су у борби против Младина II на подручју Хума.

Тек што се завршио сукоб Драгутина и Стефана Уроша II Милутина, од краља се одметнуо син Стефан Урош III. Стефан Урош III, Милутинов прворођени син, добио је управу над Зетом око 1308. Престолонаследник се побунио против оца 1313. или 1314.³ Према *Даниловом зборнику* Стефана Уроша III на побуну наговорила је његова властела. Ипак, нема објашњења зашто је то властела учинила. Милутин је приморао сина на предају код Скадра. Наредио је да га окованог одведу у Скопље и ослепе. Краљ је пораженог и „ослепљеног” Стефана Уроша III са његовом породицом послао свом тасту Андронику II у Цариград да борави у манастиру.

Царица Ирина разишла се са Андроником II и од 1303. до своје смрти 1316. је боравила у Солуну. Када је постало јасно да Симонида неће родити наследника краља Србије, Ирина је слала зету Милутину скупоцене поклоне и нудила своје синов да наследе краљевску власт, које је због тога слала и на краљев двор.

1 Нарочит значај на Балкану почетком XIV века имале су велике плаћеничке војне дружине. Почетком XIV века Турци су већ заузели највећи део Мале Азије. Једна велика дружина плаћеника, око 6.500 Каталонаца, одметнула се и пустошила Свету гору. Они су нападали и Хиландар 1307. и 1308. Монаси су се морали оружјем супроставити. Одбрану Хиландара је организовао игуман (после архиепископ) Данило II. Каталонци су отишли 1309. у службу атинског војводе, али су се одметнули и од њега и створили Атинско херцештво 1311.

2 У то време 1308. придобијајући савезника Милутин је у преговорима нудио удају своје кћерке за млађег сина Карла, чак и свој прелазак у католичанство, али те понуде наравно нису биле остварене.

3 У једном венецијанском документу из 1313. Стефан Урош III се спомиње као управник Дукље, Албаније и Захумља.

Привредни развој Србије није омогућио Милутину само велика освајања него и велику градитељску делатност. У Хиландару је уместо цркве из времена Саве подигао нову Богородичину цркву, која постоји и данас. Уз то, манастир је опасао јаким зидинама са кулама и подигао „пирг“ (кулу) на обали испред манастира. Као седиште Призренске епископије подигао је Богородицу Љевишску. Грачаницу је подигао као седиште Липљанске епископије. Милутин је био млађи син краља Уроша I, зато Стефан Драгутин није био усамљен у Србији у замисли да је потиснута главна линија наслеђивања престола. Милутин је, у жељи да нагласи своје право на престо, у Грачаници дао да се наслика родослов који истиче његову повезаност са Стефаном Немањом I. Подигао је манастир Светог Стефана у Бањској (код Косовске Митровице), где је планирао да буде чувано његово тело после смрти. Обновљао је и Жичу која је страдала у време упада Татара. У Скопљу је као седиште Скопске епископије подигао Богородицу Тројеручицу. После освајања на југу, Милутин је напустио стару престоницу Рас и двор Дежево. Његове престонице биле су у Призрену и Скопљу. У време Милутинове владавине проширена је јурисдикција Српске архиепископије на југ и север. На црквеним саборима Српске архиепископије крајем XIII века учествовали су скопски и дебарски епископ, али и мачвански и браничевски.

Као византијски владари, и Милутин је ситној властели давао проније да би имао послушне витезове. Витезови пронијари били су непосредно потчињени владару и оданији, него витезови који су имали баштине. Милутин је из Византије преузео и звање кефалија (главар) за управника у граду.

Милутин није допустио да Владислав наследи Драгутинову област 1316. године, него је дошао са војском и свог синовца затворио. При томе српски краљ је заузео и Мачву, а то је довело до краљем Угарске Карлом I Робертом (1308-1342). Сукоби око тих области вођени су 1319. и 1320. године, а Угари су обновили своју власт у Мачви и Београду.¹

У Цариграду се после скоро пет година прогонства Стефану Урошу III вратио вид, а према Цамблаку он то никоме није рекао,² али по *Даниловом зборнику*, цар Андроник II „је разумео да му није

1 Напуљски Анжујци су покренули устанак против српског краља у Албанији 1318-19. да олакшају успех напада свог сродника Карла I Роберта Анжујског.

2 Породица Уроша III боравила је у манастиру у коме је била и висока медицинска школа. Ту је „ослепљени“ могао добити медицинску негу. У изгнанству умро је Душанов млађи брат Душиц. Тако је и Душан, који је рођен између 1308. и 1312. из брака Стефана Уроша и бугарске принцезе Теодоре, провео седам година у византијској престоници. Град који се веома разликовао од малих градских насеља у Србији, морао је оставити трајне успомене у Душану.

до краја био одузет вид очију”. Урош III је остао у Цариграду укупно 7 година.¹ Урош III није био заборављен. Сам краљ распитивао се за сина, а представници Православне цркве подржавали су писма са молбама Стефана Уроша III да му се допусти повратак. Осећајући приближавање смрти, 1320. или 1321. краљ је дозволио да се Урош III врати из прогонства. Према Григорију Цамблаку по повратку у Србију Урош III је предао сина Душана Стефану Урошу II Милутину.² Пред крај живота Милутин се разболео и био је приморан да борави у владарском двору у Неродимљу, јужније од Липљана. Ту је умро 29.10.1321. године, а сахрањен је у Бањској. Ослобођена краљица Симонида се након могла вратити у Константинопољ.

Стефан Урош II Милутин је владао скоро 4 деценије у којима је Србија постајала све утицајнија на Балкану. Подигао је и обновио неколико десетина хришћанских богомоља и, без обзира на његове бракове и на потискивање старијег брата Драгутина, Православна црква код Срба њега је после смрти поштовала као „Светог краља”.

Владавина Стефана Уроша III Дечанског

Последњих година владавине Стефан Урош II Милутин је за наследника престола одредио сина Стефана Константина,³ али пре него што је нови краљ преузео и учврстио власт, „неочекивано” као претендент за круну појавио се и Урош III.

Када се уверио да су гласови о смрти краља истина, Стефан Урош III је објавио да је чудом Светог Николе прогледао и да се бори за очев престо. Брзо је добио подршку већине властеле и представника цркве Стефан Урош III. Он у повељи Дечанима пише да је „крунисан од Бога дарованим венцем краљевства истог дана са ... сином, ... руком ... архиепископа Никодима ... и целог српског сабора” 6.1.1322.⁴ Исте, 1322. поразио је полубрата Константина, и наредио и да га убију.

Борба против Драгутиновог сина Владислава II је трајала дуже. Он се, после смрти Милутина, ослободио заточеништва и у северним областима, којима је раније управљао његов отац, био је дочекан као српски краљ. Владислав II је владао малим делом Србије, ковао новац и називао се краљем. Крајем 1323. дошло је до

1 Писар Станислав је оставио запис у коме пише да је тада владао краљ Стефан Урош II који је раније био ослепљен од оца и провео 7 година међу Грцима.

2 То би могло значити да је неповерљиви стари краљ држао унука код себе као неку врсту таоца и тако је био сигурнији у послушност сина Стефана Уроша III.

3 Стефан Константи се спомиње тек 1319.

4 Према повељи Душан је постао „млади краљ Стефан”.

сукоба краљева Стефана Уроша III и Владислава II око Рудника, а Краљ Стефан Урош III је победио је рођака 1324. и преузео Рудник и област до Дрине, а Владислав II је протеран у Угарску. Сукоб је искористио бан Степан IV (Степош) Котроманић, који је остао господар Усоре и Соли.

Од краља Стефана Уроша III су се одметнули Бранивојевићи, управници подручја Стона, Пељешца и ушћа Неретве. После тога, они су око 1325. ушли у сукоб са Дубровчанима и баном Степаном IV. Бан Степан IV је поразио Бранивојевиће и завладао долином Неретве 1326. Један од Бранивојевића је тражио опроштај од краља Стефана Уроша III, али је краљ наредио да он буде затворен. Сарађујући са баном Степаном IV против од краља одметнутих Бранивојевића, Дубровчани су под своју власт ставили Стон и „Стонски рат”.¹ Затим су почели преговоре са краљем да озаконе своју власт на том подручју. Захтев краља Стефана Уроша III да му дају годишњи данак од хиљаду златника нису прихватили. Дошло је до прекида трговинске размене, а краљ је морао напасти Дубровник 1327. да би Србији били враћени Стон и „Стонски рат”. Мир је договорен 1328.

Бан Степан IV никада није вратио области које је преотео. Зато је између Босне и Рашке почео дуготрајни сукоб. Око 1328. Степан IV упао је у Полимље, али је доживео пораз од младог краља Стефана Душана.

После првог брака са бугарском принцезом Теодором. Око 1324. Стефан Урош III се оженио Маријом Палеолог, блиском рођаком цара Андроника II.² Од краја 1327. обновљен је рат између цара Андроника II и његовог унука Андроника III. У сукобу Стефан Урош III пружио је војну помоћ Андронику II, али Андроник III је завладао Цариградом и присилио деда да му препусти престо средином 1328. Ипак, српски краљ је искористио сукоб и тада изгледа освојио Велес и Просек. После тога, дошло је до сукоба војске цара Андроника III на граници са Србима.

Односи са Бугарском су се погоршавали. Михаило Шишман, син видинског кнеза Шишмана, развео од Ане, сестре Стефана Уроша III, и ородио са владарем Византије. Андроник III (1328-1341) и бугарски цар Михаило Шишман састали су се и договорили да истовремено нападну на краља Уроша III.

Пред битку, бугарска војска је ушла у Србију и пљачкала на подручју реке Струме. Стефан Урош III изабрао је да пресретне цара Михаила Шишмана пре него му се придруже Грци, али је

1 „Стонски рат” је данашње полуострво Пељешац.

2 Јован Кантакузин пише да је она удата за „владара Трибала Степана краља (Στεφανω τω Κραλη)”.

узалуд послао преговараче да понуде прекид сукоба. До одлучујуће битке је дошло код Велбужда (данас Ћустендил) у подне у суботу 28.7.1330. Према писању цара Душана уз *Душанов законик*, тзв. *Речи цара Стефана Душана*, српска војска имала је око 15.000 ратника у тој борби.¹ Према Нићифору Григори, Михаило Шишман је водио 12.000 људи из своје земље и још 3.000 скитских плаћеника.

У *Даниловом зборнику* у житију Стефана Уроша III описује се да „затрубише војне трубе, судари се оружје ... би велико падање Бугара ... цар Михаило видевши падање својих војника, поче бежати”, а затим се даје један опис по коме је цар пао са коња, био убијен од српских војника и однет краљу.² Према Јовану Кантакузин главни напад на Мизе (Μισούς), то јест Бугаре извели су страни плаћеници.³ По *Даниловом зборнику* млади краљ је предводио „део изабраних ... војника”. Касније Г. Цамблук је записао да је Стефан Душан показао велику храброст у боју. Зато се мисли да је управо Стефан Душан предводио главни напад плаћеника и најбољих српских бораца. Цамблук описује како „цар бугарски би ухваћен од српских војника и би приведен сину царевом [треба, краљевом] Стефану, ... и ту се лиши живота бедно.” Непосреднија је *Речи цара Стефана Душана* из 1349. У њој Душан каже: „Михаилу, цару бугарском, мачем главу његову откинух; њему је и сада гроб његов у нашој земљи.”⁴ Изгледа да се баш то могло догодити.

Цар Андроник III се повукао. Сам није желео да настави напад на Србију. Лакше је било да нападне поражене Бугаре и њихове

1 Он на истом месту даје претеран број војника (80.000) за Бугаре.

2 Византинци су пренели да је Михаило Шишман смртно рањен и одведен у заробљеништво где је убрзо умро. Тако пишу и Н. Григори и Ј. Кантакузин, али они и Бугари који су им вероватно били извор су видели заробљавање и одвођење цара Михаила, који се није вратио и створили су замисао да је умро од рана.

3 Претпоставља се да је напад српске коњице и плаћеника у средиште бугарске војске предводио млади краљ Душан.

4 Изгледа да Душан овде дословно мисли да је он одсекао цару главу. У време битке Душан је имао око 20 година. У боју је предводио одреде плаћеника, странаца, и најборбенијих српских витезова. Узбуђен борбом и смрћу која га је окруживала можда је заиста одсекао главу заробљеном цару. Тиме би својим борцима, који нису одвише ценили живот непријатеља, дао пример да је њима достојан вођа. Да се то заиста могло догодити говори и део *Речи цара Стефана Душана* у коме се он хвали да тело бугарског цара, сахрањено у Нагоричину код Куманова, нико није смео тражити и однети у земљи у којој је владао и за коју је умро. 3 године пре састављања *Речи цара Стефана Душана* у Србији је као гост на крунисању боравио и бугарски патријарх. Можда то говори и о личном бесу Душана према убијеном цару. Извор тог беса може бити дубоки осећај личне издаје. Душан јесте био српски владар, али је он по пореклу Бугарин колико и Србин, а са Михаилом Шишманом је био близак сродник, бар док је цар био ожењен његовом тетком Аном (Недом). Када је њу отерао а затим са Грцима напао Душана и његовог оца, могао је створити личну мржњу у Душану.

градове на обале Црног мора. Бугари су пожурили да уговоре мир. Стефан Урош III Дечански ушао је у Бугарску, а „великаши Бугара ... сестри Стефановој, ..., заједно са децом дали су царски двор и владавину над Бугарима“. Тако је на престо у Трнову дошла Ана (Немањић) и њен син, из раскинутог брака са царем Михаилом Шишманом, Иван Стефан.

Стефан Урош III није после победе показао жељу да осваја. То је изазвало незадовољство властеле која је желела више ратног плена и земљопоседа, властелинстава, за себе.¹ Према писању Нићифора Григоре, на наговоре великаша и војних заповедника, свакако са подручја Зете, Душан се побунио.² Војска Стефана Уроша III Дечанског упала је у област Скадра против Душана. Душан је прешао на другу страну реке Бојане и избегавао отворену битку, а затим се састао са оцем и измирио. Измирење је уговорено вероватно у априлу 1331.

Скоро истовремено, у пролеће 1331. у Бугарској се побунила властела и са власти су смењени Душанов рођак Иван Стефан и тетка Ана (Неда). Они су побегли у Србију, а касније у Дубровник. Бугарски цар је постао Иван Александар (1331-1371). Успех побуне у Бугарској могао је охрабрујуће деловати на властелу у Србији која је желела насилну смену владара.

Измирење Немањића је било краткотрајно. Стефан Душан је позван да се појави на краљев двор. Према *Даниловом зборнику* у страху од краља, а на наговор своје властеле Душан се одлучио да са малом војском изненада нападне оца.³ Побуњеници су у августу 1331. брзо стигли од Скадра до подручја Липљана, то јест двора Неродимље. Ту је Стефан Душан заробио очеву другу жену, Марију Палеолог са њеном децом, а стари краљ је побегао у град Петрич, али се убрзо и он предао.

Стари краљ је био затворен у Звечану. Н. Григора је записао да су њега великаши „ставили у тамницу против воље ... сина, који је ипак ћутао јер није могао да се супростави сили многих, а бојао се да и њега не задеси неко зло. Није прошло много дана, а старог краља удавили су у тамници.“⁴ Мавро Орбин је записао предање из Дубровника како је Душан наредио да убију затвореника 1331.

1 По Г. Цамблаку Стефана Уроша III су саветовали да у рату прослави војску, и омогући јој велики ратни плен, како би уплашио Душанове присталице и спречио побуну, али он није слушао.

2 У фебруару 1331. Дубровчани су послали писма у којима се спомиње „неслога“ међу Стефаном Урошем III и Душаном. Зето се мисли да је побуна почела у јануару 1331.

3 Душан је могао страховати да ће га отац казнити за прву побуну.

4 Ово је сагласно каснијем утицају велможа на Душана о коме пише Кантакузин.

године, јер се бојао да би се он могао случајно ослободити.¹ Стари српски летописци су забележили да је умро у новембру 1331.

Јачање Босне у време Степана IV Котроманића

Дубровачки извори говоре да је Јелисавета, удовица Степана III Котроманића, са малолетним синовима тражила кућу у Дубровнику. Власт бана се у Босни добијала уз потврду сабора босанске властеле. У Дубровнику се 1314. расправљало да се нађе кућа за бана. Из тога се мисли да је истинита тврдња Орбина да је млади бан Степан IV био протеран из Босне од стране властеле. Ипак мисли се да се то догодило око 1314., а да су тада стварну власт у Босни имали Шубићи.² Међу истричарима нема сагласности да ли је бан Степан IV био протеран од стране босанске властеле која се противила његовој сарадњи са Шубићима, или од оних који су признавали власт Шубића.

Орбин пише да је Степан IV преговарао са властелом и да му се одобрен повратак у Босну. До повратка Степана IV (Степоша, како су га звали савременици) у Босну могло је доћи уз сагласност Шубића. Папска преписка указује да је Младин II 1318. убеђивао папу да се одобри венчање Степана IV и једне католичке властелинке.

У то време, краљ Карло I Роберт настојао је да уклони моћне обласне господаре и ојача средишњу власт краља у Угарској. Када је умро краљ Стефан Драгутин у марту 1316. између његовог сина Владислава II и краља Милутина дошло је до рата. Да би заштитио своје право на Мачву, Карло I је дошао у њу 1317. Њихов рат око те области трајао је до 1320.

У Далмацији су почетком 1322. Шибеник и Трогир престали да признају власт бана Младина II. Затим се против њега побунила и властела у Хрватској а против њега је војску у Далмацију довео и бан Степан IV. Младин II је поражен. Свакако да је Карло I Роберт одобрио побуну против бана Младина II, коме је после пораза одузето звање бана Хрвата и Босне.³ Тако се Степан IV, који је био међу вазалима Карла I Роберта који су поразили Младина II, потпуно ослободио Шубића. Формално је постао непосредно вазал угарског краља, али стварно он делује врло самостално од 1322.

1 По Орбину пред смрт Стефан Урош III је проклео Душана и његове потомке.

2 Шубићи су ковали и најстарији сачувани босански новац. То су сребрни новчићи са ликовима бана Павла и Младина I или Младина II Шубића.

3 Карло I је Шубићима дао Зрин у долини Уне, по коме су названи Зрински.

После 1321. Владислав II Немањић, ујак Степана IV, умешао се у борбу за упражњени престо у Србији. У току тих борби, Степан IV се појавио у ујаквим областима, Соли и Усори. Тим областима је могао завладати око 1323. као савезник краља Владислава II, али и без његове сагласности, користећи заокупљеност Владислава II сукобом против краља Стефана Уроша III. Када је Владислав II био поражен (1324), Степан IV је задржао ујакове области, а за то је морао добити и сагласност угарског краља Карла I Роберта.

Истовремено, после пораза Младина II, Степан IV ширио је своју власт на запад. Вукослав син Хрватина, који је служио Младина II, и други чланове његове породице, у Доњим Крајевима, признали су власт босанског бана око 1323. Бан је око 1323. издао две повеље Вукославу Хрватинићу. У једној повељи издатој на сабору у Милама он је „бан Стѣпанъ синъ ... бана Стѣпан по млостн Б[о]жиѣи ... всѣмъ землямъ Бос[и]нскимъ и Соли и Усорѣ и Дољнимъ Краємъ и Хльмьске земле г[оспо]днѣ н братъ мон кнезь Владиславъ”. У тој повељи браћа, бан и кнез, награђују Вукослава Хрватинића јер је оставио „хрватског господара Бабоњића за нашу милости ... и дадосмо кнезу Вукославу за његову верну службу две жупе Бањицу и Врбању ... и у њима два града – Кључ и Котор ... док год је нама веран Вукослав, а ниједном његовом брату.”¹ Вероватно од 1224. Степан II се умешао у сукобе међу властелом у Хрватској да би проширио своју власт даље на југоисток. Тако је до 1329. под своју власт ставио Завршје (Гламоч, Ливно и Дувно) и приморје од Неретве до Цетине (Крајина).

После смрти краља Милутина, Степан IV је искористио одметање Бранивојевића од краља Милутина у Захумљу. Степан IV и Дубровник су склопили савез против Бранивојевића и поразили их 1326. Степан IV је преузео њихове области. Тада је под власт босанског бана дошао и трг Дријева на ушћу Неретве. Стефан Урош III Дечански није избацио банове људе из Захумља. Охрабрен успехом босански бан је убрзо наставио са покушајума освајања. Према једном запису из 1328/29. (6837) млади краљ Стефан Душан имао је већу битку да заустави напад војске Степана IV „безбожних и поганих бабуна” у средишту Дабарске епископије, на Дрини и доњем Лиму. Овај сукоб, или онај из 1349. био је претња по живот бана. Он

1 Као сведоци наводе се „добрих Бошњани” са њиховим братствима. Поред неколико дворјана сведоци су жупани, кнежеви, војводе и челник из Загорја, Рање, Ускопља, Усоре, Соли и Треботића. Слично у повељи Дубровнику из 1332. говори се о могућим суђењима Бошњана и Дуровчана, а не Срба и Влаха. Изгледа да је у то време у владаревим повељама у Босни народно име Срба мењано са државним именом Бошњани. На појаву замене имена Срби са именом Бошњани можда је утицало то што су тада, поред Срба, значајан део поданика бана били и Хрвати.

се у једној повељи сећа како је приликом похода „у Раси“ у току боја коњ кога је јахао био убијен.

Трговачка размена Дубровника са Босном била је значајнија него у време бана Кулина. Степан IV није желео да се одрекне прихода од ње. Од Дубровника бан Степан IV тражио је да му дају десетину од робе коју носе кроз Босну 1326. Дубровчани су приста-ли 1332. да му дају „поклоне“, али не и обавезну десетину. Властела у граду се договорила да и од бана Степана IV купи Стон. Дубровник је у јануару 1333. купио Стон од краља Стефана Душана, а у фебру-ару 1333. склопљен је и са баном Степаном IV уговор о уступању Стона и Пељешца, уз обавезу да плаћају 500 перпера годишње босанском владару за Стон.¹

У време бана Степана IV спомиње се извоз руда (у повељи Трогиранима 1339) и први рудници у Босни (Остружница 1349, Сребреница 1352). Развој рудника и трговине утицао је и на развој градских насеља. Користећи привредно јачање и подршку угарских краљева, Степан IV увећао је своју бановину. Око 1326. написана је повеља у којој бан Степан IV и кнез Владислав дарују 5 села кнезу Гргуру Стипанићу, а писар је на крају записао да бан Степан IV држи земљу „од Саве до мора и од Цетине до Дрине“.

Верске прилике у Босни мењају се од освајања Степана IV. Освајањима Степана IV у саставу Босне нашао се велики део католика западно од Неретве и православаца источно од ње. Ипак, бан Степан IV показивао је поштовање и према представницима Цркве босанске. У другој повељи бана Степана IV кнезу Вукославу Хрватинићу, која је издата око 1323. године, пише да су се браћа, бан и кнез, заклели пред „пред дедом великим Радославом и пред гостом великим Радославом и пред старцима Радомиром и Жунбором и Влчком и пред свом црквом и пред Босном“, а да повеља написана у „хижи великог госта Радослава ... на Моишцири“.² Могуће је да је владар са сабором издао повељу феудалцу, а затим отишао до куће Цркве босанске и тамо издао још једну сличну исправу. Такав поступак сигурно није био јединствен, али су остале повеље издате уз учешће Цркве босанске уништене.

Папине људе је примао, као и претходни босански банови, а папа је препустио инквизиционо деловање у Босни фрањевцима. Покушавао је и да покрене крсташки рат против бана, али Степан IV био је значајан ослонац угарском краљу Карлу I Роберту у борби против краља Стефана Уроша II Милутина и Шубића. Зато Карло I

1 Да би уговор и са Босном био лакше склопљен, Мало веће одобрило је да се неким босанским великашима дарује до 200 перпера.

2 Ово је изгледа једини сачувани веродостојни садржај повеље у којој се спомиње и Црква босанска, али то свакако није била једина таква повеља.

није желео да врши притисак на верног вазала и избегавао је да се сукоби са њим. После неколико година папа је убедио Карла I да Угарску посетио је генерал фрањевачког реда. Бан Степан IV га је такође примио 1340. године, али га је убеђивао да као бан не прогони јеретике, из страха да се јеретици не удруже са краљем Стефаном Урошем IV Душаном и смене га са власти. После ове посете дошло је до дизања фрањевачких манастира у Босни у градским средиштима (Краљева Сутјеска, Високи, Сребреница, Олово), а села и феудалци су можда остали под утицајем Цркве босанске.

Угарски краљ Лајош I (1342-1382) послао је славонског бана Николу против Венеције и непослушних хрватских феудалаца у приморју. Степан IV је учествовао у сукобима. Формално као вазал Лајоша I, Степан IV је уз славонског бана склопио уговор у Книну са пораженим Нелипићима 1345. Према уговору, Нелипићи су краљу морали да уступе краљеве градове међу којима се спомиње и град Срб. Книн је поново постао седиште краљевог бана. Задар је напустио Венецију и признао власт угарског краља, али су га Венецијанци месецима (1345-46) опседали и освојили. У борби око Задра, Степан IV је избегао да се његова војска отворено сукоби са Венецијанцима. Тих година Степан IV је преговарао са Венецијом о савезу и од ње набављао оружје. Босански бан се више понашао као превртљиви савезник краља, него као вазал. Степана IV су оптуживали за издају и сарадњу са Венецијом краљу Лајошу I, али је краљ одбацио оптужбе против бана и тако прихватио његово самостално деловање.

После крунисања цара Стефана Уроша III Душана, бан Степан IV је тражио да Венеција посредује и измири њега и цара Душана 1346. Цар Душан је заинтересован првенствено за Византију и пристао је да склопи мир, али је тражио да му буде враћено Захумље. Степан IV није пристао, а напао је и Конавле 1349. Зато је цар са великом војском освојио Захумље и Нови на ушћу Неретве у октобру и новембру 1350. У Дубровник су донете приче да је Душанова војска стигла у унутрашњост и опседала банов Бобовц, а да се бан Степан IV повукао у планине. Због лоших вести које су стигле са југа Српског царства, Душан је морао да се врати тамо. Степан IV је искористио одлазак главног дела цареве војске и 1351. поново освојио области којима је господарио пре Душановог похода. Мање чете које је Душан оставио у утврђењима нису могле да их одбране.¹

Банова кћерка Јелисавета Котроманић се удала 1353. за краља Лајоша I. Исте 1353. умро је бан Степан IV.²

1 У повељи из 1351. бан Степан IV за Вука Вукославића пише: „другу службу учини када беше цар рашки узео нови град мој, ту скроз Вук узео мој град ...”

2 Није познато где је сахрањен Степан IV, а постоји замисао да би то могло бити

Краљ Стефан Душан и почетак његових освајања

Нићифор Григора је записао да је Стефан Душан у време побуне имао пуне 22 године. Из тога следи да је рођен између почетка 1308. и почетка септембра 1309. године, али према *Копорињском летопису* то се догодило касније, то јест 1311-12.¹

После смењивања оца, Душан је послао „веснике у све државе отачаства свога, и када су силни то чули, сви су долазили клањајући му се; и тако му се све државе његова отачаства предадоше”. Свечано крунисање краља Стефана Уроша IV Душана извршио је архиепископ Данило II на празник рођења Богородице на сабору у двору Сврчин, јужније од Липљана. Упоредјујући сачуване писане изворе Иларион Руварац утврдио је да је крунисање морало бити 8.9.1331.²

Стефан Урош IV Душан одлучио је да има добре односе са Бугарском.³ Зато се оженио Јеленом, сестром новог бугарског цара 1332.⁴ У јануару 1333. са Дубровником закључен је уговор о уступању Стона, Пељешца и обале од Стона до Дубровника. Дубровник се сагласио да Душану одједном исплати 8.000 перпера, а убудуће да даје српским владарима по 500 перпера годишње („стонски до-

и у Згошћу код краљевског града Високог. Ту је пронађен један стећак на коме је уклесан натпис који говори о неком „бану Степану”. Стећци у Згошћу су богато украшени рељефима и због тога се мисли да је ту бити гробље неких племића, а можда и Котроманића.

- 1 *Копорињски летопис*, настао почетком XV века, садржи неке значајне истините временске одреднице, нпр. да је Душан умро 20.12.1355.
- 2 У другој половини XIX века водила се расправа истраживача који српски краљ „Стефан” је потписан на повељи Дубровнику 22.1.1333. Руварац је поређењем са каснијим повељама показао да је повељу издао Душан, а не његов отац. Затим је показао се да у *Даниловом зборнику* описује бдење пред празник рођења Богородице, то јест 8. септембра, када је Душан крунисан за краља је био недеља, а то се догодило 1331. и 1336. Из тога је закључио да је Душан крунисан 1331. а у Сеченичком летопису је управо та година (6840) записана као година до које је живео Душанов отац Стефан Урош III.
- 3 Смиља Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија, Београд 1997, 57-58. Душан се само једном јавља и са именом Урош. То је печат на повељи из 1355. који садржи текст „Стефан Урош краљ по милости Божјој све српске земље”. Тако да се појавила сумња да је употребио дедов печат. Додатну нејасноћу представља неколико Душанових повеља где уз име Стефан стоји „Четврти” и није несумњиво на шта се то „Четврти” односи, али вероватно је то од Урош IV.
- 4 Душан је требало да се ожени Јеленом у пролеће 1332. године, сестром цара Ивана Александра. То венчање је, изгледа, одгодила побуна властеле у Зети и на северу Албаније у пролеће 1332. Побуну су предводили Богоје и Сума. Узрок побуне није јасан, а могла је бити покренута и незадовољством због склапања савеза са Бугарима. Душан је брзо умирио побуну. Венчање је обављено вероватно у лето 1332.

ходак”). У том уговору Душан се потписао као „Стефана по милости божијој краља све Српске Земље и Поморске”. Дубровник се тада обавезао да неће преводити православно становништво у католике.¹

Обавезу да неће преводити православце у католике Дубровчани нису поштовали. Већ у мају 1334. Душан је код Призрена издао Дубровнику нову повељу. У повељи је била и одредба да у Стону „пребива поп србски” и да га Дубровчани не ометају у богослужењу, тј. да не католиче становнике. Насупрот томе они су до краја XIV века превели у католичанство све становнике области коју су добили.

Од друге половине 1332. Душан је покренуо низ већин освајачких напада на Византију а за повећане војне трошкове добор је дошао новац од Дубровника. У тим походима нашао је савезнике и међу Ромејима. Душанове чете вршиле су нападе на Византију. Крајем 1333. од цара Андроника III пребегао је краљу Душану и један познатији византијски војсковођа Сиргијан. Душан је освојио 1334. Прилеп, Охрид и неколико других тврђава. Сиргијана је позивао и друге византијске управнике да пређу, са својим градовима и територијама под Душанову власт, али лажни византијски пребег Србима убио је Сиргијана.

Код Солуна 26.8.1334. састали су се краљ Стефан Урош IV Душан и цар Андроник III и договорили мир, а Србија је задржала Прилеп, Охрид и Струмицу, и друге. Србији је требало примирје на југу, јер је краљ Карло I Роберт Анжујски, желео да искористи боравак српске војске у Византији да нападне мањобраћену Србију. У нападу Мађари су стигли до Жиче. Долазак Душана са великом војском приморао их је на избегавају сукоб са главнином српске војске. Краљ Карло I се брзо повукао, напустио је и Мачву, а Срби нису желели да га прате преко Саве. Ови походи без велике борбе могли су се догодити крајем 1334. и почетком 1335. Мачва је неколико година остала под влашћу Краљевине Србије. Борбе на северу су се поново водиле 1342. Све борбе на граници са Угарском (и Босном) за Душана биле су од мањег значаја.

Договорени мир на југу је потрајао до смрти цара Андроника III. У јануару 1338. Душан је наредио да његовог логотета Јоаникија поставе за архиепископа. Душан је на двору, поред српске властеле, имао као властелу и Грке, Немце, Которане, Бугаре и др. Дворјане су могли повезивати заједнички интереси и бракови. Которанин Никола Бућа је постао оснивач дубровачке породице Бућа.² Као

1 Дубровчани су послали кнеза у Стон као управника, уместо жупана, а почели су градњу заштитног зида којим су одвајали Пељешац од осталог копна.

2 Све указује да је властела на Душановом двору вршила велики утицај на њега. О томе говори и то што је Которанин Никола Бућа, Душанов протопрестолар, за

заповедник краљеве војне пратње немачких плаћеника спомиње се Палман.

Домаћу војску у Србији чинили су властела и њихове пратње (већином коњаници), пастири и сељаци (пешадија, стрелци). У доба Немањића главну улогу у војсци имала је тешко оклопљена коњица, а мању бројнија пешадија. Људи који су имали баштину, по *Душановом закону*, имали су војну обавезу. Поред њих, цар је имао и стране плаћенике. Као своју владарску гарду држао је 300 немачких витезова (под командом Палмана). Војска је била наоружана мачевима, дугачким за дворучно руковање, и краћим, копљима, топузима, праћкама, луковима и стрелама. За опсаде су се употребљавали балисти за бацање камена, али се и при опсади градова више пустошила околна земља него што се нападао сам град. За одбрану ратници су првенствено користили штит, али и шлем и метални оклоп. Војска је у битку улазила праћена звуком труба и са развијеним заставама (стеговима) владара, жупана и властеле. Од ратног плена владару је припадао један део. Обичај је био да се у борби заробе само властелини ради откупа. Обичне војнике би разоружали и пустили.

У јуну 1341. умро је цар Андроник III, а престо је остао његовом осмогодишњем сину Јовану V (1341-1391). Зато је утицајни Јован Кантакузин помислио да ће он постати регент, али су га потиснули царева мајка Ана Савојска и њене присталице. Кантакузин је чак проглашен за издајника и морао је напустити Константинопољ. Тада се он прогласио за цара у октобру 1341.

После смрти Андроника III, Душан је обновио нападе на Византију. У Византији Ј. Кантакузин није нашао довољно присталица и зато је у јуну 1342. преосталим присталицама, око 2.000 људи, рекао треба „да пређемо владару Трибала ... [а] потпомогнути његовим снагама, ускоро ћемо се вратити”. Тако је отишао према Скопљу и код Велеса се састао са војводом Јованом Оливером, који је отишао да обавести Душана о доласку Кантакузина у Србију. У лето 1342. Душан и Кантакузин су се састали „... код неутврђеног села по имену Приштина (Πρίσθηνον)”.¹ Ту су се договорили да заједно ратују против намесништва Јована V. Н. Григора пише да су се договорили да оно што један од њих освоји, њему то и припадне. Ј. Кантакузин описује како је после првих сусрета са Душаном био питан зашто је дошао. Према његовом причању он је рекао да је

посредовање (убеђивање цара) у уговорима око Стона од Дубровника добио право грађанства. Услуга убеђивања очито није била мала.

1 Вероватно у краљевом двору Пауни, јужније од Липљана, а Кантакузин пише да је краљ ту имао кућу, највероватније дрвену, док је гост, цар, боравио у шатору.

дошао да стекне пријатеља, али и да би „добрио помоћ, како би се вратио у своју земљу”.¹ Душан је за помоћ тражио градове западно од Христовоља, али Кантакузин пише како је покушао уверити краља да га помогне у борби против намесништва у Цариграду само због пријатељства, а не за градове које ће освојити. Према Кантакузину тада је краљица Јелена предложила да се помогне Кантакузину и без јасног договора о награди за ту помоћ. Јеленин предлог подржао је Јован Оливер, један од двадесет четворице великаша и војвода који су били присутни. Према Кантакузину на крају је и Душан рекао: “Победио си, о царе, и све си нас уверио да је пријатељство са тобом драгоценије од силног блага и великих градова”. По Кантакузину, он је пристао на обећање да када постане цар Ромеја да неће тражити градове које су Срби освојили од Византије пре тог споразума из 1342.

Савез са Кантакузином је олакшао српском краљу да освоји 1342. и 1343. скоро целу Албанију са градовима Кроја, Берат, Канина. Изван његове власти су остали Валона и Драч, који је признавао власт Анжујаца, а у грчким областима освојио је Воден, Костур, Хлерин и Мелник.

Проглашење царства Немањића

Савез између Душана и Ј. Кантакузина није био дуготрајан. Кантакузинову власт признали су управници Тесалије, а затим и област Верије.² Кантакузин је мислио да му више није потребна помоћ Срба. Средином 1343. дошло је до потпуног разлаза Душана и Кантакузина. Кантакузин је нове савезнике нашао у турским четатама које је довео из Мале Азије. Ни уз помоћ малоазијских Турака Селџука Кантакузин није могао да освоји Солун.

Против одреда Турака плаћеника и Душан је послао војводу Прељуба са коњицом, али је у мају 1344. српска коњица била поражена код Стефаније (између Солуна и Сера). После вишегодишњих напада, Србима се предао добро утврђени град Сер у септембру 1345.³ Са Сером Душан је завладао долином Струме до

1 Кантакузин се касније хвалио да му је Душан давао велике почести: „На гозбама давао ми је боље и више седиште”. Није јасно да ли је ово претеривање тада протераног цара.

2 Представници града Верије су преговарали о предаји града са Душаном, а тајно су се договорили и град предало Кантакузину, али је то Душан прихватио поштујући свој договор о савезу са Кантакузином.

3 Ј. Кантакузин оптужује Душана да је дуго опседао Сер и тако грађане онемогућио да набављају оно што им је требало за живот, а затим да је новцем поткупио богате становнике Сера да град предају.

Христопоља. Душанову власт признало је полуострво Халкидики и манастири на Светој гори (новембра 1345). Душан је потврдио привилегије светогорским манастирима и даровао их. Исте 1345. Срби су заузели Валону у Албанији.

Уз сагласност српске властеле и цркве на сабору у Серу Душан се прогласио за цара на Божић 25.12.1345. Како је цара могао крунисати патријарх, српски архиепископ Јоаникије (Јанићије) на сабору у Скопљу проглашен је за патријарха. Сагласност за то Стефан Урош је добио од бугарског патријарха, охридског архиепископа и српског сабора, то јест оних коју су били присутни и на крунисању за цара 16.4.1346. Није искључено да се то догодило и на истом сабору на ком је Душан крунисан. Седиште патријарха било је у Пећи.

На Ускрс, 16.4.1346. (6854) патријарх Јоаникије је крунисао Душана за цара Срба и Грка. Истовремено његов син је крунисан за краља. Сабор су својим присуством увеличали бугарски патријарх, охридски архиепископ, прот Свете горе (старешина најзначајније заједнице манастира) и други. Од тада за Душана пише да је од Бога помиловани цар самодржац „свих српских, и поморских, и грчких земаља”, или да је „Стефан, у Христу Богу благоверни цар свим Србима и Грцима, и странама Бугарским, и целоме Западу, Поморју, Фругији и Арбанасима, милошћу и помоћу божијом самодржавни цар”.¹

Од византијских царева Јован VI Кантакузин оспоравао је Душану право да носи титул цара, али Јован V Палеолоу у повељи коју је издао Хиландару у јулу 1351. Душан назива „преузвишени цар Србије”. Угарски владар за српског владара и даље је писао да је „краљ Рашке” и није прихватао његово уздизање за цара. Изгледа да се после крунисања у лето 1346. Душан састао са краљем Лајошем I и да су договорили мир.

Угледање на Византију достигло је врхунац. Тада се, по узору на Византију, појавила нова круна и пурпурно црвена царска обућа. Истовремено са крунисањем Душана за цара и његов син Урош V крунисан је за краља, старом краљевском круном. Душанова држава само по имену дељена је на „краљевство”, које је обухватало територије северно од Скопља, и „царство”, тј. територије јужно од њега. Целом државом управљао је цар Душан уз помоћ свог двора. „Подела” на „царство” и „краљевство” била је само наглашавање две различите државно-правне традиције. Као цар Душан је давао византијске титуле деспота, севастократора и кесара својим власте-

1 Прва титула преузета је из *Светоарханђеловске повеље*, а друга из Душановог законака.

линима и сродницима као управницима у грчким областима, а оним у српским областима, српске титуле жупана и кнеза.

Душан је 1346. наставио нападе на југу и освојио Епир и Акарнанију пре краја 1347. Њих је поверио на управу своме полубрату Симеону (Синиши) Палеологу Немањићу, коме је дао титулу деспота. Касније од 1350. и брат Душанове жене, Јован Комнин Асен појављује се као деспот у Албанији. Титулу деспота добио је и Јован Оливер.

Почетком 1347. војска у Цариграду признала је Кантакузина за цара. Јован VI Кантакузин од тада је владао као савладар Јована V Палеолога. У то време на Балкану се проширила куга.¹ Од ње је умро управник Тесалије, Јован Анђео, Кантакузинов рођак и присталица, а Душан је то искористио и освојио Тесалију пре краја 1348.² За намесника Тесалије Душан је поставио „кесара” (ћесара, цезара) Прељуба.

Душан је за мање од 15 година освајањима удвостручио своју државу. Ова освајања била су последица слабости Византије, колико и снаге Србије. Душаново освајање извршено је без велике битке на отвореном пољу, а углавном су опседани градови који су се предавали. Многољудни и добро утврђени Солун одбио је да се преда, а Душан није могао да га примора на то.

Проглашење Душановог законика и судство

На државном сабору у Скопљу у присуству „велике и мале” властеле и представника цркве проглашен је Законик цара Стефана Душана 21.5.1349. Тада је имао 135 чланова. Донет је из потребе да се допуни и делимично уједначи право у удвострученој држави, али и по узору на законике византијских царева. Касније 1354. на државном сабору у Серу објављена је допуна, тј. још 66 чланова *Законика цара Душана*.³

Правни систем у Душановој држави чинили су *Номоканон* (или *Крмчија Светог Саве*), тзв. Јустинијанов законик, Синтагма Матије Властара, *Душанов законик*, повеље и међународни уговори. Јустинијанов законик је збирка закона претежно везаних за пољопривреду, преведена са грчког пре Душанове владавине. Синтагма Матије

1 Када се појавила куга, Душан је са породицом од последњих месеци 1347. до априла 1348. боравио на Светој гори. Одредба да је женама забрањен приступ на Свету гору, није примењена на царицу Јелену.

2 Као владар Тесалије издао је повеље тамошњим манастирима у новембру 1348.

3 Најстарији сачувани препис *Душановог законика* *Струшки рукопис* настао је крајем XIV века.

Властара је збирка црквених и грађанских закона са објашњењима солунског монаха Матије Властара, а преведена је у време Душанове владавине. Повеље су писана сведочанства о неком акту правне природе. Издавали су их средњовековни властодршци. *Душанов законик* требало је да употпуни и уједначи правни систем у држави. Он је написан на старосрпском језику, а на основу византијског законодавства, међународних уговора, као и домаћег феудалног и обичајног права. Предвидео је како се особе из појединих сталежа позивају на суђење и како судије суде.

Првих 38 чланова *Душановог законика* су одредбе које се тичу цркве и вере. Цркве су имале и друштвене одговорности и обавезе. Тако 28. члан *Душановог законика* прописује да се у црквама хране сиромашни, а као казна за епископа или игумана који то не би поштовао, предвиђа се одузимање црквеног звања које има.

Законик је озаконио неједнак положај људи из различитих група у феудалном друштву. Члан 55. прописује да ако властелин или властеличић опсује и осрамоти себра, има да плати казну од 100 перпера. За исти преступ, али ако себар опсује властелина, он треба да плати казну од 100 перпера и „да се осмуди”, тј. да му се спали брада и коса.

Телесне казне су уобичајене у средњовековном законодавству. Постојало је и сакађење као казна. Тако, нпр. члан 94. гласи: „Ако убије властелин себра у граду или у жупи, или у катуну, да плати тисућу перпера, а ако себар убије властелина, да му се обе руке одсеку и да плати триста перпера”. Законик предвиђа и колективну одговорност. Члан 145. предвиђа да ако се у неком селу пронађе разбојник или лопов, да се село растури, а да се господар тог села казни једнако као лопов (тј. ослепи) или разбојник (тј. обеси) који је пронађен.

За оне који имају наследне поседе, баштине, 42. члан прописао је да су слободни свих данака и работа, осим да дају соће (порез на земљу) и ратују по закону. Баштине су њихови власници могли мењати, заложити, поклонити, продати, дати у наследство или мираз.

Настојање да се уједначи разнородно право, јасно показује члан 68. У њему се предвиђа да сви меропси у држави раде 2 дана недељно за пронијара и још раде два додатна дана годишње (друге послове за господара), а све остало што ураде меропси да припада њима. Укупно меропси су морали радити 106 дана за господара у години. Поред тога имали су да дају „перперу цареви”.

Врховни судија био је сам цар. Душан је постављао „царске судије” широм своје државе. Чланови 171. и 172. су преузети из византијског законодавства и уздижу законе изнад царске самово-

ље. Члан 172. каже да све судије суде онако како пише у Законику, а не да на њих утиче страх од царевог мишљења. Цар је могао мењати законе, али док они нису промењени Душан је у свом законику позивао судије да поштују првенствено објављене законе.

У Душановој држави постојали су виши и нижи судови и судије. Жупани и кефалије судили су у градовима. Зависном становништву судио је властелин, који је био господарио тим поседом. Црквени судови судили су свештеницима и монасима. Поред тога, црквени судови судили су православном становништву за одређене врсте прекршаја црквених канона, као и зависном становништву на црквеним поседима. Постојали су посебни судови у приморским градовима и рударским насељима. За суђење у спору између Срба и странаца предвиђени су мешовити судови. Члан 153. захтева да „иноверцима и трговцима” једна половина пороте буду Срби, а друга половина њихова дружина. У том члану пише да је настао „по закону светог краља”, мисли се на повељу Милутина из 1302.

Тамнице су, поред владара, имали властела и кефалије. Оне нису биле установе за издржавање неке тачно одређене временске казне. У њима су затварани дужници и осуђеници док не би исплатили вредност дуга или глобе. После пресуде коју је изрекао судија, и трговци су приватно могли држати своје дужнике утамничене до исплате дуга.

Крај владавине цара Стефана Уроша IV Душана и учвршћивање Османлија на Балкану

На западу, је трајао за Душана мање важан спор око Захумља, праћен повременим мањим пограничним сукобима. У преговорима и измирењу цара и бана као посредници појављују се у изворима и Венецијанци 1346. и 1349-50. Упркос преговорима, војска бана Степана IV у последњим данима 1349. упала је у Конавле и пљачкала поданике цара на подручју Цавтата.

Цар је морао штитити своје поседе са великом војском и четири лађе октобра 1350. кренуо је против босанског бана.¹ Преузимајући Захумље, царева војска и бродови су стигли до ушћа Неретве и заузели град Нови на њеном ушћу. Део царева војске је опседао Бобовац, а бан се повукао у планине.² У Далмацију се шириле гласине да цар иде према Крки, то јест поседу своје сестре Јелене Шубић.³

1 Претерујући Мавро Орбин пише да је цар водио 80.000 ратника.

2 Мавро Орбин пише како је део босанске властеле тада признао Душана за владара и заклео се да ће служити цара.

3 Душанова сестра Јелена удата је за Младина III Брибирског-Шубића. Убрзо

Због вести, које су му стигле са југа Српског царства, о успесима Јована VI Кантакузина, Душан је морао код Цетине прекинути поход и кренути на југоисток. Душан је у средином новембра 1350. био у Цавтату, а на позив Дубровчана посетио је са женом, сином и већом наоружаном пратњом њихов град.¹ Одлазак главнине царевој војске искористио је бан Степан IV и поново узео Захумље вероватно 1351.

Кантакузин је у другој половини 1350. ушао у Солун. Он је присталице предаје Солуна Србима протерао из града. Уз помоћ Турака, Кантакузин је почео да преотима од Срба градове у Македонији (Воден и др). Из Душанове престонице Скопља незадовољници су отишли Кантакузину да преговарају о предаји града. Помажући напад Јована VI Кантакузина на Србију, васељенски патријарх Калист (1345-1353. и 1355-1364) искључио је из Православне цркве цара Душана и патријарха Јоаникија, као особе које су незаконито узеле титуле 1346. цркве. То закаснило „одлучење” учињено је са циљем да се олакша обнову „законите” ромејске власти у Македонији.

Душан је слао посланике у Венецију у нади да ће од ње добити бродове потребне за опсаду Солуна и Цариграда, а 1350. предлагао је и лични сусрет са дуждом Андреом Дандолом, али ништа од тих предлога није остварено. Крајем 1350. Душан је дошао пред Солун, али до битке није дошло. Душан и Ј. Кантакузин са наоружаним пратњама преговарали су испред града. Изгледа да никакав споразум није склопљен. Кантакузин је отишао у Цариград, а цар Јован V Палеолог остао је у Солуну. Душан је обновио почетком 1351. власт над изгубљеним градовима у Македонији. Односи два цара Ромеја су се погоршавали. Душан је подржавао цара Јована V. У пролеће 1351. код Солуна, Јован V Палеолог преговарао је са Душаном о савезу против Кантакузина. Део тог споразума било је признавање царске титуле Душана. Тако је Јован V признао Душана, али само као „цара Србије”.

Разлаз два византијска цара достигао је врхунац 1352. Савезници Јована VI Кантакузина Османлије сукобили су се 1352. код

после удаје, Младин III умро је од куге. Поседе Јелене у Далмацији (Клис и Скрадин) нападао је бан Хрватске. Пред смрт, Душан је послао два одреда да помогну Јелени. У једном одреду било је 300 Палманових плаћеника Немаца. Јелена није сачувала поседе, али је Душаново богатство оставило трајнији траг у Далмацији. Данас се мисли да је манастир Крка, у близини Кистања, код Книна, основала Јелена (Немањић) око 1350. Крка се у писаним изворима јавља од друге половине XVI века. Према неким тврдњама, Душан је новчано помогао и манастир Крупну у Буковици, који је према традицији изграђен крајем владавине краља Милутина и у време краља Стефана Уроша III Дечанског.

1 Цару је тада за боравак дат Кнежев двор.

Димотике са војском Јована V. Цара Јована V су тада помагали Срби и Бугари, али Бугари су избегли битку и повукли се, а Срби и Грци су доживели тежак пораз. Исте 1352. Турци Османлије заузели су тврђаву Цимпе код Галипоља, а у марту 1254. после земљотреса узели су у и делимично порушени град Галипоље. Тако су добили своја прва утврђена упоришта на Балканском полуострву и могли су лакше да пљачкају и освајају у Европи. Цар Кантакузин је од Османлија тражио да врате Галипоље, али се они нису обазирали на тај захтев. Противници су Кантакузина приморали да се одрекне власти и замонаши као Јоасаф у децембру 1354.

Успеси Турака 1352. покренули су цара Душана да у првој половини 1354. пошаље посланство папи у Авињон. То посланство је тражило да папа именује Стефана Уроша IV Душана „капетаном” војске за борбу против Османлија, а папи је пренета и Душанова порука да је забранио да се „латини” прекрштавају у православље. Преговори са папом нису смањили непријатељство угарског краља Лајоша I, напротив он је вести о томе да цар намерава тражити помоћ од папе за борбу против Турака могао схватити као охрабрење да нападне Србију. Лајош је са војском у јуну 1354. из Београда почео напад против Србије. Душан се морао појавити на северној граници. Код Рудника је био у августу 1354. Мађари су се због доласка царевој војске, али и појаве заразе међу њима морали повући. Према Орбину, пре повлачења краљ је преговарао са царом на Дунаву и тражио од цара да му препусти Мачву, али и пређе у католичанство. После одласка краља Мачва, а можда и Београд су били у Српском царству.

До краја 1354. папа је написао Душану одговор, али када је папино посланство стигло у Србију у мају 1355. нашло је другачије расположеног цара. Он више није веровао у могућност заједничке борбе хришћана против Османлија и преговори су морали пропасти. Један од чланова папиног посланства за цара је записао да је „телом већи од свих људи на свету”.¹ Други разочарани папин посланик је пожурио на двор Лајоша I и наговарао га на нови напад на Србију, али мађарски краљ после неуспеха из 1354. није прелазео Дунав и Саву 1355.

Почетком децембра 1355. цар Стефан Урош IV Душан је издао једну повељу код Бера, а по старим српским летописима умро је у, недељу, 20.12.1355. и сахрањен је у манастиру Св. Арханђела.²

1 Често се истиче да је Душан био изузетно висок око 2 метра, али ми је речено да је то претеривање. Заиста да је био тако висок неко би премерио посмртне остатке који се Душану приписују, а чувају се у Београду, и објавио ту изузетну чињеницу.

2 Према Орбину „у Романији спопаде га грозница од које није било лека”.

6. Српске земље на почетку османлијских освајања

Почетак владавине цара Стефана Уроша V

Као наследника Душан је оставио јединог сина Стефан Уроша V. Он је 1346. био крунисан за краља и тако одређен за савладара и наследника цара. Цар Стефан Урош V (1355-1371) крунисан је убрзо после очеве смрти, почетком 1356.¹ Урош V је тада имао око 19 година.² На почетку његове владавине средишња државна управа наслеђена из времена цара Стефана Уроша IV Душана, још је била делотворна и јединствена.

У пролеће 1356. у борби са Арбанасима погинуо је намесник Тесалије, кесар Прељуб. Дошло је до нереди на југу у којима је Нићифор II Орсини загосподарио Тесалијом и Епиром 1356.³ Деспот Симеон (Синиша) Немањић морао се повући у Костур. Син цара Јована VI Кантакузина, Матија Кантакузин, уз помоћ неколико хиљада Турака 1357. напао је Сер. Сером је управљала царица Јелена. Цар Стефан Урош V послао је војску у помоћ мајци. Матија Кантакузин и Турци су претрпели пораз. То је била прва већа победа српске војске над Турцима.

Прогнани Симеон је покушао преотети престо од свог синовца цара Стефана Уроша V. Прогласио се за цара. У априлу 1357. царица Јелена (у монаштву Јелисавета), већина властеле и српска црква подржали су цара Стефана Уроша V на сабору у Скопљу. Цара Симеона је подржавао деспот Јован Комнин Асен, Урошев ујак, који је самостално управљао у Албанији. У лето 1358. Симеон је напао област Скадра, али није добио подршку српске властеле са подручја Зете и био је поражен.

У августу 1359. деспота Нићифора II Орсинија су убили побуњени Арбанаси. То је оскористио Симеон Урош Палеолог и успоставио своју власт у Епиру и Тесалији (1359-1371/72). Као владар се

1 По Сеченичком летопису Душан је умро 1355. а Урош V је почео владати 1356.

2 Према Копорињском летопису рођен је 6845. или 1336-37.

3 Нићифор II Орсини се јавља као Нићифор II Анђео у *Византијским изворима за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986.

потписао као „самодржац Ромеја и Срба и целе Албаније Урош Палеолог”. Тако истиче ромејско порекло, а не српско порекло.¹

На северу од Српског царства у области Браничева своју власт су успоставили Рагислалићи, који су помоћ тражили од краља Угарске. Угарска војска је дошла до Рудника 1359. година, у области кнеза Војислава Војиновића.² Долазак цара Урош V са приморао је на повлачење Мађаре, али су Рагислалићи од тада обласћу Браничева управљали као вазали Лајоша I. Избацивање угарске војске је био последњи видљиви војни успех цара Стефана Уроша V.³

Период превласти кнеза Војислава Војиновића

Кефалије, војводе и пронијари постали су послушни више управницима појединих области, него средишњој власти Српског царства. Царева власт све слабије се осећала, а расла је моћ крупне властеле. Држава Немањића распадала се на области.

На западу Урошевог царства најмоћнији властелин био је кнез Војислав Војиновић.⁴ Он је управљао великом обласћу од Рудника и горњег тока Дрине до мора. У приморју је управљао Конавлима, Требињем и Поповим пољем. Када је Дубровник 1358. признао власт краља Лајоша I, отпочеле су свађе са Војиславом Војиновићем. Као „хумски кнез” он је тражио да Дубровник врати Стон и Пељешац.

У то време, Урош V покушавао је да Которанима препусти повлашћени положај у Србији. Повељом је „даровао” Котору и острво Мљет. Упрког томе Дубровник је, у време Урошевог царевања, припојио Мљет подручју своје републике.

Напад Угара на подручје Рудника утицао да Војиславових људи исте 1359. нападно подручје Дубровника, вазала угарског краља. Преговори који су вођени о прекиду сукоба нису успели. То је довело до отвореног рата 1361-62. између кнеза Војислава и Дубровника. Обални део дубровачке територије изван градских зидина био је изложен нападима, а Котор је подржавао нападе кнеза Војислава. Дубровник, који је тада успео у своју војску сакупити и становнике Мљета, својим бродовима блокирао је Боку и Котор. Настојали су

1 У време његове управе у Тесалији су основани Метеори, неприступачни манастири на стенама.

2 Војислав Војиновић је раније у новембру 1350. био ставилац на двору цара Душана.

3 Он се оженио Аном, кћерком влашког кнеза, 1360. али нису имали деце.

4 Име се писало као Воислав, али се данас у складу са Вуковом променом азбуке и духом језика пише као Војислав. Исто важи за Гоислава – Гојислава и друга.

спречити трговину сољу. У време овог рата појављују се и самостално иступају Балшићи. Браћа Страцимир, Ђурађ и Балша су тада држали малу област око Бара и Будве. Балшићи су склопили савез са Дубровником, а исто су учинили Будва, Бар, Улцињ и Скадар. Мир Дубровника и Војиновића склопљен је у августу 1362. у Оногшту (Никшићу) а записан је у повељи коју је издао цар Урош V. Дубровчанима цар је потврдио старе повластице и ослободио је оне које је на почетку сукоба заробио, а Дубровчани су имали да омогуће приступ свим драгоценостима које су богати Срби чували у њиховом граду.

У јулу 1363. кнез Војислав је дао град и жупу Брвеник челнику Муси у замену за град и жупу Звечан.¹ Војислав је умро од куге 23.9.1363. Његову област су поделили његова удовица Гојислава и синовац жупан Никола, син великог жупана Алтомана.

Јачање Мрњавчевића и потискивање цара Уроша V

Успон браће Мрњавчевић у изворима се може пратити од средине XIV века. Као намесник цара Душана, око 1346. Јован Угљеша Мрњавчевић је управљао подручјем Требиња и Конавлима, а старији брат Вукашин се спомиње као жупан у Прилепу 1350. Почетком владавине цара Уроша V, Јован Угљеша Мрњавчевић је био 1358. велики војвода у области Сера, којом је управљала царица Јелена (Јелисавета). Од 1360. дошло је до промене у односима царице Јелене и њеног сина цара Уроша V. Од тада се у документима написаним у области Сера изостављало име цара Уроша V. У то време на двор царице Јелене у Сер дошао је васељенски патријарх Калист. Преговарао је о измирењу цркава и савезу Срба и Грка против Турака. У току тих преговора умро је 1363.

После смрти кнеза Војислава Војиновића дошло је до пораста значаја Мрњавчевића. Према Орбину, цара су саветовали да затвори „деспота Вукашина” јер је био охол, али он је убрзо учинио супротно. Вероватно истовремено Стефан Урош V дао је Јовану Угљешу звање деспота, а Вукашину звање краља Срба и Грка. Мисли се да се то догодило у августу 1365. Вукашину Мрњавчевићу био је краљ најкасније почетком 1366. године,² а Јован Угљеш је титулу деспота имао најкасније у септембру 1365.³ Као деспот Јован

1 У повељи из јула 1363. којом Стефан Урош V потврђује ту замену, као сведок је уписан „ставилац Лазар”.

2 Сачувана је повеља написана у јануару 1366. у Скопљу за манастир Св. Пантелејмона у којој се Вукашин јавља као краљ.

3 У повељи цара Јована V из септембра 1365. он је „пресрећни деспот Србије,

Угљеша је потпуно преузео власт у области Сера од царице Јелене, која се замонашила као Јелисавете. Вукашин, који је непосредно управљао облашћу у западној Македонији, је добио све што је Стефан Урош V могао дати, постао је царев савладар.

Као краљ, Вукашин је проширио своју област. На северу је господарио Скопљем, Призреном, а према писању Мавра Орбина, и Приштином. На југу је његова област обухватала подручје до Костура. Вардар је представљао линију разграничења са облашћу његовог брата деспота Јована Угљеше. Деспот Угљеша владао је полуострвом Халкидики, а на северу је граница његове области била на подручју Мелника и Струмице. На истоку је деспот Угљеша искористио нападе Османлија на Византију и освојио западни део Волерона. Тако се крајем седме деценије XIV века заједничка граница Турака и Серске области створила на подручју Родопа. Серску област често су узнемиравали упади Турака.

Савладари – цар Стефан Урош V и краљ Вукашин Мрњавчевић, заједно су сликани у манастиру Псачи у скоро истој одећи. Кован је и заједнички новац са натписима цара Уроша V и краља Вукашина. Крунисање Вукашина обавио је патријарх Сава IV. Поред тога, Вукашинов син Марко, није утврђено када, био је крунисан за младог краља.

Насупрот томе, народно предање оптужује Мрњавчевиће да су узурпатори и да су чак убили цара Уроша V. Таква традиција је могла настати на подручју обласних господара на северу Српског царства. Тамошњи обласни господари су били незадовољни уздицањем Вукашина за савладара, а нарочито одређивањем Вукашиновог сина Марка за престолонаследника. То је значило стварање нове владарске породице. Мисли се да је Лазар у време крунисања Вукашина напустио царев двор и почео да ствара своју феудалну област. У почетку је управљао подручјем између доњих токова Западне и Јужне Мораве и Ибра. Вук и Гргур Бранковић, у време крунисања краља Вукашина, почели су да стварају феудалну област чије је језгро била косовска Дреница. Жупан Никола Алтомановић је господарио крајем око Рудника и Ужица 1367. У то време краљ Вукашин иступа самостално и сам шаље посланство у Дубровник. Следеће, 1368. жупан Никола Алтомановић потиснуо је Гојиславу из приморја и завладао скоро целом облашћу којом је раније управљао кнез Војислав.

Михаљчић је изнео уверљиве разлоге да поверујемо у истинитост писања, бенедиктинског опата пореклом из Котора, Мавра Орбина да жупан Никола и кнез Лазар нису могли да трпе успехе

господин Јован Угљеша”.

Мрњавчевића и да су наговорили цара Стефана Уроша V да нападу краља Вукашина и деспота Угљешу. До битке је дошло на Косову пољу 1369. Лазар је се на почетку повукао, а жупан Никола и цар су поражени. Жупан Никола се једва спасао бежећи”, а Стефана Урош V је био заробљен од краља.

Након Михаљчићевог закључка да је прича Орбина о сукобу краља и цара 1369. у основи истинита могуће је објасити зашто је народно предање оптужило Мрњавчевиће да су насилно узели краљевско звање и убили цара. Када је краљ Вукашин поразио и заробио цара Стефана Уроша V могли су се пронети гласови и да га је убио. Једном створена прича о убиству се више није могла потпуно потиснути из сећања оних који су је чули. Преносила се упркос каснијем ослобађању цара. Када је цар заробљен 1369. он више није био ни савладар краља Вукашина. Тада је држава подељена на царство Стефана Уроша V и краљевину Вукашина. Од 1369. Стефана Уроша V као цара признавао је његов двор и непомирљиви противници краља Вукашина. Вукашин је можда тек после заробљавања приморао Стефан Уроша V да краљевог сина Марка прогласи за младог краља 1369. године, или је тада као краљ, владар, сам сазвао сабор и сину дао звање младог краља. То је у народном предању могло створити оптужбу да је Вукашин самовољно себе (у стварности сина) прогласио за краља.

За сукоб 1369. краљ Вукашин оптуживао је и Дубровчане, али су се измирили и краљ је њима, без савладара цара, потврдио раније повластице у Србији у априлу 1370. Кнез Лазар је искористио Николин пораз, и већ 1370. Рудник није држао жупан, него кнез.

Настанак Османлијског султаната, Маричка битка и њене последице

Османлијски султанат је настало из малог емирата у Битинији (Малој Азији) којим је владао емир Осман (од око 1282. до око 1326). Он се око 1300. осамосталио од селџучког султана. Према Османовом имену дато је име владарској династији Османлија и њиховој држави. Османа је наследио син емир Орхан. Према Х. Иналџику већ он он се називао султаном, а када је његов син Мурат I (око 1362-1389) узео звање „најзвишенијег султана” по узору на звање селџучког врховног владара створен је Османски султанат.

Османлије су се шездесетих година XIV века учврстили у долини Марице. Султан Мурат I (1362-1389) је пренео своју престоницу у

Једрене.¹ У суседном Српском царству, област Сера је била прва узнемиравана њиховим нападима. Зато је деспот Јован Угљеша годинама заустављао њихове пљачкашке и почео се спремати за одлучујући сукоб, али је до њега дошло пре него што је деспот Угљеша завршио припреме и уверио Византију да му се придружи.

Краљ Вукашин је са сином, младим краљем Марком, у јуну 1371. био код Скадра. Намеравао је да са зетом Ђурађом Балшићем крене против жупана Николе. Поход је прекинуо на вест да Турци спремају напад на област његовог брата.

Савременик битке старац Исаија је записао да су браћа деспот Угљеша и краљ Вукашин Мрњавчевић повели своју српско-грчку војску која је имала до 60 „тисућа” и кренули да изгнају Турке из „Македоније”, али их нису протерали, него „сами од њих бише убијени” а са њима погину мноштво војника или постадоше робови Турака, а трећи се само бегом спасоше.² Према Сеченичком летопису „Вукашин и Угљеша ... погибоше ... на Марици ... 26.9.1371”.³ Према касније забележеном народном предању Мрњавчевиће је код Черномена на Марици изненадним ноћним нападом поразили малобројнији Турци. Потпуни пораз и смрт српски краљ је доживео од војске коју су водили Евренос-бег и Хаџи Илбег. Према Исаији после битке настала је скоро пропаст, Турци су пљачкајући и убијајући све становнике испунили страхом, а преживели су умирали од глади.⁴ Пошто је описао пропаст која је настала после битке Исаија је додао: „У то време српске господе седми, мислим, род прими крај.” Добро је мислио, Стефан Урош V је био седма генерација Немањића, а умро је према старим српским летописима 4.12.1371. године, то јест 66 дана после Маричке битке.⁵ Док су Турци пљачкали и уништавали небраћену Македонију, на пола пута се прекинуо живот једног цара а са њим је нестао и остатак замисли о Српском царству.

Застрашени поразом и пљачкашким упадима у њихове области Македоније, после Маричке битке 1371. турски вазали су постали краљ Марко (1371-1395) и Драгаши (Дејановићи).⁶ Слично се дого-

1 Са тог подручја хришћани су одвођени у Малу Азију, а досељавани су Турци.

2 Данас Исаијин број изгледа два до три пута већи од броја ратника које су вероватно могли сакупити Мрњавчевићи.

3 У народној песми *Краљевић Марко познаје очеву сабљу* сачувано је предање да је рањени краљ Вукашин убијен после битке од турског пљачкаша кога је привукло раскошно краљево оружје. Није немогуће да се нешто слично догодило, али је та песма о погибији краља и освети његовог сина непоуздана.

4 Није јасно у којој мери Исаија претерује, то јест да ли су стварно турске пљачке и уништавања намирница били такви да су изазвали глад.

5 У неким летописима забуном пише да је цара Уроша V убио краљ Вукашин.

6 Синови деспота Дејана и сестре цара Душана, деспот Јован и Константин Дејановић називају се Драгаши. Слично Мрњавчевићима, заједнички су

дило у подељеној Бугарској. Бугарски владар из Трнова Иван Шишман (1371-1393) постао је вазал Турака, а владар у Видину Иван Страцимир (око 1360-1396) је признао за господара краља Угарске. Византијски цар је такође крајем 1371. или 1372. пристати да као вазал султану шаље помоћне војне одреде и додишње давање у новцу.

Турци се нису журили да припоје области поражених. Бржи је био византијски деспот, касније цар, Манојло. Он је заузео Сер и полуострво Халкидики крајем 1371. Угљешине северне земље између Вардара и Струме освојила су браћа Јован и Константин Драгаш. Ипак, то су били привремени успеси, трајнији ће бити долазак Османлија. Ни Мађарска није остала без користи од пораза Срба на Марици и смрти цара Уроша V. Када је нестало државе Немањића, Котор је признавао власт угарског краља од краја 1371.

Вукашинов наследник, млади краљ Марко је после смрти оца постао краљ.¹ Тако је краткотрајно постао савладар цара Уроша V. После 1371. краљ Марко је био једини законити владар у Србији, али обласни господари нису се обазирали на краља, који је био султанов вазал. Краљев Призрен су преузели после Маричке битке Балшићи. Вук Бранковић је краљу Марку преотео Скопље до 1377. Губљењем Охрида и Костура, краљу Марку је остала мала област са средиштем у Прилепу, а њоме је управљао са својом браћом.

Као последњи Немањић, али већ потпуно грчки владар, на југу некадашњег Душановог царства владао је Симеонов син Јован Урош Дука Палеолог Немањић (1371/72-1373). После краће владавине, он се замонашио и као монах Јоасаф живео неколико деценија до 1422/23.

Стефан Твртко I Котроманић

Године 1353. умро је Степан IV, не оставивши за собом сина који би га наследио. Сабор босанске властеле титулу бана предао је Степановом синовцу Твртку, али власт је преузео Твртков отац Владислав Котроманић, као старешина владарскр породице.² Кнез Владислав је убрзо умро, а нова повеља којом се потврђују права и посед које је Влатко Вукославић добио за бана Степана IV, издата је

држали велику област. Та област са средиштем у Велбужду обухватала је југ Србије, југозапад Бугарске и истоку Македоније.

- 1 У цркви Светог Димитрија код Скопља Марко и Вукашин су живописани са истим знацима краљевског владарског достојанства.
- 2 Он је са женом и синовима, а у присуству дванаест добрих Бошњана, издао повељу Влатку Вукославићу Хрватинићу.

од стране бана Твртка и његове мајке Јелене (рођене у властелинској породици Шубић) на сабору властеле „све Босне, Доњих Крајева, Загорја и Хумске Земље” у Милама (код тврђаве Високо) 1354.

Лајош I је завршавао 1356-1358. угарске ратове у Далмацији са Венецијом.¹ Венецију је подржала Јелена (Немањић) Шубић, сестра цара Душана, која је у име малолетног сина управљала Клисом и Скрадином, а које је почетком 1356. предала Венецији. У овим борбама Твртко I изгледа није учествовао. Лајош I је настојао да умањи и државу бана Твртка I. Твртко I је признао прелазак властеле у области Завршја (око Гламоча) под власт Лајоша I 1357. године, који је потврдио раније поседе у Завршју својим новим вазалима. Можда је раније 1353. био обећан део Захумља као мираз Јелисавете Котроманић, али је Твртко I део Хума од ушћа Цетине до Неретве са тргом Дријева предао тек 1357. Заузврат бан Твртко и његов брат Вук признати су од краља Лајоша I као банови Босне и Усоре, а као гаранција послушности Босне, на Лајошевом двору требало је да борави сам Твртко I, или његов брат Вук. Поред тога бан Твртко I је био обавезан доћи са помоћном војском у рат када га позове Лајош, али и протерати „јеретике” из Босне.

Поражена Венеција миром у Задру у фебруару 1358. предала је Далмацију Угарској. После тога, посебним уговором и Дубровник је признао власт угарског краља маја 1358. и обавезао се да ће угарском краљу, а не босанском бану плаћати 500 перпера за Стон. Угарски владар није у Дубровнику држао своје чиновнике или војску.

Лајошеви поступци изазвали су незадовољство бана Твртка I. Неповеће између бана Твртка I и краља Лајоша I довело је до војног напада 1363. Краљ је продро долином Врбаса до града Сокола код реке Пливе, али је војвода Вукац Хрватинић одбранио град у јулу 1363. и Лајош I се морао повући. У септембру 1363. приморана је да се повуче и друга угарска војска коју је Лајош I послао у Усору. Ове победе су подигле самосвест бана, али и босанске властеле.² После тих победа бан Твртко I је обновио вероватно своју власт и над Захумљем.

Неколико година касније, почетком 1366. дошло је до побуне у Босни против бана Твртка I. Побуњенике је предводио Твртков брат Вук. Твртко I морао је да се склони са мајком у Угарску и тражи помоћ од краља Лајоша I, уз краљеву помоћ Твртко I обновио је власт

1 Занимљиво је да је Лајош I крећући у поход против Млетачке 1356. убедио папу да га подржи пишући да је то поход против јеретика Рашана и њихових савезника Венецијанаца, а за успостављање Католичанства у Рашкој.

2 Лајош I је говорио да је напао Босну да „искорени небројено мноштво јеретика”. Владао је од 1342. и како пре није кренуо против тих „јеретика” ?

у Босни у марту 1366. Борбе у Босни трајале су још неко време, а Тврткове противнике помагао је и жупан Никола Алтомановић. Бан Вук био је потиснут и морао се склонити у Дубровник. Када је Твртко I посетио Дубровник, Дубровчани су покушали да измире браћу 1367. Твртко I је посетио Дубровник и извао повељу у којој једва да се примети да је вазал угарског краља.¹

Твртко I Котроманић уговорио је мир са жупаном Николом 1370. године, али је убрзо кнез Лазар је потражио помоћ у Угарској против жупана. Удружени кнез Лазар, бан Твртко I и Никола Горјански, бан у Мачви, су поразили жупана Николу 1373. Тако су Твртку I припале области горњег Подриња, доње Полимље са Пријепољем и област Гацка, али су Требиње и Конавле узели Балшићи.

Твртко I се оженио Доротејом, кћерком видинског цара Страцимира 1374. а на свадби је био и Твртков брат Вук. То говори да је до тада дошло до измирења браће. Твртко I је потакао побуну против Балшића и преузео области Требиња, Конавла и Драчевице 1377. Када је заузео те области, њиховим становницима обећао је да ће чувати стара права. У то време бан Твртко I је одлучио да постане краљ.

Први писани извор који говори да је Твртко крунисан за краља је дугачка повеља коју је он издао Дубровчанима. Повеља је писана у периоду април-јун 1378. Твртко у њој каже: „Идох у србску земљу, желеје и хоте укрепити престол родитља мојих. И тамо ишавши венчан бих Богом дарованим ми венцем на краљевство преродитеља моих јако бити ми о Христе Исусе благоверному и Богом постављеном Стефану краљу Србљем, и Босни, и Поморију и Западним странама.”² Дакле он каже да је отишао негде у српску земљу и да је тамо крунисан краљевском круном прародитеља његових. Нема сумње да је то позивање на краља Србије Стефана Драгутина Немањића и његову краљевску круну. Дакле, он сам каже да је отишао негде у земљу Немањића и крунисао се. Могло би бити да је М. Орбин записао у Дубровнику сачувано предање када као место крунисања спомиње манастир Милешева, и да је крунисан од неког тамошњег црквеног старешине.³ Ипак, круну Немањића није имао, њу је вероватно цар Урош 1365. предао краљу Вукашину,

1 У повељи пише да је издата „од лета рођења Божијег, 1366. лета и нашег господарња 14. лето 1. јуна, ми Твртко милошћу Божијом бан босански приђосмо у нашу кућу у граду Дубровнику”.

2 Редослед имена народа и државе у владарској титули тешко да је случајн. После наглашавања државног имена Босна и Бошњани у време Степана IV, Твртко I се на неки начин враћа ономе што је приметно у време бана Нинослава. Он у титули наглашава да је владар народа Срба, а иза тога ће бити набрајане и земље којима влада и које увеличавају његову титулу.

3 По Орбину крунисање је било 1376. Остаје нејасно и ко је крунисао Твртка I.

а од њега је исту наследио син Марко (Краљевић). Зато он каже да се крунисао новим „сугубим [двоструким] венцем”. Крунисање је обављено вероватно 1377. године и можда управо на Митровдан 26.10.1377. како се то обично мисли. Тада је преузео и заједничко владарско име свих Немањића Стефан. Тако се јавља раније познати владар са новим именом Стефан Твртко I и новим владарским звањем краља „Срба, Босне, Поморја” у повељи којом потврђује права Дубровчана 1378. Он том приликом јасно каже да га је Бог удостојио крунисања двоструким венцем када је отишао у „српску земљу” у жељи да преузме упражњени престо својих „прародитеља”.¹ Од крунисања, Твртку I припадао је и светодимитарски доходак. По узору на двор Немањића Твртко I је преузео из Рашке звања логотета (владарев писар и секретар), ставиоца (главни надзорник владаревих послужитеља) и протовестијара (министр финансија). Први протовестијар је био Дубровчанин Ратко, католички свештеник и бивши капелан Твртка I. Касније је Твртков протовестијар био Которанин Трипо Бућа.

Када је у рату између Венеције и Ђенове (1378-1381) Лајош I подржао Ђенову, Венецијанска флота освојила је Котор 1378. Та промена власти била је краткотрајна. Которани су одбацили власт Венеције и поново признали власт угарског краља 1379. Склапањем мира 1381. Котор је остао у рукама угарског краља. У то време примећује се настојање Твртка I да има већег удела у трговини и да учврсти своје присуство на приморју. Он је изградио утврђени нови град 1382. године у Боки Которској, коме је дао име Свети Стефан (данашњи Херцег Нови). Ту је покушао да створи ново тржиште сољу. После протеста Дубровчана, али и смрти Лајоша I када му се указала прилика да загосподари Дријевима и Котором, Твртко I је одустао крајем 1382. од намере да главни трг сољу постане Свети Стефан.

У септембру 1382. умро је Лајош I. Он није оставио мушког потомка. Власт у Угарској преузеле су Јелисавета (Котроманић), Лајошева жена, и њихова кћерка Марија, која је била верена за Сигисмунда (Сигисмунда) Луксембуршког. Њихов главни ослонац био је Никола Горјански. Марија је била крунисана за „краља” 1382. Међу угарским и хрватским властелинима се појавио велики број незадовољних. Слабљењем средишње угарске власти Стефан Твртко I добио је прилику да прошири своју власт на обали Јадрана. Припремајући се за сукобе, краљ Твртко I је договорио са Венецијом да добије три брода и заповедника за њих 1383. Да би добио од

1 Још траје острашћени покушај да се објасни како се он крунисао у ужој Босни, а не земљама које су Босни припојене у XIV веку од Србије Немањића, али тај покушај тражи да верујемо како Твртко I није знао шта потписује и оверава.

Стефана Твртка I подршку за нову владарку, у Босну је 1385. дошао угарски палатин Никола Горјански. За обећано пријатељство и верност Марији (1382-1395), он је Стефан Твртку I препустио власт над Котором.

Незадовољна угарска властела довела је 1385. у Хрватску напуљског краља Карла III Драчког, члана анжујске породице. Он је 1386. ушао у Будим и крунисао се за краља Мађарке као Карло II. Исте 1386. Карло II убијен је по одобрењу краљица Марије и Јелисавете. У Славонији и Хрватској почела је побуна. Да умире побуну, у Славонију су отишле краљице и палатин Горјански. Горјански и пратња су убијени, а краљице заробљене и одведене код Задра. Присталице убијеног Карла II тражиле су да престо припадне његовом сину Ладиславу Напуљском.

У другој половини 1386. у Босну упала је османлијска војска, која је можда била позвана од Балшића који су дуго ратовали са Твртком I око Котора. Та војска је пљачкајући стигла до Неретве.

За краља је крунисан Маријин муж Сигисмунд (Жигмунд) Луксембуршки (1387-1437). Он је почео да преузима градове у Далмацији. Присталице напуљских Анжујаца су убиле краљицу Јелисавету почетком 1387. године, а краљица Марија је успела да се домогне слободе. Твртко I се одлучио да подржи Ладислава Напуљског. Њему се придружио и кнез Лазар.

Велики војвода босански Хрвоје Вукчић, који је управљао облашћу од Врбање и Пливе до горње Сане, помагао је анжујске присталице и учествовао у борбама код Загреба. Клис у Далмацији признао је власт Стефана Твртка I у јулу 1387. Стефан Твртко I је Клису писмено потврдио привилегије које су му дали Шубићи. У септембру 1387. краљ Сигисмунд хвалио се да је у походу његове војске погинуло много „Босанаца и Рашана”. Ипак, угарска војска је потиснула побуњенике јужно од Саве, али у средиште Босне није ушла. Истовремено, у другој половини 1387. године Тврткова војска пљачкала је област око Сплита, Задра и Нина. На Тврткову страну пришао је Палижна, старешина манастира Вране. Стефан Твртко I њега је поставио за свог бана Далмације и Хрватске. Тврткова војска је напала и 1388. област Сплита.

У августу 1388. у Босну је упала турска војска коју је водио Шахин. Са њима су ишли и људи Ђурђа II Страцимировића Балшића. Ту војску је потпуно поразио војвода Влатко Вуковић код Билеће. После тога, Твртко I је послао Влатка Вуковића да још једном позове градове у Далмацији на предају. Вуковић је 1389. предводио босанску војску која је попалила околину Задра. Далматински гра-

ови су повели озбиљне преговоре о предаји. Затим је Вуковић напустио Далмацију и 15.6.1389. учествовао је у Косовском боју.

Присталице Сигисмунда искористиле су Вуковићев одлазак на Косово. Они су краткотрајно заузели Клис. Босанска војска и Палижна су се вратили и поново крајем 1389. преузели Клис. Твртково хвалисање победом над султаном Муратом I утицало је и на градове у Далмацији. После преговора Твртку I су се предали Сплит, Трогир, Шибеник, Брач, Хвар и Корчула 1390. године, али Задар то није учинио. У јуну и јулу 1390. боравећи у Краљевој Сутјесци, „Стефан Твртко, милошћу Божјом краљ Рашке, Босне и Приморја, итд” припојеним градовима издао је повеље и обећао им самоуправу коју су имали и под угарском влашћу. Убрзо у марту 1391. умро је Стефан Твртко I Котроманић.

Кнез Лазар и Моравска Србија

Лазар је рођен око 1329. у Прилепцу, код Новог Брда, на поседу свога оца Прибца (Хребељановића).¹ Лазарев отац Прибац је на двору цара Душана био пехарник и логотет (у фебруару 1340). Лазар био је ставилац на двору цара Стефана Уроша V, а можда и раније на двору цара Стефана Уроша Душана. Лазар је најкасније у априлу 1371. био кнеза и управљао Рудником. Вероватно је звање и посед добио од цара као награду за вишегодишњу службу на двору. Према М. Орбину, када су погинули Мрњавчевић и кнез Лазар је то искористио и узео њихову Приштину и Ново Брдо. Сукоб са жупаном Николом Алтомановићем се наставио и Лазар је морао предати Рудник 1372.

На истоку жупан Никола је држао Звечан, а на југу Требиње, Конавле и Драчевицу. Он је узимао „кумерк” (владарев доходак од продаје соли), а узимали су га и његови претходници Војислав Војиновић и његова удовица Гојислава. Цар Урош V уступао је повремено и светодимитарски доходак кнезу Војиславу, а после Гојислави. Зато је као наследник њихових области и жупан Никола узимао тај доходак. Никола се сукобио са Твртком I због Хума, а од Дубровника је настојао да добије Стон и Пељешац. Кнез Лазар, бан Твртко I и мачвански бан Никола Горјански су заједнички поразили жупана Николу 1373. Када га је у Ужицу заробио кнез Лазар је наредио да се ослепи.² После победе, кнез Лазар је после победе

1 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 93. Презиме Хребељановић или Гребелановић се појављује у летописима и код Орбина и можда је лажно.

2 По Орбину можда је Лазар користио и топовску ватру у време напада на Ужице 1373. Први пут се топови на нашем подручју спомињу Дубровнику око 1350.

добрио Рудник и Ужице. За ову помоћ кнез Лазар морао је постати вазал угарског краља Лајоша I до његове смрти 1382. Како је господарио Новим Брдом и Рудником, кнез Лазар је имао најзначајнија привредна средишта у Србији. Његови сродници Мусићи и Вук Бранковић добили су део Николиних територија на Косову. Николине жупе у приморју Требиње, Конавле и Драчевицу заузели су Балшићи, а приморали су и Дубровник да им даје и светодимитарски доходак.

Кнез Лазар и патријарх Сава IV подржали су мисију старца Исаије. Та мисија отишла је у Константинопољ да преговара о измирењу Српске и Васељенске патријаршије. Васељенски патријарх Филотеј сагласио се да прихвати измирење и призна Српску патријаршију. Два његова изасланика су на гробу цара Душана, у манастиру Светих Арханђела, свечано богослужили са свештеницима Српске патријаршије. Тада, у пролеће 1375. године, објављено је и опозивање искључења из хришћанске цркве српских царева и прва два патријарха. Две православне партијаршије су измирене а кнез Лазар за себе обезбедио трајну подршку Српске цркве.

Победивши Радича Бранковића (син Бранка Растислалића), кнез Лазар је завладао облашћу Браничева 1379. године, а тако је изашао на Дунав. Око 1381. кнез Лазар је држао и Мачву.

Кнез Лазар је био ожењен Милицом, за коју стари српски летописи пишу да је потомак Стефана Немање I, то јест његовог сина Вукана. Тако је Лазар себе видео као настављача традиције Немањића. Зато се он у потписима на повељама назива „самодршцем” свих српских земаља.¹ Лазар је од Немањића преузео и име Стефан. То се догодило вероватно после сличног поступка Твртка I. Тако када у Лазаревој повељи Дубровнику из јануара 1387. пише „самодржавни по Божијој милости Стефан кнез Лазар”, вероватно Стефан треба разумети као раније код Немањића или код већине наследника Твртка I, као титуларно име, а не лично. На крају ширења, Лазарева област обухватила је слив три Мораве од изворишта Јужне Мораве. Поред градова Крушевца и Ниша, господарио је Ужицем и пределима до Дрине на западу. Лазар је преко родбинских веза имао утицај на знатно веће подручје.

Лазарева сестра Драгана била је удата за челника Мусу. Лазареви синовци Мусићи управљали су подручјем Копаника и блиско сарађивали са ујаком. Најстарију кћерку Мару Лазар је удао за Вука Бранковића око 1371. Један запис настао уочи Косовске битке каже

1 „Самодршцима” су се називали и Немањићи, наглашавајући тиме да су самостални владари, али према замисли коју су Срби преузели од Ромеја само за царева се подразумевало да су „самодршци”.

да су Вук и Лазар „у слози и љубави побеђивали своје непријатеље”. На врхунцу моћи Вук Бранковић је управљао подручјем у коме су били Скопље и Призрен на југу, а на северу се протезало до Копаоника и Сјенице. Вук је своју област на западу проширио до горњих токова Таре и Мораче.

Косовска битка

Кнез Лазар је удајом кћерке Јелене за Ђурађа II Балшића створио родбинску везу и са њима. Балшићи су у то време проширили своју власт на део северне Албаније. То су постигли захваљујући браку Балше II са кћерком деспота Јована Комнина Асена. Балша II је освојио Драч почетком 1385. године, али је „дука драчки ” убрзо погинуо у сукобу са Османлијама код Берата у другој половини исте 1385. Значај Балшића опао је брзо после пораза код Берата. Глава породице Балшића постао је Ђурађ II. Он је столовао у Улцињу. Од њега се одметнула северна Албанија, а у Горњој Зети појавили су се Црнојевићи као противници Балшића.

После Маричке битке, Моравска Србија постала је средиште окупљања за оне који су се са југа и истока склањали од продора Турака. Османлије су преко територије својих вазаланаставили са упадима и у област кнеза Лазара. Неколико година после Маричке битке (око 1380) Турци су се сукобили код Параћина са властелом Црепом и Витомиром, вазалима крајишницима у држави кнеза Лазара, а када су освојили Софију 1385. још су се приближили Лазаревој држави. Већ 1386. султан Мурат I довео је велику војску у област кнеза Лазара на подручје Плочника у Топлицу. Ту га је чекао Лазар са својом војском и Мурат I је одлучио да се повуче, али је тада освојио Ниш. У годинама које су уследиле обе стране су се припремале за одлучујући сукоб.

У Угарској су се водиле борбе за престо између Сигисмунда Луксембуршког и присталица напуљских Анжујаца. Кнез Лазар и Твртко I подржавали су напуљске претенденте. Зато је Сигисмунд спремао поход против Лазара почетком 1389. године, али до сукоба није дошло. Посредник у измирењу између краља Сигисмунда и кнеза Лазара био је мачвански бан Никола Горјански Млађи, такође зет кнеза Лазара. Кнез Лазар се обавезао да ће поново постати вазал краља Сигисмунда.

Средином 1389. преко области Драгаша према области кнеза Лазара велику војску водио је султан Мурат I. Он је водио своје синове и истакнуте војсковође. У османлијској војсци били су и

хришћански вазали византијски цар, а можда и краљ Марко и браћа Драгаши. Кнез Лазар тражио је помоћ од сродника и савезника. На његовој страни у сукобу на Косову били су витезови Мусића и Вука Бранковића. Краљ Срба Стефан Твртко I, кога су такође узнемиравали упади Турака, послао је кнезу Лазару војску коју је водио војвода Влатко Вуковић.

Поузданих оновремених података о броју војника у сукобљеним војскама нема. Најближи времену битке, али просторно далек, јесте запис Филипа Мезијера настао у Паризу. Он изгледа тврди да су обе војске имале по 20.000 погинулих.¹ Према данашњим проценама, султан Мурат I могао је имати око 30.000 војника, а број војника који се борио на страни кнеза Лазара могао је бити 15-20.000.

Две војске сукобиле су се на „Видов дан“ 15.6.1389. на Косову пољу, северно од Приштине.² Средишњим делом османлијске војске заповедао је султан Мурат I. На левом крилу Османлија заповедао је један султанов син Јакуб Челебија, а на десном други син Бајазит Јилдирим. Насупрот њима средином српске војске заповедао је кнез Лазар, десним крилом Вук Бранковић, а левим Влатко Вуковић.

У Косовском боју десиле два убиства која су учинила да се она оновременицима, али и потоњим генерацијама учини већом и значајнијом од Маричке битке. У борби је дружина српских витезова успела да дође до султана Мурата I, а један од њих по имену Милош нашао се испред султана са оружјем и убио га. Због погибије султана српска традиција је битку на Косову пољу из 1389. запамтила као најсудбоноснију.

Након тога, команду над турском војском преузео је Бајазит I. Он је наредио да његов брат Јакуб буде убијен. После тога у борби је заробљен кнез Лазар а Бајазит I Јилдирим је наредио да му се одсече глава.³ Обострани губици били су велики, а Бајазит је журио да напусти бојно поље да би успоставио своју власт у Османлијском султанату. Косовска битка за Србе је била оно што историчари називају „пирова победа“. То је војничка победа у којој је победник претрпео превелике губитке да би могао успешно да настави рат. Зато је могуће да се сукоб опише и као победа Срба, али и као њихов пораз.

1 Јованка Калић преноси да је Ф. Мезијер у својој посланици из 1397. записао да је на обе стране било по 20.000 погинулих у Косовском боју (*Срби у позном средњем веку*, Београд 2001, стр. 57). Према Радету Михаљчићу Мезијер је записао да је у сукобу на Косову „на свакој страни било по 20.000 ратника“ (*Лазар Хребељановић: Историја, култ, предање*, Београд 2001, стр. 131).

2 До битке је дошло на подручју Лазаревог зета Вука Бранковића.

3 Константин Филозов је записао да је „Сараже [Сараца] заробио кнеза Лазара“.

Најстарији сачувани писани податак о Косовском боју настао је пар седмица после битке. У њему један од руских монаха, који су се затекли близу Константинопоља, пише да је „кружио глас” о смрти султана Мурата I и кнеза Лазара у сукобу и да је то изазвало nerede у Турском царству. Мало касније, Венецијанци су послали посланика у јулу 1389. да изрази саучешће новом султану. Опрезни посланик носио је два писма, једно за Бајазита I, а друго за Јакуба. Краљ Твртко I писао је Трогиру 1.8.1389. и хвалио се да се његова војска вратила са малим губицима, али да је мало Турака преживело битку и да је њихов султан убијен. Твртко I је касније слично писао и Фиренци. У сачуваном одговору Фиренце из октобра 1389. честита се Твртку I победа, о којој су они у Фиренци већ чули. Исти одговор наводи Видовдан као дан битке и спомиње дружину од 12 српских ратника који „мачем отворише себи пут, до Муратова шатора” и убише га.¹

Изгледа да што је вест ишла даље на запад, то је „победа” Срба била већа. Тако се наводи да је у Паризу пре октобра 1389. Филип Мезијер записао да је Мурат I потпуно побеђен и да је погинуо са најбољим делом своје војске. С друге стране, што је временски битка постајала даља, то се јаче наглашава „победа” Турака. Око четири деценије после битке, писац животописа деспота Стефана, Константин Филозоф, спомиње Косовску битку као српски пораз.

1 Детаље о смрти Мурата I у Фиренци су можда сазнали из изгубљеног Твртковог писма. Савременици не спомињу имена тих витезова. Насупрот овом писању о 12 храбрих витезова, у Османлијском султанату се појавила тврдња да је Мурат I убијен лукавством. Изгледа да је најстарији сачувани запис о Косовском боју сачуван у *Искендернами* (*Александриди*) насталој крајем XIV века и почетком XV века. Њен писац Ахмедија је поред више певања о Александру на крају свега описао и историју Османлија до сукоба Бајазитових синова. Према његовом писању турски ратници кренули су да гоне непријатеље и оставили Мурата I са малом пратњом. На бојишту је међу телима убијених лежао српски ратник сав умазан крвљу, али када му је Мурат I био довољно близу он се изненада подигао и ножем убио султана. Сличан опис погибије Мурата I сачуван је код Уруц бин Адила који је био писар у Једрену у XV веку. Уруц је оставио и процену да је Мурат I у битку водио 50-60.000 ратника. Према његовом писању, после смрти Мурата I, паше су се договориле да Бајазита I прогласе за султана, а Јакуба су погубили. Затим су наставили битку, заробили Лазара и убили га. На истоку се почетком XV века као вођа ратника који су убили султана спомињао и кнез Лазар. Белтрам Мињанели (рођен око 1370), који се обогатио трговином са источним Средоземљем, је описујући битку код Ангоре (Анкаре) споменуо Косовски бој. Према том тексту кнез Лазар и група Срба су били заробљени, али су са оружјем доведени пред Мурата I. Када је султан тражио да му положи вазалну заклетву, кнез Лазар је повео ратнике у последњи напад. Мињанели није јасно издвојио ко је ранио султана. После тога, он пише да је смртно рањени султан наредио да се савладани кнез Лазар погуби.

На месту погибије Мурата I на Газиместану касније је подигнуто Муратово турбе. На месту заробљавања кнеза Лазара око 1404. био је подигнут мермерни стуб са текстом Стефана Лазаревића.¹

Косовска легенда и Милош Обилић

Касније, људи нису могли да схвате како то Срби у области Лазаревића признају власт султана (већ од краја 1389) ако он није победио у највећем боју. Зато је у народу настао покушај да се објасни да су Турци „победили” у Косовском боју.

Ипак, неколико година касније влашки војвода Мирча је победио султана Бајазита I у борби на Ровинама, али је после битке пристао да постане Бајазитов вазал и плаћа данак.

После битке Лазарево тело је сахрањено у Приштини, а после неколико година патријарх и Православна црква су пренели тело и сахранили у Раваницу. Лазар је убрзо проглашен за свеца (канонизован). Хришћански свеци су, по правилу, били мученици који су се жртвовали за веру. Зато није чудно да домаћи извори тако приказују Лазара, а не као јунака и витеза. То је био један од извора онога што зовемо косовском легендом. Она је, као и свака легенда, спојила стварне догађаје и личности са измишљеним. Ако неки ликови и догађаји из косовске легенде и нису истинити, или бар потврђени, они су вршили снажан утицај вековима на Србе и понашање појединаца.

Од историјских личности поред кнеза Лазара посебно је значајан лик витеза Милоша (Обилића). У савременим изворима не спомиње се име онога ко је убио Мурата I. Изнета је претпоставка да није записано име убице султана Мурата I јер је био ниже у друштву. Можда зато Милоша, као представника ситне властеле, не именује ни Константин Филозоф у житију Стефана Лазаревића. Око 1431. он је записао само: „беше један веома благородан” који се претварао да се предаје Османлијама, а када су га пропустили близу султана он „изненада јурну и забоду мач у” султана. Скоро век после догађаја „Милоша Кобилу” као убицу султана спомиње Ашик-паша Заде (Дервиш Ахмед, писао око 1484), а затим и Константин Михаиловић (око 1500). Погибија османлијског владара у боју против једне европске војске није безначајна. У историји османлијске државе то се само једном догодило, на Косову. Ипак, о тој смрти султана остало је премало поузданих података. Касно записивање имена Милоша не оставља превише сумње у његову истинитост. Име

1 На њему је писало да је Лазар био погубљен руком новог султана Бајазита I.

султановог убице Османлије и Срби тешко да су могли заборавити, али је презиме неизвесније.¹

Снага и уверљивост лажи је понекад већа од уверљивости истине. Као што данас никаквим убеђивањем нећете разуверити све људе који су у телевизијским вестима и емисијама видели и чули неку неистину, тако ни историчари неће моћи потпуно избрисати слике из народне епске поезије. Милош Обилић и Вук Бранковић ће остати за многе онакви какви су у народној песми. Један јунак, а други издајник. Код легенде о издајнику треба узети у обзир већ речено да је кнез Лазар приказиван као хришћански мученик. Зато је угледање на *Свето писмо*, тј. последњу вечеру Христову са његовим најближим следбеницима (апостолима) делимично утицало на стварање легенде о издајнику. Као што је Христ на Последњој вечери открио пратиоцима да ће га један од њих издати, и кнез Лазар пред битку вечера са својим најближим саборцима а у току вечере говори се о издајнику.

Период управе кнегиње Милице и Скопско крајиште

После погибије кнеза Лазара Моравску кнежевину је наследио је његов син Стефан. Стефан је имао око дванаест година, зато је Моравском Србијом управљала његова мајка кнегиња Милица. Обострани велики губици у сукобу на Косову били су поразни за Србију. Она је имала знатно мању територију од османлијске државе, као и мање људи. Губитке је тешко могла да надокнади. У новембру 1389. са севера у област којом је управљала кнегиња Милица упала је угарска војска.

Према савету патријарха и државног сабора, Милица и Стефан су одлучили да прихвате вазалне обавезе према султану Бајазиту I да би избегли нове турске нападе. Млади Стефан Лазаревић отишао Бајазиту I, и султану као жену одвео своју сестру Оливеру „како

1 Изгледа да је после битке, а као „оправдање“ у Турској настала тврдња да је Милош убио Мурата I „на превару“, тј. претварао се да се предаје. Милослав Самарџић износи претпоставку да није све у народној традицији потицало из српског народа. Тврдња о превари којом је Милош убио Мурата I могла доћи од Османлија, односно Срба који су их служили. По том мишљењу, Османлије нису могле погибију султана у борби прихватити осим као превару Милоша, а презиме Кобила би било део њиховог ругања убици султана. У време када је име Милоша записано, Османлије су имали много људи, на двору и у војсци, који су говорили српски. У српском народу усмено сачувано презиме Обилић је могло бити изведено од оног које су користиле Османлије, тј. од Кобилић. Наравно, могло је бити и обрнуто. Можда су само Османлије искривиле презиме Обилић, које су чули од православних Срба, у Кобилић. Његово презиме остаје мање поуздано од имена.

би се христоименито стадо спасило од вукова који су га клали”. До средине 1390. вазалство је успостављено. Од тада се и одреди из Моравске кнежевине спомињу у Бајазитовој војсци. Моравска Србија сигурно је давала и новчани данак султану. Како је Стефан Лазаревић 1393. постао довољно стар да буде витез (15 година) тада је почео да преузима власт у Моравској кнежевини, а то је завршено до 1395. када се замонашила кнегиња Милица, као монахиња Јевгенија.

Бајазит I је припојио својој држави Солун 1394. Османлије су га задржале до пораза код Ангоре, а око 1403. вратиле Византији. Вук Бранковић је морао да напусти Скопље крајем 1391. године, а у јануару 1392. године у град је ушла турска војска. За њом је дошло и османлијско становништво. Скопље је постало седиште Бајазитовог намесника. Тада створено Скопско крајиште које је било полазиште за многе османлијске војне походе.¹

Крајем 1392. Вук Бранковић је пристао да постане Бајазитов вазал и да плаћа данак султану. Јужније, Ђурађ II Страцимировић Балшић напустио је сарадњу са Османлијама 1391. године, а они су заузели Скадар 1393. У Видинској Бугарској Иван Страцимир је између 1388. и 1393. постао вазал султана, а после дуже опсаде у јулу 1393. Турци су опустошили Трново и Трновску Бугарску припојили своме царству.² Бугарски патријарх је одведен у ропство, а црква потчињена Васељенској патријаршији.

Маглич

- 1 После Јигит-бега (1392-1414), као бегови крајишници из Скопског крајишта, скоро пола века ратовали су Исак-бег и његови синови Барак и Иса-бег.
- 2 Заробљени Иван Шишман живео је као затвореник султана до 1395.

7.

Срби између Османлија и Угара крајем XIV и у првој половини XV века

Одметање вазала од Бајазита I и област Балшића крајем XIV века

Средином последње деценије XIV века султан Бајазит I имао је тешкоћа због непослушности његових вазала. Од њега се осамоста-лио византијски цар Манојло II Палеолог 1394.¹ На одметање Ма-нојла II, Бајазит I је одговорио тако што је почео напад на Константи-нопољ. Исте 1394. од Бајазита I су се одметнули браћа краља Марка, Андријаш и Дмитар Мрњавчевић. Они су узели свој део сребра, који је њихов отац краљ Вукашин оставио на чување у Дубровнику и они отишли су на север у Угарску. Тамо су постали феудалци краља Сигисмунда Луксембуршког.

Ђурађ II успео је преотети Скадар, Дриваст и трг Свети Срђ у другој половини 1395. од Турака. Тражећи помоћ и заштиту, нудио је Венецији градове које је раније морао да уступи Бајазиту I. Тако је Венеција преузела подручје од Скадарског језера до ушћа Бојане са Скадром, Дривастом и Светим Срђом у пролеће 1396. Заузврат, она се обавезала да Ђурађу II годишње исплаћује одређену суму новца и да га помаже по потреби. Ђурађ II остао је делимично заклоњен од Турака у малој области западно од Бојане, са Баром и Улцињем. Радич Црнојевић, који је држао подручје Грбља, Паштровића и Будве, се сукобљавао са Ђурађем II, али је погинуо 1396. Тада је главни противник Ђурађа II постао Сандаљ Хранић Косача.

Босна у време краља Стефана Дабише и краљице Јелене

Краља Стефана Твртка I наследио је сродник Дабиша Котро-манић. Постоји претпоставка да је он био син млађег Твртковог стрица Нинослава. Убрзо после смрти краља Стефана Твртка I,

¹ Манојло II био је ожењен Јеленом, кћерком Константина Драгаша. Из тог брака рођени су Јован VIII и Константин XI, двојица последњих цареви Византије.

Дубровник се договорио са властелом Санковићима да републици продају жупу Конавле. Они су потврду овог договора затражили од краља и сабора босанске властеле, али је нису добили. Напротив, војводе Влатко Вуковић и Павле Раденовић упали су у област Санковића и поделили Конавле међу собом. У време владавине краља Стефана Дабише почињу да се издвајају три области моћних властелинских породица у Босни. Војвода Павле Раденовић је управљао облашћу од Врхбосне до Дрине код Фоче. После победе над Санковићима, држао је и део Конавла. Војвода Влатко Вуковић држао је источни део Захумља. Подручје западно од Неретве, Лашву у средњој Босни и подручје уз горњи и срењи Врбас до Врбање, као и горњи ток Сане држао је Хрвоје Вукчић. Хрвоје и његов брат Вук Вукчић подржавали су жеље Ладислава. Он је њима због тога дао звање банова Хрватске и Далмације. Крајем 1391. или почетком 1392. у Босну су поново упали Турци. Као награду за борбу против тог упада, Хрвоје Вукчић добио је Какањ од краља Дабише.

Водећи поход против предводника хрватског племства Хорвата Сигисмунд је упао у Босну 1394. Том приликом је заузео град Добор. Хорвати су после ухваћени у Далмацији. Ова победа Сигисмунда утицала је на краља Дабишу да призна да је вазал угарског краља и да се одрекне власти у Далмацији и Хрватској. Дабиша је пристао средином 1394. да после његове смрти босанска краљевска круна припадне Сигисмунду. У септембру 1395. у Краљевој Сутјесци умро је краљ Стефан Дабиша.

Уз пристанак босанске властеле, власт је преузела његова жена Јелена (1395-1398). Она је била прва жена за коју знамо да је сама владала у средњовековним српским земљама. Пример Босни за владавину жене дала је десетак година раније Угарска. Краљ Сигисмунд је спремао поход против султана Бајазита I и ништа није предузео против Јелениног преузимања власти у Босни. Када је код Никопоља 1396. Сигисмунд доживео тежак пораз то је нарушило његов углед и на подручју Босне. У Босни војвода Хрвоје Вукчић стекао је највећи утицај. Раније је војводу Влатка Вуковића наследио синовац, војвода Сандаљ Хранић Косача. Он је после погибије Радича Црнојевића привремено заузео Будву. Ђурађ II Страцимировић Балшић успео је да преотме Будву од Сандаља 1398.

Битке на Ровинама и код Никопоља

У мају 1395. у боју на Ровинама, против влашког војводе Јована Мирче, са Бајазитом I су били и његови вазали краљ Марко,

Константин Драгаш и кнез Стефан Лазаревић. Константин Филозоф приписује краљу Марку речи: „... молим Господа да хришћанима буде помоћник, а ја нека први погинем”.¹ У борби су погинули краљ Марко и Константин Драгаш. Бајазит I је свом царству припојио земље оба погинула вазала. Војвода Мирча, Сигисмундовштићеник, победио је на Ровинама и Бајазит I се повукао јужно од Дунава. Упркос победи, Мирча је морао да пристане да даје данак султану.

Вук Бранковић није био веран вазал султана. Вукови одреди се не спомињу у Бајазитовој војсци на Ровинама, а ни 1396. у борби код Никопоља. Тих година Вук је хиљаде дуката склонио „на сигурно” у Дубровник. Ипак, Вук је пао у руке султана 1396. и умро је у заточеништву октобра 1397. Бајазит I је одузео скоро сву Вукову земљу. За себе је задржао тврђаве које је видео као важне, као што је Звечан, и у њима поставио своје посаде. Један мањи део Вукове земље оставио је Вуковој удовици Мари и њеним синовима. Највећи део Вукове земље дао је верном вазалу и корисном ратнику, кнезу Стефану, али је и Стефан на тим деловима своје области морао трпети султанове војне посаде и царинике.

У Угарској се око Сигисмунда окупила велика крсташка војска (Франци, Немци, Енглези) и он је са око 60.000 војника прешао Дунав. У лето 1396. освојио је Видин. Крећући се низ Дунав Сигисмунд је стигао до Никопоља. Ту је дошло до битке са Бајазитовом војском 25.9.1396. Напад франачких витезова био је заустављен, а Бајазитова војска кренула у победнички протвонапад. Већина вођа Сигисмундове војске је заробљена и убијена, а краљ се спасао попевши се на један брод на Дунаву. После победе, Бајазит I и његов вазал Стефан Лазаревић упали су и у Угарску и опљачкани су Сремска Митровица и Земун. Тада, крајем 1396. Османлије су припојиле и Видинску Бугарску својој држави, а последњи бугарски цар Иван Срџацимир је заробљен и убијен.

Против кнеза Стефана Лазаревића побунили су се неки његови великаши на подручју Рудника и Топлице 1398. Они су тражили подршку Бајазита I и оптужили Стефана да је у време упада Турака у Босну почетком 1398. тајно сарађивао са Угарима. Стефан је побуну угушио. Да би га ослободиле од оптужби, код Бајазита I су ишле кнегиња Милица и монахиња Јефимија, а затим и Стефан.

1 К. Филозоф пише да је битка била 6903. а изјава коју он приписује краљу Марку подударна је са усменом народном традицијом која описује Марка као јунака који се бори против Турака и штити народ.

Стварање Српске деспотовине

Захваљујући новцу који су чували у Котору и Дубровнику а приближивши се султану Бајазиту I, наследници Вука Бранковића успели су да почетком 1402. поново загосподаре делом Вукових поседа. То су били поседи које су држали Лазаревићи, тј. део Косова, део Полимља, крај око Сјенице и Брскова. Према месту где су издаване повеље Бранковића њихово седиште био је Вучитрн. У српским вазалним областима Звечан код Косовске Митровице, Јелеч источно од Новог Пазара и Глухавица јужно од Новог Пазара од 1396. трајно су постали истурена упоришта Скопске крајине.

У то време Тимурленк (Тамерлан), који је господарио огромним простором у централној Азији и разорио Месопотамију, спремао је поход против Бајазита I. Тимурленк је против Бајазита I побунио део емира из Анадолије. Затим је затражио од Бајазита I да одметнутим емирима врати власт. До одлучујуће битке дошло је крајем јула 1402. код Ангоре (данашње Анкаре). У борби су као Бајазитови вазали учествовали Стефан и Вук Лазаревић, те Гргур и Ђурађ Бранковић. Према писању К. Филозофа, нарочито храбро борио се Стефан Лазаревић, који је покушавао да ослободи опкољеног султана, али је он заробљен.¹

Бајазитова војска и синови су се разбежали. Најстарији син Сулејман је из престонице Бурсе узео благо и прешао у европски део Турског царства, Румелију, и тамо успоставио своју власт. Тимурленкова војска, пустошећи по Малој Азији, ушла је у напуштenu престоницу Бурсу и спалила је. Тимурленк се задовољио тиме што је Сулејман признао његову власт и повукао се из Мале Азије. Монголи су заробили и Гргура Бранковића, који је касније откупљен из заробљеништва.

Враћајући се из битке браћа Лазаревић и Ђурађ Бранковић пролазили су кроз Цариград у августу 1402. и ту је дошло до свађе Стефана Лазаревића и Ђурађа Бранковића, а Стефан је уверио Византинце да затворе Ђурађа. Цар Манојло II тада је путовао по западу Европе тражећи помоћ. Његов савладар и синовац Цар Јован VII сусрео се са Стефаном Лазаревићем. Јован VII је дао титулу деспота, највишу после царске, Стефану Лазаревићу и од тада се његова држава назива деспотовина.²

1 У току битке део Бајазитових војника из Анадолије прешао је својим емирима и Тимурленку. Монголи су заробили Бајазита I и он је умро у монголском заробљеништву 1403.

2 Док је боравио у Византији 1402. деспот Стефан Лазаревић је уговорио да се за њега уда Јелена, сестра жене цара Јована VII.

Ангорска пропаст Бајазита I омогућила је Византији да склопи споразум са његовим сином Сулејманом којим је поново добила Солун и престала плаћати вазални данак.

Лазаревићи су кући кренули преко мора до Улциња. Ту су се срели са зетом Ђурађем II Страцимировићем Балшићем. Ђурађ Бранковић ослободио се из заробљеништва и отишао Сулејману да од њега добије подршку у борби против Лазаревића.

Лазаревићи су путовали морем до Улциња, а одатле преко Скадра према Косову. Код манастира Грачанице у новембру 1402. дошло је до битке између Лазаревића и Ђурађа Бранковића, кога је тада помагала турска војска Сулејмана.¹

После победе Лазаревићи су отишли у Ново Брдо. Ту је дошло до свађе у којој је Стефан оптужио брата Вука да је због њега погинуло сувише војника. Свађа је била таква да је Вук Лазаревић једно време напустио брата и отишао Сулејману. Браћа су се привремено измирила 1404.

Једну деценију у Турском царству водиле су се борбе за власт између браће Сулејмана, Исе, Мусе и Мехмеда I (Мухамеда). Ти сукоби и слабљење средишње власти довели су до непоштовања вазалних обавеза према Османлијама. Деспот Стефан Лазаревић се крајем 1402. и 1403. осетио ослобођеним од Турака.

Сигисмунду је требала подршка прослављеног ратника, у време када се борио против претендента на угарски престо, Ладислава Напуљског. Зато је крајем 1403. или почетком 1404. деспот Стефан прихватио вазалне обавезе према Сигисмунду, а заузврат је као властелинство добио добио Мачву и Београд од угарског краља. Београд је постао нова деспотова престоница. Стефан је постао значајан учесник угарских државних сабора. Када је Сигисмунд створио витезове Змајевог реда 1408. први на њиховом попису био је деспот Стефан.

Године 1405. деспот Стефан је Дубровчанима потврдио раније повеље српских владара.

Босна у доба прве владавине Стефана Остоје

Почетком 1398. у Босну су упали Бајазитови синови и њихов вазал Стефан Лазаревић. То је искористио Остоја Котроманић. У документима из Дубровника, за њега од средине 1398. пише „гех

1 Владимир Ђоровић је указао да је ова битка могла бити један извор народне традиције о издајству Бранковића боју из 1389. на Косову пољу, јер се у овој каснијој борби на истом подручју син оптуженог Вука Бранковића заједно са Османлијама борио против синова кнеза Лазара.

Bossine". Краљица Јелена се више није борила за власт. Јелена се после спомиње са народним именом Груба. Краљ Сигисмунд није мирно посматрао јачање утицаја војводе Хрвоја и уздизање краља Стефана Остоје. Средином 1398. продро је у област Врбаса, али је био приморан да се повуче. Хрвоје је искористио ову победу, освојио жупу Дубица и задржао је неколико година. Почетком 1399. завршени су преговори Дубровника са краљем Остојом и војводом Хрвојем о продаји земље од Стона до Дубровника, тј. Сланско приморје. О предаји те територије „Стефан краљ Србима, Босни и Приморју” издао је повељу у јануару 1399. Као сведоци на повељи уписани су Хрвоје Вукчић Хрватинић, војвода Сандаљ Хранић Косача, Павле Раденовић и неколико других властелина. Године 1400. краљ Остоја даровао је Хрвоју (и његовом сину) Ливно.

Краљ Сигисмунд је у Угарској имао много тешкоћа са властелом. Незадовољна властела неколико месеци 1401. држала је краља у затвору. Хрвоје је приморао Задар, Трогир и Шибеник да признају врховну власт Ладислава (1401-1402). Ладислављева флота је уз помоћ Хрвоја приморала и Сплит на предају 1402. Незадовољна угарска властела позвала је 1402. Ладислава Напуљског да преузме краљевску круну. Војска Ладислава Напуљског искрцала се у Далмацију. Међу онима који су Ладислава средином 1403. дочекали у Задру био је и војвода Хрвоје Вукчић Хрватинић. Ладислав се није усудио да пође дубље у Угарску, него се крунисао у Задру.

У савезу са њима краљ Остоја је од Дубровника затражио да призна врховну власт босанског краља и развије краљеву заставу на зидинама средином 1403. Када је тај захтев одбијен, Остоја је опљачкао дубровачку територију и тако почео рат. Дубровчани су настојали нападима бродова са мора спалити босанска насеља на обали и спречити увоз соли преко Котора.

Неодлучни Ладислав је Хрвоју Вукчићу дао титулу херцега сплитског град и острва Брач, Хвар и Корчулу 1403. Када се повукао у Италију, као свог намесника у Далмацији и Хрватској именовао је херцега Хрвоја. После одласка Ладислава Напуљског из Далмације, краљ Остоја обуставио је нападе на Дубровник и крајем 1403. измирио се са краљем Сигисмундом. Тим измирењем изазвао је непријатељство херцега Хрвоја. У сукобу који је следио између њих, веран Стефану Остоји остао је утврђени Бобовац. Остоја је морао побећи у Угарску Сигисмунду средином 1404. Под изговором да уклања Остојине присталице, Сандаљ Хранић Косача затворио је Радича Санковића и проширио своју власт до Неретве. У Босни се под заштитом херцега Хрвоја као краљ појавио Твртко II, према Орбину ванбрачни син Твртка I и племкиње Вукосаве.

Крај XIV века је период када су се фрањевци хвалили да су на католичанство у Босни превели десетине хиљада „јеретика“.

Српска деспотовина и последњи Балшић

Ђурађ II Страцимировић умро је 1403. а наследио га је син Балша III (1403-1421). Венеција је уверила Улцињ, Бар и Будву да пређу под њену власт 1405. То је довело до сукоба са Балшом III око тих градова. Да би лакше водио рат против Венеције, Балша III је прихватио вазалне обавезе према Турцима. Слично је поступила и Венеција. Она је пристала 1409. да Сулејману плаћа данак у замену за признање свих њених поседа у Зети и северној Албанији.

Године 1408. поново је дошло до сукоба деспота Стефана и његовог брата Вука Лазаревића. Узрок за сукоб је био захтев Вука да му брат уступи део области на управу. Вук се обратио за помоћ Сулејману. Зато су Турци упали у Деспотовину преко Косова и стигли до зидина Београда, у који се склонио деспот Стефан 1409. Брату Вуку морао је да уступи области јужно од Западне Мораве са Крушевцем, а Вук Лазаревић и Бранковићи признали су врховну власт Сулејмана.

Деспот Стефан се одлучио да подржи Мусу у борби против брата Сулејмана. У близини Константинопоља, на Златном Рогу Сулејман је победио Мусу и деспота Стефана у јуну 1410. После пораза деспот Стефан је отишао у Цариград. Цар Манојло II га је свечано примио и потврдио му деспотску титулу. Тада је, Сулејман је своје вазале Вука Лазаревића и Лазара Бранковића послао да преузму власт у деспотовој земљи, али на путу њих су ухватили Мусини људи и убили. То је омогућило деспоту Стефану да под своју власт врати територију коју је уступио брату. Муса је успео 1411. да победи Сулејмана, који је убијен. Тако је Муса завладао европским делом Турског царства (1411-1413). У азијском делу господарио је Мехмед I.

После пораза Сулејмана, дошло је до разлаза деспота Стефана и Мусе. Мусина војска је 1412. пустошила јужне делове српских земаља и покушала заузети Ново Брдо. Исте 1412. дошло је до коначног измирења деспота Стефана и његовог сестрића Ђурађа Бранковића. Следеће 1413. Мусина војска пљачкала је подручје од Ниша до Крушевца.

Деспот је послао своју војску под вођством Ђурађа Бранковића да са војском Манојла II помогне Мехмеда у одлучујућој борби против Мусе. У борби под планином Витоша, на реци Искру у јулу

1413. Муса је био поражен и убијен. Султан Мехмед I (1413-1421) је тако обновио јединство Османлијске државе. Деспот Стефан је признао Мехмеда I за свог господара.

Године 1411. у борби против Венецијанске републике, Балша III је добио савезника у војводи Сандаљу Хранићу, који се те 1411. оженио Јеленом, мајком Балше III. Балша III је 1412. заузео Бар, а под његову власт дошли су и Будва и Улцињ.

Када је угарски краљ заратио са Венецијом, Балша III је затворио све Венецијанце у Зети и 1419. отео Венецији Дриваст, а Котор је у то време обновио преговоре о признавању власти Венеције. Котор је признао власт Венеције 1420. која је успела да заузме и Будву. У зиму 1420-21. Балша III је уништавао околину Котора, али је рат са Венецијом морао да прекине јер се разболео. Отишао је на двор ујака деспота Стефана Лазаревића и своју област предао је њему. На двору деспота, Балша III умро је вероватно у мају 1421.

Макета двора деспота Стефана Лазаревића на Калемегдану

Деспотовина и Босна у првој половини XV века

Сталне привредне штете српским земљама наносили су дуготрајни и чести пљачкашки упади Османлија. Зато су бројни бегунци из унутрашњости покушавали да се склоне у приморске градове. Дубровчани су одбијали месецима да пусте у град бројне избеглице које су побегле са подручја босанске државе 1416. За разлику од тих избеглица, Дубровник је за ратове често унајмљивао плаћене војнике из Зете и Хума. Истовремено, било је избеглица које су из Византије и Бугарске склониште тражиле у Деспотовини и Босни.

Војни трошкови владара били су велики у Босни и Српској деспотовини у првој половини XV века. У Босни су се војске краља и војвода састојале од властеле, властеличића, влаха-војника и плаћеника. Велико оптерећење представљали су харачи које су српски господари слали султану. Знамо да су деспот Ђурађ, краљ Томаш и херцег Стефан султану слали десетине хиљада дуката харача сваке године. Додатно су слати и поклони за подмићивање.

Истовремено рударство је доживљавало процват. Почетком XV века растао је привредни значај Босне. Подаци сачувани у трговачким књигама у Дубровнику показују да је од краја XIV века производња сребра и олова у Босни брзо расла. Зато су трговци из Дубровника у већем броју долазили у рударске центре и тамо имали

куће. Да би надгледао трговину сребром и наплату владаревог дела, Стефан Твртко II примењивао је жигосање („болање“) сребра. Стефан Твртко II је обновио ковање босанског новца и тако потискивао новац Дубровника и Венеције. Обласни господари као Сандаљ Хранић Косача одбацивали су уобичајена трговачка правила да би остварили приходе. Сандаљ је градио солане код Новог, све док није добио трг Дријева и половину „кумерика солског“ на том тргу.

У време једног боравка на двору Сигисмунда Стефан Лазаревић од угарског краља добио Сребреницу 1411. или 1412.¹ У Стефановој држави пре су били Ново Брдо и Рудник. Са три најзначајнија рударска средишта средњовековних српских земаља, приходи деспота значајно су порасли. Деспот Стефан је због значаја рударства у својој области издао (1412) рударски законик за рудник Ново Брдо и статут за истоимени град. Рударски законик Стефана Лазаревића састављала је комисија од 24 стручњака за рударство. Поред сребра и мањих количина злата, у Србији су вађени олово, бакар и гвожђе. У првој половини XV века у Европи се осећала несташица злата и сребра на тржишту. Преко Дубровника, у мањој мери Котора, и другим путевима сребро и, мање, злато извозили су се у Италију и друге земље. Почетком XV века извоз из Србије и Босне преко Дубровника био је већи него икада пре. Процене прављене према књизи надзорника дубровачке ковнице, која је сачувана за 1422. говоре да је извоз сребра из Српске деспотовине био око 5 тона. Ти записи говоре да је у 1422. преко Дубровника извезена приближно петина тадашње европске производње сребра. Сачувани извори говоре и о значајним заједницама Дубровчана у Новом Брду, Трепчи, Јањеви, Приштини, Сребреници, Руднику, Београду, Крушевцу, Ваљеви, Фојници, Високом, Фочи и другим местима.

Привредно средиште државе Немањића у XIV веку било је Косово. Дуготрајни турски упади омели су привреду у тој области. Део становника се повлачио у крајеве северно од Копаоника. Прилив становника у Поморављу довео је до крчења шума и развоја пољопривреде. Зато је та област постала привредно средиште Српске деспотовине. Пуна ризница деспота омогућила је и градњу у новој престоници, Београду, а од краља Сигисмунда добио је бројна властелинства у Банату и другим деловима Угарске. У самој престоници Угарске имао је палату, као и његов наследник.

К. Филозоф пише да је деспот у Београд населио најбогатије људе и трговце, којима је дао повластице ослобађајући их разних

1 У власти Угара Сребреница се последњи пут спомиње у мају 1411.

давања владару државе. Ослобађање трговаца од царина и путарина у Београду довело је до њиховог брзог пресељавања у град и развоја привреде. Он је ту изградио свој двор, митрополију и прву познату градску болницу у средњовековној Србији. Београд је постао „највећа српска тврђава предтурског доба”. Састојао се од старијег правоугаоног утврђења на вишем нивоу, тзв. Горњег града, и нижег утврђења између Горњег града и ушћа Саве у Дунав, тзв. Доњег града. Уз источни зид Доњег града било је укопано пристаниште. Део Горњег града (на западу уз Доњи град) је био деспотов двор са главном кулом („ступом”). То последње упориште одбране, кула Небојша, имала је звоно за упозоравање. Град је имао двоструке заштитне зидове према копну и четири капије. Са вањске стране заштитног зида био је ископан јарак, а преко њега били су покретни мостови као улази, али и заштита.¹

За разлику од тадашње Босне, у којој је власт краља била мања од власти његових великаша, у Српској деспотовини постојала је снажна средишња власт. Сабори деспотовине нису имали већи значај. Стефан је Српску деспотовину поделио на области „власти” којима су управљале деспотове „војводе” са седиштем у градовима (уместо жупана). Као раније жупани, војводе су, поред војне, имале управну и судску власт у тим војно-територијалним целинама. Заповедници мањих градова остали су кефалије. На деспотовом двору био је и „велики војвода”. После битке код Ангоре, деспот Стефан увео је редовне војне јединице и поставио их по градовима. У деспотовој војсци, која се састојала од коњаника и стрелаца, било је властеле, сељака и плаћеника. Поред ранијих мачева, они су користили и криве сабље као Османлије. Топови су били од железа или бакра, а избацивали су кугле од метала или камена. У време Стефановог наследника Ђурађа Бранковића, деспотова војска је у приморју средином XV века користила и пушке.²

Краљ Стефан Твртко II и повратак краља Стефан Остоје

Краљ Твртко II издао је повељу Дубровчанима којом је обновио стање пре рата, а за рат је окривљен краљ Остоја. У наредним годинама војска краља Сигисмунда упадала је у Босну, а њен главни ослонац био је Бобовац, град у коме се чувала босанска краљевска

1 Кула Небојша налазила се близу данашњег споменика Победнику знатно више од данашње куле Небојша.

2 Средином XIV века прве пушке су се користиле у Фландрији, а око 1380. године пушке се спомињу у Дубровнику.

круна и боравио Остоја. Краљ Сигисмунд предводио је велики поход 1408. у коме је на повратку из Босне, код града Добора, наредио да се око 170 босанских властелина које је заробио обезглави и баца у реку Босну. Ови походи уверили су део босанских великаша да се измире са Сигисмундом. Крајем 1408. Хрвоје се покорио, а краљ Сигисмунд га је прихватио као вазала. Ладислав Напуљски увидео је да је његов покушај да постане угарски краљ пропао. Он је продао Венецији за 100.00 дуката своје поседе у Далмацији 1409.

Од Сигисмундовог похода 1408. краљ Остоја се зближио са војводом Сандаљем и заједнички су наставили борбу против краља Твртка II. Твртко II је смењен 1409. са престола, а краљ је постао Остоја. Војвода Сандаљ Хранић успешно је учвршћивао своју власт на подручју од Милешева на истоку до Неретве на западу. Са његовим територијама делимично су биле измешане области кнеза Павла који је држао Требиње и део Конавла. Краљ Сигисмунд је 1410. кренуо у поход против краља Остоје. Намеравао је да према уговору из 1394. буде крунисан круном босанских краљева. Угрожена од Угара, босанска властела се за помоћ обратила Османлијама. Они су послали своје чете Сандаљу у Босну. Угарска војска поново је упала у Босну 1411. Сигисмунд се задовољио када су краљ Стефан Остоја, војвода Сандаљ и кнез Павле признали да су његови вазали, а Усора и Соли су предати Сигисмундовим феудалцима. Измирење изгледало је потпуно у пролеће 1412. Тада су краљ Остоја и најмоћнији босански господари били на великим свечаностима и окупљању властеле и владара на Сигисмундовом двору у Будиму. Војвода Сандаљ отишао је 1413. да помогне свом шураку Стефану Лазаревићу, који је био умешан у борбе између Мусе и Мехмеда I. То је искористио херцег Хрвоје и опљачкао Сандаљеве области. Због тог поступка херцег Хрвоје оптужен је да помаже Турке против хришћана. Зато је краљ Сигисмунд наредио да се херцегу Хрвоју одузму сви поседе. Сплит је искористио прилику и одметнуо се од Хрвоја, а Дубровник је заузео острва Брач, Хвар и Корчулу.

Потискивање Угара и учвршћивање Османлија у Босни

Стари богумил, херцег Хрвоје Вукчић Хрватинић покушавао је добити измирење и узалуд је писао угарском двору да је веран краљу Сигисмунду. Тврдио је и да намерава да прими католичанство. Како није добио жељени одговор из Угарске, Хрвоје се обратио Турцима, тј. Мехмеду I. Велика турска војска коју је довео Хрвојев протовестијар упала је у Босну 1414. Војвода Сандаљ се без борбе

повукао у планинске пределе и пропустио турску војску а војска краља Остоје није излазила из утврђења. Са Турцима у Босни појавио се поново краљ Твртко II. На позив хрцега Хрвоја Вукчића Хрватинића, Османлијске чете су упале и у Далмацију 1415.

Средином 1415. већина турске војске се повукла на исток. Дубровчани су слали краљу Сигисмунду извештаје да је у Босни остало мало Турака и да босанске области невољно дају султану данак само да би се сачувале пустошења. Угари су кренули на Босну сакупивши војску код Добоја. На њихово изненађење, затекли су против себе измирене све босанске великаше, удружене са Османлијама које је довео Исак-бег. Истовремено босански су властелини одлучили да поново за краља признају Остоју. Угарској војсци се придружио само један значајнији босански великаш из Усоре. Угарска војска је у јулу 1415. године код Добоја (Макљеновац) тешко поражена.¹ Од ове битке почело је доба очигледне турске превласти у Босни, али Твртко II није успео да задржи власт.

Краљ Остоја је такође признао султанову власт. Одмах после битке, док је трајао сабор властеле у присуству краља Остоје, на његовом двору у Краљевој Сутјесци у августу 1415. људи Сандаља убили су кнеза Павла Раденовића.²

У пролеће 1416. умро је војвода Хрвоје. Његов син Балша није успео да наследи очев утицај и поседе. Краљ Остоја се развео од жене Кујаве и оженио се Јеленом, удовицом војводе Хрвоја. Тако је Стефан Остоја преузео град Јајце и велики део Хрвојевих земаља. Босну су потресали и сукоби синова кнеза Павла и Сандаља Хранића. Павловиће је подржао краљ Остоја. Краљ Остоја преотео је Сандаљев утврђени Благај и највећи део Хума. Када је загосподарио Дријевима, Остоја је забранио продају људи. Краљ Остоја умро је 1418. године, а наследио га је син Степан (Стипан) Остојић.

Сандаљу су недостајала средства за рат са Павловићима и краљем. Зато је средином 1419. пристао, са својом браћом, да прода њихов део жупе Конавла граду Дубровнику. Конавле су продали за 12.000 дуката одједном и по 500 перпера које ће им Дубровник исплаћивати сваке године „у веке векова”. Поред тога добили су „баштине” у продатој жупи и две куће у Дубровнику.

Султанов вазал, војвода Сандаљ позвао је и турску војску да му помогне 1420. Скопски Исак-бег почетком 1420. напао је Петра Павловића и краља Степана Остојића. Војвода Петар Павловић, је

1 Према Орбину један од вођа угарске војске Павле Чупор убијен је тако што је зашивен у кожу вола и бачен у Босну, због раније личне увреде коју је упутио Хрвоју, поредећи га са волем.

2 Сандаљ је Дубровчанима објашњавао, да је то учињено јер је Павле „издавао читав свет”, то јест најгори човек.

погинуо у сукобима 1420.¹ У Босни је Сандаљев утицај јачао и он је поново загосподарио Поповим пољем и подручјем уз доњу Неретву. Сандаља је подржавао од Турака 1420. дигнути краљ Твртко II. Са Сандаљем се измирио и Радослав преживели брат Петра Павловића.

Твртко II потпуно је преузео краљевску власт 1421. од немоћног краља Степана Остојића, који нестаје у сачуваним текстовима. Око 4.000 Турака пустошило је Босну средином 1426. године Дубровник је са Радославом Павловићем, под сличним условима као са војводом Сандаљем, склопио уговор о куповини дела Конавла са Цавтатом који је припадао Павловићима 1426.

Ширење Дубровачке републике

Твртко II се измирио са угарским краљем и постао његов вазал 1427. Тако је Босна постала двоструко вазална. Твртко II пристао је тада да уколико не остави мушког потомка његову круну наследи гроф Херман Цељски, сродник краља Сигисмунда. Такво обећање кршило је право Босанског сабора да изабере краља и права осталих чланова породице Котроманић. Уз подршку краља Сигисмунда Твртко II се оженио Доротејом Горјански 1428.

¹ За време ових сукоба, Котор се понудио да призна власт Венеције, али ако може да сачува своју самоуправу. Тако је Котор био изгубљен 1420. за Сандаља, чију власт је признавао од 1406.

Последње године деспота Стефана Лазаревића

Мурат II (1421-1451) обновио је велике нападе на Византију. Немоћни и очајни Византинци предали су Солун 1423. Венецији, али га је Мурат II од Венецијанаца коначно освојио 1430.

Српска деспотовина била је двоструко вазална, а у области Бранковића биле су турске војне посаде и службеници. На вест о смрти Балше III 1421. године, Бар и Улцињ признали су власт Венеције. Старешине Ђурашевића (Црнојевића), у брдима између Котора и Будве, признали су власт деспота Стефана. Деспот је наставио рат са Венецијом који је водио Балша III. Деспот је освојио Дриваст и Бар 1421. Опседао је Скадар, али без успеха. Венеција је обећала Паштровићима самоуправу, а они су признали њену власт 1423. године, али деспот је задржао власт над Будвом, Баром и Дривастом. Коначно, мир са Венецијом склопљен је у пролеће 1426.

Деспот Стефан, који није имао деце, сазвао је државни сабор у рудничком крају у Сребреници 1425. или 1426. и на њему за свог наследника одредио сестрића Ђурађа Бранковића. Угарски краљ сагласио се да Ђурађ наследи Стефана као угарски вазал и да задржи Стефанове поседе у Угарској, али да угарском краљу врати Мачванску бановину, Београд и Голубац. Већа тешкоћа био је да новог деспота призна турски султан. По правилу, после смрти свог вазала турски владари су његову област припајали Турском царству.

Честе посете деспота угарском двору у Будиму постале су сумњиве Мурату II, који је послао војску да опљачкала област од Ниша до Крушевца 1425. Босански краљ је то искористио и напао Сребреницу. Када је дошло до повлачења Турака, деспот је отишао да помогне опседнутој Сребреници.

Турци су поново упали у Српску деспотовину 1427. Опседали су Ново Брдо и упали у Поморавље. У то време, у лову, код Крагујевца 19.7.1427. (6935), умро је деспот Стефан Лазаревић. Када је тело деспота Стефана ношено у Ресаву турске чете су биле на том подручју, а Мурат II је освојио Крушевца.

8. Пад Српске деспотовине и Босне под власт султана

Деспот Ђурађ Бранковић и градња Смедерева

Ђурађ Бранковић наследио је Деспотовину у време рата са Турцима. Турци су заузели и задржали Крушевац 1427. године, а после 1427. султанови службеници се спомињу у Приштини и Трепчи. На подручју та два места постојала је двострука управа, и српска и турска. Ђурађ је морао да врати Београд и Мачву Угарима, а у Голупцу се одметнуо заповедник града Јеремија и предао град Турцима. Ђурађ је остао без добро утврђене престонице и 1428. почео је да гради нову. За одобрење да зида Смедерево, Ђурађ је морао да плати султану. Основу новог града представљао је троугао страница дужине око 550, 500 и 400 метара. Две стране зидина су штитиле воде Дунава и Језаве, а са треће је био прокопан ров. Зидови су били широки од 2 метра до 4,5 метара, са кулама високим око 20 метара. Према натпису на једној кули Мали Град изграђен је 6938. од стварања света (1429-30). Мали Град је деспотов двор, а радови на великом заштитном зиду око престонице настављени су касније. На врху заштитног зида била је стаза за стражаре и одбрану заштитни зупци. Смедеревска тврђава била је међу највећим у овом делу Европе. Унутар зидина је био град на простору од око 10 хектара. Величина града и брзина зидања довели су до великих напрезања. Народ је морао обезбедити материјална средства и бесплатним радом допринети грађењу.¹ Смедерево је убрзо постало јако потрошачко средиште. Поред околног становништва, привукло је и трговце из удаљеног Дубровника.

У време зидања Смедерева 1429. године, Ђурађу Бранковићу знаке деспотског достојанства донео је посланик цара Јована VIII Палеолога. Свечано проглашење за деспота обављено је у Жичи.²

1 Изградњом Смедерева руководио је Георгије Кантакузин, брат деспотове жене Јерине. Народ је за патње оптужио деспотову жену, Гркињу Јерину. Народна традиција је њу запамтила као Проклету Јерину.

2 Та 1429. значајна је и по повељи коју је деспот Ђурађ издао за манастир Есфигмен, а на којој је сачуван цртеж деспота са породицом.

Деспот Ђурађ био је двоструки вазал. Обавезе према султану биле су теже. Турском султану Ђурађ је морао да шаље око 50.000 дуката и 1-2.000 војника. Велико трошење новца деспоту су омогућили велики приходи. Немамо тачних података о висини тих прихода, али неки подаци савременика могу да послуже. Француски писац Бертрандон де ла Брокијер процењивао је да је у време његовог проласка кроз Београд (1433) у руднику „рашког деспота“ код Новог Брда годишње вађено сребра у вредности од око 200.000 дуката. Истовремено, од огромних феудалних поседа у Угарској имао је око четири пута мањи приход. Убрзо је дошло до првог турског освајања Српске деспотовине. Тада се смањио и број дубровачких трговаца који су посећивали рударска средишта. Почетком 1458. процењивало се да Сребреница даје годишњи приход од 30.000 дуката.

Стварање османлијских упоришта у Босни

Турски утицај у Босни, али и Дубровнику, био је све јачи. Када је дошло до спора и рата око Конавла између Радослава Павловића и Дубровника, обе стране су слале 1430-31. своје представнике и новац за подмићивање турској влади (Порти) да она пресуди у спору. Порта (од лат. „порта“ – врата, двери) није разрешила спор, али Дубровчани су добили повељу о слободи трговине у Турском царству.

Османлије су између 1428. и 1430. године добиле своје стално упориште у Босни. Од Павловића су преотели тврђаву Ходидјед (између Сарајева и Пала). Ту су стално држали мало својих војника и старешину тврђаве (диздара). После тога, краљ Твртко II морао је Османлијама да уступи Врхбосну (подручје Сарајева). Босански краљ је пристао да шаље и велики годишњи данак султану 1430.

Године 1432. обновљен је рат између Босне и Деспотовине. Деспот Ђурађ проширио је своју власт на западу у пролеће 1433. Освојио је Звоник (Зворник), тврђаву Теочак и област Усоре. Од 1433. до 1435. године као нови турски кандидат за краљевску круну у Босни против Твртка II појавио се Радивој, кога су подржавали Турци.¹ Против Твртка II се борио и Сандаљ Хранић Косача. Твртко II се морао склонити на север у Угарску. Војвода хумски, Сандаљ Хранић Косача, умро је у марту 1435. године, а наследио га је синовац војвода Степан Вукчић Косача.

1 Радивој, незаконити син краља Остоје, се после пораза склонио у Дубровник, а затим измирио са Твртком II и вратио у Босну.

То је олакшало Твртку II да се, уз помоћ краља Сигисмунда, врати у Босну и потисне Радивоја. Против Степана Вукчића Косаче кренула је угарска војска из приморја и задржала се код Неретве. Радослав Павловић такође је напао Сандаљевог наследника, а и Венеција је настојала да од Степана Вукчића Косаче преотме Нови (Херцег Нови). Степан Вукчић се за помоћ обратио Турцима. Они су му средином 1435. послали 1.500 коњаника које је водио Барак. Степан Вукчић Косача успео је да протера угарску војску из Хума. Краљ Сигисмунд је умро 1437. године, а наследио га је зет Алберт Аустријски. Од Радослава Павловића војвода Степан преотео је Требиње (1438). Турска војска је упала почетком 1439. у области краља Твртка II и опљачкала их, а Степан Вукчић је морао да Радославу краткотрајно врати Требиње. Дуготрајни унутрашњи сукоби довели су до слабљења Босне.

После пада Деспотовине, октобра 1439. године, умро је угарски краљ Алберт. Војвода Степан Вукчић напао је области бана Матка Таловца и проширио своју власт западно од Неретве. Он је освојио Омиш 1440. Као турски вазал, војвода Степан Вукчић је упао и у деспотову државу. У јесен 1441. заузео је Горњу Зету са Медуном. После тога, војвода Степан Вукчић покушао је потиснути Венецијанце из зетског приморја, а у томе га је подржавао Стефан Црнојевић. Војвода Степан Вукчић успео је да заузме и Бар 1442.

У време тих сукоба 1441. умро је Радослав Павловић, а крајем 1443. умро је и Твртко II, без наследника.

Први пад Српске деспотовине и сеобе

Године 1435. деспот Ђурађ морао је кћерку Мару да пошаље у султанов харем, а као мираз дао је и жупе Дубочицу и Топлицу. Исте 1435. турска војска је опустошила Ердељ и Банат.

Као одговор на нападе Турака, угарска војска је продрла уз Мораву и спалила Крушевац 1437. На повратку угарска војска поразила је војску видинског бега код Смедерева, на Годоминском пољу. Султан Мурат II оптужио је деспота Ђурађа да је допустио прелазак угарске војске. Да би умирио Мурата II, деспот је уступио Браничево султану. Турци су са помоћном деспотовом војском 1438. нападали Ердељ, али истовремено Турци су 45 дана пустошили деспотову државу (Борач, Груж, Островицу код Рудника и Манасију).

У пролеће 1439. султан Мурат II водио је већи поход на Српску деспотовину.¹ Значајнији отпор Османлијама пружили су само Сме-

1 Деспотовину је напао и Степан Вукчић Косача, као турски вазал.

дерево и Ново Брдо. Деспот је са породицом и војном пратњом прешао у Угарску. После три месеца опсаде, 18.8.1439. деспотова престоница Смедерево се предала. У овом турском нападу Зета није била нападана, а Ново Брдо се одбранило. Остатак Деспотовине припојен је Турском царству. Мурат II је дао Гргуру Бранковићу на управу земље његовог деда Вука Бранковића.

Пре 1437. на великим поседима деспота у Срему и Банату, Срби су чинили већину становништва. Велики број становника Српске деспотовине прешао је на север преко Саве и Дунава 1438-39. Османлије су на Балканско полуострво донеле заборављени начин ратовања. Они на подручја која намеравају да освоје не упадају само са циљем да победе противничког владара и његову војску него да униште становништво. Турски војници крајишници у пограничним деловима Османлијског султаната скоро непрестано су упадали, пљачкали и пустошили стране области са којима су се граничили. Тако су економски и физички уништавали становништво неке области или земље. То је изазвало велика пресељавања Срба према северу и западу од краја XIV века. Јужна Угарска је од средине XV века све више добијала српско обележје. Истовремено, бројно је било и робље које су са собом на југоисток одвели Турци. У време првог пада Српске деспотовине, Мурат II почео је да примењује у већој мери „одабир дечака“ за своју војску (девширму).

Деспот Ђурађ Бранковић је отишао из Угарске, преко Венеције и Дубровника, у Зету средином 1440. Пољско-угарски краљ Владислав I оптужио је деспота да сарађује са Османлијама и да је као одметник напустио Угарску. То је био изговор да одузме велики део деспотовихседа у Угарској и његов двор у престоници Будиму. У Зети Ђурађ је био изложен нападима војводе Степана Вукчића Косаче, кога су подржавали Црнојевићи. Зато је деспот решио да се покори краљу Владиславу I. У пролеће 1441. преко Дубровника кренуо је у Угарску. Османлије су у то време двојицу Ђурађевићевих синова, које су држали као таоце, ослепели. Крајем јуна 1441. предало се Ново Брдо. После његовог пада и Дубровник је пристао се договори о слању султану редовног годишњег „поклона“. На договор о слању таквог данка у вредности од 1.000 дуката Порта је пристала почетком 1442. и Мурат II је издао повељу којом је одобрио трговину Дубровчана у његовој држави.¹

1 У септембру 1440. у Дубровник је стигао султанов представник који је Дубровчанима пренео поруку да султан очекује да они почну да му шаљу годишњи данак. Дубровчани су покушали да избегну плаћање, али је султан наредио својим вазалима у Србији, Босни и др. да Дубровчане које нађу на њиховој територији затворе, а њихову имовину одузму.

Фирентинска (Флорентинска) унија 1439.

После пропасти Лионске уније, папе нису одустале од настојања да се њихова верска власт прошири на православно становништво на истоку. Неколико таквих покушаја било је и у време владавине краља Стефана Уроша II Милутина. Никола IV је слао писма краљици Јелени и њеним синовима Стефану Урошу II и Драгутину позивајући их да приме католичанство 1288.¹ Папа је 1308. слао посебног посланика који је требао у католичанство превести краља Стефана Уроша II. Како је се повећавао притисак Османлија муслимана на грчке православне владаре они су тражили помоћ и од хришћана на западу. Сви преговори византијских царева са римским папама о било каквој помоћи, наилазили су на непопустљиви захтев да се прихвати врховна верска власт папе, то јест унија. Цар Јован VIII Палеолог (1425-1448) је очајнички требао био какву помоћ. Зато је убедио Васељенског патријарха да оде са њим у Италију и склопи унију. После дугих преговора, у Фиренци кардинал Јулијан Чезарини и никејски архиепископ Висарион свечано су прогласили склапање уније јула 1439. Према њој, Васељенска патријаршија задржала је дотадашњи обред у Православној цркви, али је признала папу за верског вођу. Унија није могла бити остварена због отпора православних верника у Византији. У Москви, где су раније Грци донели замисао да папе противно сваком праву траже за себе врховну власт над свим хришћанима, одбачено је верско вођство васељенског патријарха издајника. Од тада сами Руси су бирали своје верске старешине (митрополите).

Обнова Деспотовине

Године 1441. краљ Владислав I одбрану јужне границе, са средиштем у Београду, поверио је Јаношу Хуњадију (Сибињанин Јанку). Хуњади је поразио једну већу војску коју је против Угарске послао султан 1442. У то време учестали су позиви да се против Османлија покрене заједнички војни поход хришћана. Такав рат су заговарали витезови јовановци (са острва Родос) и папа са кардиналом Јулијаном Чезаринијем. Чезаринијево и Хуњадијево заговарање великог похода против Османлија новчано је подржао и деспот Ђурађ. Угарски сабор у Будиму одлучио је да се покрене такав поход.

1 „Magnifico Urosio, illustri regi Sclavorum“.

Краљ Владислав I, праћен од Хуњадија и Ђурађа кренуо је на југ са око 25.000 војника у септембру 1443. Влашки војвода Влад Дракул тада се одметнуо од султана и прикључио Владиславу I. Крећући се долином Мораве, хришћанска војска је поразила султанову војску код Ниша, а у децембру 1443. освојила и Софију.¹ Ускоро је почело повлачење хришћанске војске због зиме и јачег отпора Османлија. Деспот Ђурађ безуспешно је тражио да војска презими у Србији. У јануару 1444. војска и деспот прешли су код Београда на север.

Султан Мурат II понудио је велике уступке и мир. Деспот и Јанош су подржали склапање мира. Краљ Владислав I склопио је мир са султаном Муратом II средином 1444. године на десет година. Султан је Ђурађу вратио Српску деспотовину, са Новим Брдом и Голупцем, али Деспотовина је морала да плаћа данак султану. Угарском краљу султан је обећао велику новчану одштету и помоћну војску за његове ратове. У августу 1444. деспот Ђурађ вратио се у Смедерево. Крајем 1444. Степан Вукчић Косача вратио је Ђурађу део Горње Зете са Медуном, који је до тада држао.

Незадовољство склопљеним миром са „неверником” (султаном) било је велико. Нарочито је кардинал Чезарини, који је као духовник разрешио краља Владислава I заклетве, позивао на нови поход. Деспот Ђурађ одбио је да учествује у новом походу.²

Разлаз деспота са Хуњадијем довео је до губитка већег дела деспотових поседа у Угарској. Краљ Владислав I Јагелонац, заобилазећи Српску деспотовину, прешао је Дунав код Оршаве. Водио је око 16.000 ратника. Прикључио им се Влад Дракул са око 4.000 Влаха. Та војска потпуно је поражена од бројније османлијске војске код Варне у новембру 1444. Већина војсковођа хришћанске војске са краљем Владиславом I и кардиналом Чезаринијем је погинула, а Хуњади је са малим бројем преживелих побегао.³

Деспот Ђурађ је у пролеће 1445. године преотео Сребреницу од краља Стефана Томаша Котроманића.

1 Победе хришћана охрабриле су исламизованог Скендер-бега (Ђурађ Кастриоти) да напусти султанову војску и у северној Албанији се 1443. одметне од Османлија, а Византинци су појачали борбу за ослобађање Пелопонеза.

2 Срби су у походу 1443. чинили приближно трећину хришћанске војске.

3 Према писању Константина Михаиловића, Турци су са главе краља Владислава I одерали кожу, напунили је памуком и носили је по градовима, хвалећи се како им је бог дао да победе непријатеља.

Односи краља Стефана Томаша и Степана Вукчића Косаче

После смрти Стефана Твртка II босанска властела је за краља изабрала Томаша 1443. Изгледа да је у Угарској Јанош Хуњади постао главна подршка краља Стефана Томаша Остојића, а босански краљ се обавезао да постане вазал краља Владислава I. Да би добио већу подршку у католичким круговима, нови краљ примио је католичанство. Краљ Томаш повео је рат против турског вазала војводе Степана Вукчића Косаче.

Степан Вукчић управљао је подручјем приближно од Милешева, Острога и Новог на истоку до Имотског и Дувна на западу. Краљ Стефан Томаш успоставио је везе са Венецијом. Војвода Степан Вукчић није имао успеха у рату који је трајао са Венецијом. Венеција је преотела Бар 1443. године, а следеће 1444. је и Омиш пао у њене руке. У Зети на страну Венеције прешао је Стефан Црнојевић. Исте 1444. године, користећи заузетост султана ратом са Угарском, краљ Стефан Томаш освојио је Сребреницу, али нови упад османлијске војске у Босанску краљевину омогућио је војводи Степану Вукчић да се одбрани од краља Томаша.

Заједнички врховни господар султан и заједнички непријатељи Венеција и Стефан Томаш водили су до измирења деспота Ђурађа и војводе Степана Вукчић 1444. Привремено се и Стефан Томаш измирио са војводом Степаном. Измирење је требало да ојача женидба Стефана Томаша Катарином Степановом кћерком 1446. Исте 1446. после краљевог венчања, босанска војска је преотела Сребреницу деспоту.

Позивана од деспота Ђурђа, Османлијска војска стигла је 1448. до Неретве, поделила се и неколико седмица пустошила по Босни и Хрватској. Војвода Степан Вукчић, поново се разишао са краљем Стефаном Томашом и помогао деспоту Ђурађу да у септембру 1448. привремено преузме Сребреницу. Да би нагласио своју самосталност од краља Степан Вукчић Косача се од 1448. назива „Божијом милошћу херцег Светога Саве”, али остаје и „велики војвода босански”. По тој титули Турци су касније област којом је он управљао назвали Херцеговина. Својеврсна престоница херцега Степана био је утврђени Благај југоисточно од Мостара.

Почетком 1449. краљ Стефан Томаш је обновио своју власт у Сребреници. У исто време погоршали су се односи херцега Степана Вукчића и Дубровника.¹ Султан Мехмед II Освајач одобрио је 1451.

1 Уз помоћ једног Италијана херцег Степан изградио је 1448. у Новом прву мануфактуру у Босни, за производњу текстила од вуне. У Дубровнику је три деценије раније створена прва таква мануфактура. Херцег Степан покушао је да се

напад херцега на Дубровник, који је признавао власт угарског краља. Херцегова војска заузела је Конавле са Цавтатом.¹ Дубровчани су успели да против херцега тајно наговоре његовог најстаријег сина, кнеза Владислава.² Дубровник је понудио велику награду ономе ко убије „издајника” херцега Степана Вукчића Косачу. Издајником је назван јер је био и властелин Дубровника. Крајем 1451. и Стефан Томаш се споразумео са Дубровником да нападне херцега. У то време Угарска и Турска договориле су споразум о забрани херцегу да напада Дубровник, јер су од њега имали новчану добит. Херцег се нашао у тешкој ситуацији 1452. Кнез Владислав, са којим је била и његова мајка, у пролеће 1452. преотео је од оца део Хума са тврђавом Благaj. Истовремено, султанов посланик приморао је херцега да врати Конавле Дубровнику.

Крајем 1452. или почетком 1453. херцегу је у помоћ дошло око 2.000 Османлија за борбу против кнеза Владислава. Убрзо после пада Константинопоља, средином 1453. године, кнез Владислав се измирио са херцегом Степаном признавши његову власт, а херцег је сину признао управу над облашћу коју је држао тада. Следеће 1454. уз подршку госта Радина коме су Дубровчани обећали новчану награду, склопљен је мир и обновљене су привредне везе херцега Степана и Дубровника.

У време Стефана Томаша у верској политици босанског владара има доследности у односу на претходнике. Њега су фрањевци оптуживали код папе да указује уобичајене почести „крстјанима”, а он се правдао да то мора због снаге „крстјана” у држави. То се дешава у време када су фрањевци остварили значајне успехе у насилном покатоличењу „крстјана” и становништва у Босни. М. Орбин прича како је после краљеве наредбе да „кривоверци манихејци” приме католичанство 2.000 њих то учинило, а 40.000 отишло херцегу од Светог Саве који их није прогонио. Ипак, на његовом подрчју је изгледа дошло до ширења православља.

економски осамостали од Дубровника, али Дубровник и Котор су настојали да спрече развој Новог. Дубровчани су забранили рад својим трговцима у земљи херцега Степана 1450. и снабдевање Новог са мора. Домаћи трговци у херцеговим земљама и херцег, који је трговао са трговцима из Италије, нису могли заменити Дубровчане. Зато је дошло до смањења трговинске размене.

1 Херцег је тада набављао топове и „инжењере” од Урлиха Цељског.

2 На сукоб у херцеговој породици утицала је и афера херцега са младом Елизабетом, која је нешто раније доведена на његов двор из Италије, вероватно херцеговом сину. Херцег Степан је Италијанку задржао као своју љубавницу. То није осуђивао само његов син Владислав него и Степанова жена и остали чланови породице.

Последње године Српске деспотовине

Године 1446. Јанош Хуњади постао је управник („губернатор“) Угарске, у име младог Ладислава V (Ласла). Хуњади је спремао нови велики поход против Османлија. Јединог поузданог савезника је нашао у Скендер-бегу. Септембра 1448. Хуњади је са око 70.000 војника прешао у Деспотовину. Када је деспот Ђурађ одбио да се придружи походу против султана, Хуњади је пљачкао и деспотову земљу. Султан је у то време ратовао на подручју Албаније против Скендер-бега. Хуњади је стигао у октобру до Косова. Ту се сукобио са султаном који је довео око 100.000 војника. У тродневној борби Јанош Хуњади је поражен и изгубио хиљаде витезова (Угара, Чеха и Немаца). Разбијена угарска војска се разбежала, а деспот Ђурађ је краткотрајно задржао Хуњадија и затворио га у Смедереву. Ослободио је Хуњадија када су се он и угарски сабор обавезали да забораве сва непријатељства и плате штету за пљачке по Деспотовини. Када је добио подршку у Угарској и од папе да одбаци изнуђену заклетву, Хуњади је отео имања деспота Ђурђа у Угарској и растерао његове службенике.

Почетком 1451. умро је Мурат II, а наследио га је Мехмед (Мухамед) II Освајач. Мехмеда II је васпитавала Ђурађева кћерка, султанија Мара, и чинило се да он као султан показује поштовање према старом деспоту са којим је обновио уговор о вазалству деспота. К. Михаиловић је записао да се деспот обавезао да ће слати помоћну војску од 1.500 коњаника и 15.000 дуката годишње. Средином 1451. Босна је вратила Ђурађу Сребреницу. Поново је дошло до измирења Ђурађа и Хуњадија, а деспоту су враћена и бројна имања у Угарској.

Деспот није успео да се споразуме са Венецијом. Зато је она подржала Стефана Црнојевића да се одметне у Зети против деспота (1451. или 1452). Стефан Црнојевић је постао венецијански војвода у Горњој Зети. За уски планински појас, вероватно покривен густом шумом, од Котора до Будве, са Ловћеном као највишим врхом, од друге половине XIV века јавља се име „Црна Гора”.¹ Током наредних векова име Црне Горе се проширило и заменило име Зета.

Султан је припремао коначно освајање Константинопоља 1452. У пролеће 1453. почела је опсада. У султановој војсци били су и одреди његових српских вазала. Према К. Михаиловићу султан, је

1 Када се за то подручје у документима из Дубровника први пут (1376) јавља име Црна Гора пише да је то део Зете.

тражећи вазални одред од деспота, још крио кога ће напасти.¹ Према Халилу Иналџику, браниоци су могли имати око 8.500 војника, а нападачи око 50.000. Старе зидине Константинопоља нису одолеле до тада највећим топовима. Последњи цар Ромеја Константин XI Палеолог Драгаш погинуо је бранећи град који је освојен 29.5.1453. Становништво престонице је било препуштено победничкој војсци да га пљачка (јагма) и убија три дана без одговорности. Мехмед II је освојени град претворио у своју престоницу.

После успешног освајања Константинопоља, Мехмед II је кренуо да освоји Српску деспотовину. Он је од Ђурађа затражио да му преда престоницу Смедерево и Голубац. У лето 1454. султан је са војском напао Деспотовину и опседао Ново Брдо и Смедерево. Помоћ из Угарске није била велика. После похода до Пирота, Хуњади се вратио у Угарску. Према сачуваним изворима тада је одведено неколико десетина хиљада особа из Србије и насељено у села око Истанбула.²

Османлије су 1455. поново нападе Деспотовину. Султан је освојио Ново Брдо, Трепчу и друга насеља на Косову, као и делове Деспотовине јужно од Западне Мораве. Приликом заузимања Новог Брда, К. Михаиловић пише да су њега и око 320 младића узели да претворе у јаничаре, а 704 градске девојке султан је „разделио међу поганике”. Ново Брдо је изгубило око три четвртине својих становника 1455. Са тог подручја одведено је око 30.000 становника, али су рудари остављени у граду. Турска војска је стигла у Зету и заузела Медун. Долазак Хуњадија и угарске војске у помоћ Ђурађу довео је до повлачења султана у Софију.

Крајем 1455. заповедник Београда, Михаило Силађи, коме су деспотови људи убили брата, заробио је деспота Ђурађа док је боравио у свом сремском двору у Купинику. Деспот се морао обавезати да преда велики откуп Силађију, а као таоца морао је оставити своју жену.

Султан је нападао Београд у лето 1456. и опседао Смедерево. Хуњади је дошао до Београда и приморао султана Мехмеда II да се повуче. Куга се појавила у обе сукобљене војске, а раширила се и до Дубровника. Од ње је умро и Јанош Хуњади.

У децембру 1456. умро је и остарели Ђурађ Бранковић, а наследио га је најмлађи син Лазар. Да задржи тада неосвојени део

1 Деспот Ђурађ је послао војводу Јакшу, оснивач касније чувене српске феудалне породице у Угарској, са 1.500 коњаника, а Константин Михаиловић је записао да је и сам био у том одреду.

2 Султан је у то време насељавао и становнике из Бурсе у своју нову престоницу Истанбул. Константинопољ је, према проценама, у VI веку имао преко 500.000 становника, а у време османлијског освајања 1453. имао је између 40-50.000.

Деспотовине, Лазар се обавезао да признаје врховну власт султана и да ће султану плаћати 40.000 дуката годишње.

Крајем 1457. у Угарској је умро млади краљ Ладислав V, а почетком 1458. за краља је изабран Хуњадијев син Матија I Корвин (1458-1490). У Јануару 1458. умро је деспот Лазар. У време смрти имао је око 37 година. Он није оставио мушког наследника. Створено је несложно намесништво у коме су били ослепљени Ђурађев син Стеван, Лазарева удовица и велики војвода Михаило Анђеловић.¹ Анђеловић је покушао да преда престоницу Османлијама. Угарске присталице, Стеван и Лазарева удовица, затворили су Анђеловића.

Прилику је настојао да искористи босански краљ Томаш. Он је после смрти деспота Лазара од Српске деспотовине узео Сребреницу и више оближњих места. Затим је краљ Стефан Томаш почео преговоре о склапању брака између свог сина Степана и кћерке деспота Лазара, како би ујединио Босну и Српску деспотовину.

Током лета 1458. Османлије су освајале преостале градове Српске деспотовине и свели је на област око Смедерева. Да би добио подршку краља Матије I Корвина за остварење свог плана, краљ Томаш отишао је на сабор у Сегедин. Који је одржан крајем 1458. и почетком 1459. Стефан Томаш је Матији I обећао одбацивање власти султана и заједничку борбу против Османлија. Степан Томашевић је отишао у Смедерево, а тамо је у марту 1459. преузео власт и формално склопио политички брак са Јеленом (Јелачом). Он је био први српски деспот који деспотско звање није добио из Византије, него од мађарског краља.

Млади деспот Степан Томашевић морао је да се суочи са огромном османлијском војском коју је султан Мехмед II довео пред Смедерево у јуну 1459. После преговора које је водио деспотов стриц Радивој, Степан је предао град без борбе 20.6.1459. Турци су допустили да Степан са породицом и својом пратњом напусти Смедерево.

У походу Мехмеда II 1459. био је Дурсун-бег који је о Србији записао: „земља је та средиште свих земаља и сва је један мајдан злата и сребра”. Када је Степан Томашевић предао Смедерево, Матија I Корвин оптужио га је за издају. Преостали деспотови поседи у Угарској су одузети. Слично као у време првог пада Српске деспотовине, у годинама коначног освајања Српске деспотовине поновило се одвођење становништва из Србије. Истовремено појачани су напади Османлија на Угарску. Према, претераним,

1 Михаило Анђеловић био је брат беглер-бега Румелије, Махмуда Анђеловића. Они су били потомци последње грчке породице која је управљала Епиром.

жалбама краља Матије I, Венецији, од 1459. до 1462. Османлије су из Угарске одвеле око 200.000 заробљеника.

Пад Босне под султанову власт

Велика османлијска војска је пљачкала по Босни 1457. Исте 1457. Медун је пао у руке Османлија. Босански краљ је тражио помоћ од угарског краља и папе за „крсташки рат” против Турака 1458. Истовремено покушао је да обједини остатке Деспотовине и разједињене Босне.

Крајем 1458. и почетком 1459. док је Стефан Томаш боравио у Угарској, Османлије су упале у Босну. Томашев син Степан Томашевић једва је успео да побегне из Бобовца и оде до Смедерева, где је постао деспот. Да би олакшао положај свог сина, у пролеће 1459. краљ Томаш напао је османлијски град Ходидјед. Тај напад није имао већи значај за Османлије. После пада Српске деспотовине, угарски краљ Матија I Корвин је дошао у оружани сукоб 1460. са царем Фридрихом III.

После османлијског напада 1460. године, херцег Степан морао је да престанак напада откупи са великим данком од 40.000 дуката. Остарели херцег писао је Венецији да нема довољно богатства да засити султана, нити силе да се супротстави, и да се примиче време када ће га султан „прождрати”.

Средином 1461. умро је, или је убијен од брата Радивоја и сина Степана, Стефан Томаш како то преноси М. Орбин. Наследио га је „Стефан Степан Томашевић краљ Срба, Босне, Приморја, ...” (1461-1463).¹ Очекујући султанов напад, нови краљ измирио се са херцегом Степаном. Краљ Стефан Степан Томашевић тражио је и од папе помоћ у набављању оружја. Папи је писао да Османлије по његовој земљи подижу градове и буне сељаке против босанске властеле, обећавајући сељацима слободу ако пређу султану. Томашевић у писму пише да се боји да ће сељаци бити преварени верујући да ће та слобода бити трајна, а да после тога краљ и властела, остављени од сељака, неће моћи дуго издржати у борби са султаном. Поред тога, Тврткова двострука круна му изгледа није била довољна, од папе је тражио краљевску круну и крунисање који би подигли његову важност у народу.

1 „Шефанъ Степанъ (Томашевнъ) краљ Срблем Боснн Приморью”. У повељама на латинском од Твртковог крунисања уз име владара из династије Котроманић најчешће је писало „rex Rassie et Bosne”.

Крајем 1461. папин посланик дошао је у Јајце и на сабору крунисао новог босанског краља. Слање круне босанском владару изазвало је додатно незадовољство у Угарској. Краљ Матија I није био срећан што је „кривац” за предају Смедерева добио од папе награду. Босански краљ је прво признао власт султана. После се измирио 1462. са Матијом I и признао врховну власт угарског краља. Матија I тражио је да Стефан Степан престане да плаћа харач султану. Зато је босански краљ отказао плаћање данка султану.

Тада је поново дошло до сукоба у херцеговој породици. Кнез Владислав је тражио од оца херцега Степан да му препусти половину своје области. Када је одбијен, отишао је султану и тужио оца да се прикључио савезу против султана. У марту 1463. почели су упади османлијских чета у Херцеговину. Те чете подржавале су Владислава, против херцега Степана. Уплашени краљ Стефан Степан Томашевић послао је преговараче султану да измоли примирје. Султан није одговорио на те молбе, али су, према писању Константина Михаиловића из Островице, султанове паше обећале босанском посланству мир. Када је босанско посланство кренуло кући, султан је повео војску за њима преко Скопља и Косова према Босни.

Да би спречио да краљ Матија I пошаље помоћ Босни, султан је наредио турском заповеднику у Србији да врши нападе преко Дунава и Саве у Угарску. У мају 1463. султанова војска стигла је до Дрине и напала области херцега Степана и Павловића. Степан и његов син Владислав склонили су се на запад Херцеговине. Султан је са главнином војске и топовима кренуо у средиште Босне. Ту му се предао Бобовац, а краљ је побегао на запад у последњу престоницу босанских владара Јајце. Затим је отишао у Кључ, који се налазио на крајњем западу Босанске краљевине. По К. Михаиловићу, султан је послао Махмуд-пашу са 20.000 коњаника да стигне Стефана Степана Томашевића. За њима је стигао и султан. У то време, Томашевић се предао великом везиру Махмуд-паши Анђеловићу. Он је одведен до Јајца, где се налазио султан, а Јајце се тада предало султану. Султан је наредио да босански краљ и његов стриц Радивој буду убијени. Он је тиме завршио свој поход, оставио је мале чете по градовима у Босни и вратио се у јуну 1463. на исток.¹

Према већини мишљења, Босна је освојена сувише лако, без правог отпора. Дурсун-бег записао је да се султан вратио са вели-

1 Катарина, жена бившег краља Стефана Томаша, склонила се у на подручје Дубровника. У Дубровнику је боравила и краљица Јелена, жена Стефана Степана Томашевића, али ту се није могла дуже задржати и отишла је султану у Истанбул.

ким заплењеним богатством. Сачувани су подаци о склањању у планине и пружању мањег отпора становника Босанске државе.

Прикључењем Српске деспотовине (1459) и Босне (1463) Османлијском султанату нестало је српских средњевековних држава и Срби су највећим делом почели да живе унутар туђег царства. Истина, две мање српске феудалне области (област херцега Степана и област Црнојевића) постојале су још неколико деценија као вазалне области османлијског владара.

III
СРБИ ОД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ
XV ВЕКА ДО КРАЈА XVIII ВЕКА

1.

Срби у Османлијском султанату у другој половини XV века и XVI веку

Уређење Османлијског султаната

Османлијска држава је била подељена на санџаке у којима је владар као своје војне и цивилне заповеднике постављао бегове (санџакбегове). У првој деценији Муратове владавине створен је и први беглербеглук Румелија. Тако је почело стварање највећих управних целина од којих се састојао Османлијски султанат. У Румелији (и њеним санџацима у европском делу државе) у име султана управљао је беглербег. После битке на Марици, везир (главни управник државом у име владара) је уз управну дужност постао и заповедник војске, а пред крај Муратове владавине постојао је и други везира. Од њих први везир је важнији и он је касније назван велики везир. Султан Бајазит I је у жељи да ојача средишњу власт протерао емире из емирата у малоазијском делу своје државе.

Мехмед II Освајач (1451-1481) освојио је скоро цело Балканско полуострво и Малу Азију. После заузећа Цариграда ојачао је султанову власт погубивши великог везира из породице Чандарлија, у којој је до тада наслеђивано везирско звање. Од тада су на место везира већином постављани султанови робови, послушници који су сакупљани девширмом. Такви везири су потпуно зависили од воље султана. Они су чинили султаново дворско веће или Диван (разговор). Диван је био својеврсна влада, то јест веће министара у Османлијском султанату, али истовремено и врховни суд. Диван је те службе добијао од султана који је био врховни владар и врховни судија. Њему су се, и његовом Дивану, могли обратити сви поданици у Османској држави. Диван је доносио важније одлуке о војсци, државним пословима и жалбама које су му стигле. Мехмед II Освајач је последњих година своје владавине присуствовао само најважнијим седницама Дивана. Остале седнице водио је велики везир. Велики везир је од султана добијао и султанове печате за потврду одлука Дивана. На западу Диван је називан и Порта.

У Дивану је био и султанов намесник Румелијског беглербеглука. Беглербега је владар постављао наредбом, „бератом”. Беглербеглук је касније називан ејалет, а код нас се уобичајено зове пашалук. Пашалук се делио на санџаке, којима су управљали санџакбегови, а после и паше. На граничним подручјима у Европи султани су до стварања Будимског пашалука стварали крајишке (акинџијске) санџаке. Поред тога у неким случајевима створени су племенски санџаци којим су управљали племенски бегови.

Султан Селим I Сурови (1512-1520) је освојио Сирију и Египат. Тамо је створио нове беглербеглуке. Уз основну титулу султан је носио и друге (шах и кан). Пошто су његову власт признали Мека и Медина, Селим I је узео титулу калифа, врховног верског вође свих муслимана. Зато су султани значајне војне походе водили са заставом пророка Мухмеда.

На крају владавине Сулејмана I Законодавца (1520-1566) Османлијски султанат је био на врхунцу војне моћи. Имало је око 4 милиона километара квадратних и око 15 милиона становника. Од времена његове владавине управници важнијих пашалука су редовно носили звање везира. Управник пашалука имао је свој диван и канцеларију.

Закони које је доносио султан као световна власт,¹ тзв. кануни, и уредбе морали су бити усклађени са шеријатским правом. Тако је власт султана ограничавало само исламско право (шеријат) засновано на Курану и традицији о пророку Мухамеду. Султан није могао да тумачи шеријат. То су могли да раде само муфтије (верски правници), али је њих постављао на тај положај или са њега смењивао султан. Од средине XVI века порастао је значај муфтије Истанбула. Он је називан шеих-ул-ислам, постао је стварни верски старешина све уleme.² Муфтија Истанбула је издавао мишљење (фетву) о правним питањима и о усаглашености неког поступка са шеријатом. Тако је могао да одобрава важније политичке одлуке. Шеих-ул-ислам није био члан Дивана, али је он преузео именовање кадија и мудериса (учитеља на вишој школи).

Наслеђивање престола у Османлијском султанату није било законом утврђено до 1876. До тада, сви мушки сродници султана могли су се надати прилици да преузму власт. Нови султани су настојали да уклоне могуће супарнике у борби за престо. Братоубиства су била честа.

1 Нови султан није био обавезан да поштује правне акте које је створио његов претходник.

2 Улемом су називани „учени људи”, тј. они који поседују добро познавање Курана, а са тим и арапског језика и исламског права. У улему су спадали верски службеници, имами, муфтије и кадије.

Средиште државне управе био је султанов двор. Мехмед II је у Истанбулу прво изградио тзв. Стару палату. Касније је у близини Свете Софије изградио Топкапи сарај (Дворац топовских врата).¹ Шеријат је допуштао да мушкарац у браку има четири законите жене, али није ограничавао број незаконитих полних веза. Део двора у коме су биле султанове жене и љубавнице звао се „харем“.²

Османлијска војска и феудализам

Сви поданици османлијског султана делили су се на аскер и рају. Аскер су чинили султанови војници, државни службеници, кадије, мудериси и део верских службеника. Аскер је био ослобођен давања дажбина држави. У војним снагама Османлијског султаната значајније су биле копнене него поморске јединице. Копнена војска се састојала од средишње војске, у престоници и уз султана, и провинцијских јединица. Средишња војска се састојала од коњице и пешадије.³ Ти коњаници, када нису учествовали у војном походу, боравили су у околини Истанбула, Једрена и Бурсе. Коњаници из султанове гарде су у време мира обављали послове писара, сакупљача пореза и слично. У време Сулејмана I Законодавца било је око 11 хиљада коњаника у султановој гарди. Јаничари су били плаћеничка пешадија. Бирани су првенствено из редова султанових робова. Повремено узимање заробљеника да се попуни војска, султан Мурат I претворио је у правило. Од времена владавине Мехмеда I и Мурата II усталила се и девширма (одабир). То је било узимање деце од покорених немуслимана као данак у крви. Већина тих султанових робова је, после превођења у ислам и школовања, била у јаничарима. На врхунцу моћи Османлија, крајем владавине Сулејмана I Законодавца број јаничара се повећао на око 12 хиљада. Тада је у војној и полувојној служби султана у Европи било око 250 хиљада људи, а у Азији још до 470 хиљада људи. На прелазу из XVI века у XVII век број јаничара у разним јединицама (јаје, сејмени, и др) се повећао око 35 хиљада. За њихову верску свест постојали су имами и дервиши у јединицама. Од прве половине XVI века јаничари су наоружавани пушкама.⁴ У Истанбулу јаничари су били

1 Био је нека врста града у граду и хиљаде људи су служиле султана у њему.

2 Султанов харем је до владавине Сулејмана I био у Старој палати и у њега су имали приступ султан и евнуси. Прва међу султановим женама била је „баш кадуна“. Од краја XV века султани или принчеви узимали су за жене робиње.

3 Коњичка гарда се борила на крилима јаничара, који су били испред султана.

4 Прве пушке (аркебузе и мушкете) које су избацивале једно зрно (куглу) донете су са запада Европе. Мушкете су Османлије користиле већ 1444. код Варне.

задужени и за одржавање реда. Јаничари су служили и као посаде и у другим важним тврђавама Османлијског султанта. Јаничар је због способности и заслуга могао да буде премештен у јединицу коњице и да добије тимар.

Провинцијске јединице су се састојале од разних војних јединица. Међу њима најважнији су били коњаници спахије и њихови људи. Од владара они су добијали на коришћење спахилук, а заузврат били обавезни да се одазову на позив у рат и поведу једног или више (зависно од величине спахилука) лаких оклопника (џебелија). Мање јединице спахија предводио је алајбег. Спахије из једног санџака (застава) предводио је њихов санџак-бег у XVI веку. У османлијској војсци постојале су и јединице које су биле сличне ускоцима. То је нередовна војска лаких коњаника, тзв. акинџија. Бавили су се упадима и пљачкањем непријатељских територија. Живели су од пљачке противника, али су некада од своје државе добијали мали плату. У Србији и Босни акинџије су називани и „делије” (луди, храбри). Тврђавама су заповедали диздари. У њима су били јаничари, азапи (лака пешадија), тобџије, мартолови и други.¹

У турској војсци су неко време биле бројне помоћне јединице Срба хришћана. Њих је било у јединицама мартолова и „војнука”. За војну службу султану, они су добијали повластице и били плаћеници или су имали слободне баштине. У почетку било је и хришћана спахија. Од средњовековних „влаха војника” настали су „војнуци”. Од XVI века војнуци су били јединице за снабдевање остале војске. Војнуци (хришћани) нису плаћали харач и друге дажбине султану. Сличне повластице су имали и дербенџије (од персијског и крдског дербенд – теснац, кањон) који су чували кањоне, мостове и скеле на путевима.

Заповедник османлијске морнарице био је капудан-паша. Османлије су поред бродова на мору имале и флоте на великим рекама. Османлијска флота је углавном имала бродове са веслачима, а на њима су били обични војници и артиљерци.

Освојене земље припадале су султану (држави). Од освојене земље султан је уступао на коришћење (уживање) имања војницима-коњаницима и високим државним службеницима. Највеће земљишне поседе „хасове” добијали су санџакбегови и виши достојанственици до везира, а њеки поседе могли су остати и непосредно подређени султану. Спахије су добијале поседе са мањим приходом који су се звали тимари и зеамети. Пошто је тимара (имања која су спахијама давала најмање приходе) било највише, по њима је цели турски феудални систем назван тимарски систем. Спахијин син је

1 У граду у време напада, војска су постајали и грађани (оружари, ковачи, ...).

могао наследити право да ужива посед само ако је прихватио обавезе оца према султану и о томе добио документ од султана (берат). Тимаре и зеамете зовемо спахилуци према њиховим уживаоцима. Изван тог уобичајеног условног дељења земље спахијама, постојали су и спахијски читлуци (приватни поседи).¹ Обично спахилук је подразумевао уступање спахији „десетка”, других новчаних и радних давања у неким селима.

На поседима које је султан уступао спахијама на уживање живела је раја. Њу су чинили опорезовани радници. Давања сељака су била одређена према угледању на давања зависних сељака у Анадолији, или на давања која су постојала раније према властелину неког освојеног подручја. Главно давање сељака према спахијама је било давање једне десетине сељачких пољопривредних производа. Поред тога, тешка обавеза био је кулук, то јест бесплатни рад за спахију. Насиља и спахија према раји била су честа. У замисли, сељак је могао да се жали на понашање спахије све до султановог Дивана, али од жалби је било мало корист.

Сељак је свој земљишни посед сматрао баштином, наслеђивао га је од предака и предавао потомцима. Управна права спахије над сељацима и селом су била мала. Зато се на селу јавила ограничена самоуправа. Село је представљало и затворену привредну целину и настојало да произведе све што је неопходно за живот. Сточари су имали мање порезе од земљорадника и слабији надзор турских власти. Поред пољопривредног становништва у радном и опорезованом делу становништва били су занатлије и трговци.

Стварање Смедеревског, Босанског и Херцеговачког санџака

Освајајући подручја Српске деспотовине, Османлије су стварале нове санџаке у Румелијском беглербеглуку. Када су освојили Ново Брдо и Космет 1455. од његовог већег дела створили су Вучитрнски санџак, у коме су поред Новог Брда били Липљан, Приштина и подручје до Пећи. Југоисточни део Космета са Призреном постао је део Призренског санџака, који је обухватао и подручје на западу Македоније са Дебром.² Североисточно од Вучитрнског санџака, од

1 Наследна имања хришћана су биле баштине, а муслимана читлуци.

2 Према Димитрију Богдановићу османлијски попис из 1490-91. на подручју Космета (Призренски и Вучитрнски санџак) показује сличну етничку слику какву раније видимо у попису за властелинство Дечана из XIV века. Велика већина становништва је имала српска (словенска) имена. Пописано око 52 хиљаде домова 1490-91. Од тога само десетак су муслиманских, а остали су

Крушевца, поново освојеног 1455. године, скоро до Врања створен је Крушевачки санџак.

После освајања Смедерева 1459. створен је и Смедеревски санџак.¹ Након тога султан је могао послати пописиваче да види колико давања може добити из тог санџака. Из турских пописа - дефтера се може само претпоставити колико је приближно било становника.² У Смедеревском санџаку је 1476. пописано скоро 14.000 домаћинстава са статусом раје, а процењује се да је још 60-90.000 становника имало положај „влага”. На основу тога се процењује да је тада у Смедеревском санџаку живело 180-220.000 становника. После освајања Београда (1521) у њега је пренето седиште Смедеревског санџака.³

Године 1463. створен је Босански санџак. Он је створен од дела Босанске краљевине коју је тада освојио султан и подручја Новог Пазара и Старог Влаха, који су раније били део Скопског крајишта.⁴ Седиште санџака је смештено у нови град Сарајево.

После одласка султана, херцег Степан Вукчић Косача је покушао да обнови своју власт у Херцеговини 1463. Он се измирио са сином Владиславом и предао му четвртину своје феудалне области, државе.

Пад Босне је довео до покушаја да се заједнички делује против Османлија. У Зети је Венеција (Млетачка) помагала свом вазалу Стефану Црнојевићу да узме Медун од Османлија, а у септембру 1463. Угарска и Венеција су склопиле савез против султана. У јесен 1463. Венеција је напала, са мора, султанове поседе на Пелопонезу, а крајем 1463. војска Угарске заузела је Јајце. Херцегов син Владислав преузимао је подручје западно од средњег тока Неретве. Да

хришћански. Богдановић каже да пописи показују да је око девет десетина становништва пописано са словенским именима. Изгледа да рат и пљачке Османлија, до тада нису утицали на верски и етнички састав становништва на Космету. У трећој деценији XVI века било је пописано знатно мање домаћинстава, око 38 хиљада. Од тога око 37 хиљада хришћанских домова и око хиљаду муслиманских.

- 1 Подручја појединих санџака и пашалука у Османлијском султанату су се мењала. Тако је Ниш у XV веку у Софијском санџаку, а у XVI веку кадилук Ниш је био и у Смедеревском санџаку. Када је 1541. створен Будимски пашалук, припојени су му Крушевачки и Смедеревски санџак.
- 2 Дефтери нису били пописи целог становништва него пореских обвезника, то јест носилаца домаћинстава. У њима није пописан део становништва које није имало пореске обавезе.
- 3 Упркос разарању и расељавању, број хришћанских кућа у граду 1536. био је око 2 пута већи од муслиманских, али 1560. било је више муслиманских кућа. Град се опорављао и растао. До 1572. број кућа у граду повећао се на око 950.
- 4 Санџак Босна првобитно није био подељен на нахије него на субашилуке. Субаше су били задужени за управу једном управном јединицом која се углавном подударала са кадилуком (судском облашћу).

га ојача и веже за себе, краљ Матија дао му је Раму, Ускопље и Ливно. Тако је Владислав постао вазал Угарске. Млађи херцегов син Влатко је покушао да преузме градове који су некада припадали Павловићима. Турски управник задржао је средњу и источну Босну.

У другој половини 1464. Мехмед II је дошао и опседао Јајце, али је прелазак веће угарске војске преко Саве довео до тога да одустане од напада на град. Угарска војска је после одласка Мехмеда II заузела западне и северне делове Босне са Сребреником, али је безуспешно опседала Звоник (Зворник). За борбу против Османлија у Босни, Угарска је створила две војнички организоване бановине, Јајачку и Сребреничку.

Турци су искористили обновљене сукобе у херцеговој породици и у лето 1465. заузели већи део Херцеговине. Владислав је побегао на острва која су припадала Дубровнику, а сплитски кнез је за Венецију заузео подручје око ушћа Неретве и Макарске. Остарели херцег Степан Вукчић Косача боравио је у Новом.¹ Ту је умро у мају 1466.²

У време херцегове смрти Османлије су загосподариле и Благајем. Херцегов главни наследник Влатко био је без правих савезника и почетком 1470. признао је султанову власт. Исте 1470. јавља се први херцеговачки санџакбег. Херцеговачки санџак, са седиштем у Фочи, настао је већином од бивше херцегове области, а која је до тада била под султановом влашћу у санџаку Босна.

Сеобе Срба на север и први деспот у Угарској

После пада Деспотовине и Босне, угарски краљ Матија је настојао да придобије угледне Србе који су долазили у Угарску и давао им је значајне земљопоседе. Вука Гргуревића Бранковића, који је из Османлијског султаната дошао у Угарску, убедио је 1465. да ступи у његову службу. Поред Вука Гргуревића Бранковића, у борбама се од српских властелина у угарској војсци истицао и млађи од браће Јакшић Дмитар. Како је нестало деспота и царева Ромеја који су их именовали, краљ Матија је замислио да он треба да настави именовање деспота Србима. Тако је 1471. Вука Гргуревића

1 Крајем 1465. султан је формално, једног сродника Котроманића, Матију именовано за краља Босне. Неколико градова на северу Босанског санџака, са средиштем у Врандуку, предато је на управу том безначајном краљу. Ту „краљевину“ Османлије су укинуле 1476.

2 У време смрти уз њега су били „гост“ Радин, представник Цркве босанске, милешевски митрополит Давид и кнез Прибисав Вукотић. Њих тројица се наводе као сведоци у тестаменту, који је написао православни митрополит Давид. Благо од 70 хиљада дуката херцег је предао на чување у Дубровник. Исплата те оставштине наследницима почела је после неколико година.

Бранковића прогласио за српског деспота. Обнављањем деспотског звања за Србе, угарски краљ је желео да чвршће веже Србе уз Угарску у борби против Османлија.

Слично другим властелинима, Владислав Херцеговић отишао је краљу Матији и од њега добио феудалне поседе у Славонији. Османлије су отеле Угарима Почитељ на доњој Неретви 1471. Исте 1471. краљ Матија је уз одобрење угарског сабора, именовано Николу Илчког за краља Босне, а дао му је управу над Хрватском и Славонском бановином.

Да би лакше бранио гранично подручје уз Дунав и Саву, Матија је посветио пажњу војним речним бродовима. На тим бродови најчешће је било њима 30-40 војника. Према једној процени из 1475. Матија је имао преко таквих 300 бродова. У служби на њима било је неколико хиљада Срба. Заповедници војних јединица добијали су положај племства, а обични војници добијали су земљу за обраду и плату. Поред тога, хиљаде Срба су служили у лакој коњици, тзв. хусари.

У време сукоба 1475-76. војска коју је предводио деспот Вук Гргуревић Бранковић стигла је до Сребренице и спалила је.¹ После тог напада на Сребреницу, угарска војска је нападала и Смедерево, али је Мехмед II дошао на Дунав и потиснуо угарску војску. Херцег Влатко се одметнуо од османлијског султана и безуспешно ратовао против Османлија, али у исто време у Босни су се Османлије осећали сигурним и правили су свој службени попис за то подручје.

Османлијска војска из Босне је 1480. пљачкала по Угарској, а као одговор, угарска војска, у којој је био и Вук Гргуревић, у једном походу 1480. упала је у Босну и опустошила Врхбосну.

Када је умро од колере султан Мехмед II у мају 1481. у Османлијском султанату је почела борба његових синова Бајазита и Џема за престо. Деспот Вук је био у угарској војсци која је 1481. продрла до Крушевца.² Према писању летописаца, са тог похода су у Угарску повели десетине хиљада особа које су насељене око Темишвара. Херцег Влатко је помислио да је смрт султана повољна прилика за њега да се удружи са Угарима. У пролеће 1481. упао је у Босну, али је био брзо поражен и опкољен у Новом од херцеговачког санџакбега. У децембру 1481. са својим војницима херцег је напустио Нови, а друга кула у Новом, коју су бранили Мађари, предала се Османлијама у јануару 1482.

Угаски сабор у Будиму ослободио је православне Србе давања десетине Католичкој цркви 1481. Добити такву повластицу у земљи

1 У народним јуначким песмама опеван је као Змај Огњени Вук.

2 Деспот Вук Гргуревић Бранковић је умро у Срему у пролеће 1485. године, а краљ Матија је именовано Ђорђа Бранковића за његовог наследника 1486.

у којој се само служење Католичкој цркви сматрало исправним било је потврда вредности Срба за одбрану Угарске. Ипак, често су настајале свађе око покушаја сакупљања тог данка, а краљ Владислав II поништио је 1496. права дата Србима.¹

Србе који су се населили у Угарску тамо су, од краја средњег века, називали и Рашанима.² То име Рашанин (на латинском *Rascianus*) су од Угара преузели и Немци који се код њих јавља у облику Раци (*Ratze*). Њега су почели употребљавати и Срби. Прво су га употребљавали у званичној преписци са представницима власти.

У једном од већих пљачкашких похода, војска босанског намеаника је стигла до данашње Словеније 1493. У повратку их је на Крбавском пољу, у Лици, дочекао бан Емерик Деренчин, али је потпуно поражен и заробљен у септембру 1493. Бројни феудалци из Хрватске и Славоније су убијени или одведени у заробљеништво. Далмација и њено залеђе остали су отворени за сталне упаде Османлија. Узнемиравано нападима и пљачкањем, хрватско католичко становништво почело је да се сели према западу и северу. Тако су Лика и суседни крајеви остајали пусти.

Пад области Црнојевића под османлијску власт

У Зети је 1465. Стефана Црнојевића наследио син Иван. Он је прво нападао венецијанске људе у Бару и Котору, али се 1466. измирио са Венецијом и постао њен плаћени војвода у Зети. Од тада помагао је Венецијанце у борби против Османлија, али ни Венеција, ни њен плаћеник Иван Црнојевић нису имали превише успеха у тим ратовима.³ Султан Мехмед II је почетком 1479. од Венеције преотео Скадар, који је постао средиште санџака. Венеција је приморана на склапање мира, али није мировним уговором заштитила свог помагача Ивана Црнојевића. Иван Црнојевић је побегао у Италију, а Османлије су заузеле његову област са престоницом Жабљак.

Османлије су напале и подручје Дубровника. Да би се Османлије умирале Дубровник је прихватио да Мехмеду II даје данак од 15.000 дуката годишње 1480. године, али смрт султана је довела 1481. до уговарања сталног годишњег данка Дубровника који је износио 12.500 дуката.

После смрти Мехмеда II 1481. године а користећи сукоб Баја-

1 Владислав (Ласло II) II Јагело, чешки краљ, је био и угарски краљ (1490-1516).

2 Према честом имену Немањичке државе Рашка.

3 У ово време настала је Подгорица, као тврђаву су је дигли Османлије 1476. у равном пределу југоисточно од Медуна који су освојили 1474.

зита II и његовог брата Џема, Иван Црнојевић се вратио у Зету, али није успео заузети Жабљак у равници код Скадарског језера. Он је за ново средиште изабрао Цетиње на Ловћену, али је морао постати султанов вазал. Као таоца султану је послао најмлађег сина Станишу Црнојевића. Станиша је у Истанбулу (1482) примио ислам и постао Скендер. Иван је умро средином 1490. а наследио га је Ђурађ Црнојевић. Ђурађ је на Цетињу изградио двор и манастир који је постао седиште православног митрополита.¹ Када је Ђурађа брат Стеван (Стефан) оптужио Османлијама да преговара о савезу против султана, Ђурађ је побегао у Венецију 1496.²

Тада је област Црнојевића престала бити вазална област и стављена је под надзор скадарског санџак-бега Фериз-бега. Он је пустио Стевана Црнојевића да управља очевом облашћу, али крајем 1498. Фериз-бег је затворио Стевана Црнојевића. Тако је у марту 1499. област Црнојевића сигурно била део Скадарског санџака. Као управник области Црнојевића појавио се османлијски заповедник у Жабљаку. Сељаци на том подручју су морали давати харач за султана, а од својих баштина давали су и десетину спахијама.

Давања која су узимана изазвала су побуне у сиромашној области Црнојевића. Да би умирио област, султан Селим I (1512-1520) је ту област издвојио као посебан санџак, а за санџак-бега је поставио Скендера Црнојевића. Скендер-бег је управљао том облашћу од око 1514. Понашао се као и други султанови управници. Харач (главарина) и остале обавезе раје су укинуте, а уведена је филурија „по влашком обичају”. То значи да су укинута уобичајени спахилуци на подручју те области. Средином 1528. нестају подаци о Скендер-бегу Црнојевићу.

После тога Стара Црна Гора је као султанов хас поново припојена Скадарском санџаку. Она је у њему била један кадилук, а представником османлијске власти сматрао се војвода. О старешини војводи, спахији, се одлучивало на општем збору Црногораца, као и о епископу, кнежевима и нижим главарима. У XVI и XVII веку на подручју где је настајала ужа Црна Гора задржана је филурија као порез, али су Срби са тог подручја морали да дају помоћну војску под домаћим војводом, спахијом, за одбрану границе од Венеције.

1 Ђурађ Црнојевић је у Венецији набавио опрему за штампарију и на Цетињу дигао прву ћирилску штампарију код Срба. Под надзором монаха Макарија од 1494. до 1496. ту је одштампано, српском варијантом старословенског језика, неколико ћириличних црквених књига.

2 Ђурађ Црнојевић прешао је из Италије у Османлијски султанат 1500. Од султана је добио спахилук у Малој Азији, а веровано је примио и ислам.

Неспоразуми нису престали у Црној Гори је долазило до сукоба приликом сакупљања пореза и нарушавања самоупрвних права која су дата становништву. Становници тешко приступачних предела Црне Горе су одбијали и да испуне своје пореске обавезе према султану.¹

Србија као крајина Османлијског султаната

Начин Османлијских освајања довео је до пресељења великог броја становника из области Србије и Босне на север и запад. У то време и српско племство је великим делом пребегло у Угарску или је побијено. Градови су постали средишта османлијске управе, а Срби у њима су убрзо морали да се понашају неупадљиво и што сличније новодошлим муслиманима. Исламизација је брзо довела до тога да су градови имали муслиманску већину, коју су чинили Османлије и исламизовани Срби. Турски феудалци спахије су и сами боравили у градовима. Представници османлијске власти и спахије су одлазили у српска села првенствено када су сакупљали давања и порезе. Срби сељаци су у освојеним областима већином прелазили у положај раје, али је део Срба задржао положај становника са неким повластицама.

У другој половини XV и првој половини XVI века Смедеревски, Босански, Херцеговачки и Зворнички санџак, који се помиње од 1483. године,² били су крајишта Османлијског султаната. Крајишта (турски уџ) су војно-управне области под управом уџ-бегова. Из крајишта је требало покретати сталне упаде у земље „неверника“ и тако их пљачкати, расељавати и слабити. Истовремено уџ-бегови су морали бранити и насељавати од султана њима поверено крајиште.

Султан је војнике смештао у утврђења, од камена и цигле, која су називана хисар и кале. Таквих утврђења је највише било у пограничном подручју.³ Мање куле (од дрвета или камена) су бројне и у унутрашњости. Најбројније су биле осматрачнице од дрвета и плетера тзв. чардаци (најчешће зграде на четири стуба). Војничке обавезе су крајишту султан је поверавао и домаћем становништву. Међу султановим спахијама у XV и XVI веку је поред домаћих исла-

1 На мало плодном планинском подручју Црне Горе за један број становника повремено отимање стоке и имовине од суседа је представљало начин преживљавања.

2 Према првом попису Смедеревског санџака из 1476. Зворник и Сребреница су у њему.

3 Османлије су уз границу дигли тврђаву Шабац 1471-71.

мизованих људи било и домаћих хришћана. Тако је у првих пар деценија после заузимања Смедеревског санџака у њему било више хришћана спахија, него муслимана спахија. Хришћани спахије су могли имати спахилуке сличне величине као и муслимани, али обично мање. Са померањем границе према северу и учвршћивањем османлијске власти број хришћана спахија се смањивао. Представници Османлијског султаната (муслимани) су наводили хришћане спахије да приме ислам.

Најважније положаје (диздар, субаша, санџак-бег) султан је додељивао муслиманима. Субаша је био нижи цивилни управник, најчешће, за један кадилук.

Слој у друштву који је представљао ослонац османлијске власти у српском народу (хришћани спахије, кнежеви и војници у султановој служби) морао је да се исламизује или изгуби положај повлаштеног становништва у друштву. Неки хришћани спахије су зато бегали на територију Угарске. У другој половини XVI века само су кнежеви имали титулу спахије, а други хришћани су само у изузетним случајевима то могли бити.

Санџакбегови и спахије су на опустошена подручја досељавали често влахе (сточаре).¹ Да би се охрабрило насељавање, пореске обавезе влаха су биле мање него земљорадничке раје. Зато су власи били најбројнији од хришћана са повлаштеним положајем у Србији. Њихов порез назива се филурија, то је био један златник и неколико оваца по кући. Власи су поред тога имали и обавезе да бране границу за султана. На неколико кућа они су били обавезни да дају једног граничара. Власи су били и сточари и помоћни војници у османлијским граничним подручјима. Предводили су их кнезови (више старешине) и примићури (ниже старешине). Кнежевски и примићурски положај је био наследан, али га је морао потврдити султан слањем берата. На подручју Смедеревског санџака примићури су помагали у сакупљању дажбина. Имали су свој посед (баштину) и били ослобођени плаћања пореза и рајинских дажбина. Кнежеви су били старешине од неколико до више десетина села. Имали су своје људе који су се уместо њих бавили пољопривредом и производили храну. Неки од кнежева су имали баштине, а неки тимаре. Зато је досељавање влаха створило кнежинско уређење и нови слој домаћих хришћана спахија.

Пореске повластице влаха нису биле вечне. Почетком XVI века османлијска граница је ојачана тврђавама са посадама плаћеника.

1 Према подацима из пописа (дефтера) које је правило Османлијски султанат чини се да је и од освајања, шездесетих година XV века, трајало насељавање влаха са подручја Старог Влаха, Херцеговине и из Црне Горе у Поморавље и на подручја Србије јужно од Саве и Дунава.

Када су Османлије учврстиле своју власт у Срему 1536., у Смедеревском и Зворничком санџаку влашка раја је изједначена у пореском положају са оном у подручјима где је власт султана сматрана осигураном. Део досељених влаха је постепено почео да се бави обрадом плодне земље. После преласка влаха на земљорадњу, испод нахије, као ниже управне целине у Османлијском султанату, остале су територије кнежина.

После освајања Српске деспотовине више пограничних насеља је имало повластице, а заузврат су вршили граничарску службу, али када је дошло до честих продора угарске војске дубоко у земљу под влашћу султана, султан се почео више ослањати на плаћене мартоLOSE. МартоЛОСИ су били војни ред који је у XVI веку попуњаван већином из редова хришћана. Узимани су у службу на одређен временски период, често на две године. Њихови виши заповедници, аге, који су имали тимаре, најчешће су били муслимани, ретко православни Срби. У XVI веку мартоЛОСИ су чинили знатан део војске султана у европским пограничним пашалуцима и санџацима.¹ У то време мартоЛОСИ су бројни међу акиџијама (лаким коњаницима) и посадама у тврђавама уз границу. Њима је седамдесетих година XV века била поверена цела одбрана бродићима (шајкама) на Дунаву.

Од заузимања Баната 1552. године, Смедеревски санџак је престао да буде крајина (серхат). Од тада је опао и значај Срба мартоЛОСА у њему. Пораст броја јаничара довео је до тога да су у XVII веку мартоЛОСИ изгубили значај који су имали пре. Потпуно су нестали крајем XVIII и почетком XIX века.

Православних Срба је било у другим деловима султанове војске. Било их је ређе у џебелијама (оклопни коњаници), азапима, тобџијама, бешлијама – стражарима и дербенџијама, који су били локални чувари пролаза преко планина.

Укидање Српске патријаршије

Изгледа да је са ширењем османлијске власти на подручје Македоније и повлачењем српске властеле, оживела жеља охридског архиепископа да припоји некадашње епископије. Охридски архи-

1 Константин Михаиловић је записао: „МартоЛОСИ су хришћани и особито бивају у пограничју. Они добијају плату на коња златник за осам дана. А плата им се такође даје свакоме за сваки месец ... њима служба траје докле ко хоће.” Поред тога каже: „Има исто тако и неких слободних хришћана, који не дају никоме ништа, а никакву плату не добијају. Зову их војници. Ови цару служе и воде слободне царске коње, где је потребно.”

епископи искористили су прилику и епископије у Македонији које су припојене Султанату, припојене су и Охридској архиепископији. Даљим ширењем османлијске власти на север, охридски архиепископи су настојали да прошире своју верску власт. Ипак, даље на северу и на западу охридски архиепископ је теже наметао своју власт епископима, свештенству и народу у коме је била јача свест о припадности Српској патријаршији.

Није познато тачно када и како је после османлијског освајања Српске деспотовине престала да постоји Српска патријаршија.¹ Последњи средњовековни српски патријарх био је Арсеније II (до 1463). Можда су Срби после били спречени од турских власти и охридских архиепископа да изаберу новог патријарха. Када више није било Српске патријаршије, 1463. проширена је власт Охридске архиепископије на подручје некадашње Српске деспотовине и Босанске краљевине. Истовремено, преко Охридске архиепископије и васељенски патријарси из Цариграда проширили су своју верску власт.

Делује као да су султани по узору на врховно верско вођство калифа над свим муслиманима подржавали и стварање врховне власти васељенског патријарха над свим хришћанима. Ипак, Срби су имали изванредан утицај и на султановом двору и међу православно хришћанима. Зато у првим деценијама после престанка постојања Српске патријаршије, врховни верски поглавар српском свештенству није нужно био странац. Убрзо после укидања Српске патријаршије, 1475. Србин Рафаило је изабран за васељенског патријарха.²

Османлијска освајања су прогоном, убијањем и исламизацијом уништавала српско племство у периоду од XV до XVII века. Зато су црквена лица остајала једини предводник код православних Срба у Османлијском султанату. После нестанка самосталних српских државних творевина, српско православно свештенство није више имало повлаштени положај у држави и велике дарове од владара. Муслимани су у свим крајевима Османлијског султаната стекли предност. Муслимани су, да би били мање ометани и због војних потреба за металом, скинули звона са цркава а са неких и оловни кровови. Села и имања која су припадала Српској православној

1 Слично се догодило после пада Бугарске под османлијску власт са Бугарском патријаршијом.

2 В. Ђоровић је и Нифона (васељенски патријарх од 1486) сврстао у Србе. На уздизање Рафаилаза васељенског патријарха могла је утицати и султанија Мара Бранковић. Она је као жена Мурата II и маћеха Мехмеда II, остала хришћанка и заштитник хришћана. Умрла је 1487. Срби више нису бирани за васељенске патријархе а Срби свештеници су остали на нижим положајима.

цркви, после освајања Османлије су претворили већином у спахи-луке.

Број монаха и свештеника се смањо,¹ али православни свештеници и монаси у Османлијском султанату нису прешли у положај раје. Они су били хришћани са повластицама. Манастири и епископи су могли држати тимаре, али то су били мањи земљопоседи од оних које су имали пре доласка Османлија. Православни епископи су задржали и извесна судска права. Пре свега судили су у брачним споровима између својих верника.² Православна црква код Срба је настојала нормално деловати. Око 1510. дигнути су манастири Тврдош, код Требиња, и Крушедол на Фрушкој гори.

Иако су фрањевци као језгро верског окупљања католика у Босни од султана добили повељу којом је допуштено њихово верско деловање, Српска православна црква је почетком XVI и XVII века у Босни и суседним османлијским областима била у предности код локалних власти у односу на католичку. Представници католика су се жалили да их православно свештенство приморава и њих да дају део прихода Православној цркви.³

1 Било је православних села у којим сељаци годинама нису видели свештенике.

2 То је један од разлога да је у Православној цркви настављено преписивање и примењивање Душановог законика и других правних списа из средњег века.

3 Можда је свађа око таквих давања била повод католицима на подручју Пожеге у Славонији да убију тамошњег православног епископа Ћирила (око 1634).

2. Супарништво Османлија и Хабзбурговаца у XVI веку

Освајање Београда и Мохачка битка

Од владавине Матије Корвина знатно се повећао број православних Срба у Угарској. Он је населио Србе који су били војници на шајкама и у престоницу Будим. Чешће, насељавање Срба на југу Угарске (и данашњу Војводину) праћено је трајним сукобима са Католичком црквом и угарским племством. Тако је у Коморану почетком XVI века било значајно насеље Срба. Неки Срби у Коморану су били војници на шајкама, а други занатлије и трговци. Католичка већина становника је успела да се забрани 1518. Србима да живе у средишту града. Срби су морали живети у предграђу а ту су подигли и православну цркву.

Ови сукоби су били слични са оним који су се дешавали у Хрватској између хрватског племства и Католичке цркве на једној, а Срба на другој страни. У сукобима угарско племство и Католичка црква су говорили да земља у Угарској припада њима, а противили су се томе што је краљ у Угарску насељавао Србе и давао поседе српском племству. Поред тога, Срби су због војничких услуга од краља добијали привилегије и били у бољем положају од угарских кметова. Са православним Србима је долазио и део православних свештеника и монаха, а Католичка црква је нерадо гледала на ширење по територијама њених бискупија православног становништва које није плаћало десетак Католичкој цркви. Њени притисци да Срби православци пређу у католичанство доводили су често до тога већ код прве или друге генерације досељеног српског племства (Јакшићи, Бакићи...).

Српски световни вођа, деспот Ђорђе Бранковић се замонашио 1496. године, а деспотско звање је преузео његов брат Јован. Он је наставио водити мање војне упаде у Србију и Босну, а умро је крајем 1502. После тога, 1504. краљ Владислав II именован је за српског деспота хрватског феудалца Иваниша Берислалића, за кога се удала Јелена, удовица деспота Јована Бранковића, а кћи Сте-

вана Јакшића. Иваниш је тако добио деспотове поседе и двор у Купинику.

Значајан успех Османлије су постигле на почетку владавине Селима I. Крајем 1512. војска босанског бега је освојила Сребреник и Мајевицу,¹ а једино значајније угарско упориште у Босни остало је Јајце. Угарска је покушала да покрене крсташки рат против Султана. У војску се пријављивало и много кметова. Када су феудалци покушали да то забране, покренули су буну. У јужној Угарској велики устанак тзв. крсташа кметова водио је Ђерђ (Ђорђе) Дожа 1514. Ердељски војвода Јанош (Јован) Запоља је код Темишвара поразио побуњене сељаке, а Дожа је погинуо. Срба је мање било међу кметовима и зато су мало учествовали у буни Ђорђа Дожа.

После смрти Иваниша Берислалића 1515. године, деспотица Јелена владала је у име свог малолетног сина Стефана Берислалића. Скоро истовремено, 1516. угарски престо остао је малолетном сину краља Владислава II, Лајошу II. У Панонској низији је била ослабљена и подељена Угарска краљевина насупрот Османлијском султанату који је био моћнији него икада пре. Тада је султан могао покренути највећу војску у Европи до 250 хиљада људи. Султанова војска је пљачкала противнике, доводила робље из нападнутих земаља. Такви походи будили су код османлијских војника наду у личну добит и задовољство што су део победника.

У септембру 1520. умро је Селим I, а султан је постао његов син Сулејман I Законодавац (ел Кануни). Он је обновио велика османлијска освајања у Европи. Сулејман I (1520-1566) је довео је војску до Београда и Срема средином 1521. Шабац се предао султановој војсци 10. јула, а 8. августа узет је и Доњи град у Београду. Браниоци Горњег града су наставили пружати отпор и надати се да ће им у помоћ доћи краљ са војском. Помоћ није стигла и они су се предали султану 29.8.1521.² У време освајања Београда, део Срба са шајкама на Дунаву прешао је од угарског краља у службу султана.³ Сулејман I је у истом походу 1521. опустошио Срем и порушио деспотов двор Купиник на Сави.⁴

После пада Београда неколико година важнија тврђава угарске одбране на Дунаву остао је Петроварадин. Ту је било и средиште

1 Тада је нестала Сребреничка бановина припојена Зворничком санџаку.

2 Београдско становништво је одведено да се насели уз престоницу Истанбул. Касније су потомци београдских хришћана временом исламизовани, или су се стопили са цариградским Грцима.

3 После освајања Београда Београд је постао седиште Смедеревског санџака. Хусрев-бег, учесник освајања, је са места санџак-бега Смедеревског санџака премештен на место санџак-бега у Босну. Средином тридесетих година XVI века још једном је био на месту смедеревског санџак-бега.

4 Седиште младог деспота Стевана и његове мајке Јелене постао је Брод на Сави.

шајки, али та флота од смрти краља Матије је занемаривана и слабила, а војници често нису добијали плату. Крајем 1525. из Смедеревског санџака у Угарску је пребегао Павле Бакић са породицом, браћом и неколико десетина коњаника. Он је напустио спахилук на подручју Венчаца и у Угарску донео вест да султан спрема велики поход против њих.

Сулејман I са преко 100.000 војника и око 300 топова је кренуо у априлу 1526. из Истанбула преко Ниша и Београда у Угарску. У јулу и августу 1526. он је освојио Петроварадин и Осијек. Угарски краљ Лајош II је сакупио само 20-25.000 ратника и око 80 топова. Пре него што се угарској војсци прикључио ердељски војвода Јанош Запоља са око 12.000 војника, дошло је до битке 29.8.1526. на Мухачком (Мухачком) пољу. Угарска војска је брзо поражена и побијена а њен краљ се удавио у покушају да побегне.

Сулејман I је опљачкао и спалило Будим и Пешту у септембру 1526. Сеоско становништво је бежало у мочваре и планине, или се бранило од одреда османлијских пљачкаша. Претерани подаци говоре о стотинама хиљада побијених и око 100.000 одведених у робље. Поход је трајао до октобра 1526. и оставио велику пустош. Од Илока, југоисточни Срем са Сремском Митровицом постао је део Османлијског султаната.

Хабзбуршка монархија

Владарска породица Хабзбурговаца је ширећи своју власт на почетку новог века владала Аустријом, са звањима надвојвода од 1453.¹ Истовремено, Хабзбурговци су били изборни цареви Светог римског царства немачког народа, а Аустрија је била једна од најзначајнијих држава у том слабо повезаном савезу држава и градова. Хабзбурговци су своју власт нарочито ширили склапањем бракова.² Почетком XVI века они су постали најмоћнија владарска породица у Европи.

Карло V Хабзбуршки је постао краљ Шпаније 1516. године, као Карлос I. Тако је завладао шпанским колонијалним царством у коме „сунце никада није залазило”. Шпанија је била изразито католичка земља.³ После смрти Максимилијана I, Карло V је у јануару 1519.

1 Хабзбурговци су названи по имену њиховог дворца у данашњој Швајцарској.

2 Тако је настала изрека „нека други ратују, а ти, срећна Аустрија, жени и удаји”.

3 У то време, због незадовољства злоупотребама у Католичкој цркви, јавили су се захтеви за њеном реформом. Тражено је да се промени организација цркве. Посебно значајан био је реформаторски покрет који је 1517. започео Мартин Лутер у Витенбергу у Немачкој. Лутер (1483-1546) је одбацио право папе да

наследио звање надвојводе Аустрије, а од „изборних кнежева” Светог римског царства изабран је и за цара 1519. и био крунисан 1520.

Власт једног владара над тако великим и различитим скупом држава једва да је била могућа. Карло V је дао титулу надвојводе Аустрије и управу над Светим римским царством брату Фердинанду као савладару 1521. Подела власти међу браћом је довела 1556. до стварања две владарске породице, шпанских и аустријских Хабзбурговаца. Карло V се повукао са власти 1556. Сину Филипу II дао је управу над Шпанијом и територијама под њеном влашћу. Фердинанду I остало је да влада Аустријом (са Корушком, Крањском и Штајерском).¹ Фердинанд I је био крунисан и за цара Светог римског царства 1558.

Аустријски Хабзбурговци су имали различиту власт и начин управљања у разним земљама унутар Хабзбуршког царства.² У „Наследним земљама” Хабзбурговци су увели неограничену, апсолутистичку, власт. То је било у складу са настојањима владара европских сталешких монархија, од краја XV века да уведу своју неограничену, апсолутну власт.³

Хабзбурговци су имали свој приватни савет на двору. Владари су преко дворског савета и нижих службеника (бирократије) остваривали власт над народом.⁴ У владаревом савету најбогатије племство задржало је места. Преко својих представника у владаревом савету племство и свештенство је покушавало да наметне владару своје жеље. Нижи службеници у Хабзбуршкој монархији, поред нижег племства, постајали су представници богатог и образованог грађанства. Племићи су задржали и места војних заповедника, али употребом пушака од XVI века растао је значај плаћене пешадије, а смањивала се предност феудалне коњице у рату.

буде предводник и старшина хришћанске цркве. Део изборних кнежева у Немачкој подржао је Лутера, а део папу. Дошло је до вишедеценијских оружаних сукоба, а од Католичке цркве су се одвојиле протестантске цркве.

- 1 То је била основа тзв. „Наследних земаља” Хабзбурговаца, у које су касније претворене Краљевина Чешка и друге области, у којима су Хабзбурговци првобитно били „изборни”, а не наследни владари.
- 2 Значајно за Хабзбурговце од 1527. било је питање односа према угарском племству. Оно је тражило од сваког владара, приликом крунисања круном краља угарске, да потврди права и повластице угарског племства. То племство је само себе сматрало за нацију и представника угарске државе. Преко сабора Угарске оно је настојало да ограничи власт владара у Угарској.
- 3 У XVI веку апсолутистичка права владара су изражена и у замислима Жана Бодена. По њем владар има сву власт у држави а мора водити рачуна само о божанским и природним законима.
- 4 Људи у владаревом савету и нижи чиновници, постали су плаћеници владара, али не вазали.

Успостављање хабзбуршке власти у Угарској и Хрватској

После Мохачке битке и смрти чешко-угарског краља Лајоша II нестало је државног јединства. Чешко племство је изабрало за краља Фердинанда I Хабзбуршког (1526). Угарско племство (са хрватским и српским племићим у њему) се поделило и изабрало два краља. Део угарског племства је изабрао за краља Јаноша Запољу и он је крунисан на државном сабору у Секешфехервару (Стонем Београду) у новембру 1526. Други део угарског племства је на свом сабору у Пожуну изабрао за краља Фердинанда I Хабзбуршког у децембру 1526. Као угарски краљ он је владао од 1526. до 1564.¹ Хабзбурговци су постали изборни владари у Угарској и Хрватској, као делу Угарске који је имао самоуправу. Зато су угарски и хрватски сабор морали формално изабрати сваког новог владара из владарске породице Хабзбурговаца. Фердинанд I је потиснуо присталице Јаноша Запоље у Ердељ и у новембру 1527. био је крунисан за угарског краља у Секешфехервару. Тада се и Павле Бакић споразумео са Фердинандом I да га призна за свог владара, а краљ му је потврдио поседе.

Тврђава Бач

¹ Хабзбурговци су у свакој земљи која је чинила део сложеног Хабзбуршког царства имали посебну владарску титулу.

У време нереда, на подручју Баната појавио се Јован Ненад, човек непознатог порекла који је одлучио да се прогласи за цара. Он је предводио велики устанак српских сељака, које је Ненадово звање цара можда подсећало да су они били народ који је некада имао цара Душана Силног. Ненад је око себе у октобру 1526. окупио чету, углавном обескућених. Створио је царски двор са секретаром и ризничаром у селу Суботици (Сабатки). На крају је имао гарду од 600 људи. Војска му је брзо расла и достигла је број од око 14.000 људи. Сукобљавао се са Османлијама, али је пљачкао угарске племиће у Бачкој и трговачке караване. Одлучио је да призна краља Фердинанда I као свог господара, али је водио рат против племства. Угарски племићи су поразили цара Јована Ненада и властелин Терек је повратио своју Суботицу средином 1527. Према причању, „цар” Јован Ненад је смртно рањен из заседе у Сегедину, а његове присталице и војска су се разишли. Тешко рањеног и са малом дружином присталица, нашао га је Терек. Он му је одсекао главу и послао је Запољи у Будим.¹

Поход Османлија на Беч 1529.

Почетком 1528. поражени Јанош Запоља је помоћ тражио од султана и постао његов вазал. Док је у Угарској трајао сукоб два угарска краља, султан је у лето 1529. водио око 120.000 војника према Бечу. Пред долазак султана са војском, турски одреди су ушли без борбе у Бач, јер га је напустио деспот Стеван Берислалић, који се пре тога жалио краљу да нема средстава да брани тврђаву. Берислалић је био оптужен за издају и затворен по наређењу краља Фердинанда I. Код Мохачког поља Сулејману I је пришао његов вазал Јанош Запоља. Деспот Стефан се ослободио из заробљеништва и побегао султану. Султан му је као свом вазалу вратио поседе у Славонији.

Срби су се налазили у војскама обојице угарских краљева. На страни Хабзбурговаца у то време био је Павле Бакић, као заповедник српских коњаника, пешадинаца и шајкаша.² У септембру 1529. султан је освојио Будим. То је омогућило његовом вазалу Јаношу Запољи да се одржи у Угарској.³ Сулејман I је наставио поход до Беча, али град није узео и у октобру 1529. наредио је

1 Буна Ненада и сељака против племства је била и устанка за ослобођење Срба.

2 Краљ Фердинанд I имао је око 100 шајки на Дунаву у којима су служили већином Срби и Мађари, а султан Сулејман I око 200.

3 Фердинанд I је прогонио протестанате, а Запоља их је трпео у својој држави.

повлачење.¹ У време овог похода Османлије су освојиле цео Срем, јужну Бачку и део Славоније. Срем је био део Смедеревског санџака до освајања Будима (1541).

Војска Фердинанд I нападала је Запољин Будим, а када је султан водио нови велики поход против Фердинанда I 1532. код Београда му се придружио вазал Запоља. Султан је привремено освојио тврђаве на западу Угарске. Османлије су стигле до Граца, али тада Беч није био нападнут. Деспот Стефан је као вазал и у овом походу помагао султану и са Хусрев-бегом је освајао по Славонији. Касније дошло је до сукоба деспота Стефана и Хусрев-бега 1535. у коме је деспот Стефан поражен и убијен.

Ширење Босанског санџака у првој половини XVI века

Босна је била дуго крајиште (серхат) као најзападнија османлијска територија. После узимања Београда 1521. Хусрев-бег је постао босански санџак-бег. Ту дужност је са прекидом вршио до своје смрти 1541. Њему су били подређени сераскери или черибаше, то јест управници једне или више нахија, а њима спахије.² Хусрев-бег је 1521-22. освојио Книн и Скрадин у Далмацији. Користећи грађански рат два краља у Угарској, Османлије су почетком 1528. освојиле Јајце, а затим и целу Јајачку бановину. После тога освојили су целу долину Врбаса и Бања Луку. У наставку сукоба исте 1528. освојили су Крбаву, Лику и Обровац (ушће Зрмање).

Османлијске нападе у Далмацији пратило је исељавање католика. У првој половини XVI века католичко становништво из дела Далмације који су освојиле Османлије скоро потпуно се иселило у венецијанску Далмацију и Италију. Слично исељавање католика догодило се у Славонији. Истовремено, Срби сточари (власи) су са османлијске територије прелазили на територију Славоније, Хрватске и Далмације. Уз влахе прелазили су и обични земљорадници који су били незадовољни повећавањем давања (од времена владавине султана Сулејмана I) и све насилнијим понашањем сакупљача пореза. На територијама под османлијском влашћу растао је број одметника (хајдука). Становништво које је у другој половини XV века и у XVI веку бежало из Султаната у Хабзбуршку монархију и Венецијанску републику власти су остављале у полувојном уређењу. Венецијанци су становништво уз границу звали

1 У повлачењу Османлије су имале губитке и од напада Бакићеве коњице.

2 У XV веку неке спахије у Босни су поред тимара имале и чифтлук (наследни посед).

ускоцима, власима, морлацима (мавровласима) и др.¹ Ускоци из венецијанске Далмације су често имали сукобе са „газијама” и другим османлијским војницима. Нападали су османлијске спахије, трговце и цела насеља, а понекад и становнике који су живели у венецијанској Далмацији. Од нападнутих су узимали имовину за своје потребе.

После смрти деспота Стефана, Хусрев-бег је освојио градове уз Саву (Брод, Стару Градишку, ...) 1536. Почетком 1537. Османлије су освојиле Славонску Пожегу, а око 1540. створен је Пожешки санџак. Фердинанд I је именовоа Павла Бакића за српског деспота у Угарској 1537. Бакић је исте године, покушавајући да освоји Осек, недалеко од Ђакова, у борби код Горјана убијен од Хусрев-бегових војника..

Босанска османлијска војска је преотела Клис од неколико хиљада ускока (Срба) који су га бранили 1537. Тада су ускоци прешли у Сењ. Од освојене територије и дела санџака Босна створен је Клишки санџак. На опустеле територије Османлије су досељавале своје зависно становништво, православне Србе. Поред Срба сељаци који су им обрађивали земљу, Османлије су насељавале и Србе као помоћне војне јединице влахе и мартоLOSE за чување граничног подручја.

Стварање Будимског и Темишварског пашалука

У јулу 1540. године умро је Јанош Запоља,² а Фердинанд I је напао Будим у коме је била Запољина жена Изабела и недавно рођени син Јанош Сигисмунд Запоља. То је био повод да Сулејман освоји Будим у августу 1541. Објављено да ће Османлије управљати Угарском до пунолетства Јаноша Сигисмунда.

После заузимања Будима 1541. и средишње области Угарске пале су под власт султана, а створен је Будимски пашалук. У његовом саставу су, поред осталих, били Смедеревски санџак, Вучитрнски санџак, Крушевачки санџак, Сремски санџак (прво са средиштем у Осек, а касније Илоку), Сегедински санџак (обухватао велики део Бачке), Зворнички санџак и Пожешки санџак (Славонија). Источни део Угарске, у чијем је средишту био Ердељ (Трансилванија), остао је вазална територија која је плаћала данак султану.

После освајања Будима, Османлије су наставиле борбе за градове на западу Угарске до 1547. Тада је договорено пето-

1 Иза имена власи и слично већином су православни Срби, али у XVI веку део морлака у Далмацији су били стари Власи, Романи, који су говорили латински.

2 Исте, 1540. Османлије су у Славонији узеле Новску и Јасеновац.

годишње примирје. Договором се хабзбуршки владар обавезао да плаћа понижавајући данак султану за део Угарске који је задржао.

Део Запољиних присталица је после османлијског освајања Будима одлучио да се измири са Фердинандом I. Касније и Изабела је преговарала са Фердинандом I да му преда Ердељ, али су Османлије напале Ердељ и Банат. У освајањима Баната и Темишвара 1551. и 1552. истакао се исламизовани Србин беглербег Румелије Мехмед-бег Соколовић. Освајање Темишвара завршено је средином 1552. под командом другог везира Ахмед-паше. После тога је створен и Темишварски пашалук.

За време османлијских освајања и власти у данашњој Војводини угарско католичко становништво већином се повукло на север, а католичке цркве и манастири су пропадали. Насупрот томе, Срби су се у та подручја насељавали као власи, мартолови и земљорадници. Са њима се ширила и православна црква. До средине XVI века Османлије су освојиле највећи део територија на којима су живели Срби и они су се већином нашли у једној држави.

Од 1552. Смедеревски санџак је остао далеко у унутрашњости Османлијског султаната. Кнежинске самоуправе у Смедеревском санџаку постепено су нестајале, али на подручју Старог Влаха и Крајини уз Тимок кнежинска самоуправа одржала се и у XVII веку. Народна самоуправа у осталим областима била је ограничена само на села. Изнад тога је постојало само османлијско државно уређење кадилука и нахија.

Данак у крви и Мехмед-паша Соколовић

Једна од тежих обавеза покороног хришћанског становништва била је девширма или у народу познати данак у крви. Приближно сваке пете године нека покрајина је морала дати један део немуслиманских дечака старости 8-15 година. Годишње је тако сакупљано до 3.000 дечака. Родитељи су покушавали подмићивањем сакупљача деце, или чак сакаћењем сопствене деце да спрече њихово одвођење. Градско становништво и муслимани сељаци нису давали данак у крви.¹

Одведени дечаки сматрани су за султанове робове и васпитавани да га верно слушају. Већином су постајали јаничари, а неки од њих су били и најповерљивији султанови послушници, то јест велики везири.

¹ Неке области које су лако признале султанову власт, или насеља која су показала велику послушност султану били су ослобођени од девширме.

Девширма је укинута почетком XVIII века. До укидања девширме она је била значајан извор исламизације, али су постојали и случајеви да су сиромашни муслимани давали своју децу хришћанима како би била одведена у девширми и тако могла добити војну, или неку другу службу у држави.

У другој половини XVI века Мехмед-паша Соколовић (?-1579) и његови муслимански и православни сродници имали су важне службе у Османлијском султанату и Пећкој патријаршији. Пре него што је постао Мехмед, он је рођен у породици Соколовић у близини Вишеграда. Није поуздано сачувано које је име прво носио. Као дете неко време се школовао у Милешевцима, а није познато ни колико је имао година када је одведен у Једрене. Примео је ислам, био обрзан и постао Мехмед „султанов роб”. После учења турског језика и школовања боравио је на султановом двору.

Средином XVI века велики утицај на управу имао је велики везир Рустем-паша, такође пореклом Србин. Поред турског језика, султан Сулејман I разумео је и српски језик.¹ Тада је 1546. на место заповедника султанове морнарице постављен Мехмед Соколовић. Касније, 1551. био је беглербег Румелије.

Године 1555. постао је трећи везир, а после тога је унапређен за другог везира. Као други везир за жену је 1562. добио султанову унуку.² Врхунац каријере Мехмед-паша Соколовић је доживео средином 1565. Када је умро велики везир Семиз-Али-паша, такође пореклом Србин из Босне, Мехмед-паша Соколовић је постављен на то место. Тај положај је задржао у време владавине три султана. Дуготрајна служба на месту великог везира, велики утицај и богатство изазвали су завист многих.

У време свог успона Мехмед-паша је део својих сродника убедио да пређу на ислам. Утицај и богатство Мехмед-паше помогли су да се његов способни сродник Мустафа-паша Соколовић уздигне до звања беглербега у Будиму. Годину дана пре смрти велики везир Мехмед-паша доживео је да му непријатељи убију сродника Мустафа-пашу Соколовића, а он није могао да га заштити. Мехмед-паша Соколовић је убијен од једног дервиша у Истанбулу 1579.

Подизао је бројне грађевине по Османлијском султанату. Сећање на њега чува и мост који је наредио да се изгради преко Дрине у Вишеграду (1571-1577). Уз мост је изграђен и караван сарај. Тај мост и живот уз њега скоро четири века касније послужио је као основа историјског романа На Дрини ћуприја од Иве Андрића.

1 Српски језик је од средине XV века био на султановом двору језик за дипломатску преписку међу Јужним Словенима. Та широка употреба српског се наставила и у XVI веку.

2 Није било необично да султани своје блиске сроднице удају за своје „робове”.

Мост Мехмед-паше на Дрини у Вишеграду

Стварања Војне крајине у Славонији и Хрватској

У Славонији после Мохачке битке велики део племства је пришао Јаношу Запољи као новом краљу 1526. Супротно томе, у Хрватској сабор племства је изабрао за свог краља Фердинанда I Хабзбуршког у јануару 1527. у Цетинграду. Нови краљ је обећао да ће поштовати старе повластице племства и законе, а да ће предузети потребне мере за одбрану од османлијских напада. После дуготрајних борби 1538. Фердинанд I и Запоља су се договорили о миру. Запоља је задржао Ердељ. Фердинанду I је припала западна Угарска са Славонијом, Хрватском и Далмацијом. Од тада сабори Хрватске и Славоније састају се на заједничким седницама. Највиши представник владара у Хрватској био је бан. Он је био краљев заменик.¹ Области Хрватске и Славоније које су у првој половини XVI века биле уз границу са Османлијским султанатом биле су значајно опустошене и расељене ратовима. Османлије су пљачкале и одводиле део становника после својих војних упада. Други део становника је бежао према западу даље од граничног подручја.

Феудалци уз границу своје градове нису могли сами да бране. Зато су их предавали под непосредну власт Фердинанда I. Уређујући одбрану он је удружио утврђења на граници у капетаније. Прва таква капетанија била је Бихаћка. Краљ је под командом свог

¹ Фердинанд I од 1531. до 1537. за Хрватску није именовao бана.

капетана држао у Хрватској неколико стотина коњаника и пешака. Поред тога, он је плаћао и неколико стотина коњаника под командом хрватских феудалаца. Ипак, Хабзбурговци су недовољно плаћали војнике у крајишким капетанијама, а део крајишника зими је отпуштан и није добијао плату. Зато се дешавало да крајишка војска отима имовину од околног становништва. Зиму у користили османлијски крајишници, лаки коњаници, и тада су упадали на незаштићена подручја која су пљачкали. Османлије су после тога преузимале напуштене тврђаве и насељавале освојену област.

Хабзбурговци су за сталне мале сукобе почели да користе наоружане хришћане који су бежали из Османлијског султаната. Погранични хришћани су са својим вођама из османлијске крајине на територије Хабзбурговаца. До тих прелазака је долазило због тога што су Османлије нарушавале њихове привилегије, али и због обећања која су им давали војни заповедници из Хабзбуршке монархије. Обећавали су пребезима да ће добити привилегије сличне онима које су имали у Османлијском султанату.

Ти пребези су у османлијској крајини називани „власи”. Назив је служио да се означи војник-сточар, тј. неко у друштву изнад положаја раје. Зато су пребези тај назив за себе употребљавали на територији Хабзбуршке монархије. Хабзбуршке власти су прихватиле њихову жељу да се истакне разлика у односу на зависне сељаци. Зато су власти у XVI и XVII веку Србе у пограничним крајевима према Османлијама често називале Власима.¹ Пребези су били већином православни Срби. Јавио се проблем где и под којим условима их насељавати.

Краљ Фердинанд I је дао привилегију „Србима или Рашанима” које је населио у Жумберку 1538. За вршење граничарске војне службе он је дао „Србима или Рашанима” имања (земљу) на уживање и били су на двадесет година ослобођени давања пореза или закупа. Ту земљу су могли сами обрађивати, или је уступити некоме. После истека тог времена предвиђено је да дају један флорин по огњишту, десетину пореза и работу.

Ускоци (граничари) су за месеце у којима су унајмљени као војници добијали малу плату, а могли су задржати две трећине онога што отму у рату. Из сукоба који су се догодили у време када нису примали плату крајишници су могли задржати цео ратни плен, осим градова, тврђава и угледних заробљеника.

Заједнице Срба водиле су њихове старешине (војводе и кнежеви). У земљи Хабзбурговаца они су добијали звања капетана или

1 У Хабзбуршкој монархији за пребеле су уписивана и имена: власи, ускоци, пребези, Турци, Срби или Рашани. Име ускок, неко ко ускаче са друге територије, се крајем XVI века употребљава за Сењане и Жумберчане.

војвода. Војводе које су заповедале са 200 граничара добијале су годишњу плату и посебне повеље којима су ослобођени дажбина за препуштени земљишни посед и после истека периода од 20 година.

Привилегије које су добили од краља дошљаци нису могли несметано користити. Домаће племство је пружало отпор насељавању дошљака. Пребези су остајали без места да се населе. Зато је долазило и до повратка у Османлијски султанат.

Средином XVI века извршена је градња непрекидне линије мањих и већих тврђава уз границу са Османлијама. У Бечу 1556. Фердинанд I створио је Дворски војни савет као највишу војну команду, којој су потчињене све војне јединице у Хабзбуршкој монархији. Од 1568. Војна крајина је подељена на Хрватску крајину и Горњославонску. У Хрватској крајини су биле Огулинска, Храстовичка и Сењска капетанија. За ускоке је створена посебна капетанија у Жумберку. У Славонији су биле Копривничка, Крижевачка и Иванићка капетанија. Војна крајина је постала област са сталним војним гарнизонима и полуредовним војним јединицама граничарасељака.

Против самовоље и насиља феудалаца, на подручју данашње Хрватске и Словеније, дошло је до побуне кметова 1572-73. Захтеви сељака за правдом и мање насиља феудалаца нису испуњени. Употребивши и ускоке, феудалне војске су угушиле устанак. Само у последњој борби код Стубице убијено је око 3.000 побуњених кметова. Вођа побуне Матија Губац је био одведен у Загреб, мучен и убијен.

Краљ Угарске Рудолф I (1572-1612) предао је 1578. стрицу Карлу II Штајерском, надвојводи Средње Аустрије (Крањска, Коруска и Штајерска) од 1564. до 1590. године, управу над Војном крајином у Хрватској и Славонији. Надвојводином Ратном већу у Грацу подређен је у свим војним питањима и бан Хрватске и Славоније. Надвојвода Карло II Штајерски је као средиште Војне крајине основао Карловац 1579. Капетаније од реке Купе до Јадранског мора чиниле су Карловачки генералат (Хрватска војна крајина). Крајем века порастао је број влаха који су прелазили на хабзбуршку територију.

Подручје од Карловца до Иванића било је Банска крајина. Подручје од Иванића до реке Драве било је Славонска крајина са седиштем у Вараждину (у XVII веку названа Вараждински генералат). У Војној крајини, у утврђењима која су била камена или дрвена, малим граничним караулама и чардацима, било је плаћених сталних војних јединица. У важнијим утврђењима било је и немачких војника и племића. Немци су били језгро сталних војних јединица и

виши заповедници, али већи део крајишке војске су били домаћи људи и племићи. Коњаници су се звали хусари, а пешадија мартопоси и харамије. Између Хабзбуршке монархије и Османлијског султаната постојао је и појас опустошене „ничије земље”.

Обнова Српске патријаршије

После освајања Србије, султани су Православној цркви оставили део земљопоседа и права. Раваница је имала тимар. До првих деценија XVI века слала је 2 или 3 оклопника да ратују за султана, као и други корисници тимара.¹ Путник Марко А. Пигафета писао је да су калуђери манастира Раванице имали 1567. повластице од султана, који су им допустили да „слободно” исповедају своју веру, али су монасима забранили да звонима позивају на молитву.² Извештаји западних путника који су у периоду од 1533. до 1581. посетили Милешеву говоре да је тамо боравило доста монаха (50 до 80).³ Ту су монаси као посебну светињу чували и показивали остатке тела свог славног претходника Светог Саве.

Српско свештенство се није мирило са престанком избора српског Патријарха и подређивањем Охридској архиепископији и грчким црквеним старешинама. Неколико година после пада Београда под власт султана и Београдске митрополије под власт Охридске архиепископије ту се појавио отпор. На подручју Смедеревског санџака око 1530. епископ Павле успротивио се верској власти Охридске архиепископије над свим српским епископијама. Он и његове присталице су на црквеном сабору у Охриду искључени из цркве, а после су због подршке епископу Павлу исту судбину доживели кратовски, лесновски и зворнички епископ. Тај пораз српског свештенства није био трајан, они су ускоро нашли подршку у султановим везирима српског порекла.

Почетком друге половине XVI века Срби су у граничним земљама Османлијског султаната били веома бројни. Њихова подршка је

- 1 Сулејман I је прописао да је спахија са приходом од хиљаду акчи обавезан да се одазове на позив у рат као тешко наоружани коњаник (џебелија). Спахија са дупло већим приходом морао је повести и „једног момка”. Они који су имали веће приходе морали су водити већи број пратилаца. У ратним походима та војска се надала победама и „јагми” (грабљењу плена).
- 2 У босанској канун-нами из 1516. постоји и забрана да се подижу нове цркве и постављају крстови на путевима у Босни.
- 3 Западни путници који су били католички мисионари пишу о великом утицају православних монаха, који по њима „држе народ у заблуди”. За католике та заблуда је било веровање прихваћено у Православној цркви. Значај манастира за православно становништво био је велики. Монаси су, као и свештеници, исповедали, причешћивали и обављали друге верске послове.

олакшавала османлијска освајања, а њихов отпор слабио одбрану Османлијског султаната.

Међу великим везирима султана Сулејмана I био је и Мехмед-паша Соколовић.¹ Он је можда допринео одлуци Сулејмана I да се обнови Пећка патријаршија 1557. О томе изгледа говори то што су први патријарси по обнови били сродници Мехмед-паше Соколовића. Први од њих је био Макарије Соколовић. Око 1571. Макарије је предао место патријарха сроднику Антонију, а умро је око 1574.

У Османлијском султанату поглавар верске заједнице милет баша сматрао се тумачем верских закона те заједнице. Патријарху иискипи је било препуштено надгледају породични живот и понашање својих верника, али патријарх је султану био одговоран и за послушност Срба. Обнова Пећке патријаршије значила је потврду неких судских права. Патријарси и епископи су судили црквеним лицима, али и целом православном становништву у брачним и неким за османлијску државу неважним споровима. Могли су изрећи казне као што су биле новчане глобе, али и проклињање кривца („анатема“).²

Православна црква је узимала имовину умрлих епископа и свих својих верника који нису имали сроднике да их наследе а нису оставили ни своју жељу ко треба да их наследи.

Обнова Пећке патријаршије је довела до верског уједињења православних Срба на већем подручју од онога које је обухватала Српска патријаршија у држави цара Душана. Пећка патријаршија је на југу обухватила северну Македонију, епископије Скопље и Тетово. На северу у њо је било подручје средишње Угарске и Ердеља. На југоистоку српском патријарху подређене су биле епископије Ћустендил и Самоков у западној Бугарској. У саставу Пећке патријаршије на западу биле су Славонија, Далмација и највећи део Хрватске. Унутар тога Србија, Босна, Херцеговна, Црна Гора и приморје од Скадра и Бојане били су верски потчињени пећком патријарху.

Патријаршијом су управљали архијерејски сабор и патријарх. Архијерејски сабор је могао да бира патријарха и епископе, али су потврду о том положају морали добити од султана (бератом). За добијање берата они су морали и платити. Патријаршија је као организација морала султану исплаћивати годишњи данак (харач) од око 100.000 акчи. То је могла јер је имала значајне земљишне

1 Од друге половине XV века до прве половине XVII века било је више великих везира који су пореклом били Срби. Од средине XVII века велики везири су најчешће били Турци или Албанци, а од средине XVIII века најчешће Турци.

2 Судили су по Душановом закону, Синтагми Матије Властара, верским и обичајним законима.

поседе и право да сакупља верски порез од православаца на својој територији.¹ О сакупљању тог пореза патријарси су се саветовали са епископима и угледним народним представницима. На скуповима се расправљало о потребама цркве и верника. Ова саветовања угледних представника цркве и народа била су зачетак касније уставне црквено-народних сабора у Хабзбуршкој монархији.

Патријарси су обилазили своје епископе, свештенике и вернике, вршили су богослужења и учили вернике. У тим обиласцима верника, патријарх је имао право јахати коња и водити наоружану пратњу. Оружана пратња патријарха је обављала и неке полицијске послове међу православцима.

Православно свештенство и монаштво је пре обнове било водећи део православних Срба у османлијској држави. Од 1557. православно свештенство је од државе одобрена елита Срба. Пећка патријаршија (са патријархом, епископима, свештеницима и монаштвом) постала је организација која је окупљала Србе. Манастири и цркве су од XVI до XIX века били главна јавна састајалишта Срба. Православна црква је покушавала да очува и свест о несталој држави Немањића у којој је она имала „златни период”.

Од 1557. патријарх Макарије је обнављао старе и подизао нове епархије, цркве и манастире. Пећка патријаршија имала око 40 епископија. За дизање нових грађевина Православна црква је морала добити одобрење од султанових представника власти. Те грађевине су често биле мале брвнаре.² Зато делују веома скромно у односу на најбоље камене грађевине из доба Немањића. Обновљена Пећка патријаршија је настојала да обнови опустеле и опљачкане манастире, у које су сакупљали калуђери. Подизани су и нови на подручју Овчарско-кабларске клисуре, по Босни, Угарској, Хрватској, и другим деловима Пећке патријаршије.

После обнове Пећке патријаршије, православна црква северно од Саве и Дунава била је подређена београдско-сремском митрополиту. Њему су били подређени епископи бачки, славонски, вршачки и липовски. Касније је основана и будимска епископија. Садиште митрополита је било у манастиру Хопово, који је добио данашњу цркву 1576. Према усменој традицији, неки српски манастири који су били значајни на подручју северно од Саве и Дунава настали су у XII и XIII веку. Оснивање Велике Ремете код Сремских Карловаца приписује се краљу Драгутину. Усмена традиција оснивање манастира Месић код Вршца приписује монаху Арсенију из XIII века.

1 Приликом сакупљања пореза од верника православни епископи у Босни су га понекад покушавали наметнути и неким католицима. Зато су се католици жалили османлијским властима.

2 Дрвене грађевине од брвана, дебала дрвета без грана.

Ковински манастир (код Рацковина између Дунава и Драве) према усменом предању основала је краљица Јелена, жена Беле II и кћи рашког великог жупана Уроша I.¹

Епископско средиште, Марча код Иванића подигнута је средином XV века.² И манастир Ораховица код Нашица, чија је црква подигнута 1585. године, био је неко време седиште славонског епископа. У време Дугог рата подигнут је звоник манастира Гомирје код Огулина, али је као дрвени храм Гомирје постојао почетком XVI века.

На подручју западно од Дрине са доласком већег броја православца настао је и већи број православних храмова у XV и XVI веку. Православна црква у Босни имала је три епархије. То су Дабробосанска (или Дабарска), Херцеговачко-захумска и Зворничка. Дабро-босански митрополити су изгледа од 1557. до 1688. истовремено били патријархови егзарси (намесници) за Далмацију. У Далмацији су велики значај за православце имали манастири настали у средњем веку: Крка, Крупа и Драговић. Због ратова више пута су били оштећени и обнављани.

Процена значаја Пећке патријаршије је помало недоречена. Најчешће се истиче њен значај у очувању православне вере код Срба. Објединила је Србе, али се то односило на православне Србе. Сачувала је свест о државној традицији Немањића и пренела је творцима модерне српске државе.

Крај владавине Сулејмана I и слабљење Османлијског султаната од владавине Османа II

После губитка Баната и вишегодишњих сукоба са Османлијама, ердељски феудалци су одлучили да поново признају врховну власт султана, а за непосредног краља Јаноша II Сигисмунд 1556. Наставак напада Хабзбурговаца на Трансилванију (Ердељ), убедио је Јаноша II Сигисмунда да призна врховну власт Хабзбурговаца у Сатмару 1565. Трансилванија је постала двоструко вазална.

Зато је 1566. Сулејман I покренуо велику војску против Максимилијана Хабзбуршког (1564-1576). Док је султанова војска нападала утврђени Сигет (на југу Угарске) султан је умро. Брзо, после те смрти, Сигет је пао у руке Османлија.³

1 Ковински манастир се први пут спомиње у првој половини XIV века. Укинут је у другој половини XVIII века.

2 Марча је уништена 1526. године, а потом обновљена прво као дрвена грађевина. Средином XVII озидана је каменом.

3 Велики везир Мехмед-паша Соколовић је данима од војске крио султанову

У време Сулејмана Законодавца јасно се видео покушај султана да „праведно” влада својим поданицима. Напредак и богатство поданика омогућили би богатство државе. Зато је Сулејман I издавао указе о „спровођењу правде” и слао поверенике да тајно обилазе провинције и увере се какво је стварно стање у њима.

Селим II (1566-1574) је запамћен као неугледни наследник оца. Наш народ га је запамтио као „крвника, блудника и винопију”. Положај раје се у време његове владавине погоршао. Држава је повећавала старе и уводила нове порезе. Беглербегови су то користили да за себе пљачкају народ. Дажбине које је давала раја од средине XVI века постајале су све теже, а харачлије које су их сакупљале све насилније и омраженије. Закони се нису поштовали, а имовина државе и обичних људи је отимана. Нередовно плаћање државних службеника је довело до повећања њихове поткупљивости, а покрајински управници су делили тимаре својим пријатељима и онима који плате упркос томе што су знали да те „тимарлије” немају намеру да буду султанови војници.

Обесправљени и угрожени сељаци су напуштали своја села и прелазили у Хабзбуршку монархију и Венецију. Надали су се да ће више правде за себе наћи тамо. Други су пољопривреду заменили сточарством и склонили се од насилних спахија и представника државе у сигурније планинске крајеве. Повећала се површина необрађене и запуштене земље.

Османлије су имале успеха у ратовима. У августу 1571. освојили Кипар, а после Улцињ, Бар и Будву. То је убрзало стварање савеза против султана. Тако је створена Света лига, то јест савез Венеције, папе и Шпаније против Османлија. Османлијска флота је у октобру 1571. доживела тежак пораз код Лепанта (близу Коринта) од флоте Свете лиге којом је заповедао дон Хуан Аустријски. Ту победу код Лепанта европске државе нису могле да искористе, јер је османлијска копнена војска остала надмоћна. Залагањем Мехмед-паше Соколовића обновљена је османлијска флота и 1574. освојен је Тунис. Обнова флоте је показала привредну снагу Османлијског султаната, али је однела много новца.

Почетком XVII века престала су велика освајања. Учествовање у ратним походима доносило је спахијама све мање добити, а све више трошкова и несигурности. Спахије су желеле више прихода, и почели су више пљачкати и лично угрожавали своје сељаке. Све више спахија од краја XVI века је откривало да је лакше и мање ризично пљачкати ненаоружане и од средишње власти незаштићене

смрт. Објавио је да је трон упражњен тек када је до Београда дошао његов таст и Сулејманов син Селим II.

сељаке у својој земљи, него у ратним походима пљачкати неку страну земљу. То насиље је имало и верски и национални карактер. У ово време 1574. први пут у већој мери се спомињу злочини и масовна убијања Срба хришћана на подручју Призрена, Пећи, Ђаковице и Скадра која су у „миру” починили Албанци муслимани.¹

Крајем XVI века „свемоћни” султан наилази на све већу непослушност. Спахије су почеле да избегавају ратне походе. Крајем XVI века избегавање спахија да се одазову у рат попримило је велике размере, а почетком XVII века се дешавало да се око половине спахија не одазове на позив султана да крену у рат. Према проценама, број спахија у време Сулејмана I се повећао на око 88.000, а почетком XVII века смањено на око 45.000.

Супротно томе, растао је значај јаничара и других плаћеника. Крајем XVI века султан није био господар своје гарде јаничара, него је почео зависити од воље јаничарских старешина. Смењивање султана за јаничаре је било извор ванредних прихода. Приликом доласка на престо султан је давао „бакшиш” (поклон) јаничарима. Врхунац самовоље јаничари су показали 1622. када су се побунили и убили султана Османа II.

Број плаћеника је са 48.000 у 1566. порастао на 91.000 у 1609. Зато су расли и трошкови за плаћање војске. Султан Мурат IV (1623-1640) је број јаничара смањено на око 60.000. Јаничари су се у XVII веку од војничке претворили у војно-политичку организацију која је имала пресудни утицај на избор везира, чак и султана. Зато су сами султани од почетка XVII века желели да јаничаре удаље из престонице. Пре су их слали у покрајине као послушне одреде да спроведу султанову вољу и учврсте ред, а у XVII веку су их слали из престонице да однесу неред.

Тако су се јаничари разишли по Османлијском султанату носећи насиље и самовољу. Користили су своје оружје да приморају занатлије и трговце да се „пословно удруже” са јаничарима. Сами јаничари су се бавили занатима и трговином уносећи неред и насиље у та занимања. Поред тога они су се женили (до владавине Селима I било им је забрањено да се жене).

Од почетка XVII века ратови без правог плена били су велики трошак за спахије и државу. Државни дефицит је стално растао. У време Кандијског рата (1645-1669) у Османлијском султанату се осећала велика несташица новца. Јаничари су се бунили због кашњења плата. У побуни јаничара султан Ибрахим I (1640-1648) је убијен 1648.

1 Ислам је брзо прихваћен код Албанаца и процењује се да је у XVI веку око половине Албанаца је било исламизовано.

Држава је морала увести ванредне порезе и озваничити систем продаје виших државних служби да би сакупила новац. Средином XVII века све више државних службеника своју службу добијало је поткупљивањем. Они су настојали да вршећи службу што брже и што више зараде изнуђивањем од становника који су им били подређени. Држава је ковала сребрни новац са више бакра, а мање сребра, а тако је падала вредност новца, то јест појавила се инфлација.

Неке спахије су спахилуке проглашавале за читлуке.¹ Од краја XVI века шири се читлучење (чифтлучење) које је било последица насиља појединаца. У XVII и XVIII веку земљу раје, сељака који су земљу обрађивали, преузимали су људи који нису били у положају раје. То су били спахије, трговци, занатлије, јаничари и улема. Они су најчешће приморавали рају да прода своју земљу и тако постане само радник на туђој земљи. Тако су спахије уместо условних поседа које су добијали за војну службу почели стварати велике наследне поседе. Део земље је претваран у читлуке и самовољним присвајањем напуштене земље. У ратовима се дешавало да раја буде побијена или побегне, а имања су остајала напуштена.²

У XVI и XVII веку дошло је до бржег развоја привреде Западне Европе у односу на Османлијски султанат. Османлијска привреда није производила довољно робе која би се могла продати на Западу. Мануфактурну робу са Запада морало се плаћати племенитим металима, а огроман прилив племенитих метала из Новог света у Европу довео је до пада њихове вредности. То је пратило и смањење рударске производње у Османлијском султанату. Склопљени су и неповољни уговори, тзв. „капитулације”.³ Са Француском прве капитулације су договорене 1536. године, али су правну снагу вероватно добиле тридесетак година касније. Крајем XVI и почетком XVII века одобрене су капитулације Енглезима и Холанђанима. Капитулације су омогућиле страним трговцима да под повољним условима тргују, али да буду судски подложни конзулима своје државе у Османлијском султанату. Османлијски султанат је имало мањкове и у трговини са Истоком (Кина, Персија и Индија).

1 За разлику од тимара, читлуци и рајинске баштине могли су се продавати, поклањати, мењати и наслеђивати.

2 Исељавања због насиља над сељацима или заразне болести (куга) су могли довести до изумирања и расељавања не само породица него целих села.

3 То су били уговори о обостраним трговинским олакшицама и правима страних трговаца.

Стварање Босанског пашалука и капетанија

Босански санџак је од свог настанка до нестанка био гранична покрајина Османлијског султаната. Одатле су полазили многи војни походи Османлија према суседима. Истовремено, Босна је била подручје на које су често упадале стране војске. У пограничном подручју Османлије су од средине XVI века стварале капетаније, војно-управне целине, са средиштем у некој значајнијој тврђави. Капетанима су биле подређене старешине већих и мањих тврђава, односно градова, кула и чардака. Капетаније су се из граничног појаса Босанског беглербеглука пренеле и у унутрашњост. Капетани су били подређени беглербегу Босанског беглербеглука, а не санџакбеговима.

И на подручју Босне током XV и XVI века османлијске власти су насељавале влахе сточаре, већином православно становништво из Херцеговине и Црне Горе. Како се ширила власт Османлија на северозапад и те територије су насељаване власима (Србима). Тако је подручје око Врбаса, Сане и Уне насељено претежно Србима.

У рату против Хабзбурговаца, Османлије су 1552. освојиле Вировитицу и Чазму, а око 1553. седиште санџака је пренето из Сарајева у Бања Луку. Та освајања су довела до стварања санџака са центром у Чазми, а после у Пакрацу. До османлијских освајања у Славонији су већином живели католици Славени. Османлије су опустошиле и то подручје, а после га насељавали својим поданицима из унутрашњости. Нарочито су насељавали влахе који су задржавали извесне повластице, али имали и војне обавезе као османлијски крајишници (обично су називани мартолоси). На челу влашких војних јединица, као ниже старешине, били су њихови кнежеви.¹

Око 1580. настао је Крчки, или Лички санџак са седиштем у Книну. Тада, 1580. створен је Босански беглербеглук. Настао је издвајањем из Румелијског беглербеглука: Босанског санџака, Херцеговачког санџака, Клишког санџака (створен 1537), Крчког или Личког санџака и Пакрачког санџака (створен 1557. као санџак Зачазма). Босанском беглербеглуку су припојени из Будимског беглербеглука Зворнички санџак (створен око 1480) и Пожешки санџак (створен око 1540). Први беглербег био је Ферхад-паша Соколовић. Он је управљао и војним и цивилним пословима у беглербеглуку, а одговарао је султану и његовом Дивану.²

1 Власи су плаћали умањени порез, филурију. Стражарили су на граници, учествовали у одбрани и походима Османлија у ближе непријатељске области.

2 Беглербег је имао свој диван (саветодавно веће), а велики број беглербегова и санџакбегова у Босни био је пореклом из Босанског беглербеглука.

Санџаци су се делили на нахије (управне области) и кадилуке (судске области). Кадије су (поред судских послова) били дужни да надгледају рад свих представника власти и о томе обавештавају султана. Ферхад-паша је 1574. именован за босанског санџак-бега.¹ Освојио је Кладушу и Цазин, а 1580. постављен је за првог пашу Босанског пашалука.² Седиште Босанског пашалука је било у Бања Луци, а од 1639. у Сарајеву.

Долазак Хасан-паше Предојевића на место управника у Босни 1591. обновио је веће нападе Османлија на Хабзбурговце. Хасан-паша је на реци Купи подигао Петрињу и користио је као полазиште за своје упаде у Хабзбуршку монархију. Чести испади османлијских акинџија из Босанског пашалука и упади ускока у њега доводили су и до померања границе. Када је Хасан-паша Предојевић освојио Бихаћ 1592 створен је Бихаћки санџак.

Дуготрајно напредовање Османлија у Хрватску је заустављено средином 1593. Тада је османлијска војска поражена код Сиска, а њен вођа Хасан-паша је изгубио живот са неколико хиљада бораца.

1 Пре тога је био клишки санџак-бега.

2 Ферхад-паша је био сродник Мехмед-паше Соколовића. Ратујући на граници са Аустријом, Ферхад-паша је стекао велики плен. Тако је могао да у Бања Луци изгради познату џамију Ферхадија и Бања Луку као средиште пашалука. Поред старијег дела тврђаве који је постојао у средњем веку, Ферхад-паша је изградио нову тврђаву на Врбасу. Ферхад-паша је 1588. премештен за управника Будимског пашалука.

3.

Борба Срба против Османлија од Дугог до Кандијског рата

Хајдуци и отпор Срба османлијској власти у време Дугог рата (1593-1606)

Од Маричке битке 1371. Срби су пружали отпор османлијским освајањима још неколико генерација. Дух отпора није нестао ни када су области у којима су живели Срби биле потпуно припојене Султанату. Као један од облика отпора османлијама појавили су се хајдуци. Одметници од османлијске власти, хајдуци су били уобичајена појава од XVI до XIX века у европским деловима Османлијског султаната. Сличне дружине одметника су постојале и у суседним областима (Угарска, Ердељ и Влашка). У време ратова, безвлашћа и повећаних притисака на рају растао је број хајдука са обе стране границе Османлијског султаната. Хајдуци су се чешће окупљали у дружине до 40 људи. Међу њима било је пљачкаша, насилника, али и бораца против власти Османлија. У неким планинским областима, хајдучија је постала начин „пљачкашког привређивања” дела становништва.

Хајдучке старешине су се звале харамбаше. Од Ђурђевдана до Митровдана харамбаше су водили своје дружине по пустим и слабо насељеним крајевима (шуме, планине, мочваре). Одатле су нападали на путевима трговце, порезнике, уопште богате људе, али су долазили у сукобе и са османлијским војницима. Хајдуци су отимали новац, оружје, одећу, жене и друго од Османлија,¹ али и од својих истоверних сународника. Зимом су се хајдуци скривали код људи који су називани хајдучким јатацима. Јатаци су хајдуке обавештавали о доласку Османлија и са хајдуцима делили хајдучки плен.

Слични хајдуцима били су ускоци. Они су за разлику од хајдука имали склониште изван Османлијског султаната, на суседној територији Хабзбуршке монархије или Венецијанске републике. Хајдуци и ускоци су се мешали са пограничним полуредовним државним војним јединицама.

1 Често се истичу отмице жена као начин женидбе хајдука.

Приморје од Котора до Ријеке у периоду од XVI до XVII било је подручје честих четовања ускока. Ускоци и хајдуци су у време рата могли створити велике ратне чете. Оне су бројале неколико стотина до неколико хиљада бораца. Борили су се против Османлија као полуредовне јединице Хабзбурговаца, Венеције, Влашке или самостално.

Насупрот хајдучким нападима на Османлије, које су подржавале Венеција и Хабзбурзи, пљачке на подручју хришћанских држава су биле кажњаване. Хајдуке нису могле искоренити строге казне јатака, мучења и убијања ухваћених хајдука и њихових харамбаша. У Хабзбуршкој монархији су ухваћене хајдуке чешће убијали вешањем, а Османлије су их набијале на дрвени колац.

Народне песме хајдуке приказују као осветнике и заштитнике хришћана.¹ Хајдуци су раји уливали наду да је могуће супротставити се османлијском насиљу, али и опомињали Османлије да за насиље могу бити кажњени. Из времена Дугог рата посебно је запамћен Старина Новак.

Четовање хајдука и ускока од XVI до XVIII века је нижи облик отпора хришћана Османлијама. Виши облик отпора Османлијама су били општи устанци народа на неком подручју. Пораз Османлија код Сиска 1593. био је повод да султан отворено уђе у рат против Хабзбурговаца. Отпочео је Дуги рат или Сисачки рат (1593-1606). У време Дугог рата дошло је до две веће побуне Срба против султана. На ове устанке Срба утицала су насиља представника османлијске власти према Србима, деловање хабзбуршких и папиних људи који су потицали устанак, али и нада у ослобођење.

Првих деценија после обнове Пећке патријаршије она је водила скоро проосманлијску политику. Слабљење Османлијског султаната, анархија и насиље отежали су сарадњу православног свештенства и представника османлијске државе. Поред тога у сукоб су водиле различите основне жеље. Османлијска држава је настојала да шири ислам и потисне православље, а православно свештенство је имало супротне жеље.

У време Дугог рата патријарх Јован Кантул (1592-1614) настојао је избећи већу неизвесност и сукоб. У преписци са папом писао је о могућности подизања великог устанка против Османлија и тражио је новчану помоћ за то. Папу је више интересовало може ли за тај новац да добије пристанак патријарха на унију. Патријарх и свештенство нису могли пристати на то.

1 Незаштићен и немоћан пред османлијским насиљима, Србин, припадник раје, често је хајдуке видео храбријим и поштенијим него што су они стварно били.

У Банату, на подручју уз полунезависни Ердељ, Срби су и пре Дугог рата хајдуковали и склањали се преко границе. Власи (из Ердеља) и Срби су почетком 1594. нападали Османлије у разним деловима Баната. Те борбе су у марту 1594. прерасле у велики устанак. Ердељски кнез, вазал султана, уверавао је устанике да се одметнуо од султана. Зато су га устаници прогласили за свог владара. Устаничке чете су опљачкале Вршац, а ослободили су Бечкерек, Тител и Бечеј. Тражили су помоћ од Ердеља и Хабзбурговаца, али помоћ нису добили. Ердељски кнез није се отворено сукобио са султаном.¹ Почетком јуна 1594. године устаници су победили војску темишварског беглербега Софи Синан-паше код Бечкереча, при томе погинуо је и Синан-пашин син. Устаници су ослободили и Липово.

Синан-паша је крајем јуна 1594. одбацио хабзбуршку војску од Острогона, који је она напала. Затим је сакупио већу војску и у јулу 1594. поразио устаничке чете и покорио Банат. Већина Срба устаника је побијена, а један од вођа устанка вршачки владика Теодор Тиводоровић је био ухваћен, коју су му гупили и убили га.

Према запису из манастира Свете Тројице код Пљеваља заповедник османлијске војске Синан-паша, да би се осветио побуњеним Србима и застрашио их, донео је из Милешеве остатке Светог Саве у Београд и спалио их. Спалио их је на узвишењу Врачар, а мисли се да се то догодило у априлу 1595.

Тада је дошло до одметања влашког кнеза Михаила. У његову службу је ступио Старина Новак (Баба Новак) 1595. Према сачуваним подацима он је био рођен у Поречу на Дунаву (око 1530). Пре ступања у службу влашког кнеза био је османлијски војник, а после хајдук. Прича се да су га Османлије ухватиле и мучиле. Том приликом повадили су му све зубе, али је он побегао из заробљеништва и појавио се у служби влашког кнеза. Постао је заповедник велике дружине од око 1.500 хајдука (Срба, Бугара, Влаха и др). Са својим хајдуцима Старина Новак је годинама успешно ратовао против османлијске војске и њихових вазала у Ердељу. Упадао је у Бугарску, источну Србију и Банат.² На крају су га противници ухватили код Клужа (Румунија). Платили су неким Циганима да га 1601. живог гуле, затим пеку, а тело је после набодено на колац.

Устанак Срба у Херцеговини, северозападно од Старе Црне Горе, покренуо је војвода никшићки Грдан 1596. године, али су Османлије и тај устанак угушиле.³ До одметања је дошло и у Старој

1 Он је преговарао и са царем Рудолфом II о заједничкој борби против Османлија, а истовремено султана уверавао да му је веран вазал.

2 Узимао је вредности и таоце од Османлија и Јевреја, а за њих је добијао откуп.

3 Грдан је наставио са покушајима одметања до смрти 1612. слао је писма у

Црној Гори, а када је скадарски санџак-бег покушао силом да наплати данак био је поражен 1604.¹

Мехмед III је кренуо 1596. према Прагу, седишту цара Рудолфа II (1576-1608).² Тада су Османлије освојиле Јегру на североистоку Угарске. Хабзбуршка војска је више пута опседала Будим и привремено освојила Пешту (1602-1604). Војске су пљачкале и уништавале становништво противника, а ређе и оно које је живело у њиховој држави. Рат је исцрпео привреду обе државе.

У време Дугог рата хабзбуршки заповедници из Војне крајине водили су преговоре са власима на османлијској територији. Обећања која су им дали утицала су да дође до масовних пресељења у Славонију (1597-1600) и Хрватску (1600-1605). Наследник надвојводе Карла II Штајерског, надвојвода Фердинанд II издао је заштитно писмо са повластицама за влахе који су дошли у Славонију 1597.³ Тим писмом обећа је слободу од „терета и работа” у замену за војну службу Хабзбурзима. Оним који су долазили у Хрватску надвојвода Фердинанд II обећао је „ускочке слобоштине”. Број досељеника је био велики. Процењује се да су десетине хиљада „влага” тада прешле из Османлијског султаната. Власти су њих насељавале и на опустеле поседе феудалаца. Са османлијске територије, из манастира Ораховице (доња Славонија), 1595. прешао је и православно епископ Василије у Марчу. Марча је постала важно верско седиште православних Срба у хабзбуршкој Славонији.

Дуги рат је завршен миром султана Ахмеда I (1603-1617) са Рудолфом II на ушћу Житве у новембру 1606. Успостављена је равнотежа и Хабзбурговци су од тада престали да плаћају данак султану који су плаћали од 1547. Границе су нису мењане, а Дугим ратом се завршио период Османлијских освајања у Европи.

Главни задатак ускока је био да се боре против Османлија, али су они понекад упадали и на подручје Венеције. Хабзбуршке власти су имале користи од ускока и биле су спремне да затворе очи пред неким од њихових злочина.⁴ До већих сукоба Венеције и ускока из Хабзбуршке монархије дошло је крајем XVI века, када је Венеција почела да на својим бродовима превози османлијску робу у намери да је тако заштити од ускока. Венеција је тражила да ускоци буду уклоњени из Сења. Ти сукоби Сењана са Венецијанцима су трајали са прекидима од 1573. до 1617. Борећи се против ускока, Венеци-

Италију тражећи оружје за устанак.

1 Око 1610. у ужој Црној Гори је старешина, војвода и спахија, био Вујо Рајчев.

2 Угарски краљ Рудолф I био је цар Рудолф II у Светом римском царству од 1576.

3 Надвојвода (од 1590) Фердинанд II је постао цар Светог римског царства 1637.

4 Ускоци на хабзбуршкој територији су имали мале плате као и други крајишки војници, а више су добијали отимањем у нападима на Османлијски султанат.

јанци су 1615. бродовима затворили Сењ и хрватско приморје. Венецијанске захтеве да Хабзбурговци уклоне ускоке а тако омогуће слободну пловидбу, подржао је и папа. Миром у Мадриду 1617. Хабзбуршка монархија је пристала да пресели своје ускоке дубље у Хрватску (око Оточца и у Жумберак).

Законско уређење Војне крајине у Хабзбуршкој монархији

Заједнице православних „влаха“ насељавале су се првенствено на деценијама пљачкана и напуштена подручја у Славонији и Хрватској. Хрватски племићи и загребачки бискуп (најзначајнији велепоседник у Славонији) то насељавање у време Другог рата нису ометали. На насељавање су гледали као на привредно оживљавање, а договоре и повластице досељеника као привремене. После рада они су од влаха тражили да феудалце и бискупа признају за господаре и дају нека од феудалних давања. Власи су тврдили да су насељени уз договор као војници и да су владару дужни да дају само војну службу. Одбијали су да признају права хрватског бана и сабора. Ратно веће у Грацу и његови војни команданти у Војној крајини, већином феудалци из Штајерске, потврдили су да власи говоре истину.¹

У то време је надвојвода Фердинанд II, који је постављен 1617. и за владара Чешке, у намери да наметне немачки језик и католицизам у Чешкој, покренуо дуготрајни верски рат.² Од 1619. Фердинанд II је био немачки цар и краљ Угарске. Тако је држао све земље аустријских Хабзбурговаца до смрти 1637.

У години када је војнички поразио побуњено чешко племство 1620. године, Фердинанд II донео је одлуку и да се Срби крајишници узму од војне власти и подреде хрватско-славонском племству. Одлука Фердинанда II да се Срби крајишници подреде хрватско-славонском племству, после оклевања, прочитана је власима 1623. године на једном збору у Ровишту (Славонија). Власи су били огорчени. На збору су се заклели да ће радије погинути него се потчинити поповима и феудалцима.

Рат Фердинанда II са протестантима није се завршио 1620. победом у Чешкој. Напротив, рат се проширио у Светом римском царству, а умешале су се и друге европске државе. Фердинанд II је морао да води рат са протестантима у Немачкој. Због тога је желео избећи сукоб и са побуњеним власима.

1 Од почетка XVIII века и Ратно веће у Грацу је било под Ратним већем у Бечу.

2 Изборна Краљевина Чешка, у којој су били бројни протестанти, се побунила против Фердинанда II. Тако је почео Тридесетогодишњи рат (1618-1648).

Односе је погоршала појава да су и Хрвати сељаци у XVII веку кренули према граничном подручју. Све више католика кметова напуштало је имања својих феудалаца и бежало на подручје Војне крајине. Хрватско-славонски сабор је протествовао против тога што су одбегле кметове крајишки капетани претварали у војнике крајишнике.¹ Хрватско-славонски сабори су доносили одлуке о стављању „влаха” у положај кметова и стварали комисије које те одлуке нису могле оживотворити. Ни покушаји да бар католици признају да су зависни од феудалаца нису били успешни. „Власи” и православци и католици су јединствено одбијали да прихвате погоршање свог положаја. Владар је морао да се определи како да се свађа разреши.

Крајем 1630. настали су Влашки статутути за влахе између Драве и Саве (Вараждински генералат). Они су писмено уредили положај влаха и њихову аутономију. На челу сваког села је био кнез, а биран је сваке године на сеоском збору. Свака од три капетаније (Крижевачка, Копривничка и Иванићка) имала је свог великог судију. Судију су бирали влашки кнежеви, а потврђивао генерал. Хапшења су вршили кнежеви, а судија је вршио истрагу и судио у грађанским споровима. За озбиљнија дела против закона судили су војни судови. Статутима је одређено да се сви мушкарци старији од 18 година одазову на позив генерала (6-7.000 војника). Били су обавезни да без плате ратују две седмице у Османлијском султанату. Питање власништва над земљом на коју су насељени власи није било решено. Хрватско-славонски сабори су наставили да доносе одлуке у којима траже укидање српских привилегија. Сукоб је трајао до XVIII века, када је сва крајишка земља проглашена за царско лено.

Средином истог XVIII века царица Марија Терезија је издала „крајишка права” по којима су смањена права граничара. Крајишки кнежеви су постали помоћни органи војних власти за мање важне послове. Истовремено уједначено је уређење Вараждинског и Карловачког генералата.

Власи су били изложени злоупотребама. Њихове старешине војводе и велики капетани три капетаније изнуђивали су нека давања. Због кршења привилегија и претераног терања влаха на градњу објеката за одбрану избила је побуна 1658. После је дошло

1 Тада су око трећину становника у Вараждинском генералату чинили католици. Бољи друштвени положај Срба у Војној крајини је код дела Хрвата у Хрватској стварао завист. Уз то део хрватског племства и католичког свештенства је у Србима у Војној крајини видео отимаче земље. Срби су знали да су позвани и да им је такав положај обећан од Хабзбурговаца и њихових официра. Поред тога веровали су да су војнички одбранили земљу на коју су насељени. Свађе су стварале мржњу и сукобе са економско-верском позадином.

до побуне 1665-66. у којој је као вођа био и крижевачки велики судија. Вође побуне су 1666. побијене, а цела села су уништавана. У Бечу је настало мишљење да српске привилегије треба још смањити а српског епископа и калуђере удаљити од границе. Од тада положаји великих судија нису попуњавани, а капетани су преузели целокупно судство и све важније управне функције. Војне власти су приморавале православце и да пређу у католичанство, уз објашњење да је то једина исправна вера и вера владара.

У другој половини XVII века у Хрватској крајини власи су по бројности били изједначени са старим становништвом. Главна заповедничка места у њој су припадала домаћим феудалним породицама (Зринским и Франкопанима), а не страним феудалцима. Од 1626. до 1652. карловачки генерал је био Вук Франкопан. Да би били примљени у оне који добијају плату власи у Хрватској крајини су морали пристајати да заповедницима дају „дарове”. Део тих дарова се претворио у стална давања, а део остао као подмићивање.

Од 1606. до 1683. деценијама није било већих војних сукоба. Наставили су се само мањи пљачкашки упади. Дуг период примирја утицао је да и у Хабзбуршкој монархији и у Османлијском султанату дође до запуштања крајишких утврђења.

Унија и прелазак у католичанство у Хабзбуршкој монархији у XVII веку

Са православним досељеницима долазили су православни свештеници и монаси и подизали цркве. Преласком хиљада православнаца на скоро опустела подручја од којих је настала Војна крајина повећани су верски неспоразуми. Хабзбурговци су мислили да је једино исправно веровање Католичке цркве. Зато су државни службеници и војне старешине већином били католици. Они су подржавали верске напоре католичких бискупа и попова да православне Србе преведу у „спасоносно” католичанство. Стално су позивани православци да пређу у католичанство или да задрже своје обреде, али признају папу као врховног верског старешину, тј. да прихвате „унију”.

Први српски епископ који је признао унију био је Симеон. Њега је 1607. за епископа у Ђуру поставио грчки архиепископ Козма. После тога, Симеон је признао за верског старешину пећког патријарха Јована. Симеона је патријарх Јован поставио за првог епископа ускочке, „вретанијске” или марчанске епархије. Тако је створена епископија за Србе који су били у деловима западне Угарске и

Хрватске под влашћу Хабзбуршке монархије. Симеон Вретанијски је био изложен притисцима католичког свештенства да призна папу као верског старешину. За добијање царске потврде о свом верском звању и праву да користи поседе Марче, он је пристао да прихвати унију. Симеон је отишао у Рим, где га је папа поставио за бискупа и опата Марче 1611. Од католичких власти тада је добио одобрење да обнови разрушени манастир Марчу и ту постави своје бискупско седиште.

Тада се епископ са седиштем у Марчи нашао у скоро немогућој ситуацији. За хабзбуршког владара и католичко свештенство он је морао бити унијат, а Србе крајишнике Пећку патријаршију морао је бити православац. Српски епископи у Марчи, у којој су чуване и потврде привилегија крајишника, настојали су у XVII веку да и једну и другу страну задовоље и да постигну да их за епископе рукоположи и пећки патријарх. Притисци представника хабзбуршких државних и војних власти да се православни становници преведу на унију, довели су 1671. до наредбе да се манастир преда унијатима. Тада су унијати трајно преузели Марчу.¹

После смри патријарха Јована Кантла у Итанбулу,² 1614. пећки патријарх је постао Пајсије. Он је био из Јањева а пре избора за патријарха био је новобрдски митрополит. У време његовог патријарховања, унији је су били наклоњени цетињски владика Мардарије и његов калуђер и наследник Висарион. Мардарије је настојао да придобије и патријарха за склапање уније. Пајсије је успоставио везе са Русијом и улагао труд да се обнове запуштене црквене грађевине и његује фрескосликарство. У време његовог дуготрајног патријарховања живописано је десетине цркава и манастира. Пајсије није само сакупљао књиге и давао да се преписују, него је и писао. У Далмацији у манастиру Крка по одобрењу патријарха Пајсија и дабробосанског епископа почела је 1615. са радом Богословија за образовање свештеника.

Пајсије је радио и на поправљању односа са османлијским властима, који су погоршани у време патријарха Јована. Године 1647. Пајсије је имао незгоду и од последица убода бивола умро је.

1 Док је папство у првој половини XVII века настојало да унијом преведе већи број православаца у католичку веру у Хабзбуршкој монархији, део католика у Црној Гори, Херцеговини и другде у Османлијском султанату прешао је у православље и ислам.

2 Претпоставља се да је његова преписка са папама била сувише за Османлије и да су га убили када је дошао у Истанбул.

Оџаклук-тимари и самовоља у Босанском пашалуку

На подручју Босанског беглербеглука нарочито бројни и утицајни били су спахије домаћег словенског порекла. Њих је са Османлијама повезивао ислам, а са Србима матерњи језик. Домаће спахије (аге и бегови) су деценијама бранећи границу од напада из суседних хришћанских држава обликовали свест себи и о свом значају. Када је изгинуо велики део угледних босанских спахија предвођених беглербегом Хасан-пашом Предојевићем код Сиска средином 1593. године, босанске спахије су од Дивана затражили да њима призна право да се тимари наслеђују у породици, у оџацима. Султан је то одобрио ферманом. Тако се после смрти босанског спахије његов тимар додељивао његовим сродницима (синови, браћа и рођаци) који живе у његовом оџаку.¹

То је ојачало самосталност босанских спахија према покрајинској и средишњој власти. Они су држали већину капетанија и агалука у Босанском пашалуку. Звање капетана се углавном наслеђивало у породици, али било је потребно и именовање од султана на тај положај. Средином XVII века Босански беглербеглук је имао највећу површину, а после Кандијског рата (1645-1669) је изгубио део територија у Далмацији. Установа капетанија се у XVII веку проширила на све области Босанског пашалука. Растао је и значај капетана.² У време опадања Османлијског султаната, капетани су осим војне власти, преузели и политичку управу над капетанијама.

Током XVIII века већа ајана, угледних људи, стицала су све већи утицај на управу у беглербеглуцима. Босански беглербегови су на саветовања на свом двору у ајанска већа позивали капетане.³ Капетани (ајани) су дуго уживали подршку Дивана, јер их је повезивао заједнички циљ одбране границе Османлијског султаната.

Јаничарска организација од XVII века доживљава важну промену. Све већи број муслимана из Босанског пашалука добровољно је одлазио у јаничаре. Сиромашно становништво је тако обезбеђивало сигурне приходе. Ускоро је велики део муслимана из градова (трговци, занатлије) Босанског пашалука припадао јаничарима. Диван то није спречавао и Босански пашалук се испунио десетинама хиљада нових јаничара. Девширма је постала непотребна, али нови јаничари су били мање поуздани.

1 Ако би носилац права на тимар одбио да испуњава обавезе према султану или био осуђен за издају, та породица би изгубила право на тимар.

2 Међу босанским спахијама издвајале су се капетанске породице (Куленовићи, Церићи, Џинићи, Градашчевићи).

3 Капетани су били већина ајана у беглербеговом већу.

Противно султановом ферману који је озаконио оцаклук-тимаре, намесници у Босни су те тимаре давали и другим особама. Високи положаји у покрајинској управи Османлијског султаната су се почетком XVII века добијали само подмићивањем Порте. То је главни разлог што су се управници у Босанском пашалуку брзо смењивали. Они су настојали да што брже и што више опљачкају становништво покрајине која им је поверена на управу.¹ Војводе су своје положаје продавале другим лицима. Кадије су митом добијале кадилуке доживотно. Самовоља је била таква да су босански беглербегови почињали нападе на Хабзбурговце и Венецију без одобрења средишње власти. Слично су поступали и крајишки капетани и аге.

Притисак злоупотреба трпели су хришћански сељаци, али се нису могли успешно супроставити беглербеговој војсци спахија, јаничарским посадама у утврђењима и војсци коју су сакупљали капетани по капетанијама.

Срби у венецијанској Далмацији до друге половине XVI века

Од 1420. Венеција је имала власт на уском приморском појасу Далмације и Боке Которске. На том подручју поред већине католика било је значајан део православаца.² Венецијанска влада је 1575. процењивала да у њеној Далмацији живи преко 51.000 људи, а да су православци четвртина, тј. Преко 13.000. Велики број православаца је био у Боки Которској. Најзначајнији градови у венецијанској Далмацији били су Задар, Шибеник и Сплит. Главни венецијански управник за Далмацију био је генерални провидур (проведитор). Он је из Задра надгледао војску, управу и судство. Генерални провидур, а у већини и кнежеви, су бирани од стране венецијанског Сената. Становништво се делило на племство, пучане и сељаке. Само је племство могло да учествује у градским управама.

Градске општине у Далмацији имале су као најзначајнијег управника кнеза. Паштровић су поред права да бирају свог кнеза, кога је Венеција потврђивала, имали судску самоуправу од 1423. године, али су морали ратовати за Венецију на приморју од Скадра до Боке Которске.

1 О унижењу беглербеговског положаја говори и случај Хасан-паше, који је када му је јављено да је смењен и осуђен на смрт крио се по Сарајеву, а затим побегао и у шуму средином тридесетих година XVII века.

2 Венецијанци су језик Хрвата и Срба називали „илирским“, а и римокатоличка црква је употребљавала име Илири за Јужне Словене од краја XV века.

У самој Венецији од почетка XV века значајно се повећао број православних Грка. Они су се досељавали из пословних разлога и склањајући се са подручја која су била узнемиравана од Османлија. Грци у Венецији су створили своју православну општину, а у њој су били и Срби који су живели у Венецији. Власти дуго нису одобравале градњу православне цркве у Венецији, а када је била проглашена унија у Флоренци (1439) говорили су да постоји само једна законита католичка црква. Грцима је допуштано да буду тзв. Унијати.¹ Упорност православних Грка довела је до тога да су у првој половини XVI века венецијанске власти допустиле да изграде православну цркву у Венецији, али и тада уз услов да формално изјаве да су католици. Од 1577. филаделфијски епископ је, по одобрењу васељенског патријарха, преместио своје седиште у Венецију. Од тада Венеција је тражила од православаца у Далмацији да њега признају као свог верског старешину, тј. епископа венецијанско-далматинског.

Од почетка XVI века сачувани су захтеви католичких свештеника из Далмације у којима су од власти тражили да се забрани рад православних свештеника на „подручју Католичке цркве”. Православни Срби у Далмацији имали су помоћ из суседних српских епископа у Османлијском султанату. После обнове Пећке патријаршије (1557) православни Срби у унутрашњости Далмације, на османлијској територији, били су под верском влашћу дабробосанског епископа. Сачувани су подаци да су дабробосански митрополити од друге половине XVI века рукополагали православне свештенике у венецијанској Далмацији и посећивали Далмацију.

Кандијски рат и Срби

Венеција је господарила Критом од IV крсташког рата 1204. Он је био значајно упориште за њену трговину на источном делу Средоземног мора. Султан Ибрахим I је почео рат против Венеције са намером да преотме Крит и тако повећа своје приходе 1645. Дуготрајне борбе вођене су за главно упориште Венеције Кандију (данашњи Ираклион) на северу Крита. Одатле и име Кандијски рат.

У току овог рата значајне борбе су вођене и на граници Венеције и Босанског беглербеглука. Босански паша је упао у Далмацију и освојио Новиград, Османлије су опљачкале подручје око Задра и Шибеника 1646. Венеција је обећањима приволела становнике кра-

1 То је значило да могу имати грчки обред и богослужења на свом језику, али да морају признавати верску власт папе.

јине између Цетине и Неретве да се одметну од султана и признају њену власт. На почетку рата, велики број хришћана (католика и православца) прелазео је из Босанског пашалука на венецијанску територију. Венецијанци су од њих стварали ускочке чете.¹ Харамбашама највећих чета Венеција је давала звања својих капетана и плату, а главном заповеднику ускока сердару, кога су бирале харамбаше, поред плате давали су и кућу у Задру. Чете су са територије Венеције продирале до Травника и Скопља. Рат су водили највећим делом домаћи становници из Далмације, Босне и Црне Горе.

Када је освојила Островицу Венеција је потиснула Османлије са обале. Почетком пролећа 1648. Венецијанци су, уз велико учешће хајдука, приморали Османлије да им предају и Клис. Венецијански ускоци из Далмације које је водио харамбаша Вук Мандушић у једном походу дошли су до Кључа на Сани, а средином 1648. у новом сукобу у Далмацији, Мандушића су убиле Османлије и однели у Книн његову главу. Следеће 1649. Далмацију је пустошила куга.

Када је Венецији у Кандијском рату требала већа подршка Срба, она је попуштала и према православљу, чак толико да су 1648-49. у околини Задра привремено уступљене две католичке цркве за православно богослужење. У то време племена у Црној Гори су покушала да одбаце власт султана и приђу Венецији (1648-49). Од избеглих Херцеговаца и Црногораца Венеција је на подручју Боке Которске за одбрану од Османлија организовала стотине хајдука.

Средином 1656. османлијска флота је поражена код Дарданела и дошло је до панике становништва у Истанбулу. Смењен је велики везир а то место је заузео Албанац Мехмед-паша Кеприли (Ћуприлић). Следеће, 1657. Османлије су поразиле венецијанске бродове и тако уклониле препреку за пловидбу код Дарданела. Исте 1657. узалуд су нападали Котор.

У последњим годинама Кандијског рата у Далмацији су вођени мањи погранични сукоби. Масовно учешће народа у борби против султана на широком подручју имало је и карактер ослободилачког устанка народа.²

Порта је појачала притисак и на Српску цркву. Од средине XVII века за српске манастире су уведене већа давања султану. Са Цетиња је педесетих година био протеран владика Висарион јер је

1 Венеција је мали број Срба у другој половини XVII века населила и у Истру.

2 О стању нереда сведочи Евлија Челеби. Пише да је био у „шехеру Манастир“ (данас Битољ) када је велика чета која је бројала око 500 хајдука упала у безистан 1661. Даље пише да се нико није усудио да се супростави хајдуцима који су били наоружани пушкама и топовима.

одржавао Дивану сумњиве везе са Италијом. Патријарха Гаврила су Османлије оптужиле да је приликом боравка у Русији 1654. припремао устанак против султана. Зато су Османлије подржале избор новог патријарха Максима, а затим су Гаврила обесили 1659. у Бурси.

У време Кандијског рата и у вези са њим настао је већи део хајдучких народних песама. Опеване су ускочке вође (Илија Смиљанић, Стојан Јанковић, Бајо Пивљанин). Стојан Јанковић (син сердара Јанка Митровића) је враћајући се из једног пљачкашког похода, био ухваћен од Османлија почетком 1666. Као значајан заробљеник послат је султану.¹ Јанковић је после четрнаест месеци успео да побегне из Истанбула. О том догађају убрзо је испевана народна песма. Стојан Јанковић је ратовао у пограничном подручју до погибје 1687. У рату је славу добио и харамбаша Бајо Николић Пивљанин као вођа хајдука који су бранили Боку Которску.² И на османлијској страни опеване су вође чета (Мустај-бег Лички, Хрњица Мујо и други).

Када је француски краљ Луј XIV (1643-1715) у рату помогао републику Венецију, султан је поништио трговачки уговор (капитулације) са Французима. Кандијски рат је завршио везир Ахмед-паша Кеприли освајањем Кандије 1669. године, а Венеција је на Криту задржала три мале тврђаве до 1715. Венеција је у Далмацији добила проширење. Задржала је Клис, Биоково и Пољице. Османлије су седиште Клишког санџака преместиле у Ливно, а у Црној Гори и Брдима, као начин да се племена приморају на већу послушност султану, почели су држати таоце.

После Кандијског рата велики везир Фазли Ахмед-паша Кеприли је преуредио османлијску војску смањујући значај јаничара. Неколико година после Кандијског рата митрополит дабробосански Христифор је обишао манастире Крку, Крупу и више других православних храмова у Далмацији (1673). Тада је рукоположио двадесетак свештеника.

Дубровник у XVI и XVII веку

Од 1442. Дубровник је султану слао „годишњи поклон” од хиљаду дуката. Заузврат, султан је Дубровчанима допуштао да тргују

-
- 1 У пљачкашким четовањима на граници противници су убијани. Обе стране су често главе убијених противника одсецале као доказ победе и јунаштва. Део противника, њихових жена и деце је одвођен као робље. Они су служили победника који их је заробио или су продавани. Поражени су одвођени као робље и због тога да се за њихово ослобађање добије откуп од породице.
 - 2 После Кандијског рата живео је неко време у Задру као један од вођа ускока.

на пијацама у Османлијском султанату, али се није мешао у дубровачке унутрашње послове у граду, њихове трговачке и друге везе. После Мохачке битке 1526. Дубровник је остао без врховног владара. Дубровачка република од тада је била вазал Султаната.

XVI и XVII век је био период највећег економског развоја за Дубровник. Дубровник је имао своје трговачке насеобине у значајном броју османлијских градова а његова копнена трговина је у XVI веку била највећа. Дубровчани су били значајан посредник у размени робе између Европе и Османлијског султаната. Због појаве конку-ренције опадање трговине Дубровника почело је крајем XVI века. Тада је Венеција престала да спречава градове у својој Далмацији да имају већу трговину са Османлијама. Првенствено је почео развој Сплита као трговачког средишта.

Касна ренесанса се на источној обали Јадрана најјаче осетила у Дубровнику који је у XVI и XVII веку доживео и културни процват. У XVI веку стварао је, најпознати писац из Дубровника, Марин Држић.

Превага Словена у Дубровнику (најкасније од XV века) и истраживање прошлости утицали су да се у републици развије свест о „словенској нацији”. Народни језик у Дубровнику је називан „словинским”. До тога је дошло под утицајем Романа који су најчешће употребљавали опште име Словени за Србе који су живеле у копненом залеђу града. Под утиском те свести стварали су у XVII историчар Мавр(о) Орбин(и) и најпознати дубровачки песник Џиво Гундулић. То „словинство” сусрећемо и код познатог научника Руђера Бошковића (вероватно рођеног у српско-италијанском браку) из XVIII века. Каснији покушаји да се ови „Словени” сврстају само у Хрвате или само у Србе вероватно су нетачна сужавања њихове националне свести.

У време Кандијског рата Дубровник је задржао право да се преко његове територије тргује. Зарађене стране, Османлијски султанат и Венеција, али и други градови из Италије, наставили су да размењују робу преко Дубровника. Како би могао несметано трговати, Дубровник је покушавао да одржи неутралност у сукобу.

Са друге стране, Венецијанци су од почетка сукоба допуштали својим морнарима са подручја Боке Которске да пљачкају дубровачке бродове. Венецијански хајдуци су прелазили преко територије Дубровника и упадали у Босански пашалук. Дубровчани су се жалили Венецији и провидуру у Задру тражећи да спрече пљачке, и увлачење Дубровника у сукобе, али то није довело до трајнијих прекида пљачкања. Напротив и Османлије из Босанског пашалука су почеле пљачкати дубровачке територије, па су се Дубровчани морали жалити и Дивану.

Пред крај Кандијског рата, 6.4.1667. земљотрес је разорио Дубровник и Котор. Земљотрес је изазвао пожар који је данима пустошио Дубровник. Пред земљотрес Дубровник је имао око 6.000 становника. Између трећин и две трећине становника је погинуло, а међу њима кнез и половина племства у Дубровнику. Разарање и пожар су били праћени и масовним пљачкањем у коме су учествовали многи од дубровачких сељака и плаћеника који су чували град од Османлија из залеђа.

Диван је затражио да се преда султану имовина Дубровчана који су погинули без наследника. Дубровачки преговарачи су морали уложити знатан напор да Диван одустане од тог захтева. Град се није потпуно опорављао од разарања у априлу 1667. Од тада је Дубровник престајао бити велико привредно средиште.¹ Тада се Дубровник почео претварати у безначајни град у сени „великих” успомена.

¹ У другој половини XVII века у Београду је у једној улици била колонија са 20 до 30 Дубровчана. Она је опустела у време аустријског освајања 1688.

4.

Велики бечки и Морејски рат

Отпор Хабзбурговцима у Угарској и повод за рат

Када је Дворски ратни савет Аустрије послао војску у Ердељ, и одбио захтев султана да је овуче почео је нови рат 1661. Велики везир Ахмед-паша Кеприли је продро у северну Угарску и Моравску. Хабзбурговцима су успели створити савез против султана и уз помоћ ојске немачких кнежева (Рајнска лига) почетком 1664. продрети на југ до Печуја и Осека. Ахмед-паша Кеприли је кренуо према Бечу рушећи тврђаве до којих је долазио. Отпочели су преговори и договорен мир, а тада је јављено да је Кеприли доживео пораз у августу 1664. код Светог Готхарда од Монтекуколија. Мировни уговор је потписан а према њему Хабзбурговци су се обавезали да повуку своје трупе из Ердеља и признају султанову врховну власт над њим.

Разочарење таквим миром у Угарској је било велико. Незадовољно племство је неколико година стварало завере за свргавање Хабзбурговаца. У договоре против владара је умешан и бан Петар Зрински. Завереници су очекивали помоћ Османлија и нудили да прихвате њихов протекторат само да замене власт Хабзбурговаца над Угарском. После више година припрема устанак није покренут.

Касније, Петар Зрински обновио је завереничке планове, уз подршку Фрање Франкопана и Ференца I Ракоција, крајем 1669. послати су преговарачи да потраже подршку од Османлија, али Хабзбурговци су сазнали за припреме побуне. Побуна је угушена пре него је стварно почела.¹ За умешаност у заверу оптужен је марчански епископ Гаврило Мијакић. Он је 1670. одведен у затвор,

1 Франкопан је сазвао сабор у Туропољу, где је покушавао да пред племством оправда савез са Османлијама. У марту 1670. каловачки генерал Херберштајн је разбио у Банској крајини Франкопанову чету. Петар Зрински је покушао да истовремено тражи помоћ од Османлија на једној страни, а на другој преговарао је са Бечом о добијању положаја карловачког генерала и амнестији. То није успело и цар га је сменио са места бана. Упутио је проглас којим је именовао два нова бана. Ономогућени да стварно подигну побуну, Зрински и Франкопан су се предали и молили за опроштај. После су осуђени на заплону имовине и смрт. Ференц Ракоци је сачувао живот плативши Хабзбурговцима огроман откуп.

где је касније умро. После тога за епископа је царском одлуком 1671. постављен први прави унијат Зорчић. Због тога је дошло до побуне калуђера и крајишника. Они су одбијали признати унијату као епископа и на подручју Марчанске епископије почели су стварати нову (Лепавинско-северинску) епископију.

После завере, Леополд I (1657-1705) је одлучио да укине аутономију Угарске и не сазива њен сабор, али у северној Угарској отпочеле су вишегодишње борбе против Хабзбурговаца. Леополд I је попустио и сазвао угарски државни сабор 1681. Један од најбогатијих племића из Ердеља Имре Текели, незадовољан што је краљ одбио да га именује за главног капетана Горње Угарске, од 1682. обновио је борбе против Леополда I. Побуњени гроф Текели је понудио савез Османлијама. Мехмеду IV (1648-1687) је та понуда одговарала и он је признао Текелија за владара западне Угарске. Ердељски кнез Михаљ Апафи I, султанов вазал, одлучио је да се не меша у сукоб који се спремао против Хабзбурговаца.

Почетак рата, опсада Беча и порази Османлија до 1690.

У фебруару 1683. Мехмед IV је објавио рат Хабзбурговцима, а у априлу је послао војску са великим везиром Кара-Мустафом из Једрена према Подунављу и Бечу. Та војска се процењује на око 200.000 особа, али је половину могло чинити неборачко људство и разни пратиоци. Османлије су помагали Татари са Крима и аутономне покрајине Влашка и Молдавија.

У то време Леополд I закључио је уговор о великој војној помоћи са пољским краљем Јаном III Собјеским, али није имао времена да сакупи војску за одбрану Мађарске, за место пружања главног отпора морао је изабрати Беч. Седам дана пре доласка Османлија Леополд I је из Беча побегао је у Линц.

14.7.1683. Кара-Мустафа је стигао до Беча и почео опсаду. Јан III Собјески и Карло Лотариншки су сакупили око 70.000 већином пољских војника и дошли до Беча. Тако се 12.9.1683. догодила битка у којој су Османлије доживеле пораз и изгубиле око 10.000 војника. Леополд I је понудио мир, али га велики везир, који се повлачио, није прихватио. Опсада Беча је пресудни догађај у рату од 1683. до 1699. и рат се зато зове Велики бечки рат.

Хабзбуршко-пољска војска је гонила Османлије и у октобру 1683. ослободила Естергом (Острогон). У децембру 1683. султан Мехмед IV је наредио да Кара-Мустафа буде убијен.

Вести о поразу султанове војске довеле су до велике побуне хришћана у октобру и новембру 1683. у северној Далмацији. Побуну су предводили ускоци и хајдуци, а истакли су се венецијански заповедници Илија Митровић Јанковић (брат Стојана Јанковића) и Бајо Николић Пивљанин. Муслиманско становништво је панично бежало у Босну, а Османлије су задржале само тврђаве Книн и Сињ. Венеција се у то време још није одлучила да уђе отворено у рат против Османлија. Зато је Илију Јанковића прогласила за свог одметника. У пролеће 1684. папа је помогао да се против Османлија створи Света лига, коју су чиниле Хабзбуршка монархија (Аустрија),¹ Пољска и Венеција. Зато је Венеција водила рат против Османлија од 1684. познат као Морејски рат. Борбе су проширене на и у Боку Которску.

Скадарски паша је попалио Цетиње да застраши и умири Црногорце и напао Котор, али је Венеција послала војску и одбила Османлије. У Боку Которску се вратио Бајо Пивљанин и венецијански намесник из Котора послао је Пивљанина и велику чету хајдука против Османлија. Они су поражени а Пивљанин је погинуо 1685.

Леополд I је објавио да је његова намера да ослободи Краљевину Угарску, али напади на Будим нису завршени победом 1684. На југу Хабзбурговци су освојили Вировитицу.

Венеција је 1685. године почела да заузима Пелопонез (Мореју). Русија и Пољска су договориле мир 1686. године, а Русија се придружила Светој лиги. У септембру 1686. хабзбуршка војска је заузела Пешту и Будим, а затим у октобру и Сегедин. Борбе су вођене око града Осека и на Уни код Костајнице.

Освајање хабзбуршке војске довело је до исељавања муслимана на југ, према Босанском пашалуку. На подручје Славоније и Угарске у XVI и XVII веку населило се значајно муслиманско становништво. То су пре свега биле градске војне посаде и спахије.

Венеција је освојила Сињ 1686. године, а 1687. у нападу на Дувно погинуо је Стојан Јанковић. Исте, 1687. Венецијанци су освојили Херцег Нови, а у Грчкој Атину.

На северозападу аустријска војска је освојила Осек, Вуковар и Ђаково, а на североистоку ушла је у Ердељ 1687.² Ратне сукобе и уништавања пратила је и велика суша из 1687. Зато се појавила глад. Незадовољство и нереди су потресали Османлијски султанат. Сељаци суочени са глађу и насиљима спахија и представника држа-

1 Од времена Великог бечког рата почиње се у Хабзбуршкој монархији користити име Аустрија и Аустријске земље да се означе све земље којим су владали аустријски Хабзбурговци, а касније се употребљава и име Аустријска монархија.

2 Ердељ је добио положај посебне покрајине унутар Угарске повељама из 1690. и 1691.

ве напуштали су села. Стваране су дружине пљачкаша. У Истанбулу је смењен крајем 1687. Мехмед IV, а на власт је постављен његов брат Сулејман II. Почетком 1688. у Истанбулу је избила побуна јаничара, који су убили великог везира. Због насиља су изазвали против себе и становништво престонице. Румелијски беглербег је вршио разна насиља над Србима од Београда до Пећи и Охрида. Опљачкао је 1688. и благо Пећке патријаршије које је било скривено у Грачаници.

Хабзбуршке трупе су у септембру 1688. освојиле Срем и Београд. Зато је у Мачви избила велика побуна Срба који су пришли хабзбуршкој војсци. У Босни су хабзбуршке трупе заузеле Зворник.

После мањих успеха Црногораца у борби против скадарског паше, општи црногорски збор на челу са владиком Висарионом је прогласио да збацује власт султана, а признаје власт Венеције 1688. Венецијанци су на Цетиње послали своје војнике и поставили свог управника, гувернадура, за Црну Гору.¹ У Далмацији Венецијанци су заузели Книн 1688.

Луј XIV није могао мирно гледати успехе Хабзбурговаца и у фебруару 1689. Француска је објавила рат Аустрији. На југоистоку, Аустријска војска је у септембру 1689. освојила Ниш, а Лудвиг Баденски је освојио Видин. Енеј С. Пиколомини је спалио Скопље, продро на Косово и освојио Призрен у новембру 1689. То је довело до масовног устанка Срба и дела Албанаца против турске власти. Хиљаде побуњених Срба и Албанаца су се са оружјем прикључиле аустријској војсци.

Један устанак против Османлија на североистоку Македоније (1690) предводио је харамбаша Карпош, бивши припадник мартоласа. Он је узео Куманово од Османлија.

Велика сеоба Срба у Угарску 1690.

Због болести патријарха Максма († 1680), од око 1674. место патријарха преузео је Арсеније III Црнојевић (Чарнојевић). У време доласка Пиколоминија на Космет, Арсеније III је био на подручју Цетиња, где је и рођен. Тамо је преговарао са Венецијанцима. Када му је јављено да Пиколомини прети да ће изабрати новог патријарха, у новембру 1689. Арсеније III се вратио у Пећ, а затим се састао у Призрену са Пиколоминијем, који је убрзо умро од куге која је ослбила аустријску војску.

1 Венецијанци су на Цетињу остали до 1692.

Султан је ставио у октобру 1689. за великог везира Фазил Мустафа-пашу, а он је повео противнапад из правца Софије на запад. Друга османлијска војска долазила је уз долину Вардара и ушла у Скопље. Кримски Татари, султанови вазали, поразили су Карпоша и у Скопљу га набила на колац. На самом почетку 1690. Османлије су продриле на подручје Качаника и ту поразили Аустријанце и Србе устанике. Отпочело је повлачење аустријске војске и устаника на север, а убзео га је напад француске војске, Луја XIV, на западу Хабзбуршке монархије. Када су Аустријанци напустили Призрен, на север је кренуо и патријарх Арсеније III са свештеницима и делом народа.

Незаштићени део народа је био изложен насиљу и освети Османлија а нарочито Татара. Пљачкање и убијање хришћана нису спречавани. Патријаршија и драгоцености сакупљене у Пећи су опљачкани, а преостали калуђери су убијени. Аустријанци су се повлачили преко Новог Пазара према Београду. Маса народа су напуштале Македонију и јужну Србију, нарочито градове, узалуд су се надали да ће се брзо вратити. На опустеле пределе Косова и Метохије и око горњег тока Вардара долазили су сточари муслимани, Албанци. Цело подручје Македоније, Србије и Босне захватила је таква глад да су неки јели и месо умрлих људи.

У марту и априлу 1690. избеглице су стигле пред Београд и ту застале ишчекујући исход даљих борби. Леополд I се надао да би општи устанак на Балкану зауставио поразе. Зато је у априлу 1690. упутио писани позив народима по „Албанији, Србији, ... Илирији, ... и другим земљама”. У њему је позвао да се искористи прилика за ослобођење хришћана и подигне устанак против Османлија. Свим позваним народима Леополд I обећао је право слободе њихове вероисповести и право да бирају свог војводу. Уз то обећао је ослобађање од сваког јавног данка и терета, изузев оних који су постојали према владарима пре османлијског освајања. За учешће у борбама обећао је устаницима сва покретна и непокретна добра која отму од Османлија.

Патријарх Арсеније III је одржао сабор црквених и световних лица у Београду у јуну 1690. Њихове захтеве да цар гарантује слободу вере за све Србе, да се нико не меша у српске послове осим цара и да Срби добију свог поглавара Србина, у Беч је однео Исаија Ђаковић, јенопољски епископ. У августу 1690. Леополд I је Србима издао документ познат као Привилегија Србима. Према Привилегији, Србима је обећано да ће моћи слободно живети према обичајима своје Православне цркве и јулијанског календара. Даље је Привилегијом обећано да се могу по српском обичају слободно

држати „источне цркве, грчког обреда”, да Срби могу сами бирати православног Србина као архиепископа. Он је могао по старом обичају управљати „источним црквама грчког обреда” и верницима у свим земљама где их има под влашћу Леополда I, постављати епископе и свештенике и према потреби подизати цркве.

У септембру 1690. Османлије су заузеле Ниш (у граду су поклали хиљаде Срба), а затим и Смедерево. У време заузимања Ниша и са тог подручја велики број Срба је кренуо на север са аустријском војском.

Када су Османлије кренуле према Београду, избеглице су почеле прелазити у Угарску. Пребацавање је завршено у октобру 1690. непосредно пред пад Београда у руке османлијске војске. Наравно, нема никаквих поузданих спискова колико је Срба прешло са патријархом преко Саве и Дунава у Угарску. Према једном немачком запису из 1696. на подручју Београда у Угарску је прешло 20-30.000 људи.¹ У јуну 1706. Арсеније III је писао цару Јосифу (Јозефу) I (1705-1711) и неодређено записао да је „1690. године ... из Албније, Рашке, Босне, Далмације, Херцеговине и Бугарске ... много хиљада душа” довео у Хабзбуршку монархију, а пишући даље додаје да се на његове позиве и из Влашке доселило још „до 40.000 душа”. Јаснија је процена из писма кардинала и саветника цара Леополда I Колонића (1703) да је са патријархом Арсенијем III пресељено „преко 60.000 глава”.² Из тога И. Руварац је закључио да се у Великој сеоби у Угарску преселило, са онима из Влашке, 70-80.000.³

Они су такође прешли преко Саве и Дунава у Угарску. Срби су насељавани између Тисе и Дунава, у Барању, у Славонију, и даље на север у Острогон, Будим, Сентандреју и Коморан. Избеглице су стално долазиле, али и напуштале поједина предграђа и збегове. Изгледа да их је у прво време највише било у Сентандреји, у коју је привремено дошао и патријарх.

Аустријски представници власти су избегле Србе настојали населити у посебна, српска, предграђа. Власти су према избеглим Србима често поступале безобзирно и грубо. Живот у избеглиштву и немаштини био је велико искушење за досељене Србе.⁴

1 Ово је најмања поуздана процена броја пресељених.

2 Колонић за патријарха Арсенија III, који се противио преласку Срба у католике, пише и „diaboli filium”.

3 Од Руварчеве анализе одбачена је као претерана процена коју је оставио Стефан Раваничанин. Према Стефану Раваничанину са патријархом је прешло око 37.000 породица. После одбацивања тог писања Велика сеоба Срба постала је значајно мања.

4 Сеоба је само увећала број Срба у Аустрији и Угарској. Од времена опсаде Беча (1683), Срби су имали мало насеље (Раценфиртел) изван градских зидина Беча

Завршни део рата и Карловачки мир

Сакупљање избеглих Срба у војне јединице ишло је тешко и црквене и народне старешине Срба биле су позване на договор око стварања српских пукова. У марту 1691. српски представници су на састанку у Будиму за свог деспота извикали затвореног грофа Ђорђа Бранковића.¹ Цар није пристајао да ослободи грофа Бранковића и зато је именован подвојвода као заменика. Српски подвојвода је постао становник Коморана Јован Монастерлија (пореклом из Битоља), а не избеглица, у априлу 1691.

Османлије су виделе да освете и убијање Срба штети и њима самима. Објавили су опрост свим Србима који се у року од шест месеци врате кућама, а у пролеће 1691. за новог патријарха поставили су Калиника. Да би појачали положај (другог) патријарха Калиника, наредили су да и католици морају да плаћају нека давања српским епископима, то јест патријарху.

У другој половини 1691. Фазил Мустафа-паша је прешао у Срем са око 100.000 војника. Насупрот њему, Лудвиг Баденски је имао дупло мању војску у којој су Срби под Јованом Монастерлијом чинили петину. У боју код Сланкамена велики везир Фазли Мустафа-паша Кеприли је погинуо, а његова војска доживела тежак пораз у августу 1691. То је била једина битка у којој су се Срби борили као посебна јединица под командом свог подвојводе унутар аустријске војске.

На југу, 1692. Османлије су напале Цетиње. Избацили су одатле Венецијанце, спалили манастир и повукли се. Касније, 1694. Венеција је узела Габелу на ушћу Неретве. У следеће две године Османлије су имале успеха у сукобу са Венецијанцима у Грчкој, али 1696. изгубили су Азов који је освојио руски цар Петар Велики (1682-1725). Велики везир Елмас Мехмед-паша је 1697. продро до Сенте, али аустријски заповедник Еуген Савојски је у септембру 1697. код Сенте поразио Османлије, а живот је изгубио и велики везир. После победе, Савојски је продро до Сарајева, опседао тврђаву и спалио град око ње у октобру 1697. Тада је дошло до великог исељавања становништва из Босне у Славонију, Барању и Бачку. Међу тим исељеницима је било католика (Шокци, Буњевци) и православца.

Преко дипломата Енглеске и Холандије почели су мировни преговори ратом исцрпљених држава. Мировни преговори Аустрије, Пољске, Русије и Османлија одржани су у Сремским Карловцима од

у коме су живели. Беч је за Србе постао значајнији од 1690. Српске вође су чешће морале долазити у Беч са захтевима хабзбуршким властима.

1 Видети стр. 415-416.

новембра 1698. године, а мир између Хабзбуршке монархије, Султана и Пољске је потписан 26.01.1699. Граница Аустрије и Османлија ишла је од Уне низ Саву, али део Срема, источно од линије Моровић – Сланкамен, и Баната, од Тисе до Темишвара, остао је султану.¹ Од 1699. Смедеревски санџак поново је постао погранично подручје. Венеција је добила 1701. миром са султаном Пелопонез, Херцег Нови, Далмацију са Книном, Сењом и територијом до Габеле. Османлијском султанату је остао мали излаз на Јадранско море око Дубровачке републике, од Неума до Клека на западу и Суторина на истоку.

Руси су у Сремским Карловцима потписали примирје, а мир са су потписали 1700. у Цариграду. Русији је остао Азов.

Великим бечким ратом је почело избеживање Османлија из Европе.

Босански пашалук од Бечког рата до средине XVIII века

У току шеснаестогодишњег ратовања (1683-1699) Босна је била подручје на које су упадале чете ускока и хајдука из венецијанске Далмације. Ови напади угрожавали су и средишње области, то је утицало да се седиште пашалука премести из Сарајева у Травник (око 1687). После склапања Карловачког мира Босански пашалук је обухватао Босански, Зворнички, Херцеговачки, Клишки и Бихаћки санџак, који је убрзо и укинут.

Уништавана је пољопривреда а становништво је мучила глад. Стање је погоршао долском десетина хиљада муслимана који су избегли са северних територија које су освојили Аустријанци у Босански пашалук. Аустријско освајање османлијских територија пратило је рушење џамија, али и синагога. Хришћани су се кретали у супротном смеру. Католичко становништво је одлазило из северне и средње Босне, а много православаца је из Босанске крајине прешло у Лику и Банију. Аустријски и османлијски извори су се слагали у процени да је на подручју Босанског пашалука крајем XVII и почетком XVIII века број муслимана знатно порастао, првенствено досељавањем. Процењује се да су чинили око три четвртине становништва у Босанском пашалуку. Временом је дошло до опадања броја муслимана у становништву.

1 Ердељ је дат Аустрији. Пољска је добила западни део Украјине (Малорусије). Посредници у склапању мира Холанђани и Енглези и султанови савезници Французи добили су обновом капитулација повољнији положај за своје трговце у Османлијском султанату.

У Босанском беглербеглуку је у положају раје поред хришћана био и значајан број муслимана. Давали су сличне дажбине, али су муслимани имали војне обавезе, а хришћани плаћали харач. Од XVIII века Босна је као истурена погранична област добила већи значај за одбрану Османлијског султаната. Становништво је кулуком помагало у поправљању тврђава.

Босански везир (паша) је по већим насељима именовано мутеселиме. Они су надзирали управу и убирали приходе на том подручју за везира. У Босанском пашалуку је средином XVIII века потпуно нестао углед средишње власти, а са тим је престало и поштовање паше, кадија и улеме. Настао је десетогодишњи период нереда и побуна (1747-1757) и самовоље јаничара, ајана и капетана. Тек је Мехмед-паша Кукавица као везир (од 1752) сузбио те нереде убивши многе од самовољних и непоузданих. Током XVII века у Босанском пашалуку се ширило претварање спахилука и сељачких имања у читлуке. Зато су обавезе раје расле.

Изгледа да до XVIII века у Босни, али и Србији, није било много читлука и баштина (наследних земљопоседа). Изузимајући градове, већина земљопоседа је припадала султану (држави). Зато су наслеђивани уз његов пристанак, то јест одобрење представника државне власти.

Чифтчијски односи су од средине XVIII века постајали чешћи. У томе је било значајно деловање јаничара. Јаничари су често превагом или присилом за незнатан новац „куповали” земљу од раје и тако постајали читлуксахибије (чифтчије). Те читлуксахибије су на себе преузимале да спахији дају давања која је пре давала раја. Читлуксахибије су од раје присилно узимали већа давања од оних која су давана спахији. Тако су читлуксахибије оствариле зараду. Поред спахије који је имао одобрење од султана да као накнаду за војну службу узима „десетину” производа од раје и читлуксахибије су тражиле од раје „деветак” (од деветине до трећине производа). Важни носиоци нереда у Босни средином XVIII века били су јаничари (називани и „баше”) који су отимали од раје и чинили насиља над њом.

5. Срби православци у Аустрији и Венецији од краја XVII века до 1780.

Смена османлијске аустријском влашћу и борба за слободу вере

После уласка аустријске војске у Угарску, у њој су „предтурски” власници феуда морали у одређеном времену да докажу право феудалне породице на бивше поседе. Истовремено су морали и да докажу оданост династији Хабзбурговаца и плате држави мали део вредности феуда. Тако је део феудалних породица повратио некадашње поседе. Друге поседе су преузеле нове војсковође и богати снабдевачи војске. Непосредно по ослобађању од Османлија, у ослобођеним крајевима почео је притисак на Србе због православља. После ослобађања Барање (1687) и других крајева од Османлија, Католичка црква је покренула акцију да православно становништво преведе на унију. Према извештајима, хиљаде Срба у Барањи биле су преведене на унију.

Ипак, Срби су у августу 1690. од цара Леополда I добили значајне привилегије. Када је у децембру 1690. преко угарске дворске канцеларије издата „Заштитна диплома” која је потврђивала цареве привилегије о стављању Срба под царску заштиту, привилегије за Србе су добиле пуну важност у Угарској и Хрватској. После тога патријарх је отишао да уверава Србе да могу слободно да се врате православљу.

Положај Срба се није побољшао. Угарски сталежи су одбијали да признају посебни положај Срба и тражили су да они постану кметови, а католичка црква је тражила да јој Срби дају једну десетину својих прихода. Феудалци у Угарској и жупанијске власти су силом терали Србе да дају феудалне обавезе. Отпочела је борба за очување, тек добијених, привилегија за Србе.

То је била борба за изузимање Срба из феудалне зависности. Опасност од Османлија и истицање Срба у борби код Сланкамена утицали су да се издају нове Привилегије за Србе у августу 1691. Према новој дипломи Срби су од свог патријарха зависили и у

световним питањима. Патријарху је дато право да наследи имовину Срба који умру без потомства, тзв. каудицитет. Ово је поправило положај црквене хијерархије, али је положај обичног народа остао лош. Незаштићени народ по збеговима у Угарској теран је да прими унију, а ако одбију претили су им протеривањем.

Почетком 1694. одржана је скупштина српских црквених и војних вођа у Баји. Са ње је тражена од цара посебна територија, тзв. Мала Влашка (крај од Пожеге до Пакраца у Славонији између река Саве и Драве) на коју ће Срби бити насељени као војнички организован народ са привилегијама. Цар и његови саветници су одлучили да ослабе Србе и њихове војне чете подређене су немачким пограничним војним командантима. Тако је изгубио значај подвојвода Монастерлија.

На жалбе патријарха Арсенија III да се привилегије крше, у марту 1695. цар Леополд I је издао нову Привилегију. Њоме је потврдио и давне декрете краљева Матије Корвина и Владислава II којим су Срби били ослобођени плаћања десетине прихода Католичкој цркви. Ова Привилегија набраја, поред митрополита Арсенија III, и седам српских епископа на подручју Хабзбуршке монархије.¹

После ослобађања Угарске од османлијске власти, поново су се организовале жупаније. Хабзбуршки двор није желео јачање угарских жупана и жупанија. Зато су, на југу Угарске, створане војно организоване територије у којима се задржао велики број Срба. Те војно-територијалне целине као Петроварадински шанац, који је створен 1694. године, касније су постале део проширене Војне крајине. Жупанијске власти су покушале да успоставе своју власт над Србима. Жупан Бачке жупаније Павле Сечењи (од 1696) је разоружао суботичку и сомборску српску милицију. Због тога је долазило до побуна Срба, а нека незадовољна насеља избеглица су се вратила у Османлијски султанат.

Дворски ратни савет је донео одлуку о насељавању Срба у Славонију и ширењу Војне крајине (1699). Ширењем Војне крајине на исток северно од Саве, створене су Посавско-подунавска и Потиско-поморишка војна граница (1702-1703). У Потиско-поморишкој војној граници Срби су били војнички организовани. Стављени су под команду царских генерала и били изузети из надлежности угарских жупанијских власти. Срби-војници су плаћали порез држави. Према феудалцима су имали обавезе мање од обавеза кметова, а радну обавезу су могли да откупе. Срби војници су служили као граничари, а дубље у унутрашњости су били стражарили

1 Бечки двор Србе у државним документима од краја XVII века често означава као „илирски или рашки народ“.

против хајдука. Велики број Срба из целе Угарске прешао је у нове области Војне крајине.

Стварање Карловачке (Крушедолске) митрополије и побуна Ференца II Ракоција

После првих великих успеха у ослобађању Угарске, Леополд I приморао је угарско и хрватско племство да на сабору у Пожуну донесу одлуку којом су признали да су Угарска и Хрватска наследне земље Хабзбурговаца 1687. Леополдово насиље је стварало незадовољство и довело је до Ракоцијевог устанка (1703-1711). У време када је главнина царских трупа била на западу према Французима, Ференц II Ракоци је средином 1703. године повео побуну Мађара против Хабзбурговаца. Ракоци је желео да придобије и Србе који су били војнички организовани на подручју између Дунава и Тисе. Обећао је личну слободу и самоуправу за српски народ, а њиховим вођама поседе и новац. У то време, због унијаћења Срба у Барањи је дошло до њихове побуне 1703. године, али већина Срба се одлучила за договарање са Хабзбурговцима. То је довело до оружаних сукоба са Ракоцијем и Мађарима. Борба између Срба и Мађара у време Ракоцијевог устанка је довела до великог пустошења Бачке и Барање, а мање Срема. Села су била попађена, сељани побијени или су се масовно иселили (и Срби и Мађари).¹

Тада се показао значај Срба за очување власти Хабзбурговаца. Зато Јосиф I није журио да испуни захтеве својих саветника из Католичке цркве (кардинал Колонић), који су тражили да се смање права дата Србима и они брже преведу на унију. У знак захвалности, али и да чвршће веже Србе за себе, цар Јосиф I је издао потврду привилегија патријарху Арсенију III и уступио му Даљ код Осијека као феуд 1706. Четири месеца после, у октобру 1706. у Бечу је умро патријарх Арсеније III.

На основу привилегија које су добијене од владара у Крушедолу је одржан Први српски црквено-народни сабор 1708. Као наследник Арсенија III именован је, тада епископ, Исаија Ђаковић за „првог и главног митрополита”. Тако је признат патријарх Калиник као верски поглавар. За митрополитско седиште је изабран ма-

1 После више пораза, Ференц II Ракоци је побегао у Пољску. Побуњени Мађари су приморани на потписивање мира са Хабзбурговцима у Сатмару у пролеће 1711. Владар се обавезао да ће поштовати угарски устав. Угарском племству су враћени поседи који су одузети због учешћа у устанку. Обећана је слобода за протестанте, а амнестија је обећана и за Ракоција, али он није желео да се врати у хабзбуршку државу.

настир Крушедол. Тако је створена нова Крушедолско-карловачка митрополија. Присутни су истакли да је митрополија „аутономни” део Пећке патријаршије.¹ Сабор је поновио и захтев да се Србима додели посебна територија где ће бити заштићени од верских прогона и претварања у кметове.

Убрзо су митрополити напустили Крушедол и седиште преместили у Сремске Карловце.² Карловачка митрополија је својим епархијама обухватила све Србе у Хабзбуршкој држави. Карловачка митрополија је била најзначајнија установа коју су Срби имали у јужној Угарској.

Припајање Баната Хабзбуршком царству и насељавање

Одбијање Венеције да Османлијама изручи избеглице из Црне Горе и Херцеговине и сукоби на мору водили су у нови рат. Султан је оптужио Венецију да подстиче побуну и објавио је рат крајем 1714. Борбе су вођене у Далмацији и Грчкој. Османлије су брзо освојиле најважнија упоришта Венеције на Пелопонезу, али су у Далмацији заустављени код Сиња.

Средином 1716. и Аустрија је увучена у рат против Османлија. Османлије су упале у Срем и Бачку, али су код Петроварадина поражени од мање, али боље наоружане војске Еугена Савојског у августу 1716. Хабзбурговци су до краја 1716. протерали Османлије из Баната и заузели Темишвар. Аустријска војска је упала и у Влашку. Јужно од Саве узели су Јасеновац, Дубицу, Костајницу, Добор, Брчко и Бијељину.

Цар Карло VI је послао војску са око 150.000 људи да нападне Београд. Опсада је почела средином јуна 1717. Султан је послао своју војску која је имала до 200.000 људи, али је она 16.8.1717. поражна код Београда. Убијено је око 13.000 Османлија. Османлијска војска је предала град 18.8.1717. Муслиманско становништво је напустило Београд, а брзо се предао и Шабац.

На југу, Већи успех Венеције било је освајање Имотског (1717) и спаљивање Мостара. Преговори о миру су вођени од септембра 1717. до јула 1718. у шаторима код Пожаревца. Затим је потписан Пожаревачки мир 21.7.1718. Тим миром Хабзбурговцима је припао у Босни појас широк око 10 километара јужно од Саве (Бијељина, Брчко, Брод, Градишка, Дубица), северна Србија до Западне Мора-

1 Аутономну Крушедолску митрополију признао је пећки патријарх Калиник.

2 Зато је Крушедолска митрополија преименована у Карловачку. Сремски Карловци су 1702. имали око 1.500 становника већином православних, а само десетак римокатоличких породица.

ве (без области Крупња који је остао Османлијама), Банат и западна Влашка.

Миром је потврђено право трговцима из Хабзбуршке монархије да слободно тргују по Османлијском султанату. Истовремено су балкански трговци добили право да тргују по Хабзбуршкој монархији. Тада је Аустрија била на врхунцу свог територијалног ширења и постала је главна сила у решавању „источног питања”, тј. питања ко ће наследити османлијске територије на Балканском полуострву. То питање се поставило од Бечког рата, а одговор су дали Балкански ратови у XX веку.

У рату, Венеција је изгубила Мореју (Пелопонез), последње тврђаве на Криту и Габелу, а добила Имотски. У Далмацији је граница Венеције и Османлија ишла приближно врховима Динаре. Да би избегао заједничку границу са Венецијом, Дубровник је Османлијама предао Неум, Клек и Суторину.

Када је Банат 1718. припојен Хабзбуршком царству, он је стављен под управу Дворске коморе, као Темишварски Банат и није припојен Угарској до 1779. Банат је био скоро непрегледна мочвара, а са Бачком имао је око 50.000 становника. Током XVIII века на том подручју дошло је до крупних промена. Уређивање речних токова и градња канала мењали су услове за живот. Истовремено на том подручју дошло је и до значајног насељавања становништва. Поред Срба и Буњеваца, од 1717. почело је насељавање и Немаца. Немачки колонисти су добијали пореске и друге економске олакшице. Држава је од времена цара Карла VI (1711-1740),¹ а нарочито у време Марије Терезије (1740-1780), у организовано пресељавала Немце на југ (нарочито у Банат). Поред владара и феудалци су доводили колонисте на своје поседе. Процењује се да се крајем XVIII века број становника Баната и Бачке повећао на преко 300.000. Истовремено је растао и број становника Срема који је био гушће насељен од Бачке и Баната.

Власт Хабзбурговаца у Србији јужно од Саве и сужење привилегија

Од Пожаревачког мира 1718. до 1737. хабзбуршка „Краљевна Србија” је обухватала земљу од доње Саве и Дунава на северу до Западне Мораве, Ћуприје и Параћина на југу, а од Мачве на западу до Неготина и доњег Тимока на истоку. По проценама, ту је живело 70-100.000 становника. Прво је уведена привремена управа којом је

1 Краљ Карољ III у Мађарској.

командовао генерал. После тога, од септембра 1720. до 1733. године на врху цивилне управе у „Краљевни Србији” био је Александар Виртембершки.

На подручју јужно од Саве и Дунава није се могла обновити феудална управа, а власти из Беча нису желеле да је целу претворе у војну крајину. То је постала област којом је непосредно управљао цар. Већи део је био под грађанском управом. Средиште грађанске управе је било у Београду. Београд је, после протеривања муслимана, досељавањем добио бројно католичко становништво, за разлику од целе територије где су већину чинили православци. Аустријанци су потпуно обновили Београдску тврђаву. Облик који су тада дали тврђави, по тзв. Вобановом систему градње утврђења, је видљив и данас.

У мањем делу Србије је створена војна управа слична оној која је постојала у Војној крајини. Та граничарски уређена област била је расута, то јест била је измешана са селима која су била под грађанском управом. У граничарској области је постојало 40 чардака (стражарница) уз границу, 10 шанчева и око 90 хајдучких села. Сва војно уређена насеља била су удружена у капетаније (10-20). Поред хајдука као пешадинача постојали су и Срби коњаници (хусари). Они су првенствено служили за одржавање реда. Судство није било одвојено од управе. Зато су судиле војне старешине, али и управни службеници. Као вишој судској инстанци могло се жалити Ратном или Камералном већу у Бечу.

У време аустријске управе у Србији се обновила кнежинска самоуправа. Кнежине или „општине” су личиле на раније мале турске нахије. Старешина кнежине био је кнез (обор-кнез, од немачког обер-кнез). Он је водио бригу о разрезивању и сакупљању пореза. Обављао је ниже судске и полицијске послове. За решавање ситних спорова он се састајао са кнежевима села. Са старешинама хајдука чувао је јавни ред и мир. Оборкнежеви су се издвојили и дигли из редова обичних сељака, а појављивали су се на црквеним саборима уз више свештенство и официре хајдучке милиције.

Редовну војску је морао издржавати народ и зато су уведена велика узимања од народа. Поред пореза и давања сељаци су били обавезни да бесплатно раде (кулук) на изградњи тврђава, шанчева, чардака, путева и слично. Виртемберг и његови службеници су мислили да је српски народ створен првенствено да задовољи потребе својих управника. Зато су од народа узимали колико су хтели, а то је довело до незадовољства и бројних прелазака Срба на територију Османлијског султаната.

После смрти карловачког митрополита Вићнтија Поповића 1726. године, Мојсије Петровић,¹ митрополит Београдске митрополије коју је цар Карло VI створио после мира 1718. године, је изабран за београдско-карловачког митрополита. Упркос жељи цара, 1726. успостављено је јединство православне цркве за Србе у Аустрији.

Аустријски цар Карло VI (угарски краљ Карло III) је издао „Деклараторије” 1727. и 1729. којима је сузито привилегије Срба. Исто је учињено и 1734. Митрополиту је одузета световна власт над Србима и право да наследи имовину световних српских особа које умру без потомства, а забрањено му је да гради цркве без посебне дозволе цара. Православним Србима је наређено и да славе католичке верске празнике у насељима у којима су измешани са католицима. Празнике по јулијанском календару могли су светковати само тамо где су живели само православци.²

Вршен је велики притисак на епископе и митрополите. Од њих је тражно да прихвате унију и „спасоносно католичанство”. Ипак, јачање утицаја из Русије смањило је примање уније код српских свештеника и монаха од средине XVIII века.

Друга сеоба Срба у Угарску

Чести упади Татара, султанових вазала, са Крима на територију Русије довели су 1736. године до рата Русије са Турском. Хабзбурговци су мислили да могу поново ратом против Османлија проширити своју државу. Склопили су савез са Русијом и отпочели рат против Османлија (1737-1739). Хабзбурговци су водили преговоре и са патријархом Арсенијем IV Јовановићем. Желели су да преко њега увуку Србе у побуну против Османлија. Карло VI је средином 1737. објавио и проглас којим је позвао хришћане у Султанату на устанак. Упркос кршењу и сужавању привилегија датих од

1 Мојсије Петровић је био београдски митрополит од 1709. а од 1726. и карловачки митрополит до јула 1730.

2 Крајем XVI века уведен је поузданији календар, али је његово увођење било везано за папу и Католичку цркву. Октобра 1582. у Риму је папа Гргур XIII прогласио нови календар који је саставио саставио Луиђи (Алојзијус) Лилиј. Зато је по њему и назван грегоријански. Грегоријанским календаром избачено је 10 дана из тадашњег јулијанског. Поред тога, одређено је да се грегоријанским календаром избацују три преступне године сваких 400 година. Тако се појавила разлика од 10 дана у јулијанском (старом) и грегоријанском (новом) календару, а после 1582. она се повећавала. Грегоријански календар је постепено прихватан у земљама са католичком већином, а потом и изван њих.

1790. године, поново је обећао слободу вероисповести и привилегије онима који узму учешћа у борбама.

Хабзбуршка војска је заузела Ниш у јулу 1737. У заузимању Ниша учествовали су помоћни одреди Срба под командом Станише Марковића Млатишуме. Они су учествовали и у заузимању Новог Пазара. Преокрет је донео тежак пораз који је Хабзбурговцима нанео босански везир Али-паша Хећимоглу у августу 1737. код Бања Луке. Он је одбацио војску Хабзбурговаца преко Саве. Ова победа војске коју су чинили Босанци (изузимајући заповедника) код њих је створила веру да Босански беглербеглук могу сами да бране. Победа је охрабрила и друге Османлије. Крајем августа 1737. Османлије су преотеле Нови Пазар. До краја године Османлије су повратиле територије које су на подручју Србије недавно изгубиле.

За Аустријанцима, у августу 1737. кренуо је у повлачење од Новог Пазара и Арсеније IV, а њега је пратио део народа (око 10 хиљада особа). Са Србима се повукао и један број Албанаца католика. Арсеније IV је стигао у Београд у септембру 1737. године, око три месеца после смрти митрополита карловачко-београдског Мојсија Петровића. Тако је преузео и послове митрополита.

У Османлијском султанату дошло је до освете према Србима. У томе су нарочито учествовали Албанци муслимани који су то искористили за пљачку и ново насељавање на Косово и Метохију. Следеће 1738. Османлије су освојиле територију Србије до Саве и Дунава. До нове велике битке дошло је у јулу 1739. код Гроцке. Хабзбурговци су доживели тежак пораз, а Смедерево је освојено у августу 1738.

Мир је потписан у септембру 1739. у Београду.¹ Према њему, Хабзбурговци су у Босни, Србији и Влашкој изгубили све што су добили Пожаревачким миром. Београдски мир је привремено за Османлијски султанат значио крај периода пораза и губитка територија од Хабзбурговаца. Граница Аустрије и Османлијског султана је дуго после тога била на Сави и Дунаву.²

У Метохији и на Косову муслимани Албанци су искористили одлазак хиљада хришћана на север за своје ново ширење. Поред тога, део Словена је примао ислам и албанизовао се. У многим градовима Косова и Метохије је преовладавало албанско становништво.

1 Аустријске власти нису пристајале да манастир Марчу у Славонији врате православној заједници која га је изградила. Зато су пред крај овог рата Срби, предвођени харамбашом Томашићем, спалили манастир Марчу.

2 Граница је померена стварно од Берлинског конгреса 1878. године, а формално од анексије Босне и Херцеговине (БиХ) 1908. године.

Просвећени апсолутизам Марије Терезије

Карло VI није имао мушку децу. Он је 1713. године донео одлуку да су његове земље недељиве, а да га може наследити и кћерка (тзв. Прагматична санкција). Тако је Марија Терезија (1740-1780) могла да законито постане владар Аустрије. После смрти оца, она је морала да оде у Будим 1741. да би јој и сабор Краљевине Угарске потврдио право да наследи владарски престо, али тада је и она морала да призна сталешка права угарском племству.

Долазак на власт Марије Терезије изазвао је противљење у Светом римском царству, у Баварској и Саксонији и покренуо „Рат за аустријско наслеђе” (1740-1748).¹

Терезији је на почетку рата требала подршка угарских феудалаца. За угарску војну помоћ, Терезија је наградила угарске феудалце признавањем одлуке о укидању Потиско-поморишке војне крајине (1741). Одлука о развојничењу довела је до протеста патријарха Арсенија IV и узнемирења српског народа на том подручју. Развојничење тада није извршено, јер се велики део Срба у то време борио у хабзбуршкој војсци против Терезијиних непријатеља. Зато је царица Терезија морала учинити неки уступак и Србима. Она је 1743. издала Србима потврду привилегија.

Упркос томе, Суботички шанац је укинут 1745. и развојничени су Сомбор и Брестовац. Исте године Терезија је створила комисију за питања „Илира” и Баната (од 1747. Илирска дворска депутација). Њен задатак је био да преуреди привилегије и утврди стална правила за организовање црквеног и народног живота Срба у Хабзбуршкој монархији.²

Марија Терезија је била представник просвећеног апсолутизма у Европи.³ Упркос повременим попуштањима пред захтевима племства, Терезија је наставила да јача средишњу власт. Избегава-

1 Пруска је (1740) напала Аустрију (провинцију Шлезију). У Рату за аустријско наслеђе, Пруска је од Аустрије преотела Шлеску, али Терезија је успела да постигне да њен муж Франц Лотариншки (Лоренски) буде изабран за цара Светог римског царства (1745).

2 Име Илири се у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку користило званично да се означе Срби, али и други Јужни Словени.

3 Просвећени апсолутисти не истичу „божанско” порекло своје власти. Они су сматрали да је делотворност владара оправдање његове власти. Просвећени апсолутисти су настојали да увођењем више реда и законитости побољшају живот својих поданика. Настојали су ограничити утицај цркве и племства и тако ојачати владареву власт. Смањила је број манастира, њихових прихода и ограничила судска права која је имала црква. Под притиском захтева владара из католичких држава, папа је 1773. године укинуо језуитски ред. Исте циљеве је имала и Терезија.

ла је да сазива саборе, јер су они својим одлукама ограничавали њену самовољу. Сва државна управа је била у рукама царице и њеног савета. Она је после завршетка Рата за аустријско наслеђе одузела сакупљање пореза од локалног племства, а плаћање дажбина је наметнула и племству и свештенству.

У јануару 1748. умро је Арсеније IV, а за новог митрополита у августу је изабран Исаија Антоновић (1748-1749). Од Исаије надаље карловачки митрополити у својој заклетви више нису спомињали зависност од Пећке патријаршије. Тако су испунили захтев свог цара (царице) да се не позивају на већу духовну власт изван Аустрије. Карловачка митрополија је постала аутокефална, а да то није било признато посебним актом од Пећке или, после 1766. године, Васељенске патријаршије.

После ослобађања Баната и захтева угарског племства, Потиско-поморишка војна граница је развојничена (1749-1751) и припојена Краљевини Угарској. Срби су одбијали да се потчине жупанијском племству и пређу у положај кметова. Одржавани су сасанци на којима су учествовали представници шанчева. Митрополит Павле Ненадовић (1749-1768) је тражио да се Потиско-поморишка граница не ставља под Угарску, а смиривање незадовољства се покушало постићи оснивањем Бечејског дистрикта (1751). У њему су под управом српског управника, магистрата, Срби имали извесну самоуправу.¹

Митрополит Павле Ненадовић је покушавао преко свештенства да умири незадовољне, а Терезија је морала да допусти да се Срби који нису желели да постану кметови преселе у нову војну границу на југу Баната. Велики део Срба се преселио у новостворену Банатску војну границу (која је постојала до 1871), али када су прешли у Банат од њих је тражено да прелазе у Срем и Славонију. Део Срба официра уврштен је у племство, па нису могли бити претворени у кметове.

Тада су српски официри који су били у руској царској војсци проширили мисао о пресељењу Срба граничара у Русију. Идеју је подржао руски посланик у Бечу, гроф Бестужев. Руски посланик у Бечу је ступио у преговоре са војним вођама Срба (Јован Хорват, Јован Шевић, Рајко Прерадовић и други). Војне вође Срба су од руске царице Јелисавете затражиле да им да земљу за насељавање. Руска царица је прихватила предлоге и Хорвату обећала чин генерал-мајора, а осталим официрима чин више од оног који имају у Аустрији.

1 Основан је и Кикиндски дистрикт (1774), али у оба је био мали део Срба.

Јован Хорват је у септембру 1751. одвео прву заједницу Срба у Русију. За њима су отишли и други. Област коју су добили за насељавање на десној обали Дона (у данашњој Украјини) названа је „Нова Србија”. Бечка влада је издала „Казнени патент” против особа које убеђују Србе да се иселе у Русију, али то није потпуно спречило иселјавање. Једну заједницу Срба је одвео Јован Шевић 1752. Они су насељени у тзв. Славјаносербију (од Бахмута до Лугање). Срби пресељени у Русију су под својим командантима били организовани у чете и пукове. У Русију се преселило неколико хиљада Срба.¹

После Рата за аустријско наслеђе, Терезија је морала против Пруске и њених савезника да води Седмогодишњи рат (1756-1763).² У току Седмогодишњег рата у Аустрији је поред приватног владаревог савета створен Државни савет.

Урбар из 1767. и укидање привилегија за Србе

Самовоља властеле је била узрок за одметање у хајдуке и сељачке немире у Угарској, Славонији и Хрватској. Бежања сељака са поседа феудалаца и сељачки немири тридесетих година XVIII века и опасност од Османлија, потакли су средишње власти да 1737. године установе „урбар” за Славонију. Урбари су требали уредити односе властеле и сељака.³ Због отпора властеле и рата са Османлијама, тај урбар није био примењиван. Урбаријални односи су и даље зависили од властеле.

Марија Терезија наставила је и са настојањем да се смањи самовоља феудалаца а уреди њихов однос са кметовима. Тако је настао Урбаријални закон за Славонију 1756. Он је одредио минимум земљишног поседа за кмета, али и максимум обавеза. Урбар за Угарску проглашен је 1767. године, а примењивао се од 1772. Он је важио за Бачку, Барању и Хрватску, а касније је проширен и на Банат. Урбари су прописали врсте и висине обавеза сељака према феудалцу. Сељаци су земљу обрађивали на основу уговора о наследном закупу са феудалцом. Предвиђена је и могућност њиховог откупа права да оду са земље коју обрађују. Тиме је омогућаван развој капиталистичких односа у којима је продавац рада лично

1 Пресељени Срби су се стопили са истоверним већинским народом. Око хиљаду лица на том подручју је средином XIX века било српског порекла. Од почетка XX века Срби се на тој територији више не спомињу.

2 Русија је у Седмогодишњем рату била савезник Аустрије. У том рату су недавно пресељени Срби са донским козацима учествовали у заузимању и спаљивању Берлина.

3 Урбаријална земља је био део властелинства који је подељен на сеоска газдинства сељачким породицама.

слободна особа. Циљ објављивања урбара је био да се уведе ред и омогући сељацима да издржавају себе, али и плаћају порез држави, а надгледање остваривања урбара поверено је државним службеницима.

Када су завршени ратови за учвршћење на власти царице Марије Терезије, њен главни циљ било је стварање јединствене, централизоване државе. Препрека централизацији били су посебни интереси и тежње за аутономијом. Срби у Хабзбуршкој монархији су се по свом положају делили на оне који су живели у Војној крајини и оне који су живели у жупанијама под цивилним угарским властима.¹

Привилегије Срба биле су у супротности са просвећеним апсолутизмом царице Терезије. На сабору који се састао, после смрти митрополита Павла Ненадовића 1769. официри и представници српског грађанства су осуђивали злоупотребе црквених лица. То је Хабзбуршки двор искористио као изговор и 1770. и 1777. издао је „регуламенте”. Они су нагласили одузимање права митрополиту да се меша у световну власт над Србима. Митрополиту је прописан приход. Уз пристанак Синода Карловачке митрополије, смањен је број православних празника. Забрањен је, због нездравости, обичај да се при сахрани носи отворени сандук са телом умрлог.

Затим су доношењем Школског устава 1776. године, српске школе претворене у државне установе са јединственим наставним програмом у њима. Према Школском уставу забрањена је употреба „туђих” (мислило се руских) књига у школама. Године 1777. извршене су реформе у старом календару и преправке у уџбенику за веронауку.

Да би се умањио отпор Срба, први регуламент 1770. је за државне и црквене власти штампан у пуном тексту, а за обавештавање народа само део њега. Други је и народу предочен у пуном тексту. Укидање већег броја празника, руских и српских светаца, народу је личило на „напад на нацију”. Због пристанка српских црквених лица на то, народ их је сумњичио да раде на унији. Народ се није смиривао. У Новом Саду и Вршцу дошло је до напада на православне свештенике, па их је и војска морала штитити.

После тих напада, хабзбуршки двор је укинуо Илирску дворску депутацију (1777). Доношењем тзв. Деклараторије 1779. углавном су укинуте привилегије као основа аутономних права за Србе. Према „Објашњењу” у Деклараторији митрополит је само верски старешина, а сабори и синоди се могу састати само уз одобрење цара и присуство његовог представника (комесара). Из ранијих регуламената преузете су одредбе које су смањивале број верских

1 Срби у жупанијама већином су били кметови на поседима феудалаца.

празника, забраниле узимање прилога и зајмова на терет народа и слично. Суужењем привилегија, Србима је остала само црквено-школска аутономија, а посебан положај задржали су Срби граничари у Војној граници.

Петроварадин

Срби у венецијанској Далмацији од краја XVII до краја XVIII века

У Далмацији православно становништво је било већинско у пределима Буковине, Книнске крајине, Равних Котара и на подручју Боке Которске. Оно је великим делом дошло из Османлијског султанаата у коме је било у положају повлаштених сточара (влаха). Тај је положај у друштву настојало да сачува и у Венецији. Већином је називано власима или морлацима.¹

Међу тим пребезима мало је било католика, а већина су долазили као православци. Досељавањем повећавала се бројност поданика Венеције, а слабиле суседне области Османлија. Зато су власима додељивали земљу за насељавање. Број Срба у венецијанској Далмацији био је мали до Кандијског рата, а од тада је значајан. То је последица великог пресељавања и проширења венецијанске територије на подручје насељено Србима. До значајног пресељавања Срба је дошло и у време Морејског рата (1684-1699). Тада је на

¹ Део Срба били су и ускоци. Највише ускока било је у Равним Котарима, Маркарској крајини и Перасту. Истакнути међу Србима ускоцима Стојан Јанковић је водио преписку са патријархом.

територију Боке Которске (у Херцег Нови) дошао и херцеговачки епископ Саватије Љубибратић.

После Морејског рата, скоро цела Далмација припала Венецији. Венецијанци су хтели да се на то подручје прошири верска власт филаделфијског архиепископа. То је требало да значи и да је, преко филаделфијског архиепископа, поглавар православаца у венецијанској Далмацији постао васељенски патријарх, али управо тада православни филаделфијски епископ у Венецији, Мелентије Типалди, је прихватио унију.

Од почетка XVIII века Венеција је покушавала да и Мелентијеви наследници на месту епископа буду унијати. Тај притисак је довело до исељења стотина православних грчких породица из Венеције (у Трст и друге градове).

Када је султан крајем 1714. поново започео рат, Венецијанцима су требали и православни Срби. Зато је задарски генерални провидур потврдио право архимандрита Стефана Љубибратића, Саватијевог сродника, да управља српском православном црквом у Далмацији и дао му плату 1716.

Православно становништво је настојало да бира православне свештенике из своје средине, али су се католички бискупи и венецијанске власти мешали у њихов рад и избор. Тражили су да православни свештеници одобрење за рад добију од католичких бискупа. После Пожаревачког мира, по одобрењу генералног провидура, 1719. Стефана Љубибратића поставио је патријарх Мојсије Рајовић за епископа новског и „примаса целе Далмације”. Стефан је одабрао Драговић за епископско седиште.

Венеција је била католичка држава и очекивала је од својих поданика да прихвате католичанство. Зато су и после Пожаревачког 1718. мира муслимани у Далмацији, а и део православаца, преведени у католичанство. При томе су се католички бискупи и попови позивали и на Флорентинску унију (1439). Они су тврдили да постоје само формалне разлике у обреду католика и православаца, али да православци треба да пређу у католике.

Католичко свештенство је успело да убеди задарског провидура да православног епископа протера из Далмације. Епископ Стефан се склонио 1722. на суседно подручје Аустрије и још неколико година из Лике постављао православне свештенике у Далмацији. Притисак на православно свештенство је настављен. Православни свештеници и калуђери били су затварани од венецијанских власти, а цркве чак и рушене.¹

1 Никодим Милаш је издвојио 1737. и 1738. као изузетно тешке за православне Србе у Далмацији.

Средином века у Далмацији са Боком је било око 166.000 становника у 25.000 породица. Срби у Далмацији су поново добили епископа 1750. Тада је православно свештенство, без одобрења венецијанских власти, на Далматинском косову изабрало за епископа Симеона Кончаревића. Сакупљени су послали писмо пећком патријарху да потврди избор. После тога, Кончаревића је хиротонисао дабро-босански митрополит. Епископ Кончаревић је у Далмацији успео да се одржи само до 1753. Тада су му венецијанске власти саопштиле да, ако жели да сачува живот, мора напустити венецијанску Далмацију. Он је прешао у Медак у Личком пољу. Захтеве Срба да се одобри избор православног епископа Венецијанци нису хтели да прихвате. Срби у Далмацији су између свог свештенства и калуђера бирали старешине који нису имали звање епископа, често игумане Крке. Најзначајнија средишта православног отпора промени вере у Далмацији били су манастири Крка, Крупа и Драговић и њихови монаси.

Пред свој нестанак, 1781. Венеција је именovala за епископа православца у Венецији и Далмацији Софронија Кутувалија, који је признавао за свог верског старешину васељенског патријарха. Софроније је именовао архимандрита Никанора Богуновића као викара (епископовог заменика) за Далмацију и Боку 1783. Срби у Далмацији су тражили да им се именује епископ из њихових редова. После смрти Никанора, на Книнском пољу 1796. за генералног викара православне цркве у Далмацији био је изабран Герасим Зелић, а венецијанска власт је то потврдила.

6. Самоуправа Срба у Османлијском султанату у XVIII веку

Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку средином XVIII века

Османлије нису примењивале слепу освету 1739. Више нису били заслепљени својом снагом над народом а знали су колико отпор Срба може створити тешкоћа. Настојали су да уз мање насиља и потреса у Смедеревском санџаку обнове власт. У градове Смедеревског санџака се вратило муслиманско становништво и османлијска војска. Спахије су обновили своју власт над селима и обновљен је феудални поредак, али муслиманско сељаштво је од времена аустријске окупације скоро нестало.

Испод нахијских власти Османлијског султаната остала је самоуправа у српским кнежинама и селима. У селима угледни сељаци, кметови, имали су ограничену власт. Положај кмета се заснивао на признавању његовог поштења и разумности од осталих сељака. Кмет је на основу тога био вођа (старешина) села и пресуђивао у ситним свађама међу сељанима. За доношење важнијих одлука сазивани су сеоски зборови. Кметови и сеоски зборови су били самоуправни органи. Изнад сеоских старешина били су кнежински кнезови (обор-кнежеви, баш-кнежеви). Обор-кнеза је бирала скупштина кнежине. Скупштина се састајала на одређеном месту, а на њој су се окупљали кметови и други угледни људи кнежине. После избора кнежински кнез је морао бити постављен (усмено или бератом) и од Османлијског султаната. Тако је обор-кнез био и државни и самоуправни орган.

Обор-кнезови су сами или са Османлијама сакупљали порезе. Било им је допуштено да носе оружје и имају наоружану пратњу. Бринули су се и о реду у селима своје кнежине. Све те послове њима су препустили представници султана, али су и надгледали рад кнежинске скупштине и обор-кнеза. Муселим, као управник нахије надгледао је управне послове, а кадија судске.

Поред тога, обор-кнезови и кнежинске скупштине бринули су се и о питањима која нису била обухваћена државном контролом. Они су одређивали колико ће које село дати пореза, водили су бригу о путевима и црквеним грађевинама.

Обор-кнежеви су стекли нека знања о управљању народом, а одржавање кнежинских скупштина је јачало свест о припадности заједници. Обор-кнез је био изнад обичних сељака, али припадао је раји, а не спахијама. Није имао тимар, а његова баштина није била ослобођена од плаћања пореза. У крајевима где није била развијена кнежинска (наглашено територијална) самоуправа, често је постојала племенска самоуправа, код које се наглашавало заједничко порекло, као у Херцеговини и Црној Гори.

Племена Црне Горе од XVII века до друге половине XVIII века

Током XVII и XVIII века на подручју Црне Горе, Брда и Херцеговине постојало је племенско друштво. Његову привредну основу је чинило сточарство. На том подручју предводник је постајала Стара Црна Гора. Ослободилачка борба Црногораца починала са неплаћањем харача. Он је плаћан само када се појавила већа војна сила и опасност. У таквим приликама Црногорци су били присиљени да дају и таоце од почетка XVII века и обећају да неће четовати против султанових поданика. Стара Црна Гора је на почетку XVIII века обухватала четири нахије: Катунску, Ријечку, Љешанску и Црмничку. Стварну слободу имала је средња и западна Стара Црна Гора, то јест Катунска нахија. У њој је било Цетиње, седиште епископа, гувернадура (који је у XVIII веку поглавар Црне Горе) и општецрногорског сердара (војног заповедника).

Мали број исламизованих становника на подручју тих нахија нестао је током XVIII века. Према народном предању то се десило у тзв. „истрази потурица”. Традиција подстицај за „истрагу” приписује владици Данилу Шћепчевићу (по деди Петровић). Данило (пре замонашења Никола) био је први цетињски владика из породице Петровић. Њега је изабрао 1697. општи црногорски збор, а потврду митрополитског звања добио је 1700. када га је у Печују хиротонисао патријарх Арсеније III. Неколико година после хиротонисања, на Цетињу је извршено истребљење муслимана. То „истребљење” је изгледа обухватило мало особа. По једном запису владике Данила све је завршено на Божић пре свитања а у убијању „потурица” је учествовало осам људи које је он послао. Тај мали сукоб је послу-

жио Његошу као основа да у *Горском вијенцу* опева сукоб као једну од основних појава у друштву и свету.

Када је 1710. почео рат између Русије и Османлија, Петар Велики је позвао, међу балканским хришћанима, и Србе да подигну устанак против Турака. Петар Велики је послао 1711. два Србина официра из своје војске да организују устанак на подручју Црне Горе и Херцеговине. Црногорци су тако отпочели борбе против Османлија. Војске босанског везира и скадарског паше су нападе побуњенике. Ушли су на Цетиње 1712. а од народа је узет харач.¹ Владика Данило (1697-1735) и дружина бораца морали су да оду у Боку.² Босански паша Нуман-паша Кепрели средином 1714. опустошио је Цетиње, а 3.000 Црногораца преселио на Гласинац код Сарајева.

Владика је изгледа само водио састанке Општег црногорског збора. Чланови општег црногорског збора, племенски главари, прихватили су одлуке само ако су биле у интересу њиховог племена. Тако су племена била слабо повезана.³

Стара Црна Гора

- 1 Према народном предању, делови османлијске војске тада су имали значајне губитке у борби на Царевом Лазу у Љешкопољу.
- 2 Данило се преко венецијанске територије и Аустрије склонио у Русију. Тамо је 1715. на двору био лепо примљен и добио је новчану помоћ за Црну Гору.
- 3 Касније су владике говориле да је Иван Црнојевић напуштајући Црну Гору власт предао митрополиту. То наравно није било тачно. Власт је предата Османлијама и султану. Иван Црнојевић је вероватно позвао владика да управља народом у области коју је он напуштао. Тај позив се могао односити на духовно управљање и бригу о народу, а не световну власт коју су касније вршиле владике. Тек временом се та духовна власт претварала и у световну.

У време рата Русије и Аустрије против Османлија, од 1736. до 1739. године, а када је цетињски митрополит био Данилов синовац Сава (1835-1881), Црногорци су се, поново, бунили против Османлија. Како је помоћ из Русије била нередовна, владика Сава је отишао 1743. у Русију да добије нову помоћ.

Уз Саву се на месту владике појавио и Василије Петровић. Он је 1750. године био хиротонисан за владика у Београду од стране патријарха Атанасија II. Владика Василије је 1752. отпутовао у Русију да тражи нову помоћ и тамо се дуго задржао. У Москви је написао и објавио „Историју о Черној Гори“ 1754. Када се вратио у Црну Гору, подстицао је народ да престане да плаћа харач. То је довело до већег похода османлијске војске крајем 1756. против Црногораца. Црногорци су поново морали да плате харач. Владика Василије је изгубио део угледа који је био стекао и у Црној Гори и у Русији у коју је путовао још два пута. Умро је 1766. Везе са Русијом и њена материјална помоћ Црној Гори ојачали су углед Русије и цетињског манастира (владике) у Црној Гори.

Лажни цар Шћепан Мали

После смрти владике Василија у Црној Гори није било стварне средишње власти. Владика Сава је био потпуно посвећен духовним питањима и власт га није интересовала. Племена су била у свађама и сукобима без владара који би то спречавао. Тада је неко Шћепана Малог прогласио за руског цара Петра III.¹ Шћепан Мали је дошао на подручје Маина средином 1766. и бавио се траварењем на венецијанској земљи.² У јесен 1767. почели су у приморју да се читају објаве Шћепана Малог, а у октобру 1767. на једном збору у Ћеклићима, црногорске старешине су Шћепана дочекале повицима „живео цар Петар“.

Смењени патријарх Василије Бркић, који је тада био у Црној Гори, подржао је Шћепана. Тако су Шћепана примили као руског цара. Владика Сава је сазнао у Истанбулу од руског посланства да је Шћепан лажни цар и покушао је да Црногорцима укаже на превару почетком 1768. Слао је писма у све нахије, али га нису слушали, чак је био и затворен од Шћепанових присталица. У народу се ширило уверење да је дошао руски цар да ослободи Србе. Катарина II (1762-1796) је послала кнеза Јурија Долгорукова да уклони самозваног цара. У августу 1769. године Долгоруков је дошао у Црну

1 Цар Петар III је био раније (1762) убијен по наређењу царице Катарине II.

2 Према опису Стјепана Митровог Љубише, Шћепан Мали је по говору личио на Крањце, то јест Словенце.

Гору, али је помислио да је Шћепан безопасан за Русију. Сматрао га је корисним представником средишње власти. Када је отишао Долгоруков, Шћепан је поново био старешина у Црној Гори.

Шћепан је успео суровим казнама да уведе више реда у Црној Гори.¹ За провођење своје воље он је организовао мали наоружани одред. Због побуне Срба на њеној територији, Венеција је учествовала у планирању убиства Шћепана. Његова појава сметала је и султану. Мустафа (1757-1774) је издао ферман почетком 1768. да се Црна Гора казни, а Шћепан и смењени патријарх Бркић ухапсе. У то време дошло је до веће битке Османлија и Црногораца код Острога. Црногорска војска је поражена, а Шћепан је побегао. У октобру 1768. Венеција се обрачунала са својим поданицима и поново заузела Маине, Поборе и Брајиће.

Катарина II је послала кнеза Јурија Долгорукова да уклони самозваног цара. У августу 1769. године Долгоруков је дошао у Црну Гору, али је помислио да је Шћепан безопасан за царицу и Русију. Мислио је да је Шћепан користан представник средишње власти.

После одласка Долгорукова, Шћепан је поново био старешина у Црној Гори, али у поразу од Османлија код Острога није показао храброст и мудрост. Изгубио је углед и пристао је да се успостави заједничка главарска владавина у Старој Црној Гори. Крајем 1772. створен је одред под командом Брајановића са задатком да врши „правду” (око 80 људи).

Скадарски паша је подмитио Шћепановог берберина и он је једне септембарске ноћи 1773. на спавању заклао свог господара.

Укидање Пећке патријаршије и заштита Русије од 1774.

После Арсенија IV турска влада и султан су често насилно смењивали патријархе и постављали друге (Грке и Србе). Патријарх је постајао онај ко је могао платити довољно султану. Тако изабране верске старешине су од свештенства, калуђера и верника изнуђивали новац.

Последњи Србин пећки патријарх пре укидања патријаршије постао је 1763. Василије Бркић. Он је дошао у сукоб са грчким свештенством. Због оптужби Грка, Диван је наредио да се Бркић ухапси и затвори на Кипру. Патријарх се ослободио и појавио у Црној Гори, а касније је отишао у Русију. После затварања Бркића, Грк Калиник II постао је пећки патријарх. Он је сменио неколико

¹ Оне који су били криви за убиство Шћепан је батинао, глобио и стрељао. Тако је потискивао крвну освету.

Срба епископа и поставио за епископе Грке. Ти Грци епископи отишли су у Истанбул и од Дивана тражили укидање Пећке патријаршије. Истовремено, патријарх Калиник II, жалећи се на презадуженост Пећке патријаршије, поднео је оставку. Султан Мустафа III је издао ферман којим је укинуо Пећку патријаршију у септембру 1766. Њену црквену област је подредио Васељенској патријаршији у Истанбулу. Заузврат Васељенска патријаршија је исплатила Дивану дугове Пећке патријаршије. Наступио је период у коме су међу Србима за владике постављани Грци. Године 1767. укинута је и Охридска архиепископија.

Ниже српско свештенство у Османлијском султанату великим делом било је често неписмено после 1766. године, а свештеник је постајао сељак који је најбоље познавао главне молитве и обреде. Од укидања Пећке патријаршије порастао је значај две православне митрополије које су биле на њеној периферији (Карловачка митрополија и Цетињска митрополија). За Османлије православни Срби од тада постојали само као део „Рум (грчког) милета”.

У време царице Катарине II после рата са Османлијама од 1768. до 1774. појачао се утицај Русије на Балкану.¹ Миром у Кучук Кајнарџију (средином 1774) Русији су припале територије од Дњепра до Буга, а Влашка и Молдавија су добиле извесну самоуправу. Кримски канат је стекао независност. Поред тога, Русија је могла да има сталног посланика у Истанбулу уз одобрење да говори у име Влашке, Молдавије и Православне цркве у Османлијском султанату. Тако је Русија стекла законито право да се меша у односе православних Срба и Османлијског султаната. У Европском делу Султаната православног становништва (Грка, Срба, Бугара и других) је било више него муслимана.

У току рата, Дубровчани, као султанови вазали, су насилно задржали један руски брод. Послр тога, заповедник руске флоте гроф Орлов је запленио десетине дубровачких бродова и запретио да ће бомбардовати град. Мир је склопљен 1775. а Дубровник је пристао да се у нетрпељивом католичком граду почне са радом православна капела, у кући руског конзула који ће доћи у град. После суочавања са руским топовима, Дубровчани су постали толерантнији и 1790. почела је да дари прва православна црква у Дубровнику.

1 Руска флота је из Балтичког мора допловила у Средоземље. Ту је њен заповедник Орлов 1770. поразио османлијску флоту. У рату, Руси су заузели Крим, Влашку и Добруцу. Када је османлијска војска била поражена и у Бугарској 1774. године, турска влада је пристала на мир. После овог пораза у Султанату је ојачала свест о властитом пропадању.

Допуна 4

Основне замисли о богаћењу трговином и производњом

Меркантилизам је економска замисао која се у Европи уобличила од краја XV века. Меркантилисти су основним извором богатства сматрали трговину, а не производњу. По том мишљењу највише новца се стиче трговином у којој један појединац, или једна привредна целина, остварује приход захваљујући губитку другог појединца, односно целине. По замисли меркантилиста требало је да држава створи такве законе, прописе и уговоре који ће омогућити да се из ње више извози него што се у њу увози, то јест да вредност извезене робе буде већа од вредности увезене. Владар и влада су требали донести законе којима ће странцима отежати да продају, а олакшати да купују робу.

Меркантилисти су зато заговарали развој заната и укупне производње и што већи извоз тих производа. Они су били први мислиоци који су јасно изразили интересе новонастале класе капиталиста. У XVI и XVII веку земље на западу Европе су своју спољну трговину уређивале тако да се поштују замисли меркантилиста. Као пример тога је француски министар финансија, краља Луја XIV, Жан-Батиста Колбер. Он је истицао „да више новца значи више моћи“, а да би сакупио новац, настојао је повећати производњу робе и поправити путеве за преношење робе. У настојању да потпуније усмерава привреду, Колбер је ставио привреду у Француској у XVII веку под строги државни надзор.

Наравно и пре потпуног уобличења меркантилизам основне његове замисли примењиване су. Пример тога је Дубровачка република која се на такав начин, трговином и већим извозом од увоза, током позног средњег века обогатила богатила на рачун Србије и Босне.

У XVIII веку физиократи су одбацили замисли меркантилиста да је промет робе извор богатства. Физиократи су истакли да је извор богатства производња. Као последица замисли првих француских физиократа, Дејвид Хјум и Адам Смит (у Шкотској) замислили су да треба пустити да економски процеси иду без већег мешања државе у њих. Замисао о слободи конкуренције на тржишту је постала основа либерализма као политичког и економског погледа на свет у грађанским државама. Држава је путем закона морала само да спречава по друштво уништавајуће појаве. Либерализам је постао преовлађујући поглед на економију у западној Европи од краја XVIII до краја XIX века.

Допуна 5

Рационализам и просветитељство

У Европи се у XVII и XVIII веку раширила рационалистичка филозофија (од латинског *ratio*, разум). Њени представници су истицали разум као главни начин да човек сазна истину о свету и себи. Ослањање на разум и сопствено искуство рационалисте је водило у одвајање од хришћанства. Црква је предност давала вери и вољи, а не разумевању и очигледности. Зато су забрањивани, од стране Католичке цркве, списи Ренеа Декарта (1596-1650) који су били на почетку нововековне рационалистичке филозофије у Европи.

Из рационализма је настало просветитељство, а просветитељи су замислили да је, после „мрачног средњег века“ и незнања, дошло доба знања и културне просветљености. Замислили су да је могуће да људи напредују учењем, образовањем и стварањем бољег друштва. Насупрот средњовековном схватању државе као „дара божијег“ владару, рационалисти и просветитељи су описивали државу као последицу „уговора“ појединаца (и целог народа) који су је створили.

После Енглеске грађанске револуције објављено је дело Џона Лока *Две расправе о влади* (1690). У том делу он је уобличио рационалистички грађански поглед на државу. Одбацио је тврдње да постоји божанско право владара да владају државом. Он мисли да сви владареви поданици имају неотуђива, природна права на живот, слободу и имовину. Писао је да је народ врховни суверен, носилац највише власти у држави, а не владар и племство.

Држава је по њему последица земаљског „уговора“ народа и владара. Када су људи су напустили природно стање склопили су уговор којим су се одрекли неких личних права, али да би се сви заједо заштитили државом. Владар је тим уговором добио власт, али и обавезу да заштити основна права поданика (народа). Ова замисао је оправдавала и побуну народа против владар који не влада у интересу народа. Замислио је да сви треба да имају начин да надгледају рад службеника који суделују у управљању у држави. Тако се могла смањити њихова самовоља и злоупотреба власти, положаја. Да би се та контрола остварила предложио је одвајање судства и законодавства од извршне власти (владар).

Пет деценија касније замисао поделе власти јасније је уобличио просветитељ Шарл Монтескје у делу *О духу закона* из 1748. Према њему, да би се заштитила слобода и благостање појединаца, потребно је власт у држави поделити на извршну (владар),

законодавну (народно представништво, скупштина) и судску. Замисливши да законодавна власт мора бити изнад извршне и судске поставио је основу за савремени парламентаризам. У Француској просветитељи су издавали од 1751. *Енциклопедију*, која је замишљена као целовит речник човекових знања из свих наука, уметности и заната.

Замисли рационалиста и просветитеља су биле основа за грађанске револуције и збацивање апсолутистичких феудалних владара.

Како у западноевропским државама, тако и код Срба, рационализам и просветитељство прво је прихватио мали део образованих. Међу Србима у Хабзбуршкој монархији било је оних који су имали значајне библиотеке. Захарије Орфелин имао је око 200 књига. Богату библиотеку имао је и Сава Текелија (1761-1842). Он је имао приступ и *Енциклопедији* која је настала у Француској.

Најзначајнији представник рационализма и просветитељства код Срба је Доситеј (Димитрије) Обрадовић. Рођен је око 1740. у румунском делу Баната, у Чакову. Као младић био је краткотрајно монах у Хопову на Фрушкој гори. Доситеј је током живота доста путовао по Османлијском султанату, Аустрији (дуже је боравио у Бечу и Трсту), Француској, Енглеској, Немачкој и другим земљама. Током тих путовања првенствено је радио као учитељ. На западу је прихватио рационализам и просветитељство. Од 1783. (*Писмо Харалампију*) настојао је да напусти славјаносерпски (славеносрпски). Објавио је да ће писати на народном језику како би био разумљиви обичном народу, а не само образованим Србима. Ипак, у језику којим он пише осећа се утицај славеносрпског. Тако је прихватио основну замисао будуће реформе српског књижевног језика, али је сам није доследно остварио. Ту замисао је подржавала и влада из Беча која је тражила од 1769. да се простим народним језиком напише катихизис (верски уџбеник написан у облику питања и одговора) за православне вернике Србе.

Доситеј је књижевним радом настојао да просветли тада доступним истинама Србе. Написао је своју аутобиографију *Живот и прикљученија* (два дела, 1783. и 1788). Поред тога написао је *Совјете здраваго разума*, *Басне* (са „наравоученијима“) и друга дела.

Рационалисти су у XVIII веку углавном прихватили идеју да је нација заједница људи који говоре истим језиком и живе у истој држави. Током својих путовања Доситеј је стекао уверење о језичкој истоветности јужнословенских православаца и муслимана у Османлијском и Хабзбуршком царству. Зато је замислио да су они један народ.

7.

Срби у време Француске грађанске револуције

Француска грађанска револуција и Наполеон

Феудални поредак се све чешће геледао као неправедан и тражило се његово укидање. Прве грађанске (буржоаске) револуције у Низоземској и Енглеској биле су увод у победу грађанства и капиталиста у Европи, а одлучујућом победом сматра се Француска грађанска револуција.

Револуција је почела 14.7.1789. због политичке и пореске обесправљености трећег сталежа (грађана и сељака). Жеља и воља обичних људи да се ослободе од неправде и феудалних господара покренула је обичне људе у оружану побуну. Створена је револуционарна народна скупштина која је усвојила Декларацију права човека и грађанина (августа 1789). Њоме је проглашено право народа да се побуни против лоше владавине и владара. Проглашено је одузимање повластица племству. Правно су сви становници Француске државе проглашени за једнаке.¹

Најпознатији „војник” француске грађанске револуције био је Наполеон Бонапарта (1769-1821). Он је добио славу успешним ратовима против Аустрије на северу Италије (1796-1797). У мају 1797. Наполеон је напао и освојио Венецијанску републику. Мир са Аустријом је склопио у Кампоформију 1797. Тим миром Аустрија је северну Италију препустила Француској. Француска је од Венеције задржала јонска острва, а остатак Венеције (са Далмацијом) Наполеон је уступио Аустрији у замену за Белгију и Ломбардију.²

Војничку славу Наполеон је искористио да преузме власт прво у Француској. Он је 1799. извршио државни преврат и прогласио се

1 У револуционарној Француској 1792. збачен је краљ Луј XVI (1774-1792), а Француска је проглашена републиком. Краљ није имао среће да преживи револуцију. Представници револуције у скупштини одлучивши да буду и суд. Тако је изгласана одлука да се одсече глава Луј XVI јануара 1793. Исте године је на смрт осуђена и његова жена. Луј XVI је био само један од низа европских владара који је убијен од револуционара који су тражили више правде.

2 Мисао која је покретала револуцију изражен у речима „слобода, братство и једнакост” била је водилца и Наполеонове војске. Упркос томе, Наполеон је водио освајачке ратове и трговао туђом слободом. Није се освртао на туђу слободу и једнакост.

за првог конзула Француске републике. Конзулство је било привремено у кретању према монархији. Наполеон се у децембру 1804. крунисао за цара Француза, али није одбацио главне тековине грађанске револуције.¹

За време Наполеонове владавине (1799-1814) Француска је стално водила ратове против више савеза. У тим савезима су биле Аустрија, Пруска, Енглеска и Русија. Француска револуција и Наполеонове ратови, који су извозили идеје револуције, укинули су феудалне друштвене односе у Француској, а ослабили их у целој Европи. То је омогућило бржи развој грађанског друштва и капиталистичке привреде.

Владавина Јозефа II и Темишварски сабор

После смрти оца цара Франца I у августу 1765. Терезијин син Јосиф II наследио је титулу немачког цара и постао мајчин савладар. У новембру 1780. и надвојвоткињу Аустрије, краљицу Угарске и Хрватске Марију Терезију наследио је Јосиф II.² Мислио је да је Католичка црква стекла превелики утицај у Аустрији и да је она паразит у држави. Патентом о толеранцији дао је слободу вероисповедања протестантима и православцима (крајем 1781). Почео је да затвара манастире који се нису бавили хуманитарним или просветним радом. Тим мерама изазвао је незадовољство Католичке цркве и католика, али одобравање православаца. Наставио је да спроводи централизацију и немачки је прогласио званичним језиком у целој држави (1784). Основно образовање је одредио као обавезно за сву децу (мушку и женску). Поред тога је одлучио да укине личну потчињеност сељака племству (1785). Оваква владавина је изазвала снажно незадовољство у феудалној и сепаратистичкој Угарској, али и Аустрији.

Са руском царицом Катарином II договорио је савез против Османлијског султаната. Рат између Аустрије и Османлијског султаната трајао је од 1788. до 1790. године и довео је до пустошења југа Угарске од стране Османлија уз повећање хајдучије.

Народи и највише племићи којима је цар Јосиф II владао нису били спремни да прихвате реформе цара. Угарску је захватила

1 Уложио је напор да изгради грађанско друштво у Француској. Зато је израђен Грађански кодекс. Грађански кодекс је уредио имовинско и породично право. Њиме је озакоњено грађанско друштво. Тај Наполеонов законик је постао узор правног уређивања грађанских односа у целој Европи.

2 Био је образован у духу просвећеног апсолутизма. Себе је сматрао неограниченим господаром Аустрије, али слугом своје земље и својих народа.

права побуна. Угарске жупанијске власти и племство су успоравали и ометали слање средстава цару. Католичка црква је отворено стала на страну противника царевих промена. Цар Јосиф II је попустио и у јануару 1790. опозвао већину својих мера у Угарској. Међу њима је опозвао и одлуку о немачком као службеном језику, а у Угарској и Хрватској је као службени језик враћен латински. Обновљено је и сталешко уређење. Покушај Мађара да уведу мађарски као службени у Краљевини Угарској изазвао је отпор и Хрвата.

Разочарани цар Јосиф II умро је почетком 1790. Његов брат и наследник Леополд II је 1790. сазвао Диету, сабор Угарске.¹ Сабор Угарске је позвао српске православне епископе у свој састав. Да би извршио притисак на Државни сабор Угарске, цар је сазвао и српски сабор у Темишвару. На Темишварском сабору (септембар – новембар 1790) присуствовали су епископи и црквена лица, царски генерали, српски племићи и представници грађанства и граничара, скоро 100 особа.² Сабор је упутио жалбе против поступака властеле, католичког клера и жупанијских власти према Србима. Тражио је да се ограничи власт високог православног свештенства и смање његови приходи, а да тај новац буде искоришћен за ниже свештенике и народно просвећивање.

Сабор је тражио да се Србима додели аутономна територија. На захтев царског комесара да се поближе одреди та територија, одређен је Банат. Главни захтев Темишварског сабора за аутономну српску територију није испуњен. Он ће бити понављан и касније. На крају је за новог карловачког митрополита изабран Стеван Стратимировић, до тада епископ у Будиму.³ Митрополит Стратимировић (1790-1836) је имао проблема због притисака на православне свештенике и народ да приме унију. Када је 1798. био примљен код цара и жалио се на насиља, помоћи није било. Напротив, цар је изразио жељу да и Стратимировић прими унију, јер се душе „грко-несједињених” због њихове заблуде не могу спасити.

Цар је одлучио да учини извесне уступке Мађарима. Мађарски државни сабор је законом из 1791. потврдио укључење Баната у Угарску. За Србе је те 1791. бечка влада створила „Илирску дворску канцеларију”, али је она укинута 1792. године, а и прихваћено је припајање Баната Угарској. Великокикиндски и Потиски дистрикт остали су ван јуристикције жупанијских власти као и Војна граница.

1 Диету су чинили представници феудалаца, свештенства, жупанија и слободних краљевских градова.

2 На сабору је присуствовало и неколико несрба (Румуна).

3 Када је Стратимировић пред царским комесаром у цркви положио заклетву, Срби су и добили новог митрополита.

Цар Леополд II умро је 1792. године, а наследио га је Франц (Фрањо) II, син Јозефа II. Владао је као Франц II (1792-1806) цар Светог римског царства, а после као Франц I (1806-1835) цар Аустрије. Франц I (1792-1835) као угарски краљ је на мађарски државни сабор позвао и српске епископе а Сабор у Пожуну признао је Србе за равноправне грађане Угарске 1792. Епископи Српске православне цркве су од тада добили право учествовања на сабору Угарске.

Осамостаљење Старе Црне Горе

После смрти Шћепана Малог, водећа личност у Црној Гори постао је гувернадур (губернатор) Јован Радоњић. Владика Сава је умро 1781. године, а њега је наследио Арсеније Пламенац. Када је он умро 1784. на народном збору за владика је изабран архимандрит Петар I Петровић (Свети Петар Цетињски), који се у младости неколико година школовао у Русији. После избора, Петра I Петровића је хиротонисао карловачки митрополит (1784).

Због веза гувернадуре Радоњића са Венецијом и Аустријом и његовог захтева да нека од поменутих држава успостави свој протекторат над Црном Гором, скадарски Махмуд-паша Бушатлија је напао Црну Гору у лето 1785. године, опљачкао је Цетиње и срушио православни манастир.

У време руско-аустријског рата против Османлијског султаната 1787-1792. године, Црногорци су се поново бунили и стали на страну Русије, а затим и Аустрије. Мир између Османлија и Русије је потписан почетком 1792. у Јашију. Већ у пролеће исте 1792. године, почели су напади Османлија на Стару Црну Гору.

У лето 1796. Махмуд-паша водио је око 18.000 војника у Стару Црну Гору. Средином 1796. на Мартинићима дочекало га је неколико хиљада Црногораца. У борби Махмуд-паша је рањен и морао се повући, али у септембру 1796. поново је напао Црну Гору. У борби на Крусима (западно од Подгорице) у септембру 1796. Црногорце су предводили владика Петар I и гувернадур Јован Радоњић. Османлије су поражене а Махмуд-паша је погинуо.

Ове две битке су ојачале јединство у Црној Гори и означиле стварно ослобођење од власти скадарских паша. Од тих битака владика је и као световни владар у Црној Гори почео да потискује гувернадуре. После октобра 1797. и мира у Кампоформију, суседна Бока Которска је са венецијанском Далмацијом припала Аустрији.

Да би увео више реда и законитости убедио је главаре (Општи црногорски збор) да се 1798. донесе „Законик обшчи црногорски и брдски”, *Законик Петра I*. Законик је допуњен 1803. и углавном је озаконио тада постојеће усмено преношено обичајно право. Као најзначајније судско тело од 1798. постојало је Правитељство суда црногорског и брдског (тзв. „Кулук”). Седиште му је било на Цетињу. У Правитељству су били угледни главари.¹ Народна скупштина и владика су били најважнији носиоци власти у Црној Гори, а владика Петар I имао је и Народну канцеларију. Један од његових важнијих послова било је мирење завађених племена у Црној Гори, али није успео да искорени „крвну освету”.²

Године 1798. Црногорци су послали посланике цару Павлу у Русију. Он је владика обећао дипломатску подршку и слање новчане помоћи од 1.000 годишње.

Кочина крајина (Дубички рат)

Неспоразуми Османлија и Русије око Крима довели су до рата у коме је руска војска заузела Крим 1779. године, а султан Абдулхамид I (1774-1789) признао је припајање Крима Русији споразумом из 1784. Ипак, у августу 1787. султан је објавио рат Русији.

Катарина II је предложила Јосифу II да поведу заједнички рат против Османлија. У Бечу су одлучили да то прихвате.³ Пред рат Османлија и Аустријанаца (крајем 1787), у Београду је група завереника планирала да град преда Аустрији. Од људи који су учествовали у том покушају, а затим се склонили у Аустрију, створен је први фрајкор (добровољачка војна јединица). Фрајкором је командовао Србин аустријски капетан Михаило Михаљевић. Аустрија је објавила рат Османлијском султанату почетком 1788. У току рата Аустрија је организовала Србе у фрајкоре и слала их у борбу против Османлија. Они су организовали побуне у Србији и покушали да одвоје Београд од остатка Османлијског султаната.

Једну такву дружину (фрајкор) је предводио Коча Анђелковић, пребег са подручја Јагодине. У првим недељама рата, он је заузео

1 Уз судске послове, Правитељство је обављало и неке управне послове и тако било орган државне власти за Црну Гору.

2 Обилазио је завађене и молбама и клетвама непослушних покушавао да их убеди да престану са крвном осветом.

3 Припремајући се за рат са Османлијама, аустријске уходе су у Србији прикупљале податке и тражиле своје присталице. Сазнали су да у Смедеревском пашалуку влада безвлашће. Сукобљавали су се спахије против јаничара, а у Београду и јаничари међу собом. Раја је била незадовољна због јаничарског насиља и насилног претварања посуда у читлуке.

Пожаревац, а затим и област између Смедерева и градова на Дунаву на северу и Јагодине и Ћуприје на југу. Турци су га протерали у Банат, али се у марту 1788. он поново појављује у долини Велике Мораве и на путу према Нишу. У пролеће 1788. фрајкор који је предводио Михаљевић је ушао и у западну Србију и одвојио Београд од Босне.

Тако је рат на подручју Србије личио на устанак Срба које наоружава и обучавала Аустрија. Аустрија је била неспремна за рат и њена војска није дошла у помоћ устаницима. Долазак велике османлијске војске са југа приморао је десетине хиљада Срба на повлачење према северу средином 1788. Са народом се повукао и Коча Анђелковић. После је учествовао у борбама у Банату, а Османлије су га заробиле и убиле у септембру 1788.

Од краја 1788. до краја рата главне војне акције у Србији изводио је Михаљевић и његов фрајкор са неколико хиљада бораца. Крајем септембра 1789. Аустријанци су успели да освоје и Београд. Михаљевић је после освајања Београда заузео Крагујевац, Крушевац и највећи део централне Србије. Почетком 1790. почео је османлијски напад из Босне, а Немци су се повукли. Са њима и устаници су потиснути из западне Србије. У току пролећа и лета фрајкори су се повукли из долине Западне и Велике Мораве. Део народа је са фрајкорима побегао у Аустрију. У јесен 1790. године Аустрија је распустила фрајкоре и отпочела преговоре о миру.¹

Исти рат у Босни је запамћен као Дубички рат (1788-1791). Почетком 1788. године, објављујући рат, Аустрија је упутила прокламацију којом је позивала хришћане и у Босанском пашалуку да подигну устанак. Истовремено је позивала муслимане да остану мирни и обећавала им равноправност после победе.

Према Босанском пашалуку Хабзбурговци су поставили два своја војна корпуса. Један се налазио од личко-далматинске границе до Дубице, а други од Градишке до Шапца. Бројност те војске је била око 50.000 војника. Босански пашалук је сам сакупио војску за одбрану, а Аустријанци су освојили неколико насеља (Дубица, Нови, Градишка и Цетинград) уз границу 1788.

Када је Пруска одлучила да заштити Османлије, Аустрија је морала обећати Прусима да ће договорити мир са Османлијама без промена граница. У Свиштову у августу 1791. Османлије су договориле мир са Аустријом и њеним новим царем Леополдом II. Ипак, Османлијски султанат је изгубило Цетинград, Лапац и Срб, а градове Дубицу, Нови и Градишку, Аустрија је вратила Османлијама 1797.

¹ Један од Срба који је учествовао у фрајкорима био је Ђорђе (Георгије) Петровић Карађорђе.

Криза Османлијског султаната крајем XVIII века и Срби у њему

У рату 1788-90. још се показала слабост старе организације султанове војске. Султан Селим III (1789-1807) јасно је увидео заостајање своје државе и њене војске за другим Европским државама. Стари спахијско-тимарски систем је био у завршном пропадању. Спахије су спахилуке претварали у своје читлуке, а и део јаничара је напустио градове и у селима, већином насилно, створио своје читлуке. Почетком XIX века читлучење је постало општа појава. Смењивање тимарских земљопоседа читлук-сахибијским одузимало је сељацима баштине и наметало нова давања. У разним деловима Османлијског султаната долазило је до побуна сељака. Посебно су се бунили хришћани на Балкану, понекад су били охрабрени на побуну од суседних држава.

У Румелијском вилајету Срби су били већина, или значајна мањина, у Смедеревском, Видинском, Лесковачком, Нишком, Врањском, Пећком, Приштинском, Призренском и Скадарском санџаку.¹ Прелазак православних Срба у ислам је после 1791. у средишњим областима Србије био ређи, али је значајна била исламизација Срба на подручју Космета.

Срби су већином били сеоско становништво, а пред османлијским властима представљао их је старешина сеоске општине „кмет”. Представник породице био је старешина породичне задруге и он је предствљао своју породицу пред кметом. У Смедеревском санџаку више сеоских општина удруживало се у кнежину која је имала свог кнеза. У 10 нахија Смедеревског санџака и Шабачкој и Соколској нахији Зворничког санџака пред устанак 1804. било је око 40 кнежина. Ових 12 нахија се уобичајено зове Београдски пашалук, таква територијална целина у Османлијском султанату није постојала до 1815. тек стварањем Кнежевине Србије настала је целина која се обично зове Београдски пашалук.

Кнежинско уређење испод нахија је постојало и у суседним областима. У Босанском вилајету крајем XVIII, и почетком XIX века кнежева и кнежинске самоуправе било је у Семберији и Босанској крајини. На југу на Старом Влаху и на истоку у Неготинској крајини (Видински санџак) такође је постојала самоуправа са кнежевима.² Извесних самоуправних права и кнежева је било и у Лесковачком и

1 На подручју четири последња набројана санџака живела је муслиманска већина, а на већини управних положаја били су Албанци муслимани.

2 У Неготинској крајини су кнежеви из породица Рашковић и Карапанџић од Османлија од XV до XVIII века добијали берате о свом кнежевском звању.

Нишком санџаку. Више обесправљени били су Срби у Пећком и Призренском санџаку.

Босански вилајет је имао четири санџака Зворнички, Босански, Херцеговачки и Клишки а обухватао је део Рашке до Звечана. То подручје Рашке је издвојено 1790. у Новопазарски санџак.¹ Вилајет је био подељен на 18 судских области кадилука и око 40 војно-територијалних капетанија. Крајем XVIII века муслимани су на територији Босанског вилајета били бројнији од хришћана. Захваљујући бројности муслимана Босна је углавном своје циљеве налазила у циљевима муслимана Османлијског султаната. Међу хришћанима у Босанском пашалуку знатно је више било православаца од католика. Православни Срби су за епископе у Сарајеву и Зворнику после 1766. углавном имали фанариоте-Грке.

Селим III је покушао да изврши реформе државе и војске и заштити је од нових пораза у ратовима, побуна и привредног застојања. Од 1794. стварао је нови пешадијски корпус који је назван „низам-и-џедид“ (нова организација). Војници су у њега сакупљани из Анадолије, а обучавали су их официри са Запада (француски, немачки и енглески). Циљ султана је био да укине јаничаре и створи нову редовну војску. Стварању таквог корпуса нису се противили службеници и локални моћници у Анадолији, али у другим покрајинама јавио се велики отпор.

Поред јаничара и повлаштених спахија, део муслиманских верских вођа и обичних муслимана одбијао је да прихвати реформе султана. Они нису желели да изгубе своје повластице и надмоћ над хришћанима. Реформе Селима III нису поправиле прилике у држави, него су покренуле нове нередне. Зато су биле заустављене, а он је касније смењен са положаја султана. Побуне су потресале Османлијски султанат. Неке покрајинске власти и паше одбијали су да чине оно што наредне султан и Диван. У Видинском санџаку (северозапад Бугарске и исток Србије) одметнуо се Осман Пазваноглу (1794). У Скадру и на северу Албаније Махмуд-паша Бушатлија је управљао самовољно. У Епиру и јужној Албанији Али-паша Тепелени створио је одметнуту област од краја XVIII века. Поред тога и дружине одметнутих плаћеника, крџалија, пљачкале су по Бугарској.²

Ипак, време Селима III неке позитивне реформе су вршене. Дошло је до побољшања правног положаја већине становника у Смедеревском санџаку. Главни представник османлијске власти био је везир у Београду, а управници у нахијама били су муселими.

1 Главни управник вилајета био је паша за финансије Босанског вилајета био је надлежан дефдердар.

2 Крџалије су били муслимани хајдуци у XVIII веку и почетком XIX века.

Заповедник спахија у Београдском пашалуку, којих је било између 900 и 2.000, био је алајбег.

Када је после рата са Аустријом у Србију послат Бећир-паша, прво је покушао да уклони бунтовне и мало корисне јаничаре. По његовој наредби убијен је њихов вођа Дели Ахмет. Премештање Бећир-паше средином 1792. из Смедеревског санџака у Босански пашалук је орабрило на нове нападе јаничаре. Пар година пре избијања српске револуције, босански везир Бећир-паша је у Босни зауставио даље претварање тимара у читлуке.¹

Отпор јаничарској самовољи из Смедеревског санџака пружио је и Мустафа-паша (Хаџи-Мустафа-паша) Шинигџић. Он је управљао Смедеревским санџаком од средине 1793. и морао је да заустави покушај јаничара да се врате у Смедеревски санџак 1793. и 1794. За борбу против одметнутих јаничара из Видина употребио је и наоружане Србе.² Тако су се Османлије у међусобној борби ослониле на хиљаде наоружаних православних Срба.

Диван је у време Мустафа-пашине управе Смедеревским санџаком ферманима (1793, 1794. и 1796) уредио кнежинску самоуправу на том подручју. У то време Французи су узели јонска острва 1797. године и код дела Грка створили наду да се примиче ослобођење од Османлија,³ али можда не само дела Грка.

Упад Наполеонове војске у Египат 1798. и почетак рата са Французима уплашио је Селима III. Он је понудио опрост својим истоверним одметницима уколико признају његову власт. То су крајем 1798. године искористили Пазваноглу и јаничари. Султан је допустио да се јаничари врате у Смедеревски санџак. Наполеонов напад на Египат завршио се неуспехом и он се вратио у Француску. Тамо је 1799. успео да преузме власт и прогласи се за првог конзула. Француска војска се из Египта повукла у септембру 1801. године, али то није олакшало султану да контролише ту област.

1 Султан је наилазио на већу непослушност и муслимана из Босне. Босанско-херцеговачки беговат, подржан од босанских муслимана, је пружао отпор провођењу реформи којима се уводило више реда и правно поправљао положај хришћана.

2 Међу онима који су организовали српску милицију био је и ваљевски кнез Алекса Ненадовић, а у њој је учествовао и Ђорђе Петровић Карађорђе.

3 Константин Ригас (Рига од Фере), који је у Бечу покушао да шири идеје водиле Француске револуције, са прогласом за устанак кренуо је према Грчкој. Аустријанци су га ухватили и предали Османлијама, а они су га погубили средином 1798. у Београду.

8.

Друштво и култура од друге половине XV века до краја XVIII века

Са османлијским освајањима долазило је до пресељавања Срба, а затим Мађара и Хрвата према северозападу и југозападу. Не само у појединим селима и градовима, него и целим областима мењало се већинско становништво. Срби су од краја XV века до краја XVIII века већином били у Османлијском султанату, поред тога део Срба је био у Угарској (и Аустрији), а најмање их је било у Венецији, то јест њеном делу Далмације.

Две водеће установе у животу људи у тим подручјима биле су држава и од државе одобрене верске заједнице. Држава је настојала да усклади своје деловање и деловање верских заједница, али је предност дата верској заједници којој је припадао владар и која је имала највише верника. Зато су Срби, већином припадници Православне цркве, били запостављени од државе. Закони и правила у деловању, који су били оквир за живот становништва, за Србе су стварали додатне тешкоће у претежно муслиманском Османлијском султанату, али сличној мери и у претежно католичкој Угарској (и Аустрији) и Венецији.

Исламска култура и исламизација

Становништво Османлијског султаната било је подељено према вери. То је тзв. „милетско уређење”. У тој подели владајући и пуноправни становници Османлијског султанат били су припадници Исламске верске заједнице (муслимани). Припадници осталих организованих једнобожачких верских заједница (православци, католици, Јевреји) имали су мања права и посебна давања према држави, султану. Они су називани зимије (штићеници) и држава је њих трпела и штитила од потпуног уништавања.¹ Зимије су султанову „зашти-

1 Зимијама је по шеријату допуштена слобода вероисповести, али су муслимани њихове вере сматрали за искривљена и лажна учења о једином богу Алаху. Изгледа да је султан Мехмед II после освајања Босне босанским фрањевцима издао ферман, према којем је фрањевцима допуштено да слободно верски делују међу католицима.

ту” могли очекивати док у складу са Кураном буду „послушно и понизно” давали „главарину”, (харач или џизија), муслиманском владару.¹

Упркос „заштити” султана, било је насиља од државе према немуслиманима. Османлије су забранили да звоне црквена звона, односно да позивају на молитву, а важније цркве су често претварале у џамије (Света Софија у Истанбулу, Свети Димитрије у Солуну). После заузимања јужног дела Српске деспотовине (1455) и црква Св. Богородице Љевишке у Призрену је претворена у џамију. Манастир Бањска је од XVII века служио као џамија. Неке друге православне богомоље су, као Св. Арханђели, биле опљачкане и порушене.² Неравноправност хришћана видела се и у немогућности обављања највиших служби у држави. Сви немуслиманци су морали да плаћају харач.

Османлије су на подручје на коме су живели Срби донели ислам (у сунитском облику), исламску културу и турски језик. У првим деценијама османлијске власти, привидно је поданицима остављано да сами одлуче да ли ће прихватити ислам, веру новог владара, или ће постати зимије. Угледније и богатије представнике Срба Османлије су настојали да убеду у потребу да прихвате ислам. Појединци су примали ислам из жеље да сачувају или добију бољи положај у друштву и држави.

Исламизација у Босни је ретка појава до средине седамдесетих година XV века. На почетку тог процеса исламизације, забележено је да је најмлађи од тројице синова херцега Степана Вукчића Косаче Стеван отишао у Истанбул. Он је примио ислам и од 1474. јавља под именом Ахмед.³ Да би примили ислам, Ахмед Херцеговић и Скендер Црнојевић отишли су до Истанбула. Ипак, нису сви имали довољно средстава за таква путовања. Да би се ширио ислам, султан је давао наредбе да се подижу џамије на рубовима државе. По наређењу султана Мехмеда II Фатиха, 1457. Иса-бег је изградио „Цареву џамију” на подручју где је почињало да се ствара Сарајево.

Најчешће исламске верске установе биле су џамије,⁴ ређе текије са дервишима. Дервиши су своје верске обреде изводили уз

1 Османлије су хришћане звали „Каури” („Ђаури”), то јест неверници.

2 Муслимани су камен опустошеног манастира Св. Арханђела искористили да изграде Синан-пашину џамију у Призрену.

3 Касније је постао спахија и санџак-бег, а као Ахмед-паша Херцеговић ратовао је за султана и постао велики везир.

4 К. Михаиловић описује џамије као муслиманске храмове који „имају мале и велике округле куле, а око њих балкон”. Даље описује како је са највишег дела џамије, мујезин „из свега гласа, што најјаче може” почињао молитву. Тако је муслимане позивао на молитву пет пута у току дана. При молитви муслимани се окрећу према Каби (у Меки).

игре и певање. Вођа муслимана у молитви је називан имам (од ар. „онај који стоји испред“). Он није морао бити плаћен за ту службу. То је могао постати сваки муслиман који је добро познавао Куран. Имам је тумачио Куран и шеријат. У свим џамијама у проповедима петком се на заједничкој молитви (џуми) обавезно помињало име султана.

Поред молитви Алаху, ислам је прописивао као обавезе муслимана и давање милостиње, пост у време месеца рамазана, одлазак на хаџилук у Меку и др.¹

Процењује се да је процес исламизације на подручју које су насељавали Срби био најмасовнији у последњој четвртини XV и првој половини XVI века, а најзначајнији је у Босни. Према првом попису из 1468-69. на подручју Босанског санџака било преко 37.000 кућа, од тога око 300 муслиманских. Без Херцеговине, у Босанском санџаку 1489. је забележено око 4.500 муслиманских кућа (породица),² а око 25.000 кућа су припадале хришћанским породицама.³

Ислам се брже ширио на подручјима градова, уз путеве и долинама река. Учвршћивањем османлијске власти и развојем њеног феудализма, православни Срби су губили положаје које су имали пре. Православни Срби спахије у XVII веку, изван Херцеговине и Црне Горе, били су изузетак међу спахијама. Тај прелазак Срба припадника владајућег слоја у друштву у ислам пратио је део њихових зависних људи. Исламизацији области је доприносило и то што су османлијске власти плански насељавале муслимане у градове и подручја где су живели хришћани, а хришћане одводили у Истанбул и Малу Азију.⁴

Преласком у ислам, мењао се и начин живота и гледања на свет. Средином XVII века на подручју Румелијског пашалука муслимани су чинили приближно петину становника. Исламизација међу Србима довела је до тога да су исламизовани Срби преузимали значајне положаје у Османлијском султанату. Прелазак у ислам сматран је коначним. Особа би била уписана од судије да је постала „правоверна“ и није више могла одбацити ислам. За мушкарце који то учине била је предвиђена смртна казна, а за жене и децу затвор док не одустану од намере да напусте ислам.

1 У време рамазанског поста муслимани нису смели да једу дању, него само ноћу. После рамазана, муслимани славе тродневни празник рамазански бајрам. То је у муслиманској години први од два бајрама. Други је курбански бајрам.

2 Око 2.300 пописаних су нежењених муслимани.

3 Од тога уписано је око 4.000 нежењених хришћана и око 1.300 удовица.

4 Заједнице хришћана Срба које су насилно одведене у Истанбул делом су се исламизовале, а делом стапале са Грцима и Јеврејима у престоници.

У процесу исламизације појављивале су се и особе које су се пред властима представљале као муслимани, а тајно су настављали да поштују Христа. Овакав начин живота није био потпуно нов, вероватно су га примењивали и неки богумили у средњовековној Босни. Како су они нестали убрзо после османлијских освајања, обично се претпоставља да је највише њих прелазило у ислам. То је могуће, али није јасно да ли је нестанак богумила повезан и са преласком у православце и католике, када је нестало заштите богумилске властеле и Цркве босанске.

Градска насеља и привреда у Османлијском султанату

Изузимајући подручје око Истанбула,¹ Турци су у европском делу своје државе остали мањина становништва, али њихов број је био већи од броја хришћана у градовима. Досељавање муслимана у градове и исламизација изменили су верски састав становника градова. Са муслиманском већином, градови су добили и оријентални изглед, а тако су се мењали више од села.

У време турских освајања део градова је разорен. Нека насеља су уништена у освајању и краткотрајно запустела, али су после брзо обновљена и постала значајна. Митровицу у Срему Османлије су спалиле у лето 1521. а становнике насилно преселиле. Обнова је била брза. Према дефтеру из седме деценије XVI века (у време владавине Селима II), Митровица је имала скоро 600 муслиманских и тридесетак хришћанских кућа. У исто време, Сремски Карловци (такође порушени 1521) су задржали хришћанску већину и у седмој деценији XVI века имали су око 500 кућа, већином српских. Мало је било Мађара и других народа, а број муслиманских кућа је безначајан. У то време у Карловцима је био кнез по имену Субота и 3 спахије хришћанске вере.

На Косову је почело пропадање највећег рударског насеља у средњовековним српским земљама. Ново Брдо је варош остало до краја XVII века, а новобрдски рудник је постао султанов хас, али до средине XVII века рударска производња замрла. У периоду султанове власти Ново Брдо делимично су населили Албанци.

Слабија утврђена насеља од дрвета или земље називана су паланка, а јача утврђена насеља су хисар и кале.

Неутврђена градска насеља су се у Османлијском султанату делила на шехере, вароши и касабе. Највећа, неутврђена градска

¹ Х. Иналцик наводи да је по неким проценама Истанбул у другој половини XVI века могао имати до 800.000 становника.

насеља називана су шехер. Оријентални градови су се састојали од махала (четврти),¹ то јест стамбеног дела и чаршије. Чаршија је представљала трговачко и занатско средиште града са важнијим јавним грађевинама (џамије, медресе, амами, караван-сараји...). Мала градска насеља у којима су већина становника били хришћани називана су вароши. Насеље у коме су муслимани већина и имају бар један џемат (исламску верску општину), а баве се занатством и трговином било је касаба.

Путујући кроз Србију 1581. Стефан Герлах је записао да су становници „људи са дугим косама”. Он каже да су у свакој паланци „од Будима до Ниша” живели Јевреји, Цигани и Арапи.

У градовима су грађена јавна купатила, муслиманске верске школе и грађевине за управнике. Градска управа је био меџлис (градско веће). Улице су биле кривудавае и прљаве, већином земљане, без калдрме. Муслимани су градили куће већином од ћерпића и дрвета, ређе камена. Скромније градске куће су имале две или три просторије. Куће у граду су могле имати један или два спрата. Покриване су шиндром. Средишњи део на спрату је био ходник, али са диванханом. Диванхана, простор за пушење и разговор, је била простор за окупљање породице и пријем гостију. Спрат муслиманске куће су чинила два дела. Мушки део куће (селамлук) био је део у коме се одвијао живот доступан посетиоцима. Женски део куће (харем) је био доступан само за породицу.² Подове су покривали ћилими. Прозори су били на зиду према дворишту (авлији).

Око кућа су градили од човека више ограде и зидове. Тако су двориште и жене склањали од погледа радозналих. У оријенталним градовима жена је избегавала да излази на улицу и на улицама су преовладавали мушкарци. То није значило потпуну изолацију жена. Дворишта су имала мање капије којима су била спојена са суседним двориштима. Тако су се жене могле дружити без изласка на улицу. Уз неке куће су биле и баште и воћњаци.

Послуга у богатим муслиманским кућама у градовима и код спахија били су и муслимани и хришћани.

Хришћанско становништво у градовима се смањивало. Они супо шеријату имали право на живот и имовину, а могли су да задрже своју веру, али уз обавезу да тиме не ометају живот муслимана. Нису смели узнемиравати муслимане звоњавом црквених звона, нити их „ометати у кретању” на путу, то јест морали су се склонити муслиманима који су ишли путем. Зимијама је законом забрањивано да се жене муслиманкама или да граде куће веће од

1 Припадници различитих вероисповести живели су у различитим махалама.

2 Муслиманске жене су у браку биле потчињене мужу и скоро искључене из јавног живота и друштва.

муслиманских. Зато су градили скромније куће покривене сламом и настојали да буду мање приметни. Куће хришћана су такође имале баште.

Куће сиромашних једва да су имале намештај. Седело се на поду или јастуцима. Често се и спавало на поду који је покриван тканинама (ћилимима). Јело се са синије.

Зимије нису смели јахати коње и носити оружје, али постојала је могућност да неко има посебну исправу (берат) која је давала већа права од уобичајених. Сачуван је податак да је Макарије Соколовић као монах хиландарски имао дозволу Османлија да може да јаше коња и да носи буздован.

У другој половини XVII века, кроз подручја која су насељавали Срби путовао је Евлија Челебија. Он описује Ниш као шехер са око 2.000 кућа, више основних школа уз џамије,¹ јавних чесми и два јавна купатила (хамама). Описује и да је на градској тврђави видео одсечене главе „хајдука”.

Знатно већи био је Београд. Челебија је описао утврђени Горњи и Доњи град и шехер изван зидина. Бедеме Горњег града додатно је штитио дубоки јарак. Према Челебији, заповедник тврђаве диздарага је командовао са 1.000 војника. Исто толико војника је издржавао и смедеревски санџак-бег од хаса који му је уступио султан. Тај хас је према Челебији обезбеђивао годишњи приход од око 540.000 аспри (акчи). Санџак је по Челебији имао око 170 спахилука који су давали око две хиљаде војника. По њему Београд је имао 98.000 припадника раје и „повлашених грађана”. Данас се мисли да је Београд могао имати 2 или 3 пута мање становника.

Набраја махале у којима живе Срби, Бугари, Цигани, Грци, Јермени и муслимани, али пише и како су „сва београдска раја и повлаштени грађани Срби”.² Београдска чаршија је по Челебији имала 3.700 дућана.³ Чесми је било око 26, а постојали су људи који су разносили воду са река, уз помоћ коња и мазги, до грађана. Поред седам јавних купатила (хамама), тврди да има неколико хиљада кућних. Спомине караван-сарај Мехмед-паше Соколовића, грађевину са два спрата од тврдог материјала са десетинама просторија и гвозденом капијом.

Куће су биле покривене ћерамидом и даскама. Град је имао ливницу топова на обали Саве и радионицу за производњу барута. Улице су биле уске, а куће збијене. Град је имао неколико цркава и

1 Школа уз џамију, мектеб је служила да дечаци поред текстова из Курана науче читати, писати и рачунати.

2 За муслимане у Београду написао је да су „потури”, то јест потупчени Срби.

3 Из другог описа Београда знамо да су улице где се трговало у малим дућанима и великим безистанима биле покривене дрвеним кровом.

по Челебији 210 џамија. У првој половини XVII века на ушћу Саве у Дунав појавило се Ратно острво.

Занатство се доласком Османлија наставило развијати. Султани су муслиманима занатлијама и трговцима у градовима давали фермане којим су их ослобађали дела пореских обавеза. У неким градовима су одржавани вишедневни вашари, а њих су посећивали и трговци из удаљених земаља.

Као трговачка и занатска средишта Босанског пашалука издвајали су се Сарајево, Мостар, Бања Лука и Нови Пазар. Иса-бег, скопски заповедник крајишта (уџбег), средином XV века почео је са значајном градњом на подручју будућег Сарајева. Подигао је и Сарај (кућа, двор, палата) по коме је нови град назван Сарајево. У време Хусрев-бега даље је растао значај Сарајева. Он је око 1530. изградио Хусрев-бегову џамију (називана и Бегова џамија), а после је изградио медресу и библиотеку. Медреса је сматрана вишом школом, али је и у њој основу образовања представљало учење напамет Курана.¹ У медресама се школовала улема, а Сарајево је тада постало средиште за њено образовање. Хусрев-бег је изградио и сахат-кулу. Имовином Хусрев-бегове задужбине, вакуфа,² око 1550. изграђен је хан, који је по закупцима из XIX века назван Морића хан.

Средином XVI века када је више од деценију и по био велики везир, Рустем-паша Опуковић, пореклом вероватно Србин из Босне, дао је да се у Сарајеву изгради Бурса безистан од тврдог материјала, обухватио је више трговачких и занатских радњи под једним кровом. Сарајевска Башчаршија је у другој половини XVI века била значајно привредно средиште. Према попису кућа у Сарајеву са краја владавине Сулејмана у њему је било око 3.000 домаћинстава и било је најмноготудније насеље у Босни. Чаршија је према Челебији имала око 1.800 дућана. Челебија пише да је Сарајево имало поред сваке од 180 џамија и мектеб. Цркве су биле малене и без звоника. Босански пашалук је имао око 1.850 спахија, а везир је имао хас који даје око 600.000 аспри прихода.

Неколико година после градње Хусрев-бегове џамије, Хусрев-бег је одобрио и православцима у Сарајеву да у близини његове џамије изграде цркву, али то је морала бити неупадљива дрвена

1 Главним циљем исламског образовања је сматрано упознавање Бога и његових закона. Основни извор знања били су Куран и Мухамедова традиција, а разум је сматран помоћним средством да се разуме вера.

2 На развој османлијских градова је утицала и установа вакуфа. Вакуф је верска задужбина. Стварање вакуфа сматрало се верском обавезом и показивањем добротинства. Као вакуфи најчешће су подизане јавне чесме, џамије, медресе, болнице и др. Да би се вакуф издржавао оснивач је подизао хан, каравансарај, мусафирхану, хамам и дућане.

грађевина без звоника. Православна црквена општина у Сарајеву имала је школу која се спомиње од прве половине XVI века.

Мостар је настао око дрвоног моста крајем средњег века по коме је добио име. А ту је 1566. године чувени градитељ Хајрудин изградио „Стари мост”. Крајем XVI века Мостар је постао привредно и војно средиште Херцеговине.

Изузимајући државне службенике, странце и јаничаре, грађани су морали бити у неком еснафу. У еснафу су имали обезбеђен посао за егзистенцију и подршку других чланова еснафа. Еснафи су били удружења занатлија истог занимања, а понекад и занатлија који су имали слична занимања. Еснаф је имао свог старешину (ћехаја) који је био биран од сабора свих занатлија еснафа. Старешина еснафа је представљао еснаф пред државним властима. Еснаф је имао и једну заједничку касу са прилозима о којој се бринуо „чауш”, тајник еснафа.

Савет еснафа се договарао о каквоћи рада и са кадијом доносио одлуке о ценама производа. Кадија је пресуђивао и у случајевима спора међу члановима еснафа. Посебним уредбама били су уређени односи између мајстора, калфе и шегрта. Од времена османлијских освајања број хришћана занатлија се у градовима смањивао. Већину занатлија по градовима на подручју које су насељавали Срби у Османлијском султанату у XVIII веку су чинили муслимани. Хришћани занатлије су понекад морали бити у еснафу са муслиманима. Према Р. Самарџићу у Сарајеву су Срби имали само осам еснафа 1762.¹ Ковача је било и по селима и по градовима. Еснаф је имао монополистички положај у продаји своје робе у граду.

Посуђе је израђивано од дрвета, глине и метала. Глинено посуђе је израђивано на лончарском колу, а потом печено. Казанџије су ковале металне казане. Ретко од XVII, а више од XVIII века са запада се увозило керамичко посуђе које се производило помоћу калупа. Градску одећу углавном су правиле терзије. Боља тканина, чоха, увозила се из Венеције или доносила из Истанбула. Абације су већином правиле одећу за сеоско становништво, а ћурчије су правили одећу од крзна.

Јевреји, Грци и Цинцари често су били трговци у европском делу Османлијског султаната, а нетрпељивост Хабзбуршке монархије према муслиманима је хришћанима дала предност у пограничној трговини. Трговци у пограничном подручју према Хабзбуршкој монархији често су били и Срби. За добијање дозвола за трговину,

1 Можда јер су се мање бројне занатлије једног заната придружили занатлијама оног заната којих је било више у један еснаф.

трговци су морали подмићивати представнике власти. Поред тога, у пограничним подручјима трговци су често били пљачкани. У унутрашњости Султаната трговином су се бавили више и Османлије, Дубровчани и други. У Босни и Србији у градовима су и даље постојале колоније трговаца из Дубровника, али они више нису били најзначајнији трговци на том подручју.

Трговци су продавали као робље и људе (мушкарце, жене и децу). Робљем су у нашим подручјима често трговали Јевреји.¹

После крчми, са Османлијама су се појавиле и кафане. Пушење дувана и пијење кафе постали су пратећи део дружења и друштвеног живота муслимана.² Дуван се пушио на обичну лулу или уз помоћ наргила. Боравак у кафанама ноћу је био део друштвеног живота у градовима. Власници неких кафана били су хришћани, а у кафане се пренело пијење ракије и других алкохолних пића.³ Вино и ракија су се точили и у пивницама, турским механама. У механама и кафанама могле су се наћи и жене које су се бавиле продајом полних услуга.

Облик дружења грађана муслимана био је и одлазак на краћи излет у природу (теферич). Приликом дружења муслимана музика се стварала дувачким инструментима и ударалкама, а хришћани су чешће користили гајде, гусле, двојнице и фруле. Обичај излета у природу код Срба одржао се после припајања Угарске Хабзбуршкој монархији. На такве излете Србе хришћане пратиле су и жене са децом.

Српска села у Османлијском султанату

Већина сељака били су хришћани. У селима, осим Босанског пашалука, процес исламизације био је спор. Због страха од насиља и самовоље представника османлијске власти честа су била „расута” села и осамљене куће. Склањајући се од насилних представника власти, сељаци хришћани су у брдско-планинским крајевима куће градили и у шумама, или скривеним јаругама. Нарочито бедно делују описи кућа сељака у Војводини. То су биле земунце и полуземунце. Срби су од пада под власт Османлија живели у малим селима, а настојали су да куће праве даље од важних путе-

1 У првој половини XVI века у наше градове дошао је део Јевреја протераних из Шпаније.

2 У њима се поред кафе пило и пиће од јечма, боза и лимунада.

3 Ислам забрањује муслиманима да пију алкохолна пића и једу свињско месо. Повремено је у Османлијском султанату забрањивана продаја алкохолних пића и опијање и за хришћане.

ва, склањајући се од Османлија. За разлику од хришћанских, села муслимана често су имала збијеније куће.

Главне гране привређивања у државама и даље су биле земљорадња и сточарство. Производиле су се житарице, поврће и воће, а узгајани су овце, козе, говеда и коњи. Житарице су млели у воденицама или код куће у ступама. Хлеб је прављен од пшеничног и јечменог брашна. Погача печена без квасца је сматрана за колач и изношена пред госте. Од почетка XVII века на западном Балкану се почело ширити гајење кукуруза, а крајем истог века и узгој памука.

Сиромашно становништво је само правило своју одећу. Одредбе које су прописивале зимијама другачије одевање објављиване су редовно од владавине султана Сулејмана I Законодавца. Прописиване су и разлике за одевање различитих класа и полова. Обични муслимани су и по одећи требали да се разликују од спахија, али у примени свих тих одредби попуштало се.

Правила у одевању су утицала да се по оделу разликује верска припадност појединца, али и подручје у коме је живео. Поред сличности у одевању припадника исте друштвене заједнице (нпр. сељака хришћана) постојале су и разлике зависно од подручја у коме су живели. Основни део мушке одеће су чиниле дугачке кошуље и широке гаће. Израђивани су од конопље или лана.

Женске кошуље су украшаване везом на рукавима, грудима и уз доњу ивицу. Остатак одеће (појас, сукња, хаљина, прслук, гуњ, копоран, чакшире, пеленгир, капа) најчешће је израђиван од овчије вуне. Жене су се украшавале накитом сребрним или златним, а било им је забрањено да се у јавности појаве без мараме, капе или неког другог покривала на глави. Муслиманке су се морале одевати тако да мушкарци на јавном месту могу видети највише њихове очи, шаке и стопала.

У селима је ојачао патријархални облик живота и породична задруга. У породичној задрузи је изгледа број чланова углавном био мањи од петнаест. Ако би се број чланова задруге повећао, повећала би се и настојања да се она подели.

Лечење

Бербери су поред занатлијског посла шишања и бријања обављали и део лекарских послова. Они су вадиле зубе, намештали ишчашене и поломљене кости, пуштали крв, правили мелеме, а ретко и одсецали оболеле удове. Поред њих су постојали самоуки

лекари – видари и видарице. Веровало се у моћ молитви свештеника и хоџа да допринесу оздрављењу.

Евлија Челеби вероватно хвали неког Хетван Ахмед ефендију у Београду када пише да је у лечењу искусан „као Питагора”. У лечењу су учествовали најмање апотекари и лекари (хеџими), али почетком XVI века и у Сарајеву је била отворена апотека која лекове добилала из Венеције. Рано су примењивани неки напредни поступци лечења. По неким проценама више од десетине становништва је у XVIII веку умирало од великих богиња (козице, крзамак, осип). Почетком истог века у Османлијском султанату на Балкану је примењивано цепљење („урезивање”, „калемљење”). Тај поступак је вероватно донет из Кине. Малом количином гноја са особе оболеле од великих богиња заразила би се здрава особа. Тако би се појавио лакши облик болести, а после оздрављења трајно је остајала отпорност на велике богиње. У Србији је „калемљење” поуздано примењивано тек почетком XIX века.

Неке бање (илице) са топлом минералном водом коришћене су као лечилишта у Османлијском султанату. Уз неке од њих били су дигнути хамами, а бања у Будиму је задржала велику привлачност и после ослобођења од Османлија.

На граници према Османлијама Венеција је градила карантине, а од XVIII века и Хабзбуршка монархија.¹ Особе које су долазиле са подручја где се појавила заразна болест задржаване су неко време у карантину.

Пописи, порези и дажбине

Султан је наређивао да се изврше пописи становника како би видео колико пореза може добити од пописаних. Први попис кућа и њихових имања у некој области вршио се одмах после њеног припајања Османлијском султанату. Све врсте земљишних поседа уписиване су са висином прихода од њих у дефтере или тефтере (пореске књиге). О тим приходима и расходима главну бригу су водили дефтердари. Дефтердару су били подређени ђатиби (кјатиби). Порези су давани у закуп, а порезници и закупци пореза на подручју где су живели Срби били су муслимани (и ретко Јевреји). Према схватању султанове управе све територије су биле подељене на муслиманску земљу, за коју је даван десетак султану, и хришћанску, оптерећену харачем. Харач је износио дукат по глави одраслог хришћанина. Одрасли мушкарци, старешине породица, су

¹ Такав карантин (контумац) Аустрија је направила у Земуну 1830.

били носиоци пореске обавезе за породицу и зато су пописивани они, или удовице, а не цело становништво.

Покорени немуслиманци су султану плаћали главарину (џизију, харач) или порез који је плаћан уместо харача (умањени порез за сточаре или неко друго давање према султану). Султан је имао приходе од ратног плена, својих хасова (земљопоседа, рудника и солана), казни и слично.

Постојале су новчане казне за увреде личности, или физичко повређивање. Велика казна је наплаћивана селу или манастиру уколико би на њиховој земљи био убијен неки државни службеник. Државне власти су имале приход од продаје имовине особа које би умрле без наследника. Обично је такву имовину продавао „телал“ на јавном надметању купаца (лицитацији). Такве продаје су одржаване и за ратни плен, нарочито коње.

Сва земља је припадала султану. Он је земљу давао на уживање спахијама за војну службу. Спахије су од раје узимале део производа, десетак,¹ и кулук.² Сељакову парцелу земље наслеђивали су његови сродници, ако се спахији плати тапија о преносу права на коришћење земље. Пореске обавезе становништва у истом насељу често су биле различите.

У граничним подручјима Османлијског и Хабзбуршког царства повремено је било села која су приморавана да плаћају порезе двама државама.³

Основна новчана јединица у Османлијском султанату била је сребрна акча (или аспра). Ситнији новац од аспре биле су мангуре, а златни новац се звао сика. У време заостајања османлијске привреде почело је кварење новца. На исту количину сребра додавано је више бакра и тако се добијало више акчи. Вредност страног новца је зато порасла.

Путовања

Путовања су била опасна, а путовало се пешке, на коњима, у колима, у чамцима или бродовима. Због несигурности трговци су

-
- 1 Десетак је давање које се плаћало господару земље (султану, спахији, вакуфу). Десетак који су спахије узимале од хришћана често је износио више од десетине прихода опорезованог, а узиман је у новцу или у производима.
 - 2 Зависни сељак је имао обавезу да за спахију бесплатно ради разне послове одређен број дана у години (кулук). Зависни сељаци су кулучили и за државу, понекад седмицама или чак месецима. Нарочито су била оптерећујућа ванредна давања кулука и додатног пореза у време рата.
 - 3 Поред пореза и давања у Османлијском султанату, они су морали давати дажбине и угарским феудалцима који су долазили и насилно их узимали.

настојали да путују у већим дружинама и караванима. Постојали су и наоружани плаћеници који су пратили путнике. Нарочито су пратили трговце да их штите од пљачке. Сељаци из несигурних предела кроз које су путовали Османлије били су приморавани да дају пратње са батинама и копљима за путнике.

Колима се путовало ретко, мало је било довољно широких путева, а и они који су направљени нису довољно одржавани. За прелаз преко река кориштени су чамци, сплавови, скеле и мостови (стални и привремени). Путовање од Београда до Истанбула у колима у другој половини XVI века обично је трајало око месец дана.

Између Београда и Земуна се у то време прелазило скелом. Жан-Батист Таверније је путовао зими 1630. колима по лошем времену и „путевима веома рђавим” од Београда до Цариграда 29 дана. Путовања и превоз робе морем узнемиравали су гусари.

Страна посланства у Османлијском султанату су храњена и гошћена о трошку државе, то јест њених становника. Зато се дешавало да се сељаци разбеже када виде долазак таквих посланстава. За вођење страног посланства слати су чауши. За одмор и ноћење путника дизани су каравансараји. Могли су изгледати као огромна шупа направљена од дрвета, или као мало утврђење од камена или опеке. Намештаја једва да је било у тим грађевинама. Грађени су у градовима и изван њих поред путева. Градиле су их османлијске власти или појединци. У њима су путници могли преноћити, добити храну и огрев.¹ Дервишке текије су такође имале улогу прихватилишта путника и трговаца. Путници су се могли одморити и у хановима (пrenoћиштима, гостионицама).

Срби у Хабзбуршкој монархији

Више Срба је живело у Краљевини Угарској, него у „Наследним земљама”. Према процени изнетој у „Историји Мађара” 1790. у Угарској је било око 681.000 Срба и били су шести народ по бројности. Највише их је било у Војној граници, око 388.000. У жупанијама „уже Угарске” са данашњом Војводином око 158.000. У Славонији их је било око 131.000. У цивилној Хрватској око 4.000. У Војној граници и Славонији Срби су били прво по бројности становништво. Други по бројности у Војној граници били су Хрвати (око 325.000), а трећи Румуни (око 89.000). У Славонији други по бројности били су Хрвати (око 128.000), а трећи Мађари (око 19.000).

¹ Каравансараји су били и места где су мушкарци и жене слободније могли имати ванбрачне полне односе.

Хабзбуршка монархија је била феудална држава. Њен владар „давао је милост” поданицима и уређивао државу. Од поданика се очекивало да слушају владара и подреде се интересима државе. Владар је феудалцима издавао дипломе и давао феуде (земљопоседе). Феуде су за племство обрађивали кметови или закупци. Феудалци су били ослобођени плаћања пореза и добијали важније положаје у државној управи, војсци и цркви. Већина феудалаца су били Немаци и Мађари.

У Краљевини Угарској истицало се тридесетак најмоћнијих феудалних породица (Естерхази, Сечењи, Тиса, Ракоци...), а било је мало Срба феудалаца и то само у ситном племству. Познате српске племићке породице били су Чарнојевићи, Рашковићи и Текелије. Део владајуће класе, феудалаца, била је и Карловачка митрополија, то јест митрополит као њен старшина.

Из писаних извора види се да су парохијски свештеници били обично једва школовани. Они су једва знали да читају, али су напамет знали најчешће коришћене делове богослужбених књига. Ни по одевању нису се много разликовали од обичних верника, а радили су и исте послове у производњи хране и робе. Тамо где је било православних цркава верници (целе породице) су редовно посећивали недељну литургију. Обављали су свете тајне крштење, миропомазање, причешће, брак, желеосвећење, исповест и покајање. Али свештенство дисциплином и понашањем верника у цркви није било задовољно.¹

Од светих тајни света тајна крштења је потпуно прихватана. Слично је било и са светом тајном помазања. За разлику од тога свете тајне покајања и исповедања су избегаване од верника. Често је то рађено само уопштено, а не искрено.² Света тајна брака такође није потпуно прихватана од дела становништва. Поред цркве, држава је брак сматрала средством да се легализују полни односи и деца из њих. Мешовити брак у који су улазиле особе из различитих вероисповести је избегаван. Неступање жене у полне односе пре брака сматрано је врлином. За чување женске „врлине” пре брака био је одговоран отац, а после муж. Ванбрачни полни односи и деца из њих нису одобравани и по правилу били су кажњавани. Упркос томе било је случајева да парови живе невенчани, као и примера оних који су се често женили и разводили или „варали” брачне другове. На мушкарца се гледало као на напасника, а жену као на жртву у случају ванбрачних полних односа. Приликом склапања

1 Митрополит Мојсије Петровић се жалио и на обичај да се верници љубе у цркви.

2 Исповедање је вршено по приватним кућама, храмовима и другим местима. Свештеници су давали и писмене опросте грехова после покајања и исповедања. Неки верници су плаћали за те опросте грехова и сахрањивали се са њима.

брака, брачни пар је могао остати да живи у породичној заједници младожење или младе, а могло је доћи до издвајања у посебну породицу.¹ Положај жена у породици и друштву био је равноправнији у Хабзбуршкој монархији него у суседном Османлијском султанату.

Држави су сметали дуги постови код Срба. Православно становништво је пост сматрало важним делом своје вере. Нарочито су дуги били Божићни (6 недеља) и Ускршњи пост (7 недеља). Власти из Беча су говориле да такви постови непотребно исцрпљују становништво и смањују његове радне способности.

Православна црква није прихватала веровање у гатања и вештице. Она је само вербално осуђивала таква празноверја. За разлику од ње, сачувани су подаци да су православни верници прогонили вештице из својих насеља. Католичка црква је и у XVIII веку веровала у вештичарење, па су вештице и вешци суђени пред конзисторијом (епископовим судом), затварани и мучени, а ретко и спаљивани. Прогон вештица није био само празноверје, него и начин да се неке освети, да се прогони другачија особа и наметне неке туђа воља. У време управе Аустријанаца у Србији (1718-1738) забележен је случај „вампиризма“ на подручју Великог Градишта уз Дунав. Године 1725. у присуству државног бележника и свештеника ископано је тело неког Петра Благојевића из гроба, прободено кроз срце глоговим колцем и спаљено. Тако су власти Хабзбуршке монархије уништиле „вампира“ који је тобоже ноћу излазио из гроба, исисавао крв из живих, тако их уништавао и претварао у вампире.

Обично српско становништво са државним службеницима није имало пријатне сусрете. Државни службеници (бирографија) постали су бројнији са јачањем апсолутизма хабзбуршких владара. Подмитљивост (корупција) јавних службеника је била у Хабзбуршкој монархији легализована такозваном установом „дишкреције“. То је поклон који је даван неком службенику за завршавање посла. У XVIII веку поклањани су вино, кафа, шећер, чоколада и др.

Село у Хабзбуршкој монархији

Код Срба је преовладавала „породична задруга“ као облик живота сродника. У њој је некад било пет или шест брачних парова.

1 Из једног тестаментa Новосађанина М. Огњановића са почетка XIX века се види да је он млађем сину приликом женидбе купио кућу са намештајем и посуђем и дао земљишни посед. Кћерки је такође дао материјална средства приликом удаје. Старији син је остао да живи са оцем. Тестамент њему предаје имовину којом су располагали.

Највеће породичне задруге су имале и више десетина особа, али је тај број већином био мањи од 20 особа. Веће породичне задруге делиле су се и настајале су мање. Породичне задруге су имале заједничку имовину земљу, стоку, оруђа и заједнички су радиле. Старешина породице био је обично старији мушкарац, али је он старешина постајао одобрењем и избором осталих чланова породице. Чланови задруге су старешину могли сменити. Старешина је задругу представљао пред широм друштвеном заједницом, селом и државним службеницима. Чланови задруге су заједнички обављали послове. Женама и женским делом послова управљала је „домаћица”. Она није увек била супруга старешине задруге.

Приликом уласка особа у брак, углавном је пресудна била одлука њихових родитеља. Црква је допуштала једној особи да до три пута склопи брак. Свадбена прослава могла је трајати неколико дана. Редовне годишње прославе су били Божић и Васкрс,¹ а посебно је значајна прослава била „крсна слава”. То је било слављење дана хришћанског свеца који је сматран заштитником породице и на прославу су позивани родбина и пријатељи. Ако није било свештеника, старешина породице је преузимао улогу вође у молитви и обреду. То је утицало да се појаве разлике у обележавању крсне славе. Слављење рођендана, које се раније појавило код протестаната, од XVIII века ширило се и међу Србима у Хабзбуршкој монархији.

Жене су рађале и по десеторо деце, али је и смртност деце била велика. Већина деце није ишла у школу. Деца, посебно на селу, почињала су рано да раде и помажу родитељима. Они и нису имали превише времена за игру.² Живот је за њих рано постајао озбиљан и тежак.

За ручак („обед”) и вечеру породица се обично окупљала. Са тим у вези правила се пауза у раду и одлазило кући (у граду), а на селу се јело и на њиви. Јело се прибором или „прстима”. Хигијена је слабо одржавана. Мушкарци су могли седмицама носити исту одећу. Умивање и прање руку, поред бунара мушкарци или у кухињи жене, није било ретко, али јесте прање целог тела. Купали су се у рекама. „Нужници” су прављени поред куће.

Ниске хигијенске навике су утицале да су обољења коже (шуга) и ваши били општа појава. Током XVIII века становништво је имало

1 За Србе у Хабзбуршкој монархији остало је записано да су у XVIII веку Божић прослављали уз печење „свињчета или козе”.

2 Ђ. Базиле је средином XVIII века правио графике на којим су и деца из Војне крајине са играчкама-пушкама. Да ли су то биле најчешће играчке и да ли су деца очева занатлија и трговаца имала играчке везане за професију њихових очева – није познато. Као играчке су служиле звечке, фруле или дрвене лутке.

кратак животни век и велику смртност од болести и њихових епидемија (тифус, маларија, туберкулоза). Деца су масовно умирала од малих богиња. Куга је повремено остављала пустош. Смртност деце нарочито је била велика у првим годинама живота, а особе старије од 60 година биле су реткост. Зато је просечна дужина живота Срба у Угарској била кратка. Судаћи по парохијским матичним књигама за XVIII век, они су просечно живели мање од 30 година. Код Срба су се најстарије матичне књиге са уписивањем рођених и умрлих водиле од времена митрополита Павла Ненадовића у Карловачкој митрополији.

На насиље у породици се гледало као на уобичајену појаву, а у наметању воље старешине породице коришћена је и сила. Исто је примењивано и у васпитавању деце. Мужеви су тукли и жене, а одрасла деца која би остала да живе са родитељима тукла су родитеље.

У равници у Војводини у време смењивања власти султана са влашћу Хабзбурговаца (крајем XVII века), сељаци су живели у малим селима даље од важних путева. То су биле земунце и полуземунце. Почетком XVIII века (1702) један путник кроз Срем је описао да су мала улазна врата тако ниска да се човек при проласку кроз њих мора сагнути, а обични отвор на крову је служио и за излазак дима и за улазак дневне светлости. Такве земунце су поред кухиње могле имати једну или две просторије.¹

У шумовитим пределима су правили колибе од плетера (премазане блатом) и брвана, а покривали су их трском или сламом. Ако су куће имале прозор, на њему је обично било платно, а не стакло.

У селима јужне Угарске од средине XVIII века власти су настојале да куће у насељима буду збијене. Напуштала се градња расутих полуземунца са отвором на крову за светлост. Почеле су се градити куће поредане са две стране поред пута („ушорене”), са правим димњацима. Грађене су са ужом страном куће према путу. Прописи о грађењу ушорених кућа довели су до градње пространијих кућа од бољег материјала. Куће од плетера су постале реткост, а чешће су прављене од дрвета. Било је кућа и од набоја. Кров се и даље покривао сламом, трском и рогозином, али је све чешће коришћена шиндра (дрвене дашчице). Поред кухиње сеоске куће су имале једну или две собе, а понекад и подрум испод дела куће. Пре XIX века куће су ретко имале трем уз дужу страну куће.

1 У кухињи је било огњиште или земљана зидана пећ. Главна посуда био је катао за кување хране. Користили су дрвене кашике, али не и виљушке.

У динарским пределима без шуме сељаци су градили мале куће од камена, а у шумовитим пределима дрвене брвнаре. У средини куће било је отворено огњиште. Намештаја и посуђа су имали мало. Употребљаване су синије на које се постављало јело и мали треношци за седење. Уз куће су се налазиле баште.

Изван Војне крајине српски сељаци су били неслободно зависно становништво. На поседима феудалаца они су били „везани” за велепоседникову земљу, тј. нису је могли слободно напустити. Ти сељаци су плаћали држави порезе, а према феудалцима су имали разне дажбине које су морали давати у производима, раду и новцу. Поред тога цркви су давали „десетак”.

Радни дан је трајао од изласка до заласка сунца и за сеоско становништво и за градске занатлије. Обично се око подне правила већа пауза у раду (1-2 сата). Рачунање времена механичким часовницима са поделом на 24 сата једнаке дужине појавило се крајем средњег века и код Срба, али то је у градовима Хабзбуршке монархије постало општеприхваћено тек у XVIII веку (јавни часовници, сахат-куле). За мерење времена понекад су коришћени сунчани и пешчани сатови, јер су механички сатови били доступни само богатим особама. За већину становништва остала је важнија подела дана на дневни и ноћни део него на сате. Поред тога дневни део дана су јасно могли поделити на три дела, пре подне, подне и после подне.¹

Путујући гуслари, песници и калуђери преносили су свест о духовном заједништву од насеља до насеља.

Градови у Хабзбуршкој монархији

Градска насеља у Хабзбуршком царству имала су различит статус. Најнижи статус међу градовима су имале вароши. Вароши су за разлику од села имале право да одржавају годишњи вашар. То право су им давале жупаније и околни феудалци. Међу градовима највиши статус имали су слободни краљевски градови. Они су тај статус добијали од краља и били су подређени само средишњој државној власти, владаревом двору. Као градску управу и ниже судство у граду слободни краљевски градови су имали магистрат. Град је као слободни краљевски град, као комуна (заједница), био део феудалне класе. Положај грађана као појединца прописивао је градски статут.

¹ У Османлијском султанату дан је почињао изласком сунца и завршавао се заласком. Делио се на 12 сати, различите дужине зависно од годишњег доба.

Код градских насеља у Хабзбуршком царству, средишњи део је по правилу био насељен католичким становништвом и у њему су се налазили војна и градска управа. Около су биле четврти (називане „вароши“), а једна четврт је већином била насељена особама једне вере. Те четврти, вароши, су биле мали градови унутар градског насеља. У Хабзбуршкој монархији православни грађани, као и протестанти, тешко су могли да добију државну службу. До друге половине XVIII века постојала је и законска забрана за то.

Већина Срба били су сељаци, они који су живели у градовима били су малобројни. Од Срба занатлија и трговаца током XVIII века настајало је српско грађанство. Оно је у Хабзбуршкој монархији дуго било мало утицајно. Временом су Срби у градовима постајали бројнији и сакупили су више имовине у Сланкамену, Сремским Карловцима, Панчеву, Вршцу, Темишвару, Сегедину, Будиму, Сентандреји, Осеку и Вуковару. Око 1715. године неколико хиљада Срба живело је у српској вароши у угарској престоници Будиму. Градови као Сремски Карловци и Сентандреја у којима су Срби били већина становништва, били су изузетци.

Поред Петроварадина почетком XVI века, на подручју данашњег Новог Сада је било село. Оно је постепено прерасло у мало градско насеље. Нови Сад је крајем Великог бечког рата био мало насеље од земуница покривених трском. На једној карти из тог времена уписан је као „Српска варош“. Градом је управљало градско веће (магистрат). Новосадска православна црквена општина је средином XVIII века отворила једну болницу.

Тада су болнице у Хабзбуршкој монархији више служиле да се о болеснику брине, него да се излечи. Градски магистрат Новог Сада је запослио 1762. градског лекара Јована Апостоловића. Он је први по имену забележени Србин школовани лекара у новом веку. Почетком 1748. Нови Сад је добио повељу којом је признат као слободни царски град „Нео Планта“. Тако је стављен изван управе жупана, а постао колективни феудалац са својим грбом и магистратом, као управом и представништвом. Град је имао право да бира градског свештеника, да доноси статут града, право да даје и одузима статус грађанина.

Сви становници градова у XVIII веку нису имали статус грађанина, а у градовима је живело и племство. Да би становник града постао грађанин подносио је молбу магистрату. Грађанин је могао постати трговац или занатлија који је имало непокретну имовину и спремност да допринесе добровољним радом у граду. Положај грађанина доносио је повластице, али и обавезе. Грађани су били

ослобођени батинања (као и племство), као судске казне, али и војне обавезе.

Већина кућа на југу Угарске и у XVIII веку била је од плетера и набоја, а покривена трском и сламом. Улазна врата често су била на кухињи у којој је била зидана пећ. Мање је било кућа грађених ћерпићем или циглом, а покривених шиндром или црепом. Куће грађана имале су две или три просторије. Једна просторија је била кухиња у којој је било огњиште. Друга је била за спавање, а трећа је била за госте.¹ Куће богатих су имале више високих просторија које су имале и подове.² Куће су затваране вратима од тврдог дрвета са металним оковима и металним решеткама на прозорима. У кућама у средишту града становало се на спрату, ако га је кућа имала, а у приземљу су биле радње и складишта. Изузетак је била кухиња која је могла бити и у приземљу и на спрату. Богатије куће су имале металне пећи, „фуруне”. Могле су имати подрум, за бурад, приземље и један или два спрата. И дворци српске властеле (официри и чиновници) били су приземне куће, али са већим и бројнијим просторијама и грађене од трајнијих материјала.

Градске куће Срба у Хабзбуршкој монархији су од средине XVIII века имале више намештаја. Имале су кревете са јастуцима, јорганима и душецима, колевке, столове, столице, фотелје, тепихе, ормаре, полице, ковчеге за чување ствари, огледала и др. Посуђе је чешће било од дрвета и калајисаног бакра, а ређе од стакла и порцелана. Понеки Срби су имали сребрнину (прибор за јело, свећњаке), иконе (на дрвету или платну), слике. Међу сликама неки Срби у Хабзбуршкој монархији су у XVIII веку имали своје портрете (портрети племства, црквених лица и грађанства). Порцеланско посуђе се производило у Европи најкасније око 1700. и још је било скупо. Код прављења прозора, који су током XVIII века од малих постајали све већи, забележена су судска тужакања суседа.

Кућу је могло да окружује двориште са помоћним објектима. Куће изван средишта града су често иза имале баште. Најбогатији Срби су уз своје „дворце” имали вртове и баште које су сами уређивали или су за то имали баштоване.

У селима и градовима на цивилном подручју било је породичних задруга, али и малих породица које је чинио један брачни пар са децом. У градовима Хабзбуршке монархије ретки јавни посао који су у XVIII веку могле обављати жене је био посао бабице. Иначе и у XVIII веку присуство мушкарца лекара порођају је већина жена доживљавала као непристојност. Порођај је углавном доживљаван

1 Самац или породица су закупљивали некад за живот један кревет или собу.

2 У XVIII веку имале су обојене зидове, а могле су имати и осликане плафоне.

као приватна дужност мајке. Мајка је била задужена и за васпитање детета у првим годинама живота. Око седме године дечаџи су могли да почну са посећивањем школе, а девојчице су и даље васпитавале мајке.

После 4-5 година школовања у основној школи дечаџи су са око 11 година постајали занатлијски шегрти.¹ Шегрти и калфе,² су као и слуге могли живети са породицом мајстора за ког раде, а спавали су у кући, радњи или штали. Мајстор је преузимао обавезу да се брине о исхрани и становању шегрта. Мајстори су били удружени у еснафе. После Велике сеобе Срба, Срби занатлије крајем XVII века у градовима на територији ослобођене Угарске стварали су своје еснафе, а потврду еснафских правила тражили су од патријарха Арсенија III, или цара Леополда I.

Одевање Срба у Хабзбуршкој монархији разликовало се од одевања у Османлијском султанату јер није било прописа који би прописао начин одевања и боју одеће за људе по полу и вероисповести. Ипак, одећа је служила да се покажа верска, друштвена припадност неке особе, тако су се нпр. знале уобичајене разлике које у неком крају постоје у одевању удате жене за разлику од неудате девојке. Упркос обичајима, није било озбиљне препреке да се Срби и Српкиње, ако су имали довољно новца, одевају као најбогатији стновници из Беча или племство Мађарске. Код нижих слојева грађанства и посебно сељака у одевању су биле велике сличности са одећом у Османлијском султанату. Кошуља и гаће остали су основни де лови одеће и у њима се и спавало. Мушкарци су носили капе, шешире и штапове (палице). Одећа за децу није се значајно разликовала од одеће за одрасле, а уједначеност одеће, униформи, код граничарске војске није уведена ни у XVIII веку.

За грађанство и племство као вид јавног појављивања и дружења организовани су балови. Та дружења уз плес често су трајала целу ноћ. На њих су долазили одрасле особе. Пред Васкрс су организовани балови под маскама.

Гостионице и свратишта су служили за издавање соба и продају хране, али и пића као и крчме („механе“). Било их је десетине, па и стотине у већим градовима. Биле су у власништву појединаца, магистрата и државе. Оне су биле место за дружење, забаву, али и губљење времена.³ У гостионицама су могле бити извођене и

1 Шегрт је био ученик који учи, од три до четири године, занат код мајстора.

2 Калфа је био млади занатлија који је, пре него што добије одобрење да може имати своју радњу, морао радити 1-2 године код старијег мајстора за плату.

3 Брже од употребе хранљивих биљака које су донете из Америке раширила се употреба дувана. На југу Угарске од XVII века ширило се пушење дувана, а у XVIII веку често се пила кафа у гостионицама и приватно.

представе путујућих глумаца. Градови су уводили забране кретања беспосличара ноћу у њима и продају пића у гостионицама.¹

Најнижи део у друштву чиниле су скитнице без сталног места боравка и имовине. Породице, села и градови су из своје средине протеривали оне за које су сматрали да срамоте заједницу и крше њена правила. Тако се стварао „полусвет”. Њега су чинили сиротиња, бескућници, скитнице и разбојници. Они нису могли дуже да бораве изван насеља по шумама и пустошима. Затим су се враћали у насељена места да би повременим радом, милостињом или крађом добили део новца и хране који је тамо постојао. Жене које су гурнуте у полусвет могле су покушати да нађу посао слушкиње, конобарице или се бавити продајом полних услуга и преварама. Јосиф II донео је и закон да би сузбио појаву скитница.

Начини путовања и превозна средства били су слични као у Османлијском султанату, али је било више путева. Поред обичних запрежних кола, богате породице су за превоз имале „каруце” са коњима и кочијашима. Приватна писма су преносиле особе од поверења и познаници, који путују, до 1722. Тада је у Хабзбуршкој монархији пошта претворена у државну службу.

Грађевинарство и сликарство

Власти Османлијског султаната су отежавале градњу православних храмова. Слично су се понашале и власти Хабзбуршке монархије отежавајући издавање дозвола за дизање богомоља „грко-несједињених”. Уз то, ратови и сеобе су довели до сиромашења Срба и скромности њихових способности да граде.

Црквене грађевине од краја XV века често су биле од дрвета, а када су од камена и опеке биле су мале. Деспот Ђорђе Бранковић, који се замонашио под именом Максим, неко време је боравио у Румунији. Ту је имао знатан утицај на влашком двору. Максим је са мајком Ангелином и уз помоћ влашког владара Јована Басарабе између 1509. и 1514. изградио манастир Крушедол.² Максим је пред крај живота био митрополит у Београду (1513-1516).

Углавном се градило угледајући се на моравски стил. Реткост представља православна црква у Рацковину (око 40 километара низводно од Будимпеште) која је грађена у готском стилу.³

1 У Будиму је зими таква забрана почињала око 8 сати, а лети око 9 сати увече. Градска стража је пролазила улицама и надзирала примену забране, али је забрана кршена. Гостионице поред града нису имале такве забране.

2 Та црква у Крушедолу била је дужине око 10 метра и ширине око 4 метра.

3 Према усменом предању основана је крајем XV века. У насељу које су основа-

У другој половини XVI века, у време обнове Пећке патријаршије, дошло је до значајне обнове старијих и градње нових православних храмова. Православни верници (и хришћани спахије) давали су средства за ту градњу. У то време су богати представници српског грађанства из Горњег или Српског Ковина (Рацковина) подигли значајнију грађевину, цркву манастира Ново Хопово (око 1576) на Фрушкој гори. У време патријарха Макарија Соколовића отвори на вањској припрати Грачанице су зазидани, а истовремено је и осликавана.

Цркве су украшаване као и пре фрескама и иконама. До средине XVIII века српски црквени сликари, зографи, стварали су фреске и иконе настављајући средњовековну српску и византијску уметност. Међу овим фрескописцима познатији је Лонгин који је сликао крајем XVI века (Ломница, Дечани).¹

Манастир Житомислић у долини Неретве јужно од Мостара је саграђен (или обновљен) у другој половини XVI века, а главни ктитор био је спахија из породице Милорадовић-Храбрин. Звоник је дограђен у XIX веку.

СТИЦАЊЕ БОГАТСТВА ОМОГУЋИЛО ЈЕ СРПСКОМ ГРАЂАНСТВУ ВИШЕ СЛОБОДНОГ ВРЕМЕНА И РАЗВОЈ КУЛТУРЕ. Оно је почело да прихвата тековине европске културе и на њима ствара српску грађанску културу у XVIII веку на југу Угарске.

У српском грађевинарству, поред старије моравске школе, почеле су се јављати и барокне грађевине. То се види од прве половине XVIII века. Тада се уз цркве српских фрушкогорских манастира почињу зидати барокни звоници. У духу барока (1785-87) саграђена је саборна црква Светог Николе у Сремским Карловцима.

Од средине XVIII века и у осликавању цркава код Срба појављује се барок (живопис цркве у Крушедолу). Подозрење према Западу који је наметао унију утицало је да барокно сликарство код Срба стигне са уметницима који су долазили из Русије (Кијева). Средином XVIII века иконе Теодора Крачуна личе на барокне слике, а његове касније слике имају и карактеристике рококоа.

Време од краја XVIII века и прве половине XIX века је и код Јужних Словена време појаве и јачања тзв. националних препорода. Од тада и српско грађанство је давало средства за градњу значајнијих богомоља у стилу барока. Такве грађевине су у последњим деценијама XVIII века украшавали најпознатији српски сликари барока и рококоа: Теодор Димитријевић Крачун, Теодор Илић Чешљар и Јаков Орфелин. Крачун је остварио најпознатија дела

ле, средином XV века, избеглице из Ковина, код Смедерева.

1 У Дечанима је сачувана и његова фреска Стефана Дечанског.

српског барока и рококоа (иконостас Саборне цркве у Сремским Карловцима). У последњој деценији XVIII века и у XIX веку стварао је Арсеније Арса Теодоровић. Међу дуборезима који су рађени за православне цркве у XVIII веку и првим годинама XIX века истичу се они које су радили Марко Гавриловић, Аксентије и Арсеније Марковић. Ипак, поред неколико већих богомоља, већина цркава које су имали Срби у Угарској биле су мале дрвене грађевине.

Житомислић

Књижевност и школе

Књиге су и после појаве штампарије код Срба биле преписиване по манастирима. Штампане књиге су биле јефтиније у односу на руком писане, али не довољно јефтине да буду доступне сиромашном становништву. После краткотрајног рада крајем XV века српске штампарије монаха Макарија на Цетињу, изгледа да се исти спомиње почетком XVI века као штампар у словенској штампарији у Влашкој. Покушаји стварања српских штампарија (Горажде, Грачаница, Милешева, Београд...) у Османлијском султанату у XVI веку били су краткотрајни и оставили су безначајан број штампаних књига. Османлијски султани у то време нису подржавали рад никаквих

штампарија, а посебно не штампарија српских књига. Значајан је рад у истом XVI веку ћирилске штампарије Божидара Вуковића и његовог сина Вићенца у Венецији.

Центри српске писмености и преписивања су остали манастири, а једно време и дворови српских деспота у Угарској. Срби који су прешли из Султаната у Хабзбуршку монархију описмењавали су се најчешће у православним манастирима. У градовима Угарске појединци, као нпр. Јован Монастерлија, знали су и латински, односно похађали су и католичке школе.¹ Значајан центар где су се преписивале књиге, од обнове Пећке патријаршије, био је и манастир Хопово. Преписивање је ретко вршено на пергаменту, користила се јефтинија хартија. Посебна пажња посвећивана је преписивању јеванђеља, која су у цркви често кориштена.²

Непосредног читања књига је било мало, али су садржаји прочитаних књига препричавани и објашњавани. Тако су замисли из једне књиге утицале и на оне који ту књигу нису прочитали. Још већи значај код обичног народа су имала тумачења свештеника и монаха, а посебно гуслара. У неписменом српском народу, уз цркву, најважнији чувар народне традиције и морални водич постала је усмено преношена народна књижевност. Њу чине проза и поезија. У прози су најраширеније биле бајке у којима се прича о људима које окружује свет натприродних бића (*Баш Челик* и др). Поред бајки бројне су новеле, шаљиве приче, пословице и легенде.

Народне песме чине већи део народне књижевности. Лирска поезија чини један део те поезије, а други део су епске (јуначке) песме. Српски народни песници су створили велики циклус епских песама о јуначким делима из прошлости. Зато су код православног становништва, уз икону за крсну славу и гусле су биле присутне у многим кућама. Уз велики косовски циклус песама и песме о, најопеванијем јунаку, Краљевићу Марку, настале су и песме о Змају Огњеном Вуку, Јакшићима и друге.³ У XVI и XVII веку настале су бројне песме о ускоцима и хајдуцима. Народни певачи су генерацијама преносили те песме и мењали их.

1 Латински се користио као службени језик у Угарској.

2 Јеванђеља су некад окивана сребром и позлатом.

3 Крајем XV века на југу Италије настао је запис једне песме који је подударан српским епским песмама (тзв. бугарштицама). Та песма о затворенику се сматра најстаријом записаном српском народном јуначком песмом, а за њен садржај се сматра да има извор у стварном боравку Сибињанин Јанка (Јаноша Хуњадија) у затвору деспота Ђурађа Бранковића. Песма се налази унутар једног већег италијанског спева и претпоставља се да су је донеле српске избеглице са Балканског полуострва. Средином XVI века Петар Хекторовић је записао део певања о Марку Краљевићу који су певали становници Хвара. Хекторовић је написао да су певали „српским начином“. Тако је почело бележење српске усмене народне књижевности.

Поезија, у којој су се стварне особе и догађаји преплели са измишљеним, утицала је на стварање историјске, али и моралне свести генерација Срба. Епске песме су препеване по кућама, крчмама, на зборовима код цркава и другде.

Слична епска поезија настала је и код домаћег муслиманског становништва у њој се пева о Хусрев-бегу, Ђерзелез Алији и другим јунацима.

Од краја средњег века све више је било писмених Срба који су живели у градовима. Последњи значајнији по имену познати српски писци који су стварали на прелазу из средњег у нови век, у другој половини XV века, били су Димитрије Кантакузин (из Новог Брда) и Константин Михаиловић („Рашанин из Островице”). К. Михаиловић написао је *Јаничарева успомена или Турску хронику* (око 1500). У првој половини XVII века патријарх Пајсије написао је *Житије цара Уроша* (1642) и *Службу цару Урошу*.

У Османлијском султанату понеки писар је радио у граду, или код Срба кнежева. Писало се заостреним пером које се умакало у мастило. Захарије Орфелин је написао и дело о калиграфији 1778.

Значајну појаву у култури Срба на прелазу из XVII века у XVIII век представљао је Ђорђе Бранковић (1645-1711). Он је 1663. ступио у службу ердељског кнеза (султанов вазал). На путу у Султанат, као посланик ердељског кнеза, упознао је патријарха Максима и после тврдио да га је Максим миропомазао за српског деспота. После четири године боравка код Дивана вратио се у Ердељ 1667. године, али је због веза са Аустријом био затворен. Када је ослобођен, отишао је у Букурешт и утицао на влашког кнеза да се приближи Хабзбурговцима.

У време када је турска војска кретала према Бечу 1683. године, Леополд I је Ђорђу Бранковићу дао титулу барона Угарске као „потомку старих деспота”. Леополд I се надао да ће преко њега утицати на Србе да се побуне против Османлија. У лето 1688. године Ђорђе Бранковић је као посланик влашког кнеза стигао у Беч. Већ пре је добио, за 150 дуката од патријарха Арсенија III, потврду да је наследник старих деспота из породице Бранковић. У Бечу је покушао да ради на стварању „Илирске краљевине”. Према тој замисли требало је после ослобођења Балкана створити словенску државу којом би он управљао као деспот, а врховни владар би био хабзбуршки цар.

После ослобађања Београда у октобру 1688. године, цар је Ђорђа Бранковића прогласио грофом. Гроф Бранковић је упутио проглас покушавајући да покрене устанак у Србији, али није успео и зато се повукао у Влашку. Беч је закључио да гроф Бранковић није

користан за цара и да иступа самостално. Октобра 1689. Лудвиг Баденски га је позвао на договор и затворио. Гроф Бранковић је присилно одведен у Беч. У Бечу је био у сталној вези са српским старешинама и саветовао их. Његов углед међу Србима растао је до смрти. На касније генерације је утицао преко историјског дела које је написао у пет књига, *Славјано-сербске хронике*. У том делу је покушао дати приказ прошлости од постанка света, преко појаве Словена и историју Јужних Словена, првенствено Срба. На крају, то дело је делимично мемоарско.

Јеротеј Рачанин је написао у трећој деценији XVIII века први прави путопис код Срба (*Путашаствије к граду Јерусалиму*). Говорни језик Срба се у XVII веку значајно удаљио од српскословенског. Зато је у XVII и XVIII веку део српских писаца писао на две варијанте српског језика. Дела за обичне читаоце писали су на разумљивијем говорном језику своје средине (углавном грађанство), а за потребе цркве писали су на српскословенском. Тако је писао и најзначајнији писац српског барока Гаврил С. Венцловић (око 1680 -1749).

Српско свештенство и вође су са сумњама гледали на књиге које су штампане изван православног подручја. Сматрали су да преко њих може бити проширена унија. Само се руским књигама и учитељима веровало да неће ширити унијатске текстове.

Срби су знали за моћног руског цара Петра I Алексејевича Романова Великог и од њега су очекивали помоћ и заштиту. На двору цара Петра I Великог важно место имао је и Херцеговац гроф Сава Владисавић. Он је остваривао, али и стварао спољну политику Руског царства. Од времена цара Петра I Великог Русија је стварала стална дипломатска преставништва уз дворе европских и азијских држава.

На тражење београдског митрополита Мојсија Петровића 1722. Петар I Велики је наредио да се Србима пошаље помоћ у књигама и два учитеља. После неколико година, послат је Максим Т. Суворов. У Сремским Карловцима 1726. он је отворио школу. Привремено се преместио у Београд, а затим се вратио у Карловце.¹ Остао је неколико година као учитељ међу Србима, а после се вратио у Русију. Иста 1726. може се сматрати и почетком стварања Патријаршијске библиотеке. Она је настала 1726. спајањем библиотека митрополије у Сремским Карловцима и митрополије у Београду. Тада створена библиотека представља језгро данашње Патријаршијске библиотеке Српске православне цркве.

1 У Београду од 1726. радила је и нека врста језуитске латинске гимназије.

Истовремено, Срби су слали младе људе у школе у православној Русији, већином на Кијевску духовну академију. Први свршени ђак Кијевске духовне академије био је Дионисије Новаковић. Он је постао епископ будимски. Са појавом већег броја штампаних књига из Русије дошло је до потискивања преписаних књига које су употребљаване у Српској православној цркви.

Међу учитељима из Русије најзначајнији је био Емануел Козачински. Он је међу Србима боравио од 1733. до 1738. Радећи у Карловцима, Козачински је са својим ђацима припремио и прву позоришну представу. Написао је и *Трагедију о смрти цара Уроша*.¹

Крајем тридесетих година XVIII века међу Србима је видљиво русофилство. Црквене старешине тражиле су да се користи само језик из руских књига. Тако се раширила употреба црквеноруског. Он се до данас користи у Српској православној цркви. Данас се зове црквенословенским. Средином XVIII века, учени Срби престајали су да користе српскословенски језик. Они су употребљавали књижевни језик који је настао спајањем српскословенског и рускословенског (ређе руског). Тај књижевни језик зовемо „славјаносерпски” (славеносрпски). Он се користио међу већином образованих Срба до Вукове реформе.

Аустрија је законом из 1774. предвидела обавезно основно школовање финансирано од државе. У школском систему предвиђена су три врсте школа. Од њих најзначајније су тзв. норме (нормалне). После неколико година прорадила је норма у Сомбору. У њој су организоване и обуке за српске учитеље. Највећи део селњаштва остао је изван школа и неписмен.

Захарије Орфелин је написао један словенски буквар. Он је штампао и прве новине код Срба. Орфелин је покушао 1768. да покрене *Славеносерпски магазин* у Венецији. Орфелин каже да се угледао на друге европске народе који су штампали књиге на народним језицима, али тај покушај штампања новина завршио се са првим бројем. Издао је и *Вечити календар*, а једне новине на српском језику појавиле су се у Бечу 1791. (*Сербскија новини*).²

Књиге су се до XIX века читале и чувале првенствено у манастирима и код свештеника. Реч библиотека првенствено је тада означавала збирку књига, а не просторију. Књига је било и код

1 Те ђачке позоришне представе биле су зачетак позоришта код Срба.

2 Од 1690. представници Срба су тражили дозволу да у Аустрији оснују српску штампарију. Давање дозволе су спречавали Хабзбурговци. Јавио се недостатак црквених књига за Србе. То је делимично умањено доношењем књига из Русије. Када су аустријски владари увидели да се све више књига набавља из Русије, одлучили су се да делују другачије. Зато је 1770. одобрено Јозефу Курцбеку да у Бечу штампа књиге ћирилицом и дат му је монополистички положај у том послу.

племства и богатијег слоја грађанства у Аустрији. Од књига у XVIII веку и код световњака најраширеније су биле књиге везане за веру. Ту су спадали *Нови завет* (на црквенословенском, немачком, латинском), катехизиси за православне вернике и др. Према сачуваним књигама, чини се да су од световних садржаја највише читане Езопове *Басне*.

Са 514 кућа у којима је живело 565 домаћинстава и 3,34 хиљаде особа Сремски Карловци су били значајно насеље 1753. Ту је митрополит Павле Ненадовић основао богословију, а убрзо крајем XVIII века Сремски Карловци су постали најзначајније културно средиште Срба. Митрополит Стратимировић је уз материјалну подршку трговца Димитрија Анастасијевића Сабова основао прву православну гимназију код Срба. Она је са радом почела 1792. Представљала је потребу пошто су већ постојале бројне основне школе. Тако је омогућено знатније стварање школоване српске интелигенције.

Неколико година после оснивања Карловачке гимназије, Стратимировић је убедио Јована Рајића (1726-1801) да штампа своје дело *Историја разних славенских народав најпаче Болгар, Хорватов и Србов* (1794-95). Ово дело о историји Јужних Словена до укидања Пећке патријаршије извршило је значајан утицај на образоване Србе. Штампање дела омогућо је за то време велики број претплатника, скоро 650, а сам Стратимировић се претплатио на више примерака.

Поред Сремских Карловаца средиште културног живота Срба на крају XVIII и почетком XIX века био је Беч. У првој половини XIX века средиште културне делатности Срба у Аустрији померало се из Беча у Пешту а на крају у Нови Сад. На подручју уже (данашње) Мађарске од краја XVIII века почео је да стагнира или опада удео Срба у укупном становништву.

IV
СРБИ ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО 1918.

1.

Срби у време I и II српског устанка

Време грађанских револуција у Европи (1789-1849) је и време у коме су се обликовале савремене националне свести и нације (народи). Тај процес буђења и обликовања националне свести назива се и националним препородима. Националну свест уобличавали су свесним напором национални препородитељи (интелектуалци), али је она своје полазиште имала у осећају заједништва (језичког, религијског, културног, обичајног и интересног) и водила је стварању модерних националних држава.

За разлику од тежње да се у држави повежу првенствено припадници једног народа, повезујућа основа у Османлијском султанату поред султанове жеље за влашћу и војске војске, био је ислам. Ислам није потпуно избрисао националне разлике и османлијски муслимани су остали издељени на Турке, Арапе и друге. Када су ојачали захтеви за националним јединством (у националном самоуправом или самосталном државом), султан је у њима видео претњу за своју власт и јединство Султаната. Код националних покрета хришћана (Срба, Грка ...) поред националне супростављености Османлијама, постојала је и верска супростављеност у држави штићенијим муслиманима.

Националне тежње за стварањем сопствене државе, али и покрајинске тежње за самоуправом користили су властољубиви локално управници да се одметну од султана. Селим III се суочио са озбиљним одметањима у Арабији и Египту на почетку XIX века. У Арабији се одметнуо 1803. Ибн Сауд, вођа вахабита.¹ Ибн Сауд је узео Меку и Медину. У Египту султана нису слушали локални моћници (Мамелуци), које су у томе подржавани од Енглеза. За управника у Египту 1805. постављен је Мехмед Али (Мухамед Али). Он је успео да порази Мамелуке, а 1813. од вахабита је преотео Меку и Медину. Вршио је реформе и створио нову војску од регрутованих египатских сељака по узору на западне војске и учврстио је своју личну власт у Египту. Од 1830. он је претварао Египату наследну монархију слабо повезану са остатком Османлијског султаната.

¹ Присталице Мухамеда Ибн Абд ал Вахаба (1703-1792), који је замислио да обнавља Мухамедово учење искварено у вековима после Пророка.

Дахијска страховлада и почетак Првог српског устанка

Измирење султана Селима III са јаничарима није било трајно. Напад Пазваноглуа на Смедеревски санџак и одлазак војске из Београда, јаничари су искористили да узму средиште санџака. Султановог управника у Београду Мустафа-пашу су кратко време држали, а затим убили (1801). Четворица дахија (непослушне и насилне старешине јаничара) преузели су власт у Смедеревском санџаку.

Дахије (Мехмедага Фочић, Мула Јусуф, Кучук Алија и Аганлија) су поделиле Смедеревски санџак на четири дела и настојали да се што више обогате узимањем од обичног народа, раје. По селима су саградили ханове и у њима поставили своје људе, са старешинама субашама, да надгледају рају. Претварање спахилука у читлуке је довршавано. Султанова влада пристала је 1802. године да дахијама опрости побуну, али да приме новог султановог пашу у Београд.

За Србе је настао период сталног страха за имовину, животе и част. Изнуђивање новца и насиље над женама и мушкарцима доводили су рају на руб очаја. Према писању Вука Караџића, због насиља у хајдуке је отишао сваки десети српски сељак. Дахијска самовоља водила је у сукоб са представницима српске самоуправе, кнежевима у кнежинама. Српске старешине су једини излаз виделе у насилном избацивању дахија из Смедеревског санџака.

Сличним насиљима и пљачкама били су изложени и Срби изван Смедеревског пашалука. У јужнијим областима Новопазарског (први пута постојао од 1790. до 1817), Пећког, Приштинског и Врањског санџака највше насиља су чинил башибозуци,¹ претежно Албанци.

Као и за већину поступака, постоји више разлога зашто је устанак почео у Шумадији 1804. На том подручју од 1689. у ратовима Аустријанци и Османлије више пута је протерано становништво поражене државе. То је постао предео са много храстових шума (одатле име Шумадија). Ту су се могла лако узгајати стада свиња,² или се крити. Од средине XVIII века Шумадију су насељавали дошљаци из Херцеговине, Црне Горе и Косовских области. Бројност православне већине почетком XIX века у Шумадији олакшала је почетак и омогућила трајност устанка.³

1 Башибозуци (луде главе) су били повремени плаћени војници у XVIII и XIX веку

2 Годишње су десетине хиљада свиња из Шумадије продаване у Аустрију.

3 Смедеревски санџак, са Шабачком и Соколском нахијом, је према процени обухватао око 24.000 квадратних километара, а 6 нахија припојених 1833. око 14.000 километара квадратних. Заједно Српска Кнежевина, приближно као и

Близна границе Аустрије и њене Војводине са много православних Срба давала је могућност за куповину оружја. Недавно ратно искуство Срба у фрајкорима уливало је устаницима самопоуздање, као и песме о Милошу Српском који је на Косову пољу усмртио султана.

Старешине и угледни Срби почели су 1803. да се договарају о устанку. У томе је учествовао и Ђорђе Петровић Карађорђе. Једно писмо кнеза Алексе Ненадовића послато аустријском заповеднику у Земуну дошло је до дахија. У њему је писало о припремању устанка против дахија и покушају да се из Аустрије добије оружје. Да би спрече устанак, дахије су почетком фебруара 1804. почели да убијају познате Србе и старешине, до којих су могли доћи.

У том догађају познатом као „сеча кнежева”, према проценама убијено је између 70 и 150 познатих Срба. У Ваљеву убијен ваљевски кнез Алекса Ненадовић. У Тополи, испод узвишења Оплепац, Карађорђе је са својим наоружаним пратиоцима побио и растерао дахијске људе који су дошли да њега убију. Затим је напустио своје имање, породицу склонио у збег, а он отишао харамбаши Станоју Главашу и његовим хајдучима.

У страху се пронео глас да луде дахије намеравају да побију све Србе у Смедеревском санџаку. Зато је устанак почео у зиму, а не у пролеће, када шума озелени и када је време повољније.

У Орашцу, у Марићевића јарузи, одржан је састанак угледних Срба и хајдука. Присутно је било неколико стотина особа из Шумадије. Састанак у Орашцу био је, највероватније, на Сретење, 14.2.1804.¹ На састанку је био и Ђорђе Петровић Карађорђе,² пред

устаничка Србија, је имала 38.000 километара квадратних. На тој територији по најмањим проценама пред устанак 1804. било је око 200.000 становника, а петина су били муслимани. У Београдском пашалуку (10 нахија Смедеревског санџака, уз Шабачку и Соколску нахију из Зворничког санџака) 1803. било је око 52.500 пореских глава, а на целом устаничком подручју око 69.500. Ако је просечна породица имала 6-7 особа, то је око 340-450.000 особа, поред тога неопорезовани су могли бити четвртина укупног становништва. На устаничком подручју могло бити 450-600.000 становника, а 75-80% су били хришћани.

1 Према старом, јулијанском календару састанак је био 2.2.1804.

2 Карађорђе је рођен око 1762. од оца Петра и мајке Марице. Био је крупнији и јачи од просечних оновременика, а врло нагао и спреман да лако убије. Пре устанка је у свађи убио очуха Петронија који га је покушао одговорити од бежања из Османлијског султаната у Аустрију. Бежао у Аустрију после женидбе са Јеленом (око 1786), вероватно да спречи намеру читлук-сахибију да има полни однос са њом. Пре устанка неколико пута се одметао у хајдуке. Тако је и упознао Станоја Главаша. Убио је више Османлија и од њих добио надимак Кара (Црни) Ђорђе. Када је почео устанак, његова прекост и суровост уливала је страх Србима, који су желели мир са Османлијама, и приморавала их на послушност. Средином 1806. обесио је брата Маринка јер је био оптужен да је силовао неку Српкињу у Тополи. За Карађорђа се пише да је био интелигентан, али да није био писмен. У говору је често, без потребе, изговарао „којекуде”.

устанак један од богатијих трговаца свињама и бивши хајдук. Он је позвао окупљене на борбу против Турака који „нам кнезове секу, имање наше отимају, робе нас и арају, наше жене, сестре и кћери бешчасте, ... и многе друге зулуме нам чине”. Окупљени су одлучили да устану против дахија, а за вођу је изабран Карађорђе. Карађорђево нећкање, изјава да је „љут” и да ће без милости убити онога ко буде непослушан или изда, нису поколебали окупљене. Буковички прота Атанасије (Антонијевић) је са крстом и Светим писмом примио заклетву окупљених о заједничком устанку. Истог дана устаници су запалили дахијски хан у Орашцу. Тако је почела општа буна против дахија.

Ширење буне против дахија у Београдском пашалуку

Из Орашца су побуњеници послали гласнике и писма да и другим Србима пренесу позив да се побуне против дахија. Буна се брзо ширила на суседне нахије Смедеревског санџака. Устанак Срба је на почетку пренет на запад у Зворнички санџак (Шабачку, Соколоску и Подрињску нахију). Устаничко подручје 10 нахија Смедеревског санџака уз Шабачку и Соколску нахију се уобичајено зове Београдским пашалуком. На истоку устанак се проширио на Неготин и Хомоље у Видинском санџаку, а на југу устаници су се појавили у Лесковачком и Новопазарском санџаку.

Стотине ханова по селима били су спаљени. Субаше и Османлије који нису побегли из ханова били су убијени. Ширење буне и уништавање представника дахијске власти по селима изненадило је дахије. Један од дахија, Аганлија, са око 400 војника кренуо је да умири устанак. Преговори са Карађорђем и устаницима код села Дрлупа претворили су се у свађу и битку 24.2.1804. Рањени су били Станоје Главаш и Аганлија, а устаници су Аганлију гонили скоро до Београда.

Почетком марта 1804. године ширењем буне по Смедеревској, Рудничкој и Ваљевој нахији, Београд је био скоро одвојен од остатка санџака. Устаници су од значајнијих насеља средином марта 1804. ослободили средишта нахија Рудник и Ваљево.¹ Почетком априла устаници су узели Крагујевац, а у другој половини априла 1804. Јагодину. Тако су ослободили и те две нахије. Крајем априла 1804. код манастира Чокешине, на југу Шабачке нахије више од 300 хајдука устаника се није хтело повући и борило се цели дан

1 За старешину у Руднику Карађорђе је поставио Милана Обреновића (полубрат Милоша Тодоровића Обреновића).

против неколико хиљада Османлија. Османлије су их побиле, али се устанак наставио.

Када су протеривани представници дахијске власти, кнежеви и кнежински самоуправни органи наставили су да врше власт на свом подручју. На тим подручјима постојале су и устаничке војводе као представници војне власти. Често је кнез носио и звање војводе. Звање војводе у првим годинама устанка носили су војни заповедници нахија, а касније војне старешине кнежина. У првој половини маја 1804. на позив Карађорђа одржана је скупштина око 60 народних вођа и главара у Остружници код Београда.¹ У Остружници, поред договора о набавци оружја, договорили су се и како да држе власт над народом и ред. Зато је донета одлука о стварању судава. Тако су постојали сеоски, кнежински и нахијски судови. Ови последњи под именом „магистрати”. Врховно судско тело од 1805. био је Савет.

Почетком маја 1804. војска Јакова и Матије (Матеје) Ненадовића ушла је у шабачку варош, али је тврђава остала у рукама Османлија. После писама проте Матије, у којима је тражио помоћ од С. Стратимировића и Аустријанаца, аустријски војни заповедници су добили наредбу, од двора, да само привидно раде на измирењу сукобљених. У првој половини маја 1804. године дахије су послале представнике у Земун на преговоре са Карађорђем и устаницима. Османлијски представници су на преговорима одбацили захтеве устаника да дахије напусте Београдски санџак, да се устаници амнестирају и обнови кнежинска самоуправа. Преговори су прекинати.

Дошло је до борбе и на подручју Београда који је опкољен. Карађорђе је одвео део војске да помогне Миленку Стојковићу да ослободи Пожаревац 24.5.1804.² Затим се Карађорђе вратио на Врачар и настојао да од Срба трговаца из Србије и Аустрије прикупи довољно новца за куповину оружја у Аустрији. Аустријске власти су се јавно противиле продаји оружја и муниције устаницима, али су стварно допуштале да трговци са аустријске територије то раде (продајући чак и топове).

Диван је знало да је побуна против насиља дахија оправдана, уз то имао је других побуна и одметника. Зато је у мају 1804. наре-

1 Скупштине старешина сакупљених по позиву главног заповедника устаника одржаване су повремено у Првом српском устанку.

2 Језгро устаничке војске били су хајдуци. Они су дали значајан допринос ослободилачкој борби Срба против турске власти. Карађорђе је из сваке куће узимао једног мушкарца за војску. Оне који би побегли, настојао је казнити или завадити са Османлијама тиме што им је палио куће или на вратима остављао убијене Османлије. Процењује се да је устаничка војска у мају 1804. већ имала око 16.000 бораца а ослободила је 10 нахија.

дио босанском везиру Бећир-паши да уклони дахије, умири рају и обнови ранији поредак у Београдском пашалуку. Бећир-паша је обавестио устанике да је добио од султана ферман и послао своје посланике у Карађорђево логор на Врачару. Средином јула 1804. Бећир-паша је дошао до Београда и преговарао са Карађорђем. У то време Османлије су предале и Смедерево Србима 18.7.1804.

Дахије су покушале да побегну из Београда Дунавом у Видин. Али нису стигли даље од Адакале. По наредби Бећир-паше тамошњи османлијски заповедник предао их је устаницима Миленка Стојковића, који су их убили. Заједничко деловање Бећир-паше и устаника против дахија наизглед је потврђивало тврдње устаничких вођа да су се побунили само против одметника од султана.

Бећир-паша је ушао у Београд, а Карађорђе је слао преговараче са Врачара. Бећир-паша је пристајао на захтеве Карађорђа да устаници добију самоуправу и амнестију. Устаници су тражили да споразум о обнови кнежинске самоуправе и амнестију гарантује Аустрија. Бећир-паша није имао таква упутства од Дивана и вратио се у Босански пашалук без споразума.

После неуспеха преговора, устаници су послали проту Матију Ненадовића, син убијеног кнеза Алексе, у Русију да од Александра I (1801-1825) тражи помоћ новцу, оружју и склапању османлијско-српског споразума о миру. У новембру 1804. у Санкт Петербург је стигло српско посланство.

Прерастање буне у ослободилачки рат и грађанску револуцију

У јануару 1805. из Русије се вратило посланство и донело обећање да ће устаници добити неколико хиљада дуката за потребе војске и подршку посланика Русије у Истанбулу за писане захтеве које предају Дивану.

У Београду су остале крцалије, османлијски хајдуци и плаћеници, и јаничари под заповедништвом Алије Гушанца. Они су управљали Београдом од одласка дахија и нису помишљали да град предају законитом везиру. Сукоби у Београдском пашалуку су се наставили. Устаници су у априлу 1805. ослободили Чачак. У јулу 1805. Карађорђе је ослободио Карановац (Краљево). Почетком августа је ослобођено Ужице (али без ужичке тврђаве, слично Смедереву).

Порта је сматрала да су устаници показали непоштовање Бећир-паше и султана. Издато је наређење Хафиз-паши да из Ниша

поведе војни поход и угуши устанак. 18.8.1805. почела је до прва велика битка устаника против султанове војске. Североисточно од Ћуприје код Иванковца заустављен је Хафиз-паша. Устаницима су заповедали Миленко Стојковић, а 19.8. је дошао и Карађорђе са својим војницима. Смртно рањени Хафиз-паша се повукао са према Нишу у ноћи 20.8.1804. Победа над султановом војском ојачала је самопоуздање устаника. Том битком је борба против дахија, прерасла у одметање од султана.

Прота Матија пише да је приликом боравка у Русији, руски министар спољних дела, Адам Чарторијски тражио да се у устаничкој Србији створи једно врховно тело и да се тиме избегне самовољна владавина Карађорђа. У уобличењу „Совјета” важну улогу је имао Божидар Грујовић (1776-1807). Према проти Матији Ненадовићу и Вуку Караџићу, Правитељствујушчи совјет је створен крајем августа 1805. Он је имао 12 чланова (из 12 устаничких нахија), председника и секретара. Требало је да се брине о судству у устаничкој држави и другим важним питањима. У новембру 1805. устаници су ослободили Смедеревску тврђаву, а град је постао седиште Савета (Совјета). Савет је на неки начин имао два председника. Карађорђе је био „врховни председник”, а положај председника у Савету имао је и прота Матија Ненадовић. Секретар Савета је био професор Божидар Грујовић (до пролећа 1807), а затим његов брат Михаило.

Почетком децембра 1805. одржана је скупштина око 40 устаничких старешина, војвода и свештеника у Смедереву. Донете су одлуке да се султану престане плаћати данак, а да се тај новац сакупи и употреби за опремање војске, да се настави са опсадом Београда и он заузме, да се молбама делује на Аустрију и Русију да подржавају устаничке захтеве за самоуправом, а да се пошаље ново посланство султану да тражи самоуправу. Смедеревска скупштина је одредила да постоје световни и свештенички судови.

Крајем јануара 1806. године М. Стојковић је заузео Пореч (Доњи Милановац) на Дунаву, а затим Кладово и Неготин. Према југоистоку, устаничка војска Петра Добрњца и Петра Жикића ослободила је Параћин и Алексинац. Војска Младена Миловановића, у којој је био и Станоје Главаш, ослободила је Крушевац, у Лесковачком самцаку. У једном походу устаници су стигли до Куршумлије и Прокупља. Војска Милана Обреновића је дошла до Нове Вароши и Вишеграда. Устаничка војска је стигла на југу до Новог Пазара, али их је на том подручју Сулејман-паша Скопљак поразио.

На Дрини од средине 1805. почео је отворени сукоб устаника са муслиманима из Босне. Сукобљени су често слали чете преко

Дрине, а оне су одводиле робље.¹ Војска из Босне је узела Јадар и Рађевину 1806. и затим стигла до Шапца и Ваљева, али је поражена код Уба у априлу 1806.

После мира у Пожуну (Братислава), Аустрија је предала Далмацију Наполеону (почетком 1806). Руском посланику у Истанбулу поручено је из Москве да одлучније подржи захтеве Срба за унутрашњом самоуправом и плаћање данка султану тзв. „одсеком”. С друге стране, турска влада је средином 1806. добила Наполеонову подршку да одлучно уништи устанак Срба.² У припреми похода на Србију, верски поглавар муслимана, шеих-ул-ислам, издао је наредбу (фетву) за верски рат против побуњених Срба.

Диван је наредио босанском везиру, везиру и сераскеру румелијском Ибрахим-паши и скадарском везиру, да сакупе војске и поразе устанике. У јулу 1806. две веће султанове војске стигле су до устаника. Једна османлијска војска била је на Дрини (код Лознице и Бадовинаца), а друга се кретала долином Јужне Мораве према Делиграду.³ Мања трећа османлијска војска је ишла са југа према Карановцу. Поред тога, османлијских војника било је у тврђавама Шабац, Ужице, Соко и Београд. Укупно султанове војске су имале око 80.000 војника. Цела војска устаника средином 1816. процењује се на око 33.000 бораца са око 50 топова.

У јуну и почетком јула 1806. Карађорђе је надгледао напад на Београд. Затим је отишао на југоисток према Делиграду са око 5.000 војника. Део Ибрахим-пашине војске покушао је, преко Пореча, да заобиђе Делиград и опколи војводу Миленка Стојковића у јулу 1806. После тога, уз помоћ Карађорђа, Стојковић је поразио главнину Ибрахим-пашине војске (око 16.000 војника) код Делиграда од 13-16.7.1806.

Од Делиграда Карађорђе је отишао према Мачви. Босанска Бећир-пашина војска освојила је Мачву и Поцерину и почетком августа 1806. стигла до Шапца, на северу, и Ваљева на југу. Део босанске војске ишао је према Палежу (Обреновац), али је код Бељине приморан на повлачење. У тој борби погинуо је војвода Јанко Катић.

Карађорђе и устаници дошли су до Мишарског поља (источно од Шапца). Ту је дошло до битке 13.8.1806. Карађорђе је имао око

1 Кнез Иво Кнежевић из Семберије успео је да откупи део таквих хришћанских робова од Кулин-капетана 1806.

2 Наполеонова војска се у то време сукобљавала са Русима на подручју Далмације и Дубровника и видела је у Србима само руске савезнике.

3 Срби су у пролеће 1806. на путу код Алексинца према, под надзором капетана Вуча Жикића, изградили Делиград као више шанчева. Делиград, јуначки град, тако је назван према низу јуначких борби које су ту вођене.

10.000 бораца, а противника је вероватно било око 20.000. Битка је почела јуришем босанске војске на српски четворострани шанац у пољу. У њему је било око 8.000 Срба. Изненадни напад око 2.000 српских коњаника, који су били сакривени у оближњој шуми донео је Србима предност. У току тог дана босанска војска је изгубила скоро 1.000 војника. Гоњење и убијање поражених наставили су се и наредних дана. Међу убијеним босанским племићима био је и чувени Кулин-капетан (Мехмед-бег Куленовић). Срби су заробили и богати плен у оружју и новцу. Османлије су се преко Шапца, у коме их је остао део, повукле у Босну. Мишарска битка била је највећа победа устаника у Првом српском устанку.

После победе на Мишару, Карађорђе је поново отишао до Делиграда. На подручју Делиграда борбе су вођене више од месец дана у јулу и августу, а завршене су почетком септембра 1806. када се султанова војска повукла до Ниша. Сераскер, главни заповедник војске Румелије, Ибрахим-паша је морао да склопи примирје са устаницима.

Ослобађање Београда и неуспели Ичков мир

Београд је био добро утврђен, за устаничку војску и њене топове. Калемегданску тврђаву, са три стране окружену Савом и Дунавом, Доњи и Горњи град, од 1805. држао је Гушанац са око 2.000 крџалија. Источно и југоисточно од Калемегдана била је варош, а куће у њој штитио је високи бедем са ровом испред њега. Град је за одбрану имао и око 350 топова. Крајем 1806. за завршни напад, Карађорђе је сакупио око 15.000 војника и око 40 топова. Четири дела српске војске нападали су 4 градске капије. Српска војска, уз издају османлијских стражара, успела је да уђе у варош кроз једну од капија и ослободи је 12.12.1806.

Да би боље опколио Калемегдан, Карађорђе је послао део устаника да заузму пусто Ратно острво, западно од њега.¹ Гушанац је морао да се договори са Карађорђем и напусти Калемегдан. До тада једва приметни, султанов београдски везир Сулејман-паша предао је Калемегдан Србима 8.1.1807. Управу над Београдом Карађорђе је дао Младену Миловановићу, а у тврђави је остао и везир са Османлијама које су слушале султана. Преговори са османлијском војском, која је после Мишарске битке остала у Шабачкој тврђави, завршени су споразумом почетком фебруара 1807. Они су мирно пуштени у Босну, а Срби су ушли у тврђаву.

1 Аустрија је због тог заузимања Ратног острва протестовала код устанички вођа.

У лето 1806. Карађорђе је у Истанбул послао Петра Ичка. Он је од Дивана тражио да Београдски пашалук плаћа данак одсеком, да у Србији буде постављен мухасил (финансијски чиновник) уместо везира, да „зли Турци“ напусте Србију, да границе „ослобођене Србије“ чувају Срби, и да српски кнезови управљају Србима у Београдском пашалуку. После пораза на Мишару и Делиграду, Диван је почео озбиљније да схвата захтеве Срба, које је донео Петар Ичко.

Када је добио подршку од Наполеона, Селим III је одлучио да забрани руским бродова слободну пловидбу кроз Босфор и Дарданеле. Зато су Руси заузели кнежевину Молдавију. Османлије су окупирале Влашку и Бесарабију а Русији је то било довољно за рат против султана. У децембру 1806. руска војска је ушла у Влашку.

У време када је овај сукоб почињао, Петар Ичко је преговарао у Истанбулу. Диван је одлучио да прихвати неке захтеве Срба у јануару 1807. Издат је ферман који је предвидео амнестију за Србе устанике, самоуправу на челу са наследним обор-кнезом и изборним кнежевима за нахије. Српски кнежеви су могли да имају мале оружане пратње. Они би сакупљали утврђен годишњи данак за султана, а неисплаћена давања у време побуне била би опроштена. Паша би се вратио, а Османлије су имале да бораве само у градовима у којима би била и османлијска војска.

Истовремено са овим понудама из Истанбула, Србима је стигла помоћ од Русије за војску и позив царског генерала Ивана И. Михелсона да се придруже борби Русије против Османлија. У том позиву из јануара 1806. Србима је у име цара Александра I обећана независност.

Карађорђе је одабрао наставак борбе. Затражио је од београдског везира Сулејман-паше да напусти Београд. Приликом изласка везира Сулејман-паше из Београда он убијен у марту 1807. Уследило је убијање муслимана и Османлија у Београду и другим насељима. Српске вође су у марту 1807. на скупштини у Смедереву одбациле Ичков мир. Председник Савета је рекао представнику Дивана да Србија себе сматра потпуно независном.

Заједничко ратовање са Русима против Османлија 1807-08.

Незадовољни јер су постали непотребни стварањем нове војске, јаничари су се побунили у Истанбулу у мају 1807. Побуни су се придружили и други противници реформи и приморали Селима III да се повуче са власти и преда је рођаку Мустафи IV (1807-1808).

Против српских устаника поново су се спремале две веће војске из правца Софије и Босне. У 1807. српске војводе су настојале да прошире устанак. На западу, Јаков Ненадовић и Стојан Чупић ослободили су Лозницу, Јадар и Рађевину. Привремено су прешли преко Дрине опсели Зворник, ослободили Бијељину, а јужније су српски устаници спалили Вишеград и Рудо.

Почетком 1807. Црногорци и Херцеговци су устали против Османлијама на подручју Никшића и Требиња. Босански муслимани су затражили помоћ од Наполеоновог генерала Мармонта у Далмацији. Уз мању подршку Француза они су поразили херцеговачке устанике.

Потиснули су и Ј. Ненадовића на исток од Дрине. Устанку се у време ових борби уз Дрину, прикључило неколико хиљада Срба из Босне.

На истоку, 1807. устаници М. Стојковића стигли су до Видина. Једна већа османлијска војска потиснула је устанике преко подручја Неготина до Штубика и Малајнице. Када им је у помоћ дошао Карађорђе са око 4.000 коњаника и руски генерал Исајев са око 2.000 Руса, дошло је крајем јуна и почетком јула 1807. на Штубику и Малајници до највећих коњичких битака у устанку. Неготинска крајина је поново ослобођена. После победе над румелијском коњицом, Карађорђе је отишао да помогне војсци Ј. Ненадовића да заузме тврђаву у Ужицу, која се предала 18. јула 1807.

У августу 1807. у Београд је са писмима за Карађорђа и Савет дошао руски посланик Константин К. Родофиникин, али Родофиникин, пореклом Грк, није се слагао са Карађорђем.¹ После пораза на Чегру и Делиграду, крајем августа 1809. Родофиникин је напустио Србију.

У октобру 1807. у већем нападу османлијска војска стигла је до Ужица. Ту их је поразио Милош (Теодоровић) Обреновић. Милош је гонећи Османлије стигао до Вишеграда. Тада је и до Срба стигао одјек мировног споразума склопљеног средином 1807. у Тилзиту између Наполеона и руског цара. Према том споразуму Русија се обавезала и на примирје са Османлијама. Без писаног споразума то примирје су до пролећа 1809. примењивали и Срби.

У Османлијском султанату, у време тог примирја, средином 1808. присталице реформи успеле су да доведу на власт султана Махмуда II (1808-1839). У устаничкој Србији стално је постојао сукоб

1 Родофиникин је покушао да уставом повећа значај Савета, а смањи значај Карађорђа. То није спроведено јер је Карађорђе затражио да тај устав постане обавезан када га одобри руски цар, а Александар I (1801-1825) то није могао учинити. Родофиникин је остао у Србији до 1809. Имао је подршку и у београдском митрополиту, такође Грку, Леонтију.

оних који су били за јачу средишњу власт војда Карађорђа, над осталим војводама,¹ и оних који су подржавали већу самосталност војвода у њиховим областима.

Главни противник Карађорђевој средишњој власти 1807-08. постао је М. Стојковић. Седиште Савета је премештено у Београд 1807. Потреба да се уреди устаничка држава довела је до доношења уставних закона 1805. године, 1808. и 1811. Карађорђе и Младен Миловановић, тадашњи председник Правитељствујушег совјета, уз помоћ професора Ивана Југовића припремили су други уставни закон. Он је усвојен на скупу старешина у Београду на Светог Николу, у децембру 1808. Према њему, Карађорђе је признат за врховног „предводитеља” Срба,² а његовим наследницима је признато право да наследе његов положај владара Србије.³

Важна одредба је вероватно намерно састављена нејасно. Према њој, Карађорђе и Савет су имали да заједнички доносе све наредбе и заповести „у договору”. Наредбе је Карађорђе саопштавао Савету, а они су их преносили нахијским командантима. Нахијски командант је наредбу преносио војводама и кнезовима. Савет је стекао и значај Врховног суда.

Сукоби од 1809. до 1811.

Руско-турски преговори нису довели до склапања мира. Србија је стигла вест да се сукоби обнављају и да ће руска војска прећи Дунав. Карађорђе је у марту 1809. одлучио да покуша да прошири устанак у свим правцима. Дринска војска, коју је послао Јаков Ненадовић, брат Алексе Ненадовића, после победе у великом боју у јулу 1809. код Лознице заузела је Вишеград, Сребреницу, Јању и Бијељину. Кретала се према Тузли и Сарајеву. Тимочку војску водио је Миленко Стојковић. Она је стигла на подручје Видина. Карађорђе је намеравао да се споји са Црном Гором. Ослободио је Стари Влах са Сјеницом и стигао до Прибоја на Лиму и напао Нови Пазар. Дошло је до побуне против Османлија на подручју брдских племена (Морачани, Васојевићи ...).

Четврта војска која је требало да нападне Ниш доживела је тежак пораз. Изгубила је хиљаде војника. Свађа између главног заповедника ове устаничке војске Милоја Петровића (трговачки

1 Неке старешине су сакупљене устанике гледали скоро као своју приватну војску, а народ су присиљавали на „кулук”, имали су праве дворе и понашали се као некакве османлијске паше.

2 До тада је Карађорђе углавном називан командантом.

3 Тако је створена правна основа за владарску династију Карађорђевић.

партнер М. Миловановића) и војводе Петра Добрњца створила је неповерење и непослушност. Бројније Османлије су нападале око три хиљаде устаника у шанцу код села Каменице на Чегру, којима је заповедао ресавски војвода Стеван Синђелић. Синђелић је узалуд тражио појачање. Добрњац није хтео слушати Петровића и послати појачање. Када су непријатељи 31.5.1809. продрли у шанац, Стеван Синђелић је пиштољем запалио барут у шанцу. Према Вуку Караџићу „са многим Турцима и са оно Срба, што је још било остало око њега, одлетео [је] у ветар”. Срби из других шанчева побегли су према Делиграду. Османлије су сакупиле око 950 лобања погинулих српских бораца и уградили их у Ћеле-кулу недалеко од Нишке тврђаве.¹

Повлачење војводе Добрњца и Хајдук Вељка ослабило је устаничку војску, османлијско напредовање успорила је одбрана Делиграда којом је командовао М. Стојковић, али су се и они морали повући, ноћу, средином августа 1809. Уз борбе је османлијска војска стигла до ушћа Велике Мораве у Дунав. М. Стојковић је са својим устаницима остао одвојен у Поречју. Вест о поразу на Чегру приморала је Карађорђа да се повуче са југа. Он је успео да заустави напредовање Османлија. Када је руска војска прешла Дунав, Османлије су се морале повући из долине Велике Мораве. Суочен са тешкоћама, Карађорђе је слао посланике да тражи помоћ од Аустрије и Наполеона, али то није дало никакве резултате.

Војни неуспех у Поморављу 1809. и долазак Јакова Ненадовића са стотинама незадовољних војника у Београд утицали су да са места председника Савета буде смењен Миловановић.² Карађорђе је тај положај морао препустити Јакову крајем 1809.

Тек у јесен 1810. Срби су успели да поврате све територије које су изгубили после пораза на Чегру. Две војске нападе су устаничку Србију и 1810. Са југа румелијски везир Хуршид-паша стигао је до Варварина, али је поражени од руско-српских трупа у септембру 1810. После тога Карађорђе је помогао војску Јакова Ненадовића у заустављању упада војске босанског везира у биткама код Лознице и на Тичарском пољу у октобру 1810.

У Београду у јануару 1811. скупштина устаничких старешина прихватила је нови уставни закон. Њиме је прихваћено звање

1 Р. Љушић пише да су Цигани којима је плаћено да сакупе главе погинулих Срба настојали и понеку османлијску представити као српску. Искушење је било велико јер свака је плаћана.

2 М. Миловановић је био оптуживан да се богати на рачун народа и да као и дахије ради шта му је воља. Због те омразе по Београду је морао ићи са наоружаном пратњом. Упркос томе, он је уживао подршку војда Карађорђа. Вук је записао да због тога ни Карађорђе није био омиљен у Београду.

Беле кула у Нишу

врховног „вожда” Срба за Карађорђа. Савет је био претворен у владу. Њени министри су називани „попечитељи”, а било их је шест. Замисао за стварање министарстава, попечитељстава, дао је Михаило Грујовић (брат Божидара).¹ Председник Савета постао је вожд Карађорђе. Постављајући министре и доводећи их у Београд „вожд” Карађорђе покушао је да најмоћније војводе премести из области у којим су учврсти своју власт.

Уставни закони нису јасно одредили улогу скупштина које су нередовно сазиване током устанка. Није био тачно утврђен ни њихов састав. Присуствовале су им главне војне и цивилне старешине Срба. Оне су одлучивале о најважнијим питањима везаним за војску, порезе, функционисање устаничке државе, односе са султаном и страним владарима.

Преосталим војводама је наређено да организују обуку за војнике и пренос пошиљки. Прописан је начин рада магистрата који су судили у градовима, а у селима су управљали и судили кметови.

После доношења уставног закона, Миленко Стојковић је одбио да преузме дужност министра спољних послова. Убрзо су у март 1811. Стојковић и Добрњац, као главни противници јачања „вождове” власти, протерани из Србије.

¹ За попечитеље су изабрани Сима Марковић (народна благајна), Младен Миловановић (војска), Миленко Стојковић (спољни послови), Јаков Ненадовић (унутрашњи послови), Петар Тодоровић Добрњац (судство) и Доситеј Обрадовић (духовна дела и школство).

Мир у Букурешту и војни пораз Првог српског устанка

У 1811. није било великих битака. Почетком 1812. Русија и Османлије су почели пеговоре о миру. Зато су избегавани сукоби између Османлија и Срба. У Букурешту су 28.5.1812. Русија и Османлијски султанат потписали мир. Осма тачка тог мировног уговора односила се на Србе. Султанат се обавезао да амнестира Србе устанике, допусти да Срби сами сакупљају порезе и управљају унутрашњим пословима у Београдском пашалуку. Срби су требали предати тешко наоружање (топове) Османлијама, који су се могли вратити у градове, али и порушити утврђења која су устаници изградили.

У августу 1812. Карађорђе је под Рудником у манастиру Враћевшници сазвао скупштину српских старешина. На њој је посланик руске војне команде саопштио Србима одредбе мировног уговора из Букурешта. Он је затражио од Срба да испуне мировне обавезе које је прихватио руски цар Александар I. Истог месеца руски војници напустили су Србију.

Срби су изабрали представнике да се са Турцима договоре о обнови османлијске управе у Београдском пашалуку. Русија је тада била суочена са походом Наполеонове полумилионске армије.¹ Неко време Русија није могла надгледати примену мировног уговора. Српска делегација је тражила аутономију и за нахије које су биле изван Београдског пашалука, а држала их је устаничка војска. Прво што су Османлије тражиле од Срба је да предају оружје. Српским представницима рекли су да ће остало ићи „после лако”, Русији су послали обавештење да Срби не „прихватају” уговор из Букурешта.

Срби су поново у првој половини 1813. слали посланства да траже договор са Османлијама. Узалуд, новоименовани велики везир Хуршид-паша, са босанским и румелијским везиром, је на границе устаничке Србије довео велику војску да је порази. У нападу је учествовало око 100.000 османлијских војника.

Покушај да се договори је пропао, Карађорђе је у јулу објавио позив народу да брани своју слободу, породице, права и веру. Устаничка Србија је покушала да се брани са око 50.000 устаника и око 150 топова. Војска је већином послата на границе, а главну резерву

1 Наполеон је мислио да ће са највећом војском коју је Европа до тада видела поразити највећу земљу. У тој војсци су поред Француза биле јединице Немаца, Италијана, Пољака и других народа, чак и Срба. Та војска није успела поразити Русију и после неколико месеци само њен мали део успео је да побегне из Русије крајем 1812.

је представљало 4-5.000 војника са Карађорђем. Та резерва једва да је имала учешћа у одбрани устаничке територије.

Средином јула 1813. почео је напад из праваца Видина, Ниша и Босне. Смрт Хајдук Вељка у првој половини августа 1813. означила је почетак слома. Вук Караџић о томе је написао: „Вељко је са обичним својим јунаштвом 15 дана бранио Неготин, а кад њега убије турски топ, онда војска ноћу остави шанчеве.” Без њега браниоци су били обесхрабрани и напустили су Неготин. До краја септембра 1813. Османлије су се спојиле на ушћу Велике Мораве, источна Србија је била освојена, осим у Делиграда и његових бранилаца.

На западу, босански везир је опсадом и освајањем Лознице у августу, а затим битком код Засавице у септембу 1813. сломио главни отпор устаника.

Борбе уз обостране велике губитке у Србији су трајале до почетка октобра. Карађорђе је са породицом и руским конзулом из Београда прешао у Аустрију (Земун) 3.10.1813. Два дана касније Османлије су ушле без борбе у празан у Београд.

Из Србије у Аустрију је прешло више од 110.000 особа, колико су забележили Аустријанци. У њу су прешли и чланови Савета и скоро све значајније вође устаника Део избеглих (око 20.000) склонио се и у Влашку, а многи су се удавили приликом покушаја да пређу Саву и Дунав.

У унутрашњости Делиград се бранио до прве половине новембра 1813. године, а Срби који су остали у Србији морали су се склањати по шумама и планинама.

Црна Гора у првим деценијама XIX века

Односи са Русијом погоршали су се почетком XIX века због преписке владике Петра I са Французима, који су тада ширили своју власт на Јадранском мору, али владика се измирио са Александром I када је свог секретара који је водио преписку са Французима осудио и затворио. Почетком 1805. руски цар је послао Црногорцима заосталу помоћ. Исте 1805. године од Османлија су се одметнули Дробњаци у Босанском пашалуку, али је османлијска војска опустошила њихово подручје.

Француска војска је у фебруару 1806. ушла у Книн а у мају 1806. запосела је целу Далмацију и Дубровник.¹ Улазак Наполе-

¹ Почетком 1808. Французи су формално укинули Дубровачку републику и припојили је Краљевини Италији.

онове војске у Боку Которску ометали су Црногорци уз помоћ Руса. У средњој Далмацији одлука да се укине аутономија Пољица довела је до побуне против Француза у августу 1806. Побуну је до Тилзитског мира средином 1807. подржавала руска флота и њен савезник Петар I Петровић Његош. После Тилзитског споразума, Русија је пристала да Французи заузму и Боку Которску (августа 1807). Пораз Аустрије и мир са Француском из 1809. омогућио је проширење францускихседа на северним обалама Јадранског мора и стварање у октобр у 1809. Илирских провинција, као дела Наполеоновог царства. Илирске провинције су имале седиште у Љубљани. Обухватале су Словеначке земље, Трст, Истру, Хрватску јужно од Саве, Далмацију, Дубровник и Боку Которску.

Дробњаци су покушали поново одбацити османлијску власт 1807. године, а део њих је учествовао у Карађорђевој заузимању Сјенице. Процењујући да су Срби савезник Русије, Наполеон је подржавао султана у настојању да угуши српску револуцију. Године

1812. Срби су доили новог савезника против Француза. Тада су енглески бродови упловили у Јадранско море. Енглези су Србима дали оружје за борбу против Француза. Године 1813. Црногорци су заузели део Боке Которске и Будву, а Енглези су заузели Херцег Нови. Владика Петар I Петровић сазвао је скупштину Боке и Црне Горе која је у новембру 1813. прогласила уједињење Црне Горе и Боке.

Французи су задржали Котор до почетка 1814. године, када су их Енглези присилили на предају и град дали Црногорцима. Црногорци су кратко задржали Боку Которску. Већ у марту 1814. у њу је ушла војска Аустрије, а Црногорци су се морали повући. Тако су неуспехом завршени покушаји Петра I да Црној Гори припоји Боку. Године 1815. Црну Гору је погодила велика глад.¹

У време руско-османлијског рата 1828. владика Петар I је преговорима са Османлијским властодршцима из Подгорице договорио да се очува мир. Углед владике је значајно порастао после победа над Махмуд-пашом Бушатлјом 1796. године, а очуван је и борбама са Французима. Око 1820. и брдска племена Морачана и Роваца ушла су састав владикине аутономне области.

Владика је у то време процењивао да у Старој Црној Гори и Брдима живи око 80.000 душа. Из планинских области Црне Горе, као и суседне Херцеговине, постојало је стално исељавање у плодне области Српске кнежевине и северну Босну.

Између Милоша Обреновића и владике Петра I вођена је преписка од времена Првог српског устанка, али око 1828. дошло је

1 Писма која су слали у Русију тражећи помоћ нису донела спасење.

до погоршања односа Милоша према Петру I. Српски кнез тада је сазнао за владикино писмо Александру Карађорђевићу, који је у рату 1828-29. био руски официр.

Срби у Босни у време I српског устанка

Султанов намесник у Босанском пашалуку Бећир-паша је 1802-03. зауставио ширење читлука и самовољу јаничара. Поново је условне војне велепоседе (спахилуке) предао старим корисницима. Султан Махмуд II наставио је да проводи реформе и ствара нову војску, а ограничио је и самовољу управника у покрајинама на Балканском полуострву.

У Босанском пашалуку провођење реформи било је споро. За разлику од бунтовне православне раје у Шумадији и Мачви, хришћани у Босанском пашалуку били су измешани са великим значајним муслимана.¹ Муслиманско становништво је представљало ослонац османлијској власти, а посебно босанским феудалцима (аге и бегове), који су већином били домаћи Словени. Те феудалце, који су покушавали да спахилуке претворе у читлуке, зовемо босанским беговатом. Они су били вође босанских муслимана и важан ослонац османлијске власти, али су се противили реформама јер су смањивале њихове привилегије.

Раја је живела на спахилуцима које су уз сагласност султана и његових управника пашалука користили аге и бегови. Давање „деветка” и „кулук” спахијкама биле су основне обавезе хришћанске раје. Лош друштвени положај православних Срба и насиља над њима у Босанском пашалуку водили су у побуне и хајдуке. Већи отпор се појавио после пораза босанске војске на Мишару 1806. и у време упада устаника у пролеће 1807. на подручја западно од Дрине. Побуна је захватила православно становништво од Брчког и Бијељине на северу до Чајничка и Фоче на југу. У пролеће 1809. српски устаници поново су продрли у Босну. Војска коју је водио Стојан Чупић стигла је до Брчког. То је утицало на припреме за побуну у априлу 1809. у Босанској крајини и Посавини. Главни вођа побуњеника код Градишке био је Јово Јанчић, пушкар из Сарајева. Он је у септембру 1809. позвао на устанак, али је био ухваћен и погубљен. Значајнији отпор устаници су пружили на Козари и Мотајци. У октобру 1809. устанак у Босанској крајини је потпуно угушен.

¹ У XIX веку удео православног и муслиманског становништва у Босанском пашалуку био је приближно уједначен, а католика је било мање од 20%.

Између 1813. и 1816. епидемија куге довела је до значајног смањења становништва у Босни.¹

Срби у јужној Угарској у време I српског устанка

У Угарској је у првој половини XIX века око четири петине становника живело на селу, а једна петина у градовима. Пооред тога, скоро половина градског становништва бавила се пољопривредом, а преостали занатством, трговином и другим професијама. Почетком XIX века повећао се притисак на сељацима у јужној Угарској. Одузимана им је општинска земља а повећавана су и њихова давања.

Када је почео Први српски устанак неки Срби, сељаци, граничари и грађани из јужне Угарске прелазили су у устаничку Србију. Неколико Срба официра напустило аустријску војску и придружило се устаницима.

После почетка буне против дахија, средином 1804. руском владарском двору је достављен нацрт стварања славено-српске државе. Иза те замисли је био карловачки митрополит Стеван Стратимировић. Стратимировић је у првим годинама српске револуције имао значајну преписку са Матијом и Јаковом Ненадовићем. За Србе из Београдског пашалука у стварању устаничке државе корисни су били савети и образованих Срба који су остали у Аустрији и оних који су прешли у устаничку Србију.

Велики значај имао је долазак Доситеја Обрадовића у устаничку Србију. Када је у Трсту сазнао за почетак устанка, Доситеј је одлучио да му се стави у службу. Године 1806. написао је једно писмо како би својим идејама помогао устаницима да уреде своју државу, а затим је и прешао у Србију. Године 1808. учествовао је у оснивању „Високе школе”, а 1811. постао је и министар просвете. Исте 1811. умро је у слободном Београду. После његове смрти дела су му била читана и кроз њих је наставио вршити утицај на Србе.

Наполеон је у августу 1806. приморао хабзбуршког владара Франца II да се одрекне круне цара Светог римског царства немачког народа. Свето римско царство немачког народа престало је да постоји. Франц II је остао само први цар Аустрије као Франц I.

У његовој држави је дошло до неколико народних побуна Срба у првим деценијама XIX века на подручју Срема, Баната и Славоније. Почетком априла 1807. у Вођу, у Срему, избила је краткотрајна

¹ Од око 7.000 становника у Травнику је умрло приближно пола. У Босанском пашалук је изгледа умрло између половине и трећине становништва.

побуна сељака. Средиште буне постао је Врдник, а буна се проширила на подручју Руме и Илока. Мала устаничка војска тражила је помоћ и од Карађорђа. Међу устаницима се као вођа издвојио Теодор Аврамовић Тицан, који је имао војничко искуство из ратова против Наполеонове војске.

Цивилне и војне власти Аустрије тражиле су од митрополита С. Стратимировића да утиче на побуњенике да се умире. Побуњеници су га у Врднику дочекали као феудалца и непријатеља. Теодор Аврамовић Тицан је наредио да митрополита затворе у манастир Раваница, али је после тога био поражен код Илока. Тицан је после умирења побуне убијен.¹

За Војну крајину Дворски ратни савет донео је Основни граничарски закон 1807. Према њему, граничарски земљишни поседи били су проглашени за „лено“ чији је врховни власник цар. Граничар је доживотно могао да користи „лено“ уколико је обављао војну службу. Лено је користила „кућна задруга“, основна целина граничарског друштва. Порез на земљу и бесплатан рад постали су обавезно и неизбежно оптерећење за граничаре.

Покушај побуне се десио и у Банату. Средином 1808. поп Димитрије Ђорђевић (Георгијевић) написао је проглас у коме је позвао народ на устанак потписавши се као Карађорђе. У заверу су били умешани официри Пиву Жуманка и Тома Скрипеће. Зборно место за устанак, пустару код Беле Цркве, опколили су коњаници (хусари) па се мала дружина устаника разбежала у своја села. Георгијевића и Жуманка убили су током истраге, а Скрипећа су власти обесиле.

Обнова османлијске власти у Београдском пашалуку и Хаџи-Проданова буна

Поразом 1813. завршен је први период српске револуције. Он је обележен борбама слободних сељачких војски са феудалним војскама Османлија. Обнова османлијске власти у Србији била је други период српске револуције у коме је привремено обнављан феудализам. Становништво устаничке Србије је било стављено ван законске заштите у време борби и неколико дана после повратка Османлија. Мушкарци су убијани, а жене и деца претварани су у

¹ Стратимировић је помогао да се умире остали сељаци и обећао да ће бити амнестирани, а њихове жалбе размотрене. После побуне створена је комисија, а њен рад је утицао на објављивање цареве урбаријалне наредбе 1810. године, која је важила за цивилно подручје Срема и Славоније. Жупанијске власти су избегавале да је примене, или су је невољно примењивале.

робове.¹ Приликом заузимања Србије побијено је око 20.000 Срба. Највише убистава вршиле су босанске чете светећи се за много погинулих у борбама 1813. и за раније поразе (Мишар 1806). Поред тога пљачкана је и уништavana имовина Срба. Многа села су опустела.

Нови заповедник Београдског пашалука постао је Сулејман-паша Скопљак. Султанов савезник Наполеон је средином октобра 1813. доживео тежак пораз код Лајпцига (тзв. Битка народа). Било је јасно да Русија из рата са Наполеоном излази као победник. султан је одлучио да прогласи амнестију (опрост) за Србе устанике и именују 12 оборкнезова у нахијама Београдског пашалука. На објаву Османлија да дају амнестију предао се и Милош Обреновић.² Милош Обреновић је постао оборкнез Рудничке нахије. Међу онима који су се предали био је и Станоје Главаш, побратим Карађорђевићев. Њему су Османлије повериле да чува „Царски друм” од Београда до Ћуприје. Неимаштина и узнемиравање избеглица у Аустрији, уз долазак јесени и престанка неограничаваног убијања и пљачкања у Србији, довели су до повратка око 60.000 избеглих Срба на њихове земљопоседе у Србију.

Када се смањио број хајдука и настала сигурност за Османлије у Београдском пашалуку, Сулејман-паша је увео страховладу почетком 1814. Уз објашњење да тражи хајдуке, или оружје он је напао угледне Србе. Повећани су и порези и намети за рају. У Србији се појавила и куга од које су многи умрли.

На путу у Русију, у којој је од цара добио генералски чин, у септембру 1814. кроз Срем је прошао Карађорђе. У Србији вест о њему оживљавала је дух побуне. Вук о томе пише: „Тако народу, ... опет постаде милији рат, него ли такав мир.” Почетком октобра 1814. у Пожешкој нахији избила је буна. Њу је предводио Хаџи-Продан Глигоријевић. Буна се проширила и на делове Крагујевачке и Пожешке нахије. Кнез Милош Обреновић је остао уз османлијску власт и помогао да се буна угуши. Хаџи-Продан је морао да побегне у Аустрију крајем октобра 1814. Гушење буне било је праћено новим осветама и убиствима. После гушења побуне, Милош је постао оборкнез и за Пожешку и Крагујевачку нахију. Тако се уздигао за најзначајнијег српског старешину у Београдском пашалуку.

1 У Београду су доведене и продате хиљаде особа у октобру 1813.

2 Милош Обреновић (рођен око 1783) је од 1804. учествовао у устанку уз старијег полубрата Милана. Карађорђе му је на венчању био кум 1806. Од 1807. носио је звање војводе. После пораза 1813. године Милош се крио у овчарско-кабларским планинама.

Други српски устанак

Србима и њиховим старешинама стање је постајало све неподношљивије. У току заседања Бечког конгреса крајем 1814. и упрвим месецима 1815. главним учесницима држава које су победиле Наполеона, прота Матија Ненадовић донео је писану „Народну молбу”. Поддржала га је Русија и предочила осталим присутним каквом насиљу су изложени Срби, али на остале сакупљене политичаре те молбе и жалбе нису деловале.

У фебруару 1815. Сулејман-паша Скопљак је сакупио угледне Србе (кнежеве и друге) у Београду. Ту су затекли одсечену главу Станоја Главаша, који је и сам учествовао у гушењу буне Хаџи-Продана Глигоријевића. Српским кнежевима речено је колики порез треба да донесу од народа и послати су кућама. Кнез Милош је задржан у Београду.

Од тада српске вође су мислиле да је Скопљак претња за њихова имања и животе. У марту 1815. држани су тајни састанци на којима је одлучено да се почне са новим устанком када шуме озелене. Милош је успео да убеди Османлије да га пусте из Београда ради прикупљања новца за откуп српског робља. После тога више није желео да се препусти у милости или немилости Скопљака.

Дошавши кући у Црнућу, источно од насеља Рудник, постао је вођа припрема за устанак. На Цвети 23.4.1815. на сабору у Такову код цркве брвнаре, Милош је изабран за вођу буне и са „кметовима” и народом се договорио „да се бију са Турцима док сви не изгину”. Напади Срба на Османлије (харачлије) почеле су неколико дана раније у Јасеници, источно од Рудника. После сабора у Такову, Милош је послао писма у којима позива Србе на устанак. Почетак Другог српског устанка био је истовремено наставак борбе за народно ослобођење и почетак трећег периода српске револуције, у коме је војном победом завршена борба против феудалних војски Османлија.

Са Рудника се устанак брзо раширио. У мају 1815. победом над Османлијама код Палежа (Обреновац) устаници су заробили топове и преко скеле на Сави успоставили сигурну везу са Аустријом. Устаници су ослободили и Ваљево. Дуже од месец дана водиле су се борбе код Чачка. Ту је била и главнина устаничке војске. Сулејман-паша је послао Ђехају (помоћник) Имшир-пашу са око 5.000 људи да разбију опсаду Чачка. Османлије су успеле ући у Чачак. Од 6. до 11.6.1815. на брду Љубићу, Милош се са око 1.500 Срба борио са Османлијама. У борбама на Љубићу покушавајући да одбрани

топове погинуо је и заповедник једног шанца Танаско Рајић, али када је погинуо и вођа Османлија Имшир-паша, Османлије су напустиле Чачак и повукле се према Сјеници.

После тога главне борбе су вођене код Пожаревца, који је Милош Обреновић ослободио 7.7.1815. Устаници су ослободили Пожаревачку, Ћупријску и Јагодинску нахију. Османлије су морале да се затворе у Београд, Смедерево, Шабац, Ужице и тврђаву Соко.

После вести о првим поразима Османлија, њихова Диван је послао две војске. Војску из правца Ниша водио је Марашли Али-паша, а претходница новог босанског везира Хуршид-паше (бивши велики везир) покушала је преко Шапца да стигне до Београда. У другој половини јула 1815. на Дубљу код Шапца, вођа босанске претходнице Ибрахим-паша је поражен у сукобу са Милошем Обреновићем. Османлије су изгубиле око 1.000 војника, а Срби само неколико десетина. Ибрахим-паша је био заробљен, али Милош му је допустио да се врати везиру Хуршид-паши.

Успех Другог српског устанка био је брз. За три месеца Срби су загосподарили Београдским пашалуком, то јест са 12 нахија. Многи избегли Срби вратили су се из Аустрије, а долазили су и Срби граничари из аустријске Војне крајине.

Договарање мира и стварање полуаутономне Кнежевине Србије

Руски цар је наредио делимичну мобилизацију војске на граници према Османлијама. Тако је присилио Османлије да траже мирно решење сукоба са Србима. Срби су тврдили да се боре против насиља (зулума) Сулејман-паше Скопљака, а не против султанове власти. Сам султан је видео да устанак и уплитање Русије могу донети велике тешкоће његовој држави.

Почетком лета 1815. и Марашли Али-паша,¹ румелијски валија и сераскер османлијске војске у Европи, добио је наредбу да преговара са Србима. Он је обећао поправљање положаја за народ и кажњавање криваца за зулуме. У августу 1815. Милош се одлучио да преговара са попустљивијим Марашли Али-пашом. Марашли Али-паша се споразумео са Милошем да прође део османлијске војске у Београд, а да Срби пошаљу преговараче Дивану.

Марашли Али-паша је са главнином своје војске чекао решење у Ћуприји, а Хуршид-паша није прелазио Дрину. Српско посланство је Диван молило да се за намесника у Београду постави Марашли

1 Исту наредбу добио је и Хуршид-паша.

Али-паша, а устаници амнестирају и добију самоуправу. Русија је тражила у септембру 1815. да се испоштује 8. тачка Букурештанског мира.

Султан је сменио Скопљака и послао ферман о амнестији. У новембру је Милош распустио устаничку војску, а само у тзв. „царске градове” се вратила османлијска војска. Према усменом споразуму са Марашлијом, српски кнезови су сакупљали порезе, и десетак спахијама. Уз сваког нахијског муселима, у градовима, одређено је да буде и један српски кнез када се суди Србима. Београдски паша се обавезао да у службу не доводи озлоглашене Албанце и Босанце. Срби су могли да задрже ситно оружје. Договорено је и да се у Београду ради Народна канцеларија са 12 кнезова из 12 нахија. Она је одређивала колико ће дати пореза нека област Кнежевине Србије и предавала сакупљене порезе паши, али и судила за веће преступе Србима. Народна канцеларија је признала Милоша за врховног кнеза. Тако је крајем новембра 1815. завршен Други српски устанак, а у Београдском пашалуку је успостављена двојна, османлијско-српска управа. Поред кнеза Милоша, Народна канцеларија је била врховни орган полуаутономне Српске кнежевине.

Права која су Срби добили усменим споразумом Милоша и Марашли Али-паше, потврдили су фермани, давани од султана и Дивана уз пристанак Русије крајем 1815. и почетком 1816. Порез су плаћали у две рате, о Ђурђевдану и Митровдану. Спахијама је давана „десетина”, прописана бератима. Феудални односи нису потпуно укинати, али су права османлијских феудалаца била тачно одређена и они су удаљени из српских села, то јест морали су живети у градовима где су боравиле и војне јединице султаната. Спахије су се населиле у градове 1818.

Срби су добили право и да се слободно крећу и тргују по Османлијском султанату.

Српски „сељачки” устанци као „грађанска” револуција

Представници османлијске власти (спахије) били су феудалци, а османлијска држава је била заштитник феудалног поретка. Већина устаника били су сељаци који су желели да протерају феудалце и постану слободни власници земље коју обрађују.

Главни проблем у схватању грађанског карактера српске револуције је што грађанство које усмерава српску револуцију није јасно видљиво. Истиче се да Срби у време српске револуције у Шумадији једва да имају грађанство. Већина грађанства у Смедеревском па-

шалуку били су муслимани и Османлије. Само око трећине становништва градских насеља су били хришћани.¹

Српска револуција је на свом почетку побуна против насиља и самоволне власти, али и феудалаца. По том узроку је слична другим грађанским револуцијама. Српски сељаци су били носиоци револуционарне борбе против феудализма, али и у другим грађанским револуцијама, као Француској, најбројнији део војске у борби против феудализма представљали су наоружани сељаци.

Ипак, вође побуне нису „обични сељаци”. Основна занимања грађанства трговина и занатство присутни су код Срба и на селима. Вођа устанка Карађорђе је власник великог пољопривредног имања, али и човек који се богатио трговином. Тај танки слој српских трговаца и богатих сељачких старешина повео је Србе у покрет за ослобођење од османлијске власти и феудалаца. Када је устанак почео, богати сеоски трговци из Шумадије спојили су се са српским грађанством у ослобођеним градским насељима. Тако је јачао утицај православног грађанства.

Важније за грађански карактер српске револуције било је повезивање са представницима српског грађанства у Аустрији. Праву грађанску класу православни Срби имали су у Аустрији. Представници српског грађанства из Аустрије били се на свим важним местима у устаничкој Србији. Ту су професор И. Југовић, просветитељ Доситеј Обрадовић, официри Жикићи, земунски трговац Петар Ичко и други. За уређење устаничке државе нарочито је значајан био долазак Божидара (Боже) Грујовића,² до Првог српског устанка професора права у Харкову (Русија), и његовог брата Михаила. Божидар је истицао да закони морају бити изнад свих старешина, Савета, војника и целог народа.

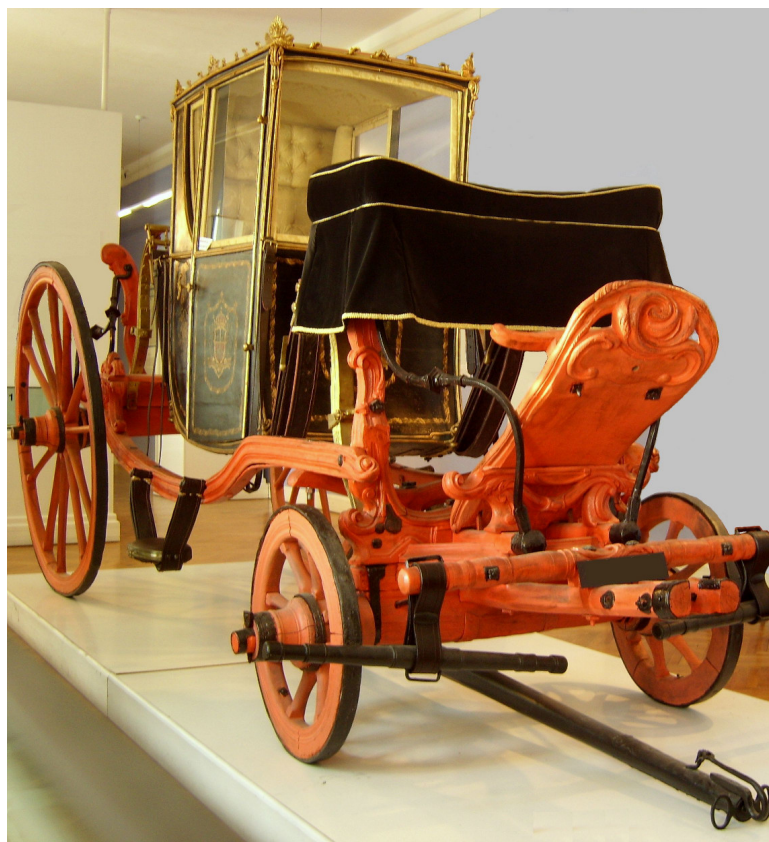
Српско грађанство је из других држава долазило у Србију и обављало важне послове у устаничкој држави. Они су, вероватно, више од српске „сеоске буржоазије” својим деловањем допринели да српска побуна постане грађанска револуција. Ово се наравно односи и на Други српски устанак и период до коначног укидања феудализма 1833-35.

1 М. Екмечић је написао да се српска револуција догодила у једној слабо насељеној и мало цивилизованој области, управо Шумадији. То је тачно, али Срби у Шумадији нису сами водили револуцију, у њој су и Срби грађани из Аустрије. Шумадију није могуће гледати само као слабо насељену област. Од почетка устанака Шумадија се досељавањем десетина хиљада Срба и доласком представника аустријског грађанства преобликовала и постајала је средиште Срба.

2 Теодор Филиповић (рођен у Срему) је, према писању проте Матије, Пред долазак у Србију (1805) од митрополита Стратимировића добио име Божидар (Божа) Грујовић да га Аустријанци не препознају и затраже као свог поданика.

Борба у Првом устанку је дала привремени успех, а у II устанку се завршила „измирењем” са султаном који је био заштитник феудализма, али феудалци (спахије) морали су да препусте сељацима села и сеоске поседе, он су прешли у градове 1818. У Кнежевини Србији (хатишерифом) 1833. спахилуци и феудализам су формално, а 1835. и стварно укинута.¹

Српска револуција је остала недовршена, а Срби нису као Французи и неки други народи били у прилици да у једном револуционарном покрету пређу из феудализма у капитализам. Они су живели у два велика царства. Део Срба је још морао чекати револуцију 1848-49. а други знато дуже. Наравно, српска револуција је била и ослободилачки покрет против стране власти.

Кочије карловачког митрополита, XVIII век

1 Те две године су биле у последње колебање у српском вођству да ли створити српске феудалце, уместо османлијских. И Вуку Караџу се изгледа допала мисао да постане спахија, али сељаци и значајнији представници грађанства из Аустрије знали су да се феудализам мора укинута.

2.

Срби у Османлијском султанату између Другог српског устанка и револуције 1848-49.

Самовоља кнеза Милоша Обреновића

Марашли Али-паша (Марашлија) је управљао Београдским пашалуком до средине 1821. Подмићивањем, или утицајем на Марашлију, Милош је даље вршио утицај на остале османлијске службенике. Зато ни кадије око 1820. године нису судиле против воље кнеза Милоша.¹ Поред тога, Милош је представнике османлијске власти могао плашити и претњом од могућег новог устанка хришћана.

Кнез Милош је био самовољан и насилан владар. Приписује му се да је једном поданику рекао: „Слушаћеш ме, ако хоћеш, а ако нећеш опет хоћеш”. Искуство са бројним побунама га је научило да управља по начелу да стеже и повећава захтеве према народу док се народ буни и говором изражава незадовољство, а да смањује притисак када се незадовољни народ ућути. Он није мислио да је потребно да научи да пише.

После Другог српског устанка народ је морао издржавати две управе, српску и османлијску. Милош је настојао да ојача своју власт и смањи значај осталих српских вођа. У почетку је поред њега значајну службу имао Петар Молер, али у Народној канцеларији од почетка њеног рада долазило је до сукоба кнеза Милоша Обреновића, председника Народне канцеларије, и Петра Молера, њеног надзорника. Молер је управљао и општом народном касом, а то је Милошу сметало.

У мају 1816. на састанку нахијских кнезова, Молер је оптужен за проневеру новца. По Милошевој вољи Молер је био претучен, а Марашли Али-паша је наредио да убију Молера, јер му је јављено да Молер спрема нови устанак. Милош се није устезао да убије и црквена лица. Мелентија Никшића, који је постао владика крајем 1815. године, Милошеви људи (претварајући се да су хајдуци) убили

¹ Он је посуђивао новац од Милоша. Тако је Милош као поверилац утицао на то кога ће од Османлија Марашлија поставити на место судије (кадије).

су у владичанском конаку.¹ Јачајући своју власт, кнез Милош је уклањао непослушне нахијске и кнежинске кнезове и умањивао значај кнежинских и сеоских народних зборова. Милош је смењивао кнежинске кнезове и на та места постављао оне у које је имао поверење и који ће га слушати. На себе је преносио послове које је требало да ради Народна канцеларија.

Насиље Милоша је изазвало отпор. У марту 1817. дошло је до побуне коју су предводили кнез Сима Марковић и Павле Цукић. Побуна се проширила на половину нахија у Београдском пашалуку, али је угушена, вође побуне су убијене.

У јулу 1817. у Србију се без веће пратње вратио Карађорђе. Он је дошао до Велике Планае. Намеравао је да се повеже са Милошем и поново поведе борбу против Османлија. Милош је већ владао Србима и није желео да то дели са вођом Првог српског устанка, нити је намеравао да своју власт и богатство доведе у питање новим устанком. Према наредби кнеза Милоша, Карађорђе је средином јула 1817. убијен на спавању у Радовањском лугу код Смедерева.²

Такво убиство вође Првог српског устанка је застрашило Милошеве противнике. Митровданска скупштина старешина је новембра 1817. Милоша прогласила за доживотног и наследног кнеза Србије. Некада самоуправне кнежинске скупштине постале су зборови на којима су саопштаване владарске одлуке кнеза Милоша.

Марта 1821. избила је нова побуна против самовоље кнеза Милоша и економских ограничења која је он уводио да спречи богаћење других српских кнезова и трговаца. Побуна се проширила по Ћупријској и Пожаревачкој нахији. После њеног гушења, као њен вођа убијен је кнез Марко Тодоровић Абдула, а Стеван Добрњац се морао склонити у Лесковац. Против кнеза Милоша, насиља нахијских кнезова и високих пореза, побуну је повео Милоје Поповић Ђак у јануару 1825. Побуњеници су заузели Пожаревац. У Тополи су одржали скупштину и тражили да се смање давања народа а да народ бира своје старешине. Милош је и ову побуну брзо угушио, а Милоје Поповић је убијен.

До Ђакове буне војску су српске старешине сакупљале када им је била потребна. После те побуне, Милош је створио 1825. сталну војску од око 1.150 војника („уписани пандури”).

Милош је укинуо Народну канцеларију и 1825. основао велики народни суд у Крагујевцу, који је користио као вишу судску и дели-

1 Према писању Вука Караџића, Никшић је желео бити владика-владар као што су били владике Петровићи у Црној Гори.

2 Његова глава је одсечена, кожа са ње скинута, напуњена памуком и предата Османлијама.

мично саветодавну установу. Средином двадесетих година XIX века најнижи судови, за Србе, у селима су били сеоски кметови. Изнад њих су били нахијски судови (магистрати), а изнад ових велики народни суд (постојао неколико година) и на врху највиши судија био је сам кнез Милош. Судило се без писаних закона „по разуму и по обичају” како је записао Вук Караџић.

Сталне побуне су утицале да кнез Милош смени неке од локалних старешина. Наредио је да се пажљивије разматрају жалбе народа против старешина. Одобриво је да сељаци могу слободно да дођу и у Крагујевац да се жале кнезу. Наредио је да се укине батинање као казна, а избегавао је и тајна убиства оних који су му сметали. Смањивао је порезе које је сакупљао од народа.

Правих промена и смањења самовоље није било. Године 1826. побуну је спремао Ђорђе Чарапић, али побуна је рано откривена, а завереници ухваћени и побијени.

Потврда аутономије Кнежевине Србије хатишерифима и укидање феудализма

Захтеви Срба да се њихова аутономија озакони свечаном султановом повељом хатишерифом дуго су одбијани. Милош је због тога у Истанбул послао неколико посланстава.

У време када је кнез Милош настојао да добије хатишериф као потврду аутономије за Србе, дошло је до нереди на југу Балканског полуострва. На југу у Епиру и Тесалији од 1820. до 1822. трајало је одметништво Али-паше Тепеленија (Јањина). У пролеће 1821. почео је грчки устанак на Пелопонезу.¹

Долазак на руски престо цара Николаја I Романова (1825-1855) утицао је на побуну у Грчкој и озаконење аутономије за Србе. Русија је приморала султана на склапање Акерманске конвенције у октобру 1826. Њеном петом тачком Османлијски султанат се обавезало да за 18 месеци, у договору са српским посланством, испуни осму тачку мира из Букурешта (1812). То је значило да Срби добију пуну самоуправу у Београдском пашалуку и 6 нахија изван њега које су држали 1812. Тако је поновљено да је давање аутономије Србима међународна обавеза султана.

1 Убиства муслимана на Пелопонезу покренула је османлијску освету и убиства Грка, а у Истанбулу је на Васкрс обешен васељенски патријарх. Велики покољ над Грцима извршен је 1822. на острву Хиос. Пошто су Грци узели Пелопонез, Атину, Тебу и део острва, султан Махмуд II је затражио помоћ од Мехмеда Алије. Мехмед је из Египта послао војску која је 1825-1826. освојила Крит и нанела више пораза устаницима на Пелопонезу.

Османлијска војска је средином 1827. године освојила Атину. Да би спречили слање османлијских војника против грчких устаника, бродови Русије, Енглеске и Француске уништили су османлијске бродове октобра 1827. код Наварина. После тога дошло је до руско-турског рата 1828-29.¹ Руска војска је у августу 1829. заузела Једрене. По завршетку рата склопљен је у септембру 1829. мир у Једрену. Његова шеста тачка је обавезивала султана да за месец дана изда Србији хатишериф о самоуправи.²

Кад је почео устанак у Грчкој 1821. године, Срби на подручју Ниша договарали су се да и они учине исто, али Турци су сазнали за припреме и вође су повешали у Нишу. Милош није допустио да га организација Филики хетерија наговори на заједничку борбу Грка и Срба против султана, али је у време грчке борбе за слободу куповао Грке које су Османлије претворили у робове.

После мира у једрену, султанов хатишериф је послат везиру у Београд. Прочитан је у Београду у децембру 1829. године, а после и у Крагујевцу, Милошевој престоници, на скупштини почетком 1830. Хатишериф је признао Србима пуну самоуправу под управом кнеза Милоша. Од тада Кнежевина Србија само формално признаје власт султана. Тој самоуправној Кнежевини Србији требало је припојити и територију „шест нахија”, изван Београдског пашалука, које су у I српском устанку биле део слободне Србије. Русија је признала Милоша за наследног кнеза. Хатишериф који је написан 1829. Диван је заменио новим и потпунијим текстом хатишерифа из октобра 1830. године, а који је у децембру 1830. прочитан на Ташмајдану. На згради Народног суда истакнут је српски грб, а Срби су одмах преузели управу над цивилним делом Београда. Турци су остали на Калемегдану. Хатишериф је био употпуњен бератом кнезу Милошу. Берат је признавао Милоша за наследног кнеза Србије.

Кнез Милош је одређен да са Саветом старешина управља Кнежевином Србијом у унутрашњим пословима. Хатишериф није јасно одредио састав и начин избора Савета. Српској кнежевини је одређено да „одсеком” (паушално) плаћа данак као надокнаду за сва економска права и поседе султана и Османлија који су пренети на њу.³ У Кнежевини Србији могли су остати турски војници само у Београду, Шапцу, Смедереву, Кладову, Ужицу и Соколу. За Османлије цивиле одређено је да напусте Кнежевину Србију. Кнезу Милошу је одобрено држање наоружаних дружина за чување унутрашњег реда у Кнежевини Србији. Србима је признато право слободе веро-

1 Русија је тражила од Срба да се уздрже од отвореног учешћа на страни Русије, а кнез Милош је као свој допринос послао 1.000 дуката за руске рањенике.

2 Хатишериф је свечана наредба са потписом која се имала одмах извршити.

3 Јединствени „одсечени” порез је мењао харач и све обавезе према спахијама.

исповести, као и да бирају своје верске старешине. Према хатишерифу из 1830. једна турско-руска комисија је имала да утврди границе 6 нахија које ће бити припојене Кнежевини Србији.

Милош је склопио споразум са Васељенском патријаршијом 1831. по коме кнез и српски народ у Кнежевини Србији добијају право да бирају београдског митрополита и епископе. Тако је и српска црква у Кнежевини постала аутономна.¹

Средином 1832. године, када је поразио побуњене босанске бегове, султанов везир Босанског пашалука пропустио је Јадар и Рађевину, Подрињску нахији, Кнежевини Србији. Султново одлагање да уступи све територије „шест нахија” и отимање православних девојака и њихово насилно превођење у ислам, које су извршиле Османлије из Крушевца, били су узрок и повод за почетак устанка на том подручју. Од јесени 1832. Милош је помогао да се организује устанак Срба и послао је своје наоружане људе на границу Српске кнежевине. Устанак је трајао до пролећа 1833. Већ од краја 1832. Милош је почео да преузима делове побуњене области шаљући своје војнике и управнике под изговором да заводе ред. Тако је „свршеним чином” присилио Абдул-Меџида I да му преда преостале од 6 нахија. Од издавања Трећег хатишерифа о аутономији Кнежевине Србије у новембру 1833. године у њој су остале Крајинска (Неготин), Црноречка (Зајечар), Параћинска, Крушевачка, Старовлашка (Рашка) и Подрињска (Лозница) нахија.

Остало је да се одреди нова граница Кнежевине Србије. Почетком 1834. завршено је разграничење Кнежевине Србије од остатка Османлијског султаната.

Од хатишериф из 1829. испуњењна је одредба из Акерманске конвенција да се феудални поседи (спахилуци) у Кнежевини Србији уступе Кнежевини, а она је за њих плаћа новац који ће бити урачунат у општи порез султану. После издавања Другог хатишерифа (1830), кнез Милош је забранио спахијама да сакупљају дажбине од сељака без његовог одобрења. Давања за њих сакупљали су представници српских кнежева. Трећим хатишерифом крајем 1833. спахилуци су укинута. Хатишериф из 1833. је значајан јер је данак који је укључивао све обавезе према спахијама и султану је заокружен на 2.300.000 турских гроша. Године 1833. и царинарница у Београду прешла је у руке Срба.

Кратко време власти Кнежевине Србије сакупљале су од сељака феудална давања уместо несталих спахија. Тако су постојале феудалне обавезе сељака без феудалаца. После Милетине буне (Милета Радојковић) сва давања сељака замењена су јединственим

1 Њен први митрополит постао је Мелентије Павловић (1831-1833).

порезом по кући који су сељаци плаћати два пута у години. Тако је нестало спахија и османлијског феудализма на подручју Кнежевине Србије.

Босански пашалук од 1820. до револуције 1848.

Већина босанског беговата је реформе султана видела као слабост. Мислили су да су истанбулске владе које их проводе поткупљене, покварене и да уништавају Султанат. Султан је 1820. послао (Али) Џелалудин-пашу као новог везира. Долазећи у Босански пашалук он је уз оружане сукобе заузео Сарајево, Сребреницу и Мостар и привремено умирио отпор.

Основу отпора босанског беговата представљала је локална управа која је била у њиховим рукама. Значај око 40 домаћих капетана био је велики. Они су у управљању својим капетанијама показивали самовољу и непослушност према представницима владе из Истанбула. Махмуд II је настојао увести више послушности и зато није био омиљен међу босанским беговима.¹

Српска револуција од 1804. и грчки устанак од 1821. су показали неспособност јаничара да испуне војничке обавезе. Зато је Махмуд II наредио да сва војска има европску обуку и униформу. Јаничари су мислили да још имају велики значај и средином 1826. побунили су се у Истанбулу. Султан је побуну угушио захваљујући послушним јединицама тобџија, а јаничаре забранио. Уведена је редовна војска са сераскером као главнокомандујућим. Наредио је да се јаничари протерају и из Босне, а босански везир Абдулпрахман-паша поново је морао да војном силом наметне послушност. Он је током 1827. побио и протерао знатан број противника реформи.

У Босни је изазвало незадовољство и то што је Једренским миром (1829) договорено да се Кнежевини Србији припоји део Јадар и Рађевина, Подрињска нахија. Слично незадовољство султаном је олакшало Мустафа-паши Скадарском да крајем 1830. подигне побуну. Он се успротивио настојању султана да смањи његову област. Прогласио је да брани стари исламски поредак. Покушао је да на своју страну придобије и незадовољнике у Босни. Привремено је заузео Скопље, Ниш и Софију. У пролеће 1831.

1 Махмуд II је почео да се облачи слично европским владарима. Чланови владе прихватили су исти начин облачења и ношење феса. Напустио је палату Топкапи. Преселио се у Долмабахче која је била уређена по угледу на европске дворове. Последњих година своје владавине Махмуд II је укинуо султанов диван и створио министарства угледајући се на европске владе. Неко време звање великог везира замењено је звањем првог министра.

султанове трупе су га потиснуле у Скадар. Султан је у то време имао невоље и са побуњеним управником Египта Мехмед Алијем. Он је слао своју војску у Палестину, Либан и Сирију да и те области насилно стави под своју управу 1831-33.

Муслимани у Босанском пашалуку су већином говорили истим језиком као и Срби. Они писмени користили су ћирилицу. Само ретки образовани Босанци знали су писати на турском и арапском. Упркос језичкој блискости са Србима, муслимани у Босанском пашалуку себе су сматрали делом Османлија (Турака) и друштвено и верски вреднијим од хришћанске раје.

Увођење војске обучене у европску одећу, уређене и вежбане на европски начин у Босанском пашалуку сматрано је издајом 1831. У Тузли је у јануару 1831. одржан састанак незадовољних ајана и капетана. Они су за вођу изабрали Хусеин-капетана Градашчевића (Змај од Босне). Он се спремио да са незадовољницима оде у Травник и примора везира да одустане од увођења редовне војске и нових пореза у Босни, али и од предаје територија уз Дрину, Кнежевине Србији. Већина капетана и бегова са подручја Босне се побунила. Насупрот њима, већина бегова у Херцеговини, предвођена Алиагом Ризванбеговићем, одлучила је да неће учествовати у побуни. У марту 1831. код Травника побуњеници су поразили војску босанског везира.

На југу, султанова војска је код Прилепа поразила албанске побуњенике у априлу 1831. Тако је онемогућила спајање албанских и босанских побуњеника, али је код Липљана у јулу 1831. била поражена од босанских побуњеника. Хусеин-капетан Градашчевић се после победе вратио у Босну да се прогласи за везира, али убрзо се број оних који су њега подржавали у Босни почео смањивати.

Нови босански везир се у пролеће 1832. на Палама код Сарајева сукобио са Градашчевићем. Уз султановог везира борили су се и Херцегови под Ризванбеговићем. Градашчевић је поражен,¹ а Ризванбеговић је награђен тако што је 1833. постављен за пашу, а Херцеговина привремено одвојена у посебан пашалук. На североистоку, Јадар и Рађевину султан је препустио кнезу Милошу.

Диван је укинуо 1837. звање капетана у Босанском пашалуку. После укидања спахија и спахилука у Србији 1833. године, султан је настојао да спахилуке укине и у осталим областима Балканског полуострва. Због отпора босанских спахија да се одрекну повластица, одлуке о укидању нису спровођене и султани су их морали поново доносити.

1 После пораза Градашчевић је побегао у Аустрију, а када је амнестиран, вратио се у Османлијски султанат и убрзо умро.

Хришћани у Босанском пашалуку су у домаћим муслиманима видели „најгоре” Турке („потица гори од Турчина”). Њихово незадовољство је стварало и све више читлук-сахибија. Зато је долазило до буна. На подручју Дервенте и Градачца 1834. буну је покренуо поп Јовица Илић, али је она брзо заустављена.

Долазак на власт новог султана Абдулмеџида (1839-1861) био је праћен издавањем хатишерифа од Гилхане (крај 1839), који је био припреман у време владавине Махмуда II. Он је свим поданицима Султаната гарантовао живот, имовину и част. По њему су сви поданици проглашени за равноправне без обзира на веру или класу. Тако је укинута подела на рају и војнике (аскер). Укинута су и спалишнице. Тај хатишериф је допуњен у деценијама које су следиле „срећним уредбама” (танзиматима).

Танзимати су требали да промене дотадашњи правни систем и одузму део привилегија муслиманског становништва.¹ Објава да су сви становници једнаки била је у супротности са шеријатским правом, а оно није престало да важи. То је спречавало пуну примену хатишерифа од Гилхане у већини покрајина укључујући и Босански пашалик. Султанови везири у Босни, пре Омер-паше Латаса, нису смели да у провођењу реформи буду доследни. Они који су помогли гушење побуне Градашчевића, као Ризванбеговић и Смаил-ага Ченгић, убрзо су почели да пружају отпор увођењу реформи.

Владавина Петра II Петровића Његоша

Петар I је умро у октобру 1830. За свог наследника одредио је синовца Радивоја (Рада) Петровића. Наследник Петра I имао је 17 година а од свештенства и главара био је потврђен и постао је архимандрит. Учвршћивању на власти Петра II допринело је укидање звања гувернадуре.

Тадашњи гувернадур из породице Радоњић покушао је да издвоји Брда од Црне Горе. Скупштина црногорских главара га је због тога осудила на смрт, али га је нови господар Црне Горе и Брда само протерао у Аустрију 1832. Тако је Петар II поред духовне власти постао врховни носилац и световне власти на подручју Црне Горе и Брда. Тада се уобличио теократија на подручју Црне Горе и Брда. То се види и у називу који је за Петра II користио народ у Црној Гори – „господар владика”.

1 Укинута су и раније одредбе о различитом одевању хришћана и муслимана.

Петар II је покушао да искористи побуне (Бушатлије у Скадру и Градашчевића у Босни) у Османлијском султанату и извршио је два напада на Подгорицу, али без успеха.

У лето 1831. створио је Правитељствујушчи сенат црногорски и брдски. У њему је било неколико најугледнијих представника племена. Сенат је имао седиште уз владику на Цетињу а био је врховни судски и законодавни орган Црне Горе и Брда. Као својеврсну малу гарду организовао је „перјанике”. Створио је и наоружану „гвардију” као судско-полицијску установу. Петар II је првих година своје владавине успео да уведе плаћање пореза у Црној Гори и Брдима. Потом је увео и звање капетана који су вршили локалну извршну, судску и војну власт. Посетио је Санкт Петербургу 1833. године, и био рукоположен за епископа Црне Горе и Приморја. Он је био једини цетињски владика кога је рукоположио представник Руске православне цркве.

Пре него што се прославио као писац, Петар II је покушао да унапреди писменост у својој области. Основао је основне школе и дао да се штампају књиге за ширење писмености.

Црна Гора и Брда су невелики и неплодни предели. Главну грану привреде представљало је сточарство. Део становништва се стално исељавао из тих неплодних предела. Чести периоди глади приморавали су припаднике племена са црногорске, али и суседних делова турске територије да упадају на територију других племена и отимају стоку. Уз отимачину, једни су настојали да наметну плаћање пореза Османлијском султанату, а други да то избегну. Такође су настојали да потисну суседе и отму њихову територију.

Мањи сукоби око Грахова довели су 1836. до већег сукоба у коме су Османлије нанеле пораз Херцеговцима и Црногорцима. У тој борби је погинуло и неколико рођака Петра II. У турској војсци се истакао Смаил-ага Ченгић, али владика и српска племена Херцеговине му то нису заборавили. Када је гатачки муселим Смаил-ага Ченгић пошао да сакупља данак Дробњаци су успели да га убију 1840. Вођа те чете Херцеговаца Новица Церовић, и његови пратиоци морали су се склонити на Цетиње.¹ За измирење Петра II и Али-паше Сточевића Ризванбеговића у Дубровнику је одржан састанак 1842.² Следеће 1843. поново су вођени преговори о измирењу и одређено је да Граховљани плаћају харач османлијским властима.

1 Новица је однео главе Смаил-аге и неколико десетина његових војника на Цетиње, владика Петру II који је у писму тражио освету и обећао му заштиту ако то учини.

2 Том приликом су закључили мир између црногорско-брдске области и османлијске Херцеговине. Да нагласе измирење они су се и побратимили, али њихов договор о разграничењу султанова влада није прихватила.

У приморским областима Аустрије уз границу са Црном Гором православна племена Паштровићи, Мајине, Брајићи и други живела су животом сличним као и племена Старе Црне Горе. У другој половини тридесетих година владика Петар II је морао да пристане да Аустрији прода манастире Маине и Стањевић на њеној територији. Мали погранични сукоби довели су до договора о одређивању границе са Аустријом 1841.

Неколико година пре смрти Петра II, против њега је подигнута неуспела побуна Црмничана, а умро је у октобру 1851. на Цетињу.

Срби на Космету до средине XIX века

Насиља над хришћанима као неравноправном заједницом у Османлијском султанату су лакше могла проћи некажњено. Таква насиља нису увек била дело само одметника од закона. Она су понекад планирана и подржавана од представника османлијских власти. То повезивање државног и појединачног насиља према хришћанима постојало је вековима на Космету. Спахије и османлијске власти су сматрали да је корисно мање поуздано хришћанско становништво заменити исламизованим Албанцима. Зато је насељавање Албанаца (муслимана) на Космет и другде међу Словене хришћане, често, било праћено насиљима. Досељеници су хришћанима отимали (или уништавали) имовину, децу и жене, а у крајњим случајевима их убијали. То је утицало на исељавања хришћана, или прелазак у ислам. Насиља Албанаца су постала главни узрок исељавања Срба са Косова и Метохије. Прво појединци а после и становници целих села су били протерани.

Двадесетих и тридесетих година XIX века десетине села на Космету Јашар-паша Приштински је истребио и приморао на исламизацију. У Метохији око 1838. Албанци су, изгледа, били бројније становништво. Према пописима домаћинстава око 1838. Албанци су били већина на подручју Призрена и Ђаковице. Нарочито мало је хришћана било међу сељацима на подручју Призрена око 15%. Истовремено на подручју Пећи и тада је око половина сеоских домаћинстава била српска и хришћанска. Покушај средишњих власти да уведу правну заштиту и за хришћане (хатишериф од Гилхане) довео је до побуне Албанаца муслимана и против Османлија. Зато је послат Омер-паша Латас да угуши устанак Албанаца на Космету 1843.

Уставобранитељи и Сретењски устав

Кнез Милош Обреновић је у првој половини 1834. основао министарства (попечитељства) за финансије, правосуђе, полицију, војску, спољне послове и просвету, али и даље је владао самовољно преко својих „указа“ и „уредби“. Министри су извршавали његове наредбе.

Кнез Милош је у Србији надгледао целокупну трговину. Користио је искључиво право трговине неком робом (нпр. монопол у увозу соли), закупе (закупио је спахилуке, султанов харач, скеларине, царине) и друго да се богати. Уз то, имао је и кнежевску плату, узимао „поклоне“ од службеника и народа, а користио и преваре.¹

Питање стварања Државног савета је у периоду од 1835. до 1839. створило тзв. уставобранитеље. То су били угледни народни прваци и трговци који су били противници Милошеве самовоље.²

Незадовољство Милошевом владавином је расло. Није далеко од истине тврдња коју је у априлу 1832. у писму Милошу написао Вук Караџић. Он је писао Милошу да са његовом владавином није задовољан „нико, осим ваша два сина; а и они да су мало старији, може бити да би били незадовољни“.

Са побуном Милете Радојковића (велики сердар Расинске области) били су сагласни и Милошев брат Јеврем Обреновић (око 1790–1856) и Милошева жена кнегиња Љубица.³ Побуна је избила средином јануара 1835. Устаници су без борбе заузели Крагујевац (око 2.250 становника) који је био престоница кнеза Милоша, али нису напали кнежев конак који је чувао Тома Вучић Перишић са гардом. После преговора договорено је да се устаници разиђу, а да се у фебруару 1835. одржи Народна скупштина која ће одредити уређење Кнежевине Србије.

14.2.1835. (2.2.1835. на Сретење по јулијанском календару) сакупила се Народна скупштина у Крагујевцу.⁴ Она је прихватила Сретењски устав, а написао га је Димитрије Давидовић угледајући се на уставе Белгије и Швајцарске. Сретењски устав је предвидео

1 Феудални односи су нестали 1833. године, али је и наредне две године Милош сакупљао феудалне дажбине од српских сељака и размишљао да ли да уместо османлијских именује српске феудалце. Коначно сакупљање феудалних давања је укинута после Милетине буне 1835.

2 Они су настојали да законима и уставом ограниче Милошеву самовољу и одатле име уставобранитељи.

3 Милошеве прељубе вероватно су утицале да и његова жена Љубица стане уз његове противнике.

4 На Сретењској скупштини се сакупило око 2.400 представника. Као и бројне друге, и ова скупштина је одржана на отвореном простору.

да кнез и Државни савет (његови чланови требало је да буду и министри) имају извршну и законодавну власт. По уставу је председника Савета као и све друге службенике именовано кнез. Устав је предвидео и независно судство, а за обичне Србе значајна грађанска права. Кнез за дела управљања и владања није могао бити тужен кнез, него само нижи државни службеници. Народна скупштина је требала да се сазива сваке године и доноси „Закон о располагању данком [порезом]”.

Представници Русије, Османлијског султаната и Аустрије тражили су да се напише мање слободоуман устава. Те три земаље тада нису имале уставе. Захваљујући том противљењу, кнез Милош је укинуо Сретењски устав. Створио је нову комисију за израду нацрта устава, али је ометао њен рад. Зато су се погоршали односи Милоша и уставобранитеља. Уставобранитељске старешине су биле упорне да се донесе устав који ће ограничити самовољу кнеза. После претње да може поново да избије велика побуна, кнез Милош је пристао да пошаље посланство, у коме ће бити његови људи и представници уставобранитеља, османлијској влади да се тамо напише устав за Кнежевину Србију.

У лето 1838. посланство је отишло у Истанбул. У посланству је био представник уставобранитеља Аврам Петронијевић са још два члана.¹ Петронијевић је уверио Османлије да дају више власти Државном савету. Његова настојања код султана подржао је и представник Русије. Султанов хатишериф је издат у децембру 1838. (то јест „половином шевала” 1254) у облику устава за Кнежевину Србију.² Према Турском уставу Милош је извршну власт имао остваривати преко министара, које је именовано. Законодавну власт је морао делити са Саветом. Државни савет је морао одобрити све уредбе и наредбе, а састављао је и буџет. Тако је ограничена и власт кнеза Милоша и његова могућност да располаже државним новцем. Питања власти и новца била су оно што је Милоша највише интересовало. Чланови Савета бирани су доживотно. Милош их је могао сменити само ако се докаже њихова кривица и са смењивањем се сагласи султанова влада.

Крајем фебруара 1839. Турски устав је прочитан на Калемегдану у присуству београдског паше. За српске сељаци Турски устав је коначно решио питање власништва над земљом коју су обрађивали. Раније земља је сматрана својином султана, а Турским уставом су

1 Посланство је понело хиљаде дуката као поклоне султану и високим службеницима на султановом двору. Тада су, за разлику од претходних посланстава, сав новац морали јавно оставити у султанову касу. Тако је спречено да кнез поткупи високе достојанственике.

2 То је тзв. Турски устав или IV хатишериф о аутономији Кнежевине Србије.

сељаци добили право власништва над њом. Могли су је несметано остављати у наследство, поклањати или продавати. После стицања аутономије ранију поделу на нахије заменила је 1834. подела на округе. Окрузи су се делили на срезове, а они на општине.

За председника Савета је именован Јеврем Обреновић. Милош је поставио 17 чланова Савета, али саветници су Милошу преузели законодавну власт. Убрзо је дошло до свађе Милоша и Државног савета.

Кнез Милош није желе да тако влада. Покушао је да покрене и побуну против новог стања, али није имао подршку за то. У јуну 1839. он се морао одрећи власти и прећи у Земун. За кнеза је био именован Милошев син Милан Обреновић. Кнез Милан Обреновић због болести није могао стварно да влада. Власт је вршило намесништво, створено после одласка кнеза Милоша, у коме су били Јеврем Обреновић, Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић. Милан Обреновић (1819-1839) је на престолу био мање од месец (јун-јул 1839) дана и умро.

Прва владавина Михаила Обреновића

После смрти кнеза Милана намесници су позвали његовог млађег брата Михаила (рођен у септембру 1823). Они су одобрили повратак у Србију и Карађорђевој удовици и сину Александру. Са очевог имања у Влашкој,¹ Михаило је преко Истанбула, у коме је од султана потврђен за кнеза, допутовао у Србију у марту 1840. Противници Обреновића су тражили да се на кнежевски престо постави потомак Карађорђа.

После доласка Михаила на власт, у Србији се наставила борба Обреновића и уставобранитеља око власти. Кнезу Михаилу Обреновићу су за саветнике (намесништво) одређени Аврам Петронијевић и Тома Вучић Перишић. Присталице Обреновића су се побуниле, а Петронијевић и Вучић Перишић морали су да дају оставке. Да би смирила немире, султанова влада је одобрила сазивање Народне скупштине. Влада је радила да већину у Народној скупштини чине присталице Обреновића. Таква Народна скупштина осудила је уставобранитеље. Око 40 уставобранитеља у октобру 1840. морало је да напусти Србију. Најутицајнији међу њима, Перишић, Петронијевић и Илија Гарашанин отишли су у Истанбул. У априлу 1841. влада кнеза Михаила била је умешана у побуну која је избила у области

1 Милош Обреновић је од 1839. боравио у Влашкој, где је имао велику имовину.

Ниша.¹ Буна се раширила на подручја Пирота, Ниша, Прокупља, Лесковца и Врања, а Османлије су после десетак дана успели да приморају народ да се умири. Влада Кнежевине Србије дошла је у свађу са Османлијама јер није желела да им преда вође побуне.

Од средине четрдесетих година XIX века дошло је до побољшања друштвеног положаја православних Срба у Румелијском паша-луку. Јаче се осетила централизација и смањила се самовоља локалних господара.

Да би обезбедила веће приходе, влада Србије је крајем 1841. повећала порез за 20%. То је довело до незадовољства сељака владавином кнеза Михаила. Сељаци су чинили скоро целокупно становништво Кнежевине Србије. Незадовољна кнезом Михаилом османлијска влада је подржала враћање у Кнежевину Србију већине вођа уставобранитеља током 1841. и почетком 1842. Они нису били задовољни, јер нису враћени и у државну службу. Почели су да припремају буну.

Уставобранитељи су своје захтеве против кнеза представили у осам тачака. Истицали су да су незадовољни повећањем пореза и примањем Срба из Аустрије у службу у Кнежевину Србији. Вођа побуне постао је Тома Вучић Перишић. Он је почетком септембра 1842. кренуо у побуну са подручја Смедерева. Побуњеници су му се придруживали на путу до Крагујевца, где је преузео контролу над редовном војском. Михаило је из Београда покушао да угуши побуну, али је његова војска поражена у првој половини септембра 1842. Одмах после тог пораза кнез Михаило Обреновић прешао је у Земун. Са Михаилом је Србију напустила већина министара, као и кнежеви стричеви Јеврем и Јован Обреновић.

Прве године владавине уставобранитеља

У сукобу између уставобранитеља и кнеза Михаила Обреновића, османлијска влада је подржавала уставобранитеље. По одобрењу београдског паше Перишић је ушао у Београд. Створена је нова влада Кнежевине Србије коју су Османлије признале као закониту.

Перишић је сазвао Народну скупштину и више хиљада окупљених на Врачару је, средином септембра 1842. године, за кнеза изабрало Карађорђевог сина Александра (1806-1885). Султан је одлучио да га потврди и пошаље му брат као ненаследном кнезу, али руска влада је тражила да се поништи избор кнеза и сазове нова скупштина. Османлије су пристале на то, али је и нова скупштина

¹ Тада је устанак спречен, али су буне избијале касније.

(1853) изабрала Александра Карађорђевића за кнеза. Русија је успела само да примора нову уставобранитељску владу да се из Србије привремено протерају Перишић и Петронијевић.

Сељаци су могли изнети своје „молбе” скупштини. Тражено је да се Народна скупштина састаје редовно сваке године. Поред тога постављен је и више финансијских захтева. Народна скупштина није сазивана до 1848.

Применом Устава из 1838. остварени су главни циљеви уставобранитеља. Саветом је ограничена самовоља кнеза и омогућена слободна трговина. Уставобранитељи су преко Државног савета преузели власт у Кнежевини Србији.¹ Они су смањили порезе и већина новца у државној каси, која је остала из времена владавине кнеза Милоша је нестајала.

Из иностранства су бивши кнежеви Милош и Михаило Обреновић помагали противнике уставобранитеља.

Престоница је премештена 1842. у Београд. Довршавање Грађанског законика 1844. је једно од најважнијих дела уставобранитеља.² Он је рађен према аустријском законодавству. Уређивањем својинских односа уставобранитељи су испунили основно очекивање сељака. Чиновници су постали привилегована заједница. Прописана су чиновничка звања, униформе и више нису били телесно кажњавани, као у време владавине кнеза Милоша. Основан је и Врховни суд у Србији 1846.

У време уставобранитељске владавине стварани су и планови о уједињењу свих Срба и Јужних Словена. Ова делатност је посебно везана за Илију Гарашанина (1812-1874).³ На стварање Гарашаниновог националног програма утицали су и људи из друштва Адама Чарторијског.⁴ Са Чарторијским и његовим повереником Фрањом Захом (Чех) уставобранитељи су успоставили блиске везе. Управо под утицајем Заха, Гарашанин је направио *Начертаније* (1844). У Начертанију је Гарашанин ублажио Захове ставове да је сарадња Србије и Русије немогућа, а потпуно одбацио Захове мисли о унутрашњој политици Србије. Основна мисао Гарашаниновог националног плана је била да се ради на окупљању свих Срба у јединствену државу са Кнежевином Србијом. Тако је замислио да са Србијом треба да се уједине Црна Гора, Босна, Херцеговина и

1 Владавина једног човека замењена је владавином мањине (олигархијом).

2 За израду законика важав је био рад правника Јована Хаџића, кога је 1835. кнез Милош Обреновић довео из Аустрије.

3 Министар унутрашњих дела (1843-1852. и 1858) и председник владе (1861-67).

4 Пољак Чарторијски је раније био министар спољних послова у руској влади, а од 1832. живео је у Лондону. Он је 1843. израдио један програм у коме је изнео мисао да Србија треба да ради на окупљању Јужних Словена који живе у Аустрији и Османлијском султанату.

„Стара Србија” (под тим појмом је мислио на Косово, Метохију и Македонију). На Србе је требало да се делује преко књига, новина и на друге начине да прихвате јединство,¹ али и на друге Јужне Словене²

Према *Начертанију*, Србија је према Османлијском султанату требала да јавно води одану политику, али да тражи наследно звање за кнеза, одлазак османлијске војске из градова и припајање брдских племена Србији. Аустрија је описана као озбиљан непријатељ Словена према коме треба водити пажљиву политику.³ Србија је морала да створи народну војску и развије војну индустрију.

Начертаније је направљено у тајности за кнеза Александра Карађорђевића. Бло је први јасно написан план за будућност Србије. За његово остварење Гарашанин је имао и своје поверенике у покрајинама на Балканском полуострву.⁴

Топ Абердар (гласоноша) који је служио Карађорђу да различитим пуцњима шаље обавештења, Топола

- 1 *Начертаније* предвиђа да се посебна пажња посвети Босни, Херцеговини, Црној Гори и северној Албанији. Зато је требало настојати да се олакша саобраћај између Србије и тих области. Србија је морала да изгради пут до Улциња који би омогућио ослобађање Србије од трговинске зависности према Аустрији. Требало је настојати да се у Босни створи оданост и наклоност према Карађорђевићима, српском уставном и правном поретку.
- 2 Поред замислио о уједињењу Срба, *Начертаније* оставља могућност и за шире уједињење у коме би се у заједничкој држави са Србима из Османлијског султаната нашли Срби и Јужни Словени из Аустрије, али и Бугари.
- 3 Уставобранитељи су били у вези са Људевитом Гајом и илирцима. У Београду је штампан илирски лист „Бранислав” и тајно ношен у Аустрију 1844-45.
- 4 Као повереници забележени су 1845 неки трговци, нпр. Богдановић из Славонског Брода. Уставобранитељи су одржавали добре везе и са фрањевцима у Босни и прокламовали верску трпељивост. Гарашанин је имао везе и са албанским католицима из племена Миридита. Слао је књиге у Бугарску и дописивао се са владиком Петром II Петровићем Његошем.

3.

Народни препороди у Хабзбуршкој монархији и револуција 1848-49.

Прве деценије XIX века у Угарској су биле деценије у којима је јачала свест о потреби одбацивања феудалног начина производње. Носиоци захтева за променом постали су сами феудалци, средње племство. Угарски сабор који је заседао 1839-40. донео је више значајних одлука, међу којима је била и она којом је давана могућност кметовима да се добровољно откупе и постану слободни.

У то време догађали су се и национални препороди и рађале су се модерне европске нације. Носиоци националног препорода били су образовани представници грађанства. У том процесу код Срба, поред делатности Вука Караџића, било је значајно деловање Матице српске. Она је основана 1826. у Пешти као српско матично друштво за његовање књижевности, просвете и издавање књига, а као свој часопис прихватила је Србски летопис који је штампан у Будиму од 1824. (број за годину 1825).¹ Притисак власти Мађарске довео је до привремене забране рада Матице српске средином тридесетих година XIX века.

Национални препород код Румуна утицао је да они затраже постављање епископа Румуна у Банату. Истовремено су неки од њих тражили и одвајање од Карловачке митрополије. Митрополит С. Стратимировић је крајем двадесетих година увидео да се морају учинити уступци Румунима у Банату.

„Илирски препород” у Хрватској и Славонији

У цивилним деловима Хрватске и Славоније Војној крајини уз њих било је између 1,6-1,7 милиона становника 1840. Срби су чинили око 30% становништва. При томе су у Војној крајини Срби чинили 48%, а у цивилно организованом делу било их је знатно мање.

Већину становништва у цивилним областима чинили су кметови. Они су били обавезни да феудалцу дају десетину својих годишњих приноса (према урбарима). Поред тога, кметови који нису

¹ Часопис се данас објављује као Летопис Матице српске.

били на феудалним поседима Католичке цркве били су обавезни да и њој дају десетину својих прихода. Сељак је држави плаћао порез и имао радне обавезе (кулук) према држави и феудалцу.

Због бројности, посебне службе у Војној крајини и повезаности са Србима у Војводини, Срби су били значајан чинилац у животу Хрватске Славоније. Српско грађанство је било бројније у цивилним деловима Срема и Славоније, а мање га је било у Хрватској. У Славонији и Срему постојале су значајне заједнице српског грађанства у Осеку, Пакрацу, Вуковару, Сремским Карловцима, Иригу и Руми.

Притисак Мађара да се као службени језик и у Хрватској уместо латинског уведе мађарски (од почетка XIX века) био је јачи у Славонији. Словени у Славонији, међу којима су били бројни православни Срби, говорили су штокавски дијалект.

Хрватска са Славонијом је, као остатак из средњовековног феудалног друштва, имала Сабор (сталешку скупштину). У њему су били представници жупанија, градова и бискупи. Из тог Сабора су слати представници у сабор Угарске. Извршну власт у Хрватској владар је остваривао преко бана.

У таквим околностима почео је национални препород међу Хрватима. У том покрету главна личност био је Људевит Гај. Он је 1830. у Бечу објавио књигу „Кратка основа хрватско-славенског правописања” и предложио реформу латиничног алфавет код Хрвата. Да би деловао на развој народног језика Хрвата почео је да издаје „Новине хорватске” у Загребу 1835. Новине је краткотрајно издавао на кајкавском наречју. Употреба кајкавског била је ограничена на малу област Загорја и Загреба, а у Славонији није постојало разумевање за кајкавски. Зато је Гај почео да новине издаје на штокавском наречју, али и са новим именом „Илирске народне новине”.¹ Он је постао вођа хрватског („илирског”) националног препорода. У Загребу је створена и Матица илирска 1839.

Појава илирског покрета у трећој и четвртој деценији XIX века довела је до привидне и привремене промене односа католичке већине у Хрватској према православним Србима. Илирски покрет се јавно залагао за трпељивост према њима. То је омогућило српском грађанству (трговцима, официрима и интелектуалцима) да се укључе у културни живот.²

1 Идеолози нових нација брзо су увидели да њихове мисли (идеје) нису истоветне са мислима и жељама стварних људи о којима су говорили. Они су били приморани да чине оно што и данашњи политичари, тј. да једно јавно говоре, а друго мисле и чине. Идеја која би могла изазвати превелики отпор се ублажавала. Творци националног препорода код Хрвата били су изгледа свесни да њихова почетна идеја хрватског народа мора наићи на отпор бројних Срба у Славонији. Зато су је сакрили иза илирског имена.

2 Илири је име које се већ вековима употребљавало да се погрешно именују

Угарски сабор који је заседао 1843-44. је усвојио законе који су уместо латинског уводили мађарски као службени језик у Угарској. У Славонији и Хрватској службени језик (у Сабору и жупанијама) и даље је био латински. У Бечу су подржавали ширење илирског покрета онолико колико су веровали да он повезујући Јужне Словене шири утицај из Аустрије, али када им се чинило да илирски покрет може прерасти у свесловенски и ојачати утицај Русије онда су га сузбијали. Када је из Беча почетком 1843. привремено забрањена употреба имена Илир и илирски, Хрвати су се поколебали у називу за свој језик. У Сабору Хрватске су четрдесетих година XIX века постављани захтеви да се као службени уведе „народни” „хрватско-славонски” језик. После укидања забране имена илирског, Сабор је 1847. прогласио илирски језик за званични.

Пут у политички и војни сукоб „препорођених” народа

Народни препороди су се првенствено стварали из замисли о језичкој заједници и тражили су прво језичко и културно уједињење. После захтева да народ буде културно обједињен, вође препорода су постављале захтев да „препорођени народ” буде обједињен у једној држави. То је водило у сукоб. Два или више народа желели су за себе исто насеље, или исту покрајину. Почетне замисли да се створи држава са свим територијама на којима живи један народ, био већина или мањина, и територијама које треба да му припадну по неким другим правима (нпр. историјском, економском ...) прерасле су у великонационалне идеје. Настајале су идеје „Велике Немачке”, „Велике Хрватске” и др.

Код Срба је великосрпска идеја била делимично последица идеја које су долазиле изван Србије. У првим деценијама XIX века водећи европски лингвисти за јужнословенско подручје су замислили да је цело штокавско подручје српско подручје. Ту идеју је прихватио Вук Караџић и значајан део Срба.

Ипак, код дела Јужних Словена језичка блискост није могла да потисне верску одвојеност. Тако су упркос заједничком језику, Срби православци и католици из националних препорода излазили већином као одвојене нације, то јест као Срби, или као Хрвати. У револуцији 1848-49. народни препороди су напустили културне оквире. Тада видимо политичаре, војнике и целе народе захваћене „народним препородима” у покушају да насилно створе „народне” државе.

разни Јужни Словени. Зато Срби нису показали спремност да се одрекну свог народног имена и прихвате илирско име које су им из Беча одавно службено наметали.

Почетак револуције у Војводини

У Аустрији је влада кнеза Клеменса В. фон Метерниха створила полицијску државу. Сузбијање слободних идеја и полицијско надгледање становништва били су стални. Револуција која је почела у фебруару 1848. у Француској стигла је до Беча, и Срба који су у њему живели, 13.3.1848. Револуционарна побуна у Бечу приморала је, председника владе, кнеза Метерниха да напусти власт.

Према Душану Ј. Поповићу пред револуцију, тј. 1847. Срба је било око 481.000 у Војној граници и око 416.000 у жупанијама Угарске краљевине. У марту 1848. у Угарској (у Пожуну) је заседала последња сталешка скупштина. Угарско средње племство, које је предводио Лајош Кошут, и грађанство су у револуцији видели прилику да остваре и националну самосталност од Беча.

У Пешти је почела побуна омладине и грађанства 15.3.1848. Тражило се укидање цензуре штампе, укидање кметства, а увођење сталног парламента и сл.

После побуне, цар Фердинанд I (1835-1848) морао је признати од Аустрије независну владу у Угарској. Њен председник је био Лајош Баћани, а министар финансија Лајош Кошут. Мађари су тражили да цар потврди и одлуку о увођењу мађарског језика као службеног у Славонију, Хрватску, Војводину и друге области, то јест одлуку коју је сталешки сабор Угарске донео пред револуцију.

Срби су у почетку револуције били уз мађарске револуционаре. Они су подржавали доношење закона који су давали више личних грађанских права. Веровали да ће у новој држави бити места и за њихову аутономију. Убрзо су представници српског грађанства у Пешти у 17 тачака изнели своје захтеве. Тражили су признавање народности, слободну употребу српског језика, слободно исповедање православља и аутономију.

Митрополит Јосиф Рајачић као члан Угарског сабора био је учесник стварања мађарске револуционарне владе. У марту 1848. он је позивао српски народ да мирује, а сељаци да испуњавају своје обавезе према феудалцима. Немири су се ипак проширили на „Војну границу”, Срем, Банат и Бачку. Сремска жупанија је имала средиште у Вуковару. У жупанијској скупштини водила се расправа око тога да ли Сремска жупанија припада Угарској или Хрватској. Северозападни део жупаније је био под снажним утицајем Мађара, а југозападни се удружио са српским револуционарима, чије средиште су постали Сремски Карловци. У Војној граници, то јест у

Земуну и Панчеву, дошло је до немира Срба и захтева грађанства да се припоје уставној краљевини Угарској.

У Новом Саду створен је револуционарни одбор (у марту 1848), а његов вођа је био бивши студент права и официр Ђорђе Стратимировић.¹ Крајем марта 1848. као представник српске владе, односно Гарашанина, Матија Бан је разговарао са митрополитом Рајачићем о сарадњи Срба и Хрвата против Мађара. У априлу 1848. Бан је био и у Загребу да са Љ. Гајем и Јосипом Јелачићем разговара о сарадњи у револуцији Срба и Хрвата.

Почетком априла 1848. Ђ. Стратимировић је са адвокатом Алексом Костићем отишао на преговоре са Лајошем Кошутом. У преговорима Кошут је одбацио посебност Срба. Он је говорио да у Мађарској постоји само један „политички народ” – Мађари. Није желео дати никакву самоуправу Србима и оптужио Ђ. Стратимировића за издају Мађарске.²

Мајска скупштина и проглашење Српске Војводине

Српској револуционарној омладице, А. Костић је пренео шта се догодило у преговорима са Кошутом. Тај извештај о понашању Кошута и вест да мађарска влада има намеру да уведе мађарски језик и у управу Православне цркве, довели су до немира у Новом Саду. Узнемирени Срби су отишли у Сремске Карловце и од митрополита Рајачића тражили да сазове народни сабор. Мирољубиви митрополит се суочио и са претњама окупљених Срба. Зато је пристао да за мај 1848. сазове велику народну скупштину.

Када је сазнала за то, мађарска влада је тражила од тамашког великог жупана грофа Петра Чарнојевића да умири побуну на подручјима Шајкашке, Новог Сада, Сомбора и Баната (Арад, Темишвар) 26.4.1848. Од Рајачића је тражила да одложи скупштину који је заказао за 13.5.1848. Нови протест Срба приморао је Рајачића да остане при одлуци да се скупштина састане.

Скупштина је држана од 13. до 15. маја 1848. у Сремским Карловцима.³ Поред изабраних посланика били су присутни и обични грађани, граничари и сељаци из Краљевине Угарске, али и „гости” из Србије (прота Матија Ненадовић, Јован Ристић, ...). У време рада Мајске скупштине оружени сукоб између Мађара и Срба на југу Угарске је почињао. Скупштина је Рајачића „извикала” за

1 Међу српским револуционарима 1848-49. појавио се и млади Светозар Милетић.

2 Вођа Мађара је за Мађаре затражио што већу самосталност у односу на Беч, али није био спреман дати Србима мању самосталност у односу на Пешту.

3 Од 1. до 3.5.1848. по јулијанском календару.

патријарха. Официра Стевана Шупљикца, тада на ратишту у северној Италији, прогласили су за војводу. Проглашена је и „Српска Војводина” (15.5.1848). Према замисли сакупљених у њој су морали бити Срем (са Војном границом уз њега), Барања, Бачка (са Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном), и Банат (са Кикиндским дистриктом и Војном границом). Објављено је да Српска Војводина ступа у савез са Славонијом, Хрватском и Далмацијом. Као извршна власт створен је Народни одбор, а његов старешина је постао Ђорђе Стратимировић. Одређено је да Рајачић одведе посланство да извести хабзбуршког владара и Сабор Хрватске и Славоније о одлукама.

Цар је јавно показао да му је више стало да умири Мађаре. Српску делегацију је примио у присуству представника мађарске владе и рекао је да је Мајска скупштина незаконита, а да Срби своје захтеве морају подносити преко мађарског сабора и владе. Другачије од тога је поступила надвојвоткиња Аустрије Софија Фредерика, мајка будућег цара Франца Јозефа I, и круг око ње на двору, су се састали са српским посланством, без присуства Мађара, и рекли да подржавају захтеве Срба.

Рат између Срба и Мађара 1848.

У Војводини су носиоци српске револуционарне војске постали разочарани граничари. Они су били незадовољни одлуком цара Фердинанда I из маја 1848. да Војну границу припоји Угарској. Истовремено граница према Кнежевини Србији слободно се прелазила. Из Србије су долазили добровољци да помогну борбу против Мађара.¹

Покушаји Мађара да насилно уђу у Војну границу, Нови Сад и Сремске Карловце довели су до већих борби. Ђ. Стратимировић је у јуну 1848. одбио напад војника генерала Храбовског, из Петроварадина, на Сремске Карловце, седиште Главног одбора. Око месец дана после тога није било значајних сукоба између Срба и Мађара.

Срби су прогласом „влашком народу” покушали да придобију на своју страну и Румуне. У јуну 1848. на скупштини у Темишвару Румуни су затражили да се у Банату и Угарској црквено осамостале.

1 У мају и јуну 1848. у Прагу је одржан Словенски конгрес. На њему је договорено да Хабзбуршка монархија треба бити очувана, али да Словени у њој треба да добију аутономију. Усвојен је и предлог да се уместо имена Илири користи име Јужни Словени и одлука да словенска застава буде црвено-плава-бела. За Кнежевину Србију је таква застава одобрена султановим ферманом из 1835. Тако је постала народна застава Срба.

У јулу 1848. цела Војна граница у Срему била је под управом Главног одбора, а затим се њему подредио и Вуковар. Мађарски сабор је прикупљао велику војску против Срба. Гарашанин је одлучио да и новчано помогне Србе северно од Саве и Дунава. У Бачкој је мађарска војска имала више успеха и држала Нови Сад. Подручје борби били су Шајкашка и Сентомаш. После победе над Србима код Вршца, Мађари су напали Србе код Сентомаша, али 14.7.1848. мађарски напад је био заустављен. У августу и септембру 1848. Срби су имали још две веће победе над Мађарима код Сентомаша, а у знак сећања на те победе он је назван Србобран.

Ђ. Стратимировић је безуспешно покушао да узме Бечкерек (Зрењанин). Када су Срби заузели Сириг, Темерин и Јарак, Петроварадин је постао одвојен од области под мађарском управом на северу.

Ускоро се однос владара из Беча према српском покрету изменио. Хабзбуршки двор је крајем августа 1848. донео одлуку да се револуција Мађара војно заустави. Дато је одобрење војном заповеднику у Земуну (Мајерхофер) да сарађује и са Србима у борби против Мађара. По наредби из Беча почетком октобра 1848. и бан Јелачић је почео рат против Мађара.

Прве победе Срба у револуцији 1848. године биле су везане са главним заповедником Стратимировићем,¹ али је Јосиф Рајачић одлучио да смени Стратимировића. Подржавала га је и влада Кнежевине Србије. У октобру 1848. одржана је нова скупштина на коју је, напослетку, дошао и војвода Стеван Шупљикац и преузео војну команду. Он је почео да везује чвршће војску Срба у Војводини са Бечом. Стратимировић је остао на челу Главног одбора, али је послат у посланству у Беч.

Када је цар Фердинанд I објавио сукоб са Мађарима, војни заповедници у Темишвару и Араду пришли су Бечу. Насупрот њима, војни заповедник Петроварадина је остао уз Мађаре. Средином октобра Срби су заузели Велики Бечкерек.

Крајем 1848. године на престо је дошао нови цар Франц Јозеф I (1848-1916). Мађари нису хтели да га признају за владара, а он је 15.12.1848. потврдио Рајачићу звање патријарха, а Шупљикцу звање војводе. При томе, Шупљикац није признат за војводу територије него за војводу „српског народа”. Хабзбурговци су тако добили пуну подршку српске војске (око 20 хиљада бораца са стотинак топова). Војвода Стеван Шупљикац је умро крајем децембра 1848. Смрт војводе је оживела сукоб Рајачића и Стратимировића. Рајачић је за новог команданта војске именован генерала Кузмана Тодоровића, а

1 Крајем јула Главни одбор је дао звање „управитељ народа” Ђ. Стратимировићу.

Ђ. Стратимировић је оптужио Рајачића да издаје наредбе без договора са Главним одбором.

Револуција у Војводини 1849. и проглашење Војводства Србије и Тамишког Баната

Патријарх Јосиф Рајачић имао је већу подршку од Ђ. Стратимировића. Уз њега су били и двор Хабзбурговаца и влада Кнежевине Србије. У фебруару 1849. Главни одбор је био преуређен, а његове чланове од тада је постављао и смењивао патријарх.

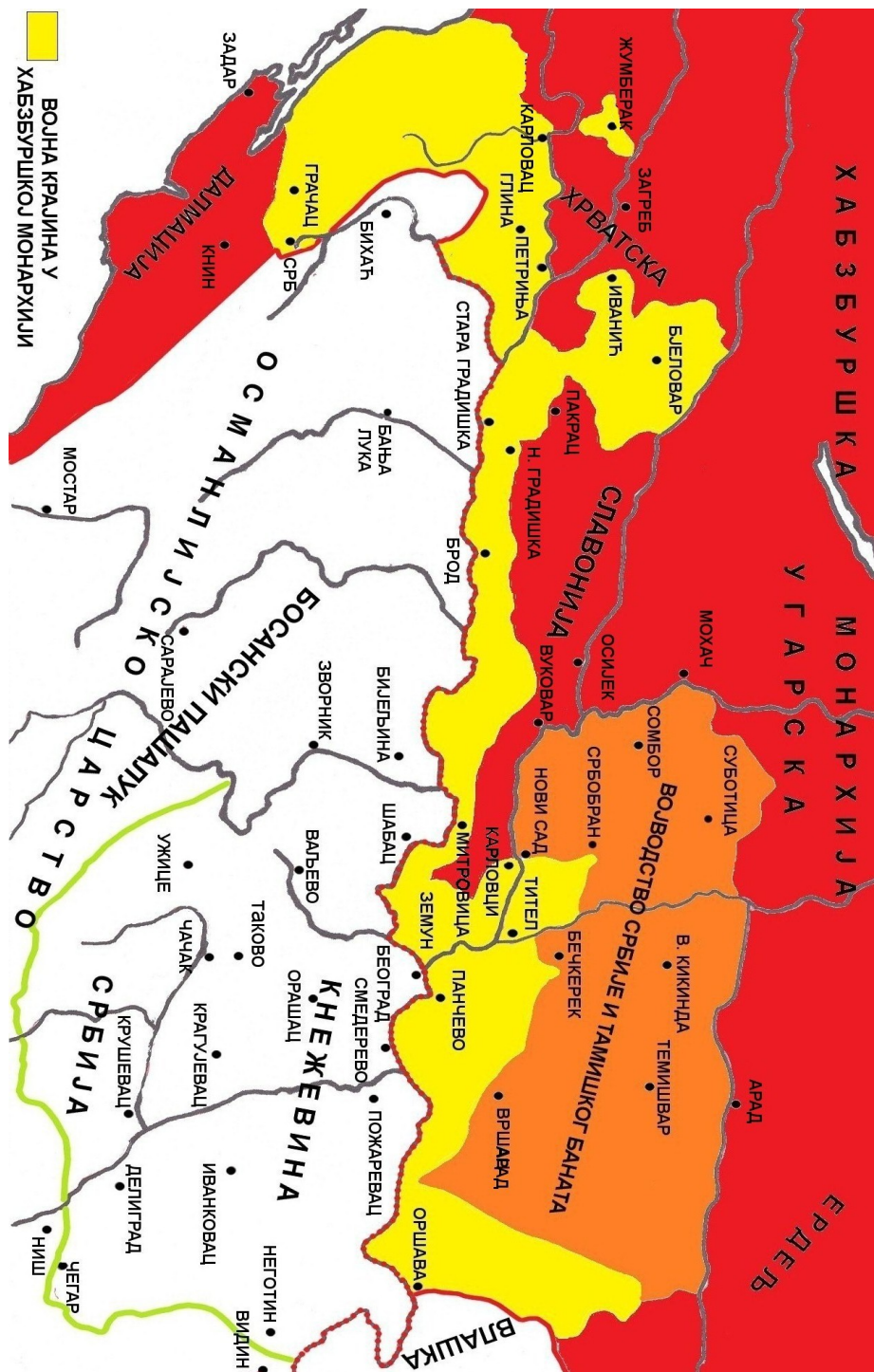
Мађарски револуционари су почетком 1849. били потиснути. Царске трупе под заповедништвом Виндишгреца нападале су Пешту. Због тога је мађарска влада отишла из ње, а са југа је морала да повуче велики број војника, који су се до тада борили против Срба.

Српска војска је то искористила у Банату и Бачкој у јануару и фебруару 1849. Под командом Стевана Петровића Книћанина (заповедник добровољаца из Србије) и генерал Тодоровића ослобођени су Вршац и Велики Бечкерек. Средином фебруара 1849. Книћанин је узео Сомбор у Бачкој, али је Суботица остала у рукама мађарских војника. Мађарска војска је држала дубље на југу Петроварадин, Нови Сад и Футог.

Током фебруара 1849. влада Кнежевине Србије је повукла доста добровољаца у Србију. У марту и априлу 1849. мађарска војска је поразила српску на северу Бачке, али Јелачић је узео Осек. Мађари су стигли до Петроварадина, а Јелачић је ушао у Нови Сад. Средином јуна 1849. Мађари су са Петроварадина бомбардовали Нови Сад претворивши га у рушевине. Када се Јелачић повукао из града, мађарска војска се спустила из Петроварадина и довршила разарање и убијање. Нови Сад је тако опустошен да је требао цео век да се врати до броја становника који је имао пред револуцију.

Хабзбуршки двор је чинио уступке свом грађанству, али није намеравао да допусти српском грађанству да створи Српску Војводину. Зато је даровани устав из марта 1849. поново издвојио Војну границу из јужне Угарске (Војводине) и Хрватске. Почетком априла 1849. Виндишгрец је за војног заповедника области која је обухватала Војводину именован Мајерхофера, а патријарха Рајачића је оставио као царског комесара за цивилне послове у Војводини. Тако се револуционарна војска Срба стављена под команду Хабзбурговаца.

У априлу 1849. Угарски сабор је прогласио независност Угарске и збацивање Хабзбурговаца. Мађари су покушали да униште пре-

остала српска упоришта у Бачкој (Србобран, Турија ...). Велики број Срба бежао је са севера у Срем. Рајачић је тражио помоћ од владе Кнежевине Србије и да се врати Книћанин. Позивао је и Ђорђа Стратимировића. Долазак Србијанаца зауставио је напредовање Мађара код Титела.

Ипак, у Банату, крајем априла и у мају 1849. аустријско-српску војску потпуно су поразили Мађари. Остаци аустријско-српске војске из Баната прешли су у Срем и прикључили се војсци под командом бана Јелачића. Избеглице су масовно прелазиле у Срем и Србију, а на Тителској висоравни Стеван Книћанин се успешно одупирао нападима Мађара до 23.7.1849.

Рајачић је смењен са места царског комесара у Војводини 11.7.1849. Хабзбуршки двор је управу у Граници поверио бану Јелачићу. Мајерхофер се осећао као потпуни победник и укидао је српске народне одборе по општинама у Војводини.

За помоћ против Мађара, царски двор из Беча обратио руском цару Николају I Романову. После доласка Руса које, нестала је опасност од мађарске војске. Она је морала да се повуче из Бачке. Средином августа 1849. мађарска војска се предала руској код Вилагоша.

Да би казнио Мађаре због побуне, Хабзбуршки двор је 18. новембра 1849. прогласио Патент (објављена наредба) о стварању „Војводства Србије и Тамишког Баната”. Та област је управно и војно издвојена из Угарске и непосредно подређена министарству у Бечу. Цар је задржао титулу „великог војводе Војводства Србије”. За гувернера Војводства Србије и Тамишког Баната постављен је генерал Мајерхофер. На сва виша места у управи постављани су Немци и понемчени Чеси. Управно средиште је било у Темишвару. Војводство је обухватало део Срема (Румски и Илочки срез), већи део Бачке и Банат. Срби нису били задовољни стварањем такве Војводине. Из ње је изузета Војна граница, а припојени су јој делови Баната у којима је било више Румуна и Немаца него Срба. Она је била „Српска Војводина” само по имену.

Самоуправе жупанија, градова и општина по Угарској биле су укинуте. Ипак, укинута су феудални односи. Сељаци су ослобођени феудалних обавеза и омогућено је да им се продаје земљиште које су обрађивали под повољним условима. Напредак се видео и у томе што су сви становници изједначени пред законом и судовима. То је омогућило да се створи грађанско друштво и капиталистичка привреда.

Револуција 1848-49. у Хрватској и Славонији

После захтева Мађара и почетака револуције, 22.3.1848. у Загребу скупштина је изнела захтеве за уједињење са Далмацијом и већу самосталност Хрватске у односу на Угарску. Истовремено су почеле расправе кога би требало поставити на упражњено место бана. Загребачки бискуп Јурај Хаулик био је у Бечу и после почетка револуције није журио да се врати у Загреб. Цар је за новог бана крајем марта 1848. именовао бечком двору оданог граничарски официр Јелачића. Тако се он нашао на челу националног покрета у Хрватској. Бан Јелачић је желео већу подршку у борби са Мађарима, па је послао свог повереника да преговара са Србима у Сремским Карловцима, али са Кнежевиом Србијом.

Почетак револуције и „захтеви народа” које је донела скупштина, самопроглашене „Троједне краљевине” (Хрватска, Славонија и Далмација), у Загребу 25.3.1848. године учинили су да су се Срби у Хрватској понадали побољшању свог положаја. То је најавила и одлука о проглашењу једнакости свих „без обзира на сталеж и веру”. Увиђајући извесност борбе са Мађарима, патријарх Јосиф Рајачић и бан Јосип Јелачић покушавали су да успоставе сарадњу Срба и Хрвата.

Бан Јелачић је крајем априла 1848. прогласио укидање феудалних односа. Сељаци су ослобођени давања феудалних давања и десетине прихода католичкој цркви.

Ако се занемари понашање према Милошу Обреновићу,¹ у мају 1848. је наизглед дошло до врхунца српско-хрватске сарадње. У време проласка српског посланства кроз Загреб према Инзбруку, где је био цар, 5.6.1848. Јосип Јелачић је при постављењу за бана положио заклетву пред патријархом Јосифом Рајачићем. То је утицало да Срби буду уз Јелачића и хрватски национални покрет који је он предводио. Уз њега су били пуковник Лазар Мамула и генерал Будислав Будисављевић. У Хрватском сабору средином 1848. Срби су били скоро половина представника.

Сабор је донео одлуку да се „народни језик” уведе као службени у све установе, па и у Католичку цркву и њене школе. Тај народни

1 Милош Обреновић је од 1841. живео у Аустрији. У време револуције у мају 1848. прешао је из Беча у Загреб. Јелачић је наредио да га ухапсе. Посета Загребу претворила се у „кућни притвор” и изнуђивање новца. Бан Јелачић није хтео да допусти Милошу да оде према Срему. Истовремено, Људевит Гај је од Милоша „посудио” новац за хрватску владу. Из Загреба је Милош отишао у јуну 1848. у Љубљану, а крајем 1848. у Санкт Петербург. После више месеци вратио се у Беч.

језик је различито називан. Католичка црква у Хрватској је одбијала да ту одлуку примени.

Као што је у време револуције 1848-49. у областима где се говорио немачки постојала тежња да се створи јединствена држава, слично је постојала тежња да се створи заједничка држава Срба и Хрвата. Тако је дошло до заједничког деловања, али остало је и међусобно неповерење између католика и православаца. Слога је кратко трајала. Убрзо су у Хрватској постали гласнији они који су оптуживали Србе да хоће „да повлаше” Хрвате. Када је Мајска скупштина прогласила Срем за део Српске војводине, у Сабору је дошло до оштре расправе коме припада Срем.

Бан и патријарх су морали прогласима смиривати сукобе који су настали. Слична свађа водила се око Војне крајине. Нејасноће су настале и због тога што су неке црквене општине из Славоније послале представнике на Мајску скупштину. Неки су ушли и у Главни одбор. У њему су били Павле Георгијевић из Винковаца, Никола Крестић из Загеба, Васа Кавић и Јован Станковић из Петриње, као и Дурковић и Мојсије Георгијевић из Осека. Од њих Јован Станковић је био и секретар Главног одбора.

Средином септембра 1848. Јелачић је са царском војском почео напад на револуционарну Мађарску. У децембру 1848. цар га је именовао за намесника у Далмацији са намером да спречи деловање проиталијанских заједница у градовима. Тако је само преко личности Јелачића обједињена управа у непостојећој „Троједној краљевини”.

Кнежевина Србија и револуција 1848-49.

Већ у марту 1848. Људевит Гај је тражио новчану помоћ од Србије. Чланове тајног панславистичког клуба Фрању Заха, Матију Бана, Стевана Херковића и друге Србија је послала у Аустрију да покушају да шире свесловенство. У то време појачали су се сукоби међу уставобранитељима, а Тома Вучић Перишић се дописивао са бившим кнезом Милошем Обреновићем. Кнез Александар Карађорђевић и влада су одлучили да сазову Народну скупштину. Када се она састала у јулу 1848. у Крагујевцу, у њој су били бројнији они који су подржали Вучића Перишића. Његови противници су били приморани да поднесу оставке на неколико високих звања која су имали у Кнежевини Србији. Скупштина је поново затражила да кнез Србије добије наследно кнежевско достојанство и да Османлије напусте Кнежевину Србију. Поред тога су тражено је да се државним

службеницима (чиновницима) забрани да се баве трговином како би се спречиле њихове злоупотребе државне службе. Тражено је да се Народна скупштина, која је сазивана нередовно, претвори у сталну установу. Постављен је и захтев за слободом штампе. Влада је створила комисију, а она је само мање важне захтеве постављене на скупштини настојала да оствари.

Много пажње у Кнежевини Србији 1848-49. дато је револуционарном покрету Срба у јужној Угарској. У априлу 1848. године наоружани добровољци у великом броју прелазили су из Србије у јужну Угарску. У мају 1848. влада Кнежевине Србије одлучила је да се српски покрет материјално помогне. Поред хиљада добровољаца који су послати из Кнежевине Србије, она је била и склониште за прогоњене из јужне Угарске, а нарочито у пролеће 1849.

Срби православци у Далмацији од 1797. до средине XIX века

Мировним уговором у Кампоформију 1797. престала је да постоји Венецијанска република. Аустрији су са Венецијом привремено припале и територије Истре, Далмације и Боке Которске. Прва владавина Аустрије Далмацијом је била краткотрајна и није довела до побољшања односа државних власти према православцима.

После склапања мира у Пожуну (децембра 1805), Далмација и Бока су предате под управу Француза (почетком 1806). Наполеонов кодекс први пут у историји Далмације увео је једнакост људи пред законом. Нови француски управник (генерални провидур) Далмације, Вићенцо Дандоло, почео је праведније да се понаша према Србима.

Почео је да спречава обичај католичког свештенства да се меша у унутрашње послове Православне цркве и верника. Дандоло је писао Наполеону да католици у Далмацији имају 12 бискупа, а 80.000 православаца ниједног епископа. Наполеон је одлучио да уреди положај Православне цркве у Далмацији и призна њено право да има епископију. На основу његове одлуке, крајем 1808. одржан је црквено-народни сабор у Задру који је донео закључке о уређењу православне епископије у Далмацији. После Дандоловог предлога, 1810. Наполеон је именовао Венедикта Краљевића за далматинског епископа. Његовој епископији припојио је и Боку Которску, а за викара у Боки Которској именован је Герасим Зелић. Викар је убрзо дошао у сукоб са својим епископом и на сопствени захтев био пензионисан.

Француска војска је господарила Далмацијом, Дубровником и Боком Которском од 1806. до краја 1813. После пораза Наполеона код Лајпцига, крајем 1813. и почетком 1814. аустријска војска је преузела то подручје. Од Бечког конгреса (1814-1815) за дужи период Далмација је остала део Аустрије. После успостављања аустријске власти завршио се кратки период верске трпељивости власти према православним становницима у Далмацији и Боки.

Венедикт Краљевић је у једном писму из 1814. митрополиту С. Стратимировићу процењивао да у његовој епархији има око 70.000 верника. Краљевић је био човек са мало обзира према верницима, а доста самољубља и попустљивости према државним властима. После успостављања власти Аустрије, да би стекао подршку из Беча, показао је Краљевић спремност да прихвати захтеве католичких вођа и постане унијат. После дужих припрема, крајем 1818. и почетком 1819. боравио је у Бечу и влади поднео предлог о преласку на унију православца у Далмацији. Цар је одлучио да му повећа плату коју му је Аустрија исплаћивала (од 1814) и да пошаље унијатске учитеље. Унијатски учитељи и свештеници су крајем 1819. дошли из Галиције (Украјине).

Православни Срби у Далмацији били су изненађени поступком свог епископа. Црквене општине су одлучиле да одбаце и епископа унијату и унијатске учитеље. Писмима су се 1820. жалили и митрополиту Стратимировићу на намере епископа Краљевића. Краљевића и придошле унијате од верника је морала чувати полиција. Притисак православних верника и њихови напади на Краљевића нису престајали. Један унијатски учитељ је био убијен. Краљевић је био приморан да напусти Далматинску епархију 1823. Тек 1828. Краљевић је пензионисан, а цар је „Грцима несједињеним” у Далмацији децембра 1828. поставио за епископа Јосифа Рајачића. Хиротонисао га је 1829. карловачки митрополит С. Стратимировић.

Средином двадесетих XIX века Карловачка митрополија је остварила већи утицај на Далматинску епископију. Рајачић је успео да организује рад православне богословије у Задру (1833). Он се одлучно противио унијатским тежњама појединих свештеника, а унију је подржавао царев управник за Далмацију. Често се говорило да је прелазак на унију „уписивање у царску веру”. По службеној статистици у Далмацији је 1846. било скоро 80.000, а 878 унијата. У време револуције 1848-49. дошло је до промене службене политике бечких власти. Тада је управник Далмације објавио царев декрет (март 1849) којим је православна вера проглашена за равноправну у Аустрији. Тиме се, званично, цар противио употреби насилних и „нечасних” поступака за превођење православца у католичанство,

то јест против прозелитизма. Од тада је нестало насилног, али не и других облика проверавања. Део католика и њиховог свештенства остао је нетрпељив према православцима. Ипак, православни Срби у Далмацији су добили бољи положај, а 1850. за гувернера Далмације именован је православцац генералмајор Лазар Мамула.

Већина становништва Далмације (око 90 %) били су сељаци. Они су сваке године узимали од око 1.000 феудалних породица у закуп земљу, или су били у положају кметова (зависних сељака). Постојало је неколико хиљада морнара и радника. Као службени језик у Далмацији се и после аустријске окупације користио италијански.

4. Срби и Османлијски султанат од средине XIX века до 1875.

Омер-паша Латас у Босни

У време револуције 1848-49. босански везир Тахир-паша повећао је сакупљање младића за низам. То је довело до нове побуне. Тахир-паша је морао да преговара са побуњеницима. Диван је послао у Босну повереника а он се вратио са мишљењем да се од раје узимај превише, да треба сменити Тахир-пашу, а одмах увести „танзимате“.

Да смени Тахир-пашу и сломи отпор босанских бегова послат је Омер-паша Латас са око 8.000 војника, већином из Анадолије. У августу 1850. он је дошао у Сарајево, објавио је да се укидају спахије, а уведе реформе. Требало му је више од пола године да без милости војним походима угуши отпор босанских бегова. Када је поразио Али-пашу Ризванбеговића, натерао га је да јаше на магарцу кроз Мостар. После га је одвео у Крајину и тамо је Ризванбеговић „случајно“ убијен 1851. Хиљаде бегова и њихових присталица изгинуло је, а стотине је Омер-паша у оковима послао у Истанбул.¹ Само тако је у Босни могао провести реформе.

Омер-паша је пренео везирово седиште у Сарајево из Травника 1850. Процењује се да је Сарајево тада имало око 20.000 становника. Као и у другим градовима Босанског пашалука, већина становника у граду су били муслимани. Према непоузданим проценама у првој половини XIX века на подручју Босне и Херцеговине је било око 1.000.000 становника. Број православних Срба и број муслимана био је приближно једнак. Почетком XIX века било је нешто више муслиманског него православног становништва, а средином XIX века био је нешто већи број православног него муслиманског становништва. Удео католика се кретао између 11 и 20 %.

Конечно, 1851. укинуте су спахије и спахилуци у Босанском пашалуку. Истовремено је укинут и харач. „Десетину“ коју су раније

¹ Домаће муслиманско становништво је у Омер-паши гледало „старог каурина“ који беспотребно пролива крв правоверних муслимана. Пре него што је примио ислам, Омер-паша је био православни Србин из Лике.

узимале спахије од тада је сакупљала држава преко закупаца. Народ је формално изједначен пред законом.

Устанци сељака у Херцеговини и Босни пред Велику источну кризу

Ускоро се појавио отпор сељака против читлука, давања „трећине” и закупа „десетине”. До средине XIX века у Босанском пашалуку неки сељаци Срби почели су носити оружје (кубуре) као „украшни” део народне ношње. Издата је наредба да Срби не носе оружје 1852. Наредба о одузимању оружја била је повод да у Херцеговини 1852. почне буна коју је предводио Лука Вукаловић. Побуна се примирила 1853. године, али Вукаловић је покренуо још две побуне до 1862. године, а помоћ је добијао из Црне Горе.

Самоуправна област са слободним сељацима, Кнежевина Србија од 1833. године, додатно је храбрила сељаке на побуну, али слабо наоружане устаничке војске нису се могле успешно супроставити већим походима османлијске војске. Зато су се у устанцима редовно јављали „збегови”, склањања сељаштва из села у тешко приступачно планинско и шумско подручје.

У Кримском рату (1853-1856) Француска и Енглеска стале су на страну султана и спасиле га од пораза. Оне су тражиле и поправљање положаја хришћана у Османлијском султанату. Зато су султан и његова влада пристали да пред конференцију у Паризу 1856. издају хатишериф од Хатихумајуна. Њиме је хришћанима обећана слобода вероисповести, слободно располагање имовином и једнакост са муслиманима пред законом. Формално је сво мушко становништво могло бити сакупљано у војску, али је хришћанима дата могућност да плате посебан порез (бедел) и буду ослобођени службења у војсци.

У Херцеговини Лука Вукаловић је поново покренуо буну 1856. године, која је трајала до 1859. У току ових борби кнез Данило је прогласио Вукаловића за војводу Зубаца, Крушевице и Драчевице. У време друге побуне Вукаловића, један устанак хришћанских сељака догодио се и на подручју Посавине, Орашја и Босанске крајине 1858. Вођа побуне био је хајдук Петар Петровић Пеција. Побуна је силом умирена у октобру 1858. Заробљени вођа побуњеника Петар Петровић Пеција успео је да побегне и склони се у Кнежевину Србију.

Аграрним законом из 1858. озакоњени су читлуци уместо спахилука.¹ Власници читлука су уместо војне обавезе према држави били дужни да дају порез. Тако је призната нова феудална класа. Ново феудално племство у Босанском пашалуку називало се агама и беговима према називима који су се раније користили за војне заповеднике и султанове службенике. Део сиромашнијих спахијских породица прешао је у слободне сељаке.

Да би се уклонили неспоразуми при сакупљања сељачких обавеза према агама и беговима у Босанском пашалуку, 1859. донета је Саферска наредба. Сељаци су очекивали да ће се укинути давање „трећине“, али је потврђена обавеза њеног давања.² Сличне прописе Османлије су примењивале и у Нишком санџаку.

Аграрни закон и Саферска наредба су озаконили велике читлуке. Држалац читлука је проглашен за власника земље, а кметови који на њој живе за најамнике. Кметови су били ослобођени кулука, али су они тврдили да им је отета земља која стварно припада њима, а не наследним босанским спахијама. Положај сељака се није поправио а њихово незадовољство остало је извор сукоба.

Везир Топал Шериф Осман-паша (1861-1869) се суочио са немирима у Босанском пашалуку. У Босанској крајини је дошло је до устанка муслимана који су били незадовољни увођењем реформи 1861. Поред тога Лука Вукаловић је трећи пут био на челу побуне која је трајала од 1861. до 1862. После треће буне, Вукаловић се измирио са Османлијама 1863. Он је прихватио звање „бимбаша“ (војвода) као заповедник хришћанске граничне полиције.³ Део источне Херцеговине добио је ограничену аутономију.⁴

У време султана Абдулазиза (1861-1876) влада је са својом поделом на министарства потпуно личила на европске владе. Настављено је са реформама и Вилајетским законом донетим 1864. године, а примењиваним у Босни од 1865. реч ејалет је замењена са вилајет. Босански вилајет се делио на седам санџака (округа), а они су се делили на казе и нахије. Вилајетски управник је био везир, који је као „валија“ имао и цивилну и војну власт у покрајини. Валија је у управи морао сарађивати са управним већем (меџлис) које је имало око 25 чланова. Поред муслимана у меџлису Босанског вилајета

1 Аграрним законом је довршено укидање спахилука у европским деловима Османлијског султаната осим на Космету. На Космету су се спахилуци одржали још неколико година.

2 У неким областима „трећина“ је била половина или четвртина приноса сељака.

3 Османлије нису поштовале договор који су склопили са бимбашом Луком Вукаловићем. Он је са црногорским кнезом дошао у сукоб, а народ га је сумњио јер је плату добијао од османлијских власти. Морао је да оде у Русију.

4 Становници те сточарске области, плаћали су мање порезе него становници у земљорадничким областима Османлијског султаната.

били су и немуслимански, а међу њима и православци. У почетку су се само појављивали, али су после почели и суделовати у раду меџлиса.

Одредбе правних аката из Истанбула имале су више формални него стварни значај. Економске прилике се нису поправиле. Верска равноправност није постигнута. Због тога су заостали Османлијски султанат наставили потресати устанци хришћана на Балкану.

Владавина Данила Петровића (1851-1860)

Када је добио подршку и Русије да наследи Петра II, Данило Петровић је од Народне скупштине проглашен за кнеза 1852. Од тада је имао световну титулу „књаз и господар Црне Горе и Брда”. Тако је напуштено теократско уређење а Црна Гора и Брда су добили световног владара.

Почетком 1852. Османлије су сакупљале своју војску према Црној Гори да је казне због помагања побуна у Херцеговини. На почетку сукоба у новембру 1852. Црногорци су заузели тврђаву Жабљак на Скадарском језеру. Крајем 1852. Омер-паша Латас је напао Црну Гору и Брда са око 25.000 војника. Црногорци су могли имати око 10.000 и били су поражени. Тада су Аустрија и Русија затражиле од Османлија да престану војни напади на подручје Црне Горе. Напад је заустављен крајем фебруара 1853.

После пораза, кнез Данило је покушао да ојача војску и 1855. озаконио је општу војну обавезу. Преуређујући Црну Гору свим племенима је поставио капетане који су имали војну, управну и судску власт. Племена је уредио као управне и територијалне целине којима управљају капетани. Црногорски народни збор је усвојио *Законик Данила I* 1855. године, који је посебно је одредио положај кнеза као шефа државе, а одређене су дужности и права грађана.

Самовоља у племена и тежња за одвајањем нису нестали, а средином педесетих година XIX века он је морао угушити побуне у Кучима и Бјелопавлићима.

Када је покушао 1856. године да убеди неке од великих држава да признају независност Црне Горе, на Париском конгресу руски представник изјавио да Русија нема званичне везе са Црном Гором и није политички заинтересована за њу. Зато је дошло до погоршања односа Русије и Црне Горе, а охрабрени преговарач султана је изјавио да Османлије Црну Гору сматрају делом своје државе. Кнез Данило је одлучио да давањем веће помоћи побуни у Херцеговини изазове сукоб, а у њему војном победом покаже да је Црна Гора

самостална. Пошто је помоћ Црногораца устанку Луке Вукаловића 1857. била очигледна.

Око 10.000 османлијских војника је из Требиња послато да казни Црну Гору. У мају 1858. на узвишењу Граховац сукобили су се са 5-6.000 Црногораца и Херцеговаца, којима је командовао кнежев брат војвода Мирко. Погинуло је неколико хиљада учесника битке. Црногорци су имали мање губитке и остварили су победу. После битке непријатељства су обустављена. Велике државе, највише Русија и Француска, приморале су султана да пристане на разграничење. Разграничење Османлијског султаната и Црне Горе договорено је исте 1858. у Истанбулу.

Следеће, 1859. године, међународна комисија је означила границу. Разграничење се може гледати као прећутно признавање независности Црне Горе. Кнез Данило је у августу 1860. посетио аустријски Котор и тамо био убијен.

Кнежевина Србија од почетка Кримског рата до 1860.

После почетка Кримског рата (1853-1856) султанова влада је ферманом потврдила аутономни положај Србије. Када се на граници сакупило више аустријских војника него раније, дошло је до наоружавања и у Србији. Француска и Енглеска су 1854. ушле у Кримски рат на страни Османлија. Нови руски цар Александар II (1855-1881) морао је да пристане на склапање мира. Кримски рат је завршен мировном конференцијом у Паризу 1856. Тада је ранији протекторат Русије над Србијом (као и Влашком и Молдавијом) проширен са међународно уговореним заштитима Велике Британије, Француске, Аустрије, Пруске и Сардиније. Оне су од тада заједно са Русијом гарантовале и права Кнежевине Србије. Истовремено Дунав је проглашен за реку на којој је допуштена међународна пловидба бродова.

После Кримског рата све јаче се осећао утицај Милоша Обреновића и његовог новца у Србији. Милош је од Кримског рата био у Влашкој (у Букурешту). Влада уставобранитеља је губила подршку у Србији због све већег повезивања са Аустријом. Аустријски конзул у Београду постао је главна личност на двору српског кнеза. Он се мешао и у унутрашње послове Српске кнежевине. Кнез Александар био је под снажним утицајем своје жене Персиде (кћи Јакова Ненадовића) и њених сродника Ненадовића.

Противници кнеза били су русофили који су га сматрали издајником, а често се сукобљавао са Саветом око надлежности Савета

и кнеза. Државни чиновници понекад су били у забуни да ли да слушају Савет или кнеза. Сукоб кнеза и Савета се повећавао. Септембра 1857. откривена је завера коју је предводио председник Савета Стефан Стефановић Тенка. Циљ завере је био да се кнез насилно, убиством, уклони са престола. У договоре о убиству су била умешана још три саветника. Због тога су били осуђени на смртну казну, али су казне ублажене и претворене у доживотни затвор. Поред осуђених, присилно су пензионисана још шесторица саветника. Изгледало је да је кнез Александар победио у сукобу са Саветом.

Ову заверу је искористила турска влада да се последњи пут умеша у унутрашње послове у Србији. У Србију је у пролеће 1858. послат Етхем-паша. Посредовање Османлија се завршило тако што су осуђени саветници помиловани, уз услов да напусте Кнежевину Србију, а пензионисани су враћени у Савет. Тада је председник Савета постао Вучић Перишић, а по други пут министар унутрашњих послова постао је Илија Гарашанин. Турска влада је сматрала да је кнез тако поново признао потчињеност њој. Против Александра Карађорђевића било је део грађана и либералних интелектуалаца. Њихови основни захтеви били су лична и политичка слобода грађана, слобода привредног деловања и национално ослобођење Срба. Они су били малобројни и још нису били организовани у Либералну странку. У свом деловању повезали су се са Перишићем и Гарашанином.

За крај 1858. кнез Александар Карађорђевић је био приморан, под притиском Савета и Гарашанина, да сазове Народну скупштину. Мањи број представника на Скупштини били су посланици према свом положају, а већина је била изабрана. Скупштина није могла доносити законе него само давати саветодавна мишљења. На Народној скупштини присталице Обреновића биле су бројније. Перишић и Гарашанин су им се придружили. Председник Скупштине био је трговац Миша Анастасијевић. Скупштина је донела предлог закона о Народној скупштини. По предлогу закона Скупштина би се састајала сваке године а представници у Скупштини би били бирали.¹ Либерални представници (Јеврем Грујић) су предлагали увођење и слободе штампе, али такав закон није донет.

У децембру 1858. Народна скупштина затражила је од кнеза Александра да поднесе оставку. Он се привремено склонио код османлијског паше у Калемегданску тврђаву, а затим је напустио напустио

1 Према истом предложено је да се Скупштини додели право доношења закона о државном буџету, а предлог буџета требао је да прихвата Савет као врховно законодавно тело.

Србију.¹ Скупштина је позвала Милоша Обреновића да поново постане кнез. Ту одлуку о кнезу потврдила је Османлијска влада.²

Савет је почетком 1859. изменио предлог закона о Народној скупштини. Скупштина је према Закону о Народној скупштини постала стална установа, али саветодавна. После повратка Милоша Обреновића на положај кнеза у јануару 1859. године, наставила се његова самовоља. Престао је да важи Турски устав из 1838. Милош је министре и Савет именовано својевољно. Одлучио је да се освети својим противницима, а судије су морале да суде у страху од кнеза. Тома Вучић Перишић је био ухапшен и умро је у затвору, а Илија Гарашанин је морао да оде из Кнежевине Србије.

Кнез је такође био сумњичав према либералима. Да би спречио њихов избор у Народну скупштину 1859. године, забранио је да се у Скупштину бирају државни чиновници. Убрзо се кнезу Милошу учинило да су конзервативци стекли превише утицаја и променио је понашање. Отпустио је уредника Српских новина, а за уредника Српских новина, службеног гласника владе, поставио је либерала Владимира Јовановића. Пред смрт, у пролеће 1860. кнез Милош још једном је променио своје понашање и почео да отпушта либерале из службе.

Почетком 1860. године послао је захтев султановој влади да се Османлије иселе из Србије, а да се Србији допусти да сама себи донесе нови устав, али је умро у септембр 1860.

Друга владавина кнеза Михаила

Обе политичке странке у Србији надале су се да ће успети да ограниче кнежеву самовољу. Конзервативци су се надали да то могу да постигну преко Савета, а либерали преко Народне скупштине. Ипак, Михаило је владао самовољно као и његов отац, а законима које је доносио преко Народне скупштине мењао је Турски устав.

Од 1861. према Закону о народној скупштини, посланици Народне скупштине могли су бити кажњени због свог говора на скупштинским састанцима. Законом о Савету, саветници су претворени у обичне службенике које је постављао и смењивао кнез. Из састава Државног савета издвојен је 1862. Савет министара (влада) које је постављао кнез.

1 Александаров син Петар, рођен у јулу (у јуну по јулијанском календару) 1844. у Београду, већ у септембру 1858. био је послат на школовање у Женеви.

2 По Милошевој жељи, Светоандрејска скупштина је претила да ће покренути расправу о митрополиту Петру, а он је због претњи у јануару 1859. поднео оставку и напустио Србију.

Закон о војсци из 1861. увео је општу војну обавезу у Кнежевини Србији. Војни обвезници били су сви мушкарци старости од 20 до 50 година. Обавезно је било да две године активно служе у војсци, а потом су прелазили у резервни састав. По бројности то је била велика, али лоше опремљена и обучена војска сељака.¹ Претходна стајаћа војска (око 3.500 људи) није одговарала намери да се припреми ослободилачки рат против Османлија.

Главни кнежеви противници у земљи били су либерали. То су били, према тадашњем схватању, „слободоумни” (либерални) истомишљеници без писаног програма. Тражили су уставом уређену кнежевину, одговорност министара пред Народном скупштином, независност судова и слободу штампе. Истакнути либерал Владимир Јовановић је због немогућности да делује против кнежеве самовоље напустио Србију. Отишао је у западну Европу, а затим у Угарску. Против самовоље кнеза Михаила борила се и Уједињена омладина српска. Она је покушала да своју другу скупштину одржи у августу 1867. у Београду, али када је изабрала либерала Јеврема Грујића за председника била је растерана од полиције.

Кнез Михаило је одлучио да владу састави из круга уставобранитеља у коме су били Гарашанин и Јован Мариновић.² Крајем 1861. за председника савета министара (влaде) поставио је Илију Гарашанина (1861-1867). Спољне послове је такође предао Гарашанину. У спољној политици Гарашанин и кнез Михаило су настојали да савезом балканских држава и националним устанцима против султана створе заједничку државу Јужних Словена.³

Гарашанин је обновио захтев за исељавање Османлија из Кнежевине Србије. Тај захтев и Закон о војсци погоршали су односе са Истанбулом. У исто време трајао је и Омер-пашин напад на Црну Гору. У таквим приликама 15.6.1862. османлијски војници су у Београду убили једног српског дечака. Два дана после тога Османлије су са Калемегдана бомбардовале Београд. Српска влада је тај сукоб искористила да понови захтев за исељавање Османлија. Исте 1862. године, гарантне силе одређене после Кримског рата, сазвале су конференцију у Истанбулу да се мирно реши сукоб у Кнежевини Србији. На њој је донета одлука да османлијска војска напусти тврђаве Ужице и Соко, а да османлијско цивилно становништво напусти Кнежевину Србију.

Кнежеви Михаило и Никола имали су слично мишљење о Османлијама потреби одбацивања султанове врховне власти. Зато

1 Војници су плаћали униформе, а они који су били у коњици доводили су своје коње. Оружје које је користила српска војска било је застарело.

2 Од њих је касније настала Напредна странка, тзв. младоконзервативна.

3 Једна од две могућности које је Гарашанин раније предвидео у *Начертанију*.

су Србија и Црна Гора потписале војни савез у октобру 1866.

У време грчког устанка на Криту 1866. српски представник је затражио од турске владе да се турска војска повуче из преосталих тврђава у Србији. Тај захтев су подржали руски и аустријски амбасадор у Истанбулу. После преговора и посете кнеза Михаила султану, османлијска војска је у априлу и мају 1867. напустила тврђаве у Шапцу, Смедереву, Кладову а на крају и у Београду. Формално су градови „предати на чување” кнезу Михаилу. Османлијска застава је и даље требало да буде истакнута на Београдској тврђави, поред српске. У стварности, Србија је постала независна.

Преговори о стварању државе Јужних Словена вођени су и између И. Гарашанина и кнеза Михаила Обреновића са једне и хрватских представника око бискупа Јосипа Ј. Штросмајера са друге стране 1866. и 1867.¹ У априлу 1867. српска влада је преговарала са дружином бугарских емиграната (Добродетелна дружина) о стварању заједничке државе Срба и Бугара у којој би владар био кнез Михаило.

Супротност политици стварања савеза свих Јужних Словена за ослобођење представљају преговори из августа 1867. Михаила Обреновића са Ђулом Андрашијем председником угарске владе. Преговарало се о заједничком деловању Србије и Угарске у циљу ослобођења од Османлија.

Србија је после дужих преговора и са Грчком потписала споразум у августу 1867. године, који је предвидео да се уколико Турци нападну Грчку или Србију, обе државе заједнички боре.²

Године 1866. донет је Закон о општинама. Према њему, општине су добиле незнатну самосталност, али и строги надзор државних власти. Ова мера самовоље кнеза Михаила је такође стварала незадовољнике у земљи.

Крајем 1867. кнез је отпустио Гарашанина са места председника владе. То место је прво поверио либералу Јовану Ристићу (1831-1899), а затим Николи Христићу.

10.6.1868. док је био у шетњи на Кошутњаку, кнез Михаило Обреновић је убијен од браће Радовановића. Више особа које су учествовале у атентату је ухапшено и осуђено на смрт.

За припремање убиства осумњичени су и Александар и Персида Карађорђевић. Њена браћа су осуђена. Кнез Александар (који је живео у Будимпешти) је осуђен у одсуству, а имовина Карађорђе-

1 Према тим договорима држава је требала бити створена ослобођењем од Турака и Хабзбурговаца. Вера не би утицала на државне послове, а кнез је требао бити Михаило.

2 Један споразум са Румунијом из 1868. предвидео је само потребу повећања међусобне трговине.

вића у Србији је одузета. Михаило није оставио законитог наследника. У време избеглиштва Михаило се оженио Јулијом Хуњади, али из тог брака није било деце.

Почетак владавине Николе Петровића

Кнеза Данила наследио је 1860. синовац, син војводе Мирка, Никола Петровић (октобар 1841 – март 1921). У источној Херцеговини је 1861. почела трећа побуна под вођством Луке Вукаловића. Османлије су од Црногораца затражиле да прекину све везе са побуњеницима. Када је тај захтев одбачен, Латас је повео нови поход на Црну Гору. Малобројнија црногорска војска једва је бранила Цетиње крајем августа 1862. Захтев Русије да се напад прекине спасао Црногорце потпуног пораза. Према мировном споразуму, врховни заповедник црногорске војске војвода Мирко Петровић, отац и саветник кнеза Николе, морао је да напусти Црну Гору.

Црна Гора је склопила савез са Србијом 1866. године, али се он распао већ после смрти кнеза Михаила.

Устав из 1869. и почетак владавине Милана Обреновића

После убиства кнеза Михаила, министар војни Миливоје Петровић Блазнавац је саопштио министрима на седници владе да ће за кнеза бити изабран унук Јеврема Обреновића Милан Обреновић (август 1854 – фебруар 1901). Блазнавац је успео да војска јавно „извиче“ за кнеза Милана Обреновића, а Народна скупштина је потврдила тај „избор“ почетком јула 1868. Она је изабрала и намесништво да управља у име малолетног кнеза. У намесништву су били Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Блазнавац и Ристић (1831-1899) онемогућили су утицај Гарашанина и конзервативаца и одлучили да Србију воде путем „умерене“ либерализације.

Управо „умереност“ је била једна од основних речи водилца за либерале. Од 1868. до 1873. либерали су владали Кнежевином Србијом. Њихов вођа Јован Ристић је као организацију за либералну заједницу користио државне органе (чиновништво и полицију). Исто важи и касније за период 1875-1880.

Јула 1869. донет је нови устав. Србија је постала уставна монархија са наследном династијом Обреновић и Народном скупштином као народним представништвом. Кнез, као поглавар државе, је

проглашен за „неприкосновеног и неодговорног”. Народна скупштина је бира на три године, а састајала се сваке године. Постала је стално и законодавно тело у Србији. Посланици бирани у Скупштину морали су бити старији од 30 година. Кнез је постављао на свака три изабрана посланика по једног по својој вољи. Право да бирају имали су сви пунолетни мушкарци који су плаћали порез, осим чиновника и адвоката. Скупштину је отварао и распуштао кнез. Она је гласала о законима, а они су постајали важећи када их прогласи кнез. Кнез је одређен као врховни заповедник војске, а постављао је и све државне службенике. Извршна власт („министарски савет”) састојала се од министара које је именовао кнез, а који су одговарали и њему и Скупштини. Уведена је општа војна и пореска обавеза у Кнежевину. Устав је предвиђао независност судова. Гарантована је слобода вероисповести, говора, штампе и удруживања. Устав је одредио да „књаз србски мора бити православне источне вере” а као владајућа вера је одређена „источно-православна”, друге „признате” вере могле су се слободно исповедати.¹

Устав из 1869. године, поред његових недостатака, био је напредак у претварању Србије у уставну монархију и коначно је укинуо Турски устав из 1838. Тако је Србија једнострано онемогућила Османлијски султанат да се меша у њене унутрашње послове.

Либералска већина у Народној скупштини подржавала је намесништво. Окупљајући се око Јована Ристића стварала је основу за Либералну странку. У спољној политици либерали су главни ослонац тражили у Русији.

Појава социјалистичких и радикалних идеја у Србији

Поред либералних идеја из Европе, у Србију су са младићима школованим у иностранству стигле и социјалистичке идеје. Њихов вођа био је Светозар Марковић (1846-1875). Он је покушао да рашири социјалистичке идеје у Србији од 1870. и издавао је листове „Радник” и „Јавност”. Помагао је занатлијама да створе своје задруге („дружине”). Главно дело у коме је Марковић објаснио своје идеје је „Србија на истоку” из 1872. Тврдио је да постојећу својину великих патријархалних породица треба претворити у заједничку (општу или комунистичку) својину. Повезивао је социјалистичке идеје са месним самоуправама у Србији.²

1 Поред Ј. Ристића и М. П. Блазнавца, значајан за доношење устава је био и министар полиције Радивоје Милојковић.

2 Социјалисти су тражили да се цркви одузме имовина и њена улога у друштву. По њима, вера је могла бити само приватна ствар и није могла имати јавну

Средином фебруара 1875. у Крагујевцу је дошло и до првих радничких протеста у Србији, тзв. „црвено барјаче”. Европске владе, па и српске, од неуспеле социјалистичке револуције у Паризу (1871), сматрале су социјализам озбиљном претњом.

У почетку је близак социјалистичким идејама био и Марковић познаник са студија у Швајцарској Никола Пашић (Зајечар, децембра 1845). Обојица су у Цириху били чланови тамошњег огранка Прве интернационале. По повратку у Србију су се залагали за непосредну везу са народом. После смрти Марковића, почетком 1875. Пашић је постао вођа друштва које се окупљао око Марковића. Тада је одлучио да се професионално бави политиком. Тражио је већу самоуправу локалних заједница, општина и срезова, и веће учешће сељака у политици. Тражио је и да се напусти полицијски начин владавине државом.

Србија у време стварања Бугарске егзархије и пред Велику источну кризу

Поред Срба, и словенско становништво Бугарске и Македоније тражило је од Васељенске патријаршије и султана да добије, поред свештеника, епископе који говоре истим језиком, уместо Грка.¹ Захтеве Бугара подржавали су и московски патријарх и руски дипломатски представници у Истанбулу.

Султан и турска влада су одлучили да створе Бугарску егзархију. Када је постало извесно да ће бити задовољени захтеви Бугара за издвајање из Васељенске патријаршије, српска влада је изјавила да ће Срби остати у заједници са Васељенском патријаршијом. Ферман о стварању Бугарске егзархије издат је 1870. године, а 1872. изабран бугарски егзарх. Васељенска патријаршија је Бугарску егзархију прогласила расколничком. Српски митрополит Михаило је подржао изјаве да је стварање Бугарске егзархије неканонски поступак.

Милан Обреновић је имао непопустљиве непријатеље који су покушавали да га убију а међу њима нарочито је познат онај који се догодио у јесен 1871. у Смедереву. Када је кнез Милан ушао у нужник пропао је кроз под који је намерно био ослабљен. Кнез је

улогу у друштву.

1 Борба за постављање словенских епископа, током XIX века на Балканском полуострву, водила је верском осамостаљењу бугарских области. Од средине XIX века у Истанбулу је постојала бугарска заједница од неколико десетина хиљада становника. Они су од 1848. имали своју цркву, а од 1859. издавао се лист *Булгарија*. У њему је захтевана аутокефална бугарска православна црква.

имао пиштољ па је пуцњима у ваздух дозвоа помоћ која га је нашла у јами гована док се давио и извадила.

У августу 1872. млади кнез Милан Обреновић је са осамнаест година преузео власт од намесништва.¹ Приликом проглашења кнежевог пунолетства изведена је и будућа химна Боже правде.²

За владу Јована Ристића (1872-1873) главни циљ у спољној политици било је окупљање Срба око Кнежевине Србије и стварање јединствене српске државе. Поред Истанбула (Османлијског султана), Ристић је као препреку и непријатеља за јединство Срба видео и Беч (Аустроугарску). Зато је дошло до приближавања Ристићеве владе Москви (Русији).

Кнез је покушао да потисне Ристића и либералну већину у Народној скупштини. У октобру 1873. он је сменио Ристићеву владу, али су либерали убрзо победили на изборима за Народну скупштину 1874. и 1875. У пролеће 1874. кнез Милан је у Истанбулу покушао да добије Мали Зворник и село Сакар (у складу са разграничењем из 1833), али султан није пристао да их уступи Кнежевини Србији.

САВРЕМЕНА СТАНДАРДНА
ЋИРИЛИЦА И ЛАТИНИЦА
ПО АЗБУЧНОМ РЕДУ

А а А а	А а А а	Н н Н н	N n N n
Б б Б б	В в В в	Њ њ Њ њ	Nj nj Nj nj
В в В в	V v V v	О о О о	O o O o
Г г Г г	G g G g	П п П п	P p P p
Д д Д д	D d D d	Р р Р р	R r R r
Ђ ђ Ђ ђ	Đ đ Đ đ	С с С с	S s S s
Е е Е е	Е е Е е	Т т Т т	T t T t
Ж ж Ж ж	Ž ž Ž ž	Ћ ћ Ћ ћ	Ć ć Ć ć
З з З з	Z z Z z	У у У у	U u U u
И и И и	I i I i	Ф ф Ф ф	F f F f
Ј ј Ј ј	J j J j	Х х Х х	H h H h
К к К к	K k K k	Ц ц Ц ц	C c C c
Л л Л л	L l L l	Ч ч Ч ч	Č č Č č
Љ љ Љ љ	Lj lj Lj lj	Ѣ ѣ Ѣ ѣ	Dž dž Dž dž
М м М м	M m M m	Ш ш Ш ш	Š š Š š

1 Намесништво је водило сличну спољну политику као Гарашанин и конзервативци, а М. П. Блазнавац, који је био проаустријски окренут, убрзо је умро по развластењу Намесништва.

2 Пре тога она је извођена уз позоришну представу Маркова сабља, као пратећа.

5. Срби у Хабзбуршкој монархији од средине XIX века до 1875.

Бечки књижевни договор и обнова уставног поретка у Хабзбуршкој монархији

Културни и народни препороди код Срба и Хрвата ишли су један поред другог, али стварног спајања није било.¹ Српска и хрватска народна свест биле су сувише снажне да би нестале или се стопиле. У Вуковом раду на увођењу народног као књижевног језика морао се именовати језик којим говоре Срби и Хрвати. У првим деценијама XIX века познатији лингвисти (Павле Шафарик, Јозеф Добровски...) који су се бавили језиком Јужних Словена тврдила је да је штокавски језик Срба, то јест Славосрба. Само су чакавски и кајкавски говор по њима спадали у језик Хрвата.

Бечким договором из 1850. дато је другачије објашњење. Средином XIX века власти из Беча и Хрвати настојали су да се јасније одреди „народни језик” који су Хрвати тражили да се уведе као службени. „Народни језик” који су локалне управе имале право да користе на територији у Хрватској, Славонији и Далмацији је именован као: хрватско-славонски, илирски, хрватски, српскоилирски, српски и сл. Зато је одржан састанак у Бечу у марту 1850. Вука Караџића и Ђуре Даничића са хрватским представницима међу којима су познатији били Иван Мажуранић, Иван С. Кукуљевић и Димитрије Деметар. На њему је настао „Бечки књижевни договор”.

Суштина тог договора је мишљење да Срби и Хрвати имају заједнички језик. Договор је прогласио да је штокавско подручје подручје заједничког језика Срба и Хрвата. Тај заједнички језик је за Хрвате био штокавски дијалект (изговор) њиховог језика.² Бечким

1 Вук и национални препородитељи код Срба били су уверени на основу бројности Срба, њихових већих државних и културних традиција, да Срби треба да буду језгро које ће водити и обједињавати, а да Хрвати треба да их прате у томе. Супротно од тога, од Гаја преко Штросмајера, хрватски препородитељи су веровали да Хрвати треба да буду језгро обједињавања, а да Срби треба да их следе.

2 Срби до штокавски нису сматрали посебним дијалектом јер су друга два дијалекта, чакавски и кајкавски дијалекти хрватског језика. У српском језику је пре

договором препоручена је употреба штокавске ијекавице, Вуковог правописа, латинице и Вукове ћирилице.

За његов рад Вука Караџића је одликовао цар Аустрије Франц Јозефа I. Латиница је данашњи облик добила крајем XIX века када је у правопису хрватског језика Ивана Броза прихваћен један знак *đ* за слово *ђ* како је предложио Ђ. Даничић.¹

После тога, пораз у рату у Италији од Пијемонта натерао је владаре Аустрије да чине уступке незадовољнима у Хабзбуршкој монархији, првенствено Мађарима. Зато је отпуштен Александар Бах у августу 1859. и почело се попуштати у германизацији. Октобра 1860. донета је тзв. Октобарска диплома. Њоме се апсолутистичка владавина требала претворити у уставну. Наређено је да се обнове сабори земаља и покрајина, а у Хрватској је 1861. Сабор прогласио као службени „хрватски језик”. Фебруарским патентом 1861. наглашена је превласт наследних земаља у Хабзбуршкој монархији. Споразум Хабзбурговаца и мађарских представника о обнови уставног стања није постигнут. У Бечу је, од посланстава земаљских сабора, обновљен средишњи парламент Хабзбуршке монархије (Рајхсрат).

Избори нису били непосредни него посредни. Становништво је било подељено у четири целине (богати земљопоседници, богато грађанство, интелектуалне професије и богати сељаци). Свака од те четри целине је бирала своје представнике у жупанијску скупштину. Жупанијске скупштине су бирале представнике у земаљски сабор, а из њега су бирани представници у Рајхсрат. Обично сељаштво и сиромашно грађанство није учествовало у изборима.

Допуна 6

Вук Стефановић Караџић

Реформа српског књижевног језика неодвојиво је повезана са именом Вук Стефановић Караџић. Пре његовог деловања јасан пут показали су му Доситеј Обрадовић и Сава Мркаљ. Неколико година пре Вука, године 1810. Саво Мркаљ је предложио избацавање „дебелог јер” (њ), као и да се за сваки глас српског језика пише само један знак, а остали знаци за исти глас да се избаце из правописа. Тражио је да се напусти употреба црквенословенског који српски народ не разуме.

тога постојала подела на екавски, ијекавски и икавски дијалект.

1 Даничићев предлог да се и двоструки знаци за *љ*, *њ* и *џ* (*lj*, *nj*, *dž*) у латиници упросте није био прихваћен.

Вук је рођен у новембру 1787. у Тршићу код Лознице. Рано је научио да пише. Школовао се у Лозници и манастиру Трноши (1795-96). На почетку Првог српског устанка, као ретка писмена особа, постао је писар харамбаше Ђорђа Чурчије. После тога школовао се и у Сремским Карловцима (1805-07), а 1807. постао је писар војводе Јакова Ненадовића, а затим и Совета. Када се разболео покушао је да се лечи у Тршићу, Новом Саду и Бечу (1809-10). После је имао савијену ногу у колену и носио штулу.

Пред крај устанка (1811-13) Вук је био управник царинарнице у Неготину. После пораза устаника, као избеглица је прешао у Аустрију и крајем октобра 1813. стигао у Беч. Беч је био значајно средиште и српске грађанске културе. У њему је Димитрије Давидовић штампао *Новине сербске*. За те новине је почео да пише и Вук. Ту се Вук упознао са Савом Мркаљем и Јернејом Копитарем. Словенац Копитар је писао на немачком и био аустријски цензор за издавање словенских књига. Изгледа да је пре него се сусрео са Вуком тражио некога ко ће изменити српски књижевни језик. Он је Вука наговорио да сакупља народну усмену традицију и пише речник као начин да се оснажи промена правописа.

Користећи Мразовићеву Словенску граматику, Вук је саставио једну своју 1814. То је *Писменица српског језика, по говору простог народа написана*. Истовремено је објавио *Малу простонародну славено-сербску пјесмарицу*. Охрабрење за Вука је било то што су народне песме Срба добиле похвале из страних књижевних кругова (Јохан В. Гете, Јакоб Грим). Док је уз помоћ Копитара писао речник, Караџић је одлучио да доследно спроведе Аделунгово правило „пиши као што говориш“ и примени српско писмо. Из тада употребљаваног писма избацио је петнаестак знакова (јат, дебло јер и др). Два знака (ћ, џ) који су понегде писани увео је као сталне, а додао је три нова знака (њ, љ, њ). Знак за ј у ћирилицу је преузео из латинице, или руског брзописа у коме се такође користио исти знак (са две тачке изнад). Створио је писмо са 30 знакова. Избацивање из употребе старог знака „јат“ је нагласило разлику у писаним текстовима између екавског и ијекавског изговора у новоштокавском. Павле Ивић истиче да је то трајно онемогућило „да се устали јединствен графички лик за српски књижевни језик, без обзира на постојање двају различитих изговора“.

Вук се почетком 1818. у католичкој цркви у Бечу венчао са Аном Краус, а кум је био Копитар. Изгледа да је тада прихватио унијатство. Исте, 1818. објавио је *Српски рјечник*. Речник је имао око 26.000 речи објашњених на немачком и латинском. Вук је избегавао да уноси речи које су користили грађанство и образовани Срби ако се оне не појављују и у говору „простог народа“.

Истовремено је Вук објавио друго, поправљено издање своје граматике српског језика.

Русију је посетио 1819. а Петроградско друштво пријатеља руске књижевности изабрало га је за дописног члана. Вратио се у Беч и одатле је средином 1820. отишао у Кнежевину Србију. У њој је остао годину дана. Вуков рад на промени језика и подршка Копитара, аустрофила и католика, створили су сумње код Срба. Представници Српске православне цркве нису желели да се напушта старији књижевни језик и „једнојезичје“ са Русима. Неки су говорили да је то део настојања Беча и Католичке цркве да се Срби одвоје од Русије. Такође су говорили да је језик простог народа сиромашан, без речи за изражавање научних идеја и да народ многе речи неправилно изговара. Чувени противници Вукове реформе били су митрополит С. Стратимировић и књижевник Јован Хаџић, један од оснивача Матице српске.

За мање од једне деценије после издавања *Рјечника*, Вук је поред подршке из Беча добио и подршку Русије. Од Руске царске академије је добио одликовање за *Рјечник*, а 1926. и руску пензију у вредности стотину дуката годишње. Пензију Кнежевине Србије је добио 1835. Зарађивао је од књижевног рада, али и од препродаје „србуља“ (стarih српских рукописних и штампаних књига које је налазио у манастирима).

У Србији је радио 1829. у Законодавној комисији, а неко време је (1830-31) био председник суда (магистрата) у Београду. Препреку да се Вукова промена књижевног језика брже прихвати направило је и Вуково писмо Милошу из 1832. У писму је осудио Милошев начин владавине, за разлику од ранијег дела (из 1828) у коме је Милош хваљен као праведан, mudar и храбар народни вођа. Крајем 1832. у Кнежевини Србији је забрањена употреба Вукове азбуке.

У другој половини 1834. и 1835. боравио је у Дубровнику и код владике Петра II Петровића на Цетињу.

За Вукову реформу важна је 1847. Тада је у Бечу штампан Вуков превод *Новог завјета* на српски језик. Вуков сарадник Ђуро Даничић је изјавио да је због значаја *Новог завета* у животу хришћанских Срба то круна Вуковог књижевног рада. Ђ. Даничић, рођен у Новом Саду као Поповић, 1847. објавио је *Рат за српски језик и правопис*, као подршку Вуку. Други Вуков познаник, Бранко Радичевић, на народном језику и Вуковим правописом објавио је своје песме. Често се истиче да је 1847. на српском народном језику објављен и *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша и да је и то допринело победи Вукове реформе. Бечка академија наука изабрала је 1848. Вука за дописног члана, 1850.

исто је учинила Берлинска академија наука, а 1851. и Петроградска академија наука.

Вук је оставио и значајне текстове за изучавање прошлости. Ту спадају: *Милош Обреновић, књаз Србији или Грађа за српску историју нашег времена* (1828), *Прва година српског војевања на дахије* (1828), *Друга година српских војевања на дахије* (1834), *Житје ајдук Вељка Петровића, Правитељствујушчи совјет Србски из времена Карађорђевића или отимање ондашњијех великаша око власти* (1860) и др. Сведочанства о борби Срба за ослобођење дао је Леополду Ранкеу, кога је упознао 1827. и који је по томе написао дело *Српска револуција* (1829).

Вуков текст *Срби сви и свуда* (1847) понавља тада преовлађујућу мисао да су сви штокавци Срби, али су различитих вероисповести (православци, муслимани и католици). Он пише да су сви они Срби, иако се понекад према територијама на којим живе називају Банаћанима, Црногорцима, Далматинцима и сл. Хрватима је сматрао само чакавце и кајковце. Та замисао „свесрпства“ није била прихватљива верски подељеном и нетрпељивом становништву. Вук је неколико година пред смрт у тексту *Срби и Хрвати* (1861) писао да је прихватљиво да се католици штоковци изјасне као Хрвати, а православци као Срби. Очито се мисао о томе ко су Срби се мењала код једног човека.

Друго издање *Српског рјечника* (1852), у чијем састављању је Вуку помагао Ђ. Даничић, било је потпуније и имало је око 47.000 речи. Према неким проценама, српски језик данас има око 150.000 речи. Вуков народни језик имао је много страних речи. У његовим речницима око десетине речи чине турцизми. Последње Вуково издање *Српских народних пјесама* (1862) садржало је преко хиљаду песама. Сакупио је и издао *Српске народне приповетке* и *Српске народне пословице*.

Умро је у јануару 1864. у Бечу.

Укидање Српског војводства и Благовештански сабор

Када су видели да је револуционарно расположење прошло, Хабзбурговци су крајем децембра 1851. укинули устав из марта 1849. и обновили отворени апсолутизам. Апсолутизам се ослањао на стално полицијско надгледање становништва. Земљом се владало преко чиновника, доушника, жандармерије и војске. Према министру унутрашњих дела Александру Баху, тај полицијски начин владавине назван је Бахов апсолутизам. Од почетка педесетих година укинута је слобода штампе, а 1851. забрањено је уношење и новина које су штампане у Кнежевини Србији. Немачки се уводио у

средње школе и све државне установе као службени језик. Та германизација стварала је незадовољство код осталих народа.

Од 1849. више од деценије постојала је Српска Војводина и Тамишки Банат, али са немачким језиком као службеним и Немцима на најважнијим местима. Према попису из 1851. у Војводству је било више од 400.000 Румуна, 335.000 Немаца, а 321.000 Срба била је трећи народ по бројности. Пораз у рату 1859. против Пијемонта и Француске присилио је Хабзбурговце на попуштање пред мађарским захтевима. У Војводини је укинута обавезност немачког језика у гимназијама 1859. а 1860. сви народи на подручју Војводине добили су право да користе своје језике. Слабљење средишње власти намеравао је да искористи и Јосиф Рајачић. Он је владару поднео више верских и националних захтева.

Бечки двор је осећао већи страх од незадовољства Мађара и одлучио је да њима чини веће уступке. У децембру 1860. објављено је укидање Војводства Србије и Тамишког Баната. Највећи део те територије припојен је Угарској, а сремски срезови Рума и Илок припојени су Хрватској.

Срби на подручју Војводине били су разочарани политиком владара из Беча а неки су то јавно показали, као Светозар Милетић (1826-1901) писањем у новосадском *Српском дневнику*.¹ Део српских представника одлучио се да одбаци сарадњу са Бечом и помислио да ће сарадњом са Мађарима, у борби против апсолутизма из Беча, створити нову Војводину, која ће више одговарати интересима Срба.

После царевог одобрења, у Сремским Карловцима је од 2. до 20.4.1861. одржан Благовештански сабор. Присуствовали су патријарх Рајачић, три епископа, 25 свештеника и калуђера и 75 грађана и племића.² Главни захтев сабора био је да се обнови Српска Војводина у којој би били Срем, Бачка, Банат и Војна граница. Тражено је да она има обласну скупштину, војводу, српски језик као службени, посебну политичку управу и судство. Цар није помислио да испуни захтеве Срба.

Приликом избора наследника Ј. Рајачића румунски представници су одбили 1864. да учествују у раду црквено-народног сабора. Карловачки митрополит и синод морали су да признају право Руму-

1 Углед Светозара Милетића је порастао и он је 1861. и 1867. биран за градоначелника Новог Сада, а 1868. насилно је смењен са тог положаја по наредби угарске владе.

2 Милетић и друге присталице сарадње са Мађарима остали су у мањини. Шездесетих година XIX века на црквено-народним саборима дошло је до отворених сукоба представника либералног грађанства са представницима цркве око тога ко боље брани интересе Срба и ко треба да има вођство у народу и раду црквено-народних сабора и аутономије.

нима православцима у Банату да имају своју православну цркву. Угарски сабор је 1868. донео закон о стварању самосталне православне цркве за Румуне. После поделе храмова и имовине, Српски црквено-народни и Румунски црквено-народни сабор су прихватили поделу 1871.

Срби у Војводини од Благовештанског сабора до Закона о националностима

На предлог удружења српских студената Зора из Беча, у Новом Саду је створена Уједињена омладина српска у августу 1866. Она је створена као савез студентских, ђачких и певачких друштава са подручја Аустрије и Кнежевине Србије. Уједињена омладина српска јавно се бавила просветним радом и културним повезивањем Срба, а подржавала је слободу јавног говора и штампе. Тајно је радила на припреми устанка против Османлија. Од оснивања је била блиска либералима и главни говорник на оснивачкој скупштини био је либерал Владимир Јовановић.

После IV скупштине одржане у Вршцу, угарске власти су наредиле распуштање Уједињене омладине српске. Изговор за тај поступак било је одбијање Омладине да се из удружења искључе особе које нису из Угарске. Тако је њен рад престао 1871.

Пораз Аустрије код Садове 1866. у сукобу са Пруском и избацивање поражене из савеза немачких држава, приморали су цара Аустрије Франца Јозефа I да нађе начин да се његова власт потпуније призна у Краљевини Угарској. Зато је договорена Аустроугарска нагодба 1867. Њоме је преуређена држава добила име Аустроугарска. Чиниле су је две чланице, а свака од њих је имала своју територију, владу, скупштину и своје законе. Владар је остао заједнички за Аустроугарску. Он је у Аустрији имао титулу цара, а у Угарској краља. Држава је имала три заједничка министарства (војске, финансија и спољних дела) и парламент састављен од две делегације држава чланица. Немци (Аустријанци) су задржали превласт у аустријском делу Хабзбуршке монархије, а Мађари у Краљевини Угарској. Од области Јужних Словена, Аустрији су припале Словенија и Далмација, а Угарској су припале Војводина, Славонија и Хрватска. После 19 година чекања, Франц Јозеф I је био крунисан у Будиму за краља Угарске, а круну је примио од председника угарске владе Ђуле Андрашија.

После 1867. године у Угарској је почео период либералног парламентаризма. Међу Србима у Угарској, конзервативни полити-

чари (Ђорђе Стратимировић) прво су били против Аустро-угарске нагодбе. Убрзо су је почели прихватати и више се повезивати са Мађарима.

Либерали политичари Владимир Јовановић и Светозар Милетић почели су издавати лист *Застава* у Пешти 1866. Следеће 1867. издавање листа је пренето у Нови Сад. Неко време *Застава* је била лист са највећим утицајем на Србе у Угарској. Око Светозара Милетића и *Заставе* у Новом Саду окупило се либерално грађанство које је тражило даљу федерализацију Аустроугарске и давање аутономија свим народностима. Милетић је у то време (1865-1868) био први пут посланик у Угарском парламенту.

Срби у Војводини од Закона о националностима до укидања Војне границе

Да би се уредило национално питање у Угарској, Угарски парламент је 1868. донео Закон о националностима. Сви становници Угарске су у политичком смислу проглашени за део јединствене угарске нације. Немађари су добили право да употребљавају свој језик у управи, школама, нижим судовима и да стварају културне установе и национална удружења.

Србима је Закон о националностима потврдио право на црквено-школску аутономију. То су биле углавном основне школе. Срби у Угарској су имали само неколико средњих школа. Представници државне власти су кршили законом дата права и тако ометали и Србе да их користе. Законом о школству (1868) предвиђено је да деца од 6. до 12. године морају ићи у школу. Општине су добиле обавезу да оснују општинске школе о свом трошку, ако није било конфесионалне школе. То је утицало да почне да се школује већина мушке деце и велики број девојчица.

Насупрот мађарским политичким представницима који су „нацију” поистовећивали са државом, Срби су нацију замишљали као заједницу људи који говоре истим језиком и имају исте обичаје. После укидања Српске Војводине и Аустро-угарске нагодбе, српско либерално грађанство у Војводини створило је своју политичку организацију Српску народну слободоумну странку. Она је основана јануара 1869. у Великом Бечкереку (данашњи Зрењанин). Вођа Српске народне слободоумне странке био је Светозар Милетић. Он је створио и први програм Српске народне слободоумне странке. Незадовољство угарских власти посебно је изазвала тачка програма која каже да ће се слободоумна странка залагати за ослобођење

хришћана у Османлијском султанату, јер је то у интересу уједињења Срба. Српска народна слободоумна странка је тражила равноправност свих народа у Угарској, а угарска влада је Милетића гонила, судила му и затварала га.

То се догодило и када је оптужио у „Застави“ хрватског бана Рауха, који је у Срему 1869. забранио званичну употребу ћирилице, да покушава да створи сукоб међу Србима и Хрватима. Због тога је Милетићу 1870. одузет посланички мандат. Осуђен је на годину дана затвора и новчану казну. Његова странка је била ометана у раду. Због избора допуштено је да се у априлу 1872. одржи Други конгрес Српске народне слободоумне странке. Ипак, није допуштено да конгресу присуствују делегати из Војне крајине. Милетић је поново био изабран као посланик у Угарски парламент.

Већ је Аустро-угарска нагодба предвидела припајање дела Војне границе Угарској. После тога, 1868. у Аустроугарској је проглашено увођење опште војне обавезе уместо професионалних војника. Командни језик у војсци је био немачки. Већину официра, око три четвртине, чинили су Немци.

Поред заједничке војске постојале су и покрајинске војске у Аустрији, Угарској и Хрватској. У њима су се користили покрајински језици. Године 1873. изгласан је Закон о увођењу грађанске управе на подручју бивше Војне границе. После укидања Војне границе на која је била на југу Војводине у Угарски парламент су 1874. ушли песник Лаза Костић и Михаило Полит Десанчић.

Хрватска и Срби од средине XIX века до 1875.

Јосип Јелачић је био бан Хрватске и Славоније до своје смрти 1859. После неуспеха уједињења тзв. Троједне краљевине, у револуцији 1848-49. настављено је обликовање Хрвата као народа који окупља скоро све католике српскохрватског говорног подручја. Илирско име из времена Људевита Гаја је потпуно напуштено. Код хрватских националних замисли и вођа постојала је жеља да се име Хрвата прошири, а не да се утопи у српско или неко ново. У периоду од 1861. до 1865. Хрватском је управљала Хрватска дворска канцеларија и канцелар Иван Мажуранић (1814-1890). Упркос томе што је био потписник Бечког књижевног договора, Мажуранић је препоручио употребу Гајевог правописа из 1836. године, а не Вуковог. Он је наредбом одредио да се језик који се употребљава зове хрватски. У то време хрватска Народна странка је тврдила да у Хрватској постоји само „хрватски политички народ“. То је један од периода у којима

је нетрпељивост према Србима отворено владала у политици Хрватске.

Споразум Аустријанаца и Мађара 1867. године и подела власти Аустро-угарском нагодбом могли су Србе и Хрвате усмерити да заједнички делују против Мађара. Присталице сарадње са Угарском у Хрватској називани су унионисти или мађарони. Они који су више наглашавали посебност Хрватске били су народњаци. Међу вођама Народне странке појавили су се Фрањо Рачки и Ј. Ј. Штросмајер. Јавно је почело приближавање Народне странке са владом у Кнежевини Србији. Последица заједничких интереса била је одлука Хрватског сабора из маја 1867. по којој је српски народ равноправан и једнак са хрватским, а за службени језик проглашен је „хрватски или српски”.

То је било и време у коме је Анте Старчевић изложио своју нетрпељиву замисао великохрватског национализма. Он је тврдио да хрватска држава треба да обухвати све Јужне Словене осим Бугара. Према њему, Словенци су „планински Хрвати”, а Срби „нечиста пасмина” неспособна да створи државу.

Невероватно звуче те изјаве у време када Срби стварно стичу самосталну кнежевину 1867. или када се захваљујући Србину Ђ. Даничићу довршава стварање књижевног језика Хрвата. Године 1866. у Загреб је дошао Ђура Даничић.¹ Даничић је постао секретар тек основане Југославенске академије. Ту је почео да уређује и издаје вишетомни *Хрватски или српски рјечник* у коме је наставио уређивање језика Срба и Хрвата као једног књижевног језика. Даничић је превео 1869. Стари завет на српски или хрватски.

Да би убрзао обнављање државних односа Хрватске и Угарске који су били прекинути од 1848. године, цар је маја 1867. распустио Хрватски сабор и за бана именован мађарона Левина Рауха. На изборима 1867. мађарони су добили већину у Сабору. То је олакшало склапање Угарско-хрватске нагодбе (1868). Према њој Хрватска са Славонијом добила је самоуправу у судским, унутрашњим, верским и школским питањима. Хрватског бана и владу именован је угарски краљ. Службени језик је остао хрватски. После Угарско-хрватске нагодбе нестала је потреба за сложним деловањем Хрвата и Срба. Већ у октобру 1869. Бан Раух је наредио да се забрани употреба ћирилице као званичног писма у Срему.

После делимичног развојницења Војне крајине (1869), на изборима 1872. народњаци су у Хрватској и Славонији поразили унионисте. Та победа је била резултат и подршке Срба, али је

¹ Као најважнији Вуков следбеник Ђ. Даничић је био присталица замисли да су Срби и Хрвати исти народ.

Народна странка после тога напустила сарадњу са Српском народном слободоумном странком.

За бана је изабран Иван Мажуранић (1873-1880). Потпуно је напуштена и изјава Сабора из 1867. да је српски народ у „Троједној краљевини” истоветан и равноправан са хрватским.¹

Године 1873. Мађари су успели да доврше градњу пруге која је од Будимпеште стигла до Ријеке. Исте године извршена је ревизија Угарско-хрватске нагодбе без значајнијих промена. Касније, хрватски народњаци су били задовољни својим положајем у Угарској. Насупрот томе све оштрије постајале су супротности према Србима и Србији. Вође Срба и Хрвата имале су супротна мишљења о томе коме треба припојити Босну и Херцеговину. Једни су мислили да је то Хрватска, а други Кнежевина Србија. Мањи број Срба (из Народне странке) је подржавао хрватске политичаре и њихове споразуме са Мађарима. Мажуранићевим законом о школству 1874. године, одређено је да је језик који се користи у комуналним и државним школама хрватски језик. Законски је било наређено да општине са православном већином морају, поред верских школа које су имали, давати средства и закомуналну школу са латиничним писмом и хрватским наставним језиком. Издржавање две школе било је велико оптерећење за сиромашне општине. Основни циљ је био да се српске верске школе претворе у комуналне. Исте 1874. некадашња Матица илирска у Загребу променила је име у Матица хрватска.

Године 1852. римски папа је одобрио да се Загребачка бискупија уздигне на ранг надбискупије. То је било осамостаљење у односу на калочког надбискупа у Угарској. Ј. Хаулик је, као надбискуп загребачки, постао надређен Јосипу Јурају Штросмајеру, који је био славонски бискуп у Ђакову после револуције 1848-49. године, и другим католичким бискупима на подручјима где су живели Хрвати. На Првом Ватиканском сабору Католичке цркве средином 1870. године, усвојена је догма по којој је папа признат као непогрешив када говори као поглавар „свих хришћана”. То је личило на проглашавање Бога (тј. богова) на Земљи.²

1 В. Ђоровић истиче да је од Мажуранићевог бановања почело видљиво потискивање Срба у Хрватској.

2 Неколико бискупа, углавном из Немачке и Швајцарске, није прихватило да човек може бити непогрешив и због тога су се одвојили и створили Старокатоличку цркву. Проглашењу такве догме се противио и Ј. Ј. Штросмајер. Он је истицао да су се папе понекад противречили један другом, а као пример је наводио да је папа Стефан VI „извео” на суд свог мртвог претходника папу Формозија. У том бесмисленом суђењу из IX века мртви папа је био осуђен, а тело бачено у реку Тибар.

Срби у Далмацији и Боки Которској од 1860. до 1875.

Када је у Аустрији нестао Бахов апсолутизам (1859), у Далмацији је створен покрајински сабор, а дошло је до веће политичке делатности странака. Основана је Народна странка која се залагала за употребу „народног” језика у Далмацији. Она је радила и на уједињењу Далмације са Хрватском и Славонијом (према замисли о Троједоја краљевини) у оквиру Угарске. Око 1860. у Далмацији је било око 430.000 становника. Словени католици су били већина, око 18%, били су православни Срби, а Италијана је било око 10%. Далматинска православна црква је била под верском јурисдикцијом карловачког митрополита до 1874. Бечке власти су одлучиле да она од 1874. буде део Буковинско-далматинске митрополије.

Малобројно италијанско и италијанизовано грађанство било је ослонац за тзв. Аутономашку странку. Шездесетих година XIX века у Далматинском сабору у Задру већину су имали аутономаше. Већ од првог сабора у Далмацији у њему је било и Срба посланика. Српски посланици нису имали неки посебан клуб, него су већином били у клубу Народне странке. Вођа Срба који су били уз Народну странку био је Стјепан Митров Љубиша (1824-1878), представник из Боке Которске. Мањи број Срба био је уз аутономаше, а њиховог вођу доктора Шпиру Петровића аутономаше су бирали за председника Сабора док су имали већину. После Аустро-угарске нагодбе из 1867. године, Далмација је припала аустријском делу двојне монархије.

Бечка влада је заборавила своје обећање да ће становници Боке Которске бити ослобођени војне обавезе и 1869. наредила спровођење регрутације на том подручју. Зато је у октобру 1869. почела побуна против аустријских власти. Побуна је захватила Грбаљ, Побор, Мајине и Брајиће. Бечка влада је одговорила слањем војске на побуњенике. Стјепан Митров Љубиша је у бечком парламенту говорио о непотребној суровости приликом гушења побуне и утицао на склапање мира. Почетком 1870. склопљен је мир. У његовом склапању била је значајна улога генерала Гаврила Родића (Србин из Вргин Моста). Договорена је амнестија учесника сукоба, као и да се Бокељи не узимају у војску.

Гаврило Родић је за награду постао намесник у Далмацији (1870-1881). Родић је наредио да се не употребљава притисак на бираче 1870. на изборима за Далматински сабор и победила је Народна странка. Њен члан, Стјепан Митров Љубиша је постао председник Сабора. Убрзо су се појавили сукоби између хрватских и српских политичара (Павлиновић – Љубиша) у Далмацији.

6. Велика источна криза (1875-1878)

Почетак устанка у Херцеговини и Босни 1875.

Почетком седамдесетих година XIX века све више хришћана из Босанског вилајета бежало је у Аустроугарску и жалило се на насиље државних службеника и полиције. Земљораднички усеви су слабо родили у Херцеговини 1874. Истовремено Закупци пореза су вршили притисак на становништво да изнуде своје и државне приходе, а „десетина” је повећавана. Сељаци су на порезе и давања одвајали скоро две трећине приноса које су добијали. Због тако високих давања, суше и изнуђивања од стране купаца пореза, сељацима су претили болести и смрт од изгладнелости. Сељаци су једини спас видели у побуни. У новембру 1874. неколико села око Невесиња одбило је да плати „десетину”. Слично стање је било и у другим деловима Херцеговине (око Стоца, Билеће, Гацка).

Франц Јозеф I је видео у немирима код суседа прилику да прошири свој утицај и власт. Почетком 1875. у власт у Бечу је одлучио да тајно помаже неред хришћана, а убеђује европску јавност и државе да Аустроугарска мора да уведе ред у Босну и Херцеговину.¹

У априлу 1875. цар Франц Јозеф I посетио је Далмацију, а у Имотском се састао са представницима католика из Босне и Херцеговине и охрабрио их. Сељачко незадовољство у Херцеговини почело се претварати у велику буну. Од краја јуна 1875. дошло је до оружаних сукоба хришћанског и муслиманског становништва. Први такав сукоб се догодио између католичког и муслиманског становништва код Метковића.

Обично се држи да су мањи сукоби прерасли у устанак борбом у области Невесиња 9.7.1875.. Пољопривредна криза у Херцеговини претворила се у оружану побуну. Ове борбе су се прошириле и на Босну средином августа 1875. Догађаји у Босанском вилајету били су почетак Велике источне кризе (1875-1878).

Одбори за помоћ устаницима стварани су у Аустроугарској, Србији и Црној Гори. Понуда из Истанбула да се смањи десетина

¹ У томе је био значајан рад Ђуле Андрашија, министар спољних послова Аустроугарске 1871-79.

више није могла да умири буну. Устанак је захватио целу Херцеговину. У североисточној Босни покушај устанка код манастира Тамне угушен је у самом почетку. Устанак се пренео и на Васојевиће (Санџак). Помоћ устаницима у Херцеговини долазила је из Црне Горе прво тајно, а затим отворено. Кнез Никола је у Херцеговину послао војводу Пека Павловића. Преко њега је Никола био стварни заповедник устаника у Херцеговини. Међу старешинама у Херцеговини истицао се и Богдан Зимоњић. Никола је и у Васојевиће послао свог војводу. Међу херцеговачке устанике дошао је и некадашњи секретар Луке Вукаловића, Мићо Љубибратић. Љубибратић је заповедао једном устаничком војском и покушао да шири идеју уједињења са Србијом, али је на том подручју остао јачи утицај присталица кнеза Николе Петровића.

У Босанској крајини устаницима се придружио Петар Петровић Пеција. Међу устаницима у Босанској крајини као вође истакли су се Остоја Корманаш и Голуб Бабић. У септембру 1875. године, приликом пребацивања оружја (из подручја Војне крајине) на Сави, погинули су Пеција и Корманаш.¹

Поред православног становништва у устанку су учествовали и католици из Херцеговине (Попово поље и Столац) које је предводио Иван Мусић, који је од кнеза Николе добио титулу војводе. Број муслимана који су се придружили устаницима био је незнатан.

Устаници су држали подручја хришћанских села. Муслиманско становништво је после почетка устанка створило добровољачке јединице за борбу против устаника, а у градовима су остале султанове војне посаде.

Устанак од краја 1875. до почетка 1878.

Око 80 устаничких представника је средином децембра 1875. одржало скупштину у Јамници (Банија). Изабрали су и својеврсну устаничку владу (Народни одбор за ослобођење у Босни). Од Петра Карађорђевића, будућег краља, и његових присталица затражили су да напусте устанак да би се избегле свађе са присталицама Обреновића.²

Веће победе устаничка војска је остварила у Херцеговини новембра 1875. и фебруара 1876. код Муратовице. После почетка сукоба 1875. у Херцеговини, у суседној Далмацији по градовима су

1 Ваза Пелагић је покушао да устанку у Босанској крајини да политички програм.

2 Крајем августа 1875. у Босанску крајину је дошао Петар Карађорђевић и са мањом четом учествовао у устанку под именом Петар Мркоњић. Петар није послушао устаничку скупштину и тек средином 1876. напустио је устанак.

створени одбори за прихватање и смештај избеглица. На територију Аустроугарске се већ прве године ратовања склонило око 200.000 избеглица из Херцеговине и Босне. Далматински намесник генерал Гаврило Родић допустио је да се устаницима даје оружје и муниција. У Кнежевину Србију и Црну Гору склонило се око 70.000 избеглица са подручја захваћеног сукобима. Преостало хришћанско становништво на подручјима сукоба бежало је из својих села у „збегове”. У Босанском вилаету муслиманско становништво са подручја које су држали устаници бежало је на подручја под надзором Османлија.

Крајем 1875. амбасадори у Истанбулу (у име Пруске, Русије и Аустроугарске) захтевали су од турске владе да се укине прикупљање пореза у побуњеним подручјима, успостави пуна слобода вероисповедања и оснују мешовити управни савети. Претње Аустроугарске и Русије су постале озбиљније 1876. У име њих је Ђ. Андраши тражио међународно надгледање провођења реформи, а султану је забрањено да ће Аустроугарска и Русија извршити напад ако не прихвати реформе. У мају 1876. дошло је до протеста становништва у Истанбулу против неспособности владе да умири устанак. Султан је морао да смени министре. Истог месеца, министри и војска збацили су са власти султана Абдулазиза. Нови султан је постао Мурат V. Он је владао до краја августа 1876. године, а онда је на сличан начин на власт доведен Абдулхамид II (1876-1909).

Улазак српских кнежевина у рат са Османлијским султанатом довео је до тога да је на неколико места у Босни у јуну и јулу 1876. проглашавано уједињење са Србијом. Пуковник Милета Деспотовић, кога је послао Милан Обреновић, постао је и „намесник” српског кнеза у Босни 1876. У Херцеговини су се устаници ујединили са војском Црне Горе и крајем јуна 1876. прогласили уједињење са њом. После усменог договора царева Русије и Аустроугарске у Рајхштату (јул 1876), Иван Мусић је тајно посетио Беч и договорио се да ради на томе да се Херцеговина припоји Аустроугарској.

У децембру 1876. и јануару 1877. у Истанбулу је одржана конференција Русије, Аустроугарске, Енглеске, Француске, Немачке, Италије и Турске. На њој је тражена аутономија за побуњена подручја. У децембру 1876. нови први министар Мидхат-паша и Абдулхамид II покушали су да објављивањем устава избегну даље мешање европских држава. Први устав у Османлијском султанату је личио на тадашње европске уставе. По њему дводоми парламент је имао право да одлучује о државном буџету и доноси законе. Поново је гарантована равноправност хришћана. Устав је штитио и положај султана. Он је именовано министре, командовао војском и никоме није одговарао за своје поступке. Проглашење устава султан је

сматрао довољним и није пристао на давање аутономије. Конференција се разишла без договора.

Пуковник М. Деспотовић је у Босни 1877. водио мање нападе на османлијска упоришта, а његова војска је почетком августа 1877. доживела пораз у свом главном упоришту Црним Потоцима. Деспотовић је морао да побегне на територију Аустроугарске. Мање устаничке дружине су се одржале до аустроугарске окупације 1878.

Урош Предић, Херцеговачке избеглице

Кнежевина Србија на почетку Велике источне кризе

Када су почели нереди у Херцеговини и Босни, у Београду је у јулу 1875. створен „Главни одбор за помагање устаника“. На челу одбора био је митрополит Михаило Јовановић.

У августу 1875. на изборима за Скупштину либерали су добили већину и Милан Обреновић је поново морао њима да повери владу. Председник владе је био Стевча Михаиловић, а министар спољних послова Ј. Ристић. У септембру 1875. Народна скупштина је на основу Ристићевог извештаја донела тајну одлуку да је потребно закључити страни зајам за предстојећи рат против Османлијског султаната.

Када су стране владе сазнале да је донета „тајна“ одлука, извршиле су притисак на кнеза Милана. Он је сменио владу (у

октобру) и за мандатара именовано Лјубомира Каљевића. Каљевићева влада је повела пажљивију спољну политику и смањена је и помоћ устаницима у Босни. Када је влада покушала да обнови савез који је против Османлија стварао кнез Михаило, открила је да стварну помоћ може да добије само од Црне Горе.

Криза се ширила на Балканском полуострву. У мају 1876. Османлије су сурово угушиле устанак у Бугарској, на подручју Пловдива, побивши око 15.000 људи. Немири и сукоби појавили су се у Македонији, Епиру и Тесалији. У нередима у Солуну убијени су конзули Немачке и Француске. У Истанбулу је крајем маја 1876. државним ударом збачен султан Абдулазиз.

Ратоборно расположење у Србији је нарастало. Кнез се одлучио за рат и почетком маја 1876. поново поверио владу либералима Стевчи Михаиловићу и Ј. Ристићу. Та влада је до средине јуна 1876. договорила војни савез са Црном Гором. При томе је договорено да ће црногорска војска у предстојећем рату деловати на подручју Херцеговине и северне Албаније. Руски цар Александар II није био за рат против Османлија, али је круг око генерала Исајева подстицао Србију да уђе у рат. У то време Османлије су гомилале своју војску, под командом Абдул Керима, на граници према Србији. Српско-турски рат 1876.

Кнез Милан је затражио да му се преда управа над Босном. Тај захтев османлијска влада је одбацила. Крајем јуна 1876. Србија је објавила рат Османлијском султанату. Затим је рат Османлијском султанату објавила и Црна Гора. У Рајхштату су се договорили цареви Аустроугарске, Франц Јозеф I, и Русије, Александар II, да се неће мешати у рат на Балканском полуострву 8.7.1876. Такође су се договорили да у случају победе Османлија неће допустити да они промене стање на Балканском полуострву. Одлучено је да уколико победи Србија, део Босне ипак припадне Аустроугарској. За Бугарску и БиХ договорено је да се проведу реформе које ће побољшати положај хришћана у њима.

Србија је у рат ушла слабо припремљена. На челу Ратног савета Србије био је генерал Фрањо Зах. Мобилизацијом је створена војска од око 129.000 војника (са добровољцима који су дошли у Србију).¹ Турска војска послата против Србије била је знатно бројнија (око 170.000) и опремљена савременијим наоружањем.

Мање успехе на западу забележила је српска војска под командом ген. Ранка Алимпића. Они су заузели Мали Зворник, Сакар и Рачу. Српска војска на југу није успела да дође до Сјенице. Мо-

1 Србима се придружило око 2.500 руских добровољаца и мање дружине добровољаца из других народа.

равска војска такође није остварила свој план да дође до Ниша, Прокупља и Топлице. Теже је било са српском војском на истоку. Она је изгубила војнички важне положаје код Зајечара (Великог извора) 18.7.1876. Тако се српски напад претворио у повлачење.

Црногорска војска је имала више успеха. Црногорци су кренули према Требињу. На Вучијем Долу крајем јула 1876. дошло је до битке у којој су поразили османлијску војску и приморали је да се повуче у Требиње и Билећу. На источној страни Османлије су напредовале на подручју Куча, али су средином августа 1876. и на истоку на Фундини Црногорци остварили још једну значајну победу.

У августу 1876. већина војних команданата Србије и Црне Горе морала је тражити примирје са Османлијама. Посредовањем Француске и Велике Британије средином септембра 1876. склопљено је примирје. Влада Кнежевине Србије изгубила је жељу да настави рат. Другачије жеље је имао добровољац из Русије генерал Михаил Черњајев, заповедник Моравско-тимочке војске. Черњајев је успео да убеди кнеза Милана да настави рат. Није помогло ни то што је султан, због претњи Русије, Србији нудило шестомесечно примирје. Обнова сукоба донела је Србији тежак пораз код Ђуниса 29.10.1876. Кнез Милан је морао да моли Русију да посредује у договарању мира. После претње Русије, султан је пристало на двомесечно примирје.

Србија је у овом рату изгубила око 6.000 војника. Када је у новембру 1876. између Османлија и Кнежевине Србије склопљено примирје и мир, са Црном Гором су вођени преговори о миру, али ти преговори су престали када је Русија у априлу 1877. године напала Османлије.

Тополска буна и српско-турски рат 1877-78.

Почетком 1877. Аустроугарска и Русија су потписале тајни споразум (Будимпештанске конвенције). Према њему Аустроугарска је обећала да се неће мешати уколико дође до руско-османлијског рата и признала је Бугарску као подручје утицаја Русије. Заузврат Русија је признала Аустроугарској право да заузме Босну и Херцеговину.

Крајем фебруара 1877. кнез Милан је прихватио да склопи мир са владом Османлијског султаната. Договорено је да граница остане непромењена, да се војске повуку у року од 12 дана, а да особе које су учествовале у рату буду амнестиране. Кнез је Народној скупштини, која је изабрана у фебруару 1877. године, допустио само

да се гласа о прихватању мира. Потом је распустио Скупштину јер су у њој већину имали радикали и присталице Карађорђевића. Средином 1877. изабрана је нова Народна скупштина у којој су либерали имали већину.

Европске државе су понудиле у септембру 1876. Османлијама свој план за аутономију у Босанском вилајету и Бугарској, али султан није проводио никакве реформе. То је био повод за Русију да отпочне рат против Османлија у априлу 1877. Кнез Милан је понудио Русији да и Србија објави рат Османлијама, али је добио савет да се уздржи од тога док руска војска не пређе Дунав. У мају 1877. проглашена је независност Румуније. У јулу 1877. напредовање руске војске је било заустављено код тврђаве Плевне. Крајем 1877. и почетком 1878. наставило се кретање Руса према Истанбулу.

Премештање већине војске Османлија према Русима олакшало је положај Црногораца. Црногорци су у лето 1877. године заузели Никшић и Билећу. У јануару 1878. црногорска војска је заузела Бар и Улцињ. Русија је позајмила средства Кнежевини Србији да се припреми за рат. Када је закључила да је Србија спремна за рат, позвала ју је да објави рат Османлијама. Улазак Србије у рат био је одложен због побуне до које је дошло у Крагујевцу и Тополи у првој половини децембра 1877. Побуна није имала веће размере. Била је дело присталица Карађорђевића.¹

Средином децембра 1877. Србија (са око 90.000 војника) је објавила рат Османлијама. Против Србије Османлије су могле употребити око 75.000 војника. Османлије су брзо напустиле Лесковац. Ниш је био опкољен, а крајем децембра 1877. Срби су заузели Пирот. Када до Османлија у Нишу нису стигла појачања са Косова, они су се предали 10.1.1878. Сутрадан је завршено разоружавање поражених, а 12.1.1878. генерал Јован Белимарковић је свечано ушао у ослобођени град.

Крајем јануара 1878. Османлије су напустиле Врање, повукавши се према Куманову. Почетком фебруара 1878. Срби су ослободили и Гњилане. Тада је стигло писмо кнезу Милану од Руса да се обуставе напади јер су почели примирје и преговори са Османлијским султанатом.

1 Они су покушали да искористе незадовољство народа кнезом Миланом, да га смени, а на власт да доведу Петра Карађорђевића (1844-1921). За везе са побуном осуђени су истакнути представник конзервативаца Аћим Чумић и пуковник Јеврем Марковић (радикал). Јеврем Марковић је био и погубљен.

Прогон Срба у Угарској у време Велике источне кризе

Угарске и хрватске власти су у време Велике источне кризе вршиле прогоне српских политичара и интелектуалаца. Године 1876. затворена је Српска учитељска школа у Пакрацу. Поново је прогоњен и Светозар Милетић. Он је у време Велике источне кризе подржавао и подстицао борбу против Османлија. Године 1876. ухапшен је под оптужбом да је извршио „велеиздају”. Оптужба га је теретила да је приликом боравка у Србији обећавао 20-30.000 добровољаца за борбу против Османлија, а после и устанак против Угарске. Почетком 1878. године осуђен је на 5 година затвора, али је пуштен следеће године (1879).

Мир у Сан Стефану и Берлински конгрес 1878.

Први Устав у Османлијском султанату брзо је укинут. Због пораза у рату са Русијом у Парламенту је дошло до оштре критике владе. Султан није био вољан да то допусти и у фебруару 1878. распустио је Парламент. Србија се надала да ће после рата добити независност и територијално проширење. У време мировних преговора, узнемиреност у Србији изазвала је вест да Русија намерава да Бугарској да Ниш, Пирот и Врање. Срби су упутили протесте Русима. Изјавили су да Нишку област неће напустити, него ће је бранити и од Русије, без обзира што је јасно да ће бити поражени. Мир Русије и Османлија потписан је 3. марта 1878. у Сан Стефану (предграђе Истанбула). Према њему је створена тзв. Велика Бугарска. Она је обухватила, поред територије Бугарске, Македонију и делове Србије (Пирот, Врање и југ Космета).

Миром је проширена територија Црне Горе и призната јој је независност. За Босну и Херцеговину предвиђена је самоуправа. Санстефански уговор је изазвао незадовољство у Великој Британији и Аустроугарској. Аустроугарска је предложила сазивање конгреса који би расправио о томе. То је подржала Немачка и затражила од Русије да прихвати међународни конгрес.

Крајем маја 1878. владе из Лондона, Санкт Петербурга и Беча договарале су се о изменама Санстефанског мира. Пред одржавања конгреса, у јуну 1878. у Беч је дошао Ј. Ристић тражећи подршку за Србију на Бечком конгресу. Од министра Андрашија је добио потврду да ће Србији бити призната независност. Речено му је да Србија може бити проширена само југоисточно од Копаоника. Босну,

санџак Нови Пазар и Косовску Митровицу у Бечу су држали за подручје које треба да се припоји Аустроугарској. За подршку Беча, Србија је морала и да се обавезе да ће склопити трговински уговор и железнички се повезати са Аустроугарском изградњом пруге Београд–Ниш. Ристић је то прихватио.

Берлински конгрес је одржан од 13.6. до 13.7.1878. године под председништвом немачког канцелара Ота фон Бизмарка. Уз Немачку, на њему су били представници Аустроугарске, Велике Британије, Француске, Русије, Италије и Османлијског султаната. У другој половини јуна 1878. Ј. Ристић је предао Бечком конгресу писане захтеве у име Србије.

На конгресу је Србији призната независност. Припојени су јој окрузи Ниша, Пирота, Топлице и Врања. Посебна комисија је требала да тачно одреди границу. Србија је тако добила 10-11.000 квадратних километара. На том подручју пре сукоба Срби су чинили око 78% становништва, а после исељавања муслимана (Арнаута, Турака ...) је 1879. пописано око 308.000 становника од чега, само, око 8.000 нису били Срби. У августу 1878. у Крагујевцу је Народна скупштина Србије прихватила одлуке Берлинског конгреса.

На Берлинском конгресу је призната независност Црне Горе. Она је добила Никшић, Колашин, Служ, Жабљак, Подгорицу и Бар. Одлуком конгреса требало је да добије и Плав и Гусиње. Због захтева Аустроугарске она није смела да има морнарицу. Црна Гора је дупло повећала територију (за око 4.500 квадратних километара).

На Бечком конгресу Аустроугарској је дато право да окупира Босну и Херцеговину и да држи војску у Новопазарском санџаку. Покушај да Срби у Босанском пашалуку добију аутономију или независност 1875-78. завршио се неуспехом.

7.

Срби у Аустроугарској од 1875. до краја XIX века

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине

Када је постало јасно да ће Аустроугарска окупирати Босну и Херцеговину, у Далмацији је дошло до расправа и свађа. Хрвати су подржавали ту окупацију, а и део Срба окупљен око Јована Сундечића. Насупрот њима, део Срба слагао се са ректором задарске богословије Никодимом Милашем (касније далматински епископ). Он се противио окупацији Босну и Херцеговину.

Православни устаници у Босни противили су се аустроугарској окупацији. У Херцеговини су православци устаници позивали муслимане да се заједнички супроставе окупацији. Док је трајало заседање у Берлину, вести о њему довеле су до узнемирености и муслимана у Босни и Османлијском султанату. У Сарајеву је почело наоружавање. Султан је у Истанбулу одржао један састанак са политичким и верским старешинама, сакупљени су се противили окупацији Босанског вилајета.

У Сарајеву је крајем јула 1878. створена једна привремена влада. У њој је био имам Салих Хаџи Лојо који је постао вођа отпора аустроугарској војсци. Аустроугарска војска је почела 29.7.1878. да улази на територију Босанског вилајета са око 70.000 војника. Због отпора, касније се број послатих војника повећао на око 200.000. У Босанском вилајету само је мањина, католичко становништво, подржала окупацију. Они су у доласку аустроугарске војске видели своје ослобођење.

Муслиманско становништво је пружио најјачи отпор. Основа отпора била је идеја да се заштите од провођења европских реформи и да се одбрани државна целина у којој би владало шеријатско право. Сарајево је окупирано средином августа 1878. године, али утврђења у Босанској крајини су се бранила до почетка октобра 1878. Аустроугарска је у заузимању имала око 5.000 погинулих, несталих и рањених војника и официра, али је генерал Јосип Филипивић успоставио окупациону војну власт.

У првим годинама војне управе, око 50.000 муслимана напустило је БиХ. Део муслимана из БиХ се задржао у области Новог

Пазара. Мање исељавање се наставило у следећим деценијама. Слично се дешавало и на територијама које су припојене српским кнежевинама после Берлинског конгреса.

Аустроугарска је окупацијом ојачала своје присуство на Балкану. Када је 1879. склопљен савез Аустроугарске са Немачком и њему се 1882. прикључила Италија, створен је блок Централних сила додатно је ојачан углед Аустроугарске.

Када оружани отпор у Босни није успео. Султан је потписао (у априлу 1879) споразум са Аустроугарском о заједничкој управи и у Новопазарском санџаку. Аустроугарска је добила пристанак да у ту област пошаље војску.

Окупација је требала да буде привремена. Према истом споразуму у Босни се могао и даље користити новац Османлијског султана и истицати његова застава на јавним зградама. Изгледало је да је договором врховни владар Босне остао султан.

У БиХ Аустроугарска је извршила свој први попис 1879. Он је поузданији од пописа који су вршени у Османлијском султанату. Према њему у БиХ је било скоро 1.160.000 људи. Православно становништво је чинило више од 42 %, муслиманско скоро 39 %, а католичко око 18 %.

Према споразуму са Васељенском патријаршијом 1880. у Истанбулу, аустријски цар је добио право да предлаже православне епископе у БиХ. Укинут је верски порез за православце, а плате су православни свештеници добијали од Аустроугарске државе. Беч је наредбама и законима успостављао нови поредак у БиХ. Крајем 1881. објављен је Војни закон по коме су младићи из БиХ морали да служе у аустроугарској војсци. Зато је почетком 1882. у источној Херцеговини дошло до побуне православног и муслиманског становништва. Устанак је претходне 1881. почео и у Боки (Кривошије).

Вође побуне у Херцеговини биле су из обе вероисповести (харамбаша Стојан Ковачевић, Салихага Форто и др), али устанак је угушен у априлу 1882. Велики број вођа тог устанка је ухапшен и осуђен на затвор.

Увођење цивилне управе у Босни и Херцеговини

Аустроугарска се са султаном договорила 1882. о престанку његове верске власти над муслиманима у БиХ. Тада су као свог верског старешину муслимани у БиХ изабрали реис-ул-улему. Избор је потврдио цар писаном наредбом.¹ Неколико година после окупа-

1 Сарајево је било највећи град у БиХ (око 20 хиљада становника). Модерни

ције у БиХ је постојала војна управа. Цивилна управа уведена је 1883.

Врховни земаљски поглавар БиХ постао је Бењамин Калај (1883-1903), заједнички министар финансија Аустроугарске. Калај је раније био представник Хабзбуршке монархије у Београду. Босном и Херцеговином управљао је преко аустроугарског војног заповедника (генерал) у Сарајеву. Војни заповедник, генерал је истовремено био шеф владе БиХ. Он је имао цивилног помоћника (цивилни адлатус). и остваривана је а који су.

Наредбе из Беча, од Калаја, добијали су земаљски поглавар, генерал, и његов цивилни адлатус. Они су те наредбе спроводили у дело преко службеника који већином нису били пореклом из БиХ и полиције. Тако је у Босни и Херцеговини, после војне, настала полицијско-чиновничка управа у којој народни бирани представници нису могли учествовати.

Забрањиване су новине и књиге да се спречи утицај из Србије, посебно је забрањивана употреба књига које су штампане у њој.¹ Учитељи који су се школовали у Србији морали су за рад да добију посебну дозволу.

Већина становништва у БиХ имала је свест да припада народима и државама изван Аустроугарске. Српска народна свест је постојала код православног становништва, а код муслимана свест да су део Турака, али у БиХ је било и католика и муслимана код којих је постојала свест да припадају српском народу.

Калај је одлучио да створи свести о припадности посебној босанској нацији. Службено се и језик који се користио у БиХ звао босански. Калаја је дошао на замисао да се шири тврдња да у Босни нема друге народне свести, осим „бошњачке”, или да је донедавно није било. С тим циљем помагано је издавање новина „Бошњак” Мехмед-бега Капетановића од јула 1891. Зато је *Бошњак* је на почетку излагања објавио и песму једног гимназијалца. У њој је изнета тврдња да у Босни и Херцеговини пре „петнаест љета ... Није било Срба ни Хрвата”. Тада покушај стварања босанске нације није наишао на већу подршку становништва, али ће бити прихваћен од муслимана на истом подручју после једног века.

Положајем своје верске заједнице у БиХ били су задовољни

водовод изграђен је 1890, а пет година после Сарајево је добило осветљење електричном енергијом. У време успостављања аустроугарске власти у Босни куће су претежно грађене непеченим, на сунцу сушеним циглама (ћерпић), а у Херцеговини слагањем камена без малтера. Мада малобројни, бракови муслимана мушкараца са више жена били су допуштени и после смене османлијске аустроугарском влашћу.

1 Б. Калај је забранио и сопствену књигу „Историја Срба” коју је раније написао и која је Босну приказивала као једну од земаља које насељавају Срби.

само католици. Број католика је значајно растао усељавањем из других делова Аустроугарске. Према Новопазарској конвенцији, Беч се обавезао да уместо османлијских државних службеника буду постављени људи из Босне и Херцеговине. Упркос томе све боље плаћене службе у држави добијали су досељеници из других делова Аустроугарске.

Аустроугарска је приликом окупације БиХ рачунала на користи које ће имати од јефтине радне снаге и природних богатстава (шума и руда). БиХ је укључена у аустроугарско царинско подручје и постала тржиште за индустријску робу из Аустроугарске. У време аустроугарске управе од индустријских фабрика саграђено је више пилана и фабрика текстилне и прехрамбене индустрије.¹

Аустроугарске власти су градиле макадамске путеве и пруге.² Првих година после окупације било је прописано да неколико дана годишње мушкарци (са вучном стоком) морају радити бесплатно за државу (кулук). Тако је грађен знатан део путева, а касније је кулук укинут и замењен порезом.

У индустрији и саобраћају је преовладавао страни капитал.

Култура и борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини

Аустроугарске власти су настојале градити упадљиве јавне зграде (Земаљски музеј) и школе да би себе представиле као доносиоца европске културе и цивилизације. До 1878. су постојале одвојене школе за поједине вероисповести у БиХ. Од тада аустроугарске државне школе су похађала деца свих вероисповести, али је број деце која су ишла у те школе био мали. Посебно су ретко на школовање слата женска деца. Око једна шестина деце је ишла у основне школе. Виших и високих школа у БиХ није било. Зато је део омладине одлазио на школовање изван БиХ (Београд, Загреб, Грац, Беч и др).

Српске црквено-школске општине у БиХ су од 1896. писменим захтевима тражиле црквено-школску аутономију од царске канцеларије у Бечу. Они су од тада меморандумима послатим цару тражили да се допусти самоуправа у Православној цркви и српским верским школама. У вођству овог покрета био је трговац, а каснији политички вођа Срба, Глигорије Јефтановић. Убрзо су почели борбу за вакуфско-просветну аутономију и муслимани (1899). Та борба за

1 Значајна је била градња 1892. железаре у Зеници.

2 Пруга од Брода, преко Сарајева и Мостара до Метковића изграђена је 1891.

добијање аутономије није се завршила пре смрти Бењамина Калаја.

Да би скренули пажњу на недостатак политичких слобода у БиХ и неправде у пољопривредним односима, студенти из Босне су одржали у Бечу протестно окупљање 1901. Тада су послали и меморандум „Бечком парламенту”.

Оснивана су културна и просветна удружења. Срби у Сарајеву основали су Просвјету 1902. Просвјета је издавала новине и књиге и новчано је помагала сиромашне ђаке. Муслимани су основали слично удружење Гајрет. Међу читанијим српским новинама су биле *Српска ријеч*, *Босанска вила*, *Отаџбина* и *Народ*.

Срби у Хрватској и Далмацији од 1878. до 1895.

Део представника српског богатијег грађанства у Срему је подржао захтев за припајање Војне границе Хрватској, уз даљу борбу за очување аутономије Српске цркве и школе. Они су се надали да ће моћи постићи договор о деловању са хрватском Народном странком. Такву политику подржавало је и православно свештенство.

Хрвати су аустроугарску окупацију БиХ видели као обједињавање Хрвата под једном врховном влашћу. Старчевић, Франк и њихова Странка права негирали су свако постојање Срба као народа на територији Хрватске. Скоро исту непопустљивост показивали су и тзв. обзораши. Обзораши или Неовисна народна странка су настали 1880. одвајањем од Народне странке. Хрватска Народна странка је добила малу већину у Сабору и бан је 1880. постао Ладислав Пејачевић.

У Краљевини Далмацији, слично као у Хрватској, постојале су расправе и свађе коме област Босне и Херцеговине треба да припадне, Србији или Хрватској. Сукоби између Срба и Хрвата постојали су и у тада заједничкој Народној странци (од 1889. Народна хрватска странка). Народна странка у Далмацији се поделила и Срби су створили Српску народну странку 1879. а на изборима 1879. сарађивали су са аутономашима. То је додатно заоштрило свађе Срба и Хрвата. У негирању Срба као народа који постоји у Далмацији и њихових права истицао се лист *La Dalmazia cattolica*. Срби из Српске народне странке су од 1880. издавали *Српски лист* у Далмацији. У њему је долазило до оштрих осуда Хрвата и њихове нетрпељивости. Српски лист је осуђивао и *Народни лист* Павлиновића. После избора градске управе у Далмацији преузели су народњаци потиснувши аутономаше.

Аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине 1878. Војна граница која је постојала дуж границе Босанског вилајета остала је дубље у унутрашњости. Изгубила је смисао постојања и укинута је 1881. То подручје припојено је цивилној Хрватској а на њему је остао да живи велики број православних Срба. Пред укидање Војне границе 1880. у Хрватској и Славонији било је скоро 1.200.000 становника, а од тога око 167.000 су били Срби. У Војној граници било је скоро 700.000 становника, а од тога око 330.000 су били Срби. Тим спајањем цивилна Хрватска је увећала становништво на 1.890.000. Од тога око 497.000 били су Срби или око 26 %.

Српски нотабилитети (угледни) су тада представљали политички већину Срба у Хрватској. Они су сарађивали са хрватском Народном странком. Насупрот њима, Милетићева *Застава* је подржавала Србе који су сматрали да од Ладислава Пејачевића могу добити само празна обећања. Српски представници који нису могли да се споразумеју са хрватским странкама су на састанку у Руми у августу 1881. створили Самосталну српску странку. Том састанку је својим присуством подршку дао и Светозат Милетић.

У августу 1883. у Хрватској је због истицања двојезичних грбова на јавним установама дошло до противмађарских окупљања и нереди у Загребу и другим деловима Хрватске. Зато је био смењен бан Л. Пејачевић. Бан је од краја 1883. до 1903. био гроф Карољ Куен-Хедервари. У Сабору из 1884. године српски посланици су постали важни јер је хрватска Народна странка имала исти број посланика који су имале две хрватске опозиционе странке. Да би придобила за сарадњу српске посланике, Народна странка је у Сабору подржала усвајање законских одредби којима је Србима призната народно-црквена аутономија и право употребе ћирилице у Хрватској и Славонији. Тај закон је потврђен 1887. Ово је деловало као успех нотабилитета и дало њима већу предност у односу на Самосталну српску странку.

Славонски бискуп Ј. Ј. Штросмајер је осамдесетих година и изјављивао да су Срби и Хрвати један народ са два имена. Он се удаљио од некадашње Народне странке и није се више бавио политиком. Његово залагање за црквену унију римокатолика и православца, под верским вођством римских папа, изазивало је неповерење и осуде православног свештенства.

После уједињења Обзора и праваша (1892) у Хрватској и Далмацији се почела стварати крајња нетрпељивост према Србима. У новинама су се могле наћи и реченице да су „Срби зрели за сјекиру”. Када је у Дубровнику 1893. откриван споменик песнику „сло-

винства” Ивану Гундулићу свађа око тога да ли он припада Србима или Хрватима умало није довела до крвопролића.

Присталице нетрпељивих идеја Старчевића и Франка показали су насилност у Загребу 1895.¹ Приликом посете цара Франца Јозефа I Загребу средином октобра 1895. нетрпељиви насилницима засметала је српска застава на православној цркви и спалили су је. Када су насилници следећих дана спалили и угарску заставу, полиција их је растерала. Куен-Хедервари је вербално осудио насиље, али насилнике није примерено казнио. Тако их је охрабри.

Следеће 1896. део омладине покушао је да изврши измирење. Тада је око дела студената у Прагу настала Уједињена хрватска и српска омладина. Она је желела да ради на смањењу супротности између Срба и Хрвата. Полазили су од мишљења да Срби и Хрвати говоре једним језиком и да су један народ са два равноправна имена.

До мањег протврсрпског насиља на улици у Загребу дошло је 1899. поводом прославе педесетогодишњице познатог српског песника Јована Јовановића Змаја, који је тада живео у Загребу. Насилни и нетрпељиви студенти присталице Јосипа Франка и Чисте странке права су у Загребу одржали противсрпске протесте 1900. Понављања насиља нетрпељивих Хрвата су показала да нереди нису били случајност.

Од 1. до 3.11.1902. насилни протести против Срба довели су до уништавања српске имовине и физичких напада на Србе у Загребу. Отворену подршку нетрпељивости и насиљу дао је говором у Сабору Ј. Франк. Власти су морале да уведу ванредно стање.²

Повлачење Светозара Милетића и настанак Српске радикалне странке

Угарске власти су подржавале мађаризацију немађарских подручја. У Војводину се досељавао већи број Мађара. Од неких

- 1 Крајем XIX и почетком XX века Загреб је уз Нови Сад постао најзначајније средиште Срба у Хабзбуршкој монархији. У њему је 1895. основана Српска банка.
- 2 Као изговор за то насиље послужио је један чланак из *Србобрана*, листа Српске самосталне странке. У том листу је у једном тексту изнето мишљење да ће Хрвати културно бити истребљени од Срба. Таква тврдња је изнета на основу тога што су Хрвати „узели српски за свој књижевни језик”. Тврдило се да ће се културна борба водити „до истраге наше или ваше”. Тврдња је више него наивна. То што су становници нпр. Бразила „узели” португалски није значило њихов нестанак и утапање у Португалце. Тај чланак једног лица је послужио као изговор да се нападају и Срби који не само да нису подржавали написано мишљење, него нису ни читали тај текст.

српских верских школа одузимане су зграде, а остале српске народне школе уведена је обавезност учења мађарског. Имена насеља и лична имена су са српског превођена и уписивана у званичне државне документе на мађарском језику.

Прогоњени и оболели вођа српских либерала С. Милетић почетком осамдесетих XIX века повлачио се из политичког живота а у Српској народној слободоумној странци дошло је до поделе. Умеренији део Српске народне слободоумне странке је прихватио као основу за своје деловање Аустро-угарску нагодбу и сарадњу са представницима мађарског грађанства 1884. Странка је усвојила и нови програм.

Другачије деловање желело је радикалнији круг око Јаше Томића. Они су преузели уређивање *Заставе* 1885. После тога основали су Српску радикалну странку 1887. и на основама делимично измењеног Бечкеречког програма наставили борбу за политичка права Срба у Угарској.

Допуна 7

Ширење научног погледа у Европи и свет без Бога

Првенствено грађански део Европљана је до XIX века веровао да је јединствен. Човек је сматран бићем којим управља разум и кога је као различито од свих других живих бића створио свемогући творац – Бог. Постепено је наука која је за свој циљ поставила разумевање Божанског дела (свеколике природе) почела да открива законитости природе. При томе је долазила у раскорак са старијим мишљењима и оним што је писало у *Светом писму*.

Од Коперника и Галилеја уверење да је Сунце средиште око кога круже планете је довело у питање *Свето писмо* и тадашњи поглед у хришћанској Европи према коме је Земља у средишту Космоса. „Померањем“ Земље из средишта Космоса, а тиме и човека, Коперниково учење је олакшало појаву сумње у човека као главно дело Бога. Понекад управо Коперника означавају као почетак световне мисли насупрот религијској у Европи. Део научника у Европи је у XVI и XVII веку почео да посматра и проучава свет у коме је живео мало се осврћући на стара мишљења изведена из *Светога писма*, догме. Они су бар формално и даље себе сматрали хришћанима (као Галилео Галилеј), а не атеистима. Ипак, није им могуће приписати хришћанску правоверност.

У XVIII веку научници су јавно још били већином побожни

људи и ретко су отворено нападали хришћанско учење. Појединци, као Пол Анри Холбах, јавно су тврдили да верују у Бога, али је он под лажним именом написао дело *Систем природе* (1770) и у њему тврдио да је основно начело Космоса материјалистичко и механичко. Писао је да све се састоји од материје и кретања. Тако је у неким замислима Бог био замењен са природним законима. Све јасније се уобличавао научни поглед у коме се Космос и природа саморазвијају и покрећу без Бога. Људи који су подржавали замисли да Бога нема су изгледа само у страху од осуде већине својих побожних сродника и суседа избегавали да недвосмислено потврде оно што мисле.

Конечно је у XIX веку од радова Ламарка до Дарвина уобличена и теорија еволуције живота. Према њој поредак у природи није од Бога створени склад него непрестана борба за опстанак која је развојем (еволуцијом) и мењањем створила све живо, укључујући и човека. Можда је најстрашније у том виђењу било то што човек није створен да траје вечно него да умре, али за неке у томе је било и нечега ослобађајућег. Отпочео је сукоб присталица виђења да су природа и човек самонастали и да се развијају без Бога и њихових противника, који су говорили да је свет створио Бог и да је човековој души подарио вечни живот.

Најкоренитији у одбацивању самоуздизања човека, изнад животиња, живог света и свега, био је Сигмунд Фројд. Он је у првим деценијама XX века одбацио замисао да човека покреће узвишени разум којим је одвојен од животиња. Замислио је човека као животињу, то јест „биће слабе интелигенције којим владају његове нагонске жеље”.

8.

Србија и Црна Гора од 1878. до 1903.

Црна Гора крајем XIX века

Отпор Албанаца и муслимана на подручју Плава и Гусиња спречио је црногорске власти да припоје те области. Плав и Гусиње су остали у Османлијском султанату, а Црна Гора је као обештећење 1880. добила Улцињ и приморје до ушћа реке Бојане. Покушај Призренске лиге да и на подручју Улциња оружаним отпором спречи улазак црногорске војске завршио се поразом крајем 1880.

Кнез Никола Петровић је био самовољан владар. Противио се давању устава Црној Гори и учешћу народа у управљању државом. Модернизујући управу, 1879. године укинуо је Сенат и увео Државни савет, четири министарства и Велики суд. Државни савет су чинили министри и особе које је именовао кнез Никола. Државни савет је био највише законодавно тело и највиша власт у држави. За свој рад одговарао је кнезу. У пролеће 1888. објављен је Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору који је израдио Валтазар Богишић, Србин католик из Цавтата, код Дубровника.

Крајем XIX и почетком XX односи између владарских породица Петровић у Црној Гори и Обреновић у Србији били су лоши. Кнез Никола је подржавао Карађорђевиће. На Цетиње је примио Петра Карађорђевића и за њега удао своју кћерку Зорку 1883. Са Петром Зорка је родила Ђорђа, Александра (децембра 1888), Јелену и Андрију. После рађања Андрије (1890) она је умрла, а затим и дете.

Никола је оптуживан да је био умешан у припрему покушаја убиства Милана Обреновића средином 1899. Српски дипломатски представник због тога је напустио црногорску престоницу Цетиње 1900. и вратио се тек у другој половини 1901.

Уређивање првих политичких партија у Србији

Србија је после Берлинског конгреса имала (према званичној процени) 48.300 квадратних километара. Признање државне само-

сталности и проширење Србије допринели су њеном привредном напретку и политичком уређивању.

За либералну владу која је водила Србију кроз Велику источну кризу избори у новембру 1878. донели су потпуну победу. Посланика конзервативаца и радикала заједно је било око 40.¹

У Бечу су мислили да се над Србијом мора господарити привредним и политичким везивањем за Аустроугарску или војном окупацијом. Кнез Милан Обреновић је покушао да ослонцем на Аустроугарску ојача свој владарски положај. Зато су од Србије тражили економско веће привредно повезивање и повластице за Аустроугарску. У априлу 1880. Србија се обавезала да у јуну 1880. почне да гради пругу од Београда према Нишу, али Ристићева влада је одбијала да Аустроугарској да положај најповлаштеније нације у трговини са Србијом.

Да би покрила трошкове створене у ратовима, Ристићева влада је повећала порезе, а то је довело до незадовољства у народу. Нарочито међу сељацима брзо се повећао број присталица Пашићевих радикала. Радикали са својим идејама увођења демократије, уставности и локалне самоуправе нису за кнеза Милана Обреновића били прихватљиви у влади. Када је распустио Ристићеву владу у октобру 1880. године, кнез Милан је састављање владе поверио конзервативцу Милану Пироћанцу.² Богатији сељаци и трговци углавном су подржавали конзервативце.

После смене владе, у новембру 1880. влади у Бечу је стигла изјава да Кнежевина Србија прихвата аустријско-османлијски уговора из 1862. по коме је Аустроугарска била најповлаштенија нација у трговини у Србији.

Током 1881. у Кнежевини Србији уређене су прве политичке партије. Настајале су од дружинаполитичких истомишљеника који су били представници у Народној скупштини или влади. Повезивале су их и новине у којима су износили своја мишљења. Најзначајнија од тих партија у наредним деценијама постала је Радикална странка.

Замисли радикалне демократије да је циљ законодавства срећа што већег броја људи и да је најбољу власт могуће остварити увођењем општег права гласа, потпуне слободе штампе и политичког удруживања су из Западне Европе седамдесетих година XIX века унете у Србију. Са запада Европе унета је и идеја да се уведе прогресивно опорезивање капитала и прихода. Те идеје су са социјалистичким замислима Светозара Марковића утицале на обликовање радикалног покрета у Србији.

1 У Скупштини је тада први пут изабран Никола Пашић, вођа радикала.

2 У Пироћанчевој влади министар унутрашњих дела био је Милутин Гарашанин, а министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић.

У јануару 1881. радикали су почели издавати свој страначки лист *Самоуправа*. У њему су објавили стварање Народне радикалне партије и њен програм политичког деловања. Радикали су свој ослонац потражили у сељаштву. После само пар година, Радикална странка је имала десетине хиљада чланова, већином сељака, али су њен водећи део чинили државни службеници и интелектуалци. Странком је упраљао Главни одбор, а вођа странке био је Никола Пашић.

Упркос томе што су највећи ослонац имали у православим српским сељацима, радикали интелектуалци су тражили да се Правослана црква одвоји од државе и веронаука буде избачена из школских програма.

У спољној политици радикали су били противници ближе сарадње са Аустроугарском, а настојали су да остваре уједињење Срба и савез са Бугарима и другим Јужним Словенима. Формално оснивачка скупштина Радикалне странке је одржана 1882. у Крагујевцу.

Либерали и конзервативци (напредњаци) су мислили да пословима државе треба да се бави водећа мањина (елита), а не већина обичног становништва. Они су ослонац тражили у чиновништву, богатијим сељацима и грађанима. Очекујући њихову подршку настојали су да штите њихове интересе. У јануару 1881. конзервативци су створили Збор напредне странке а за свој програм деловања узели су онај који је објављен раније у *Виделу* (главни лист странке). Напредна странка је као свој циљ истицала „европеизацију” (осавременавање) Србије. Остала је на власти до 1887. Вођа Напредне странке био је Милутин Гарашанин, али поред њега, на вођење странке велики утицај су имали Милан Пироћанац, Чедомилъ Мијатовић и Стојан Новаковић.

У почетку Напредна странка је подржала политичке слободе и залагала се за умерене промене Србије проведене „одозго”, од кнеза и владе. По својим паролама и програму Напредна странка била је слична Либералној странци. Законом о штампи допустила је издавање листова без тражења претходног одобрења од државних службеника (цензуре). Сличан либерализам је показао и Закон о удружењима и зборовима (април 1881). Они нису успели да смање пораст подршке сељака радикалима, а брзо су напустили и либералне идеје.

Све више су се ослањали на војску, полицију и притиске против неистомишљеника. Главни ослонац Напредне странке постала је династија Обреновића. У спољној политици тражили су сарадњу са Аустроугарском.

Либерали су створили партијску организацију, то јест уредили Народну либералну странку 1881. Свој први писани програм деловања објавили су у октобру 1881. Управу над странком имао је Главни одбор, а вођа странке био је Јован Ристић. У спољној политици настојали су успоставити што већу сарадњу са Русијом.

Проглашење Краљевине Србије

У првој половини 1881. напредњачка влада Пироћанца је без јавног конкурса, занемарујући друге понуде, склопила уговор о градњи пруге од Београда до Ниша са Боунтом, представником француског друштва Генералне уније. Тим уговором је предвиђено да ће Генерална унија користити српску железницу 25 година уз гарантовани годишњи приход по километру пруге. Србија је приста-ла да обећа доплаћавање из свог буџета ако приход буде мањи од гарантованог.

Уговор је био на штету Кнежевине Србије. Зато је оптужен део посланика и министара је да је од Француза поткупљен. Против уговора су говорили радикали и либерали у Народној скупштини.

У мај и јуну 1881. на позив из Немачке кнез Милан је боравио у Берлину, а затим се сусрео у Санкт Петербургу са новим царем Русије Александром III Романовим. Због смењивања Ристића и про-аустријске политике, руски цар није срдечно примио кнеза Милана. Враћајући се у Србију, кнез Милан је посетио Беч и договорио потписивање Тајне конвенције.¹ Србија је обећала да ће спречавати деловање против Аустроугарске на својој територији, али и да неће склапати политичке уговоре са трећим земљама без сагласности Аустроугарске. Аустроугарска се обавезала да ће спречавати деловање против Србије на својој територији, подржати проглашење Србије за краљевину и ширење Србије на југ (осим Санџака).

Трговински уговор из маја 1881. године, Тајна конвенција потпи-сана у јуну 1881. године и сам кнез Милан били су гаранција за Хабзбурговце да ће њихов утицај у Србији несметано јачати.

Почетком 1882. Генерална унија је пропала, а њен председник Боунт ухапшен због проневера. Србија је прихватила нову компанију за градњу пруге и мањи зајам. Опозиција предвођена Николом Пашићем је упорно тражила одговор почетком 1882. у Скупштини колико је Србија оштећена у тзв. „Боунтовој афери”. Педесет и три опозициона посланика су напустила Скупштину. М. Пироћанац и И.

¹ Договор је требао да остане тајна. У име Србије потписао га је министар спољних послова Чедомиљ Мијатовић.

Гарашанин су одлучили да пажњу јавности скрену тако што ће кнеза Милана прогласити за краља. Народна скупштина је прихватила тај предлог и у првој половини марта 1882. проглашена је Краљевина Србија, а Милан Обреновић постао је краљ.¹

Стари двор у Београду

Тимочка буна и рат са Бугарском

У Србији је постојала народна војска до 1883. Њени војници су држали оружје код кућа и вежбали са командантима који су живели на истом подручју. Законом о војсци (јануар 1883) у Краљевини Србији је укинута народна војска, а уведена је општа војна обавеза за мушкарце у трајању од две године. Средиомае 1883. наређено је да се од народа одузме оружје. Одузимање је почело и изазвало незадовољство у народу. Зато је привремено одгођено због избора.

У септембру 1883. на изборима, упркос затварањима радикала и отпуштању чиновника који су их подржавали, напредњаци су изгубили. Упркос изборима, краљ је Николу Христића одредио да буде председник владе, а Народну скупштину је распустио.

Радикали су то назвали почетком укидања устава и увођења владарева самовоље. У октобру 1883. у Тимочној крајини припадници укинуте народне војске одбили су да предају оружје. Тако је почела побуна. Да би насилно применио закон, краљ је почетком новембра 1883. увео ванредно стање у Црноречком округу. Ради-

¹ 22.2.1882. године према јулијанском календару, тада примењиваном у Србији.

кали су одлучили да стану уз незадовољне. Отворена побуна је избила у Бољевачком срезу (поп Маринко Ивковић), Књажевачком срезу (радикал Ацо Станојевић) и Бањском срезу (радикал Љуба Дидић). Побуна се проширила и на Алексиначки срез. Војска је од 7. до 14.11.1883. успела да порази побуњенике.

Преки суд је осудио на смрт скоро 100 особа.¹ Вође радикала Никола Пашић и Ацо Станојевић су побегли из Србије у Бугарску.

Две следеће године краљ Милан је владао самовољно. После намештених избора, почетком 1884. владу је саставио напредњак М. Гарашанин. Он је од Бугарске тражио да спречи деловање српских политичких избеглица. Бугарска је добила подршку Русије да одбаци тај захтев. Додатни проблем између Србије и Бугарске појавио се када је гранична река Тимок променила свој ток. Једно српско село се уместо на српској нашло на бугарској страни реке. Бугари су тражили 1884. да се из њега уклони српска гранична караула, а затим су то насилно урадили. Дошло је до прекида дипломатских односа Србије и Бугарске.

Врхунац погоршања односа је уследио 1885. У септембру 1885. у Пловдиву Бугари из османлијске покрајине Источне Румелије прогласили су уједињење са Кнежевином Бугарском. Велика Британија је подржала преврат и уједињење. Краљ Милан је мислио да је то прилика да добије проширење своје власти на рачун Бугарске. У тој намери подржала га је Аустроугарска. Он је од Бугарске затражио део територије под изговором да је нарушена равнотежа коју је створио Берлински конгрес. Бугарски кнез Александар I Батенберг је по савету Аустроугарске и Енглеске покушао да избегне рат ограничавањем слободе кретања за Николу Пашића,² али без успеха.

Уверен у победу и неповерљив према већем наоружавању народа, извршио је само делимичну мобилизацију војске за рат. Милан је објавио рат 14.11.1885. и лично командовао војском, али је у рат кренуо са недовољно војника. Одмах по почетку сукоба српска војска је (од 17. до 19.11.1885) поражена у тродневној битки на Сливници. Наређено је повлачење које се претворило у бежање према Пироту. Крајем новембра 1885. Бугари су заузели Пирот.

Када је Аустроугарска запретила да ће послати војску да помогне Србији, Бугарска је прихватила примирје. Мировни уговор је потписан у марту 1886. без промене границе између Србије и Бугарске.

1 Два члана Главног одбора радикала су прво осуђени на смрт, а потом им је помиловањем одређен вишегодишњи затвор. На смрт је осуђен и одсутни Никола Пашић.

2 Он је крајем 1885. био протеран из Бугарске и прешао је у Румунију.

После гушења Тимочке буне и пораза у рату са Бугарском, краљ Милан и његова самовољна и аустрофилска владавина изгубили су сваку подршку Срба. У јануару 1886. краљ је морао помиловати радикале који су били осуђени за организовање Тимочке буне. Преостали значајни ослонци краља Милана били су војска и напредњаци.

Крај владавине краља Милана Обреновића и устав из 1889.

До избора митрополита Михаила Јовановића (1859), васељенски патријарх је формално проглашавао београдског митрополита и за то од Српске цркве добијао одређени новац. После стицања независности, српска влада се споразумела са Васељенском патријаршијом и, одлуком Синода Васељенске патријаршије 1879. Београдска митрополија постала је потпуно аутокефална.

Напредњачка влада је поред насиља према народу и политичким странкама извршила насиље и према Православној цркви. Њен поглавар митрополит Михаило је био отворено против потпуног везивања Србије за Аустроугарску. Напредњачка влада је сменила београдског митрополита Михаила, а он је неколико година провео у иностранству. У Србији је 1900. било 614 цркава, 53 капеле и 52 манастира са 1.029 свештеника и 99 монаха. Цркви је припадало 223.000 хектара земље (од тога 214.000 хектара шума).

Краљ Милан је због својих прељуба био у сукобу и са супругом краљицом Наталијом. Одбијао је да даље живи са њом. Породична свађа се претворила у скандал. Када је Гарашанин покушао да подржи Наталију, краљ Милан га је уклонио из владе и тако дошао у сукоб и са делом напредњака. После седам година напредњаци су морали да предају владу. Незадовољство народа напредњачком владавином и њеним насиљем било је велико. Смена са власти „дворске странке” је била праћена тзв. „народним одисајем”. Тада су нападани напредњаци, сеоске старешине (кметови) тучени, а десетине напредњака биле су убијене од стране незадовољних, неким су рушене и куће.

Краљ је нову владу у јуну 1887. поверио Ј. Ристићу. Он је настојао да уведе либералнији устав и поправи односе са Русијом. Милан није био задовољан ни владом либерала и крајем исте 1887. сменио је и Ристића, а место председника владе повери радикалу Сави Грујићу. Ни са радикалском владом краљ није могао да сарађује и у пролеће 1888. Грујић је поднео оставку.

Краљ је у октобру 1888. издао прокламацију да ће променити устав и расписао је изборе. За доношење устава створен је уставни одбор којим је председавао краљ Милан. Потпредседници у одбору су били С. Грујић, Ј. Ристић и М. Гарашанин. Састављен је предлог устава. У изабраној Великој народној скупштини било је скоро пет шестина радикала. Она је усвојила предложени устав почетком јануара 1889. (22.12.1888. по јулијанском календару). То је потврдио и краљ Милан.

Србија је постала уставна парламентарна монархија.¹ Према уставу законе су предлагали посланици из Народне скупштине или краљ. Приликом усвајања буџета (приходи и расходи) Србије одлука Народне скупштине била је пресудна, а државни буџет усвајан је сваке године. Први пут у Србији Скупштина је бирана непосредним тајним гласањем (куглицама). До тада је гласач јавно на биралишту говорио кога бира. У гласању за посланике могли су учествовати мушкарци старији од 21 године, али ако су испуњавали и услов да плаћају „најмање 15 динара” годишњег пореза држави. Краљ је сазивао седнице Народне скупштине, отварао их и затварао.

Он је био врховни заповедник војске, али је за употребу војске морао да добије одобрење Скупштине. Краљ је био и највиша извршна власт. Он је именовао министре, судије, важније државне службенике и војне заповеднике. Влада (Министарски савет) је стварана и нестајала зависно од већине у Народној скупштини. Министри су извештаје о раду подносили (и одговарали) краљу, али и Скупштини.

Судије и судови су били независни и судили „само по закону”. Устав је предвидео да свако може у границама закона да слободно „искаже своју мисао” (говором или писмено), а да за штампање новина није потребно одобрење од власти.

Вероватно је пре доношења устава краљ Милан донео одлуку о абдикацији. У првој половини марта 1889. одрекао се власти у корист сина Александра Обреновића (рођен у августу 1876), а за намеснике је одредио Јована Ристића и два генерала Јована Белимарковића и Косту Протића.

Помилован је и Н. Пашић, који се вратио из Румуније 1889. године, а следеће 1890. је поново постао председник Народне радикалне странке. У фебруару 1891. Н. Пашић постао је први пут председник владе Краљевине Србије. У спољној политици поправили су се односи са Русијом. Са Н. Пашићем и Ј. Ристићем њу је посетио млади краљ Александар.

¹ Парламентарна јер је о најважнијим државним питањима одлуке требало да доноси парламент (Народна скупштина).

Пашићев покушај да успостави ближу сарадњу са Бугарском није био прихваћен од председника владе Бугарске Стефана Стамболова (1887-1894). Утицај краља Милана Обреновића није нестао. На његово тражење, краљица Наталија је протерана у мају 1891. из Београда. Узалудни су били нереди и отпор становништва.

Владавина краља Александра Обреновића

Либерали су, после пада Пашићеве владе, у августу 1892. поново били на власти. Милан Обреновић је пристао да одрекне се држављанства Србије у новембру 1891. Заузврат је добио велику новчану надокнаду од Русије. Према одлуци владе морао је напустити Србију 1892.

Либерална влада Јована Авакумовића распустила је Скупштину у којој су већина били радикали. Политичке странке су у то време биле у таквим свађама да су се и страначке вође упуштале у туче. Тада су владајући либерали били далеко од либералних начела. Њих је предводио сујетни и властољубиви Ј. Ристић и настојали су да власт задрже полицијским застрашивањем и ухођењем. Слали су полицајце у цивилу да изазову тучу на зборовима на којим говоре радикали, а потом су жандарми растурали збор под изговором увођења реда. Таквим поступцима желели су застрашити гласаче како би у Скупштину ушло више посланика које је желела влада.

На изборима марта 1893. покушали су насилно обезбедити већину. То је довело до оштрог сукоба у селу Горачић (подручје Гуче). Војска је убила око 20 сељака. Ипак, либерали нису добили жељену већину. Зато су почели поништавати мандате изабраних посланика.

Тај насилни покушај владања либрерала прекинуо је краљ Александар Обреновић. Подржан од војске и дела радикала, краљ Александар Обреновић је извршио државни удар средином априла 1893. (1.4.1893. по јулијанском календару). Прогласио је своје пунолетство, а намесништво и либералску владу је отпустио. Отпора овом поступку краља, осим вербалног, није било.

Владу је саставио Лазар Докић са неколико радикала, а после је председник владе био генерал С. Грујић. Убрзо су се појавили неспоразуми краља и радикала. Александар Обреновић је у јануару 1894. позвао оца Милана да се врати у Србију. Миланово кршење обећања било је повод радикалима да напусте владу.

Александар и Милан нису могли да трпе парламентаризам успостављен уставом из 1889. Зато је краљ Александар Обреновић

у мају 1894. Укинуо важећи устав, а вратио важност оном из 1869. То је био други удар у држави који је извршио. Састављање владе је поверио Николи Христићу, а у лето 1895. за председника владе је именовао Стојана Новаковића. Новаковић је напустио аустро-филску политику напредњака. Он је договорио и да се на Видовдан 1896. у Београду састану краљ Александар Обреновић и кнез Никола Петровић, али је састанак био без већих последица.

Краљ Александар није био задовољан напредњацима и крајем 1896. влада је смењена,¹ а нову је предводио Ђорђе Симић. У октобру 1897. краљ Александар је сменио и Симићеву владу, а доктор Владан Ђорђевић је постао председник нове владе. Непосредно пре те смене владе, краљ Милан се вратио у Србију у намери да трајно остане у њој. Краљ Александар је преко владе надгледао државну управу, а оцу Милану Обреновићу предао је врховну команду над активном војском (1898-1900). Политичке странке су забрањене, а штампа стављена под строго надгледање.

Пашић је осуђен 1898. на вишемесечни затвор због увреде краља Милана. Диктатура и аустрофилство су изазвали незадовољство у Србији. У јулу 1899. покушан је (Ивањдански) атентат на Милана Обреновића. Он је мислио да иза атентата стоје радикали. Вође радикала су доведене пред суд у Београду, а Пашић, који је тек изашао из затвора, једва је избегао смртну казну сведочењем против партијских другова и противљењем Русије таквој осуди.

У време неограничене власти краља Александра Обреновића дипломатски односи са Русијом били су прекинути (1897-98). Убрзо после првог сусрета владара Србије и Црне Горе, односи међу њима су се погоршали. Неповерење и оптужбе да је кнез Никола Петровић умешан у припреме убиства краља Милана довели су до краћег прекида дипломатских односа између Србије и Црне Горе 1900-01.

Непријатно изненађење је настало и када је краљ Александар објавио своју веридбу са Драгом Машин,² а затим је почетком августа 1900. склопљен и брак. Због противљења том браку Милан Обреновић морао је да оде из Србије. Убрзо је умро у фебруару 1901. у Бечу.

1 Напредна странка називана је и „дворском странком“. Пошто је била одбачена од Александра Обреновића, вођа Напредне странке Гарашанин је изјавио да странка престаје да постоји.

2 Она је била дворска дама његове мајке и 14 година старија од њега, али противљење родитеља није га поколебало.

Космет и Македонија крајем XIX века

У време Велике источне кризе, почетком 1877. створен је Косовски вилајет чије је седиште једну деценију било у Приштини, а касније у Скопљу. У њему су били Приштински, Призренски и Скопски санџаци, а краткотрајно Нишки и Дебарски санџак. Од 1879. припојен му је Новопазарски санџак. Због насиља над хришћанима, Срби су се из тих области стално исељавали у ослобођену Србију. Већина Срба хришћана живела је у селима и имала обавезу да поседнику земље (Албанцу или другом муслиману) даје део производа и бесплатни рад. Да би се ослободили сталног присуства и притиска читлук-сахибија (ага и бегова) чифчије (сељаци) су куповали земљу од њих. У градовима Срби хришћани су били мали део становништва.

Аустроугарски утицај је од времена Велике источне кризе ојачао и у областима које су насељавали Албанци. Пред почетак Берлинског конгреса у Призрену су се састали угледни Албанци (Абдул Фрашери и др). На састанку је створена Призренска лига (у јуну 1878). Њен циљ је био да се спречи ширење Србије, Црне Горе и Бугарске на подручја која су насељавали Албанци, а да се од јачих европских држава тражи подршка за стварање албанске државе. Призренска лига је предала 1881. један меморандум влади у Бечу. У њему је тражено да се од 4 вилајета (Скадар, Косово, Битољ и Јањина) у којима су живели Албанци створи аутономна област у Османлијском султанату.¹ Око 30.000 Албанаца је прешло на Космет 1878. са ослобођених подручја Србије. То је довело и до већих насиља Албанаца над Србима на Космету, а са њима и нови исељавања Срба. После 1878. појавиле су се на подручју Рашке и Космета као облик самозаштите Срба њихове чете (комите). Оне су се бориле против Османлија и албанских чета. После почетка Велике источне кризе, влада из Истанбула је подржавала веће насељавање Албанаца на подручје Космета и северне Грчке.²

Султан Абдулхамид II је мислио да национализми разарају његову државу, а у панисламизму је видео одговор на њих. Он није био спреман да трпи јачање још једног (албанског) национализма и њихову побуну на Космету почетком 1881. Против покрета При-

1 Објављивање захтева (1878-1881) да се створи албанска држава у коју ће ући и области у којима су Албанци били мањина означава се и као почетак рада на стварању „Велике Албаније“.

2 Предела Космета са мање високих планина омогућавали су бољу државну контролу и наплату пореза од албанског становништва.

зренске лиге послата је војска, а вођа Призренске лиге, А. Фрашери, био је осуђен на затвор.

За извесну заштиту Срби са тог подручја су се могли обратити представницима Русије, која је имала конзулат у Призрену од 1866. Србија је настојала да на Космету и у Македонији оснива своје конзулате, школе и православне цркве. Тако је отворила 1887. конзулат у Скопљу, а после у Битољу и Приштини. Са каквим су се тешкоћама сусретали сведочи податак да је први српски конзул у Приштини убијен у сред града 1890. Тешко је било и руским конзулима. Русија је 1902. отворила конзулат у Косовској Митровици, а конзул Григорије Шчербин је убијен у нереду који је настао када су албански одметници напали на град 1903.

Деведесетих година XIX века сукоби верника Срба и других Словена са грчким епископима довели су до захтева да се управа над православним црквама на том подручју преда Србима и да се поставе Срби за епископе. Срби су, уз договор са Васељенском патријаршијом, од султана крајем XIX века добили право да поставе Србе епископе у Призрену и Скопљу.

Македонија је крајем XIX века била подручје насељено великим заједницама разних народа. Иако се тадашње Процене етничке припадности становништва у Македонији знатно разликују за време од 1889. до 1910. године, али можемо претпоставити да су Јужни Словени чинили око половине становништва или мало више од тога. Грци и Турци су изгледа чинили приближно по једну четвртину становништва или мало мање од тога, а Албанаца је било око 5 %.¹ У највећем градском насељу Солуну муслиманско становништво је било у мањини, а десетине хиљада Јевреја су чинили најбројније становништво у Солуну.²

Како су Бугари уређивали (стандардизовали) свој књижевни језик на основу народног говора из источне Бугарске, он је за већи део Словена у Македонији био неуобичајен. Део Македонаца је у

1 Од средине XIX века део истакнутих Бугара је Словене на подручју Македоније сматрао делом бугарског народа. Грци су на Македонију гледали као на део своје давно изгубљене државе. На подручју Македоније су Грци, Срби и Бугари настојали да преко црквених установа и културе прошире свој утицај на становништво. Грци су се ослањали на Васељенску патријаршију, а Бугари на Бугарску егзархију.

2 Више од 9/10 Јевреја који су живели у Македонији је било у Солуну. Ситуација да у градовима има више немуслимана од муслимана није била реткост у европском делу Османлијског султаната. Према подацима из 1886. и у престоници Истанбулу од 850 хиљада становника око половина су били немуслиmani, а муслимана је било око 44 %. Грка је било око 17,5 %, Јермена мало више од 17 %, а Јевреја преко 5 %. Око 1900. Истанбул је имао милион становника. Захваљујући досељавању сеоског становништва и избеглица, број муслимана у Истанбулу се повећао на око 50%.

другој половини XIX и почетком XX века настојао да се стандардизује македонски књижевни језик. Тако је штампано у Истанбулу 1889. неколико хиљада примерака „Македонског буквара”.

У Османлијском султанату нереди и пропадање су се наставили крајем XIX века. У три године (1894-1896) на Криту су избиле две побуне против османлијске власти.¹ У то време повећао се број и насиља Албанаца према Србима у Косовском вилајету.

Срби, Бугари и Грци су настојали да наставе ширење својих држава и међу њима су вођени преговори о подели подручја за која су били заинтересовани, али се нису могли договорити.

Од средине деведесетих XIX века Бугари су повели агресивнију делатност у Македонији убацујући у њу наоружане чете. Од тада су на подручју Македоније мале чете (комита) из суседних држава водиле међусобне сукобе, али и борбе са четама Албанаца и Османлијама. Вршене су пљачке, отмице људи и тражен откуп за њих, паљене су богомоље „противника”, нападани су возови и убијани путници.²

1 Истовремено је дошло до сукоба муслимана и са Јерменима на подручјима где су они живели у већем броју. У Малој Азији и Истанбулу 1895. и 1896. извршене су масовна убиства Јермена. Постојали су докази да су османлијске власти и војска учествовале у припреми тих покоља.

2 Солун је од 1873. био повезан пругом са Косовском Митровицом.

9. Срби од 1903. до Балканских ратова

Мајски преврат 1903. у Србији

После женидбе Драгом Машин, краљ Александар је изгубио подршку коју је имао од своје породице, дела политичара и војске. Краљ је сазнао да је део радикала који су били у прогонству и затворима спреман да прихвати и нову краљицу, ако се њима опрости. Тада је тражио да се радикали о стварању владе споразумеју са напредњацима. Пристанак Пашића на те краљеве захтеве довео је до одвајања дела радикала који су од 1901. створили Самосталну радикалну странку.

Радикали и напредњаци су створили заједничку владу, а краљ је средином априла 1901. године прогласио нови устав.¹ Тај устав је предвидео да влада није одговорна Скупштини. Поред тога Народна скупштина је законодавну власт делила са Сенатом. Сенат се састојао од чланова које је именовао краљ и који су били бирани.

Краљица Драга је посебно незадовољство у народу изазвала када је 1901. лажно глумила да је трудна. Краљ више није могао да сарађује са радикалима, па је нову владу крајем 1902. дао генералу Димитрију Цинцар Марковићу. Када је влада одлучила да распусти Народну скупштину у јануару 1903. држава се суочила са новом кризом. Политичке странке су се отворено противиле. Противници Александрове самовоље су почетком априла 1903. у Београду одржали протесте. У сукобу полиције и војске са протестантима било је убијено неколико протестаната.² Следећег дана, 6.4.1903. краљ Александар је извршио трећи државни удар. Распустио је Народну скупштину и Сенат а укинуо је Устав из 1901. Када је именовао нове људе у Сенат, Скупштину и судове, истог 6.4.1903. четвртим државним ударом вратио је Устав из 1901. Краљево насиље у Београду је појачало незадовољство народа и створио повољну прилику за државни преврат.

1 6.4.1901. према тада примењиваном јулијанском календару.

2 Немири су се према јулијанском календару десили у марту, па се због тога тај догађај назива Мартовско насиље.

Од 1901. године постојала је завера међу официрима да се краљ Александар насилно уклони са престола. Међу завереницима истицао се капетан Драгутин Димитријевић Апис.¹ Завереници су нашли подршку и међу политичарима у либералима Јована Авакумовића. Успоставили су везе са Петром Карађорђевићем. После поноћи 10-11.6.1903. (28-29.5.1903. по јулијанском календару) око 30 завереника упало је у краљевски двор у Београду. Убили су краља и краљицу а њихова тела избацили кроз прозор. У преврату су убијени и председник владе Д. Цинцар Марковић и војни министар Милован Павловић. Завереници су узели најважније грађевине и средишта везе у Београду.

Почетак владавине Петра I Карађорђевића

Такозвана револуционарна влада Јована Авакумовића (створена 11.6.1903) сазвала је распуштenu Народну скупштину. Скупштина је прихватила устав из 1889. уз мање измене. Тако је настао устав из јуна 1903. Народна скупштина је средином јуна 1903. за краља изабрала Петра I Карађорђевића. После неколико дана у Београд је стигао нови краљ и положио заклетву у Народној скупштини на Устав из 1903.²

Збацивање Обреновића омогућило је да се у Србији уведе демократски парламентаризам у коме је све важније одлуке доносила Народна скупштина. Захваљујући уставу и либералним законима после 1903. Србија је постала једна од држава са највећим процентом становника који имају право да гласају на изборима (око 70 % одраслих мушкараца).³

У септембру 1903. Радикална странка је на изборима за Народну скупштину добила већину. Нешто мање је било посланика Самосталне радикалне странке. После рада заједничке владе Саве Грујића, Н. Пашић је саставио владу без представника Самосталне радикалне странке крајем 1904. Од тада до смрти (1926) Пашић је најчешће био председник владе или министар спољних послова. Пашићева влада се одржала до маја 1905. Од тада је председник

1 У заверу је укључен и капетан Петар Живковић који је требао бити командант страже на двору у ноћи предвиђеној за убиство.

2 Пре доласка у Србију, Петар I је од 1894. живео у Женеви. Раније, Петар I Карађорђевић је прихватио убеђења слободоумног грађанства. Он је на српски језик превео (1867) дело Џона Стјуарта Мила *О слободи* у коме се брани право свакога на слободу мишљења и његовог јавног изношења.

3 Користи од новог устава и либералног закона о штампи (1904) имао је и дневни лист *Политика* (излази од 1904). Данас *Политика* је најстарији дневни лист који се непрекидно издаје на јужнословенском подручју.

владе био вођа самосталаца Љ. Стојановић. Од избора 1906. Народна радикална странка је имала апсолутну већину у Народној скупштини и владала је самостално или у савезу са, другом по снази, Самосталном радикалном странком.

Ипак, у политичком деловању у Србији постојао је и снажан утицај војске. Народна скупштина је „краљеубице” ослободила одговорности, а нови краљ Петар I њих је задржао у служби на двору. Захтев из Русије да се изврши истрага и казне убице нису уважени. Краљ Петар I је морао истакнуте заверенике удаљити са двора и дати им друге службе у мају 1904. Због тога на крунисању краља Петра I у Саборној цркви у септембру 1904. у Београду није било страних државника изузимајући црногорско посланство које је довео престолонаследник Данило.

Истовремено, у спољној политици Србија је поправљала своје односе са чланицама Антанте, а погоршавала са Централним силама.¹ Ово поправљање односа Србије са Антантом било је отежано тражењем Енглеске да се казне убице краља Александра Обреновића и удаље из војске и политике.

Радикална и Самостална радикална странка остале су на власти до 1914. Србија је желела набавити наоружање за своју војску и изградити бољу мрежу железница. Зато је Пашићева влада у пролеће 1905. склопила договор о зајму са париским банкарима. Кредит је делом требало трошити за набавку топова из Француске, а делом на куповину индустријских производа. Пад Пашићеве владе утицао је да овај договор пропадне. После је влада Самосталне радикалне странке (Љ. Стојановића) уговор о зајму склопила са банкарима из Беча. Тај уговор је обавезивао Србију да топове за војску набави у Шкоди у Аустроугарској.

Да би се спречило јаче везивање Србије за Аустроугарску, уговор о набавци топова из Аустрије је раскинут почетком 1906. Питање набавке топова повезало се са питањем официра завереника чије је пензионисање тражила Енглеска, али и Пашић. У пролеће 1906. владу је поново образовао Пашић. Краљ Петар је пустио и пристао да се у јуну 1906. пензионишу старији официри „краљеубице”.

То је била делимична победа Пашића и парламентаризма у Србији над војним завереницима. Пензионисањем „краљевих

1 Антанта је настала као савез највећих колонијалних сила од споразумевања Русије и Француске о савезу (1893). Када су 1904. Француска и Енглеска успеле да превазиђу своје сукобе и склопе савез познат као Антанта кордијале (Срдачни савез) скоро је уобличена Антанта. Године 1907. споразум су склопиле Русија и Енглеска. Тако су се Енглеска, Русија и Француска ујединиле у борби против настојања Централних сила да се изврши нова подела колонија.

убица” испуњен је услов који је поставила Енглеска за обнову дипломатских односа, прекинути од јуна 1903.

Царински рат и развој индустрије

Политичко и економско неслагање Србије и Аустроугарске довело је до Царинског рата. Економско осамостаљење Србије прекидало је вишедеценијске економске везе. Истовремено, због неслагања око Македоније споро је текло приближавање Србије и Бугарске. Ипак, 1904. договорен је „пријатељски уговор” о трговини и тајни „савезни уговор” о заштити територијалне целовитости Србије и Бугарске.

Крајем 1905. објављено је да је склопљена царинска унија Србије и Бугарске. Аустроугарска је у јануару 1906. послала захтев Србији да мора изменити уговор са Бугарском тако да Аустроугарска задржи положај најповлаштеније трговачке нације у Србији. Када је Србија одбила да испуни тај ултиматум Аустроугарске, из Беча је наређено да се забрани улазак робе из Србије у Аустроугарску. Тако је почео економски рат на граници.

Србија је око 85% свог извоза до тада слала у Аустроугарску. Извозила је углавном живу стоку и друге пољопривредне производе (житарице, суве шљиве). Истовремено је из Аустроугарске увозила индустријске производе. Када је Србија, то јест влада Самосталне радикалне странке и краљ Петар I, пристала да попусти и промени уговор са Бугарском, краткотрајно је обновљен промет роба на граници са Аустроугарском у марту 1906.

Тада је тзв. „топовско питање” обновило економско-политички сукоб. Аустроугарска је приликом склапања трговинског уговора тражила да Србија топове увезе од ње, а не из Француске. У Србији су сматрали да су француски топови бољи и нису прихватили захтев из Беча. Аустроугарска је у јулу 1906. затворила границу за увоз стоке из Србије под изговором да то чини због страха од ширења болести. Тако је коначно почео Царински рат.

Царински рат је само убрзао преговоре Србије са Француском о набавци топова, материјала за железницу и зајму за те набавке. Пашићева влада је потписала уговор са француским банкарима и фабриком топова у новембру 1906. Србија морала да извоз своје робе усмери преко Солуна и доњег тока Дунава. Убрзано је склапање трговачких уговора са другим државама. Крајем 1906. и почетком 1907. Краљевина Србија је склопила више уговора који су јој олакшали трговину са Француском, Енглеском, Белгијом, Русијом и

др. Уговор Србије са Немачком је постојао и пре почетка Царинског рата, али га је тек тај сукоб у потпуности оживотворио.

Аустроугарска је увидела неуспех свог економског насиља. Средином 1910. године обновљен је трговински уговор Србије и Аустроугарске. Према њему су смањене количине стоке која се увозила у Аустроугарску, а Србија је повећала царине којима је отежавала увоз индустријске робе из Аустроугарске. Уговор је постао пуноважан од почетка 1911. а Царински рат је био завршен.

Осамостаљење од трговинске везаности за Аустроугарску омогућило је Србији да уводи царине којима је штитила домаћу индустријску производњу. То је убрзало развој индустрије у Србији. Број индустријских предузећа у Србији је повећан за 4 пута, а укупни пораст вредности фабричке производње је скоро дупло повећан. Број радника у тим предузећима увећан је за око 2,5 пута. Према Мари-Жанин Чалић, 1910. године у Србији је било око 460 разних индустријских предузећа у којима је радило око 16.000 радника. Међу тим радницима жена је било мање од 2.600, али су у фабрикама дувана и текстила оне биле бројније од мушкараца.

Скоро половину индустријских предузећа чинили су млинови. Рудника угља, метала и каменолома заједно је било око 55. Пилана и предузећа за прераду дрвета је било скоро 60. Циглана је било око 26. Фабрика за прераду вуне је било око 17. Топионица је било око 10, а пивница је било 9. Електричних централа је било 6.

Царински рат је био покушај економског насиља и јачања утицаја Аустроугарске. У току тог економског притиска дошло је и до политичког насиља и сукоба у време анексионе кризе. Сва та насиља из Беча само су била увод у оружани напад 1914.

Док је трајао Царински рат дошло је до промене престолонаследника у Србији. Престолонаследник Ђорђе Карађорђевић је имао „проблематично” понашање и неуобичајена полна интересовања. Претерао је 1909. године, када је претукао свог слугу који је од тога и умро. Зато је Ђорђе био приморан да место престолонаследника препусти млађем брату Александру.

Од тада у Србији су се, поред краља, издвојили престолонаследник Александар, Никола Пашић и Драгутин Димитријевић Апис.¹ Они су окупљали око себе присталице, међусобно сарађива-

1 У Србији је дружина официра блиска двору Карађорђевића и влади називана „Бела рука”. Дружина незадовољних официра предвођена Драгутином Димитријевићем Аписом је у пролеће 1911. створила тајну организацију „Уједињење или смрт”. Ово удружење, познатије под именом „Црна рука”, за свој циљ је поставило уједињење Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Космета, Македоније, Славоније, Далмације, Хрватске, Срема и Војводине. За остварење тог циља прихватили су сва средства, па и терор. Уосталом, део чланова Црне руке је 1903. године учествовао у убиству краља коме су положили заклетву

ли, али и сукобљавали се, борећи се за утицај и власт у Краљевини Србији.

БиХ почетком XX века и анексиона криза

Бењамин Калај који је називан и „вицекраљем” Босне умро је 1903. Нови министар финансија Аустроугарске Стефан Буријан је напустио отворену диктатуру Калајеве управе у БиХ. Пристао је средином 1905. да допусти Србима црквено-школску аутономију, а 1909. и муслимани су добили верско-просветну аутономију. Законима о штампи, зборовима и удруживању, као и законима о уређењу градских и сеоских општина створени су повољнији услови за политичко организовање и деловање. Прве политичке партије уређене су 1907. Тада је створена Муслиманска народна организација предвођена велепоседником Алибегом Фирдусом. У новембру 1907. у Сарајеву је створена Српска народна организација. Она је тражила праведно решење аграрног питања, учешће народа у власти и општинској самоуправи. Следеће, 1908. сарајевски надбискуп Јоспи Штадлер је створио Хрватску католичку удругу, која је била повезана са Франковом Чистом странком права.

Аустроугарска је желела да привремену окупацију БиХ замени припајањем (анексијом). Повољну прилику за то видела је у време Младотурске револуције 1908.¹

Пре Младотурске револуције министар спољних дела Аустроугарске (Алојз Лекса Ерентал) и представник Русије (Александар Извољски) разговарали су о могућности да Аустроугарска изврши анексију БиХ.

Незадовољни владавином из Беча, крајем августа 1908. године представници Српске и Муслиманске народне организације послали су меморандум у коме су тражили устав за БиХ.

верности. Они су покренули лист „Пијемонт”. Лист је добио име по држави која је водила уједињење у јединствену Италију. У „Пијемонту” су Н. Пашић и радикали оптуживани за злоупотребу власти и лошу спољну политику.

1 Младотурска странка је тражила обнову уставности и парламентаризма у Османлијском султанату. То је био покушај да се Османлијска држава модернизује. Део младотурског покрета 1906. постао је поручник Кемал Мустафа, будући Ататурк, пореклом из Солуна. Солун је брзо постао главно средиште младотурског покрета. У Македонији је јула 1908. године почела тзв. Младотурска револуција. Убрзо се од султана Абдулхамида II одметнула војска. Праве битке нису ни вођене. Султан је објавио да обнавља уставно стање. Устав је обећао слободан развој свих народа у Османлијском султанату. Пристао је да младотурски представници уђу у владу. Упркос обећањима из устава, нове власти су брзо почеле да врше притисак на нетурке.

Уместо устава, Аустроугарска је прогласила анексију 7.10.1908. У Босни су и православци и муслимани били незадовољни тим поступком, али политичке вође Глигорије Јефтановић и А. Фирдус позвали су народ да остане миран. Представници Срба и муслимана објавили су и заједничку протестну декларацију.

Одговор Турске на анексију био је слаб. Она је прогласила бојкот аустроугарске робе. Противљење Турске анексији потрајало је до краја фебруара 1909. Тада је склопљен договор Турске и Аустроугарске о исплати одштете Турској за БиХ. Истовремено се Аустроугарска одрекла Санџака са Новим Пазаром.

Анексија је била једнострано кршење уговора из Берлина 1878. и виђена као један део немачког продора на Исток („Drang nach Osten”). У Београду је дошло до протеста народа и спаљивања застава Аустроугарске.¹

Краљевина Србија је упутила протесте државама које су учествовале на Берлинском конгресу. Стојан Новаковић је изјавио да је тај поступак уништио веру у праведност великих држава Европе и међународне уговоре. Као накнаду ако се анексија призна Србија је тражила да добије узани појас земље (кроз БиХ) који би је повезао са Црном Гором. Аустроугарска је у то време сакупљала своју војску северно од границе Србије. Зато су у Србији изгласани кредити за војне припреме у октобру и новембру 1908.

Пред опасношћу да дође до рата са Аустроугарском и због протеста народа, брзо су обновљени дипломатски односи Србије и Црне Горе. У фебруару 1909. Стојан Новаковић је саставио владу у коју су ушле све значајне странке у Србији.² Погоршање односа било је на врхунцу у марту 1909. Аустроугарска је појачавала припреме своје војске за сукоб и тражила од Србије да призна анексију.

Немачка је у марту 1909. затражила од Русије да без одлагања призна анексију. Русија је попустила. После захтева три чланице Антанте и Италије, влада Краљевине Србије дала је изјаву да прихвата анексију. Црна Гора је учинила исто почетком априла 1909.

Почетак већег ратног сукоба је тако одложен. То је пре свега било последица неспремности Антанте за рат против Централних сила.

1 Међу вођама протеста истицао се и писац Бранислав Нушић, који је био међу иницијаторима стварања „Народне одбране” У Београду. Она је требала да сакупља добровољце за могући рат. После анексионе кризе претворила се у трајнију и масовну организацију. Проширила се и на подручја у Аустроугарској где је било Срба.

2 Заједничка влада у Србији је постојала до октобра 1909. Тада је председник владе постао Никола Пашић.

„Даровање” устава Црној Гори и проглашење краљевине

Угледајући се на руског цара који је у октобру 1905. дао устав Русији, кнез Никола Петровић је објавио да ће Црној Гори „даровати” устав у децембру 1905. Крајем новембра 1905. одржани су избори, а скоро сви изабрани посланици били су државни службеници. Народна скупштина се састала на Никољдан 19.12.1905. и прихватила понуђени устав. После тога је распуштена. Црна Гора је постала уставна, али не и парламентарна монархија.

Кнез по уставу никоме није одговарао. Он је са Народном скупштином која је заменила Сенат вршио законодавну власт. Сазивао је Скупштину, председавао седницама и распуштао је.

Извршну власт је имао Министарски савет (влада), именован од кнеза и њему је одговарао. Кнез Никола је именовано све државне службенике. Кнез је био врховни заповедник војске.

Младићи из Црне Горе који су се школовали у Београду од 1903. могли су да виде парламентаризам. Они су осуђивали устав Црне Горе због његовог садржаја и начина на који је донет. Књаз и влада су их оптужили, али су на суђењу 1906. били ослобођени. Цетињско становништво је јавно поздравило ослобођене студенте.

Када се у октобру 1906. састала Народна скупштина, у њој су се јавили захтеви за измену устава и осуди уздржаности Црне Горе у време Царинског рата. Влада је поднела оставку. Већина у Народној скупштини, која је била за увођење демократије и угледала се на србијанске радикале, 1907. створила је Клуб народних посланика. Из тог клуба обликовала се прва политичка странка у Црној Гори. То је била Народна странка, тзв. клубаша. Она је у тражила више демократије и парламентаризам. У спољној политици тражила је заједничко деловање са Србијом. Насупрот Народној странци, кнежеве присталице створиле су Праву народну странку, тзв. праваше.

У јулу 1907. кнез је распустио Народну скупштину. У септембру 1907. његове присталице уништиле су штампарију клубашког листа *Народне мисли*. Лист је престао да излази, а клубаша су одлучили да неће учествовати на изборима. Њихова странка се распала, а део клубашких вођа је због притисака напустио Црну Гору. На самовољног црногорског владара неколико година већи утицај имао је адвокат Секула Дрљевић.

Самовоље и насиље владара нису остали без одговора незадовољних. Године 1907. откривена је завера. Дружина студената је била набавила бомбе за атентат против кнеза (тзв „бомбашка афе-

ра”). Пошто није било стварних доказа да су вође Народне странке и Србија помагали припреме атентата, „пронађени” су сведоци који су лажно сведочили (1908). Дошло је до прекида дипломатских односа Србије и Црне Горе. Шест оптужених је осуђено на смрт, а више њих на дугогодишњи затвор. Од осуђених на смрт само двојица су били у рукама полиције, али ни они нису убијени, јер их је кнез Никола помиловао.

У септембру 1909. откривена је још једна завера против кнеза Николе. У заверу су била умешана и војна лица. После суђења, пет особа је стрељано. То је довело до незадовољства у јавности Црне Горе. Србија је поново оптужена да је умешана у заверу. Да би се избегао прекид дипломатских односа из Србије је протерано неколико црногорских избеглица и студената.

У жељи да подигне свој значај, а поводом педесетогодишњице владавине, Никола Петровић је дао Народној скупштини да га прогласи за краља у августу 1910. Крајем исте 1910. Црна Гора је склопила уговор са Русијом. Према том уговору Русија је преузела обавезу да слањем материјала и инструктора помогне опремање црногорске војске.

Тек на Берлинском конгресу Црна Гора је добила равницу поред Скадарског језера и уз реку Зету где се могло поред сточарства успешно бавити земљорадњом. Тада је добила и праве градове са градском привредом. Од заједнице сточарских племена постала је права држава са целовитијом, али слабо развијеном привредом. Стално је тражила позајмице од странаца и била у дуговима. До 1906. у Црној Гори је коришћен страни новац, већином из Аустроугарске. Црна Гора је 1910. имала око 220.000 становника на око 9.500 квадратних километара. Више од 90 % било је православно становништво.

Млада Босна и устав из 1910.

Према проценама из БиХ се од 1878. до 1914. иселило 140-150.000 муслимана из политичких и верских разлога.¹ Истовремено су аустроугарске власти уселиле око 230.000 особа у БиХ (већином католика). Половина чиновника у БиХ били су странци. Последњи аустроугарски попис у БиХ 1910. забележио је 1.898.000 становника. Православаца је било око 43,5%, муслимана преко 32%, а католика мање од 23%. Сарајево је имало око 52.000 становника. На селима

1 Они су за Османлијски султанат чинили само мањи део муслимана који су заједно са поразима од 1878. до 1914. из изгубљених покрајина у Европи стигли у Истанбул и Анадолију.

је живело око 85% становништва, а у градовима око 15%. Писмених је било око 11%.

БиХ је остала претежно пољопривредна земља. Тешкоћу је стварало кметство које није укинато. Да би се решио сукоб кметова на једној и ага и бегова на другој страни око земље требало је извршити аграрну реформу. За четири деценије своје управе у БиХ Аустроугарска није то учинила. Оставила је да важи Саферска наредба, којом су бегови и аге постали наследно племство.

Кметовске породице у Босанској крајини су се у августу 1910. побуниле против заосталих феудалних односа. Одбијали су да дају трећину и порез.¹ Употребом војске, полиције и пресудама сељаци су приморани на послушност. Аустроугарске власти су покушале да уведу добровољно откупљивање кметовских поседа. За то је била одређена банка која ће давати дугогодишње кредите са малим каматама,² али тако се откупило, ослободило, само око 28.000 кметовских породица.

Да би показао „цивилизаторске“ намере према Босни и Херцеговини и ублажио незадовољство, цар Франц Јозеф I је у фебруару 1910. објавио устав за БиХ.

Према том уставу право гласа су добили мушкарци старији од 24 године (старосни цензус). Гласачи су били подељени у три курије. Прву курију су чинили богати поседници и интелигенција. Они су бирали 18 посланика. Другу су чинили грађани који су бирали 20 посланика. Трећа курија у којој су били сељаци је бирала 34 посланика, а у њој је било око 86% од укупног броја особа са правом да бира. Тако је богато становништво са грађанством бирало више од половине бираних посланика. Још 20 посланика у Сабору су биле особе које је именовао цар.

Ипак, Босански сабор није доносио законе, него је био саветодавно тело. Законе су доносили цар и Заједничко министарство финансија у Бечу. У поређењу са суседном Србијом у којој је од народа бирана Народна скупштина доносила законе и одређивала владајуће партије, царев „дар“ је деловао као казна и понижење. Посланици у Босанском сабору су усвојили резолуцију у којој су изнели приговоре на устав. У осуди су се сложили представници све три верске заједнице.

Мање помирљив био је одговор омладине. У покрету бунтовне јужнословенске омладине у Аустроугарској издваја се Млада Босна. Самовољна недемократска владавина из Беча и анексија је део омладине одвела у револуционарну побуну. Та омладина је Аустро-

1 Уходе су јављале да је покретач побуне био писац Петар Кочић.

2 Сличан откуп је примењен у Аустрији после револуције 1848-49.

угарску видела као „тамницу народа”. Побуна је постојала у тајним удружењима старијих ђака у БиХ од краја XIX века и временом је јачала.¹

Међу незадовољном омладином настало је много тајних удружења нарочито после 1908. Сва тајна удружења нису била повезана у једну организацију, али су имала исти циљ. Младобосанци су желели уништити недемократску владу из Беча и створити демократску државу Јужних Словена. По циљевима и облицима борбе Млада Босна је личила на старији и познатији покрет Млада Италија, који је водио борбу за уједињење Италијана, укидање феудализма и против власти Аустрије над делом Италије.

То говоре и изјаве Гаврила Принципа са суђења 1914. Он је тада рекао: „Ја сам националиста Југословен. Моја је тежња ујединити све Југословене ... и ослободити их од Аустрије.”²

Још даље младобосанци су били настављачи револуционарних традиција Француске грађанске револуције која је збацила самовољну тиранију краља Луја XVI, укинула феудалне односе и тражила увођење демократије. Током XIX и почетком XX века револуционарни таласи напретка су стизали са запада на Балкан, један за другим, незадрживо, ношени снагом инерције. Они су постепено рушили заостали феудални поредак а БиХ, под владавином Хабзбурговаца и Беча, је остала његово последње упориште.

Делу младобосанаца се од анексије (1908) и устава из 1910. чинило да се из Беча влада голом силом, то јест полицијом и војском, а да само нападима на животе представника власти могу скренути пажњу светске јавности и покренути народ БиХ на борбу против тиранске владавине. Зато је њихов узор постао Богдан Жерајић. После отварања (15.6.1910) карикатуралног Босанског сабора, Жерајић је покушао да убије земаљског поглавара БиХ генерала Маријана Варешанина. Убиство није успело, а Жерајић је извршио самоубиство.³ Владимир Гафиновић, Жерајићев пријатељ, и Димитрије Митриновић, бавећи се новинарством и књижевношћу су постали нека врста гласноговорника Младе Босне. В. Гафиновић је док је боравио у Београду једно време био члан и „Црне руке” (Уједињење или смрт), а Димитрије Митриновић је говорио да је живот лепши од смрти, али је „смрт часнија од срамоте”.

1 Јавна удружења ученика и омладине су у правилу забрањивана.

2 Затим је настављајући објаснио да је владало „мишљење да би требало да се сви Југословени уједине, а Србија ... да буде Југословенима оно што је био Пијемонт Италији”.

3 Пре покушаја убиства он је спалио своја писма да спречи полицију да прогони његове истомишљенике.

Политика „новог курса” у Далмацији и Хрватској

Код дела хрватских и српских политичара 1902. и 1903. уобличила се идеја да треба заједнички политички да делују. После противсрпских нереда 1902. уредник Новог Србобрана је постао Светозар Прибићевић. Тада је у Српској самосталној странци прихваћен став да је неопходна сарадња српских и хрватских политичара. Престанак бановања Куен-Хедерварија олакшао је промене у Хрватској.

Већина хрватских политичара (осим франковаца) тада је почела да даје изјаве којима „признаје” постојање Срба као народа на територији Хрватске. Код Хрвата у Далмацији Анте Трумбић из Сплита и Франо Супило из Дубровника изјављивали су да су Хрвати и Срби један народ са два имена, шта год да су тиме мислили.

Међу Србима у Далмацији дошло је до разговора о прихватању политике „новог курса”. У августу 1903. на скупштини коју је сазвала Српска народна странка, Срби су се определили за сарадњу са хрватским странкама. Главне положаје у управном одбору Српске народне странке добила су два Србина католика из Дубровника. Њен председник је постао Антун Пуљези, а секретар Антун Фабрис. У мају 1905. Српска самостална странка упутила је позив Српској радикалној странци да заједно делују на изборима и сарађују са хрватским опозиционим странкама. У јуну 1905. на састанку у Славонском Броду представници Српске самосталне и Српске радикалне странке договорили су се договорили о таквом деловању.

Хрватски политичари који су тада били у опозицији у Далмацији и Хрватској почетком октобра 1905. у Ријечи усвојили су Ријечку резолуцију. У њој је истакнуто да треба подржавати политичку борбу мађарске опозиције против власти из Беча. Поред тога за циљ „политике новог курса” одређено је увођење уставних слобода у Хрватској и уједињење Хрватске и Далмације.

Средином октобра 1905. у Задру су се састали представници Српске народне странке из Далмације, Српске самосталне странке у Хрватској и Српске народне радикалне странке из Хрватске. Усвојена је Задарска резолуција. У тој изјави прихваћена је „политика новог курса” уз захтев да се мора признати и равноправност Срба као народа са Хрватима.

Након тога створена је Хрватско-српска коалиција (Хрватска странка права, Хрватска напредна странка, Удружена хрватска опозиција за Славонију, Социјал-демократска странка, Српска самостална странка и Српска народна радикална странка).¹

1 Једна од хрватских странака која је остала изван Хрватско-српске коалиције

На изборима 1906. Хрватско-српска коалиција је освојила 37 места у Сабору. Исти број посланика су имали „мађарони”, а поражена Народна странка се распала. Хрватско-српска коалиција се споразумела са Теодором Пејачевићем да он остане бан (1903-07), али да напусти Народну странку. Председник Сабора постао је Србин Богдан Медаковић.

Коалициона влада је већ 1907. изгубила власт у Хрватској. Из ње су изашли радикали јер су у њој били занемарени интереси Срба 1907. Угарска влада је настојала да мађаризацију на јужном делу Панонске низије подржи законима и 1907. уведен је мађарски као обавезни језик на железницама у Хрватској. Т. Пејачевић се противио увођењу мађарског на железници. Сабор је крајем 1907. био распуштен, а краљ је за новог бана именовao Александра Ракодцаја.

Политичка суђења Србима у Хрватској 1908. и 1909.

У јануару 1908. на положај хрватског бана је постављен Павле Раух. Тада је почео прогон присталица Српске самосталне странке, а појачан је у време Анексионе кризе. У време Анексионе кризе у Хрватској је од августа до краја 1908. похапшено десетине Срба. У јануару 1909. ухапшени су оптужени за велеиздају, то јест да су намеравали да униште Аустроугарску и њене делове припоје Краљевини Србији. Оптужени су да су у вези са београдским Словенским југом спремали „великосрпску револуцију” у Аустроугарској.¹

Чланови Хрватско-српске коалиције одбацивали су измишљене оптужбе. Против тог политичког суђења у Угарском сабору говорили су Полит Десанчић, Б. Медаковић, Прибићевић, Супило, али и Бела Висконтај. У Загреб је дошао Томаш Масарик прашки професор (председник Чехословачке од 1918. до 1935) да види о чему се ради. У Аустријском парламенту Т. Масарик је указао да су оптужбе измишљотина. Тада је више од половине посланика осудило суђење као политичко, а не правно. Суђење за велеиздају је постало политички скандал. Ипак, више особа је у октобру 1909. осуђено на затворске казне.² Када је тражено понављање суђења, цар Франц Јозеф I је крајем 1909. амнестирао оптужене Србе.

била је и Хрватска сељачка странка, коју су створила браћа Радић 1904.

1 У Београду је од 1903. постојало удружење Словенски југ које се залагало за стварање заједнице свих Јужних Словена, а излазио је и истоимени лист.

2 Највише казне по 12 година затвора добили су браћа Адам и Валеријан Прибићевић.

Истовремено са суђењем у Загребу, из Аустрије су стигле оптужбе Хајнриха Фридјунга. Он је, у новинама лажним записницима оптужио Краљевину Србију да подржава заверу против Аустроугарске а да јој у томе помажу чланови хрватско-српске коалиције (Ф. Супило, С. Прибићевић и др). У децембру 1909. године против Фридјунга је покренут судски спор у Бечу. Супило и вође Хрватско-српске коалиције су на суђењу у Бечу показали лажност оптужби да су плаћени од министарства спољних послова Србије. Суђење је завршено нагодбом без пресуде.

У фебруару 1910. Раух је смењен, а бан је постао Никола Томашић вођа Народне странке. Томашић је покушао да делује сарађујући са Хрватско-српском коалицијом, али није успео. Зато је у августу 1910. распустио Сабор. На изборима 1911. Странка права је добила 27, Хрватско-српска коалиција 24, а Томашићева Народна странка 21 мандат. Он није могао да се споразуме са другим странкама и поднео је оставку.

Према попису из 1910. године у Хрватској и Славонији је било 2.622.000 становника 1.638.000 Хрвата, 645.000 Срба, 133.000 Немаца и 105.000 Мађара.

Срби у јужној Угарској почетком XX века

Од средине XIX века до 1910. становништво у Угарској повећало се за око 60%, а дошло је до мањег продужења и просечне дужине живота. Око 1910. становник Угарске је у просеку живео око 40 година. Смртност деце у Угарској је била велика. До пете године старости умирало је око трећине рођене деце. Поред пораста броја становника у градовима на подручјима данашње Војводине, растао је и број скоро изолованих сеоских имања ван села, тзв. салаша и њихових домаћинстава.

Мађарска влада је настојала да насељавањем повећа број Мађара у јужној Угарској (Војводина и Славонија). Истовремено су власти настојале да припадници немађарских народа усвоје мађарски језик и културу, то јест да се мађаризују. Мађарски парламент је 1907. донео закон да сви учитељи и ђаци у верским школама појединих народности морају учити мађарски. Процес мађаризације (насељавањем Мађара или прихватањем мађарског идентитета) је давао слабије резултате у Банату, а боље у Бачкој. Суботица, са 95.000 становника, била је трећи град по величини у Мађарској 1910. године у њој су Мађари чинили више од половине становништва. У знатно мањем Новом Саду Мађари су чинили око

две трећине становништва. У Срему и у градовима 1910. већину становника чинили су Срби, а од тих насеља највише становника је имао Земун, око 16.000.

Наредбом мађарске владе из јула 1912. коју је потврдио Франц Јозеф I, престао је да важи низ уредби које су уређивале црквено-школску аутономију за Србе. Тако је укинута црквено-школска аутономија Срба. У септембру 1913. Лукијан Богдановић, последњи карловачки митрополит-патријарх, боравио је у бањи код Карлсбада (Аустрија). Он је нестао на једном излету, а његово мртво тело је пронађено у оближњој провалији. Остало је нерасветљено како је умро. Када после те смрти митрополита није одобрено одржавање црквено-народног сабора који би изабрао наследника, цар је сам именовано епископе који су вршили улогу управника Карловачке митрополије.

Весела браћа жалосна им мајка, Урош Предић

Сукоби у Македонији и на Космету и стварање Балканског савеза

Од 1902. на подручју Македоније обновљени су бројни напади бугарских комита, а затим грчких и српских комита (четника). Поред напада на османлијске и албанске насилнике, хришћанске чете су се сукобљавале међусобно и убијале присталице противника (учитеље, свештенике и др).

Од 1903. и у Србији су стварани четнички одбори. Тада су четнички одбори у Београду и Врању створени као приватна удружења за организовање чета, њихово наоружавање и слање у Турску (Македонију). Сукоби пробугарских, просрпских и прогрчких чета су погоршавали односе међу малим хришћанским државама.

Раније, 1893. у Солуну је створена Внатрешна македонска револуционерна организација (ВМРО). Пробугарске снаге у ВМРО-у настојале су подизањем устанка против Османлија привући пажњу већих европских држава. Вођа ВМРО-а Гоце Делчев (Георги Н. Делчев) убијен је у мају у сукобу са Османлијама, а 2.8.1903. (Илинден) устанак је почео на подручју Монастира (Битоља). Устаници су успели да заузму град Крушево. Прогласили су стварање републике, али Османлијска војска, уз велики број нередовних албанских чета, побила је хиљаде цивила и угушила устанак.

Устанак је био повод да се умешају Аустроугарска и Русија. Оне су се у октобру 1903. договориле о реформама за Македонију и тражиле од Османлијског султаната да их спроведе. Османлијски султанат је морало да пристане да прими и офицере из европских држава, који су надгледали реформу полицијских снага у Македонији и на Космету.

После Илинденског устанка од 1904. до 1908. био је период најчешћих сукоба чета хришћанских комита по селима Македоније. Стотине људи су изгубиле животе. Због међусобних сукоба Бугара и Грка, 1906. дошло је до противгрчких окупљања и напада на југу Бугарске.

На западу Македоније и Космету постојале су бројне чете Албанаца и Турака. После младотурске револуције 1908. и проглашења амнестије за четнике, наступило је краткотрајно примирје. Од 1909. подручје Албаније, Космета, Македоније и Тракије било је у стању нереда и безвлашћа. Чести су били атентати, обрачуни комитских дружина и освете турских власти. Турске власти су покушале без успеха да разоружају чете по Македонији.

Међу Албанцима је јачао покрет који је тражио стварање аутономне државе у Османлијском султанату или самосталне. У марту 1910. на Космету је почео већи устанак Албанаца.¹ Тај Устанак је делимично помагала Бугарска, а оружје је набављано и преко Црне Горе. Велика османлијска војска је, после неколико месеци, успела да умири побуну.

Албанци су поново тражили од владе у Истанбулу да им да аутономију на подручју вилајета Скадра, Косова, Битоља и Јањине.

1 По проценама на Космету је 1910. било око 470.000 становника.

Средином 1911. године почела је нова побуна, али сукоб средишњих власти и Албанаца се убрзо примирио.

У пролеће 1912. поновио се на Космету устанак Албанаца који су тражили аутономију. Устанак је захватио и Албанију. У лето 1912. нереди које су стварали Албанци били су све већи. У августу 1912. су побуњеници ушли у Пећ, Призрен, Приштину и Скопље. Султан и влада су одлучили да попусте у септембру 1912. Побуњеницима је препуштена власт у вилајетима Скадар, Косово, Битољ и Јањина. Тада су се повећала насиља према хришћанима Словенима и њихово исељавање.¹

Насиља према хришћанима и слабљење средишње власти из Истанбула убрзали су војно повезивање малих балканских држава против Турске. Слабост Османлијског султаната показала се и у рату са Италијом који је почео у септембру 1911. Италијани су од Османлија у рату освојили Либију. Стварање Балканског савеза подржала је и Русија.

У октобру 1910. у Грчкој председник владе постао је Елефтерос Венизелос. Венизелос је био Крићанин. Крит крајем XIX века није успео да се побуном уједини са Грчком, али је од 1897. имао аутономију. Стање на Криту и Венизелосова жеља да обједини све грчке територије подстицали су га да буде присталица склапања савеза балканских држава против Турске. Сличног убеђења је био и Иван Гешов, председник бугарске владе од марта 1911. Бугарски владар Фердинанд I Кобург (1887-1918) је мислио да ће заузети Константинопољ и обновити Византијско царство.

Одбрамбени савез између Србије и Бугарске потписан је у марту 1912. године, али он је имао тајни додатак који је предвидео рат против Османлијског султаната.

За Македонију је предвиђена подела између Бугарске и Србије. Краљевини Србији би припале области северно од Шар-планине, а Бугарској источно од реке Струме. За области Македоније између те две линије предвиђено је стварање аутономне територије, или подела ако је „немогуће организовати је као аутономну област”. У јуну 1912. потписан је и војни споразум Србије и Бугарске.

У мају 1912. склопљен је грчко-бугарски савез, а после и војни споразум. Почетком октобра 1912. потписан је војни савез Србије и Црне Горе. Осим Русије, своје намере да нападну Османлије мале балканске државе нису отворено показивале представницима европских држава.

¹ По проценама Јована Цвијића са Космета се у Србију од 1876. до 1912. уселило око 150.000 Срба.

12. Привреда и друштво од почетка XIX до почетка XX века

Српски владарски дворови и државна управа

Вожд, Карађорђе је на свом имању у Тополи изградио дрвено утврђење. Скоро на средини утврђења била је његова старија дрвена кућа. Од 1811. до 1813. дрвено утврђење је заменио каменим са троспратним кулама и торњем цркве Рођења Пресвете Богородице на угловима, а подигао је себи нови двоспратни „двор” са седам соба и трпезаријом.

Кнез Милош је одабрао од 1818. за своју престоницу Крагујевац, али је подигао више дворова (конака) по Кнежевини Србији. Поред Београда, Милош је подигао двор на Топчидеру. Ти конаци су грађени по узору на конаке османлијских паша. М. Ристовић примећује да је владарска породица у Србији током XIX века по свом животу више личила на грађанство него на тадашње владарске породице у Европи. То се огледало у изгледу двора, дворском намештају, али и начину на који су примани посетиоци у владарски двор.

Милошев двор у Крагујевцу је имао више грађевина заштићених дрвеном оградом. Приземље двора у Крагујевцу служило је за смештај Милошевих чувара („момака”) и старешине двора. Средњи део на спрату су заузимали хол и диванхана у којој је кнез најчешће примао посетиоце. Кнез је први део дана проводио са секретарима, а касније је у диванхани (или на трему пред конаком) примао посетиоце. Ту је слушао молбе и пресуђивао.

На спрату су биле собе за писаре, кнежева канцеларија, собе за угледне госте и др. Кнез је са породицом такође боравио на спрату. У кнежеве дворјане су спадали и неки од сабораца из устанка, архимандрит Мелентије Павловић, секретари (један је био Димитрије Давидовић) и кнежев лекар. Један од Милошевих дворова у Београду био је каснији Конак кнегиње Љубице (1829-31). Кнегиња Љубица је имала одвојене грађевине као свој конак. Кнез Милош је имао више љубавница. Једну од њих, Петрију, убила је кнегиња Љубица.

Конак кнегиње Љубице

*Карађорђев конак у
Тополи*

Милош се у одевању и понашању угледао на богате Османлије. До стицања независности 1830. носио је турбан и османлијско одело. Од тада је носио свечану доламу, а на глави фес, турбан или капу са кићанком. Слично су се одевали и други чланови кнежеве породице. Љубица је прво носила оријенталне антерије и шалваре, а касније се појављују у одевању елементи ношње из хришћанских држава.

Кнез Милош је био неписмен, али је имао људе који су му читали и за њега писали. Својој деци је нашао учитеље да их описмене и образују.

За двор су набављана скупа вина, накит, сатови и друга квалитетна роба. Забаву на Милошевом двору представљале су игре (билијар, карте) и слушање ромске музике. Милош је набавио и слике значајних уметника. Насупрот томе, сачуване слике којима је осликан Топчидерски конак су лошег квалитета. Оријентални мидерлуци са јастуцима на којима се седело и гвоздени кревет из Аустрије показују различите утицаје на намештање двора.

У време владавине уставобранитеља у Београду је откупљена кућа једног трговца и уређена као двор. Владарев двор је тако постао државно власништво. Тај Стари двор је била пространа кућа са високим приземљем, спратом, балконом и двориштем око кога је била висока метална ограда. Двор је личио на богатије куће у средњој Европи, а као летња резиденција служио је некадашњи Милошев конак на Топчидеру. Кнез Александар Карађорђевић је обновио део очевог двора у Тополи (Карађорђево град). Имао је вртлара Јохана из Земуна. Дворски сликар кнеза А. Карађорђевића био је Урош Кнежевић. А. Карађорђевић је као кнез углавном носио униформу, а не цивилно одело. Његова жена Персида је носила одећу која је од времена кнегиње Љубице сматрана српском грађанском ношњом. Чести сусрети владара са народом који је долазио на двор у време Милоша су нестали.

После повратка Обреновића на власт, Милош је боравио у двору на Топчидеру, а Михаило у државном двору у Београду из времена уставобранитеља. Двор је у време кнеза Михаила почео више да личи на европске дворове. Уведено је заказивање посета и пријема (аудијенција) код владара. Владарев двор је имао радни кабинет за владара и просторију за министарске седнице. Постојале су собе за пријеме (салони) и стамбене просторије за владарску породицу. У време кнеза Михаила Обреновића владарска породица је јела сама у трпезарији. Милан и Александар Обреновић су и дање користили стари Конак, али је Милан Обреновић после Берлинског конгреса поред њега изградио данашњи Стари двор (данас

Скупштина града Београда). Према пројекту Александра Бугарског изграђен је двор са више просторија за службени и јавни живот (кабинети, салони и велика балска дворана). Трпезарија владара у време Милана Обреновић је добила јавни карактер. Са њим су јели гости (сродници, политичари и официри), а ту се одлучивало и о државним пословима. Растао је и број оних који су боравили на двору (ађутанти, секретари, официри и дворска стража, управник двора, васпитачи, кувари, собари, послуга, подрумар, ковач, башто-ван и др).

По доласку у Србију, краљ Петар I Карађорђевић је живео у Старом двору Милана Обреновића, а Конак, Стари двор из времена уставобранитеља, био је срушен. Петар I Карађорђевић је настојао да изгради породичну гробницу за владајућу династију. За то је од 1907. до октобра 1912. изграђена Црква Светог Ђорђа на Опленцу (Топола). Грађена је према пројекту Владимира Поповића који је изменио Коста А. Јовановић.

Кнежевина Србија је од 1830. до 1858. углавном имала веће годишње државне приходе од расхода. Порез од просечно 6 талира или око 60 гроша наплаћиван је по домаћинству од 1835. Талир је био основна сребрна кованица, а грош бакарни новац. Због употребе различитих кованица талир је вредео 10 до 16 пореских гроша. Највреднији ковани новац су били златници (дукати). „Дукат царски” је вредео 24 пореска гроша. Краљевина Србија је поред пореза остваривала приходе од својих монопола на: дуван, со, петролеј и др. 1860. државни приходи Кнежевине Србије су били око 8.500.000, а расходи око 8.100.000 динара. Према Статистичком годишњаку Краљевине Србије за 1900. државни приходи у периоду 1996-1900. износили су од 70,2 до 94,8 милиона динара. Поред пореза, царина, приреза и такси значајан извор укупних државних прихода су били државни монополи (од 18,6% до 26,4%) и државна привреда (од 9,5% до 13,8%). У истом периоду издаци су износили од 63,69 милиона до 80,7 милиона динара.

У издавањима сваке године највећи део (од 26,1% до 30%) је чинило исплаћивање државног дуга. Иза тога су били издаци за војно министарство (од 17,8% до 23,9%). Војска Краљевине Србије је 1900. у сталном саставу имала 1.387 официра и 26.190 редовна војника. Са тзв. резервним војницима „првог позива” војска је имала 133.000 особа. Краљева цивилна листа је износила 1.200.000 динара годишње, а још 360.000 динара је исплаћивано као апанажа краља Милана Обреновића.

Живот на селу у Србији

Током XIX века више од 9/10 становника Кнежевине Србије бавило се пољопривредом. Према попису из 1834. Кнежевина Србија је имала 678.000 становника. Просечно домаћинство у Кнежевини Србији имало је око 6,4 чланова и око 2,57 хектара земље. Од тога око 1,24 хектара ораница, 0,91 хектара ливада и око 0,43 хектара воћњака и винограда.

До укидања феудализма у Србији већи значај је имало сточарство него земљорадња. Од стоке највише су узгајане свиње и овце. После укидања османлијског феудализма Кнежевина Србија је остала без велепоседника. Тридесетих година XIX века у Кнежевини Србији за земљорадњу је коришћено око 10 % укупне територије.

Током XIX века повећање броја становника је тражило више хране и више ораница. На истој површини земље се може произвести више житарица него меса за исхрану. Сељаци су често без одобрења државе крчили шуме у Шумадији. Тако су стварали нове обрадиве површине. Име Шумадија је остало до данас, али је садржај нестао. Људи су „појели” шуме. Производња биљне хране је захтевала више рада. Због повећања броја становника Срби су морали радити више.

Ипак, Краљевина Србија је остала пољопривредна земља са великим бројем стоке. По попису из 1900. у Србији је било 3.060.000 оваца, 964.000 говеда, 960.000 свиња, 432.000 коза и 185.000 коња. Пернате живине је било 4.700.000 (већином кокошке). На око 90% ораница земљорадници су узгајали житарице (јечам, пшеницу, кукуруз). У поређењу са данашњим, приноси су били мали. У Србији је 1900. принос кукуруза био просечно око 1.200 килограма по хектару. Просечни принос пшенице био је знатно мањи. Износио је за озиму 687 килограма, а за јару 515 килограма по хектару. Од првих деценија XIX века ширило се гајење кромпира у Босни и Србији, а то је смањило број „гладних година”.

Сеоска домаћинства су била слабо опремљена алатима. Само је четвртина сеоских домаћинстава у Србији имала своје плугове 1866. Поред металних још су постојали и старији дрвени плугови, а 1897. око трећина сеоских домаћинстава у Краљевини Србији имала је плугове. Истовремено, 1897. око половине домаћинстава на селу имало је воловска кола. Природно ђубриво се мало користило.

Већина сеоских домаћинстава у XIX веку производила је скоро само за своје потребе, а мале количине робе су изношене да се

продају на тржишту. Продавано је само онолико робе колико је требало да се обезбеди новац за плаћање пореза и куповину робе коју сељачка домаћинства нису производила, а била је неопходна (со, шећер, метални ексери, ...).

До почетка XX века знатан део трговине се обављао на панађурима, вашарима, али су они били и место забаве. На њима се посетиоцима нудила прилика да играју у колу уз музику, слушају гусларе, пију, коцкају се и др.

Велики број сеоских домаћинстава није могао да произведе довољно хране за своје потребе. Сељаци су се због немаштине задуживали код „зеленаша” који су приликом наплате дуга од сељака наплаћивали задужени новац увећан за високе камате. Када нису могли да врате дуг, задужени сељаци губили су куће и земљу. Да би то спречио кнез Милош Обреновић је забранио да се сељаци задужују на кућу, башту, краву и један пар волова (1836). На почетку друге владавине Михаила Обреновића донета је одредба да се сељаци могу задужити само на део ораница преко незадуживог минимума од 1,15 хектара. Последњих година XIX века тај незадуживи минимум је законом повећан на 3,45 хектара, то јест „6 дана орања”.

Упркос томе, повећавао се број сеоских породица које нису имале своје обрадиве земље. Пред крај века (1889-90) око 13 % сеоских домаћинстава били су беземљаши, или су имали мање од једног хектара земље. Око 60% домаћинстава је имало поседе између једног и пет хектара. Поседе величине између 5 и 20 хектара имало је око 26 % сељачких домаћинстава. Поседе веће од 20 хектара је имало око 1% домаћинстава. Занемарљив је био број велепоседника који су имали преко 100 хектара земље. Њихов број у Србији је крајем XIX века био мањи од 100.

Српска села у брдима у првој половини XIX века обично је чинило неколико десетина дрвених, по територији села, расутих кућа. У равним пределима уз реке куће су биле ближе једна другој. Села су већином имала мање од 200 кућа. Тридесетих година XIX века кнез Милош наредио је да се српска села, где је то било могуће, ушоре (Мачва, подручје Ваљева, ...). То ушоравање није извођено по онако детаљним прописима као у Хабзбуршкој монархији, а део сељака је пружио и отпор кнежевим настојањима.

На почетку XIX века већина сеоских кућа је била од дрвета и имала само једну просторију у којој је било отворено огњиште. Ређе су сеоске куће имале и једну собу, а још ређе две.

Српску породицу су чиниле патријархалне породичне задруге, заједнице сродника које су носиле презиме по претку. Вук Караџић је

записао да су у његово време породичне задруге често имале од 3 до 5 ожењених мушкараца. Они су имали заједничку кућу у којој су ложили ватру и заједно јели. Око ње су биле мање једнособне грађевине без огњишта. Оне су се звале „вајати”. У вајатима се није ложило и тамо је спавао један мушкарац са женом и њиховом децом. Око куће су били бунар и помоћни објекти (амбар, чардак, свињац и др). Породичне задруге су се од времена ослобођења распадале на мале породице у којима је обично био један брачни пар са децом. Крајем XIX и почетком XX века у Србији на селу је преовладала мала породица, а ређе су се сачувале велике породичне задруге. Поделу имовине задруге, приликом поделе задруге на мање делове у Србији, уредио је Грађански законик 1844.

Кућни намештај и посуђе су током XIX века на српском селу били скромни као и пре више стотина година. Куће су имале клупе и ниске трношце за седење, синије, дрвене посуде и кашике. Уместо виљушке користили су се прсти. Посуђе је било на дасци причвршћеној за зид, а део посуда је висио о клиновима по зиду. У првој половини XIX века већина сеоских кућа није имала кревете. У другој половини XIX века кревети су били у већини кућа, али је око 40 % домаћинстава за спавање користило ћилиме, душеке, сламарице и јоргане без кревета. На прозоре се лепила хартија, а само ретко су били затворени стаклом.

Сеоско занатство, печалбари и исељавање

У XIX веку није био мали број занатлија и трговаца који су живели у селима. На бројност сеоских занатлија у селима утицали су плодност земљишта и број становника. Сеоско становништво које није могло да обезбеди довољно средстава за живот од земљорадње, сточарства и продаје дрвета, морало је да се бави и занатима. Постојала су села и региони са развијеним сеоским занатством. Целе породице су учествовале у сеоском занатству исто као у пољопривредним радовима. Рад деце испод десет година није био реткост. Они су производили грнчарију, текстил, предмете и алате од дрвета и др. Слично је било и у другим земљама пре индустријализације.

У овом процесу сеоске занатске производње појавили су се и тзв. „капараше”. Сеоским занатством већином су се бавиле породице које нису имале довољно капитала да уложе у ту занатску производњу. „Капараше” су им давале сировину, нпр. вуну уз договор да произвођачи предају „капарашу” нпр. израђене ћилиме по догово-

реној (ниској) цени. Тако су „капарашаи” остваривали значајне зараде. Они су били капиталисти, а сеоске занатлије плаћени радници.

Изгледа да се број „торбара” (сиромашних путујућих занатлија и трговаца) повећао у другој половини XIX века. Подаци о њима у писаним изворима су чешћи. Они су нарочито радили на панађури-ма, али и ван њих. Ова појава је можда повезана са престанком бројних и трајних пресељавања становништва из мање плодних планинских предела у равнице и градове. У планинским пределима се јављао вишак „становништва”, односно мањак посла за постојеће становнике. То је делимично објашњење за „печалбарство”. У другој половини XIX и почетком XX века из планинских области на југу Србије и истоку Босне мушкарци су често после Ђурђевдана напуштали своја села. Одлазили су у дружинама и тражили посао у градовима или равничарским крајевима уз Саву и Дунав (у Србији, Хабзбуршкој монархији, Румунији и Бугарској). Може се говорити о постојању „печалбарских села”. Неки печалбари су сезонске послове налазили на неколико сати или дан хода од своје куће, други су морали пешачити седмицама. После градње пруга, у чему су и они учествовали, део пута, или цео, су брже и лакше прелазили. Печалбари су као дружина бирали представника који је уговарао посао који су радили за дневнице. Обављали су грађевинске радове за приватна лица и државу, радили за индустријалце, богатије земљопоседнике и друге послове.

Око Митровдана су се враћали у своја села са зарадом. Тај „додатни” новац је њиховим породицама омогућавао боље преживљавање. У овој сезонској миграцији радне снаге годишње из Србије је учествовало неколико десетина хиљада људи. Не мање важно подручје са кога су кретали печалбари било је подручје данашње Македоније. Радни дан печалбара је био дуг. Трајао је 11 до 12 сати. Рад је био прекидан паузама за два оброка.

Раније ретке случајеве исељавања Јужних Словена и Срба у Америку у последњој четвртини XIX века и периоду до 1913. заменило је исељавање у коме су се годишње селиле десетине хиљада већином мушкараца. Међу њима знатно више је било исељеника из Хабзбуршке монархије, него из Србије. Део ових исељеника у Америку су били „печалбари”. Они су тамо остајали од једне до неколико година, а са зарадом се враћали.

Од Срба који су у том периоду стигли у Америку неки су убрзали развој не само Америке, него и целог човечанства. Пре свих то се односи на Николу Теслу и Михајла (Идворског) Пупина. Емиграција и тзв. „одлив мозга” је појава са којом се Срби суочавају више од једног века.

Допуна 8**Никола Тесла**

Никола Тесла се родио у првој половини јула 1856. у Смиљану код Госпића у Лици, тада у Аустријском царству. Николин отац Милутин Тесла био је Србин и православни свештеник. Мајка Ђука (Георгина), пре удаје Мандић, такође је била из српске породице која је дала више православних свештеника. О припадности својих родитеља у говору приликом доделе Едисонове медаље 1917. године Тесла је рекао: „ ... само што сам био од њихове крви и меса. Треба да знате да Срби очајнички настоје да сачувају своје племе.” Имао је пет година када му је погинуо старији брат. Основну школу завршио је у Госпићу у који се његова породица преселила 1863. У гимназију је пошао у Госпићу, а завршио је у Карловцу 1873. После се уписао у Високу техничку школу у Грацу 1875. године, али одатле је био избачен 1878. Отац му је умро 1879. Никола Тесла је неко време живео у Прагу, али факултет ни тамо није завршио.

Почетком 1881. прешао је у Будимпешту. Тамо је радио у предузећу које је уводило телефоне. Према његовим речима 1882. године у Будимпешти, у шетњи парком са пријатељем, уобличио је мисао како би требао изгледати електромотор заснован на наизменичном магнетном пољу. Пошто је успешно обавио неке инжењерске послове из Будимпеште је премештен у Париз 1882. Ту је радио у Едисоновој компанији. Успешно је поправљао централе које је компанија имала у Европи и послат је у Едисонову компанију у Америку.

Средином 1884. стигао је у Њујорк. Ту је радио као инжењер и усавршио неколико електричних машина. Томас А. Едисон му је за један посао обећао 50.000 долара, али није испунио обећање. Рекао му је да није разумео амерички смисао за шалу.

Зато је Тесла 1885. напустио компанију. Тесла је почео пријављивати своје патенте, али повремено је био без новца и морао је за дневницу да копа канале и слично. У пролеће 1887. уз помоћ компаније Вестерн унион и Алфреда Брауна, основано је Теслино електрично друштво. Исте 1887. Тесла је израдио индукциони мотор за производњу наизменичне струје који се и данас користи. Истовремено је развио и начин да се наизменична струја преноси на веће удаљености. Произведеној струји је повећаван напон у трансформатору. Таква наизменична струја високог напона имала је мале губитке енергије при преносу на веће даљине. Следеће

1888. Патентни завод САД потврдио је те патенте за производњу и преношење наизменичне струје.

Те патенте откупила је 1888. компанија Вестингхаус. Едисон је покушао да заштити свој новац уложен у централе за једносмерну струју и 1890. убедио је представнике државе Њујорк да погубљења осуђеника на смрт изводе на електричној столици са наизменичном струјом. Покушао је да прикаже наизменичну струју као „струју смрти“. Тесла је продао за око милион долара права на коришћење његових проналазака Џорџу Вестингхаусу 1891. Уз то је имао право да добија тантијеме (део прихода) од произведене електричне енергије. Када је Вестингхаусова компанија била у проблемима, Тесла се 1907. одрекао тих права. Тако је помогао компанији да настави рад, али је изгубио велику новчану добит.

Тесла је добио држављанство САД 1891. По позиву из Европе, 1892. држао је предавања у Лондону и Паризу а једва је стигао да посети мајку пред њену смрт.

Највећу популарност је стекао када је његова вишефазна наизменична струја (преко компаније Вестингхаус) искоришћена за осветљење Светске изложбе у Чикагу 1893. У то време предавања која је држао била су толико посећена да није било довољно слободних столица. Следеће 1894. примљен је за дописног члана Српске краљевске академије, а за редовног члана је изабран 1937. Већа примена његових патената остварена је када је почела да ради хидроелектрана за наизменичну струју на Нијагари и прорадио далековод за пренос електричне енергије од Нијагаре до Бафала у новембру 1896. Она је испоручивала електричну енергију за саобраћај, индустрију и осветљење у око 40 километара удаљени град.

Једносмерна струја коју је производио и продавао Едисон није се могла преносити на тако велике удаљености. До Теслиних проналазака 1887. електрична енергија се преносила на мале удаљености и користила углавном за осветљење. Од Теслиних проналазака електрична енергија је постала главни покретач модерне цивилизације.

Остао је спор око проналаска радија. Тесла је патенте за њега пријавио 1897. а одобрени су 1900. Касније је предност у проналаску радија приписана Гиљерму Марконију. Тесла је покренуо (1915) тужбу у САД, а пресудама из 1935. и 1944. суд је предност у проналаску радија дао Тесли.

Тесла је зачетник и бројних данашњих даљинских управљача које користимо. Почетком 1898. показао је са обале бежично управљање моделом брода у Њујорку. То је патентирао 1898.

Никола Тесла је био висок око 180 центиметара и мршав, тамне косе и плавих очију. Није се женио. Тврдио је да никада

ниједна жена није ушла у његове мисли и жеље. Често се примећује тај несклад у Тесли. Спој је бесмислених изјава, али и сјајних идеја које су обогатиле човечанство. Он је о том чудном споју рекао да човека чине све његове добре и лоше особине, а уклањањем неке од њих тај човек би био неповратно измењен. Све те добре и лоше особине су Теслу покретале и усмеравале кроз живот. Оне су заслужне за проналаске које нам је оставио. Генетски инжењеринг којим би човек био „поправљен“ могао би бити и штетан у случају да уклонимо слабости генија. Тада би њихови покретачи постали другачији, а тиме и њихово размишљање и поступци, то јест вероватно би изгубили генија.

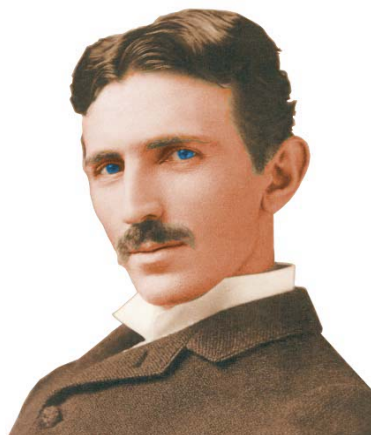
О својој припадности Србима јуна 1892. када је посетио Београд, можда понесен свечаним дочеком, рекао је: „да сам био и да вазда остајем Србин и ништа више“. Ипак, држављанство Сједињених Америчких Држава (САД) чинило га је Американцем. Већи део живота провео је у Њујорку. Од напада на Југославију 1941. и покоља које су хрватски националисти извршили над његовим сународницима у Лици и сродницима Србима, остарели Тесла је био додатно потресен. У то време живео је од пензије коју му је исплаћивала влада Краљевине Југославије.

О догађајима је знао и од свог сестрића Саве Косановића, који је био до 1942. у влади Краљевине Југославије. Тесла је давао изјаве у којима је позивао Србе, Хрвате и Словенце на слогу и јединство. Осудом национализма покушао је да делује смирујуће, али острашћени га нису могли ни чути ни разумети.

Умро је у Њујорку у хотелу „Њујоркер“ почетком јануара 1943. Тестаментом је тражио да се његови списи и заоставштина пренесу у Београд. Како су те списе прво прегледали амерички службеници, јављале су се сумње да су они некомплетни пренети у Београд.

Тесла је желео да у већој мери стави енергију природе у службу човека. У говору који је написао 1897. поводом обележавања годишњице рада хидроелектране на Нијагари, Тесла каже: „Развој и богатство града, успех народа, напредак целе људске врсте, одређени су расположивом енергијом.“

Никола
Тесла

Градови у Србији и живот у њима

Ослобађање Кнежевине Србије било је праћено протеривањем турског градског становништва и зато се број градског становништва смањило, а неки градови су замрли. До седме деценије део Турака је остао у 7 градова са турским војним јединицама.

Од првог пописа 1834. број становника градова се споро, али стално повећавао. Те 1834. било је преко 678.000 становника у Кнежевини Србији, око 7 % становника је живело у „варошима” и „варошицама”. Према Радошу Љушићу на број пописаних требало би додати још око 24.000 Турака и око 15.000 Рома и других који нису пописани. Године 1900. Краљевина Србија је имала 2.490.000 становника, од тога око 14 % живело је у градовима. Највећи град Београд 1834. имао је око 7.000 становника, 1854. око 14.600 становника, а 1900. око 69.800 становника.

После Београда, 1900. други град по броју становника био је Ниш са 25.000 становника. Тада је у варошима и варошицама Србије са више од 2.000 становника живело око 305.000 особа. Ако се урачунају и мање варошице, у градско становништво се може убројати највише око 350.000 становника.

У градовима Кнежевине Србије трговачко и занатско средиште представљала је главна улица. Куће су имале дворишта са чесмама (бунарима), пољским нужницима и помоћним зградама. Поред дворишта неке куће имале су и баште. Градско становништво делимично је производило храну у својим баштама, али већи је био значај куповине хране. Храна се куповала на пијаци и у месарницама.¹ Сељаци из села у близини града разносили су по кућама прехранбене намернице, пилиће и друге производе. Пекаре су пекле хлеб, а постојали су и радници који су га разносили.

Трговци и занатлије који су имали радње у кућама у којима су становали имали су радње окренуте према улици (или у приземљу), а стамбене просторије окренуте према дворишту (или на спрату). После ослобођења, у Кнежевини Србији старешине су градиле „конеке”. Од Милошеве владавине почињу да се граде приватне куће и јавне грађевине под утицајем оних из средњоевропских градова (класицистички стил). Код њих страна са улазом и прозорима излази на улицу, без ограда између. Те грађанске куће окренуте ка улици биле су само један део угледања на живот српског грађанства у суседној Аустрији. У време владавине кнеза Милоша Обрновића почели су прво кнежеви конаци и јавне зграде да се

1 У Београду је једна пијаца била испред Капетан-Мишиног здања.

граде печеном опеком, а затим и куће богатијег грађанства. Опека се у то време увозила из Хабзбуршке монархије. У време уставо-бранитеља је постављен захтев да фасаде (спољне стране) грађевина буду такве да улепшавају град.

Око 1900. стамбени објекти са више од два спрата у Београду били су реткост. Београд је тада углавном био град приземних кућа са двориштима, вртovima, свињцима, шталама и др. Улице у средишњем делу су у две последње деценије XIX века биле поплочане коцкастом калдрмом. Мало је било вила богатијег градског становништва. Преко четири петине станова у Београду почетком XX века су биле приземне куће. Код обичних градских кућа била је уобичајена кућа са три просторије. Било је и кућа које су имале само кухињу и једну собу, као и оних које су имале четири и више просторија. Богатије грађанске породице су имале репрезентативну просторију (салон) у којој је од треће деценије XIX века своје место добио и клавир.

Од средине XIX века постао је већи број оних који су изнајмљивали стан у градовима Кнежевине Србије. У већини породичних станова ложило се само у кухињи. Гвоздене пећи су чешће од средине XIX века. Богатије куће су имале каљеву пећ која је грејала целу кућу. За осветљавање су користили свеће од лоја до осамдесетих година XIX века када су уместо свећа за осветљење кућа почеле да се користе петролејске лампе.

По узору на кнеза Милоша, богатији трговци и државни чиновници су за своје куће набављали намештај у Хабзбуршкој монархији.

За православне породице велики значај је имала крсна слава. Икона свеца заштитника породице је стојала у кухињи на источном зиду са кандилом. Пред њом се породица молила пре заједничког јела. Од шездесетих година XIX века прављење породичних албума са фотографијама постало је често код српских грађанских породица.

У центру Београда налазило се и неколико значајнијих грађевина као што су Народно позориште (према нацрту Александра Бугарског, отворено 1869), Стари двор (А. Бугарски 1882), Нови двор (Стојан Тителбах), Капетан-Мишино здање (грађено као приватна грађевина по плану Јана Неволе, а затим поклоњено држави). У време Балканских ратова у грађењу у Србији почео се користити армирани бетон.

У градовима Србије се у другој половини XIX века почело више пажње посвећивати чистоћи сопственог тела, куће и дворишта. Сапун је престао да буде редак производ. Средином XIX века зако-

ном је забрањено бацање смећа испред куће. Београд није имао водовод до 1892. као што су имали савремени градови. До тада су домаћинства воду узимала са јавних чесми или из бунара. Једну од познатијих јавних чесми подигао је кнез Милош Обреновић на Теразијама када је други пут добио власт у Србији. Постојали су и људи који су се бавили разношењем воде од јавних чесми до кућа. Град је имао градско купатило, а средином XIX века управа Београда донела је забрану да се голе особе купају на рекама.

Теслина посета Београду (1892) допринела је да се изгради прва централа за производњу електричне енергије у Београду (Дорћол) 1893. Исте 1893. одлучено је да се уведе осветљење електричном енергијом у Београду, а не на гас (петролеј). Прво електрично осветљење у Србији направљено је у Крагујевцу у Војнотехничком заводу 1884. Прве електране производиле су струју за осветљење и радиле су ноћу, или у вечерњим и јутарњим сатима. Прве хидроелектране изграђене су 1899. и 1900. у Ваљеву и Ужицу.

Као превоз у граду коришћени су „фијакери” и запрежна кола са коњима или воловима. Улице нису имале тротоаре. Електричним трамвајем путници су се превозили у Београду од 1905.

Поред јавних купатила у XIX веку богате муслиманске градске куће имале су купатила. У хришћанским кућама купатила, са металним кадама и огледалом, су реткост до последњих деценија XIX века. У последњој деценији XIX века уведена је текућа вода у станове, али ње није било довољно. Модерна канализација за средишњи део Београда саграђена је од 1905. до 1911. После градње водовода и канализације у Београду се почињу издвајати просторије у кућама које су служиле као купатило са тзв. „воденим нужником”. Септичке јаме су у првим деценијама XX века остале стварност за већину Београђана, а не градска канализација. У граду су „ноћне посуде” са почетка XIX века потискиване из употребе, али и пољски нужници. Неколико јавних купатила у Београду због цене улазница нису били доступни сиромашним грађанима.

Од четрдесетих година XIX века по градовима, али и селима Кнежевине Србије, отворане су читаонице. Бројније и посећеније остале су кафане. Поред кафана градови Краљевине Србије крајем XIX и почетком XX века добили су и добре хотеле. У кафанама, хотелима и „јавним кућама” у другој половини XIX века законито се одвијала продаја полних услуга. Од 1860. жандармерија је у Србији заменила традиционалне пандуре. Телесно кажњавање је било општеприхваћено у Аустрији, Османлијском султанату и другим државама до XIX века.

У Србији је четрдесетих година XIX века укинута батинање за више друштвене групе,¹ а замењено је новчаним казнама. Ту су спадали „кметови”, службеници и свештенство. Управе (начелства) срезова имале су затворске просторе (апсане). Затвореници су носили и металне окове на ногама. Било је раширено премеравање криминалаца (величина стопала, ушију ...). Од 1889. полиција у Београду је направила збирку фотографија већих прекршилаца закона користећи поједина фотографије. Почетком XX века као прецизан начин за препознавање трага неке особе почела се примењивати анализа отисака врхова прстију шаке.

У марту 1837. митрополит је издао Правила о склапању брака и о свршавању тајне брака. Према тим правилима мушка особа је морала имати најмање 17 година, а женска 14 година. Свештеницима је забрањено да венчавају остареле и душевно болесне.²

Жене у нису биле по законским правима једнаке мушкарцима. Правило једнакости у наслеђивању које је постојало у западној и средњој Европи није постојало у Србији. Угледајући се на раније обичајно право, 1844. Грађански законик је предвидео да жена имовину умрлог мужа само користи, а не наслеђује. Исто је важило и за женску децу која нису равноправно учествовала у подели имовине са мушком. Грађански законик је озаконио патријархалну власт мужа над женом. Законик је прописивао да жена треба бити „пo-корна” мужу и живети тамо где он то одреди. Очекивало се да жена и за обављање неког јавног посла мора добити сагласност мужа. Ипак, закон није увек поштован. Ретко, али се дешавало да жена ради и живи одвојено од мужа и да се он узалуд позива на закон.

Жена је током XIX века било мање у Србији него мушкараца. Нарочито је у градовима био велики број нежењених самаца. Они су у неким градовима чинили око половине становништва града. Велики део жена се тек после порођаја потпуно осећао делом нове породице.

Децу је прво васпитавала мајка. Приликом васпитавања деце батине су у XIX веку биле крајња, али прихватљива мера. Чак је и закон то одобравао, али не и безразложно и сурово пребијање. За такво батинање жене или детета биле су предвиђене казне. Деца су се у XIX веку играла звечкама, чиграма, пушкама, лоптама (од длаке, перја ...), луткама и другим играчкама. Кажњавало се и напуштене детета. Напуштена деца у Београду су у другој половини XIX века просјачила код цркве Светог Марка. У жељи да скрене пажњу на такву децу, Урош Предић је насликао „Сироче на мајчином гробу”.

1 Као казна за обичне грађане Србије примењивано је батинање штапом до 1873.

2 Постојала је установа „куповине младе”. Обичај је био последица губитка материјалне вредности за породицу девојке коју је она напуштала.

После смрти православним покојницима код њихове куће или у парохијској цркви свештеник је служио опело. Опелу су присуствовали родбина и познаници умрлог. Обичај да се покојников посмртни сандук држи отвореним до тренутка сахране нису успели искоренити државни прописи ни у Хабзбуршкој монархији ни у Краљевини Србији. На православним гробљима покојници су сахрањивани полагањем у правцу исток-запад.¹

Државни службеници, занатлије и индустрија у Србији

Градови су били управна средишта и важан део градског становништва током XIX века у Србији чинили су разни државни службеници (полицијски, управни, наставници и официри) и чланови њихових породица. За добијање посла у државној служби (полицији или управи) најважније су биле препоруке познаника (сродника), а касније и партија, то јест личне везе. Уз то поткупљивост и злоупотребе положаја државних службеника су били стална појава. Тако је овлаштени државни службеник могао да изда потврду да неки нездрави прехрамбени производ или угоститељски објекат задовољава здравствене и хигијенске услове које су захтевали државни прописи и за то добије материјалну награду. Официри, чиновници, наставници, правници, инжињери, лекари и други чинили су интелектуални слој у српском друштву.

Занати и трговина били су важни у као занимања градског становништва. Већину радника у градовима чиниле су занатлије. У градовима су биле занатлије удружене у еснафе. Закон о еснафима (донет 1847. а важио је до 1911) је одредио да занатлија мора бити у еснафу, који је издавао потврду некоме да може радити као калфа или мајстор. За занатлије у еснафима опасност је био увоз јефтинијих производа индустрије и занатлијски рад ван еснафа. Од средине XIX века власт је стално забрањивала рад путујућих занатлија и трговаца „торбара“.

Зачеци претварања занатства у индустрију постојали су у време Милошеве владавине. Он је био и власник неколико највећих воденица за млевење житарица. Први модернији млин саграђен је на реци Црници у Параћину 1837-38. По предлогу кнеза Милоша 1839. године у Београду је изграђена прва пивара, али је она за рад користила људску снагу, а не машине. Крајем тридесетих XIX века изграђене су творнице за прераду коже у Крагујевцу и Београду.

1 Првих година XX века у Београду је створено друштво за изградњу првог крематоријума за спаљивање лешева. Крематоријум је изграђен тек у седмој деценији XX века.

Површинско ископавање угља почело је 1837. у Ресави, али је због слабе продаје је заустављено.

Права индустријска производња и индустријски радници су почели да се појављују у Србији од средине XIX века.¹ У последњим деценијама XIX века у пиварама у Србији уведен је парни погон.

Индустријска роба је у време владавине уставобранитеља већином увожена у Србију, али је почео и развој домаће индустрије. Од 1850. развијала се најбрже прехранбена индустрија. Тада су настали први млинови за млевање житарица који су радили на парни погон (у Пожаревацу и Београду). Крајем XIX века и почетком XX века у Србији је око половине индустријске производње чинила прехранбена индустрија.

Вађење металне руде од 1847. у Мајданпеку довело је до дизања већег рударског средишта са топионицом. У Крагујевцу 1853. године почело је да ради највеће и најзначајније индустријско постројење. Тополивница у Крагујевцу је могла да произведе неколико стотина пушака годишње. Недостатак капитала и обучених радника, али и увоз јефтине индустријске робе из Хабзбуршке монархије, успоравали су развој индустрије у Србији.² Страни капитал је имао важну улогу у развоју индустрије. Ђорђе Вајферт је за вађење бакра на подручју села Бор договорио заједничко привредно друштво са Французима и 1904. отворио рудник.

„Протоиндустрија” је понекад прерасла у праву индустријску производњу. Ослањајући се на развијену локалну сеоску производњу ујади, код Лесковца (Стројковац) је дигнута фабрика за производњу ујади 1885. Она је користила сеоско занатство и дешавало се да фабрика зими има 2,5-3 пута више радница које су код својих кућа прерађивале (преле) фабричку вуну у конач, који су предавале фабрици.

Од стицања независности 1878. у Србији је у економском погледу углавном постојао либерални капитализам. На српском тржишту је постојала слободна конкуренција трговаца и произвођача. Истовремено у западним индустријским државама стварани су монополи. Такав монополистички положај омогућавао је једном трговцу или привредном друштву да без конкуренције продаје робу на неком тржишту. Тако су монополи у страним државама нпр. српској текстилној индустрији отежали да се продаје изван Србије.

1 Индустријска револуција се ширила из Енглеске од проналаска парне машине. Њу је Џејмс Ват пронашао 1769. а патентирао 1783. Парна машина је коришћена да се покрећу машине за производњу и мењала је радну снагу људи, стоке и воде. Масовна производња уз помоћ машина (индустрија) се за неколико деценија раширила по Европи.

2 У Беочину је почела да ради цементара 1839.

Крајем XIX века и почетком XX века у Србији је било око 100 индустријских предузећа са око 6.000 радника и око 3.000 рудара. Занатлија је било око 36.000. Радници су често радили 12 до 14 сати и имали мало времена за одмор. Када је 1889. у Паризу Друга интернационала, као међународно удружење радничких и комунистичких партија, донела одлуку да се 1. маја одржавају масовни протести радника и штрајкови, то је утицало и на понашање дела српског радништва. Од 1890. радници су почели да обележавају Први мај као дан борбе за права радника. У мају 1896. у Србији први пут јавно радници су славили Први мај.

У првим годинама двадесетог века радници у Србији и БиХ створили су прва синдикална удружења. Затим је у Србији створена (у августу 1903) Социјал-демократска странка, која је постала чланица Друге интернационале. Она се угледала на немачку социјалдемократију. Тражила је опште бирачко право не само за мушкарце, него и жене. Заједно са удружењима занатлија и радника тражила је и радничко и социјално законодавство које ће заштитити раднике. У БиХ Социјалдемократска партија почела је да ради од 1909.

Аустроугарска је трговачким уговорима обезбедила повлаштен положај за извоз својих индустријских производа у Србију. Увоз јефтине индустријске робе доводио је до пропадања неких заната у Србији. На пропадање заната су утицале и промене у одевању и начину живота. Занати за чијим производима је нестајало потражње су се гасили.

Закон о занатима из 1910. предвидео је обавезу да радници буду здравствено осигурани, али уплата пензијског осигурања радника била је добровољна. Закон о занатима из 1910. се од каса за узајамну помоћ радника почело прелазити према државном социјалном осигурању радника.

Са појавом индустрије постао је видљивији проблем дечијег рада. Понекад је употреба машина олакшала да се запосле деца млађа од 14 година. Њима су капиталисти давали мање наднице него одраслим радницима. У Србији је Законом о занатима 1910. забрањен рад деце и узимање шегрта млађих од 14 година. Упркос закону већина деце је постајала шегрт пре четрнаесте године.

Трговина и банкарство

Поред занатлија и државних службеника, у градовима је био значајан број оних који су живели од трговине (1890. око 4,5 % од укупног становништва).

У Кнежевини Србији формално је проглашена слободна трговина 1838. Унутрашњом трговином су се поред трговаца бавили и сточари и занатлије. Сељачка домаћинства су настојала да произведу све што им је требало. Велики део унутрашње трговине обављао се на „панађурима” или „вашарима”. Панађури су одржавани у свим срезовима. Неки панађури су трајали и по седам дана. На унутрашњу трговину утицале су привремене забране да се страна роба продаје на вашарима. После 1870. робноновчана привреда је преовладала у селима Србије. Развоју трговине допринела је изградња пруга.

Почетком XX века опадао је значај вашара као састанака за трговину, а расла је улога недеље као дана за трговину у градовима и варошима. Поред тога, порастао је и значај сеоских дућана. Неки сељаци су за набавку у оближњим малим градовима морали пешачити и по неколико сати. Продаја разне робе у сеоским дућанима је законски ограничавана. Зато је роба у њима продавана „на црно”, тј. незаконито и полутајно.

У спољној трговини најважнији је током целог XIX века био извоз свиња и говеда у Аустрију. У размени робе са Молдавијом и Влашком најзначајнији је био увоз соли. Тридесетих година извозило се 200-300.000 свиња годишње у Аустрију. Просечна цена свиње била је око 55 гроша. Средином XIX века око две трећине извоза у Аустрију чинила је стока (углавном свиње). Повећање површина на којима се узгајају житарице утицало је да се промени и њихов удео у извозу из Србије.

До 1878. Кнежевина Србија није могла да склапа међународне трговачке уговоре и примењивани су уговори које је склопило Османлијски султанат. Робна размена са Аустријом је стално расла. У периоду 1879-1900. вредност увоза је повећана са 41.600.000 динара на 54.000.000 динара. У истом периоду вредност извоза је порасла са 38.900.000 динара на 66.500.000 динара. Од укупне вредности увоза 1900. око 47% је увезено из Аустроугарске, а око 28% из Немачке. Исте 1900. од укупне вредности извоза у Аустроугарску је извезено око 85%, а у Немачку око 6%. Тада су стока и сточни производи у укупној вредности извоза учествовали са 41%, житарице са 30%, а суве шљиве са 12%. Неколико година касније, пред Царински рат око 40 % извоза Србије чинила је стока, а житарице су имале исти удео.

Србија је и пре признања независности склопила прве уговоре о позајмицама новца (државном зајму) из Русије и Француске (од 1867). После Берлинског конгреса уговори о страним позајмицама склопљени су и у Аустроугарској и Немачкој.

За разлику од трговине, банкарство се споро развијало у Србији. Средином XIX века приватници су од особа које су узимале позајмице тражили камату већу од 12 %, а камата је некад износила и до 50 %. Такве превисоке камате (зеленашење) су угрожавале економски опстанак дужника.

Прави развој банкарства у Кнежевини Србији почео је оснивањем Прве српске банке, која је основана 1869. са приватним капиталом од 200.000 дуката. Половина капитала Прве српске банке била је страног порекла. Убрзо, она је пала под стечај 1873. Намесничка влада је створила окружне штедионице 1871. Новац који је био стављен на располагање тим штедионицама брзо су покупили трговци, чиновници и сеоске газде. Исти тај новац они су после давали сељацима уз превелике камате.

Први бакарни новац у Кнежевини Србији је кован од 1868. (са ликом кнеза Михаила). Одлуком из 1873. домаћи новац се зове динар. Сребрни динари ковани су од 1875. године, а после и златни. Све до оснивања Народне банке Србије у употреби је био и страни новац (османлијски, аустријски). Народна банка Србије је основана 1884. приватним капиталом као акционарско предузеће које је надзирала држава. Она је кредитним заводима одобравала позајмице које су биле око 1 % ниже од опште каматне стопе. Новчани заводи стварани су и изван Београда, али су камате ван Београда биле нешто веће. Од оснивања Народне банке Србије дошло је до смањења каматних стопа. Камате на позајмице су се крајем века кретале од 8 % до 12 %.

Саобраћај и пошта

Изузимајући два најзначајнија пута који су повезивали Београд са Нишом и Београда са Крагујевцом, путеви су били већим делом слабо одржавани земљани друмови. Кнез Милош Обреновић је наредио да се делови пута Крагујевац – Београд наспу и калдрмишу. За превоз робе и људи на копненим путевима служила су кола, која су вукли волови или коњи, а за превоз на већим рекама служиле су скеле и бродови. Превоз робе низ реке је био брз и јефтин, али је превоз уз реку у време када су бродови покретани веслима и једрима био спор и скуп.¹

Велика промена коју је изазвала примена парне машине у саобраћају споро је стигла до Србије. Пароброд који је направљен 1807. у САД, као ново превозно средство на води, на Дунаву код

1 Бродове су често вукли са обале упрегнутим коњима.

Београда појавио се у трећој деценији XIX века. Ти први пароброди су били у страном власништву. Градња првих железница у Србији каснила је и више, у односу на прве које су изграђене у Енглеској (од 1825). У Србији у саобраћају, али и грађевинарству највећи значај је имала предаја у редовни саобраћај пруге Београд – Ниш септембра 1884. Исте 1884. завршен је и железнички мост дуг 460 метара преко Саве у Београду према Земуну.¹

До 1887. од Ниша пруга је продужена до Врања, на југ, и Пирота, на исток. У следећој деценији и важнија рударска средишта у Србији повезана су железницом. Ово је знатно убрзало и повећало пренос робе. До 1914. Краљевина Србија је имала око 1.040 километара пруга нормалног колосека и око 1.450 километара пруга уског колосека.

Аутомобили у приватном власништву у Србији почетком XX века били су изузетна реткост. У Београд је доведен први 1903. године, а до Првог светског рата било је неколико такси возила и аутобуса.

У време Милошеве прве владавине поштански саобраћај обављали су коњаници (тзв. „татари“). Уставобранитељи су 1843. законски организовали државну пошту преко запрежних дилиџанси и сачинили пропис о поштанском саобраћају. Прва телеграфска линија у Кнежевини Србији изграђена је 1855. Тада је Београд повезан са Аустријом (Земун), а 1857. Београд је повезан и са остатком османлијске државе. Неколико година после првог показивања телефона у САД, први телефони су се почели користити 1883. у Београду, а 1886. успостављена је телефонска веза Београда и Ниша. Првих година XX века у Србији је било око 1.000 телефонских претплатника.

Одећа

Током XIX века Срби у крајевима јужно од Саве и Дунава носили су „народну ношњу“, а не одела по узору на средњоевропско грађанство. Народне ношње су се у разним подручјима разликовале. Мушкарци су носили до колена дугачке кошуље (често са везеним украсима на рукавима), преко ње су око струка обавијали вунене појасеве, преко кошуље су облачили кратки прслук и дугачки гуњ, носили су платнене гаће и чакшире. На ноге су обували чарапе

1 Аустроугарска је у марту 1883. довршила пругу од Суботице до Новог Сада, а до краја 1883. и до Земуна. После 1884. године Аустроугарска је ту пругу спојила са Београдом.

до колена, а на стопала опанке. Од капа су носили фесове, турбане, шубаре и др.

До око 1810. мушкарци су имали дугу косу, угледајући се на Османлије носили су и перчине.¹ Од тада, због Карађорђевог наредбе војницима, мушкарци су скраћивали косу, као у срдњој Европи. Скоро саставним делом мушке одеће сматрали су се пиштољи (кубуре) затакнути за појас (до 1848. у Србији).

Женске ношње су биле разноврсније од мушких. Женска бела кошуља се копчала до самог врата. Ношене су шарене прегаче украшене ресама. Преко тога су ношене беле хаљине без рукава и са отвором да се виде кошуља и прегача на грудима. Носиле су појас за којим је ношена и бритва. Чарапе су биле плаве и црвене. На глави су носиле мараме, украшаване и сребрним новцем. Од стицања аутономије 1830. у Кнежевини Србији у градовима почиње да се појављује облачење по узору на аустријско грађанство.

У већој мери појава да се напушта одећа из времена османлијске управе градове Србије захватила је од револуције 1848-49.² Тек почетком XX века становништво градова у Србији било је обучено на исти начин као становништво градова у суседној Аустроугарској. Европско грађанско одело потиснуло је народне ношње.

У БиХ, а посебно Црној Гори, процес напуштања народних ношњи био је још спорији него у Србији. У деловима под османлијском влашћу до Првог светског рата преовладавале су оријенталне ношње.

Пораст броја становника у Србији до 1910. и неки подаци из пописа за 1900.

Прву половину и средину XIX века изгледа обележавају пресељавања десетина хиљада Срба. Те сеобе нису ишле само према ослобођеној Србији, него и из мање плодних динарских предела према плоднијем подручју на северу Босне. Од I српског устанка до краја XIX века стотине хиљада Срба су се доселиле из суседних области у Србију.

Број становника је брзо растао и природним прираштајем. Према подацима пописа за период од 1866. до 1880. године број умрлих је био знатно мањи од броја рођених. Број умрлих је био 31,3-36,4 промила годишње, а број рођених 33,3-45,7 промила. Изузетак је представљала ратна 1876. када је број умрлих скочио на

1 Дугачки прамен косе на средини темена, са обријаном косом око њега.

2 У подручју под аустријском влашћу северно од Дунава и Саве тај процес напуштања „народне ношње” у градовима је тада улазио у завршни период.

48,3 промила. Зато је 1876. и 1878. био негативан природни прираштај. Број умрлих се од 1881. до 1911. у већини година смањило испод 25 промила, а број рођених је био 35,1-47,6. У целини за период од 1866. до Балканских ратова раст броја становника у Србији је био бржи него у околним областима.

Да је пораст броја становника у Србији био брз види се и у поређењу са повећањем броја становника у данашњој Војводини. Према попису из 1866. Кнежевина Србија је имала око 1.200.000 становника на око 38.000 километара квадратних. До 1869. тај број се повећао на 1.280.000 становника. Београд је 1866. имао око 24.700 становника.

На подручју данашње Војводине 1869. било је око 1.150.000 становника. Нови Сад је 1864. имао око 17.000 становника. Најбројнији у њему су били Срби који су са око 8.000 имали „релативну” већину. Десетак година касније то се променило, па су најбројнији у Новом Саду били Мађари. Војводина је 1900. имала око 1.500.000 становника на око 20.000 километара квадратних.

Према попису из 1900. Краљевина Србија је на око 48.000 километара квадратних имала 2.490.000 становника.

Језик који говоре	Хиљада становника	%
Српски	2.300	92,37
Румунски	90	3,61
Цигански	46	1,85
Румунски и српски	33	1,33
Немачки	7,5	0,3
Хебрејски	5,7	0,23

По вери 2,46 милиона је пописано као православци, 15 хиљада је пописано као „мухамеданаци”, 10 хиљада као католици, 5,7 хиљада као верници „мојсијеве” вере.

Пописани број мушкараца (1.280.000) био је већи од броја жена (1.120.000) као у ранијим пописима из друге половине XIX века. Пописано је 537.000 породица и око 385.000 кућа. Из тога произилази да је у једној кући живело 6-7 особа. Развод је био реткост. На 1.000 склопљених бракова је долазио приближно један разведени пар. Просечна старост становника Србије је била 24 године.

Од пољопривреде је живело око 84,2% становништва, од индустрије око 6,7 % становништва, од трговине је живело око 4,4%, а 4,7% су живели од „личних служби” и „слободних занимања”.

До 1910. број становника Србије се повећао на 2.900.000. Мушкараца је по попису било 95.000 више од жена.

У свету 1900. било је око 1.600.000.000 људи, а у Европи око 408.000.000.

Матица српска, првобитна зграда у Новом Саду

11.

Култура у XIX и почетком XX века

Књижевност, штампарство и позориште

Вук Караџић систематски је објављивао усмено преношену српску народну књижевност од 1814. Тако је народна књижевност у неколико деценија прешла из усменог у писани облик. Поред записивања народне књижевности, прва половина XIX века је обележена издавањем значајних оригиналних писаца код Срба. Ту се може убројати и најпознатији гуслар кога је Вук слушао, слепи Филип Вишњић. Поред тога што је преносио старије песме, он је и изворни стваралац песама о Карађорђу и српском устанку. *Почетак буне против дахија* је његово главно дело. Почетком XIX века појавили су се први романи српских писаца (Милован Видаковић). У првој половини XIX века Сима Милутиновић Сарајлија створио је неколико читаних књижевних радова и историјских дела, али је више запамћен као писар из Првог српског устанка и учитељ Петра II Петровића Његоша.

За српску културу и штампање књига на српском од великог значаја било је стварање кнежевске (државне) штампарије 1831. у Београду. Она је краткотрајно била пренета у престоницу кнеза Милоша Крагујевац (1833-35). Тиме су српска држава и Срби добили сталну штампарију из које је настао Београдски издавачко-графички завод (БИГЗ). У Крагујевцу су 1834. почеле излазити прве новине у Србији (*Новине србске*). Уређивао их је Димитрије Давидовић.

Прво позориште (Књажевско-србски театар) у Србији почело је да ради 1835. у Крагујевцу. Његов управник био је Јоаким Вујић. Он је раније (1813) у Пешти уредио позоришну представу у којој су уместо ђака глумили одрасли глумци. Срби су имали значајна културна средишта у Хабзбуршкој монархији. У периоду од краја XVIII века до шездесетих година XIX века Нови Сад је био друштвено и културно средиште Срба. Прва професионална позоришна дружина код Срба настала је 1838. у Новом Саду. Било је то Летеће дилетантско позориште које је до 1840. давало представе у Новом Саду, Земуну и Панчеву. Затим се преселило у Загреб. Ту је радило под

именом Домородно театрално друштво, да би почетком 1842. године прешло у Београд. Касније, 1861. основано је Српско народно позориште у Новом Саду.

Петар II Петровић Његош (1813-1851) својим делима постао је незаобилазни део српске књижевности. У првим деценијама XIX века стварао је Јован Стерија Поповић (1806-1856). Стеријине комедије (*Лажа и паралажа*, *Кир Јања*, *Покондирена тиква*, *Родољупци*) и данас се читају и изводе у позориштима. Он је са подручја Војводине је прешао у Србију 1840. Ту је као начелник просвете утицао да 1844. у Београду буде основан Народни музеј. Незаобилазну појаву у култури XIX века представља Вук Караџић. Он је извршио преобликовање књижевног језика код Срба. Вуков правопис је званично прихваћен на Високој школи у Београду 1865. године, а 1868. донета је наредба о службеној употреби Вуковог правописа у Кнежевини Србији. Његов близак пријатељ био је романтичарски песник Бранко Радичевић. Б. Радичевић је био претходник три позната романтичарска књижевника: Јована Јовановића Змаја (1833-1904), Ђуре Јакшића (1832-1878) и Лазара Лазе Костића (1841-1910). Најпознатији представник романтизма Ј. Ј. Змај је велики део свог стваралаштва посветио деци. Издавао је и један од првих листова (*Невен*) за децу.

Седиште Матице српске је пренето 1864. из Пеште у Нови Сад. Са Матицом српском и великим романтичарским песницима (Ј. Ј. Змај, Ђ. Јакшић, Л. Костић) Нови Сад је био најзначајније српско културно средиште. Одатле за њега назив српска Атина.

У другој половини XIX века писали су и први српски писци који припадају реализму. У другој половини XIX и почетком XX века том правцу књижевности припадају Јаков Игњатовић, Стјепан Митров Љубиша, Милован Глишић, Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић, браћа Илић (Милутин, Драгутин и Војислав), Радоје Домановић, Симо Матавуљ, Стеван Сремац, Петар Кочић и Борислав Бора Станковић. Универзитетски професор Јован Скерлић издавао је од 1901. *Српски књижевни гласник* и брзо постао уредник водећег листа у обликовању јавног мишљења код Срба.

Најпознатији српски драмски писац из доба реализма је Бранислав Нушић (1864-1938). Он је почео да пише крајем XIX века (*Народни Посланик*, *Сумњиво лице*), али значајна дела објавио је и између два светска рата (*Госпођа министарка*, *Ожалошћена породица* и *Покојник*). Под утицајем француске књижевности (парнасваца и симболиста) настала је српска модерна. На прелазу према књижевности модерне налазе се Алекса Шантић и Јован Дучић. Од последњих година XIX века у *Зори* из Мостара они су почели да

објављују своје песме. Модерној почетком XX века припада и поезија Милана Ракића, Симе Пандуровића и Владислава Петковића Диса.

Допуна 9

Петар II Петровић Његош

Рођен је као Радивој (Раде) Петровић у новембру 1813. у Његушима, под Ловћеном. Родитељи су му били Ивана и Томо, брат Петра I Петровића Његоша. По жељи стрица од 1825. Радивој је васпитаван у Цетињском манастиру. Школовање је завршио на Цетињу, а учитељ му је био песник Сима Милутиновић Сарајлија. Сарајлија му је помогао да уђе у свет поезије из кога ће изаћи као „највећи песник нашег језика“. После смрти владике Петра I, замонашио се почетком 1831. и постао управник Црне Горе. Године 1833. путовао је у Русију, као и 1836. Оба пута је посетио и Беч. У Бечу се сусрео са Вуком Караџићем. Беч је посетио још два пута, 1844. и у зиму 1846-47. Тешко болестан, 1851. путовао је у Италију надајући се да ће тамошња клима допринети повлачењу туберкулозе. Умро је 31. октобра 1851. на Цетињу и сахрањен у маленој гробници коју је изградио на Ловћену. Извор његовог стваралаштва су колико народна епска поезија толико и светска књижевност. Љубавна поезија код Његоша је изузетак (*Ноћ скупља вијека*). Написао је неколико дела: *Пустињак цетињски* (1834), *Свободијада* (1835), *Огледало српско* (1846), а најпознатија дела су му *Луча микрокозма* (1845), *Горски вијенац* (1847) и *Лажни цар Шћепан Мали* (1847).

Луча микрокозма садржи седам делова, а уводна песма је посвећена С. М. Сарајлији. *Луча микрокозма* је космогонијски еп у коме је дато Његошево виђење Бога, космоса и човека.

Горски вијенац је према Јовану Р. Деретићу „херојска поема у драмском облику“. *Горски вијенац* описује побуну и борбу за слободу од султанове власти. Та борба почиње одлуком да се са Цетиња протерају и побију они који подржавају султанову власт, то јест муслимани („потирице“). Зато су се јавили приговори да дело садржи српски национализам и православну нетрпељивост. То је спев о сукобу и није разумно очекивати да ликови који су опевани говоре о трпељивости. То је опис „времена нетрпељивих“. Тај сукоб православца и муслимана је само површинска слика, слој у вишеслојности *Горског вијенца*. Та слика је преузета из историје и свакодневног живота који је окруживао Његоша.

Његош је племенит дух и он ту ужасну слику „истраге потурица“ не описује непосредно. Она се види само посредно тек толико да може да послужи као основа дела. На тој основи Његош пева о суштини свих сукоба и даје ширу слику људи и света у коме они постоје. Тако, кроз уста игумана Стефана, он пева:

„Зла под небом што су сваколика
 човјеку су прђија на земљу.
 Ти си млад јошт и невјешт, владико!
 Прве капље из чаше отрови
 најгрче су и најупорније.
 О да знадеш што те јоште чека!
 Св'јет је овај тиран тиранину,
 а камоли души благородној!
 Он је состав паклене неслоге:
 у њ ратује душа са тијелом,
 у њ ратује море с бреговима,
 у њ ратује зима и топлина,
 у њ ратују вјетри с вјетровима,
 у њ ратује живина с живином,
 у њ ратује народ са народом,
 у њ ратује човјек са човјеком,
 у њ ратују дневи са ноћима,
 у њ ратују дуси с небесима.
 Т'јело стење под силом душевном,
 колеба се душа у тијелу.
 Море стење под силом небесном,
 колебљу се у мору небеса;
 волна волну ужасно попире,
 о бријег се ломе обадвије.
 Нико срећан, а нико довољан,
 нико миран, а нико спокојан.
 Све се човјек брука са човјеком:
 гледа мајмун себе у зрцало!”

Неки од Његошевих борбених стихова су покретали на борбу против неправде и насиља тиранског, вероватно и најчувенијег тираноубицу Гаврила Српског:

„Вук на овцу своје право има
 кâ ти(рј)анин на слаба човјека.
 Ал' ти(рј)анству стати ногом за врат,
 довести га к позванију права,
 то је људска дужност најсветија!

...

Младо жито, навијај класове,
пре(ђе) рока дошла ти је жњетва.
Дивне жртве видим на гомиле
пред олтаром цркве и племена;
чујем лелек ђе горе пролама.
Треба служит части и имену.
Нека буде борба непрестана,
нека буде што бити не може —
нек ад прождре, покоси сатана!
На гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко поколење.”

Језик *Горског вијенца* је у основи народни, али за разлику од Вука Караџића, Петар II Петровић Његош није одбацивао оно што је створено у црквенословенском ако га нема у говору обичног народа. Његошев језик је спој српског језичког наслеђа. Насупрот оптужбама да је српски националиста, јављају се тврдње да Његош није Србин. При томе се говори о његовој припадности црногорској нацији. Тешко би се могло рећи да је таква национална свест постојала у првој половини XIX века код Његоша, посебно читајући Његошева дела. Тако се нпр. стиче утисак да Петар II Петровић Његош кроз уста свог претка владике Данила у *Горском вијенцу* о становништву Црне Горе говори као о Србима. У једном монологу са почетка дела Данило изговара стихове:

„Моје племе сном мртвијем спава,
суза моја нема родитеља,
нада мном је небо затворено,
не прима ми плача ни молитве;
у ад ми се свијет претворио,
а сви људи паклени духови.
Црни дане, а црна судбино!
О кукавно Српство угашено,
зла надживјех твоја сваколика,
а с најгорим хоћу да се борим!

...

Мала ли је жертва сва Србија
од Дунава до мора сињега ?”

Понекад није могуће учинити више од онога што је неко учинио и мишљење да је Петар II Петровић Његош највећи песник нашег језика је, вероватно, најистинитије.

Ликовне уметности и филм

Црквено сликарство и у XIX веку имало је карактеристике барока. У портретима од краја XVIII века српски сликари су се угледали на класицизам, тзв. бечки класицизам (бидермајер). У том духу су портрете грађанства, племства и српских владара сликали Арса Теодоровић, Константин Данил, Павле Ђурковић, Никола Алексић и Катарина Ивановић. У последњој деценији XVIII века и у XIX веку у сликарству Арсе Теодоровића спојили су се барок и класицизам. Катарина Ивановић (1811-1882) је била прва познатија жена сликар у српској уметности. Сликари Димитрије Аврамовић је цртајући карикатуре у време револуције 1848-49. био један од наших првих забележених уметника који се тиме бавио. Његов познатији савременик био је Урош Кнежевић.

Средином XIX српско сликарство је напуштало тзв. бидермајер и прихватало романтизам. Романтизму припадају Павле Симић, Новак Радоњић и Ђура Јакшић. У последњим деценијама XIX века код Срба већи значај је добио реализам. Први његов значајнији представник је Ђорђе Крстић.

Вајарство је мање било раширено код Срба. Крајем 1882. у Београду је завршен први јавни споменик који је био дело странца, Италијана Енрика Пација. У другој половини XIX радио је Петар Убавкић који се назива и правим оснивачем српског вајарства. На изложби у Паризу 1889. он је добио бронзану медаљу за бисту Вука Караџића. Вајарству овог периода припада и Симеон Роксандић.

У другој половини XIX и првој половини XX века стварали су (академски реализам) Павле Паја Јовановић и Урош Предић који су били најпознатији српски сликари више деценија. Урош Предић (1857-1953) је почео да се школује на Уметничкој академији у Бечу са 19 година (1876). Ту је 1877. насликао своју прву познатију слику *Босанскохерцеговачки бегунци*. Касније је урадио другу слику са истом темом (1889). Његов професор Кристијан Грипенкерл поверио је 1883. Предићу да ослика један део фриза у згради бечког Парламента. Предић је на том фризу радио 1884-85. У родни Орловат (код Зрењанина) се вратио 1885. и почео да осликава иконостас у цркви у Смедереву. У периоду 1885-89. насликао је више дела у којима се види сликарево настојање да скрене пажњу на лоше појаве у друштву и тако утиче на свест посматрача дела (*Весела браћа*, *Сироче на мајчином гробу*, ...). Пошто је победио на конкурс за осликавање иконостаса цркве у Старом Бечеју, 1888. је склопио уговор да уради тај посао. Од тада више времена је одвојио за

црквено сликарство, а иконостас у православној цркви у Бечеју се наводи и као врхунац те врсте његовог сликарства. У I светском рату боравио је као избеглица у Крушевцу, а затим се вратио у Београд. У том периоду сликао је пејзаже. Још 1878. насликао је *Студију старца*, а портрете је сликао до смрти. Направио је много портрета личности из политичког и културног живота.

Павле Паја Јовановић (1859-1957) је такође сликарство учио у Бечу од 1879. године код Кристијана Грипенкерла. Насликао је више познатих жанр сцена (*Игра са мачевима*, *Бој петлова*, *Кићење невесте*, ...). Крајем XIX и почетком XX века урадио је чувене слике са темама из историје (*Сеоба Срба 1690.* и *Проглашење Душановог царства*). За *Проглашење Душановог царства* је 1900. награђен на светској изложби у Паризу. Међу најбољим портретима које је насликао је портрет Михаила Пупина из 1903.

После појаве фотографије (1822) и њеног усавршавања (1839) она је брзо стигла до Србије. Уместо скупих уметничких портрета појавило се јефтине и поузданије средство да се сачува лик неке особе. Појавили су се путујући фотографи који су радили у кафанама и на вашарима, а затим и прве сталне радње фотографа. Међу тим фотографима најзначајнији је Анастас Јовановић (1817-1899). Он се школовао у Бечу где је и набавио камеру за прављење фотографија. После повратка у Србију (1841) направио је више фотографија јавно познатих, али и обичних људи. А. Јовановић је једно време био и управник двора кнеза Михаила Обреновића. Још брже до Србије је стигао филм. Неколико месеци пошто су браћа Лимијер свој први филм приказала јавно у Паризу (децембра 1895), њихов представник је средином 1896. дошао у Београд и месец дана приказивао филмове у кафани *Код златног крста* (Теразије). После страних кинематографа, Стојан Нанић је постао од 1900. власник првог домаћег путујућег кинематографа у Србији. Посећивање биоскопа је брзо постало омиљено. До Првог светског рата у Србији је већ било отворено око 30 сталних кинематографа. После документарних филмова, 1911. је снимљен први српски играни филм *Карађорђе*. Режирао га је Илија Станојевић (глумац и редитељ).

Школство и наука

У устаничкој Србији, 1808. почела је да ради Велика школа у Београду. У њеном оснивању најзначајнија особа је био професор латинског Иван Југовић. Велика школа је радила до краја Првог српског устанка. Број школа и ђака и у Кнежевини Србији био је ма-

ли. Године 1826. било је 16 основних „варошких” школа и неколико среских. Десет година касније било је око 70 школа са 2.500 ученика. После седме године деца су полазила у школу (основну или нижу гимназију). Са 10 година завршавала се основна школа, а затим се могло школовати у гимназији. Као и у другим европским државама средином XIX века девојчице су ретко слате у школу. У патријархалним друштвима било је раширено уверење да је женама место у кући.

У Крагујевцу је радила Гимназија од 1833. Поред гимназија у Крагујевцу и Београду, тридесетих година XIX века основане су и друге средње школе. Као виша школа Богословија у Београду је почела радити 1836. године, а од 1838. као виша школска установа основан је и Лицеј. Лицеј је основан да се из њега добију образовани правници за државне службе. Он је премештен 1841. из Крагујевца у Београд. Средином XIX века школски систем у Србији био је недовољан и 1839. почело је слање студената о трошку Кнежевине Србије на школовање у стране државе. Уставобранитељи су послали десетине студената на високе школе у иностранство. Са студентима којима је држава давала стипендије у иностранство је отишао и један број оних чије су породице могле да плате школовање. Тако је Србија добила значајан слој високо образованих. Од 1846. године за малобројне ученице је радила прва женска основна школа.

У време уставобранитељске владавине донети су и закони о школству.¹ Током владавине уставобранитеља основано је око 200 школа. Лицеј је претворен 1863. у Велику школу, која је имала Правни факултет (трајао 4 године), Филозофски факултет (трајао 3 године) и Технички факултет (трајао 4 године). Велика школа је имала 1900. године 415 ученика и 58 наставника.

У Београду је основана библиотека 1832. која је после неколико деценија прерасла у Народну библиотеку Србије. Кнез Милош је наредио да се један примерак сваке књиге која се штампа преда тој библиотеци. Висока цена књига и новина је погодовала стварању јавних читаоница по градовима у Хабзбуршкој монархији и Кнежевини Србији. Од 1842. настала су српска „читалишта” на подручју данашње Војводине (прво у Иригу), а од 1846. и у Кнежевини Србији, као претходница јавних народних библиотека. Српско читалиште у Београду основано је 1846.

Године 1874. било је око 520 основних школа (470 мушких) са око 640 наставника и око 28.000 ученика. Исте 1874. било је 20 средњих школа са око 147 наставника и око 2.600 ученика. За развој

1 На закону о гимназијама из 1844. године радио је и Јован Стерија Поповић.

школства било је важно усвајање Закона о основним школама (у јануару 1883). Њиме је одређена обавезност основног образовања за децу старију од 7 година. У Србији је тада само око 10 % становника било писмено. Устав из 1889. предвидео је да је основно образовање у јавним школама обавезно и бесплатно. Према подацима Статистичког годишњака Краљевине Србије за 1900. тада је у њој било око 1.100 основних школа (од тога око 170 за женску децу) са око 1.940 наставника и око 102.000 ученика на почетку, а 90.000 на крају школске године (од тога 12.300 ученица). Исте, 1900. било је 19 гимназија и средњих школа са 380 наставника и око 4.800 ученика.¹ Велика школа у Београду је преуређена у Универзитет 1905.

У време прве владавине Михаила Обреновића основано је Друштво српске словесности 1841. Оно је прву седницу одржало следеће 1842. Друштво српске словесности је 1864. преуређено и преименовано у Српско учено друштво,² а 1886. преименовано је у Краљевску српску академију.³

Од краја XIX века код Срба у слоју интелигенције поред правника, лекара, књижевника и сликара, појавио се значајан број утицајних професора и научника. Међу онима који су радили на Београдском универзитету истицали су се Јосиф Панчић, Јован Цвијић (географ),⁴ Милутин Миланковић (математичар и астроном), Михаило Петровић Алас (математичар), Стојан Новаковић (историчар), Милоје Васић (археолог), Александар Белић (филолог), Бранислав Петронијевић (филозоф), Божидар Кнежевић (филозоф) и други.

У музици је деловао Стеван С. Мокрањац (1856-1914) један од познатијих српских композитора. Мокрањац је сакупљао народне песме и игре са мелодијама, а створио је и значајна дела црквене хорске музике и 15 руковети световне хорске музике. Основу за састављање тих руковети представљале су народне песме са јужнословенског простора. Његова делатност била је врхунац развоја тзв. „националног стила”, који се развијао од Корнелија Станковића (1831-1865).

1 До 1844. у гимназијама на територији Краљевине Угарске (Војводина) наставни језик је био латински. Од тада се краљевим указом уводи мађарски као наставни језик.

2 Једно време секретар Друштва српске словесности био је Ђура Даничић. Он је био и професор у Лицеју и Великој школи у Београду.

3 Југословенска академија знаности и умјетности и Српска краљевска академија наука почеле су 1910/11. рад на издавању југословенске енциклопедије.

4 Ј. Цвијић (1865-1927) се уз изучавање геологије, геоморфологије и географије Балканског полуострва бавио и питањима антропогеографије и етнологије.

Лечење у Србији у XIX веку и почетком XX века

Још у време Првог српског устанка, према писању Матије Ненадовића, постојали су људи који су „имали добар дар” и „видали” болесне, а из рањеника су вадили зрна од ватреног оружја. Правитељствујушчи совјет је једног самоуког лекара – видара из народа именовоа за војног лекара 1806. Три године касније у устаничку Србију стигао је руски војни доктор Иван Морачевски. Од тог времена можемо пратити чешће доласке образованих лекара у Србију. Пред крај Првог српског устанка руски лекари су, највероватније, вакцинисали децу против великих богиња.

У то време, епидемија куге 1813-1815. године проредила је становништво. Јеврем Обреновић је обновио прву цивилну болницу у Шапцу са запосленим лекаром (1826). Истовремено је основана и апотека. За спречавање ширења болести 1829. Кнежевина Србија је увела карантин на свим граничним прелазима.

Хигијена и здравствено стање становништва су били лоши. Раширеност инсеката (стенице, буве) и мишева у људским становима погоршавала је хигијенске прилике. Владан Ђорђевић, пореклом Грк, је основао (са још 13 београдских лекара) Српско лекарско друштво 1872. Покушао је био да уреди рад лекара и њихова права. По узору на међународну хуманитарну организацију Црвени крст (1864), Ђорђевић је у Србији пред српско-турски рат 1876. основао Српско друштво црвеног крста.

Број болница и лекара је био мали. У Србији је било двадесетак болница 1880. На једног лекара је 1887. долазило око 12.000 особа. Године 1900. Србија је имала 24 државне и окружне болнице са око 200 лекара. Крајем XIX века туберкулоза („јектика”) је постала рашренија од цревних болести, а била је и други узрок смртности 1900. са уделом од 11%.¹ Чешћи узрок смрти је било запаљење плућа (11,5%).

Болнице су више служиле да се оболели (туберкулоза, сифилис ...) издвоје и оставе да умру него лече. Зато је разумљиво да болесни нису радо одлазили у болнице.

Појава синтетичких лекова крајем XIX века мењала је медицину. То је било и време када су људи у апотекама могли добити штетне супстанце попут опијума, морфијума или хероина. Неки лекари су њих користили за ублажавање болова. У народу је било раширено опијање ракијом и другим алкохолним пићима. Није

1 Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900.

необично да су неки у штетним опијатима из апотека пронашли још један начин да дођу у стање опијености.

Нездрави обичај љубљења мртваца није се напуштао у народу. Било је и напретка. Насупрот нехигијени и лошој исхрани већине становништва, почело је истицање физичког здравља и снаге као циља деловања. Владан Ђорђевић, сматрајући да је потребна већа војничка оспособљеност Срба, створио је 1882. у Београду једно друштво за гимнастику и борење. У том гимнастичком друштву младићи су се обучавали да се боре и мачују а уз то су се навикавали на дух заједништва и извршавање наредби. То друштво је после неколико година променило име у Соко, по узору на истоимена чешка спортска друштва.

Просечна висина регрута у Србији 1897. била је 169,6 центиметара, а тежина 69,4 килограма. Крајем XIX и почетком XX века годишњи слетови српских соколских друштава, одржавани на Видовдан, претварали су се у општи народни празник. Уједињењем више соколских и витешких друштава 1909. створен је Савез соколских друштава „Душан Силни”. У народу, међу мушкарцима, од раније су постојала надметања у бацању камена са рамена, трчању, скакању удаљ, рвању и др.

*Персида Карађорђевић,
Катарина Ивановић*

12.

Балкански ратови и Први светски рат

Први балкански рат

Балканске хришћанске државе затражиле су од Османлијског султаната да изврши реформе које ће поправити положај хришћана у Македонији. Тражили су да се за подручје Македоније постави управник из Западне Европе. Османлијска влада је избегавала да прихвати те захтеве. Она је убрзала преговоре о миру са Италијом и договорила га средином октобра 1912. Истовремено, војне јединице Османлијског султаната су сакупљане уз границе са малим балканским државама. Балкански савез је објавио мобилисање своје војске. Србија је на почетку рата сакупила око 350.000 војника. Оперативне јединице су имале око 285.000 војника. Део војника били су добровољци из Македоније, БиХ и других земаља. Када је постало видљиво да је рат на Балкану неизбежан, Русија је убеђивала остале европске велике државе да се уздрже од уплитања.

Први балкански рат је почео 8.10.1912. Тада је Црна Гора оптужила Османлијски султанат да је напало њене граничне карауле и објавила му рат. Пошто се велике европске државе нису умешале и спречиле рат и остале чланице Балканског савеза Србија, Бугарска и Грчка напале су средином октобра 1912. Османлијски султанат. Убрзо после напада, влада Краљевине Србије је под вођством краља Петра I одржала седницу у двору 17.10.1912. и одлучила да се објави рат. То је учињено 18.10.1912. Главни напад Бугара био је усмерен према Тракији, а Грка према Епиру и Македонији. Главнина војске Краљевине Србије ишла је према долини Вардара. Њу је као заповедник Прве армије (преко 120.000 војника) водио Александар Карађорђевић.

Трећа српска армија је ослободила Приштину 23.10.1912. Османлијска Вардарска војска (преко 60.000 војника) под командом Зеки-паше је кренула према Србима код Куманова. У дводневној борби код Куманова 23-24.10.1912. Прва српска армија и новонабављени српски топови поразили су Османлије. Северозападније, Срби су завршили ослобађање Рашке (Санџака) 25.10.1912. На југу, Срби предвођени Александром Карађорђевићем су ушли у Скопље,

Ослобађање Србије од 1804. до 1913.

без отпора 26.10.1912. За те победе Радомир Путник, начелник Врховне команде, добио је од краља Петра I звање војводе. По-

четком новембра 1912. завршено је ослобађање Метохије, а у Пећи су се спојиле војске Србије и Црне Горе. Османлије су значајнији отпор пружиле код Битоља, али су и ту поражени средином новембра 1912. Турска Вардарска армија је била разбијена и Срби су се спојили са грчком војском. Грци су ушли у Солун.

Почетком новембра 1912. Османлије су од Велике Британије затражиле да посредује у склапању мира. Први српски војници стигли су 18.11.1912. преко Албаније на Јадранско море код Љеша, а војска краља Николе Петовића је опседала Скадар.

Аустроугарска је затражила од Србије да повуче војску са обала Јадранског мора. Аустроугарска је подржавала стварање Албаније као препреке за Србију да добије излаз на море. Албанци су 28.11.1912. (тзв. Дан заставе) у Валони одржали скупштину на којој су прогласили стварање Албаније. Срби су одбили да се повуку. Напротив, српска војска је 29.11.1912. ушла и у Драч, а грчка војска је почетком децембра бомбардовала Валону. Претње Аустроугарске Србима и Грцима, са захтевом да се повуку из Албаније, постале су озбиљније.

3.12.1912. потписано је примирје са Османлијским султанатом. У Лондону је сазвана конференција амбасадора великих држава Европе која је настојала наћи договор око Албаније. Захтев Аустроугарске, коју су, поред Немачке, подржале Италија и Енглеска је довео до проглашења независности Албаније (17.12.1912).

Истовремено, у Лондону је почела и конференција сукобљених балканских држава. Балкански савезници су тражили предају градова који су били под опсадом (Скадар, Једрене, Јањина). Гласови да би влада из Истанбула могла предати Једрене довеле су до њеног насилног збацивања крајем јануара 1913. и преговори о миру су пропали.

Борбе су настављене почетком фебруара 1913. У марту 1913. Грци су заузели Јањину, а Бугари, којима је од новембра 1912. помагао део Друге српске армије под командом Степе Степановића, освојили су Једрене. Бугарска војска се приближавала Истанбулу. Османлије су поново тражиле посредовање великих европских држава. У марту 1913. конференција амбасадора (Аустроугарска, Енглеска, ...) тражила је од Србије и Црне Горе да обуставе опсаду града Скадра који су амбасадори прогласили делом Албаније. Тада су европске државе, без Русије, извршиле и поморску блокаду Црне Горе. Црногорска војска је после повлачења војске Краљевине Србије успела да уђе у Скадар у априлу 1913. Претња из Беча да ће почети рат приморала је Црногорце да почетком маја 1913. напусте Скадар и предају га међународној флоти, а она Албанији.

Мировни уговор са Турском је потписан 30.5.1913. у Лондону. Османлијском султанату је остављен Истанбул и узани појас територије до линије Енос – Мидија у Европи. После мира требало је извршити одређивање нових граница балканских држава. Границе Албаније одредили су представници великих европских држава.

Српска војска делила је Санџак и Космет са црногорском. У највећем делу Вардарске Македоније била је српска војска, а Грчкој су припали Егејска Македонија са Солуном и Крит.

Незадовољство због пораза у Истанбулу је било велико и у јуну 1913. председник владе Махмуд Шевкет-паша убијен је на улици.

Други балкански рат

Бугарска и Србија су се сукобиле око поделе Македоније. Србија није добила излаз на Јадранско море. Зато је од децембра 1912. усмено, а од фебруара 1913. и писмено Србија је од Бугарске тражила измену уговора о подели Македоније. Србија је оптуживала Бугарску да је на ратиште Вардарске Македоније послала мање војника од онога што је предвидео предратни уговор. Поред тога Бугарска је тражила уговором непланирану помоћ за узимање Једрена. Истовремено, око поделе Тракије сукобиле су се Грчка и Бугарска. Почетком маја 1913. у Софији је дошло до окупљања грађана који су тражили да се војним сукобом реши спор са Србијом и Грчком. Када је председник бугарске владе Иван Гешов показао спремност да преговара цар Фердинанд I га је сменио. Балкански савез се распао.

Србија и Грчка су склопиле савез против Бугарске почетком јуна 1913. када је одређена граница Србије и Грчке у Македонији. Приликом склапања савеза са Грчком, Србија је добила и право слободне трговине преко Солуна у наредним деценијама. Србија је предлагала да у њеном спору са Бугарском пресуди Русија. Бугарски цар Фердинанд I веровао је да може прво победити Србију, а после и Грчку. Бугарска је изненада после поноћи 29-30.6.1913. напала српску војску на реци Брегалници (код Штипа). Вишедневне борбе на Брегалници завршене су победом малобројније српске војске и повлачењем Бугара 7.7.1913. Српска војска је у јулу 1913. ушла у Кочане и Штип. Црна Гора је стала на страну Србије. Мањом војском Бугари су напали и Грке у Егејској Македонији. Румунија је искористила прилику и средином јула 1913. напала Бугарску. Румуни су се кретали према Софији. После напада Румуније, и Турци су видели прилику да врате део територије. Средином јула 1913. они

су напали Бугарску и заузели Једрене. Бугарска је морала да тражи примирје.

Мир је потписан у Букурешту 10.8.1913. Србија је задржала територије у Вардарској Македонији у којима је средином децембра 1912. почела важити Привремена уредба о уређењу нових области. Само је Струмицу предала Бугарској на захтев Русије.

У Балканским ратовима Србија је изгубила око 36.000 људи. После преговора у новембру 1913. утврђена је граница Србије и Црне Горе. Црној Гори су припали Тузи, Мојковац, Бијело Поље, Беране, Плав, Гусиње, Ђаковица и Пећ са 150.000 становника. Преговори Србије и Црне Горе оставили су незадовољним присталице уједињења.

Србија је тако добила проширење на око 39.000 километара квадратних и скоро 1.500.000 становника. Грчка је на североистоку добила и територију до ушћа Месте и Кавалу, а Румунија је од Бугарске добила Добруцу.

Србија и Црна Гора пред почетак I светског рата

После мира у Букурешту, Албанци су у септембру 1913. узели Охрид, Дебар и Стругу, али их је избацила српска војска и у октобру 1913. привремено ушла на територију Албаније. Од Балканских ратова 1912. влада Радикалне странке није проширила важење устава Србије на новоприпојене крајеве Космета и Вардарске Македоније. Тврдила је да он треба да се „постепено уводи”. На тим територијама је успостављено двојство војних и цивилних власти. То је довело до свађа када је Пашићева влада покушала донети одлуку да цивилне власти имају већу важност од војних. Војска се успротивила и у пролеће 1914. добила подршку опозиције у Народној скупштини. Чиновници и полиција у Македонији оптуживани су да су корумпирани и да пљачкају народ.

Због опозиционог ометања рада у Скупштини од стране невладиних странака и притиска из Црне руке почетком јуна 1914. Пашићева влада је морала да оставку. У другој половини јуна 1914. Петар I Карађорђевић издао је проглас да због болести није у могућности да врши краљевске обавезе. Регент (вршилац власти у име краља) постао је Александар Карађорђевић. Народна скупштина је распуштена, а за август 1914. расписани су избори. Избијање рата је спречило изборе, а Никола Пашић је наставио да врши дужност председника владе.

Од 1907. до 1913. Црном Гором су управљале владе Праве народне странке. Пред избијање Првог светског рата, влада генерала Јанка Вукотића одлучила је да отпочне преговоре о војној, царинској и дипломатској унији Црне Горе и Србије, али уз очување владарског положаја за породицу Петровић–Његош у Црној Гори. Краљ Никола Петровић је у јуну 1914. отпутовао у иностранство и тамо се налазио када се догодио атентат у Сарајеву. Догађаји који су уследили прекинули су преговоре о унији Србије и Црне Горе.

Бечка владавина и атентати у Хрватској и БиХ 1912-13.

У деценији која је претходила I светском рату Аустроугарска цара Франца Јозефа I је Јужним Словенима почела личити на недемократску тамницу народа, у односу на Србију краља Петра I. Гледано из Хрватске, а нарочито из БиХ, Србија је постала демократски узорна и слободна земља. У Краљевини Србији је око једне петине становника могло да гласањем бира представнике у Народној скупштини. У Хрватској (проширењем права гласа из 1911) је само око десетина становништва имала право да гласа.

Почетком 1912. бан у Хрватској је постао, бивши Раухов подбан, Славко Цувај. Он је распустио Сабор и наредио заплене новина чије писање му није одговарало. Уследила су окупљања ђака и студената који су се противили бану. Беч више није могао да оствари жељену управу на подручју Хрватске и у априлу 1912. у Хрватској је проглашено ванредно стање, а Славко Цувај је из Беча био именован за комесара.

Ванредно стање и увођење комесаријата појачали су незадовољство. Бунтовни омладинци су у Хрватској, приближно у исто време када и у Босни, одлучили да против самовољне и ненародне власти једино атентатима могу да се боре. Лука Јукић (Хрват из Босне, раније присталица А. Старчевића, а потом сарадње Хрвата и Срба и младобосанац) покушао је у јуну 1912. атентат на комесара Цуваја. У октобру 1912. један студент из Загреба, такође је пуцао на Цуваја. Ни нови комесар Иван Шкрлец није прошао боље. У августу 1913. Стјепан Дојчић је пуцао на њега и ранио га.

Почетак Балканских ратова и победе Србије изазвале су одушевљење првенствено међу Србима у Аустроугарској. Они су у Краљевини Србији видели будућег ујединитеља Срба, али и Јужних Словена. Добровољци су одлазили да се пријаве у војске Србије и Црне Горе. Аустроугарска није желела да допусти стварање веће државе која би привлачила Јужне Словене из Аустроугарске. Пове-

Ћавање броја војника Аустроугарске на граници са Србијом и њено јавно показивано незадовољство изазвали су незадовољство код Јужних Словена.

У Далмацији је дошло до противбечких протестних окупљања. У новембру 1912. у Задру су Срби и Хрвати представници у Сабору са представницима општина у Далмацији усвојили изјаву којом су изразили дивљење према победама балканских савезника, посебно Срба.

У време Балканских ратова и пред почетак Првог светског рата у Аустроугарској је дошло до приближавања дела јужнословенске омладине која је потицала из православних, католичких и муслиманских породица. Они су желели стварање заједничке државе Јужних Словена. Опијеност победама Србије у Балканским ратовима изражавана је речима: „Аустријо, нека, нека – тебе иста судба чека”.

Насупрот томе, део муслимана из БиХ отишао је добровољно да се бори, заједно уз османлијску војску, против Балканског савеза, а истовремено код дела Хрвата се појачао осећај страха од зближавања са Србима. И неки од хрватских вођа у Хрватско-српској коалицији одбацивали су могућност да Србија буде вођа у процесу уједињења (и југословенства).¹

У априлу и мају 1913. из Беча је прећено ратом Србији и Црној Гори због опсаде Скадра. Генерал Поћорек, шеф босанске владе, објавио је неколико уредби које су упућивале да се спрема општа мобилизација војних обвезника у БиХ. После њиховог укидања и обнове рада Босанског сабора, део политичких представника тражио је његову оставку. Када је дошло до протестних окупљања омладине која је подржавала Србију, представници власти су искористили хрватске националисте и противсрпски део муслимана да подрже окупљања омладине против Срба и Србије. Дошло је и до сукоба омладине, која је била за уједињење и оне која је наглашавала разлике, на улицама.

У децембру 1913. на изборима у Хрватској, Хрватско-српска коалиција је добила 48 мандата (апсолутну већину) у Сабору. Бечу је сметало осамостаљење и јачање Краљевине Србије.

Од почетка 1913. у Бечу је око шефа генералштаба Конрада фон Хецендорфа преовладало убеђење да Србију треба војнички поразити. Он је од 1912. више пута предложио војни напад на Србију. Убиство у Сарајеву 28.6.1914. је послужило као изговор за тај напад. Убеђење да је неопходно војно сломити Србију постојало

¹ Део Хрвата је себе видео као културно развијеније и није прихватио равноправност са Србима, а поготово не Србе као предводнике.

је и код нижег слоја Аустријанаца и Немаца. Тада непознати, Адолф Хитлер касније је написао да се обрадовао убиству 28.6.1914. јер је то била прилика не само да се реши судбина Србије и Аустрије, него и „немачке нације”.

Сарајевски атентат 1914.

Политички и војни притисак из Беча на Србију и Србе повећао је код њих осећај страха и потребу да се бране од тог насиља. Осим бунтовне омладине из покрета Млада Босна и политичари око листа *Народ* су намеравали да у случају напада Аустроугарске на Србију покрену борбу у БиХ против владе из Беча.

У Марту 1914. у новинама је објављено да ће у јуну 1914. престолонаследник Франц Фердинанд (братанац цара Франца Јозефа I) посетити војну вежбу и Сарајево, а то код неколико младобосанаца који су били у Београду створило мисао да њега убију. Према изјави Недељка Чабриновића он је из новина видео да је Франц Фердинанд „непријатељ Словена, а нарочито Срба, и да ради ... да се спреми за рат са Србијом и Русијом”.

Са Н. Чабриновићем у Београду је био и ученик Гаврило Принцип (Обљај, Грахово поље, јул 1894).¹ Његове изјаве говоре да је тираноубиство било последица и дрштвене неправде коју је стварала власт из Беча. У току испитивања 1914. он је рекао: „Саљак је осиротио, упропастили су га потпуно. Ја сам сеоски син и знам како је на селу. Зато сам хтео да се осветим, и није ми жао.” Слично и Чабриновић је као разлог за убиство навео неправедност власти из Беча која народ „тлачи”.²

О жељи да изврше убиство они су обавестили бившег комиту Милана Цигановића.³ Преко Цигановића и четничког војводе Војислава Воје Танкосића, један од оснивача тајног удружења Уједињење или смрт, о томе је обавештен Драгутин Димитријевић Апис. Апис је тада био и шеф Обавештајног одељења Генералштаба у војсци Србије. У Београду од Цигановића и Танкосића, из Аписовог удружења Уједињење или смрт (Црна рука), три младобосанца Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифун Трифко Грабеж

1 Он се раније школовао у Сарајеву и Тузли. У I балканском рату покушао се добровољно јавити у српску војску, али су га одбили.

2 „Ја сам ... присталица радикалне анархистичке идеје, ... ја мрзим све представнике данашњег наводно уставног система, и то не као особе ..., већ само као носиоце те власти која свет тлачи”. Он је у истрази рекао да је први пут почео размишљати о убиству када му је „странац”, заменик поглавара БиХ, у Сарајеву рекао да га протерује на 5 година из „родног места”.

3 Цигановић је рођен у Босни, а у време Анексионе кризе је побегао у Србију.

добили су пиштоље и бомбе, а после и помоћ да лакше пређу границу на Дрини.¹

Граничари, полиција и уходе Аустроугарске били су неспособни или немарни. Нису сазнали за преношење оружја из Србије, а касније су пустити наоружане младиће да се слободно крећу у близини кола Ф. Фердинанда сат времена после првог покушаја убиства и то скоро на истом месту.

У Сарајеву на Видовдан 28.6.1914. пре подне, прво је Недељко Чабриновић покушао да убије престолонаследника бацањем бомбе на његова кола. Бомба је експлодирала иза кола, а Чабриновић је ухапшен. Мање од сат времена касније Франц Фердинанд се враћао из Вијећнице, истом улицом поред Миљацке. Тада га је убио Гаврило Принцип пиштољем. Фердинандову супругу Софију, која је седела поред њега убио без намере, случајно.²

После убиства потивсрпски нереди у Загребу и Сарајеву трајали су неколико дана, а рушене су и пљачкане српске радње и куће. Наследник Јосипа Франка, Иван Франк је говорећи на Јелачићевом тргу у Загребу за убиство Франца Фердинанда оптужио све Србе. Насупрот насилницима, део Хрвата и муслимана позивао је да се не учествује у насиљу према Србима.

Атентатори и њихови непосредни помагачи били су брзо похапшени, осим муслимана Мухамеда Мехмедбашића који је побегао. Сви ухапшени су били држављани Аустроугарске. Већином су били Срби. Касније, у октобру 1914. одржано је суђење у Сарајеву. Пет учесника завере је осуђено на смрт (двојици је царевом одлуком казна ублажена у затворску), а једанаест је осуђено на дуже затворске казне. Већина затворених је убрзо умрла од болести у затворима. Вероватно немаром или намером аустроугарских власти да се то деси. Исто се догодило у априлу 1918. са Г. Принципом. Он је као малолетан, јер 28.6.1914. није био напунио 20 година, осуђен на 20 година затвора. Девет оптужених је ослобођено.

Све покушаје убиства представника власти из Беча у Сарајеву и Загребу 1910-14. вршили су држављани Аустроугарске. Њих је покретао осећај да се боре против бечке безосећајне владавине, друштвене и националне неправде.³ Бечке власти нису биле спо-

1 Апис је у време припремања атентата настојао оборити владу Николе Пашића у Србији, а оптужба из Беча да је влада Србије била повезана са атентатом је лаж. Пашић је, као и сви други, могао само претпостављати да би неко од незадовољних и Срба могао покушати убиство Фердинанда.

2 „Ја сам са тротоара нанишанио на надвојводу, ... Држим на сам пуцао два пута, а можда сам и више, будући да сам био врло узрујан, а да ли сам погодио жртву или нисам, не знам казати јер су ме ... почели тући ...“ редари и полиција.

3 То посебно важи за младобосанце. Они су живели у покрајини у којој су власти из Беча одржавале заостале феудалне односе. Све претходне побуне сељака у

собне да смање незадовољство дела својих становника, нити да војском и полицијом спрече атентате на својој територији.

Ултиматум Србији и објаве рата

28.6.1914. представници владе и краља Србије изразили су саучешће Аустроугарској, а Видовданске свечаности су прекинуте. Влада Србије је изјавила да ће провести истрагу против свих грађана Србије који буду осумњичени за умешаност у атентат. Исто је поступила и Црна Гора. Насупрот ставу представника власти, народ у Србији и Црној Гори већином се радовао том догађају.

За политичке и војне вође из Беча убиство престолонаследника је било и прилика да се казни Србија. Два дана после атентата и у Бечу су почеле противсрпске демонстрације. Властодршци из Беча су одлучили да за убиство које је извршила група њихових револуционарних поданика оптуже цео српски народ и другу државу Краљевину Србију.¹

Почетком јула 1914. немачка влада је обећала Аустроугарској подршку у случају рата са Србијом. После припрема, Аустроугарска је предала ултиматум 23.7.1914. влади Србије. Тражено је да се на њега одговори за 48 сати. За Србију била је неприхватљива шеста тачка ултиматума. Према њој Србија је требало да пристане да аустроугарски представници (полиције и судова) учествују у истрази на територији Србије.

Представници Антанте у Београду саветовали су Србију да попусти што више може. Једва испунивши рок од 48 сати, Н. Пашић је предао одговор аустроугарском посланику у Београду 25.7.1914. Србија је прихватила све захтеве осим шесте тачке, јер је њоме нарушаван суверенитет Краљевине Србије. Аустроугарски посланик је изјавио да одговор није задовољавајући и истог дана напустио Београд. Дипломатски односи су прекинути. Српска влада се преместила у Ниш (истог 25.7). Отпочела је мобилизација војске.

Уочи објаве рата Аустроугарска је увела војну управу у БиХ 26.7.1914. Почела су масовна хапшења, првенствено Срба. Забране

БиХ против феудализма су угушене, укључујући и ону 1910. Убиство у Сарајеву 28.6.1914. високог представника бечке власти било је покренуто жељом да се доврши грађанска револуција и успостави једнакост људи као и жељом да се оконча са националном неравноравношћу Срба (и Јужних Словена) и омогући њихово национално уједињење.

1 У септембру 1898. Италијан анархиста убио је Елизабету Баварску супругу цара Франца Јозефа I у Швајцарској. Противиталијанско расположење се јавило, али у Бечу нису мислили да треба да објаве рат Италији, задовољили су се кажњавањем убице.

листова, српских удружења и хапшења људи примењивани су и у другим српским областима (Далмација, Хрватска, Војводина). Међу онима који су ухапшени у Далмацији је био и тада омладинац из Босне Иво Андрић. Пишући касније о тим догађајима И. Андрић у делу на Дрини ћуприја каже: „ Људи су се поделили на прогоњене и на оне који гоне. Она гладна животиња која живи у човеку и не сме да се појави док се не уклоне препреке добрих обичаја и закона, с[т]ада је ослобођена. Знак је дат, препреке су уклоњене. Као што се често у људској повесници дешава, прећутно су допуштени насиље и пљачка, па и убијање, под условом да се врши у име виших интереса, под утврђеним паролама, над ограниченим бројем људи, одређеног имена и убеђења.” Влада Аустроугарске, обичним телеграмом, објавила је рат Краљевини Србији 28.7.1914. Напади пљачкашких и насилничких дружина на Србе поновили су се и после објаве рата у БиХ и Хрватској.

Рат се брзо проширио и постао светски. Русија је отпочела мобилизацију своје војске. То је био изговор за Немачку да 1.8.1914. објави рат Русији, а 3.8.1914. и њеној савезници Француској. После тога је Аустроугарска објавила рат Русији. Француска и Велика Британија објавиле су рат Аустроугарској.¹ Тиме је у првој половини августа 1914. почело стварање два главна ратишта (фронта) Првог светског рата. Западни фронт се протезао од Северног мора преко Белгије и северне Француске до Швајцарске. Дужи је био Источни фронт од Балтичког мора до Румуније.

Када је почео рат Народна скупштина у Црној Гори се састала и усвојила одлуку да се уђе у рат. Краљ Никола Петровић који је покушавао да то избегне морао је попустити. Црна Гора је почетком августа 1914. објавила рат Аустроугарској. Проглас краља Николе којим је позвао поданике у рат завршава се реченицама: „Крв се већ лије на Дунаву, Сави и Дрини; ... Ко је јунак, нек слиједи корацима два стара српска Краља: да гинемо и крв проливамо за јединство и слободу златну. На нашој су страни Бог и правда. Ми смо хтјели мир, наметнут нам је рат. Примите га као и увијек. Примите га српски и јуначки, а благослов вашег старог Краља пратиће вас у свим вашим подвизима.

Живјели моји мили Црногорци!

Живјело наше мило Српство!

Живјела наша моћна заштитница Русија и њени савезници!”

¹ У другој половини августа 1914. Јапан је објавио рат Централним силама. Почетком октобра 1914. Турска се придружила Немцима и напала Русију.

Поразии Аустроугарске од Краљевине Србије 1914.

Аустроугарска је имала око 625.000 километара квадратних и око 51.000.000 становника. Беч је имао око 2.000.000 становника. Краљевина Србија је имала скоро 88.000 километара квадратних и 4.500.000 становника, а њена престоница око 70.000 становника. Црна Гора је имала око 14.000 километара квадратних и око 350.000 становника. Према томе изгледало је да ће Аустроугарска лако победити Србе.

Аустроугарска је против Србије напад повела са три армије (II, V и VI). У тим војним јединицама било је од 20 до 50% Јужних Словена (Хрвата, Срба и других) из Аустроугарске. Првим нападом (око 220.000 војника) командовао је Оскар Поћорек, германизовани Словенац. Српска војска је до почетка августа мобилисала око 400.000 људи, али је у борбама учествовало око 250.000. Начелник Генералштаба Краљевине Србије био је војвода Радомир Путник. Црногорском војском од око 45.000 војника командовао је краљ Никола, а начелник штаба је био сердар Јанко Вукотић.¹

Напад аустроугарске војске на Србију почео је 12.8.1914. Главни правац напада био је преко доњег тока Дрине, а не преко Дунава и према долини Мораве где је био повољнији терен за напредовање велике војске са тешким наоружањем. Аустроугарска зато није искористила своју предност у наоружању. У првом нападу, на северу био је заузет Шабац. У Мачви и на окупираним подручјима аустроугарска војска је чинила злочине над цивилима. Убијане су целе породице у њиховим кућама. То се поновило и када је аустроугарска војска други пут заузела североисточни део Србије.

На подручју Цера аустроугарска војска је до 15. августа, због терена тешког за кретање, напредовала око 10 километара од границе. Ту је код села Текериша од 16. до 19.8.1914. трајала главна битка. Срби су искористили војничко искуство из недавних ратова и борбеност војника који су бранили своју земљу. II српска армија под командом Степе Степановића је извршила противнапад у ноћи 15-16.8.1914. и у наредним данима потпуно поразили V аустроугарску армију.² Аустроугарска војска је изгубила око 23.000 војника (рањених, заробљених и погинулих). Истовремено Срби су укупно изгубили око 16.000 војника.

Неколико дана касније Срби су потиснули и II аустроугарску армију из Шапца. Иза њих су остале рушевине и лешевии цивилиа.

1 Јанко Вукотић је био истовремено председник владе и војни министар.

2 Степа Степановић је за победу на Церу добио звање војводе.

Српска војска је почетком септембра 1914. привремено прешла у Срем и источну Босну, али брзо је приморана на повлачење, а са њом се повукао и део Срба цивила. У септембру 1914. дошло је до значајних борби уз Дрину (Гучево, Мачков камен код Крупња). Почетком октобра 1914. црногорска војска је привремено била на подручју Романије и Пала.

У првој половини новембра 1914. почео је нови велики напад аустроугарске војске према западној Србији и Мачви. На почетку напада Аустроугарска је прикупила око 285.000 војника. Краљевина Србија је могла тада да им супростави око 200.000. Од самог почетка напада српска војска није имала довољно ни граната за топове. Аустроугарска војска је поново заузела северозападни део Србије. Ваљево је пало 15.11.1914. а I армија се повлачила у неред у уз бројна дезертерства.

После пада Ваљева и изласка окупатора на реку Колубару, 16.11.1914. за заповедника I српске армије (због болести Петра Бојовића) постављен је генерал Живојин Мишић (1855, Струганик код Ваљева – 1921, Београд). Крајем новембра Мишић је убедио војводу Путника да му одобри повлачење са Суворора до Горњег Милановца да би војницима дао одмор од сталних борби. Зато су Срби напустили и Београд, а 2.12.1914. у њега су ушли окупатори.

Ипак, додатно повлачење је омогућило Мишићевој I армији кратак одмор, а из Грчке је стигла помоћ у муницији и оружју. После три дана одмора Ж. Мишић је обавестио врховну команду да је I армија спремна да изврши противнапад. Путник је то одобрио и наредио напад и осталих српских јединица на непријатеља. 3.12.1914. српска војска извршила је противнапад од Горњег Милановца према Колубари. После напада I армије на подручју Суворора, 5.12.1914. аустроугарске јединице су натеране у повлачење. Аустроугарски војници су у ноћи 14-15.12.1914. напустили и Београд, а 15.12.1914. у њега је ушла српска војска. Срби су у току целе битке употребили (са Одбраном Београда и Ужичком војском) око 250.000 војника, а нападачи око 300.000 војника.

Повлачење Аустроугара је прерасло у расуло, а заробљено их је око 40.000. Војске су утврђивале колико им војника недостаје, али нису могле тачно утврдити колико их је погинуло, нестало, заробљено, рањено или умрло од болести. Део мртвих је остао расут по пространом бојишту. На крају битке, изгледа од рањеника које је оставила аустроугарска војска, рашириле су се заразе. Оне су изазвале велику смртност која је потрајала неколико месеци на подручју Србије. У Колубарском боју према проценама убијено је скоро 50.000 војника, од тога нападача око 27.000.

Ако је пораз на Церу за владу у Бечу био непријатно изненађење, преокрет у Колубарском боју уверио их је у неспособност аустроугарских официра и војске да поразе Србију. Колубарска битка је била највећа победа српске војске над Аустроугарском у Првом светском рату до септембра 1918. За победу у њој Живојин Мишић је добио звање војводе. Поћорек је смењен. У другој половини децембра 1918. земаљски поглавар БиХ је постао генерал Стјепан Саркотић. Аустроугарска је одложила покушаје да порази Србију.

Положај Срба у Аустроугарској и Србији од почетка рата

После објаве рата у БиХ су почела стрељања дела хапшених Срба. Главна оптужба за све ухапшене била је да су велеиздајници, а неки Срби су хапшени уз објашњење да су узети као „таоци”. За насиља над Србима у БиХ аустроугарске власти су од дела муслиманског и католичког становништва створиле „заштитне одреде” (шуцкорпусе, шуцкоре). Водило се рачуна да у њих не уђу „русифили”. У шуцкорима је било преко 10.000 људи.

У фебруару 1915. званично је распуштен Босански сабор који се није састајао од почетка рата. Хапшења по Аустроугарској (Војводина, Хрватска, БиХ, Далмација) била су све бројнија. Створени су концентрациони логори за ухапшене. Један од познатијих логора био је у Араду. У њега је доведено око 40.000 особа. У БиХ је кроз логор у Добоју прошло око 30.000 затвореника, а приближно половина су били жене или деца.

Прогон Срба је настављен и намештеним судским процесима, без правих доказа. Одржано је више заједничких суђења за „велеиздају”, већином Србима. У марту 1916. у Бања Луци је завршен велеиздајнички процес на коме је осуђено на затворске казне 87 особа. Нека од „суђења” у БиХ српским сељацима нису имала ништа са правим поступком доказивања. Одржана су само да би се погубиле особе које су сметале представницима аустроугарских власти, али Срби су убијани и без икаквог суђења.

Део Срба, Хрвата и Словенаца који су били против Беча или просрпски опредељени побегао је из Аустроугарске (Анте Трумбић, Франо Супило, ...) у Италију, Србију и друге земље.

Поред великог броја оних који су пребегли у Србију у њој се 1914. нашло и око 40.000 заробљених војника. Половина су били Јужни Словени. Неколико стотина њих се добровољно пријавило

1914. за прелазак у српску војску. И у Русији се део југословенских заробљеника пријавио да се бори против Аустроугарске. Тек у другој половини 1915. око 3.500 добровољаца из Русије пребачено је у Србију. 5-6.000 добровољаца је дошло и из Америке (1914-15).¹

Крајем 1914. и почетком 1915. Србија је била исцрпљена великим губицима и није могла да ужива у слави победника. Десетине хиљада војника су побијене или умрле од болести. У Србији је крајем 1914. и у првој половини 1915. дошло до ширења озбиљних болести. Од заразних болести (тифуса и др) умрло је око 160.000 цивила (две трећине од укупног броја), војника и заробљеника (трећина од укупног броја). Међу жртвама тифуса у априлу 1915. радећи посао болничарке умрла је и сликарка Надежда Петровић. У мају 1915. почело је сузбијање те епидемије.

Србија је до пролећа 1915. мобилисала преко 700.000 особа. Привреда Србије је замрла. Осим радно способних мушкараца за потребе војске била је узета и вучна стока. Већина индустрије је једва радила. Цене хране су расле и појавила се глад. Трошкови због рата су били велики. Недовољна помоћ је стизала из Русије, Француске и Енглеске преко Солуна и Дунава.

У Македонију од почетка рата Бугари су убацивали комитске чете да врше нападе на објекте и оружане снаге Србије. Стање привреде Црне Горе било је једнако тешко, а допрема помоћи морем отежана присуством аустроугарских бродова на југу Јадранског мора.

У Краљевину Србију су долазили и странци са циљем да помогну њену одбрамбену борбу. Холандски доктор Аријус ван Тинховен био је први странац који је светској јавности јавио о злочинима аустријске војске над цивилима и употреби недозвољене муниције. Међу њима је био Арчибалд Рајс, швајцарски Немац. Је истражио злочине које је вршила аустроугарска војска према цивилном становништву у Србији (посебно у Мачви која је била опустошена). Резултате свог рада је објавио 1916. У француској и британској јавности познате особе су говориле у прилог борбе Србије и југословенске идеје (прослављени археолог Артур Еванс и други). Крајем 1914. и почетком 1915. у Србију је стигло преко две хиљаде доктора и медицинских сестара (из Русије, Енглеске Америке, ...) да помогну борбу против епидемија.

1 У организацији њиховог превоза из Америке према Црној Гори и Србији значајан је био рад Михајла Пупина, професора на Универзитету Колумбија, српског генералног конзула у Њујорку.

Ратни циљ Србије и почетак рада на уједињењу

После почетка рата за Николу Пашића је постало јасно да он њега може доћи до стварање заједничке државе Срба са Хрватима. После победа Срба на Церу и Колубари, влада Николе Пашића је 7.12.1914. Народној скупштини у Нишу прочитала предлог изјаве који је био прихваћен као Нишка декларација. У њој се каже да је одбрамбена борба Срба постала „борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца.” У новембру 1914. Ниш је као ратно средиште Србије био препун избеглица и заробљеника. Град је могао имати око 28 хиљада становника, а број избеглица и заробљеника који су тада боравили у њему је био 2-3 пута већи. Зато је у граду настао потпуни неред. Нишка декларација је остала ратни циљ Краљевине Србије и после слома 1915. Тада савезници Србије, Енглеска, Француска и Русија нису помишљали на стварање такве државе Јужних Словена. Они су мислили да је довољно да Србија добије проширење и излаз на Јадранско море преко БиХ и дела Далмације.¹

26.4.1915. са Италијом је у Лондону потписан тајни уговор. Према њему Антанта је обећала Италији да уколико уђе у рат на страни Антанте може припојити Трст, Истру, Ријеку и део северне Далмације са Задром и острвима уз њих. У Далмацији Италијани (око 50.000) су били мали део становништва. Садржај уговора није објављен, али се претпостављало да је предвидео ширење Италије на штету Хрвата, које је Италија оптуживала да су верни Бечу и непријатељи Антанте.

Српска влада је наговарала део политичара и јавних радника из Аустроугарске, који су били у иностранству, да створе одбор који ће радити на ширењу замисли о потреби стварања заједничке јужнословенске државе и прикупљати добровољце за борбу. Вести о споразуму Антанте са Италијом убрзале су стварање Југословенског одбора. Његов председник био је Анте Трумбић, бивши председник сплитске општине. Одбору су се прикључили и други исељеници југословенске оријентације. Међу њима познатији су били Ф. Супило и Иван Мештровић. Одбор је седиште преместио из Париза у Лондон и објавио први проглас у мају 1915. У прогласу се каже да се очекује уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једној независној држави. Изјаве о јединственост „три племена” прихватили су чланови Југословенског одбора, али процес

¹ Да би се одредиле могуће границе те државе је помоћ научника. Међу њима је био географ Јован Цвијић, који је тако написао *Јединство Југословена* (1915).

стварања јединствене државе Јужних Словена па и прихватање „троимености“ нису само последица слободног избора неких Срба, Хрвата и Словенаца, него и присиле. Ту присилу су стварали Лондонски споразум са Италијом и насилна влада из Беча. Анте Трумбић у марту 1916. о заузимању Србије је рекао: „Сада је на име несрећа ујединила све Југословене.“ Он тиме мисли на заједничку насилну управу из Беча, али и занемарује Бугаре као део Јужних Словена.

Сам израз „троимени народ“ није био резултат само споразума него и сукоба. За неке „троименост“ је значила општу заједницу Југословена, али за друге изгледа да је то био израз иза кога су видели ширење свог народног имена. У другој половини 1915. Ф. Супило је почео да више говори о посебности Хрвата и потреби да се прво створи посебна држава Хрвата. Тек после тога она би се ујединила у федеративну (савезну) државу са Србијом.

У Црној Гори владарска породица Петровић-Његош и њихове присталице су се надали да ће уједињење са Краљевином Србијом бити изведено тако да Црна Гора као посебна целина сачува своју владарску династију и широку аутономију у заједничкој држави. Насупрот томе постојале су бројне присталице простог уједињење под династијом Карађорђевић у јединствену државу, без задржавања друге владарске династије Петровић-Његош.

Пораз Србије крајем 1915.

У Албанији су племена била у грађанском рату, а албанске чете нападале су и пограничну Србију. У јуну 1915. Србија је послала део војске у средњу Албанију да заузму Елбасан и Тирану. Срби су у сукобу у Албанији били позвани од Есад Паше Топтанија коме су помагали. Србију су узнемиравали и напади из Бугарске. Око 3.000 комита из Бугарске је напало у априлу 1915. подручје Струмице.

Још октобра 1914. Турска се придружила Централним силама. Покушаји Енглеза и Француза од пролећа 1915. да заузму Дарданеле и продру ка Истанбулу утицали су да Немачка одлучи да порази Србију и успостави везу са Турском преко Србије и Бугарске. Централне силе су коначно у септембру 1915. придобиле и Бугарску којој су обећале Вардарску Македонију и део југоисточне Србије са Нишом. Пред велики напад на Србију у септембру 1915. Грчка је била подељена, премијер Е. Венизелос је сарађивао са Антантом, а краљ Константин I Грчки (1913-1917, 1920-1922) је био наклоњен Централним силама. Грчка је имала уговор да помогне Србији у

рату против Бугарске, али је Србија морала да за рат против Бугарске пошаље 150.000 војника, што она никако није могла. „Као замену за Србе” Енглези и Французи су у Солун почели да пребацују своје војнике који раније нису успели да потисну Турке у Дарданелима. Грчки краљ је сменио Е. Венизелоса који је одлучио да мобилише војску против Бугара, али то није зауставило пребацивање војника Антанте у Солун.

У септембру 1915. под заповедништвом Аугуста Фон Макензена преко 600.000 немачких, аустријских и бугарских војника спремао је напад на Србију. Српска војска је у време почетка напада имала око 560.000 војника на списку, али су ту урачунати и старци из тзв. последње одбране. Србија је за одбрану могла да употреби мање од 300.000 војника. После припремног артиљеријског напада током 5.10.1915. године, сутрадан 6. октобра почео је главни напад на Србију. Главни напад извеле су немачке јединице на подручју источно од Београда, према долини Велике Мораве.

У одбрани Београда остала је запамћена наредба мајора Драгутина Гавриловића. Он је војницима које је храбрио да пружи отпор одржао говор. У говору је војницима поручио да не треба да се брину за своје животе, јер их је Врховна команда већ избрисала са списка живих. Затим их је позвао да се храбро боре и тако задобију војничку славу. На свим деловима фронта нападачи су напредовали, али уз значајне губитке. Српска војска, а са њом и цивили, су се повлачили.

У току напада са севера и запада, 12.10.1915. почео је и са истока напад Бугара. Два дана касније цар Фердинанд I је објавио рат Србији. Због позива бугарској војсци да одбије да нападне Србију, Александар Стамболијски је ухапшен. Тада се десетине хиљада српских цивила повлачило према југу са војском долином Велике и Јужне Мораве.

Отпор нападу нису пружали само војници. Сачувани су бројни подаци да су се против непријатељске војске бориле и српске жене. На југоистоку 22.10.1915. Бугари су заузели Скопље. То је значило одсецање Срба од Солуна.

После тога, Срби су се из правца Ниша, Скопља и Западне Мораве кретали ка Космету. Дошло је до побуне и Албанаца на Космету. Половином новембра 1915. све више српских цивила и војника долазило је на Космет; стигло их је око 300.000. За њима су ишли и непријатељи. Немачке и бугарске јединице су 23.11.1915. узеле Приштину.

Непријатељи су очекивали предају, али српска влада и Врховна команда донеле су необичну одлуку да се повуку преко Албаније и

Црне Горе на обалу Јадранског мора. О томе су обавестили и савезнике.

По хладном времену, у другој половини новембра 1915. преморени и изгладнели војници и цивили кренули су у повлачење. Повлачили су се правцима Пећ – Андријевица – Подгорица – Улцињ и Скадар (у рукама војске Црне Горе), а од Призрена преко Албаније према Елбасану и Скадру. Српска влада је већ крајем новембра 1915. стигла у Скадар, а Врховна команда почетком децембра. Приликом повлачења војске и цивила преко Албаније, десетине хиљада особа помрле су од глади, болести, хладноће и напада Албанаца. После први напада Албанаца на подручју Призрена и Ђаковице, уследили су бројнији напади у Албанији. Нападане су мање дружине Срба и убијани. Албанци пљачкаши су узимали оно мало драгоцености које су избеглице носиле. Насупрот Албанцима кнеза Вилхелма фон Вида који су нападали дружине српских војника и цивила, Албанци под командом Есад-паше Топтанија (у Драчу) помагали су Србе. Средином децембра 1915. преживели Срби су почели да долазе на обалу Јадранског мора. Према опису М. Ђ. Неђића, они су долазили носећи „само своју душу”.

Италијански бродови су намерно споро достављали помоћ. Узалуд је Пашић од савезника тражио да пошаљу више бродова са храном. Поред хране недостајало је и медицинског материјала. Избеглице су умирале и на обали. Током тромесечног повлачења преко Албаније у тзв. Албанској голготи Срби су по најчешћим проценама изгубили око 140.000 војника, регрута и цивила. По најмањим проценама преко 100.000 особа, а по највећим чак око 250.000 особа.

Бранислав Нушић, учесник повлачења, описао је да је испред албанских планина видео дугачку колону у којој се кретало по четворо старије деце. Та колона изгладнелих била је поведена да их окупатори не би регрутовали у своје војске следеће године. Према његовом писању, од око 40.000 тих дечака приближно девет десетина умрло је приликом повлачења преко Албаније.

Мојковачка битка и предаја Црне Горе

Док се српска војска са народом повлачила, аустроугарска војска је појачала напад на црногорску војску. Тада је сердар Јанко Вукотић успео да привременом победом код Мојковца 7.1.1916. успори напредовање аустроугарске војске. Мало је олакшао повла-

чење српске војске и избеглица и њихово чекање савезничких бродова на обали Јадранског мора.

Аустроугари су заузели 10-11.1.1916. Ловћен, а 13.1.1916. заузето је и Цетиње. Црногорска влада је морала да прихвати да се Црна Гора безусловно преда 16.1.1916. Краљ Никола Петровић Његош је отишао (преко Скадра) у јужну Италију 19.1.1916. Део министара који је остао у Црној Гори је 21.1.1916. наредио војсци да обустави даљи оружани отпор. Краљ Никола је касније прешао у Француску.

Извлачење Срба са албанске обале 1916. и пребацивање на Солунски фронт

Пребацивање Срба са албанске обале (Драч, Медова) почело је 6.1.1916. Превожени су у Тунис (Бизерта) и на Крф. Неколико дана после, Н. Пашић је писао француској влади тражећи брже извлачење Срба. Он се жалио на Италијане да се понашају као непријатељи и настоје да српска војска на албанској обали буде уништена од Аустријанаца и Бугара. Исте жалбе је писмено послао цару Николају II (1894-1917). Руски цар је тражио да се Срби спасу или ће Русија напустити Антанту. Захваљујући том поступку Николаја II пропаст Срба није била потпуна. Французи су послали више бродова.

Средином јануара 1916. српска влада је превезена у јужну Италију. Главно подручје где су превожени Срби постао је Крф, који су заузели француски војници. Око 10.000 је превезено на опоравак у Тунис (Бизерта). Српска влада се уз већину, око 135.000 избеглих, сместила на Крфу. У септембру 1916. на Крфу је обновила свој рад и Народна скупштина Краљевине Србије. Део избегле омладине је послат на школовање у Француску и друге земље.

Број превезених бродовима са албанске обале није тачно утврђен, вероватно их је било око 170.000. Исцрпљени и болесни превожени су у великом броју на мање острво Видо. На њему је умрло неколико хиљада Срба и запамћено је као „острво смрти”, а песник Милутин Бојић је море у које су бацани лешеве назвао „Плавом гробницом”.

У марту 1916. почело је пребацивање првих српских јединица на Солунски фронт. Број српских војника на Солунском фронту је средином 1916. био око 150.000 војника. Србија се поново појавила као војни и политички чинилац у рату.

На Солунском фронту (дуг око 400 километара) у септембру 1916. почео је напад савезника. Главни напад је изводила I армија, од септембра под командом Живојина Мишића. Борбама у другој половини септембра и почетком октобра 1916. године, зауевши врх планине Нице, Кајмакчалан, Срби су загосподарили малим делом своје државе. После двомесечних борби ослобођен је и Битољ 19.11.1916.

Србија и Црна Гора под окупацијом и отпор

Пошто је Бугарска окупирала територије које су јој обећане, од децембра 1915. трајало је уређивање окупационих области Аустроугарске и Бугарске. При стварању окупационих области нарочито је била спорна област Космета где су своју управу покушавали да успоставе и Бугари и Аустроугарска. Спор је разрешен априла 1916. после пресуде А. фон Макензена. Под аустроугарском управом остали су Ђаковица и Косовска Митровица, а под бугарском управом били су Приштина и Призрен.

Председник мађарске владе Иштван Тиса издејствовао је да се постави и цивилни комесар (управник) по народности Мађар у Србију, поред врховног војног управника (генералног гувернера), именованог почетком јануара 1916. Немачка је добила право да користи део привреде Србије (руднике, пругу Смедерево-Ниш и др). Са Црном Гором је Аустроугарска намеравала да склопи сепаратни мир, али је постало јасно да тзв. крња влада за то неће добити одобрење краља Николе. Од краја фебруара 1916. и у Црној Гори се успоставља окупациона управа Аустроугарске.

Становништво је живело у условима несташнице хране. Хиљаде људи су умрле од глади. Све окупационе управе настојале су да успоставе потпуно надгледање над становништвом и привредом окупираног подручја. Становништво је по наредбама окупационих власти морало да врши бесплатне радове (кулук).

После војске, Бугари су у своју окупациону област послали бугарске чиновнике и наставнике са циљем да се изврши бугаризација становништва. На управна места и у предузећа постављени су људи из окупаторских земаља. Бугари су на заузетим подручјима забранили употребу српског писма и језика. По кућама су одузимали књиге на српском а као и оне из установа спаљиване су. Истовремено су „бугаризована” и српска имена и презимена (од Перовић у Петров и слично) у управи и школству.

Настојали су да прво униште богате Србе, школованије и свештенике. Од првих месеци окупације вршили су масовна хапшења Срба. Неки су убијани без суђења, а други одвођени у Бугарску.

Од почетка рата Аустроугарска је затварала заробљене српске војнике, али и Србе цивиле у посебне логоре. На крају рата на мировној конференцији изнета је процена да је у логорима у Аустроугарској било скоро 200.000 војника и цивила из Краљевине Србије, а да је од њих умрло око 70.000 особа. Бугарска је поступала на сличан начин. Изгледа да је до краја 1917. одведено око 130.000 Срба војника и цивила у Бугарску. Већину Срба Бугари су одвели у логоре Сливена. У Бугарској су, такође, умрле десетине хиљада присилно доведених и злостављаних Срба. Аустроугарска је и на свом подручју вршила масовна хапшења и затварања у логоре Срба (али и неких просрпских Југословена). Арад и Добој су остали запамћени по већим логорима за Србе. Затворене су десетине хиљада мушкараца, али и један број жена и деце.¹ Због недостатка мушкараца, жене су са децом морале да раде непримерено тешке послове.

Део Срба (у Србији и БиХ) убијен је без правог суђења или као таоци због отпора неких других људи које аустроугарске власти нису могле ухватити. Слично је било и у Црној Гори. Тако су аустроугарске власти ухапсиле Радомира Вешовића, бившег министра војске, јер је припремао побуну. Вешовић је убио једног од стражара и успео да побегне. После тога аустроугарске власти су у јуну 1916. као таоце обесиле његовог брата и два пријатеља.

Шта су све окупатори опљачкали и уништили од историјских докумената, уметничког и културног блага које је чувано у породицама, црквеним и световним установама никада неће бити потпуно познато. У земљи у којој је једва било правне заштите живота, тешко се могла очекивати заштита за слике, књиге, рукописе и друге вредности. Само део тога је касније пронађен у Немачкој и Аустрији и враћен Србији.

Од августа 1916. по Црној Гори су се јавили сукоби са малим четима које су се побуниле против аустроугарске окупације. У Србији је од пораза крајем 1915. било наоружаних појединаца који су се склонили у шуме и пуне пределе. Међу онима који нису могли да крену у повлачење био је и рањени потпоручник Коста Војиновић. У лето 1916. и он се одметнуо од аустроугарских власти. Он је брзо на подручју Лепосавића код Ибра створио своју чету. У септембру 1916. дошло је до првих већих сукоба аустроугарских власти са српским

¹ М. Екмечић је писао да се у западноевропским земљама 1918. процењивало да је око 50.000 становника било изложено таквим поступцима.

четама јужно од Крагујевца. Крајем септембра 1916. авионом је са Солунског фронта у подручје Копаоника послат Коста Миловановић Пећанац.

У новембру 1916. умро је цар Франц Јозеф I. Наследио га је Карло I као аустријски цар, а Карло IV као мађарски краљ. Крајем 1916. потере аустроугарске и бугарске војске и жандармерије на подручју Копаоника и Топлице постале су насилније. Десетине кућа су уништаване, а људи су убијани. Истовремено је све више мушкараца бежало и придруживало се четама. У фебруару 1917. чете су добиле велики прилив младића. Тада су бугарске регрутне комисије почеле да обилазе српска насеља и пописују младиће способне за војску. На састанку комитских вођа 22.2.1917. скоро сви су били за подизање устанка, осим Пећанца. У ствари, устанак је већ почињао и без те одлуке. Језгро устанка било је у Топлици и на Копаонику. Устаничку војску чинило је неколико хиљада бораца. 26.2.1917. устаници су преузели Куршумлију, а почетком марта 1917. ослобођено је и Прокупље.

Бугарска и Аустроугарска су послале војна појачања. Бројнијом и боље наоружаном војском око 10.3.1917. почели су да сламају отпор устаника. Бугари су 14.3.1917. заузели Прокупље, а 16.3.1917. заузета је Куршумлија. Поред убијања устаника, бугарски војници су масовно тукли, злостављали и силовали обичне старце, жене и децу. Велики број цивилних особа је убијен. Дешавало се да трудне жене скину, обесе за ноге и распоре. Процењује се да је у заузимању побуњених подручја побијено око 20.000, већином обичних сељака и сељанки. Велики број особа је одведен у Бугарску. Више насеља је потпуно спаљено. При томе бугарска војска је села и пљачкала. Бугарски војници су одводили стоку, односили храну и све што су могли.

Устанак, који је био одговор на бугарски терор и покушај насилне бугаризације, био је угушен пре краја марта 1917. Устаничке вође и већина четника преживели су устанак. Потере и сукоби са њима су се наставили а и насиља према становништву које је окупатор сумњичио да помаже четнике (комите). Дешавало се да бугарски војници спале куће у које су затворили целе породице. Средином децембра 1917. војвода Коста Војиновић био је опкољен и убијен, или се сам убио после борбе са потером није поуздано утврђено.

Управо када је четовање по Србији постало мање, од лета 1917. чешће су постале борбе са четницима у Црној Гори. Ти сукоби нису доводили до већих губитака окупатора. На нападе црногорских четника није утицала ни предаја Вешовића окупационим властима.

Добровољци у војсци Краљевине Србије

Због великих губитака 1915. за Србију је било изузетно важно прикупљање добровољаца у САД, Русији и осталим земљама. Добровољци су већином били Срби. Незнатан број били су Хрвати и припадници других народа. Почетком 1916. српска влада је тражила од Русије да омогући прикупљање добровољаца из реда заробљених аустроугарских војника за српску војску. Већином су се пријављивали заробљени Срби. Створена је I српска добровољачка дивизија. До средине августа 1916. она је имала око 18.000 војника. У августу 1916. Румунија је ушла у рат на страни Антанте, а на ново ратиште послата је I српска добровољачка дивизија. Она се борила у Добруци против Бугара и имала је велике губитке.

У јулу 1916. у Одеси је створена и II српска добровољачка дивизија. У њу су скоро редом довођени заробљеници Југословени. Имала је преко 11.000 војника. Срба је било око 6.200. Поред њих било је и око 4.700 Хрвата и Словенаца и нешто Чеха. Идеолошко јединство ове дивизије и њена спремност на борбу били су мањи. Добровољачке дивизије нашле су се у отежаним околностима после марта 1917. и револуције у Русији.

У априлу 1917. влада Краљевине Србије донела је одлуку да се јединица преименује у „Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца”. Том приликом је име „југословенски” одбачено јер су се Бугари (Југословени) борили на страни централних сила. Појавило се и неслагање између настојања Русије да корпус буде послат на ратиште у Румунију и жеље Србије да га доведе на Солунски фронт.

Од септембра 1917. до јануара 1918. делови корпуса превезени су савезничким бродовима преко луке Архангелск. Други део, 5.000 добровољаца је после почетка социјалистичке револуције у Русији од новембра 1917. године, преко Сибира а затим бродовима око Азије, стигло до Солунског фронта. Ту су стигли у марту и априлу 1918. Укупно из Русије је дошло око 12.500 војника.

Део добровољаца и других Југословена је остао у Русији. Неколико десетина их је учествовало у Октобарској револуцији. Међу онима који су се прикључили социјалистичкој револуцији познат је Алекса Дундић, који је погинуо у лето 1920. Од тих заробљеника из аустроугарске војске после ће најпознатији постати Јосип Броз Тито.

На Солунском фронту се поред Срба добровољаца нашао значајан број Хрвата и Словенаца. Да се то истакне почетком 1918. створена је Југословенска дивизија (око 10.000 војника) као део II

армије. У време пробоја Солунског фронта у српској војсци било је око 21.000 добровољаца. Међу њима преко 90% су чинили Срби.

Рад на уједињењу 1916. и 1917.

Краљ Никола Петровић је 1916. обновио рад црногорске владе у избеглиштву у Француској и настојао да покаже како самостална Црна Гора постоји упркос капитулацији. Француска је формално признавала посебност Црне Горе, али је као и Русија била наклоњенија Србији и њеној војсци. То се види и у настојању Француске да онемогући стварање посебне црногорске војске. Она је подстицала укључивање Црногораца у војску Краљевине Србије.

Озбиљна разилажења јављала су се међу Црногорцима око питања уједињења са Србијом. Никола је имао проблеме и са својим владама. Председник владе Андрија Радовић у августу 1916. краљу Николи меморандумом је предложио да се одмах изврши уједињење са Србијом. По том предлогу Никола би абдицирао у корист регента Александра, а после би се на престолу државе смењивали мушки чланови обе владарске породице, Карађорђевића и Петровића. Никола није дао никакав конкретан одговор, а Радовић је почетком 1917. поднео оставку.

После тога око Андрије Радовића створен је у марту 1917. у Паризу Црногорски одбор за народно уједињење са Србијом. Црногорски одбор је добијао новчану помоћ од Краљевине Србије и током 1917. оштро критиковао краља Николу.

У мају 1917. у Аустроугарској су лакше почели да пуштају из затвора бројне „сумњиве” које су затварали од 1914. Крајем маја 1917. посланици Словенци, Хрвати и два Србина у аустријском парламенту створили су Југословенски клуб. Испред њих Антон Коршоец је прочитао изјаву (тзв. *Мајска декларација*) у којој је тражено стварање посебне државне целине у Аустроугарској од области у којима живе Словенци, Хрвати и Срби.¹

Југословенски одбор је добијао новац од владе Србије. Влада Србије је на њега гледала као на организацију која јој помаже у стварању заједничке државе Југословена. На Пашићев предлог на Крфу је дошло до преговора у јуну и јулу 1917. Пашићеве владе и Трумбићевог Југословенског одбора. Ту је усвојена је Крфска декларација 20.7.1917. Она је поновила изјаву да су Срби, Хрвати и Словенци јединствен „троимени народ”. Предвидела је стварање за-

1 Тиме је тражено преуређење Аустроугарске, тј. да она престане да буде дуалистички уређена држава и да се уреди као тројна.

једничке државе која ће бити „краљевина са јединственом територијом и јединственим држављанством”, а устав је требало да усвоји Уставотворна скупштина. Крфска декларација је предвидела равноправност „православне, римокатоличке и мухамеданске вероисповести”. У договорима на Крфу нису били присутни сви чланови Југословенског одбора, али су сви прихватили Крфску декларацију.

У Паризу у августу 1917. Црногорски одбор за народно уједињење изјавио је да прихвата Крфску декларацију. Насупрот томе, Николина влада је одбацила Крфску декларацију.

Од краја 1917. влада Србије је јасно обликовала жељу да се уједињење са Црном Гором изврши изједначавањем становништва у правима, али без аутономије за Црну Гору. Династија Петровић би задржала само титуле и приходе од државе.

Велике западне државе нису подржавале покушај да се створи заједничка југословенска држава 1917. године, а Енглеска, САД и Француска до средине 1918. нису се изјашњавале да им је циљ уништење Аустроугарске. Почетком јануара 1918. председник Вудро Вилсон је објавио „14 тачака” као основу за склапање будућег мира. У њима се спомиње и потреба давања аутономије народима у Аустроугарској. Предвиђа се обнова Србије и Црне Горе и уопштено давање Србији излаза на море (11. тачка).

Рат 1917. и Солунски процес

Крајем децембра 1916. ухапшен је Драгутин Димитријевић Апис, а затим још неколико официра. У пролеће 1917. покренут је судски поступак у Солуну. На њему су Апис и припадници организације Уједињење или смрт оптужени да су спремали атентата на регента Александра. После суђења и пресуде, над Аписом и још два војна лица у јуну 1917. извршена је смртна казна. Солунски процес је био крај постојања организације Уједињење или смрт (Црна рука). Н. Пашић и регент Александар су тако ојачали свој утицај. Каснија ревизија овог суђења у Београду 1953. одбацила је све наводе из оптужбе.

Револуција у Русији у марту 1917. приморала је цара Николаја II Романова да се одрекне власти. 7-8.11.1917. (25-26.10. по јулијанском календару који је тада примењиван у Русији) дошло је до Октобарске револуције у којој су власт преузели бољшевици (комунисти) и њихов вођа Владимир Илич Уљанов Лењин (1870-1924). Бољшевичка („совјетска”) влада је истовремено водила рат против Централних силама и присталица царизма. Због тога је била при-

морана да склопи мир са Централним силама у марту 1918. Тим споразумом препустила је велики део Украјине Централним силама. За Централне силе рат на Источном фронту је завршен привременом победом.

Скоро истовремено, велике позајмице САД дате Француској и Енглеској утицале су да САД одлуче да уђу у рат. САД нису могле да допусте да Енглеска и Француска изгубе рат, јер би и враћање позајмице постало неизвесније. САД су у рат против Централних сила ушле у априлу 1917. Као повод (изговор) за улазак у рат искоришћени су напади немачких подморница на америчке бродове који су довозили помоћ Енглеској и Француској. До краја 1917. САД су пребациле велики број својих војника на Западни фронт.

У јуну 1917. Грчка је ушла у рат на страни Антанте.

Пробој Солунског фронта 1918.

У Аустроугарској се повећао број становништва које је гладовало, а у БиХ је смртност деце од глади била страшна. Осиромашење великог дела становништва и глад су стварали незадовољство које је водило у побуне.

У фебруару 1918. у Боки Которској побунили су се морнари међу којима је било и неколико Срба. Они су тражили склапање мира. Побуну је угушио адмирал Миклош Хорти. Већи број војних бегунаца у Аустроугарској се појавио 1918. Део тих одметника од бечке власти 1917. и 1918. стварао је „зелени кадар”. То су биле наоружане дружине које су се скривале по шумама (Славонија, Срем, БиХ и Далмација), али долазили и у насеља и вршили су пљачке и насиља над становништвом.

У јуну 1918. влада САД је дала изјаву да је њен циљ да се уништи „вештачко” Аустроугарско царство. У Аустроугарској се у лето 1918. ширило стање побуне и нереди.

Пред одлучујући сукоб обе стране су на Солунском фронту имале приближно исти број војника. Савезници су под командом Франше Депереа имали око 626.000 људи. Од савезника највише војника, око 180.000 имали су Французи (половина је била из колонија Француске). Друга по бројности била је српска војска са око 140.000 војника. Нешто мање је било грчких и енглеских војника, а италијанских око 40.000.

Пуцањавом из топова 14.9.1918. извршена је припрема за напад на непријатељске ровове. У 05:30, 15.9.1918. кренуо је тзв. први талас напада. Главни удар је извршен источно од Пелагоније и

јужно од средњег тока Црне реке, на планинама Ниџе и Козјак. Јуриш је предводила српска пешадија која је за неколико минута стигла до противничких ровова.

17.9.1918. пробијен је фронт Немаца и Бугара на подручју Доброг поља и Козјака. Ж. Мишић, начелник штаба Врховне команде, наредио је да српска војска продире колико то дозвољава снага војника. У редовима Бугара завладао је неред и дошло је до побуне. Бугарски представници су крајем септембра понудили одвојени мир. Француска војска је 29.9.1918. ушла у Скопље. Бугари су у Солуну потпиали примирје, примењивано од 30.9.1918.

У рату је погинуло око 100.000 бугарских војника, а у октобру 1918. цар Фердинанд I се одрекао престола и напустио Бугарску. Наследио га је син Борис III.

Аустроугарска власт се распадала и западно од Дрине и северно од Саве. Стварана су народна већа у покрајинама и у великом броју већих насеља. Она су очекивала да преузму власт. Такво Народно вијеће је створено 6.10.1918. у Загребу. Представници Хрватско-српске коалиције која је имала власт у Хрватској после десетак дана приступили су Народном вијећу Словенаца, Хрвата и Срба. Председник Народног вијећа је био Антон Корошец, а Светозар Прибићевић и доктор Анте Павелић (старији) били су потпредседници.

После предаје Бугарске у окупираној Србији и Црној Гори појачао се отпор народа и четнички напади на окупаторе. Прва армија је 9.10.1918. почела напад на Ниш. Немци су били приморани да се повуку и 12.10.1918. српска војска је ушла у град.

Хрватски сабор је 29.10.1918. прогласио да раскида све везе са Аустроугарском, да се ствара Држава Словенаца, Хрвата и Срба (СХС), а сва власт преноси на Народно вијеће. Народно веће је 31.10.1918. послало обавештење силама Антанте да је створена Држава СХС, али је оне нису признале. Народно веће је тражило од Југословенског одбора да га представља у иностранству.

30.10.1918. предала се Турска. Истог, 30.10.1918. Депере је наредио да се мање српске војне јединице пошаљу преко границе у Аустроугарску.

31.10.1918. године ослобођена је Подгорица. После пробоја на Добром пољу, српска I армија Петра Бојовића је за 46 дана стигла до престонице Београда и ослободила је 1.11.1918.

Аустроугарска се 3.11.1918. предала. 3. и 4.11.1918. српске јединице су прешле Дунав и Саву. Народно вијеће БиХ је већ 1.11.1918. преузело власт од С. Саркотића а после е ослапало молбу

војсци Србије да уђе у град и умири nerede и пљачке богатијих породица. Српска војска је ушла у Сарајево 6.11.1918.

Нови Сад је ослобођен 9.11.1918. а Суботица 13.11.1918. После позива Народног вијећа СХС, српска војска је 14.11.1918. ушла у Загреб. У Бањалуку су ослободиоци ушли 21.11.1918.

Број убијених у Првом светском рату

Први светски рат је почео нападом Хабзбуршког царства на Србију. У Бечу то је објашњено осветом за убиство хабзбуршког принца. Та освета за Хабзбуршку монархију се претворила у самоубиство. Ако би се ствари гледале тако површно, то би био најскупље плаћени живот принца у историји Европе. У Првом светском рату је убијено око 10.000.000 људи.

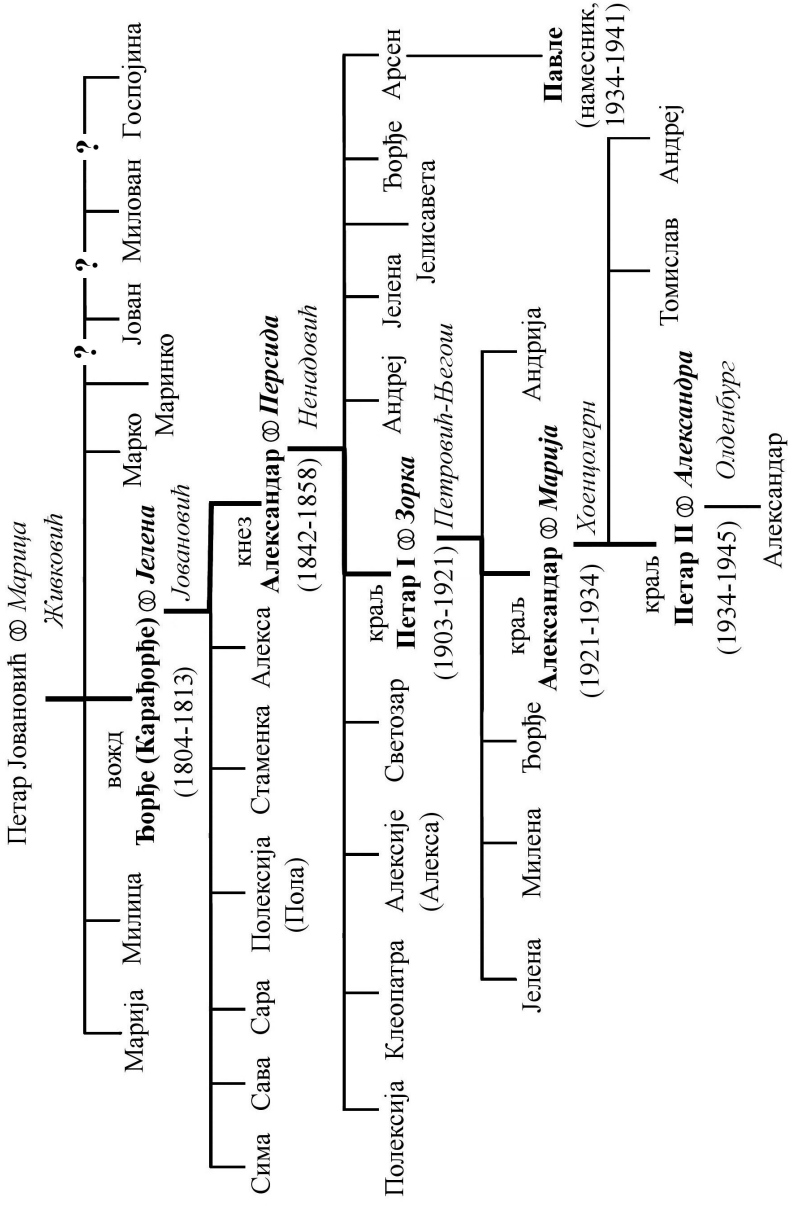
Према процени насталој непосредно после рата (за потребе мировне конференције у Паризу) Србија је изгубила скоро 1.250.000 живота (убијено и умрло у епидемијама). По мањој процени коју је прихватио А. Митровић, Србија је изгубила око милион живота. У оба случаја процењује се да су трећина били војници а две трећине цивили. У *Модерној српској држави 1804-2004: хронологија* процењено је да је број изгубљених живота између 700 и 811.000. Велики је био и број инвалида из рата око 260.000 цивила и војника. Материјални губици били су велики. Уништена су индустријска постројења и оштећене саобраћајнице. Процењује се да је уништено и око 70% сточног фонда на подручју Краљевине Србије. Велики губици су били у Црној Гори која је у рату, по ранијој процени, изгубила око четвртине становништва или око 60.000 живота.

Људски и материјални губици на територијама које су до 1918. биле део Хабзбуршке монархије били су мањи. Од подручја која су припадала Аустроугарској највећи били су губици у БиХ. Увидом у пописе од 1895. до 1931. чини се да је демографски губитак на подручју БиХ могао бити око 360.000 живота. Православни Срби су у БиХ чинили око 43% становништва, али су скоро само они били жртве прогона, слања у логоре и појединачних и групних убијања. Зато је њихов број већи од удела у становништву. Изгледа да је могао бити 50-60% од укупног броја жртава. То би значило да су Срби у БиХ могли изгубити 180-216.000 живота. У осталим земљама Аустроугарске које су се прикључиле Србији 1918. процењено је да је изгубљено још око 240.000 живота. Од тога Срби су могли чинити око једне петине, тј 45-50.000. У рату изгубљени број живота код Срба са подручја Аустроугарске би био 225-265.000 особа.

V
СРБИ У ЈУГОСЛАВИЈИ
ОД ДЕЦЕМБРА 1918. ДО ПОЧЕТКА 1991.

Владарска породица Карађорђевић

1.

Владавина Александра Карађорђевића

Проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС)

Од Нишке декларације (7.12.1914) влада Краљевине Србије и њена војска су били главни чиниоци у стварању државе Јужних Словена. У пролеће 1915. појавио се Југословенски одбор као мање важан чинилац у том процесу. Стварањем Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба (СХС) у Загребу 6.10.1918. појавио се још један чинилац који је за свој циљ поставио стварање заједничке државе.

У првој половини новембра 1918. године на преговорима председника српске владе Николе Пашића (Зајечар, 1845) и српске опозиције са Народним већем Државе СХС и Југословенским одбором у Женеви, договорено је стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца као „недељиве државне целине”. Договорено је да се, до редовних избора владе будуће државе, створи једна привремена влада у којој ће половину чинити чланови српске владе, а половину чланови Народног већа СХС. Предвиђено је да се министри из српске владе заклињу краљу, а они из Народног већа, Већу.

Овакав споразум изазвао је незадовољство код свих Срба, укључујући и оне у Народном вијећу СХС. Регент Александар Карађорђевић (Цетиње, децембар 1888) је мислио да је Женевски споразум супротан договору са Крфа из јула 1917. Зато је одбио да прихвати договор из Женеви. Пашић је морао поднети оставку владе. Тако је споразум одбачен уз објашњење да је био „изнуђен”. Преговарачки положај владе Краљевине Србије поправио је улазак италијанске војске у Истру, Словенију, Ријеку и Далмацију. Народно вијеће СХС је створило јединице домобрана, али оне су биле сувише слабе да би могле зауставити Италијане. Једва су одржавале ред међу цивилима. Напредовање победничке војске Краљевине Србије постало је одлучујући чинилац у начину уједињења. Из Далмације је њена самопроглашена влада тражила од Народног вијећа у Загребу да брзо заврши уједињење са Србијом или ће Далмација то сама учинити. Зато је Народно вијеће СХС 24.11.1918. морало донети одлуку да се пошаљу посланици у Београд који ће без одуговлачења изврши уједињење са Србијом и Црном Гором.

Пре него што су посланици Народног већа самопроглашене Државе СХС кренули у Београд одржане су две значајне скупштине у Новом Саду и Подгорици. У Новом Саду 25.11.1918. одржана је „Велика народна скупштина“. Она је прогласила уједињење са Србијом. Једно месно веће које је било створено у Бања Луци, такође, је прогласило припајање Србији. Сличних проглашења било је и у другим местима БиХ. Било је видљиво да Народно веће из Загреба не управља државом коју је прогласило, а да се њени делови претапају у Србију. Тако је већи део Срба из Аустроугарске показао да не жели да се уједини са Србијом „преко“ Загреба.

Зграда у којој је 25.11.1918. проглашено уједињење Војводине и Краљевине Србије и споменик С. Милетићу.

У Подгорици је одржана „српска Велика народна скупштина“ Црне Горе 26.11.1918. Њених 165 присутних посланика, 3 су била одсутна због болести, су били једногласни. Они су прогласили збацивање династије Петровић-Његош и уједињење са „братском Краљевином Србијом“, а под „династијом Карађорђевића“.

У таквим околностима, са делегатима Народног већа из Загреба, у Београду, брзо је договорено да владарску дужност врши Александар Карађорђевић. Као привремени вршилац законодавне

власти одређено је Државно веће, које је после деловало под именом Привремено народно представништво. Договорено је и да најкасније 6 месеци после склапања мира треба да се одреди уређење заједничке државе.

На тој основи проглашено је уједињење у привременој резиденцији регента, кући Крсмановића, на Теразијама 1.12.1918. Тада је говор у име Народног вијећа одржао Анте Павелић (зубар). У говору, тзв. „Адреси”, он је рекао да је на седници 24.11.1918. Народно вијеће закључило „да владарску власт на читавом територију сада јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца врши његово Краљевско Величанство Краљ Петар, односно у његовој замјени као Регент Ваше Краљевско Височанство”. На основу претходног договора и Адресе, регент Александар је прогласио уједињење. Том приликом је рекао: „ ... у име његовог височанства краља Петра I проглашавам уједињење Србије са земљама независне Државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.”

Начин проглашења је одредио будућу државу као краљевину. За Србе је проглашење Краљевине СХС било завршетак борбе за стварање јединствене државе, борбе која је трајала више од једног века.

Председништво Народног вијећа Државе СХС је 3.12.1918. усвојило Саопштење о образовању Краљевине СХС. У њему је саопштило и да престаје његово деловање „као врховне суверене власти Државе СХС”. У истом је речено да ће после стварња владе нове државе престати и управно деловање Народног вијећа.

Отпор уједињењу и нереди

Талас социјалистичке револуције се из Русије ширио на запад и довео до социјалистичких побуна 1919. у Мађарској и Немачкој. Неки од Југословена који су учествовали у Октобарској револуцији тада су се враћали у отаџбину. Превратнички дух је захватио део наоружаних одметника у „зеленом кадру” и обичних становника, нарочито у Славонији и Банату. Сељаци су пљачкали имања богатих на подручју Осиека, а у источном Банату дошло је до покушаја стварања „совјетске републике”.

Војска Краљевине Србије је морала, поред заштите предвиђених граница, зауставити ширење револуције и супротстави се побунама против уједињења. Већу претњу за границе представљало је присуство војске Италије у Далмацији и приморју, а мању

упади припадника ВМРО-а (Внатрешна македонска револуционерна организација) из Бугарске у Македонију.

У делу хрватског становништва постојала је дуга традиција отпора централистичким тежњама. Она се спојила са нетрпељивошћу према православцима. Због тога се убрзо јавио отпор уједињењу под династијом Карађорђевић. Део нетрпељивих Хрвата није желео лако да пристане на стварање државе у којој ће католици бити мањина у односу на православце. Међу онима који су се противили уједињењу и тражили стварање хрватске републике истицао се Стјепан Радић. После проглашења уједињења, он је говорио да је сакупио око 200.000 потписа против уједињења у намери да их уз протест пошаље Мировној конференцији у Паризу. Насупрот томе, присталице уједињења су стварале соколске легије.

Свађе због начина уједињења довеле су до побуне у Загребу 5.12.1918. Побунили су се хрватских војници Националне гарде, коју је створило Народно вијеће. Они су на Тргу бана Јелачића тражили стварање републику и подржавали С. Радића. На наредбу Народног вијећа морнари су пуцали на побуњенике. Гушење протеста могли су и хрватски соколи. У сукобу било је и неколико убијених. Према званичним тврдњама, у том сукобу нису учествовали Срби, него су на обе стране били Хрвати. Народно вијеће је распустило побуњене одреде. Војска је морала умирити протестне скупове по Хрватској на којима се тражило стварање републике. Део Срба, који је памтио оданост великог дела Хрвата према Хабзбурговцима, није веровао овом „републиканском покрету”. Они су мислили да је то само отпор краљу Србину као владару заједничке државе.

Краљ Никола и његова влада нису прихватили одлуке Подгоричке скупштине. Ипак, привидно су покушали деловати ненасилно. Николина влада је издала проглас којим је позивала народ да се без оружја супротстави „србијанској окупацији”. Италија је помогла присталицама породице Петровић-Његош да организују оружану побуну. Побуњеници, које су предводили Никчевић и Челебић, су поражени на Цетињском пољу почетком јануара 1919. (Божихна побуна).

После владине одлуке из децембра 1918. да се 10.000 људи регрутује у жандармерију стварање јединствене жандармерије у Краљевини СХС је довршено доношењем уредбе у фебруару 1919. Жандармерија је сматрана помоћним делом сталне војске од које је добијала оружје. Истовремено је плате добијала од Министарства унутрашњих дела. У марту 1919. створена је и јединствена војска Краљевине СХС. Њен пун састав у миру је имао 140.000 војника. Командном саставу српске војске је придодато око 500 црногорских официра и око 1.000 официра бивше Аустроугарске.

Држава је наследила међународне дугове Србије, Црне Горе и део дугова Аустроугарске и Турске. Уједначавање новца је извршено 1920. Тада је одређено да се аустроугарске круне повуку из оптицаја мењањем 4 круне за 1 српски динар. Исте 1920. је Народна банка Србије постала Народна банка Краљевине СХС. Замена преосталих круна (куна) за динар је трајала до 1923.

Привремено народно представништво и питање аграрне реформе

Државе већином настају и нестају у ратним сукобима, тј. војном силом, а ређе демократским процесима. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није изузетак. Она је створена споразумом Владе Краљевине Србије са Народним вијећем из Загреба, али је у том стварању пресудна била победа српске војске у рату. До избора и доношења првог устава власт у Краљевини СХС имали су краљ, тј. Регент у његово име, привремена влада и Привремено народно представништво.

Регент Александар је састављање владе поверио 20.12.1918. Стојану Протићу из Народне радикалне странке. Потпредседник владе је постао Антон Коросец. Министар спољних послова био је Анте Трумбић, а министар унутрашњих послова Светозар Прибићевић. Н. Пашић је очекивао да он добије место председника владе, али је регент одлучио да га пошаље у Париз, као вођу преговарача на Мировну конференцију. Одељења владе Краљевине СХС створена су у Црној Гори, Банату, Бачкој и Барањи, а регент је поставио и покрајинске владе у Срему, Славонији, БиХ, Хрватској, Далмацији и Словенији.

Отворено незадовољство се поново јавило у пролеће 1919. Дешавало се да дружине сељака самовољно присвајају делове велепоседа. Друштвени немири, који су настали под утицајем Октобарске револуције, убрзали су провођење аграрне реформе у Краљевини СХС. Њоме је требало умирити сељаштво. Већ, у јануару 1919. регент Александар обећао је прогласом давање земље сељацима. Влада је у фебруару 1919. донела „Претходне одредбе за примену аграрне реформе”. Тада је напослетку проглашено укидање кметовских односа, тј. остатака феудализма. Привремено народно представништво (ПНП) је само упознато са тим одредбама. Влада је одлучила да изврши и насељавање ратних добровољаца, из мање плодних области, на Космет, у Македонију, Војводину и Славонију. Тамо су им бесплатно дељени земљопоседи, обично

величине 3-8 хектара. За насељавање колониста држава је већином употребила државну и општинску земљу, али мањим делом и одузете поседе одметнутих Албанаца (качака) и др. Држава је колонисте бесплатно превозила, а после насељавања били су неколико година ослобeђени плаћања пореза према држави и локалној управи. Колонизација није завршена до 1938. У међуратном периоду на Космет је насељено 10-11.000 породица колониста, тј. 50-60 хиљада особа, а у Македонију 6-8.000 породица, тј. 30-40.000 особа.

Главни састављач Ппивременог народног представништва (ПНП) била је влада и њен министар за „Конституанту” А. Крамер. У ПНП су ушли представници скупштина Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, чланови Народног вијећа и Југословенског одбора. ПНП је одржавало седнице од марта 1919. до октобра 1920. а на његов рад су утицале борбе око политичког уређења државе. У њему се разговарало о изборима за Уставотворну скупштину, мировним уговорима, друштвеним, привредним приликама и др. Свађе, недостаци радне већине, тј. кворума, и прекиди рада ПНП довели су до краткотрајности влада.

На предлог социјалдемократских партија Србије и БиХ, на конгресу у Београду од 20. до 23.4.1919. створена је Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Она је приступила III интернационали (Коминтерни). Коминтерна је створена у Москви у марту 1919. Она је била средишња управа за комунистичке партије изван Русије, тј Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР-а). Коминтерна је одређивала руководиоце за партије које су биле учлањене у њу. Давала им је упутства за рад и новац. Из Москве је преко партија учлањених у Коминтерну спремано покретање социјалистичких револуција.

У јулу 1919. СРПЈ (К) је организовала општи штрајк као протест против страних напада на револуције у Совјетском Савезу и Мађарској. На II конгресу у јуну 1920. СРПЈ (К) је променила име у Комунистичка партија Југославије (КПЈ). У то време, средном 1920. из Коминтерне је преузето мишљење да је федерација најбољи облик уређења вишенационалних држава.

Протићева влада замењена је у августу 1919. владом Љубомира Давидовића, а у фебруару 1920. је владу поново саставио Протић. У априлу 1920. земљу је потресао општи штрајк десетина хиљада радника на железници. Влада је штрајк зауставила увођењем војног суда на железници. Од маја 1920. до доношења Обзнане у децембру 1920. председник владе био је Миленко Веснић.

Признање Краљевине СХС и одређивање граница

Краљевина СХС није била призната непосредно после стварања од главних држава у Антанти. Француска и Енглеска су имале обавезе према Италији. Зато нису журиле са признавањем Краљевине СХС. Прве су је признале Грчка и Норвешка у јануару 1919. Зато је на мировним преговорима у Паризу, од средине јануара 1919. делегација Краљевине СХС званично гледана као делегација Краљевине Србије. Она се морала супроставити тежњама Италије да добије територије у Далмацији и жељама Румуније да добије цео Банат. То је довело и до расправа Пашића са политичарима из Далмације Трумбићем и Јосипом Смодлаком. Међусобно су се оптуживали за незаинтересованост Срба за Далмацију, односно Хрвата за Банат. Да би утицао на признавање нове државе и умањио сукобе својих политичара, регент Александар је путовао у Париз на Мировну конференцију, а често је председавао и радом својих влада.

Потписивање мировног споразума Антанте са Немачком 28. јуна 1919. у дворцу Версају у Паризу донело је и заједничко признавање Краљевине СХС. Она је под тим именом била потписник споразума. Споразум о миру са Аустријом у Сенжермену 10.9.1919. године предвидео је да се спор око Корушке реши плебисцитарним изјашњавањем њеног становништва. Изјашњавањем у октобру 1920. становништво Корушке се определило да буде у Аустрији. Према миру склопљеном у дворцу Неију 27.11.1919. са Бугарском извршена је мања измена границе. Бугарска је 2.600 километара квадратних предала Краљевини СХС. У преговорима са Мађарском Краљевина СХС није успела да добије и Мохач. Мир са Мађарском је потписан 4.6.1920. у дворцу Тријанону. Према њему, Банат је подељен између Краљевине СХС и Румуније.

У Ријечи су Италијани, тада већина становништва у граду, предвођени песником Д'Анунцијом у септембру 1919. преузели власт. У новембру 1920. у Рапалу је потписан споразум Италије и Краљевине СХС о разграничењу. Италији су припали Истра, Задар и неколико острва, а Ријечи је признат статус самосталне државе.

Међународни положај Краљевине СХС

Револуција и грађански рат у Русији имали су велики утицај и на Краљевину СХС. Када су Лењинови социјалисти заузели Одесу, велики број избеглица кренуо је према Краљевини СХС. Избегли

Руси су у великим групама долазили од пролећа 1919. до краја 1921. Према извештајима у Краљевину СХС тада је дошло више од 70.000 особа из Русије. Велику већину чинили су мушкарци. Руски досељеници су већином имали статус емиграната, а тек касније појединачно су узимали држављанство нове домовине. Зато је број Руса пописаних као држављани Краљевине СХС 1921. био мали, тј. око 28.000. Међу дошљацима из Русије било је много интелектуалаца (лекара, научника, уметника и др). Они су знатно утицали на културу и науку у Југославији у деценијама које су уследиле. Несрећа људи из Русије, који су морали напустити своју домовину, била је срећа за Србе јер је обогатила њихову науку и културу.

Нереди које је изазвао ратни пораз у Мађарској довели су до проглашења републике средином новембра 1918. У њој је у марту 1919. дошло до социјалистичке револуције. Мађарске противнике социјализма помогле су војске Француске, Румуније и Чехословачке. Почетком августа 1919. револуционари су били поражени. Власт у Будимпешти крајем 1919. преузео је адмирал Миклош Хорти. Он је у марту 1920. проглашен за регента Мађарске Краљевине. Мађарска је мировним уговором из Тријанона изгубила око половине територије коју је имала као део Аустроугарске.

У августу 1920. Краљевина СХС је склопила уговор о савезу са Чехословачком. У пролеће 1921. у Мађарску је дошао бивши краљ Карло Хабзбуршки. Његов покушај да поново постане мађарски краљ изазвао је протест Румуније, Краљевине СХС и Чехословачке. То је убрзало њихово повезивање и стварање Мале антанте.

Француска је настојала да Версајским миром што више ослаби Немачку и постане најзначајнија држава у Европи. Она није желела никакву обнову власти Хабзбурговаца, а поготово не обнову Аустроугарске. Зато је подржала стварање Мале антанте. Средином 1921. завршено је стварање, преко двојних уговора, савеза Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС, познатог као Мала антанта. У јесен 1921. Карло Хабзбуршки је поново посетио Мађарску. Мобилизација војске у Чехословачкој и Краљевини СХС уз неспремност Мађара за рат довели су до његовог трајног одласка из Мађарске. Мађарском је наставио да управља М. Хорти и она је остала краљевина без краља.

Савез Краљевине СХС са Румунијом ојачан је и браком краља Александра са Маријом, кћерком румунског краља Фердинанда. На њиховом венчању у јуну 1922. године није присуствовао „главни кум” енглески краљ Џорџ V, него га је заменио син Алберт. Следеће, 1923. у септембру краљица је родила престолонаследника Петра, а после су рођени Томислав и Андреј.

Италија је у Краљевини СХС видела препреку за своје ширење на источној обали Јадранског мора. То се нарочито видело од октобра 1922. када је председник владе постао вођа фашиста Бени-то Мусолини. Он је желео да „обнови” владавину из Рима, Италије, земљама око Средоземног мора. Војска Италије је у марту 1922. ушла у Ријеку. Краљевина СХС морала је споразумом из 1924. да призна припајање града Италији.

У време стварања заједничке јужнословенске државе, Бугари су били скоро непомирљиви непријатељи Срба. Зато 1918. није било озбиљних помисли да се и они нађу у заједничкој држави. На захтеве да се у Македонији уведе самоуправа владе из Београда се нису освртале. После победе Србије, део присталица самоуправне Македоније или присталица велике Бугарске је из Македоније отишао у Бугарску. Они су са Бугарима већ од 1919. убацивани у четама „комита” у Краљевину СХС. Ти „Македонствујушчи” су на југоистоку Краљевине СХС нападали и убијали цивиле, полицајце, војнике и жандаре. Тако су желели да покрену борбу за аутономију Македоније или њено припајање Бугарској.

У таквим околностима, Александар Стамболијски, вођа Земљоделске странке, створио је 1919. владу у Бугарској. Он је желео другачије односе са Србијом. Дао је и изјаву да није Бугарин него Јужни Словен. А. Карађорђевићу је предлагао стварање једне федеративне јужнословенске државе од две чланице (Бугарска и Краљевина СХС). А. Карађорђевић и Н. Пашић тада нису желели озбиљно разговарати о таквом предлогу. У априлу 1923. потписан је српско-бугарски споразум који је предвидео појачану контролу границе да се сузбије четовање. Незадовољна бугарска војска и националисти одговорили су превратом 9.7.1923. Стамболијски је побегао, али је неколико дана касније био ухваћен и убијен. Његово обезглављено тело је бачено у реку Марицу, а његова странка је била прогоњена. Власт су преузели Александар Цанков и противсрпски националисти. Од тада је у Бугарској подршка четама ВМРО-а које су упадале у Краљевину СХС постала отворена.

Краљевина СХС је морала да појача надгледање границе, а краљ Александар Карађорђевић је помишљао и да пошаље војску у Бугарску како би тамо уништи комитске чете. Борбе жандармерије и војске против комита пренеле су се и на цивиле који су подржавали једну од сукобљених страна. У том сукобу цела села су спаљивана. Стваране су српске четничке јединице и наоружани одреди цивила, „народна милиција”. Према званичним тврдњама у тим сукобима само у Македонији изгубљене су стотине живота, али постоје основане тврдње да је убијено неколико хиљада особа.

Слично се дешавало и у борбама са качацима на Космету. Још у октобру 1918. дошло је до оружаног отпора српској власти на Космету. Тамо су морала да се пошаљу војна појачања. Са прекидима, борбе против побуњених Албанаца трајале су и 1919. Тада је и мањи број Црногораца са Албанцима покушао да покрене побуну на подручју јужно од Подгорице, али су поражени. Упади чета качака из Албаније на Космет и у западну Македонију наставили су се и после. Иза тих напада је био тзв. Косовски комитет, тј. Хасан Приштина. Нереди је појачавао спор Албаније и Краљевине СХС око одређивања границе.

Средином 1924. Ахмеда Зогуа је са власти збацио Фан Ноли, али је и његова влада помагала упаде качака. Зато је Краљевина СХС помогла Ахмеда Зогуа, који се био склонио у Југославију. Он је организовао своје присталице и са њима крајем децембра 1924. поново преузео власт у Албанији. Убрзо је Зогу закључио да му је важнија подршка из Италије, него из Београда. Почео је отворено да подржава захтеве Албанаца из Краљевине СХС да се припоје Албанији. У септембру 1928. Зогу се прогласио за краља Албанаца.

Избори 1920. и суспензија рада КПЈ

Да би се одржали избори, прво је било потребно одредити границе, односно територију на којој ће се бирати. После тога ПНП је морало да се усагласи око прихватања Нацрта закона о изборима који им је предала Влада. Према усвојеном изборном закону, право да бирају добили су мушкарци који су били држављани Краљевине СХС. Они су морали имати двадесет једну годину и шест месеци боравити у општини у којој бирају. Право гласа нису имала војна лица. Мушкарци старији од двадесет пет година који су били писмени могли су се пријавити да буду бирани. Државни службеник је морао дати оставку на државну службу ако буде изабран, тј. добије посланичко место у Уставотворној скупштини. ПНП је у другој половини октобра 1920. одржало последњу седницу. Расписивањем избора за Уставотворну скупштину оно је распуштено.

На изборима за Уставотворну скупштину у новембру 1920. године учествовале су двадесет две странке. Неке од њих деловале су и у претходним државама, а неке су настале у Краљевини СХС. Од новоорганизованих странака највише успеха на изборима имале су Демократска странка и Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Демократска странка је основана у Сарајеву средином фебруара 1919. У њу је ушао део чланова некадашње Само-

сталне радикалне странке и део Хрватско-српске коалиције око Светозара Прибићевића. Неко време Демократска странка је била главни заговорник замисли „интегралног југословенства”.

На изборима је учествовало око 65% уписаних гласача, тј. више од 1,6 милиона од скоро 2,5 милиона уписаних. Највише места у Уставотворној скупштини, која је укупно имала 419 посланика, освојиле су Демократска странка (92 мандата), Народна радикална странка (91 мандат), Комунисти (58 мандата), Хрватска републиканска сељачка странка, која се од краја 1920. звала Хрватска сељачка странка (50 мандата), Самостална кметијска странка са Савезом земљорадника (39), Словенска људска странка (27) и Југословенска муслиманска организација (24).

Комунистичка партија је на изборима добила велики број гласова. Раније, у августу 1920. на општинским изборима, била је значајна и победа комунистичке листе са њеним секретаром Филипом Филиповићем на подручју општине Београд. Влада није желела да комунисти управљају престоницом. Зато је општинску управу у Београду суспендовала. Штрајкови рудара у Словенији и Босни показали су да се друштвене побуне не смирују. Зато је Влада у децембру 1920. донела Обзнану. Према тој уредби привремено је забрањено излагање комунистичких новина и суспендован је рад Комунистичке партије, јер су представљали опасност по капиталистички поредак и монархију.

Ипак, комунистички посланици су пристали да положи заклетву краљу и радили су у Народној скупштини. Напустили су је у првој половини јуна 1921. када је постало извесно какав ће устав она донети. После тога су међу комунистима ојачале нестрпљиве и насилне дружине.

Видовдански устав, управна подела и правосуђе

У децембру 1920. Уставотворна скупштина је почела са радом. Расправе са највише сукоба вођене су око уређења државе. Вође Демократске и Радикалне странке, Љ. Давидовић и Н. Пашић, радили су на томе да заједничка држава буде монархија унитарно уређена, са јединственом територијом и без веће самосталности историјских покрајина. При томе су истицали замисао да у Краљевини СХС живи један троимени народ. Унутар Радикалне странке, идеје С. Протића, који се залагао за поделу на 9 историјских покрајина са посебним скупштинама и владама, сматране су за позив да се разбије јединство државе.

Исто је гледано и на захтеве да се Хрватској да посебан положај. Вођа Хрватске сељачке странке С. Радић је стално истицао „државне” традиције Хрватске и народну посебност Хрвата. Он је тражио да у заједничкој федералној, или конфедералној, држави Хрватска буде уређена као република. Антон Коросец и његова Словенска људска странка су тражили да се у држави издвоје аутономне покрајине, на основу културног и привредног критеријума. Муслимански представници су тражили стварање самоуправних области, за њих, унутар Краљевине СХС.

Представници радикала и демократа су за свој нацрт уставног уређења придобили мали део несрба. То су били посланици Југословенске муслиманске организације (ЈМО), Џемијета (углавном Албанци и Турци) и Словеначке кметијске странке. Представници ЈМО су пристали да подрже устав када су им обећана места у власти уз увођење судске и школске аутономије за муслимане. Устав је изгласан 28.6.1921. Зато је назван Видовдански устав. За њега је гласало 223 од 258 присутних посланика. Мало Словенаца и Хрвата је гласало за Видовдански устав (око 20).

Првим чланом Видовданског устава држава је проглашена за „уставну, парламентарну и наследну монархију”. Трећим чланом за службени језик је проглашен „српско-хрватско-словеначки” језик. Уставом је одређено да законодавну власт врше заједно Народна скупштина и краљ. Законе су предлагали министри и посланици, у Народној скупштини, а изгласавала их је већина присутних посланика у њој. Изгласане законе је морао потврдити и прогласити краљ да би постали пуноважни. Краљ је, по уставу, сазивао и распуштао скупштину. Он је представљао и заступао државу у односима са другим државама. Краљ је био врховни заповедник војске, а устав је прописао општу војну обавезу за становнике. Уз сагласност Народне скупштине краљ је склапао међународне уговоре. Именовано је владу, државне чиновнике и додељивао војне чиновне. Извршна власт, Влада је одговарала краљу и Народној скупштини.

Грађанима је обећано право слободног удруживања и слобода штампе. Прописано је опште, слободно и тајно гласање за Народне скупштине. Обећано је право на приватну својину, али је истакнуто да она не сме штетити општим интересима. Држава се уставом обавезала да брине о народном здрављу и општим хигијенским условима. Проглашени су бесплатна лекарска помоћ, брига о инвалидима и сиромашнима.

Краљевина је наследила неколико различитих правних система који су примењивани. Судови су, према Уставу, проглашени независним у односу на све власти и одређено је да суде само по зако-

нима. Судије је постављао краљ. Он је имао и право да амнестира осуђенике. Редовни (општи) судови били су срески, окружни, апелациони, касациони и трговачки. Касациони суд је био јединствен за целу земљу. Поред тога постојали су и посебни судови (војни и други).

Доношењем устава и закона није извршено увођење јединственог законодавства и судства. Поред закона Краљевине Србије, примењивани су закони из Аустроугарске, Краљевине Црне Горе. У породичним и наследним споровима међу муслиманима одређено је да суде шеријатске судије. Они су били у служби државе и радили при среским судовима. Примена различитих правних система стварала је проблеме у судству. У заосталим областима као што су Космет и Санџак, затечени су феудални односи, а крвна освета је била гарант људског живота и достојанства.

Држава се по Видовданском уставу делила на области, а области на округе. Окрузи су се делили на срезове, а срезови на општине. Као управнике области краљ је именовао велике жупане. Они су били подређени министру унутрашњих дела. По мишљењу В. Ћоровића они „нису имали више права ни више угледа од старих окружних начелника”. Касније (1922), Уредбом о подели земље на области одређено је да држава буде подељена на 33 области. Приметна је неуједначеност у величини тих области. Касније законодавна делатност није донела законе који би озаконили све принципе (основна, полазишна правила) садржане у Видовданском уставу.

После усвајања Видовданског устава, Уставотворна скупштина је наставила да ради као, редовна, законодавна.

Смрт краља Петра I Карађорђевића и забрана Комунистичке партије

У јануару 1921. Н. Пашић је створио радикалско-демократску владу. У његову другу владу исте 1921. године били су укључени и представници мањих странака, тј. ЈМО, Земљорадничке странке и Самосталне кметијске.

Почетком марта 1921. у Француској је умро Никола Петровић. Неколико година после његове смрти престало је четовање његових присталица у Црној Гори. Средином августа 1921. у Београду је умро краљ Петар I. После његове смрти Александар је постао краљ, али за разлику од оца он није обавио свечано крунисање.

Александар је имао нетрпељив став према комунистима, а због тога је био у лошим односима са комунистичким властима у Русији.

Од доношења Обзнане, део комуниста се одлучио да врши убиства представника власти. Када је 29.6.1921. проглашаван устав, комунисти су у Београду покушали атентат на регента Александра. У јулу 1921. Алија Алијагић и група „Црвена правда” убила је бившег министра унутрашњих послова Милорада Драшковића у Делницама. Да би се зауставио „црвени терор”, почетком августа 1921. донет је Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Закон је забранио говорење и деловање против уставом створеног политичког и друштвеног система. Поништени су мандати комуниста у Народној скупштини и општинским телима. Комунистима је забрањено да раде, али су они наставили да раде незаконито, тј. илегално. КПЈ је од тада своје конгресе одржавала и ван Краљевине СХС.

Вође СССР-а виделе су у Краљевини СХС противника социјализма и земљу која подржава царистичке избеглице из Русије. Коминтерна је на свом конгресу 1924. закључила о „југословенском питању” да у Југославији „српска буржоазија” остварује превласт, а да су несрби изложени „националном угњетавању”. КПЈ је преузела мишљења из Коминтерне. Сима Марковић и део комуниста су покушали ублажити или одбацити те оптужбе, али су били потиснути.

Средином двадесетих година XX века већина у КПЈ је одбацила замисао о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца, тј. о „троименом народу”. На Трећем конгресу КПЈ (у Бечу 1926), поред оптужбе да „српска буржоазија” искориштава друге народе, усвојено је и мишљење да је у Југославији владајућа „српска нација”. Поред Словенаца и Хрвата, признато је постојање Македонаца као нације. Из тога је закључено да је потребно федеративно и републикански уредити Југославију. На конгресу КПЈ у Дрездену 1928. КПЈ је усвојила изјаву по којој је њен циљ да предводи раднике и сељаци у уништењу Краљевине СХС. По тој замисли би „угњетени” народи добили националну независност, а потом би створили балканску федерацију република.

Превласт Срба у политичком животу и избори 1923.

Да би се у политичком животу поништили велики губици Срба у Првом светском рату, изборни окрузи су прављени према попису из 1910. Зато су премоћ у Скупштини имали Срби. Политички живот био је испуњен сукобима и нестабилношћу. Владе су често мењане, а председници влада већином су били из Радикалне странке. Само председник последње владе пред диктатуру није био Србин. Ми-

нистри унутрашњих и спољних дела само изузетно нису били Срби. Срба је било највише у државним службама, војсци и жандармерији. То је могло бити и последица околност да су управо Срби највише желели да раде за државу, тј. да је граде и бране.

Жеља да се прошири сопствена власт и утицај довеле су до тога да су владе из Београда често доносиле или одобравале одлуке локалних управа у унутрашњости земље. Тако велика власт доносила је и велика искушења. У локалној управи грађани су често, дајући новац или друге „поклоне“, примењивали поткупљивање државних службеника да би добили неку одлуку или обавили неки посао. Таква корупција није постојала само међу нижим државним службеницима него и у владама. Зато је народ губио поверење у поткупљиве и неправедне политичаре и владе.

Несталност и неделотворност влада била је последица свађа странака у Народној скупштини. У њој су постојале дубоке поделе и сталне свађе. Њени законодавни одбори ни за пет година рада нису успевали да обаве свој основни задатак и уједначе различито законодавство које је наследила Краљевина СХС.

Унутар онога за шта се говорило да је српски народ, постојала су озбиљна разилажења и сукоби. Од групе око Секуле Дрљевића, бившег министра краља Николе, 1922. обликовани су се црногорски федералисти који су тражили више самосталности за Црну Гору, на основу њених државних традиција, али су на речима, прихватили национално јединство са осталим Србима.

Главни представник муслимана ЈМО је истицала да су муслимани „посебан огранак” јединственог народа. Она је настојала да постигне више самоуправе за БиХ. Поред тога, настојала је и да сачува судску аутономију муслимана и да обезбеди „праведну” одштету за одузету феудалну земљу муслиманским велепоседницима. Од 1922. вођа ЈМО је постао Мехмед Спахо.

У Краљевини СХС се службено давала предност употреби имена Јужна Србија, као заједничког имена за Македонију и Стару Србију (Космет и Рашка). У службеном имену је била изражена мисао да ће словенско становништво у Македонији бити србизовано. Ипак, то се није догодило. Становништво у Македонији је у великом броју избегавало одазивање у војску, а покушај да се прошири употреба „службеног”, тј. српског, језика није дала веће резултате. Већина у Македонији је користила народни језик тог подручја, тј. македонски. У Македонији српску свест је имало становништво на подручју Куманова, велики део чиновништва и „колониста”. Отпор србизацији је погодовао да Македонија постане подручје на коме је део становништва пружао подршку упадима припадника ВМРО-а из

Бугарске. Да би се супроставила томе 1921. Краљевина СХС је морала да увећа жандармерију на око 20.000 припадника. Између половине и две трећине жандармерије је у следећих десет година стално боравио у Јужној Србији, тј. Старој Србији и Македонији.

Политичке свађе Срба и Хрвата била су главно обележје политичког живота у Краљевини СХС. Свађе са С. Радићем и главним представницима Хрвата биле су непрестане. Насупрот непомирљивим сукобима српских и хрватских политичких представника, словеначки политички представници углавном су налазили начин да суделују у свакој влади. Тако су успевали да постигну свој главни циљ, тј. да обезбеде аутономан положај територије на којој су Словенци били већина. Успели су да за то подручје добију школе на словеначком језику и управу са скоро потпуно словеначким чиновништвом.

У децембру 1922. Пашић је саставио радикалску владу без демократа. Други избори за Скупштину су одржани марта 1923. Земља је била политички подељена и завађена. Током изборне кампање 1923. у Хрватској је долазило до физичких обрачуна присталица Хрватске републиканске сељачке странке и Демократске странке. У њима су употребљавани ножеви и пиштољи. Власти су у неким местима морале да уводе полицијски час и ванредно стање.

Највише посланичких места на изборима 1923. освојила је Радикална странка (107 посланика). Друга по снази била је Хрватска републиканска сељачка странка (70 посланика), а Демократска странка је била трећа. После избора, Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) је са Словенском људском странком (СЉС) и ЈМО створила тзв. „Федералистички блок”. Радикали су одлучили да им учине уступке, а да би добили подршку за стварање своје владе. Договорено је да се замене службеници у покрајинским управама, а нови поставе у договору са ХРСС, СЉС и ЈМО. С. Радић је исте 1923. на скупштини ХРСС вређао краљевски двор. Када је запретила опасност да га ухапсе, он је побегао у иностранство.

Несталност влада до септембра 1927.

Марта 1924. из Демократске странке коначно се издвојила дружина око С. Прибићевића и створила Самостални демократски клуб, касније Самосталну демократску странку (СДС). Прибићевић је привремено пружио подршку Пашићевој влади. Због одрицања радићеваца од републиканизма и њиховог доласка у Скупштину, Пашић је морао да поднесе оставку владе. Пашићеву владу је

сменила Давидовићева (од јула до октобра 1924), али ни она није успела да обезбеди трајнију већину у Народној скупштини. У новембру 1924. краљ је састављање владе, поново, поверио Пашићу.

Избори у фебруару 1925. донели су Радикалној странци 143 посланичка места. Са њом је сарађивала Прибићевићева СДС која је имала двадесет једног посланика. Вођа ХРСС Стјепан Радић је почетком 1925. на основу Закона о заштити државе био ухапшен. Оптужен је јер је 1924. приступио Трећој интернационали. Влада је одлучила да поништи мандате чланова ХРСС. У марту 1925. Павле Радић је по одобрењу С. Радића у Народној скупштини дао свечану изјаву да ХРСС напушта републиканизам и прихвата Видовдански устав и династију Карађорђевић. Зато су у марту 1925. поништени само мандати С. Радића и неколико вођа Хрватске сељачке странке (ХСС). У јуну 1925. су потврђени мандати осталих посланика ХСС, а С. Радић је добио помиловање од краља. По жељи краља, у јулу 1925. дошло је до стварања радикално-радићевске владе.

Почетком 1926. у самој Радикалној странци почели су сукоби. Н. Пашић је оптуживан да је изнемогао и да је претерано попустљив према сину Радомиру. Радомир Пашић се јављао као учесник у бројним случајевима незаконитог богаћења уз злоупотребу очевог политичког утицаја. ХСС се договорила са опозицијом и у Скупштини ставила на дневни ред интерпелацију о корупцији. Министар коме је из Скупштине упућено такво питање могао је два месеца да одлаже одговор под изговором да прикупља податке. Често се дешавало да министри никада не одговоре. Критике и криза због корупције довели су до Пашићеве оставке на место председника владе у априлу 1926. Владу је образовао Никола Узуновић, али је и он приморан на оставку због наставка сарадње посланика ХСС са опозицијом. У Радикалној странци појавили су се захтеви да се „Пашићевци”, као легло корупције, потисну из странке. Неколико месеци касније, у децембру 1926. умро је Никола Пашић. У то време деловала је последња радикално-радићевска влада.

Сукоб се наставио у јануару 1927. Тада је радикалски део владе преко министарства унутрашњих послова ометао рад на повећању броја присталица ХСС на подручју БиХ и Војводине. Зато се у јануару 1927. коначно распала радикално-радићевска коалиција. Нову владу радикали су створили у фебруару 1927. подржани првенствено од Словенске људске странке. У априлу 1927. морала се створити нова влада радикала и демократа. У ту владу Веље Вукићевића су ушли А. Корошец и М. Спахо.

Избори 1927. и јулска криза 1928.

На изборима у септембру 1927. Хрватска сељачка странка је први пут учествовала као странка која прихвата Видовдански устав и монархију. Радикална странка је добила 117 мандата, ХСС и ДС по 61 мандат. Прибићевићева СДС је била четврта по снази са 22 мандата. Међу скоро безначајним групама два мандата је добио тзв. Хрватски блок. Њега су створиле мање хрватске политичке странке у лето 1926. У њему су били Хрватска странка права, Хрватска федералистичка странка Анте Трумбића и Хрватски републикански сељачки савез. У септембру 1927. у Скупштину су изабрани Анте Трумбић и Анте Павелић. Павелић, представник праваша, говорећи први пут у Скупштини изјавио је да његов долазак није потврда да он признаје постојеће стање, него да ће се борити против њега за самосталност Хрватске. Колико се нетрпељивости и насилности крило иза те изјаве тада се није могло наслутити.

Владу Радикалне странке подржали су ДС и СЉС. У новембру 1927. створен је заједнички клуб посланика ХСС и СДС. Тако је створена Сељачко-демократска коалиција. Љ. Давидовић је убедио демократе да иступе из владе и одлучио да отпочне преговоре са Сељачко-демократском коалицијом. То је довело до оставке Вукићевићеве владе у фебруару 1928. Сељачко-демократска коалиција је тражила побољшање положаја „пречанских” крајева, тј. подручја северно од Дунава и западно од Дрине, и већу самоуправу срезова и области. Тражила је и промену великих жупана у Хрватској, Далмацији, Славонији и БиХ. Поред тога, Сељачко-демократска (СД) коалиција је тражила за себе значајна места у влади.

Почетком 1928. краљ Александар Карађорђевић је мандат за састављање владе понудио Стјепану Радићу, али је, тада, најјача Радикална странка одбила да буде део владе ако не добије место председника. Зато је обновљена Вукићевићева коалициона влада.

Крајем маја 1928. у Београду су одржани велики протести против владајуће коалиције. Опозиција, тј. СД коалиција и Савез земљорадника, је пренела протесте и у Скупштину. Радић је због „непарламентарних израза” често био искључиван са седница. Оптужбе против владе доводиле су и до телесних сукоба посланика. Скупштинска полиција је морала насилно да удаљи неке посланике. Насилничко расположење је толико порасло да је 15.6.1928. на седници Пуниша Рачић, посланик радикала, предлагао да се усвоји „Закон о двобоју”. Врхунац сукоба се догодио 20.6.1928. Увредатама прекинути, Пуниша Рачић пуцао је и убио П. Радића и Ђуру

Басаричека, а С. Радић је био смртно рањен.

После убистава посланици Сељачко-демократске коалиције напустили су Народну скупштину, тражили њено распуштање и нове изборе. Стјепан Радић је умро у Загребу почетком августа 1928. Нови вођа ХСС је постао Влатко Мачек. Од тада Анте Трумбић иступа са отвореним захтевом за одвајање Хрватске од Србије. Подржавао га је А. Павелић. Краљ је одбио да се распишу избори како би спречио да „Хрвати искориштавају лешеве у току изборне борбе”. Председник владе у таквим околностима постао је Антон Корошец. У његову владу су ушли СЛС, ЈМО, радикали и један Хрват из ДС. А. Корошец је атентат осудио као поступак једне особе за који се не може оптужити посланичка група или цео народ.

Опозиција је 1.12.1928. организовала протесте у Загребу, они су прерасли у насиље и крвопролиће. Демократска странка је изашла из владе, али никакав целовит споразум странака није могао да се склопи. Тако је Давидовић прихватио захтев Влатка Мачека да се Скупштина распусти, али се није слагао са захтевом да се створи шест федералних јединица.

Корошчева влада крајем 1928. више није могла да влада државом. Краљ је морао да разговара са политичарима о стварању нове владе. Крајем новембра 1928. Народна скупштина је одржала последњу седницу, а Корошчева влада је крајем децембра 1928. поднела оставку.

Увођење Шестојануарске диктатуре 1929.

6.1.1929. „Прокламацијом народу” краљ је изјавио да између краља и народа више не сме и не може бити посредника. Оптужио је политичаре да су у својој заслепљености злоупотребили парламентаризам и да доводе у опасност државу и народ. Објављено је да Видовдански устав престаје да важи, а Скупштина се распушта.

Закони су остали да важе док се неким указом не укину и донесу нови. Рад политичких партија и удружења са племенским и верским обележјем је забрањен.

Истовремено је као замена за устав проглашен Закон о краљевској власти и врховној државној управи. Према њему, краљ је проглашен носиоцем све власти у Краљевини СХС. Закон о краљевској власти је предвидео да краљ као носилац све власти никоме не одговара. То је било увођење диктатуре. Краљ Александар се надао да ће он моћи да изврши национално уједињење (у Југословене) које су спречавале борбе политичких странака. Нову владу поверио

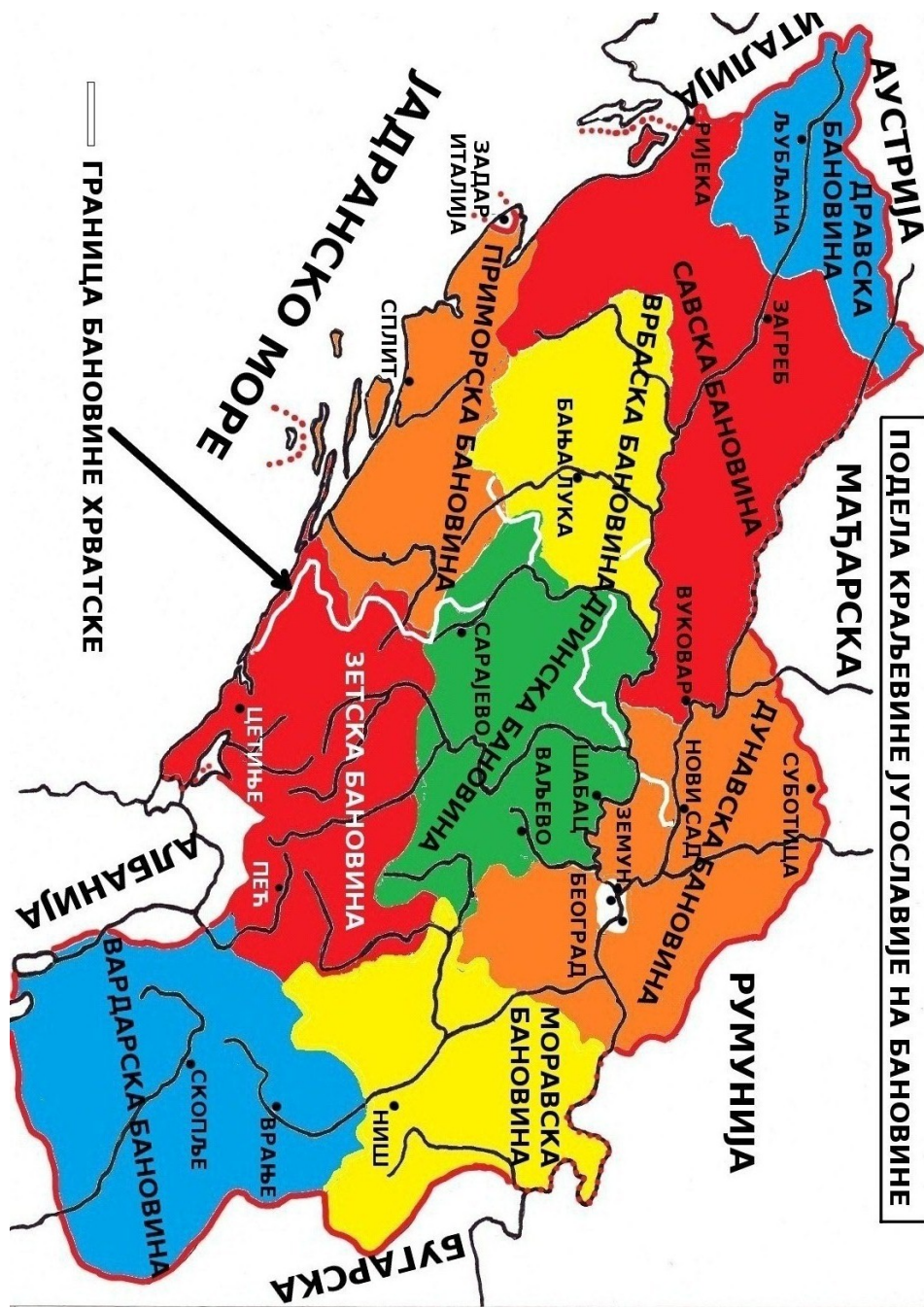
је дотадашњем команданту краљеве гарде генералу Петру Живковићу. Да би се истакао јединство, у владу су поред Срба укључени и Хрвати и Словенци.

Новине су биле строго надгледане и објављивале су само оно што су краљ и влада желели да буде објављено. Политичари су праћени и знало се шта су изјављивали на улици, у кафани, чак и у приватним кућама. Знало се да политичке партије и даље постоје, иако је објављено да се забрањује њихов рад. Само је престало њихово деловање у јавности.

Већина политичара је прихватила проглашење диктатуре без отпора, али део политичара је напустио земљу. Прибићевић је 1929. био присилно интерниран у Брус, а затим је напустио Краљевину СХС. У иностранству је и умро 1936. У иностранство је прешао и део вођа ХСС. Они су покушавали да скрену пажњу међународне јавности и политичара на диктатуру „српског краља” над Хрватима. Тако су се јануара 1930. обратили и Друштву народа, али оно није показало интерес за те жалбе. Земљу је напустио и А. Павелић. Комунисти су помислили да је увођење диктатуре прилика за револуцију. Њихов покушај да организују устанак олакшао је властима примену силе. Неколико стотина чланова КПЈ и СКОЈ-а (Савеза комунистичке омладине Југославије) убијено је, а у судским процесима многи су осуђени на робију.

Покушај остварења „интегралног југословенства”

Да би нагласио јединство народа и државе, Александар је 3.10.1929. преименовао државу у Краљевина Југославија. Истовремено законом је уведена подела државе на 9 бановина. Седишта бановина била су у: Љубљани (за Дравску бановину), Загребу (за Савску бановину), Бања Луци (за Врбаску бановину), Сплиту (за Приморску бановину), Цетињу (за Зетску бановину), Сарајеву (за Дринску бановину), Новом Саду (за Дунавску бановину), Нишу (за Моравску бановину) и Скопљу (за Вардарску бановину). Бана, највишег управника и надзорника свих државних послова у бановини, именовао је краљ. Као управа у бановинама, поред бана, постојале су банске управе. Уз то су постојала и бановинска већа, уместо скупштина. Њихови чланови су бирани на 4 године и само су саветовали бана. За свој рад бан је одговарао краљу. Београд са Земун и Панчевом издвојен је као посебна управна целина изван бановина. Бановине, осим Дравске, биле су организоване тако да

повежу области са верски различитим становништвом. Бановине су се делиле на срезове, а они на општине.

У Краљевини Југославији постојале су бројне организације које су за циљ постављале чување државног јединства. Од почетка двадесетих година XX века у Краљевини СХС постојало је неколико удружења која су у свом имену користила реч „четник”, и која су за свој циљ постављала чување јединствене државе. Она су поред особа које су биле четници у претходним ратовима примала и нове припаднике. Четници су били већином Срби, али је било и особа из других народа.

Свој рад је 1926. обновила и Организација народне одбране. Она је имала Средишњи одбор. Председник организације био је војвода Степа Степановић, а потпреседник Иван Рибар. Она је настојала да преко културне делатности ради на јачању културног и духовног јединства Југословена. Као свој дан одабрала је Видовдан као дан националног пожртвовања.

Међу организацијама које су се бориле за тзв. „интегрално југословенство” била је и Југословенска радикална сељачка демократија, створена 1932. Наредне, 1933. године преименована је у Југословенску народну странку. Њени чланови називани су и борбаши према листу Борба. Њене вође били су Светислав Хођера и Јован Бањанин. Они су тврдили да су Срби, Хрвати и Словенци делови „југословенске нације”.

Као део ујединитељског настојања крајем 1929. дотадашњи српски, хрватски и словеначки соколски савези (делови Југословенског соколског савеза) уједињени су у Соко Краљевине Југославије. То је постало јединствено друштво за телесно и морално васпитање. Соко је имао стотине друштава у разним местима. Чланови Сокола позивани су да служе само југословенској идеји. Насупрот томе, Католичка црква је одлучила да само католике окупи у организацију Криж. Стварана су друштва Крижара и Крижарица. Криж је од 1930. наставио рад раније католичке организације орлова.

Велика економска криза 1929-33.

Велика економска криза је почела сломом на берзи у Њујорку у октобру 1929. а затим се проширила на цео свет. Највише је погодила Сједињене Америчке Државе (САД) и Немачку. Земље погођене кризом су увеле заштитне царине за своје производе. У време Велике економске кризе 1929-33. прихваћена је замисао Џона Минарда Кејнса да је увођење монопола спречило да се цене на тржишту

слободно стварају и тиме покренуло економску кризу. Да би се обновила равнотежа и запосленост, Кејнс је тражио уплитање државе у процесе на тржишту. Држава је својим уплитањем морала повећати запосленост и тражњу на тржишту. Тако је у САД организовањем великих јавних радова повећавала се производња и запосленост, а омогућено је превазилажење кризе.

У првим месецима светске економске кризе њено дејство није се осетило у Југославији. Ипак, средином 1930. стигла је и до Југославије. Нанела је штете трговини, банкарству, индустрији и пољопривреди. Увођењем заштитних царина европске државе су утицале да се вредност робе извезене из Југославије 1932. смањи за скоро две трећине у односу на 1929. До 1933. вредност укупне домаће производње у Југославији опала је на половину вредности из 1929. Радници који су имали посао 1934. добијали су мање наднице него у време када је криза почела. Тада се незапослени нису морали јавити на биро рада. Зато нема тачних података о броју оних који су изгубили посао у Југославији током Велике економске кризе. Процењује се да је тај број износио око 300.000. У тај број је спадао велики број „полутана” (сељака-радника). Други су прихватили све послове у замену за стан и храну без новчане накнаде. Просјачење деце, жена и мушкараца било је масовна појава. Десетине хиљада скитница су у време кризе као самци или са породицом живели на улицама градова без икаквог смештаја. Само у Београду је таквих било најмање 6.000.

Држава је тада покушавала да своју индустријску производњу заштити од стране конкуренције. О томе се водило рачуна при одређивању царина. У државним набавкама предност је имала домаћа роба. Цене индустријских производа су због смањене куповне моћи између 1929. и 1934. године пале за скоро четвртину вредности, а цене пољопривредних производа су истовремено изгубиле скоро половину вредности на тржишту.

Да би се спречио пад цена, дошло је до монополистичког удруживања индустријских предузећа. Узор за то била су удружења који су постојали у иностранству. Предузећа која су производила исту робу склапала су договоре а према њима су по јединственој цени нудила робу или услуге на домаћем тржишту. То настојање да се стекне положај јединог продавца неке робе на тржишту Краљевине Југославије а тако постигне сигурнија и већа зарада изазвало је протесте дела трговаца и занатлија. Држава је 1934. усвојила Закон о картелима који је забранио стварање монопола. Дошло је до протеста индустријалаца. Зато је 1935. утврђен поступак за одобра-

вање стварања картела. Од тада се у Југославији створило више монополистичких удружења.

Почетак опоравка привреде у Југославији осетио се тек од 1935. Ово се подударило са „новим економским курсом” који је објавио Милан Стојадиновић. Основу Стојадиновићеве економске политике чинило је веће мешање државе у привреду. Мере су увођене по узору на политику западних земаља и по препорукама из иностранства. Тако је Друштво народа препоручивало организовање јавних радова да се умањи незапосленост на југоистоку Европе. Влада је још 1933. донела такву одлуку, али је до значајнијег организовања јавних радова дошло тек од 1935. Првенствено је то било грађење саобраћајница, путева и пруга. Интервенцијом владе остварен је напредак и рударства као и металургије. У железари у Зеници повећане су количине произведеног гвожђа и његов квалитет, а у борском руднику је почела да ради електрична рафинерија. Држава је постала најзначајнији капиталиста у индустрији Југославије. То је довело до тога да 1939. порези и царине нису били главни извор прихода Југославије. Држава је 1939. била власник око 15% индустрије у Југославији и од тога остваривала трећину прихода државе. Око шестину државних прихода држава је остваривала од својих монопола. Имала је монополе на неке производе (дуван, со, петролеј ...). Највеће монополске приходе је имала од дувана. Дуван је откупљиван од приватних произвођача, а затим прерађиван у државним фабрикама.

Уставна диктатура 1931-34.

Отворена диктатура није могла да буде трајно задржана. Попуштајући пред захтевима из Западне Европе, краљ је одлучио да обнови уставно стање. 3.9.1931. проглашен је Септембарски (или Октоисани) устав. Законодавну власт имали су краљ и Народно представништво. Оно је било нова установа, састојало се од Народне скупштине и Сената. Партије се нису могле стварати на верској, племенској или покрајинској основи. Краљ је углавном имао сличан положај у односу на Народно представништво као што је имао у односу на Народну скупштину према Видовданском уставу. Ипак, члан 116. је краљу давао право да у ванредним околностима (рат, побуна и слично) својим указом поступа изван устава и закона. Устав је предвидео да краљ, после указа, тражи сагласност од Народног представништва за оно што је учинио у време ванредних околности.

Бановине су имале бановинска већа и бановинске одборе. Њих су именовали банови. Народни посланици, чланови бановинских већа и председници општина бирали су половину Сената, а половину је именовао краљ. Сенатори нису могли да имају мање од 40 година.

Грађански политичари у Уставу из 1931. нису видели обнову уставног стања него покушај да се диктатура учини трајном. После његовог објављивања, у новембру 1931. организовани су „избори“ за Народну скупштину. Постојала је само једна изборна листа Петра Живковића, а опозиционе странке нису учествовале. На изборе је изашло око 65% уписаних бирача. Да би се створила странка која ће подржати краљево интегрално југословенство, крајем 1931. створена је Југословенска радикална сељачка демократија (ЈРСД). Она је 1933. преименована у Југословенска национална странка (ЈНС).

Обнова делатности политичких странака 1932.

У априлу 1932. Живковићеву владу сменила је влада Воје Маринковића. После обнове уставног стања, као главни противник централизма В. Мачек је истицао да замисао да су Срби и Хрвати један народ није истинита. Он је тражио подршку Енглеза за своје политичке ставове. Од средине 1932. Мачек је често давао изјаве да је могуће отцепљење Хрватске и распад Југославије.

Мусолини се надао да је то прилика да се почне са грађанским ратом који ће разбити Југославију. За то је одлучио да искористи усташе које је у Италији (и Мађарској) организовао Анте Павелић. Са територије Задра, из Италије, у септембру 1932. усташе су извршиле свој први терористички напад. Напали су жандармеријску касарну код Госпића. Напад су настојали да прикажу као „Велебитски устанак“, али њихов упад није покренуо устанак.

У новембру 1932. године Сељачко-демократска коалиција је објавила изјаву, тзв. „Загребачке пунктације“. У њој је осуђена „србијанска“ хегемонија и тражено да се врати на стање из 1918. како би се поново договорило уређење државе. Сличне изјаве долазиле су и од других опозиционих политичара. Крајем децембра 1932. у Новом Саду представници радикала и самосталних демократа су у својој изјави тврдили да је централизам пропао, а да је Војводина у време њега била „економски искориштавана“. Већина политичара који су донели тзв. „Војвођанску резолуцију“ залагала се за аутономију на подручју Војводине, а не за федералну јединицу Војводину.

У иностранству је С. Прибићевић ишао и даље. Он је истицао да је централистичко уређење, које је и сам стварао, доживело неуспех. Предлагао је да Југославија постане федерална (савезна) држава. Говорио је да, поред Хрвата и Словенца, и Срби изван Србије треба да добију федералне јединице.

Крајем децембра 1932. објављена је изјава Словенске људске странке у којој се тражи федерално уређење државе у коме би Словенци добили своју федералну јединицу. Централизам је напао и М. Спахо у својој изјави.

Због пунктација и изјава страном штампи, Мачек је у пролеће 1933. на основу Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави ухапшен. Исте, 1933. Коросец је од власти добио наредбу да може боравити само на острву Хвар.

Јачање фашистичких покрета и убиство краља

Тврдњом о „србијанској” хегемонији у Загребачким пунктацијама оптужен је цео народ у Србији, а не нека владајућа дружина или владарска породица. Уз вође ХСС Мачека и Трумбића (од 1928. у ХСС) у стварању Загребачких пунктација учествовао је и Миле Будак. М. Будак је био присталица замисли Павелића и постаће његов главни гласноговорник. Очито су вође ХСС 1932. имале сличне замисли са усташама. У Мусолинијевој фашистичкој Италији и Хортијевој ревизионистичкој Мађарској, Павелић и усташе имали су заштиту и логоре за обуку. Усташе су за свој циљ поставиле стварање „Независне Хрватске Државе”. У Начелима усташа писало је да се у том циљу могу користити „сва средства”, а да у њиховој држави „не сме одлучивати нитко, тко није по коренима и по крви члан хрватског народа”.

Када је 1933. године Адолф Хитлер преузео власт у Немачкој, нападачки расположена фашистичка Италија добила је значајну подршку у Европи. Нападачко наступање фашизма и нацизма представљало је озбиљну претњу миру у целој Европи. У фебруару 1933. дошло је до покушаја чвршћег организовања Мале антанте. Краљ Александар је покушао да поправи односе и са Бугарском. У другој половини 1933. два пута се састао са бугарским краљем Борисом III, на Црном мору и у Београду. Значајнијег поправљања односа са Бугарском није било. Ипак, влада Кимона Георгијева средином 1934. разбила је ВМРО, који је на подручју Петрича насиљима приморавао становништво на послушност и новчана давања. Александар је у октобру 1933. посетио Истанбул и састао се са

првим председником Турске Кемалом Мустафом Ататурком (1923-1938). Краљ Александар је убрзао напоре да се учврсти мир и обнови савез са Француском.

У првој половини фебруара 1934. потписао је Балкански пакт. То је био савез Краљевине Југославије, Румуније, Турске и Грчке. Циљ Балканског пакта је био да се ојача сигурност државних граница на Балкану. Слично Малој антанти, главни циљ Балканског пакта је био да се државе заједнички бране од могућег спољног напада. Агресивност нациста била је све видљивија. У јулу 1934. група нациста је у Бечу покушала да насилно преузме власт. Убили су аустријског канцелара, али власт нису успели да преузму. У таквим околностима Александар је желео да избегне сукобе са Хитлеровом Немачком, али је настојао и да учврсти старе везе са Француском.

Удружења која су била против постојања српске и јужнословенске државе су склапала споразуме о заједничком деловању. Тако су усташе Анте Павелића и припадници ВМРО-а Ивана Ванче Михаилова заједно припремили убиство краља Александра. Надали су се да ће после његове смрти доћи до распада Југославије. Краљ је 9.10.1934. ратним бродом „Дубровник“ стигао у Марсељ. Истог дана, док су се возили аутомобилом, у Марсељу краљ Александар Карађорђевић и француски министар Луј Барту су убијени. Убица Владо Георгијев Черноземски (Величко Димитров Керин) је пуцао и на почасну пратњу која га је усмртила сабљама. Тако је нестало владара који је уложио велики напор да створи јединствену и јаку државу са савезима који би јој осигурали мир.

Да би се привидно удаљила од међународних терориста, Италија је морала да ухапси А. Павелића, али га није предала да му се суди. Касније је 1936. ослобођен. У Македонији је појачан притисак представника државе на оне који су сматрани противницима јединства државе, тј. заговорнике посебности Македонаца. У то време, уместо насилних комита, главни заговорници посебности Македоније су постали школовани људи са тог подручја који су нашли посао у државним службама, тј. у школству, управи и полицији, или су деловали изван њих.

2. Владавина намесништва Краљевином Југославијом

Увођење намесништва

Вест о убиству, а затим и доношење сандука са телом краља у Југославију, покренули су бројне особе, посебно Србе, да јавно покажу велику тугу. Малолетном краљу Петру II је према Уставу и тестаменту убијеног краља састављено намесништво. Чланови намесништва су били кнез Павле Карађорђевић (Санкт Петербург, 1893 – Париз, 1976), доктор Раденко Станковић (сенатор и министар просвете) и Иво Перовић (бан Савске бановине). Међу њима главни је био кнез Павле, рођак убијеног краља.

После атентата 1934. у тренутку пројугословенског расположења Аца Станојевић и Антон Корошец су се договорили да Радикалну странку и Словенску људску странку почну стапати у једну политичку партију. Истовремено су се договорили да позову М. Спаха да и ЈМО укључи у ту нову партију.

Кнез Павле је крајем децембра 1934. за председника владе одредио Богољуба Јевтића. Б. Јевтић је био министар који се у тренутку смрти краља Александра нашао поред њега и који је постао познат по изјави да су последње краљеве речи биле „чувајте Југославију”. Јевтић је у јануару 1935. истакао да је његов циљ чување јединства Југославије и „југословенске нације”. У мају 1935. владина листа је остварила победу над Удруженом опозицијом (СД коалиција, Демократска странка и ЈМО) коју је предводио В. Мачек. Опозиција није хтела да призна пораз због притисака и насиља које је влада користила у току избора. После избора наставило се са насиљима и сукобима. У Савској и Приморској бановини обрачунавали су се хрватски националисти са српским националистима и четницима.

Влада Милана Стојадиновића

У јуну 1935. Јевтићева влада је поднела оставку, а нову владу је оформио дотадашњи министар финансија, доктор Милан Стојадиновић. Стојадиновић је био председник владе до почетка 1939. Као владина већина створена је Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) од дела радикала, Словенске људске странке и ЈМО. Она је заменила ЈНС. ЈРЗ није прерасла у јединствену странку, остала је савез партија. ЈРЗ је јавно наставила да следи идеју „троименог народа“, али је нестало настојања да се насилно примени интегрално југословенство. У националној политици Стојадиновић је напустио „југословенство“, али не и централизам. Његов главни политички противник били су Мачек и ХСС. Стојадиновић је Мачеку нудио неколико министарских места у влади (тзв. мало решење), а Мачек је тражио промену Октроисаног устава (тзв. велико решење).

Имајући пред очима „успехе“ фирера и дучеа у Немачкој и Италији, М. Стојадиновић је настојао да постане српски „вођа“. У спољној политици Стојадиновићева влада је одлучила да тражи ближу сарадњу са Хитлером и Мусолинијем и ослања се на њих. Оваквом окретању је допринела изјава Хитлера који је изрекао октобра 1936. на састанку у Бергхофу са кнезом Павлом. Хитлер је обећао Павлу целовитост Југославије, ако она буде неутрална у могућем рату у Европи.

М. Стојадиновић се надао да ће поправљањем односа са Немачком и Италијом престати њихова подршка исељеним противницима Југославије. Од октобра 1936. поправљали су се односи са Италијом, а марта 1937. Београд је посетио италијански министар спољних послова Галеацо Ћано. Тада је потписан уговор којим је Италија признала непромењивост граница Југославије и обећала да ће забранити рад усташких група у Италији. Истовремено, Југославија се удаљавала од савезника Чехословачке. Крајем 1937. Мала антанта је престала да има стварни значај.

Милан Стојадиновић је охрабривао чланове ЈРЗ да га називју „вођом“. Идејом о српском „вођи“ изазивао је сумњу код кнеза Павла, а повезивањем са фашистима и нацистима одбијао је велики део српских политичара. То је олакшало повезивања српске опозиције са ХСС. У октобру 1937. СД коалиција и српска опозиција (Демократска странка, Народна радикална странка и Савез земљорадника) су се договориле да створе Блок народног споразума.

Стојадиновић никако није успевао да се споразуме са ХСС и Мачеком. Зато је помислио да конкордатом са Ватиканом и преко

католичког свештенства може, заобилазећи ХСС, стећи утицај међу Хрватима. Тако је Стојадиновићева влада одлучила да склопи конкордат са Ватиканом. Према конкордату, потписаном 1935. у Риму, Католичка црква је добијала повлаштени положај у Југославији. Тек када је Народно представништво требало да ратификује конкордат, он је објављен југословенској јавности. Зато се од почетка 1937. у јавности отворено говорило против конкордата. То је водило у сукоб власти са СПЦ. Покушају полицијске забране литије на улицама Београда у јулу 1937. довео је до сукоба жандармерије и православних верника које је предводио патријарх Варнава Росић (тзв. Крвава литија).

То није спречило Народну скупштину да потврди конкордат. На несрећу, док су гласали, умро је патријарх Варнава Росић (Пљевља, 1880). Појавиле су се сумње да је отрован. Протести православног свештенства и православних верника су се наставили. Зато је Стојадиновић морао да одустане од захтева да се конкордат изврши. Попуштање Стојадиновића је изазвало незадовољство и отпор у влади. Носилац отпора је био министар унутрашњих послова Корошец. Као што су православци у конкордату гледали давање привилегија Католичкој цркви, тако су католици у отпору конкордату видели православну нетрпељивост.

Дом Народне скупштине у Београду (изграђен 1936, архитекта Јован Илкић према идеји Константина Јовановића)

Комунистичка партија Југославије и Коминтерна 30-их година XX века

После победе Хитлера у Немачкој, Коминтерна је тврдила да су нацизам и фашизам главна претња свету. Она је 1935. на свом конгресу препоручила комунистичким и радничким партијама да стварају широке савезе са антифашистичким грађанским снагама у Народном фронту. Такву сарадњу у Југославији отежавало је то што је КПЈ била стављена ван закона. Комунисти су настојали да делују преко Уједињеног радничког савеза синдиката (УРСС).

Када је дошло до Шпанског грађанског рата, комунисти и антифашисти из Југославије одлазили су као добровољци да се боре против фашиста Франциска Франка. Процењује се да се на страни противника Ф. Франка у Шпанији борило 1.200-1.600 Југословена. У исто време, у „чисткама” Јосифа В. Џ. Стаљина, тј. у бројним намештеним судским поступцима, од 1936. до 1939. осуђивани су они који нису показивали слепу послушност према вођи СССР-а и Коминтерне. Међу убијеним били су Филип Филиповић, бивши секретар Извршног одбора Централног већа КПЈ, Сима Марковић, генерални секретари КПЈ од 1926. до 1928. и Милан Горкић (Јосип Чижински), генерални секретар КПЈ од 1932. до 1937.

Руководство КПЈ је све Стаљинове жртве искључило из партије показујући тако Ј. Стаљину (Гори у Грузији, око 1879) и Коминтерни да их верно следе. Од 1935. до 1943. Бугарин Георги Димитров је био генерални секретар Коминтерне. Коминтерна је тражила од КПЈ да се бори против „хегемоније Срба” у Југославији. Део те борбе било је стварање и јачање несрпских националних партија унутар КПЈ. То је био део плана о преуређењу Краљевине Југославије у федеративну савезну државу. Спровodeћи замисли Коминтерне, КПЈ је 1937. створила КП Словеније и КП Хрватске. Оне су биле организационо подређене Централном комитету (ЦК) КПЈ.

Превођење Марксовог *Капитала*, које је извршио Моша Пијаде док је боравио у затвору уз помоћ Родољуба Чолаковића, омогућило је да се југословенски комунисти на свом језику упознају са Марксовим замислима. У политичком опредељивању мању нејасноћу за комунисте створило је потписивање Пакта о ненападању између СССР-а и Немачке у августу 1939. У години (1940) пре напада на Југославију, КПЈ је имала више од 6.000 чланова. У то време Јосип Броз Тито је довршавао преузимање места генералног секретара КПЈ. То место је постепено преузео између 1937. и 1940. уз одобрење руководства Коминтерне.

Цветковићева влада и Бановина Хрватска 1939.

На изборима у децембру 1938. против Стојадиновића је била удружена листа Сељачко-демократске коалиције и србијанске опозиције. Носилац те листе био је Влатко Мачек. Стојадиновићеве присталице су користиле притиске на гласаче, чак и фалсификовања, како би победили. Мачекове присталице су такође примениле застрашивање и насиље према противницима. Присталице Стојадиновићеве листе и организатори њихових скупова нападани су и пребијани од стране Мачекових присталица, а нападачи нису пронађени и кажњавани. Листа Милана Стојадиновића је победила освојивши око 1.644.000 гласова. Имала је предност од око 279.000 гласова у односу на листу Мачека.

Кнез Павле је постао сумњичав према Стојадиновићу. Поред тога био је наклоњен Енглеској, а њој је сметао све већи економски и политички утицај Италије и Немачке на Стојадиновића. Зато су и енглески политичари наговарали кнеза Павла да примора Стојадиновића на оставку. Павле се одлучио да испуни захтеве Енглеца и Хрвата. Искористио је разлаз у ЈРЗ који је настао између Стојадиновића и Корощца. После оставке неколико министара, у фебруару 1939. Стојадиновић је морао да поднесе оставку целе владе.

Нову владу саставио је радикал Драгиша Цветковић. Основни захтев који је постављен новој влади био је да се споразуме са Мачеком, тј. да удовољи захтевима Хрвата да се разговара о тзв. „хрватском питању”. Постојала је мала нада да се испуњавањем жеља Хрвата може ојачати Југославија, посебно у односу на притиске из Италије и Немачке. Споразумом Цветковић–Мачек 23.8.1939. званично је напуштена идеја о јединственом народу и прихваћено да су Срби, Хрвати и Словенци посебни народи. После тог споразума створена је заједничка влада у којој је Мачек био потпреседник. Владином уредбом од 26.8.1939. створена је Бановина Хрватска. Она је настала спајањем бановина Савске и Приморске, а додати су им срезови Илок, Шид, Брчко, Дервента, Градачац, Фојница, Травник и Дубровник.

Бановина Хрватска добила је широку аутономију. Краљ је у њој управу морао вршити преко бана кога је именовао. Први бан је постао Иван Шубашић, бивши добровољац на Солунском фронту. Бановинска управа је управљала пословима полиције, правосуђа, трговине, индустрије, пољопривреде, здравства, просвете и социјалне политике. Предвиђено је стварање Хрватског сабора који би заједно са краљем вршио законодавну власт. Стварањем Бановине

Хрватске напуштено је централистичко уређење, а држава је федерализована. Истовремено са стварањем Бановине Хрватске намесници су распустили Народну скупштину.

У новоствореној Бановини Хрватској онемогућаван је рад српских друштава, а почели су и отворени прогони Срба. Од стварања Бановине Хрватске, стотине Срба учитеља и службеника отпуштени су са посла. Отпуштани су и југословенски опредељени Хрвати и сви они које је ХСС сматрала противницима своје политике. Ипак, хрватски националисти нису били задовољни. Павелићеве присталице су тврдиле да је, у споразуму са Цветковићем, Мачек добио на мало.

Бановини Хрватској није било довољно што је добила своју полицију и жандармерију. Као паралелну војску задржа је „Градску и сељачку стражу” са полунаоружаним припадницима. Њу је од 1937. стварала ХСС по угледу на страначке војске Мусолинија у Италији и Хитлера у Немачкој. У њој су све већи утицај имале усташе и њихове присталице. Као одговор на хрватске сељачке страже, Срби у Лици су створили српску стражу. Учестали су међунационални сукоби. Средишња власт није могла да их заустави.

Споразум није ојачао јединство државе. Срби су сматрали да тиме губе своје право да живе у јединственој држави. Зато је у неким деловима Бановине Хрватске где су Срби били већина, тражено је одвајање од ње. Такав захтев се појавио крајем 1939. на подручју Вуковара. Оно што се после августа 1938. дешавало у Бановини

Лик краља Петра II Карађорђевића на новчаници

Хрватској само је уверило Србе да је кнез Павле издао њихове интересе. Зато је од стварања Бановине Хрватске расло незадовољство кнезом Павлом међу Србима. То незадовољство је неизбежно водило побуни која се догодила у марту 1941.

Тежње за децентрализацијом су ојачале. Представници ЈМО су тражили да се, у преуређењу државе, као целина издвоји Босна и Херцеговина (БиХ), а да јој се врате делови предати Бановини Хрватској. У Црној Гори даљу федерализацију тражио С. Дрљевић, вођа Црногорске федералистичке странке.

Отпор јачању нацизма и преуређењу из 1939.

Неколико дана после стварања Бановине Хрватске, нападом Немачке на Пољску почео је Други светски рат. Рат је служило Павлу као изговор за одлагање избора за нову Народну скупштину Краљевине Југославије, као и за Хрватски сабор. Незадовољство Срба кнезом Павлом и владом Цветковић-Мачек расло је и било је јасно да би њихова политика на гласању била кажњена.

Свестан незадовољства које се ствара уступком само Хрватима, Драгиша Цветковић је др. Ђорђу Тасићу поверио рад на припреми уредбе којом би се увела јединствена српска управна јединица. Њу је требало да чини пет аутономних покрајина (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија и Војводина).

Павлова политика од 1939. је стварала непомирљиве противнике међу Србима официрима и политичара, али и у Српској православној цркви (СПЦ). Међу противницима јачања утицаја Немачке нашла се и илегална КПЈ. Упркос споразуму о ненападању са Хитлером, Стаљин је 1940. наредио Коминтерни да од комуниста у Европи тражи да подрже у народу и војсци отпор ширењу утицаја Немачке. Пред потписивање приступања Југославије Тројном пакту 25.3.1941. такву препоруку је послао Георги Димитров (1882-1949) Титу и КПЈ.

Универзитетски професор Слободан Јовановић је покушао и раније да окупи интелектуалце како би остварио културно уједињење Срба. Окупљао их је око Српског културног клуба (СКК), који је своја прва правила добио у јануару 1937. После стварање Бановине Хрватске, СКК је покушао да уобличи нови српски национални програм. Њихова мисао водилца је била „Јако српство – јака Југославија” а истакнута је у заглављу њиховог листа „Српски глас”. Ипак, њихов програм из 1940. о стварању „српских земаља” унутар Југославије остао је неостварена замисао. У оснивању својих одбо-

ра СКК је већу активност показао у крајевима северно од Саве и западно од Дрине.

Нацистичко опкољавање Југославије 1940-41.

Док је био у затвору двадесетих година XX века, Адолф Хитлер је написао „Мајн кампф”. У тој књизи је описао своје расистичке замисли о вишим расама које, као државотворније и интелигентније, имају право да истребе људе нижих раса или да завладају њима. Из тих замисли је настао нацистички покрет у Немачкој. За вишу расу немачки нацисти су прогласили само себе, Немце (Аријевце), а у ниже расе су ставили Јевреје и словенске народе. Те мисли би остале само још једна неживљена фантазија да економска криза 1929-32. није довела милионе Немаца на руб глади. Очајници су тражили спас у вођи. Један од оних који је обећавао да је спаситељ био је Хитлер. Милиони Немаца бежали су од слободе и предавали се у руке диктатора. Веровали су да ће тако решити своје тешкоће. У јануару 1933. Хитлер је постао канцелар, а у августу 1934. и председник Немачке. Тако је добио велика средства да покуша да оствари своје замисли.

Хитлерова Немачка је 1936. иступила из Друштва народа. Следеће, 1937. потписивањем савеза Немачке и Италије почело је стварање „Тројног пакта”. Када је Хитлер у марту 1938. Немачкој припојио Аустрију, Југославија је добила суседа са опасним намерама. Председник владе Југославије Милан Стојадиновић је тада тврдио да је то уједињавање Немаца, а да Хитлер гарантује неповредивост границе Југославије. Хитлерове претње да ће војно припојити Судете, део Чешке насељен већином Немцима, утицале су да вође Велике Британије и Француске оду на преговоре у Минхен. Крајем септембра 1938. они су се договорили да Хитлер Судете може преузети без рата. Хитлеру то није било довољно. По његовом наговору, Словачка је објавила да се одваја од Чехословачке. Краљевина Југославија је у марту 1939. гледала како нестаје њен савезник Чехословачка, а на њену територију улази немачка војска. Исто тако је посматрала како у првој половини априла 1939. војска Италије заузима Албанију. Када је 1.9.1939. нападом на Пољску отпочео Други светски рат, Југославија је могла само да се нада да он неће стићи до ње.

Пошто је лако уништио Пољску, Хитлер је у априлу и мају 1940. године извршио нападе на Данску, Норвешку, Белгију, Холандију и Француску. Пораз Пољске није био изненађење, али је изненађење

изазвао брз пораз који је немачка војска од маја до јуна 1940. нанела Француској. Немачка армија (Вермахт) је деловала незауостављиво. Хитлер је био убеђен да је на крају историје, тј. почетку „хиљадугодишњег” немачког царства. У пораженим земљама нашли су се и они који су били спремни да прихвате пораз и сарађују са нацистима. У Норвешкој је вођа сарадника нациста био Видкун Квинслинг, а његово презиме је постало симбол за издајника.

Једна од особина моћних људи и држава је да теже да прошире своју моћ. Југославија је била сусед два таква моћника. Није било питање да ли ће они покушати да наметну своју вољу и на подручју Југославије, него како и када. У септембру 1940. у Берлину је формално створен Тројни пакт, који су чиниле Немачка, Италија и Јапан. Чланице су се обавезале на узајамну помоћ у стварању „новог поретка” у свету. Крајем октобра 1940. Италија је напала Грчку, али су Италијани доживели пораз. У новембру 1940. Мађарска је приступила Тројном пакту. У децембру 1940. Југославија је са Мађарском склопила уговор о „вечном пријатељству”. Убрзо се показало да та „вечност” у политици може да значи и само неколико месеци. Румунија, у којој је почетком септембра 1940. председник владе постао генерал Јон Антонеску, такође се прикључила Тројном пакту у новембру 1940.

Немачка је од Бугарске затражила да преко њене територије пређе немачка војска која ће напасти Грчку. Тако је и она 1.3.1941. приступила Тројном пакту, а немачка војска је ушла на њену територију. Осим Грчке, у марту 1941. године на Балканском полуострву изван Тројног пакта је била само Југославија. Немачка је вршила притисак на руководство Југославије да и она приступи Тројном пакту. Са друге стране, Велика Британија је позивала Југославију да уђе у рат на њеној страни.

Вођа Збора Димитрије Љотић (1891-1945), бивши министар правде у влади П. Живковића, стављен је у кућни притвор крајем 1940. Љотић је мислио да није Хитлер кривац за рат у Европи, него да су кривци Јевреји. Мислио је да Јевреји у савезу са комунистима покушавају да униште хришћанске и националне државе. Његов Збор је представљао једину праву фашистичку организацију код Срба. Настао је 1935. спајањем неколико мањих организација. Значајнију подршку за Немачку представљало је око пола милиона припадника немачке мањине у Југославији. Они су били окупљени у удружењу „Културбунд”. У њему је било и обавештајаца Немачке.

Приступање Тројном пакту и пуч 27.3.1941.

У марту 1941. у Југославији је постојала подела на присталице попуштања пред Хитлеровим захтевима и противнике тога. Противнике Немачке и Тројног пакта охрабривали су Британци, тј. њихови политичари и обавештајна служба. Неким противницима Тројног пакта Британија је слала и новац да подрже њену страну, али то није било одлучујуће у опредељивању Срба за побуну и пуч 1941.¹

Британци су у лето 1940. у сукобима авијације показали да Хитлерова војска није незадржива. Она је доживела пораз у покушају да освоји Велику Британију. Срби, противници Тројног пакта су зато у Британији морали тражити савезника. Зато се свуда могу наћи везе са Британцима, али и њиховом обавештајном службом.

Често се мисли да је Британија била покретач преврата у марту 1941. При томе се мисли и да су учесници пуча били заведени од ње или њени плаћеници. Чудно је патријарха, генерале заверенике и сав народ који је подржао пуч гледати као наивне браниоце интереса Британије или њене плаћенике. То није цела истина. Британија је више била помагач, него покретач пуча. Завереници који су се као Боривоје Мирковић договарали са Британцима, или чак примали и материјалну помоћ од ње, су већином били савезници који имају исти циљ, а не заведени плаћеници. Српске војне и политичке вође, као и народ, су од августа 1939. у кнезу Павлу видели рушитеља јединства Југославије и желели су његов пад. Најкасније средином 1940. неки Срби, тј. Јован Ђонових, су тражили подршку британских обавештајаца у Београду за збацивање са власти кнеза Павла. Већина Срба учесника у преврату 1941. се борила за своја убеђења и своје интересе.

Извор отпора Тројном пакту није била Британија или њена обавештајна служба, него убеђење дела Срба да су Хитлер и Немци који га следе, „највеће зло”. Већини становника у Европи је у марту 1941. могло бити познато да је Хитлер уништитељ држава и народа. То што су Немци били јачи више није било пресудно. Пучисти су знали да немају правога избора. Попуштање пред Хитлером значило

¹ Неком необичном забуном српски историчари у свом званичном објашњењу 27. марта 1941. лутају заобилазећи истину. Прво су прихватили лажне изјаве из Комунистичке партије Југославије да су комунисти били главни покретач побуне народа 27.3.1941. Када је дошло до слабљења комунистичке власти у СФРЈ напуштен је званични став државних историчара да су комунисти били главни покретач народа, али је тада као званично објашњења пуча прихваћена оптужба Адолфа Хитлера да је пуч дело обавештајне службе Британије.

је уништавање без отпора, тј. самоуништавање, а отпор је подразумевао слабу наду да ће „јачи” бити поражен. Изабрали су друго.

И кнеза Павла Черчил и Британци су одвраћали од приступања Тројном пакту, али нису могли обећати стварну војну помоћ. У разговору са кнезом Павлом против приступања Тројном пакту, у име СПЦ, говорио је и патријарх Гаврило Дожић (Доња Морача, 1881). међу противницима пакта се нашла и Народна одбрана.

Ипак, притисак из Немачке био је превелики за кнеза Павла. После сусрета са Хитлером у Бергхофу 4.3.1941. он је закључио да је једини начин да се Југославија спасе војног пораза и окупације да приступи Тројном пакту. У то је убедио Крунски савет и владу. У Бечу 25.3.1941. председник владе Д. Цветковић и министар Александар Цинцар Марковић потписали су приступање Југославије Тројном пакту.

Вест о потписивању Тројног пакта је до врхунца довела незадовољство Срба кнезом Павлом и владом Д. Цветковића. 25.3.1941. почела су протестна окупљања у Београду. Протестанти су носили исписане пароле „Доле издајници” и слично. Коначну одлуку да се изврши преврат донео је генерал ратног ваздухопловства Душан Симовић. Он је и раније био противник попуштања пред Немцима. Његов главни помоћник у извршењу преврата био је генерал Боривоје Мирковић. Војни завереници су после поноћи 26-27.3.1941. насилно преузели власт у престоници. Министри су били похапшени. Намесништву је одузета власт, а краљ Петар II је проглашен за пунолетног, шест месеци пре времена. Народ је и 27.3.1941. у Београду изашао изашао на улице да подржи пуч. На радију је и патријарх Гаврило Дожић одржао говор подршке Симовићу и пучистима.

За разлику од Београда, Сплита и више других градова, у Загребу није било масовног одушевљења превратом. Мачек и већина Хрвата су слутили да збацивање кнеза Павла и Д. Цветковића показује незадовољство стварањем Бановине Хрватске колико и Тројним пактом.

Кнез Павле Карађорђевић је морао да напусти Југославију. Енглези су му одредили да може да борави у Кенији. Командант ратног ваздухопловства Душан Симовић је постао председник владе. За потпредседнике владе именовани су Слободан Јовановић и Влатко Мачек.

Када је сазнао за пуч, Хитлер је наредио да се припреми напад на Југославију. У Загребу су, у име Немачке, Хитлерови представници понудили Мачеку да прогласи сецесију и тако пружи изговор Немачкој за војни напад. Мачек је неколико дана оклевао да ли да прихвати понуду Хитлера или Симовића. Одлучио се да прихвати

постављење у владу Симовића и отишао је у Београд 4.4.1941. При стварању владе Симовић је покушао да она окупи представнике свих важнијих политичких, етничких и верских група. У њој су били Милан Грол (Демократска странка), Сава Косановић (Самостална демократска странка), Марко Даковић из Црне Горе. Преко министра Мике Крека и Франца Куловца били су представљени Словенци, а преко Џафера Куленовића (ЈМО) муслимани из БиХ.

Његова влада је покушала да умањи опасност од немачког напада. Није се усудила да тражи раскидање Тројног пакта, али то није утицало на Хитлерову одлуку. Он је за напад лако обезбедио подршку Италије, Мађарске и Бугарске. Симовићева влада је покушала да пронађе нове савезнике, али за то више није било времена. У дану када је Југославија нападнута, завршени су преговори са СССР-ом о склапању уговора о ненападању.

Често се постављало питање да ли би било боље да није било пуча, тј. да је прихваћен захтев Хитлера ? Мало је вероватно да би се нешто битно другачије догодило. Тада су главни европски процеси ишли против интереса Срба. Уговор који су потписали представници Краљевине Југославије 25.3.1941. јесте био прихватљив, али је Хитлер са којим је потписиван уговор био крајње непоуздан. Он је тада са СССР-ом имао уговор о ненападању на 10 година. Када је проценио да више може добити кршењем уговора и ратом он је то учинио. Уговор је прекршио 22.6.1941. и напао СССР. Потписивање Тројног пакта није било никаква трајнија заштита за Србе и њихове интересе.

Иако се опасност од рата приближавала Југославији, она га је дочекала неспремна. Државни буџет за 1939-40. износио је 12,95 милиона динара, а за војно министарство одвојено је само 2,93 милиона динара.

3.

Привредне и друштвене прилике 1919-1941.

Село и пољопривреда

Пољопривреда са шумарством је била главна привредна грана у Југославији. Средином двадесетих година XX века у пољопривреди и шумарству је радило више од три четвртине становника, а они су остваривали око 55% вредности укупне домаће производње. Тај удео пољопривреде и шумарства у укупној домаћој производњи је опао на око 50% у 1939.

Према пописима из 1921. и 1931. године 78,8%, односно 76,6%, становника живело је од пољопривреде. Укупни пораст броја становника био је бржи од повећања броја запослених у непољопривреди. Зато је дошло до пораста броја пољопривредника. По попису из 1921. запослених особа у пољопривреди, уз шумарство и риболов, било је 4,85 милиона (од тога 352.000 надничара и слуга). Поред тога 4,38 милиона особа било је само издржавано од пољопривреде.

Зато су повећаване и површине земље кориштене за земљорадњу од 1921. до 1939. за око 2 милиона хектара. Са осталим пољопривредним земљиштем, за пољопривреду је највише кориштено око 60% територије Југославије. Шуме су покривале око 31% територије, тј. више од 7 милиона хектара. Остало земљиште су били неплодни предели и мочваре.

Сељаци који су производили за тржиште били су бројнији у Војводини, Славонији и северним деловима централне Србије. У циљу јединственог појављивања на тржишту, сељаци су стварали сељачке задруге. Пољопривредни производи који су извожени у европске капиталистичке земље наишли су на препреке у време Велике економске кризе. Земље погођене кризом увеле су заштитне царине на страну робу. Зато сељаци који су позајмили новац и уложили га у производњу нису добили очекивани новац од продаје својих производа. Велика задуженост сељака према зеленацима и банкарима повећана је у време Велике економске кризе. Да би их заштитила од пропадања, влада је 1932. увела привремену забрану да се насилно узима сељачка земља уместо неисплаћеног дуга. Та

забрана је трајала више од четири године. Уредбом из 1936. сељачки дугови су смањени на половину. Те умањене дугове је Привилегована аграрна банка (која је основана 1929) исплаћивала новчаним заводима и кредитним задругама. Сељаци су свој дуг плаћали Привилегованој аграрној банци. Да не би упропастила банке, држава је из свог буџета морала да помогне и њих.

Села су била или без добрих или без икаквих путева, а великим делом су представљала затворене привредне целине. На својим поседима сеоске породице су производиле скоро све што им је требало за преживљавање, а веома мало су производили за продају на тржишту. Највише су гајене житарице, али уобичајени мали поседи једва су били довољни да прехране велике сеоске породице. Велики део сељака био је стално на рубу гладовања. Сељаке су оптерећивали порези, али и ниске цене пољопривредних производа. Цене индустријских производа су у правилу имале већу цену рада и превоза урачунату у продајну цену од пољопривредних производа. Рад сељака су трговци и трговина мање ценили од рада индустријских радника. Трговина сеоског становништва је већином била мала продаја, најчешће сточарских производа да би се набавио новац за плаћање давања држави, куповину соли и петролеја. Здравствено и пензионо осигурање је 1922. уведено за раднике, али не и за најбројнији део радничког слоја, земљораднике.

Приликом сејања трошило се по хектару око 50 килограма семена кукуруза, а између 150 и 200 килограма пшенице. Принос пшенице по хектару је био од 830 до 1.300 килограма, а кукуруза од 1.000 до 1.600 килограма. Кукурузни хлеб се у исхрани сеоског становништва користио више од пшеничног. У градовима а у Војводини и на селима више се користио пшенични хлеб. Друго место по важности у исхрани заузимали су млечни производи и пасуљ. Воће и поврће јели су се углавном у време њиховог зрења, а ретко су сушени и кувани да се користе зими. Месо се јело чешће зими, те недељом и празницима. Од воћа је најраспрострањенији био узгој шљиве. Највише стабала шљиве било је у Србији. Извоз шљиве и производа од ње по продајној вредности био је 1925. године већи од вредности извоза руда из Југославије.

Југославија је 1921. имала око 5 милиона грла говеда (од тога Србија око 630 хиљада), 7,5 милиона грла оваца (од тога Србија око 2,4 милиона) и 3,4 милиона свиња (од тога Србија око 750 хиљада). Коња је 1939. било око 1,27 милиона. Око три четвртине крава кориштено је за вучне послове, као и волови. Говеда и коњи били су основни извор снаге која је, поред људске кориштена у пољопривреди. Механичких направа било је мало. Као универзална вучна

машина, један трактор је долазио на око 10.000 домаћинстава. Поред плуга за обраду земље још се употребљавало и дрвено рало. Тако је 1925. око 18% домаћинстава имало рало, а не плуг. Истовремено, више од трећине домаћинстава није имало ни рало него само основно оруђе за земљорадњу мотику. Овај најпримитивнији облик пољопривреде, мотиком, био је раширенији у планинским и крашким пределима. Од направа за обраду земље 1925. године, после плугова, којих је било више од 783 хиљада, најбројније су биле дрљаче, којих је било више од 647 хиљада, па ралице, којих је било скоро 327 хиљада. Вршалица (парних и моторних), исте, 1925. било је око 33 хиљаде. У земљорадњи није увек кориштено стајско ђубриво. Још, мање је кориштено вештачко ђубриво. Пред Други светски рат кориштено је просечно око 2 килограма вештачког ђубрива по хектару.

Села су већином била патријархална. Сеоска домаћинства су само у близини градских насеља имала електричну струју у кућама. У време избора политичари су их обилазили са бројним обећањима. Брдско-планинских предела је било знатно више од равничарских. Та подручја су дуже задржавала старе ношње и алате. Преостале породичне задруге код Срба распадале су се током међуратног периода, а мали део их се одржао до после Другог светског рата.

У равницама су куће прављене већином од „ћерпића”, непечене опеке направљене од блата и сламе, а осушене на светлости која долази од Сунца. У шумовитим пределима било је кућа од дрвета, камена и ћерпића, али и оних у којима се мешају ови начини градње. У крашким пределима за градњу сељачких кућа основни градивни материјал био је ломљени и тесани камен. Сељаци су куће ређе градили и печеним опекама. Покриване су дрвеним облицима и сламом или дрвеним дашчицама, а у приморју и крашким пределима и каменим плочама. Од тридесетих година XX века више се користио и цреп за покривање кућа.

Куће су често имале три просторије. Поред кухиње, у којој се налазило огњиште, имале су једну већу и једну мању собу. Подови су често били земљани, а ретко су покривани даскама. Прозори су били мали, често без стакала. Затварани су дрвеним капцима. Ватра са огњишта је била једноставније осветљење, а од тридесетих година XX века више су се употребљавале петролејске лампе. Од тог времена метални шпорети су заменили преостала огњишта у сељачким домовима. Истовремено са огњиштем нестајало је бакарних лонаца, грнчарских и дрвених посуда. Њих су заменили индустријски произведени лонци, шерпе и тањире. Те посуде су држане у кухињи на зидним полицама. За прање посуђа уз воду је

кориштен песак или сапун.

Мале трношце су замењивали столови са клупама или столицама. За спавање су користили сламарице постављене на дрвене кревете или клупе. Преко сламарице су стављали поњаве које су сељанке ткале на разбоју. Јастуци су пуњени сламом или вуном. Занимљив је податак за Вардарску бановину да је, почетком тридесетих година XX века, око 40% сељака спавало у истој просторији са стоком. Одећа је већином држана у сандуцима, али су се и у селима у мањем броју појавили ормани. Жито, сланина и суво месо држани су у поткровљу. Купатило је било реткост у сеоским кућама. За прање тела користило се корито и лавор, а лети се купало у рекама.

Изузимајући Дравску бановину, сеоско становништво је носило старе народне ношње. Одећа је израђивана од вуне (тзв. сукно), коже, конопље и лана. Платнену одећу су и даље израђивале жене на разбоју. Свакодневна, радна одећа се производила у сеоском домаћинству. Свечана одећа је често била од памука. Прала се водом или „цеђу“, тј мешавином пепела и воде, а ретко сапуном. Одело у коме се радило је служило и за спавање. Делови сеоске одеће почели су се изгледом приближавати одевању у градовима, тј. европском узору. Тако су уместо гуњева и копорана почели да се носе капути изгледом подударни са оним ношеним у градовима. Кабанице су нестајале из употребе у селима, а замењивао их је шињел. Чакшире, шалваре и пеленгири су замењивани панталонама. Свечана одела и рубље су се све чешће куповали у продавницама. Поред опанака, мање су се носиле и ципеле.

Аграрна реформа и величина земљопоседа

У време уједињења, у Југославији су постојали остаци феудалних односа. У Македонији то су били чифчијски односи, у БиХ беглучко-кметовски односи, у Далмацији колонатски односи. Поред тога, постојали су капиталистички велепоседи и у Војводини, Славонији, Хрватској и Словенији.

Аграрна реформа се остваривала према уредби владе из фебруара 1919. Спровођење аграрне реформе било је повезано са верским и националним односима. Већина велепоседника у БиХ, аге и бегови (око 4 хиљаде), били су муслимани, а у Војводини већина велепоседника били су Немци. Велепоседници су биле и верске организације. Оне су на одузимање дела земљопоседа гледале као на угрожавање економске основе за своје деловање.

Аграрна реформа није одузела велепоседе од банака и имовину верских установа.

У првом периоду спровођења аграрне реформе укинута су кметовски и чивчијски односи у БиХ, на Космету и у Македонији. У Далмацији су укинута колонатски односи. Ранијим власницима обећано је обештећење за земљу која је стављена под секвестар. Имовина Хабзбурговаца била је одузета. Земља одузета и секвестрирана давана је у једногодишњи, а после и вишегодишњи закуп сељацима.

Већина некадашњих кметовских породица која је добила земљу, захваљујући аграрној реформи, била је у БиХ, тј. више од 100.000 породица. Те су породице одузету земљу прво привремено добиле у закуп. Аграрна реформа је завршена до средине двадесетих година XX века. Од 1925. до 1931. богатијим сељацима је омогућено да откупе земљу која је већ била секвестрирана, тј. узета од велепоседника на чување до коначног судског решења. Године 1931. донет је Закон о ликвидирању аграрне реформе. Насупрот одузимању велепоседа, касније је повећан земљишни максимум, са 57 на 288 хектара, који је неко могао поседовати. Око две трећине пољопривредних домаћинстава у Краљевини Југославији имало је мање од 5 хектара земље. За подручје Србије из 1912. тај проценат је био мало мањи, тј. око 62%. Домаћинства, са поседима до 5 хектара, су користила приближно половину укупног пољопривредног земљишта у држави. Поседе веће од 20 хектара имало је око 3% земљорадничких породица, али су те породице располагале са око 23% пољопривредног земљишта у Југославији. Велепоседи са више од 100 хектара земље постојали су углавном на подручју Војводине, Славоније, Хрватске и Словеније.

Краљевина Југославија је имала и значајан број сељака без земље или са веома мало земље. Они су радили као надничари и закупци на туђој земљи. Таквих породица је 1931. било око 470.000. Сељаци беземљаша (најамници) су 1931. године чинили око 9,6% становништва Југославије. Њихов број у Србији је био око три пута мањи од просека Краљевине, осим у Војводини. У Војводини је било много беземљаша, најамника, али је на том подручју још од XIX века био раширен капиталистички начин производње на селу. У њој су велепоседници запошљавали надничаре. Друштвени и економски положај сеоских надничара и беземљаша био је сличан положају градских најамних радника.

150-200.000 домаћинстава у међуратном периоду бавило се земљорадњом као додатним занимањем. Наставило се и са печалбарством. Са подручја Србије до 100.000 људи се у годинама пред Други светски рат бавило се „печалбарењем” у Србији и изван ње.

Градови и њихово становништво

Поред природног прираштаја, на број становника у градовима утицао је и долазак сеоског становништва које је тражило боље услове за живот. Дошљаци са села су се већином прикључивали радничкој класи. Године 1921. највећи град био је Београд са око 112.000 становника. Други по величини био је Загреб са око 109.000 становника. Трећи град по броју становника у Краљевини била је Суботица са око 91.000 становника, а четврто Сарајево са око 66.000 становника. У Србији је трећи по броју становника био Нови Сад са 39.000 становника.

Раст броја становника у градовима је био сталан, али је сеоско становништво и остало неколико пута бројније од градског. Године 1931. Београд је имао 239.000 становника, Суботица 100.000 становника, а Нови Сад 64.000 становника. У Југославији други град по величини је остао Загреб са 186.000 становника.

Процентуално, радници и занатлије, са породицама, 1921. чинили су 9,9% од укупног броја становника. Од тога радника и занатлија било је 522 хиљаде, а издржаваних чланова њихових породица било је још 636 хиљада особа. Удео радника и занатлија са члановима њихових породица се до 1931. повећао на 11% од укупног становништва Југославије. Број запослених изван пољопривреде повећао се са око 500 хиљада у 1920. на око милион у 1940. Три четвртине запослених је радило у индустрији, занатству и рударству. Повећање је било значајно, али није било довољно. Више радника је тражило посао него што их се могло запослити. Међу запосленим су до 1929. били знатно бројнији мушкарци од жена. Жена је тада међу запосленим било мање од 23%. Међутим, због смањења плата од тада је брзо растао број запослених жена.

Радници који су радили у индустрији Краљевине Југославије били су бројнији од занатлија. Они су живели у скромним условима. Од Октобарске револуције (1917) раднички протести и побуне потресали су Европу. Због тога су власти у Краљевини СХС морале водити рачуна о захтевима радника. Радничке захтеве су бранили синдикати. Они су се при постављању захтева угледали на синдикате у западним индустријским земљама и радничко законодавство које је тамо постојало. Већи утицај да држава уведе осигурање радника, у случају повреде на раду, болести или старости, имали су међународни уговори које су наметнуле Француска, Велика Британија и САД својим савезницима из рата. Влада је 1919. усвојила уредбу по којој је одређено да дневно радно време траје 8 сати, а

радна седмица је имала 6 радних дана. У стварности је прековремено рад био општа појава. Уобичајено се радило 9 до 10 сати, понегде и дуже.

Уједињењем синдиката са подручја Југославије 1922. створен је Главни раднички савез Југославије. Исте, 1922. у Краљевини СХС ступио је на снагу Закон о осигурању радника. Он је прописивао да радници морају бити осигурани од инвалидитета, болести, старости и смрти, тј. да они и њихове породице морају добити материјалну помоћ у тим случајевима. Осигурање је било опште и обавезно за све раднике. Закон није био у потпуности спроведен. Уред за осигурање радника је на својим списковима средином двадесетих година XX века имао око 580.000 радника и службеника. Породиље су тим законом имале право да добију око две трећине плате два месеца пре и после порођаја.

Законом о заштити радника из 1922. забранио је рад деце испод 14 година, а за оне млађе од 18 година прописано је да могу да раде само дању и то до 8 сати дневно. Ове одредбе су кршене током целог међуратног периода, инспектори су налазили децу млађу од 14 година да су запослена и да се искориштава њихов рад. То се прикривало „шегртовањем” деце.

У међуратном периоду већи број радника је радио за дневницу, а мањи за месечну плату. Жене, чији се удео у радничкој класи повећао на око 30% према процени Мари-Жанин Чалић, зарађивале су око 25% мање од мушкараца. Захтеви синдиката и штрајкови радника утицали су да влада 1937. године усвоји уредбу којом је предвиђала минималне дневнице за раднике. Систем социјалног осигурања је 1938. године обухватио укупно (осигураници и чланови њихових породица) око петину становништва Југославије.

Безбедност и хигијенски услови рада у фабрикама и рудницама били су лоши. Фабричка купатила за раднике била су изузетно ретка. Радник по правилу није сам узимао собу, у којој је становао, него више њих. Чак су и један лежај у соби понекад делила два радника. Радници који су се досељавали у градове настојали су да на рубним подручјима насеља купе мало земље. Ту су за становање градили, често без законске дозволе, дрвене шупе са земљаним подом. У таквим условима су започињали нови живот. Радничка породица у Београду је 1931. имала једну или две собе, у којима је живела. Само ретко се јело и спавало у одвојеним просторијама. Имали су металне пећи и дрвене клупе. Спавали су на кревету, на сламарицама или на рогозини преко које је стављана ћебад, а посуђе су држали у сандуцима. Тај мали животни простор они су понекад изнајмљивали сродницима који су долазили да нађу привремене-

ни или трајни посао. У предграђима Београда није било ни водовода ни градске канализације. Постојало је мноштво дрвених колиба, бунара, пољских тоалета, малених башта и земљаним путева. Лошије је било у Нишу. Он је модерни градски водовод добио 1934. године, а следеће 1935. и канализацију.

Запослених у трговини, новчаним заводима и саобраћају 1921. било је 208 хиљада, а чланова породица које су они издржавали још 301 хиљада. Укупно око 4,3% становништва Југославије. У јавним службама и слободним занимањима 1921. је било запослених 151 хиљаду. Они су издржавали још 185 хиљада чланова њихових породица. Укупно то је било 2,9% становништва. Велики део градског становништва била је средња класа. Поред дела трговаца у средњој класи је било државних службеника, војних лица, лекара, адвоката и других. Они су чинили око 4% становништва. Унутар средње класе највећу стабилност у материјалним примањима имали су државни службеници. Према Б. Петрановићу 1925. у Краљевини СХС је било око 280 хиљада државних службеника. Део средње класе трговаца је страдао од несигурности и губитака на тржишту. Породице грађанске средње класе често су имале кућну послугу, већином то су биле особе женског пола. Послуга је помагала жени у кућним пословима. Поред обичног и стилског намештаја, поседовали су уметничке слике, радио апарате, грамофоне и филмске кућне пројекторе. У одевању жена у градовима напустили су се предратни узорци одеће испод које се носио стезник за струк, тзв. мидер. Двадесетих година XX века одећа жена је слободно падала низ тело, а чешће су се носиле и краће сукње. Жене су у већем броју носиле обућу са високим потпетицама, користиле шминку за лице и у јавности пушиле дуван.

Владарска породица, власници предузећа, банкарски и део виших политичара чинили су најбогатији слој у српском друштву. Они су имали велика материјална средства и бројну послугу. Најбогатији су између два светска рата градили дворове и виле на Дедињу и Топчидеру, а то је радио и владар. Краљ Александар је пред смрт на Дедињу саградио Стари двор, а после његове смрти завршен је Бели двор. Раније, у другој деценији XX века, поред Старог двора у центру Београда изграђен је Нови двор. Он је од 1922. био резиденција краља Александра. Дворови и виле богатих грађени су и у другим деловима државе. Тако је један од познатијих представника богатих, Богдан Дунђерски, после Првог светског рата изградио је замак са капелом код Бечеја.

Градња троспратних и четвороспратних стамбених објеката у Београду добила је веће размере између два рата.

Индустрија

У непољопривредним гранама привреде (грађевинарство, индустрија, рударство, трговина, саобраћај, услужне делатности и занатство) остваривано је средином двадесетих година XX века око 45% укупног домаћег производа, а 1939. око 50%. Према томе, могло би се рећи да је тек крајем тридесетих година XX века по уделу пољопривреде у вредности домаће производње Југославија од претежно пољопривредног прелазила у претежно индустријско друштво.

Краљевина СХС је преузела области које су биле привредно различито развијене. Те разлике су се одржале током њеног кратко-трајног постојања. Северни и западни делови Краљевине СХС били су развијенији од средишњих, јужних и источних. Индустрија у Краљевини Југославији била је заостала у односу на индустрије у средњој и западној Европи. У периоду 1920. до 1923. остварен је значајнији развој индустрије. Истовремено је занатство назадовало. Поред развоја индустрије био је видљив недостатак новца за улагање у њу. Зато се дешавало да се купују застарела постројења која су нуђена из иностранства, по наизглед прихватљивим ценама. Производи из таквих постројења имали су већу цену производње и били неконкурентни на тржишту. Југославија није могла у довољној количини и квалитету да произведе готове производе од сировина које је имала. Тако није било довољно новца за изградњу савремених високих пећи које су имале веће производне могућности.

Ниским порезима држава је охрабрити улагање страног капитала у Југославију. Поткупљивост домаћих политичара странци су користили да добију одобрење власти за бављење неким послом. Стране фирме из Француске, Велике Британије, Италије, Аустрије и Немачке улагале су капитал у Југославију због јефтине радне снаге и заштићеног тржишта. Страни капитал је контролисао око половине индустријске и рударске производње. Главни рудници су били у рукама странаца. Бор је био власништво Француза, Трепча Британаца, а Мајданпек Белгијанаца. Угља је 1938. произведено око 1,5 милиона тона. Бакарне руде је произведено око 760 хиљада тона. Исте, 1938. цемента је произведено 90 хиљада тона.

Електрична енергија се користила у индустрији, тј. за покретање електромотора, и за потребе становника, углавном за осветљење. Било је електрифицирано само око 7% насеља у Србији, а струја је била доступна за мање од 30% домаћинстава у Србији. Године 1938. у Југославији је било око 300 електричних централа.

Држава је пред Други светски рат 1939. имала производњу од око 1,17 милијарди киловат сати. Исте, 1939. у Србији је произведено 275 милиона киловат сати. Југославија није, као већина европских држава, донела закон о електрификацији земље. То је успоравало напредак.

Године 1938. електричне централе и плинаре чиниле су око 14% свих фабрика у Југославији, а скоро исти проценат имала је и дрвна индустрија. Од свих фабрика око 32% су биле фабрике прехранбене индустрије и производње пића. На четвртом месту по бројности фабрика била је текстилна индустрија са око 11%. У Краљевини Југославији је било неколико десетина предузећа са хиљаду и више радника.

Трговина и саобраћај

Од рада у трговини, банкарству и саобраћају живело је 4,4% 1921. односно 4,9% 1931. од укупног броја становника у Југославији. Краљевина је већином извозила пољопривредне производе, сировине и полуобрађене производе. У вредности извоза највећи део, око две трећине, чинили су производи пољопривреде и шумарства. Више од 90% увоза били су индустријски производи. Дешавало се да се извози нека сировина, а увозе прерађевине од исте. Тако је извожена гвоздена руда, а увожени су гвожђе и челик. Југославија је извозила сирови, а увозила пречишћени бакар. Држава је покушавала да развој индустрије заштити царинама на увозну робу, али је та мера недоследно спровођена. Једне године нека роба је имала значајну царину, а друге је иста била ослобођена царине.

Вредност увоза је до 1922. била знатно већа од вредности извоза, а од 1923. вредности извоза и увоза биле су уравнотежене. Најповољнији однос је забележен 1937. Тада је вредност извоза износила око 120% од вредности увоза. Извоз је те 1937. имао вредност у америчким доларима око 140 милиона, а увоз око 118 милиона. У динарима вредност извоза је била 6,272 милијарди према 5,234 милијарди вредности увоза. Од 1935. приметан је брз раст увоза из Немачке. Од укупне вредности увоза 1935. око 16% је долазило из Немачке. На другом и трећем месту је била вредност увоза из Чехословачке и Аустрије. Удео Немачке у укупном увозу Југославије је у 1937. порастао на 32%, а уништењем Чехословачке и Аустрије, у 1939. на 48%.

У унутрашњој трговини у Србији остали су закони који су отежавали оснивање продавница у селима и ограничавали врсте робе

које се могу продавати у њима. Већина села није имала продавнице. Зато су сељаци производе који су им требали морали куповати у градовима. Ти сеоски купци су за градске трговце представљали већи део од укупног броја купаца.

Држава је била власник железнице. Значајан део пруга биле су пруге уског колосека. Укупна дужина железничких пруга се од 1922. до 1937. увећала са 7,7 хиљада на 9,5 хиљада километара. Од тога у Србији је изграђено је око 900 километара, у БиХ око 240 километара, у Војводини око 62 километра, у Македонији око 607 километара, у Црној Гори око 81 километар, у Хрватској око 440 километара и у Словенији око 67 километара.

Важнији путеви који су одређени као државни имали су укупну дужину од око 10,3 хиљада километара 1938. После њих по значају су били бановински путеви првог реда (око 15,6 хиљада километара) и бановински путеви другог реда (око 16 хиљада километара). Путеви су ретко имали модерни коловоз, а често само земљану подлогу. У Југославији је 1938. било регистровано око 11,5 хиљада приватних путничких аутомобила и око 4,3 хиљаде аутомобила за превоз терета. Тада је било скоро 950 аутобуса на подручју Краљевине, а за градски саобраћај у Београду се користило око 200 трамваја.

Србија је од 1923. била земља у којој је постојао међународни ваздушни саобраћај. Тада су први пут страни авиони користили „летилиште“ Панчево за слетање и полетање. Унутрашњи авио саобраћај успостављен је од 1928. Тада је малим авионом успостављена стална путничка линија између Београда и Загреба. У Србији је 1938. било око 26 хиљада телефона, од око 60 хиљада телефона на подручју целе Југославије. У Србији је било и неколико стотина јавних телефонских говорница.

Верске заједнице у Краљевини

У Краљевини Србији, православна црква је имала положај државне вере. То се променило 1918. стварањем државе у којој су веома бројни били припадници других вероисповести. Устави из 1921. и 1931. давали су грађанима слободу да припадају вери којој желе или да буду без вере и изван верских заједница. За надзор над радом верских организација и њихово материјално помагање од државе, средином 1919. створено је Министарство вера. Уставом из 1921. у Краљевини СХС није прихваћена потпуна верска слобода, нити је извршено потпуно одвајање државе од цркве. Црква није

постала потпуно приватно удружење. Одредбама Видовданског устава истакнуто је право на слободу вере и равноправност свих „прихваћених” вера. Међу признатим верским заједницама биле су Српска православна црква, Римокатоличка црква, Исламска верска заједница, старокатоличка, протестантска.

Најбројнија верска заједница у Краљевини СХС била је Српска православна црква (СПЦ). После изјашњавања православних епископа у Краљевини СХС, у мају 1919. године на састанку свих српских православних старешина донета је одлука о стварању јединствене Српске православне цркве. Она је објединила три аутокефалне митрополије (београдску, карловачку и црногорско-приморску), делове аутономне СПЦ у БиХ и део далматинско-буковинске митрополије. У марту 1920. добијена је и сагласност Васељенске патријаршије за уједињење и уздизање СПЦ у патријаршију. У септембру 1920. свечано је проглашено стварање СПЦ, а затим је за патријарха изабран Димитрије Павловић (Пожаревац, 1846). Приликом избора патријарха државне власти наметнуле су обавезу да избор патријарха потврђује краљ. Исто правило важило је и за епископе.

У време када је патријарх био Варнава Росић (1930-1937) у Југославији је 1931. било око 6,78 милиона православних верника, а СПЦ је имала око 2.855 свештеника и 450 калуђера. Постављањем темеља за Спомен храм Светог Саве на Врачару 1935. почела је градња највећег православног храма код Срба. Храм је грађен по плану Богдана Несторовића, уз измене Александра Дерока. Напад Немачке 1941. прекинуо је градњу, а после Титови комунисти нису допуштали да се градња настави. После деценија прекида, у мају 1985. настављена је градња под надзором Бранка Пешића. После подизања куполе, која има пречник 30 метара, у јуну 1989. освештан је Спомен храм Светог Саве. Градња је завршена 2004. када је храм обложен белим мермером. Основа храма је величине 91 са 81 метар, а висине је око 70 метара. Радови на украшавању унутрашних зидова храма још нису завршени.

У фебруару 1938. за патријарха је изабран Гаврило Дожић (1938-1950), а избор су потврдили краљеви намесници.

У време стварања Краљевине СХС, на њеној територији постојале су две верске заједнице муслимана. Верски поглавар муслимана у Србији, Македонији и Црној Гори био је београдски муфтија. Верски поглавар муслимана у БиХ, Хрватској и Словенији био је реис-ул-улема у Сарајеву. После обједињења муслиманских верских заједница, седиште старешине јединствене заједнице, реис-ул-улеме, остало је у Сарајеву.

Римокатоличка црква је била строго централизована, а њен поглавар папа био је изван Краљевине СХС, тј. у Ватикану. Двадесетих година XX века старокатолици су створили своју црквену организацију у Краљевини СХС. У школама је верска настава била обавезни предмет за признате вероисповести.

Пописи из 1921. и 1931.

Површина Краљевине СХС била је 248.666 километара квадратних. Према попису из 1921. Краљевина СХС имала је више од 11,98 милиона становника. Више је било особа женског пола (6,11 милиона), а мање особа мушког пола (5,88 милиона). Мушкараца је било више само на подручју касније Врбаске и Приморске бановине.

Српско-хрватски језик као матерњи је уписан за 8,91 милиона становника (74,4%), а словеначки 1,02 милиона (8,5%). Остало становништво, око 2 милиона, били су припадници разних мањина и њихови матерњи језици били су: немачки за 505 хиљада (4,2%), мађарски за 467 хиљада (3,9%), арнаутски за 439 хиљада (3,7%), румунски је говорило 231 хиљада (1,9%), турски 150 хиљада (1,3%), чешки 115 хиљада (1%). Заједно све остале језике као матерњи говорило је 143 хиљаде (1,2%). Становништво се у попису изјашњавало и којој вери припада.

Табела верске припадности становништва 1921.

Вероисповест	Хиљада становника	Удео у становништву
Православци	5.593	46,69%
Римокатолици	4.709	39,31%
Муслимани	1.345	11,23%
Евангелисти	230	1,92%
Јевреји	65	0,54%
Грко-католици	40	0,33%

Од преосталог становништва према попису још око 1,9 хиљада или 0,03% имало је верску припадност, а око 1,4 хиљада није било верски опредељено.

У православно становништво које говори српско-хрватски уписано је и православно становништво данашње Републике Македоније, које је стварно говорило македонским језиком. На подручју

данашње Републике Македоније таквог становништва је било уписано 517 хиљада (4,32% од укупног становништва Краљевине). Ако се занемаре Срби у Македонији и Македонци изван Македоније, број Македонаца хришћана је могао бити око 520 хиљада 1921.

У преосталом православном становништву највећу групу чинили су Румуни, око 231 хиљада. То су две значајније групе православаца код којих није постојала свест припадности Србима као народу, као ни код око 30 хиљада Руса. Код преосталог дела православног становништва углавном је постојало изједначавање са Србима, што значи да је број Срба могао бити око 4,85 милиона (40,5% од укупног броја становништва Краљевине). Ова процена као мање значајну занемарује чињеницу да су хиљаде или десетине хиљада католика и муслимана себе сматрали Србима, јер немамо поуздан податак колико их је било. Тај број се делимично поништава бројем православног становништва у претпостављених 4,85 милиона Срба који су за мислили да припадају другим народима.

Као муслимани су се изјаснили, поред муслимана Словена, Турци и већина Албанаца. Од укупног броја муслимана, одузимањем 150 хиљада оних који говоре турски и 439 хиљада оних који говоре албански језик, остатак од око 760 хиљада (6,35% од укупног становништва Краљевине) могли би бити муслимани Словени. Занемарен је један број католика код Албанаца, као и муслимана који су се осећали делом српског или хрватског народа.

Од укупног броја оних за које је као матерњи језик уписан српско-хрватски, требало би одузети 6,13 милиона, а добијени остатак од 2,78 милиона (23,2% укупног становништва) су они за које можемо претпоставити да су били Хрвати. Однос Срба и Хрвата 1921. на подручју Краљевине могао је бити око 1,74 према 1.

У Србији, са Војводином и Косметом, живело је 4,82 милиона становника, у 985 хиљада домаћинстава, тј. 4,9 особа по једном домаћинству. На подручју Србије највише становника на километру квадратном било је у Војводини, а најмање на Космету. Попис из 1921. био је први попис у историји који је показао у Србији већи број жена него мушкараца. То се посебно односи на тзв. подручје уже Србије где је било 109 хиљада жена више него мушкараца. Очито је број изгубљених мушких живота у рату био знатно већи.

Ако би се прерачунало становништво према попису из 1921. године за територије данашњих република и покрајина, Срби су били најбројнији народ у ужој Србији, Црној Гори и БиХ. У ужој Србији је било око 2,56 милиона Срба (од укупно 2,86 милиона становника). Други по броју били су Румуни (151 хиљада). У Црној Гори Срба је могло бити око 235 хиљада (од укупно 311 хиљада

становника). Други по бројности у Црној Гори били су муслимани који су говорили српско-хрватски (38 хиљада). У БиХ Срба је било 828 хиљада (од укупно 1,89 милиона становника). Други по бројности у БиХ били су муслимани (588 хиљада), а трећи Хрвати (410 хиљада становника).

У Војводини је било 544 хиљада православних Срба (35,4%) од укупно око 1,54 милиона становника. Други по бројности били су Мађари (371 хиљада), трећи Немци (336 хиљада), а четврти Румуни (68 хиљада).

На Космету је православних Срба било око 93 хиљаде (21,2%) од 439 хиљада становника. На Космету најбројнији су били Албанци са око 289 хиљада становника (65,8%).

На подручју Хрватске православних Срба је било око 581 хиљада, или 18%, од 3,1 милиона становника на том подручју. Хрвата је било око 2,25 милиона. Трећи по бројности у Хрватској били су Немци (96 хиљада), а четврти Мађари (76 хиљада). На подручју данашње Словеније, поред Словенаца једину значајнију групу чинило је 42 хиљаде Немаца, од укупног броја од 1,055 милиона становника. На подручју Македоније, поред Македонаца и Срба, било је и 119 хиљада Турака и 111 хиљада Албанаца, од укупно 797 хиљада становника.

Од 1920. до 1929. годишњи природни прираст становништва био је од 12,25‰ до 16,5‰. Велика већина деце је рађана у законитим браковима, а разводи су били ретки. У истом десетогодишњем периоду склопљено је 1.340.000 бракова, а развода је било 58.000. Према подацима пописа из марта 1931. број становника се повећао на 13,93 милиона, а по проценама државног завода за статистику пред рат крајем 1940. Краљевина Југославија је имала око 15,9 милиона становника.

Табела верске припадности становништва 1931.

Вероисповест	Хиљада становника	Удео у становништву
Православци	6.786	48,71%
Римокатолици	5.218	37,46%
Муслимани	1.561	11,21%
Евангелисти	230	1,65%
Јевреји	68	0,49%
Грко-католици	45	0,32%

Српско-хрватски језик је био матерњи за 10,73 милиона, словеначки за 1,135 милиона, албански за 505 хиљада, немачки за 500 хиљада, мађарски за 468 хиљада, румунски за 138 хиљада, турски за 133 хиљаде, словачки за 76 хиљада, ромски 70 хиљада, чешки за 53 хиљаде, руски за 36 хиљада, украјински за 28 хиљада, јеврејски за 18 хиљада становника. Остале језике говориле су мање заједнице.

Процена Б. Кочовића о националној припадности 1931.

Народност	Хиљада становника	%
Срби (са Црногорцима)	5.960	42,81
Хрвати	3.195	22,94
Словенци	1.135	8,15
Муслимани	908	6,52
Македонци	590	4,24

По Кочовићу у укупном броју Срба је било је 330.000 Црногораца, 11.000 Срба јеврејске вероисповести, 10.000 Срба католика и 7.000 Срба осталих вероисповести. Проценио је да је 3,17 милиона Хрвата припадало католицима. Према његовој процени однос Срба и Хрвата 1931. у Југославије могао је бити 1,86 : 1. Мала промена односа можда указује на спори опоравак Срба од ратних губитака.

Према попису из 1931. у Србији је било укупно 5,74 милиона становника у 1,16 милиона домаћинстава. У ужој Србији било је 3,57 милиона становника, од тога 3,2 милиона Срба. У Војводини је било 1,63 милиона становника, од тога 600 хиљада Срба (са Црногорцима). На Космету је укупно било 552 хиљаде становника, од тога 149 хиљада Срба (са Црногорцима), тј. 26,9%.

У БиХ је било 2,3 милиона становника. Православних је било 1,02 милиона (44%), муслимана 715 хиљада (31%) и 517 хиљада католика (23%). У Црној Гори је било 360 хиљада становника, од тога 283 хиљаде су били Срби и Црногорци. У Хрватској је било укупно 3,43 милиона, од тога 2,5 милиона Хрвата и 636 хиљада Срба. У Македонији је било 937 хиљада становника, од тога 48 хиљада Срба.

Од пољопривреде, рибарења и шумарства је живело 10,67 милиона становника. Од индустрије и заната је живело око 1,5 милиона становника. Од трговине, банкарства и саобраћаја 676 хиљада становника. Поред тога од јавних служби, војске и слободних занимања живело је 568 хиљада становника. Остала зани-

мања су била извор зараде и издржавања за 487 хиљада становника. Просечна старост становника Југославије 1931. била је око 27 година. Домаћинства у Србији просечно су имала 5 особа. У Београду су 1931. најбројније биле породице које су имале до 2 члана (43%), а породице са 3 до 4 члана чиниле су око 37% од укупног броја.

Масовно исељавање у Америку било је заустављено у време I светског рата. Од 1921. до 1929. око 16.000 људи годишње исељавало се, у прекоморске земље да тражи посао. Број исељеника се после смањило и између два светска рата годишње се просечно око 10.000 људи исељавало у иностранство да тражи посао. Из Југославије се од 1919. до 1939. иселило скоро 200.000 особа у прекоморске земље. У исто време у Југославију се вратило око 112.000 особа. Поред тога, један део се исељавао у развијеније земље Европе. Према проценама, у време почетка Велике економске кризе у иностранству је било око милион Југословена. Мањи део су чинили Срби. Међу онима који су од 1921. до 1929. одлазили у прекоморске земље православни верници су чинили 11-21,7% годишње. У САД је Срба било мање од 100 хиљада, а Хрвата око 350 хиљада. Од Срба је у САД било нешто више и Словенаца. Емигранти и печалбари су били најзначајнији извоз Југославије. Они су већином били из села у којима становници нису имали довољно обрадиве земље, а из иностранства су велике количине новца слали својој родбини.

Део становништва се исељавао из верски и етничких разлога. У Турску се иселило 40-50 хиљада муслимана. Међу њима је било и Албанаца, али су се они већином селили у Албанију. Због исељавања Албанаца и насељавања Срба, удео Албанаца на Космету је од 1921. до 1931. пао са 65,8% на око 60,1%. Процес се наставио до II светског рата.

Здравствене прилике у Краљевини

У Србији је тек 1919. почео да ради Медицински факултет. До тада су се лекари школовали у иностранству. Лоша исхрана, скучен животни простор и лоша хигијена утицали су на ширење болести (туберкулоза, маларија, тифус, дифтерија, шарлах, венеричне болести и друге) од којих су боловали милиони и умирале стотине хиљада становника Краљевине. Стотине хиљада боловале су од туберкулозе (ТБЦ). Од ТБЦ је 1926. боловало преко 600.000, а 1933. око 800.000 људи. Од свих особа које су умирале, око 14% је умира-

ло од ТБЦ. Пред Други светски рат, Краљевина је имала скоро 200 болница и преко 5.000 лекара. Од укупног броја лекара само једна петина је радила на селу.

Велика је била смртност деце. Једно од четворо деце умирало је пре десетог рођендана, а већина од те четвртине изгубљених живота дешавала се пре навршене прве године детета. Деца до петнаесте године су чинила око 46% од укупно умрлих. Почетком тридесетих година XX века жене су просечно живеле 49,6 година, а мушкарци 46,5 година.

Полни односи су представљали тему о којој се у породицама и службено у јавности избегавао отворен разговор. Када би се догодила трудноћа, порођај је често остављан на терет само женама. Није била реткост да се оне породе саме у нехигијенским условима, нпр. у шталама. Између два светска рата и код Срба су се појавили људи који су покушавали да то промене. Др. Александар Костић је објавио књигу *Полни живот човека*, али је био нападан да квари омладину и шири порнографију.

Школство и наука у Краљевини

Године 1921. око 48,5% становника старијих од 10 година било је писмено. До пописа 1931. проценат писмених је повећан на око 55,4%. Процент писмених је био знатно већи у градовима, него у селима. У Београду је 1931. било писмено око 89% становника, а у Дунавској бановини око 71%. По писмености је заостајала Врбаска бановина са око 27,4% писмених. Патријархална средина, која је предност давала мушкарцима, утицала је да се женска деца теже шаљу у школу, а посебно је то било приметно код муслимана. Зато је и неписменост жена била знатно већа од неписмености мушкараца. У Београду је било писмено око 85% жена, а у Дунавској бановини око 60,5%. Према писмености жена највише су заостајале Врбаска и Вардарска бановина, обе са око 14% писмених жена у 1931.

Краљевина СХС преузела је различите образовне системе. Када је у децембру 1918. створена прва влада и Министарство просвете, оно је имало непосредну надлежност у Србији, Војводини, Македонији и Црној Гори. Просветни закони Србије за народне, средње и стручне школе проширени су на Црну Гору, а 1920. и на Војводину. За остале покрајине некадашње Аустроугарске створене су покрајинске владе са просветним одељењима. Током 1923. и 1924. укинуте су покрајинске управе, а замениле су их обласне управе.

Настава је извођена на српском, хрватском и словеначком језику. За немачку, мађарску и румунску мањину постојала су одељења у којима се настава изводила на њиховом матерњем језику. После уједињења постојале су четворогодишње, петогодишње и шестогодишње основне (народне) школе, а у области Марибора и осмогодишња. Године 1929. уведена је законска обавезност четворогодишње основне школе. Упркос обавезности школовања око 30% деце није ишло у школу. Поред основне школе, постојала је и виша народна школа. У њој је школовање трајало још четири године.

Осмогодишње основно образовање је 1929. уведено у Дунавској, Дравској и делимично Приморској бановини. Школа за основно образовање било је око 5,6 хиљада (са око 660 хиљада ученика) 1918-19. а око 8,7 хиљада (са око 1,47 милиона ученика) 1938-39. Око 845 хиљада ученика били дечаци, а око 630 хиљада девојчице 1938-39. Од школске 1918-19. до 1938-39. број наставника је повећан са 11 хиљада на 35 хиљада.

Уместо више основне (народне) школе, школовање се могло наставити у грађанској (или основној стручној школи) и тзв. „домашњим“ школама.

Захтеве да се уведе употреба истих уџбеника у свим областима представници Хрвата и Словенаца називали су покушајем да се наметне ћирилица и предност да српској култури и историји. Први јединствени наставни план и програм за основне школе примењиван је од 1927. а јединствено школско законодавство у Југославији уведено је после увођења диктатуре.

Најчешће средње школе биле су гимназије. Гимназија је 1918-19. било приближно 120 са 42 хиљаде ученика, а 1938-39. 205 са 125 хиљада ученика, од тога су 43 хиљаде биле ученице. Тада је у њима радило 5,6 хиљада наставника, од тога око две хиљаде наставница. Средње школе су образовале стручне раднике разних занимања (трговце, занатлије, бабице, пољопривредна занимања и др). Постојале су учитељске, богословске, уметничке и шеријатске средње школе. До 1939. укупни број средњих школа је био већи од хиљаду, а у њима је било око 210 хиљада ученика.

У време стварања Краљевине постојали су универзитети у Београду и Загребу, а 1919-20. радио је и универзитет у Љубљани. Године 1922. било је око 10,5 хиљада студената у Краљевини, а школске 1938-39. скоро 18 хиљада. У Београду је 1938-39. студирао око 9 хиљада студената. Од тога око 590 Бугара и око 270 Руса. Од укупног броја студената, само око 4.000 биле су жене, а у Београду 2.000.

Београд је са Српском краљевском академијом и Београдским универзитетом остао главно научно средиште у Југославији. Поред значајних научника из периода пре проглашења уједињења који су живели и радили изван Југославије (Никола Тесла и Михаило Идворски Пупин) у земљи су радили: Милутин Миланковић, Михаило Петровић Алас, Јован Цвијић, Сима Лозанић, Александар Белић, Слободан (Владимира) Јовановић, Владимир Дворниковић, Павле Савић, Владимир Ћоровић, а развоју универзитетске наставе и науке велики допринос дали су и учени руски емигранти.

Допуна 10

Милутин Миланковић

Милутин Миланковић је рођен у Даљу (Славонија) у богатој и познатој српској породици 18.5.1879. Даљ је тада био део Аустроугарске. Био је прво дете у браку Милана Миланковића и Јелисавете (Муачевић) Миланковић. Његов отац Милан је умро када је Милутину било 8 година. Реалну гимназију завршио је у Осијеку 1896. У гимназији је заволео математику, али је показао интересовање и за историју науке. После тога се уписао на Бечку политехнику, тј. Високу техничку школу. Ту је студирао на одсеку за грађевину. Завршио је факултет и постао грађевински инжењер, а 1904. положио је испит за звање доктора техничких наука. Радио је неколико година у Бечу на пројектима грађевина. Својим радом стекао је углед у Аустроугарској и суседној Србији.

Средином 1909. позван је у Београд да постане професор примењене математике на Филозофском факултету. Почетком јесени 1909. он је дошао у Београд. Поред примењене математике, предавао је и теоријску физику, рационалну и небеску механику. Године 1910. добио је држављанство Краљевине Србије.

Пред сам Први светски рат оженио се Христином Топузовић и отпутовао на брачно путовање у Даљ. Рат је почео, па је као држављанин Краљевине Србије био заробљен. Његов стриц Ваза и жена успели су да се за Миланковића заузме његов некадашњи бечки професор Чубер. Миланковић је послат у Будимпешту. Тамо је морао да се јавља полицији, али није морао да борави у затвору. У Будимпешти је остао две и по године. Могао је да ради користећи и књиге Академије наука Мађарске. Године 1915. добио је сина Василија. После завршетка рата, 1919. вратио се у Београд. Радио је на градњи аеродрома и других значајних објеката по Краљевини. Дописни члан Српске академије наука и уметности

(САНУ, тада још Српска краљевска академија наука и уметности) постао је 1920. а 1924. и редовни члан.

После стварања Краљевине СХС и у Србији се почео користити грегоријански календар. Миланковић је двадесетих година ХХ века понудио најтачнији календар. На конгресу православних цркава у мају 1923. године у Истанбулу се расправљало о реформи јулијанског календара. Тропска година са којом календар треба да је усклађен траје 365 дана, 5 сати, 48 минута и 46 секунди. Јулијански календар је био дужи од тропске године за 11 минута и 14 секунди. Зато је за сваких 128 година заостајао приближно за по 1 дан.

Астроном Луиђи (Алоџијус) Лилиј је понудио папи Гргуру ХИИ тачнији календар тако што ће свака стога година бити преступна ако је дељива са 4, али не и последња година у веку (100, 200, ...). То су тзв. секуларне године. Дужина године у том календару је 365 дана, 5 сати, 49 минута и 12 секунди. Поред тога, избачено је 10 дана грешке у јулијанском начину рачунања времена који су се накупили од Никејског сабора 325. до Гргуrove календарске реформе 1582.

Као члан делегације послате из Београда, Миланковић је понудио свој календар. У њему су преступне свака година која је дељива са 4, осим „секуларних“ година. Од секуларних година преступне су оне које када се број њихових векова подели са 9 дају остатак 2 или 6. По том календару, дужина године је 365 дана, 5 сати, 48 минута и 48 секунди. Календар је био прихваћен на сабору, али се, ипак, није примењивао.

Миланковић је приметио да је, за разлику од утицаја гравитације Сунца на кретање Земље, утицај осунчавања на климу на Земљи и другим планетама мање истражен. Тако је од 1912. почео да ствара своју теорију о утицају Сунца на климу на Земљи. Тиме је постао оснивач космичке климатологије као научне области. У светској научној јавности постао је познат двадесетих година ХХ века са објављивањем *Математичке теорије топлотних појава проузрокованих Сунчевим зрацима*. Замислио је да количина енергије коју сунчеви зраци доносе до површине Земље зависи од удаљености Земље од Сунца, нагиба Земљине осе и снаге којом Сунце осунчава Земљу. Он је извршио прорачуне осунчаности Земље за подручја око шездесетог, седамдесетог и седамдесет петог степена северне географске ширине за последњих 650 хиљада година. Тако је 1923. у графичком приказу резултата добио изломљену линију. На том графичком приказу је приметио да се наизменично појављују знатно хладнији и топлији периоди. Тако је дао објашњење настанка 11 ледених доба у том периоду. Главно дело тог истраживања је *Канон осунчавања Земље и њего-*

ва примена на питање ледених доба објављен 1941.

Занимљива је његова тврдња изнета у делу *Кроз васиону и векове* да ће Сунце у следећих 26.100 година северној Земљиној хемисфери слати више топлоте. Тако ће доћи до загревања. У време око 28.000 године наше ере подручја на 55° северне географске ширине примаће са Сунца количину топлоте коју данас прима подручје на 52°. Та тврдња уз чиниоце који се данас наводе као ефекат стаклене баште упућује на дуги топли период, ако се не појави неки нови чинилац који ће битно утицати на климу.

Уочавајући недостатак трагова ледених доба у Европи пре квартара, Миланковић је прихватио Вегенерову тврдњу о кретању Земљине коре. Тако је прихватио идеју да су се полови у различитим периодима прошлости налазили на различитим тачкама површине Земље. За израчунавање „померања полова“ на површини Земље увео је претпоставку да се Земља понаша као флуид у односу на дуготрајна деловања великих сила, а као чврсто тело према краткотрајном деловању великих сила. Извршио је разна упроштавања односа површина чврсте Земљине коре и неравнотеже која настаје њеним притиском на течено ужарено Земљино језгро. После неколико година истраживања и прорачуна, 1932. дошао је до резултата да се пре око 300 милиона година „северни пол“ налазио у данашњем Тихом океану на око двадесет степени северне географске ширине. Одатле се постепено, неједнаком брзином кретао.

Писао је дела у којима је популарисао науку. Најпознатије његово дело те врсте је *Кроз васиону и векове* које је настало у облику писама замишљеној познаници. Доста пажње посветио је историји науке. Током Другог светског рата написао је дело *Кроз царство наука*, објављено после рата. Сам је сакупио податке о својој породици од краја XVII века и написао мемоаре (*Успомене, доживљаји и сазнања*, I-III).

Сликарство и филм у Краљевини

У Краљевини су постојала бројна аматерска позоришта, а у већим градовима радила су и професионална позоришта. Београд, Загреб и Љубљана су имали опере и балете. Било је око 40 професионалних позоришта и око 370 биоскопа 1938. године, а већином су приказивани страни филмови. У земљи су снимани филмови који су требали ширити свест о владајућој породици (*Венчање његовог краљевског величанства Александра и краљице Марије*, 1922), али и поучни играни филмови (*Грех алкохола*) и други.

Године 1924. са радом је почела прва радио станица у Београду и Краљевини СХС. Од 1929. Радио Београд је имао редовни програм. До Другог светског рата у Југославији је било око 150.000 радио пријемника, а постојале су 3 радио станице (у Београду, Загребу и Љубљани). Ширење радио пријемника је омогућило брже преношење вести и знања. Гласови људи су од радио станица преношени кроз етар и појављивали се у десетинама хиљада домова. Повезивали су удаљене градове, али и земље. Нови осећај повезаности умањивао је изолованост појединаца, а новине су престале бити главно средство обавештавања становништва. Најчитанији је био народни календар. Године 1939. на Београдском сајму показано је како ради телевизија.

У првој половини XX века и даље су стварали, представници академског реализма, Павле Паја Јовановић (1859-1957) и Урош Предић (1857-1953). Од почетка XX века и у српском сликарству појављују се импресионизам, експресионизам и други правци у уметности. Под утицајем тих уметничких праваца стварали су Надежда Петровић, Јован Бијелић, Петар Добровић и Сава Шумановић. Српско сликарство је после Другог светског рата имало значајне уметнике као што су Марко Челебоновић, Петар Лубарда, Ђорђе Андрејевић Кун, Милан Коњовић, Оља Ивањицки, Владимир Величковић, Мића Поповић и др. Вајарски простор код Срба у првим деценијама XX века испунило је деловање хрватског уметника Ивана Мештровића. Он је од 1908. извајао неколико значајних кипова који приказују јунаке из косовског епског циклуса. Поред њега значајни су били Симеон Роксандић, Петар Палавичини, Ристо Стијовић и други.

Српска књижевност у Југославији

Бранислав Нушић (1864-1938), Алекса Шантић (1868-1924), Јован Дучић (1874-1943), Борислав Станковић (1876-1927), Исидора Секулић (1877-1958) и Растко Петровић наставили су да стварају у време Краљевине СХС (Југославије). Крајем Првог светског рата у Књижевном југу у Загребу радила су два млада књижевника који ће оставити изузетна књижевна дела. То су били Милош Црњански (1893-1977) и Иван Иво Андрић. Милош Црњански је своје најпознатије дело роман *Сеобе* написао у међуратном периоду (1929).

Нушић је значајна дела објавио и између два светска рата (*Госпођа министарка*, *Покојник* и *Ожалошћена породица*). На српске писце који су писали између два светска рата утицали су

тадашњи правци у европској књижевности експресионизам и надреализам, али и старији реализам.

Поред њих, значајни писци који су стварали од времена стварања Југославије су Момчило Настасијевић, Оскар Давичо, Десанка Максимовић (1898-1993), Бранко Ћопић (1915-1984).

После Другог светског рата појављују се нови значајни српски писци: Добрица Ћосић (1921), Мехмед Меша Селимовић (1910-1982), Владан Десница, Антоније Исаковић, Миодраг Булатовић, Борислав Пекић (1930-1992), Васко Попа (1898-1993), Бранко Миљковић (1934-1961), Данило Киш, Драгослав Михаиловић, Александар Поповић, Милорад Павић, Гојко Ћого, Љубомир Симовић, Стеван Раичковић, Душан Ковачевић (1948), Светлана Велмар-Јанковић, Матија Бећковић и други.

Допуна II

Иван Иво Андрић

Иван Иво Андрић рођен је у октобру 1892. године у Доцу код Травника, тада у Аустроугарској. Родитељи су му били католици, зато су га уписали у књигу крштених у католичкој цркви као Ивана Андрића. Када је имао две године умро му је отац, а мајка га је морала дати на чување Ивановој тетци у Вишеград. Ту је провео рано детињство и завршио основну школу. Потом је са мајком живео у Сарајеву, где је завршио гимназију. Године 1911. објављена је његова прва песма у Босанској вили. Као гимназијалац, у Сарајеву је био део покрета Млада Босна и присталица југословенства. Захваљујући новчаној помоћи коју је добио од хрватског друштва Напредак, од 1912. могао је да студира. Студирао је у Загребу, Бечу и Кракову. Док је студирао, неколико његових песама објављено је у прегледу *Хрватска млада лирика* 1914. Студије је прекинуо због почетка рата, када је отишао у Далмацију.

Због припадности Младој Босни, на почетку I светског рата аустроугарске власти су га ухапсиле у Сплиту. Затворен је на неколико месеци у затвор у Марибору. Од пролећа 1915. до лета 1917. био је у средњој Босни конфиниран, тј. имао је забрану да је напушта. Када му је враћена слобода кретања отишао је у Загреб. У загребачким Новостима пред уједињење објављен је његов чланак у коме се осуђује неслога и позива на југословенско јединство. Током заточеништва настале су његове песме објављене 1918. у збирци *Екс понто*. Друга збирка песама објављена му је

1919. под насловом *Немири*. После уједињења, прешао је у Београд и од октобра 1919. радио као запосленик у Министарству вера. Од 1919. живео је у Београду изузимајући службена, дипломатска, одсуствовања из њега.

Године 1920. почео је рад у дипломатији Краљевине СХС службом при Ватикану, тј. у Риму. Исте 1920. објављена је његова прича *Пут Алије Ђерзелеза* која се сматра једним од врхунаца приповедања код Срба. Између два рата наставио је да објављује приповетке и био признат као најбољи српски приповедач. Као дипломата, после Рима је радио у Букурешту, Трсту, Грацу. У Грацу је докторирао 1924. Докторска теза је била „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“. Године 1926. примљен је у Српску краљевску академију. Затим је као дипломата радио у Марсељу, Паризу, Мадриду, Бриселу, Женеви.

Крајем 1937. Андрић је постао помоћник министра иностраних дела. У пролеће 1939. добио је тежак и одговоран дипломатски посао. Био је постављен за опуномоћеног посланика у Берлину. Тако је морао да ради са острашћеним, али изузетно моћним немачким нацистичким вођама у њиховој престоници. Пред склапање Тројног пакта писмено је тражио да буде прихваћена његова оставка, али влада Југославије то није прихватила. Изгледа да одмеренијег човека за сусрете са „лицем зла“ нису могли да пронађу. У Бечу је присуствовао потписивању Тројног пакта 25.3.1941. После напада на Југославију вратио се у Београд. Током рата живео је скромно као подстанар у Београду и Сокобањи. Одбијао је да се објављују његови књижевни радови током немачке окупације. Током рата је довршио три романа (*На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника* и *Госпођица*) које је објавио после ослобођења 1945. Његово данас најпознатије дело *На Дрини ћуприја* је историјски роман који приказује живот малог града поред моста у временском распону од око четири века. Роман сликовито описује карактере људи и њихово сналажење и несналажење у околностима које су се мењале кроз историју од настанка моста до 1914.

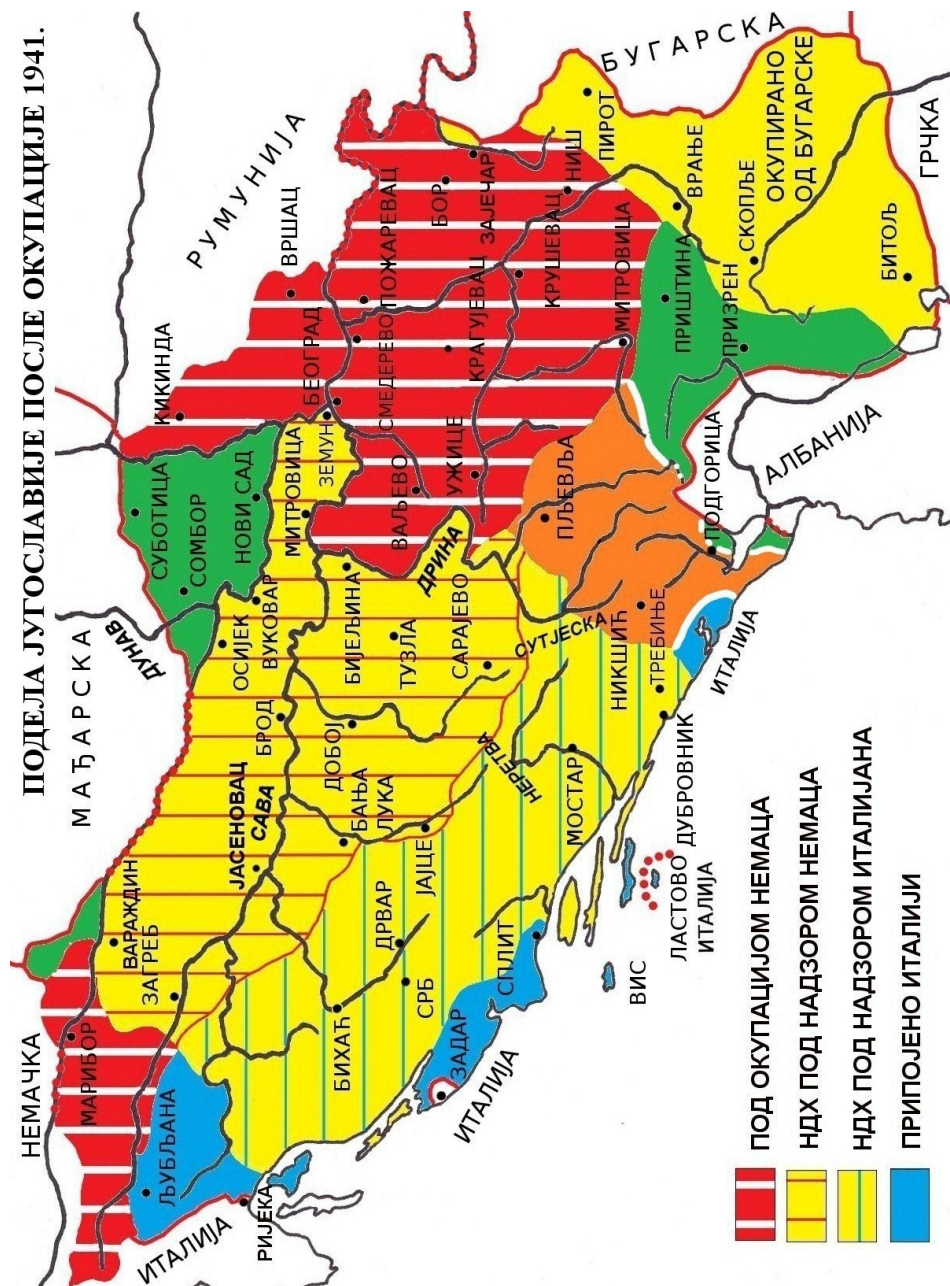
После рата Андрић је био председник Савеза књижевника Југославије. Године 1946. постао је редовни члан САНУ, а 1947. и члан Президијума Народне скупштине БиХ. Године 1954. постао је члан Комунистичке партије Југославије. Исте 1954. објавио је *Проклету авлију*. Књигу која је можда била пресудна неколико година касније у процењивању шведске академије. Нобелову награду је добио 1961. У образложењу се каже да је награда додељена за епску снагу којом је описао теме и људске судбине из историје своје земље. Новац од награде дао је за библиотеке у БиХ. Преведен је на скоро све светске језике.

Био је један од потписника Новосадског књижевног договора о српскохрватском књижевном језику. Године 1958. склопио је брак са Милицом Бабић. Милица је умрла 1968. у њиховој породичној кући у Херцег Новом, а Иво 13.3.1975. у Београду. Своју имовину и документе завештао је задужбини у Београду.

У случају Ивана Иве Андрића појавили су се покушаји да се он прикаже као „босански“ писац или сврста у „хрватску књижевност“. Пред Први светски рат и непосредно по њему, млади И. Андрић није одбацивао припадност и Хрватима, али изгледа да њих тада није сматрао различитим од Срба. Тада је постојало мишљење да је то један „троимени народ“. Удаљавање од имена Хрват код Андрића се види у писму које је написао 1933. Миховилу Комболу. У том писму је одбио да његови књижевни радови буду део једне књижевне антологије која ће имати у називу реч „хрватска“. Као образложење написао је да не жели да буде део приказа у који нису укључени „наши мени блиски песници“ који су друге вере. Ово је могло бити у складу са тада званичним „интегралним југословенством“ које је покушавао да оствари краљ Александар. Ипак, писмо је више последица Андрићеве свести у којој верска разлика није била и граница нације, али можда и процеса у коме су се од 1918. до 1933. јасно појављивали Срби и Хрвати као два различита народа, а не један са два имена.

Можда у време писања Комболу, или у време Другог светског рата у њему је преовладао осећај да припада српској култури и народу. Односно да Срби, Хрвати и муслимани нису један народ. У делу *На Дрини ћуприја* он је указао и на безумно отимање о исте песме „Срба“ и „Турака“, како он у том делу назива вишеградске муслимане. У истом делу је изгледа оставио сопствено опредељење где он припада. У делу текста где пише о гробу Радисава и ватрама које су Срби устаници палили изнад Вишеграда, Андрић је за православне Српкиње написао „наше жене“. У другом случају написао је: „Наше жене су се крстиле у тами и плакале од неразумљивог ганућа ...“ Претходно је описујући велику поплаву пред устанак писао да су у Вишеграду биле три верске заједнице муслиманска, православна и јеврејска. Јеврејке и муслиманке се, наравно, нису крстиле него само православне Српкиње. Андрић „наше жене“ употребљава само два пута и у оба случаја се односи на православне Српкиње. Тиме је изгледа написао да су за њега, док пише, *На Дрини ћуприју* само Српкиње „наше“. На крају, остали су сачувани лични документи из педесетих година XX века у Андрићевој задужбини у Београду у којима је уписан као Србин.

ПОДЕЛА ЈУГОСЛАВИЈЕ ПОСЛЕ ОКУПАЦИЈЕ 1941.

- ПОД ОКУПАЦИЈОМ НЕМАЦА
- НДХ ПОД НАДЗОРОМ НЕМАЦА
- НДХ ПОД НАДЗОРОМ ИТАЛИЈАНА
- ПРИПОЈЕНО ИТАЛИЈИ

4. Други светски рат

Априлски рат 1941.

Хитлер је за припрему и финансирање преврата у Београду оптужио британску обавештајну службу. Оптужба личи на давање превеликог значаја једној полутајној служби и плод је Хитлерове склоности да ствара недовољно основане „теорије завере”. Спремајући напад, он је тражио да се Хрвати и Македонци обећањима придобију за сарадњу са освајачима. У упутству о припремању напада Вилхелма Кајтела, начелника Врховне команде немачке војске, као „кривац” је означена само „српска влада”. Осудом само, непостојеће, „српске владе” наглашавано је да Немачка рат води против Срба, а не против осталих народа у Југославији. У говору који је одржао у време почетка напада, Хитлер се сетио шта је мислио и осећао у време Сарајевског атентата. Зато је Србе описао као војне насилнике који су изазвали и Први светски рат.

Када је сазнао да ће Хитлер почети напад на који је пристао и Миклош Хорти, премијер Мађарске Пал Телеки је извршио самоубиство. У опроштајном писму је изјавио да је крив јер није спречио да Мађарска погази реч о вечном пријатељству са Југославијом.

У нападу је учествовало 52 дивизије (немачке, италијанске и мађарске) са око 870.000 војника. Војска нападача је била знатно боље опремљена. Општи напад почео је 6.4.1941. Извршен је из праваца Италије, Немачке (Аустрије), Мађарске, Румуније и Бугарске. Предходне ноћи 5.4.1941. Немци су почели мањи напад из Румуније на подручју Дунава. Ту је заузет Сипски канал у првим сатима 6.4.1941.

У јутарњим сатима 6.4.1941. без објаве рата стотине немачких авиона бомбардовале су Београд. Бомбардовани су и цивилни циљеви. Нападом је командовао Александар Лер. Тачан број погинулих никада није утврђен. По немачким тврдњама убијено је око 4.000, а по неким проценама са српске стране број убијених је био око 16.000. Народна библиотека у Београду била је погођена запаљивим бомбама. Међу уништеним књигама су били и ретки средњовековни документи. Према неким тврдњама, то је био део Хитлеро-

вог плана да се уништи култура Срба, а омогући стварање нове културе код Срба која ће бити германофилска.

Већина југословенских официра је била обесхрабрена ранијим успесима немачке војске, али у Београду је било јасно да је рат неизбежан. Од краја марта 1941. „тајно” је вршена мобилизација. Југославија је тек када је почео немачки напад наредила општу мобилизацију, тј. 7. априла. Она није у потпуности извршена. У рату Југославија је имала око 600.000 мобилисаних војника. Од првог дана напада Војска Краљевине Југославије (ВКЈ) није успевала да задржи одбрамбене положаје. У Југославији је настало расуло. Влада је одмах после бомбардовања напустила Београд и преко Ужица, а краљ и председник владе преко Зворника, преместила се на подручје Сарајева.

Главни правац немачког напада био је усмерен према Македонији. Пред вече, 7.4.1941. немачки тенкови стигли су до Скопља и истог дана га заузели. Немци су до 9.4.1941. напредујући из Бугарске потпуно разбили јединице којима је командовао генерал Милан Ђ. Недић (1878-1946) и заузели Македонију. Ниш су заузели 9.4.1941. Тако је спречена могућност спајања ВКЈ са Грчком.

Против Краљевине Југославије одмах су се побуниле усташе и њихове присталице хрватски националисти у Грађанској и сељачкој стражи. Значајан део Хрвата у војсци извршио је издају и напустио ВКЈ или се није одазивао на позиве у војску. Тамо где су били у прилици, нападали су и заробљавали војнике Србе. Мачек је 8.4.1941. напустио владу. Истог, 8.4.1941. дошло је до веће побуне Хрвата официра и војника на подручју Бјеловара. Слично је било у Словенији. Бан Дравске бановине Марко Натлачен створио је веће које је 10.4.1941. тражило да се Југословенска војска повуче из Словеније. Немци су 10.4.1941. ушли у Загреб и од хрватских националиста на улицама дочекани као ослободиоци. Пензионисани пуковник војске Краљевине Југославије, Славко Кватерник је у Загребу у име А. Павелића прогласио стварање Независне Државе Хрватске (НДХ). Истог дана В. Мачек је дао изјаву у којој је позвао чланство ХСС да сарађује са „новом народном владом и Павелића призна као вођу Хрвата”. Чланови ХСС који су још били представници власти Бановине Хрватске су признали усташку власт. Тако је део ХСС подржао усташе. Ипак, потпуна сарадња ХСС и Мачека са усташама није била могућа. Део представника ХСС је остао и у Симовићевој влади Краљевине Југославије, а Мачека су усташе после затвориле.

По проглашењу НДХ Хрвати су масовно напуштали ВКЈ. Јединице ВКЈ су се распадале, а војници су се у великом броју предавали. Окупатори су у заробљеништву задржавали већином Србе и

Словенце, а остале ослобађали. Од 10.4.1941. и мађарска војска се прикључила нападу на Војводину. После заузимања Земуна, неколико немачких војника је 12.4.1941. ушло у престоницу Београд, али веће јединице су 13.4.1941. завршиле заузимање града, који је југословенска војска већ била напустила. Појединачни отпор војника и официра није могао успорити напредовање окупатора. Југословенски пилоти покушали су да заштите небо над Београдом 6.4.1941. и оборили су неколико немачких авиона. Према Велимиру Терзићу, првог дана уништено је 115 југословенских авиона, од тога две трећине на земљи пре полетања. Истовремено, Немци и Италијани су у нападу изгубили 23 авиона. Официри Милан Спасић и Сергије Машера су потопили разарач „Загреб” да га не би заузели Италијани.

Мали део Војске Краљевине Југославије који је покушавао да заузме Скадар је био једини који је успео да на тлу непријатеља дочека предају. Војске држава које су нападе Југославију у борбама су изгубиле неколико хиљада војника.

У влади су министри С. Јовановић, М. Даковић и Богољуб Илић оптужили Хрвате за издају. Владу је напустио и Џафер Куленовић. Влада и краљ су из Сарајева отишли у Никшић, а одатле са малим делом авијације у Грчку. У Београду су министар спољних послова Александар Цинцар Марковић и генерал Радивоје Јанковић потписали безусловну предају 17.4.1941.

Према извештају немачке команде, у Априлском рату заробљено је око 344.000 војника и официра. Те заробљенике су одвели у немачке логоре. Италијанска војска је заробила још око 30.000 војника и официра. Неки су убрзо ослобођени, а у заробљеништву је остало око 210.000. Патријарх Гаврило Дожић је ухапшен у манастиру Острог у другој половини априла 1941. После испитивања од стране Гестапоа, Немци су патријарху одредили принудно боравиште под немачким надзором у манастирима код Београда. Године 1944. пребацили су га у логор Дахау, код Минхена.

Краљ и Симовићева влада су после отишли у Египат, а одатле у јуну 1941. у Лондон. Тамо су били признати као представници привремено окупиране Југославије.

Подела окупиране Југославије

Према обећањима која је дао савезницима пред напад, Хитлер је одредио да Краљевина Југославија буде издељена на области под разним управама. Неки делови су припојени суседним држава-

ма, а други су добили полусамосталну управу. Највећи део уже Србије, са североисточним делом Косова и Трепчом, стављен је под немачку војну управу. Немачки војни командант за Србију био је од јуна 1941. подређен команданту Југоистока. Командант Југоистока је био заповедник свих територија под немачком окупацијом на Балканском полуострву. Важан ослонац немачке управе била је тајна полиција (Гестапо). Гестапо је имао задатак да штити поредак у нацистичкој Немачкој и освојеним областима. Гестапо је хапсио, мучио и убијао противнике нациста и „сумњиве”. Ослањао се на локалне полицијске снаге и спремност појединаца да прате своје суседе и полицији причају о томе. Немци су у циљу лакшег надгледања становништва у Београду створили тзв. Комесарску владу. Њу је предводио Милан Аћимовић, некадашњи Стојадиновићев министар унутрашњих послова. Као полицијске снаге та влада је обновила жандармерију. У Србији је као немачки опуномоћеник за привреду деловао Франц Нојхаузен, кога је послао Херман Геринг.

Банат су под своју управу желели Мађари и Румуни. У Банату су били бројни и припадници немачке мањине, фолксдојчери. То је утицало да Немци успоставе посебну немачку управу у Банату са центром у Петровграду, тј. Зрењанину. Од припадника немачке мањине у Југославији створена је, од марта до априла 1942. СС дивизија „Принц Еуген”. Мањи део ове јединице чинили су и Немци из Рајха и Румуније.

Краљевини Мађарској припојене су Бачка, Барања и Прекомурје. У њима је уведена војна управа. Цивили Срби код којих је било нађено било какво оружје проглашавани су за одметнике, тј. четнике, и стрељани. Срби који су на то подручје дошли после 1918. били су протерани или одвођени у логоре. Неколико хиљада Срба и Српкиња на том подручју је убијено.

Немачка је Бугарској препустила југоисточни део Србије, са Пиротом и Врањем, југозападни део Косова, са Качаником, и највећи део Македоније. Од краја априла до јула 1941. године трајало је успостављање бугарске власти. Према Слијепчевићу, у јулу 1941. на тлу Југославије било је око 55.000 бугарских војника (вероватно са жандармима и полицијом). Срби са тог подручја су такође протеривани и одвођени у логоре.

Под заштитом Италије створена је Велика Албанија. Њој су припојени део западне Македоније, део југоисточне Црне Горе и највећи део Космета. Сарадници Италијана на том подручју били су албански балисти и њихова добровољачка милиција, вулнетари. На том подручју је почело протеривање колониста и Срба. Имовина протераних је одузимања, као и на другим окупираним подручјима.

Италија је својој држави припојила део Словеније са Љубљаном, Ријеку, Шибеник, Сплит и Боку Которску. Средиште италијанске управе у Далмацији је као и пре рата остало у Задру. Од највећег дела Црне Горе уз области Сјенице и Пријепоља, Италијани су покушали да створе тзв. „цивилни комесаријат”.

Окупатори су успоставили контролу над средствима обавештавања. Хитлеров министар пропаганде Јозеф Гебелс је био познат по начелу да хиљаду пута поновљена лаж постаје истина. Део људи којима се стално понавља лаж неизбежно поверује да је то истина. Ипак, окупатори нису могли потпуно спречити да Срби под окупацијом слушају другачије вести. Такве вести су преносили „Радио Лондон”, „Глас Америке”, а од новембра 1941. „Слободна Југославија” (прво са Урала, а затим из Москве).

Независна Држава Хрватска – држава масовни убица

Међу државним творевинама које су окупатори створили по насилности и масовности злочина издваја се Независна Држава Хрватска (НДХ). У њен састав ушли су делови Далмације (које није припојила Италија), Хрватска, Босна, Херцеговина, а у октобру 1941. Срем и Земун. Није извршен попис становништва, али се процењује да је у НДХ било између 5,6 и 6,5 милиона становника. Од тога католика је било око 51%, православних Срба око 31%, а муслимана око 12%.

Усташе и нетрпељиви хрватски националисти сматрали су да је НДХ остварење хрватског сна о обнови државе која је изгубљена 1102. Средином априла 1941. Павелић је из Италије дошао у Загреб са око 200 усташа. Њихов број се брзо повећао. Према проценама Биланџића, крајем 1941. било је око 15.000 усташа, а 1943. око 50-60.000. У усташама су били најнетрпељивији хрватски националисти и особе без икаквог осећаја за потребе и права других. Они су били главни ослонац Павелића. Поред усташа, НДХ је у мају 1941. створила, као своје редовне јединице, „домобране” под командом С. Кватерника. Домобрани су били најбројнији део оружаних снага НДХ. У домобранима је 1943. било око три пута више војника него у усташама. Оружане формације НДХ у време највеће бројности су имале око 250.000 особа под оружјем. Почетком 1945. имали су још 150-170.000 војника. Број мобилисаних у домобране и усташе је повећаван од почетка рата због јачања отпора Срба насилњима НДХ.

НДХ је своју похлепу и мржњу усмерила, првенствено, према православним Србима. Њих су настојали да опљачкају, протерају, побију или бар покатоличе. Замисао је била да трећину побију, трећину протерају, а трећину преласком у католичанство претворе у Хрвате. Поред тога, следећи масовна убијања Јевреја и Рома у Хитлеровој Немачкој, и у НДХ су масовно убијани Јевреји и Роми. Да би објаснили уништавање трећине становништва, вође НДХ су Србе, Јевреје и Роме називали најнижом врстом људи. Србе су оптуживали да су нанели неправде другим народима у Југославији и да су спречавали стварање хрватске државе. Њима је приговарано и да су на подручја где живе дошли после Хрвата и да због тога немају право да ту остану. По тврдњи Биланџића, 140-180.000 Срба послушало је захтев усташких вођа и у прва три месеца постојања НДХ из ње побегло у Србију. По усташким изјавама, осим Хрвата и муслимани су имали право да живе у НДХ. О њима се говорило као о „цвијету хрватства”, тј. и од њих се очекивало да временом постану Хрвати.

Немци су одредили да северни део НДХ надгледају они, а јужни Италијани. Граница та два подручја ишла је линијом од Самобора преко Петриње, Глине, Босанског Новог, Санског Моста, Мркоњић Града, Доњег Вакуфа и Сарајева према Прибоју.

У другој половини априла 1941. у НДХ је забрањена употреба ћирилице. Преостали Срби су отпуштани из државне службе и одвођени у логоре. Зграде српских културних установа и православне цркве су рушене и спаљиване. Од краја априла 1941. уместо појединачних убистава Срба почела су масовна погубљења. Пред крај априла 1941. то се догодио у селу Гудовцу код Бјеловара. Од прве половине маја 1941. усташе су вршиле масовна убиства и на Банији (Војнић, Глина), а затим и у свим другим крајевима где је било Срба. Крајем јула 1941. у православној цркви у Глини је сакупљен велики број Срба, изгледа око 1.500 особа. Неки су дошли сами јер су позвани да дођу и буду преведени у католичанство, а други су доведени силом. У самој цркви, насиља и убијања трајала су неколико дана крајем јула и почетком августа 1941. Само један од затворених Срба је случајно преживео.

У другим приликама усташе су улазиле у села Срба а све које би тамо нашли убијали су, од деце до најстаријих. Целе породице су нестајале. Срби су изгубили сву заштиту коју су становништву у држави давали закони. Насилници су их пљачкали, тукли, силовали и убијали свуда, у њиховим кућама, црквама, школама, зградама државне управе или на јавним местима. Приче о насиљима су се преносиле од особе до особе, али обични људи већином нису желе-

ли или могли да поверују у њихову истинитост пре него што су сами видели такав поступак.

За масовна убијања Срба, по узору на немачке концентрационе логоре за уништавање Јевреја, стварани су логори за Србе. Први велики логор било је Јадовно, на Велебиту код Госпића. По проценама у логору Јадовно маја до августа 1941. убијено је 30-40.000 мушкараца, жена и деце, већином Срба. Њихова тела су бачена у крашку јаму. У мају 1941. почело је довођење затвореника у логор Стара Градишка. Логор Стара Градишка је касније постао део логора Јасеновац. Он је постојао од августа 1941. и био највећи је логорски систем у НДХ.

Пред убиствима и терором, Срби су масовно бежали према Србији или у „збегове” по шумама и планинама Баније, Кордуна, Лике, Босне, Херцеговине и Славоније. Део Срба је побегао на територије у Далмацији које су биле припојене Италији. Тамо италијанска управа није подржавала масовне злочине над Србима. У очајању Срби из Требиња тражили су од Италијана у Котору да Италија окупира и Херцеговину.

НДХ је као држава десетинама хиљада усташа допустила да врше злочине у њено име. Трећину својих становника ставила је изван закона и организовала њихово пљачкање и убијање. Преостали део становника НДХ је приморала да саучествује у злочину или да то мирно посматра. Тако је постала пример колико држава може постати држава насиља. Српска имовина је пљачкана, куће и радње су отимане. Део оних који су учествовали у злочинима се „преко ноћи” обогатио. Део католика и муслимана узео је учешћа у пљачкању и убијању комшија Срба. Жеља да се насилно узме комшијина њива, кућа, жена и друго уз могућност да се то чини „без казне”, били су неодољиви за неке. Побуна прогоњених и правдољубивих против такве државе била је очекивана и неизбежна.

Надбискуп загребачки Алојзије Степинац и сарајевски Иван Шарић као и део нижег католичког свештенства подржао је стварање НДХ. Тако је Алојзије Степинац честитао „обнову” независности хрватске државе С. Кватернику. Ватикан је признао НДХ слањем папског легата. Неки су НДХ видели као прилику за насилно преваравање православних и потискивање православља.

Усташке власти су позивале „гркоисточне” вернике да се пријаве за прелазак у католичанство. Обећавано им је да ће тако моћи и даље користити своја имања и неће бити прогоњени. Избегавало се да се преводе у католике интелектуалци и горњи слој Срба. Број Срба који су тада прекрштени у католике (у Славонији, Босни, Лици, на Кордуну и др) није утврђен, а према проценама било их је око

240.000. Део и тих „прекрштених” Срба је убијен. Нису сви католички свештеници одобравали убиства православног становништва. Тако се мостарски бискуп Алојзије Мишић радовао католичењу, али је у писмима надбискупу Степинцу (из 1941. и 1942) осуђивао сурова и убијања тек покатоличених Срба. У Ватикану је кардинал Тисеран осуђивао папу Пија XII што својим ћутањем одобрава усташка прекрштавања у НДХ и тако саучествује у геноциду. Сам Степинац је, када су усташе убиле и његовог сродника, почео и критички да говори о усташким злочинима против католика 1943.

Неки истакнути представници ЈМО као Џафер и Осман Куленовић подржали су стварање НДХ и одлучили да сарађују са њом. Осман је постао и потпреседник усташке владе, а у Хрватском сабору који је почетком 1942. године створио Павелић били су и представници ЈМО. Значајан број муслимана је био у саставу оружаних јединица НДХ. Реис-ул-улема Исламске верске заједнице Фехим Спахо је у мају 1941. у Гази Хусревбеговој џамији у Сарајеву изјавио да муслимани од срца поздрављају стварање НДХ.

Почетак устанка Срба против НДХ и окупатора 1941.

Немачка војна команда је после капитулације запретила да ће стрељати свакога ко буде ухваћен са оружјем. Упркос томе, део војника поражене Југославије избегао је заробљавање и понео своје оружје са намером да настави борбу. Било је мањих напада на окупаторе. Б. Глигоријевић пише да су Михаиловићеви четници крајем маја 1941. извршили напад на једну немачку колону возила. Наравно, то није почетак правог устанка него мањи отпор.

Почетак устанка покренули су масовни злочини усташа. До оружаног отпора Срба дошло је 6.5.1941. (Ђурђевдански устанак) у селима Кијево и Трамошња, на подручју Санског Моста у Босанској крајини. Тај отпор је почео као неорганизована побуна, а немачка војска је 7.5.1941. морала да пружи помоћ усташама и угуши отпор. Побуна на подручју Санског Моста може да се сматра или почетком устанка или уводом у њега. Устанак је најкасније почео отпором Срба усташама 3.6.1941. на подручју Невесиња у источној Херцеговини. Те борбе са усташама нису престале, а после напада Немачке на СССР (22.6.1941) отпор у Херцеговини је постао масован. Усташе су се морале повући у градове. На Видовдан 28.6.1941. устаници су покушали да ослободе и Невесиње. Почетком јула 1941. устаници су на том подручју убили једног Павелићевог доглавника. Усташе нису биле способне да поразе слабо наоружане устанике. Уплитање

италијанске војске у сукоб крајем јуна и почетком јула 1941. приморало је устанике да се повуку у планине, тј. у збегове.

Борба устаника од 3.6.1941. до ослобођења није прекидана. На целом подручју насељеном Србима имао је исти узрок. То је била побуна против покушаја окупатора, усташа и дугих да униште Србе и њихову државу. До коначне победе, у устанку су били најбројнији Срби. Зато је устанак углавном и био везан за територије где је било бројно српско становништво. У време почетка устанка прве групе устаника нису биле под командом Михаиловића или Тита. Ни Михаиловићеви четници ни Титови комунисти нису журили да организују устанак. Комунисти су чекали наредбу из Москве, а Михаиловић „повољније околности”. Покушај да се устанак против окупатора, и усташа, прикаже као планирана акција није у складу са догађајима из 1941. У мају и јуну 1941. устанак је почео као спонтана побуна угроженог народа. Тек после почетка устанка, устаничке чете су под своју команду стављали Михаиловићеви четници или Титови партизани. Појединци и групе који су учествовали у устанку често су и мењали страну на којој су се борили током рата. Иста група устаника је могла да се у једном тренутку изјашњава као четничка, а у другом као партизанска.

После напада Немачке на СССР, комунисти су на позив из Москве узели учешће у организовању борбе против окупатора. 27.7.1941. на подручју Дрвара (Босанска крајина) и Срба (Лика) почео је масовни напад Срба устаника на усташка упоришта. Оба места су ослобођена. У тим нападима комунисти су били вође устаника. Устанак је крајем јула 1941. захватио и Книнску крајину, део Буковице и Кордун. Крајем јула и почетком августа 1941. велики део Босанске крајине захватио је устанак. Усташе, домобрани и власт НДХ били су протеривани и морали су се повући у веће градове.

У августу 1941. устаничке групе су се појавиле и у другим крајевима које су насељавали Срби (Банија, Озрен, Романија, Бинач ...) западно од Дрине. Усташе и домобрани нису могли зауставити ширење устанка. На подручју приморске зоне НДХ коју је надзирала Италија њена војска је морала да се умеша. Италијани су од августа до октобра 1941. уз помоћ домобрана потиснули устанике у Крајини и Херцеговини. Стварањем непосредног војног надзора Италије на том подручју смањен је број усташких злочина. Део српских четника, под командом војводе Момчила Ђујића, се на подручју Книнске крајине споразумео са Италијанима и обуставио устаничке акције. За четнике на подручју Книнске крајине устанак је првенствено био борба против веће опасности НДХ, а Италијани су били привремени савезници и мања опасност.

Појава два покрета отпора у Србији

У време почетка априлског рата Драгољуб Дража Михаиловић (Ивањица, 1893) био је пуковник, на месту начелника штаба II армије ВКЈ. Он је избегао заробљавање и са подручја Добоја склонио се средином маја 1941. на Суворор, тј. Равну гору. Одатле је почео да ствара везе са официрима војске и жандармерије који су избегли заробљавање. Одређивао је људе за прикупљање оружја и стварање четничких одреда. Михаиловић није журио са почетком устанка, јер је сматрао да је Немачка сувише јака и да треба сачекати да велике државе које је Немачка напала почну да потискују њену војску на главним фронтovima. Покрет који је стварао назван је Равногорски покрет према подручју где се налазио Михаиловићев штаб. На Равну гору су дошли и неки од грађанских политичара предратне Југославије (Драгиша Васић, Стеван Мољевић). Од њих је Михаиловић створио Централни национални комитет у августу 1941. као саветодавно тело.

Стеван Мољевић, адвокат из Бања Луке, је у јуну 1941. у Никшићу објавио своју идеју Хомогене, или Велике Србије. Ужас поклоља у НДХ утицао је да се Мољевићу учини прихватљивом мисао да се Срби и Хрвати пресељавањем разграниче. Он је мислио да око две трећине Краљевине Југославије треба да уђе у будућу „Хомогену Србију”.

Михаиловић је одредио команданте четничка за поједина подручја. Мајор Јездимир Дангић је био одређен за источну Босну, Павле Ђуришић за подручје Лима и Санџака. Илија Трифуновић Бирчанина, који је пре рата имао звање војводе, је у јесен 1941. из Црне Горе прешао у италијански Сплит. Преко њега Михаиловић је у Сплиту створио своје повереништво. Тако је настојао да успостави везу и јединство са четницима у западним крајевима. Преко Радио Лондона, влада Д. Симовића је 15.11.1941. признала Михаиловића за команданта југословенске војске у земљи.

Четнички покрет Михаиловића никада није потпуно објединио и ставио под једну команду све групе које су се називале четницима на подручју бивше Југославије. Михаиловић није имао утицај на предратног војводу Косту М. Пећанца и његове четнике на подручју Топлице и Копаоника. Тамо су Срби стварали чете које су се бориле са четама Албанаца. Штитећи Србију од упада са Космета, Пећанац је потражио савезника и у Немцима. Од августа 1941. он је признавао Недићеву владу, а договорио се о сарадњи и са Немцима.

У почетку Д. Михаиловић и М. Недић су преговарали преко својих официра. Зато је Михаиловић добијао новац и оружје од Недићеве владе. Касније, Михаиловић је у својим порукама избегличкој влади у Лондону осуђивао Недића и Пећанца због њихове сарадње са Немцима. Михаиловић је средином 1942. означио Недића као озбиљног издајника кога треба уклонити, тј. „ставио га је под слово З”. Скоро сви Пећанчеви четници су крајем 1942. ушли у Недићеву Српску државну стражу или пришли Михаиловићу. Када је због повлачења пред партизанима у октобру 1944. Пећанац морао прићи Михаиловићевим четницима они су га убили.

Вођа југословенских комуниста Јосип Броз Тито је у време проглашења НДХ био у Загребу, а у мају 1941. у Београду. Напад Немачке на СССР 22.6.1941. је утицао да почне масовни устанак у Србији против Трећег рајха. После тог напада, Коминтерна је комунистима Југославије упутила наређење да се почне са оружаном борбом против Немаца у Југославији. Да би се створио неред у позадини немачког напада, слично наређење је послато и другим комунистима (Француска и др). Тито је крајем јуна 1941. створио „Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије” (Ј. Б. Тито, Александар Ранковић, Милован Ђилас, Едвард Кардељ ...). На тајном састанку у Београду 4.7.1941. руководство КПЈ је донело одлуку да се отпочне са нападима на Немце и њихове помагаче. Комунисти су створили своје наоружане одреде. Ти мали одреди имали су карактер герилских, тј. партизанских јединица. Језгро партизанске војске представљало је неколико стотина људи који су се борили као добровољци у Шпанском грађанском рату (Константин Коча Поповић, Пеко Дапчевић, Жикица Јовановић и др).

КПЈ се после разбијања Југославије суочила са тежњом за одвајање дела у Македонији. Секретар Покрајинског комитета за Македонију Методије Шаторов Шарло је признао припајање Македоније Бугарској и покушао да КП на подручју Македоније припоји Бугарској радничкој партији. ЦК КПЈ зато га је искључио из КПЈ крајем јула 1941. За секретара Покрајинског комитета постављен је Лазар Колишевски.

Жикица Јовановић Шпанац, припадник Ваљевског партизанског одреда, је 7.7.1941. у Белој Цркви код Крупња убио два жандарма који су били подређени комесарској влади Милана Аћимовића. Тај датум су деценијама после комунисти обележавали као почетак устанка против окупатора у Србији.

Велике побуне у Црној Гори и Србији

На Цетињу је 12.7.1941. италијански комесар за Црну Гору организовао скупштину сепаратиста која је прогласила да поништава одлуке Подгоричке скупштине из новембра 1918. и прогласила „слободну” Црну Гору под италијанским протекторатом. Одговор Црногораца Срба је био велики устанак у коме је учествовало око 30.000 особа. Устанак је почео 13.7.1941. и у њему су на истој страни били представници грађанског друштва и комунисти. Осим приобалног појаса и градова Подгорица, Никшић, Пљевља и Цетиње скоро цела Црна Гора је била ослобођена. Италијани су покренули велики напад, уз помоћне јединице Албанаца и муслимана, и за три седмице угушили устанак.

У Србији у јулу 1941. партизански одреди су имали до 30 људи. Мањи напади и диверзије против Немаца и њихових помагача догађали су се у јулу и августу 1941. У тим нападима против Немаца учествовали су и партизански и четнички одреди. Зато је, већ, Б. Петрановић приметио да је „устанак у Србији 1941. био је резултат деловања два супарничка покрета, партизанског и четничког”. Први већи успех устаника било је ослобођење Лознице 31.8.1941. Тада је четнички одред Веселина Мисите приморао немачку посаду од око 90 људи у Лозници на предају. Тај успех је охрабрио устанике. Они су протерали Немце из неколико градова на западу Србије. Број устаника се повећао. У септембру и октобру 1941. неки партизански одреди бројали су стотине, па и 2,5-3.000 бораца.

Немци су сменили Аћимовићеву владу 29.8.1941. јер није имала никакву подршку народа кога је захватио устанак. Владу су поверили генералу Милану Недићу, који после пораза није био одведен у заробљеништво. Наравно, и нова влада је првенствено морала испуњавати захтеве Хитлеровог војног заповедника за Србију. М. Недић је пристао да сарађује са Немцима да би сачувао од уништења језгро српског народа. Његова влада се назива и владом „народног спаса”. Она је деловала на површини од 51.000 километара квадратних са око 3,8 милиона становника. Недићева влада се суочила са сталним доласком прогнаних Срба, а дошло је и неколико хиљада Словенаца, које су Немци протерали из дела Словеније који су припојили Трећем Рајху.

Недићева влада је организовала прихватање избеглица из НДХ, Војводине, Словеније, Македоније и са Космета. Избеглице су смештане у напуштене куће, друштвене зграде, код богатијих породица и др. Сагласности о броју примљених избеглица нема. Изгледа

да их је трајније примљено 200-240.000. Према писању Слијепчевића у току рата у Србији је укупно боравило око 500.000 избеглица. Недић је 1942. без успеха тражио од Немаца да помогну да се положај Срба у НДХ поправи. Да се обуставе масовна убијања Срба а да се пошаље помоћ онима који су у логорима. Немци су били заштитници НДХ и нису помишљали да испуне Недићеве захтеве.

Југословенска влада у Лондону и комунисти осудили су Недићеву владу због сарадње са окупаторима. Крајем 1941. краљева влада му је одузела чин. Недићева влада је створила јединице „државне” и „граничне” страже. До фебруара 1942. те јединице су окупиле око 18.000 људи, али су се они без воље борили против партизана и четника, а дешавало се и да пређу у редове противника. Искрени сарадник Немаца био је Димитрије Љотић. Он је у септембру 1941. створио своје добровољачке противкомунистичке одреде. Они су 1942. претворени у „Српски добровољачки корпус” (СДК). Број „добровољаца” у СДК је био мали и током рата се кретао између 3.000 и 4.000.

Првих месеци међу устаницима је било прелазака из једне устаничке групе у другу. Тако је четнички одред Владе Зечевића и Ратка Мартиновића, који је почетком септембра 1941. учествовао у ослобађању Крупња, ушао у састав Ваљевског партизанског одреда. Тито је средином септембра 1941. из Београда изашао на ослобођену територију. На слободној територији је у септембру 1941. створен Врховни штаб Народно ослободилачког покрета (НОП-а). Одређено је да партизански одреди имају војног команданта и „политичког комесара”, који ће политички усмеравати борце како је то желела КПЈ, а да знак партизанских бораца буде црвена звезда петокрака.

Влада Д. Симовића и Енглези су у септембру 1941. успоставили везе са Д. Михаиловићем. У октобру 1941. у Михаиловићев штаб је стигла мисија са једним британским официром и два официра Симовићеве владе. Михаиловићеви четници су се тиме легализовали као Југословенска војска у отаџбини. Пошто је признат од Симовићеве владе, Михаиловић је добио чин бригадног генерала крајем 1941.

Почетак грађанског рата међу Србима

Између партизана и четника постојале су непомирљиве разлике. Четници су желели обнову грађанског друштва и монархије, а партизани су желели да униште грађанско друштво и створе кому-

нистичку републику. После напада Немачке на СССР, партизани су тражили неодложну борбу, а нису много размишљали о жртвама народа. Четници су сматрали да је боље да се сачека повољнији тренутак и народ сачува од превеликих губитака. Михаиловић је и од Симовићеве владе добио поруку да избегава отворени сукоб са Немцима пре него што савезници изврше општи напад на том делу ратишта. Циљ таквог наређења је био да се избегну освете окупатора према народу.

Тако су у септембру 1941. на слободној територији постојала два различита покрета отпора. Ипак, Михаиловић је послао своје преговараче, један од њих био је Александар Мишић (син војводе Живојина Мишића), да траже новчану помоћ од Недића за борбу против комуниста. Са друге стране, на слободној територији Тито и Михаиловић су се два пута састали у септембру и октобру 1941. (у Струганику и Брајићима) да договоре заједничко деловање два устаничка покрета. Тито се представио под тим надимком на слободној територији 1941. Вероватно је избегавао да буде препознат као Хрват, у чије име су усташе вршиле злочине над Србима. Договорили су се да се боре заједно против окупатора где је могуће, а да се устаници сами опредељују да ли ће бити у четницима или партизанима. Средиште слободне територије постало је Ужице, које је ослобођено 24.9.1941. Крајем септембра 1941. партизани и четници су заједно ослободили Горњи Милановац, а 1.10.1941. и Чачак. У већини ослобођених места постојале су и четничке и партизанске команде.

Ипак, несугласице међу партизанима и четницима су се повећавале. Комунисти су на ослобођеној територији стварали своје органе власти, тзв. народноослободилачке одборе (НОО). По правилу, главну службу секретара НОО су вршили чланови КПЈ. Четници су сматрали да треба да се обнове среска начелства Краљевине Југославије, а не да се ствара нова револуционарна власт. Власт у Ужицу су преузели комунисти. Крајем октобра и почетком новембра 1941. на подручју Ужица и Пожеге дошло је до већих оружаних сукоба партизана и четника. Партизани су потиснули четнике и ојачали своју власт на већини ослобођене територије. У другој половини новембра 1941. склопљен је и договор о престанку међусобних сукоба, али трајније примирје није остварено. Између Срба партизана и Срба четника крајем октобра 1941. почео је грађански рат. Он се пренео и у друге устаничке крајеве и трајао је све до краја Другог светског рата.

Територију у западној Србији под влашћу комуниста називамо и Ужичком републиком. У Ужице је премештен Титов Врховни штаб

Народноослободилачке војске и партизанских одреда. У граду је радила и мања фабрика оружја. На том подручју комунисти су истовремено са борбом против окупатора почели и социјалистичку револуцију. Убијали су особе које су сматрали противницима „совјетске републике”. Убијено је 100-200 особа. У ослобођеном Ужицу убили су и критичара стаљинистичких чистки Живојина Павловића, писца књиге *Биланс совјетског термидора*.

Прва непријатељска офанзива и „лева скретања”

Покрет отпора изненадио је снагом немачку војну команду. Само партизани су на подручју Ужичке републике имали око 15.000 бораца. Немци нису имали довољно војника да брзо умире устанак и морали су да доведу појачања. Од тада до средине 1944. Немци су организовали 7 великих офанзива да угуше устанак у Југославији.

Средином септембра 1941. Кајтел је издао наредбу да се на побуњеном подручју Србије за једног убијеног немачког војника у знак освете стреља 100 Срба, а за рањеног 50. Према Хитлеровој наредби, крајем септембра 1941. покренута је офанзива против Ужичке републике. Главни правац напредовања Немаца био је са севера из правца Шапца. Напад су помагале јединице Љотића и Недића.

Том приликом стрељано је цивилно становништво. У Краљеви је од 14. до 18.10.1941. стрељано око 1.800 особа. Највеће стрељање, због напада устаника, немачка војска је извршила од 19. до 21.10.1941. у селима на подручју Крагујевца и у самом граду. Немачка команда је наредила да се стреља 2.300 Срба цивила, али су извршиоци били превише ревносни па су побили више. Стрељања су вршена у мањим групама. Међу стрељанима су били малолетни ученици изведени из Крагујевачке гимназије и дечаци Роми, чистачи ципела. Према подацима спомен музеја „21 октобар” у Крагујевцу, укупно је стрељано око 2.800 особа, али је део стрељаних, око 60 особа, био само рањен и успео преживети. Раније су постојале претеране тврдње да је стрељано око 7.000 особа. Због таквих освета Михаиловић је наредио својим четницима да прекину даље борбе против Немаца.

Крајем новембра 1941. почео је напад на Ужице. Тито и његов Врховни штаб су на брдо Кадињачу послали Раднички батаљон да успори напредовање Немаца. Врховни штаб је преко Златибора са 1,5-2.000 бораца прешао у Санџак. Раднички батаљон је брзо по-

*Одвођење заробљених Крагујевчана,
слика из музеја „21. октобар“*

ражен и Немци су уз безначајне губитке ушли у Ужице 29.11.1941. Предност у наоружању је била таква да су у заузимању Ужица погинула само два Немца војника, а око 570 Срба.

У новембру 1941. Михаиловић и Александар Мишић су се састали са немачким официрима. Покушали су да издејствују прекид немачких освета над народом. Михаиловић је од Немаца затражио и оружје да он угуши устанак комуниста који није у интересу народа. За Немце и он је био побуњеник и тражили су да се преда. У првој половини децембра 1941. Немци су покушали да униште Михаиловићев штаб на Равној гори. Међу заробљеним у тој операцији био је и мајор Мишић. Немци су га стрељали средином децембра 1941. Истог месеца Немци су по Србији поставили потернице на којима је писало да се нуди новчана награда за хватање „одметника“ Михаиловића. Михаиловић је одобрио делу својих четника да признају Недићеву команду. Они су тако избегли да буду уништени од Немаца, а могли су наставити борбу против Титових партизана. Поред тих четника под „двоструком командом“, део четника је остао под Михаиловићевом командом и прогоњен од стране Немаца.

Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и партизанских одреда (ПО) једно време боравио је на подручју Нове Вароши. Тада су почела тзв. „лева скретања” у партизанском покрету. Победа Црвене армије над Немцима код Москве почетком децембра 1941. утицала је да Тито помисли да је могућ брз долазак савезника из СССР-а. Донета је одлука да се појача борба против буржоазије као класног непријатеља и четника као главног противника после победе над Немцима. Тај обрачун са „класним непријатељем” је био суров на подручју Црне Горе, Херцеговине и Санџака у зиму 1941-42. „Непријатељи” су протеривани, страдале су целе породице а њихова имовина је паљена. Стрелјани су и партизани који су били проглашени за четнике.

Цивилно становништво није имало куда да побегне. На освојеним територијама били су Италијани и Немци. Од народа и привреде они су настојали да извуку што више хране, руда, злата и свега што би могло користити привреди Немачке која је трпела због рата. Немилосрдно су кажњавали и криве и невине због туђих поступака. За цивилно становништво поред главне опасности да их освајачи оптуже да подржавају покрет отпора затворе или стрелјају, опасност су представљали и српски устанички покрети. У четницима и партизанима било је доста нетрпељивих који су прогонили присталице другог покрета. Стварне и измишљене противнике су батинали, сурово мучили или убијали. Било је и користољубља или освета. Људи су мучени и убијани да би им се отела имовина или су били лажно оптужени и кажњавани јер се некоме указала прилика да се освети. Гоњени су појединци и њихове породице, али су паљена и цела села присталица другог покрета отпора.

Окупација, принудни рад и логори

Окупатор је изделио територију и у тим областима увео различите управе. Главну подршку окупатори су очекивали од својих сународника које су живели у Југославији. Тако су припадници немачке мањине проглашени за немачке држављане. Они су у великом броју узимани у помоћне полицијске снаге и СС дивизију „Принц Еуген”, која се истицала окрутношћу према становништву. Појединачни напади на немачке војнике неколико дана после предаје Краљевине Југославије довели су до освете у виду вешања српских цивила у Панчеву. Јавна стрелјања и вешања Немци и фолксдојчери су вршили да застраше становништво. Освајач је занемарио личну одговорност за поступке, а примењивао је кажњавање целе заједни-

це на подручјима где се појавио отпора. У нападима на слободне територије убијани су мирни цивили, а у војним извештајима проглашавани да су били устаници.

Од почетка напада на Југославију неколико стотина хиљада људи одведено је на принудни рад у Трећи Рајх или у концентрационе логоре (Дахау, Бухенвалд, Аушвиц и Матхаузен). Немачка је мобилисала милионе Немаца у војску. Зато су јој зробијеници требали да замене мушкарце на сеоским имањима и у фабрикама. Логораша у немачким логорима су терани да раде до изнемоглости, уз слабу исхрану. Чувари су логораше физички кажњавали и понижавали. Зато су у немачким концентрационим логорима затвореници успевали да преживе најчешће од 3 до 9 месеци. Поред тога, убијање болесних и оних који нису били способни за рад било је уобичајено. Од немачких логора највећи је био Аушвиц (Освјенћим).

У Србији су Немци створили неколико логора. На подручју Београда били су Сајмиште, тј. Прихватни логор Земун, који је на левој обали Саве створио Гестапо, и Бањица, тј. Прихватни логор Дедиње. Други је по наредби Немаца створен од Аћимовићеве власти у јулу 1941. Жртве ова два логора повезивало је заједничко уништавање, спаљивање, убијених на војном стрелишту Јајинци. На Јајинцима су вршена и стрелјања затвореника. После рата је процењено да је на Јајинцима убијено или спаљено око 80.000 особа. По проценама у логору Сајмиште убијено је више од 10.000 људи, односно око трећина од затворених. Део жртава Немци су одвозили из логора Сајмиште у посебно направљеним возилима према Јајинцима. У њима су били гушени издувним пливовима из мотора. Трећи значајан логор на подручју Србије је био Црвени крст у Нишу.

И Италијани су на својој територији створили мање логоре. Познатији је био на малом острву Мамула у Боки Которској.

У НДХ је створено више логора (Јадовно, Лепоглава, Лобоград, Тење, Црна кућа у Бања Луци ...), а највећи је био Јасеновац. Ти логори су служили за масовно убијање Срба, Јевреја и Рома. Хрвати и муслимани који су осуђивали насиља и пљачку Срба, такође су били жртве усташа. Поред око 70 концентрационих логора, на подручју Југославије било је створено око 300 разних затвора у којим су мучени и убијани затворени.

Највећи логорси систем био је Јасеновац. Име је добио по насељу. У логор Јасеновац су од краја августа 1941. довођени затвореници. Јасеновац је постао централни логор комплекса који је обухватио неколико логора. Цео систем логора који називамо Јасеновац простирао се на подручју од око 200 километара квадратних, од Босанске и Хрватске Костајнице на реци Уни, а затим низ реку

Саву до Босанске и Старе Градишке. Логор III - „Циглана” је од новембра 1941. био средиште неколико логора. Када се каже логор Јасеновац понекад се мисли управо на логор Циглану. У почетку он је био ограђен само бодљикавом жицом, касније је са три стране добио зид висине око 3 метра. На југоистоку се логор граничио са реком Савом. Површина ограђеног логора Циглане је око два километра квадратна. Логор је имао осматрачницу високу 24 метра. Пећ рани је циглане је претворена у крематоријум за спаљивање убијених, али и још живих затвореника. Насупрот логора Циглана на десној обали Саве био је логор Доња Градина, код Козарске Дубице.

Међу заповедницима, истовремено и извршиоцима убистава, били су Вјекослав Макс Лубурић (главни заповедник усташких логора Јасеновац), Ивица Матковић и Љубо Милош. Касније је заповедник био Динко Шакић. Љ. Милоша су Немци описивали као великог мучитеља и оруђе спремно да испуни све наредбе Павелића. Међу вршиоцима убистава, у Јасеновцу, али и изван њега у српским селима, био је и фрањевачки фратар Филиповић, познат и под именом фра Мирослав Мајсторовић надимаку Сотона. Неко време је био и заповедник у логору. Међу усташама који су вршили злочине у Јасеновцу нашло се и муслимана (Мујо Јусић, Алага Ђулкић и др).

Усташе су жртве у логор доводили пешке или довозили камионима и возом. По довођењу у логор жртвама је одузимана преостала имовина (сатови, новчаници и слично). Златне зубе су вадили углавном пре погубљења. Свљачени су до голе коже и одузимана им је одећа, ако је била боља. Хиљаде жртава убијане су при самом довођењу у логор, а тела су бацана у Саву. Процењује се да је у логорима Јасеновца просечно боравило око 3-4.000 жртава, при томе део је убијан, а стално су довођени нови. Део малобројних који су пуштени из логора често је умирао од исцрпљености и болести који су били последица боравка у логору.

Жртве које су довођене у логор, мучене су жеђу и глађу, ударцима су им ломљене кости, убијани су маљевима и ексерима, клани ножевима и на друге начине. Лешеве су закопавани у заједничке гробнице, али и спаљивани или бацани у Саву. Тачан број жртава због тога никада није утврђен.

Део становника НДХ предвођен Дијаном Обексер Будисављевић, рођена у Аустрији, настојао је да изведе децу из логора у НДХ. Тако су успели да из логора у НДХ изведу хиљаде већином српске деце. Нека спасена деца су смештана по објектима који су једва били бољи од логора, а власти НДХ су ометале снабдевање тих објеката. Многа деца су и после изласка из логора умрла од после-

дица боравка у њима и лоших услова у којима су живела. Спасена деца су смештана и у породице Хрвата и у објекте Католичке цркве. Многа од деце која су преживела рат после нису знала ништа о свом најранијем пореклу и природним родитељима. Део деце није имао срећу да напусти логор. У Извештају о Јасеновцу који је после рата написала посебна комисија Хрватске, описана је судбина једне групе од око 400 девојчица и дечака старих између 4 и 14 година. Крајем лета 1942. они су сакупљени и издвојени у посебне просторије у логору. Организована је и некаква „школа“ за њих. Када су усташе закључиле да „одгој не напредује довољно у усташком духу“, одвели су их „у групама од 60-80 у Градину, где су их Цигани заклали и закопали.“

Логор није био нападан од покрета отпора. Пред ослобођење 1945. усташе су настојале да прикрију доказе о ономе што је рађено у Јасеновцу. Убијали су преостале затворенике, старе лешеве су откопавали и спаљивали. Објекте су рушили и спаљивали. Део преживелих затвореника, претпоставља се око хиљаду, одлучио је да покуша да побегне. Узевши по неки предмет, напали су стражаре. Велики део њих чувари логора побили су митраљезима. Затвореници су ипак стигли до логорске капије, а Миле Ристић је успео да стигне до стражара који је пуцао, удави га и његовим оружјем запуца на усташе. Неколико десетина затвореника, вероватно мање од 100, успело је да се 22.4.1945. домогне слободе. Јединице Југословенске армије су 24.4.1945. ушле у логор у Старој Градишки, а 2.5.1945. и у напуштени логор Јасеновац.

Земаљска комисија Хрватске је 1945. спремајући извештај за Међународну комисију за ратне злочине, проценила да је у Јасеновцу побијено 500-600.000 људи, већином Срба. Поред Срба убијене су десетине хиљада Јевреја, Рома, Хрвата антифашиста и других. Комисија је сакупила изјаве 62 сведока о догађајима у логору. Међу њима је и изјава убице фратра Филиповића. Сакупила је изјаве о појединачним и масовним погубљењима, изјаве гробара колико тела је дневно сахрањивано и др. Комисија је организовала и прегледе дела локалитета и лешева на подручју логора Јасеновац који су потврђивали оно што су сведоци описали. Тако је после престанка убијања настала прва процена броја убијених у Јасеновцу. Данас нисмо сигурни да ли је та процена обухватила прави број, али је вероватно довољно поуздана за приближну слику о Јасеновцу. Делимичан покушај да се састави списак жртава којима се знају имена, подузео је Музеј жртава геноцида из Београда крајем XX века. Тиме је настављен рад комисије из 1964. која је сакупила око 60.000 имена убијених. Тај непотпуни списак до данас

је обухватио око 80.000 имена. Деца старости до 14 година чине више од 19.000 имена на том списку.

Због броја убијених, злочин је многим тешко прихватљив. У томе је и један извор покушаја да се умањи броја жртава. Тако су настали покушаји да се прикаже да је у Јасеновцу убијено 60.000 или чак и мање особа. Са друге стране, постоје честе процене да је број убијених око 700.000, а ређе су тврдње да је више од 1,1 милиона особа убијено у Јасеновцу.

Процена о 500-600.000 убијених у Јасеновцу је настала исто-времено са проценом да је укупно у Југославији убијено 1,7 милиона особа. Друга процена је касније смањена на 1 до 1,1 милион особа. Ако би се применило умањење броја жртава у сличној размери и за Јасеновац, број убијених у тим логорима би могао бити између 294-388.000. Произилази да за најмањи довољно уверљив број убијених у Јасеновцу можемо узети број од око 300.000 особа.

Прва половина 1942.

Мале групе које су желеле да организују покрет отпора окупљале су се у другој половини 1941. на подручју Бачке. Покушај комуниста да прошире устанак на подручју Војводине мађарским окупаторима је био изговор за масовна хапшења и убиства Срба и Јевреја. Војска и полиција извршиле су рације на подручју Бачке. Масовна убијања су почела у Чуругу пред Божић 1942. а највеће размере достигла су у другој половини јануара 1942. у тзв. „Новосадској рацији”. У граду је тада било забрањено свако окупљање и саобраћај. Мађарска војска је за 3 дана убила непознат број особа, вероватно око 3.000. Људи су хапшени приликом претреса станова и одвођени на стрељање. Убијани су Јевреји и „Срби ... ко је бежао или није на позив одмах извадио руке из џепова, био је на месту стрељан”.

Неколико месеци касније у Срему, укључујући и Земун, извођена је велика немачко-мађарска акција „уништавања партизана”. У току ње, у августу 1942. усташе предвођене Виктором Томићем побиле су око 6.000 Срба. Међу сремским Србима које су 1942. усташе одвеле и убиле био је и познати сликар Сава Шумановић (1896–1942).

21.12.1941. у Рудом је основана Прва пролетерска бригада. Са њом је партизанско руководство прешло у источну Босну. Поред одреда, комунисти су од тада стварали и бригаде као веће војне јединице. У јануару 1941. створена је у источној Босни тзв. Добро-

вољачка војска Југославије са циљем да се привуку патриоте које нису биле вољне да уђу у партизанске јединице које води комунисти. Јединице Добровољачке војске Југославије су кратко постојале.

У Србији је у првој половини 1942. устанак био скоро потпуно умирен. Насупрот томе, устаници су стварали слободне територије у источној Босни, на Озрену и у Босанској крајини. Подручје западно од Дрине је постало главно подручје деловања устаника у 1942. Немци, Италијани, домобрани и усташе су у јануару и почетком фебруара 1942. на подручју источне Босне, између Власенице и Сарајева, извршили II непријатељску офанзиву. Много српских села је попаљено, а особе су убијане и одвођене у логоре. Врховни штаб се поред Дрине повукао у Фочу. У току тих борби део партизана је крајем јануара 1942. преко Игмана извршио марш, тзв. Игмански марш, по великој хладноћи и уз велике жртве због смрзавања. Фоча је постала средиште комунистичког вођства. Ту су почетком фебруара 1942. донети тзв. Фочански прописи о стварању нових органа власти на ослобођеним територијама. Немачка команда је средином априла 1942. године покренула III офанзиву против партизана у источној Босни. Врховни штаб је успео да напусти Фочу и оде према подручју тремеђе Србије, Црне Горе и БиХ.

Крајем 1941. и почетком 1942. устанички покрет се потпуно поделио на партизанске и четничке одреде у Црној Гори, Хрватској, Херцеговини и Босни. Између њих је долазило до оружаних сукоба. Четници су већину својих напада 1942. изводили западно од Дрине. Почетком 1942. у избегличкој влади Слободана Јовановића, Д. Михаиловић је постао министар војске. То звање је имао до јуна 1944. Од јуна 1942. Михаиловић је био и начелник Штаба Врховне команде Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). У четничким јединицама број муслимана и Хрвата је био занемарљив. Велики број муслимана је учествовао у злочинима НДХ над Србима. Због тога су четничке јединице у источној Босни и Санџаку, од краја 1941. до почетка 1943. извршиле неколико масовних убијања муслимана.

Западни савезници су Михаиловића представљали као вођу покрета отпора против окупатора, али је он био незадовољан што му шаљу малу помоћ. СССР је од друге половине 1942. оптуживао Михаиловића за сарадњу са Италијанима који су четницима давали и оружје. Преко радио станице Слободна Југославија настојало се приказати Михаиловића као сарадника окупатора, а Титове партизане као једине борце за ослобођење.

Битка на Козари, Бихаћка република и стварање АВНОЈ-а

У пролеће 1942. партизани су са неколико хиљада бораца створили велику слободну територију на подручју Козаре. Ослобођен је и Приједор. На слободну територију Приједора у мају 1942. прешла су два домобранска пилота, Руди Чајавец и Фрањо Клуз, са својим авионима. Они су извршили и ваздушне нападе на Немце и усташе. Слободна територија на Козари није се дуго одржала. Напад око 35.000 Немаца, домобрана и усташа на то подручје почео је 10. 6.1942. Напад се претворио у страشان покољ и истребљење Срба. Мушкарци, жене и деца су клани или живи спаљивани у кућама. Целе породице су убијане. Партизани на Козари су били десетак пута мање бројни од нападача, а у борбама су изгуби половину бораца. Преостали су са неколико хиљада цивила успели да побегну из окружења. Окупатори су заробили око 50.000 цивила на Козари и одвели их у Јасеновац. Напад је трајао до 18.7.1942. Укупно је убијено 60-70.000 Срба.

Нејасноћа у злочинима на Козари је учешће, тада младог, немачког официра Курта Валдхајма. Касније, Валдхајм је био генерални секретар УН (1972-1981), а питање његовог учешћа у Другом светском рату је јавно постављено тек када је биран за председника Аустрије (1986-1992). Валдхајм је признао да је раније лагао и да је 1942. био припадник немачке војске на Балкану, али је тврдио да није учествовао у вршењу злочина. То би могло бити истина. Већина немачких војника није морала непосредно починити злочин, али било је довољно да цивиле и партизане заробе и предају их усташама. Тиме су постали саучесници.

У јуну 1942. Италијани су одлучили да контролу подручја од Гацка и Фоче на истоку до Санског Моста и Бихаћа препусте усташама. Управо у јуну 1942. Тито је са око 5.000 бораца кренуо са подручја Зеленгоре према Босанској крајини. Партизанске јединице су у том кретању ка западу заузимале Коњиц, Прозор, Горњи Вакуф, Дувно, Ливно и мања места. Усташе су најјачи отпор пружиле у августу 1942. у борби за Купрес. У септембру 1941. на подручју крајина јужно од Бања Луке и југоисточно од Карловца створена је велика ослобођена територија. Почетком новембра 1942. под заповедништвом Косте Нађа ослобођен је Бихаћ. Он је постао центар слободне територије која се назива и Бихаћка република. Немци су процењивали да на тој територији, око 40.000 километара квадратних, било око 60.000 партизана.

Комунисти су борбу против окупатора користили и за борбу против грађанског друштва. Стварали су органе нове власти који су се звали народноослободилачки одбори (НОО). Као средишње тело нове власти 26. и 27.11.1942. у Бихаћу је створен АВНОЈ (Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије). На том заседању од каснијих република СФРЈ није било представника са подручја Словеније и Македоније. Иван Рибар (1888-1968) је био постављен за председника Извршног одбора АВНОЈ-а. Извршни одбор АВНОЈ-а је створен као основа за будућу владу, његови одсеци су личили на министарства. На челу његовог верског одсека био је „поп Влада Зечевић”, који се управо тако потписивао.

Стваране су веће војне јединице од бригада, дивизије и корпуси. У новембру 1942. НОП је преименован у Народно ослободилачка војска Југославије (НОВЈ). НОВЈ је крајем 1942. по сопственим, вероватно претераним, проценама имала око 150.000 бораца.

Битка на Неретви 1943.

Поред Срба, током 1942. и 1943. појавио се значајнији број муслимана и Хрвата у партизанским јединицама. Већи број Хрвата и муслимана је и даље подржавао НДХ. Тако је најкасније 1943. и међу Хрватима и муслиманима почео унутрашњи (грађански) рат. Због потребе за више војника, Немци су од муслимана из Санџака и БиХ у периоду април-јул 1943. створили СС дивизију „Ханџар”. После обуке дивизија „Ханџар” је почетком 1944. године послата у Винковце, а одатле преко Срема у Бијељину. Имала је око 16.000 војника, али је због масовног дезертерства у јесен 1944. претворена у пук.

НДХ је имала далеко најбројније војне јединице од свих помагача окупатора, али није била у стању да контролише територије где су Срби били већина. На прелазу 1942-43. према Д. Биланџићу на подручју Југославије Италијани су имали око 350.000 војника. Били су више него двоструко бројнији од око 160.000 немачких војника.

Немци су почетком 1943. страховали да може доћи до искрцавања англо-америчке војске на јадранску обалу. Зато су планирали да униште партизане и четнике као могући ослонац англо-америчкој војсци. Тако је припремљена IV непријатељска офанзива (Вајс I и Вајс II). Њен циљ је првенствено био да се униште партизанске јединице на простору Баније, Кордуна, Лике и Босанске крајине. У њој је учествовало 90-100.000 војника (Немаца, Италијана, усташа и домобрана). Непријатељска офанзива је почела 20.1.1943. нападом

дивизије „Принц Еуген” са подручја Карловца, на које је она дошла из Србије почетком истог месеца. Према начинима убијања партизана, цивила и деце војници „Принц Еугена” нису се разликовали од усташа. Крајем јануара 1943. непријатељска војска је заузела Бихаћ. Током IV непријатељске офанзиве 18,5-21.000 партизана морала се повлачити из западне Босне према Неретви и водити сталне борбе. Када је у фебруару 1943. заузет Грмеч, започела је друга фаза офанзиве (Вајс II). Народ, који раније због ратних сукоба није успео да обради већи део својих ораница, трпео је због глади, али и недостатка соли. У зимским условима, када су колоне жена и деце морале бежати испред непријатеља, многи су умирали од исцрпљености, глади и хладноће.

У току IV непријатељске офанзиве тешке борбе вођене су у долини реке Неретве. Те борбе су познате као битка на Неретви или Битка за рањенике. Са главнином партизана повлачило се око 4.000 рањених и болесних. Партизанске јединице су оствариле и неке победе у сукобима током повлачења. Тако је у борбама код Прозора средином фебруара 1942. стотине италијанских војника убијено, а партизани су заробили и неколико тенкова. После тога, партизани су заузели Јабланицу на Неретви и срушили тамошњи мост. Затим су уз остатке порушеног моста изградили мањи привремени. Преко њега су у ноћи 6-7.3.1943. почели да прелазе реку. Рушење и поновно подизање моста није имало никакав значај. На Неретви се завршавала немачка операција Вајс. Тито и језгро партизанске војске избегли су уништење у њој.

Од 1942. Титови представници (М. Ђилас, Константин Коча Поповић, Владимир Велебит и Маријан Стилиновић) преговарали су са Немцима о размени заробљених немачких и хрватских војника и официра. Према тврдњама немачких извора, 11.3.1943. Титови представници су на преговорима у Горњем Вакуфу тражили од Немаца обуставу сукоба да могу да се обрачунају са четницима на левој обали Неретве. Исто је касније тврдио и М. Ђилас. Слични преговори вођени су и у Загребу и Сарајеву.

Споразум партизана и Немаца није био склопљен, али велики немачки напад се зауставио на Неретви. Тако су партизани добили прилику да се обрачунају са четницима. На левој обали Неретве налазиле су се велике четничке јединице које су се окупиле да би унишtile главнину партизана. За разлику од Немаца, Италијани су подржавали окупљање четника за борбу против заједничког непријатеља, тј. партизана. По преласку Неретве, у марту 1943. у борбама код Главатичева, Калиновика и Невесиња партизани су нанели тешке поразе четницима. После тога, почетком јуна 1943. Михаило-

вић се вратио у Србију. Почетком априла 1943. Тито и језгро партизанске војске кретали су се према граничном подручју Херцеговине и Црне Горе.

Битка на Сутјесци и почетак преокрета у британској подршци четницима

Хитлер је наредио да се прекину преговори са Титовим партизанима. Почела је V непријатељска офанзива, Шварц (Црни). План је предвидео окружење и уништавање партизана и разоружавање четника и њихово одвођење на присилни рад. Немци су прво разоружали неколико хиљада херцеговачких и црногорских четника којима је командовао Павле Ђуришић. Ђуришића и део четника одвели су у заробљеништво. За операцију Шварц употребљено је око 120.000 непријатељских војника, првенствено Немаца и Италијана, уз мали број домобрана и бугарских војника. Само СС дивизија „Принц Еуген” имала је око 20.000 војника.

Пртизанске јединице су се нашле у окружењу на подручју Дурмитора, Пивске планине, Вучева, Маглића, Волујка и Зеленгоре. Партизанске јединице, које су биле са Титом, имале су 19-20.000 људи. Од тога око 4.000 били су рањеници и болесни. V непријатељска офанзива против партизана почела је 15.5.1943. Врховни штаб је на Дурмитору очекивао долазак сталне британске војне мисије. Од јануара 1943. постојала је прва британска мисија код Тита у Врховном штабу. Крајем маја 1943. британска мисија предвођена са Вилијамом Стјуартом и Фредериком Вилијамом Дикином, спустила се на импровизовани аеродром десетак километара од Жабљака.

Партизани су морали водити борбе да се пробију из окружења. 9.6.1943. део партизана под командом Коче Поповића извршио је пробој на реци Сутјесци код Тјентишта и наставио кретање северо-западно ка Балиновцу. Тог дана, у бомбардовању немачке авијације, Тито је лакше рањен, а погинуо је један од официра британске војне мисије. Са јединицама под командом К. Поповића ка источној Босни изашао је и Тито. Код Балиновца је 10.6.1943. разбијена последња препрека за излазак из окружења. Истог, 10.6.1943. Немци су поново затворили обруч на Сутјесци. III дивизија, Саве Ковачевића, остала је у окружењу са Централном болницом. У пробоју из окружења код Тјентишта погинуо је командант Сава Ковачевић 13.6.1943. а део његове јединице није успео изаћи из окружења. Многи су побијени у долини Сутјеске. У завршним борбама, тзв. чишћењу територије, Немци су пронашли и побили стотине рањеника и болесника.

Партизанске јединице које су се пробиле из обруча преко Јахорине су отишле у источну Босну и створиле слободну територију на подручју Хан-Пијеска, Кладња, Олова и Власенице.

Половином јуна 1943. завршена је V непријатељска офанзива. Позната је и као Битка на Сутјесци. У борбама током ње на партизани су изгубили око 6.500 бораца. Немци су тврдили да су побили око 12.000 партизана. Изгледа су „грешком” неколико хиљада цивила убројали у партизана. У периоду партизанског ратовања, појединачно, битка на Сутјесци је донела најтеже губитке партизанима. Ипак, више партизана је било на другим територијама и они су се опоравили. Британски официри су обавестили своју команду да се Титови партизани храбро боре против Немаца и да им треба послати помоћ. После битке на Сутјесци, по наредби Винстона Черчила (премијер 1940-1945. и 1951-1955) британска војска је почела партизанима да шаље помоћ у оружју.

Предаја Италије у септембру 1943. и јачање НОВЈ

У јулу 1943. англо-америчке снаге искрцале су се на Сицилију, а Мусолини је смењен. Сицилија је заузета крајем августа 1943. и почео је напад на Апенинско полуострво. Брзо су освојени јужна Италија и Напуљ. Италија је потписала предају, а председник италијанске владе генерал Пјетро Бадолђо је објавио 8.9.1943. да Италија престаје да се бори. Немци су морали да пошаљу део својих војника да задрже средњу и северну Италију.

Када је постало јасно да се ближи предаја Италије, Немци, партизани и четници су планирали да разоружају што више Италијана на подручју Југославије. Тако су желели да добију потребно наоружање, а спрече противнике да га узму. Италијанска власт је нестајала. Антифашисти у Сплиту преузели су власт 10.9.1943. пре уласка партизана у град. Титови борци су преузели велики простор у Црној Гори, Санџаку, Херцеговини и Далмацији.

Предаја Италије је наговештавала да се ближи крај рата у коме ће победити антифашистички савез. Она је за партизана донела велике доста оружја и први велики прилив Хрвата у партизанске јединице. До тада, упркос томе што је вођа Тито био Хrvat, партизанске јединице су имале незнатан проценат Хрвата и муслимана у својим редовима. Поред Хрвата, дошло је и до великог прилива других народа. Историчари у СФРЈ су процењивали да су партизанске јединице после капитулације Италије добиле око 80.000 нових бораца и да су до краја 1943. бројале приближно 300.000 људи. Ове

процене се знатно разликују од процена Немаца да су почетком новембра 1943. Титови комунисти имали око 90.000 бораца, а Михаиловићеви четници око 30.000.

У септембру 1943. године слањем бригадног генерала Фицроја Маклејна за заповедника британске војне мисије код Тита, показан је већи значај који партизанима дају западни савезници. У октобру 1943. на југу Италије, у Барију, створена је база НОВЈ. На владу Краљевине Југославије у Лондону вршен је све већи притисак да искључи Д. Михаиловића из свог састава.

Од средине септембра и у новембру 1943. Немци и усташе су почели VI непријатељску офанзиву против Титових партизана. Успели су да овладају важнијим саобраћајницама и насељима у Далмацији. Велики број избеглица испред њих побегао је на острво Вис. Одатле су их савезници касније пребацивали у Африку (Ел Шат у Египту и др).

Србија 1943.

У Србији је првих месеци 1943. било око 20.000 четника. Број партизана био је незнатан, између једне и две хиљаде. Према Б. Петрановићу, у мају 1943. у Србији је било око 19.000 наоружаних Немаца (војника и полицајаца) и 30.000 бугарских војника. У Македонији је било око 50 хиљада бугарских војника. Недићева српска Државна стража је заједно са Љотићевцима имала око 16.000 припадника. Од тога Љотићеваца је било око 4.000. Уз окупатора је био и такозвани Руски заштитни корпус са око 5.000 припадника.

Предаја Италије и напредовање Црвене армије на истоку утицали су на делимичну промену Хитлерове политике на Балкану. Хитлеров опуномоћеник за југоисточну Европу Херман Нојбахер, од августа 1943. на том положају, настојао је да обједини све антикомунисте на Балкану. Нојбахер је тражио разумно понашање према Србији и очекивао је да од српских грађанских снага може да створи војску за очување немачке власти. Предлагао је стварање федерације између Недићеве Србије и Вуксановићеве „Народне управе“ у Црној Гори. Нојбахер је утицао и да П. Ђуришић буде ослобођен.

Под покровитељством Немаца, на Космету је у другој половини септембра 1943. године створена тзв. Друга призренска лига. Она је прогласила припајање Космета и западне Македоније Албанији. Немци су њеног председника Реџепа Митровицу у новембру 1943. поставили на чело албанске владе у Тирани. Друга призренска лига је настојала да створи Космет очишћен од свих неалбанаца. Осла-

њала се на наоружане „вулнетаре“ (12-15.000). На Копаонику и у Топлици били су Пећанчеви четници (око 4.000).

Ни малобројни Албанци у партизанима нису имали пројугословенске ставове. НОО Косова је у селу Бујану, у данашњој Албанији, на прелазу из 1943. у 1944. одржао конференцију. Албанска већина је донела одлуку по којој „Шиптари“ као већина на Косову и Метохији желе да се припоје „Шипнији“ (Албанији), а на основу права на самопоређење до отцепљења које је прихваћено на Другом заседању АВНОЈ-а.

У Црној Гори сепаратисти Секуле Дрљевића су покушавали да уз помоћ усташа и Немаца обнове издајничку власт. Немачка је тражила све могуће савезнике у борби против партизана. Зато је Фон Вајкс у новембру 1943. одобрио ограничену сарадњу са четницима. Поједини четнички штабови склопили су уговоре о таквој сарадњи са Немцима.

II заседање АВНОЈ-а и Техеранска конференција

Крајем новембра 1943. чинило се да је крај рата близу. Тито је убрзао процес стварања нове комунистичке федеративне Југославије. Крајем 1943. обласни НОО су убрзано претварани у земаљска антифашистичка већа. Тако је 15-16.11.1943. створено Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке. Било је створено и једно АВНО за Санџак. У Мркоњић Граду је 26-27.11.1943. одржана оснивачка скупштина Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења БиХ (ЗАВНОБиХ).

У Јајцу је 29. и 30.11.1943. одржано II заседање АВНОЈ-а. На њему су донети декларација и неколико одлука. Део тих одлука је имао особине уставних одредби. Оне су одређивале будуће уређење Југославије. АВНОЈ је проглашен за врховно законодавно тело у Југославији, тј. народну скупштину. Створен је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) „са свим обележјима владе“. Одређено је да НКОЈ буде именован од стране Председништва АВНОЈ-а. Тито је постао председник НКОЈ-а, а вршио је и послове министра војске, да би задржао пуну контролу. На заседању му је додељено и звање маршала.

Краљева влада је оптужена да је преко Д. Михаиловића организовала братоубилачки рат у циљу гушења устанка и одузето јој је право да представља Југославију. Краљ Петар II је оптужен да је указивао поверење Михаиловићу и „издајничким“ избегличким владама. Донета је одлука да му се забрањује повратак док народ о

томе не донесе одлуку после ослобођења.

Одређено је да ће се Југославија уредити као савезна држава. У одлуци о томе као републике се спомињу Србија, Словенија, Хрватска, Македонија, Црна Гора и БиХ, а као народи Срби, Словенци, Хрвати, Македонци и Црногорци. Признавање Македонаца и Црногораца као народа имало је значајне последице. У одлуци се истиче да народи имају право на самопредељење укључујући и отцепљење. О границама између савезних држава није расправљано. Њих је касније одредило руководство Комунистичке партије.

Влада у Лондону а посебно њен министар војске Михаиловић су 1943. губили подршку британске владе. На основу извештаја које су добијали од својих официра код Тита и Михаиловића, Британци су знали да су то два непомирљива покрета и да се морају определити да подрже један, а други да одбаце. Крајем 1943. Черчил је прихватио Стаљинове ставове да се осуди Михаиловићев покрет, а НОВЈ призна као главна антифашистичка снага у Југославији. На савезничкој Конференцији у Техерану која је трајала од 28.11. до 1.12.1943. Черчил, Рузвелт (председник САД 1933-1945) и Стаљин (вођа СССР-а од 1924. до 1953) сагласили су се да се НОВЈ призна као члан антифашистичке коалиције и да се помогне опремом и деловањем савезничких специјалних јединица. Затражено је да се АВНОЈ допуни посланицима Народне скупштине Краљевине Југославије из 1938. који нису сарађивали са окупатором.

Од краја 1943. Черчил је потпуно одбацио Михаиловићев покрет. Од краља Петра II и краљеве владе је затражио да се Михаиловић искључи. Као једину наду за краљев повратак у Југославију Черчил је препоручио стварање владе од „умерених” политичара и споразумевање са Титом и НОВЈ.

Прва половина 1944.

У јануару 1944. у селу Ба под Суворобором, Михаиловићеве присталице су одржале тзв. Светосавски конгрес. На њему су покушали да дају своје виђење уређења будуће државе. У резолуцији са тог конгреса, такође, одређено је да Југославија буде федеративна држава, са три чланице (Србија, Хрватска и Словенија), али парламентарна монархија са владарима из породице Карађорђевић.

Црвена армија је потискивала Немце са истока. Крајем фебруара 1944. авион са совјетском војном мисијом, вођеном од генерала Николаја Корњејева, спустио се на партизанску територију код Босанског Петровца.

Последње велике борбе у којима је окупатор покушао да уништи партизане у Југославији вођене су од априла до јуна 1944. То је била VII непријатељска офанзива. Опкољена је територија у Босанској крајини и суседној Хрватској. У току ње је немачка команда покушала да ваздушним десантом (упадом) уништи Врховни штаб, који се налазио у Дрвару. Тај десант је назван Коњићев скок. Дрвар је прво бомбардован 25.5.1944. а затим је избачено око 900 падобранаца. Они су имали задатак да ухвате Тита. Према граду су стизале и моторизоване јединице Немаца. Тито је напустио пећину у којој се крио и отишао према Купресу, а Немци су 26.5.1944. заузели Дрвар.

Са Купрешког поља, Тито је почетком јуна 1944. авионом успео да побегне у јужну Италију. Одатле се бродом вратио на Вис. Вис је од јуна до октобра 1944. био седиште Врховног штаба. Средином јуна су се на Вису посредовањем Черчила састали Тито и И. Шубашић, који је од краља добио мандат да састави нову владу, али је још није био саставио. Њихови преговори су довели до Вишког споразума. Вишким споразумом Шубашић и Тито су се лако договорили да будућа Југославија буде федеративна. Поред тога, Шубашић је званичном изјавом одао признање НОВЈ за борбу против окупатора и осудио сараднике окупатора. Шубашић се обавезао да из дипломатских представништава краљеве владе удаљи противнике НОП-а. НКОЈ се обавезао да ради на стварању јединствене владе, а да се питање враћања краља Петра II, тј. да ли ће држава бити монархија или република, не решава до краја рата. За део српских грађанских политичара то је био споразум који су склопила два Хрвата на штету српских интереса.

Средином августа 1944. Тито се у јужној Италији састао са Черчилом и обећао да неће увести комунистичку власт у Југославију.

Почетак завршних борби за ослобођење Србије

Србија је била подручје где су 1944. биле малобројне партизанске снаге. Савезници су донели одлуку да у пролеће 1944. из јужне Италије бомбардују градове у Србији и другим деловима Југославије. Од априла до септембра 1944. Београд је савезничка авијација бомбардовала неколико пута. У Београду је погинуло неколико стотина окупационих војника, али више српских цивила. Савезничка прелетања и бомбардовања на Балкану довела су до принудног спуштања и обарања дела савезничких летелица. Парти-

зани су спасили неколико стотина авијатичара западних савезника током рата, а слично су радили и четници. Председник САД Хари Труман се тога „сетио“ 1948. и за спасавање pilota посмртно одликовао Д. Михаиловића.

Србија је током 1944. у војном погледу постала значајна за Немачку због извлачења немачке војске вардарско-моравском долином из Грчке. За партизане је била значајна јер су у Бугарској и Румунији били војници Црвене армије са којима је Тито желео да се споји. На Космету су разне формације II призренске лиге 1944. имале 15-16.000 војника. Те јединице се називају и балистима. Исте, 1944. Немци су од Албанаца створили СС дивизију „Скендербег“.

Бројне партизанске јединице су крајем јула и почетком августа 1944. са подручја Берана, из северне Црне Горе, пребачене преко Лима у Србију. Преко Копаоника, где су разбили четнике, и Космета они су стигли и у јужну Србију. Истовремено, у августу 1944. јужно од Ужица, код Чајетине, потиснули су ЈВуО.

Крајем августа 1944. краљ Петар II „разрешио је дужности“ Михаиловића који је до тада био начелник Врховне команде ЈВуО. Почетком септембра 1944. Михаиловић је покушао да изврши мобилизацију и ојача своје јединице, али наишао је на слаб одзив. Преко Радио Лондона, средином септембра 1944. Петар II позвао је све „Србе, Хрвате и Словенце“ да приђу ослободилачкој војсци којом командује Тито. То није било само напуштање Михаиловића него и предаја краља пред Титом. Титови партизани су до 20.9.1944. ослободили западну Србију. Тада је Михаиловић са својим четницима прешао преко Дрине у источну Босну. На подручју Србије партизанске јединице су тада бројале око тридесетак хиљада бораца.

Румунија је била ослобођена. 31.8.1944. Црвена армија је ушла у Букурешт. Тито је у другој половини септембра 1944. одлетео са Виса у Бари, а одатле задржавши се у Крајови (Румунија), у Москву. Са Стаљином се договорио да Црвена армија помогне партизанима да ослободе Београд и север Србије. Договорено је да Црвена армија поступа са ЈВуО као непријатељском војском, а да ће се после протеривања окупатора повући са територије Југославије. Такође је договорено да СССР партизанима до краја 1944. достави велику помоћ у оружју, укључујући и авионе. Поред тога, из СССР-а су послате велике количине хране. Тито се вратио преко Румуније, а у Вршац је стигао 15.10.1944.

Београдска операција и ослобађање Војводине

Почетком октобра 1944. са новоствореном владом у Бугарској договорено је да мањи део њених јединица учествује у борби против Немаца на тлу Југославије. Из Грчке се извучила немачка војска. Зато се повећао број немачких војника у Србији. Бројни однос немачких снага у Србији и Црвене армије која је долазила са истока био је приближно исти. Свака страна је имала око 300.000 војника.

У другој половини септембра 1944. јединице Црвене армије почеле су да улазе у Србију. Појачано деловање партизана и долазак Црвене армије утицали су да Михаиловић донесе одлуку о повлачењу својих јединица, око 17 хиљада војника, у источну Босну. Почетком октобра 1944. у Београду је распуштена Недићева влада. Недић је отишао у Аустрију. Сву управу у Србији преузела је немачка војна команда. Уз Немце је у Београдској операцији био и Српски добровољачки корпус, а већина припадника Српске државне страже се у првој половини октобра 1944. прикључила Михаиловићевим четницима.

Тенк Т-34, део наоружања Црвене армије у II светском рату

У октобру 1944. Титови партизани су на свим територијама почели општу мобилизацију. Тако су брзо увећали број својих бораца. Црвена армија се 10.10.1944. код Велике Планае спојила са партизанима. Преостали четници у Србији покушали су да учествују у осло-

бађању Србије, али брзо су открили да их Црвена армија гледа као непријатеље. Пред долазак Црвене армије у Крушевац, Немци су после преговора предали оружје и град четницима Драгутина Кесеровића 14.10.1944. После првих сусрета са официрима Црвене армије, четничким вођама је саопштено да ће бити разоружани и похапшени. Зато су они побегли из Крушевца. Део четника је пружио отпор хапшењу и оружаном се сукобио са Црвеном армијом и партизанима.

Пре Сремског фронта највећа фронтална битка за партизана на подручју Србије била је Београдска операција, али је у њој главне борбе вршила Црвена армија. Према Б. Петрановићу, непосредна борба за Београд трајала је од 14. до 20.10.1944. Поред око 40.000 партизана, у њој је учествовало и око 17.000 црвеноармејаца под командом генерала Владимира Ивановича Жданова са 160 тенкова. Немци су пружили снажан отпор, али су морали да напусте Београд. При томе су рушили и спаљивали објекте. Љотића и СДК Немци су железницом пребацили у Словенију. То пребацивање преко НДХ Немци су изводили без знања усташа. У борбама за ослобођење Београда погинуло је око 15.000 Немаца. Партизани су имали око 3.000 погинулих, а погинуло је и 1.000 црвеноармејаца.

Ослобађањем престонице Београда 20.10.1944. изгледало је да је крајње ослобођење близу. Тито је у Београд ушао 25.10.1944. Почетком новембра 1944. у Београду је склопљен Београдски споразум Тито-Шубашић. Овај споразум је предвидео да се створи „Намесништво” на које ће краљ, као шеф државе, пренети своја овлашћења. Споразумели су се о слободном деловању политичких партија и слободи штампе. Овај споразум је подржавао Черчил и Британци. Они су за свој основни циљ поставили да ослабе утицај СССР-а и Стаљина на Тита и Југославију.

Тито је после више захтева Главног народноослободилачког одбора Србије, тј. Благоја Нешковића, допустио да се у Београду у првој половини новембра 1944. одржи скупштина која је донела одлуку о преименовању Главног народноослободилачког одбора Србије у Антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије (АСНОС). Тако је створен највиши законодавни орган за Србију. Тиме је почело стварање Србије као федералне јединице унутар Југославије. Тада још није било јасно истакнуто да ће Србија бити сложена, а не јединствена федерална јединица, нити су биле одређене њене границе.

Упркос званичним изјавама из Москве да су четници сарадници Немаца и Италијана, Стаљин је предложио да се четници амнестирају. Тито је одлучио да амнестијом обухвати и домобране. Зато је

Председништво АВНОЈ-а, на предлог НКОЈ-а, 21.11.1944. донело одлуку по којој се амнестирају четници који су учествовали у „јединицама Драже Михаиловића” и војници који су били у домобранима, ако те јединице напусте до 15.1.1945. и јаве се властима НОВЈ. Од амнестије су били изузети они који су починили ратне злочине.

22.10.1944. ослобођени су Земун и Крагујевац. Истог дана Немци су напуштали Нови Сад, а мања јединица предвођена Виктором А. Калгановом ушла је у град чије ослобађање је завршено 23.10.1944. Војводина, осим западног Срема, ослобођена је до краја 1944.

Од октобра до средине новембра 1944. ослобађани су Банат, Бачка и Барања. Истовремено, на тим територијама је од средине октобра 1944. увођена војна управа. Забрањена је употреба немачког језика на јавним местима и кретање Немаца изван места становања без посебних дозвола команданта за то насеље. Такве одредбе су примењиване и на део Мађара и Румуна који су били сарадници окупатора. Војна управа је постојала до средине фебруара 1945. када је власт преузео Главни НОО Војводине.

Трговине, јавне радње и фабрике које су припадале Немцима су одузете. Крајем 1944. и почетком 1945. од ратних злочинаца и особа које су им помагале извршена су бројна одузимања имовине. У новембру 1944. Председништво АВНОЈ-а донело је општу одлуку о томе, тј. експропријацији. После тога, имовина сарадника окупатора и ратних злочинаца одузимања је судском одлуком, а фолксдојчера и немачке државе после одлука народноослободилачких одбора. Имовина странаца и особа које нису биле присутне стављена је под привремену управу државе, тј. секвестар.

Већина припадника немачке мањине подржавала је Трећи рајх и учествовала у злочинима. У време пораза немачке војске, од средине 1944. они су масовно бежали из Југославије. Немачка је 200-250.000 припадника немачке мањине крајем 1944. и почетком 1945. одвела из Југославије, а остали су у њој дочекали пораз Трећег рајха. Стаљин није допустио да Немци у Југославији прођу без казне. Затварани су у логоре и села под посебном управом, а део Немаца Црвена армија је одвела у Сибир. Хиљаде затвореника у логорима умрле су због лоших услова боравка у њима.

Ослобађање јужне Србије, Македоније и приморја

До краја 1944. ослобођени су Македонија, Србија, Космет, Војводина, највећи део Црне Горе, Дубровник и источна Херцегови-

на. Црвена армија и партизанске јединице брже су напредовале у Бачкој, него у Срему. Сомбор је ослобођен 21.10.1944, Сремска Митровица 1.11.1944.

У лето 1944. бугарска власт у Македонији је нестала. Бугарска се предала 9.9.1944. У њој је створена влада Отчественог фронта. Делови немачке војске који су се повлачили из Грчке неко време су настојали да задрже контролу над Македонијом. Тек у другој половини октобра и у новембру 1944. дошло је до немачког повлачења из Македоније, а тиме и ослобађања већине њене територије. 14.11.1944. ослобођено је Скопље.

Црвена армија и партизани су 14.10.1944. ослободили Ниш. То је онемогућило преостале Немце на југу да се повлаче долином Мораве. Морали су да се повлаче преко Космета, Санџака и Босне. Средином октобра 1944. партизани су на Космету почели да мобилишу и Албанце у борби за ослобођење Космета. После повлачења Немаца, крајем новембра 1944. Косово је ослобођено, а у децембру и Метохија. Албански националисти су се побунили и напали на партизане почетком децембра 1944. Тиме су показали своје противјугословенско и противсрпско расположење.

Од септембра 1944. партизани су ослобађали Далмацију. Дубровник је ослобођен 18.10.1944. Када је завршена книнска операција, почетком децембра 1944. завршено је ослобађање Далмације. Раније, у новембру 1944. ослобођена је Бока Которска, приморски део Црне Горе и подручје Подгорице.

Са Титовим партизанима сарађивала је авијација САД и Велике Британије. Бомбардована су упоришта окупатора и саобраћајнице. Код Дубровника су искрцане и јединице британске артиљерије. На том подручју они су помагали партизанима да ометају повлачење Немаца од Црне Горе према Мостару. Део Британских јединица је сарађивао са четницима на подручју Требиња и Билеће. Понашање Британаца је било очекивано јер су и четници нападали Немце у Требињу.

Формирање Привремене владеДФЈ

У Београду је Тито брзо стварао нове органе власти у којима су комунисти имали пресудну улогу. Као законодавно тело за Србију, створена је Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије (АСНОС). Он је у новембру 1944. изабрала Председништво АСНОС-а.

Крајем 1944. Немци су се са југа повлачили преко северне Црне Горе и Санџака даље према долини Босне. Истим правцем се крајем 1944. повлачио и Павле Ђуришић са својим четницима. Са њима је ишао и део цивила. Ђуришић је прошао преко Колашина и Пријепоља према Вишеграду, а у јануару 1945. партизани су заузели Санџак.

Због побуне око 20.000 Албанаца на Космету, Тито је морао да пошаље појачање. Уз употребу око 40.000 бораца у фебруару 1945. угушена је побуна. ЈА је имала око 2.000 погинулих и несталих. 6.3.1945. НКОЈ је забранио повратак на Космет српских међуратних насељеника, које су Албанци протерали у периоду 1941-1944. Та „привремена” забрана постала је трајна за већину, али мали део колониста добио је дозволу да се врати на своја имања, од августа 1945.

Краљ Петар II покушао је у јануару 1945. да смењивањем Шубашића одбаци Београдски споразум. По наредби Тита, Народно-ослободилачки фронт Србије у јануару 1945. организовао је протесте против краљевог покушаја да изврши „удар”. Петар II је увидео да Велика Британија, САД и СССР неће одустати од примене споразума о стварању нове јединствене владе. На конференцији у Јалти у фебруару 1945. препоручено је да се АВНОЈ прошири посланицима из последње Народне скупштине Краљевине Југославије који нису сарађивали са окупатором а да се примени споразум Тито–Шубашић.

Петар II је био приморан да почетком марта 1945. именује трочлано намесништво које је мандат за састављање владе поверило Ј. Б. Титу. 7.3.1945. створена је Привремена влада Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). Њен председник и министар одбране био је Јосип Броз Тито. Потпредседник је био Едвард Кардељ, а министар спољних послова Иван Шубашић. После стварања, Привремену владу ДФЈ признали су САД, СССР и Велика Британија, а у Београд су дошли њихови амбасадори. Привремена влада била је одговорна АВНОЈ-у. Према споразуму Тита и Шубашића, краљу Петру II остала је забрана да се врати у Југославију. Грађански политичари у Привременој влади (И. Шубашић, М. Грол, Јурај Шутељ) били су мањина и морали су да прихвате вољу комунистичке већине.

У априлу и мају 1945. антифашистичке скупштине република створиле су владе република. Изузимајући БиХ, председници влада република били су истовремено и секретари Покрајинских комитета (ПК) КП. Када су владе република биле створене, границе тих република још нису биле тачно одређене.

Председништво АВНОЈ-а је у фебруару 1945. донело одлуку да се Санџак подели између Србије и Црне Горе. Главни НОО Војводине у априлу 1945. донео је закључак да су се народи Војводине на зборовима и састанцима изјаснили за улазак у Србију. Пошто су Тито и ЦК КПЈ донели одлуку да ће Космет и Војводина бити аутономни делови Србије, од 8. до 12.5.1945. у Београду је одржан оснивачки конгрес КП Србије. На Космету се тек у јулу 1945. године Обласна скупштина КиМ изјаснила да та област „жели” да буде прикључена Србији.

Сремски фронт 1945. и пораз четничког покрета

Немачка војска је после ослобођења Београда настојала да створи трајнију линију одбране у Срему, тј. Сремски фронт. На њему су јединице НОВЈ морале да воде велике фронталне борбе и артиљеријске двобоје са Немцима. Линија сукоба се полако померала од Београда према западу. Крајем 1944. успостављена је трајнија линија фронта између Дунава и Саве. Сремски фронт се почетком пролећа 1945. налазио на подручју реке Босут и Шида.

Захваљујући мобилизацији младића, која је извршена на ослобођеним територијама Србије, Македоније и приморја, Врховни штаб је 1.1.1945. могао да створи I, II и III армију НОВЈ. НОВЈ је 1.3.1945. преименована у Југословенску армију (ЈА), а Врховни штаб у Генералштаб ЈА. Пред крај рата 1945. број војника у НОВЈ је био удвостручен у односу на крај 1944. тј. повећан на око 700.000.

Почетком 1945. на Сремском фронту је била I армија под командом Пеке Дапчевића. У јануару и фебруару 1945. III армија, Косте Нађа, се кретала уз реку Драву, према Вировитици. II армија, Коче Поповића, ушла је у североисточну Босну. IV армија, Петра Драпшина, која је створена 1.3.1945. била је прво на подручју северне Далмације и Лике, а у априлу 1945. поразила је Немце на подручју Ријеке.

Нојбахер је настојао да окупи поражене српске грађанске снаге у Истри и Словенији за отпор Титовој ЈА. Неколико хиљада четника Момчила Ђујића, Доброслава Јевђевића и присталица Љотића су у мају 1945. били на подручју Истре.

Усташе се нису много обазирале на Нојбахерова настојања. Они су наставили да убијају Србе у свакој прилици. Тако је убијен П. Ђуришић. Он је са црногорским четницима и цивилима избеглицама кренуо преко северне Босне. У марту 1945. Михаиловићеви и Ђуришићеви четници били су на подручју уз доњи ток реке Босне,

низводно од Добоја. Михаиловић је одлучио да остане у БиХ. Део четника предвођен Ђуришићем наставио је на запад у намери да стигне до Словеније. Ђуришић је покушао да се споразуме са С. Дрљевићем да пређе преко територије НДХ. Приликом споразумевања са Дрљевићем, који је био код Павелића у Загребу, у марту 1945. године у Добоју, Ђуришић признао је Дрљевићево Црногорско државно вијеће као највишу власт у избеглиштву. Уговор није поштован. Усташе и домобрани су напали Ђуришића на Лијевче пољу, северно од Бања Луке. Он се предао са својим официрима и сви су убијени у Јасеновцу. Мали део Ђуришићевих четника успео је да се пробије на запад.

Михаиловићеви четници су били потиснути према Херцеговини у априлу 1945. На крају тог лутања већ исцрпљени и без довољно муниције на подручју између Калиновика и Зеленгоре у мају 1945. били су потпуно поражени од стране Титове ЈА. Побито их је 9-10.000. У тим сукобима убијен је и Милан Аћимовић, који се кретао са четницима. Михаиловић је успео да се повуче према Дрини, а на подручју Вишеграда се скривао до марта 1946. када је ухапшен.

6.4.1945. II армија је ослободила Сарајево. Коначни пробој Сремског фронта извршен је 12.4.1945. У то време Црвена армија је била стигла до Беча. У борбама на Сремском фронту пре пробоја Југословенска армија је изгубила више војника него у самом пробоју. Није утврђен број погинулих на Сремском фронту. Погинуло је око 1.000 војника Црвене армије и неколико стотина бугарских војника, али подаци за партизане, тј. припаднике ЈА су непоуздани. Најчешће се тврди да је погинуло око 13.000 бораца.

Упоредо са борбом против Немаца, НОВЈ је уништавала и усташке јединице. После пробоја Сремског фронта почеле су борбе завршне борбе за уништење НДХ и ослобођење западног дела Југославије. III армија је 24.4.1945. ослободила Јасеновац. Крајем априла 1945. Павелић и усташе су морале да донесу одлуку да напусте Загреб и крену према Словенији.

Крај Другог светског рата и завршетак ослобођења Југославије

Рат који је почео у лето 1939. изласком немачке војске, тј. Вермахта, из Немачке вратио се у њу у пролеће 1945. Разарања насеља, пљачке, силовања и убиства пробудили су Хитлера из сна о супериорном немачком царству. Он није могао да преживи пораз. У свом бункеру у Берлину извршио је самоубиство. Хитлеров пример

је следио његов блиски сарадник, Јозеф П. Гебелс. Отровао је своју децу, жену и себе. Пред самоубиство, Хитлер је именовао Карла Деница за председника Трећег рајха и врховног заповедника војске.

Крај рата у Европи био је близу. Руски војници су морали, још једном у својој историји, да освоје далеку престоницу нападача, Берлин 2.5.1945. По Деницовом налогу Алфред Јодл је понудио предају 7.5.1945. западним савезницима. Стаљин је одбио покушај представника Немачке да потпишу предају само са западним противницима и покушају да бирају ко их је поразио. У руском штабу у Берлину, представници Немачки су пред поноћ 8.5.1945. уз присуство виших официра победничких армија (СССР-а, САД-а, Велике Британије и Француске), потписали документ о безусловној предаји. Предаја је ступила на снагу 9.5.1945. (Дан победе над фашизмом).

У то време, до западне границе Југославије прва је стигла IV армија. Она је преко Горског Котара стигла до Истре. 1.5.1945. она је ушла у Трст. У Трст је ушла и војска западних савезника. Тито је желео да ЈА задржи Трст. Тврдио је да је његовим припајањем Италији, после Првог светског рата, учињена неправда Југославији.

Са подручја Србије и Хрватске према западу испред партизана повлачило се око 400.000 особа журећи да се преда Енглезима. I и II армија су 8.5.1945. ослободиле Загреб, а Љубљану 9.5.1945. Иако је Немачка потписала предају, Немци под командовањем А. Лера борили су се и покушавали да стигну до Британаца и Американаца. Разумљиво је да су се бојали казне у земљи у којој су четири године чинили и помагали безбројна насиља. Страх је још већи био код усташа.

ЈА их је опколила уз горњу Драву на подручју између Словен-Градеца, Гуштања, Плиберка и Дравограда. Зато су се немачки заповедник за Југоисток генерал-пуковник А. Лер и Немци предали 15.5.1945. Са њима је заробљен велики број усташа, домобрана, цивила и мање четника. По првобитном извештају Генералштаба ЈА, заробљено је око 300.000 особа. А. Лер је после рата осуђен за ратне злочине и погубљен 1947. Поред Немаца, међу заробљеним најбројнији су били усташе и домобрани. Заробљено је и 13 Павелићевих генерала. После завршетка војне операције у којој је ЈА прешла на територију Аустрије, она се повукла на аустријско-југословенску границу.

Део заробљеника британске јединице предале су партизанима. Тада су десетине хиљада заробљених усташа, Хрвата, Словенаца и Срба партизани побили, у не много скриваним масовним погубљењима на подручју Кочевја, Зиданог Моста, Блајбурга. Та погубљења су делимично била резултат освете над усташама који су годинама

вршили насиља, а делимично обрачун са политичким противницима. Као најпознатије место освете над усташама и домобранима запамћен је Блајбург на словеначко-аустријској граници. Изгледа да је број убијених на подручју Блајбурга био 20-30.000, а 5-8.000 је стрељано код Кочевског рога. То су били најмасовнији злочин који су партизанске јединице извршиле. У једном периоду у Хрватској је број убијених претерано преувеличаван.

Истовремено са завршним операцијама за ослобађање Србије, комунисти су убијали сараднике окупатора, али и део грађана који су сматрани препреком за власт комуниста. Жртве су проглашаване за сараднике окупатора и стрељане, а ређе вешане. Главни носилац уклањања тих „непријатеља” било је Одељење за заштиту народа (ОЗН-а). Њега је по налогу Тита у мају 1944. организовао А. Ранковић. ОЗН-а је од краја 1946. прерасла у Управу државне безбедности (УДБ-у). Убиства су била бројна до краја 1945. Мање таквих убистава било је после 1945. Нема поузданих података за подручје Србије, али је процењено да је у том периоду убијено 30-40.000 људи. У неким случајевима није могуће утврдити колико је затварање, батинање и понижавања допринело смрти особе. Такав је случај са хапшењем старог војводе Петра Бојовића који је умро у Београду јануара 1945.

Као део борбе против „непријатеља”, КПЈ и Народни фронт ослобођења Југославије (НФОЈ) покретали су масовна протестна окупљања против „ратних лифераната, шпекуланата и несавесних трговаца” који су скривали робу у магацинима. Ратним профитерима је одузимао профит који су стекли током рата.

6. и 9.8.1945. САД су бациле две, тек направљене, атомске бомбе на јапанске градове Хирошиму и Нагасаки. Истовремено, СССР је објавио рат Јапану. Разарање које су изазвале експлозије атомских бомби и напад Црвене армије приморали су јапанског цара Хирохита (1926-1989) да убрза предају. Јапан је 2.9.1945. потписао безусловну предају и Други светски рат је завршен.

Број жртава Другог светског рата у Југославији

Материјална штета била је огромна. Процењена је на око 47 милијарди долара према ценама из 1938. Уништене су или озбиљно оштећене стотине хиљада стамбених зграда. Број станова у Југославији је 1941. износио око 3.100.000. Око петине је било срушено или тешко оштећено у рату.

Званично је објављено да је у току рата НОВЈ имала више од 300 хиљада погинулих. Богољуб Кочовић је изнео мишљење да је губитак у партизанским јединицама био мањи од 185 хиљада. Према првој званичној процени, Југославија је изгубила више од 1,7 милиона особа у рату, тј. око 10,8% становништва. Процена је настала на основу података са почетка 1947. које је тада имао Савезни статистички уред Југославије. Према каснијој тврдњи Владете Вучковића, творца процене, она је грешком протумачена као број жртава у току рата, а не укупни демографски губитак на подручју Југославије. Демографски губитак је поред убијених укључивао и друга умањења очекиваног броја становника, нпр. исељавање стотина хиљада Италијана и Немаца.

Један попис жртава рата у Југославији сачињен је 1964. Њега је обавила Савезна комисија за попис жртава рата. Тај попис је непотпун и садржи само 597.000 жртава рата. Недостатак је био и што за породице које су потпуно страдале, често није имао ко дати податке. Пописивачи су свесно избегавали да напишу жртве које су страдале у четничким јединицама, биле стрељане од партизана и сл. Истовремено, та комисија је сачинила процену очекиваног броја становника 1948. и упоредила га са стварним резултатом пописа за ту годину. Појавила се разлика од више од 2 милиона особа. Тако су закључили да је број од око 2 милиона број који показује укупни демографски губитак. Комисија је проценила да је око 600 хиљада Немаца, Италијана и осталих напустило Југославију до пописа 1948. Од преосталог губитка тј. од 1,456 милиона живота комисија је одузела још око 356 хиљада као повећање смртности у условима рата и смањење броја рођених. Тако су они претпоставили да је око 1,1 милион особа убијено у Југославији у току Другог светског рата.

В. Кочовић је вршећи сличне процене закључио да је укупни демографски губитак за период 1941-48. скоро 2 милиона, а стварни број убијених и умрлих због рата незнатно већи од милион. Број исељених је проценио на 650 хиљада, а број због рата нерођених на око 330 хиљада. Он је покушао да направи прорачуне за касније створене републике. Тако је закључио да је највећи био број убијених на подручју БиХ, тј. око 380 хиљада, а затим на подручју Хрватске, тј. око 300 хиљада. За Србију, са Војводином и Косметом, проценио је убијено око 230 хиљада, а за Црну Гору око 50 хиљада. Пишући увод за југословенско издање свог дела *Жртве Другог светског рата у Југославији*, проценио је да су Срби изгубили око 500.000 особа, Хрвати 200.000 особа, Муслимани 100.000 особа, Јевреји 57.000 особа, а Црногорци 50.000 особа.

Ипак, очигледно је да имамо математичке претпоставке и прорачуне, а то није исто са стварно пребројаним жртвама. Данас можемо да говоримо о приближном, вероватном броју убијених. Тачан број убијених није могуће утврдити.

Допуна 12

Маркс, комунизам и комунисти

У XIX веку створен је комунистички (социјалистички) покрет. Његови оснивачи су били Карл Маркс (1818-1883) и Фридрих Енгелс (1820-1895), који су саставили *Манифест Комунистичке партије*. У Манифесту (прогласу) објављеном почетком 1848. изнели су основну замисао савременог комунизма. У њему се каже да су подела у друштву на класе и искориштавање рада једне класе од друге класе особине целе историје. Историја је за Карла Маркса историја класних борби. Замислио је да до класне борбе долази због сукоба између класе која искориштава туђи рад и класе која је искориштена. Класна борба води у револуцију, а револуција руши старо друштво и ствара ново са новим класама. Као пример за то Маркс наводи Велику француску грађанску револуцију. Она је почела када је за даљи развој капиталистичких производних односа превелика сметња постао владајући феудални поредак и његови власнички односи. Да би се наставио развој капиталистичке производње морало је бити укинато феудално друштво.

Манифест истиче да грађанске револуције и друштво нису укинули класе. Буржоазија да би владала и опстала мора да гомила богатство у рукама појединаца. У том процесу она ствара „модерне раднике“ (пролетаријат). За циљ пролетаријата је одређено укидање искориштавања пролетерског рада а тиме и дотадашњег начина присвајања добара. За сваку класну борбу се каже да је истовремено и политичка. Зато радници морају да створе политичку партију која ће их предводити. Ту партију чине комунисти.

Комунисте проглас одређује као људе који отворено теже „рушењу буржоаске владавине“ и „освајању политичке власти од стране пролетаријата“. Да би се то постигло, они треба да „помажу сваки револуционарни покрет против постојећег друштвеног и политичког стања“. Један од циљева комуниста је „укидање приватне својине“ као извора разлика међу појединцима и класама. Према прогласу, пролетаријат ће када преузме власт „деспотским посезањем“ одузети буржоазији сав капитал. Та имовина ће

постати државна, а њоме ће управљати пролетаријат организован као владајућа класа.

Целовитије виђење економских процеса у привреди капитализма дато је у *Капиталу*. То је незавршено Марксово дело које је после његове смрти 1890. објавио Енгелс. На почетку *Капитала* говори се да суштину вредности робе представља „употребна вредност“ неке ствари за људе. Ствари (услуге и др) појављују се као роба на тржишту. Свака роба има своју вредност у односу на другу робу у размени на тржишту. То је њена „тржишна вредност“. За мерење вредности робе на тржишту служи новац.

Маркс пажњу посвећује вредности уложеног рада у добијање робе. Тај рад он означава као рад који се „опредметити“ у роби. Маркс пише да се приликом размене робе на тржишту размењују неједнаке вредности. У тој размени власник капитала, капиталиста, када купује робу плати је мање него што стварно вреди. Тако он остварује зараду. Његов новац тада је капитал, то јест вредност која се увећала. Исто важи и за капиталисту који робу прода скупље него што она вреди. Његова роба је у том случају била капитал. Увећана вредност остварена разменом је „вишак вредности“.

Пошто се и рад може „опредметити“, радна снага се такође јавља као роба на тржишту. Да би неко продавао своју радну снагу, он мора бити без власништва над капиталом, тј. без средстава за производњу. Тако се радници по својој имовини, приватном власништву, јављају као супротност капиталистима. Радници немају приватно власништво или га имају премало да би се појавили као капиталисти у процесу размене на тржишту. Они морају да продају своју радну снагу. Капиталиста радну снагу плаћа мање од њене стварне вредности и тако искориштава, експлоатише раднике. При процени (најмање) вредности радне снаге полази се од вредности неопходних животних намирница потребних раднику. Поред тога радник мора да има и станиште (плаћа станарину) и сл.

Марксово залагање за успостављање комунизма као друштва у коме ће бити успостављена једнакост међу људима било је примамљиво, али замисао о укидању приватне својине и стварању општенародне (комунистичке) својине била је у супротности са природном жељом човека да поседује и контролише. Сваки човек жели да влада стварима, али и другим људима. Та жеља за владањем, и моћи, над стварима или људима део је жеље човека да влада сопственим животом у коме се те ствари и људи појављују. Жеља човека за једнакошћу долази зато у сукоб са жељом за владањем и јавила се као препрека у стварању комунистичких, тј. „социјалистичких“, душтава.

5. Југославија од 1945. до средине шездесетих година XX века

Стварање Уједињених нација, потписивање мировних уговора и односи Југославије са суседима

Уместо предратног Друштва народа, на крају Другог светског рата створена је нова међународна организација за мирољубиву сарадњу међу државама и народима. Водећу улогу у том процесу имале су САД. Од краја априла до 26.6.1945. у Сан Франциску одржана је оснивачка скупштина Организације уједињених нација (ОУН). Демократска Федеративна Југославија је 26.6.1945. била једна од 50 земаља које су потписале оснивачку Повељу ОУН. Повеља ОУН постала је пуноважна 24.10.1945. На оснивачкој скупштини у Сан Франциску Југославију су представљали Иван Шубашић, Сретен Жујовић и Станоје Симић. Шубашић је тада покушао да од САД добије већу материјалну помоћ за Југославију. То није постигао, јер је већ била почела криза око Трста, а Југославија је све отвореније била под пресудним утицајем СССР-а.

Од јуна 1945. Управа Уједињених нација за помоћ и обнову (УНРРА) почела је преко Сплита, Шибеника и Трста да доставља бесплатну помоћ за становништво Југославије. УНРРУ су финансирале САД, Канада и Велика Британија. Помоћ УНРРЕ је достављана до јесени 1948. Део помоћи УНРРЕ био је долазак медицинских екипа које су сузбијале епидемије. САД су у јуну 1947. сачиниле нови план помоћи европским земљама. То је тзв. Маршалов план, назван према Џорџу Маршалу, државном секретару САД од 1947. до 1949. Један од циљева Маршаловог плана је био да се кроз економску помоћ ојача утицај САД у Европи. Југославија је средином 1947. одбила (као и СССР) да прима ту помоћ. Западноевропске земље су 1947. прихватиле Маршалов план економске помоћи. Тим планом је до 1952. европским земљама и Турској послато 15-17 милијарди долара помоћи.

СССР је у земљама у које је стигла Црвена армија подржао комунисте да преузму власт. На границама Југославије комунисти су завладали у Бугарској, Румунији и Мађарској. У то време (од 1944. до 1948), Тито се у стварању комунистичке власти ослањао на СССР. У априлу 1945. СССР и Југославија су потписале Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи. Из СССР-а су у Југославију дошли бројни војни и цивилни стручњаци да помогну уређивање социјалистичке државе. У Југославији Стаљин је био хваљен као велики вођа, а у ОУН Југославија је подржавала мишљења и предлоге СССР-а. Та сарадња са СССР-ом обновила је стари страх на Западу да ће СССР (Русија) успети да добије излаз на „топла мора“.

Западне владе су Тита почеле да гледају као противника. У мају 1945. почела је тзв. Тршћанска криза. Она је била резултат жеља Југославије и Италије да добију Трст и саобраћајнице према Аустрији и Немачкој. Криза око Трста (1945-1954) је делимично разрешена у јуну 1945. потписивањем споразума Југославије са амбасадорима САД и Велике Британије. По том споразуму уведена је привремена војна управа за Трст и Истру. Трст, луке на западној обали Истре и Пула, тзв. Зона „А“, су били под контролом англо-америчких снага. Зона „Б“, највећи део Истре, стављена је под контролу Југославије. Веће министара на мировној конференцији у Паризу је 1946. створило тзв. Слободну територију Трст. САД, Велика Британија и Француска су у марту 1948. прогласиле припајање Слободне територије Трст Италији. То се догодило управо када је почињао сукоб Тита са Стаљином.

Проблеми са западним савезницима су се повећавали. У време Потсдамске конференције (одржана од 17.7. до 2.8.1945) у САД се о Југославији писало као о сателитској држави СССР-а и земљи без демократије. Девизне резерве и злато које је Краљевина Југославија чувала на Западу нису предавани Титовој влади. Западни савезници нису показали жељу да ухвате део злочинаца који су побегли преко Италије. Тако је Анте Павелић преко Италије отишао у Шпанију, а потом у Јужну Америку. У томе му је помоћ пружио део Католичке цркве. Са друге стране, амерички војници са подручја Аустрије су предали Милана Недића Југославији. Према званичним тврдњама он се убио у затвору током истраге фебруара 1946. Од фебруара до августа 1946. авиони САД и Велике Британије су прелетали преко границе Југославије. На крају тог периода два авиона су била и оборена.

Да би се уредили међудржавни односи после пораза Немачке и Јапана, крајем јула 1946. у Паризу је почела мировна конференција.

На мировној конференцији главне одлуке су доношене споразумом Савета министара, који су чинили представници САД, СССР-а, Велике Британије, Француске и Кине. Тај Савет је био оформљен на Потсдамској конференцији. Мање земље антифашистичке коалиције могле су износити захтеве и мишљења. Тај Савет министара је расправљао о питањима мировног уговора и пре саме конференције у Паризу и после завршетка њеног рада у октобру 1946. На његовим састанцима у новембру и децембру 1946. довршено је писање текста мировног уговора. Мировни уговор био је потписан 10.2.1947. у Паризу са Италијом, Финском, Мађарском, Бугарском и Румунијом. Тада није потписан мировни уговор са Немачком и Аустријом. Оне су остале под окупацијом победника.

У КПЈ је током Другог светског рата постојала и замисао о Албанији као делу југословенске федерације, али се од тога одустало. У априлу 1945. Југославија је признала албанску комунистичку владу Енвера Хоџе. Почетком 1946. проглашено је стварање Народне Републике Албаније а њен председник је постао Е. Хоџа. Он је владао Албанијом до 1985. Подржавајући комунисте у Албанији, Југославија је Албанији 1946. дала бескаматну новчану позајмицу. Исте, 1946. Југославија и Албанија потписале су Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи. У Бугарску је 1944. дошао Георги Димитров и постао вођа Комунистичке партије Бугарске. Он је од 1946. до 1949. био председник владе Бугарске. У том периоду дошло је до обнове плана о стварању заједничке јужнословенске државе. Г. Димитров је 1946. предлагао стварање федерације Југославије и Бугарске. Та мисао није била остварена. Властољубиви Тито није желео да се створи федерација у којој би он могао бити подређен Димитрову, као раније у Коминтерни. Тито је пристао само на склапање Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи са Бугарском 1947. Исте уговоре Југославија је потписала и са осталим социјалистичким суседима и СССР-ом.

Крајем 1944. британска војска се искрцала у Грчкој, а почетком 1945. приморала грчке комунисте (ЕЛАС) да предају оружје. Насилња према комунистима у Грчкој утицала су да почне побуна и грађански рат 1946. Тито је помагао грчку комунистичку армију слањем оружја, ратног материјала и инструктора. Грчка се због тога жалила Савету безбедности ОУН. У октобру 1947. Савет безбедности (СБ) усвојио је резолуцију којом је тражено од Југославије, Албаније и Бугарске, да престану да шаљу помоћ комунистима у Грчкој. СБ је један од најважнијих органа ОУН. Његова основа је 5 сталних држава чланица, које имају право вета, тј. забране да се нека одлука примени. У СБ било је 6 несталних чланица, а до 1965. њих је 10.

Учвршћивање власти Тита и КПЈ

Када се КПЈ 1941. прикључила устанку Срба против окупатора и НДХ није превише отворено заговарала стварање социјалистичког друштва, али је упорно радила да то оствари. После доласка Црвене армије и победе у рату порасло је Титово самопоуздање. Он је одлучније наставио да остварује социјалистичку револуцију.

КПЈ је највећем делу становништва обећавала правду, једнакост и „светлу будућност”. Радницима је обећавала да ће постати власници фабрика у којима раде, а сељацима без довољно земље да ће добити земљу коју ће обрађивати. КПЈ је изјављивала да штити „радничку класу”, тј. успоставља „диктатуру пролетаријата” и „народну власт”. Да је стварана диктатура то се брзо видело, али то је била диктатура једне партије и њеног вође. Капиталисте и богатије грађане КПЈ је означавала као непријатеље „радног народа”. Истовремено, КПЈ је тврдила да ствара „братство и јединство” народа на подручју Југославије. Националисте је називала противницима „братства и јединства”, а тиме и државе која је стварана. Председништво АВНОЈ-а усвојило је 1945. закон којим је кажњавано свако ширење националне мржње.

Победничка и владајућа КПЈ је брзо повећала број својих чланова 1945. на више од 100 хиљада. То је било огромно увећање у односу на око 12 хиљада из 1941. Од мале завереничке партије постала је масовна организација. КПЈ је у свом чланству после рата имала више сељака него радника. Она је била хијерархијски уређена. Комунисти на вишим положајима су доносили одлуке које су комунисти на нижем нивоу спроводили. Све најважније одлуке у КПЈ доносили су Тито и најуже руководство од десетак људи, тј. Политбиро. Политбиро је био највише тело власти КПЈ. Он није био биран и сам је именовао своје нове чланове. Унутар Политбироа после расправа Титова реч је увек била пресудна, тј. он је доносио све важније одлуке укључујући и избор чланова Политбироа. Политбиро до 1964. није састављан уз поштовање равноправне заступљености нација које су живеље у Југославији.

За контролу јавних гласила и културног живота био је задужен Агитпроп ЦК КПЈ. Управник Агитпропа био је Милован Ђилас. Истовремено он је био и члан Политбироа ЦК КПЈ. Агитпропу су биле подређене агитационо-пропагандне комисије уз ниже комитете Комунистичке партије. У Југославији КПЈ је брзо успоставила надгледање свих „масовних медија, од фотографије до филма и од новина до радија”.

Контрола над радницима остваривана је преко синдикалног савеза створеног почетком 1945. Под именом Јединствени синдикати радника и намештеника Југославије (ЈСРНЈ) деловао је до 1948, када је преименован у Савез синдиката Југославије. ЈСРНЈ је обухватио све запослене раднике. За вођу ЈСРНЈ изабран је Ђуро Салај, такође члан Политбироа ЦК КПЈ. Синдикат у Титовој Југославији није деловао као заштитник права радника, него као масовна организација за подршку владајућој партији. Зато су штрајкови били реткост. Касније, велики број радника није био свестан да је по аутоматизму са запошљавањем постајао и члан синдиката.

Унутар КПЈ настављено је стварање националних партија. КП Македоније је створена током рата 1943. Године 1948. као делови КПЈ створене су КП Црне Горе и КП БиХ. КП Србије је створена у мају 1945. У то време је довршено и одређивање граница Србије које су тада означене као привремене. Оне ће после скоро пет деценија бити проглашене за непромењиве државне границе.

Тито је са руководством КПЈ и АВНОЈ-а одређивао границе република и стварао представништва власти у њима. Формално је то рађено преко комисија и представништава нове власти која су стварана после ослобађања области, покрајина и република. За одређивање границе између Војводине и Хрватске у јуну 1945. од стране Председништва АВНОЈ-а именована петочлана комисија у којој је био и М. Ђилас. У марту, АВНО Санџака је донео одлуку о припајању Прибоја, Пријепоља, Нове Вароши, Сјенице, Новог Пазара и Тутина Србији, а Пљеваља и Бијелог Поља Црној Гори. У априлу 1945. године АСНОС (Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије) је претворен у Народну скупштину Народне Републике Србије, а изабрана је и прва влада Србије. У јулу 1945. одржане су Покрајинска скупштина Војводине и Обласна скупштина Косова и Метохије. Оне су донеле одлуке да улазе у састав Србије и изабрале представнике за Скупштину Србије. Те одлуке је у августу 1945. потврдило Председништво АВНОЈ-а.

Пред Треће заседање АВНОЈ-а, почетком августа 1945. уједињавањем земаљских народноослободилачких фронтова створен је јединствени Народни фронт Југославије (НФЈ). Он је створен са циљем да окупи и један део некомунистичких грађанских политичара и партија. Циљ је био да комунисти и њихове присталице као већина у НФЈ надгласају грађанску мањину. Тако је требало спречити обнову вишепартијског система. За председника НФЈ именован је Тито. Он је, тада, на Првом конгресу НФЈ рекао да монархија није могућа у ДФЈ. Касније, 1952. НФЈ је преименован у Социјалистички савез радног народа Југославије. Развлаштени краљ Петар II је узалуд

Титов говор осудио као кршење споразума Тито-Шубашић. За средишта моћи у свету он је постао неважан. Повратак у Југославију му није одобрен и умро је у САД у новембру 1970.

АВНОЈ је на свом III заседању у Београду од 7.8.1945. проширен посланицима из последње скупштине Краљевине Југославије, а 10.8.1945. претворен је у Привремену народну скупштину (ПНС). Тако је испуњен захтев са Конференције у Јалти. Поред тога, ПНС је задржао већину посланика из НФЈ. Хрват Иван Рибар, председник АВНОЈ-а, постао је председник ПНС. ПНС је потврдила да се Војводина, као аутономна покрајина, и КиМ, као аутономна област, припаја Србији. ПНС је донела Закон о Уставотворној скупштини, Закон о аграрној реформи и колонизацији. Председништво ПНС је расписало изборе за Уставотворну скупштину за 11.11.1945.

Почетком 1945. године неке грађанске странке покушале су да обнове свој рад изван НФЈ. Насупрот НФЈ појавила се Демократска странка предвођена Миланом Гролом. У току рада ПНС, Милан Грол (председник Демократске странке од 1940) протествовао је против недемократског понашања нове власти (КПЈ, НФЈ и ОЗН-е). Он и грађанска опозиција противили су се све већем одузимању приватне имовине и јачању улоге државе у привреди. Истицали су да ће привреда доћи у кризу ако се промени њена дотадашња (капиталистичка) организација. Како његови протести нису давали резултат, Милан Грол је поднео оставку на место потпредседника владе срединам августа 1945. ПНС је распуштена крајем октобра 1945.

Проглашење републике и Устав 1946.

Почетком септембра 1945. грађански политичари предвођени Слободаном Јовановићем у Лондону су представили меморандум у коме су оптужили Титову владу да уводи комунистичку диктатуру. У септембру 1945. грађанска опозиција у Београду је почела да издаје лист „Демократија”. Зато је у октобру 1945. комунистичка омладина организовала јаво паљење листа „Демократија”. У САД су проценили да ће избори у Југославији бити непоштени. Зато су тражили да се одложе, али је Тито добио подршку СССР-а да их одржи. Руководиоци КПЈ су тврдили да нису они организовали притиске и нападе на грађанске политичаре, него да то својом вољом „ради народ”.

Мали део предратних грађанских политичара остао је да делује у оквиру Народног фронта. Међу њима били су представници Самосталне демократске странке (Сава Косановић и др), Југословенске републиканске странке, Уједињене земљорадничке странке и

Хрватске републиканске сељачке странке. Право гласа добиле су пунолетне особе старије од 18 година. Избори су значајни по томе што су први пут жене имале право гласа у Југославији. Давање права гласа женама није било везано само за успостављање власти комуниста. Исте 1945. жене су добиле право гласа у Италији, а неколико година касније и у Грчкој. Право гласа у Југославији одузето је сарадницима окупатора, у које су убројани и Михаиловићеви четници, али и неким другим лицима. Грађанска опозиција се одлучила да одустане од избора на којима није имала равноправане услове. Да би се створио привид избора, на њима се појавила тзв. „кутија без листе”, названа и „ћорава” кутија, насупрот листи Народног фронта Југославије. Носилац листе НФЈ био је Тито. Избори 1945. су били само траг вишепартијских избора пре једнопартијских. Грађански политичари су касније једнопартијске изборе поредили са бесмисленом трком у којој трчи само један коњ.

На изборима 11.11.1945. вршио се притисак на присталице монархије и грађанских партија. То се види у именовану гласачке кутије, у коју су гласачке куглице убацивали противници Тита и КПЈ, – „ћорава”. На изборе је изашло око 88% уписаних гласача. Листа НФЈ победила је добивши око 90% гласова оних који су гласали.

Уставотворна скупштина се састала 29.11.1945. и истог дана усвојила декларацију којом је прогласила Федеративну Народну Републику Југославију (ФНРЈ). Тако је формално укинута монархија. Јосип Броз је био председник владе (1945-1953). Задржао је и звање врховног команданта војске. Председник Президијума Савезне скупштине био је Иван Рибар (1945-1953).

Први устав ФНРЈ је свечано проглашен 31.1.1946. у Уставотворној скупштини. Устав је писан по узору на устав СССР-а. За највиши орган власти проглашена је Савезна скупштина ФНРЈ која је била и носилац државног суверенитета. Савезна скупштина је имала два дома (Савезно веће и Веће народа). Највиша извршна власт била је Савезна влада која је одговарала Савезној скупштини. Уведено је федеративно уређење. Држава (ФНРЈ) се састојала од 6 „народних република” (Србије, Македоније, Црне Горе, Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине) и 5 нација. Тих 6 република имале су своје уставе (који су морали бити у складу са Уставом ФНРЈ и усвојени су 1946. и 1947), територију и симболе државности (грб, заставу). Устав је одредио да се границе неке републике могу мењати само уз њену сагласност. Републике су имале своје народне скупштине, законе (републички закони морали су бити у складу са савезним законима), републичке владе и буџете. Таквим уређењем остваривала се предратна политика КПЈ да треба створи федераци-

ја. Устав је остављао могућност да се стварају нове аутономне области и републике.

Устав Југославије прогласио је равноправност свих грађана, тј. њихову једнакост пред законом без обзира на верску и националну припадност. Заговарање верске, националне и расне мржње било је забрањено. Према уставу, жене и мушкарци су изједначени пред законом, као и у праву наслеђивања и дељења породичне имовине.

Највишу судску власт представљао је Врховни суд ФНРЈ. Испод њега су били републички врховни судови, народни окружни, срески и војни судови. Судови су пресуде изрицали „у име народа”.

Држава и школство су одвојени од црквених заједница. Тако су матичне књиге одузете од црквених лица, а бракови су постали пуноправни само ако су били склопљени пред државним органима. Сви брачни спорови имали су се решавати у народним судовима. Брачни пар је могао склопити брак и пред црквеним представницима, али за државу такав брак није имао правну важност. После доношења Устава 1946. и закона који је уредио брачна питања, олакшан је развод брака. Истовремено су правно изједначена деца рођена у браку и изван њега. Број разведених бракова је значајно порастао крајем педесетих година XX века. Тако је у ужој Србији било око 170 разведених на сваких 1.000 склопљених бракова. То је у односу на 40 до 60 разведених на 1.000 склопљених бракова између два светска рата био значајан пораст. Спорији раст броја развода се наставио до краја XX века. Истовремено је растао и број ванбрачно рођене деце. Веронаука је од 1945. избачена из школа као обавезни предмет. Њено место ће касније заузети наставни предмет у коме ће се изучавати марксизам.

Иако је вршено одузимање приватне својине (по разним основама), Устав из 1946. није укинуо приватну својину у привреди. После савезног донети су и републички уставни. Устав Народне Републике Србије усвојен је јануара 1947. Код Србије је направљен изузетак у односу на остале републике у томе што је она била сложена република. Она се састојала од уже Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области. Покрајина и област су уместо устава имале статуте које је потврђивала Народна скупштина НР Србије. Републике, аутономна покрајина и аутономна област су се делиле на срезове и градове. У срезовим, градовима су, као нижи органи државне власти, постојали народни одбори. У НР Србији 1947. било је 120 срезова и 34 града. Од 1953. уведене су као ниже управне целине од срезова општине, а срезови су укинута 1967.

„Избори” из 1945. били су крај вишепартијског система у Југославији. КПЈ је насилно потиснула остале политичке партије, а затим их је, по узору на СССР, забранила. У социјалистичкој Југославији постојала је само једна партија и само њени представници бирани су на места у власти. Као нижи управни органи за општине, градове и срезове постојали су народни одбори.

У фебруару 1946. године састављена је нова влада. Њен потпредседник био је Едвард Кардељ, а министар унутрашњих послова, до 1953. Александар Ранковић Марко (1909-1983). Он је руководио и ОЗН-ом која је прерасла у Управу државне безбедности (УДБ). У републикама ФНРЈ председници влада били су истовремено и секретари Централних или Покрајинских комитета Комунистичке партије (Србије, Македоније...).

Слично обједињавање државног и партијског положаја постојало је у свим државним и другим организацијама. Тако су на нижем нивоу политички секретари среских комитета Комунистичке партије били и председници среских народноослободилачких одбора. Синдикати, предузећа, школе и друге организације имали су своје партијске организације и оне су стварно управљале њима. Те партијске организације су извршавале важније наредбе и упутства која су добијали од Тита и Политбироа ЦК КПЈ. Истовремено су од нижих партијских организација слате информације у више све до Политбироа.

Наставак сукоба комуниста, четника и усташа од 1945.

Много особа у другој половини 1945. у Југославији било је испуњено страхом за живот. Још су трајале освете комуниста према политичким и другим противницима. У хватању четника који су остали у Југославији и прогону других противника комуниста истицала се ОЗН-а. Њени припадници су ухватили Драгољуба Михаиловића у марту 1946. Када је Михаиловић ухваћен, САД су понудиле своје пилоте које су спасили четници као сведоке за Михаиловићево суђење. Титову Југославију су Срби из иностранства оптуживали да врши „судско убиство” политичког противника. Михаиловић је после пресуде убијен средином јула 1946. Вероватно негде на подручју Београда. Последње групе четника похватане су почетком педесетих година XX века.

Павелић се са делом усташа, после бега из Југославије, склонио у Аргентину. Усташе су настојале да нанесу штету Југославији. Припремили су више постављања експлозива у фабрикама и на

саобраћајницама у Југославији, али и напада на представнике Југославије у свету. Павелић је у Југославију послао и Љубу Милоша, али је он ухваћен и осуђен на смрт у Загребу (1947). Сукоби су се пренели у иностранство. На Павелића је пуцано 1957.¹ После рањавања он се склонио у Шпанију и умро 1959. у католичком манастиру.

Међу непријатељима Југославије појавила се и група Млади муслимани, која је 1946. дошла на замисао да пружи оружани отпор новој власти. Као њен припадник био је ухапшен и осуђен на затвор будући ратни вођа муслимана у БиХ, Алија Изетбеговић (1925-2003). Он је другу прилику да покрене оружану побуну и допринесе рушењу Југославије добио после неколико деценија.

Обнова и аграрна реформа

Са крајем рата из нацистичких логора и ратног заробљеништва вратило се стотине хиљада преживелих. Према Петрановићу, морао се решити и проблем око 235 хиљада ратне сирочади без једног или оба родитеља. Југославија је из Другог светског рата изашла разорена. Биле су уништене саобраћајнице, фабрике и велики број кућа и станова. Приближно петина стамбених јединица је уништена. У ослобођеним деловима Југославије до пролећа 1945. оспособљен је за рад део фабрика. Тако се могла снабдевати војска која је била у завршним борбама. Основне намирнице (хлеб, уље...) нису биле у слободној продаји. Делене су у замену за тзв. „тачкице“, а државне власти су одређивале колико ће ко добити „тачкица“. Такав начин давања робе постојао је до 1951. Цене производа на тржишту одређивала је државна управа. Државна управа над привредом била је супротна либералном капиталистичком захтеву да тржиште одређује цене, тј. понуда и потражња на њему. После рата на подручју Југославије у употреби је остао разни новац из времена окупације, од априла до јула 1945. увођен је динар ДФЈ као јединствен новац.

За обнову привреде и стамбених објеката недостајало је средстава и машина. Због тога је у обнови масовно примењиван добровољни рад. Учествовање у обнови проглашено је за дужност

¹ Није поуздано утврђено ко је пуцао 1957. на А. Павелића. Титова државна безбедност је настојала да убије део својих противника у иностранству. Долазило је до сукоба међу самим усташамама, али и њих са Србима националистами. Једино објашњење атентата је прича по којој је српски националиста Благоје Јововић приватно признао да је он нанео рану Павелићу од које се организам старца није опоравио. Атентатор није ухваћен и осуђен и ову причу није могуће потврдити или одбацити поузданијим изворима, али она није противречна ономе што се зна о атентату. То је шест деценија након атентата једини понуђени опис ко га је извршио и није немогуће да је у основи истинит.

свих грађана. Организоване су и омладинске добровољне радне акције да би се брже обновила земља. Обнова пруге Брчко–Бановићи 1946. била је прва већа радна акција омладине. На акцијама су се омладинци такмичили ко ће више урадити и тако добити звање „ударник”. То такмичење је пренето и на раднике и службенике. Штампa је подстицала раднике да се такмиче у раду. Настојале су се повећати радне норме. Нормом је одређивано колико радник може обавити неког посла у току радног дана. Пример такмичења радника у Југославији постао је рудар Алија Сиротановић.

У периоду обнове 1945-47. обновљено је и изграђено око 300 хиљада станова. У обнови је кориштен и рад десетина хиљада затвореника и заробљених Немаца.

За производњу хране важно је било решити проблеме у пољопривреди. Одлазак Немаца и стављање преосталих у логоре створило је недостатак пољопривредних радника у равници на северу Југославије. Тај недостатак радника решило је масовно насељавање породица из планинских предела Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Лике на поседе у Војводини који су одузети Законом о аграрној реформи и колонизацији. Закон о аграрној реформи и колонизацији примењиван је 1945-46. За његово остваривање створено је и посебно министарство. У том периоду земљишни максимум који може имати једна породица одређен је на 25-45 хектара, зависно од квалитета земљишта. Касније, 1953. максимум земље у власништву једне породице смањен је на 10 хектара, а „вишак” је одузиман. Борба против богатијих сељачких породица називана је борбом против „кулака”. Одузимањем „вишка” земље сакупљено је око 1,6 милиона хектара земљишта за поделу у аграрној реформи. Скоро половина те земље подељена је сељачким породицама. Аграрном реформом беземљаши, тј. надничари, добили су земљу и куће. Тако је земљу добило око 260 хиљада сељачких породица. Исто је примењено на око 67 хиљада породица колониста. Већина колониста (досељеника) у Војводину је долазила из неразвијених области БиХ, Хрватске и Црне Горе. Бројне српске породице из тих подручја су прешле у Војводину. Величина поседа које су добијали беземљаши и колонисти била је мала, просечно 2-3 хектара. Фонд земље за поделу у Војводини био је много већи него у Србији и на Космету. Војводина је у фонду имала око 670 хиљада хектара, а ужа Србија око 70 хиљада. Део одузете земље претворен је у државна пољопривредна добра, шуме и др.

У јуну 1945. Председништво АВНОЈ-а је донело закон по коме је држава присвојила имовину Трећег рајха, Немаца и свих сарадника окупатора. Банке и главна индустријска постројења стављени су

под управу државе. Одузимање велепоседа, индустријских предузећа и банака и државно располагање са том имовином ојачали су државну, „општенародну” имовину.

Тито и вође социјалистичке револуције су по узору на колхозе и совхозе у СССР-у настојали потиснути приватно власништво и на селима. Настојало се створити заједничко власништво над пољопривредним машинама, земљом и стоком преко задружних и државних пољопривредних заједница. Од краја 1947. грађени су задружни домови, а до краја 1948. било је више од 1.300 сељачких радних задруга. Пољопривредну производњу су обесхрабрили „принудни откуп” и отежале суше 1950. и 1952.

Током рата партизанске јединице су од становништва одузимале оно што им је било потребно. Уместо да плате, издаване су потврде за одузету робу. То се називало реквизицијом. После рата реквизиција се морала напустити. Зато је задржан принудни откуп. Принудни откуп је био обавезни откуп пољопривредних производа по ценама које држава одреди. Укупну количину неке робе која ће бити принудно откупљена на подручју појединих република одређивали су средишњи државни органи. Затим су републички управни органи одређивали количине за откуп у појединим окрузима, и тако редом до сеоских подручја. Предвиђене откупне количине биле су превелике. Зато ни рад свих државних служби (управа, масовних политичких организација, ОЗН-е, судова) није помогао да се остваре планови. Сељаци који су ухваћени у покушају да сакрију производе који су предвиђени за откуп осуђивани су на новчане и затворске казне. Десетине хиљада људи биле су у затворима и радним логорима. Обавезни откуп је последњи пут примењиван 1951.

Проблеме на селу које је створио принудни откуп појачала је принудна колективизација. У првим послератним годинама створен је мањи број сељачких радних задруга. Оне су стваране по узору на колхозе на селу у СССР-у. У њима се укидала приватна својина над средствима за производњу на селу. Стваране су задруге у којима су средства за производњу (вучна стока, оруђа и др) била заједничка својина сељачке радне задруге, а не породица и појединачних особа. Од почетка 1949. ЦК је упутио наредбу да се убрза стварање сељачких радних задруга. Године 1950. постојало је око 7 хиљада сељачких радних задруга са више од 2,1 милиона сеоског особа у њима. Отпор принудном откупу и насилној колективизацији на селу, као и постојање присталица Информбироа, били су повод да КПЈ повећа притисак полиције и судова на сељаке.

Увођење сељачких радних задруга утицало је на мању заинтересованост сељака за производњу. Смањење производње и отпор

утицали су да се већ 1952. број задруга значајно смањило, а 1953. се одустало од захтева да се оне оснивају. Сељацима је допуштено да врате у приватно власништво поседе мање од 10 хектара. Притисак на сељаке и њихову приватну имовину утицао је да се смањи проценат сељака у КПЈ, а повећа проценат чланова који су припадали радништву и службеницима. КПЈ је поново постала „радничка” партија.

Закони о национализацији и државно-планска привреда

Према законом из децембра 1946. године вршена је национализација. Њоме је имовина у великим индустријским, рударским и саобраћајним предузећима, као и спољној трговини, проглашена државном. Тако је проширена државна управа и власништво у привреди. Од априла 1948. почео је други период национализације. Од тада су национализована и мала индустријска предузећа (млинови, циглане и др...), трговачка предузећа, хотели, стамбене зграде и др. Државна својина је постала преовлађујући облик својине. Само су мале радње занатлија и услужне радње остале у приватном власништву.

Национализацијом су економски уништене богатије класе грађанског друштва. Руководство КПЈ је процењивало да „буржоазија и велепоседници” као класни непријатељи које треба уклонити имају 500, односно 300 хиљада припадника. Тих 800 хиљада класних непријатеља били су противници у социјалистичкој револуцији, а она је довршавана национализацијом. Класа богатих (крупни банкарри и индустријалци) остала је без имовине и изгубила је свој привилеговани положај у друштву. Исто се догодило и са делом средње класе грађанског друштва. Њима су одузети стамбени простор и намештај.

Истовремено, од виших политичких руководилаца КПЈ стварала се нова владајућа класа. Они лично нису имали велику имовину, али су имали право да одлучују и стварно располажу оним што им формално није припадало. Имали су пресудни утицај на доношење најважнијих одлука у друштву и привреди. Тако су располагали огромном имовином која је припала држави. Та државно-политичка елита се претварала у нову владајућу класу. Користили су луксузне стамбене просторе и намештај одузете од „буржоазије”. Део ресторана и одмаралишта претворен је у тзв. објекте затвореног типа. То је значило да их може користити само политичка и војна елита. Они су се брзо навикли на послугу која их је служила. У свему је предња-

чио Тито. Он се сместио у Бели двор Карађорђевића, а поред њега касније је имао и бројне друге резиденције. О његовој безбедности бринули су чувари и телохранитељи. Да би могао живети у владарској раскоши и приређивати пријеме за своје госте (странце и сараднике), имао је бројну послугу ађутанте, куваре, конобаре и др.

Нова средња класа почела се стварати од нижих руководилаца КПЈ и стручњака који су ступили у службу нове државе као службеници и привредници руководиоци. Тако је нову повлаштenu класу крајем педесетих година XX века представљало око 300 хиљада државних службеника у централним и локалним управама. Њихове зараде нису биле много веће од осталих радника, али су стварну разлику повећавале разне привилегије и учешће у власти. Они су били језгро средње класе у социјалистичком друштву. После рата обично су имали завршену средњу школу, а касније и вишу или факултет.

У социјализму се вертикално напредовање у друштву остваривало једино именовањем од стране претпостављених у партији, тј. државној управи. Често се износи мишљење да је основа за напредовање била тзв. негативна селекција. Тиме се мисли да су унапређивани они који су показивали већу послушност, а не способности. То је водило стварњу слоја мало способних руководилаца који су привреди и држави наносили више штете него користи.

Број радника после Другог светског рата није био велики. Знатан део индустрије био је уништен у рату, али је обнова давала значајне резултате. Према Биланцићу крајем 1945. било је око пола милиона запослених радника и око 800 хиљада војника и официра. Стотине хиљада неквалификованих радника долазиле су из села у градове. Они су, на разним течајевима, брзо припремани за рад у индустрији и другим гранама градске привреде. Петрановић преноси процену да је од 1945. до 1950. тако оспособљено око 1,2 милиона радника.

У Србији је 1952. у друштвеном сектору било запослено 603 хиљада особа, а 1964. 1,35 милиона особа. Кретање стотина хиљада становника са села у градове и њихово претварање у радништво се наставило. У 1973. у радном односу је било око 4,4 милиона становника. Од тога у Србији 1,72 милиона особа било је запослено. Број запослених у Србији је растао до 1989. када је износио 2,62 милиона особа. Растао је и удео радничке класе у друштву. Радници нису могли да се синдикално или политички организују изван КПЈ.

Насупрот горњој и средњој класи капиталистичког друштва, део најниже класе поправио је свој материјални и друштвени положај после 1945. Тако су десетине хиљада породица сељака беземљаша

добиле мале земљишне поседе у Војводини. Сељаци, као ситни приватници, у првим деценијама постојања социјалистичке Југославије били су најбројнија група у друштву. Део сељака је био задовољан задржавањем приватног власништва над земљом.

Титова Југославија није имала тржишну, него државно-планску привреду по узору на СССР. Пре формалног увођења планске привреде, држава је успоставила своју контролу над привредом Југославије. За усмеравање привредне делатности створен је у државној управи ресор планирања привреде. Према узору на СССР, у априлу 1947. у Југославији је усвојен Закон о петогодишњем плану развоја привреде. Усвајањем привредног плана у облику закона желела се нагласити обавеза појединца пред државом да се план привредног развоја оствари. Тај план је предвидео брз развој тешке индустрије. Укупно је планирано да се у односу на 1939. годину индустријска производња увећа пет пута, а пољопривредна да се повећа за 50%. У Петогодишњем плану било је предвиђено да се изврши електрификација Југославије, развију тешка индустрија и саобраћај у њој. Производња електричне енергије и њен транспорт стављали су на располагање енергију за развој привреде и угоднији живот људи. Сличан значај је имао и развој саобраћаја. О значају развоја индустрије говори и потреба за тракторима чија је масовна производња изменила пољопривреду.

У остваривању Првог петогодишњег плана и даље је био значајан добровољни рад омладине. Тако је од априла до новембра 1947. више од 200 хиљада омладинаца изградило пругу Шамац–Сарајево (дужине 242 км). На сличан начин хиљаде омладинаца су почетком 1948. изградиле фабрику алатних машина „Иво Лола Рибар” у Железнику. Машине за њу добијене су од Немачке на име ратне одштете.

После 1951. престали су принудни откуп и административна подела робе. Цене робе од тада су одређиване на основу понуде и потражње. Петогодишњи план је био преамбициозан. Његово остваривање омели су сукоб са социјалистичким земљама и велики трошкови за војску. Због тога је планирано остварено тек у другој половини педесетих година XX века.

Сукоб Тита са Стаљином и хладни рат

После распуштања Коминтерне 1943. Стаљину је требала нова организација преко које ће руководити комунистичким партијама изван СССР-а. У септембру 1947. године на састанку у Варшави

створен је Информбиро (ИБ). У ИБ-у су биле комунистичке партије СССР-а, Југославије, Бугарске, Мађарске, Румуније, Чехословачке, Пољске, Италије и Француске.

Почетком 1948. дошло је до погоршавања односа Југославије и СССР-а. Узрок је било Титово избегавање да се подреди Стаљиновој вољи и створи федерацију са Бугарском. Према подацима које износи Душан Биланџић, почетком фебруара 1948. Стаљин је у разговору са југословенском (Е. Кардељ, М. Ђилас, Владимир Бакарић) и бугарском делегацијом (Г. Димитров) у Москви тражио да се хитно створи федерација Југославије, Бугарске и Албаније. Почетком марта на седници ЦК КПЈ донета је одлука да се не изврши захтев за хитно стварање федерације Југославије са Бугарском. Сукоб је постао неизбежан.

У другој половини марта 1948. године војни и цивилни стручњаци СССР-а су повучени из Југославије. Отворени сукоб је почео 27.3.1948. Тада је у ЦК КПЈ дошло писмо од Стаљина и Вјечеслава М. Молотова. У писму је руководство КПЈ оптужено да води противсовјетску политику. У априлу 1948. ЦК Југославије је послао одговор у коме је писало да су оптужбе Стаљина неосноване. Део највиших представника КПЈ је сматрао да треба прихватити Стаљинову критику. Зато је Тито одлучио да из Политбироа искључи Сретена Жујовића и Андрију Хебранга јер су били више одани Стаљину него њему. Ипак, јавно је избегавао да пред народом и чланством КПЈ покаже суштину сукоба са Стаљином. С. Жујовић и А. Хебранг оптужени су да су из „великосрпских“ и „ушастих“ побуда ометали изградњу аутопута Београд–Загреб. Стаљин и Молотов су у мају 1948. послали ново писмо у коме су Тита оптужили за противсовјетски став. На заседању ИБ-а од 20. до 22.6.1948. у Букурешту усвојена је Резолуција о стању у КПЈ. Руководство КПЈ је оптужено да води антисовјетску политику и да је само себе искључило из ИБ-а. Чланство КПЈ је позвано да смени постојећи и изабере нови ЦК КПЈ.

Тада се Тито одлучио да јавно покаже своју снагу у Југославији. Од 21. до 28.7.1948. у Београду је одржан V конгрес КПЈ. На конгресу Тито и други говорници су доказивали да није вођена антисовјетска политика и да КПЈ није напустила социјалистичко учење које су створили „Маркс, Енгелс, Лењин и Стаљин“. Одбачена је и резолуција ИБ-а. Конгрес је закључио да ЦК КПЈ треба да учини све да се превазиђе разлаз који је настао са СССР-ом. Конгрес је преношен преко радио-станица, опширне извештаје са њега доносила је штампа.

До пролећа 1948. у јавности је изгледало да су Тито и Стаљин блиски политички савезници, а тада су се појавиле оптужбе за непријатељство. Када је почињао сукоб са ИБ-ом, Југославија је око половине спољнотрговинске размене остваривала са социјалистичким земљама. Неизбежно је било да сукоб створи привредне тешкоће. Крајем 1948. Тито је затражио да САД одобре испоруке робе за Југославију, а затим и позајмице. Већ средином 1948. у САД су закључили да треба да подрже Тита против Стаљина. Ипак, давање позајмица било је условљавано тиме да ФНРЈ призна дугове Краљевине Југославије. Давање позајмица је одобрено почетком 1949. Са друге стране, социјалистичке земље су од прве половине 1949. прекинуле економску сарадњу са Југославијом.

Када је почињао сукоб Тита и Стаљина појачавала се подела између САД и капиталистичких земаља на једној страни и СССР-а и социјалистичких на другој страни. У априлу 1949. на састанку у Вашингтону створен је војни савез НАТО. У том војном савезу нашле су се САД, Канада, Велика Британија, Француска, Италија, Исланд, Норвешка, Холандија, Белгија, Луксембург и Данска. У јулу 1949. године СССР је извршио прву пробу своје атомске бомбе. Почело је убрзано наоружавање две стране. Тако је уместо „врућег“ започео „хладни“ рат. Хладни рат је период у коме су САД и СССР спроводиле политику силе у међународним односима на рубу великог рата, али су избегавале непосредни оружани сукоб. Обе „суперсиле“ изазивале су локалне ратове. У њима су настојале да прошире или очувају свој утицај у неком подручју. У време хладног рата Југославија се нашла на рубном подручју утицаја две суперсиле.

Прекид економских односа са осталим социјалистичким земљама је утицао да становништво Југославије неколико година буде на рубу глади. У време суше 1950. велики значај је имала помоћи која је дошла из САД и Велике Британије. ФНРЈ је склопила и уговор о трговини и кредиту са Западном Немачком (створена 1949).

Између Југославије и њених социјалистичких суседа на граници 1949. створено је стање које је наговештавало могући рат. Југославија је морала поправити односе са Западом. Зато је она престала да помаже грчку комунистичку армију, која је поражена исте 1949. У августу 1949. извођене су велике војне вежбе у Румунији и Бугарској. Југославија се жалила Генералној скупштини ОУН због притисака социјалистичких земаља.

Владе социјалистичких држава су формално раскинуле уговоре о пријатељству и сарадњи са ФНРЈ и протерале њене амбасадоре. Влада СССР-а је исто учинила у септембру 1949. Од тада је у Румунији и Мађарској био отежан живот српске мањине. Долазило је

до хапшења њених представника и принудног расељавања породица. Представништва Југославије у Румунији и Албанији неко време су била затворена, а у Бугарској и Мађарској радили су само „отправници послова”. Југославија је за САД постала средство за сукоб против Стаљина.

Зато је у септембру 1949. Југославија добила подршку САД и њој блиских држава да буде изабрана за несталног члана СБ ОУН. 20.10.1949. на гласању у Генералној скупштини УН Чехословачка је добила дупло мање гласова. СССР није могао да спречи избор Југославије у СБ. После тога, у Резолуцији ИБ-а, у новембру 1949. Тито и Ранковић су оптужени да су из национализма прешли у фашизам. Од фебруара 1950. порастао је број малих оружаних сукоба на граници Југославије са социјалистичким државама.

Прогон присталица Стаљина и ИБ-а

Како је растао спољни притисак Стаљина на Тита и Југославију, тако је почео да расте и притисак Тита на присталице Стаљина у Југославији. УДБ-а и војна контраобавештајна служба (КОС) су последњих месеци 1948. хапсили стварне Стаљинове агенте, али су са својим доушницима тражили и обичне присталице СССР-а. Присталице Стаљинових захтева назване су „ибеовци”. Сумњиви су били сви који нису показали безрезервну подршку Титу. Постало је непожељно нпр. хвалити совјетску књижевност. Најбројније „сумњиве” УДБ-а је нашла међу Србима. Некадашње Србе русофиле после Другог светског рата заменили су Срби совјетофили. Део убеђених присталица Стаљина илегално је бежао преко границе у социјалистичке земље. Крајем 1948. Илија Булатовић, шеф среске КП у Бијелом Пољу, побегао је из насеља са намером да започне герилски рат против Тита. У насиљу државних представника према становништву издвајало се деловање УДБ-е. УДБ-ом је руководио Александар Ранковић, који је имао и место организационог секретара ЦК КПЈ. Редовне и војне судије у Титовој Југославији нису биле самосталне. На њихове пресуде утицали су јавни тужиоци и руководиоци КПЈ. Често су судије доносиле пресуде на основу тврдњи из оптужнице без обзира на стварне доказе. За пресуду и кажњавање било је довољно признање оптуженог. Није било важно да ли је признање дато уз присилу, батинање или уцене.

Средином 1949. непомирљиви сукоб Тита са Стаљином је постао потпуно јаван у ФНРЈ. Тада су масовно бацане слике Стаљина које су пре сукоба истицане на јавним местима.

Насупрот противстаљинизму Титових присталица, били су ибеовци. У мањој буни која је почела у мају 1950. на подручју Цазина и Слуња појавила се замисао оружаног повезивања са СССР-ом, а против Тита и КПЈ. Побуна није покренута због сукоба Тита са Стаљином, него је незадовољство насилним откупом и колективизацијом покренуло људе на побуну. У побуни један део вођа предлагао је да треба тражити помоћ од САД и Енглеза. Милан Божић је као један од вођа побуне био за повезивање са ИБ-ом. Војска Југославије угушила је побуну, а вође стрељала.

Појединачна избацавања присталица Стаљина из КПЈ и политичка суђења од средине 1949. постала су масовна појава. Најпознатија казнионица за присталице Информационог бироа био је Голи оток, пусто острвце уз обалу Хрватске. Прва група „ибеоваца” на Голи оток је послата у јулу 1949. У том логору су доведене особе понижаване, тучене и психички злостављане да би промениле своје мишљење. Старији кажњеници су приморавани да масовно учествују у пребијању и понижавању новопридошлих. Сви су приморавани да признају стварне и измишљене кривице. До почетка 1954. године кажњеници на Голом отоку нису могли добијати пошилике или примати посете родбине. У тим тешким условима убијен је непознат број осуђеника.

Почетак интервенционизма САД у заједници са ОУН (УН)

Почетак рата Северне (комунистичке) и Јужне (капиталистичке) Кореје 25.6.1950. донео је привремено олакшање за Југославију. Напад Северне Кореје на Јужну Кореју покренуо је брз одговор САД. САД су успеле да СБ ОУН 27.6.1950. усвоји резолуцију којом је Северна Кореја осуђена за напад, а чланице ОУН позиване да помогну Јужну Кореју. Југославија је остала усамљена у покушају да се предложи другачија резолуција. Била је надгласана. Народна Република Кина тада још није била у Савету безбедности. Кинески грађански рат 1927-1949. завршен је победом комуниста. У октобру 1949. комунистички вођа Мао Цедунг је прогласио стварање Народне Републике (НР) Кине. САД су спречавале да НР Кина буде призната у ОУН све до 1971. Њено место до тада је заузимала делегација куоминтаншке Кине, тј. Тајван. У знак протеста због таквог понашања према НР Кини, представник СССР-а од јануара до краја јула 1950. није био присутан у Савету безбедности. Почетком јула СБ је усвојио резолуцију којом је одређено да ће командант снага УН у Кореји бити особа коју одреде САД. Седам држава је гласало

за ту резолуцију, а Југославија, Египат и Индија су се уздржали од гласања. И пре одобрења које је дао СБ, САД су почеле војно да помажу Јужну Кореју. Војна интервенција УН под вођством САД у Кореји (1950-1953) била је прва у низу сличних у другој половини XX века. Рат у Кореји био је први локални оружани сукоб у периоду хладног рата.

Због одвајања од Стаљина, Тито је за САД постао прихватљив. Зато је у крајем 1949. Савета за националну безбедност САД донео одлуку да се Југославији одобри војна помоћ. Једнократна војна помоћ је споразумом из јуна 1951. постала редовна и слата је Југославији до краја 1957. Током 1951. дошло је до последњег повећања малих оружаних сукоба на границама Југославије и социјалистичких земаља. Дин Ачесон, државни секретар САД од 1949. до 1953, јасно је изјавио да ће САД штитити суверенитет ФНРЈ у случају напада на њу у фебруару 1951. После брзог војног одговора САД у Кореји, Стаљин није желео сличну ситуацију у случају Југославије. Напад није извршен. У пограничним инцидентима од 1948. до 1953. убијене су десетине грађана ФНРЈ и војника.

Од краја 1950. помоћ са Запада постала је главни спољни ослонац југословенској привреди. Зато је и разумљиво да је од почетка педесетих година XX века Југославија доста радила на нормализовању односа са Западом. Године 1951. Југославија је формално окончала и ратно стање са Немачком. Немачки ратни заробљеници су педесетих година XX века амнестирани и ослобођени. Решен је и проблем спајања насилно растављених фолксдојчерских породица.

Године 1952. Турска и Грчка су постале чланице НАТО-а. Убрзо, у фебруару 1953. у Анкари су Турска, Југославија и Грчка потписале споразум о пријатељству и сарадњи. Тим споразумом, тзв. Балканским пактом, предвиђена је и могућност војне сарадње. Балкански пакт је тако био додатак НАТО-а.

У новембру 1952. на VI конгресу КПЈ је променила име у Савез комуниста Југославије (СКЈ). Политбиро је преименован у Извршни комитет ЦК СКЈ. Комунистичко руководство је на том конгресу одлучило да напусти покушај да по узору на СССР изврши колективизација на селу. Престало је стварање сељачких радних задруга у којима је над средствима за производњу постојало заједничко власништво.

Титова личност и владарски култ

Јосип Броз је рођен вероватно 7.5.1892. у Загорју уз границу са Словенијом у селу Кумровцу. Био је просечан ученик, а по школовању постао је бравар. На почетку I светског рата, као припадник аустроугарске војске, послат је у августу 1914. у напад на Србију. Почетком 1915. пребачен је на ратиште против Русије. Био је заробљен и није желео да се прикључи добровољачким јединицама које су стваране за помоћ Србији. Он није узео учешћа ни у Октобарској револуцији.

У октобру 1920. вратио се у Југославију. Тек после повратка у Југославију је постао члан КПЈ. Године 1928. постао је вођа комуниста у Загребу. Исте, 1928. био је ухапшен и осуђен на 5 година затвора због незаконитог поседовања оружја у стану. После изласка из затвора 1934. примљен је у Политбиро ЦК КПЈ. Изгледа да је од те године користио надимак Тито. У Москви у Коминтерни, користио је и име Фридрих Валтер 1935. После хапшења и убиства Милана Горкића у другој половини 1937. у Москви, Тито је постепено до 1940. преузео његово место вође КПЈ. Најчешће је тврдио да је генерални секретар постао 1937. Вероватно је у другој половини те године себе почео сматрати новим генералним секретаром, а групу око себе Централним комитетом КПЈ. Ипак, тек крајем 1938. у Москви је од Коминтерне, тј. Г. Димитрова, добио одобрење да створи једно „привремено” руководство, али не ЦК, за КПЈ. Тито је тада одређен да буде „веза” тог руководства са Москвом, а не генерални секретар. Према Пери Симићу, тек 1940. руководство из Москве је Тита први пут означило као „секретар ЦК КПЈ”. После тога, он је октобра 1940. организовао у Загребу V земаљску конференцију КПЈ на којој је завршио процес преузимања положаја генералног секретара ЦК КПЈ.

Упркос тзв. „демократском централизму”, у КПЈ су од краја тридесетих година XX века беспоговорно извршаване наредбе Тита. Та диктатура у КПЈ је створена по узору на ону коју је створио Ј. В. Стаљин у Свесавезној комунистичкој партији (бољшевика) и Коминтерни. Као што је у СКП(б) и СССР-у постојала диктатура вође партије, тако је у КПЈ од око 1940. и Југославији од 1945. постојала диктатура Тита. У тим диктатурама супростављање вољи вође било је неприхватљиво, а понекад и по живот опасно.

Када је крајем 1943. Политбиро ЦК КРЈ упутио земаљским руководствомима захтев да се Тито хвали као државник и војсковођа. Тако је почело отворено стварање култа његове личности. До краја

рата међу комунистима и партизанима било је створено повишено поштовање до обожавања Тита. Још у току рата 1944. први пут је проглашен за народног хероја. Касније је још два пута је проглашен за народног хероја, да би се разликовао од осталих народних хероја. Стварање култа Титове личности настављено је у време победе партизана у Југославији. Култ вође КПЈ се после победе преносио преко новостворене државе, а она је надзирала привреду, друштво, културу и средства обавештавања. Символ тог култа личности постало је ношење Штафете младости. На формални предлог Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије у мају 1945. установљена је манифестација трчања и преношења штафете (палице) у част Титовог рођендана. Она је Титу предавана на његов „рођендан” 25. маја. Та предаја палице је од 1957. допуњена великом завршном прославом Дана младости на стадиону Југословенске народне армије у Београду.

Јосип Броз Тито је после победе у рату истовремено вршио улогу председника владе и министра војног, а био је и шеф владајуће партије. Тако је држао сву власт. До победе Титових партизана над окупатором и Михаиловићевим монархистима дошло је уз пресудну помоћ Стаљинове Црвене армије. Ипак, Тито није намеравао да се трајно подреди великом вођи социјализма. Сукоб Тита и Стаљина је био и сукоб два култа личности и њихових присталица. Тај сукоб од 1948. до 1953. и његов крај био је коначна победа Титовог култа личности у Југославији.

Тито се национално изјашњавао као Хрват, али је у његовом ставу, изгледа, било промена. Биланџић наводи да је Тито у разговору са страним новинарима крајем 1952. изјавио да жели да доживи да се „пет” југословенских нација стопи у „једну, југословенску нацију”. Десетак година касније, на Осмом конгресу СКЈ 1964. он је осудио оне који желе уједињење у једну нацију као „унитаристе” и каже да њима нема места у СКЈ. Да ли се он толико мењао или су то биле само изјаве политичара, који једно говори, а друго ради, није јасно.

Он је био диктатор, али је морао водити рачуна о расположењу народа. Зато је, вероватно, давао изјаве којима ће створити извесну подршку за себе. У различитим околностима, он је различито говорио. То је зависило од процене шта може да постигне изјавом и чија му је подршка потребнија. Као и други диктатори, и Тито је био оличење „воље за моћи”. Покретала га је жеља да влада другим људима и да их контролише. У томе је показао велику умешност.

Женио се четири пута, а имао и неколико познатих љубавница. Првом женом Пелагијом Белоусовом женио се два пута. Први пут

1918. када је она имала четрнаест година у руској православној цркви, а две године касније поново пред совјетским властима. Од љубавница, најпознатија је његова веза са двоструко млађом секретарицом Даворјанком Пауновић у време II светског рата. Од 1952. жена му је била Јованка Будисављевић. Иако је располагао великом имовином, жени и деци није оставио никакво материјално богатство.

Стаљинова смрт и обрачун Тита са Ђиласом

После Стаљинове смрти (5.3.1953) почело је побољшавање односа Југославије са СССР и социјалистичким земљама. Исте, 1953. почело је обнављање дипломатских односа. Створена је и заједничка комисија за решавање инцидената на граници Југославије. Да у најужем руководству КПЈ само један одлучује показао је обрачун са Милованом Ђиласом (1911-1995). Ђилас је од 1938. био члан „привременог руководства” тј. ЦК КПЈ, а имао је значајну улогу у критици „стаљинизма”. Победа југословенског руководства над Стаљином изгледа је утицала да се Ђилас занесе у критици. Он је од октобра 1953. до јануара 1954. објавио низ чланака у којима је критиковао југословенско друштво. У почетку то није изазвало разлаз са Титом. М. Ђилас је у децембру 1953. био изабран за председника Скупштине ФНРЈ. Када је јавно осудио привилегије највиших руководилица, људи који су окруживали Тита, у другој половини јануара 1954. дошло је до преокрета.

Тито је Ђиласове тврдње назвао путем ка безвлашћу и „ревизионизмом”. озбиљна је била оптужба Кардеља да Ђилас тврди да је Тито носилац бирократизма у Југославији. Тито је био табу, света и забрањена тема у социјалистичкој Југославији. Ђилас је смењен са свих функција и искључен из партије. Као „дисидент” објављивао је чланке у иностранству и био хапшен. Он је морао да се исели у САД 1966.

Стаљинова смрт и смењивање Ђиласа утицали су да Тито стекне утисак да је потпуно осигурао своју власт у Југославији. То се види и по његовим путовањима изван Југославије. Од вође државе који је избегавао одлазке у иностранство, Тито је постао прави „светски путник”.

После искључивања М. Ђиласа из Политбироа КПЈ, крајем 1954. године престала је противјугословенска пропаганда у социјалистичким земљама. Јануара 1955. Југославија је успоставила дипломатске односе са Народном Републиком Кином, коју је признала још у време њеног стварања (1949).

Средином педесетих година XX века добри односи су постојали и са Западом. Италија и Југославија потписале су споразум према коме су зона „Б” и део зоне „А” припали Југославији. Трст и део зоне „Б” припали су Италији. Године 1955. Југославија је признала Аустрију и уредила међудржавне односе са њом. Исте 1955. у НАТО је ушла Савезна Република Немачка (Западна Немачка).

Средином маја 1955. у Варшави је створен војно политички савез у коме су поред СССР, биле Пољска, Чехословачка, Мађарска, Румунија, Бугарска, Немачка Демократска Република и Албанија. Стварање Варшавског пакта дало је правну основу за боравак војске СССР-а у земљама савеза.

У мају и јуну 1955. Београд је посетила делегација СССР-а коју је предводио генерални секретар Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС) Никита Сергејевич Хрушчов. Тада је потписана Београдска декларација. Она је одбацивала једно вођство у целом међународном комунистичком покрету. Тиме је одбачена политика коју је проводио Информациони биро. Информациони биро је у априлу 1956. коначно распуштен. Приликом посете Тита Москви у јуну 1956. Московском изјавом наглашена је различитост путева изградње социјализма у разним земљама.

Непријатељства нису нестала без трага. Процес осуде Стаљинове владавине је у Мађарској одвео у побуну. У другој половини октобра 1956. почели су противсовјетски протести у Будимпешти. Протестанти су тражили да се власт у држави поново преда Имреу Нађу (председник од 1953. до 1955), а да војска СССР-а напусти Мађарску. Из СССР-а је наређењено да војска Варшавског савеза насилно уведе стање какво је било пре протеста. Тако је дошло до оружаних сукоба у Будимпешти. Почетком новембра 1956. југословенска амбасада у Будимпешти дала је азил Имреу Нађу. То је довело до поновног погоршања односа ФНРЈ са социјалистичким земљама. Имреу Нађу је обећана лична безбедност. Он је у то поверовао и напустио амбасаду ФНРЈ у другој половини новембра 1956. али је касније 1958. осуђен на смрт.

У периоду од 1957. до 1960. дошло је до поновних оптужби из социјалистичких земаља да се у Југославији напушта комунистичко учење. Односи са Албанијом и албанском мањином били су стално напети. Из страха да би Албанија могла покренути устанак Албанаца, на Космету је 1955. и 1956. сакупљано оружје које су држали цивили. Енвер Хоџа је почетком 1961. оптужио Југославију да је са Грчком и америчком VI флотом спремала насилну смену власти у Албанији. Зато је Југославија у априлу 1961. објавила „Белу књигу”. У њој је покушала да прикаже како у периоду од 1948. до 1961. није

имала никакве непријатељске намере према Албанији.

Јосип Броз Тито на новчаници

Покрет несврстаности

Процес војног и политичког ослобађања колонија на југу Азије и у Африци стално је напредовао од краја Другог светског рата. У том процесу влада Велике Британије морала је да призна право Индије и Пакистана на самосталност 1947. Осамостаљењем Индије (које је предводио Махатма Ганди) створена је једна од најзначајнијих модерних држава. Новослобођене државе су тражиле своје место у свету који је био подељен на две групе држава окупљене око СССР и САД. У таквим околностима средином педесетих година XX века Тито је учествовао у стварању политике „несврстаности”. Суштина политике несврстаности била је мисао мирољубиве коегзистенције и деловања изван два светска блока. Та несврстаност се разликовала од неактивне неутралности (неприпадања блоковима) по покушају да се организовано делује у међународној политици изван преовлађујуће поделе на велике војнополитичке савезе.

Политика несврстаности је уобличена 1954-55. приликом Титових посета Индији и Бурми и посете председника Индије Џавахарлала Нехруа Југославији 1955. На састанку Тита са Нехруом и Гамалом Абделом Насером (председник Египта) у летњој резиденцији на Брионима у јулу 1956. настала је Брионска декларација. У њој је осуђена подела света на војно-политичке блокове и затражено разоружање. Брионском декларацијом тражен је и пријем Народне

Републике Кине у УН. Југославија је подржавала борбу Алжира (1954-1961) за ослобођење од колонијалне власти Француске. Југославија је осудила напад на Египат који су извршили Велика Британија, Француска и Израел 1956. Због тога су се погоршали политички односи са земљама које су биле у НАТО-у. Војна сарадња Југославије са западним земљама је прекинута. Тито је у великом путовању од децембра 1958. до марта 1959. посетио више земаља Африке, Азије и Грчку. После социјалистичке револуције коју је предводио Фидел Кастро на Куби 1959. Југославија је успоставила добре односе и са Кубом. То је утицало на удаљавање од САД. Ипак, за време Генералне скупштине ОУН у септембру 1960. Тито се сусрео са председником САД Двајтом Ајзенхауером (1953-1961).

Од 1.9. до 6.9.1961. у Београду је одржана конференција 25 земаља које су створиле покрет несврстаних, а 3 државе су биле у статусу посматрача. У својој Декларацији несврстане земље су позвале да се води политика немешања и равноправности у међу-државним односима. Декларација је тражила да се укину колонијализам и економска неједнакост у свету.

У децембру 1962. године Тито је посетио Москву и састао се са Хрушчовом. Односи са СССР-ом су се поново поправили. Хрушчов је у августу и септембру 1963. боравио у Београду. У октобру 1963. Тито је посетио председника САД Џона Кенедија (1961-1963). Тада је успео да утиче и на Конгрес САД да остави Југославију у положају трговински „најповлаштеније нације”. У то време је разрешена Кубанска криза. Она је настала после постављања ракета СССР-а на Куби. Криза је решена у октобру 1963. пристанком Хрушчова да повуче ракете, али односи САД и Кубе су остали лоши. САД су наметнуле вишедеценијску (до 2015) економску блокаду Кубе.

Покрет несврстаних је бележио брз развој. На његовој Другој конференцији у Каиру 1964. било је 47 земаља чланица. Пораст броја чланица се наставио. Покрет несврстаних је подржавао процес ослобађања држава које су биле колоније. Те новоослобођене државе су увећавале број чланица Покрета несврстаних у наредним деценијама.

Кризе у односима са верским заједницама и расцепи у СПЦ

Односи комунистичких власти са религијским заједницама нису могли бити добри. Тито се јавно изјашњавао као атеиста. Комунисти су религију називали „опијумом за народ” и сматрали је идеологијом

која помаже владајућој класи да влада и искориштава пролетаријат. Верске заједнице су у комунистима виделе противнике вере, тј. безбожнике. Иако је владајућа партија подржавала атеизам и веру називала „опијумом за народ“, 80-90% становништва Југославије је остало везано за верске заједнице. Они се нису одрицали вере у Бога и наде у вечни живот душе. Зато су се и неки чланови КПЈ венчавали у цркви и крстили своју децу.

Један број православних свештеника био је затваран и стрељан после рата, као и католичких. Аграрном реформом су од цркве одузета имања већа од 10 хектара. СПЦ је аграрном реформом изгубила десетине хиљада хектара земље, а национализовано је око хиљаду зграда које су њој припадале.

У Македонији су власти подржале одржавање црквено-народног сабора у Скопљу. У марту 1945. на њему је усвојена изјава да се жели одвајање православне цркве у Македонији од СПЦ. Патријарх Гаврило Дожих се вратио из иностранства тек у новембру 1946. Архијерејски сабор СПЦ одбацио је захтев за одвајање православне цркве у Македонији. Од 1950. до 1958. патријарх је био Викентије Проданов. Средином педесетих година XX века донета је одлука да се изађе у сусрет неким захтевима из Македоније и да се одобри избор епископа са тог подручја за три епископије у Социјалистичкој републици (СР) Македонији. Истовремено је и одобрена употреба македонског језика у проповедима и црквеној администрацији на том подручју.

Крајем 1958. патријарх СПЦ је постао Герман Ђорић. Месец дана после његовог избора он је пристао да се у Охриду одржи свештеничко-народни сабор који је прогласио Македонску православну цркву (МПЦ). Тада је речено да се МПЦ налази у канонском јединству са СПЦ преко личности патријарха СПЦ. Свети архијерејски сабор СПЦ је признао аутономију за МПЦ.

Године 1939. за америчко-канадског епископа постављен је Дионисије Миливојевић. Почетком шездесетих година XX века дошло је до разлаза епископа Дионисија са остатком СПЦ. Тај разлаз се претворио у отворени сукоб када је Свети архијерејски сабор донео одлуку да се Америчко-канадска епархија подели на 3 епархије са средиштима у Лос Анђелесу, Либертвилу и Детроиту. Епископ Дионисије је одбацио послушност и са својим присталицама одбио да сарађује у постављању нових епископа. Због тога га је Свети архијерејски сабор „разрешио“ управе епархијом. Епископ Дионисије је свештенство у Југославији оптужио да се ставило у службу комуниста и одбио да преда дужност америчко-канадског епископа. Одржао је сабор својих присталица. Тако је 1963. дошло

до новог расцепа у СПЦ. Одвојену цркву којом је управљао, Дионисије је назвао „Слободна српска православна црква” (ССПЦ). Део Срба и изван САД прихватио је да подржи стварање ССПЦ. Тако су настале црквене општине ССПЦ и изван САД. ССПЦ се касније преименовала у Новограчаничку митрополију. Та подела је трајала до времена патријарха Павла. У мају 1991. проглашено је уједињење на Сабору СПЦ. Раније издвојене епархије у САД, тј. делови Новограчаничке митрополије, су од посете патријарха Павла 1992. поново постали део СПЦ.

У време побољшања односа са западним државама, дошло је до прекида односа са Ватиканом. Ти односи су били нарушени од национализације црквене имовине и суђења Степинцу. У јесен 1946. надбискуп Степинац је због подршке усташама и насилног покатоличавања десетина хиљада Срба осуђен на затвор. Односи са Ватиканом су се и даље погоршавали. То погоршање односа довело је до тога да Југославија у децембру 1952. прекине дипломатске односе са Ватиканом.

Самоуправљање и уставне промене 1953. и 1963.

Није јасно ко је у Југославији први дошао на идеју да се уведе тзв. „самоуправљање”. На појаву те идеје утицао је сукоб са СССР-ом и потреба да се нађе другачији облик уређења социјалистичког друштва, од онога који је преузет из СССР-а. Дошло се на идеју да се уместо државног (административног) управљања уведе самоуправљање или управљање радника својим предузећима. У обликовању те идеје доста су учествовали Словенци Борис Кидрич и Едвард Кардељ. Кардељ је после „самоуправљање” често бранио као право на (само)управу Словенаца Словенијом.

Упутство о оснивању и раду радничких савета (23.12.1949) било је почетак увођења самоуправљања у Југославији. Скупштина ФНРЈ је 26.6.1950. године усвојила закон по коме се за управљање државним привредним предузећима предвиђају раднички савети. Радничке савете су бирали радници предузећа. Савети су доносили план развоја предузећа и друге важније акте. Имали су 15 до 120 чланова. Чланови савета су имали једногодишњи, а касније двогодишњи мандат.

У стварности увођење радничких савета није променило положај радника. Пресудну улогу у одлучивању задржали су руководиоци предузећа и стручњаци. Да би се очувао утицај директора, они су добили право вета (забране) на одлуке самоуправних органа

у предузећу. Осим тога, радници у радничким саветима нису поседовали довољна (правна, економска и технолошка) знања да би успешно разговарали при доношењу одлука. Радници су морали да слушају расправе руководиоца и стручњака и потврде њихове понуђене одлуке.

Од 1953. самоуправљање је увођено и у непривредне радне организације. Увођење самоуправљања повезивано је са замисли комуниста да држава треба да одумре. Зато је формално државна својина над средствима за производњу претварана у друштвену својину. Та промена је потврђена Уставним законом из 1953. којим је државна својина над средствима за производњу проглашена за друштвену.

Државно и друштвено власништво над средствима за производњу утицало је да се смањи заинтересованост радника за производњу. Укидањем приватног власништва руководиоци и радници су радили мање делотворно.

Уставним законом о основама друштвеног и политичког уређења од јануара 1953. извршене су промене у уређењу. Другим чланом је проглашено да сва власт припада радном народу, а да он ту власт остварује преко својих представника у народним одборима, народним скупштинама, радничким саветима и на друге начине (референдуми, зборови...). У Скупштини ФНРЈ је имала Савезно веће и Веће произвођача, а Веће народа је укинато. То је био покушај показивања да је национално питање решено.

Уставни закон из јануара 1953. уместо Президијума Народне скупштине ФНРЈ увео је функцију председника ФНРЈ. Он је земљу представљао у иностранству и проглашавао законе. Председник је по уставу за свој рад одговарао Савезној скупштини. Председник ФНРЈ одлуком Савезне скупштине од јануара 1953. постао је Тито. Он је, истовремено, био врховни командант војске. Председник Савезног извршног већа (владе) постао је Е. Кардељ. Потпредседник савезне владе остао је Александар Ранковић, који је на том месту био од 1948. Године 1955. руководство ФНР Југославије је одлучило да прогласи комуне (општине) за основне „ћелије друштва”.

Део решавања националног питања било је споразумевање о службеном језику. Тако је 1954. настао Новосадски договор. Њиме је прихваћено да је језик „Срба, Хрвата и Црногораца” један језик са два изговора, „ијекавским и екавским”. Тим договором као име за језик усвојено је име „српско-хрватски” (и обрнуто). Као потписници међу десетинама књижевника и професора били су: Владан Десница, Иво Андрић, Скендер Куленовић, Десанка Максимовић, др Милутин Миланковић, Владислав Рибникар (директор новина

Политике), Бранко Ћопић, Мирослав Крлежа, Густав Крклец и др. Тврдња да је национално питање решено стварањем федеративне државе постала је део програма СКЈ из 1958. који је усвојен на VII конгресу у Љубљани.

Крај педесетих и почетак шездесетих година XX века био је у Титовој Југославији врхунац централизма. Године 1961. у попису се око 317 хиљада пописаних грађана изјаснило као Југословени. Број Југословена се у попису 1971. смањио на око 273 хиљаде. На то је утицало и службено проглашавање Муслимана за народ. На пописима од 1948. показало се да око девет десетина муслимана Словена одбија да се изјасни као део неке од признатих нација и изјашњава се као „неопредељени”. Незадовољство муслимана односом комунистичких власти према њиховој вери и верско-народној групи допринело је да дође до значајног иселјавања у Турску. По проценама од 1945. до 1970. из Југославије се у Турску иселило 190-200 хиљада особа. Од тога већина се иселила од 1953. до 1961. Тито и комунистичко руководство су закључили да морају признати још једну нацију. У попису из 1971. грађани су се могли изјаснити као Муслимани „у смислу народности”, а не муслимани по вероисповести.

Уставом из априла 1963. задржана је тврдња да је радни народ носилац власти, а не националности. Исту одредбу садржавали су и републички устави. Уставом из 1963. ФНРЈ је преименована у Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ). Министарства су преименована у секретаријате. Уведена је функција потпредседника СФРЈ. По истом су одвојене функције председника СФРЈ и председника владе. Председник је имао мандат од четири године. Једна особа је могла вршити највише два мандата функцију председника, али за Ј. Б. Тита то ограничење није важило. У Савезној скупштини је било пет већа. Савезна скупштина је бирала председника, потпредседника СФРЈ, чланове Савезне владе и врховне судије. Аутономна Косовско-метохијска област је проглашена покрајином. Значајну улогу у писању Устава имао је Кардељ који је сматран главним идеологом СКЈ.

6.

Југославија од средине шездесетих година XX века до 1980.

„Децентрализација” и смењивање Ранковића

У децембру 1964. на VIII конгресу СКЈ у Београду први пут се отворено говорило о националном питању. Као несумњиви вођа, Тито је одржао говор у коме је рекао да конгрес треба да посвети пажњу националном питању. Он је осудио тврдњу да националности „треба да одумру” као асимилацију и „бирокарски централизам”. Изјавио је да за оне који тврде да националности треба да одумру нема места у СКЈ.

Године 1965. Тито је још јасније иступио против „централизма”. Д. Биланџић наводи да је на састанку Извршног комитета ЦК СКЈ на коме се расправљало о економским и политичким питањима Тито рекао: „Време је да се престане са централизацијом”. Титов најближи сарадник Кардељ, тада председник Савезне скупштине, изнео је тврдњу да је „великосрпски” национализам најопаснији јер су Срби највећа нација у Југославији и зато национализам Срба може највише да утиче на Југославију. Успут је мање критиковао и захтеве из Словеније и Хрватске да се „пошто-пото” изврши децентрализација.

Од тада је у врху СКЈ видљив разлаз присталица централизма и присталица децентрализације. Осим култа Титове личности који је у то време био најјачи повезујући чинилац у држави, постојала је снажна и свеприсутна полицијско-безбедносна служба. Њен дугогодишњи шеф и министар унутрашњих послова Александар Ранковић био је и потпреседник СФРЈ од 1963. Од доласка Тита на место вође КПЈ 1938. Ранковић је био члан „привременог руководства” тј. ЦК КПЈ и близак сарадник Тита, али и присталица централизма. Када је Тито одлучио да изврши већу децентрализацију Југославије, Ранковић му је постао сметња.

У доба владавине КПЈ (СКЈ) често су се стварни политички сукоби прикривали и приказивали као нешто друго. Сукоб са А. Ранковићем није приказан као сукоб присталица централизма и децентрализма, него као злоупотреба службеног положаја и неза-

конито прислушкивање највиших службеника државе. Ј. Б. Тито је 16.6.1966. на састанку Извршног комитета ЦК СКЈ изјавио да су у његовим приватним просторијама откривени прислушни уређаји. Због тога је створио комисију која је имала задатак да испита рад Службе државне безбедности (СДБ). У извештају те комисије поднетом на седници руководства СКЈ одржаној од 22.6. до 1.7.1966. на Брионима (Брионски пленум ЦК), СДБ је оптужена за злоупотребе. Речено је да у СДБ делује група која настоји да прислушкивањем и праћењем управља целим друштвом, а „друг“ Ранковић је оптужен да је то допустио.

Државне безбедонсне службе увек настоје да сазнају намере становништва и да управљају њиме. Тешко је поверовати да нешто од важних делатности СДБ није било познато Титу. Свакако је знао и за прислушкивања и прогоне противника у највишем руководству комуниста у време сукоба са ИБ. Тито је пресудно утицао на доношење свих најважнијих одлука у држави, па и СДБ, а њихов извршилац у СДБ је био Ранковић. Скоро је сигурно да је свако тајно снимање својих резиденција морао тражити или одобрити сам Тито.

На Брионима, острвима које је контролисала војска, Ранковић је био непријатељски примљен од учесника састанка. Супростављање Титу у таквим околностима било је бесмислено. Ранковић је изјавио да није одобрио прислушкивање Тита, али је признао да као ранији шеф СДБ и по свом положају у Централном комитету има моралну и политичку одговорност. Он је смењен са свих функција у СКЈ и држави. Са њим смењене су и друге истакнуте присталице централизма. Уклањање присталица Ранковића пратиле су тврдње да је на Космету подржаван српски национализам. У септембру 1966. на VI седници ЦК СК Србије, присутни су Ранковића искључили из СКЈ. На тој седници је критикован и рад СДБ на Космету. Али Шукрија и други су тврдили да је приликом одузимања незаконито поседованог оружја долазило до претераног насиља према Шиптарима (како су тада називани Албанци), што је VI седница осудила.

После смењивања Ранковића неким је постала сумњивија саобраћајна несрећа у којој је у новембру 1964. погинуо Слободан Пенезић Крцун. Он је од средине 1962. до смрти био председник владе Србије. Како је био присталица централизма његова смрт у саобраћајној несрећи је почела личити на политичко убиство у циљу слабљења присталица централизма и Србије.

Јачање сепаратизма крајем шездесетих година XX века

У извештају о прислушкивању Савезне владе крајем 1966. изнета је тврдња да је „група“ око Ранковића спремала државни удар. Уклањање присталица Ранковића довело је до отпуштања и превременог пензионисања око 3 хиљаде службеника СДБ. Њихово смењивање омогућило је несметане, јавне критике „централизма“. У таквим околностима доношени су уставни амандмани од априла 1967. до 1971. Амандман из априла 1967. обновио је постојање Већа народа у Савезној скупштини.

На основу догађаја од Брионског пленума појавило се мишљење Тито слабио Србију због „србофобије“. По њему Титова србофобија је постојала од 1914. када је у аустроугарској војсци ратовао против Србије и био припадник јединица које су вршиле ратне злочине над српским цивилима у североисточној Србији. Србофобија је налађена и у Титовом деловању тридесетих година XX века. Тада је бранио замисао да постоји српска хегемонија у Југославији.

Прогон присталица централизма погодовао је јачању противника Југославије. Хрватска тежња за издвајањем се јавно показала у марту 1967. Тада је 18 културних установа, предвођених Матицом хрватском, у новинама објавило Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика. Декларацију су наменили Сабору и јавности. У њој је наведено да се српски намеће као јединствени језик Срба и Хрвата у југословенским институцијама. Одбацивано је име српско-хрватски као име за језик и тражено да се језик Хрвата зове само хрватски језик. Тиме су се хрватски културни радници одрекли Новосадског договора.

Јачање жеље за одвајањем осетило се и у Македонији. После промене Устава МПЦ, њени представници су затражили аутокефалност. Свети архијерејски синод СПЦ одбацио је 1967. тај захтев. Присталице МПЦ су средином 1967. у Охриду на црквенонародном скупу прогласили аутокефалност Македонске православне цркве.

Тито је управу на Косову и Метохији препустио албанским комунистима у КПЈ. Срби су изгубили до тада вештачки стварану равноправност у управи на Космету. Међу комунистима Србима који су били незадовољни таквом политиком био је и писац Добрица Ћосић. На XIV седници ЦК Србије 1968. Ћосић је због критике „албаноцентризма“ на Космету и аутономашке политике у Војводини искључен из СКЈ.

Година 1968. је запамћена по великим протестним покретима студената (САД, Француска, Чехословачка). Немири студената у

Паризу пренели су се у друге универзитетске и политичке центре Европе. У СФРЈ у то време су свима биле видљиве велике разлике у југословенском друштву. Почетком јуна 1968. сукобом студената са учесницима добровољне радне акције на Новом Београду, почели су немири. Потом су се студенти Београдског универзитета сукобили и са полицијом. Студенти су носили слике борца за социјализам Ернеста Че Геваре, који је убијен претходне 1967. у Боливији, и противречне натписе („Тито-Партија”, „Бандо црвена”, ...). Можда су веровали да се ради о грешкама у изградњи социјализма које су дело нижих представника у власти, „банде”, а не Тита. Тражено је да се омогуће уставом обећана једнака права у школовању и побољша материјални положај студената и радника. Студенти су тражили и да се укину све привилегије и спречи богаћење појединаца на рачун радника. Протест је потрајао неколико дана. 9.6.1968. Тито је јавно рекао да је 90% студената поштена омладина и да су неки њихови захтеви оправдани, али да има оних који желе да злоупотребе студенте. После тога протест је престао, а ништа се није променило.

За разлику од студената у Београду, озбиљнији протести догодили су се на Космету. 27.11.1968. избили су протести Албанаца (у Приштини, Ђилану, Призрену, Пећи...). Уз спаљивање југословенских застава, Албанци су тражили да Косово постане република. Полиција је растерала демонстранте у Приштини, а затим је послата и војска са тенковима на улице. Ипак, после тога притисци албанских националиста на Србе на Космету су се појачали. То је утицало на нова иселјавања Срба.

У децембру 1968. донети су нови амандмани на Устав. Покрајине у Србији ојачале су самосталност у односу на републичку власт, а измењено је и име јужне покрајине. Из њеног имена избачена је реч Метохија (црквени посед). Насупрот јачању „аутономија” у Србији, ретки захтеви да Срби у Хрватској добију аутономну област нису ни разматрани од стране руководства СФРЈ и СР Хрватске.

Алија Изетбеговић је 1970. објавио тада слабо примећену Исламску декларацију. Она је написана као програм у коме пише да је циљ извршити „исламизацију муслимана”. Изетбеговић у њој пише да је ислам неспојив са „неисламским системима”. Из тога он изводи закључак да „нема мира ни коегзистенције између исламске вере и не исламских друштвених и политичких институција”. Тиме он одбацује световну државу и пише: „Нема, дакле, лаичког принципа, а држава треба да буде израз и да подржава моралне концепте религије”. Даље примећује да се исламски поредак може остварити само у земљама у којима су муслимани већина становништва. Тада су Муслимани били мањина у Југославији и свакој њеној републици.

Одбацивање грађанске и стварање исламске државе какву је прижељкивао Изетбеговић још није било могуће.

Националистички покрет у Хрватској 1967-71.

После Брионског пленума, републике су добиле право да одређују своје представнике у највишим телима СКЈ. Током 1968. у републикама и покрајинама одржани су конгреси савеза комуниста и изабрана нова руководства. После тога на IX конгресу СКЈ у марту 1969. према Статуту уведен је национално-републички паритет у руководству СКЈ. Национални паритет се огледао у томе што се водило рачуна да свака република и покрајина има у најужем партијском руководству своје представнике. Насилно национално уједначавање је успостављено и у другим савезним органима. Они су одговарали републичким руководствомима. У то време СКЈ је имао скоро 1,15 милиона чланова.

Од објављивања Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика у Хрватској је отворено јачао сепаратизам. У циљу економског осамостаљења хрватски руководиоци су тражили да се економски ослабе средишње банке у Београду. ЦК СК Хрватске је у јануару 1970. на својој седници одбацио критику да јача хрватски национализам. Хрватске вође у ЦК СК Хрватске (В. Бакарић, Савка Дапчевић Кучар...) за главну претњу у СФРЈ прогласила је „српски унитаризам”. Хрватски комунисти су понављали оптужбе из времена Краљевине да је Хрватска економски у неравноправном положају, тј. да се Хрватска пљачка у Југославији. Јавне поделе и сукоби републичких и покрајинских руководства појачали су националне поделе међу становништвом. Важан ширитељ идеје о угрожености Хрвата била је Матица хрватска и њени часописи. Део Римокатоличке цркве је узео учешћа у охрабривању национализма Хрвата. И Председник САД Ричард Никсон (1969-1974), је изгледа искористио своју посету Југославији да покуша да охрабри тежњу Хрвата за одвајањем. Он је затражио да поред Београда посети и Загреб. Тамо је искористио прилику да на јавном окупљању каже како „дух Хрватске, никад није уништен”, а после тога на језику домаћина гласно узвикне „живјела Хрватска” 1.10.1970.

Да ово није било случајно или издвојено, поступање једног председника, говори тадашње допуштање усташама да користе један полигон војске Аустралије за своју обуку пред упад у Југославију 1972. Подршка разбијењу Југославије две деценије касније била је само наставак ранијих настојања. Националистички покрет у

Хрватској охрабрио је и усташке групе у иностранству. Они су у априлу 1971. године у Стокхолму убили југословенског амбасадора Владимира Роловића.

Од пролећа 1971. у хрватском руководству се говорило да се ствара масовни покрет Хрвата за одбрану од унитаризма. Тако је настало и име „маспок“ за национализам који је захватио Хрватску. Тито је почетком маја 1971. на састанку са хрватским руководством осудио јачање национализма у Хрватској и рад Матице хрватске. Рекао је и да уплашени Срби у неким селима Хрватске држе страже. Према Д. Биланџићу, изјавио је да „општенародна одбрана“ без јединства може постати средство за грађански рат. Ово показује да Тито није био несвестан руба провалије којим је југословенско друштво ишло.

Већина хрватског руководства је испунила Титов захтев. У јуну 1971. део хрватског комунистичког руководства је смењен. Упркос свему, главне вође Савка Дапчевић Кучар и Мика Трипало наставили су да делују. Појавили су се захтеви за стварањем хрватске војске и издвајање Хрватске из СФРЈ. На крају сам Тито је покренуо експлозију национализма у Хрватској. Он је средином септембра 1971. у Загребу јавно изјавио да у Хрватској нема национализма, него да постоји „позитивно“ расположење у народу. Титов најближи сарадник у Хрватској В. Бакарић, у то време, својим изјавама удаљавао се од млађих хрватских вођа (М. Трипало, С. Дапчевић Кучар). Доведени Титовом изјавом у заблуду, „маспоковци“ су изгубили осећај за стварност. Срби у Хрватској су опет били изложени отвореним претњама и нападима, нарочито на Кордуну, Банији и у Славонији.

Била је то очита претња опстанку Југославије и Титу као њеном председнику. Почетком децембра 1971. на састанку водећих људи СКЈ у Карађорђеву, Тито је изјавио да се у Хрватској развио национализам. Оптужио је део руководилаца који томе нису пружили отпор. На састанку је ширење „маспока“ назвао „контрареволуцијом“. У Титовој Југославији револуција у којој је створен социјализам била је вредност која се није смела доводити у питање. Реч контрареволуција је значила исто што и велеиздаја државе.

Још истог месеца, децембра 1971. руководство Хрватске је морало да осуди „маспок“. Формално су смене политичких вођа затражене и од „радника“ из жељезаре Сисак. С. Дапчевић Кучар и М. Трипало су дали оставке. У наредним месецима су хиљаде њихових присталица избачене из СК Хрватске и са руководећих места у предузећима. Међу „маспоковцима“ био је и тада безначајни „повјесничар“ Фрањо Туђман.

Усташка емиграција је средином следеће 1972. у Југославију убацила групу која је после сукоба савладана у југозападној Босни и Херцеговини. Средином 1972. преко Аустрије је у Југославију ушло 19 усташа. Број њихових присталица је био мали и нису могли подићи никакаву побуну против Титове власти. Откривени су на подручју Бугојна и планини Радуши. Ту су почеле потере и сукоби са њима. Већина је убијена на подручју Бугојна и западне Херцеговине, а четворица су заробљени и осуђени. Погинуло је и 13 припадника територијалне војске СФРЈ, војне полиције и милиције.

Јачање национализма у Хрватској оставило је трајне последице. Д. Биланџић указује да се због пресељења у Србију „само у десетљећу 1971-81. српско пучанство смањило са 626.789 на 531.502”. То значи да је приближно сваки шести Србин се иселио за само једну деценију.

Смењивање „српских либерала”

Смењивање „српских либерала” које се догодило после Титовог обрачуна са вођама „маспока” описује се и као стварање „вештачке равнотеже”. Под тим се мисли на настојање да се увек покаже да и код Срба постоје сличне лоше појаве као код Хрвата. Титу је обрачун са националистима у Хрватској послужио и као доказ да он није националиста. Тако је могао лакше да тражи смену руководства у Србији. Њему је било потребно да смени руководство Србије и сломи последњи отпор из Београда доношењу устава, који ће разбити СР Србију и СФРЈ.

У Србији се око председника ЦК СК Србије Марка Никезића (1968–1972) створила дружина која је покушала да се осамостали у односу на Тита и централно руководство Југославије. Они су настојали да модернизацијом и јачањем привреде поправе положај Србије. Покушавали су да створе велике банкарске и привредне системе, а мислили су да је потребно и увођење тржишне привреде.

Према речима Биланџића, у државним и партијским структурама, а нарочито међу интелигенцијом Србије, све више се ширило уверење да Тито „...води политику разбијања Југославије јачањем суверенитета република, нарочито српских покрајина.” У јавној расправи о уставним амандманима марта 1971. професор Михаило Ђурић је изјавио да се њима мења карактер заједничке државе и оставља само привид да Југославија постоји. Касније је због те хробрости изгубио посао и био затворен.

Неповерење према Титу врхунац је достигло на свечаној академији поводом почетка комунистичког устанка у Србији у јулу 1971. Долазак Тита на свечаност присутна српска елита и политичари нису поздравили аплаузом. То је била дрскост коју је сујетни и властољубиви диктатор казнио следеће 1972. У пролеће и лето 1972. Тито је придобио један део истакнутих српских политичара (Драгослав Дража Марковић, Петар Стамболић и други) за борбу против непослушног Никезића и његовог „либерализма”.

Биланџић преноси Титову изјаву из октобра 1972. да у обзир не долази децентрализација СКЈ по узору на децентрализацију привреде и државе. Појашњавајући то, рекао је да СКЈ мора постати чвршће организован. Ова изјава показује како је Тито мислио да упркос децентрализацији државне организације очува своју диктатуру преко диктатуре у владајућој партији. Тито је тврдио да „српска либералистичка” политика угрожава јединство Југославије, а не уставне промене.

Приморао је Никезића и његове главне присталице Латинку Перовић, Бору Павловића, Константина Кочу Поповића да поднесу оставке. Уследила су масовна смењивања руководиоца и обичних комуниста који су подржавали Никезића и његову политику. Београд и Србија су били утишани и умирени.

Устав 1974. и разбијање СФРЈ

За главну особу у изради новог устава Тито је 1970. одредио Едварда Кардеља. Изгледа да је од Титових сарадника значајан утицај на њега имао управо Кардељ. Од краја педесетих година XX века Кардељ је упорно заступао сепаратистичке интересе Словеније. Уставни амандмани из 1971. увели су Председништво СФРЈ као колективног шефа државе. Амандмани су одредили да се највећи део права суверене државе пренесе на републике и покрајине. Савезна држава (СФРЈ) добила је особине слабо повезаног савеза добровољно удружених република. СФРЈ је према уређењу постала конфедерација.

После усвајања у Савезној скупштини, у фебруару 1974. године проглашен је последњи Устав СФРЈ. У првом његовом члану се каже да је СФРЈ савезна држава у којој су добровољно уједињени народи и њихове социјалистичке републике. Члан 5. је предвидео да се границе република не могу мењати без њихове сагласности, а да се границе СФРЈ не могу мењати без сагласности свих република и покрајина.

Држављани било које републике имали су држављанство СФРЈ и „иста права и дужности” у било којој другој републици „као њени држављани”. Савезна скупштина СФРЈ имала је Савезно веће и Веће република и покрајина. Председништво СФРЈ, односно председник у његово име, представљало је СФРЈ у земљи и изван ње. У њему је било девет чланова, по један из шест република и две аутономне покрајине и председника СКЈ, тј. Тито. Скупштине република бирале су чланове Председништва, а не Савезна скупштина. Председник Председништва, Тито, је у име Председништва вршио врховну команду над војском. Председништву је одговарао министар војске, тј. „савезни секретар за народну одбрану”. Ако се Савезна скупштина није могла састати, Председништво је проглашавало ратно стање. У време ратног стања Председништво је доносило уредбе са законском снагом. Мандат чланова председништва је био 5 година уз могућност да иста особа буде бирана два пута. Предвиђено је да Јосип Броз Тито може бити изабран за доживотног председника (чл. 333).

Величина буџета СФРЈ одређивана је уз „сагласност” скупштина република и покрајина, а за потребе безбедности и одбране државе Савезна скупштина могла је на предлог Председништва СФРЈ самостално одредити додатни начин финансирања и мере да се то оствари.

На седници Скупштине СФРЈ у мају 1974. године за доживотног председника је изабран, растом малени, али према речима његових хвалоспевача „највећи син наших народа и народности” – Јосип Броз Тито. Остали чланови председништва остали су: Едвард Кардељ, Владимир Бакарић, Цвијетин Мијатовић, Фадиљ Хоџа, Петар Стамболић, Стеван Доронић, Видоје Жарковић и Лазар Колишевски. Србија се Уставом из 1974. претворила у републику о којој су више одлучивале њене покрајине, него она о њима.

Тито је 1974. на X конгресу СКЈ изабран и за председника партије „без ограничења трајања мандата”. Председник савезне владе од 1971. до 1977. био је Џемал Биједић. Његова погибија у авионској несрећи изазвала је код дела муслимана недоказане сумње да је то било прикривено убиство њиховог истакнутог политичког представника.

Председништва су уведена за републике и покрајине. Уставе су поред република добиле и покрајине. На основу тога изгледало је да су покрајине уместо аутономије добиле сувереност. Устав из 1974. давао је могућност републикама и покрајинама, да јачају своју државности унутар СФРЈ. СФРЈ је остала оно што Тито нареди и што се републичка руководства договоре.

Спољна политика од краја шездесетих година XX века и „попуштање” хладног рата

Године 1968. поново је дошло до нарушавања односа Југославије и већине социјалистичких земаља у Европи. У Чехословачкој је државно руководство покушало да се ослободи утицаја из Москве и води самосталну политику, тзв. „Прашко пролеће”. Тада се војска (20-21.8.1968) Варшавског пакта умешала у политичка дешавања у Чехословачкој, под изговором да је неопходно да се одбрани социјалистичко друштво. Од чланица Варшавског пакта, Румунија није учествовала у тој интервенцији. Југословенско руководство је јавно осудило интервенцију. Зато су односи остали добри само са Румунијом и њеним председником Николаем Чаушеску.

Односи са СССР-ом су се после неколико месеци нормализовали. Седамдесете године XX века биле су врхунац Титовог појављивања у светским центрима моћи. Тако је председник СССР-а (и генерални секретар КПСС) Леонид И. Брежњев 1971. посетио Тита. Исте, 1971. Тито је путовао у САД и сусрео се са председником Ричардом Никсоном (1969-1974). Тито је 1971. посетио и Ватикан са којим су дипломатски односи обновљени 1966. Састао се са папом Павлом IV. Године 1977. Тито је путовао у Москву и Пекинг.

Вијетнамски рат, у коме су од средине педесетих година XX века САД помагале Јужни Вијетнам (капиталистички) против Северног Вијетнама (комунистичког), доносио је све више проблема за САД. Крајем шездесетих година XX века показало се да стотине хиљада војника САД не могу да слома отпор Вијетнамаца. Број убијених америчких војника је стално растао. Зато су антиратни протести у САД постајали масовни. Пошто су изгубиле десетине хиљада војника, САД су се 1975. морале повући из Вијетнама. Комунисти Хо Шимина су 1975. објединили Вијетнам под својом влашћу. Војни пораз САД био је последица колико беспоштедног отпора Вијетнамаца, толико и помоћи Кине. Зато се Вијетнамски рат може гледати као прва значајнија победа Кине над САД.

Војни пораз је утицао да САД поведу политику привременог попуштања и избегавања локалних ратова, али су појачале борбу за економски престиж. Као део преговора о „попуштању” хладног рата и унапређењу сарадње у Европи створен је КЕБС. Шефови држава и влада су у јулу и августу 1975. одржали Конференцију о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) у Хелсинкију (Финска). КЕБС је усвојио Завршни акт који је потписало 35 држава, од којих су САД и Канада ваневропске. Према њему су представници држава прихва-

тили начела која су била у делимичном нескладу и могла су се тумачити онако како коме одговара. Тако су усвојена правила да се не користи претња и употреба силе и да су границе држава неповредиве. Такође је усвојено да неће бити мешања са стране у унутрашње ствари држава. Са друге стране, усвојено је начело да се морају поштовати основна људска права и слободе (слобода мишљења, вере). Поштовање људских права је убрзо постало основ за страно мешање у односе у некој држави, тј. односе између власти неке државе и дела њених становника. КЕБС је прву конференцију одржао у Београду 1977.

Титова смрт и извесност распада Југославије

Кардељ се вероватно надао да ће, као знатно млађи, наследити Тита, али је умро 1979. Тито вероватно није мислио да било ко може њега да наследи. Мора да је и сам поверовао да је изузетан и „највећи син” Јужних Словена.

У јесен 1978. одређено је да председник Председништва СКЈ има једногодишњи мандат. Тако се укидањем звања генералног секретара СКЈ разбило јединствено вођство у владајућој партији. Према неким сведочанствима, Тито је знао да ће после њега доћи „потоп”. То говори и разговор Тита и Светозара Вукмановића Темпа. Д. Биланџић је записао да му је 1978. Темпо рекао да је питао Тита: „Шта је са Југославијом?”, а да му је Тито одговорио: „Нема више Југославије”. На друго питање: „А, шта је са Партијом?” Тито је одговорио: „Нема више ни Партије.” Насупрот том приватном разговору и последњих година живота, Тито је јавно тврдио да је „братство и јединство” у Југославији чврсто и да оно осигурава јединство државе и после његове смрти.

За разлику од руководиоца, сумњичавих интелектуалаца и противника комуниста мноштво „другова и другарица”, како су данашњи грађани и грађанке називани, било је заслепљено пропагандом о „братству и јединству” и насилним ућуткивањем оних који су говорили другачије. У време Титове владавине грађани су могли бити осуђени на неколико година затвора због изражавања свог мишљења. Судска рехабилитација једног таквог осуђеника забележена је у Политици од 24. јануара 2007. Професор из Зрењанина, Милорад Новаковић био је 1979. осуђен на 5 година затвора јер је говорио да ће се после Титове смрти СФРЈ „распасти у крви”. Ућуткивање таквих гласова је један од разлога што 1990-91. део грађана није могао поверовати да се Југославија распада и да рат

почиње. Тако се после смрти Тита неко време по инерцији наставила одржавати власт комуниста и јединствена СФРЈ.

Тито је од почетка 1980. био тешко болестан и 4.5.1980. званично је саопштено да је на лечењу у Љубљани умро. Неки тај датум доводе у сумњу тврдећи да је умро када је запао у кому у априлу 1980. Други тврде да је у кому запао још у фебруару 1980. и да је стварно био мртав од тада, а његово тело је апаратима одржавано све до маја 1980. Оплакан је од унезвереног народа, што је било последица раширеног култа Титове личности међу Југословенима. Сахрањен је четири дана после у Београду, у правом владарском маузолеју, Кући цвећа. Сахрана се претворила у церемонију уз присуство делегација из 128 држава. Из СССР-а био је присутан председник Леонид Брежњев, а из САД потпредседник Волтер Мондејл. Сахрани је присуствовало и око милион Југословена. Манифестација „Дан младости“ и ношење штафете мртвом владару одржали су се још неколико година. Култ умрлог владара наставио је да живи и после његове смрти и допуњен је масовним поклоничким посетама Кући цвећа. Да би се Тито заштитио од оних који су другачије мислили, као и дело које је оставио усвојен је Закон о заштити имена и лика Јосипа Броза Тита.

7. Становништво, привреда и култура у социјалистичкој Југославији

Попис становништва из 1948. и 1991.

На Земљи је 1950. живело око 2.500 милиона особа, а од тога у Европи око 547 милиона. У Југославији први послератни попис извршен је 1948. Према њему Југославија је имала више од 15,77 милиона становника.

Табела националне припадности становништва по попису из 1948.

Националност	Хиљада становника	Удео у становништву
Срби	6.547	41,51%
Хрвати	3.784	23,99%
Словенци	1.415	8,97%
Македонци	810	5,14%
Муслимани	809	5,13%
Албанци	750	4,76%
Мађари	496	3,14%
Црногорци	226	2,70%
Власи *	103	0,65%
Турци	98	0,62%
Словаци	84	0,53%
Италијани	76	0,48%
Роми	73	0,46%
Румуни *	64	0,41%
Немци	55	0,35%

* Влаха и Румуна заједно било је 167 хиљада или 1,06%.

Пољопривредно становништво је чинило две трећине, а непољопривредно трећину укупног становништва Југославије. На селима је живело више од четири петине становништва. Део становништва села није живео од пољопривреде. Значајан део становника села чиниле су породице чији су поједини чланови радили у граду, а истовремено имали земљишне поседе на селу. Богати слој грађанства и сељака је изгубио имовину. Тако је нестала класа капиталиста. После Београда други град по броју становника био је Загреб са 280 хиљада становника, а трећи Љубљана са 115 хиљада становника.

У Србији 1948. живело је 6,53 милиона становника, у 1,49 милиона домаћинстава. Од тога у Централној Србији било је 4,16 милиона становника, у Војводини 1,64 милиона становника, а на Космету је било 728 хиљада становника. На Космету су Албанци били већина са око 68%, а Срба је било око 24%. Највећа густина насељености била је у Војводини, тј. 76,3 становника на километру квадратном. У ужој Србији било је 74,2 становника на километру квадратном, а на Космету 67 становника на километру квадратном. Према попису из 1948. у Србији је било 4,7 милиона становника који су се бавили пољопривредом. Просечна старост становништва у Србији је била око 29 година. Највећи град Београд је имао око 370 хиљада становника. Други град по броју становника у Србији била је Суботица са 112 хиљада.

Срби су били већина становништва и у СР БиХ где је Срба по попису из 1948. било око 1,14 милиона. Муслимана је било око 790 хиљада, а Хрвата око 614 хиљада, од укупног броја од 2,56 милиона становника у БиХ. У Црној Гори је било 377 хиљада становника.

Број становника у Југославији растао је захваљујући значајном природном прираштају до дезинтеграционих ратова. Природни прираштај становништва до 1968. је скоро сваке године био двоцифрен, у промилима. Од тада је дошло до смањења приподног прираштаја становништва у Југославији. Према попису 1971. у Југославији је живело 20,5 милиона становника. Крајем осамдесетих година ХХ века појава позната као бела куга, тј. појава да је број рођених мањи од броја умрлих, је почела захватати велика подручја у Србији. Тада је она била забележена за подручје целе Војводине. Око 1990. та појава је захватила југоисток Србије, а од почетка деведесетих година ХХ века подручје Београда и Шумадију.

Истовремено све више становника селило се у градове. По попису 1953. у градовима је живело око 22% становника. Скоро две деценије касније 1971. у градовима било око 39% становништва Југославије.

У периоду од 1948. до 1991. постојала су три значајна миграциона процеса. Та три процеса се преплићу и понекад код једне особе или породице постоје сва три покретача за промену места боравка. Највећи покретач на сеобе био је развој индустрије и градова. То је довео до великог преласка сеоског становништва у градове. Становништво градова је постало бројније од сеоског. У Војводини је на попису 1981. градско становништво чинило 54% укупног броја становника. Следећи попис из 1991. показао је да и у ужој Србији већина становника, тј. око 53,6%, живи у градовима.

Постојао је значајан слој тзв. „полутана”. То су биле породице и појединци који су радили у граду (у индустрији, трговини ...), а живели на селу где су се бавили и пољопривредном производњом. Велики број полутана и гастарбајтера имали су породице које су живеле у селима, а они су радили у градовима и били прелазни слој између правог градског и пољопривредног становништва.

Други процес миграција је био повезан са првим и огледао се у кретању становништва из привредно неразвијенијих области (углавном јужних и источни делови земље) у развијеније (углавном северозапади делови земље). Трећи покретач за сеобе је било кретање становника према републикама у којима је њихова националност најбројнија. Тако је дошло до великог усељавања Срба из Хрватске, БиХ, али и са Космета у ужу Србију и Војводину.

Према подацима у последњем попису у СФРЈ 1991. било је више од 23,47 милиона становника.

Табела националне припадности становништва по попису из 1991.

Националност	Хиљада становника	Удео у становништву
Срби	8.526	36,33%
Хрвати	4.657	19,84%
Муслимани	2.343	9,98%
Албанци	2.178	9,28%
Словенци	1.762	7,51%
Македонци	1.388	5,91%
Југословени	724	3,08%
Црногорци	551	2,35%
Мађари	378	1,61%
Неопредељени	342	1,46%

Албанци су делимично бојкотовали попис 1991. Зато је њихов број у табели спој пописних података и процене. Број неопредељених, тј. број оних који се нису изјаснили велики је, а слично је са падом броја Југословена у односу на попис из 1981.

Из пописа се види да су процентуално највећи пораст броја становника од 1948. до 1991. имали Албанци и Муслимани. Обе поменуте етничке групе су по укупном броју на подручју СФРЈ престигле Словенце. Словенци су од трећег постали пети народ по бројности. Нарочито се брзо мењао број Југословена који су се као националност јавили у попису из 1961. У попису из 1981. године број оних који су се изјаснили као Југословени се брзо попео на скоро 1,22 милиона, а затим за десет година опао на 720 хиљада.

У Србији је 1991. живело 9,78 милиона становника у 2,71 милиона домаћинстава. Срба је у СР Србији било 6,45 милиона. У Ужој Србији је било 5,81 милиона становника од чега 5,11 милиона Срба, 174 хиљаде Муслимана, 146 хиљада Југословена. У Војводини је било 2,01 милиона становника. Срба је било 1,14 милиона, Мађара 334 хиљаде, а Југословена 174 хиљаде. По процени на Космету је било 1,96 милиона становника. Од тога 1,6 милиона Албанаца, 195 хиљада Срба и 20 хиљада Црногораца. Према густини насељености Космет је до 1991. постао прва област са 179 становника по километру квадратном, ужа Србија је имала 103,8 становника по километру квадратном, а Војводина 93,6 становника по километру квадратном. Просечна старост становника Србије је била око 35 година. На пописном подручју Београда било је 1,6 милиона становника, а у граду 1,17 милиона становника. Други и трећи град по величини у Србији Нови Сад и Ниш имали су знатно мање становника од престонице, на подручју Новог Сада било је 265 хиљада становника, а од тога 179 хиљада у граду. У Нишу је било 248 хиљада становника, а од тога 176 хиљада у граду. Према попису из 1991. у Србији број пољопривредног становништва се смањило на око 1,3 милиона.

Поред СР Србије најбројнија заједница Срба је била у СР Босни и Херцеговини. Од пописа 1953. Срби у њој више нису били најбројнији народ. По попису 1991. године од укупно 4,36 милиона становника СР БиХ, Муслимани су били најбројнији са 1,91 милиона припадника. Други по бројности су били Срби којих је било 1,35 милиона. Трећи по бројности остали су Хрвати са 752 хиљаде припадника, а четврти су били Југословени са 240 хиљада припадника.

Привреда и друштво до осамдесетих година XX века

Године 1954. број запослених у индустрији се повећао на око 2 милиона. У наредном периоду наставило се масовно напуштање села и пољопривреде и прелазак становништва у градове.

Од средине педесетих и почетком шездесетих година XX века остварен је најбржи напредак производње и стандарда живота у социјалистичкој Југославији. Пораст индустријске производње крајем педесетих година XX века био је око 14% годишње, а пољопривредне око 10%.

Средином шездесетих година XX века државно руководство се одлучило да изврши привредну реформу како би се повећала продуктивност и приближила производња у Југославији законима понуде и потражње на светском тржишту.

Од 1964. почеле су промене у привреди, а привредна реформа била је проглашена 1965. Исте, 1965. извршена је и деноминација динара. Као део привредне реформе смањене су царинске заштите за домаћу производњу. Смањио се утицај државе на одређивање цена производа на тржишту, плата запослених и улагања у предузећа.

Југословенска предузећа која су до тада, од увозне робе, штитиле заштитне царине и новчана помоћ државе нису могла успешно да се укључе у тржишну размену са западноевропским произвођачима. Југословенска предузећа нису могла успешно да послују у складу са правилима понуде и потражње који су тамо постојали. Без обзира на проблеме југословенских предузећа и недоследност у спровођењу реформи, било је и позитивних резултата. Повећана је продуктивност рада, уведене су нове технологије и производња по страним лиценцама.

Привредна реформа није спречила успоравање раста југословенске привреде. Од 1964. до 1967. опадала је запосленост у Југославији и растао је број незапослених. Од 1965. петогодишњи планови развоја постали су више списак жеља, него обавезни план за реализацију.

Због свега тога, отварање према свету и лакше издавање пасоша од средине шездесетих година XX века пратио је масовни одлазак радника у иностранство. Они су крајем шездесетих година XX века тражили запослење у земљама Западне Европе где су привреде имале брз развој. Њихове зараде биле су 3-4 пута веће од просечне зараде радника у Југославији. За радницима су одлазиле и целе породице. Од краја шездесетих година XX века створио се

слој „гастарбајтера”, тј. Југословена који су радили у Немачкој, Аустрији, Швајцарској и другим развијеним земљама Западне Европе. Број радника из СФРЈ у земљама Западне Европе 1968. је био око 400.000. Тај број се наставио повећавати, али спорије и 1981. износио је око 625.000. Део радника је налазио запослење и изван европског континента. Рад у иностранству био је користан за родбину радника у Југославији, али и државу у целини, у коју су слали велика новчана средства. Међу радницима из Југославије у иностранству до средине шездесетих година XX века најбројнији су били Хрвати. Од тада све више Срба одлазило је у иностранство и они су на крају постали најбројнији међу иселјеницима из Југославије.

У периоду од 1947. до 1974. индустријска производња у Југославији је расла за око 10% годишње. У првом периоду до средине шездесетих година XX века брже се развијала база, а од тада прерађивачка индустрија. Индустрија је постала водећа грана у југословенској привреди. Године 1971. индустрија је имала удео од око 36% укупне привреде у Југославији. Истовремено, пољопривреда је чинила око 20% укупне привреде, а угоститељство и трговина скоро 20% укупне привреде. Грађевинарство је учествовало са скоро 9%, а занатство са 5,5%.

Године 1975. Законом о удруженом раду велика предузећа била су издељена на мање организационе целине. Закон је отежао отпуштање радника. Седамдесетих година XX века републике су добиле право да се задужују у иностранству. Дугови Југославије према иностранству су у тој деценији брзо расли. Ти дугови су били опасност по економску стабилност и независност СФРЈ. То је било слично за велики број неразвијених и средњеразвијених земаља.

Главни тешкоћу у размени са иностранством је од 1949. године представљао стални раст вредности увоза у односу на извоз. Током седамдесетих година XX века често се дешавало да је увоз је био дупло већи од извоза. Од 1950. до 1959. роба из САД је учествовала у укупном увозу са 19,3-34,4%. На другом месту по вредности био је увоз из СР Немачке. Од друге половине шездесетих XX века увоз из СР Немачке је постао најзначајнији до 1980. Тада га је по вредности надмашио увоз из СССР, али је тада и извоз у СССР био најзначајнији. Променила се структура извоза из Југославије. У време Краљевине извоз индустријских производа био је мали. Око 40% територије било је под шумама и дрво је било један од важних делова извоза.

Развој индустрије покретао је градску привреду и омогућио велики прилив становништва са села у градове. Све већи број

градског становништва имао је потребу за становима. Број станова је према попису из 1951. износио око 3.500.000. Станови су већином имали малу површину и били су једнособни и двособни. Од тога у Србији је пописано око 1.450.000 станова, просечне величине око 44 метра квадратна. У једном стану је тада живело просечно 4,7 особа. У послератним деценијама постојали су тзв. заједнички станови. Ти станови су имали део просторија које су заједнички користиле две породице (нпр. кухиње). Они су настајали тако што су комунистичке власти наређивале да ранији власник стана уступи један његов део некој породици или насељавањем две породице у напуштени стан.

До пописа 1981. број станова у Југославији се повећао на више од 6.100.000, а у Србији на око 2.580.000. Повећала се и просечна површина стана на 60 метара квадратних. Један стан је тада користило 3,6 особа. Истовремено градови су расли у висину. Све више је било стамбених зграда са 10-15 спратова. Као грађевински материјали бетон, челик и стакло, потискивали су опеке и дрво. Брзи прелазак становништва у градове видео се и у престоници. У време ослобођења 1944. Београд је имао око 270.000 становника. За мање од две деценије до 1961. Београд је више него удвостручио број становника и имао око 600.000 становника. Према попису из 1971. Београд је имао 746.000 становника. До пописа 1981. Београд је са 1.092.000 становника постао први град са милион и више становника у Југославији. Изузетан грађевински подухват свакако је била изградња Новог Београда. Мања градња новог насеља на подручју са доста мочваре, на левој обали Саве, почела је још у Краљевини. Већа градња на том извршена је од 1948. Основна намера је била да се брзо направи што више станова за растуће становништво престонице. Та делатност је шездесетих година XX века изменила изглед Београда. Тада су изграђене десетине хиљада станова на Новом Београду и део репрезентативних зграда (нпр. Зграда Централног комитета КПЈ – данас Ушће, хотел „Југославија“, и др). Грађевинска предузећа из СФРЈ су извршила велике радове у својој земљи, а део њих је стекао међународни углед и обављао послове у страном, углавном „несврстаним“, земљама обезбеђујући посао за своје раднике и девизне приходе за државу.

Средином XX века српско село се материјалном културом и одевањем становништва битно разликовало од града. У послератним годинама комунистичка власт је уложила велики напор да утиче на сеоско становништво и његово удаљавање од цркве. Насупрот црквама као центрима духовног окупљања, комунистичка власт је по селима градила „домове културе“. Женске организације као Антифашистички фронт жена (АФЖ) је постојао од 1942. до

1953) које је усмеравала КПЈ покренуле су делатност да се у муслиманским срединама одбаци ношење зара и фереџе. Откривање главе и лица муслиманске жене је било само део модернизовања одевања становништва у Југославији. У првим деценијама друге половине XX века напуштена је кућна израда народних одела. Затим су и сеоске куће почеле да се граде са купатилом и нужником у њима. Народна ношња на селима је брже потискивана из употребе од традиционалних кућа. Сеоске куће су се одржале дуже јер су биле вредније и трајније од одеће.

Пољопривредна производња напредовала је захваљујући све већој употреби механизације, бољих семена и ђубрива. Од средине педесетих година XX века уводио се већи број савремених машина у пољопривреди. Број трактора био је мали 1951. кориштено је око 6,2 хиљада трактора у целој СФРЈ. Већ шездесетих година XX века број трактора на селима се знатно повећао и они су потискивали волове и коње. Године 1970. било их је око 80 хиљада, а 1982. у СФРЈ је било регистровано око 558 хиљада трактора. Од тога је у Србији 1982. било око 248 хиљада трактора. Пољопривредна производња осамдесетих година XX века је била удвостручена у односу на производњу из времена Краљевине. У томе је велики био значај нових семена која су давала веће приносе и употреба вештачких ђубрива. Вештачких ђубрива је 1951. употребљено око 57 хиљада тона, а 1982. 2,5 милиона тона. Најважније пољопривредне културе су остале пшеница и кукуруз. У централној Србији принос пшенице повећао се са око 1,2 тоне по хектару у трогодишњем периоду 1947-1949. на око 3,6 тоне у трогодишњем периоду 1988-90. У истом периоду и на истом подручју повећан је принос кукуруза више од двоструко на скоро 3 тоне по хектару. Пораст приноса пшенице је био већи у Војводини у истом периоду са око 1,5 тоне на 5,1 тоне. Говеда је 1949. у ФНРЈ било око 5,3 милиона грла, свиња око 4,1 милион грла, оваца око 11,7 милиона грла, а коња око милион грла. Четири деценије касније 1988. у СФРЈ било је око 4,9 милиона грла говеда, 8,2 милиона грла свиња, 7,8 милиона грла оваца и 0,36 милиона коња.

У СФРЈ је постао приметан велики одлазак млађег и радно способнијег становништва у градове, а на селима се повећавао број тзв. старачких домаћинстава. У послератном периоду се стално смањивао број пољопривредног становништва. Према попису 1948. у Србији је било 5.000.000 пољопривредног становништва (активног и издржаваног). До 1971. тај број се смањио на 3.900.000 особа, а 1991. на 1.740.000 особа.

Као што су трактор и друга механизација потиснули сточну снагу на селу, тако се изменио и саобраћај масовном појавом аутомобила на путевима. Укупна дужина путева повећала се за разлику од дужине пруга у периоду од 1950. до 1980. Укупна дужина пруга се смањила са 11,5 на 9,5 хиљада километара, али је истовремено нестало 3,1 хиљаде километара пруга уског колосека. Дужина бољих путева покривених асфалтом, бетоном и коцком повећана је са 2.300 на преко 56.000 километара. Србија је 1980. имала 18.800 километара таквих путева. Дужина оних који су покривени туцаником се смањила са око 46.000 на око 38.000 километара. Број путничких аутомобила се од 1950. до 1980. повећао са око 6,5 хиљада на више од 2,4 милиона. У Србији се истовремено повећо број путничких аутомобила са 1,2 хиљаде на 916 хиљада. За тај пораст броја аутомобила била је значајна аутомобилска индустрија у Крагујевцу. После склапања уговора са италијанским произвођачом аутомобила Фијатом, „Црвена застава” у Крагујевцу је од 1955. почела да производи путничке аутомобиле. Њен производ „фића” постао је шездесетих година XX века својеврсни национални аутомобил у СФРЈ.

После Другог светског рата 1948. у Србији је произведено око 519 милиона киловат сати електричне енергије, а у Југославији око 2.100 милиона киловат сати. До 1960. производња у Србији је повећана на око 2.210 милиона киловат сати, а 1981. на 28.000 милиона киловат сати. У Југославији је 1981. произведено 60.000 милиона киловат сати. Електрификација у Србији је 1960. обухватила око 56% домаћинства, а 1981. око 96% домаћинства.

Здравство и културни живот

Здравствене прилике у првим годинама после рата биле су лоше. Недостајало је лекара, простора у болницама, а и хигијенски услови нису били добри. Била је велика и смртност мале деце. На 1.000 рођених 1951. умрло је скоро 130 одојчади у Србији. Удео одојчади у Србији у укупном броју умрлих, исте, 1951. године био је изузетно велики. Од укупно 99 хиљада умрлих 24 хиљаде су била одојчад. АФЖ је својим делатностима допринео да се унапреде знања и хигијенска заштита жена. Постепено стање у здравству се поправило. Број умрле одојчади се смањивао. Године 1961. на хиљаду рођених умрло је осамдесет једно одојчади, а 1990. број умрле одојчади се смањио на двадесет једно од хиљаду рођених.

До шездесетих година XX века већина деце у Србији се рађала ван здравствених установа.

Југославија је имала, међу првим земљама у свету, од 1950. домаћу производњу пеницилина, у фабрици Галеника у Земуну. Лечење тим антибиотиком је сузбило многе болести. У СФРЈ је 1952. на једног лекара долазило око 2.560 становника. На целој територији Србије на једног лекара долазило је око 2.440 особа, али је на Космету на једног лекара долазило више од 8.000 становника. Од краја педесетих година XX века вакцинацијом против дечије паразитозе сузбијена је та болест. У СФРЈ је сузбијена и маларија, као и туберкулоза. Године 1972. на Космету је избила епидемија великих богиња и проширила се. Уведени су карантини за оболеле, а од епидемије је умрло око 35 особа.

До средине седамдесетих година XX века Југославија је постигла висок ниво здравствене заштите којом је било обухваћено скоро цело становништво. Године 1980. од болести срца и крвотока умирала је већина становника Србије и Црне Горе (око 55%), а други узрок смрти били су тумори (око 14%). Године 1983. на једног лекара у СФРЈ је долазило око 510 становника. У Србији је то било око 490 особа на једног лекара, а на Космету око 1.140 особа. Право на прекид трудноће (абортус) у Србији је законом допуштено од шесте деценије XX века. Озакоњење абортуса спасило је жене од истих који су извођени незаконито у нехигијенским условима. Ипак, држава је настојала да охрабрује рађање, медаљама и симболичним Титовим кумством за свако девето дете које роди једна жена. Од доношења Устава 1974. истакнуто је право на прекид трудноће (до 12. седмице). Брзо је растао број прекида трудноће, па је већ осамдесетих година XX века у Србији био већи број прекида трудноће него порођаја. Изгледа да је абортус постао раширенији облик контроле рађања него употреба средстава контрацепције. Сексуално образовање омладине и даље није имало облик систематичности од школског система или породица.

Од када се 1981. бележе први случајеви оболелих од ХИВ-а (СИДА, AIDS) и у југословенској јавности појавиле су се вести о тој болести. Први случајеви у Србији су збележени 1985. Од тада је болест, у Србији, захватила првенствено тзв. ризичне групе (интравенски наркомани и хомосексуалци). Мали број оболелих до 1991. (око две стотине особа) није могао да потпуно уклони осећај страха. Занимљив медицински успех је остварио др Саво Перовић. Он је од 1989. у Београду хируршким операцијама испунио жеље и потребе неких мушкараца да промене пол и буду преобликовани у жене.

Комунистичко руководство је настојало да усмерава културно стваралаштво. За надзор над културним стваралаштвом, школством и новинама био је задужен Агитпроп (одељење за агитацију и пропаганду створено 1945). Агитпроп је био организација за агитацију и пропаганду којом је од 1945. руководио Милован Ђилас. Било је допуштено стваралаштво које није противно комунистичкој идеологији. Социјалистичка реалистичка уметност је величала НОБ, радничку класу и комунизам. Године 1947. Српска краљевска академија променила је име у Српска академија наука и уметности (САНУ). Следеће, 1948. она је за свог почасног члана прогласила Јосипа Броза Тита.

У сукобу са Стаљином, Тито је у почетку показивао знаке попустљивости. Тако су у Југославији 1949. објављена Стаљинова дела. Утицаји са Запада су често осуђивани, али су се појачавали нарочито од сукоба са Стаљином.

Од 1950. део уметника у Југославији почео је да одбацује „дириговано стваралаштво”. Исте, 1950. Тито је изјавио да Ђопићева *Јеретичка прича*, која је описивала себичне и од народа отуђене руководиоце, критика највишег руководства Југославије. Зато је један од најчитанијих писаца пао у немилост државног руководства. У Београду је 1951. изложбом Петра Лубарде показана ликовна уметност различита од социјалреализма који је подржавала КПЈ. Дух модернизма сусреће се у другим делима као што је *Непочин поље* Васка Попе, из 1956. СКЈ се морао привидно одрећи настојања да усмерава културу и уметност. Седми конгрес СКЈ (1958) признао је уметницима право на слободу старалаштва, али је СКЈ и после настојао усмеравати и цензурисати рад уметника.

После Другог светског рата у Југославији се раширила телевизија као средство масовног информисања, пропаганде, забаве, културе и др. После првих проба, у августу 1958. почело је експериментално емитовање програма Телевизије (ТВ) Београд. У изложбима продавница било је постављено неколико десетина телевизора на којима су пролазници могли гледати програм. Крајем исте, 1958. повезани су телевизијски центри у Београду, Загребу и Љубљани и створена Југословенска радио-телевизија (ЈРТ). Касније су сви главни градови, република и покрајина, добили своје ТВ центре у оквиру ЈРТ.

Првих година XX века програм је емитован уживо, као црно-бели. Од почетка седамдесетих година XX века емитован је програм у боји и створен је Други програм ТВ Београд. Од 1990. почеле су се оснивати телевизије изван ЈРТ. Те године у Београду почеле су да раде ТВ Политика и Студио Б. Од 1991. ТВ Београд је почео емито-

вати и сателитски програм за гледаоце у Европи и Америци. Распадом заједничке ЈРТ у јануару 1992. створена је Радио телевизија Србије (РТС).

Телевизори у приватном власништву били су реткост до шездесетих година XX века. Од 1964. до 1975. године број телевизора је порастао са око 390 хиљада на скоро 2,7 милиона. Око половине домаћинства у Србији је набавило телевизор, али и фрижидере у том периоду. Тај период се понекад означава као период у коме је у Југославији створено тзв. „потрошачко друштво”. Седамдесетих година XX века су се појавиле и видеокамере и видео-рекордери.

Број неписмених је смањиван, али неписменост није нестала. Према попису 1948. било је 25,4% неписмених (међу онима који су били стари 10 и више година). У Србији је 1948. било 26,7% неписмених становника, а 1991. удео неписмених је смањен на 7%. Непосредно после Другог светског рата основна школа је трајала седам година. Од школске 1952-53. осмогодишње основно образовање је постало обавезно. У школству обавезност основног школовања се примењивала на скоро сву децу. Порастао је број основних и средњих школа и универзитета. У основне школе 1947-48. ишло је око 1,9 милиона деце, а 1984-85. око 2,8 милиона. Истовремено се број ученика у средњим школама повећао са око 173 хиљаде на 963 хиљаде. Процентуално највише је порастао број оних који су студирали на вишим и високим школама. На високим школама је 1947-48. било око 46 хиљада, а 1984-85. 359 хиљада студената. Албанцима је омогућено школовање на албанском језику на Приштинском универзитету. Године 1991. у Југославији је било 20 универзитета са више од 325 хиљада студената.

Основани су бројни музеји, галерије, опере, оркестри, библиотеке и друге културне установе. Отваране су академије за ликовну, музичку и филмску уметност. Поред 3 академије наука и уметности, које су постојале пре рата, основане су академије наука и уметности у свим републикама и покрајинама.

Најпопуларнија је била филмска уметност. Први снимљен игра ни филм после Другог светског рата био је *Славица* (1947). Напредовала је технологија израде филма. Први филм у боји код Срба *Поп Ђира и поп Спира* снимљен је 1957. После II светског рата награде на европским фестивалима биле су потврда уметничке вредности српског филма. Први међународно признати српски режисер био је Александар Петровић. Он је за филм *Скупљачи перја* 1967. добио прву награду на Међународном филмском фестивалу у Кану. Велику препознатљивост стекао је у Кини глумац Велимир Бата Живојиновић појављивањем у филму *Валтер брани Сарајево*.

Тзв. „црни талас” је крајем шездесетих и раних седамдесетих година XX века (Живојин Павловић, Мића Поповић, Душан Макавејев) због натуралистичног приказивања савремених прилика био подвргнут критици из СКЈ и угушен. Од краја седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века у српском филму се појављују нови ствараоци. Међу њима су најпрепознатљивији Слободан Шијан и Емир Немања Кустурица (Сарајево, 1954). Кустурица је постао светски познат својим филмом *Отац на службеном путу* (1985) за који је добио Златну палму у Кану. Тај успех је поновио са филмом *Подземље – била једном једна земља* (1995).

Од половине деведесетих XX века међу српским филмским ствараоцима појавио се Срђан Драгојевић. Иако, Драгојевић духовно не припада потпуно ономе што би се могло назвати другим црним таласом у српском филму, његов филм *Ране* је уводни део тога. Ти филмови (*Механизам, Живот и смрт порно банде, ...*) су настали као одраз света деведесетих XX века у коме је владало огољено насиље у свим областима живота. Они приказују свет у коме нагон за смрћу има предност у односу на нагон за животом.

Међу Србима филмским ствараоцима треба споменути Стојана Стива Тешића (Ужице, 1942 – Нова Шкотска, 1996) који је радио као писац филмских сценарија и драма у САД. Тешић је за сценарио филма *Breaking Away* 1979. добио Оскара, највећу филмску награду у САД.

**Зграда Народне библиотеке у Београду
(грађена 1966-72, архитекта Иво Куртовић)**

8. Последња деценија СФРЈ

Слом европског социјализма и уједињење Немачке

Почетком осамдесетих година XX века постала је видљива криза социјалистичких држава у Европи. Криза је била последица деценијског економског сукоба у коме су САД и Западна Европа, као развијене капиталистичке државе, повећавале своју економску предност у односу на Источну Европу. Привреде СССР-а и Источне Европе су заостајале. У социјалистичким земљама било је уведено заједничко власништво над средствима за производњу. Због тога се смањила заинтересованост и управљача и радника за производњу. Средства за производњу су доживљавана као ничије власништво. То је био један узрок кризе социјалистичке привреде. Други узрок за кризу била је трка у наоружавању. САД и НАТО на једној страни, а СССР и Варшавски савез на другој страни, трошили су огромна средства настојећи да произведу више разорних средстава за уништавање. У тој трци у наоружавању социјалистичке земље су троиле огромна средства и енергију. Истовремено је занемарена производња робе широке потрошње. То је довело до нижег животног стандарда становништва у њима. Осамдесетих година XX века било је видљиво да привреда СССР-а и других социјалистичких земаља запада у велику кризу.

Преко средстава обавештавања, филмских материјала и путовања на Западу, становници социјалистичких држава су видели да њихов животни стандард заостаје за стандардом становника у развијеним капиталистичким државама. САД и њихови савезници су подржавали „дисиденте”, противнике званичне идеологије комуниста. Идеологија комунизма је губила присталице, а све више је било присталица капиталистичког друштва у социјалистичким земљама. Ширење НАТО-а у Европи, после скоро три деценије застоја наставило се 1982. када је Шпанија постала део НАТО-а.

Социјализам је почео да се урушава и изнутра. Тако је економско незадовољство изазвало велике протесте и штрајкове радника у Пољској 1980. Протесте је предводио синдикат Солидарност. Пољска влада генерала Војћеха Јерузелског је 1981. увела

ванредно стање, али мисао о рушењу комунизма постепено је прерастала у незаустављиву силу. Марксистичка тврдња да идеја која захвати масе постаје сила потврђена је раније у комунистичким револуцијама против капиталистичких држава, деловала је и у побунама против комунистичких влада.

Средином осамдесетих и почетком деведесетих година XX века поредак који је створен у Европи 1945. нестајао је. Долазак Михаила Сергејевича Горбачова на место генералног секретара КПСС у марту 1985. а затим и на место и председника СССР-а био је почетак урушавања комунистичке власти. Он је јавно изјавио да се СССР налази у великој кризи. Захтевао је корените промене. Његов програм промена је познат под именом „перестројка”. Те промене нису биле потпуне и нису довеле до побољшања. Истовремено, Горбачов је заговарао и политику „гласности”. То је довело до јавног испољавања незадовољства унутар СССР-а, а од 1988. и националних сукоба. Своје одвајање од СССР-а прогласиле су 1990. Летонија, Литванија и Естонија. Горбачов није употребио војску да спречи то одвајање. Као својеврсну подршку за такво понашање он је добио нобелову награду за мир крајем 1990. После неуспелог војног пуча у другој половини августа 1991. Горбачов је распустио КПСС, која је деценијама била свемоћна у Совјетском Савезу. Свет у коме су постојала два завађена средишта моћи Вашингтон и Москва нестао је. У неколико година моћ Москве је нестала и у самом СССР-у. Горбачов је поднео оставку 26.12.1991. а СССР је престао да постоји.

Тада су одлуке донете у САД постале пресудне за судбину многих држава и народа. САД и западноевропске земље користиле су незадовољство становништва у земљама источне Европе као прилику да подрже рушење социјализам. Главни савезници у рушењу социјализма су им постали националисти у социјалистичким земљама.

Под притиском незадовољног народа током 1989. и 1990. комунистичке власти су пристајале да се успостави вишепартијски систем. Затим су губиле на вишепартијским изборима као што је то био случај у Пољској, Чехословачкој, Румунији, Мађарској и Бугарској. То је довело до рушења социјалистичког друштвеног уређења. Исто се догодило и у Албанији 1991. У Бугарској је јачање национализма довело средином 1989. до прогона око 300.000 Турака. У Румунији је Николае Чаушеску покушао да полицијом и војском угуши масовне протесте. Део војске пришао је побуњеницима. У другој половини децембра 1989. побуњеници су свргли Чаушескуа, а затим га осудили на смрт и стрељали заједно са супругом Еленом.

У октобру и новембру 1989. протести народа у Берлину приморали су комунисте да напусте власт у Источној Немачкој. Укинута су ограничења за прелазак границе и срушен је Берлински зид који је раздвајао Источни од Западног Берлина. Кад је завршено уједињење Немачке (3.10.1990) њен канцелар Хелмут Кол (1982-1998) постао је председник владе најмоћније европске државе. Зато је он имао велики утицај на догађаје на Балкану.

У источној Европи је напуштан социјализам и започео је процес изградње тржишне (капиталистичке) привреде. Тај процес је назван транзиција. У том процесу неке земље су се брже, а неке спорије мењале. Неке су имале већу подршку развијених капиталистичких земаља, а неке не.

Другачије се догодило у Кини. После дуготрајних протеста студената, на тргу Тјенанмену, у Пекингу против власти, руководство Кине је почетком јуна 1989. наредило војсци да угуши побуну и одбрани социјализам. Уз велики број убијених на обе стране протест је угушен, али раније кинески вођа Денг Сјаопинг одлучио је да и у Кини дође до промена, тј. да се поред државно-планске привреде допусти и приватно капиталистичко привређивање.

Криза у Југославији осамдесетих година XX века

Године 1980. уместо Тита управу је преузело Председништво СФРЈ као колективни шеф државе. Тако је остварена владавина комунистичке олигархије. У недостатку вође, мисао водилжа постала је „и после Тита, Тито“. Тако се покушавало народу рећи да ће вође СКЈ и СФРЈ наставити да владају као да је Тито жив, тј. да се ништа није променило. СФРЈ је од смрти Тита постала оно што се договоре републике и покрајине, а оне су све мање могле да се договоре о важним питањима.

Само у другој половини седамдесетих година XX века спољни дуг је скоро утростручен. Истовремено више милијарди долара долазило је од радника који су радили у иностранству, али то није било довољно. Од 1979. инфлација се повећавала, а замена динара за страни новац постајала је тежа. Године 1980. дуг СФРЈ је био око 18,9 милијарди долара. Исте, 1980. извршено је једно од низа смањења вредности динара. Појавили су се нелегални мењачи динара за страни новац, „дилери“. Држава није имала новца за набавку неких сировина и робе. Нестацице бензина и појединих производа за широку потрошњу (шећер, уље...) стварале су неред. Да би се смањила потрошња бензина осмишљено је привремено огранича-

вање употребе аутомобила, тј. њиховог кретања на сваки други дан (парни или непарни). Године 1982. дуг СФРЈ према иностранству износио је око 20 милијарди долара. У мају 1982. прва жена постала је председник Савезне владе Милка Планинц из Словеније. Она је у јулу 1983. на седници Скупштине СФРЈ потврдила да држава није у стању да отплаћује дугове према иностранству. „Дугорочни програм економске стабилизације”, који је саставила Крајгерова комисија, није могао да се остварити. СФРЈ је била на прагу банкрота. Инфлација у 1983. била је 58%. Да би се смањила инфлација и неред у снабдевању, у децембру 1983. Савезна влада донела је одлуку о „замрзавању” цена неких производа.

Да би добила нове позајмице, СФРЈ је допустила Међународном монетарном фонду (ММФ) велики утицај на економску политику у СФРЈ. Она је 1983. и 1984. морала да пристане да спроводи економску политику која је договорена са ММФ-ом. Био је то губитак економске самосталности. Дуговање СФРЈ није се смањивало, а 1984. као олакшица одложена је отплата око 1,6 милијарди дуга према иностранству. Заузврат, СФРЈ је пристала да смањи вредност динара и „одмрзне” скоро 60% цена. Економско пропадање није спречило да се те 1984. у Сарајеву организују Зимске олимпијске игре.

Подељено и корумпирано партијско руководство није показивало способност да реши проблеме који су се гомилали. Повећавао се број незапослених. Број оних који су тражили запослење 1985. био је већи од 1,1 милион. Око 490 хиљада особа које су тражиле посао било је у Србији. Део њих био је пријављен да тражи посао по више година. У периоду од 1980. до 1985. укупна производња друштва расла је мање од 1%, а истовремено је просечни лични доходак опао за око четвртину. Године 1985. просечна плата од око 30.500 динара вредела је 120 долара САД. Због мале вредности плате и незапослености знатан део становништва сиромашно је.

Ипак, 1985. Југославија је почела, поред камата, да отплаћује и главни део дугова према иностранству. Од маја 1986. председник Владе је био Бранко Микулић (Хрват из БиХ). Државно-планска привреда била је јавно оптужена да је један од узрока кризе. Државно и друштвено власништво давали су слабе резултате у производњи. Од средине осамдесетих година XX века почело је делимично увођење капиталистичког начина привређивања у СФРЈ. Прва приватна предузећа била су трговинска, занатска и угоститељска. Та приватна предузећа пословала су према законима тржишта, без непосредног уплитања државе и њене помоћи. Тако је обновљено ситно приватно предузетништво у Југославији. Споразум са ММФ-

ом, приватизација и деловање тржишне привреде утицали су да се средином осамдесетих XX века заустави продубљивање кризе. Појавило се више робе и нових услуга на тржишту.

Косовска замка

Средишња власт у СФРЈ једва да је постојала. Унутар СФРЈ било је довољно неспоразума и спремности да се силом остваре жеље за разбијање јединствене државе. За почетак насиља недостајала је само сила која би спречила војску СФРЈ да учинковито брани јединство земље. Проблеми положаја Срба на Космету, али и Аутономне покрајине (АП) Косова у Србији, постали су повод за почетак великих националистичких подела у Југославији.

Албанци на Космету, и у СФРЈ, имали су изузетно висок природни прираштај становништва. То је стварало проблеме у економском развоју Космета. Подручја насељена већином Албанцима све више су заостајала за осталим деловима СФРЈ. Од средине шездесетих година XX века створен је заједнички фонд у СФРЈ за развој неразвијених делова државе. Велика средства из тог фонда улагана су на Космету.

Албанци на Космету су имали право да се несметано културно и просветно повезују са Албанијом. Албански националисти су Космет доживљавали као покрајину у којој су они староседеоци и грађани првог реда. Из руководства Косова уклањани су Срби који су указивали да део албанске већине врши притисак на Србе. На Космету по попису из 1981. (то је последњи поуздани попис натом подручју) било је 1,58 милиона становника. Од тога, Срби су чинили око 209 хиљада или 13,2%, Црногораца је било око 27 хиљада, а Албанаца око 1,23 милиона или више од 77%. Према једном прорачуну Републичког завода за статистику Србије, са Космета се у периоду 1961-1981. иселило око 100 хиљада Срба и Црногораца више, него што их се уселило у истом периоду.

Албанци на Космету су одлучили да искористе слабост средишње власти. Побуна је почела 11.3.1981. масовним окупљањем и студената Албанаца у Приштини. Крајем марта 1981. нереди су се проширили по целој покрајини а трајали су до почетка априла 1981. Албански националисти тражили су да Косово постане седма република. Нападали су Србе и грађевине СПЦ. Напади су од руководства СФРЈ названи, према деценијском обичају, „контрареволуцијом”. Македонски представник, Лазар Колишевски као један од узрока побуне споменуо је мисао водиљу „Слаба Србија – јака

Југославија”. Та мисао није јавно изговарана, али примењивана је отворено најкасније од смењивања А. Ранковића. Председништво СФРЈ морало је прогласити „кризну ситуацију” на Космету и употребити војску за растеривање окупљених насилника.

Напади на Србе на Космету и њихов прогон све више су притискали савест осталих Срба. Било је питање када ће њихови представници јавно затражити да се насиље заустави. Касније се показало да у односу снага који је постојао крајем XX века у СФРЈ и Европи, Срби и Србија тај проблеми насиља на Космету нису могли решити, тј. била је то својеврсна „Косовска замка”.

У мају 1981. поновили су се протести Албанаца у Приштини. То је покренуло расправе у ЦК СК Србије како да се заустави разбијање Републике Србије и потпуно одвајање Космета. Слично томе, 1982. на XII конгресу СКЈ јавили су се захтеви за обнову јединства државе. Раде Кончар (млађи) осудио је разједињену државу и СКЈ који су створени седамдесетих година XX века. Он је предложио амандмане на Статут СКЈ којима би се ојачало јединство СКЈ, али су ти амандмани били одбачени.

Као један од гласноговорника у захтеву да се прогон Срба и незаконоње на Космету окончају, појавила се СПЦ. Она је била уставна изван непосредног утицаја СКЈ, а имала је знатан углед код Срба. У мају 1982. у свом листу „Православље” СПЦ је објавила „Апел за одбрану српског становништва и његових светиња на Косову”. Прогон Срба са Космета брзо се повезао са геноцидом над Србима у Другом светском рату.

После смрти Тита осетило се извесно ослобађање у писању и говорењу. Пре је разговор о непожељним темама за власт прекидан под изговором да се тиме нарушава „братство и јединство” народа СФРЈ које је створено у „ослободилачком рату и револуцији”. Они који су покретали такве расправе удаљавани су из јавног, политичког и културног живота, а неки од њих и затварани. Титовом смрћу нестала је главна препрека за слободу говора. Од тада се више појављују текстови који говоре о Голом отоку, о геноциду над Србима, о особинама уставног уређења из 1974. и др. Ипак, власт је и после 1980. покушавала да сузбије слободу говора. Нарочит одјек имао је роман *Нож* Вука Драшковића (Међа код Сечња, 1946). Роман се појавио 1982. а описао је догађаје везане за геноцид над Србима у II светском рату. Појава романа изазвала је осуду комунистичких критичара. Драшковић је био оптужен да је српски националиста, али то је само повећало занимање читалаца за роман. Скоро истовремено у Сарајеву на Факултету политичких наука почео је прогон доктора Војислава Шешеља (Сарајево, октобар 1954).

Он је крајем 1981. избачен из СКЈ, а касније и спречен да ради на Факултету политичких наука уз оптужбе да је националиста. Шешел је 1984. осуђен на шест година затвора, али је ослобођен 1986. Тако је почела једна каријера храброг говорника испуњена тамновањима због онога што је изговорио.

У јавности потискивана национална свест Срба се појављивала све чешће. На сахрани Александра Ранковића у августу 1983. у Београду окупило око 100 хиљада људи и извикивало један његов надимак: „Лека, Лека”. Они су тада изједначили његов централизам са заштитом српских националних интереса. Тиме су нагостили начин на који ће неколико година касније бити доживљен и прихваћен Слободан Милошевић.

Ванредно стање на Космету и успон Слободана Милошевића

После увођења ванредног стања на Космету, представници Срба са тог подручја долазили су у Београд да од руководства СР Србије и СФРЈ траже заштиту. Срби су изјављивали и да ће морати сви да се иселе. Космет и положај Срба на њему постали су незаобилазни део политичких расправа. Велику пажњу је изазвало једно насиље у Ђилану тзв. „случај Мартиновић”. Група Албанаца је Ђорђа Мартиновића набијала на колац на чијем врху се налазила флаша. О томе се расправљало и у Савезној скупштини (1985). Крајем фебруара 1986. око 100 представника Срба са Космета донели су и предали Савезној скупштини списак жалби. Комунистичко руководство није могло да се договори како да реши проблем. На XIII конгресу СКЈ јуна 1986. у Београду тражило се заустављање исељавања Срба и Црногораца и њихов повратак на Космет, али је осуђен и српски и црногорски национализам.

Да би СР Србија уопште могла да учини нешто за Србе на Космету, она је морала имати надлежности које јој је одузео Устав из 1974. Председништво СР Србије је средином осамдесетих година XX века покренуло иницијативу да се промени Устав СФРЈ и СР Србије.

Део интелектуалаца веровао је да они могу понудити решење проблема политичарима. Тако је у САНУ почело писање „Меморандума”. Остало је нејасно да ли је поред 16 чланова комисије која је писала Меморандум на његов настанак утицао и Добрица Ћосић. Он званично није био део комисије, али је изнета тврдња да је он једним својим текстом утицао да настане Меморандум. У септембру

и октобру 1986. године новине су објавиле делове, а затим и цео недовршени текст Меморандума САНУ. У њему се говорило о привредној и друштвеној кризи у СФРЈ. Највећу пажњу је привукао део који је говорио о неравноправности Срба у Југославији. Текст је осуђивао привредно заостајање Србије. Указивано је на чудно право покрајина Косова и Војводине да спрече доношење одлука у Републици Србији. Меморандум је осуђивао насиље против Срба на Космету, али и политику „асимилације” Срба у СР Хрватској. Као главни узрок за такво стање означено је настављање политике КПЈ из времена Краљевине Југославије. По тој политици је Србија била хегемон у Југославији, а осталим народима морало се помоћи да се „ослободе српске хегемоније”. Појављивање недовршеног текста покренуло је политичке осуде САНУ. Појачане су националне свађе политичара и јавних личности у СФРЈ. Комисија која је писала Меморандум одлучила је да престане рад на њему.

Ипак, било је јасно да су уставне промене неопходне. У јануару 1987. Председништво ЦК СКЈ предложило је амандмане који ће створити делотворну федерацију. У Словенији јавно је одбацивана свака промена која би ојачала средишњу власт. Предложени амандмани означени су унитаристичким.

Као и многи пре њега, Слободан Милошевић (Пожаревац, август 1941) политички се уздизао захваљујући подршци виших носилаца власти. Када је постао председник СР Србије, Иван Стамболић је помогао да се, његов познаник (и банкар до 1983) Слободан Милошевић изабере за председника ЦК СК Србије у мају 1986. Милошевић је био комуниста који је свој успон остваривао на уобичајени начин до 1987. Од тада он ће, уместо подршке руководиоца изнад себе, брзо задобити подршку већине Срба. Уместо партијске подршке, масовна подршка народа ће постати извор његове власти.

Пошто је једна делегација Срба са Космета позвала Милошевића да дође на Космет и да саслуша њихове жалбе, он је посетио Косово Поље код Приштине 24-25. априла 1987. Ту се сусрео са руководиоцима АП Косова Албанцима и неколико хиљада Срба. Окупљени Срби пожалили су му се да их покрајинска милиција по наредби албанских старешина управо туче. Тада је изговорио реченицу по којој је постао препознатљив: „Нико нема право да бије народ!”. Окупљени су почели да узвикивали: „Слобо, Слобо!”. Од тада је он сматран за заштитника Срба на Космету, али и уопште Срба. У очима већине Срба израстао је у вођу и ослободиоца и често је дочекиван повицима: „Слобо, слободо!”

То је утицало на политички разлаз Стамболића и Милошевића. Део комунистичког руководства Србије око Стамболића настојао је као у Титово време да сузбије националне захтеве у јавности. Милошевић се одвојио од њих и постао вођа оних који су националне захтеве гледали као оправдане у политичком животу. Стамболићева дружина приговарала је Милошевићу да износи ставове који нису заједнички усаглашени у политичком вођству Србије.

Милошевић је успео да сазове VIII седницу ЦК СК Србије. Она је одржана у Београду у другој половини септембра 1987. На њој Милошевић је, са својим присталицама, успео да надгласа и потисне Стамболића. После VIII седнице, Милошевић је наставио да уклања своје политичке противнике са руководећих места у Србији. Означавало их је као бирократе отуђене од народа. Зато је борба Милошевића против неистомишљеника називана „антибирократском револуцијом”. Велике заслуге за јачање подршке Милошевићу имала су републичка средства информисања у Србији. То су пре свега ТВ Београд и Политика. Утицајни медији у свим републикама били су препуни пропаганде о обесправљености појединих народа (вероисповести) и опасностима од других народа и вероисповести.

Економска и политичка криза се даље продубљивала. У новембру 1987. динар је девалвиран због велике инфлације. У децембру 1987. Савезно веће Скупштине СФРЈ усвојило је нацрт уставних амандмана.

„Догађање народа” 1988-89.

У јануару 1988. руководство у СР Србији је донело одлуку да промени републички устав. Отпор промени пружала су руководства покрајина. Да покаже снагу београдско руководство је подршку потражило у јавним окупљањима великог броја присталица. Тако је дошло до тзв. „догађања народа”. 2.3.1988. у Београду је одржан први такав скуп Милошевићевих присталица испред Скупштине СФРЈ. На њему је тражено да Срби и Црногорци на Космету постану пуноправни грађани.

Почетком јула 1988. организован је један такав скуп у Новом Саду. Окупљени су протестовали против политике руководства АП Војводине. ЦК СК Србије је подржао протестни скуп и осудио „аутономаштво” војвођанских комуниста.

Уследила су окупљања Милошевићевих присталица по другим насељима. Окупљања по Војводини врхунац су имала у Новом Саду 5. и 6.10.1988. Под притиском протеста, Покрајински комитет СК

Војводине поднео је колективну оставку 6.10.1988. Показивање „воље народа” доносило је успех.

Сличан скуп у Титограду 7. и 8.10.1988. на коме су захтеване оставке црногорских руководилица растурила је полиција. Штампана у Београду је то описала као доказ однорођености власти која наређује батинање сопственог народа. Истог месеца, влада Црне Горе је поднела оставку.

Средином новембра 1988. из Председништва Покрајинског комитета СК Косова искључени су сепаратисти које је предводио Азем Власи. У Београду је 19.11.1988. на Ушћу одржан највећи скуп на коме се, према званичним проценама, окупило око милион људи. Окупљени су добили јавно обећање Милошевића да ће битка за Космет бити добијена.

Разговори о промени Устава СФРЈ су крајем новембра 1988. довели до тога да Скупштина СФРЈ усвоји око 40 амандмана на Устав, али они нису ојачали јединство државе. Нови масовни протести у Титограду приморали су Председништво Црне Горе да средином јануара 1989. поднесе оставке. Уследиле су смене и других руководећих људи у Црној Гори. Власт у СК Црне Горе су почели преузимати Момир Булатовић (септембар 1956) и Мило Ђукановић (фебруар 1962). Крајем априла 1989. на ванредном конгресу СК Црне Горе Булатовић је изабран за председника, а Ђукановић за секретара СК Црне Горе.

Ново руководство косметских комуниста предвођено Рахманом Мориним подржало је настојања из Београда да се амандманима на устав ојача јединство Србије. Зато је дошло до протеста и штрајкова Албанаца. Крајем фебруара 1989. око хиљаду албанских рудара у знак протеста неколико дана није излазило из рудника у „Старом Тргу” (Трепча). Тражили су враћање Власија и смену Милошевићевих присталица у ПК Косова. Словенци су организовали скуп подршке албанским рударима у Цанкарјевом дому, у Љубљани. Суштину те подршке из Словеније изразио је Милан Кучан тврдећи да је протест у „Старом Тргу” борба за „АВНОЈ-евску Југославију”. Вест о догађају у Љубљани покренула је увече 27.2.1989. велико окупљање у Београду. После поноћи, у првим сатима 28.2.1989. код Скупштине СФРЈ окупљени су захтевали да Власи буде ухапшен. Милошевић је то и обећао окупљенима.

Азем Власи ухапшен је почетком марта 1989. под оптужбом да је организовао протест рудара. Истовремено, Председништво СФРЈ донело је одлуку о увођењу ванредног стања на Космету и стављању јединица Југословенске народне армије (ЈНА) у „повећани сте-

пен борбене готовости”. На Космету уведен је полицијски сат, забрањено окупљање а у неким предузећима уведена је радна обавеза.

После оставке Микулићеве владе (крај 1988), Председништво Југославије је за његовог наследника предложило Анту Марковића, Хрват. Он је постао председник владе средином марта 1989. Његов близак сарадник постао је Будимир Лончар, министар спољних послова од краја 1987. до децембра 1991. Он је користио дипломатију СФРЈ да штити интересе руководства СР Хрватске.

Током марта 1989. Скупштине Војводине и Косова, у којој су већина били Албанци, усвојиле су амандмане за Устав СР Србије. Тако је укинута самосталност покрајина у односу на републичку власт у Београду. На Космету је опет дошло до протеста Албанаца и насиља уз погибију неколико лица.

28.3.1989. Скупштина Србије свечано је прогласила усвајање амандмана који су „вратили јединство” Србије. Седници су присуствовали Анте Марковић и Вељко Кадијевић, савезни министар одбране. Та победа Милошевића изазвала је појачано насиље према Србима и српским предузећима. Први већи напад догодио се почетком априла 1989. године у Хрватској. Тада је у Осијеку бомбом уништено дописништво Београдске Политике.

У првој половини маја 1989. Скупштина Србије изабрала је Милошевића за председника Председништва СР Србије (1989-1990). Неколико дана после, старо Председништво СФРЈ и његов председник Раиф Диздаревић предали су дужност новом руководству. Председник Председништва постао је Јанез Дрновшек из Словеније. Према већини мишљења, врхунац своје популарности Милошевић је доживео на прослави 600-те годишњице Косовске битке на Газиместану 28. јуна 1989. Ту се окупило, према различитим проценама, између 600.000 и 1.000.000 особа. Присуствовали су између осталих и А. Марковић, Ј. Дрновшек, В. Кадијевић и др. На скуп су дошле десетине амбасадора, али не и амбасадори западних земаља. Предвођени америчким амбасадором Вореном Цимерманом они су одбили да присуствују скупу. Средином 1989. у Конгресу САД је усвојена резолуција која осуђује ванредно стање на Космету. Изгледа да су у Вашингтону тада били одлучили кога подржавају у сукобу на Космету и у СФРЈ. Од тог тренутка до напада на Србију 1999. САД су водиле непромењиву политику према Београду.

У првој половини јула 1989. код манастира Крка, у близини Книна, одржано је главно окупљање у Хрватској поводом обележавања шестогодишњице Косовске битке. Срби су тада тражили да се поштује право Срба на њихову културу и употребу ћирилице у

Хрватској. Власти СР Хрватске су наредиле да се ухапсили неколико десетина Срба. Они су оптужени да су ометали јавни ред на прослави и понашали се националистички. То је изазвало протесте Срба. Свађе руководства Хрватске и Србије и писање штампе из Хрватске против Срба све чешће пратили су сукоби обичних људи. Током лета 1989. у Далмацији учестали су напади хрватских националиста на посетиоце из Србије који су дошли на море ради одмора.

У првој половини септембра 1989. у Београду је одржана IX конференција несврстаних земаља. Када је свечани скуп завршен, а стране делегације отишле, крајем септембра 1989. Скупштина Словеније једногласно је усвојила амандмане на републички устав који су наглашавали право Словеније на самосталност и одвајање од СФРЈ. Примедбе Уставне комисије Скупштине СФРЈ да су ти амандмани у супротности са Уставом СФРЈ нису имале последице.

У новембру 1989. на XVII седници ЦК СКЈ показале су се велике разлике републичких руководства у гледању на проблеме у СФРЈ. На тој седници представник Македоније Васил Тупурковски изјавио је да постоји „непринципијелна коалиција” осталих република против Србије, тј. да остале републике настоје да заједнички делују наносећи штету Србији. Расуло и националне поделе које су онемогућавале ЦК СКЈ да доносе важне одлуке постали су видљиви јавности. Управо ЦК СКЈ био је тело које је у периоду од 1980. доносио све важне одлуке у Југославији, а те одлуке су после само формално доносиле скупштине и владе република. Скупштине и владе република нису до тада доносиле важне одлуке супротне ставовима ЦК СКЈ, али сам ЦК СКЈ више није био способан да делује јединствено. Комунистичка олигархија се распала на националној основи.

Словеначко руководство је наредило милицији да спречи покушај Срба да 1.12.1988. у Љубљани организују скуп подршке Србима са Космета. У Србији ту одлуку да се Срби зауставе на граници СР Словеније, као и хапшење оних који су покушали да протестују у Љубљани сматрали су одвајањем од СФРЈ.

Распад СКЈ 1990. и увођење вишепартијског система

Само у децембру 1989. инфлација у СФРЈ је била око 59%. Динар је постао незамењив (неконвертибилан) за страни новац. Анте Марковић објавио је увођење новог конвертибилног динара, деноминацијом за 4 нуле. Он се у банкама могао мењати за девизе.

У оквиру реформе у привреди, приватна предузећа изједначена су са друштвеним. То је био почетак транзиције у СФРЈ. Савезна влада предлагала је промене државног уређења и устава по којима би влада добила већа права, тј. Анте Марковић. Србија није била спремна да прихвати да Хрват, поново после Тита, има највећу власт у Београду. Зато предлог Марковића није био прихваћен. Узалудна су била храбрења обећањима нових кредита са Запада. Почетком 1990. објављено је да седму годину заредом СФРЈ има вишак у платној размени са иностранством.

После дугих преговора, договорено је да се одржи конгрес СКЈ. Приликом именовања конгреса појавиле су се непомирљиве супротности. У Србији он је називан XIV конгрес СКЈ, а у Хрватској су упорно додавали реч „Изванредни”. Конгрес СКЈ у Београду брзо је прекинут (20-22.1.1990). Није био прихваћен словеначки предлог да СКЈ постане савез равноправних савеза комуниста појединих република. Словенци су изјавили да напуштају конгрес јер су надгласани. То је била суштина разлаза. Словенци нису пристајали да буду „надгласани”. Прихватили су „демократско надгласавање” само ако су они били у већини. После одласка словеначке делегације, исто је урадила и хрватска делегација. Тако се почетком 1990. распао СКЈ, главна повезујућа снага у СФРЈ.

Распад СКЈ крајем јануара 1990. охрабрио је Албанце на нове протесте на Космету. Тражили су укидање ванредног стања и обуставу суђења Азему Власију. Поново су нападани Срби. Основни захтев у побуни био је „Косово – република”. Одреди савезне полиције нису били довољни да зауставе нереде. Председништво СФРЈ зато је донело одлуку да се употреби ЈНА у циљу заштите уставног поретка и спречавања нереда. Излазак војске из касарни зауставио је нереде и прогон Срба, али почетком фебруара 1990. погинуло је око 30 особа. Словеначки специјални полицијски одред, део заједничке југословенске јединице, по одлуци само руководства Словеније повучен је са Космета. Савезни министар полиције Петар Грачанин (Србин) није могао да спречи тај поступак.

У марту 1990. Председништво Србије донело је одлуку да Републички Секретаријат унутрашњих послова (СУП) преузме полицијске послове на Космету. Јединице републичког СУП-а почеле су да приводе учеснике напада на Србе. У априлу 1990. руководство Хрватске донело је одлуку да се и специјални полицијски одред из СР Хрватске повуче са Космета. Председништво СФРЈ средином априла 1990. укинуло је ванредне мере на Космету.

Крајем осамдесетих година XX века постајало је јасно да прихватање вишепартијског система није могуће избећи. Нове

партије у СФРЈ настајале су без формалног законског одобрења. У Србији почетком 1989. покушано је стварање прве опозиционе партије под именом Српска народна обнова. У њеном стварању у Старој Пазови уз мало познатог Мирка Јовића учествовао је и Вук Драшковић. Они су у признавању антифашизма четника и обнови парламентарне монархије видели пут за обнову српског народа. Крајем 1989. око Драгољуба Мићуновића окупила се дружина већином професора и правника (Војислав Коштуница, Зоран Ђинђић, Коста Чавошки, Борислав Пекић, ...) у намери да се оснује Демократска странка. Противници комунизма су за стварање партија тражили подршку и у иностранству од Срба и других Југословена исељеника. Тако је крајем осамдесетих година XX века поступио и В. Шешел. У Америци се срео са војводом Момчилом Ђујићем. Од Ђујића је средином 1989. добио звање четничког војводе и тако постао препознатљиви као вођа српских националиста.

Слично је било и у Хрватској. У јануару 1990. пред XIV конгрес СКЈ, у Сплиту основана је Хрватска демократска заједница (ХДЗ). Иако се формално залагала за конфедерализацију, њен главни циљ био је издвајање Хрватске из СФРЈ. У фебруару 1990. скупштине Србије и Хрватске законски су одобриле стварање других партија, поред СКЈ.

У Београду у фебруару 1990. основана је Демократска странка (ДС). После разлаза са М. Јовићем, у марту 1990. В. Драшковић је основао Српски покрет обнове (СПО). У фебруару 1990. у Книну је основана Српска демократска странка (СДС).

У време када је била допуштена употреба војске на Космету, Словенија је учинила нови корак ка отцепљењу. Она је донела одлуку да неће плаћати пореске обавезе према савезној држави. У Хрватској, на сабору ХДЗ у Загребу крајем фебруара 1990. Ф. Туђман изјавио је да Независна Држава Хрватска није била само издајничка творевина, већ и израз жеља и воље Хрвата да створе властиту државу. А. Марковић је у марту 1990. изјавио да они који тврде да је НДХ била тежња хрватског народа неће добити много гласова на изборима. Ипак, Марковић је много погрешно, а криза и политички сукоби водили су ка економској нестабилности. Крајем априла 1990. Савезна влада је одлучила да девалвира вредност динара за скоро 50%.

Порази комуниста на изборима 1990. у Словенији и Хрватској

Када су организовани вишестраначки избори 1990. у Словенији (почетком априла) и Хрватској (у априлу и почетком маја), завршена је владавина Комунистичке партије у тим републикама. На изборима за председника Словеније победио је Милан Кучан, представник реформисаних комуниста, али је власт у скупштини Словеније преузела удружена опозиција (Демос). Хрватска демократска заједница (ХДЗ) освојила је релативну већину (око 42%) гласова на изборима у СР Хрватској. Савез комуниста Хрватске (СКХ) је поражен, а исте 1990. преименован је у Странка демократских промена (СДП). Захваљујући већинском изборном систему, ХДЗ је добила апсолутну већину посланичких места у Сабору СР Хрватске.

Дубоке националне поделе и физички напади на припаднике мањинског народа још 1989. пренели су се са Космета на подручја Хрватске и БиХ. Од појединачних случајева, средином 1990. дошло је до масовних међунационалних туча. таква туча догодила се на утакмици Динамо – Црвена Звезда, на стадиону Максимир у Загребу 13.5.1990. Домаћи навијачи (Хрвати) сукобили су се са навијачима Звезде (Срби), а затим и са милицијом. Тај сукоб на спортском терену имао је више од стотину лакше и теже повређених навијача и милиционера. То је био догађај који је показао да је нетрпељивост из политичких расправа прерасла у време насиља на улицама и изван Космета. У другој половини маја 1990. у Бенковцу је вођа локалног СДС-а Мирослав Млинар нападнут ножем и једва је преживео напад. Због тог догађаја СДС је повукла својих 5 посланика из Сабора СР Хрватске.

Крајем маја 1990. у Загребу се састао нови Сабор. Он је за председника Председништва СР Хрватске изабрао Ф. Туђмана. Као председник Републике Хрватске, Туђман је стекао контролу над полицијом (тада се још звала милиција) и Територијалном одбраном (ТО) у Хрватској.

Сукоби у Хрватској утицали су да Генералштаб ЈНА средином маја 1990. нареди да војска преузме оружје од ТО. У Словенији у мају 1990. Кучан је сменио команданта ТО који је покушао да оружје ТО Словеније преда ЈНА. У Хрватској ЈНА је преузела оружје ТО, али републичка влада је одлучила да, без сагласности савезних власти, почне да купује оружје и војну опрему у иностранству. Тако је и систем јединствене одбране СФРЈ нестао, а средишња власт то није могла да спречи. Почетком јула 1990. Скупштина Словеније

усвојила је Декларацију о суверености државе Словеније. У њој је истакнуто да републички закони имају предност над савезним. Словеначко руководство у јулу и августу 1990. је у разговорима са Председништвом СФРЈ и ЈНА тражило да регрути из Словеније војску служе само у тој републици. Затим су Словенци престали да врше позивање регрута и њихово слање у ЈНА.

Побуна Срба у Книнској крајини у другој половини 1990.

Крајем јуна 1990. Срби на подручју Хрватске почели су да стварају заједницу општина у којима су они били већина. Нови хрватски Сабор, у који нису дошли представници СДС, 25.7.1990. изменио је амандманима устав Хрватске. Избрисана је одредница „социјалистичка“ у имену Републике Хрватске. Уместо грба са звездом петокраком усвојен је грб са „шаховницом“. За Србе „шаховница“ је била грб злочиначке НДХ. обнављање усташких симбола и спомињање НДХ као резултата жеље Хрвата, створили су страх код Срба а тиме и подстицали на побуну као у време стварања НДХ.

Српски политички представници у Хрватској су на Српском сабору у насељу Срб прогласили Декларацију о суверености и аутономији Срба у Хрватској 25.7.1990. Прогласили су ништавном одлуку која негира право Срба на суверенитет у Хрватској. Створено је Српско национално вијеће. Оно је у августу 1990. донело одлуку да распише референдум о аутономији Срба у Хрватској.

Срби милиционери у Книнској крајини су од јула 1990. почели да оснивају милицију Крајине. Средином 1990. године у МУП-у (Министарству унутрашњих послова) Хрватске створене су бројније специјалне јединице. Те јединице из Задра, успеле су да одузму оружје резервног састава милиције у Бенковцу средином августа 1990. Покушај да се исто учини у Книну довео је до побуне против Туђманове власти. Преко локалног радија у Книну, објављено је ратно стање. На прилазима граду постављене су барикаде са великим деблима дрвета. Зато се у хрватској штампи појавио назив „балван револуција“. У Книну Срби су се окупљали и тражили оружје да се заштите.

Од 19.8.1990. на подручју Далмације и Лике почело је изјашњавање Срба о аутономији. Листови за изјашњавање изнети су и изван подручја где су Срби били већина а изјашњавање је извршено на подручјима неких градова у којима су Срби били мањина (Карловац, Ријека ...). Мањи део гласача гласао је и у другим градовима где је

било Срба из СР Хрватске (Београд, ...).

Руководства Словеније и Хрватске желела су да задрже сву власт у својим републикама, али и утицај на одлуке донете у Београду. У септембру и октобру 1990. у расправама око промене устава СФРЈ, они су настојали да се наметне конфедерални устав, тј. заједница суверених република, а не једна држава.

Специјалне јединице полиције постајале су језгро нове војске Хрватске. У септембру 1990. влада Хрватске одредила је да у случају непосредне ратне опасности њене полицијске снаге броје 70.000 људи. Крајем септембра 1990. сукоби су се пренели на Банију. Специјалне јединице МУП Хрватске из тамошњих полицијских станица почеле су да одузимају оружје. У Петрињи су насилно растерали протестна окупљања Срба и ухапсили неке од угледних Срба. Испред насиља хрватске полиције, део Срба побегао је у касарну ЈНА.

На основу изјашњавања од 2.9.1990. до 19.8.1990. Српско национално веће у Србу прогласило је 31.9.1990. српску аутономију на територијама где они живе у Хрватској. У октобру 1990. године председници Словеније и Хрватске предложили су Председништву СФРЈ да се држава конфедерализује. Председништво СФРЈ је 3.11.1990. одржало састанак поводом догађаја у Петрињи. Састанку је присуствовао и Јосип Манолић, председник владе Републике Хрватске. Председништво СФРЈ затражило је од Хрватске да се специјалне јединице полиције повуку из Петриње и да се ослободе неоправдано притворени грађани.

Пред други круг избора у Србији 22.12.1990. у Хрватској је проглашен нови устав. Тај устав је прогласио да је Хрватска држава хрватског народа. Србима је одузет положај конститутивног народа. Пред усвајање тог устава, када је постало јасно да неће бити прихваћени захтеви за равноправност Срба, представници СДС и 14 посланика Срба из тзв. левог блока напустили су седницу Сабора. Извесност доношења новог устава Републике Хрватске утицала је да Срби предвођени Миланом Бабићем и Миланом Мартићем у Книну прогласе Српску аутономну област (САО) Крајину. САО Крајина је организовала своју полицију, а за њеног министра постављен је М. Мартић.

Вишестраначки избори у Србији, БиХ и Црној Гори 1990.

1-2.7.1990. на референдуму за доношење новог устава СР Србије, који су бојкотовали Албанци, „ЗА” се изјаснила већина гла-

сача. После референдума, Скупштина СР Србије 5.7.1990. донела је одлуку да се распушта Скупштина АП Косова и да престаје рад покрајинске владе. Њихова овлаштења су пренета на Скупштину и Владу СР Србије. Те одлуке подржало је Председништво СФРЈ, којим је од средине маја 1990. председавао представник Србије, Борисав Јовић (1928). Савез комуниста Србије средином јула 1990. преобликовао се, спајањем са Социјалистичким савезом радног народа Србије, у Социјалистичку партију Србије (СПС). Као и грађанске партије, СПС је прихватила опредељење за тржишну економију, а тиме и потребу да се приватизује друштвена имовина у привреди. Од предходне комунистичке партије задржала је опредељење да се осигура социјална правда и уједначен материјални положај становништва.

У септембру 1990. године незадовољни албански посланици распуштене Скупштине АП Косова на састанку у Качанику донели су тзв. Устав Републике Косово. Пре вишестраначких избора у Србији, 28.9.1990. усвојен је Устав Републике Србије. Њиме је из имена републике избачена реч социјалистичка. Уставом је створено државно уређење у коме је пресудну улогу имао председник Републике Србије. Председник је предлагао, Народној скупштини, Владу и проглашавао законе. Предлагао је Скупштини и судије Уставног суда. Председник је одређен да „руководи оружаним снагама у рату и миру“. На предлог Владе он је могао да прогласи ванредно стање на делу територије Републике Србије. У случају непосредне ратне опасности или ратног стања могао је доносити „акте из надлежности Народне скупштине“, а накнадно тражити потврду од ње. Могао је „на образложени предлог Владе“ да распусти Народну скупштину. Народну скупштину чинило је 250 посланика (са мандатом од четири године) изабраних на непосредним тајним изборима. Законе су могли предлагати посланици, Влада и скупштине аутономних покрајина. Народна скупштина бирала је Владу и изгласавала јој неповерење. Влада којој је истекао мандат или јој је изгласано неповерење наставља да обавља послове до избора нове. Социјалистичка привреда напуштена је и одређено је да је слободно привређивање уз гарантовање једнакости друштвене, државне, приватне својине и других облика својине.

У новембру 1990. одржани су вишестраначки избори у Македонији. У Македонији највећу подршку, али не и апсолутну већину, добио је ВМРО-ДПМНЕ који се залагао за осамостаљење Македоније.

И у БиХ пред очекиване вишестраначке изборе створане су нове партије. Главни вођа муслимана постао је Изетбеговић. Он је

од 1983. до 1988. (после објављивања *Ислам између истока и запада*) био у затвору због исламских фундаменталистичких и по социјалистичку власт опасних ставова. У мају 1990. А. Изетбеговић створио је муслиманску странку под именом Странка демократске акције (СДА). Хрватска ХДЗ помогла је стварање истоимене странке у БиХ. Средином јула 1990. у Сарајеву је уз помоћ СДС из Хрватске основана СДС БиХ, а њен председник постао је доктор Радован Караџић. На изборима у БиХ у новембру и децембру 1990. гласачи су се поделили национално и верски, а наследници комуниста изгубили су подршку свих етничких група. Ниједна странка није стекла апсолутну већину. Од 240 места у Скупштини БиХ Странка демократске акције (СДА, Изетбеговића) је добила 86, Српска демократска странка (СДС, Радована Караџића) 72 а ХДЗ (Стјепана Кљужића) 44 места.

После тога је образовано седмочлано Председништво СР БиХ, а за његовог председника изабран је Алија Изетбеговић.

9. и 23.12.1990. године у Србији одржана су два изборна круга за скупштину и председника. Већина Албанаца бојкотовала је изборе. Од око 7,04 милиона уписаних бирача гласало је око 71%. Милошевић је добио око 65% гласова и постао председник Србије, а СПС је добила око 46% гласова. Применом већинског изборног система, у Скупштини Републике Србије СПС је добила 194 места (око 77%). Највећу опозициону групу чинило је 19 посланика СПО. Пред ове изборе, у новембру 1990. објављен је извештај Централне обавештајне службе (СИА) САД да ће доћи до распада Југославије и грађанског рата за 18 месеци. Није јасно у којој мери је то била процена, колико претња гласачима.

Крајем децембра 1990. вишестраначки избори одржани су и у Црној Гори. Убедљиву победу остварили су бивши комунисти преименовани у Демократску партију социјалиста (ДПС). Њихов вођа Момир Булатовић постао је председник Црне Горе (од XII 1990. до I 1998). Мило Ђукановић је постао председник владе. Он је власт задржао више од 25 година, а премијер је био од II 1991. до I 1998.; од I 2003. до X 2006.; од II 2008. до XII 2010. и од XII 2012. до данас.

Словенија је спровела плебисцит о отцепљењу од СФРЈ 23.12.1990. Већина гласача (око 86%) подржала је независну Словенију, а независност је проглашена шест месеци касније. У Србији појавили су се захтеви да се прекину све везе са Словенијом. Почео је тзв. „бојкот словеначке робе”. У западним медијима током 1990. руководства Словеније и Хрватске приказивана су као борци за грађанску демократију. Зато су се у јавности шириле симпатије према њима због подршке истим вредностима. Насупрот томе, српско

руководство приказивано је као упориште комунизма и диктатуре на Балканском полуострву. Зато је у западној јавности Слободан Милошевић доживљаван као непријатеља.

Потпуни нестанак средишње власти СФРЈ почетком 1991.

После нестанка СКЈ, као последња повезујућа снага у Југославији остала је ЈНА. Оружане снаге СФРЈ чиниле су ЈНА и ТО. У ЈНА су били професионални војници и младићи који су пролазили војну обуку и вршили редовну војну службу у трајању од 12 месеци. ТО је била организована по републикама. Њени припадници били су војни официри и мушкарци резервног састава војске који су раније прошли редовну обуку у ЈНА. Хрватска и Словенија прогласиле су 1990. да ТО стављају под републичку команду. Од територијалне одбране и делова полиција (првенствено специјалних јединица), Хрватска и Словенија стварале су републичке војске.

Председништво СФРЈ, уз присуство 6 председника република, је о том стварању републичких армија расправљало. 9.1.1991. оно је донело наредбу да се у року од 10 дана разоружају појединци и групе које су наоружане нелегалним путем. То се односило на све наоружане групе изван редовног састава ЈНА, ТО и милиције. Руководства Хрватске и Словеније изјавила су да неће спровести ту одлуку. Команда ЈНА тражила је да се прогласи ванредно стање, али то није било прихваћено. У Председништву су 4 члана била за такву одлуку, а 4 против.

О томе колике су размере стварања нових војски и који су њихови циљеви, становништво је сазнало 25.1.1991. Тада је на Телевизији Београд, по одобрењу Кадијевића, приказан документарни филм о тајном увозу оружја из Мађарске. Филм је снимила крајем 1990. војна контраобавештајна служба (КОС). То оружје Хрватска је купила и увезла за своју нову војску коју је стварала од територијалне одбране и делова милиције. Оружје је увезено без знања Председништва СФРЈ и ЈНА. Део филма је била и изјава Мартина Шпегеља, министра одбране Републике Хрватске, снимљена на тајном састанку. У њој он је рекао: „Организоваћемо убијање војника и старешина... То ће бити грађански рат без милости...”. Филм је био несумњив доказ да Хрватска спрема грађански рат. Тако је почела тзв. Афера Шпегељ. Туђман се одлучио на привидно попуштање. 26.1.1991. године он је наредио да се резервни састав милиције у Хрватској демобилише и врати кућама. Очекивање војног врха да ће приказивање филма утицати на становништво да се заустави пут у

рат није се испунило. Напротив, мањи део Хрвата није био спреман да подржи своје руководство. 26.1.1991. у више места у Хрватској присталице ХДЗ-а организовале су скупове подршке својој влади, која је спремала „грађански рат без милости”. Неколико дана касније сазнало се да је онима који су „демобилисани” у Хрватској допуштено да однесу кући оружје.

Средишње власти СФРЈ и ЈНА нису имали ни могућности ни довољно жеље да у Хрватској ухапсе М. Шпегелџа. МУП Хрватске одбијао је да приведе Шпегелџа војном суду у Загребу ради саслушања. Постало је видљиво да ЈНА и Председништво СФРЈ не могу да спрече припреме за оружану побуну. Крајем фебруара 1991. објављено је да Шпегелџа не могу да ухапсе јер не борави код куће у Загребу, него на локацијама где има специјалних јединица полиције Хрватске које га штите.

Хрватска и словеначка руководства деловала су усклађено. У фебруару 1991. словеначки председник Милан Кучан изјавио је да је пропало настојање да Југославија постане конфедерација а да ће идуће године Словенија бити независна. Средином фебруара 1991. Словенија је предлагала Савезној влади и Председништву СФРЈ да регрути служе војску у републици у којој живе, што је одбачено. Истовремено, Хрватска је изјавила да више неће слати регруте у ЈНА. Све више Словенаца и Хрвата, уместо одласка у ЈНА, прикључивало се војскама које су стваране у Словенији и Хрватској. Официри из ЈНА такође су почели да прелазе у новостворене војске. Број припадника у ЈНА смањивао се. ЈНА је средином 1991., када је рат у Југославији почео, имала око 165 хиљада официра и војника. Професионалних официра је било око 40 хиљада, а војника на једногодишњем служењу војне обавезе око 125 хиљада. Територијалне одбране, на подручју Југославије, имале су око 1,5 милиона обвезника. Преступници и националисти су се удружили у вређању и физичким нападима на војнике ЈНА који би се сами, без оружја, кретали у градовима са хрватском већином становништва.

20.2.1991. године Словенија је усвојила уставни амандман на републички устав по коме може да одлучи који савезни закон неће примењивати на својој територији. 21.2.1991. Сабор Хрватске прогласио је неважећим на територији Хрватске законе СФРЈ који нису у складу са Уставом Хрватске. На тај поступак Сабора, српски представници САО Крајине усвојили су 28.2.1991. Резолуцију о раздруживању Републике Хрватске и САО Крајине. Према тој изјави САО Крајина је остала део СФРЈ.

Неред у СФРЈ био је такав да она више није постојала као јединствена држава. Нестало је правне сигурности и јединственог

економског и монетарног система. Срби су се исељавали са оних подручја где су били мањина и предмет напада.

После избора у Србији, председник Милошевић именован је Драгутина Зеленовића за премијера. Он је био премијер од почетка 1991. до децембра исте године. Од децембра 1991. премијер Републике Србије постао је Радоман Божовић (1991-1993). Опозиција у Србији није се мирила са наставком владавине Милошевића и његове партије. Она (СПО, ДС) је одржала протесте у Београду против Милошевића 9.3.1991. Полиција је покушала да растера протестанте. У нередима су убијене две особе, а више од 100 било је повређено. Протестанти су растерани увече када је ЈНА, по одлуци Председништва СФРЈ, изашла са тенковима на улице Београда. Неколико наредних дана део студената и грађана наставио је да протестује на Теразијама. Као противмитинг 11.3.1991. СПС је организовао скуп својих присталица на Ушћу.

12.3.1991. Председништво (врховни командант ЈНА) одржало је седницу у Београду са савезним секретаром за одбрану В. Кадијевићем. Није био присутан само Јанез Дрновшек. Кадијевић им је рекао да се држава распада, а да почиње грађански рат. Тражио је да Председништво одобри увођење ванредног стања да се изврши насилно спровођење одлуке од 9.1.1991. и спречи грађански рат. Председништво није имало већину за такву одлуку. За су гласала четири представника (из Србије и Црне Горе). Недостајао је пети глас који се узалуд очекивао од Богића Богићевића (Србина из БиХ). Разочарани, Борисав Јовић пише да је то била последња прилика да се спречи распад Југославије.

Ипак, то није била последња прилика да се спречи распад СФРЈ. Чак и да је одлука о увођењу ванредног стања била донета, тешко да је то могло спречити распад државе. Републике Словенија и Хрватска су имале своје војне снаге и владе вољне да употребе силу у отцепљењу. Немачка и САД су биле против употребе ЈНА да се Југославија очува. Тај састанак није могао зауставити распадање СФРЈ. Он је само потврдио да у СФРЈ у марту 1991. није било снаге и воље да се заустави њена насилна разградња. Југославија тада као јединствена држава није постојала.

VI
ДЕЗИНТЕГРАЦИОНИ РАТОВИ И
ПРОЦЕСИ ОД 1991.

1. Дезинтеграциони ратови од 1991. до краја 1995.

Ширење „евроатлантских интеграција”

Од 1989. власт комуниста у Европи нестајала је. У том процесу Варшавски пакт био је распуштен средином 1991. а нестало је и СССР-а. Он се распао у децембру 1991. Утицај из Москве потиснут је, а проширио се утицај САД и њихових савезника. Тада су НАТО и Европска заједница, као тзв. „евроатлантске интеграције”, ширили свој утицај и своје границе.

Данашња Европска унија свој почетак има у Европској заједници за угаљ и челик коју су Париским уговором створиле Италија, Западна Немачка, Француска и земље Бенелукса у априлу 1951. Из тог језгра створена је тзв. Римским уговором (1957), који је постао пуноважан 1958, царинска унија тј. Европска економска заједница (ЕЕЗ). Од друге половине шездесетих година XX века, ЕЕЗ као заједничка тела има: Европску комисију (каснијим проширењем овлаштења њен председник добио је овлаштења која личе на премијерска), Савет министара и Европски парламент. Заједници су се 1973. прикључиле: Ирска, Велика Британија и Данска. Од 1981. њен члан је постала Грчка, а 1986. Шпанија и Португалија. У фебруару 1992. потписан је Мастрихтски уговор. Његовом применом, од новембра 1993. ЕЕЗ је претворена у данашњу Европску унију.

Од новембра 1992. Европска унија као Дан Европе обележава 9. мај у знак сећања на изјаву од 9. маја 1950. француског министра спољних послова Роберта Шумана. Та изјава предвидела је стварање уједињене Европе, као заједнице европских народа којом ће се спречити избијање ратова. Ширење ЕУ наставило се. Од почетка 1995. у њој су Аустрија, Финска и Шведска. Од јануара 2002. уведен је заједнички новац (евро) у већини земаља ЕУ. У мају 2004. у ЕУ су примљене Естонија, Летонија, Литванија, Чешка, Словачка, Словенија, Кипар, Малта, Мађарска и Пољска. У јануару 2007. у ЕУ су примљене и Бугарска и Румунија. У јулу 2013. Хрватска је примљена у ЕУ.

У току тог процеса наставио се и раст броја чланица НАТО-а. У марту 1999. у НАТО су ушле Пољска, Мађарска и Чешка. Године 2004. чланице су постале Словенија, Бугарска, Румунија, Словачка, Литванија, Летонија и Естонија.

Крајем осамдесетих година XX века победа САД и НАТО-а у хладном рату оставила је Вашингтон као једино средиште моћи за цео свет. Изгледало је да су се САД нашле у прилици да наметну своју вољу свима. Ипак, ниједна моћ није безгранична. Ономе што је Вашингтон желео да уради или да други ураде за њега, јавили су се отпори. САД су морале економским притисцима и оружаним нападима, са чланицама НАТО-а, да дисциплинују непослушне.

Владе и државе које су се супроставиле вољи САД и њиховом најважнијем савезнику ЕЗ (ЕУ) биле су у опасности да буду проглашене за тзв. „државе одметнике” у светском поретку. При томе су постојале две основне оптужбе као изговор за мешање САД и ЕУ. Влада такве државе је могла бити оптужена да угрожава људска права својих грађана или да угрожава суверенитет друге државе. После оптужбе, САД и ЕУ кажњавале су оптужену владу, економски и војно. У стварности казна је погађала државу, а из САД су долазиле изјаве да помажу „оне који се боре за људска права” или „бране нападнуту државу”. Интервенцијом на Ирак у јануару 1991. почео је период у коме САД, неометане од моћног противника какав је раније био СССР, усмерававале развој „малих” држава и света.

За део економских кажњавања „држава одметника” и војних напада САД и ЕУ су добијале одобрење Уједињених нација, тј. Савета безбедности УН. Добијање сагласности било је олакшано зависношћу ОУН од САД. Седиште ОУН је у Њујорку, а САД дају највише новца за рад ОУН. Зато САД и чланице НАТО-а имају највећи утицај у УН и могу наметнути већину својих жеља. Снага утицаја САД на УН показана је приликом избора Кофија Анана за генералног секретара. У августу 1996. државни секретар САД Ворен Кристофер изјавио је да САД желе да УН добију ново вођство и да ће ставити вето на други мандат Бутроса Бутроса Галија (јануар 1992 – децембар 1996) уколико га он добије. Афричке државе су закључиле да је боље да предложи нове кандидате за то место. Крајем 1996. за генералног секретара био је изабран Кофи Анан (1997-2006).

Када нису могле добити одобрење СБ УН, САД и чланице НАТО-а су тешко одолевале искушењу да делују самовољно. Дешавало се да у вишегодишњим „дисциплиновањима” Ирака и других, САД некада делују уз сагласност УН, а некада без ње. Први напад САД на Ирак (због ирачке окупације Кувајта 1990) почео је после

одобрења УН у јануару 1991. (Пустињска олуја). Касније су САД слободно процењивале да ли је потребно да делују и без таквог одобрења. Тако су 1998. у нападу „Пустињска лисица” САД и Велика Британија бомбардовале део Ирака у „зони забране летова”.

Међу народима који су постали предмет притисака САД и НАТО нашли су се и Срби. Када су САД помагале да се руши социјализам у Европи, на власти у Србији била је социјалистичка партија. Срби су сматрани склонијим да прихватају утицаје и препоруке из Русије. Насупрот Хрватима и Словенцима који су били под већим утицајем Немачке и склонији да примају упутства из Берлина. Од 1990. Берлин је постао главно средиште моћи у Европској заједници, а циљеви Србије нашли су се у супротности са циљевима Вашингтона и Берлина. Сукоб и дисциплиновање су постајали извесни.

Почетак рата у Хрватској 1991.

По попису из марта 1991. Хрватска је имала нешто мање од 4,784 милиона становника. Као Хрвати изјаснило се 3,736 милиона становника (око 78%). Као Срби пописана је 581 хиљада становника (око 12%), а као Југословени пописано је 160 хиљада становника.

Председништво СФРЈ првих месеци 1991. водило је расправе о преуређењу СФРЈ које нису имале додира са стварношћу. Када је постало очигледно да састанци Председништва СФРЈ, проширеног председницима република, не воде договору, крајем марта почели су састанци шест председника република. Они су одржавани до почетка јуна 1991. и давали су привид да се покушава наћи мирно решење кризе у Југославији. Словеначко руководство упорно је тражило одвајање, а Туђман је тврдио да Хрватска неће остати у Југославији без Словеније.

Са осећајем немоћи, М. Булатовић пише да је Југославија „настајала, а тиме и нестајала, као плод ширих европских и глобалних процеса... сви смо овде тек пиони једне шире стратегијске игре”. Руководства Словеније и Хрватске, али и Изетбеговић желели су створити своје државе. Мало их је занимало мишљење Милошевића да Југославија постоји и да промене треба извести преговорима и „легално”. Зато су се припремала за војни сукоб са присталицама Југославије.

Од почетка 1991. у Хрватској се водила борба ко ће ХДЗ или СДС, показивањем наоружаних присталица, преузети управу над више полицијских станица и општина у подручјима где су Срби били

већина. Специјална полиција Хрватске сукобила се 2.3.1991. са месном полицијом (Србима) у Пакрацу. По одобрењу Председништва СФРЈ, Војска је тада први пут у Хрватској изашла на улице да спречи даље сукобе. Истог дана, као подршка Србима у Хрватској у Београду је одржан скуп на Ушћу уз речи „Јасеновац се неће поновити”.

31.3.1991. дошло је до оружаног сукоба МУП Хрватске и милиције САО Крајине на Плитвицама у коме су две особе убијене. Неповерење између Срба и Хрвата и стварање наоружаних дружина довело је до постављања препрека и стража за преглед путника. И због сукоба на Плитвицама, Председништво СФРЈ одржало је заседање у проширеном саставу, али на њега није дошао Туђман. САО Крајина је донета једна одлука да се она сједини са Србијом 1.4.1991. У Републици Хрватској у априлу 1991. формално као део МУП-а, створен је Збор народне гарде (ЗНГ). ЗНГ је стварно била републичка армија под командом хрватског министарства одбране. У лето 1991. ЗНГ је имао већ око 35 хиљада људи.

Рат у Хрватској почео је као низ малих сукоба. Покушај „редарственика” Хрватске да уђу у Борово Село код Вуковара и скину југословенску, а поставе хрватску, заставу довео је до већег оружаног сукоба 2. маја 1991. Званично тада је у сукобу убијено 12 „редарственика”, а 3 Србина. Тај сукоб се може сматрати почетком грађанског рата у Хрватској и СФРЈ.

Власт у вуковарској општини имали су Срби, углавном ранији комунисти. Хрватска влада је покушала да преотме власт над Вуковаром „смењивањем” општинског већа. Уследио је период у коме су ноћу нападани Срби и њихове куће на подручју Вуковара. Томислав Мерчеп, шеф секретаријата одбране на подручју Вуковара, постао је заповедник наоружаних Хрвата и организовао је нападе на Србе. Забрањено је кретање без посебних дозвола. Одвођења и убиства Срба постајала су све бројнија у Вуковару, али и другде у Хрватској. Десетине Срба убијене су пре него што је почео сукоб хрватске војске са ЈНА на подручју Вуковара.

Постављање ЈНА између сукобљених страна и њу је увлачило у сукобе. Наоружане јединице Хрватске све чешће су пуцале и на ЈНА. Она више није могла да сачува привид неутралности, једна страна у сукобу (сецесионисти) потпуно је одбацивала сарадњу са ЈНА. Насупрот томе, већина Срба подржавала је ЈНА и тражила заштиту од ње.

Почетком маја 1991. широм Хрватске оворено се непријатељски поступало према ЈНА. 6.5.1991. дошло је до масовног протеста Хрвата у Сплиту испред команде ЈНА. Демонстрације су пре-

расле у физичке и оружане нападе на војнике. Један припадник хрватске полиције убио је војника ЈНА. Од тада су учестали оружани напади на војнике ЈНА и војне објекте у Хрватској. Хрватске власти су наредиле да се касарнама ЈНА прекину испоруке струје, воде и хране. ЈНА се на територијама са хрватском већином нашла скоро у опсадном стању.

У таквим околностима 9.5.1991. Председништво СФРЈ је донело одлуку да се ЈНА размести између територија под контролом Срба и остатка Хрватске. Поново је тражило да се разоружају сви наоружани осим законитих припадника полиције. Почетак рата донео је заслепљеност и страх. Оружје је незаконито дељено из складишта полиције и ТО или нелегално куповано. Нико није помишљао да се разоружава и оружје преда ЈНА. 12.5.1990. на подручју САО Крајине организован је референдум о припајању Социјалистичкој Републици Србији и осталима који желе да остану у Југославији. На основу потврдног одговора већине гласача, четири дана после Скупштина САО Крајине донела је одлуку о присаједињењу Србији.

Рат у Словенији и њено одвајање

Повећавајући утицај у Председништву Југославије, Србија је у марту 1991. заменила члана председништва СФРЈ са Космета и за то место одабрала Сејду Бајрамовића. У мају 1991. после пријема у Председништво СФРЈ нових чланова који су представљали Косово, Војводину (Југослав Костић) и Црну Гору (Бранко Костић), Милошевић је веровао да је стекао одлучујућу предност. Три нова члана и Борисав Јовић подржавали су његову политику. Имао је гласове половине Председништва и њему није био у потребан оружани сукоб. Та четири члана Председништва СФРЈ од средине маја 1991. спречавали су да за председника Председништва буде изабран Стјепана Месића кога је у то тело послала Туђманова влада.

Руководства Словеније и Хрватске наставила су са поступцима одвајања. У другој половини маја 1991. у Хрватској и Словенији су одржани референдуми који су подржали одвајање од СФРЈ. Референдум у Хрватској бојкотовали су Срби. Крајем маја Туђман је извршио јавну смотру ЗНГ, нове хрватске војске. Средином јуна 1991. објављено је да Словенија присваја царинске приходе СФРЈ на делу државне границе. У Хрватској је усвојен нови Устав. Према њему Срби у Хрватској више нису били конститутивни народ.

Већ у мају 1991. Конгрес САД укинуо је економску помоћ СФРЈ. То је објашњено као казна за насиља Србије на Косову. Председник

САД Џорџ Х. Буш (1989-1993) послао је у СФРЈ у другој половини јуна 1991. Џејмса Бејкера (државни секретар САД од 1989. до 1992). Формално он је дошао да подржи избор Месића. Ипак, долазак се догодио пред проглашење независности Словеније и Хрватске и можда је имао за циљ да подржи та два поступка. Бејкер је јавно говорио да САД неће признати насилне једностране одлуке одвајања, али је Савезној влади СФРЈ рекао да не сме војском спречавати одвајање Словеније и Хрватске. Изјава да се САД противе употреби ЈНА против сецесије охрабрила је Сабор Хрватске и Скупштину Словеније да прогласе одвајање од СФРЈ 25.6.1991.

Политичке вође Срба нису биле против одвајања Словеније. Према попису 1991. у Словенији је живело 1,966 милиона становника. Словенаца је било 1,727 милиона, Хрвата је било 54 хиљаде, а трећи по бројности били су Срби, којих је било 48 хиљада. Насупрот томе Срби су сматрали да је одвајање Хрватске и подручја на којима су Срби у њој били већина недопустиво.

Припремајући проглашење независности, Словенија је извршила сакупљање своје ТО и позвала резервни састав милиције на дужност. Представници Републике Словеније једнострано су преузели контролу царинских прелаза СФРЈ.

Савезна скупштина СФРЈ поништила је одлуке републичких руководстава о отцепљењу 25.6.1991. Иако је тврдио да он није издао наређење за употребу ЈНА, А. Марковић је био председник савезне владе (СИБ) која је заседала 26.6.1991. и донела одлуку да је проглашење независности Словеније и Хрватске незаконито. Влада је усвојила и наредбу да се нови гранични прелази које ствара Словенија морају уклонити. На основу тих одлука министар В. Кадијевић наредио је да ЈНА преузме пуну заштиту државне границе СФРЈ на подручју Републике Словеније. Рано ујутро, 27.6.1991. око 2.000 војника и неколико стотина савезних полицајаца и цариника су покушали да преузму контролу на граничним прелазима на подручју Словеније. Тако је почео оружани сукоб у Словенији. Против ЈНА и цариника СФРЈ се појавило око 35.000 припадника ТО Словеније и полицајаца. Они су по наредби руководства Словеније напали ЈНА. После почетка сукоба у Словенији, 28.6.1991. ЕЗ је обуставила сваку економску помоћ СФРЈ. То је било кажњавање владе СФРЈ која је покушавала да спречи одвајање Словеније.

Приметно је да су припадници ЈНА у току краткотрајног сукоба у Словенији пуцали само у самоодбрани а једва да су користили артиљерију. У ствари, ЈНА није водила грађански рат у Словенији. Она је извршила само формални, али не и стварни покушај да се сачува суверенитет СФРЈ. Није јасно да ли су веровали како ће

појава војске и тенкова бити довољна, или су само требали изговор да су покушали спречити одвајање. 2.7.1991. испред Скупштине Србије појавили су се родитељи који су тражили да се врате млади војници из Словеније. Трагикомичну слику тог „као рата” у Словенији садржи изјава једног младог војника у ЈНА (Бахрудина Калетовића). Када га је телевизијски новинар извештавајући о сукобу питао шта се догађа, он је рекао: „Они као хоће да се отцепе, а ми им као не дамо”. Заиста ЈНА је безвољно, само „као” спречавала одвајање. Јединице и касарне ЈНА у Словенији биле су опкољене. Покушаји ЈНА да пошаље појачања јединицама из других република ништа нису променили. Неке јединице нису могле ни ући у Словенију. У краткотрајном сукобу убијено је 60-70 особа на обе стране. Две трећине убијених били су припадници ЈНА. Неки од војника ЈНА су непотребно стрељани пошто су били заробљени, али Словенци то нису „приметили” и били су поносни на своју велику ратну победу.

У Србији и ЈНА није било стварне жеље да се заустави одвајање Словеније. Ј. Гускова пише да је Кадијевић у време завршетка сукоба у Словенији проверавао код Дмитрија Јазова, министра одбране СССР, да ли Југославија може добити оружје у случају да је нападне САД и НАТО. Пренета му је порука М. Горбачова да СССР Југославији може дати само дипломатску подршку.

Притисци ЕЗ и САД са једне стране и немогућност Москве да пружи подршку СФРЈ приморали су Милошевићеве присталице да попусте. У току сукоба у Словенији, на седници 1.7.1991. године Председништво Југославије је изабрало Месића за свог председника. Седници су присуству представници ЕЗ да виде тражену одлуку.

7.7.1991. руководства Словеније и Југославије преговарала су, уз присуство представника ЕЗ. Према Б. Јовићу, Један од њих, Ханс ван ден Брук рекао је да уколико се сукоб обнови, самопредељење Словеније и Хрватске више се неће моћи оспоравати. Ипак, сукоб је био једини начин којим се могло успорити одвајање. Договорено је повлачење ЈНА из Словеније (Брионска декларација). Њоме су савезни органи Југославије пристали да дође посматрачка мисија из ЕЗ у Словенију и надзире повлачење ЈНА. Установљен је тромесечни „мораторијум” на одлуке о издвајању из СФРЈ. Средином јула 1991. Председништво СФРЈ донело је одлуку да се ЈНА, тј. око 3.000 особа, у року од 3 месеца повуче из Словеније. Стварно то је било признавање њеног права на осамостаљење. У другој половини октобра 1991. последње јединице ЈНА напустиле су луку Копар и Словенију. У септембру 1991. СБ УН усвојио је Резолуцију 713 која је забранила продају оружја странама у сукобу, тј. Словенији и СФРЈ.

Рат у Хрватској средином 1991.

Током „тримесечног мораторијума” од 8.7. до 8.10.1991. савезна власт потпуно је изгубила контролу на границама и оним што се увозило и извозило преко Словеније. Платни промет међу републикама био је прекинут. Дешавали су се напади на путнике и транспорте, а имовина је отимана. Анте Марковић у августу 1991. јавно је изјавио да је земља ушла у економски хаос.

Брз и лак успех Словеније који је завршен Брионским споразумом у јулу 1991. охрабрио је Хрватску. Антун Тус, заповедник Ратног ваздухопловства и противваздушне одбране, напустио је ЈНА у јуну, а у септембру 1991. прикључио се војсци Републике Хрватске. Затим је краткотрајно био начелник команде Хрватске војске. Од краја јуна до августа 1991. године оружани сукоби захватили су сва подручја у Хрватској где су Срби били већина. У тим сукобима повећао се број погинулих и почео је општи рат.

Срби у Хрватској нису пристајали да прегласавањем буду одвојени из заједнице са Србијом. Сматрали су да је такво гласање озакоњење геноцида извршеног у НДХ. Зато је Милошевић бранећи се од оптужби да је помагао борбу Срба против Хрватске говорио да Срби нису желели да отимају „хрватске територије”. Они су тамо били конститутиван народ, тј. суверен земље на којој су живели. Срби у Хрватској су покушали да задрже територије на којима су били већина.

Полицијске јединице српске Крајине су у јулу 1991. имале око 7.000 људи у редовном саставу и скоро три пута више у резервном саставу. Најпознатију војну јединицу Крајине представљале су тзв. „книнџе” капетана Драгана, тј. Драгана Васиљковића. На подручја Крајине долазили су добровољци из Србије (Српска добровољачка гарда, Српска гарда и др). Тиме је умањивана велика предност у бројности Хрватске војске у односу на Србе у САО Крајини.

Рат није био само обрачун хрватских националиста са Србима, него и са „умереним” Хрватима. Тако је почетком јула 1991. године убијен Јосип Рајхл Кир, начелник полицијске управе у Осијеку. Он је преговорима са Србима покушавао да заустави сукобе. У селу Тења код Осијека, хрватски националисти су Кира напали и убили. Уклањање оних који су били за преговоре олакшало је нетрпељивима да наставе са оружаним сукобима.

Барикаде и сукоби наоружаних Хрвата и Срба на подручју Вуковара у јулу 1991. довели су до блокаде целог града. Почела је битка за Вуковар. Број убијених стално је растао. Све више је било

и избеглица. У августу 1991. хрватска војска вршила је нападе на ЈНА и њене касарне у целој Хрватској. Срби су бежали у Србију, БиХ и САО Крајину, а Хрвати у подручја са хрватском већином. Мањи број избеглица одлазио је у стране земље. Током августа 1991. проглашене су српске аутономне области (САО) на подручју западне Славоније (Пакрац, Нова Градишка, Новска) и Барање и источне Славоније (Бели Манастир, Вуковар). У то време ЈНА је невољно сарађивала са српским добровољачким јединицама јер их је повезивао заједнички циљ да се спречи одвајање српских територија у Републици Хрватској од Југославије.

Средином 1991. у Книн је био послат пуковник ЈНА Ратко Младић (Калиновик, 1943). У августу 1991. ЈНА је држала и подручје аеродрома Земуник код Задра. Р. Младић је унапређен у октобру 1991. од Председништва СФРЈ у чин генерал-мајора и постао је командант Книнског корпуса.

Средином августа 1991. група официра СССР-а ставила је Горбачова у кућни притвор. Борис Јељцин, који је у јуну 1991. био изабран за председника Русије, предводио је побуну у Москви против војног пуча. Кадијевић и Милошевић нису осудили покушај пуча у СССР-у. Вероватно су се надали да ће пуч створити у Москви власт од које ће они добити подршку за одбрану права Срба и Југословена да наставе да живе у једној држави. То није могло да створи добре односе Милошевића и руског председника Б. Јељцина (1991-1999). Пуч није успео.

У августу 1991. ЕЗ је послала трочлану делегацију да преговара са представницима Југославије и Милошевићем. Представници ЕЗ су убедили Председништво СФРЈ да се посматрачка мисија ЕЗ са Словеније прошири и на Хрватску и да у њој надгледа прекид сукоба. После тога договорено је и примирје на територији Републике Хрватске.

Предаја Вараждинског корпуса и битка за Вуковар

Упркос примирју, средином септембра 1991. хрватска влада наредила је општи напад на све касарне ЈНА. Неке касарне су лако заузете. Заповедник Вараждинског корпуса ЈНА генерал Владимир Владо Трифуновић закључио је да је остао изолован и без подршке остатка ЈНА. Имао је мало официра и младих војника да би се борио против хрватске војске. Он је после преговора без борбе предао наоружање корпуса 22.9.1991. Заузврат он и војници (око 300 војника и официра) могли су да напусте Републику Хрватску.

Вараждински корпус имао је неколико десетина борбених тенкова, ракетне бацаче и значајан број других оружја и војних возила. То је побољшало наоружање хрватске војске и изазвало велике расправе. Посебно су се расправе заостриле због супротног поступка мајора Милана Тепића (1957-1991). Тепић је 29.9.1991. погинуо уништавајући војно складиште ЈНА у Беденику код Бјеловара, да спречи да га заузму хрватски војници. Са њим је погинуо и један војник ЈНА, а није познато какве је губитке тада имала хрватска војска. Преузимањем знатног дела наоружања ЈНА у другој половини септембра 1991. формално је створена Хрватска војска, а њен део постао је ЗНГ.

Борба за Вуковар за ЈНА била је последња велика битка за Југославију. На подручју општине Вуковар они који су се на попису 1991. изјаснили као Срби и Југословени заједно били су бројнији од Хрвата. Зато је вођство ЈНА сматрало да у Вуковару брани одређење његовог становништва да остане у Југославији. У јулу 1991. почели су повремени минобацачки сукоби. У августу 1991. битка је била у пуном интензитету, а у граду су вођене уличне борбе. Медији Хрватске су покушавали да прикажу Вуковар као хрватски Стаљинград и привуку пажњу медија западних држава. Тврдили су да се у Вуковару око 2.000 хрватских војника бори против многобројнијих војника ЈНА и српских добровољаца. ЈНА и српски добровољци су ангажовали око 30.000 војника. Они су проценили да је хрватских војника у Вуковару било 5-6.000. Битка у Вуковару имала је и битку изван града у којој је око 10.000 хрватских војника покушавало да продре са запада у Вуковар. Сви покушаји хрватске војске да са запада продре до Вуковара нису успели. Најтеже борбе су вођене током септембра и новембра 1991. ЈНА је искористила предност у наоружању и борбеност добровољаца. Оперативни командант ЈНА у завршном периоду битке за Вуковар био је Веселин Шљиванчанин. Хрватска војска и усташе у граду били су поражени. ЈНА и Срби успоставили су 18.11.1991. потпуну контролу над градом.

Тако су војници ЈНА и Срби добровољци одбранили град и заробили преостале „хрватске бојовнике”. Вуковар је био више српски него хрватски Стаљинград. Вуковарска битка била је значајна победа ЈНА у Хрватској а сматра се најтежим периодом рата у Хрватској. Током битке за Вуковар обе стране су имале велике губитке. Често се каже да када почне рат прво страда истина. То важи и за утврђивање истине о броју жртава. Нереди које рат доноси отежавају да се саставе тачни спискови. Поред тога, творци спискова понекад умањују или увећавају своје и туђе губитке, у зависности да ли хоће да се прикажу као веће жртве или победници. У току четири месеца до

краја новембра, убијено је око 1.000 хрватских војника и више од 1.100 војника ЈНА и српских добровољаца. У граду су вршена бројна убиства цивила, већином Срба. Изгледа да је убијено око 1.600 цивила. Укупно број убијених на подручју града у то време вероватно није мањи од 3.700. У целини битка у граду и подручју западно од њега имала је изгледа између 5.500- 7.500 жртава.

У току битке за Вуковар дошло је до пада одзива оних који су позивани у ЈНА. А. Изетбеговић је позивао своје присталице да се не одазивају на мобилизацију у октобру 1991. Поред тога хиљаде Срба избегавале су да приме војне позиве, а неки су бежали у иностранство. У Србији је дошло до протеста против рата. Пораз у битки за Вуковар учинио је да се смањи Туђманова непопустљивост у преговорима. Било је јасно да хрватска војска није у стању да победи ЈНА а Туђман је постао спреман да допусти долазак мировних војника УН.

У августу 1991. године појавили су се озбиљни проблеми код Дубровника. Хрватска полиција и ЗНГ су настојали да створе државну границу према Црној Гори и обуставе свако снабдевање Црне Горе преко територије Дубровника (нафтом и др). Крајем септембра 1991. почеле су борбе ЈНА против хрватске војске на подручју Дубровника. Јединице ЈНА, уз подршку ТО из источне Херцеговине и Црне Горе, потискивале су ЗНГ и хрватску полицију, прилазећи Дубровнику. Крајем октобра 1991. ЕЗ је осудила ЈНА за рушење Дубровника. У време заузимања Вуковара, у другој половини новембра 1991. ЈНА и српске јединице стигле су до самог града Дубровника. Тако је почела тзв. опсада Дубровника. Опсада није била потпуна а снабдевање града настављено је преко мора. Напад и гранатирање старог дела Дубровника, који је био под заштитом Унеска, од стране ЈНА у новембру и децембру 1991. године брзо су се нашли у вестима светских гласила. Ти извештаји о угрожености светске културне баштине преплитали су се са ратном и против-српском пропагандом.

Хашка конференција ЕЗ о Југославији

7. септембра 1991. ЕЗ је краткотрајним састанком у Хагу, у Палати мира, организовала почетак рада Међународне конференције о Југославији. То је била вишемесечна конференција са прекидима. Назива се Хашком или Хашко-бриселском конференцијом. На састанку су били представници ЕЗ, чланови Председништва СФРЈ, председник Савезне владе и председници шест република. Питер

Карингтон, бивши министар спољних послова Велике Британије, био је председник Конференције о Југославији. Милошевић је на конференцији наступао са уверењем да су правни аргументи на његовој страни. Он је тврдио да право оних који желе да се одвоје (Хрвати, Словенци...) не може бити важније од права оних који желе да остану (Срби, Црногорци и Југословени) у Југославији.

Да би се дао правно покриће Конференцији о миру у Југославији, као њен део створена је тзв. Арбитражна комисија. Председник те комисије био је француски судија Роберт Бадинтер. Франсоа Митеран (француски председник од 1981. до 1995.) састао се са Милошевићем да га убеди да прихвати Арбитражну комисију обећаваши да ће она бити непристрасна. Арбитражна комисија је давала мишљење на питања која јој је постављао председник Карингтон. У суштини, она је давала правни облик његовим политичким замислима. Бадинтерова комисија је у свом првом мишљењу, усвојено у новембру, а објављено 7.12.1991. одбацила Милошевићеве тврдње. Комисија је тврдила да се СФРЈ налази у распаду, а да републике које желе могу да створе „нову” савезну државу.

Бадинтер је наставио да одбацује друге правне тврдње српске стране. У другом мишљењу објављеном 11.1.1992. његова комисија тврдила је да Срби у Хрватској и БиХ немају право конститутивног народа него су само етничка мањина. У трећем „мишљењу” границе република Хрватске и БиХ означене су као међународне границе, а не унутардржавне линије радвајања управних области. 4.6.1992. Бадинтерова комисија објавила је своје мишљење број 8. по њему распад СФРЈ је „дошао до краја” и она више не постоји. По мишљењу број 10, објављено истовремено, СРЈ је нова држава и као таква треба да затражи да буде призната од стране других држава.

Крај I фазе рата у Хрватској и њено признање од ЕЗ

После истека тромесечног мораторијума, 8.10.1991. Хрватски сабор је поново прогласио независност. Средином октобра 1991. генерални секретар ОУН одредио је као свог специјалног изасланика да учествује у мировним преговорима у Југославији Сајруса Венса, бившег државни секретар САД. 17.10.1991. Карингтон је понудио свој први нацрт разрешења кризе у СФРЈ који је предвидео признавање независности република у постојећим границама. Према њему, оне републике које хоће да остану у заједничкој држави морају да створе нову. Тиме је дата предност праву на одвајање од СФРЈ у односу на право њеног очувања. Милошевићу

се Карингтонова понуда чинила неправедном и није је прихватио.

Остатак Председништва СФРЈ 9.11.1991. затражио је од СБ УН да се у Хрватску пошаљу плави шлемови УН. После тог позива у Југославију је дошао и Сајрус Венс. У новембру 1991. Савет министара ЕЗ, а у децембру 1991. и представници САД, донели су одлуку о увођењу економских казни за Југославију. Почетком децембра 1991. ЕЗ је укинула економске казне према Словенији, Хрватској, Македонији и БиХ. Касније, почетком јануара 1992. ЕЗ је укинула економске казне против Црне Горе.

15.12.1991. Савет безбедности је усвојио Резолуцију 724. По њој у Југославију је послата мала група војних и цивилних стручњака да припреми долазак мировних војника (плавих шлемова).

17.12.1991. Министарски савет ЕЗ у Бриселу усвојио је изјаву која је садржавала критеријуме за признавање независности република СФРЈ које желе да се одвоје.

19.12.1991. Срби у Хрватској прогласили су да од српских аутономних области стварају Републику Српску Крајину (РСК) са престоницом у Книну. Она је обухватила територију од око 17.000 километара квадратних и око 400.000 становника. Први председник био је Милан Бабић, пре тога премијер САО Крајине. Анте Марковић је 20.12.1991. формално поднео оставку на место премијера СФРЈ.

Мишљење Бадинтерове комисије и изјава Министарског савета ЕЗ из новембра 1991. били су довољно покриће Немачкој да 23.12.1991. донесе одлуку о признавању Словеније и Хрватске. Формално та одлука постајала је пуноважном 15.1.1992. Понашање Немачке, која се тек ујединила, а подржавала је поделу СФРЈ изазвало је чуђење у Србији. Ипак, у животу често се примењује правило да оно што желим за себе не желим за друге. Немачка, нај-утицајнија земља ЕЗ, дала је пример и поставила временску границу за остале земље ЕЗ до када се требају отворено изјаснити. Оне су 15.1.1992. признале независност Хрватске и Словеније. Македонија тада није призната због њеног имена коме се противила Грчка.

До краја 1991. размере протеривања Срба са територије која је била под контролом Загребa, а Хрвата са подручја РСК биле су велике. На обе стране, укупно је било око пола милиона избеглих. Већи број избеглих и протераних били су Срби. Они су се склонили на подручја Србије, РСК и БиХ, а Хрвати су се већином склонили на подручја под контролом Загребa. Имовина протераних била је опљачкана и присвојена. Ратних злочина и убистава цивилних особа било је на обе стране.

У Женеви, уз присуство Венса и Карингтона, Туђман, Кадијевић и Милошевић су се договорили да се у Хрватској без икаквих услова

обуставе оружани сукоби. Примирје је требало да послужи да дођу „плави шлемови” и да се ЈНА повуче са подручја РСК. То подручје је затим требало демилитаризовати, а војска УН је ту требало да остане до коначног договора Републике Хрватске и Срба из РСК. Споразум о прекиду сукоба су у Сарајеву потписали 2.1.1992. представници ЈНА и Министарства одбране Хрватске. У време потписивања споразума, хрватска војска заузела је Пакрац. Тако је први период рата у Хрватској завршен почетком 1992.

Венсов план садржавао је озбиљну празнину. Није предвидео шта ће се догодити ако после истека договореног времена за боравак мировних снага на подручју РСК Хрватска затражи да се оне повуку. Председник РСК, М. Бабић није био вољан да прихвати Венсов план. За њега план није остављао пут за признање РСК као државе. Милошевић је подржао Милана Мартића (министар полиције РСК до почетка 1994) као главног вођу Срба у РСК. План је формално прихватио председник Скупштине РСК. Мартићеве и Милошевићеве присталице успеле су да постигну да Скупштина РСК смени Бабића и његову владу крајем фебруара 1992. године. Председник РСК је постао Горан Хаџић. Он је на том месту остао до почетка 1994.

Судећи по политици коју је водио, изгледа да Милошевић крајем 1991. и почетком 1992. није подржавао идеју по којој РСК може да постане самостална држава или део нове државе са Србијом.

У првој половини јануара 1992. авијација СФРЈ оборила је код Вараждина хеликоптер у коме су погинули посматрачи ЕЗ. То је био повод да генерал Вељко Кадијевић 8.1.1991. поднесе оставку, „због погоршаног здравља”, на место министра за одбрану Југославије.

Долазак УНПРОФОР-а у РСК и Хрватску

Савет безбедности почетком јануара 1992. усвојио је одлуку да се пошаље 50 посматрача прекида ватре као претходница мировних снага. СБ је 21.2.1992. усвојио Резолуцију 743. Она је била почетак мисије УНПРОФОР (United Nations Protection Forces – Заштитне снаге Уједињених нација). Срби су сматрали да су одбранили територије на којима су већина и да долазак УНПРОФОР-а означава крај рата. За Туђманову Хрватску то је било привремено примирје изнуђено војним поразом.

Крајем 1991. и почетком 1992. Хрватска је у својим наоружаним јединицама имала око 230.000 људи. Део хрватских оружаних снага током 1992. био је демобилисан. Хрватска војска је потом преуређе-

на уз помоћ официра САД. Од тада имала је нешто више од 100.000 припадника у редовном саставу и око 100.000 у резервном. Од склапања примирја и признања независности, упркос забрани Хрватској је био олакшан увоз оружја.

Као заповедник мировних снага УН у Београд је у марту 1992. стигао индијски генерал Сатиш Намбијар. Касније, због кажњавања Београда и изолације СРЈ, команда УНПРОФОР-а премештена је у Загреб. Мисија УНПРОФОР-а током априла и маја 1992. размештена је у „заштићеним” зонама у Републици Хрватској. Током маја 1992. СРЈ је повукла остатке ЈНА из зона РСК и са линија сукоба са хрватском армијом. Територијална одбрана РСК се са делом припадника ЈНА, који су рођени на подручју РСК, преобликовала у Српску војску Крајине.

После потписивања примирја, јединице ЈНА обуставиле су нападе на Дубровник, али су се задржале на једном делу територије општине Дубровник. Дубровник је ваздушном линијом од границе са БиХ удаљен свега неколико километара. Зато је и са подручја Требиња био у домету артиљеријских оружја. Крајем марта и у априлу 1992. војска Републике Хрватске је из Далмације помагала Хрвате у Херцеговини да под своју војну контролу ставе што више територије БиХ. Међународна заједница вршила је притисак на ЈНА. Оптужили су је да уништава цивилне циљеве у Дубровнику и тражили да се удаљи њена артиљерија изван домета. Доласком УНПРОФОР-а у мају 1992. ЈНА се повукла са северозападних делова општине Дубровник. То повлачење је олакшало напредовање хрватске војске у источну Херцеговину на подручју Поповог поља.

У Републици Хрватској настављени су злочини према Србима. Пљачкани су, мучени и убијани. Једно од места где се то чинило у пролеће и лето 1992. био је Лора, војни затвор у Сплиту.

Стварање Републике Српске (РС) и преношење рата у БиХ

У БиХ се понављало прегласавање Срба у Скупштини. Зато се почевши од септембра 1990. стварају српске аутономне области у БиХ. Посланици СДА и ХДЗ-а прегласали су посланике СДС-а 15.10.1991. и у Скупштини БиХ усвојили одлуку о суверености БиХ. Зато су Срби посланици напустили заједничку Скупштину. Они су прогласили стварање Скупштине српског народа у БиХ 24.10.1991. Средином новембра 1991. године Хрвати су прогласили да стварају „Хрватску заједницу Херцег-Босну”. Тако је БиХ била потпуно национално подељена. СДС је организовала референдум за останак БиХ

у Југославији 9. и 10.11.1991. На њега су изашли углавном Срби. Око 97% оних који су изашли гласало је за останак у Југославији. На основу тога и уставне конститутивности Срба, 9.1.1992. посланици Скупштине српског народа у БиХ прогласили су стварање Српске Републике Босне и Херцеговине. Она је средином 1992. преименована у Република Српска.

Изјаве из иностранства охрабривале су оне који су подржавали одвајање БиХ од Југославије. Почетком 1992. Бадинтерова комисија изјавила је да би било могуће признати БиХ као независну државу ако се о томе изјасни већина становништва на референдуму. Почетком фебруара 1992. италијански министар спољних послова Ђани Де Микелис изјавио је да ће ЕЗ убрзо признати и независност БиХ. Охрабрени од стране представника ЕЗ, вође СДА И ХДЗ-а организовале су референдум (29.2. и 1.3.1992) на коме су учествовали углавном Хрвати и Муслимани, без Срба. Око 64% оних који су гласали определило се за независност БиХ и излазак из СФРЈ.

У БиХ је према попису из 1991. било око 4,354 милиона становника. Најбројнији су били Муслимани (1,905 милиона). Срба је било 1,35 милиона, а Хрвата око 0,752 милиона становника. Око 0,24 милиона становника изјаснило се као Југословени. На пописном подручју Сарајева према попису из 1991. било је око 526 хиљада становника. Од тога скоро 30%, тј. 156 хиљада становника изјаснило се као Срби, а више од 10% као Југословени. Према истом попису, Муслимани су чинили мало више од 49%, а Хрвати мање од 7% становника Сарајева. Сам град имао је 416 хиљада становника.

У време референдума у Сарајеву догодило се убиство које је било повод за оружани сукоб у њему. Рамиз Делалић Ђело (припадник Зелених беретки) пуцао је на сватове који су носили српску заставу и убио српског свата Николу Гардовића на Башчаршији 1.3.1992. Срби су били уплашени тим насиљем. Референдум је био национално прегласавање, тј. видели су га као политичко насиље, а убиство у центру Сарајева схваћено је као почетак убијања Срба. Сутрадан у Сарајеву освануло је двадесетак препрека на саобраћајницама са наоружаним стражама Срба. Да би се успоставио ред, преговарали су А. Изетбеговић, Р. Караџић и генерал Милутин Кукањац, заповедник ЈНА у Сарајеву. Они су се договорили да се препреке на саобраћајницама уклоне, а да се ради успостављања реда у граду уведу заједничке патроле војске и полиције. То је само за неколико дана одгодило почетак општег оружаног сукоба.

Од почетка рата у Хрватској очекивало се преношење оружаних сукоба из ње у БиХ. СДА, ХДЗ и СДС су настојали да створе

војне јединице под својом командом. СДС се у томе ослањала на постојећу ТО БиХ и ЈНА у којима су већина команданата били Срби. Присталице СДА више су се ослањале на полицију БиХ, а мање и на део ТО БиХ. Од пролећа 1991. СДА је почела да ствара себи ода-не паравојне јединице (Патриотску лигу). Део њихових припадника обучаван је уз помоћ специјалне полиције Хрватске. Пред референдум у фебруару 1992. у промуслиманским Зеленим береткама и Патриотској лиги биле су десетине хиљада мушкараца који су прошли војну обуку.

Од почетка 1991. уз подршку из Републике Хрватске Хрвати у БиХ стварали су своје војне јединице Хрватско вијеће одбране (ХВО) и Хрватске оружане снаге (ХОС). Хрватска војска у БиХ захваљујући помоћи из Хрватске била је боље опремљена од Зелених беретки и Патриотске лиге.

Од марта 1992. наоружани цивили постављали су препреке на путевима и по насељима у БиХ и прегледали пролазнике. Људи су склони да верују да ће се све одвијати онако како они желе, чак и када све што виде показује супротно. Они који су желели да се мир очува почетком 1991. нису веровали да ће рат почети. Када је он почео у Словенији, надали су се да ће се зауставити, али рат се ширио и од „малог сукоба”, скоро карикатуре рата у Словенији, прерастао у рат до истребљења у Хрватској.

Рат у БиХ је почео нападом из Хрватске. Редовна војска Републике Хрватске са оклопним јединицама прешла је са подручја Славонског Брода и заузела Босански Брод. На подручју Босанског Брода у селу Сијековац хрватски војници убили су неколико Срба цивила у ноћи 26. на 27.3.1997. После је хрватска војска помагала да се у Посавини и Дервенти успостави власт ХДЗ-а и ХВО. Поред напада са севера из Хрватске у Посавину, други правац напредовања хрватских војника био је са југа. Хрватска војска из западне Херцеговине и са доњег тока Неретве ширила је подручје под контролом Хрвата. Без отпора успоставила је контролу над Неумом, једином излазом БиХ на Јадранско море. Из правца Ливна Хрвати су покушали да успоставе контролу над Купресом почетком априла 1992. а извршили су и убиства Срба на том подручју.

После масакра у Сијековцу, у првим данима априла 1992. скоро све области БиХ захватили су међуверски и међунационални оружани сукоби. Почетком априла Живота Панић, тада заменик начелника Генералштаба ЈНА, тражио је да се успостави контрола ЈНА на Купрешкој висоравни. На подручју Купреса ЈНА је потиснула хрватску војску. Даље на северу, ЈНА и Срби су контролисали већи део Босанске крајине са центром у Бања Луци. Према попису из

1991. Бања Лука је била други град по величини у БиХ. На пописном подручју Бања Луке је било 195 хиљада становника. Од тога 107 хиљада били су Срби, а 23 хиљаде били су Југословени. У самом граду било је 143 хиљаде становника. Мањи део Босанске крајине са Бихаћем и Цазином под своју контролу ставили су муслимански војници.

Почетком априла 1992. почели су оружани сукоби у Мостару и напади на ЈНА на мостарском аеродрому. Ту су Хрвати и Муслимани заједнички деловали против ЈНА и заузели град. Током априла 1992. ХВО завладао је целом западном Херцеговином и са обе обале Неретве на њеном доњем току. Подручје источне Херцеговине било је под контролом ЈНА и Срба.

Како су полиција и ЈНА у марту 1992. у БиХ избегавале да се сукобе са муслиманским јединицама и наоружаним цивилима, појавиле су се српске паравојне јединице створене у њој, али и у Србији. Жељко Ражнатовић Аркан и његови „Тигрови” прешли су у Босну почетком априла 1992. и разоружали муслимане који су поставили своје наоружане дружине у Бијељини. Слично се догодило у Зворнику. Са подручја Бијељине српске јединице успоставиле су власт и у Брчком.

За део Срба Аркан је био некакав модерни хајдук, доживљаван истовремено као бандит-пљачкаш, али и заштитник Срба од насиља наоружаних Муслимана. Сличне полуприватне војске постојале су и на страни Муслимана и Хрвата.

Признање самосталности Републике БиХ

Од убиства на Башчаршији и првих препрека на саобраћајницама у центру Сарајева, све више Срба премештало се из центра града на рубна подручја. Централни део града остао је под контролом наоружаних група састављених углавном од Муслимана и Хрвата. Срби су успоставили контролу у већини сарајевских предграђа. Почетком априла 1992. почели су оружани сукоби у главном граду БиХ, Сарајеву. Када је 4. на 5.4.1992. ЈНА успоставила контролу на аеродрому Бутмир, у насељу Илица, средишњи, муслимански, део Сарајева нашао се у окружењу. То је био почетак „опсаде Сарајева”. Из западних држава дошло је до оштрих осуда ЈНА. У Сарајеву је 5.4.1992. одржано протестно окупљање против сукоба, али и против изабраних представника власти. Грађани окупљени на протесту постали су мете непознатих снајпериста. Неколико особа је било убијено.

6.4.1992. Министарски савет ЕЗ препоручио је чланицама да признају Републику БиХ као независну државу. Истог дана то је учинила Немачка, а 8.4.1992. и САД су признале независност БиХ. У време признавања оба српска члана напустила су Председништво БиХ. Тако је у Сарајеву почело да влада Изетбеговићево „крње председништво”. После тог признања Изетбеговић је прогласио ванредно стање у Републици БиХ. Од дела ТО БиХ, Зелених беретки и Патриотске лиге створио је Армију Републике БиХ 15.4.1992.

Српски чланови Председништва БиХ, Биљана Плавшић и Никола Кољевић су почетком априла 1992. напустили Председништво БиХ. Средином априла 1992. у Републици Српској за председника је изабран Радован Караџић (Шавник на Дурмитору, 1944). Караџић је председник РС остао до краја јуна 1996. У другој половини априла 1992. изабрана је и прва влада Републике Српске.

Средином априла 1992. КЕБС је усвојио декларацију у којој је „српске нерегуларне снаге и ЈНА” осудио за кршење независности суверене БиХ. САД и Европска заједница запретиле су Србији и Црној Гори да ће их казнити, тј. увести им санкције, ако се ЈНА брзо не повуче из „међународно признате” БиХ. Делови јединица ЈНА налазили су се у опкољеним касарнама у градовима БиХ. Они нису могли да се „брзо” повуку. ЈНА је желела да изађе са наоружањем и возилима из касарни, а друга страна то није била вољна да допусти. У другој половини априла 1992. постали су чешћи оружани напади на војску која је била опкољена у војним објектима у Сарајеву.

Покушаји дипломате Жозеа Кутилџера, Португалца, послатог од ЕЗ, да на састанцима који су одржавани од средине фебруара до маја 1992. спречи рат у БиХ довео је до понуде да се створи независна БиХ, али подељена на националне кантоне. Кутилџеро је средином марта 1992. успео да убеди А. Изетбеговића, Р. Караџића и Мату Бобана да парафирају „Лисабонски споразум”. Изгледало је да ће БиХ избећи грађански рат, али управо после Лисабонског споразума отпочео је оружани напад из Хрватске на Босански Брод.

Тада је Ворен Цимерман, амбасадор САД у Београду, посетио Изетбеговића у Сарајеву. У тој посети изгледа му је рекао да није требало да потпише споразум јер може да добије и више за Муслимане. Изетбеговић је против своје жеље ставио параф (иницијал на документу пре коначног потписивања) и није га требало много убеђивати. Он је после тог разговора обавестио Кутилџера да „повлачи” своју сагласност за потписивање. Штампана у Југославији брзо је повезала разговор и повлачење потписа. Објављена је суштина разговора Изетбеговића и Цимермана. Огољена изјава да је амбасадор САД допринео да се одбаце преговори и одабере рат утицала

је да Цимерман тврди да није дао сличну изјаву Изетбеговићу.

Десетинама хиљада „домаћих” паравојника убрзо се придружило и неколико хиљада странаца. Странци су се борили уз све три зарађене стране у БиХ. Део странаца били су верски занесењаци који су долазили уверени да иду да бране своју браћу по вери православце, муслимане или католике. Други су били насилници и убице који су могли некажњено да врше насиља у рату. Од средине 1992. у БиХ је дошло око 3.000 муслимана из арапских и других земаља да би водило „свети рат” (џихад) против „неверника”. Године 1992. у Загребу је боравио и Осама Бин Ладен. Он је формално радио на оснивању исламских хуманитарних организација. Стварно те организације имале су задатак да на све начине помажу стварање „исламске државе” у Босни. Средином 1993. од муслимана странаца створен је одред „Ел Муџахид”, касније познат по ратним злочинима. Србима се током рата прикључило неколико стотина добровољаца из Русије и мање групе из других земаља (Украјина, Грчка, Румунија...).

Осамостаљење Македоније и проглашење СРЈ

8.9.1991. године на референдуму становништво Македоније изјаснило се за независну Македонију (око 95%). Истог месеца, Собрање Републике Македоније усвојило је декларацију о независности. Према попису из 1991. у Македонији је било 2,034 милиона становника. Највише је било Македонаца 1.328 хиљада, Албанаца је било 442 хиљада, а Срба 43 хиљада. Српско руководство и официри ЈНА су о македонској независности имали слично мишљење као и у случају Словеније, али у Македонији нису ни симболично покушали да ометају одвајање. Зато је у фебруару 1992. остатак Председништва СФРЈ донео одлуку да се ЈНА повуче из Македоније. У споразуму са властима Републике Македоније, повлачење је извршено у марту и априлу 1992. Прва је независну Македонију у јануару 1992. признала Бугарска, а у августу 1992. и Русија. Тек, у априлу 1993. Генерална скупштина ОУН признала је Македонију, али и тада под именом „Бивша Југословенска Република Македонија”.

Признавањем независности Републике БиХ почетком априла 1992. од СФРЈ су остале само Србија и Црна Гора. Њихова руководства су у то време покушавала да сачувају заједничку државу. На Жабљаку средином априла 1992. заједничка комисија завршила је нацрт устава за нову државу. Републички парламенти Србије и Црне

Горе су га усвојили. Пред проглашење државе назване Савезна Република Југославија (СРЈ), становништво Црне Горе се на референдуму 1.3.1992. изјаснило да Република Црна Гора настави да чини део федеративне Југославије са Србијом. Гласало је око 66% уписаних гласача, а око 96% је било за останак у Југославији. У Републици Србији референдум није спровођен. „Подразумевало се” да њено становништво жели да сачува заједничку државу. У Београду су 27.4.1992. године чланови Скупштине СФРЈ (из Србије и Црне Горе) прогласили Устав СРЈ, тј. њено стварање. Територија СРЈ је обухватала 102.000 километара квадратних. На тој територији је по попису 1991. живело око 10.400.000 становника. Крајем маја 1992. одржани су избори за Савезну скупштину СРЈ. У Србији је на изборима СПС била надмоћна над опозиционим групама (ДЕПОС, Српска радикална странка ...).

Повлачење ЈНА из БиХ и одлука УН о кажњавању СРЈ

Почетком маја 1992. године Бањалучки корпус ЈНА успоставио је контролу над Добојем. Муслиманска војска није допуштала извлачење преостале војске из Сарајева. Зато је ЈНА 2.5.1992. заробила Изетбеговића на Сарајевском аеродрому, када се враћао из Лисабона. Задржан је у касарни у Лукавици ради замене за генерала Кукањца, који је био у окружењу у муслиманском делу Сарајева. Склопљен је договор Изетбеговића и Кукањца о извлачењу Кукањца и припадника ЈНА према Лукавици, која је била под српском контролом. Изетбеговић је пуштен, али у току повлачења војника ЈНА, муслиманско-хрватске јединице су нападе колону, коју су водили представници УН, 3.5.1992. у Добровољачкој улици. У нападу убијено је неколико припадника ЈНА. Сутрадан, Председништво СРЈ донело је наредбу да се ЈНА повуче из БиХ до 20.5.1992. Део официра ЈНА ту одлуку схватио је као издају Југославије и предавање њених територија без борбе. Они су остали на територијама Републике Српске Крајине и Републике Српске да бране „Југославију” или две српске државе.

Делови ЈНА на територији под контролом Срба имали су много официра и војника родом са територије БиХ. Многи од њих нису желели да оду у СРЈ. Територијалне јединице Срба нису желеле допустити да ЈНА повуче наоружање које се затекло на подручју РС. Повлачење није могло бити извршено како су то САД и ЕЗ тражили. СРЈ је пристала да на територији БиХ могу остати официри који су тамо рођени. Чак је пристала да им и даље исплаћује плате. Те

плате су током рата биле незнатне, испод 50 евра. Према речима Момира Булатовића, те плате су биле симболична помоћ породицама официра које су се склониле у Југославију, а не нека стварна вредност за „плаћенике” у рату.

Од остатака ЈНА и ТО на подручју РС 12.5.1992. створена је Војска Републике Српске (ВРС). Њен главни заповедник постао је Ратко Младић. Раније, у априлу 1992. он је постао генерал-пуковник и премештен је у Сарајево за начелника Друге војне области ЈНА. Војска РС је имала око 80.000 војника и официра. Око две трећине војника и официра Војске РС претходно су били у саставу ЈНА.

Председништво Републике БиХ 14.5.1992. званично је створило Армију БиХ, а за њеног врховног команданта одређен је Алија Изетбеговић. Армијом је непосредно командовао Сефер Халиловић, официр који је дезертирао из ЈНА. На место команданта поставио га је Изетбеговић, а у августу 1992. именован је за начелника Главног штаба Армије БиХ. Почетком августа 1992. Изетбеговић је прогласио општу мобилизацију. 15.5.1992. колону ЈНА која је према договору требала мирно излазаћи из касарне у Тузли напале су муслиманске војне јединице. У тој колони убијене су десетине особа.

Повлачење ЈНА олакшавало је да се у УН БиХ подржи као независна држава. 22.5.1992. Генерална скупштина УН усвојила је три резолуције. Према њима Републике Хрватска, Словенија и БиХ прихваћене су као нове чланице УН. Република Македонија није тада примљена у УН. Неколико дана после признања независности БиХ, искориштен је један неразјашњени инцидент да се у УН осуде Србија и Црна Гора. У Сарајеву је 27.5.1992. у експлозији гранате у улици Васе Мискина погинуло 16 особа. За гранатирање су оптужени српски војници који су били на положајима око Сарајева. То је био повод да муслимански преговарачи напусте преговоре који су вођени у Лисабону уз посредништво Ж. Кутиљера.

„Гранатирање” је било и повод да Савет безбедности Уједињених нација усвоји Резолуцију 757, 30.5.1992. По њој Србија и Црна Гора су кажњене као главни кривци за рат. Од свих држава у свету Резолуција 757 захтевала је да прекину економску размену са СРЈ. Казна није примењивана само на економску и политичку сарадњу, него и на научну и културну сарадњу чланица УН са СРЈ. Чак је и спортским тимовима СРЈ било забрањено да се такмиче у свету. Само је у појединачним спортовима било допуштено да се такмиче спортисти из СРЈ на Олимпијским играма у Барселони, али нису се смела појављивати државна обележја, застава, грб и химна СРЈ. Од санкција су били изузети „хуманитарни” увоз лекова и хране, али се за такав увоз морала добити посебна дозвола.

Повлачење војника ЈНА у СРЈ трајало је до почетка јуна 1992. После вишедневних блокада, 5.6.1992. допуштено је да се из карне Маршал Тито у сарајеву уз пратњу УНПРОФОР-а и јединица МУП Републике БиХ изведе колона са преко 800 особа (војника, жена и деце) до Лукавице. Тиме је било завршено извлачење припадника ЈНА из Сарајева.

„Коридор-92” и „Сарајевски тунел”

Заузимањем Модриче, у Посавини, 31.5.1992. војска Републике Хрватске и Изетбеговићева Армија БиХ пресекле су везе Босанске крајине и РСК са истоком. Територија на којој је могло бити више од милион особа нашла се у окружењу. Заустављање довоза помоћи за Бања Луку онемогућило је превоз и лекова. Недостатак боца са кисеоником довео је до умирања 12 беба у инкубаторима бањалучке болнице. Опсада Крајине и умирање беба покренули су велику битку за слободни пролаз (коридор). По наредби генерала-мајора Момира Талића, 22.6.1992. почела је операција „Коридор-92”. Пред њен почетак мање од половине територије БиХ било је под контролом Срба.

Са запада напад је вршио I крајишки корпус. Посебно успешне биле су војне операције његових оклопних јединица, тактичке групе 3, које су нападале из правца Добоја према подручју Дервенте. Тактичком групом 3 командовао је пуковник Славко Лисица. Са јединицама I крајишког корпуса учествовала је и јединица послата из РСК. Истовремено, други део Војске РС је напредовао према западу из правца Брчког. Хрватска војска и Армија БиХ биле су потискиване и трпеле су поразе. Војници Првог крајишког корпуса спојили су се између Шамца и Модриче, код села Милошевац, са војницима Источнобосанског корпуса ВРС 26. јуна 1992. „Коридор живота” је био успостављен.

Борбе за проширење и осигуравање пролаза настављене су. До краја јуна 1992. Срби су заузели и Модричу. То је омогућило успостављање сталног саобраћаја од Србије према Босанској крајини и РСК. Почетком јула 1992. ослобођена је Дервента. Тако је до 6. јула 1992. завршена прва фаза операције „Коридор-92”. У другој фази, средином јула 1992. ослобођен је Оџак. Трећа фаза почела је 21.7. и трајала је до 20.8.1992. У њој није извршено планирано ослобађање Босанског Брода.

Новица Симић, командант Источнобосанског корпуса ВРС, пише да су у борбама хрватско-муслиманске јединице имале око 25

хиљада војника (око 4/5 хрватске јединице) на почетку операције. Тај број се у средишњем делу операције смањило на око 20 хиљада војника, а на крају на око 2,5 хиљада војника. За српске јединице пише да су операцију почеле са више од 40 хиљада људи, тај број био је повећан на скоро 55 хиљада војника, а у завршном делу операције је учествовало мање од 20 хиљада војника. Поред тога, српска војска имала је предност у наоружању. Однос броја тенкова био је приближно 4:1. Срби су имали 24, а противници 4 најсавремена тенка М-84. Учествовање авиона и хеликоптера у операцији било је занемарљиво. 24.6.1992. оборен је један хрватски МИГ-21, а пилот је погинуо.

Крајем лета 1992. Војска РС држала је око 2/3 територије БиХ. На подручју Босанског Брода настављене су борбе. 6.10.1992. јединице Славка Лисице ослободиле су Босански Брод. У току борби за Коридор, од почетка априла до почетка октобра 1992. према процени Симића погинуло је око 1.260 војника, а са несталим до 1.680 војника, у јединицама (ХВО и ХВ). Српска војска је имала око 410 погинулих. Битком за Коридор српски официри и војници показали су да су у стању да поразе оба противника у најважним биткама.

У време битке за Коридор у јуну 1992. СБ је донео одлуку да се мисија УНПРОФОР-а прошири и на БиХ. Тада, крајем јуна 1992. Срби су пристали да „плавим шлемовима” препусте сарајевски аеродром да би се преко њега несметано достављала помоћ у Сарајево. Велики број авиона од тада је доносио хуманитарну помоћ у Сарајево. Крајем јула 1992. муслимани из Сарајева прокопали су тунел испод сарајевског аеродрома дуг око 700 метара а висок 1,5 до 1,8 метара. Успостављена је танка веза муслиманског дела Сарајева са муслиманском територијом јужно од њега.

Покушај хрватско-муслиманских снага да се окруже Срби у Крајини и приморају на предају, као и покушај Срба да окруже муслимане у Сарајеву нису успели. То је био наговештај дугог рата. Мисао о рату који ће се завршити „победом”, за неколико месеци је нестала.

3.7.1992. Хрвати у БиХ, предвођени Матом Бобаном, прогласили су стварање Херцег-Босне са Мостаром као главним градом. Почетком августа 1992. из Хрватске је нападано на Попово поље. У августу 1992. ХОС је интегрисан у ХВО. ХВО је у БиХ имао између 45 и 50 хиљада војника.

Прилике у Србији 1992. и њено економско кажњавање

У јануару 1992. почео је брзи пад вредности динара СФРЈ у односу на немачку марку која је постала паралелно средство плаћања у СРЈ. Уштеђевине становника, ако нису биле у страном новцу, биле су обезвређиване. Индустијска производња и трговина опали су због рата. Због инфлације и рата оштећено становништво је од 30.5.1992. морало да се суочи са економским кажњавањем од стране УН. Део Срба није могао да разуме зашто им УН уведе санкције. Увођење санкција било је за Србију и Србе почетак економског рата против целог света, рата који се није могао добити.

Државне резерве и залихе робе утицале су да се потпуније деловање санкција осетило тек после неколико месеци. Држава је пропадала и претрпела је велике штете. Само уз посебна одобрења могла је долазити хуманитарна помоћ у Србију (и СРЈ). Контролор помоћи био је комитет за примену санкција. Он је одобравао и хуманитарни увоз гаса за грејање становништва из Русије. Од потпуне економске пропасти државу и становништво спасавали су способност земљорадничког становништва да произведе довољно хране и помоћ из иностранства. Та помоћ из иностранства била је двојака. Међународне хуманитарне организације слале су помоћ становништву. Значајнија је била помоћ коју су Срби из страних земаља слали својој родбини и народу у СРЈ. Та помоћ Срба из дијаспоре донела је милијарде марака приватним лицима и српским државама. Тим новцем плаћано је оно што је морало бити увезено из страних држава.

Увоз за хуманитарне потребе становништва у СРЈ био је врло ограничен. Дошло је до ширења незаконите трговине. Шверцери су увозили пре свега неопходну нафту. СРЈ је на својој територији производила безначајан део нафте коју је трошила. Момир Булатовић описује да је у септембру 1993. путовао у Албанију и да се са њеним председником Салијем Беришом (1992-1997) договорио да допусти да се на подручју Скадарског језера нелегално превози нафта у Црну Гору. Исто тако, са истока из Румуније нафта је стизала у Србију. То је значајно повећавало цену нафте коју је плаћала СРЈ. Према писању Момира Булатовића, у ту нелегалну трговину били су умешани и странци који су надзирали примену санкција. За велике суме новца они су пропуштали забрањену робу да уђе или изађе из СРЈ. Таква нелегална привреда утицала је на криминализацију друштва.

Булатовић примећује да је санкцијама „земља гурнута у безаконје”. „Сама држава је... морала да крши законе”. Руководство Црне Горе одлучило се да преко Јадранског мора нелегално пребацује велике количине цигарета у Италију. Цигарете су брзим глисерима превожене, а црногорским властима даван је део зараде од тога. Тако је успостављена веза са организованим криминалом у Италији, тј. мафијом. Надзор над наплатама није био поуздан. Нелегално су зарађивали и држава и појединци. За надзор над шверцом цигарета убрзо је, по Булатовићу, одређен Мило Ђукановић. Он је надзирао људе који су зарадили десетине или стотине милиона марака. Нелегално пребацавање цигарета није остало ограничено на Италију. Цигарете су преко Црне Горе, без плаћања царине, превожене и у Србију. Појединци који су искористили нелегалну трговину са иностранством да се обогате нису могли бити судски гоњени. Цели процес размене био је нелегалан и није се могло јавно објавити како се крше санкције. Не сме се превидети да је тај шверц био одобрен и од руководства страних, великих компанија које су продавале повећане количине нафте за Албанију или необично велике количине цигарета у Црну Гору.

Савезна скупштина СРЈ за првог председника СРЈ изабрала је 15.6.1992. књижевника Добрицу Ћосића (јун 1992 – јун 1993). Почетком јула 1992. КЕБС је суспендовао (замрзнуо) чланство Југославије. То је било поткрепљено мишљењем Бадинтерове комисије да СРЈ није наследник СФРЈ. Средином јула 1992. за председника Владе СРЈ био је постављен Американац српског порекла Милан Панић. Као држављанин САД, Панић је морао прво да добије дозволу владе САД да може прихватити ту службу за СРЈ. Милошевић је тиме покушавао да поправи слику Срба као балканских насилника коју су створили политичари и средства обавештавања на Западу. Можда се још надао да у Вашингтону Србе само не разумеју, а не да се ради о различитим интересима две стране.

Средином јуна 1992. генерални секретар УН Бутрос Бутрос Гали поднео је један уравнотежени извештај СБ у коме су поред Србије као кривци за рат означени и Хрвати и Муслимани.

Санкције су изазвале и протесте од средине јуна до средине јула 1992. Студенти су организовали протесте у Београду и тражили да Слободан Милошевић да оставку због међународних санкција. У току тог протеста, од 28. јуна до почетка јула 1992. одржани су велики протести испред Скупштине СРЈ које је организовао ДЕПОС (тзв. Видовдански сабор). Број окупљених није могуће утврдити, према мањим проценама било је присутно око 200.000, а према највећим чак 700.000 демонстраната. На скупу је тражена оставка

Милошевића, а говоре су одржале вође опозиције. Појавио се и Александар Карађорђевић. Син последњег краља Петра II. Он је тада први пут дошао у Србију. Питање сарадње са ДЕПОС-ом довело је до разлаза у ДС. У јулу 1992. издвојила се група око Војислава Коштунице (Београд, март 1944) која је била за сарадњу са ДЕПОС-ом. Тако је Коштуница створио Демократску странку Србије.

После именованја, премијер Милан Панић путовао је у САД и западноевропске земље у намери да поправи односе СРЈ са њима. Његов министар иностраних послова Владислав Јовановић тврди да му је М. Панић показао извештаје о раду своје владе које је слао државном секретару САД Џ. Бејкеру и да је из Вашингтона примао упутства за свој рад. Истовремено, од средине јула 1992. бродови НАТО-а (VI флота) успоставили су у Јадранском мору контролу санкција. Када је средином новембра 1992. СБ новом резолуцијом забранио превоз робе и сировина преко СРЈ за „треће земље”, отежан је и нелегални увоз. Тада је поморска блокада СРЈ постала потпуна. Тог месеца Европска заједница се прикључила САД у тзв. „Морској стражи” на Јадранском мору.

Рат од августа 1992. и избацавање СРЈ из УН

У августу 1992. дошло је до потпуног разлаза и сукоба ХВО и муслиманске војске на подручју Херцеговине и средње Босне, насупрот Посавини где су и даље несметано сарађивали. Мостар је био подељен на муслимански и хрватски део, а ХВО је затворио велики број муслимана у логоре. У таквим околностима средином августа 1992. Радован Караџић и Мате Бобан потписали су споразум о прекиду оружаних сукоба између Срба и Хрвата.

Од почетка сукоба у БиХ нетрпељивошћу и насиљем стваране су етнички чисте територије. Већински народи протеривали су са територије коју су контролисали припаднике других народа. Настали су и логори у којима су затвореници мучени глађу, тучени, а неки и убијени. Све три стране у БиХ су имале такве логоре и затворе за заробљене противнике, али и цивилно становништво. Од маја 1992. до јануара 1996. муслимани су држали затворенике у Силосу, Тарчин код Сарајева. Масовно убијање Срба извршено је 1992. и почетком 1993. на подручју Сарајева под муслиманском контролом. У мањим размерама оно је настављено и касније. Број Срба који су убијени у делу Сарајева под контролом муслимана 1992-1995. није утврђен. Власти из Сарајева и Хашки трибунал спомињу 836 особа. Са друге стране, Миливоје Иванишевић и његов Институт за истра-

живање злочина над српским народом, тврде да је број Срба који су убијени у Сарајеву већи од две и по хиљаде. Укупни број убијених и погинулих на подручју Сарајева је 13,5-15 хиљада. Од тога око две трећине су Бошњаци, око 26% Срби, а око 5% Хрвати.

Познатији логори у којима су Срби држали велики број муслимана били су Мањача, Омарска и Кератерм. Најпознатији логори које су направили Хрвати у Херцеговини били су Хелиодром код Мостара и Дретел код Чапљине. Поред логора, постојали су бројни мањи затвори. У њима су вршени злочини над мушкарцима, женама и децом. Неки од затвора били су приватно власништво појединих насилника.

Почетком августа 1992. информативна гласила у земљама Западне Европе и САД извештавала су о „логорима“ које су направили Срби. Срби су оптужени да стварају концентрационе логоре за истребљење несрба. СБ УН затражио је истрагу. После доласка посматрача са Запада и изјава Међународног црвеног крста да су посећени логори са више од 10.000 затвореника, постало је јасно да су то затворенички логори у којима су били нехумани услови, али да то нису нацистички „логори смрти“.

Крајем августа 1992. године на мировној конференцији у Лондону уместо Карингтона председници су били Сајрус Венс и Дејвид Овен. Њој су присуствовали представници СРЈ (Ћосић, М. Панић, С. Милошевић и М. Булатовић), Хрватске и Републике БиХ. Прихваћене су одлуке да се прекине опсада градова Сарајева, Јајца, Горажда и Бихаћа; да се успостави међународна контрола над тешким наоружањем и да се укину сви заробљенички логори.

После тога почела је размена већег броја заробљеника из логора. Пошто су Срби имали предност у тешком наоружању, а муслимани у броју војника, Срби су избегавали да одустану од употребе тешке артиљерије. Ипак, средином септембра 1992. тешка артиљерија око Сарајева груписана је на неколико места и стављена под надзор УНПРОФОР-а.

У септембру 1992. на конференцији несврстаних земаља у Џакарти, Индонезија, бројне државе са муслиманском већином затражиле су да се СРЈ избаци из чланства. Том приликом медији Индонезије дали су доста простора министру спољних послова БиХ Харису Силајџићу да изнесе своје оптужбе против СРЈ и Србије.

Током септембра 1992. успостављена је забрана летова над БиХ коју су надзирале САД, а у октобру 1992. Карацић је пристао на захтев копредседника Мировне конференције Венса и Овена да РС своје војне авионе стави под надзор УНПРОФОР-а. Забраном летова даље је умањена предност српске стране која је имала и мале

ваздушне снаге западно од Дрине.

На захтеве из САД и ЕЗ предложено је да Генерална скупштина УН суспендује СРЈ. Објашњење је било да је чланство у УН имала СФРЈ и да се она распала. Према тој тврдњи СРЈ не може аутоматски заузимати место СФРЈ, тј. мора тражити учлањење у УН као нова држава. СРЈ је била суспендована из УН 19.9.1992. а затим и потпуно избачена из те светске организације 23.9.1992.

Према споразуму Туђмана и Ћосића, Војска СРЈ је напустила Превлаку, ненасељено полуострво површине око хектар на улазу у Боку которску, у октобру 1992. Предаја Превлаке „плавим шлемовима” била је коначно повлачење Војске СРЈ са територије Хрватске. Касније, у децембру 2002. посматрачи УН завршили су последњу мисију на Превлаци и предали полуострво Хрватској.

Срби у БиХ искористили су међусобне сукобе ХВО и муслимана око Витеза, Травника и Прозора у октобру 1992. Крајем октобра 1992. војска босанских Срба је заузела Јајце. Један покушај Хрвата да пресеку коридор код Брчког у новембру 1992. није успео.

У децембру 1992. одржани су савезни и републички избори у СРЈ. На председничким изборима у Србији Милошевић је победио Милана Панића. У Скупштини Србије Социјалистичка партија Србије добила је 101 посланички места, Српска радикална странка 73, а ДЕПОС 50 места. У Савезној скупштини ДЕПОС је освојио мали број места, а већину су имали СПС и новостворена Српска радикална странка.

Српска радикална странка (СРС) основана је у фебруару 1991. спајањем Шешељевог Српског четничког покрета и одбора Народне радикалне странке. На оснивачкој скупштини СРС у Крагујевцу Војислав Шешељ је изабран за председника, а Томислав Николић (Крагујевац, 1952) за потпреседника. Према Шешељу, СРС је партија која се бори за Велику Србију, вишепартијски систем, заштиту грађанских и мањинских права и тржишну економију.

Посланици СПС-а и СРС крајем децембра 1992. изгласали су неповерење М. Панићу а почетком 1993. његова влада је смењена.

Рат у првој половини 1993. и Овенови мировни планови

У првој половини јануара 1993. у Женеви је одржана вишедневна конференција о БиХ, као наставак Лондонске конференције. На њој су Овен и Венс покушавали да убеду Р. Караџића, М. Бобана и А. Изетбеговића да прихвате план који је предвидео стварање БиХ са 10 самоуправних провинција. План је садржавао и мапу поделе.

Она је територијално прекидала Републику Српску на подручју Брчког. Преговорима су присуствовали Милошевић, Ћосић и Туђман. Караџић је пристао да само условно потпише план, док га не прихвати, тј. ратификује, Народна скупштина РС. Истог месеца, Скупштина РС прихватила је само принципе мировног плана, али не карту са границама провинција.

Неколико дана после завршетка преговора у Женеви, крајем јануара 1993. хрватска војска напала је заштићену зону УН на подручју задарског аеродрома и Масленичког моста. СБ усвојио је резолуцију којом је од хрватске војске затражио да заустави напад. Хрвати се нису обазирали на то. Крајем јануара 1993. заузели су и брану на језеру Перућац. Тек у фебруару 1993. српска војска је зауставила њихово напредовање.

У другој половини јануара 1993. појачане су борбе Муслимана и Хрвата у средњој Босни. Те борбе су се као мање чарке дешавале од октобра 1992. Запад је одлучио да појача притисак на Србе и СРЈ да прихвате Венс-Овенов план. Крајем фебруара 1993. Бил Клинтон (1993-2001) је саопштио да ће САД из ваздуха, падобранима достављати хуманитарну помоћ муслиманима окруженим у источној Босни, тј. подручју Жепе и Сребренице. Подручје Сребренице којим је командовао Насер Орић било је потпуно окружено српским територијама. У марту 1993. почело је достављање помоћи из авиона. Истог месеца Срби су допустили да хуманитарни конвој са плавим шлемовима доведе помоћ у Сребреницу. Да би се она претворила у заштићену зону УН, склопљен је споразум да муслимани предају оружје УНПРОФОР-у, а Срби обуставе нападе на то подручје. У априлу 1993. у Сребреницу је дошло око 400 војника УНПРОФОР-а као гаранција мировног споразума. У мају 1993. СБ усвојио је резолуцију по којој су насеља Сарајево, Бихаћ, Тузла, Горажде, Сребреница и Жепа означена као зоне под заштитом УН.

Крајем марта 1993. Овен и Венс су понудили мало измењени план за БиХ. У априлу 1993. Скупштина РС одбацила је мапе из тог плана као неприхватљиве, иако је Савет безбедности усвојио резолуцију која је предвидела поштравање санкција за СРЈ уколико Срби из РС не прихвате Венс-Овенов план. Почетком маја 1993. Константинос Мицотакис, премијер Грчке, организовао је у Атини мировни састанак. Караџић је пристао да условно потпише Венс-Овенов план поделе територија. Да би тај потпис постао пуноважан, морала га је потврдити Народна скупштина РС.

Мицотакис, Ћосић, Милошевић и Булатовић отпутовали су на Пале да присуствују састанку Скупштине РС. Упркос свим притисцима, Народна скупштина РС на састанку одбацила је 5-6. маја 1993.

мапе које је план предвидео. Исто је одбачено и на референдуму средином маја 1993. Пред референдум покушано је организовање једног заједничког састанка скупштина свих српских земаља у Београду. Намера је била да се на таквом састанку добије већина која ће прегласати посланике Народне скупштине РС. На тај састанак су се одазвали само посланици три скупштине (СРЈ, Србије и Црне Горе). Они су формално донели декларацију о прихватању Венс-Овеновог мировног плана.

Од априла до јуна 1993. вођени су већи сукоби Хрвата и муслимана у средњој Босни и Херцеговини (Витез, Травник, Коњиц, Мостар). У то време, крајем маја 1993. СБ је усвојио Резолуцију 827 о оснивању Међународног суда, са седиштем у Хагу, за ратне злочине почињене на подручју бивше СФРЈ од 1.1.1991.

Пропаст Овенових мировних планова и рат у другој половини 1993.

Од јуна до августа 1993. највеће муслиманско-хрватске борбе биле су око Мостара. Током тих борби у Мостару разорен је центар града, а хрватска артиљерија срушила је и Стари мост, обележје града. Да би олакшали свој положај, Хрвати су тада склопили примирје са Србима. Преко српске територије, испред муслиманских напада, склањало се хрватско становништво са подручја Травника и Коњица.

У јулу 1993. у Женеви су обновљени мировни састанци. На састанке су поред Изетбеговића, Карацића и Бобана позвани Милошевић, Булатовић и Туђман. Почетком августа 1993. српска војска је заузела планине Игман и Бјелашницу. Сарајево се поново нашло у српском обручу. Изетбеговић је тада прекинуо преговоре и затражио да се Војска РС повуче са Игмана и Бјелашнице. САД и НАТО су запретили Србима да ће их бомбардовати ако се не повуку. Зато је српска војска Игман предала „плавим шлемовима” 15.8.1993. Преговори су били настављени. Направљен је план који је предвидео поделу БиХ на три конфедералне целине. Крајем августа 1993. Скупштина Републике Српске и Хрватски представници прихватили су тај план, који су саставили Овен и Торвалд Столтенберг. План нису прихватили Изетбеговић и парламент у муслиманском делу Сарајева, а преговори су били прекинути.

Хрватска војска је нападом на Србе код Госпића, тзв. Медачки цеп, почетком септембра 1993. још једном прекршила мировни споразум у Хрватској и починила злочине над цивилима. Средином

септембра 1993. у Женеви склопљен је споразум Туђман-Изетбеговић о прекиду сукоба у средњој Босни.

Од 1989. међу муслиманима у СФРЈ све чешће је као народно име употребљавана реч Бошњаци. У септембру 1993. постигнута је сагласност муслиманских вођа да се изврши промена националног имена. На тзв. Бошњачком сабору (28.9.1993) одлучено је да се употреба речи Муслимани као народног имена замени именом Бошњаци.

Крајем септембра 1993. Фикрет Абдић Бабо, са својим присталицама, прогласио је стварање Аутономне области Западна Босна, као део уније република БиХ. Овај члан СДА и члан председништва СР БиХ имао је велику подршку становника Велике Кладуше и Цазина. Почетком октобра 1993. дошло је до оружаног сукоба присталица Абдића против оних који су подржавали Изетбеговића. У другој половини октобра 1993. у Београду Фикрет Абдић потписао је мир са Радованом Караџићем. На том састанку С. Милошевић појавио се као „измиритељ”.

У Сарајеву, крајем октобра 1993. Изетбеговић се обрачунао са самовољним Мушаном Топаловићем Цацом, вођом полуприватне јединице (Десете брдске бригаде). Топаловићева јединица била је позната по одвођењу Сарајлија, већином Срба, до једне провалије на Требевићу, Казана, где су их убијали. На крају, Топаловић је дошао у сукоб са Изетбеговићем и убијен је у сукобу са полицијом.

Сукоби Хрвата и Бошњака су се наставили. Почетком новембра 1993. Бошњаци су преузели Вареш. У то време у Сарајеву укинута је ХВО, а његове јединице припојене су Армији БиХ.

Хиперинфлација 1993. у СРЈ и покушај стабилизације 1994.

Рат и економско кажњавање коју су УН примениле према СРЈ довели су до великих економских поремећаја. Вредност извоза подручја, касније, СРЈ је 1990. износила 5,8 милијарди долара, а вредност увоза била је 7,5 милијарди долара. У 1992. вредност извоза пала је на 2,5 милијарди долара, а увоз на 3,6 милијарди долара. Учешће Србије у тим вредностима је било око 94%. У СРЈ убрзано је падала вредност динара 1993. Инфлација је смањивала вредност зарада и уштеђевина. Становништво СФРЈ одавно није веровало у поузданост динара. Зато је већина породица имала неку мању уштеђевину код куће у страном новцу, већином у немачким маркама. Када више нису могли да платама и пензијама задовоље своје животне потребе, морали су да почну да троше те резерве.

Држава је тако добила извесну количину „пуновредног“ новца.

У то време постале су привлачне нове банке које су давале нестварно високе камате на девизне уштеђевине. Те тзв. „пирамидалне банке“ могле су да првим улагачима исплате високе камате, јер је првих улагача било мало а они су привукли бројније улагаче, а са њима и велики прилив новца. Када се број улагача није вишебрзо увећавао, нестало је прилива новца којим би се исплаћивале камате. Дневне исплате постале су више од уплата. Банкрот је био неизбежан.

Пре банкрота, оснивачи и држава могли су узети из банке део новца, који су предали улагачи. Највеће пирамидалне банке биле су Дафимент и Југоскандик. Становништво је последње резерве страног новца носило у те банке и надало се чуду по коме ће добити камату од око 10% месечно. Постоји и сумња да је Милошевић био један од првих предлагача тог начина да се од грађана извуче неколико милијарди марака. Пре банкрота великих пирамидалних банака, у Републици Србији председник владе постао је Никола Шаиновић у фебруару 1993. Почетком марта 1993. пропао је Југоскандик, а у априлу 1993. и Дафимент банка. Милиони лаковерних остали су без уштеђевине, али то је била само једна од превара која их је снашла у тим годинама великих обећања и великих разочарења. Власнику Југоскандика Јездимиру Васиљевићу, после скривања у иностранству, суђено је због штете коју је нанео опљачканим штедишама, али због застарелости случаја „газда Језда“ је ослобођен 2013.

У току тог пропадања, 1.6.1993. године Милошевићев СПС је уз подршку Шешељеве СРС у Савезној скупштини сменио председника СРЈ Добрицу Ћосића уз објашњење да је прекршио Устав.

У јуну 1993. инфлација је била толика да је за свакодневну употребу била одштампана новчаница од милион динара, а већ крајем јула 1993. она је била готово безвредна. За куповину једног броја Политике морало се одвојити 2.000.000 динара. Обични грађани постали су „милионери“, али милиони нису вредели ништа.

После смењивања Ћосића, Скупштина је крајем јуна 1993. за председника СРЈ изабрала Зорана Лилића. Одштампана је велика количина новца да би се од пољопривредника откупила пшеница (око 2.000.000 тона). Сељаци су невољно предавали пшеницу за безвредан новац. Због тога је и откупна цена за пшеницу морала бити повећавана у августу 1993.

Свађе и увреде у Скупштини СРЈ довеле су и до насиља. Један посланик СПС-а ударио је посланика СПО-а. Због тога је дошло до протеста опозиције, али су власти претукле и затвориле Вука и

Даницу Драшковић 2.7.1993. Уследили су протести међународних хуманитарних организација и протести на Тргу Републике. Милошевић, као председник Србије, аболтирао је брачни пар Драшковић и они су ослобођени.

Ратови су донели процват шверца. Пред почетак грађанског рата најјаче политичке странке нелегално су делиле оружје својим присталицама, тј. чешће продавале. У Хрватској и БиХ нелегална трговина постала је прихватљива почетком деведесетих година XX века због „виших националних циљева”. Када су уведене санкције СРЈ, и њеним властима одговарало је да се роба незаконито увози. Тако је нелегална трговина постала „друштвено прихватљива и оправдана”, тј. сматрана је „корисном” за народ и државу. Ипак, велике зараде од такве трговине остваривали су малобројни, а не друштво.

На ратом захваћеним подручјима, рат је донео масовну појаву отимања туђе имовине. Имовина оних који су поражени и протерани била је присвајана и кориштена од дела победника. Шверц и пљачка стварали су слој ратних профитера. У ратном подручју дошло је до једног војног протеста против „ратних профитера”. Почетком септембра 1994. војска у Бања Луци побунила се против ратног профитерства. Њихово протестно показивање оружја и силе на улицама и захтев да се изврши обрачун са ратним профитерима нису могли променити опште економске процесе.

Пропадање у СРЈ није се заустављало. Динар је сваког дана губио своју вредност и вредео мање од папира на коме је штампан. Почетком новембра 1993. извршено је велико смањење вредности динара у односу на страни новац. Та девалвација није имала позитивне последице. Око 3 милиона запослених и пензионера у децембру 1993. године примило је симболичне месечне плате и пензије. Према подацима које износи М. Лазић, просечна плата у Србији у децембру 1993. била је око 20 немачких марака. Три године раније, у децембру 1990. просечна плата вредела је око 750 немачких марака. Радници су за месец дана плаћани мање него за један дан рада три године раније. Од 1990. бележен је пад броја запослених у Србији. Тако је 1993. било запослено 2,32 милиона особа, а незапослено 676 хиљада особа. Ратови и незнађе утицали су на пораст самоубистава и убистава. Број самоубистава у Србији и Црној Гори 1993. порастао је у односу на 1975. на 1.693 случајева са 1.113, а убистава на 304 са 255 случајева.

У децембру 1993. одржани су избори за Скупштину Србије. На изборима највише посланичких места освојили су: СПС 123, ДЕПОС 45, СРС 39 и Демократска странка 29. У време избора понуђен је и

план економске стабилизације. Његов главни заговорник био је Драгослав Аврамовић. У јануару 1994. Влада Србије прихватила је тај план. Крајем јануара 1994. појавио се у оптицају и нови динар. Почетком марта 1994. Д. Аврамовић постављен је за гувернера Народне банке Југославије. Нови председник владе Србије је постао Мирко Марјановић (од марта 1994. до октобара 2000). Средином 1994. дошло је до стабилизације привреде у Србији. Просечне плате у СРЈ биле су ниске, износиле су око 100 динара. Истовремено је званични курс стабилизованог динара износио марку за динар. То је било мало у односу на 1990. али пет пута више од „плата” које су радници добијали на крају 1993. године. Забележен је и мали раст индустријске производње. Велики значај имала је добра жетва пшенице 1994. Више од половине пшенице производила је Војводина у којој је било засејано око 420 хиљада хектара.

Спорт као самопотврда нације и жртва политичких сукоба

Спорт је у другој половини XX века имао важан удео у слободном времену радника, али и њиховом друштвеном животу. Најгледанији спорт, фудбал је назван најомиљенијом споредном ствари на свету. На стадионе су долазиле десетине хиљада гледалаца, а важније фудбалске утакмице у телевизијском преносу гледали су милиони. Спортске победе националних тимова и појединаца постале су део престижа нација. Зато је спорт је имао извесну улогу у очувању самопоштовања Срба деведесетих година XX века. Као подручје где су се појединци и народи скоро равноправно такмичили по утврђеним правилима. Спорт је давао могућност да се у нечему стекне утисак о стварној вредности појединца, или народа. Када је санкцијама забрањено репрезентацијама СРЈ да учествују на Олимпијади у Барселони, спортисти су били неоправдано кажњени. У време пред санкције српски спорт доживео је велике успехе. Године 1991. Црвена звезда постала је шампион Европе у фудбалу, а затим и света. Следеће 1992. београдски Партизан постао је првак Европе у кошарци. Ватерполо и кошаркашка репрезентација СФРЈ биле су надмоћне у Европи.

Забраном тимовима из СРЈ да се такмиче, терет да бране „понос нације” спао је на две тада готово девојчице. Јасна Шекарић је постајала најбољи представник Србије у стрељаштву, а Моника Селеш најбоља тенисерка света. Селеш је, као Мађарица рођена у Србији, представљала СРЈ. Тужну слику света у коме су се становници СРЈ нашли, употпунио је мржњом заслепљени Немац

Гинтер Пархе. „Истина” коју су немачка средства информисања пренела о Србима као злочинцима покренула га је да изврши атентат на најбољу светску тенисерку Монику Селеш. Пархе је на тениском терену у Хамбургу ножем у леђа убо Селешову крајем априла 1993. Касније на суђењу, нападач је изјавио да је напао Монику јер је Српкиња, а Срби су најгори народ и представљају највећу претњу за Европу. Мисао достојна Хитлеровог ума.

Када је репрезентацији Србије 1995. допуштено да се поново такмичи у кошарци и када је она победила на првенству Европе, у Београду дошло је до одушевљења хиљада становника који су дочекали победнике. То није била само одушевљеност победом у спорту. Презрени и одбачени од УН чије је самопоуздање било пољуљано добили су потврду да су у нечему једнако вредни као и други, а можда и бољи.

Споразум о почетку нормализације односа Хрватске и Србије и први напади НАТО-а на РС 1994.

Сви неуспели покушаји 1993. да се саставе мапе поделе у БиХ дали су један трајни резултат. Крајем 1993. дошло се до захтева, САД, Овена и Столтенберга, да приликом исцртавања мапа Бошњаци добију око 33,5% територије, Хрвати око 17,5%, а Срби преосталих 49%. Ти проценти ће бити захтевани и на преговорима током 1994.

19.1.1994. министри иностраних послова СРЈ, Владислав Јовановић, и Републике Хрватске, Мате Гранић, у присуству Милошевића и Туђмана, потписали су у Женеви изјаву да ће отпочети нормализацију односа. Договорено је да се без међусобног признавања као самосталних држава отворе службена представништва владе СРЈ у Загребу и владе Хрватске у Београду. Такође је разговарано да се отвори аутопут између Београда и Загреба и нафтовод који је из Србије ишао преко Хрватске, као и да се обнове телефонске везе прекинуте 1991.

У време јануарских преговора 1994. НАТО је често претио нападом авијације на Србе уколико не допусте да се аеродром код Тузле отвори, за доставу хуманитарне помоћи и замену војника УНПРОФОР-а који су били у Сребреници. Генерални секретар УН Бутрос Гали је свог изасланика Јасушија Акашија крајем јануара 1994. овластио да одобри употребу авијације НАТО-а за напад на Србе.

Експлозија 5.2.1994. у Сарајеву на пијаци Маркале убила је неколико десетина људи. Власти у Сарајеву и део представника међународне заједнице оптужили су Србе да су они гранатирани Маркале. То је био изговор за Савет НАТО-а да постави захтев да Срби повуку артиљерију са положаја око Сарајева или ће бити бомбардовани. Повлачење је писмом тражио и Борис Јељцин. Караџић се са заповедником мировних снага Мајклом Роузом договорио да се артиљерија повуче 20 километара од средишта Сарајева. Истовремено договорено је да се на линији сукоба успостави прекид сукоба који ће надzirати мировни војници УН. Срби су повукли већину своје тешке артиљерије пре краја фебруара 1994.

Представници САД убедили су вође Хрвата и Бошњака да прекину међусобне сукобе и потпишу споразума о стварању Федерације Босне и Херцеговине (Бошњачко-хрватска Федерација) 1. марта 1994. У преговорима и потписивању у Вашингтону учествовали су А. Изетбеговић, Харис Силајџић (председник владе Републике БиХ од краја 1993. до 1996), Крешимир Зубак (вођа Хрвата у БиХ), Мате Гранић (министар иностраних послова Хрватске) и Фрањо Туђман. Проблем поделе Мостара на хрватски и бошњачки део је разрешен идејом да се успостави заједничка управа коју ће вршити службеник ЕУ. Споразум Хрвата и Бошњака олакшао је снабдевање Армије БиХ оружјем. Кршење ембарга вршено је уз пристанак САД. Тако су нпр. САД допустиле да се из Ирана преко Хрватске достави оружје Бошњацима како би се ојачала војска бошњачко-хрватског савеза.

Почетком марта УНПРОФОР је преузео контролу над аеродромом код Тузле и отворио га је за доставу хуманитарне помоћи, али су тајно вршене и испоруке војне опреме за североисточну Босну.

Крајем марта 1994. у Загребу су представници Хрватске и РСК потписали споразум о обустави оружаних сукоба. Договорено је повлачење војске са линије сукоба на обе стране по километар, а артиљерије по 10 км.

У БиХ српска војска почетком априла 1994. стигла је до улаза у Горажде. По одобрењу УН, тј. Ј. Акашија 10.4.1994. НАТО је почео да бомбардује Србе да би спречио њихов улазак у заштићену зону Горажде. Срби су тврдили да Горажде није било демилитаризовано како је било предвиђено, него је служило као војна база за нападе на њих. Према српској тврдњи, када су се бранили и потиснули нападаче, били су неоправдано бомбардовани. Споразумом који су потписали Р. Караџић и Ј. Акаши у Београду, у присуству Милошевића 22.4.1994. договорено је повлачење Срба на 3 километра од центра Горажда, уз повлачење тешког наоружања Војске РС и његово стављање под надзор УНПРОФОР-а.

У мају 1994. мировне снаге УН препустиле су Армији БиХ да заузме положаје на Игману.

Политички и економски сукоб Србије и РС у другој половини 1994.

Средином 1994. у БиХ налазило се око 260 хиљада разних војника. У јулу 1994. УНПРОФОР је од око 36 хиљада својих припадника на подручју БиХ имао преко 20 хиљада. Армија БиХ је имала око 110 хиљада припадника, Војска РС око 80 хиљада, а ХВО око 50 хиљада.

Мировни посредници су припремали још један мировни план средином 1994. Вође босанских Срба изјављивале су да су карте поделе мировних посредника направљене тако да Срби не могу да их прихвате. Тврдили су да је циљ тога да Срби због неприхватања плана буду окривљени за наставак рата. Средином 1994. као нови „посредник” у преговорима појавила се тзв. Контакт група коју су чинили министри иностраних послова САД, Велике Британије, Француске, Немачке и Русије. План „Контакт групе” од 5.7.1994. предвиђао је 49% територије за РС, а 51% за Бошњачко-хрватску Федерацију. Представници зараћених страна позвани да дођу у Женеви и понуђени план у целини прихвате или одбаце.

План су прихватили посланици хрватског парламента у Мостару. Исто су учинили и посланици Парламента Бошњачко-хрватске федерације у Сарајеву. Скупштина РС изјавила је да није у стању да донесе одлуку о прихватању плана јер јој није у довољној мери позната његова садржина. У јулу и августу 1994. С. Милошевић, Момчило Перишић (начелник Генералштаба ВЈ), Јасуши Акаши и други убеђивали су Младића и Караџића да прихвате план „Контакт групе”, али без успеха. Председник Народне скупштине РС Момчило Крајишник (Сарајево, 1945) изјавио је да не постоји пролаз за Србе кроз Посавину, тј. коридор, и да Срби не могу да прихвате тај план.

Српска скупштина на Палама одбацила је мировни план 19.7.1994. Када су одговори однети у Женеви, Србима у Босни дат је рок до 30.7.1994. да прихвате план. Министри иностраних послова САД, Велике Британије, Француске, Немачке и Русије су 30.7.1994. у Женеву одржали састанак. Договорили су се да треба проширити санкције према СРЈ уколико Срби у БиХ не прихвате понуђени план.

Од краја јула 1994. Милошевић и руководство Србије и СРЈ оптуживали су Србе у РС да држе Србију као таоца. Милошевић је изјављивао да нико нема право да одбије мир у име целог српског

народа. Влада Републике Србије писмом је од Скупштине и Владе РС тражила да без одлагања прихвати понуђени план. Караџић је тражио да се изврше неопходне измене мапа како би и Срби могли да прихвате план. Руски министар спољних дела Андреј Козирјев, као члан Контакт групе, убедио је Милошевића да затвори границу на Дрини према Републици Српској, а касније допусти и размештање страних посматрача. Милошевић и Булатовић су се сложили да изврше економски притисак на РС. Влада СРЈ донела је одлуку да прекине политичке и економске односе са РС 4. августа 1994. СРЈ је наметнула економске и друге санкције за све осим за „хуманитарне“ пошиљке. Три месеца биле су обустављене плате које су делу официра Војске РС исплаћиване из СРЈ. Цивилно становништво РС није било погођено само прекидом размене робе и енергената. Привремено су биле прекинуте и телефонске везе које је РС имала са Србијом а преко ње са остатком света.

У септембру 1994. СРЈ је пристала да се страни посматрачи (око 135 особа) разместе на Дрини и да надзиру кажњавање РС. Западне високоразвијене земље „наградиле“ су Милошевића делимичном суспензијом санкција за СРЈ. Савет безбедности је усвојио резолуцију о укидању дела санкција за СРЈ 24.9.1994. Тако је био одобрен цивилни, ваздушни и поморски саобраћај. Одобрена је културна, научна и спортска сарадња са СРЈ. Резолуција је ступила на снагу почетком октобра 1994. после повољног извештаја генералног секретара УН Бутроса Галија о примени санкција на Дрини.

Средином августа 1994. Пале је посетио Столтенберг. Он је тражио да Срби прихвате мапе Контакт групе. Срби у РС су организовали референдум о прихватању плана крајем августа 1994. План је био одбачен. До краја 1994. Милошевић је покушавао да примора РС да прихвати план Контакт групе, али је постало јасно да неће успети.

Током августа 1994. Пети корпус Армије БиХ (командант Атиф Дудаковић) потиснуо је војску Фикрета Абдића. У другој половини августа 1994. десетине хиљада цивила са подручја Кладуше и неколико хиљада Абдићевих војника морали су да пребегну на територију подручје Топуског у РСК, односно УНПА зону Север. Абдић је добио војну помоћ из РСК и Војске РС и настојао да обнови своју аутономну област.

У новембру 1994. Војска РС извршила је значајно напредовање према Бихаћу и угрозила подручје града. Пошто су у борбама учествовали и Срби из РСК, по одобрењу Акашија, НАТО је у другој половини новембра 1994. бомбардовао аеродром Удбину у РСК, а затим и положаје Војске РС. Ипак, током новембра и децембра

1994. Абдић је обновио власт у Великој Кладуши. На том подручју он се одржао до почетка августа 1995. После војног пораза РСК, Армија БиХ заузела је Абдићеву аутономну област.

Почетком децембра 1994. потписан је споразум о почетку обнове прекинуте економске сарадње између Загреба и Книна. Као део тог споразума, у другој половини децембра 1994. отворен је аутопут између Београда и Загреба за саобраћај. Договорено је да патроле УНПРОФОР-а, локалне полицијске јединице РСК и Републике Хрватске надгледају безбедност на аутопуту.

Примирје у БиХ почетком 1995. и губитак западне Славоније

23.12.1994. међународни представници убедили су Изетбеговића и Расима Делића, од средине 1993. командант Главног штаба Армије Републике БиХ, да потпишу четворомесечно примирје у бошњачком делу Сарајева. Примирје је 31.12.1994. потписано и на Палама са Младићем и Караџићем у присуству Ј. Акашија и М. Роуза. Оно је почело да се примењује од 1.1.1995. СБ УН усвојио је резолуцију 12.1.1995. којом је за 100 дана продужена суспензија дела санкција за СРЈ.

Док је трајало примирје у БиХ, Хрватска се припремала за обрачун са РСК. Средином јануара 1995. Хрватска је затражила од Бутроса Галија да се оконча мисија УНПРОФОР-а. Крајем јануара 1995. Овен и Столтенберг су уз подршку САД, Русије и Европске уније саставили тзв. План 3-4. Тим планом било је предвиђено да Срби у Републици Хрватској добију значајну аутономију. План је уручен председницима Фрањи Туђману и Милану Мартићу (РСК). Обе стране нису биле спремне да га прихвате и одбачен је.

Из Србије и из Уједињених нација изјављивано је да је одлука Хрватске да не пристане на продужење мандат УНПРОФОР-а после 31.3.1995. опасност за мир. Гали је предложио да се УНПРОФОР подели на 3 одвојена дела. Три резолуције о томе СБ усвојио је 31.3.1995. Тако је УНПРОФОР подељен и сваки од три дела (за БиХ, Македонију и Хрватску) добио је посебну команду и име. Мисија УН за Хрватску (УНКРО) имала је први мандат до 30.11.1995.

1-4.5.1995. хрватска војска и полиција нападе су подручје под заштитом УН, односно српску територију у Западној Славонији са средиштем у Окучанима. На том подручју је живело око 15.000 особа. Дан пред напад Туђман се састао са Питером Галбрајтом, амбасадор САД. Готово сви Срби су протерани преко Саве у РС. У

време напада, М. Мартић је наредио да се гранатира Загреб са неколико ракета, али то није зауставило напад. За 36 сати нападнута територија била је освојена. Хрватска војска је убила око 300 особа, а око 1.450 припадника Српске војске Крајине било је заробљено.

Из РС и СРЈ није пружена никаква војна помоћ нападнутој Западној Славонији. СРЈ је само изјавама осудила напад, као и СБ, и затражила повлачење хрватске војске. После пар седмица, у другој половини маја 1995. СБ усвојио је Резолуцију 994 у којој је од Хрвата тражено да се повуку из тзв. Зоне раздвајања и омогуће УН војницима да раде свој посао.

После тога Хрватска је наставила припреме за напад на Книн. Истовремено отпочели су недоследни поступци на уједињењу РСК и РС. Скупштина РСК је 20.5.1995. донела одлуку да се приступи уједињењу РСК и РС. Скупштина РС је 25.5.1995. подржала одлуку од 20.5.1995. Средином јуна 1995. Скупштина РС усвојила је Одлуку и Уставни закон о уједињењу са РСК. До уједињења није дошло. Чак су се и у РСК појавили гласови да није потребно журити са уједињењем. Председник владе РСК (од априла 1994. до јула 1995) Борислав Микелић изјављивао је да би брзо уједињење и РСК ставило под санкције које се примењују на РС.

Особље УНПРОФОР-а као таоци и Сребреница 1995.

Последњих дана маја 1995. НАТО је формално и Србима и Бошњацима послао захтев да повуку тешко наоружање са подручја Сарајева. После тога бомбардовао је само српске положаје. Да би се заштитили од напада авијације НАТО-а, српски војници узели су чланове УНПРОФОР-а као таоце. Изгледа да је Војска РС узела 370-380 талаца и везала их за камионе и слично уз положаје српске војске око Сарајева. Жак Ширак (председник Француске, 1995-2007) тражио је од Милошевића да употреби „сав утицај” да Срби из РС ослободе таоце. Слободан Милошевић је послао преговараче које је предводио Јовица Станишић (шеф Службе државне безбедности Србије од марта 1991). После три седмице сви таоци су били ослобођени. Почетком јуна 1995. уместо Овена копреседник Конференције о Југославији постао је Карл Билт, бивши премијер Шведске.

Озбиљан проблем представљало је то што су бошњачке војне јединице у Сребреници задржале оружје и нападале околна српска села. При томе убијали су све Србе које би затекли (мушкарце, жене и децу). И један од команданата УН снага у БиХ, Филип Морион приметио је да су читава српска села побијена. Према Мориону,

заповедник Бошњака у Сребреници Насер Орић образлажући та убиства рекао му је: „Закон је такав. Не могу да држим заробљенике”. За те злочине Хашки трибунал Орића касније је осудио на двогодишњи затвор, али га је другостепеном пресудом ослободио.

Караџић је наредио да војска РС раздвоји Сребреницу од Жепе а живот људи на тим подручјима учини „бесперспективним”. После двомесечних напада, завршни напад почео је 6.7.1995. Тада је постало јасно да се може заузети цела територија Сребренице. Дан пре уласка српске војске у Сребреницу, Србима је послат ултиматум да се повуку или ће их бомбардовати НАТО. Бомбардовање је извршено само са два авиона и није успорило напредовање српске војске. Ратко Младић је са војницима РС ушао у Сребреницу 11.7.1995. а 25.7.1995. заузета је и Жепа. Током борби на подручју Сребренице и Жепе убијен је део Бошњака мушкараца. У наредним данима око 10.000, углавном војно способних мушкараца, покушало је да се кроз шуме извуче према Тузли. Жене, деца и старији мушкарци кренули су према бази УН у Поточарима.

Део мушкараца који су покушали да се пробију према Тузли је погинуо у борбама. Други део је био заробљен. Трећи део око 4.000 људи је после завршне борбе код Незука 16.7.1995. успео да стигне до територије Тузле.

Српска војска допустила је да се жене и деца који су остали на територији под контролом Војске РС аутобусима из Поточара изведу на територију под контролом Бошњака. Са мушкарцима се поступило другачије. Они су били одвојени од жена и деце. Скоро сви заробљени мушкарци које су српски војници одвојили (12.7.1995) од жена и деце у Поточарима стрељани су у наредних неколико дана. Изгледа да су масовна стрељања почела у Кравици (13.7.1995). У складишту пољопривредне задруге у Кравици налазило се 1.000 до 1.200 затвореника. Према тврдњи тадашњег члана српског штаба за одбрану Кравице Јована Николића, све је почело покушајем једног заробљеника да отме пушку српском стражару. При томе је убио српског стражара и тада је почело масовно убијање заробљених Бошњака. Број убијених заробљеника није поуздано утврђен.

Насупрот тврдњама да је масовно убијање почело као спонтана освета, истраживач Холандског института за ратну документацију Петер Ромијн је у документарној емисији о Сребреници тврдио да је одлука о масовном убијању донета вероватно приликом заузимања Сребренице 11.7.1995. или непосредно после. Убијање је према том мишљењу било планирано и организовано, а не спонтано.

Крајем јула 1995. у време хрватске окупације Грахова и Гламоча, а Хашко тужилаштво подигло је оптужницу против Караџића и

Младића за убиство више од 7.000 Бошњака на подручју Сребренице. У пресудама масовно убијање мушкараца Бошњака из Сребренице Хашки трибунал је означио као „геноцид”. Постоји и другачије мишљење да је извршен масовни ратни злочин према мушкарцима у Сребреници, тј. да је стрељано 2-3.000 војно способних мушкараца. По том мишљењу масовно убијање је вршено из освете, због ранијих злочина у околним српским селима, али да то није био геноцид. У прилог том мишљењу иде и то што су жене и деца Бошњака, осим ретких изузетака, пуштени да оду са територије коју је заузела Војска РС. У случају геноцида жене и деца би били задржани и, такође, масовно убијани.

Уништење Републике Српске Крајине (РСК)

Почетком јуна 1995. године Хрвати су на Динари почели напад на саобраћајницу Грахово–Книн. Заузимајући Динару, средином јула 1995. хрватски војници су преко територије БиХ, почели да опкољавају Книн (тзв. „сектор Југ” УНКРО). Припремајући се за завршни напад на Книн, Туђман се у Сплиту 22.7.1995. састао са Изетбеговићем, Зубаком и Силајџићем. Тада су потписали документ којим Бошњачко-хрватска федерација позива Хрватску да јој пружи војну помоћ у борби против „агресије” коју врше Срби посебно код Бихаћа. Хрватска је радо прихватила тај позив.

28.7.1995. године ХВО и војска Републике Хрватске освојили су Грахово и Гламоч. Тако су пресекли најкраћи пут који је повезивао Книн са Републиком Српском. Одатле су Хрвати вршили нападе према северу, тј. Јајцу и Доњем Вакуфу (Србобрану).

За Србе у Книну пад Гламоча и Грахова представљао је губитак који је онемогућавао одбрану и самог Книна. Из РСК су тражили од РС да се Босанско Грахово преотме по сваку цену. Туђман је са официрима хрватске војске и полиције одржао састанак на Брионима 31.7.1995. На њему је донета одлука да се приликом напада на РСК силом оствари етничко чишћење и прогон свих Срба. Туђман је говорећи о Србима у Републици Хрватској рекао: „Да нанесемо такве ударце да Срби практично нестану, односно оно што остане да мора капитулирати”. Састанак је сниман и Туђман није могао отвореније рећи да треба извршити прогон свих, или скоро свих Срба из РСК. Договорено је да се Србима преко радија, телевизије и летака (баченим из ваздуха) да замисао да масовно беже. Према Туђмановим речима: „Један летак овако, значи опће расуло, побједа хрватске војске уз подршку свијета итд. Срби ви се већ повлачите

преко ... на тај начин им дати пут, а јамчити тобоже грађанска права." Брионски транскрипт показује да је хрватско руководство намеравало нападом да Србе из РСК примора да беже из Хрватске, тј. да их протера.

Напад на Вуковар и источни део РСК Туђман је одбацио. Према брионским транскриптима, он је изјавио да у случају напада Србије неће моћи одбранили ни Осијек. Туђман је на састанку тврдио да има обећање Клауса Кинкела (министар спољних послова Немачке) да ће Берлин подржати напад Хрватске на РСК.

Питер Галбрајт, амерички амбасадор у Републици Хрватској, почетком августа 1995. обавестио је последњег премијера РСК Милана Бабића да Хрватска више не жели да преговара и да почиње војни напад. М. Бабић је од 1992. био без значајног утицаја на рад владе РСК, све до јула 1995. када је поново постао њен председник.

За напад на западни део РСК са средиштем у Книну сакупљено је око 130.000 хрватских војника и полицајаца. РСК је могла наоружати око 30.000 војника. У рано јутро 4.8.1995. извршено је снажно гранатирање и отпочео је напад хрватске војске. Напад НАТО авиона, који су уништили радарске положаје Срба код Удбине, појачавало је утисак да тај војни савез подржава хрватски напад. После тога, а без војне подршке из Србије и РС воља за отпором Срба у РСК нестала је. Већ, 5.8.1995. заузет је Книн и северна Далмација. Готово целокупно становништво РСК напустило је своје куће. У избегличким колонама, тракторима и аутомобилима бежали су преко Двора на Уни (на северу) и Срба (на југу) према РС и даље у СРЈ. 6.8.1995. заузети су Лика, Банија и Кордун. Пре потпуног пораза 7.8.1995. Туђман је стигао у Книн и изјавио да Срби у Хрватској више никада неће имати улогу коју су имали до тада. Целу операцију Олуја надзирале су САД. Њихови инструктори, тј. пензионисани официри, помагали су припрему операције и војно уништење РСК.

Влада СРЈ затражила је од СБ да нареди и осигура повлачење хрватске војске, али нико није помислио да бомбардује Хрватску и њену војску. Срби који нису могли или желели да напусте своје куће, били су убијани. У војној операцији „Олуја” и после ње у августу 1995. на подручју нестале РСК убијено је око 2.000 Срба, а протерано је око 200.000. Десетине хиљада кућа уништене су већином после заузимања територије РСК. Највећи део Републике Српске Крајине освојен је и она је престала да постоји. Само је област западног Срема и Барање остала слободна до почетка 1998. Током целог рата на подручју Републике Хрватске изгледа да је убијено (и „нестало”) 22-25.000 особа. Према хрватским политичарима и историчарима број погинулих и несталих Хрвата је 14-16.000.

За „удружени злочиначки потхват” против Срба током Олује и у седмицама после ње, Хашки трибунал осудио је Анту Готовину, заповедника сплитске војне области, и Младена Маркача 2011. Као главни организатор у пресуди означен је Туђман. Другостепеном пресудом одбачено је постојање „удруженог злочиначког потхвата”, а Готовина и Маркач су ослобођени 2012. За хрватске националисте Олуја је била крај „Домовинског рата”, а за Србе довршење геноцида који је почела Павелићева НДХ.

Ослобађајуће пресуде суда у Хагу ратним вођама Хрвата, сличне пресуде вођама Бошњака и косовских Албанаца, али и Србима за које је утврђено да су сарађивали са САД као Момчило Перишић (ослобођен другостепеном одлуком у фебруару 2013) утицале су да ојача мишљење да је тај суд имао карактер политичког суда. По том мишљењу Хашки суд је више судио према жељи „победника”, тј. САД и НАТО, а мање по праву и правичности. Остаје сумња да је Хашки суд затварао и осуђивао првенствено оне који су се супроставили политици САД и НАТО-а, а ослобађао оне који су сарађивали са њима. За пресуде мање су били важни почињени злочини, а више жеље моћника.

Завршни напад НАТО на Србе у БиХ 1995.

Пред завршне борбе у БиХ, крајем јула 1995. Сенат САД изгласао је укидање закона о забрани извоза оружја Бошњацима. Применом те одлуке суспендовао је председник САД. 28.8.1995. догодила се нова експлозија и смрт цивила на пијаци Маркале. У њој је погинуло око 40 особа. За испаљење гранате која је изазвала ту погибију окривљени су Срби. Од Срба је поново тражено повлачење тешког наоружања на 20 километара од Сарајева. После тога, командант мировних снага УН Бернар Жанвије и адмирал НАТО-а Лејтон Смит договорили су се о нападу на Србе. НАТО је 30.8.1995. почео ваздушне нападе на војне положаје и јединице Војске РС на подручју Сарајева, Горажда, Тузле, Бања Луке и др. Гранатирања Срба вршиле су и тзв. Снаге за брзо деловање (ЕУ) које су се налазиле југозападно од Сарајева као подршка УНПРОФОР-у. Напади су трајали до 14.9.1995. Изведено је око 3.500 ваздушних напада. Авиони су полетали из Италије и са носача у Јадранском мору, а крстареће ракете испаљиване су са Јадранског мора. Ти напади окончали су опсаду Сарајева. Младић и Караџић су 13.9.1995. у Добановцима код Београда, у присуству Милошевића, потписали повлачење тешког наоружања око Сарајева, изузимајући Пале.

Истовремено са бомбардовањем које је вршио НАТО, хрватска и бошњачка војска појачале су нападе на Србе. У септембру и октобру 1995. Срби су изгубили велики део територије у Босанској крајини. У наставку Олује, тј. операцији Маестрал, у БиХ хрватска војска и Пети корпус Армије БиХ убили су око 650 а прогнали преко 100.000 Срба. У време борби на подручју Мркоњић Града, Строб Талбот, заменик државног секретара САД, упозорио је 19.9.1995. Туђмана да мора да заустави даље нападе према Бања Луци јер би то изазвало хуманитарну катастрофу. САД нису желеле да се догоди прогон Срба из РС сличан оном из РСК. Прелазак тако великог броја Срба у Србију отежао би остваривање планова САД за Космет.

Посредовањем Ричарда Холбрука, помоћника државног секретара САД, успостављено је примирје зараћених страна у БиХ. Примирје су почетком октобра 1995. потписали Р. Караџић, Р. Младић, М. Крајишник, А. Изетбеговић као стране, те Милошевић и амбасадор САД као сведоци споразума. Примирје се примењивало од 11.10.1995.

Пред преговоре у Дејтону, Срби из РС морали су пристати да буду у заједничкој делегацији са СРЈ. У тој делегацији нису могли бити Р. Караџић или Р. Младић, а вођа делегације био је С. Милошевић. У случају неслагања, он је био овлаштен да донесе главне одлуке (тзв. „златни глас“). Тако је делегација СРЈ овлаштена да представљала РС. Р. Караџић је попустио и пристао да се створи таква делегација тек после посредовања српског патријарха Павла, који је на том положају био од децембра 1990. до новембра 2009.

Дејтонски споразум и последице рата у БиХ

Делегације које су предводили Милошевић, Туђман и Изетбеговић отпутовале су крајем октобра 1995. на преговоре у САД. Преговори су вођени у Дејтону (Охајо), односно у војној бази Рајт Патерсон и трајали су од 1. до 21.11.1995. Било је договорено да „преговарачи“ остану у бази док се не договоре о миру, али изузетак је направљен и Туђман је напуштао базу два пута.

По питању државног уређења БиХ, Милошевић и Туђман су се слагали да средишње установе буду што слабије, насупрот жељи А. Изетбеговића и бошњачке делегације за јаком средишњом владом. Већ на почетку преговора било је прихваћено да РС добије 49%, а Бошњачко-хрватска Федерација 51%. Велики проблем представљало је Сарајево. Изетбеговић није пристао да оно буде подељено. На

крају, Милошевић је пристао да се скоро цело Сарајево препусти Бошњачко-хрватској Федерацији. Узалудан је био отпор представника РС које је предводио Момчило Крајишник. Милошевић их је просто „суспендовао” са преговора. Договорено је да Србима остане коридор кроз Посавину, али да Брчко буде предмет „међународне арбитраже”. Тако је сачињен Општи оквирни споразум за мир у БиХ. Изетбеговић, Туђман и Милошевић потписали су га 21.11.1995. Споразум је признао БиХ као „јединствену државу”, али је у њој признато постојање „два ентитета”. То су Република Српска и Бошњачко-хрватска Федерација. Република Српска има око 24.000 километара квадратних. Пре рата на том подручју је живело око 1,6 милиона становника, а 1996. око 1,24 милиона.

Коначни мировни уговор за БиХ три председника потписала су 14.12.1995. у Паризу, у Јелисејској палати. Потписивању су присуствовали представници Контакт групе, тј. председник САД Бил Клинтон, канцелар Немачке Хелмут Кол, председник Француске Жак Ширак, британски премијер Џон Мејџор и премијер Русије Виктор Черномирдин. Одлучено је да се НАТО војници, уз мањи број војника Русије и других земаља, распореде на територији БиХ. Њихов задатак је био да раздвоје сукобљене војске и контролишу примену мировног уговора. Војни аспект мировног споразума и договор о границама налазио се у прва два анекса мировног споразума.

У току рата 1991-1995. на подручју БиХ убијено је и нестало око 100.000 људи. Стево Пашалић је објавио процене да је Срба убијено око 26.000, од чега око 18.000 војника. Информациони документациони центар, којим је руководио Мирсад Токача, сакупио је до средине 2011. године број од око 97.000 убијених, од тога скоро 66% су Бошњаци, 26% су Срби, а око 8% су Хрвати. По истим подацима, већина убијених били су припадници оружаних снага, али је око 40% убијених пријављено као цивили. Ово истраживање сигурно није дало потпуно тачне податке, али су довољно поуздани.

Током рата (1992-1995) из БиХ и у њој је било је од 1,5-2 милиона становника у избеглиштву. Од тога, 700.000 становника је протерано или је побегло из Републике Српске на територију Бошњачко-хрватске Федерације и др. У том броју, око 420.000 су Бошњаци. Од преосталих који су напустили РС изгледа да су нешто бројнији били Срби од Хрвата. Укупно око 600.000 Срба у БиХ (и РС) било је протерано или избегло. Највећи број Срба (скоро 400.000) се склонио у Републику Српску из Бошњачко-хрватске федерације. Према С. Пашалићу, 1996. у РС је било пријављено око 420.000 избеглих и расељених лица. Од тог броја мање од 40.000 било је из Хрватске. Према ономе што је објављено у „Миграције, кризе и ратни сукоби

на Балкану с краја 20. века”, око 250.000 избеглих из БиХ (већином Срба) се 1996. налазило у СРЈ.

Број пописаних избеглица из БиХ вероватно је нешто већи од стварног јер су сукобљене стране настојале увећати број „својих” избеглица. Исте особе су често прелазиле границе и биле истовремено пријављене на две територије. Део тих лица је био са подручја РС, а део из Бошњачко-хрватске Федерације. Истовремено, стотине хиљада избеглица из БиХ, али и Србије и Црне Горе, биле су (привремено или трајно) у Немачкој, Хрватској и другим земљама Европе и света. У Немачкој је 1996. било више од 300.000, а у Хрватској око 159.000 избеглих из Босне и Херцеговине.

Ердутски споразум и припајање Вуковара и Барање Хрватској

У току преговора у Дејтону, Туђман се са Милошевићем договорио о „реинтеграцији” подручја Вуковара и Барање у Хрватску. Као последица тог договора, 12.11.1995. потписан је Ердутски споразум. У име Хрватске потписао га је шеф председникове канцеларије Хрвоје Шаринић, а као вођа преговарача Срба из Сремско-барањске области Милан Милановић. Као представници УН били су присутни П. Галбрајт и Т. Столтенберг. По Ердутском споразуму међународна заштита за преостали источни део РСК настављала се у наредних 12 месеци, а могла се продужити за још 12 месеци, тј. укупно 24 месеца. Предвиђено је да се источна Славонија, западни Срем и Барања мирно припоје Хрватској. УНКРО је у јануару 1996. сменила прелазна управа УН са средиштем у Вуковару. Администратор УН за ту област био је Жак-Пол Клајн, политичар из САД. Горан Хаџић је сведен на председника Сремскобарањске области. У априлу 1997. организовано је гласање за нове општинске власти у Сремско-барањској области. Самостална демократска српска странка (СДСС) освојила је већину у мањим општинама. У Вуковару је имала 12 чланова општинског већа, а хрватске странке 14, и у Илоку су победиле хрватске странке. Од јула 1997. цариници Републике Хрватске преузели су контролу границе Сремско-барањске области са СРЈ. После истека прелазне међународне управе, 15.1.1998. завршено је мирно припајање западног Срема и Барање Хрватској.

Туђман и хрватски националисти успели су да од 1990. до 1998. СР Хрватску претворе у независну Републику Хрватску. Истовремено, створили су друштво нетрпељивих. Нетрпељивост у

Хрватској испољавала се првенствено према Србима и свему што је српско. Протерано је око две трећине Срба који су живели у СР Хрватској. Велики број избеглих Срба годинама се није усуђивао вратити у Хрватску да посети или прода куће и поседе. Томе су доприносиле тајне оптужнице против Срба за „ратне злочине” и насиља према Србима који су се вратили. Фрањо Туђман је умро у децембру 1999.

2.

Варљиви мир и рат НАТО-а против Србије

Суспензије санкција и јачање самосталности Црне Горе

Број избеглица у Србији био је највећи 1996. Тада их је пописано више од 617 хиљада. Највише их је било из Хрватске преко 330 хиљада, а из БиХ их је било преко 266 хиљада. После потписивања мира у Дејтону, почетком децембра 1995. САД и ЕУ донеле су одлуку да се суспендују санкције уведене 8.12.1991. за СФРЈ, а које су после примењиване на СРЈ. После потписивања мира у Паризу, 21.12.1995. СБ је усвојио Резолуцију 1022 о суспензији санкција за СРЈ. Остао је тзв. „спољни зид санкција”. У УН СРЈ је и даље била под суспензијом и није решаван њен статус, али је економски рат целог света против СРЈ и Србије привремено ипак био заустављен. Тек после септембарских избора у БиХ, 1.10.1996. Резолуцијом 1074 СБ је укинуо санкције за СРЈ.

Почетком 1996. писац Петер Хандке је покушао да прикаже другачије виђење сукоба у Југославији у путописном есеју *Правда за Србију* објављеном у Зидојче цајтунгу. У том приказу није било оптуживања Србије. Уследиле су осуде Хандкеа у немачким медијима и бројни протести. Бес оних који су сматрали да је Србија оправдано кажњавана био је незадржив. Нису веровали да су можда претерали у осуди Србије и да „ни ђаво није баш толико црн” као што су то политичари и медији годинама тврдили. Слика о Србији створена на Западу била је трајнија него што су то Срби и њихови пријатељи очекивали.

У августу 1996. министри спољних послова СРЈ и Хрватске, М. Милутиновић М. Гранић потписали су у Београду споразум о потпуној нормализацији односа. Хрватска је признала да је „државни континуитет” Србије, Црне Горе и СФРЈ пренет на СРЈ. Договорена је успостава пуних дипломатских односа. Прихваћено је да се прогласи амнестија, а избеглицама врати имовина и обезбеди пуна сигурност. У септембру 1996. дипломатска представништва СРЈ у Загребу и Хрватске у Београду подигнута су на ниво амбасада.

Дуготрајне санкције и ратови претворили су Србију у државу у којој владају шверц и криминал. Економија земље била је уништена,

а више од пола милиона избеглица из отцепљених република отежавало је економски опоравак. После Дејтонског споразума, Милошевић је у домаћој јавности представљан као „гарант мира и стабилности” у региону.

Уверен у своју омиљеност, Милошевић се спремао за савезне изборе у новембру 1996. Опозиција окупљена око изборне листе „Заједно” понадала се да је нашла правог противкандидата у Драгославу Аврамовићу, коме се приписивало да је зауставио инфлацију почетком 1994. Изненада, Аврамовић се почетком октобра 1996. из „здравствених разлога” повукао из изборног такмичења.

У новембру 1996. одржани су савезни и локални избори у Србији. На савезним изборима у СРЈ Милошевић је победио. Коалиција коју је предводио Милошевићев СПС добила је половину места у Савезној скупштини, а друга по бројности коалиција Заједно имала је око три пута мање посланика. Истог месеца 1996. године на поновљеним локалним изборима опозиција је добила више гласова у већим градовима: Београду, Новом Саду, Нишу, Крагујевцу, Чачку и др.

Милошевић и СПС нису били спремни да предају локалну власт. Судови су почели да поништавају изборе и преправљају их. Та крађа и насиље покренули су протесте. Десетине хиљада грађана, у другој половини новембра 1996. излазиле су на улице градова и свакодневно шетали уз звук пиштаљки, труба и повике „лопови”. У другој половини децембра 1996. у Београд је дошла и делегација ОЕБС-а (Организација за европску безбедност и сарадњу) коју је предводио Фелипе Гонзалес, бивши премијер Шпаније. Они су својим извештајем изјавили да је опозиција победила у више општина. У време те посете присталице Слободана Милошевића одржале су своје скупове подршке председнику.

Почетком 1997. ОЕБС је затражио од власти у Србији да се призна резултат избора у општинама у којима је победила опозиција. Покушај полиције да сузбије протесте пребијањем окупљених код Бранковог моста у Београду 2-3.2.1997. само је појачао протесте и грађанску непослушност. У Београду је Филозофски факултет обуставио рад, Народно позориште престало је да изводи представе. На крају Милошевић је попустио. Опозиција је могла истог месеца да преузме скупштине у општинама у којима је победила. Градоначелник Београда постао је Зоран Ђинђић (Босански Шамац, 1952). Убрзо су се обновила неслагања З. Ђинђића и В. Драшковића а у мају 1997. опозициони савез „Заједно” се распао.

Савезна скупштина изабрала је Милошевића за председника СРЈ 15.7.1997. У другој половини септембра 1997. одржани су

избори за Скупштину Србије. Највише посланичких места освојила је коалиција у којој су били СПС, ЈУЛ и Нова демократија. Они су имали 110 посланика, али не и апсолутну већину. СРС је добила 82 посланичка места. СПО је био трећа по снази странка у парламенту (45 посланика). На поновљеним изборима за председника Србије почетком децембра 1997. године, Милан Милутиновић победио је вођу радикала Војислава Шешеља. Између СПС-а и СРС договорено је стварање заједничке владе. Републичка влада је изабрана тек у марту 1998. Председник владе поново је постао М. Марјановић, а за потпредседника је изабран В. Шешељ.

Према тврдњи М. Булатовића, у септембру 1996. приликом разговора са саветником Б. Клинтонa и другим политичарима у Вашингтону, њему је речено да Милошевићева политика смета интересима САД. Такође, он пише да му је тада понуђено да раскине сарадњу Црне Горе и Србије, а да ће га САД подржати као новог „демократског вођу у региону“. Булатовић ту понуду није прихватио. После избора за скупштину у Црној Гори крајем 1996. дошло је до поделе Демократске партије социјалиста Црне Горе на присталице премијера Црне Горе Мила Ђукановића и присталице председника Црне Горе Момира Булатовића. У јулу 1997. већина у руководству ДПС-а подржала је Ђукановићеву политику. Тако је донета одлука да се из ДПС-а искључи њен председник Момир Булатовић.

У октобру 1997. на председничким изборима у Црној Гори Мило Ђукановић у другом изборном кругу изабран је за председника. Он је добио неколико хиљада гласова више од Булатовића. За други изборни круг било је уписано око 13.000 нових гласача, а око 5.000 оних који су гласали у првом изборном кругу било је избрисано са гласачких спискова. На неким биралиштима гласало се по неколико сати дуже од предвиђеног времена. Зато се речи Момира Булатовића, да се гласало док његов противник није добио довољан број гласова чине основаним. Упркос протестима, Булатовић је морао да препусти место председника Ђукановићу (од јануара 1998. до новембра 2002).

Средином јануара 1998. када је Ђукановић свечано преузимао место председника на Цетињу, присталице Булатовића организовале су протесте. Ослањајући се првенствено на црногорску полицију, Ђукановић је наставио да потискује присталице Булатовића и учвршћује своју власт у Црној Гори. Почетком 1998. учестале су јавне оптужбе против Ђукановића да користи полицијске службенике да обезбеди незаконити превоз цигарета за продају без плаћања царине на улицама у Србији. У фебруару 1998. Филип Вујановић, као најближи сарадник Ђукановића, постао је председник владе. Он

је, пре тога, од маја 1995. до фебруара 1998. био министар полиције у Црној Гори.

У другој половини маја 1998. пред изборе за Скупштину Црне Горе створена је нова савезна влада СРЈ. Према предлогу Милошевића председник владе СРЈ постао је Момир Булатовић (мај 1998-новембар 2000). На изборима у Црној Гори победила је коалиција око Мила Ђукановића. Она је освојила скоро 50% гласова. Булатовићева новостворена Социјалистичка народна партија освојила је око 36% гласова. Ђукановић је после тога, тврдећи да брани равноправност и државност Црне Горе, постепено потискивао службенике Савезне владе СРЈ и јачао самосталност Црне Горе.

БиХ под управом „високих представника” од 1996. до 1999.

После потписивања мира у Паризу (14.12.1995), СБ усвојио је резолуцију о смени једних међународних снага (УНПРОФОР) другим (ИФОР) у БиХ. Пре тога, почетком децембра 1995. послате су прве јединице НАТО-а у БиХ као део ИФОР-а. Од децембра 1995. почео је надзор администрације УН у БиХ и једногодишњи мандат за више од 50.000 војника ИФОР-а (IFOR). То су били углавном војници НАТО-а. У првој фази велики део ИФОР-а чиниле су раније јединице из састава УНПРОФОР-а. Задатак ИФОР-а био је да се омогући потпуна примена Дејтонског споразума, одржи мир и осигура повратак избеглица.

Током прве половине 1996. ИФОР је прво извршио раздвајање противничких војски. Патроле ИФОР-а су пролазиле демилитаризованом зоном дуж граница два ентитета БиХ. Та линија раздвајања била је дуга око 1.400 километара. Затим је сакупљено тешко наоружање на посебне локације у БиХ.

Долазак ИФОР-а није означио крај етничког чишћења. У другој половини фебруара 1996. Срби из предграђа која су постала део јединственог Сарајева напустили су своје домове. Око 60.000 Срба преселило се већином у РС. Према неким тврдњама тај број је знатно већи. Алекса Буха пише о 150.000, али ту су урачунати и Срби који су раније напустили шире подручје Сарајева.

Ни неколико година касније нетрпељивост није смањена, а повратак протераних кућама после Дејтонског споразума изазивао је отпор. Тако је повратак Срба од марта 1998. у Дрвар, Петровац и Грахово изазвао насиље Хрвата. Један српски брачни пар убијен је, а у априлу 1998. Хрвати у Дрвару, бесни због повратка Срба, напали су штаб УН полиције и малобројне Србе повратнике. Избеглице су

се нерадо враћале у насеља и подручја где су били верска и етничка мањина. Настојали су да продају или замене имовину и живе у насељима и подручјима где је њихова националност била већинска. БиХ је остала верски и национално подељена.

Под притиском сила победница, тј. НАТО-а, Радован Караџић је морао да донесе одлуку да овлашћења председника РС преноси на потпредседника Биљану Плавшић у мају 1996. „Контакт група” је одлучила да се у септембру 1996. у БиХ одрже избори. Она је затражила да се Караџић потпуно повуче из политичког живота, а исти захтев је стигао са састанка 7 најразвијенијих држава и Русије у Паризу, који је одржан крајем јуна 1996. У противном, прећено је санкцијама. „Високи представник међународне заједнице” Карл Билт потврдио је 30.6.1996. да се Караџић одрекао свих функција и да ће га на месту председника РС заменити Биљана Плавшић. Биљана Плавшић је ту дужност вршила од јула 1996. до 1998.

Највишу инстанцу за контролу примене Дејтонског споразума у БиХ представља „Канцеларија високог представника” (ОХР). Она је створена на основу Дејтонског споразума, као представник УН и земља које преко „Савета за имплементацију мира” надзиру примену Дејтонског споразума. Високог представника именује СБ УН и он надгледа провођење мировног споразума, али и извјештава УН, ЕУ, САД, Руску Федерацију и друге заинтересоване организације о провођењу мировног споразума. Високи представници су наметали важне одлуке Републици Српској, ређе Бошњачко-хрватској Федерацији, а непослушне политичаре и друге су смењивали. Тиме је демократија у БиХ после Дејтона била ограничена установом Високог представника. Он је био и изнад демократске воље народа, народних скупштина, свих државних службеника укључујући и трочлано Председништво БиХ, које је шеф државе по Дејтонском уговору.

Високи представник није био одговоран судовима у БиХ. Он је имао положај својеврсног врховног арбитра, али и квазивладара у БиХ. Први високи представници за БиХ били су Карл Билт (од децембра 1995. до средине 1997) и Карлос Вестендорп (од средине 1997. до 1999). У замисли, високи представници одговорни су ОУН и генералном секретару ОУН, коме подносе извештаје.

Од краја децембра 1996. ИФОР је замењен (према Резолуцији 1088 СБ) новим међународним снагама, СФОР. СФОР је имао око 30.000 војника. Број војника у његовом саставу непрестано је смањиван, а мисија је продужавана.

Под надзор странаца, у септембру 1996. спроведени су први послератни избори у БиХ. Одвојене целине за гласање биле су Република Српска и Бошњачко-хрватска Федерација. Победу у

Републици Српској остварила је СДС. У Бошњачко-хрватској Федерацији највише гласова добила је СДА, а већина Хрвата гласала је за ХДЗ.

Почетком октобра 1996. Армија БиХ (бошњачки и хрватски део), после притиска САД, је створила заједничку команду. За заповедника је постављен Расим Делић, а за заменика генерал Живко Будимир. Од октобра до краја 1996. Б. Плавшић сменила је ратне вође Војске РС. Међу њима са места начелника Генералштаба војске РС смењен је Р. Младић. Првих месеци 1997. дошло је до политичког сукоба Биљане Плавшић са преосталим истакнутим вођама СДС-а из времена рата. Главни политички противник Биљане Плавшић био је Момчило Крајишник (од 1996. до 1998. члан у трочланом Председништву Босне и Херцеговине из РС). Биљана Плавшић имала је подршку у Бања Луци, западном делу РС и од „западних сила”. Момчила Крајишника и Драгана Калинића, који је био председник Скупштине РС, подржавала је већина становништва у источном делу РС. Те руководиоце са Пала, Биљана Плавшић оптуживала је да помажу шверцере и криминалце, а тако се богате.

У току заоштравања тог сукоба у РС, потписан је 28.2.1997. Споразум о специјалним паралелним односима СРЈ и РС. Потписали су га председник СРЈ Зоран Лилић и Момчило Крајишник. Почетком јула 1997. Б. Плавшић распустила је Скупштину и расписала изборе у РС. Уставни суд РС је одлуку о распуштању Скупштине прогласио неуставном, али је из Вашингтона стигло саопштење да САД подржавају ту одлуку. Речено је да је одлука Уставног суда дело Караџићевих присталица и незаконита. У другој половини августа 1997. део полиције који је подржавао председницу Биљану Плавшић преузео је полицију и безбедносне службе у Бања Луци. Крајем августа 1997. Биљана Плавшић основала је Српски народни савез. СФОР је у то време покушао да силом преузме контролу у неким полицијским станица источног дела РС (Брчко, Бијељина), али је источни део РС остао под влашћу руководства са Пала.

Средином септембра 1997. одржани су општински избори у оба ентитета. После тога, посредовањем Милошевића, између Биљане Плавшић и Крајишника договорено је да се у РС средином новембра 1997. одрже избори за Скупштину. На изборима за Скупштину СДС је освојио највише места, али недовољно да оформи владу. Средином јануара 1998. Биљана Плавшић је за премијера предложила Милорада Додика. Његов Савез независних социјалдемократа (СНСД) имао је само два места у Скупштини РС. Милораду Додику (Бања Лука, март 1959) су подршку дали Српски народни савез и Социјалистичка партија.

На изборима за председника РС у септембру 1998. Биљана Плавшић изгубила је од Николе Поплашена из СРС, кога је подржао и СДС. У Председништво БиХ из РС изабран је социјалиста Живко Радишић. Из Бошњачко-хрватске Федерације изабрани су Изетбеговић, други пут као представник Бошњака, и Анте Јелавић, као представник Хрвата. Председник РС Н. Поплашен се сукобио са М. Додиком. Зато га је 5.3.1999. високи представник К. Вестендорп сменио уз објашњење да је „злоупотребио овлашћења председника РС, игнорисао вољу народа Републике Српске коју изражавају изабрани посланици у Народној скупштини... радио на стварању нестабилности у РС”. После смењивања Поплашена, председник РС постао је Мирко Шаровић (СДС). Ту службу обављао је до новембра 2002. када је нови председник постао Драган Чавић (СДС).

У време поремећаја односа и смењивања Поплашена, арбитар Роберт Б. Овен је прогласио у марту 1999. да је Дистрикт Брчко у надлежности заједничких институција БиХ. Према првој одлуци од 15.2.1997. међународна арбитражна комисија тврдила је да је Брчко у Републици Српској до коначне одлуке. Ти поступци међународних представника изазвали су кризу у РС. Милорад Додик (који је био премијер до почетка 2001) изненађен том одлуком, која је личила на пресецање територијалног јединства РС, најавио је и оставку владе.

У новембру 1999. влада Републике Српске донела је одлуку да се динар СРЈ престане користити као средство плаћања у РС. То кидање монетарног јединства СРЈ и РС омогућило је увођење тзв. конвертибилне марке као јединственог средства плаћања у Федерацији и РС и стварање јединственог економског простора у БиХ.

Албанска упоредна власт на Космету и оружана побуна 1998.

Почетком јула 1990. Скупштина Србије је распустила Скупштину Косова и Метохије, а у марту 1991. преузела је њена овлашћења. Од средине 1991. Албанци предвођени Ибрахимом Руговом су стварали упоредну албанску власт на Космету. Већина Албанаца подржавала је Ругову и бојкотовала установе Републике Србије. Албанци на Космету су за своје паралелне установе добијали значајна средства од неколико стотина хиљада исељеника који су радили у земљама западне Европе и САД, али и добро организованих албанских криминалних група које су зарађивале новац организујући продају дроге, проституцију и друге незаконите радње. Део тог новца одлазио је и на поткупљивање политичара на Западу који

ће подржати политичке захтеве Албанаца са Космета. У септембру 1991. Албанци су одржали нелегални референдум и прогласили своју републику. На албанским нелегалним изборима на Космету 1992. Ругова је био изабран за председника „Републике Косово”. Албанци су поред суседне Албаније имали значајнијег заштитника у САД. Почетком марта 1993. Б. Клинтон је послао писмо Милошевићу. У коме је писао да ако дође до рата на Космету, „САД су спремне да пошаљу војне снаге против Срба на Косову и шире у Србији”.

Од пролећа 1996. почели су оружани напади организације познате као Ослободилачка војска Косова (ОВК). ОВК је нападала Србе, Роме, али и Албанце који су подржавали власт Србије или суделовали у њој. Милошевићево неприхватање изборних резултата крајем 1996. олакшало је притиске САД и ЕУ. На Западу је, под утицајем обавештајних агенција, анализа „стручњака” и медија, годинама у јавном мишљењу стварано уверење да у Београду владају недемократе и ратни злочинци. Године 1997. појачало се приказивање стања на Космету као још једног примера насиља Милошевићеве власти.

Контакт група, која је основана због сукоба у БиХ, средином 1997. почела је да поставља захтеве према Србији да се промени стање на Косову. Расправе о Косову постале су и једна од честих тема на састанцима СБ УН. Покушаји Србије да то спречи позивајући се на свој суверенитет, тј. да је Косово њено унутрашње питање, ништа нису мењали. Тако је стварана пракса да СБ може да расправља и о „унутрашњим питањима” неке суверене државе ако се ради о „угрожениости” људских права.

Од краја јануара 1997. у Албанији су почели нереди и протести против председника Салија Берише. Повод за побуну биле су пирамидалне штедионице које су опљачкале становништво. У Валони су протестанти упали у касарну и однели оружје. Почетком марта 1997. почели су и оружани сукоби. На југу Албаније побуњеници су преузели власт, а средином марта 1997. уличне борбе су пренете и у градове северне Албаније.

Бериша је пристао да се одрже ванредни избори. На њима је средином 1997. победила социјалистичка опозиција (Фатос Нано). Ови сукоби у Албанији имали су озбиљне последице на Косову. Масовно пљачкање војних магацина (март-мај 1997) омогућило је да се наоружају терористи на Косову (ОВК или УЧК). Наоружање из Албаније и потицаји са Запада охрабрили су ОВК да од августа 1997. чешће врши нападе на Србе и полицију. Истовремено су учестали и илегални преласци Албанаца на Косово и оружани сукоби са граничарима СРЈ. Срби на Косову били су присиљени да

организују ноћне страже због честих напада ОВК. Србија је улазила у последњи период дезинтеграционих ратова.

До краја фебруара 1998. ОВК је вршила мање нападе на полицију и цивиле. По процени Милована Дрецуна, она је почетком 1998. имала око 7.000 припадника. Тада је дошло до већег сукоба у општини Глоговац, подручје Дренице. У сукобу су биле убијене десетине особа. Оружани сукоби ОВК са ВЈ и МУП-ом постали су чешћи и са више жртава. У таквом сукобу са десетинама погинулих почетком марта 1998. у селу Доње Преказе, општина Србица, убијен је и Адем Јашари, командант ОВК. Београд је оптуживан са запада да користи „претерану силу” на Косову. Зато је Министарство спољних послова СРЈ за стране дипломатске представнике организовало посету подручју сукоба да се покаже наоружање ОВК и објасни да употребљена сила није била претерана.

„Споразум” Милошевић–Холбрук и наставак сукоба

Почетком марта 1998. када је био све већи број погинулих међу побуњеним Албанцима, из Савета НАТО-а стигла је изјава да Космет није само унутрашњи проблем Србије, већ да о томе треба одлучивати уз учешће међународне заједнице. Најугицајније државе одлучиле су да „уреду” односе на Косову. На састанку у Лондону почетком марта 1998. проширена је намена „Контакт групе за Балкан” (САД, Немачка, Француска, Велика Британија, Италија и Русија). Од Милошевића се тражило да са Космета повуче специјалну полицију. Успешна борба редовних полицијских снага против бројних и добро наоружаних припадника ОВК није била могућа. Београдске власти су од друге половине марта 1998. покушавале да организују разговор са вођама Албанаца о смиривању стања на Космету.

Као део притиска на Милошевића, од марта 1998. Европска унија одлучила је да не издаје визе за путовања службеницима СРЈ. Савет безбедности донео је резолуцију о забрани извоза оружја у СРЈ почетком априла 1998. У мају 1998. Контакт група договориле се да забрани свако инвестирање у СРЈ. Против такве одлуке била је само Русија.

Стални притисци приморали су власти у Београду да избегавају сукобе са ОВК. Охрабрена ОВК је у централном делу покрајине створила територију под својом контролом и пресекла путеве од Приштине ка Призрену и Пећи. Нападима на саобраћајнице покушавала је да створи већи сукоб и тако Контакт групи и САД пружи изговор за даље мешање. МУП Србије постављао је препреке и

вршио контроле на путевима. Током лета 1998. ОВК је увећала своју бројност на 20-25.000 припадника, а контролисала је око 40% територије (углавном села) на Косову и Метохији.

Врховну команду над ВЈ имао је Врховни савет одбране (ВСО). Њега су чинили председници СРЈ, Србије и Црне Горе. Почетком јуна 1998. на састанку ВСО СРЈ, Ђукановић је тражио да се свакако избегне сукоб са НАТО-ом, а Милошевић је тврдио да земља мора да се војно брани ако је нападнута.

Део Срба у месту Дечани нашао се у потпуном окружењу ОВК. Да би се они извукли из окружења, у јуну 1998. употребљена је и Војска Југославије. У току борби ВЈ и ОВК неколико десетина хиљада Албанаца склонило се у збегове. То је било довољно за САД и ЕУ да оптуже Србију да врши етничко чишћење и ствара хуманитарну катастрофу.

НАТО је то искористио као изговор да размести део војске у Македонију и Албанију. Средином јуна 1998. војни министри чланица НАТО-а и министри спољних послова Контакт групе затражили су да се „обустави насиље” на Космету. Они су тражили да Србија повуче своју специјалну полицију са Космета и омогући несметано кретање западних дипломата по Космету. У противном, запретили су војним нападом. Зато се Милошевић сусрео са председником Б. Јељцином у Москви, али од њега је добио објашњење да мора да попусти.

Милошевић је потписао пристанак да земље чланице Контакт групе могу на Космет послати своје посматраче 16.6.1998. То је омогућило да ОВК у лето 1998. покрене нову офанзиву. У јулу 1998. Милошевић је унапредио команданта Приштинског корпуса Небојшу Павковића у чин генерал-потпуковника. Начелник Генералштаба ВЈ био је генерал-пуковник Момчило Перишић (1944). Од јула до септембра 1998. око 20.000 припадника ВЈ и полиције Србије потиснули су ОВК из неколико стотина села. ОВК је потиснута и из главног упоришта Малишева и највећег дела Дренице. Стотине терориста убијене су. Са делом ОВК и десетине хиљада цивила су напустили куће и разбежали се у збегове у шумовите пределе, а део у Албанију и Црну Гору. СРЈ је током августа 1998. обновила власт над скоро целим Косметом. Тада су немачки министар одбране Фолкер Рјје, а затим, и влада Немачке, упозорили да ако се ситуација и даље буде погоршавала може бити неопходна употреба војне авијације „међународних снага” на Косову уз учешће Немачке.

23.9.1998. СБ усвојио је Резолуцију 1199 којом се од Срба и Албанаца тражио прекид сукоба, али и повлачење сигурносних јединица Србије са Космета.

После састанка од 24.9.1998. НАТО је поново запретио напади-ма из ваздуха на Југославију. После неколико дана разговора са Ричардом Холбруком, изаслаником САД, Милошевић је потписао 13.10.1998. споразум о прекиду сукоба на Космету. Према њему на Космету је требало да остане војника колико их је било почетком 1998. ОВК је требало да преда оружје и престане употребљавати униформе. Споразум је пар дана касније потписан између савезне владе и ОЕБС-а.

На основу тога, Савезна влада СРЈ позвала је ОЕБС да пошаље мисију на Космет за надгледање примене потписаног. На Космет је требало да дође 2.000 припадника Косовске верификационе мисије (КВМ) ОЕБС-а. Ненаоружаних посматрачи КВМ споро су долазили у октобру 1998. и никада није дошло свих 2.000 посматрача. Истовремено када је склопљен споразум о прекиду сукоба на Космету, НАТО је дао свом генералном секретару Хавијеру Солани овлаштење да може да нареди напад на СРЈ.

У октобру 1998. ВЈ почела је делимично повлачење са Космета. Потпуно повлачење није остварено јер је ОВК наставила да напада на полицију, граничаре и цивиле. Током 1998. у тим напади-ма је убијено око 160 војника и полицајаца и преко 300 цивила (већином Срба). Албанска влада Пандели Мајка подржавала је ОВК. На северу Албаније у Кукешу и у близини Тиране ОВК је имала средишта за обуку.

Покушавајући да ућутка опозицију, већина у Скупштини Србије је усвојила Закон о јавном информисању 20.10.1998. У наредне две године судови су новчано казнили више опозиционих и независних новинара, листова и информативних кућа (Европљанин, Политика, Монитор, Време, Б 92, Студио Б ...). Касније је у условима санкција и нестасица папира за штампу отежавала излагање листова који су критиковали владу.

ОВК је појачала нападе и зато је Милошевић у новембру 1998. морао да врати део војске на Космет. У време све чешћих претњи НАТО-а, Милошевић је изгубио поверење у Момчила Перишића и Јовицу Станишића. Станишића је сменио крајем октобра 1998. На његово место је поставио Радомира Марковића. Врховни савет одбране под председништвом Милошевића је донео одлуку да смени Перишића са места начелника Главног штаба ВЈ у другој половини новембра 1998. а на то место поставио је генерал-пуковника Драгољуба Ојданића. Небојша Павковић (начелник Генерлштаба ВЈ од фебруара 2000.) изнео је оптужбу 2002. да је Перишић планирао да изврши државни удар 1997. уклањањем Милошевића, али и опозиционих вођа.

Рамбује и догађаји пред напад НАТО-а

Поред државних интереса, можда је и жеља Клинтона да скрене пажњу јавности САД са афере Левински утицала на одлуку када да се нападне СРЈ. Од почетка 1998. јавност САД била је заокупљена афером Левински. Председник Клинтон је под заклетвом тврдио да није имао сексуалне односе са младом стажисткињом Моником Левински. Средином 1998. ипак је признао да је раније лагао под заклетвом. То је у јануару 1999. довело до покретања поступка против њега у Конгресу, уз могућност да буде смењен.

15.1.1999. у селу Рачак, код Штимља, на Космету у сукобу је убијено око 45 Албанаца. Вилијам Вокер, шеф КВМ, изјавио је новинарима 16.1.1999. да је у Рачку војска СРЈ извршила злочин. Снимци мртвих и извештаји о „масакру” одмах су послати широм света. Југословенски званичници покушали су стварањем мешовитог тима југословенских и финских форензичара да докажу да нису убијени цивили, него припадници ОВК. Патолози из Финске самостално су објавили свој извештај у Приштини 17.3.1999. У њему су тврдили да су у Рачку убијени Албанци цивили који нису пуцали. Зато су СБ УН и Савет НАТО-а осудили „масакр над ... Албанцима у селу Рачак”.

Крајем јануара 1999. Контакт група позвала је представнике Србије и Албанаца на договор у француски дворца Рамбује. Како би се Србија принудила на попуштање, истовремено Савет НАТО-а дао је Хавијеру Солани одобрење да нареди напад на СРЈ ако преговори пропадну. СРЈ је сматрала да је то противно међународном праву. Влада СРЈ тражила је заштиту од СБ, тј. да НАТО престане да јој прети војним нападима. Међутим, од тога није било никакве користи. СБ УН био је под утицајем САД. Кина и Русија су се задовољиле да речима осуде претње САД и НАТО.

6.2.1999. почели су „преговори” у Рамбујеу код Париза. Преговоре је отворио председник Жак Ширак. Делегацији СРЈ се после тога придружио и председник Србије Милан Милутиновић. Сусрета српске и албанске делегације није било. Посредници из САД и ЕУ су од СРЈ тражили да прихвати долазак војника НАТО-а у СРЈ, који ће бити гаранција примене споразума, иако још није било споразума. Милутиновић је изјавио да долазак војника НАТО у СРЈ, који не би одговарали никоме осим НАТО команди, није могућ. 23.2.1999. преговори су завршени неуспехом. Пред крај преговора црногорска влада објавила је да ће учинити све да се територија Црне Горе не користи у могућем сукобу Војске Југославије са међународним

снагама, тј. НАТО-ом. Контакт група је закључила да се преговори наставе 15. марта.

Милошевић је тврдио да је сукоб на Космету само изговор да у СРЈ уђе војска НАТО-а. Сличну тврдњу износи и М. Булатовић. Он каже да у стварности од СРЈ није био тражен неки посебан уступак, него је циљ био да се она војнички порази и покаже способност и право НАТО-а да то учини. Он то види као део „новог светског поретка” који су стварале САД. Према таквом виђењу догађаја, САД су желеле да покажу да имају право насилно да одреде како ће се владати и живети у мањим државама. Зато је подршка из САД побуни Албанаца била само начин да се створи изговор за насилно рушење са власти Милошевића.

Сукоби ВЈ и ОВК на Космету су се наставили. 15.3.1999. у Париз су поново отишли представници Србије и Албанаца. Преговора није било, а „споразум” који су понудили „посредници” није предвидео само долазак војника НАТО-а на Космет, него и у друге делове СРЈ. У то време САД су повећавале број својих војника у Македонији. За Албанце на Космету предвиђао се референдум о самоопредељењу, после „прелазног” периода од 3 године. Албански представници потписали су понуђени текст споразума, али то нису учинили југословенски. За СРЈ такав текст није био споразум, него ултиматум. Зато су се „преговори” преко посредника у дворцу Рамбује завршили 19.3.1999. без потписивања споразума.

После неуспеха састанка у Рамбујеу, ОЕБС је наредио КВМ да се повуче из СРЈ. Председник Клинтон је, уз потпуну подршку најважнијих западноевропских влада, донео одлуку да напад на Србију отпочне. Чланице НАТО-а одлучиле су да делују без одобрења СБ УН јер би Кина или Русија вероватно ставиле вето. У образложењу за напад, Србија је оптужена да је одбацила мировни план из Рамбујеа и да изазива „хуманитарну катастрофу” прогоном и убијањем Албанаца. Информативне куће у САД и њеним савезницама (CNN, BBC...) наставили су да описују Србе као насилнике и убице, тј. реметиоце светског мира. Српски националисти су осећали да су их „издали” савезници из два светска рата, иако им је раније било речено да велике државе „немају сталне савезнике, него сталне интересе”.

Почетак напада НАТО-а на Србију

22.3.1999. Холбрук је донео у Београд Клинтонов ултиматум. Тражено је да Србија прихвати долазак војске НАТО. Народна

скупштина Републике Србије 23.3.1999. подржала је став С. Милошевића да се не прихвате стране трупе у СРЈ. Истог дана нападе на СРЈ одобрио је генерални секретар НАТО-а Х. Солана. Командант НАТО војске био је Весли Кларк, генерал из САД. То је био напад НАТО-а на земљу која није напала неку другу земљу, иако је према уговору НАТО био одбрамбени савез. САД су употребљавале своју војску да реше унутрашња питања у некој земљи по својим жељама и пре, али до тада без учешћа целог НАТО-а.

СРЈ се морала суочити са нападом највећег војног савеза који је свет до тада видео. Војска Југославије имала је око 100.000 војника, од тога 40% су били регрути. Авијација и противваздушна одбрана били су малобројни и технолошки застарели. Копнена војска је имала око 1.000 тенкова, од чега су око 300 били модерни тенкови М-84 и Т-72.

Два сата пре напада на Србију, Хрватска је за цивилне летове затворила свој ваздушни простор. Тако су авиони из базе Авијано, на северу Италије, могли несметано да лете према Србији. Око 20 часова 24.3.1999. НАТО је отпочео нападе авијацијом и крстарећим ракетама. Ти напади су трајали 78 дана. Почели су као напади на војне циљеве, тј. војне јединице и фабрике оружја. После је постало јасно да је напад НАТО-а имао две фазе које су се делимично и преклапале. У првој фази се настојало онеспособити ВЈ и уништити њени објекти и средства. У другој фази су нападани инфраструктура и комуникације који су имали првенствено или искључиво цивилну намену. Са велике висине или удаљености гађани су и рушени бројни привредни и цивилни објекти.

Савезна влада објавила је ратно стање, али је црногорска влада изјавила да не признаје њене одлуке. Током бомбардовања Мило Ђукановић се потпуно удаљио од Милошевића. Он је Милошевића оптужио да је главни кривца за бомбардовање. Иако су САД биле неоспорни хегемон у свету, ипак нису сви ћутке гледали на напад. Председник, тада још увек од пропадања неопорављене, Русије Јељцин изјавио је да је то отворени напад на суверену државу. Представник НАТО-а протеран је из Москве, а потом су прекинути контакти Русије и НАТО-а. На предлог Русије сазван је састанак СБ. Русија, Индија и Белорусија су поднеле СБ предлог резолуције у коме се тражило да се напади обуставе и наставе преговори, али је резолуција била одбијена. У СБ су је подржале само Русија, Кина и Намибија.

СБ био је највише тело УН од кога се очекивало да може да тражи прекид напада и обуставу рата. Узалуд је југословенски војни министар тражио војну помоћ и од Русије. Највише што је Русија

тада могла да учини било је да, са Заједницом Независних Држава, изјавом осуди напад НАТО-а и затражи његову обуставу. Кинески председник (и генерални секретар КП Кине) Ђанг Џемин захтевао је од САД и НАТО-а да сместа обуставе напад. САД се нису обазирале на протест Кине, а „случајно” рушење кинеске амбасаде у Београду (7.5.1999) можда показује и нешто више од необзирања.

Мањи отпори нападу на СРЈ јавили су се и у главним земљама НАТО-а. У Немачкој једна група адвоката почетком априла 1999. поднела је тужбу државном тужиоцу против канцелара Герхарда Шредера (1998-2005) и војног министра Рудолфа Шарпинга због агресије на Југославију, али тужба је била одбачена. Исто је учинио и федерални суд САД када је СПЦ у Америци тужила америчког председника Била Клинтона. Мало одјека имали су гласови светски признатих ствараоца (Габријел Гарсија Маркес, Микис Теодоракис, Жозе Сарамаго...) који су осуђивали агресију. Један од њих, руски писац и историчар, Александар Солжењицин указао је на главну тешкоћу везану за напад. Он је у априлу 1999. рекао: „НАТО је ... згазио Повељу Уједињених нација и успоставио законе старог века који су гласили – у праву је онај ко је јачи. И они свима нама нуде да са тим законима уђемо у следећи век и живимо у таквом свету”. Напад на СРЈ био је тачка без повратка за САД и остатак света.

Пад „невидљивог” и „коллатерална” штета

Од летелица НАТО-а које је одбрана ВЈ успела да обори свакако је било најзначајније обарање поноса америчке авијације Ф-117, тзв. „невидљивог”. Одбрана ВЈ имала је време од око 20 секунди да претражује небо својим радарима пре него што би их открили авиони НАТО-а и гађали. Ипак, Ф-117 је оборен 27.3.1999. на подручје села Буђановци, у Срему. То је било његово прво обарање у рату уопште. Тај тип авиона је грађен специјалном технологијом и материјалима, тзв. Стелт, да би био тешко приметан за радаре. До тада су том технологијом располагале само САД. Скупоцени материјал од кога је био направљен лежао је у равници на северозападу Србије. Вероватно је одатле неки његов узорак стигао и до Кине и олакшао да Кина убрзо развије свој тип „невидљивих” авиона.

Отпор нападу имао је значајну моралну снагу. У Београду на Тргу републике 28.3.1999. одржан је први од противратних концерата под називом „Песма нас је одржала”. Београд је посетио премијер Русије Јевгениј М. Примаков (1998-1999) 31.3.1999. У време

његове посете напади са бродова у Јадранском мору и војних база у Италији имали су краткотрајни прекид, али по одласку руске делегације су појачани.

Из дана у дан било је све више убијених, као и порушених објеката. 12.4.1999. погођен је цивилни воз у Грделичкој клисури, а 14.4.1999. погођена је колона избеглица на путу Ђаковица-Призрен. Таква убиства цивила су се од стране представника за штампу НАТО-а објашњавала као „коллатерална штета”.

Мостови су били проглашени за оправдане циљеве. 3.4.1999. срушен је Мост слободе у Новом Саду. Очајни грађани у Београду прихватили су сулуду мисао да стално бораве на мостовима и својим телима их бране од непријатељског бомбардовања. Ипак, можда је „људски штит” имао мало дејства. Мостови у Београду нису били порушени, али су остали по Србији систематски рушени. Током априла 1999. у Новом Саду су срушени сви мостови на Дунаву (Варадински мост, Мост слободе и Жежељев мост).

По градовима Србије одржавани су мировни скупови и музички концерти. На њима су грађани на својој одећи носили нацртане мете и натписе „target” (мета). Покушај да се светској јавности покаже да су мете напада обични људи, а не некакви злочинци о којима су говорили западни медији, није имао никакве последице. Светска јавност одавно је видела само оно што су јој показивале велике информативне службе. Оне су подржавале „кажњавање српских злочина” још од 1991. па су остале доследне и у време сукоба на Космету. Групе грађана које су протестовале против напада на Србију у западним земљама нису тамошњој јавности биле уверљиве и занимљиве. Један велики скуп и концерт подршке становништву Србије био је одржан у Солуну, али и Грчка је била чланица НАТО-а.

Бежећи од насиља, бомбардовања и сукоба српских снага и ОВК, бројне албанске избеглице кренуле су према Албанији, Македонији и Црној Гори. Масовно бекство албанског становништва са Космета догодило се тек када је почело бомбардовање НАТО-а. Тек тада је почела „хуманитарна катастрофа”. На то је указивала СРЈ изјавама својих представника, али на те примедбе нико се није освртао. САД и НАТО су почели рат и нису имали намеру да га прекину пре победе.

Појачавање напада и осећања усамљености у априлу 1999.

Милошевић је покушао да обесмисли нападе довођењем Ибрахима Ругове у Београд. Милошевић и Ругова су 1.4.1999.

потписали изјаву да се проблеми на Космету могу решавати само политичким средствима, а не војним. Да би се спречила могућност споразумевања Милошевића и Ругове, италијанска дипломатија је убедила Милошевића да допусти да се Ругова и његова породица специјалним летом пребаце у Италију.

Насиље српских власти према онима који нису подржавали политику Милошевића расло је у Београду. Власник листа „Дневни телеграф” и недељника „Европљанин”, Славко Ђурувија убијен је на улици 11.4.1999. године, вероватно од стране Службе државне безбедности. На Космету је од почетка бомбардовања Србије порасло насиље Срба према Албанцима. Ухапшено је око 2.000 Албанаца и одведено у затворе у ужој Србији. Наоружани појединци или групе као „Шакали” (око 100 припадника) вршиле су пљачкања и убиства Албанаца. Део тела убијених тајно је однет у ужу Србију. Када је почело бомбардовање СРЈ, вођа албанских терориста Хашим Тачи, из Албаније, је позвао припаднике ОВК да почну општи напад на војску и полицију СРЈ. Хиљаде наоружаних Албанаца покушавало је да са територије Албаније уђе на подручје Космета. Тачи је имао подршку владе у Тирани и НАТО-а.

Усамљени Милошевић и СРЈ покушали су да нађу „заштиту” од напада. Скупштина СРЈ је 12.4.1999. донела одлуку да уђе у Савез Русије и Белорусије. Међутим, председници те две државе нису могли да прихвате стварање савеза јер би то била објава рата НАТО-у.

14.4.1999. НАТО је бомбардовао колону Албанаца, који су се из избеглиштва враћали кућама, код Ђаковице и убио десетине особа.

Непосредно после посете московског патријарха Алексеја II, НАТО је напао телевизијске станице у Београду и покушао убити Милошевића. Гађано је његово боравиште на Дедињу 22.4.1999. Телевизијске станице проглашене су за „леgitимне мете”. 21.4.1999. погођена је зграда пословног центра Ушће у којој су била седишта ТВ Пинка, ТВ Кошаве, али и СПС-а. 23.4.1999. погођена зграда Радио телевизије Србије у центру Београда и убијено 16 новинара.

Напади су се појачавали, а већина становника из земаља нападача подржавала је напад. Нада у Србији да ће добити велику подршку обичних људи из света и да ће напади престати, нестајала је полако. Морал нападнутих почео је да слаби. Крајем априла 1999. потпредседник владе Вук Драшковић, у једном разговору за телевизију, рекао је да народу треба рећи истину, тј. да НАТО не трпи никакве значајне губитке, а да светско јавно мњење не подржава Србију него НАТО и да Русија не може да пошаље војну помоћ СРЈ. Због ове изјаве Драшковић је избачен из владе.

После почетка напада, СРЈ је предала захтев Међународном суду правде у Хагу да се покрене поступак против 10 земаља (САД, ВБ, Француска, Немачка, ...) које су нападом на њу, без сагласности СБ УН, прекршиле повељу УН и норме међународног права. СРЈ је тражила од Међународног суда да нареди обуставу напада. Међународни суд којим је председавао К. Верамантри, донео је 2.6.1999. одлуку да се при нападу НАТО-а на СРЈ није поштовала Повеља УН, али је већином гласова суд одбио захтев СРЈ да се нареди обустава напада.

*Генералштаб Војске Југославије после бомбардовања 1999.
(грађен 1959-62, архитекта Никола Добровић)*

Сламање воље за отпор СРЈ у мају 1999.

Повремени успеси одбране, као што је то било рушење Ф-117, нису могли утицати на исход рата. Српска противваздушна одбрана није могла нанети озбиљне губитке НАТО авијацији. То се посебно показало када су неки српски пилоти полетали. Авиони југословенске војске били су застарели и нису се могли борити против бројније и савременије авијације НАТО-а. Неки од пилота ВЈ су успели да се катапултирају и преживе обарање својих авиона. Нападаци су у бомбардовањима користили и радиоактивну муницију (осиромашени уранијум). ВЈ је због напада НАТО-а била приморана да време проводи у премештању и скривању како би умањила своје губитке.

Према тврдњи М. Дрецуна, Приштински корпус са око 75.000 људи у ратном саставу уз подршку 15-17.000 полицајаца и око 10.000 наоружаних цивила, На Космету је углавном потиснуо ОВК. У Албанији било је 10-15.000 припадника ОВК. Уз подршку НАТО авијације и албанске војске, они су нападали ВЈ на граници. Први већи напад из Албаније извршен је од прве половине априла до половине маја 1999. на подручју карауле Кошаре. ВЈ је имала 60-70 погинулих. ОВК је привремено заузела караулу Кошаре, али је изгубила два-три пута више бораца од ВЈ и морала се брзо повући. После тога извршен је други значајан напад крајем маја 1999. на планини Паштрик, уз Бели Дрим, али и тај напад је заустављен.

У Нишу је 7.5.1999. године бомбардована цивилна пијаца. Становништво је све јасније видело да је изложено насиљу и да нема никакве заштите. Све мање се обазирало на „снагу” режима и ратно стање. Јасан знак тога било је окупљање грађана у Крушевцу средином маја 1999. и њихов захтев да се са Космета врате припадници ратних јединица. Средином маја 1999. НАТО је, као и месец дана раније, погодио једну колону албанских избеглица и побио десетине цивила.

Гласноговорници НАТО-а и западне телевизијске и новинарске куће обавештавали су да су стотине хиљада Албанаца избегли, тј. да се догађа „хуманитарна катастрофа”. Неке од избеглица су изјавиле да су им лични документи одузети и да су протерани из својих домова од представника СРЈ. Тачан број оних који су избегли никада није утврђен. У Женеви у Комесаријату УН за избеглице се средином маја 1999. процењивало да се око 900.000 особа нашло у избеглиштву ван покрајине. Нешто мања бројка се спомиње у оптузби коју је у име тужилаштва Хашког трибунала објавила Луиз

Арбур (27.5.1999) против С. Милошевића, Милана Милутиновића, Николе Шаиновића, Драгољуба Ојданића и Влајка Стојиљковића. Они су оптужени за ратне злочине (Рачак и друге), депортацију 600-800.000 Албанаца са Космета и убиство неколико стотина особа. Међу Албанцима у мају 1999. порастао је политички значај Хашима Тачија у односу на Ибрахима Ругову. Западна штампа оптуживала је Ругову да је „изгубио легитимитет” код сопственог народа јер је данима обилазио министре спољних послова на западу, а није посетио избегличке кампове у Албанији и Македонији.

Поред казни за целу земљу, тј. забрана увоза нафте и забрана међудржавног авионског саобраћаја, од маја 1999. Европска унија је саставила списак неколико стотина лица (политичара и пословних људи) којима је забранила издавање виза за улазак у земље ЕУ јер су подржавали С. Милошевића. Сличан списак сачиниле су и САД.

Приликом бомбардовања нападач је настојао да онеспособи и уништи и енергетски систем. Бомбардоване су рафинерије и складишта нафте у Панчеву (април), Новом Саду (мај), Сомбору, Смедереву и др. У мају 1999. године НАТО је изнад термоелектрана и трансформаторских станица избацивао бомбе са високопроводним материјалима да изазивају кратке спојеве. Систем за пренос електричне енергије се распадао, а милиони људи су остали без струје.

Кумановски споразум и Резолуција 1244

6.5.1999. министри Г-8 (САД, Велика Британија, Немачка, Француска, Италија, Јапан, Канада и Русија) усвојили су „општа начела политичког решавања косовске кризе”. Предвиђало се повлачење војних и полицијских снага СРЈ и Републике Србије са Косова, као и размештање међународних снага које ће одобрити УН. Такође предвиђено је да се створи привремена управа УН која ће омогућити „нормалан живот за све становнике Косова”.

Као посредници у Београд 2.6.1999. дошли су Марти Ахтисари (фински председник), С. Талбот (подсекретар у Стејт департменту) и Виктор Черномирдин (изасланик Б. Јељцина). Они су донели план који је Милошевић имао да прихвати или да НАТО настави да руши и убија по Србији. План је предвидео повлачење војске и полиције СРЈ са Космета и долазак међународних управника под надзором УН. Та међународна управа требало је да омогући „суштинску аутономију” за Космет. Предвиђен је долазак међународних војних снага (већином из НАТО-а) под „јединственом командом” а под покрови-

тељством УН. То је било објашњено потребом да се омогући повратак избеглих. За одобрење снага под покровитељством УН, СБ УН морао је да усвоји посебну резолуцију.

После разговора са њима а посебно са Черномирдином, Милошевић је сматрао да бољу понуду неће добити. Поред тога, тешко је могао да одбије план који је подржао Јељцин јер би тиме увредио јединог могућег значајног „заштитника” у Европи.

Милошевић је прихватио понуђено 3.6.1999. Истог дана, Народна скупштина Србије и влада СРЈ прихватиле су тај предлог. Тако је дат пристанак на повлачење војске СРЈ и полиције Србије са Космета. После прихватања споразума, Бил Клинтон је изјавио да ће се напади наставити док се не потпише „војно-технички споразум”. Да би било обустављено бомбардовање САД и НАТО су тражили потписивање споразума према коме је Милошевић прихватао да „мировни” војници који ће доћи, по одобрењу СБ УН, буду под командом НАТО-а, тј. да призна пораз.

После петодневних преговора, Милошевић је попустио и потписао споразум са Ахтисарјем и Черномирдином. На основу тога у Куманову је потписан Војно-технички споразум (Кумановски споразум) 9. јуна 1999. У име НАТО-а потписао га је британски генерал Мајкл Џексон. Као представник Војске Југославије потписао га је генерал Светозар Марјановић, а као представник МУП-а Србије генерал Обрад Стевановић.

На територију Космета одобрен је улазак међународних снага (КФОР). КФОР су биле формално јединице УН. У ствари то су биле скоро искључиво јединице из НАТО-а. Споразум је предвидео да без одобрења команданта КФОР-а „било какве снаге СРЈ” не могу улазити на Косово и Метохију и зоне безбедности. Копнена зона безбедности је био појас ширине 5 километара, а зона ваздушне безбедности је био ваздушни простор ширине 25 километара од Косова према ужој Србији. Предвиђено је разоружање ОВК, као и да се једним додатним договором одреди начин и време повратка мањег броја припадника војске СРЈ и полиције на Космет.

Кина је тражила да се прво прекине бомбардовање, па да се онда гласа о Резолуцији 1244. Ваздушни напади су обустављени 10.6.1999. Истог дана, Савет безбедности усвојио је Резолуцију о Косову број 1244. Четрнаест чланица гласало је за Резолуцију 1244. Кина је била уздржана. Основу Резолуције 1244 чини Војно-технички споразум из Куманова. По Резолуцији 1244 СРЈ, тј. Србија, је формално задржала суверенитет над Косовом и Метохијом. Оно је стављено под међународни протекторат, тј. привремену управу УН (Унмик) и војни надзор КФОР-а.

Док је усвајана Резолуција 1244, министри „Г-8” (најразвијеније земље и Русија) договорили су се да се створи Пакта за стабилност Југоисточне Европе.

Службено, у нападима НАТО-а убијено је око 1.000 особа у ВЈ и полицији. III армија тј. њен Приштински корпус имао је највише погинулих војника око 500. Изгледа да је у Србији убијено још око 1500 цивила. ВЈ, полиција Србије, али и НАТО и ОВК убили су и неколико хиљада Албанаца на Косову. Укупно у периоду од 1996. до 2006. на Космету је убијено и нестало 7-9.000 особа, од тога око 5-6.000 су Албанци. Део Албанаца убијен је и у међуалбанским сукобима. Током бомбардовања уништене су и оштећене десетине мостова и фабрика, као и десетине хиљада кућа и станова. Процењено је да укупна материјална штета од бомбардовања у Србији износи око 30 милијарди долара. Губици у Северноатланском савезу били су незнатни. Још у току напада, СРЈ је одустала од суђења тројици заробљених америчких војника и пустила их.

Долазак КФОР-а на Космет и прогон Срба

Мало изненађење било је када се у првим сатима 12.6.1999. на аеродрому Слатина код Приштине појавила мања руска јединица из БиХ. Она је стигла пре осталих јединица КФОР-а на Космет. Улазак Руса пре јединица под командом НАТО-а Милошевићево руководство је раније договорило са руским. Истог дана, НАТО је оформио КФОР под командом Мајкла Џексона. Те јединице су на Косово улазиле нешто спорије из Албаније и Македоније. Средином јуна 1999. Југословенска војска и полиција су напуштале Космет, а са њима је кренуо већи део Срба. Милошевић је узалуд у преговорима тражио да смена војника СРЈ са војницима КФОР-а буде усклађена да би се избегла тзв. безбедоносна празнина, тј. несигурност и насиља над оним који остају. На Космет су, испред КФОР-а, улазили припадници ОВК. При томе пљачкали су и прогонили Србе и неалбанско становништво. Прогон се дешавао пред око 50.000 војника КФОР-а. 14.6.1999. из Призрена се повлачила колона војних возила, са тенковима, и цивилних аутомобила. КФОР је само посматрао када су се Албанци окупили и камењем гађали цивилна возила. Југословенска војска, полиција и већина Срба су до напустили Космет 20.6.1999. Ипак, око 100.000 Срба остало је да живи на њему, окупљени у десетак општина у којима су претежно живели Срби и неалбанци (Горанци, Роми и др). Њихову локалну управу, здравство и школство наставила је да финансира влада из Београ-

да. Мало Срба остало је да живи у градовима и селима по општинама са албанском већином и са албанском локалном управом.

Заповедник КФОР-а, енглески генерал Мајкл Џексон и КФОР нису заустављали насиље. Дружине Албанаца су и у центрима градова, недалеко од патрола КФОР-а, нападале Србе. Од Срба су отимани аутомобили, упадало се у њихове станове и куће. Неки су прошли са претњама, други су били претучени, а неке су албански насилници отимали. Поред појединаца, нападане су и убијане и дружине Срба. Четрнаесторо Срба који су 23.7.1999. отишли да сакупе пшеницу са њиве убијени су у селу Старо Грацко између Липљана и Приштине. Седница СБ одржана на захтев СРЈ осудила је злочин и затражила брзу истрагу. „Истрага“ ништа није открила. Неки отети Срби су држани у приватним затворима (понекад ради откупа) на Космету и у Албанији, а затим су убијани. Део њих су постали жртве трговине људским органима. Осуда насиља Албанаца над неалбанцима на Космету, коју је крајем августа 1999. изрекао СБ, није утицала да се оно заустави. Није довела ни до кажњавања оних који су морали да спрече насиље, тј. КФОР-а и „влада“ коју је на Космету створио Хашим Тачи. Албанци су у нападима на српска села користили и минобацаче као у нападу почетком септембра 1999. на село Добротин код Липљана. До краја октобра 1999. убијено је око 450 особа.

Разумљиво је да су у то време и неки Албаци као Шкељзен Малићи приметили да од мултиетничности на Космету није остало ништа, а да су Срби „изложени линчу“ (изјава из октобра 1999. дата за сплитски Ферал трибјун). Албански националисти који су подржавали терор над Србима сматрали су да спроводе освету, а у прогону Срба су видели и начин да преотму нешто од њихове имовине уз стварање Велике Албаније. Процењује се да је са војском и полицијом са Космета у Србију избегло око 200.000 Срба и неалбанаца.

Питање карактера ратова 1991-1999. и контроле над њима

Верске и језичке групе у СФРЈ показивале су жељу да створе територије на којима ће имати пресудан политички утицај. Та жеља уз нетрпељивост према другима водила је у етничко-верска удруживања и рат. Када је рат почео нетрпељивост је појачана верским и етничким чишћењима.

Ратови који су вођени за одвајање Хрватске (1991-1995) и БиХ (1992-1995) били су различити од „лажног рата“ за одвајање Словеније (1991), а супротни споразумном одвајању Македоније (1991) од

Југославије и касније Црне Горе (2006) од Србије. У случају БиХ и Хрватске жеља да се силом добије више него што се могло постићи преговорима довела је до рата.

Рат је за неке републике и народе био борба за осамостаљење. За Србе и Југословене он је био борба за очување јединствене државе. На Западу су ратови означени и као ратови за југословенско наслеђе, али тај звучни назив скрива њихову суштину, тј. они су били ратови за разбијање Југославије.

Политичке свађе и ратови праћени су уплитањем „са стране” из других република исте државе, али и из удаљених држава. То уплитање са стране понекад је било у „добрим намерама” да се помогне сукобљеним странама да окончају сукоб. Ипак, свет није место где владају добре намере и правда. Деловање политичара често одређују интереси, а не правичност. Било је оних који су „помагали” да се убијања и пљачкања наставе, а да они имају корист од тога.

Најмоћније државе имају највише средстава да своје жеље остваре. Те жеље остварују се споразумевањем, преварама и, на крају, насиљем. Ратови које почињу „мале” државе по правилу остају само њихови ако њихови резултати нису противни жељама најмоћнијих држава. У том случају мале државе имају утисак да су оне својим снагама нешто учиниле. Ако су резултати локалних ратова противни жељама највећих сила, оне се уплићу и утичу на њихов крај, тј. довршавају их. Чак ни највеће силе не могу потпуно да остваре своје жеље, ни у оквиру својих граница ни изван њих. Понешто увек остане изван контроле као мало и небитно или као неконтролисани резултат историјских процеса.

У зараћена подручја стизала је хуманитарна, економска и војна помоћ. На ратом захваћена подручја увожено је оружје, а стизали су и „добровољци”. Долазили су Југословени који су живели у страним земљама, али и странци.

Распад СФРЈ био је прилика за велику пљачку малих народа. Ако се занемари мањи део људи вољан да увек нанесе зло другима, поставља се питање: Како је могуће да људи који су до јуче живели као „добри суседи” крену у рат једни против других и сурово се обрачунавају ?

Страх који постоји од другог човека, али и похлепа да се узме туђа имовина постојао је код већине. Држава као установа која је законима штитила појединце од насиља се променила. Државне организације у републикама које су се одвајале одлучиле су да искористе страх и похлепу. Тако су лакше удружили људе и појачали своју контролу над њима. Када држава жели да покрене пљачку и убијање, она има довољно средстава да то и учини. Када насиље

једном почне, оно покреће „механизам” убијања из страха, освете и похлепе који се тешко зауставља. Ту се поново види дејство слично закону кретања физичких тела познатог као закон инерције.

Срби су војним победама (1991-92) одбранили територије на којима су били већина. Ипак, наметнут им је исцрпљујући економски рат против целог света, тј. УН. У том рату нису могли победити. Могли су се предати или бити враћени у беду и дивљаштво. После 3 године кажњавања, нестала је воља за одбраном РСК. Уз подршку САД, ЕУ и НАТО-а, Хрватска је протерала скоро све Србе са подручја РСК 1995.

У сличају БиХ НАТО је морао непосредно да нападне Србе великим снагама јер су Срби на том подручју имали знатније војне снаге. Срби су се у БиХ одржали и добили међународно признање, али су признатикао посебан „ентитет” у БиХ, а не као самостална држава Република Српска, а посебно не са правом да се уједине са осталим Србима. Значајно је истаћи да је Република Српска у БиХ проглашена три месеца пре почетка грађанског рата у њој, тј. она није настала у ратом, него је само одбрањена у њему.

На крају, НАТО је већи рат морао повести против Србије 1999. Суштина тог рата била је да се омогући одвајање Косова од Србије. На Космет је ушла војска под командом НАТО и власт предала Албанцима који нису били вољни да признају власт из Београда. Срби су били поражени, али победници нису довршили победу. Предаја није била безусловна. Војска НАТО-а није могла да уђе у остатак СРЈ, нити да успостави послушну власт у Београду. За САД и највеће западноевропске земље сукоб се настављао, а тиме и за Србију.

Иако се често говорило да је ЈНА (ЈА) изгубила низ ратова од 1991. то ипак није сасвим тачно. У суштини, рат у Словенији она није ни водила, у рату у Хрватској и у БиХ остварила је војне циљеве које је поставила њена команда до споразума о повлачењу. Она не само да није изгубила све ратове, него је остварила циљеве које је одредила њена команда.

Порази и победе се у животу већине појединаца и народа смењују. Код пораза чешће се траже непостојећи кривци и изговори да би се сачувало самопоуздање појединца или народа. Често је постављано питање да ли је Милошевић могао учинити више да стекне савезнике у некој великој држави на Западу. Борисав Јовић је на то одговорио да су Срби и Србија били жртве „недодирљивих великих сила које су своје интересе спроводиле апсолутно не хајући за интересе Србије и српског народа.” Према њему, жеље Срба су једноставно биле супротне жељама САД, Немачке, Велике Британи-

је и др. Зато није било те власт у Србији која би могла да оствари жеље Срба. Свако ко би то покушао, као и Милошевић, био би оптужен за стварне и измишљене злочине и војно нападнут.

Непристајање Милошевића и вођа Србије на „конфедерацију”, тј. владавину Словенаца и Хрвата Србијом, завршено је поразом. После пораза и збацивања Милошевића, новом руководству Србије биће „понуђена” слична „конфедерација” са Словенијом, Хрватском, али и широм западноевропском заједницом, ЕУ.

Југославија је престала да постоји 1991. Територије које су од пролећа 1991. признавале средишњу државну власт из Београда биле су стварно српске земље, тј. подручја на којима су Срби чинили приближно две трећине становништва. Када је проглашена Савезна Република Југославија 1992. и она је у суштини била савез српских земаља и није је могуће стварно сматрати Југославијом. Она је само била језгро нестале Југославије, тј. „Свесрбија”.

Нестанак Југославије довео је у питање и постојање Југословена. Према попису из 1981. на подручју Југославије било је око 1.200.000 оних који су се изјаснили да су Југословени. Цепане Југославије пред њих је поставило избор да се одреде за неку страну или удаље од свих сукобљених. Напади на Југославију истовремено су били и напади на Југословене. Са нестанком Југославије, „нестајао је” један народ или је савременицима тако изгледало. Да ли је и у томе било нешто од геноцида ?

Када је Југославија нестала, требало би указати на то да је она током постојања била Југославија више по имену, а мање по суштини. Ретко се јављао захтев да Бугарска постане део Југославије, а Бугари су друга по величини заједница унутар Јужних Словена. Покушај уједињења Јужних Словена у XX веку није се само завршио неуспехом, него је био и непотпун.

3. Прилози за период од 1999.

Период од 1999. до 2008. чини целину са дезинтеграционим ратовима на подручју Југославије. То је период у коме је, без ратних сукоба, настављено кидање веза и разбијање државних целина у којима су живели Срби. Тај процес је свој врхунац достигао 2008. проглашењем независности Космета. То је период у коме су победници из периода ратних сукоба у миру довршили разбијање Југославије и Србије. Без приказа овог периода, поглавље о дезинтеграционим ратовима 1991-99. било би недоречено. Целом периоду од краја осамдесетих година XX века недостаје права историјска удаљеност. Зато је за тај период мање дат општи приказ историје Срба, а више сведочаство савременика, које садржи и више детаља.

Укидање ратног стања у Србији и убиства у „име државе”

Жртвовање за националне циљеве и економско пропадање све већем броју Срба изгледали су узалудни после низа пораза. У Србији друштвени производ 2000. био је по вредности приближно упола мањи од друштвеног производа из 1990. У Хрватској је за исти период друштвени производ опао на око 87% предратног, а у Словенији је незнатно порастао. Просечна плата у Србији у децембру 2000. била је око 70 немачких марака, тј. 35 евра. После предаје Космета, било је очигледно да је периоду владавине Слободана Милошевића дошао крај. Он је добио власт обећавши да ће заштитити Србе на Космету, али то, упркос великим жртвама, није успео.

Укидање ратног стања 24.6.1999. омогућило је опозицији да од краја јуна 1999. одржи више протестних окупљања тражећи Милошевићеву оставку и превремене изборе. Вук Драшковић није могао да се договори са остатком опозиције која је основала Савез за промене. Средином 1997. представници републичких власти у Србији и Црној Гори почели су преговоре о преуређењу СРЈ. Република Србија остала је под санкцијама, али је у септембру 1999. укинута забрана увоза нафте и забрана ваздушног саобраћаја за Црну Гору.

Европски парламент у Стразбуру је донео одлуку у септембру 1999. да се СБ препоручи укидање забране увоза енергената у Србију. Циљ те мере је био да се помогну градови у којима је победила опозиција. У октобру 1999. ЕУ је одлучила да Ниш и Пирот буду први градови којима ће бити послат мазут за грејање. Та помоћ, тзв. програм „Енергија за демократију”, стигла је крајем 1999. Пројекат „Енергија за демократију” је касније проширен и на друге градове у којим су власт имали противници Милошевића. У зиму, крајем 1999. и почетком 2000. долазило је до обуставе испоруке електричне енергије грађанима у Србији.

Разлаз са Црном Гором био је све већи. У новембру 1999. влада Црне Горе донела је одлуку да се упоредо са динаром као средство плаћања користи и немачка марка. Сагласност за увођење марке у Црној Гори, непротивљењем, дала је Немачка. Основана је Народна банка Црне Горе. Зато је дошло и до прекида платног промета између Србије и Црне Горе. У јануару 2000. Уставни суд СРЈ прогласио је неуставном одлуку о увођењу немачке марке у Црној Гори, али црногорска влада наставила је да је примењује.

Од напада НАТО-а, насилност Милошевићевог режима према опозицији достигала је крајње границе. Непријатна истина је да државе нису постојале само да штите интересе својих становника, него појединаца и група на власти. Кроз целу историју државе су преко судских пресуда (оправдано или не) уклањале своје „противнике”. Поред легалног убиства по пресуди суда, владе многих држава вршиле су и убиства без судске пресуде. Убиства су вршена у земљи, али и ван ње. Најпознатији пример тога је признање владе САД да су припадници оружаних снага САД у Пакистану у мају 2011. убили Осаму Бин Ладена, покретача авионских напада у САД 2001.

Државне безбедносне службе које чувају поредак у земљи у борби против „непријатеља државе” и саме крше законе. Када се процени да је корисно, полиција и безбедносне службе настоје да омету и застраше противнике државе. Убиство је тада крајње средство, а извршиоци настоје да оно изгледа као несретан случај. Државе убиства поверавају и криминалцима. Они том „услугом држави” стичу извесну заштиту и привилегије.

Изгледа да се Милошевићев режим одлучио да 1999. и 2000. убиствима уклони део политичких противника и својих људи који су „превише знали”. Милошевић је по свој прилици дао одобрење Радомиру Марковићу, шефу Државне безбедности (од 1998), да се убије Вук Драшковић. На магистралном путу код Лазаревца камионом је покушано убиство 3. октобра 1999. У судару су погинула четворица Драшковићевих сапутника, а он је био лакше повређен.

Следећу годину обележило је неколико убистава. Средином јануара 2000. у хотелу Интерконтинентал убијен је Жељко Ражнатовић Аркан. У то време био је председник мале парламентарне странке (Странка српског јединства) и власник ФК Обилића, клуба који је неочекивано постао први у држави. Фудбал у коме је од свих спортова било највише новца, значајно је био криминализован, а Аркан је сматран за шефа београдског подземља, али и сарадника Државне безбедности. Бар двојица од тројице ухапшених због Аркановог убиства радили су за полицију. Почетком фебруара 2000. у ресторану близу Војномедицинске академије убијен је министар одбране Павле Булатовић. Булатовић је од 1993. био министар одбране СРЈ. У мају 2000. убијен је и председник владе Војводине Бошко Перошевић. У августу 2000. припадници Јединице за специјалне операције (ЈСО) МУП-а Србије су у Београду на Кошутњаку отели Ивана Стамболића, а затим га убили. Командант ЈСО био је Милорад Луковић Улемек Легија. Он је од почетка дезинтеграционих ратова у Југославији био близак са Арканом и заповедник Арканових добровољачких јединица (Тигрова).

Космет од краја 1999. до 2003.

Кофи Анан је у јулу 1999. за шефа цивилне мисије УН (Унмик) одредио Бернара Кушнера. Он је у септембру 1999. са Тачијем потписао уговор о претварању дела ОВК у Косовски заштитни корпус са 5.000 припадника. За заповедника корпуса именован је командант ОВК Агим Чеку. Званично Косовски заштитни корпус (зачетак оружаних снага Косова) формиран је почетком 2000. Оно што је Резолуција 1244 предвидела као разоружавање, претварало се у преобликовање. Кушнер је својим поступцима уклањао остатке суверенитета СРЈ и Србије на Космету.

Насиље на Космету није се зауставило само на Србима. Припадници Руговиног Демократског савеза Косова постали су такође жртве напада и убистава од стране присталица Тачија. У циљевима борбе против Србије Ругова и Тачи се нису разликовали.

Као својеврсни заповедник победничке војске у новембру 1999. Косово је посетио Бил Клинтон. Истог месеца, према подацима београдске канцеларије Високог комесаријата УН-а за избеглице, са Космета у Србији у избеглиштву било је око 240.000 неалбанаца (Срба, Црногораца, Рома и др). Преостали Срби на Космету су живели у 4 општине северно од Ибра (Северна Косовска Митровица,

Звечан, Лепосавић и Зубин Поток), где су били велика већина, и на неколико изолованих територија јужно од реке Ибар.

У децембру 1999. Кушнер је са представницима Албанаца потписао споразум о стварању заједничког Прелазног управног већа Косова. Скоро истовремено Кушнер је издао уредбу којом је вратио на снагу законе који су важили на Косову пре уставних промена из 1989. Прелазно управно веће је требало да управља Косовом до избора. Срби неколико месеци нису пристајали да учествују у његовом раду.

Од фебруара 2000. избило је више нереда у Косовској Митровици. Неколико особа је и убијено. КФОР је увео строжу контролу на мосту који раздваја северни (претежно српски) од јужног (албанског) дела града.

Кушнер је у марту 2000 одобрио увођење нових регистарских таблица на Космету. То је била још једна мера којом је поништавано државно јединство са СРЈ.

Крајем октобра 2000. Унмик је организовао изборе на којима нису учествовали Срби. Почетком марта 2000. новоизабрана Скупштина Косова је за председника изабрала Ибрахима Ругову, а за премијера Бајрама Реџеџија (из Тачијеве Демократске партије Косова).

У децембру 2000. Унмик је користећи заокупљеност српских политичара изборима почео да издаје и нове личне карте на Космету. У априлу и мају 2001. дошло је до протеста Срба на северу Космета због покушаја Унмик-а да на административној граници са Србијом постави царинске контроле. Крајем маја 2001. постигнут је договор да Унмик неће наплаћивати царине на робу која преко контролних тачака између уже Србије и Космета прелази на ту територију.

У јануару 2001. СРЈ и Албанија су обновиле дипломатске односе прекинуте у априлу 1999. Средином фебруара 2001. године албански националисти су код Мердара дигли у ваздух аутобус у коме су били Срби. Погинуло је десетак путника.

Незадовољна стањем на Космету и ометана од Бугарске да доставља материјал својим војницима, Русија је одустала од сарадње са КФОР-ом и у јулу 2003. повукла је своје војнике из њега. САД су јачале своју контролу над тим подручјем, а у октобру 1999. код Урошевца изградиле су велику војну базу („Бондстил”).

Пораз Милошевића на изборима 2000.

У децембру 1999. представници САД и ЕУ понудили су Србији укидање санкција у замену за одржавање превремених избора. Из водећих земаља НАТО-а десетине милиона долара слате су опозицији у Србији да се помогне рушење Милошевића. Та подршка је олакшала повезивање опозиције у Србији и стварање савеза названог Демократска опозиција Србије (ДОС) у јануару 2000. У оснивању ДОС-а учествовали су СПО, ДС, ДСС и др. Главни захтев ДОС-а били су превремени избори. Почетком 2000. проширена је листа особа којима се забрањује улазак у ЕУ јер подржавају Милошевића, а одобрени су авионски летови за Србију. У то време власти у Србији одлучиле су да изврше економски притисак на Црну Гору. Зато је дошло до обуставе размене робе с њом.

Европска унија и САД су наставили да према Србији воде политику кажњавања и обећавања помоћи. Крајем марта 2000. комесар ЕУ за спољне послове Кристофер Патен обећавао је да ће Пакт за стабилност Југоисточне Европе после збацивања Милошевића у Србију уложи 3 милијарде евра. Затим је ЕУ усвојила одлуку да од маја 2000. забрањује свим европским предузећима и владама да улажу у Србију, али да могу то чинити на Косову. У мају 2000. САД су продужиле санкције за СРЈ.

14.4.2000. опозиција је заједнички одржала протестни скуп у Београду на коме је тражила слободне изборе. Током пролећа 2000. опозиција је заједничким протестним скуповима по градовима појачавала притисак на Милошевића. Учестале су и акције покрета Отпор у којима се позивало на смењивање власти.

Власти су покушале да насилно ућуткају опозиционе медије. У мају 2000. полиција је насилно преузела контролу над радио и ТВ станицом Студио Б, једином опозиционом телевизијом. Објашњено је да се то чини због учесталих позива на насилно рушење уставног поретка. После тога, и Свети архијерејски сабор СПЦ тражио је од државних власти да „одустану од насилног укидања” независних медија. Опозиција је позвала на општу непослушност и масовне протесте.

У јулу 2000. дошло је до промене Устава СРЈ. Скупштина СРЈ увела је непосредно бирање за председника СРЈ. Због тога је Скупштина Црне Горе усвојила изјаву којом се наглашава да она не признаје ниједан правни акт који је усвојен без њених „леgitимних представника”. Крајем јула 2000. расписани су избори за Скупштину СРЈ, председника СРЈ и локалне органе власти у Републици Србији

за 24.9.2000. У предизборним свађама августа 2000. СПО је изашао из ДОС-а.

У Црној Гори М. Ђукановић и његова ДПС одлучили су да не учествују у изборима. Црногорски СНП Момира Булатовића је одлучио да ће учествовати. На уједињавању опозиције у Србији лично је радила и Мадлен Олбрајт (државни секретар САД 1997-2001). Опозиција у Србији (без СПО-а) одлучила је да на изборе изађе са јединственом листом, а да кандидат за председника СРЈ буде Војислав Коштуница.

24.9.2000. одржани су избори на које је посматраче послало неколико страних држава (САД, Француска, Велика Британија, Грчка, Русија, ...). Гласање у Црној Гори отежао је став њене владе. Гласало се углавном у приватним објектима и просторима предузећа која су седишта имала у Србији. Коштуница је у првом кругу добио више од 50% гласова. Опозициони представници на изборним местима имали су увид у те резултате. Ипак, Савезна изборна комисија је покушала да прикаже лажне резултате. Према њеном извештају нико није имао натполовичну већину, а Милошевић и Коштуница требало је да иду у други круг гласања.

Дошло је до протеста народа. ОЕБС је тражио да се призна воља народа. Штрајк су почели и рудари Колубаре. Покушај полиције да угуши тај штрајк довео је до доласка хиљада грађана да подрже рударе. Одлука Савезног уставног суда од 4.10.2000. да поништи изборе била је повод за општи народни бунт.

Део оних који су се обогатили сарађујући са Милошевићем одлучио је да пронађе нове политичаре са којима ће сарађивати. Опозиционе вође су раније упозоравале полицију и њене старешине да је крај Милошевићеве владавине а да употреба полицијске силе то неће спречити. Крајем септембра 2000. један део „Милошевићевих људи” у полицији одлучио је да промени страну. Уочи 5.10.2000. неки од вођа опозиције преговарали су са делом команданата полиције (тадашњим као и смењеним Ј. Станишићем) и командантом ЈСО Милорадом Луковићем Легијом о успостављању нове власти.

5.10.2000. у Београд су из других насеља Србије долазиле колоне возила са протестантима. Они су имали и нешто оружја. Број полицајаца и војника на путевима који су водили у престоницу био је мали да заустави десетине хиљада које су долазиле. Ускоро се улицама престонице кретало више од стотину хиљада побуњених грађана. Дошло је до сукоба испред Скупштине СРЈ, а димне бомбе и сузавци нису растерали побуњене. Напротив, они су упадну у Савезну скупштину и запалили је а после се исто догодило и у згради Радио телевизије Србије.

Наређења која је издавао министар полиције Србије Влајко Стојиљковић нису била извршавана. Протестанти су запалили и део полицијске станице Стари град, а полиција се повукла.

Требало је зауставити нереде и увече 5.10.2000. вође ДОС-а, које су ушле у Скупштину града и ту сместили своје седиште, позвале су своје присталице да престану да руше и пљачкају. У нередима скоро да није било изгубљених живота. Милошевић је увидео да ни генерал Н. Павковић није у стању да пошаље војску против побуњеног народа. Војни врх и Павковић видели су да није могуће војском одржати Милошевића на власти. САД су већ биле признале победу Коштунице и ДОС-а, а сваки сукоб ВЈ са присталица ДОС-а, Ђукановићевом полицијом или КФОР-ом могао је послужити као повод за САД да покрену нови војни напад. Цео систем државне присиле у Србији се распао.

Следећег јутра, 6.10.2000. Војислав Коштуница је ушао у кабинет председника Србије. Руски амбасадор Иванов посредовао је и посетио Коштуницу, а затим и Милошевића. Истог дана Милошевић је јавно признао пораз и честитао победу Коштуници. „Кризни штабови” ДОС-а су стварани у управи и радним колективима са циљем да се преузме контрола над њима. Пошто је Дом Народне скупштине био запаљен, у центру Сава одржана је конститутивна седница нове Савезне скупштине Југославије 7.10.2000. Истог дана, син Слободана Милошевића, Марко је побегао у Москву. Део представника ДОС-а је и самом Милошевићу нудио да се склони у иностранство, али он је то одбио. Он је био убеђен да га је Русија издала и није желео да тражи склониште у њој.

Двовлашће и избори за скупштину Србије 2000.

У Србији је настало својеврсно двовлашће. Власт на нивоу Републике и даље је имала коалиција социјалиста, јуловаца и радикала. Крајем октобра 2000. створена је прелазна републичка влада у којој је председник постао Миломир Минић. Милошевићеви људи у полицији и државној безбедности задржали су своје положаје. Важан Милошевићев човек био је Радомир Марковић, за кога се веровало да је имао „дозволу да убија у име државе”. Такав утисак оставила је и његова претња коју је почетком новембра 2000. године упутио ДОС-овим коминистрима унутрашњих послова. Он им је у разговору претио својим везама са подземљем. Управо око Марковића су се и јавиле велике разлике у ДОС-у. Захтеве СПО-а да се он смени подржавао је Зоран Ђинђић, председник Демо-

кратске странке од почетка 1994. С друге стране Коштуница није журио да смени Радомира Марковића.

После преузимања власти од стране ДОС-а, Европска унија је укинула нафтни ембарго Србији. Југославија се враћала у међународне институције из којих је била избачена. Крајем октобра 2000. Пакт за стабилност Југоисточне Европе примио је СРЈ за пуноправног члана. После захтева за пријем, Генерална скупштина УН је једногласно примила СРЈ у УН 1.11.2000. Југославија је у новембру 2000. поново постала члан ОЕБС-а.

Савезна влада СРЈ састављена је 4.11.2000. Њен председник постао је Зоран Жижич, представник СНП из Црне Горе. Крајем новембра 2000. за гувернера Народне банке Југославије изабран је Млађан Динкић, који је од Октобарског преврата био вршилац дужности гувернера.

Према договору (из октобра) ДОС-а, СПС-а и СПО-а заказани су избори за Скупштину Србије за 23.12.2000. СПС су напуштали и гласачи и чланови. Међу њима је био и Милорад Мишковић, утицајни члан социјалистичке владе Републике Србије и један од најбогатијих људи у Србији. На изборима 23.12.2000. ДОС је добио 176 места у Скупштини Србије. СПС је био потпуно поражен, добио је само 37 посланичких места. Српска радикална странка је добила 23 посланичка места. Према ранијем договору, састављање владе требало је да буде поверено Зорану Ђинђићу.

У Црној Гори и на Космету настављен је процес одвајања од Србије. У Црној Гори средином новембра 2000. из платног промета потпуно је избачен динар. Једина званична валута остала је немачка марка.

Међу политичарима који су посетили Београд пред Милошевићево изручење суду у Хагу најзначајнији је свакако био руски председник Владимир Путин. Његов боравак у Београду 16. и 17.6.2001. показивао је обнову већег интереса Москве за догађаје на Балкану.

Изручење Милошевића Хашком трибуналу и његова смрт

У другој половини јануара 2001. председник Србије Милутиновић је мандат за састављање владе дао Зорану Ђинђићу. У Ђинђићевој влади (са 7 потпредседника и 17 министара) Душан Михајловић је постао потпредседник и министар унутрашњих послова (2001-2004). Важна министарства добили су Божидар Ђелић (министар за финансије и економију) и Александар Влаховић

Насловна страна НИН-а од 16.3.2006.

(министар за реструктурирање привреде и приватизацију). Већ крајем јануара 2001. влада је сменила Радомира Марковића. У фебруару 2001. Душан Михајловић је признао да се Милошевић налази у резиденцији на Дедињу у својеврсном кућном притвору, под сталним надзором републичке полиције.

Истог месеца Р. Марковић је ухапшен уз оптужбу за организовање атентата код Лазаревца 1999. 1.4.2001. ухапшен је Милошевић и одведен у Централни затвор. До хапшења бивши председник Милошевић, по одобрењу Коштунице, боравио је у вили Мир уз војне објекте на Дедињу. Присуство Милошевићевог приватног обезбеђења и војног на улазној капији отежали су републичкој полицији да изврши хапшење. Хапшење је извршено приликом „замене” старог и новог обезбеђења републичке полиције, а није га могла спречити ни група Милошевићевих присталица која се појавила. Он је био оптужен за злоупотребу председничке дужности и проневеру новца.

У јуну 2001. су у медијима у Србији објављене вести да су српске безбедносне снаге део Албанаца убијених на Космету тајно превезле и сахраниле на подручју Београда. Влада СРЈ је усвојила уредбу о поступку у сарадњи са Хашким трибуналом крајем јуна 2001. али је она од Уставног суда СРЈ била суспендована. Коначно, по одобрењу Владе Србије 28.6.2001. Милошевић је предат службеницима Хашког трибунала и превезен у Хаг. Присталице Милошевића су одржале протестна окупљања у Београду 29.6.2001. а савезни премијер Зоран Жижич поднео је оставку због неслагања са изручењем Милошевића страном суду. Устав није допуштао изручење грађана СРЈ страним судовима.

У фебруару 2002. почело је суђење Милошевићу у Хагу. Више Срба којима се судило у Хагу умрли су током суђења. Међу њима био је и Милошевић. Непосредно пред смрт, Милошевић је јавно изнео тврдњу да га неко у Хашком трибуналу трује леком (рифампицин) који поништава дејство лекова које је он морао да узима због нормализовања крвног притиска. Са друге стране, из Трибунала су тврдили да је он тај лек сам тајно набавио и узимао. Званично, из Хашког трибунала саопштено је да је Милошевић умро природном смрћу 11.3.2006. Његово тело превезено је у Београд, а 18.3.2006. сахрањен је у Пожаревцу. Остала је сумња да су лекари запослени у затвору немаром, ако не са намером, допринели да се његово здравствено стање погорша и убрза смрт.

Смрћу Милошевића остало је упражњено место вође СПС-а. Крајем 2006. године за председника СПС изабран је Ивица Дачић (Призрен, јануар 1966).

Распад ДОС-а

Период насиља за Србију није прошао са сменом власти. Насиље се наставило. Почетком априла 2001. на Новом Београду је отет Мирослав Мишковић и пуштен после плаћања откупа отмичарима. Значај отмице показују две чињенице. Отмица се догодила на важној саобраћајници у престоници, а отети је био један од најбогатијих Срба, председник и власник Делта холдинга. Касније је утврђено да је отмице као начин пљачке изводио тзв. земунски клан. Почетком августа 2001. у Београду је убијен помоћник начелника Државне безбедности Момир Гавриловић. То је довело до међусобних оптуживања у ДОС-у. Из ДСС-а су оптуживали део владе (ДС) за повезаност са шверцом и криминалом. Представници ДСС су после свађа у августу 2001. напустили владу Србије.

Због личног насилништва на јавним местима, средином 2001. командант Јединице за специјалне операције (ЈСО) Милорад Л. Улемек Легија морао је поднети оставку. На месту команданта ЈСО заменио га је Душан Маричић. 9-17.11.2001. дошло је до побуне ЈСО. Наоружани припадници ЈСО блокирали су једну траку аутопута у Београду. Побуну су организовали Маричић и Легија, а део официра ЈСО тада је био повезан са организованим криминалом. Коштуница је оптужен да је изјавом да је протест наоружаних специјалаца у униформама сличан штрајку лекара у белим мантилима умањивао свест о озбиљности побуне. Влада није имала средства да казни организаторе побуне.

Насиља Албанаца пренели су се са Космета на југ Србије. Скривајући се у пет километара дубокој „зони безбедности” у ужој Србији, ОВК је 2000. на подручју Прешева и Бујановца основала своје терористичке групе. Од фебруара 2000. на том подручју су почели напади на полицију и Србе. Напади су у октобру 2000. прерасли у велике сукобе. Средином марта 2001. КФОР је на прелазу Мердаре са представницима СРЈ потписао споразум о почетку повратка полиције Србије у зону безбедности. То је омогућило да се у мају 2001. на југу Србије разоружају албански насилници.

Албанска насиља имала су масован карактер и у суседној Македонији. Од фебруара до јуна 2001. у западној Македонији и на подручју Куманова трајао је сукоб побуњених Албанаца и македонских полицајаца и војника. Побуњеници су стигли до Скопља (Арачиново). Посредовањем САД и ЕУ успостављено је примирје почетком јула 2001. Затим је измењен и устав Македоније да би се дала већа права Албанцима и они умирили.

Колико је мало поштован закон у Србији сведочи и случај генерала Момчила Перишића. Пошто је као политичар учествовао у ДОС-у, он је постао један од потпредседника Ђинђићеве владе. Средином марта 2002. Перишић је ухапшен у једном ресторану док је предавао тајне државне документе службенику америчке амбасаде. Перишић је због тога морао да поднесе оставку у влади.

Несугласице између ДСС и остатка ДОС-а су се стално повећавале. Расправа око питања да ли треба одобрити изручења грађана СРЈ Хашком трибуналу завршена је 11.4.2002. Скупштина СРЈ усвојила је измене закона о сарадњи са судом у Хагу. Тим изменама омогућено је изручивање грађана СРЈ. Истог дана, посланик Влајко Стојиљковић, оптужени за ратне злочине на Космету, испред Скупштине пуцао је себи у главу, а 13. априла је умро у болници. Стојиљковић је у пролеће 1997. заменио Зорана Соколовића на месту министра полиције Србије.

У мају 2002. председништво ДОС-а, без ДСС, одлучило је да због недолазака на седнице Скупштине Србије искључи неке од посланике са своје листе. Најбројнији су били чланови ДСС. Због тога та одлука имала је карактер кажњавања ДСС и појачала је сукоб између Зорана Ђинђића и Војислава Коштунице. Одлуку су спровели Административни одбор Скупштине и Републичка изборна комисија. У јулу 2002. Председништво ДОС-а искључило је ДСС из коалиције. После тога су и остали мандати ДСС у Скупштини Србије одузети. ДОС није успео да траје ни пола мандата који је добио од народа. Распао се уз велике свађе.

Транзиција привреде и друштва Србије у капитализам

Транзиција као процес у коме су социјалистичка друштва претварана у капиталистичка, а државна и друштвена својина над средствима за производњу у приватну, имала је разлике у бившим социјалистичким државама у Европи. Уставу Србије из 2006. формално је укинуо друштвену својину коју је задржао Устав из 1990.

Зачеци стварања нове капиталистичке класе у СФРЈ су се појавили у другој половини осамдесетих година XX века. Тада је дошло до стварања већег броја малих приватних предузећа (у занатству, угоститељству и трговини). Мали део тих приватника је успео да створи знатнији капитал. Капиталистичка класа је настајала и од особа које су донеле капитал зарађен у иностранству. Ипак, нова капиталистичка класа у периоду од 1989. до 2000. већином је настајала личним присвајањем до тада постојеће друштвене имови-

не. Један део капиталиста настао је и од ратних профитера. То је период који М. Лазивић назива периодом блокиране трансформације. Тај период одликује невољност владајуће СПС да изврши транзицију.

Страни капитал у том периоду није имао већу улогу у приватизацији. Укидање санкција Југославији омогућило је извесно оживљавање привреде. Број запослених у Србији, према Статистичком годишњаку Србије и Црне Горе 2003. мало се повећао са 2,23 милиона у 1996. на 2,36 милиона особа у 1997. Први значајнији прилив страног капитала било је улагање у телекомуникационе компаније. У мају 1997. издвојен је АД Телеком Србије из Поште Србије. У јуну 1997. он је делимично приватизован. Потписан је уговор о продаји 49% Телекома Србије италијанској (29%) и грчкој (20%) компанији. Оне су за то платиле у вредности од око 900 милиона касније уведених евра. Влада Србије остала је власник 51% Телекома Србије. Телеком Србија постао је други, а затим највећи оператор мобилне телефоније.

Године 1999. велики број предузећа је извршио процену своје вредности са Дирекцијом за верификацију процене. Део тих предузећа поделио је акције запосленима. Друштвени капитал у предузећима тако је претваран у акције приватних лица. Део акција предузећа био је предвиђен за продају капиталистима. Руководећа елита имала је бољу прилику да стекне контролу над материјалним богатствима у време приватизације. Често су осниване мале фирме у које су руководиоци великих државних предузећа пребацили део њиховог капитала. Остатак државног предузећа настојали су обезвредити, односно приказати мање вредним и онда откупити. Они који су раније имали привилегије у управљању и располагању друштвеном својином, постали су власници приватизоване имовине. Нови власници капитала великим делом постали су бивши политичари и директори из периода социјалистичке владавине. Тако је језгро нове капиталистичке класе била владајућа елита из Милошевићевог окружења.

О транзицији у Србији говори и то што се на Форбсовом списку милијардера објављеном 2007. међу 946 светских милијардера појавило и име Мирослава Мишковића, а он је са сином и неколико пословних сарадника децембра 2012. ухапшен под оптужбом да се незаконито богатио у приватизацији.

Део приватизација вршен је и „прањем“ незаконито зарађеног новца. У марту 2013. у емисији Некад било Радио телевизије Републике Српске, бивши члан Ђинђићеве владе Миодраг Исакос је изнео тврдњу да провера новца којим је вршена приватизација

намерно није рађена. Зато су се касније јавили проблеми везани за куповину више предузећа иза које је био „сумњиво” стечени новац тзв. Шарићевог клана и др.

Група око Дарка Шарића је оптужена да је зарадила новац незаконитом продајом дроге, а затим да га је легализовала куповином предузећа у приватизацији. Корупција није била ограничена само на управу. И део судија за материјалну награду доносио је неправедне пресуде. Слично се дешавало и са делом лекара и просветних радника. Политичке партије су настојале „на све начине” да своје чланове запосле у државним предузећима, тј. јавном сектору. Млађан Динкић је у августу 2011. за Политику отворено признао да су партије претерале са запошљавањем присталица и створиле мржњу у народу.

Пред убрзавање процеса приватизације у октобру 2000. у Србији је било 2,1 милиона запослених радника, а оних који су званично тражили посао 0,72 милиона. Мушкарци су чинили око 58%, а жене око 42% запослених.

У време транзиције омогућен је повратак имовине потомству протеране владарске породице Карађорђевић. У фебруару 2001. у Скупштини Југославије усвојен је закон којим је укинут указ Народне скупштине из 1947. о одузимању држављанства и имовине краљевској породици Карађорђевић. Принцу Александру Карађорђевићу (Лондон, 1945) враћен је Бели двор. Неколико година касније 2006. донет је Закон о враћању имовине црквама и верским заједницама. Процес повратка одузете имовине приватним лицима још није завршен (2015).

После доношења законских измена 2001. започела је главна фаза приватизације у Србији. Предузећа су продавана страним и домаћим капиталистима на јавним аукцијама (тендерима). Почетком 2002. извршено је укидање (ликвидација) највећих банака у Србији које су биле под контролом државе (Београдска банка, Југобанка, Инвестбанка и Беобанка), а мање банке су приватизоване. Већину банкарских послова у Србији преузеле су стране банке, односно њихове филијале. У октобру 2002. од укупно 2,06 милиона запослених две трећине је радило у друштвеним или државним предузећима.

У априлу 2001. усвојен је Закон о екстрапрофиту. Тим законом предвиђено је да се додатно опорезују они који су од 1989. остварили екстрапрофит захваљујући повлаштеним условима пословања а који нису били доступни обичним грађанима. Главна на списку оптужених за екстра профит постала је компанија БК (власника Богољуба Карића). Појавиле су се и оптужбе да влада наплатом високог

екстрапрофита покушава преотети Карићима Мобтел. У марту 2002. преко одлуке Трговинског суда Карићу је одузета контрола над Мобтелом. Због неплаћених дугова, почетком 2006. држава је преко Јавног предузећа ПТТ завршила преузимање власништва над Мобтелом, а 2006. продала га је норвешком Теленору за 1,5 милијарди евра. Богољуб Карић је напустио Србију уз оптужбу да је побегао испред пореских органа. Од 1.1.2005. уведен је нови облик сакупљања пореза у Србији порез на додату вредност (ПДВ).

Током 2003. и 2004. приватизована су два велика државна предузећа. У пролеће 2003. америчка компанија купила је железару у Смедереву, која је била у стечају. Влада Србије је 2012. морала поново да преузме железару у Смедереву због светске економске кризе и немогућности Американаца да остваре профит од продаје челика на светском тржишту.

У септембру 2003. Мирко Цветковић, директор Републичке агенције за приватизацију, са председником „Филипа Мориса” (највећег светског произвођача цигарета) потписао је уговор о продаји 66,5% друштвеног капитала „Дуванске индустрије Ниш” за 518 милиона евра. После те продаје у Србији је, по узору на ЕУ, уведена забрана пушења у државним и јавним просторијама, осим оних које су за то посебно намењене. У 24.12.2008. у Москви је потписан уговор о продаји 51% Нафтне индустрије Србије (НИС) Гаспромнефту за 400 милиона евра.

У јуну 2001. у Бечу је потписан Споразум о сукцесији. Њиме је договорена подела имовине СФРЈ међу државама које су настале њеним распадом. У новембру 2001. Србији је опроштен део дуга који је из СФРЈ пренет на СРЈ од тзв. Париског клуба поверилаца. Средином 2004. склопљен је сличан споразум и са Лондонским клубом поверилаца. Од 2000. до почетка 2006. дошло је до значајног раста спољног дуга са око 10,8 милијарди на око 13 милијарди евра.

У трговинској размени са иностранством, према Стратегији повећања извоза који је сачинила влада Србије, до 2008. стално се бележио значајно мањи извоз од увоза. У милијардама долара табеларно то изгледа:

	2001	2002	2003.	2004.	2005	2006	2007
Бруто домаћи производ	11,81	15,84	20,34	24,52	26,23	30,41	40,80
Вредност увоза	4,26	5,61	7,48	10,75	10,46	12,71	17,69
Вредност извоза	1,72	2,08	2,76	3,52	4,48	6,44	8,86

Стални мањак вредности извоза у односу на увоз ублажавао је велики прилив новца који су сродници и познаници запослени ван земље уплаћивали становницима Србије. Према Светској банци на тај начин од 2000. до 2010. у Србију је послато скоро 43 милијарде долара. По процени у влади Србије те уплате из иностранства од 2000. су тек са 2011. премашиле вредност од 40 милијарди долара.

Више од половине трговинске размене Србија је остваривала са земљама ЕУ. Објављено је да је извоз у земље ЕУ 2007. имао вредност око 3,7 милијарди евра, а увоз око 7,4 милијарди евра. Гледано по земљама у укупној вредности увоза (13,35 милијарди евра) 2007. на првом месту је било увоз из Русије (1,91 милијарда евра), на другом месту увоз из Немачке (1,58 милијарди евра), а на трећем месту по вредност увоз из Италије (1,29 милијарди евра). Истовремено 2007. највећа је била вредност извоза у Италију (780 милиона евра). На другом месту био је извоз у БиХ (759 милиона евра), а на трећем месту извоз у Црну Гору (692 милиона евра). Просечне плате у Србији почетком 2007. биле су око 310 евра.

Од укупног извоза 2003. на прехранбене производе и пића отпадало је 18,6%, а 12% је чинила вредност извезених основних метала. Удео вредности основних метала у извозу се до 2007. повећао на 23,3%, а вредност хране и пића у извозу се смањила на 15,9%.

Према подацима из Енциклопедије српског народа 2007. године у пољопривреди је радило око 30% запослених и остваривали су 12,3% од укупног домаћег дохотка. Истовремено, у индустрији радило је 46% од укупног броја запослених и остваривали су 24,2% од укупног домаћег дохотка. У сектору услуга радило је 24% од укупног броја запослених а остваривали су 63,5% од укупног домаћег дохотка. Укупни број радно способних био је око 3 милиона, а четвртина њих била је незапослена. Значајан део незапослених радио је у тзв. „сивој зони економије”, тј. без пријаве запослења и плаћања пореза држави.

Године 2007. у САД је почела дужничка криза. Банке су морале да одузму стотине хиљада станова који су били под хипотеком, јер дужници који су их користили нису могли да исплаћују рате за дуг. Хипотекарна криза 2008. постала је још тежа. Око 860.000 станова било је заплењено. Те заплењене станове банке нису могле даље да продају. Криза је захватила банкарски систем а даље целу економију САД. Из највеће економије света економска криза се прелила на ЕУ и државе које су биле економски зависне од њих. Економска криза пренела се и на Србију. Пред економску кризу Србија је од 2004. до 2008. имала економски раст од скоро 7%. Са појавом кризе

дошло је до пада привредног раста и пораста незапослености. Криза није једнако потресла све економије у свету. У неким важним светским економијама, пре свих у кинеској, дошло је само до успоравања раста.

Деведесетих година XX века са Запада су у Србију увозени лични рачунари, а извршено је и повезивање рачунара у интернет. Приближно четвртина домаћинстава у Србији на прелазу 2006-07. имала је личне рачунаре. Велика промена била је и општа раширеност мобилних телефона. Од када су крајем осамдесетих година XX века направљени бежични телефони који су могли да се носе у џепу, они су брзо постали свеprisутни. Од средине деведесетих година XX века и у Србији је створена мрежа мобилне телефоније.

Проглашење државе Србије и Црне Горе 2003.

Средином марта 2002. у присуству представника ЕУ Хавијера Солане, у Београду Коштуница и Ђукановић потписали су документ под називом Полазне основе за преуређење односа Србије и Црне Горе. 6.12.2002. уставна комисија усвојила је Уставну повељу Србије и Црне Горе. Према њој Србија и Црна Гора је савезна држава која се састоји из две чланице. Београд је проглашен за административно средиште, али не и за главни град. За тело које бира председника одређена је заједничка Скупштина Србије и Црне Горе. Мандат председника одређен је на 4 године.

Србија је у другој половини 2002. два пута неуспешно одржала изборе за председника Србије. Оба пута они нису успели због изласка мање од 50% гласача. Милану Милутиновићу истекао је мандат и 30.12.2002. вршилац дужности председника Србије постала је Наташа Мићић, председница Народне скупштине Србије.

Крајем јануара 2003. Скупштина Србије усвојила је Уставну повељу, а затим је то учинила и Скупштина Црне Горе. Усвајањем Уставне повеље у Савезној скупштини 4.2.2003. престала је да постоји Југославија, а створена је државна заједница под именом „Србија и Црна Гора” (СЦГ). Према Уставној повељи, СЦГ је била слабо повезана конфедерација са правом држава чланица да након три године распишу референдум о издвајању и стварању независне државе.

7.3.2003. Савезна скупштина изабрала је за председника СЦГ Светозара Маровића из ДПС-а, тј. Црне Горе. Десет дана касније изабран је Савет министара СЦГ са пет заједничких министарстава. Према Уставној повељи свака чланица могла је имати три министра,

или два министра и председника у Савету министара. Министарство за војску остало је заједничко, али није било заједничког министра за полицију. Уставном повељом шеф Савета министара био је и председник СЦГ. Једнодомна Скупштина СЦГ имала је 126 посланика, од тога 91 је био из Србије. Од маја 2003. на граници између Србије и Црне Горе успостављена је права међудржавна граница са цариницима.

Демографске промене према пописима 2002-13.

На Земљи је 2000. било 6.100.000.000 становника. Од тога у Европи било је 729.000.000 особа. Укупна површина Србије (са Косметом) је 88.361 километар квадратни. Према попису из 2002. Србија (без Космета) имала је скоро 7,5 милиона становника. Срба је било 6,21 милиона или 82,9%. Други по бројности били су Мађари којих је било 293 хиљаде или 3,9%, а трећи су били Бошњаци. Њих је било 136 хиљада или 1,8%. Број Бошњака би можда требало увећати за око 20 хиљада оних који су се изјаснили као Муслимани. Промене етничке структуре у односу на попис из 1991. у Централној Србији биле су мале. Срба је било око 4,89 милиона или 89,5%. Други по бројности били су Бошњаци са 136 хиљада или 2,5%. На истом подручју било још око 16 хиљада оних који су се изјаснили као Муслимани. До значајније промене етничког састава дошло је у Војводини. Од укупно 2,03 милиона становника у Војводини, Срба је било 1,32 милиона, тј. 65,05%. Други по бројности у Војводини су остали Мађари са 290 хиљада или 14,3%. Просечна старост становника у Србији 2002. била је 40,2 године. Београд је имао 1,2 милиона становника.

Број становника у Србији без Космета био је 2002. мањи за око 300 хиљада у односу на попис из 1991. Великим делом то је било последица исељавања од почетка деведесетих година XX века у ЕУ, Северну Америку итд. Према незваничним проценама, из Србије се од 1990. до 2000. иселило око 300 хиљада људи, а званично дупло мање. Истовремено, долазак избеглица у Србију умањио је тај велики губитак. Исељеници из Србије, и бивше СФРЈ, већином су остајали у Европи (Немачка, Швајцарска и Аустрија). Исељавање је поред губитка становништва значило и велики одлив најобразованијих. Само у Канаду од 1991. до 2001. усељено је из СЦГ око 33 хиљаде особа, а из БиХ око 23 хиљаде особа и скоро 10 хиљада особа из Хрватске. Међу тим усељеницима више од половине имало је више и високо образовање. Број Срба у Канади 2010. био је око 100.000.

У САД их је било око 200.000. Према проценама најбројнија заједница исељених Срба 2010. била је у Немачкој (400-500.000). Данас у Немачкој живи и око 50.000 тзв. Лужичких Срба. Уз Немачку тада је велики број Срба живео у Аустрији (око 200.000), Швајцарској (око 120.000) и Француској (око 100.000).

Број становника у Србији наставио је да се смањује. Према попису 2011. у Србији (без Космета) живело је 7,2 милиона становника. Срба је било 5,99 милиона, други по бројности били су Мађари (254 хиљада), трећи по бројности били су Роми (148 хиљада), а четврти Бошњаци (145 хиљада). Постоји и око 22 хиљаде оних који су се изјаснили да су Муслимани. У Војводини било је 1,93 милиона становника. Од тога Срба 1,29 милиона, Мађара 0,25 милиона. Највеће градско насеље, Београд имао је 2011. 1,28 милиона становника, Нови Сад 243 хиљаде, а Ниш 174 хиљада. Просечна старост становника у Србији била је 42,1 годину. За жене очекивана дужина живота процењена је на 76,8 година, а за мушкарце 71,6 година. Разведених на 1000 закључених бракова било је 230. Болести срца и крвних судова су у првој деценији XXI века биле узрок више од половине свих смрти. У истом периоду тумори су били узрок петине смртних случајева.

Занимљиво је упоредити изјашњавање становника у Црној Гори на пописима 1991. и 2003. Према последњем попису у СФРЈ из 1991. године, у Црној Гори било је 615 хиљада становника. Њих 380 хиљада изјаснило се као Црногорци, а 57 хиљада се изјаснило као Срби. Скоро 90 хиљада се изјаснило као Муслимани. 40 хиљада је пописано као Албанци. Југословена је било 26 хиљада, а Хрвата 6 хиљада. Према попису из 2003. у Црној Гори било је 620 хиљада становника. Број оних који су се 2003. изјашњавали као Срби у Црној Гори повећао се на 198 хиљада, а број Црногораца смањио на 268 хиљада. Занимљиво је и да се 136 хиљада изјаснило да им је матерњи језик црногорски, а 394 хиљаде да им је матерњи језик српски. Трећи по бројности у Црној Гори били су Бошњаци (48 хиљада) у ову етничку групу можда треба убројати и оне који су се изјаснили као Муслимани (око 25 хиљада). Очигледно је да се велики број становника Црне Горе, не мање од једне четвртине, колебао како да се изјасни као Срби или Црногорци. Према попису 2011. у Црној Гори било је 620 хиљада становника. Црногораца је било 279 хиљада, Срба 178 хиљада, а Бошњака 54 хиљаде. Око 21 хиљада изјаснила се као Муслимани. Око 4 хиљаде се изјаснило као Срби-Црногорци или Црногорци-Срби.

ПОЛИТИКА

ВЛАДИСЛАВ РИЊИЊКАР, ОСНИВАЧ
 ДАРКО РИЊИЊКАР, УРЕДНИК
 Др СЛОБОДАН РИЊИЊКАР, ДИРЕКТОР
 ВЛАДИСЛАВ СЛ. РИЊИЊКАР, ДИРЕКТОР
 Издање Партизанске новине 1941.
 Број 1. децембра 1993. године

Први број „Политике“ изашао 25. јануара 1904. године

ПРИМЕРАК
15,00 ДИН.

Централа: 337-31-11, 337-31-91
 Дежурни уредник: 337-32-29

Београд, четвртак 13. март 2003.
 БРОЈ 32095 – ВЕК ПРВИ

Интернет: www.politika.co.yu
 Е-пошта: redakcija@politika.co.yu

ПОЛИТИКА
 Македонска 29

ПУЦЊИ У ПРЕДСЕДНИКА ВЛАДЕ ИЗАЗОВ ДЕМОКРАТИЈИ И ПОЛИТИЧКОЈ СТАБИЛНОСТИ ЗЕМЉЕ

Ђинђић преминуо после атентата, у Србији уведено ванредно стање

Мртвоносе ране из снајпера. – Мере за очување безбедности, уставног поретка, слобода грађана и рада државних органа. – Војска СЦГ преузима овлашћења полиције. – Србија у шоку

Председник Владе Републике Србије др Зоран Ђинђић преминуо је јуче у 13.30 часова на операционом столу Ургентног центра, где је доведен без пулса и свести након што је погођен са два метка „већег калибра“ од засаде непознатих нападача док је улазио у зграду владе у Неманјиној улици.

Влада Србије је одржала ванредну седницу на којој је одлучено да се вршиоцу дужности председника Републике упуту захтев да увведе ванредно стање, јер су убиством премијера угрожавени безбедност и уставни поредак, слобода грађана и рад државних органа. Ванредно стање, које је у међувремену и званично проглашено, подразумева и то да Војска СЦГ добија овлашћења која припадају Министарству унутрашњих послова Србије.

Ванредну седницу је одржао Савет и Врховни савет одбране.

Вест о атентату је изазвала шок у земљи и свету. У свим изјавама је осуђен овај чин насиља и политичког терора и изнет уверење да ће Србија, упркос досад највећем искушењу, успети да остане на курсу демократских и економских реформи које је започела под енергичним и прагматичним вођством јуче убијеног премијера.

СНИМАК ТВ В 92 КОЈИ ПОКАЗУЈЕ МОМЕНАТ КАДА ПОГОВОНОГ ВИДЕЉА УНОСЕ У АУТО

Насловна страна Политике од 13.3.2003.

Убиство Зорана Ђинђића

Пред убиство Ђинђића трајале су припреме за полицијски обрачун са тзв. земунским кланом, али се истовремено заоштравао и сукоб Ђинђића са ДСС-ом и владама чланица НАТО-а. Ђинђић је у јануару 2003. изјавио да треба решавати питање Космета, јер та покрајина „иде ка независности“. Почетком фебруара 2003. он је затражио, писмом, од заповедника снага НАТО за југоисточну Европу да се у складу са Резолуцијом 1244. омогући повратак до 1.000 припадника снага безбедности СРЈ на Космет. Почетком фебруара 2003. добио је одговор од тадашњег портпарола НАТО-а да је прерано да се говори о томе. Шеф Унмик-а Михаел Штајнер одбацио је тај захтев за повратак тврдећи да су на Космету за безбедност одго-

ворни Унмик и КФОР. Двадесет дана касније у лондонском Тајмсу појавила се Ђинђићева оптужба Унмик-а да неовлаштено преноси државна овлаштења на албанске установе и на Космету ствара независну државу. Зато је Ђинђић упозорио да ће подржати стварање „српске мини државе” на Космету, ако се не допусти повратак српских снага на Косово. Он је тражио да се прекине са „двоструким стандардима”. Изјавио је да је једнако легитиман захтев Србије да се врати њених 1.000 војника и полицајаца на Космет, као и захтев НАТО држава Србији да сарађује са Хашким трибуналом. Оба захтева су се заснивала на резолуцијама СБ.

21.2.2003. код Арене на Новом Београду покушан је атентат на Ђинђића. Неколико дана пред атентат, З. Ђинђић је изјавио да је почело да ради специјално тужилаштво за обрачун са организованим криминалом. Покушај убиства није одмах описан тако, него се тврдило да је то можда случајни догађај у коме је возач камиона, познати криминалац, само покушао пресећи колону возила у којој је био премијер. Док су вођене расправе шта се догодило премијер је убијен. 12.3.2003. на улазу у зграду Владе Србије, пуцњима из пушке убијен је Зоран Ђинђић. Убиство су организовали Милорад Луковић Легија и вође земунског клана Душан Спасојевић Шиптар, Миле Луковић Кум. Убица је био Звездан Јовановић, тада помоћник команданта ЈСО. На месту председника владе, Ђинђића је заменио Зоран Живковић. На предлог Владе, Наташа Мићић је прогласила ванредно стање које је трајало до 22.4.2003. Извршена су хапшења осумњичених за атентат и учешће у организованом криминалу (акција Сабља). Током акције Сабља пронађено је и тело Ивана Стамболића на Фрушкој гори.

После хапшења З. Јовановића, крајем марта 2003. по одлуци владе рапуштена је ЈСО. У покушају хапшења полицијске снаге убице су Д. Спасојевића и Милета Луковића. Већи део оптужених за убиство премијера ухапшен је или се предао после акције Сабља. Тако се у мају 2004. предао и Легија. Осуђен је за учешће у организовању убиства И. Стамболића, З. Ђинђића и покушај убиства В. Драшковића.

Срби у Републици Српској и БиХ од 1999.

За примену Дејтонског мира основано је веће од око 50 држава и организација, али стварно надзор врши 10 држава које су у Управном одбору за имплементацију Дејтонског споразума. Тај одбор је са више декларација (Бон и друге) настојао да прошири

овлашћења високих представника. То је искориштено да се насилно успоставе „заједничке” установе у БиХ као што су Државна гранична служба, Суд и Тужилаштво БиХ, Високи судски и тужилачки савет и др.

Убеђивањима и притисцима ентитетске владе су приморане да се одрекну својих надлежности и створе заједничке оружане снаге и заједничку службу за прикупљање пореза на додату вредност (од 2005). У јануару 2006. војска Бошњачко-хрватске Федерације и војска Републике Српске уједињене су у Оружане снаге Босне и Херцеговине. Тако је у односу на Дејтонски споразум БиХ од конфедералног прелазила у федерални облик уређења.

У марту 2000. високи представник Волфганг Петрич (од 1999. до 2002) основао је Брчко дистрикт БиХ. са супервизором и Статутом. Хашки суд наставио је да суди „ратним вођама” Срба. У априлу 2000. на Палама СФОР је ухапсио М. Крајишника и одвео га у Хаг, а почетком јануара 2001. Биљана Плавшић добровољно се предала суду у Хагу. Обоје су осуђени за ратни злочин. У августу 2001. Хашки трибунал осудио је генерала Радисава Крстића за ратни злочин у Сребреници који је назван геноцидом. После боравка у затвору Б. Плавшић ослобођена је 2009. а М. Крајишник 2013.

В. Петрич и Војислав Коштуница усагласили су текст споразума о специјалним везама РС и СРЈ, након чега су га у марту 2001. потписали В. Коштуница и Мирко Шаровић. Петрича је заменио Џереми Џ. Д. Ешдаун (од 2002. до 2006), познати као Педи Ешдаун. Мисија СФОР-а у БиХ крајем 2002. имала је око 7.000 војника. Њу је од јануара 2003. до децембра 2004. заменила мисија Европске уније ЕУФОР.

Године 2002. у БиХ на општим изборима победу су оствариле СДС, СДА и ХДЗ. Чланови Председништва БиХ су постали Мирко Шаровић (СДС), Сулејман Тихић (СДА) и Драган Човић (ХДЗ).

Иако је уобичајено да се сваке деценије врши попис становника, бошњачке партије су ометале усвајање закона о попису у БиХ и РС. Зато тачних података о непосредним последицама рата на етнички састав нема. Без правог пописа прављене су приближне процене. Према процени у Енциклопедији српског народа, 2002-03. број Срба у БиХ износио је преко 1,48 милиона. После доношења закон, приликом пописа у октобру 2013. пописано је у РС 1,33 милиона становника, у 415 хиљада домаћинстава. На подручју Федерације пописано је 2,37 милиона становника, а на подручју Дистрикта Брчко пописано је 93 хиљаде становника. Укупно је пописано 3,79 милиона становника У БиХ. После делимичног „чишћења” података (брисање дупло пописани и слично) чланови комисије из Федера-

ције су закључили да је у целој БиХ било 3.531.000 становника, у РС 1.228.000, а у Федерацији 2.219.000. Чланови пописне комисије из РС су изјавили да тај списак садржи око 196.000 особа које нису стварно становници БиХ него живе у другим државама, то значи да је било 3.335.000 становника, а у РС око 1.170.000 особа.¹

Када је у јануару 2006. изгласано неповерење влади Пере Букејловића (СДС) у Бања Луци, председник РС Драган Чавић дао је мандат премијера Милораду Додику (СНСД). Додикова влада (од фебруара 2006) договорила се са С. Тихићем, као представником Бошњачко-хрватске Федерације и СДА, да се приватизују Електро-привреда и Телеком. После победе СНСД-а на изборима Додик је децембра 2006. створио трећу владу која је трајала до краја 2010. На октобарским изборима 2010. изабран је за председника РС. У децембру 2010. је преузео ту дужност.

Од 2007. до марта 2009. високи представник био је Мирослав Лајчак. Од марта 2009. место високог представника преузео је Аустријанац Валентин Инцко. У јуну 2008. БиХ са је ЕУ потписала Споразум о стабилизацији и придруживању.

Односе Београда са суседима оптерећивале су и оптужбе за геноцид. Тужба Међународном суду правде у Хагу из 1993. коју су накнадно подржали бошњачки и хрватски члан председништва БиХ, тражила је да Србија буде осуђена за геноцид над Бошњацима. Према пресуди из 2010. године „Србија није намеравала да изврши нити је извршила геноцид” на подручју БиХ. Што се тиче Републике Српске, Суд је пресудио да она није унапред планирала злочин геноцида. Према тој пресуди одлука да се изврши „геноцид” у Сребреници настала је непосредно пред заузимања града.

Срби у Хрватској од 1999.

После смрти Туђмана, председник Хрватске постао је Стјепан Месић (од фебруара 2000. до фебруара 2010). Истовремено, у јануару 2000. владу ХДЗ-а сменила је влада Ивице Рачана (СДП). Она није променила однос према пљачки Срба која је извршена у време њиховог протеривања. Уставни суд Хрватске 2001. прогласио је незаконитом одлуку ХДЗ-ове власти да се одузме неколико десетина хиљада станова од Срба који су их напустили током рата, а да се

¹ Из обе објаве (јул 2016), у целој БиХ 2013. било је изгледа Бошњака 49,8% (1.660.000), Срба је било око 31% (1.030.000), Хрвата 15,3% (510.000), а осталих је 4%. У РС Срба је око 82%, а Бошњака око 13%. У Федерацији Бошњака је 70%, Хрвата око 22%, Срба око 3%, а осталих око 5%. У Дистрикту Брчко било је око 80.000 становника (око 41% Бошњака, 35% Срба, а 20% Хрвата).

станови не одузму Хрватима који су учинили исто. Ипак, ни влада СДП-а није хтела да врати станарска права Србима.

У послератним годинама повратак Срба у Хрватску је отежавало неколико хиљада пресуда хрватских судова којима су Срби осуђени за учешће у побуни и ратним злочинима и необјављене потернице по којима су малобројни повратници били хапшени и затварани. О понашању власи и већине јасно говори што се велики део Срба који су се вратили трудио да прода имовину и заувек оде из Хрватске. Према попису из 2001. у Хрватској је било око 202 хиљаде Срба, а Хрвата је било око 3,98 милиона од укупно 4,44 милиона пописаних. Број становника у односу на попис из 1991. био је мањи за око пола милиона. Број Хрвата порастао је за око 300 хиљада, а Срба се смањио за око 380 хиљада. Други по укупном броју „несталих“ су били Југословени. Према попису из 2011. у Хрватској је било 4,29 милиона. Од тога Хрвата је било 3,87 милиона. Срба је било 187 хиљада. Трећи по бројности били су Бошњаци 31 хиљада.

После победе на изборима, почетком 2008. власт у Хрватској поново је припала ХДЗ-у. Вођа ХДЗ Иво Санадер споразумео се са Самосталном српском демократском странком о влади и симболично јој дао једно место министра. У априлу 2008. Загреб је посетио Џорџ В. Буш (председник САД 2001-2009) и обавестио Хрватску да је позвана у НАТО. Следеће 2009. Хрватска је примљена у НАТО.

Средином 2009. Санадер је поднео оставку на место премијера, без јасног објашњења, а 2012. осуђен је на вишегодишњи затвор због корумпираности и незаконитог трошења државног новца. На изборима 2009. победио је СДП-ов представник Иво Јосиповић. Он је био председник Хрватске од фебруара 2010. до фебруара 2015. На парламентарним изборима 2011. победила је коалиција око СДП-а. Председник владе, а у децембру 2011. постао је Зоран Милановић, председник СДП-а.

У јулу 2013. Хрватска је примљена у ЕУ, али када је влада покушала да покаже трпељивост и истакне ћириличне табле на јавним зградама у општинама где су Срби чинили више од трећине становништва, дошло је до протеста хрватских националиста. Од септембра 2013. табле са ћирилицом у Вуковару и у другим местима упорно су разбијане.

Хрватка је јулу 1999. поднела тужбу против СРЈ (касније њене наследнице Србије) за геноцид (у периоду 1991-1995). Србија је после једне деценије поднела сличну тужбу против Хрватске за геноцид над Србима у РСК 1995. Међународни суд правде је одбацио обе тужбе 3.2.2015.

Одвајање Црне Горе и доношење устава Србије

Крајем децембра 2003. одржани су превремени избори у Србији. Највише посланичких места добила је Српска радикална странка 82, али није могла да сакупи већину за владу. Друга по броју посланика била је ДСС са 53 места. ДС је имала 37, Г17 плус 34, а коалиција СПО – Нова Србија и СПС добили су по 22 места у скупштини. Почетком марта 2004. Војислав Коштуница је, са Г17 плус и СПО, створио коалициону владу. Та влада није имала већину у скупштини. Подршку мањинској влади у Скупштини дала је СПС. Половину места у влади добили су представници ДСС, а место министра спољних послова Вук Драшковић.

Да би се избегло да избори за председника поново пропадну, укинута је одредба да за успешност избора мора изаћи више од половине гласача уписаних у бирачке спискове. У јуну 2004. на изборима за председника Србије представник ДС Борис Тадић (Сарајево, јануар 1958) победио је Томислава Николића.

Коштуничина влада настојала је да се споразумно испуне захтеви из ЕУ да се изруче хашки оптуженици. Од краја јануара 2005. предајом генерала Владимира Лазаревића (командант Приштинског корпуса) почело је више „добровољних” предаја највиших официра и државних функционера Србије и СРЈ Хашком суду. Међу онима који су се 2005. предали био је и Момчило Перишић. Ту сарадњу, из Хашког суда, и даље су оцењивали као недо-вољну.

У марту 2005. истекао је двогодишњи мандат посланицима Скупштине Србије и Црне Горе. Црна Гора је одбила да се одрже непосредни избори за нове посланике. Премијер Ђукановић је тражио да се прво спроведе референдум о самосталности Црне Горе. ЕУ је послала Хавијера Солану да „посредује”. Србија је пристала да се измени уставна повеља и да се избори за нову Скупштину СЦГ одрже одвојено, тј. када и избори у две републике. У децембру 2005. Хавијер Солана, повереник за спољне послове ЕУ, одредио је словачког политичара Мирослава Лајчака да надзире припреме референдума о одвајању Црне Горе. Пред референдум у Црној Гори, почетком маја 2006. ЕУ је обуставила преговоре са Србијом и Црном Гором о „стабилизацији и придруживању”, уз објашњење да је то учињено јер Хашком суду није испоручен Ратко Младић.

Референдум о независности Црне Горе одржан је 21.5.2006. Од изашлих гласача око 55,5% је гласало за независност, тј. око 230 хиљада гласача. Тако је Црна Гора постала посебна држава. У јуну

2006. Коштуничина влада је признала независност Црне Горе. У октобру 2007. усвојен је и први устав самосталне Црне Горе. И после осамостаљења власт у Црној Гори задржао је Мило Ђукановић и ДПС.

Република Србија службено има површину од 88.361 километара квадратних, али је 10.887 километара квадратних је Космет на коме је суверенитет Србије „суспендован” Резолуцијом 1244. После одвајања Црне Горе, Србија је морала брзо да донесе нови устав. Без јавне расправе, влада и председник су сачинили устав. Тај предложени устав прихватила је Скупштина Србије 30.9.2006. Било је предвиђено да устав мора да потврди народ на референдуму пре него што он постане пуноважан. Референдуму је одржан 28. и 29.10.2006. и устав је свечано проглашен у Скупштини 8.11.2006. Србија је одређена као држава „српског народа и свих грађана који у њој живе”. Устав је највиши правни акт Републике Србије са којим морају бити усклађени сви закони и правни акти у њој. Такође је наглашено да ни потврђени међународни уговори „не смеју бити у супротности са уставом”.

Према уставном тексту, територија Републике Србије је јединствена са аутономним покрајинама (Аутономна покрајина Војводина и Аутономна покрајина Косово и Метохија) и локалним самоуправама (општине и градови). Као највиши правни акти покрајина одређени су статуту. Средином октобра 2008. Скупштина АП Војводине је усвојила Статут.

Избори 2008. и Космет као „препрека” приближавању ЕУ

У новембру 2006. на састанку у Риги НАТО је одлучио да Србија постане члан „Партнерства за мир”. Председник Тадић је документ о томе потписао у Бриселу у децембру 2006. Ипак, отпор да Србија постане чланица НАТО није нестао. На парламентарним изборима 21.1.2007. у Србији највише посланичких места (81 мандат) је добила Српска радикална странка. Друга по снази била је Демократска странка са 64 мандата, а трећа Народњачка коалиција (ДСС и Нова Србија). Скупштина је крајем децембра 2007. донела Одлуку о војној неутралности са 220 гласова народних посланика.

Тек уз наговарања политичара из ЕУ, средином маја 2007. створена је друга Коштуничина влада. Њу су чинили ДСС, ДС, Г17 плус и Нова Србија. У Влади више је од половине места имала ДС. Потпреседник владе Божидар Ђелић (ДС) имао је скоро положај другог председника владе, тј. копредседника.

Слично патријарху Герману, који није могао да се опорави од прелома кука из 1989. и одвоји од кревета до смрти 1991. године, и његов наследник патријарх Павле тешко се разболео. Боловао је од новембра 2007. до смрти у новембру 2009. али до његове смрти није биран нови патријарх, а замењивао га је митрополит Амфилохије. У јануару 2010. за новог патријарха изабран је, нишки епископ, Иринеј Гавриловић.

После проглашења Косова за независну државу, дошло је до потпуног разилажења министара из ДС и Г17 плус са министрима из тзв. „народњачке коалиције”. Војислав Коштуница је тврдио да је признавање независности покрајине Косова које су извршиле 22 од 27 држава ЕУ непријатељско дело према држави Србији. У првој половини марта 2008. Коштуница је поднео оставку и предложио председнику Тадићу да распусти Народну скупштину и распише нове изборе. Његова влада наставила је да ради као техничка до избора Цветковићеве владе у Скупштини почетком јула 2008.

Позивајући се на ранију одлуку владе (са краја 2007), пред изборе крајем априла 2008. потпреседник владе Б. Ђелић је потписао са председавајућим ЕУ Димитријем Рупелом Споразум о стабилизацији и придруживању и Прелазни трговински споразум. Када га је у мају 2008. усвајала Влада Србије, премијер Коштуница и министри из ДСС напустили су седницу препустивши већини министара из ДС да усвоје потписани документ. Касније је (за Политику од 21.1.2011) Ивица Дачић, тада министар унутрашњих послова и заменик председника владе, изјавио да неке земље ЕУ за ратификацију ССП-а траже од Србије да призна независност Косова. Тек 2012. ССП су ратификовале Немачка и Француска, а последња је то учинила Литванија у јуну 2013. Коначно у септембру 2013. ССП је постао пуноважан.

На изборима 11.5.2008. „Листа за европску Србију” коју је предводио ДС освојила је 102 мандата. Друга по снази била је СРС са 78 места. После извесног оклевања и наговарања од стране политичара из ЕУ Дачић и коалиција СПС-ПУПС-ЈС су одлучили да владу створе са коалицијом окупљеном око ДС и Г17 плус. Крајем јуна 2008. Тадић је за премијера именовано министра финансија из Коштуничине владе Мирка Цветковића. Он је у јулу 2008. од ДС, Г17 плус и СПС-ПУПС-ЈС створио прозападну владу која је успела да влада цео мандат.

У јулу 2008. у Београду је ухапшен Радован Караџић и предат Хашком суду, али влада и председник Тадић нису успевали да испуне захтеве из САД, Немачке, Енглеске и Француске да „поштују интегритет Косова”. Неслагање око Косова постало је главна

препрека да се допусти Србији брже приближавање ЕУ. Тадић није могао учинити тражене уступке, који су подразумевали да стварно призна потпуно одвајање Косова. Тиме би задовољио захтеве из САД и ЕУ, али би изгубио подршку гласача у Србији. Већ крајем 2009. он је признао да се од њега тражи признање одвајања Косова. Тадић је у децембру 2009. у Шведској, која је тада председавала ЕУ, предао захтев Србије да постане пуноправни члан ЕУ.

У мају 2011. у селу Лазарево код Зрењанина ухапшен је Ратко Младић. Крајем маја он је послат Хашком суду. Ипак, Косово је остало нерешив проблем за Тадића. То се потврдило и у августу 2011. када је Ангела Меркел (канцелар Немачке од 2005) посетила Београд. После њене посете Тадић је изјавио да Србија до краја 2011. неће добити датум почетка преговора за прикључење ЕУ, а можда ни статус кандидата за прикључење ЕУ.

У септембру 2011. у Београд је дошло око 100 делегација држава које чине Покрет несврстаних да обележе педесет година од Прве конференције несврстаних земаља. Окупљање несврстаних, уз подршку Русије и Кине помогло је да Србија стекне значајнију препознатљивост у међународним односима. Врхунац успеха у спољној политици био је избор Вука Јеремића (Београд, јул 1975) за председника Генералне скупштине ОУН. Он је на том положају био од септембар 2012. до септембра 2013.

Проглашење независности Косова

17.3.2004. почели су бројни напади Албанаца на Србе на Космету. Неколико дана пре тога Срби су оптуживани за смрт троје албанске деце која су се несрећним случајем удавила у реци Ибар. У нападима српска имовина и верски објекти су паљени, а Срби протеривани и убијани. Уништене су стотине кућа и десетине цркава. Протерано је око 4.000 Срба. Тако је нестало неколико српских насеља. У нередима је убијено око 20 особа. На насиља Албанаца Срби нису одговорили насиљем. Свеже сећање на пораз од НАТО-а и војна база САД на Космету одвраћали су их од такве помисли.

У децембру 2004. Скупштина Косова је за председника изабрала Ругову. Он је за премијера именовao Рамуша Харадинаја. У марту 2005. у Хагу је објављена оптужба против Харадинаја за учествовање у ратним злочинима, али му је допуштено да се брани са слободе. Тако је могао сведоке против себе лакше да застраши или поткупи. Суд у Хагу је Рамуша Харадинаја на два суђења ослободио оптужби.

СБ је крајем 2005. именовано М. Ахтисарија за посредника у преговорима о будућем статусу Космета. У фебруару 2006. у Бечу су почели преговори тимова из Београда и Приштине о будућности Космета

После смрти Ругове, у јануару 2006. на месту председника Косова наследио га је Фатмир Сејдију (ДСК), а у марту 2006. премијер косовских Албанаца постао је Агим Чеку.

У јануару и почетком фебруара 2007. Ахтисари је изнео свој предлог Контакт групи, а затим и политичарима у Београду и Приштини. У Београду Народна скупштина је одбацила тај план као давање независности Космету. У марту 2007. Ахтисари је дао завршни облик свог предлога. Он је предвидео давање устава и независности Космету уз „међународни надзор”, али без икаквог утицаја власти из Београда на установе на Космету. Углавном то је било задржавање постојећег стања. У априлу 2007. Русија и неке друге чланице СБ, одбиле су да подрже Ахтисаријев план. За неуспех Ахтисаријевог плана у СБ Сергеј Лавров, министар спољних послова Русије, рекао је да је он пропао јер је уважао интересе само „једне стране”. У јуну 2007. приликом посете Тирани, Џ. Буш је изјавио да САД верују да Косово треба да буде независно и да раде на остварењу тог циља.

У јануару 2008. најавио да ЕУ спрема слање своје мисије на Космет уместо Унмика изазвала је додатне проблеме. Коштуница је ту намеру назвао насиљем над правом. Пред проглашење независности Косова, Савет министара ЕУ донео је одлуку (15.2.2008) да мисија Еулкс замени Унмик. Коштуничин ДСС је тврдио да је то насилно отимање Космета и да је даља сарадња са ЕУ немогућа. Скупштина косовских Албанаца прогласила је независност Косова од Србије 17.2.2008. Сутрадан, Скупштина Србије, на предлог Владе, усвојила је декларацију којом је прогласила ништавном изјаву о независности Косова. САД, Немачка и друге водеће државе ЕУ и НАТО-а признале су Косово као посебну државу, а пратило их је још неколико десетина држава. Због тога у Београду је дошло до протеста који су се претворили у nerede 21.2.2008. Запаљене су амбасаде Хрватске и САД, а један од учесника протеста је погинуо. После признавања Косова од појединих држава, министар спољних послова Вук Јеремић је према раније усвојеном плану повукао амбасадоре Србије из САД, Турске, Албаније и земаља ЕУ које су извршиле то признање (Немачка, Француска ...), али су они враћени у јулу 2008.

Поглашење независности у Приштини утицало је на Србе полицајце да крајем фебруара 2008. привремено напусте косовску

полицију. У првој половини марта 2008. у Приштини је усвојен устав Косова. Средином марта 2008. Срби су покушали заузети зграду Основног суда у северној Косовској Митровици. Специјалне једице Унмика и Кфора су 17.3.2008. уз употребу оружја избацили Србе и српске судије из зграде суда.

Без сагласности из Београда и СБ, али уз одобрење Бан Ки Муна (генерални секретар УН од 2007), Еулекс је припремао преузимање послова полиције, правосуђа и царина од Унмик-а. Као део те припреме, али и притиска на Србе, смањиван је број полицајаца Унмик-а а тако је појачаван осећај незаштићености Срба на Космету. Влада Србије попустила је пред захтевима ЕУ и САД. Уз формални споразум са УН и обећање да ће Еулекс бити неутралан по питању да ли је Косово самостално или део Србије, Србија је пристала да подржи размештање Еулекса. Мисију Еулекс СБ је прихватио и легализовао резолуцијом крајем новембра 2008. Усвојени документ је предвидео стварање полицијских станица у српским насељима и међународни надзор над полицијом на Космету.

Почетком децембра 2008. званично је размештен Еулекс на Космету. Припадници Еулекса (полицајци, тужиоци и судије) ушли су и у зграду суда у северном делу Косовске Митровице и дошли на контролне прелазе према Ужој Србији. Присуство Еулексове пограничне полиције и цариника учвршћивало је границу на северу Космета према ужој Србији.

Међу признањима Косова, за Србију је посебно било непријатно признање из Црне Горе. Крајем јуна 2008. представник ЕУ за Косово Питер Фејт изјавио је да очекује да Црна Гора призна Косово јер би то „допринело стабилности у региону”. После тога у октобру 2008. Црна Гора признала је Косово као државу. Зато је дошло до привременог протеривања њеног амбасадора из Београда. До краја 2008. више од 50 земаља признало је независност Косова.

Србија је успела да септембра 2009. Генерална скупштина УН упути питање Међународном суд правде у Хагу, за саветодавно мишљење, да ли је Декларација о независности „привремених институција самоуправе на Косову у складу са међународним правом”. Међународни суд правде у Хагу је у јулу 2010. објавио мишљење по коме декларација о независности Косова није у супротности са међународним правом. Пресуда је нагласила оно што се показало 1992. и 1999. да међународно право обликују велике силе, првенствено САД. До краја 2012. 95 земаља признало је независност Косова.

Снажна подршка из САД и ЕУ није мотивисала вође косовских Албанаца на преговоре са Београдом. Они су сматрали да њихови

захтеви просто морају бити испуњени без преговора. Попуштање се приметило тек 2010. када је у Савет Европе усвојен извештај, Дика Мартија, којим је Хашим Тачи осумњичен да је шеф „организације налик мафији” а која се бавила и трговином људским органима. У извештају су биле оптужбе да су неки Албанци током сукоба на Космету из отетих Срба вадили органе у медицинске сврхе, а потом их убијали. То је показало вођама Албанаца да могу пасти у немилост ЕУ и утицао да пристану на преговоре са Београдом. У преговорима вође Албанаца настојале су да власт из Приштине наметну у српским општинама на северу Космета и потисну непосредни утицај владе Србије на том подручју. Нарочито спорно било је да ли су контролне тачке на путевима према ужој Србији гранични прелази. У другој половини 2011. Кфор је на те прелазе са Еулексом довео и албанске царинике послате из Приштине. Зато су Срби постављали препреке на путевима да онемогуће стварање царинарница, а Кфор је уклањао постављене препреке. Политика је (у новембру 2011) пренела изјаву немачког амбасадора (Ернст Рајхел) у Приштини да Србија мора до 9.12.2011. показати спремност да се одрекне власти на северу Космета ако жели да добије „статус кандидата” за ЕУ. Представник владе Србије Борислав (Борко) Стефановић и представница Приштине Едита Тахири договорили су се почетком децембра 2011. да се барикаде уклоне, а на „административним прелазима” Брњак и Јариње успостави заједничка контрола Кфора, полиције Србије и полиције Косова.

Спорови су настављени уз понављање представника ЕУ да се односи Београда и Приштине морају „нормализовати”. Нова влада напредњака и социјалиста морала је да преговара уз посредовање Кетрин Ештон, која је била висока представница ЕУ за спољну политику и безбедност од 2009. до 2014. У Бриселу су у јануару 2013. премијери Ивица Дачић и Хашим Тачи направили договор да се царине и дажбине на робу која из уже Србије улази на север Космета одвајају на посебан рачун за његов развој. У јуну 2013. размењени су „официри за везу” Београда и Приштине. Приштина их је сматрала неформалним дипломатским представницима. Такође, јуна 2013. постигнут је споразум о локалним изборима у општинама на северу Космета. У септембру 2013. влада Србије распустила је општинска руководства у 4 српске општине на северу Космета, а у новембру и почетком децембра 2013. одржани су локални избори на Космету на којима су, према споразуму учествовали и Срби са севера Космета. Српски представници су освојили већину у 10 општина, али Приштина није допуштала да се створи „заједница српских општина” како је договорено у Бриселу.

Стварање Српске напредне странке и избори 2012.

После избора у јануару и фебруару 2008. на којима је Борис Тадић (председник Србије од јуна 2004. до априла 2012) поново победио Томислава Николића, дошло је до разлаза у врху СРС. Т. Николић се у то време удаљио од, затвореног председника СРС, В. Шешеља. Шешел се крајем фебруара 2003. добровољно предао Хашком трибуналу. Хашки суд прво је покушао да му оспори право да се сам брани. После његовог штрајка глађу то му је било одобрено, али суђење је почело тек у новембру 2007. а завршено у марту 2012. Пресуда још није изречена (септембар 2015). Дуго држање у затвору доста је личило на озбиљно застрашивање и злостављање појединца. Поред тога и у случају Шешеља су се појавиле сумње да је медицинско особље допринело погоршавању његовог здравља. После озбиљних проблема са срцем, установљено је, да је у време боравка у затвору тешко оболео, да има метастазе тумора. Коначно је, у новембру 2014. суд донео одлуку да га „привремено” пусти на слободу.

Разлаз Т. Николића и В. Шешеља се посебно видео у ставу према потврђивању Споразума о стабилизацији и придруживању у Народној скупштини. У септембру 2008. Николић је дао оставку на место потпредседника СРС. Са делом радикалних посланика створио је клуб „Напред Србија”, а у октобру 2008. основао Српску напредну странку (СНС). Николићу се у оснивању странке прикључио, до тада трећи човек СРС, Александар Вучић (Београд, март 1970).

Издвајање је брзо дало резултате. Николић је као вођа СНС у мају 2012. победио на изборима за председника Србије. У другом изборном кругу имао је 1,55 милиона гласова, а Тадић 1,48 милиона гласова. На истим изборима у првом изборном кругу (6. маја 2012) за народне посланике у Народној скупштини листа Покренимо Србију – Томислав Николић је добила највише гласова (24%) и 73 посланичка места. Листа Избор за бољи живот - Борис Тадић је добила 22% гласова, тј. 67 посланичких места. Трећа по броју посланика била је коалиција коју је предводио Ивица Дачић. Она је добила 14,5% гласова и 44 посланичка места. Свестан да две највеће коалиције неће моћи да се договоре о стварању владе без њега, Дачић је јавно изјавио да „зна ко ће бити премијер”.

Како су у ЕУ и САД схватили да Тадић и ДС неће моћи испунити све њихове захтеве одлучили су да подрже стварање владе од напредњака и социјалиста. Исту је подржала и Русија па је у јулу

2012. створена влада са Ивицом Дачићем као премијером (истовремено је био и министар унутрашњих послова) и Александром Вучићем као потпредседником. Она је у том облику владала до априла 2014.

Србија између евроатлантских интеграција и Истока

Ако се три закони кретања физичких тела могу пренети на историјске процесе, онда се може рећи да и у њима свака акција изазива одговарајућу реакцију. Ширење моћи и силе из Вашингтона и Берлина довело је до повезивања Пекинга и Москве а тиме и стварања супротних сила које су почеле деловати из њих. Кина и Русија су у августу 2007. године одржале заједничку војну вежбу на подручју Урала.

После Јељцина вођа Русије постао је Владимир Путин. Он је 1999. био премијер Русије, а 31.12.1999. преузео је од Бориса Јељцина и дужности председника Русије. После избора 2000. у прва два мандата на положају председника Русије био је до почетка маја 2008. Потом га је на том месту заменио Димитриј Медведев (2008-2012). Медведев је Путина у мају 2008. именовао за председника владе. У време Путинове владавине Русијом постало је видљиво обнављање моћи Москве. Обнова моћи Москве показана је у августу 2008. када је Грузија покушала да војно порази Јужну Осетију и Абхазију, које су одвојене од ње 1992. Руска војска се умешала и брзо поразила Грузију, а Москва је признала самосталност Јужне Осетије и Абхазије. Тај рат је јасно показао да се епоха једнополарног света у коме је о свему коначна одлука доношена у Вашингтону окончана. Остаје неизвесно да ли ће САД и ЕУ уз локалне ратове препустити Русији подручје утицаја за њу у свету, или се приближавамо већем сукобу у коме ће бити употребљено и атомско оружје.

У лето 2008. у Русији у Јекатеринбургу одржан је састанак држава назван БРИК, тј. Бразила, Русије, Индије и Кине. Тако је почело економско повезивање које се може сматрати реакцијом остатка света на наредбе, економски и војни притисак САД и ЕУ. БРИК је проширен Јужноафричком Републиком 2011. па је настао БРИКС.

Кина је почетком XXI века доживљавала брз економски развој. Престигла је Немачку и Јапан. Тако је постала друга светска економска сила, иза САД. Моћ из неких удаљених престоница осећа се и у Србији. Престонице тих држава су средишта мноштва људи и

њихове економије. Те многољудне масе и велике економије делују на Србију, али и друге мање народе, силом која се може упоредити са силом гравитације међу небеским телима. Силе из великих средишта померају из „равнотеже” и усмеравају мале државе. Тако велика економска и војна средишта одређују правац којим ће у политици и економији ићи нека мала држава. Наравно, мали народи и њихове економије стварају одређену силу која мало утиче на велика средишта моћи.

Од четири главна средишта моћи Србији је најближи Берлин. Он је често вршио пресудан утицај на Словенију и Хрватску, а мање на Србију. Међутим, почетком XXI века Берлин као главно средиште моћи у ЕУ пресудно утиче на Србију. Одвајањем Црне Горе, Србија је изгубила слободан приступ светским морима. Од јануара 2007. уласком Румуније и Бугарске у ЕУ, источна граница Србије је постала граница са ЕУ као раније северна. Када је Црна Гора у октобру 2007. потписала Споразум о стабилизацији и придруживању са ЕУ, Србија се нашла у својеврсном окружењу држава које су у ЕУ и НАТО или ће то ускоро постати. По правилу, улазак у ЕУ подразумева и чланство у НАТО. После осамостаљења Црне Горе, Република Србија изгледа да стварно и нема избор да ли жели да уђе у ЕУ или не. Она је окружена и премала, политички и економски, да би могла остати изван ЕУ и НАТО. За Србију, као и друге мале државе и народе на границама ЕУ, чини се да није питање да ли ће, него када ће постати део евроатлантских интеграција.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АВНО	Антифашистичко веће народног ослобођења
АВНОЈ	Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
АД	Акционарско друштво
АП	Аутономна покрајина
АСНОС	Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
АФЖ	Антифашистички фронт жена
БиХ	Босна и Херцеговина
ВЈ	Војска Југославије
БК	Браћа Карић
ВКЈ	Војска Краљевине Југославије
ВМРО	Внатрешња македонска револуционарна организација
ВМРО-ДПМНЕ	Внатрашња македонска револуционарна организација - Демократска партија за македонско национално јединство
ВБ	Велика Британија
БРИК	Бразил, Русија, Индија и Кина
БРИКС	Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужноафричка Република
ВРС	Војска Републике Српске
ВСО	Врховни савет одбране
ДЕПОС	Демократски покрет Србије
ДОС	Демократска опозиција Србије
ДПС	Демократска партија социјалиста
Држава СХС	Држава Словенаца, Хрвата и Срба
ДС	Демократска странка
ДСК	Демократски савез Косова
ДСС	Демократска странка Србије
ДФЈ	Демократска Федеративна Југославија
ЕЗ (ЕЕЗ)	Европска заједница (Европска економска заједница)
ЕЛАС	Грчка народноослободилачка војска
ЕУ	Европска унија
ЕУФОР	Европске снаге
ЗАВНОБиХ	Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења БиХ
ЗНГ	Збор народне гарде
ИБ	Информбиро
ИФОР (IFOR)	Имплементационе снаге
ЈА	Југословенска армија
ЈВуО	Југословенска војска у отаџбини
ЈМО	Југословенска муслиманска организација
ЈНА	Југословенска народна армија

ЈНС	Југословенска национална странка
ЈРЗ	Југословенска радикална заједница
ЈРСД	Југословенска радикална сељачка демократија
ЈРТ	Југословенска радио-телевизија
ЈС	Јединствена Србија
ЈСО	Јединица за специјалне операције
ЈСРНЈ	Јединствени синдикати радника и намештеника Југославије
ЈУЛ	Југословенска удружена левица
КВМ	Косовска верификациона мисија
КЕБС	Конференција о европској безбедности и сарадњи
КиМ	Косово и Метохија
Коминтерна	Комунистичка интернационала
КОС	Контраобавештајна служба
КП	Комунистичка партија
КПЈ	Комунистичка партија Југославије
КПСС	Комунистичка партија Совјетског Савеза
Краљевина СХС	Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
КФОР	Косовске снаге
ММФ	Међународни монетарни фонд
МПЦ	Македонска православна црква
МУП	Министарство унутрашњих послова
Народно веће СХС	Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба
НАТО	Северноатлантски војни савез
НДХ	Независна Држава Хрватска
НИС	Нафтна индустрија Србије
НКОЈ	Национални комитет ослобођења Југославије
НОВЈ	Народноослободилачка војска Југославије
НОО	Народноослободилачки одбор
НОП	Народно ослободилачки покрет
НР	Народна Република
НФЈ	Народни фронт Југославије
НФОЈ	Народни фронт ослобођења Југославије
ОВК (УЧК)	Ослободилачка војска Косова
ОЕБС	Организација за европску безбедност и сарадњу
ОЗН	Одељење за заштиту народа
ОУН	Организација уједињених нација
ОХР	Канцеларија високог представника
ПК	Покрајински комитет
ПНП	Привремено народно представништво
ПНС	Привремена народна скупштина
ПО	Партизански одреди
ПУПС	Партија уједињених пензионера Србије
РС	Република Српска
РСК	Република Српска Крајина
РТС	Радио телевизија Србије
САД	Сједињене Америчке Државе
САНУ	Српска академија наука и уметности

САО	Српска аутономна област
СБ	Савет безбедности
СД коалиција	Сељачко-демократска коалиција
СДА	Странка демократске акције
СДБ	Служба државне безбедности
СДК	Српски добровољачки корпус
СДП	Странка демократских промена од 1992. Социјал демократска партија
СДС	Српска демократска странка
СДСС	Самостална демократска српска странка
СК	Савез комуниста
СКЈ	Савез комуниста Југославије
СКК	Српски културни клуб
СКОЈ	Савез комунистичке омладине Југославије
СКП(б)	Свесавезна комунистичка партија (бољшевика)
СКХ	Савез комуниста Хрватске
СЉС	Словенска људска странка
СНП	Социјалистичка народна партија
СНС	Српска напредна странка
СНСД	Савез независних социјалдемократа
СПО	Српски покрет обнове
СПС	Социјалистичка партија Србије
СПЦ	Српска православна црква
СР	Социјалистичка република
СРЈ	Савезна Република Југославија
СРПЈ (К)	Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)
СРС	Српска радикална странка
СС (SS)	Одбрамбене снаге (Schutzstaffel)
ССПЦ	Слободна српска православна црква
СССР	Савез Совјетских Социјалистичких Република
СУП	Секретаријат унутрашњих послова
СФОР	Стабилизационе снаге
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
СХС Видети	Народно веће СХС, Држава СХС и Краљевина СХС
СЦГ	Србија и Црна Гора
ТБЦ	Туберкулоза
ТВ	Телевизија
ТО	Територијална одбрана
УДБ	Управа државне безбедности
УН	Уједињене нације
УНКРО (UNCRO)	United Nations Confidence Restoration Operation
Уник	Привремена управа УН за Косово
УНПРОФОР	Заштитне снаге Уједињених нација
УНРРА	Управа Уједињених нација за помоћ и обнову
УРСС	Уједињени раднички савез синдиката
ФК	Фудбалски клуб
ФНР	Федеративна Народна Република

ФНРЈ	Федеративна Народна Република Југославија
ХВ	Хрватска војска
ХВО	Хрватско вијеће одбране
ХДЗ	Хрватска демократска заједница
ХОС	Хрватске оружане снаге
ХРСС	Хрватска републиканска сељачка странка
ХСС	Хрватска сељачка странка
ЦК	Централни комитет
ВВС	British Broadcasting Corporation
СИА (ЦИА)	Central Intelligence Agency
СНН	Cable News Network

Абстракт

ИСТОРИЯ СЕРБОВ

СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

В большом движении людей в Европе с IV до IX веков, которую мы называем Большой миграцией людей, осуществлялась и миграция славян на Балканский полуостров. После прибытия в Панонию - на север от рек Савы и Дуная, славяне, гуны и другие народы, приблизительно 100 год участвовали в разбойничьих нападениях на Восточную Римскую империю. В VI веке славяне самостоятельно атаковали и грабили территории на юге от Савы и Дуная. От середины VI века они стали постоянно останавливаться на ограбленных территориях Восточной Римской империи, т.е. Византии. На конце VI и в начале VII веков многие племена славян поселились на Балканский полуостров. Между славянами, которые тогда пришли был и племенной союз сербов.

В соответствии с тем что знаем сегодня, сербы пришли на Балканский полуостров (около 631 года) с территориях сегодняшней Восточной Германии и Чехии. При этом, часть сербов осталась на севере и это настоящие лужицкие сербы (северные), а часть их перешли на Балканский полуостров. В VII веке племена сербов, вероятно, поселили территорию Балканского полуострова на западе, до верховья реки Уны и устья Цетины; на юге выходили на Адриатическое море от реки Цетины до Которского залива; на юговостоке поселили территорию около реки Белый Дрим; на севере жили на территории вдоль Савы, у города Тузла, а на востоке вдоль реки Ибар и Западной Моравы.

Согласно одному письменному источнику 12 века, первый правитель южных сербов был Селимир. Вероятно, с согласием правителя Византии, лидер племенного союза сербов до середины 7 века ввел налоги для уроженцев. В то же время, сербские роды и племена были постоянно заселены и создали территориальные единицы - деревни и жупы (округа). В борьбах против соседей, жупы стали более связаны вокруг лидера племенного союза сербов. Все это привело к созданию первого сербского государства в середине 7 века.

Самое старое известное название сербского правителя было князь, а его правление принимали префекты которые управляли меньшими территориями. В это время сербы ещё жили в многобожии. Сербская правительская семья около 870 года приняла христианство от Византии. Так пришлось к христианизации сербов, но следы политеистических верований ещё долго задержались в части народа.

С времён правительства Властимира, до около 924 года, сербы успешно отражали нападениям болгар. Тогда болгарский царь Симеон завоевал Сербию. Когда он умер, 927 года Сербия, вероятно с помощью Византии, восстановила свою самостоятельность. В начале XI века Сербия краткосрочно была в империи Самуило, а потом приняла правительство византийского царя. Часть сербов на побережье, между рекой Бояной и Которским заливом, около 1040 года получили независимость от Византии. Здесь сербский правитель Михаило носил название король 1077 года. Его сын царь Константин Бодин успел в конце XI века объединить под своей властью большую часть сербонаселённых областей. В его королевство попали Дукля (Зета), Травуния и Захумле на побережье, а ещё управлял Рашкой и Боснией. В начале XII века Зета больше не была центром собирания сербов, а самой значительной области стала Рашка. Кроме Рашки в XII веку Босния стала вторым значительным сербским государством. Её правители от середины XII века носили титул бана.

Около 1166 года в Рашкой царствовал Стефан Неманя I, основатель династии Неманич. В конфликтах с Византией он расширил свою власть на Зету и Захумле, но после одного поражения 1190 года он официально принял верховную власть византийского царя. Неманя I 1195 или 1196 года отказался от власти, а его наследил сын Стефан Неманя II. Его короновали в конце 1219 или в начале 1220 года. После его царствовали рядом его три сына: Радослав, Владислав и Урош. Во врем правления короля Уроша I в Сербию приехали немецкие шахтёры Сасы, в середине XIII века. Развитие горного дела поспешило развитие экономики Сербии а сербские правители увеличили доходы. Эти увеличенные доходы дали возможность для образования большой армии а наследникам Уроша большие завоевания. Уроша наследил старший сын Драгутин, а его младший Милутин. Король Милутин, который господствовал с 1282 до 1321 годов захватил большую часть Македонии и часть Северной Албании. Сын Милутина, король Стефан Урош III Дечански не хотел захватывать, как его отец. Он известен своим благотворительным завещанием монастырём Дечаны. Захваты продолжил внук

Милутина Стефан Душан. Он царствовал государством Неманичей с 1331 до 1355 годов. Его царствование было в то же время когда и гражданская война в Византии.

Душан захватил южную часть Албании, Северную Грецию (без Салоники) и часть Средней Греции. Это была вершина территориального распространения средневековой Сербии. Считая себя достойным высшего звания, король Душан 16 апреля 1346 года в Скопле коронован императором, на собрании дворянства и высшего священства. Стараясь дополнить законы, которые существовали в его государстве, Душан на саборах в Скопле и в Сре, 1349 и 1354 годах объявил Закон Душана. Несколько лет после смерти Душана начался распад его государства. Мощные феодалы не хотели больше признавать центральную власть царя Уроша, сына Душана. Он был должен взять соправителя Вукашина Мрнявчевича, которому дал титул короля. Столкновения с турками Османамы, которые начали свои захваты на Балканском полуострове, привели к великой битве на Марице 26 сентября 1371 года. Король Вукашин поражен и убит а царь Урош, который не участвовал в битве умер на конце этого года. У него не было наследников и империя Неманичей закончилась.

Западно от Дрины укрепилась Босния. Самый значительный её правитель бан Твртко I Котроманич использовал хаос в государстве Неманичей и присоединил часть его территории. Твртко I был потомком Драгутина Неманича и ссылаясь на вакантный престол Неманичей, короновал себя королём „сербов и Боснии” 1377 года. На востоке от Боснии, союзник Стефан Твртко князь Лазар образовал значительную область около три Моравы. Князь Лазар и король Стефан Твртко I попытались вместе остановить продвижение Османов на Касово поле 15 июня 1389 года. Во голове сербской армии был князь Лазар а османской султан Мурат. В бою оба полководца погибли, а Османы после того боя, во голове с новым султаном Баязитом, вышли из Косово. Скоро после битвы на Косово 1391 года умер король Стефан Твртко I. В Боснии ослабела центральная власть а укрепилась власть мощных феодалов, как случилось раньше в государстве Неманичей.

Разобщенность в сербских государствах способствовала Османам продолжить свои захваты на запад. После гибели князя Лазара его жена принцесса Милица, от имени несовершеннолетнего наследника Стефана Лазаревича, решила признать мощь османского султана Баязита. Этого года Баязита захватили в плен монголы, а Стефан Лазаревич получил титул деспота в Константинополе. Деспотовина дальше осталась вассальная область Османов. До

смерти Стефана Лазаревича 1427 года, Османы старались отменить полусамостоятельность деспотовины и в конце концов захватили её 1459 года. Скоро захватили и Боснию 1463 года. Так исчезли сербские средневековые государства, а сербы главным образом остались жить под мощностью султана в османской империи.

НОВЫЙ ВЕК ДО 1918

Во второй половине XV века турки Османы захватили сербские средневековые государства. Меньшая часть сербов выселились на север и запад, а большинство их несколько веков жили под властью Османов. Часть которая выселилась на север краткосрочно жили под властью венгерских королей, а потом Сулеман I захватил Белград 1521 года, а Будим 1541 года. Большая часть Венгрии стала частью османской империи. Постоянные конфликты привели к образованию так называемых военных границ в пограничной области османской империи и Габсбургской монархии. В военных границах значительная часть мужчин были военнообязанные, в обмен они выплачивали меньше налогов. В этих военных границах многие сербы жили привилегированными пастухами, так называемые "власы". Маленькие конфликты периодически перерастали в большие войны. До Долгой войны (1593-1606) продолжался период военных успехов Османов. После Великой венской войны (1683-1699) начал период в котором османская империя теряла территории в Европе.

Османская империя в XV и XVI веку была государство с сильным центральным правительством, которое начиналось султаном и его дворцом. Государство было разделено на большие административные единицы – пашалыки, а пашалыки на "санджаки". Для сербов особое значение имели Смедеревский санджак и Боснийский пашалык. Султан особенно рассчитывал на феодальную кавалерию – помещиков и наёмную пехоту – янычар. В государствах присоединённых к османской империи помещики получали большие земельные имения – землевладения. Крестьяне (рая) которые жили на этих имениях должны были давать помещикам часть своих продуктов и работать без возмещения (кулук – тяжёлая работа). Султану выплачивали налог ("харач"). В начале между помещиками султана было и сербов христиан. Они в XVI веку исчезли и все помещики были мусульмане, а рая была христианской религии. Кроме помещиков в боснийском пашалыке большая часть граждан и крестьян приняли ислам. Они так становились признанными жителями османской империи, потому что самые высокие позиции в

государстве и армии получали только мусульмане. Религиозные разделения усиливал и периодический сбор, так называемая "девширма". Это была обязанность христианских жителей отдать определённое число детей мужского пола, которые уводили. Эти дети принимали ислам, должны были верные султану и становились янычарами. Через некоторое время большинство мусульман, особенно в Боснийском пашалыке, хотели отдать своих детей, чтобы они стали янычарами. В XVIII веке отменили обычай собирания янычаров "девширмой". Неудовольствие христианов турецким правительством и постоянное явление бунтовщиков (гайдуков) использовали соседние христианские государства и уговаривали сербов на восстание против султана. В этих восстаниях десятки тысяч сербов выселились из османской империи. Самая большая миграция сербов в Габсбургскую монархию произошла 1690 года, под руководством Патриарха Арсения III. Большинство этих выселенных сербов в Габсбургской монархии и Венеции, несмотря на обещания, встретили неравноправность с католиками, которые занимали высшие государственные службы.

Недовольство в османской империи и дух восстания, который приходил с запада с времени начала гражданской революции во Франции (1789), привели к Первому сербскому восстанию в смедеревском пашалыке (условно его называют и белградским пашалыком). Восстание началось в феврале 1804 года, как недовольство крестьян против местных заведующих. В течение 1805 года восстание переросло в войну против султана и гражданскую революцию. Повстанцы, во главе с Джорджем Петровичем Караджорджем, боролись против османов и управляли маленьким повстанческим государством до 1813 года. Во второй половине 1813 года армия султана подавила восстание, а Караджордже убежал через Саву, в Австрию. Уже 1814 года началось новое восстание в смедеревском пашалыке, а 1815 года и Второе сербское восстание. После первых побед Милоша Обреновича и сербских повстанцев, османы получили требование России дать сербам самоуправление. Так началось создание самостоятельного сербского княжества 1815 года. В конце концов его легализовали султанским указанием из 1829 и 1930 годах, а 1833 года оно территориально расширено. Сербское княжество занимало 38 тысяч квадратных километров, имело 680 тысяч жителей. Милош стал заведующим полусамостоятельного княжества, а крестьяне в нём стали свободными землевладельцами, которые обрабатывают землю т. й. отменены феодальные отношения.

Первым сербским восстанием началось отменение феодализма для сербов. Такое обращение в Европе называется граждан-

ской революцией. Сербы жили в больше государств и отменение феодальных отношений для них приходило постепенно. Милош Обренович владел Сербией своевольно. Противники этого своевольства принудили его согласиться с принятием конституции, которая ограничила его своевольство. Поэтому он покинул власть и Сербию. С 1839 до 1842 года князем был Михаил Обренович. 1842 года его свергнули в бунте, а к власти привели Александра Караджорджевича, сына Караджорджа. Он владел до 1858 года.

В революции 1848-49 годах Сербы в Воеводине искали создание самоуправной сербской Воеводины в Габсбургской монархии. Кроме формального создания Герцогства Сербии и Тамиского Баната, главный эффект этой революции была отмена феодальных отношений в Воеводине, Славонии и Хорватии.

В Черногории, маленькой области около Цетиня, после долговекового управления столичных просвитеров из семьи Петрович-Негош, 1852 года провозглашено светское княжество. Его князю Данило Петровичу удалось, после одной победы над султанской армией 1852 года, получить определение границ самоуправного княжества Черногории в османской империи.

В Сербии с власти свергнули Александра Караджорджевича и вернули Милоша Обреновича 1858 года. Его 1860 года наследил Михаил Обренович, которого убили в Белграде 1868 года. Тогда князем провозгласили Милана Обреновича (1868-1889). Во время его правления наступил так называемый Большой восточный кризис. Сербы крестьяне, после Первого сербского восстания подняли больше восстаний в Белградском пашалыке. В середине 1875 года началось ещё одно восстание в Герцеговине. Оно быстро расширилось в Боснийскую Краину. В кризис вмешались Сербия и Черногория, которые начали войну против османов. Россия атаковала на Османскую империю и заставила её подписать мир. Австро-венгрия и Англия, поддержанные Германией, заставили Россию подписать новое соглашение на конгрессе в Берлине (июнь-июль 1878). Этим соглашением Сербия и Черногория получили международное признание независимости и территориальное расширение. Боснию и Герцеговину отдали Австро-венгрии, чтобы в ней завели порядок, который не могла сделать Османская империя. Мусульманские жители в Боснии несколько месяцев сопротивлялись входе австро-венгерской армии. Австро-венгерское правление было причиной недовольства и у ортодоксальных сербов. Венское правительство "временную" администратцию 1908 года заменило присоединением (аннексией). Жителям Боснии венское правительство не обеспечило

те же права как в других областях, и не отменили феодальные отношения.

Произвольный князь Милан Обренович провозгласился королём 1882 года. Когда объявил войну Болгарии и был побеждён в конце 1885 года, политические противники заставили его 1889 года утвердить принятие демократической конституции, из которой возросло значение национального собрания. В этом году Милан отказался от власти от имени несовершеннолетнего сына Александра Обреновича. С 1893 года он начал владеть произвольно. Это привело к формированию военного заговора. Заговорщики 1903 года убили короля Александра Обреновича, а к власти пришёл король Пётр I Караджорджевич. Скоро наступило ухудшение отношений с Австро-венгрией. Между Сербией и Австро-венгрией с 1906 до 1911 годов продолжалась Таможенная война. Во время 1908-1909 годах продолжался и аннесионный кризис.

Сербия, Болгария и Греция создали альянс и в октябре 1912 года атаковали на Османскую империю. В Первой балканской войне 1912-1913 годов, Османская империя потеряла почти все территории в Европе. В связи с разделением Македонии 1913 года наступила и Вторая Балканская война. В ней Сербия и Греция поразили Болгарию, на которую атаковали и Румыния и Османская империя. Миром в Бухаресте, в августе 1913 года, почти вся сегодняшняя республика Македония досталась Сербии, как и Косово.

Австро-венгрия была недовольна укреплением Сербии. Поэтому использовала сараевское покушение, обвинила Сербию и объявила ей войну 28 июня 1914 года. Так как Сербию поддержали Россия и её союзники Франция и Великобритания, а Австро-венгрию Германия, война превратилась в большой мировой конфликт. Первоначально его звали Великая война, а после Первая мировая война. Она началась атакой Австро-венгрии на Сербию в августе 1914 года. Сербь в августе 1914 года поразили австро-венгров на горе Цер, а потом в декабре 1914 года на реке Колубара. Поэтому новую большую атаку на Сербию, в октбре 1915 года вела германская армия. Атакам на Сербию присоединилась и Болгария. Поражение было неизбежное, но сербская армия не подчинилась. Она отступила с частью граждан 1915-16 годов через Черногорию и Албанию до Адриатического моря. В отступлении потеряли десятки тысяч людей, а остальные на кораблях перевезли на остров Крф. После выздоровления сербскую армию послали на фронт у Салоники. В конце концов сербская армия с 15 сентября 1918 года, вместе с французами, англичанами и другими союзниками освобождала Сербию. Ниш освободили 12 октября 1918 года а Белград 1 ноября

1918. Австро-венгрия подчинилась 3 ноября 1918 года а потом разорвалась. Во время австро-венгерской и болгарской оккупации были убиты десятки тысяч граждан в Сербии, Черногории и Боснии и Герцеговине. В соответствии с первыми официальными оценками на мирной конференции, только королевство Сербия потеряло больше 1,2 миллион жителей. Позже оценивали что это число надо уменьшить на 700-811 тысяч жителей.

С 1918 ПО 2012 ГОД

Участие сербов на стороне победителей в первой мировой войне и разбивка Габсбургской монархии, предоставило возможность, что в Белграде 1 декабря 1918 года будет провозглашено создание Королевства сербов, хорватов и словенцев (СХС). Сербы думали, что этим актом закончили процесс национального освобождения и создание единого государства. Но в течение существования Королевства СХС (позже Югославии), сербов в ней было 40–43 %. Остальные народы, прежде всех другие по численности хорваты, эту страну считали не своей, и стремились разделить её и образовать федерацию.

По данным переписи населения из 1921 года в Королевстве СХС на 248,7 тысяч квадратных километров жили почти 12 миллионов жителей, а на тоже такой территории в 1931 году перечислено почти 14 миллионов жителей. Большинство жителей (76-79 %) занимались земледельством. Приблизительно половине жителей старше 10 лет были грамотны. В самом большом городе Белграде в 1931 году жили 240 тысяч жителей.

Демократические выборы и создание правительства в Королевстве СХС отличались постоянными политическими драками. Сербские политические партии из-за многочисленности сербов, не могли образовать стабильное правительство, которое могло бы защищать единое государство. Грубые оскорбления и политические драки привели в июне 1928 года к убийству министра национального собрания. Король Александр Караджорджевич пытался 6 января 1929 года диктатурой и запрещением работы политических и национальных организаций, создать единство в государстве. Государство переименовал в Королевство Югославия и пытался создать новый народ югославов. Часть противников диктатуры Александра покинул Королевство СХС. В Италии хорватские националисты образовали террористическую организацию "ушастей".

Они, с помощью македонских террористов, организовали убийство короля Александра, 9 октября 1934 года в Марселе.

В Королевстве Югославии образовано "трёхчленное губернаторство", с целью управления вместо несовершеннолетнего сына Александра, Петра II. Самым большим влиянием в губернаторстве владел князь Павел Караджоджевич. Перед второй мировой войной президент правительства Милан Стоядинович (1935-1939) пытался крепче связать Югославию к Гитлеровской Германии, и найти постоянное соглашение с Италией Муссолиния. С помощью Великобритании князь Павел разрешил Стоядиновича, а новый президент правительства Драгиша Цветкович согласился с лидером хорватов Влатко Мачеком и они образовали отдельную Бановину Хорватию – в деле они создали федеративное Королевство Югославию.

Решение князя Павла заключить альянс с Германией и Италией 25 марта 1941 года, вызвало большие протесты сербов и военный переворот в Белграде 27 марта 1941 года. Лидер переворота генерал Душан Симович стал президентом правительства, но тогда наступила атака Германии, Италии, Болгарии и Венгрии. В короткой войне которая наступила 6 апреля 1941 года, а закончилась подписанием капитуляции 17 апрел 1941 года, армия Королевства Югославии разбита. Король Пётр II и правительство Симовича побегли в Англию. Югославию оккупировали и разделили захватчики. Перед капитуляцией хорватские националисты и "усташи" 10 апреля 1941 года в Загребе провозгласили создание Независимого Государства Хорватов. Оно занимало Хорватию (кроме частей побережья которые принадлежали Италии), Срем и Боснию и Герцеговину). Ёе лидер Анте Павелич с поддержкой хорватских националистов хотел убить, выслать или обратить в католичество всех сербов. Чтобы осуществить этот план они выполняют массовые крещения из православия в католичество, преследования и убийства. Среди тех массовых наказаний, величайший из них комплекс лагерей Ясеновац, вдоль реки Савы. На эти места привели и убили неизвестное число мужчин, женщин и детей. Большинство убитых были сербы, но убиты и десятки тысяч евреев и цыган. После войны комиссия Народной Республики Хорватии оценила что в комплексе лагерей Ясеновац убито 500-600 тысяч людей. Массовые преступления вызывали сопротивление и восстание. В начале уюня 1941 года начало военное восстание сербов в Восточной Герцеговине. С этого времени и до конца второй мировой войны это восстание не подавили. В Центральной Сербии немцы образовали правительство генерала Милана Недича. В июле и августе 1941 года в Сербии расширилось военное восстание.

Скоро образовались две группы в восстании. Одну вели коммунисты и Иосип Брот Тито, а другая была под влиянием монархистов и Драголюб Дражи Михаиловича. После первых немецких массовых стрельб сербов граждан, как знак мести изза восстания, Михаилович решил что надо избежать борьбы с оккупантами.

До 1943 года Михаиловича поддерживали королевское правительство в изгнании и Великобритания. Тогда Великобритания вместе с СССР стали поддерживать партизан Тито. В сентябре 1944 года король Пётр пригласил югославов присоединиться к Тито. В этом месяце Красная армия вошла в Югославию. Она помогла освобождение Белграда 20 октября 1944 года, а последние немецкие военные подразделения и солдаты Павелича сдались 15 мая 1945 года. Этим закончена война в Югославии, а управление взяли Тито и коммунисты. Обычно оценивают, что в Югославии в течение войны погибл 1-1,1 миллионов людей.

После войны Тито организовал выборы за Учредительное собрание. После выборов на которых сторонники Тито получили большинство, 29 ноября 1945 года отменили монархию и создали республику. Конституцией из 1946 года государство переименовано в "Федеративная Народная Республика Югославия". Как и в СССР, Тито после войны вводит однопартийную диктатуру коммунистов и социалистическую систему. Тем самым отнял частную собственность в промышленности, банковским делам и торговле, и заменил её государственной. Конституцией из 1963 года государство переименовано в "Социалистическая Федеративная Республика Югославия". В своей национальной политике Тито жителям Македнии и Черногории утвердил право национальной идентификации – македонцы и черногорцы, а мусульманам – мусульмане (с 1993 года – боснийцы). В Республике Сербии образовали две автономные области (Воеводина и Косово). Прежде смерти, Конституцией из 1974 года, Тито практически образовал неплотный союз шести республик и две области (которые тоже получили характеристики государств). После его смерти Югославия плохо функционировала, а руководства республик работали всё более независимыми.

Сотрудничество Тито и СССР остановлено 1948 года, когда Тито отказался удовлетворять требованиям Сталина. Угрожала опасность что Югославию будут экономически уничтожить или атаковать. США поддерживали дезертирство Тито и послали ему экономическую и военную помощь. Недовольный помощью только США, Тито с Джавахарлал Нехруом и Гамаль Абдель Насером 1961 года создали так называемое "Движение неприсоединённых стран".

По данным переписи из 1948 года в Югославии жили около 15,8 миллионов жителей. Сербов было около 6,5 миллионов (около 41%). По данным переписи из 1991 года в СФРЮ было около 23,5 миллионов жителей. Сербов было около 8,5 миллионов (36%), а югославов около 0,7 миллионов (3%). В 1991 году в столице Белграде жили 1,2 миллионов людей. Больше половины жителей Сербии жили в городах. Число безграмотных старше 10 лет 1981 года было 9,5%.

Когда пришёл к власти Слободан Милошевич 1987 года хотел уменьшить права областей Воеводины и Косово и укрепить единство Сербии. Всё это было причиной подразделениям. Политические борьбы республик привели к националистическим конфликтам сербов и хорватов. В начале 1990 года единственная коммунистическая партия распалась. Отменили однопартийную систему коммунистов и организовали многопартийные выборы в республиках.

Новые руководства Хорватии и Словении решительно искали разделение с Югославией. Этим началась война в СФРЮ 1991 года. В Словении сербов было мало и в ней почти не было войны. Она в середине 1991 года отделилась от СФРЮ. В Хорватии было иначе. Там война продолжалась с 1991 до 1995 года, в которой Хорватия с помощью США и НАТО поразили сербов и большинство их изгнали из страны. В марте 1992 года война началась и в Боснии и Герцеговине. Чтобы запретить Сербии помогать сербам в БиГ, Организация Объединённых Наций в мае 1992 года ввела эмбарго на экономическое и другое сотрудничество Сербии с миром. В БиГ НАТО существенно оказывал военную помощь боснийцам и хорватам, чтобы принуждать сербов подписать мир в ноябре 1995 года в Дейтоне (США). Этим миром БиГ разделили на Боснийско-хорватскую Федерацию и Республику Сербскую. В течение войны в БиГ погибло около 100 тысяч людей, а в Хорватии 22-25 тысяч.

Во время войны и распада СФРЮ сербы и черногорцы пытались сохранить общее государство. Они в 1999 году провозгласили Союзную Республику Югославию, но ООН не хотела её признать наследницей СФРЮ.

Попытка Милошевича армией подавить восстание албанцев на Косово, привела к атаке НАТО на Сербию (1999 года). Правительство Черногории не согласилось с Милошевичем в этом конфликте. Милошевича поразили и принудили передать Косово под контроль международными силами. После того на выборах в октябре 2000 года он потерял власть. Образовано правительство прозападных партий, которые закончили восстановление граждан-

ского общества и рыночной экономики. 2006 года Черногория, на референдуме, отделилась от Сербии, а албанцы Косово 2008 года провозгласили своё самостоятельное государство.

Summary

HISTORY OF THE SERBS

Middle Ages

In a large movement of peoples that swept Europe from the fourth to the ninth century and which we call The Great Migration Period, there was a migration of the Slavs in the Balkans. After arrival in the Pannonian Plain north of the Sava and Danube rivers, from the fifth century Slavs were involved with the Huns and other peoples in numerous attacks, taking loot and herds of cattle, on the Eastern Roman Empire. In the sixth century the Slavic warriors attacked and plundered the areas south of the Sava and Danube rivers on their own. Since the midsixth century, raids resulted in permanent settlement on the land of the Eastern Roman Empire (Byzantium). In the late sixth and early seventh centuries many Slavic tribes had settled the Balkan Peninsula. The South Slavs have been arisen of these tribes. Among the Slavs who had reached the Balkans, there were the tribes of the Serbs too.

According to what we know today, Serbs came (about 631) from the area of modern-day eastern Germany and Czech Republic. A part of the Serbs remained in the north, and their descendants are today Lusatian (North) Serbs and the others migrated to the region of the Balkan Peninsula. It seems that in the seventh century the Serbs, in the Balkan Peninsula, initially settled region from the upper course of the river Una and the mouth of the canyon in the west, to the Adriatic coast from the river Cetina to the Bay of Kotor in the south. In the southeast, they were given land to settle in area around the White Drin River, to what is now the area along the Sava River near modern-day Tuzla in the north, and to east along the river Ibar and West Morava.

According to one written source, the name of the first leader of Southern Slavs was Selimir. Most probably, with the agreement of the Byzantine ruler, the first leader of the South Slavic tribal union initiated taxes for native population by the mid seventh century. At the same time, Serbian fraternities and tribes settled down permanently and created territorial structures, villages and counties. While fighting against the neighbors, the counties have been created stronger connections around the leader of the Serbian tribal union. That led to creating the first Serbian state in the mid seventh century.

The earliest known title of Serbian rulers is Prince (knez), and his government was organized into smaller communities, headed by the local magistrate or governor (župan). At that time, the Serbs still believed in many gods. Serbian royal family received Christianity in ca 870 from Byzantium. Christianization of the Serbs began, but traces of polytheistic beliefs remained in the part of the people for a long time.

From the reign of Prince Vlastimir to about 924 Serbs were successfully repelled the attacks of the Bulgarians. In 924, the Bulgarian Tsar Simeon made Serbia into a Bulgarian province. After Simeon died in 927, the new Serbian Prince, with the help of Byzantium regained its independence. At the beginning of XI century, Serbia was a part of Samuel's Empire. Following Basil's II conquest of Bulgaria in 1018, Serbia passed under Byzantine rule again. A coastal part of the Serbian medieval state, from the Bay of Kotor on the west to the river Bojana on the east, managed to achieve independence from Byzantine rule around 1040. Prince Mihailo (Michael) received the king's crown in 1077. His son, King Constantine Bodin had managed to expand his rule to other regions inhabited by Serbs, by the end of the eleventh century. Bodin successfully incorporated Duklja (or Zeta), with Travunia and Zachlumia coast and Rascia and Bosnia hinterlands, in his kingdom. At the beginning of the twelfth century Zeta ceased to be the gathering place for the Serbs and the most important Serbian area, in which the Serbian realm would be seated, became Rascia. In the twelfth century, apart from Rascia, significant independent Serbian medieval state was created in Bosnia. Ban was the title of local rulers in Bosnia, since the middle of the twelfth century.

Around 1166, Stephen (Stefan) Nemanja I, the founder of the Nemanjić dynasty, takes the throne in Rascia. Within almost three decades of warfare and negotiations with Byzantium he extended its authority to Zeta and Zachlumia, but after one defeat in 1190 formally recognized the Byzantine Emperor's supremacy, while in return the Emperor recognized him as the rightful Grand Prince (Veliki Župan). In 1195 or 1196, Stefan Nemanja I officially abdicated in favour of his middle son Stefan Nemanja II. Stefan Nemanja II was proclaimed the King in late 1219 or early 1220. The next generation of Serbian rulers were the sons of Stefan Nemanja II – Radoslav, Vladislav and Uroš I. During the reign of King Stephen Uroš I, in the mid-thirteenth century, Saxon miners were introduced to work and develop the Serbian silver mines. Mining development was actively fostered by the king, who encouraged rapid economic development of Serbia and allowed Serbian rulers to increase revenues. The increase of revenues naturally enable the larger army that helped in great conquests of Stephen Uroš's heirs.

King Stephen Uroš I of Serbia inherited the elder son Dragutin, with help of Hungary, and then his younger son Stefan Uroš II Milutin. King Milutin, who reigned from 1282 to 1321, conquered the largest part of modern-day Republic of Macedonia and a part of northern Albania. His son, King Stefan Uroš III didn't show a desire to continue his father's conquests. He's commonly known as Stefan Dečanski from the great monastery he built at Dečani. Milutin's grandson King Stephen Uroš IV Dušan continued conquests. He ruled the Nemanjić's country from 1331 to 1355. Dušan's reign coincided with the civil war in the Byzantine Empire. Dušan conquered the southern part of Albania, northern Greece (without Thessaloniki) and a part of central Greece (Thessaly and Epirus). Under his rule medieval Serbia reached its territorial, economical and political peak. Believing himself that he's worth the higher title, on Easter Sunday, 16 April 1346, King Dušan convoked a huge assembly of the nobility and the higher clerics at Skopje, where he was crowned as the Tsar of the Serbs and Romans by the first Patriarch of Serbia. The most lasting monument to Dušan's rulership was a law code. The Code was proclaimed in 1349, at the assembly in Skopje, and it was added at Serres in 1354. A few years after Dušan's sudden death began the breakup of his empire. The powerful feudal lords increased their power, although nominally acknowledging his son Stephen Uroš V as Emperor. The most powerful was Vukašin Mrnjavčević, whom he had to give the title of king. The conflict with the Ottoman Turks, who began their conquest of the Balkans, led to the large Battle of Maritsa on September 26, 1371. King Vukašin was defeated and killed, and the Tsar Stefan Uroš, who did not participate in the battle, died at the end of the same year. He didn't leave heirs, and with his death, the Nemanjić's empire was over.

Bosnia, a land west of the Drina River, was gradually strengthening while Dušan's troops were expanding the provinces in Macedonia and Thessaly. Its most important ruler ban Tvrtko I Kotromanić used the chaos in the Nemanjić's empire and annexed part of its territories. Tvrtko I was descendent of Dragutin Nemanjić in the female line, combined with the fact that royal Nemanjić line had died out, in 1377 he was crowned as a king „of Serbs and Bosnia.” Stefan Tvrtko would become the first Bosnian king to be crowned in an orthodox monastery. However, a new Serbian ruler emerged at the eastern Bosnian border. Prince Lazar Hrebeljanović, who managed to create significant state that included the basins of three Morava Rivers, was Tvrtko's ally. Prince Lazar and King Stefan Tvrtko I tried to stop the advancing Ottoman Empire. On 15 June 1389 the two armies met at Kosovo, in what became known as the Battle of Kosovo. The Serbian army under Prince Lazar consisted of his

own troops and a contingent sent from Bosnia by King Stefan Tvrtko I, commanded by Vlatko Vuković, and the invading army of the Ottoman Empire was under the command of Sultan Murat. In the battle both leaders lost their lives. After the fight led by the new Sultan Bayezid I Ottomans withdrew from Kosovo. Soon after the Battle of Kosovo, in 1391, the King Stefan Tvrtko I died. In Bosnia, following Tvrtko's death, the central government slowly slid into feudal anarchy, and the powerful feudal lords increased their power, as before on the territory of the disintegrated Serbian Empire. Its fall was inevitable.

The disunity among the Balkan states smoothed the way for the Ottomans to continue their spread from Asia to Europe. After Prince Lazar's death, his wife Princess Milica decided to recognize the suzerainty of the Ottoman sultan Bayezid in the name of a minor heir Stefan Lazarević. When Bayezid was captured by the Mongols in 1402, Stefan Lazarević received, in Constantinople, the title of despot. The Serbian Despotate remained a vassal Ottoman state. But after Stefan Lazarević's death in 1427, Ottomans continued efforts to abolish semi-independence of Despotate. Serbia finally fell under the Ottomans in 1459, and Bosnia in 1463. The last medieval Serbian states disappeared and Serbs mostly remained to live under the rule of the Sultan in the Ottoman Empire.

From the early modern period to 1918.

In the second half of the fifteenth century the Ottoman Turks conquered Serbian medieval countries. A smaller part of the Serbs moved to the north and west, but majority stayed to live for several centuries under the Ottoman rule. The part that moved north, a short period, was ruled by the Hungarian kings, then Suleiman I conquered Belgrade in 1521 and in 1541 Buda. After this battle the largest part of Hungary became part of the Ottoman Empire. Almost constant conflicts in border areas between the Ottoman Empire and the Habsburg monarchy led to the creation of so-called military borderlands. The population of the Frontier had certain privileges and rights to internal self-administration, and in return they would serve in the Imperial army. The Territory of these two districts had a large Serb population with the status of so-called Vlach settlers. Minor raids occasionally grew into big wars. The power and military success of the Ottoman Empire had increased gradually, as did the territory controlled by them in the Balkans, until the Long War (1593-1606). The defeat of Ottoman forces at the Second Siege of Vienna in 1683, was the decisive event that

marked the beginning of the stagnation of the Ottoman Empire, and under the terms of the Treaty of Karlowitz, which ended the Great Turkish War in 1699, the Ottomans ceded to Habsburgs much of the territory they had previously taken in Europe.

Ottoman Empire in the fifteenth and sixteenth century was a state with the Sultan as the supreme ruler of a centralized government that had an effective control of its provinces, officials and inhabitants. The empire was divided into large administrative provinces called Eyalets (also Pashalik), and those were further subdivided in Sanjaks. The Sanjak of Smederevo and Bosnia Eyalet had special significance for the Serbs. The main corps of the Ottoman Army included Janissary – mercenary infantry units of slaves recruited from young Christian boys, Sipahi – the elite cavalry knights of the landowners, Akıncı and Mehterân. Sipahi was usually the holder of a fief of newer Ottoman territories. He was entitled to all of the income from that land, in return for military service, but they were not legally owners of their fiefs. The basic obligation of each Christian with rayah status was to pay kharaj, which was paid to the sultan as the supreme master, every tax-paying subject, a peasant, paid tithing to his immediate master – the sipahi. That was actually a substitute payment for all forced labour services (čitlučenje) previously performed for the land lord. Sipahis, traditionally were recruited among landowners of Turkish origin. Provinces that did not have Turkish population, such as Balkan could have Serb sipahis too. From the 16th century onwards timarli Sipahis were Turks (Muslims), and rayah remained Christian religion. As a result of a gradually rising number of conversions to Islam, Muslim community emerged, into the Bosnia eyalet. Many of the citizens, local craftsmen and peasants voluntarily converted to secure full status in the society, because non-Muslim people were not subjects at the top positions in the civil and military administration, it could be done only by the Muslims. Religious inferior status, for non-Muslims, was emphasized by the periodical collecting so-called tribute in blood. It was the duty of their Christian population to surrender a certain number of boys, before they reached adolescence, mainly from rural provinces in Balkans, who were taken away and brought up to be loyal to the Sultan (primarily to become Janissaries). They were then converted to Islam. However, Bosnian Muslims were also recruited and sent directly to serve in the Palace (rather than the military), under groups called „potor”. As a method of recruitment the blood tax was finally abolished in the eighteenth century.

Dissatisfaction of Christian population under the Ottoman rule and the constant appearance of haiduci (who were as much outlaws and highwaymen as much guerrilla fighters) used the neighboring Christian

states to instigate anti-Ottoman rebellion of Orthodox Serbs. In these insurrections, tens of thousands of Serbs emigrated from the Ottoman Empire. The largest migration of Serbs in the Habsburg monarchy took place in 1690 under the leadership of Patriarch Arsenije III. Most resettled Serbs, despite promises and given privileges, after moving to the Habsburg Monarchy and Venice faced with the fact that, as Orthodox Christians, were unequal with Catholics, who occupied the highest positions in the state.

A new political factor, which was ignited by the civil revolution in France (1789) and drastically increased taxes, incited the revolt across the Sanjak of Smederevo (also known as the Pashaluk of Belgrade). The First Serbian Uprising began in February 1804 as a peasant rebellion against the local administrators (the dahias). At this stage the Serbs were acting in the name of the Sultan, but when the negotiations failed in 1805, the Sultan organised a military campaign against the uprising. The demands for self-government within Ottoman Empire in 1804 evolved into a war for independence by 1807. Led by the charismatic leader Đorđe Petrović Karađorđe (Black George) the Serbian rebels during almost 10 years successfully fought in battles against the Ottoman armies, until October 1813, during which Serbia perceived itself as an independent state. By the end of 1813, the Sultan's army ultimately crushed the uprising and one quarter of Serbia's population were exiled into Habsburg Empire, including Karađorđe Petrović with his family. Despite the lost battle, the tensions nevertheless persisted. In 1814, there was a new rebellion which failed in the Sanjak of Smederevo, and in 1815 the National council proclaimed the Second Serbian Uprising. After the first victorious battles of Miloš Obrenović and Serbian rebels, Ottomans faced with the requirement of Russia to give a form of partial autonomy for Serbs, which resulted with the creation of the Principality of Serbia. It gained semi-independence from Ottoman Empire in 1817. Turkish authorities acknowledged the state by the series of legal documents published by the Porte in 1829 and finally, in 1830 by the charter known as the Hatt-i Sharif. At first, the principality included only the territory of the former Pashaluk of Belgrade, but in 1833 it expanded to the east, south, and west. Around 680,000 people lived in the Principality of Serbia, on the territory that equaled 38 thousand kilometers. Miloš Obrenović became a hereditary prince (knjaz) of the Serbian Principality, and local peasants got private property rights to the arable land they farmed i.e. became free owners of the land that they used.

The First Serbian Uprising began the abolition of all feudal obligations for the Serbs, thus representing a major social break with the

past, and that reversal in Europe was called a civil revolution. Serbs lived in several countries, so the waves of civil revolutions for them gradually abolished feudal relations. Prince Miloš Obrenović I ruled autocratically, permanently refusing to share power. The opponents of his brutal rule forced him to accept the adoption of the Constitution, which limited his arbitrariness. Miloš abdicated in 1839 in favor of his sons. Prince Mihailo was deposed in 1842, and Aleksandar Karađorđević was elected the Prince of Serbia at the National Assembly. He was son of Karađorđe Petrović. He ruled until December 1858.

The Serbs of Vojvodina were closely linked to other revolutions of 1848-49 in the Habsburg areas. They demanded independent status for the Serbs of Vojvodina within the Habsburg monarchy. The Voivodeship of Serbia and Banat of Temeschwar was formed by a decision of the Austrian emperor in November 1849, but the main consequence of the revolution was the abolition of feudal relations in Vojvodina, Slavonia and Croatia.

In Montenegro (the area around Cetinje) after centuries of theocratic rule, Metropolitans from Petrović-Njegoš family, in 1852 was declared the Principality of Montenegro. Prince Danilo I, with the help of his elder brother, won a crucial battle against the Turks on 1 May 1858. This Montenegrin victory forced the Great Powers to officially demarcate the borders between the autonomous Principality of Montenegro in the Ottoman Empire, de facto recognizing Montenegro's centuries-long independence.

In Serbia, Prince Alexander Karađorđević was overthrown in 1858, and Miloš Obrenović was returned as prince for the last two years of his life. Finally, Mihailo Obrenović III was accepted back as Prince of Serbia in September 1860. His second reign ended when he was assassinated in 1868., on the outskirts of Belgrade. Milan Obrenović IV accede to the Serbian throne (1868-1889). During his reign, Great Eastern Crisis happened. Serb peasants raised several uprisings in the neighbouring Bosnian pashaluk, protesting the tax system as well as harsh treatment under local beys and aghas, since the time of the First Serbian Uprising. In July 1875, on the outskirts of Nevesinje (Herzegovina region) began another one. As the uprising grew, it spread into the Bosanska Krajina region. Neighbouring states, Serbia and Montenegro got involved in the war on the Ottomans, which in turn led to the Russo-Turkish War. When Russia defeated Turkey in a war, the movement of pan-Slavism caused serious concern in Berlin, and even more so in Vienna. The uprisings and wars ended with Congress of Berlin in July 1878, which gave Montenegro and Serbia independence and territorial expansion, while Bosnia and Herzegovina would be governed by Austria-Hungary, taking

on its military defence and civil administration. Resistance to the Austro-Hungarian takeover came mainly from the Muslim population in Bosnia for several months. The Austro-Hungarian administration caused dissatisfaction with the Orthodox Serbs too. The government in Vienna replaced the „temporary” occupation of Bosnia and Herzegovina in annexation in October 1908. The Dual Monarchy authorities neither provide the population of Bosnia equal democratic rights as other provinces in Austria, nor abolished feudal relations.

In March 1882, Principality of Serbia was declared a kingdom and arbitrary Prince Milan got proclaimed King of Serbia. When he declared war upon the new Bulgarian state and was defeated at the end of 1885, his political opponents forced him to approve at the beginning of 1889, the adoption of a new democratic constitution which increased the importance of the National Assembly. Two months later, Milan abdicated the throne, handing it over to his minor son Alexander Obrenović. The situation altered dramatically, after the young Alexander had taken government into his own hands in 1893. This led to the creation of a conspiracy, which was organized by a group of Army officers. The conspirators murdered the royal couple in the May 1903. Peter I Karađorđević was elected as the King of Serbia. Soon it provoked rising hostility from expansionist-minded Austria-Hungary, which culminated in a Customs War (also known as a Pig War) between Austria-Hungary and the Kingdom of Serbia in 1906–1911. At the same time, the Bosnian Crisis of 1908–1909 erupted into public view when Austria-Hungary announced the annexation of Bosnia and Herzegovina.

In October 1912, Serbia, Bulgaria and Greece formed the Balkan League and attacked the Ottoman Empire. The Ottoman Empire lost nearly all of its holdings in Europe in the First Balkan War 1912-13. Bulgaria was dissatisfied over the division of the spoils in Macedonia, made by former allies, and commenced military action against them in 1913. The more numerous combined Serbian and Greek armies defeated Bulgaria in the second war. Romania and the Ottoman Empire also attacked Bulgaria. Treaty of Bucharest from August 1913 resulted in increasing the territory of Serbia nearly to the size of present-day Macedonia and Kosovo.

Austro-Hungarian Empire was not satisfied with the Serbia's rising status. Finally, it used the Sarajevo assassination, accusing Serbia to support it and nobody could stop the conflict. On 28 July 1914, the Austro-Hungarians declared war on Serbia. Serbia was supported by Russia and its allies France and Great Britain, while Austria was supported by Germany. Within weeks, the major powers were at war and the conflict soon spread around the world. Originally it's known as the

Great War, and after the First World War. The Austro-Hungarians invaded on Serbia in August, 1914. The Austro-Hungarians were defeated on the mountain Cer in August 1914, and then in December 1914 at the Kolubara by the Serbian Army. So the new major attack in October 1915 was led by the German army. Bulgaria entered the war on the Central Powers side and attacked on Serbia. The defeat was inevitable. The Serbian Army did not surrender. It retreated, in winter of 1915-16, with the tens of thousands of civilians through Montenegro and Albania to the Adriatic Sea. Many of the fleeing soldiers and civilians did not make it to the coast, and the survivors reached the coast and embarked on Allied transport ships that carried the army to Corfu and other Greek islands. After a recovery Serbian army was transferred to the Salonika front. After 15 September 1918 it participated with the French, British and other troops in the liberation of Serbia. Niš was liberated on October 12, 1918, and Belgrade on November 1, 1918. On November 3, Austria-Hungary was forced to sign an armistice and then broken apart. At the time of the Austro-Hungarian and Bulgarian occupation tens of thousands of civilians in Serbia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina were killed. According to the first official estimates for the peace conference, only the Kingdom of Serbia lost more than 1.2 million lives. Later the total number of casualties is placed around 700 to 811 thousands of lives.

From 1918 to 2012

Serbian participation on the victorious side in the World War I and dissolution of the Habsburg Empire created conditions for the birth of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS) on December 1, 1918 in Belgrade. Serbs considered that as a final phase of the process whose goal was national liberation and the creation of new unitary state. Still, Serbs made 40-43 percent of the total population in the Kingdom. Other ethnicities, primarily Croats who as the second most numerous group, didn't view that state as their own, and they aspired to divide it or transform it into a federation.

According to the Census from 1921, almost 12 million people lived in the Kingdom of SCS, on the territory that equaled 248.7 thousand kilometers. In 1931, almost 14 million people were listed on the same territory. Majority of the population (76-79 percent) relied on agriculture for life. Almost one half of the population older than 10 years was literate. The biggest city, Belgrade, had 239 thousand inhabitants in 1931.

Democratic elections and creating governments in the Kingdom of SCS were followed by constant political tensions. Although Serbs constituted a majority, their political parties weren't able to create a stable government which would defend a unitary state. Numerous changes in government ministers, brutal insults and political arguments culminated in the murder of several Croat deputies during a parliament session (June 20, 1928). At response to the political crisis triggered by the assassination of members of the Parliament, King Alexander I Karađorđević abolished the Constitution on 6 January 1929, prorogued the Parliament and introduced a personal dictatorship. Continuing his efforts to unify his subjects, Alexander formally changed the name of the country to Kingdom of Yugoslavia (October 3, 1929), outlawed by decree the work of all political parties based on ethnic, religious, or regional distinctions and he also tried to create a single national identity – Yugoslavs. One part of Aleksandar's opponents left the country. In Italy, Croatian nationalists created the „Ustashe”, a separatist group. With the help of Macedonian terrorists, they succeeded to organize the assassination of King Alexander I in Marseille, on October 9, 1934.

In his will, Alexander had stipulated that if he died, the Kingdom of Yugoslavia would create a three member regency to govern until his son Peter II came of age. King Alexander's cousin Prince Paul Karađorđević took the regency and had the greatest influence among the regents. In the dawn of the World War II, the prime minister Milan Stojadinović (1935-1939) tried to create stronger connections between Yugoslavia and Hitler's Germany and builds lasting arrangements with Mussolini's Italy. With the British support, Prince Paul displaced Stojadinović from his office, and the new Prime Minister Dragiša Cvetković agreed with the Croatian leader Vlatko Maček. The result of that agreement was the creation of new separate Banovina of Croatia in August 1939, which finally and truly made the Kingdom of Yugoslavia a federal state.

The Prince Paul's decision, no way of saving Yugoslavia, except through the signing a political alliance with Germany and Italy on March 25, 1941 did not sit well with several elements. After mass street protests, Yugoslav military figures forcibly removed Paul from power on March 27, 1941. General Dušan Simović, a leader of the strike, became a prime minister, but that Government faced the attacks of Germany, Italy, Bulgaria and Hungary. A short war started on April 6, 1941 and ended on April 17, 1941 when the Kingdom of Yugoslavia signed its surrender and was officially defeated. King Peter II and Simović's government fled to England. Yugoslavia was under occupation and divided among the invaders. Even before the surrender happened; Croatian nationalists and the Ustashe had declared creation of Inde-

pendent State of Croatia. It was comprised of Croatia (except the coastal parts of central Dalmatia that directly belonged to Italy), Srem and Bosnia and Herzegovina. Its fascist leader Ante Pavelić attempted to exterminate, displace and assimilate Serbs with the support of Croatian nationalists and the Ustasha groups. In order to achieve that, mass murders, persecution and forced conversions from Orthodoxy into Catholicism have been occurring. Among all those mass crimes, the biggest one is related to the Jasenovac concentration camp which was right next to the Sava River. Unknown number of men, women and children was brought to that place to be killed. They were mostly Serbs, but there were also tens of thousands of its Jewish, and Gypsy inhabitants. After the war, People's Republic of Croatia created a committee which estimated that 500-600 thousand people died in Jasenovac. The mass crimes eventually caused revolt and rebellion. At the beginning of June 1941, Serbs started an armed rebellion in Eastern Herzegovina. It stated then, and it didn't stop until the end of the World War II.

In so-called „central” Serbia, Germans created the government led by general Milan Nedić. The rebellion spread over Serbia in July and August of 1941. Two groups soon emerged in the rebellion. One was led by the communist Partisans and Josip Broz Tito, and the other was under the monarchists' influence and led by Dragoljub Draža Mihailović. After the Germans started with their revenge which meant mass execution of Serbian civilians, Mihailović commended his Chetniks to avoid fighting against the German occupation forces.

Until 1943, Mihailović had beside the royal government in exile and British support. At that time, British government joined the Soviet Union and their support for Tito's Partisans. In September 1944, King Peter II invited Yugoslavs to join Tito. The Red Army got into Yugoslavia in the same month. With its help, Belgrade was liberated on October 20, 1944. The last German military units and Pavelić's soldiers surrendered on May 15, 1945. That was the end of the war in Yugoslavia, and the government was taken over by Tito and the communists. The most common estimation is that 1-1.1 million people were killed on the territory of Yugoslavia during the World War II.

After the war Tito organized elections for the constitutional assembly. After the elections, which were victorious for Tito's supporters, the monarchy was abolished and republic was created on November 29, 1945. The Constitution from 1946 changed the country's name to Federal People's Republic of Yugoslavia. Looking up to the Soviet Union, in the first few years after the war Tito has been introducing socialism and one-party Communist dictatorship. During that time, he's been seizing private property in industry, banking and trade

and made it the state property. The Constitution from 1963 changed the state's name into Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). One part of Tito's nationalist politics was to allow people from Macedonia and Montenegro declaring as Macedonians and Montenegrins, and Muslim people got the right to declare as Muslims (in 1993 that changed to „Bošnjaci“). Two independent provinces have been created in the Republic of Serbia: Vojvodina and Kosovo. Before his death, Tito's Constitution from 1974 effectively created a loosely related alliance of six republics and two provinces. Right after his death Yugoslavia barely functioned as a unitary state, and republic leaderships started to act independently.

Tito's collaboration with Stalin's Soviet Union ended in 1948 when Tito declined to meet Stalin's requirements. There was a danger for Yugoslavia to be economically destroyed or attacked. The USA supported Tito's „rebellion“ and sent him economic and military assistance. Not satisfied with the American support only, Tito created so called Non-Aligned Movement in 1961, together with Jawaharlal Nehru and Gamal Abdel Nasser.

According to the Census from 1948, Yugoslavia had 15.8 million inhabitants. Out of that number, 41 percent or 6.5 million was Serbian population. The Census from 1991 recorded 23.5 million inhabitants on the territory of Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Serbs comprised 36 % (8.5 million) and Yugoslavs comprised 3 % (0,7 million) of that number. The capital city, Belgrade, had 1.2 million people in 1991. At the same time, more than one half of Serbian population lived in cities. In 1981, the number of illiterate persons equaled 9.5 percent among the population older than 10.

When Slobodan Milošević took the power over the Serbian authorities in 1987, he tried to reduce the rights that the provinces of Vojvodina and Kosovo had, and to strengthen Serbian unity. That resulted in new, stronger divisions. Political arguments among the republics' leaderships led to nationalistic struggles between Serbs and Croats. In January 1990, unitary Communist Party collapsed. The singleparty system was abolished and multi-party elections were held in the republics.

New leaderships of Croatia and Slovenia were determined in their pursuit for separation from Yugoslavia. The civil war started in Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1991. Serbs were a minority in Slovenia, so the war actually never took place in that republic. Slovenia was allowed to separate from Yugoslavia in mid 1991, and that was followed by minor conflict. Different scenario took place in Croatia. The war in that republic was going on from May of 1991 through August

1995. Croatia, supported by the USA and NATO forces, defeated the Serbian minority and banished most of them. In March of 1992 the war moved over to Bosnia and Herzegovina. In order to keep Serbia from helping Serbs in Bosnia and Herzegovina, the United Nations imposed the economic sanctions on Serbia in 1992. The sanctions also included all other aspects determining Serbian collaboration with the rest of the world. At the same time, in Bosnia and Herzegovina, NATO used its military means to significantly help Bošnjaci and Croats with forcing Serbs to sign the peace agreement in Dayton, USA (November 1995). This agreement divided Bosnia and Herzegovina into Bosnian-Croatian Federation and Republic of Srpska. During this war, 100 thousand people were killed on the Bosnian territory, 22-25 thousand people lost their lives on the territory of Croatia.

During the war time and the country's dissolution, Serbia and Montenegro tried to save the unitary state. In 1992 they declared creation of Federal Republic of Yugoslavia, but the United Nations refused to acknowledge it as Socialist Federal Republic of Yugoslavia's successor.

Milošević's military attempt to put the Albanian rebellion down in Kosovo (1998-1999) resulted in NATO's military attack on Serbia in 1999. Montenegro's government refused to back up Milošević in this conflict. Milošević was defeated, and he had to give his consent for Kosovo going under international forces' control. After that, in October of 2000, he finally lost the elections. The government that was created after that was pro-Western oriented and comprised of parties that finalized reforms of civil society and market economy. Montenegro separated from Serbia after the 2006 referendum, and Albanians from Kosovo declared their independent state in 2008.

Zusammenfassung

GESCHICHTE DER SERBEN

Mittelalter

In der großen Völkerbewegung in Europa vom 4. bis zum 9. Jahrhundert, die man Völkerwanderungszeit nennt, kam es zur Wanderung der Slawen auf den Balkan. Nach der Ankunft in Pannonien, südlich von den Flüssen Sawa und Donau, nahmen die Slawen ungefähr ein Jahrhundert lang mit den Hunnen und anderen Völkern in den Raubanfällen auf das Oströmische Reich teil. Im 6. Jahrhundert haben sie Gebiete südlich von der Sawa und Donau auch selbst überfallen und geraubt. Siet Mitte des 6. Jahrhunderts hielten sie sich dauernd auf den geraubten Gebieten des Oströmischen Reiches (Byzanz) auf. Viele slawische Stämme haben sich auf den Balkan Ende des 6. und Anfang des 7. Jahrhunderts angesiedelt. Aus diesen Stämmen sind Südslawen entstanden. Unter den Slawen, die damals gekommen sind, war auch der Stammverbund der Serben.

Heutzutage herrscht die Meinung, dass die Serben (circa 631) aus Ostdeutschland und Tschechien auf den Balkan angekommen sind. Ein Teil der Serben ist aber im Norden geblieben. Von ihnen stammen die heutigen Lausitzer Serben. Der andere Teil ist also auf den Balkan angekommen. Man glaubt, dass die serbischen Stämme auf dem Balkan den Raum im Westen von dem Oberlauf des Flusses Una und der Mündung der Zetina angesiedelt haben. Im Süden sind sie von dem Fluss Zetina bis zur Bucht von Kotor und Adriaküste angekommen. Im Südosten haben sie Gebiete um den Fluss Beli Drim besiedelt. Im Norden lebten sie entlang der Sawa in der Nähe der heutigen Stadt Tuzla und im Westen entlang der Flüsse Ibar und Westliche Morava.

Einer schriftlichen Quelle nach, hieß der erste Führer der Südserven Selimir. Vermutlich hat mit der Zustimmung des Herrschers von Byzanz, bis zur Mitte des 7. Jahrhunderts die Ureinwohnersteuer eingeführt. Gleichzeitig haben die serbischen Abstammungen und Stämme, die sich dauernd angesiedelt haben, neue Gebiete, Dörfer und Gaue erschaffen. Während der Kämpfen gegen die Nachbarn haben sich die Gaue stärker mit dem Führer von Südserven verbunden. Das hat zur Schaffung des ersten serbischen Staates Mitte des 7. Jahrhunderts geführt.

Der erste serbische Herrscher, der nach seinem Namen bekannt war, ist Vlastimir. Der älteste bekannte Titel des serbischen Herrschers ist der Kaisertitel. Seine Macht haben die Gespane anerkannt, die kleinere Gebiete regiert haben. Zu dieser Zeit waren die Serben noch immer Polytheisten. Die serbische Herrscherfamilie nahm das Christentum aus Byzanz (circa 870) an. So kam es zur Christianisierung der Serben, aber die Spuren des Polytheismus blieben noch lange unter dem Volk.

Seit der Herrschaft von Vlastimir bis circa 924 wehrten die Serben bulgarische Angriffe erfolgreich ab. Dann hat der bulgarische Kaiser Simeon Serbien erobert. Als er im Jahr 927 gestorben ist, hat Serbien mithilfe von Byzanz seine Selbstständigkeit erneuert. Am Anfang des 11. Jahrhunderts befand sich Serbien kurzfristig im Reich von Samuil und danach hat es die Herrschaft des byzantinischen Kaisers anerkannt. Ein Teil der Serben, im Küstenland zwischen dem Fluss Bojana und der Bucht von Kotor, ist um 1040 selbstständig von Byzanz geworden. Da trug 1077 der serbische Herrscher Mihailo den kaiserlichen Titel. Seinem Sohn, dem Kaiser Konstantin Bodin, ist es gelungen, einen größeren Teil, den Serben besiedelt haben, zu vereinigen. In seinem Königreich waren Duklja (oder Zeta) mit Travunija und Zahumlje, im Küstenland Raszien und im Landesinnern Bosnien. Am Anfang des 12. Jahrhunderts ist Zeta nicht mehr der Mittelpunkt serbischer Versammlungen. Das wichtigste serbische Gebiet wurde Raszien. Neben Raška entstand im 12. Jahrhundert der zweite wichtige serbische mittelalterliche Staat in Bosnien. Dortige Herrscher trugen seit Mitte des 12. Jahrhunderts den Titel Ban.

Stefan Nemanja I, der Begründer von Nemanjić Dynastie, hat um 1166 in Raszien regiert und seine Herrschaft auf Zeta und Zahumlje erweitert, aber er hat nach einem Niederschlag im Jahr 1190 die Oberherrschaft des byzantinischen Kaisers formell anerkannt. Nemanja I verzichtete auf Herrschaft 1195 oder 1196 und sein Sohn Stefan Nemanja II wurde der Nachfolger. Am Ende 1219 oder Anfang 1220 hat dieser sich selbst die Krone aufgesetzt. Danach haben seine drei Söhne Radoslav, Vladislav und Uroš geherrscht. Zu der Zeit des Königs Uroš I, d.h. Mitte des 13. Jahrhunderts, sind deutsche Sächsische Bergleute in Serbien gekommen. Die Entwicklung des Bergwesens hat die wirtschaftliche Entwicklung beschleunigt und den serbischen Herrschern ermöglicht, die Einkünfte zu vermehren. Diese erhöhten Einkünfte beeinflussten die Grösse der Armee und große Eroberungen der Erben von Uroš. Der Nachfolger von Uroš war sein älterer Sohn Dragutin, den sein jüngerer Bruder Milutin geerbt hat. Der König Milutin (1282-1321) hat einen größeren Teil von Republik Mazedonien und einen Teil von

Nordalbanien erobert. König Stefan von Dečani, der Sohn von Milutin, zeigte keinen Wunsch, Vaters Eroberungen fortzusetzen. Er wurde für seine Stiftung Kloster Dečani bekannt. Weitere Eroberungen hat Milutins Enkel Stefan Dušan fortgesetzt. Er hat den Staat von Nemanjić von 1331 bis 1355 regiert. Dušans Regierung stimmte zeitlich mit dem Zivilkrieg in Byzanz überein. Dušan hat den südlichen Teil von Albanien, Griechenland (ohne Thessaloniki) und den mittleren Teil von Griechenland eingenommen. Das war der Höhepunkt der territorialen Erweiterung des mittelalterlichen Serbiens. König Dušan dachte, dass er eines größeren Titels würdig war und hat sich am 16. April 1346 bei der Versammlung von Großgrundbesitzer und Priesterschaft in Skopje zum Kaiser gekrönt. Damit Dušan die Gesetze, die in seinem Staat existierten, ergänzen könnte, hat er Dušans Gesetzbuch auf den Versammlungen in Skopje und Ser 1349 und 1354 proklamiert. Einige Jahre später begann der Zerfall seines Staates. Die mächtigen Feudaler wollten nicht mehr die mittlere Herrschaft von Dušans Sohn Uroš anerkennen. Er musste zusammen mit Vukašin Mrnjavčević herrschen, dem er den königlichen Titel gegeben hat. Der Streit mit den Türken Osmanen, die ihre Eroberungen bei dem Balkan angefangen haben, führte zur großen Schlacht an der Marica am 26. September 1371. Der König Vukašin wurde besiegt und ermordet, und der Kaiser Uroš, der an der Schlacht nicht teilgenommen hat, starb Ende des Jahres. Er hat keinen Nachfolger gehabt und das Kaisertum der Nemanjić ist zu Ende gegangen.

Westlich von Drina kam es zur Stärkerung Bosniens. Der bedeutsame Ban Tvrtko I Kotromanić hat den Zerfall im Nemanjić-Staat ausgenutzt und einige Teile des Staates sich angeeignet. Mütterlicherseits war Tvrtko I der Nachkomme von Dragutin Nemanjić, weshalb er sich zum König der Serben und Bosnien im Jahr 1377 ausgerufen hat. Östlich von Bosnien hat Kaiser Lazar ein wichtiges Gebiet geschaffen, welche die Gegend um drei Morava Flüsse umfasste. Kaiser Lazar und König Stefan Tvrtko I haben zusammen versucht, die Fortschritte der Osmanen in der Schlacht auf dem Kosovo polje (Amselfeld) am 15. Juni 1389 abzuhalten. Kaiser Lazar war der Führer des serbischen Heers, Stefan Tvrtko I schickte einen Teil seiner Armee, und Sultan Murat war der Führer von Osmanen. In der Schlacht sind beide Herrführer ermordet, und die Osmanen haben unter Sultan Bajazit das Amselfeld verlassen. Kurze Zeit nach der Schlacht auf dem Amselfeld starb der König Stefan Tvrtko I. In Bosnien ist die mittlere Regierung abgeschwächt, und die mächtigen Feudaler wurden stärker wie früher im Staat von Nemanjić.

Die Uneinigkeit in den serbischen Ländern erleichterte osmanische Eroberungen im Westen. Nach dem Tod des Kaisers Lazar entschloss

sich seine Frau Kaiserin Milica im Namen ihres minderjährigen Nachfolgers Stefan Lazarević die Höheherrschaft des osmanischen Sultans Bajazit anzuerkennen. Als Mongolen im Jahr 1402 Bajazit gefangen genommen haben, wurde Stefan Lazarević in Konstantinopel zum Despoten. Die Despotie blieb noch immer das Vasalgebiet der Osmanen. Die Osmanen haben sich seit dem Tod von Stefan Lazarević im Jahr 1427 bemüht, die Halbselbstständigkeit der Despotie abzuschaffen. Sie haben diese endlich 1459 erobert und 1463 eroberten sie auch Bosnien. So sind die serbischen mittelalterlichen Staaten zu Grunde gegangen und die Serben sind unter der Regierung des Sultans im Osmanenreich geblieben.

Von der frühen Neuzeit bis 1918.

In der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts eroberten die osmanischen Türken die Orthodoxen mittelalterlichen Staaten. Wenige Serben wanderten nach Norden und Westen aus, aber der größte Teil blieb, um ein paar Jahrhunderte unter der Herrschaft der Osmanen zu leben. Die Serben, die nach Norden ausgewandert sind, waren eine kurze Zeit unter der Herrschaft ungarischer Könige. Schließlich eroberte Sultan Süleyman I im Jahr 1521 Belgrad und 1541 auch Buda. Der größte Teil des heutigen Ungarns wurde eine Provinz des Osmanischen Reiches. Fast ständige Konflikte in den Grenzgebieten führten dazu, dass sogenannte Militärgrenzen in diesen Grenzgebieten des Osmanischen Reiches und der Habsburgermonarchie entstanden. An diesen Militärgrenzen leistete ein großer Teil der männlichen Bevölkerung Militärdienst und im Gegenzug waren sie von Abgaben befreit. An den Militärgrenzen lebten viele Serben und sie hatten den Status privilegierter Viehzüchter, der sogenannten „Walachen“ (auch Vlach). Kleinere Konflikte wuchsen schließlich in große Kriege über. Bis zu dem Zweiten Krieg (1593-1606) dauerte die Zeit der militärischen Erfolge der Osmanen an. Ab der Zweiten Wiener Türkenbelagerung (1683-1699) fing die Zeit an, in der das Osmanische Reich die Gebiete in Europa langsam verlor.

Das Osmanische Reich ist im 15. und 16. Jahrhundert ein Staat mit einer starken Herrschaft, die vom Sultan und seinem Hof erfolgt. Der Staat war auf große Verwaltungsgebiete (Paschalik) und die wiederum auf Unterprovinzen (Sandschaks) aufgeteilt. Für die Serben war vor allem der Sandschak Smederevo und Paschalik Bosnien von großer Bedeutung. Der Sultan vertraute am meisten den Reiterheeren (Sipahis) und dem Fußvolk des Heeres (Janitscharen). In den Staaten des Osmanischen Reiches bekamen die Sipahi große Ländereien (Timar) zur

Verfügung. Die Bauern, (Ra'aya die vom Herrscher Behüteten) die auf diesen Ländereien lebten, waren verpflichtet den Sipahis einen Ertrag ihrer Ernte zu geben und für sie ohne Entlohnung zu arbeiten. Dem Sultan zahlten sie Steuern (Tribut). Am Anfang befanden sich unter den Sipahis des Sultans auch viele christliche Serben. Sie verschwanden aber im 16. Jahrhundert, danach waren alle Sipahis Moslems und die Bauern blieben Christen. Außer den Sipahis konvertierten auch viele der Bürger und Bauern in Paschalik Bosnien zum Islam. So wurden sie zu gleichberechtigten Bürgern des Osmanischen Reiches und konnten so auch die führenden Positionen im Staat und der Armee erlangen. Diese religiösen Ungleichheiten hob auch das zeitweilige „Einsammeln“, die sogenannte „Knabenlese“ hervor. Das war die Pflicht der christlichen Bevölkerung. Sie mussten einige ihrer männlichen Nachkommen abgeben. Diese wurden im islamischen Glauben erzogen und mussten den Sultan Treue schwören, in erster Linie, um Janitscharen zu werden. In der Zwischenzeit bemühten sich immer mehr Muslime (vor allem in Paschalik Bosnien), dass ihre Kinder ausgewählt und zu Janitscharen erzogen werden. Im 18. Jahrhundert wurde dieser Brauch (die Knabenlese) abgeschafft.

Die Unzufriedenheit der christlichen Bevölkerung mit der Regierung und die ständige Erscheinung von Gesetzlosen (sgn. Hajduk) nutzten die benachbarten christlichen Staaten aus, um einen Teil der Serben dazu zu bewegen, sich gegen den Sultan zu stellen. In diesen Rebellionen wanderten tausende und zehntausende Serben aus dem Osmanischen Reich aus. Die größte Auswanderung der Serben in der Habsburgermonarchie fand im Jahr 1690 unter der Führung von Patriarch Arsenije III statt. Die Mehrheit der ausgewanderten Serben spürte, dass sie trotz aller Versprechen, nach ihrer Auswanderung in die Habsburgermonarchie und Venedig, als orthodoxe Christen nicht gleichgestellt waren mit den Katholiken, die die höchsten Positionen in den Ämtern der Regierung hatten. Die Unzufriedenheit im Osmanischen Reich und der Geist der Rebellion, der sich immer weiter vom Westen, seit Beginn der Französischen Revolution (1789) ausbreitete, führte zu dem Ersten Serbischen Aufstand in Sandschak Smederevo (auch bekannt als Paschalik Belgrad). Der Aufstand begann im Februar 1804, als Aufstand der Bauern gegen die Stadtverwaltung. Während des Jahres 1805 wuchs der Aufstand in einen Krieg gegen den Sultan und eine Revolution über. Der Führer des Aufstands war Đorđe Petrović, genannt Karađorđe und von ihm angeführt führten die Aufständischen bis 1813 Schlachten gegen die Osmanen und steuerten einen kleinen Rebellstaat. In der zweiten Hälfte des Jahres 1813 hat die Armee des Sultans den Aufstand niedergeschlagen und Karađorđe flüchtete über

den Fluss Save nach Österreich. Schon im Jahr 1814 kam es zu neuen Unruhen in Sandschak Smederevo und 1815 zum Zweiten Serbischen Aufstand. Nach den ersten Siegen von Miloš Obrenović und den serbischen Aufständischen mussten die Osmanen der Forderung Russlands entgegenkommen. Das heißt, dass man den Serben die Unabhängigkeit gab. So begann im Jahr 1815 die Entstehung des autonomen Fürstentum Serbiens. Es wurde in Sultans Verordnungen im Jahr 1829 und 1830 gesetzlich anerkannt und 1833 durch neue Gebiete erweitert. Das Fürstentum umfasste ein Gebiet von ca. 38 000 km² und hatte ca. 680 000 Einwohner.

Miloš wurde zum Verwalter des halbautonomen Fürstentums und die Bauern wurden freie Herren des Landes, das sie bearbeiteten, dh. die Feudalherrschaft wurde abgeschafft. Mit dem Ersten Serbischen Aufstand begann die Abschaffung des Feudalismus. Die Serben lebten in mehreren Staaten, so dass die Welle der Revolution nach und nach den Feudalismus abschaffte. Miloš Obrenović herrschte willkürlich. Die Gegner seiner Willkür zwangen ihn schließlich dazu, eine Verfassung zu akzeptieren, die seine Macht begrenzt. Deshalb verlies er die Regierung und Serbien. Von 1839 bis 1842 herrschte Fürst Mihailo Obrenović. Er wurde 1842 bei einem Aufstand vom Thron gestoßen und an die Macht kam der Sohn von Aleksandar Karađorđević. Er herrschte bis 1858.

Die Serben in Vojvodina haben während der Revolution (1848-1849) die Entstehung eines autonomen Herzogtums Serbiens in der Habsburgermonarchie gefordert. Neben der formellen Entstehung der Herzogtums Serbiens und des Temesar Banats, war die Abschaffung des Feudalismus in Vojvodina, Slawonien und Kroatien die wichtigste Folge dieser Revolution.

In Montenegro (Gebiet um Cetinje) wurde nach jahrhundertelanger Führung der Kirchenältesten Metropolit, aus der Familie Petrović-Njegoš, im Jahr 1852 das Fürstentum Montenegro ausgerufen. Fürst Danilo Petrović schaffte es, nach einem entscheidenden Sieg gegen die Osmanen 1858, eine Grenzziehung des autonomen Fürstentum Montenegros im Osmanischen Reich zu bekommen. In Serbien wurde 1858 Aleksandar Karađorđević entmachtet und an die Macht kam Fürst Miloš Obrenović zurück. Sein Nachfolger wurde 1860 Mihailo Obrenović, der 1868 in Belgrad ermordet wurde und zum Fürst wurde Milan Obrenović (1868-1889) ernannt. Zur Zeit seiner Herrschaft kam es zu der sgn. „Großen Krise im Osten“. Die serbischen Bauern haben seit dem Ersten Serbischen Aufstand mehrere Aufstände, auch auf dem Gebiet des Paschalik Bosnien, hervorgerufen, in denen sie sich der Feudalherrschaft widersetzen. Mitte des Jahres 1875 begann noch ein Aufstand in Herzegowina. Dieser brach bald auch in Bosanska Krajina

aus. In dieser Krise erklärten Serbien und Montenegro dem Osmanischen Reich den Krieg. Russland griff das Osmanische Reich an und zwang es ein Friedensabkommen zu unterschreiben. Österreich-Ungarn und England unterstützt von Deutschland zwangen Russland dazu, ein neues Abkommen beim Kongress in Berlin zu unterschreiben (Juni-Juli 1878).

Die Autonomie Montenegros und Serbiens wurde somit anerkannt und sie erhielten Gebietserweiterungen. Österreich-Ungarn erhielt das Recht, Bosnien und Herzegowina zu besetzen, unter der Ausrede dort alles zu richten, was das Osmanische Reich nicht gekonnt hat. Die moslimische Bevölkerung in Bosnien hat sich monatelang gegen die Okkupation Österreich-Ungarns gewehrt. Die Regierung in Wien hat die „zeitweilige“ Verwaltung in Bosnien und Herzegowina mit dem Annexionsplan im Oktober 1908 gewechselt. Sie gaben der Bevölkerung Bosniens weder die gleichen demokratischen Rechte wie den anderen Provinzen, noch schafften sie die Feudalherrschaft ab. Deshalb waren auch die orthodoxen Serben in Bosnien unzufrieden.

Der willkürliche Fürst Milan Obrenović ernannte sich im Jahr 1882 selbst zum König. Als er Bulgarien den Krieg erklärte und ihn Ende des Jahres 1885 verlor, zwangen ihn seine politischen Gegner eine liberale Verfassung, die der Regierung mehr Macht zusprach, anzunehmen und zuzulassen. Milan dankte im gleichen Jahr, zu Gunsten seines minderjährigen Sohnes Aleksander Obrenović, ab. Er übernahm die Regierung 1893 (als er volljährig wurde). Das führte zu einer Offiziersverschwörung und seiner Ermordung 1903 und an die Macht kam König Peter I Karađorđević. Bald kam es zu einer Verschlechterung der diplomatischen Beziehung zu Österreich –Ungarn. Zwischen Serbien und Österreich-Ungarn gab es einen Zollkrieg, er dauerte von 1906 bis 1911. In dieser Zeit (1908-1909) kam es auch zu der Annexionskrise.

Serbien, Bulgarien und Griechenland verbündeten sich im Oktober 1912 und erklärten dem Osmanischen Reich den Krieg. In dem Ersten Balkankrieg 1912-1913 verlor das Osmanische Reich fast alle europäischen Gebiete. Wegen der Aufteilung von Mazedonien im Jahr 1913 kam es zu dem Zweiten Balkankrieg. In diesem besiegten Serbien und Griechenland Bulgarien, das von Rumänien und dem Osmanischen Reich auch angegriffen wurde. Mit dem Frieden von Bukarest vom 10. August 1913 wurde fast die ganze geographische Region Mazedonien, wie auch Kosovo, Serbien zugeteilt.

Österreich-Ungarn war nicht zufrieden mit der Stärkung Serbiens. Österreich-Ungarn bezichtigte Serbien eines Attentats in Sarajevo und erklärte Serbien den Krieg, am 28. Juli 1914. Weil Serbien die Unterstützung von Russland, Frankreich und Großbritannien hatte und Österre-

ich-Ungarn die Unterstützung Deutschlands hatte, verwandelte sich dieser Krieg in einen großen Weltkrieg. Erst nannte man ihn den großen Krieg, später wurde er bekannt als der Erste Weltkrieg. Er begann mit dem Angriff Österreich-Ungarns auf Serbien im August 1914. Die Serben besiegten Österreich-Ungarn im August 1914 in der Schlacht von Cer und später im December in der Schlacht an der Kolubara. Den nächsten großen Angriff im Oktober 1915 führte Deutschland an. Dem Angriff auf Serbien schloss sich Bulgarien an. Die Serbische Armee weigerte sich zu kapitulieren. Sie haben sich im Jahr 1915 und 1916 mit einem Teil der Zivilbevölkerung über Montenegro und Albanien bis zur Adria zurückgezogen. Während des Rückzugs gab es zehntausende Tote und der Rest wurde mit Schiffen hauptsächlich auf die Insel Korfu gefahren. Nach einer Ruhepause wurde die Serbische Armee an die Salonikifront gebracht und dort kämpften sie vom 15. September 1918 mit den Franzosen, Briten und anderen für die Befreiung Serbiens. Nisch wurde am 12. Oktober 1918 und die Hauptstadt Belgrad am 01. November 1918 befreit. Österreich-Ungarn kapitulierte am 03. November 1918 und kurze Zeit später kam es auch zum Zerfall Österreich-Ungarns. Während der österreich-ungarischen und bulgarischen Belagerung wurden zehntausende Menschen aus der Zivilbevölkerung in Serbien, Montenegro und Bosnien und Herzegowina ermordet. Laut der ersten offiziellen Schätzungen für die Friedenskonferenz hatte nur das Königreich Serbien mehr als 1,2 Millionen Tote. Später schätzten sie die Zahl der Toten auf 700 bis 811 Tausend.

Von 1918 bis 2012

Die Teilnahme von Serben auf der Siegerseite im Ersten Weltkrieg und der Zerfall der Habsburgermonarchie haben am 1. Dezember 1918 die Entstehung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen ermöglicht. Die Serben waren der Meinung, dass sie damit den Prozess der Nationalbefreiung und Gründung eines einheitlichen Staats zu Ende gebracht haben. Zu der Zeit des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen (nach Jugoslawien) gab es aber hier 40-43% Menschen serbischer Bevölkerung. Andere Völker, vor allem die zweit zahlreichsten Kroaten, hielten diesen Staat nicht für ihren eigenen und strebten danach, den aufzuteilen oder in eine Föderation zu verwandeln.

Laut Volkszählung im Jahr 1921 lebten im Königreich auf etwa 248.666 Kilometer fast 12 Millionen Menschen und 1931 wurden in demselben Gebiet fast 14 Millionen aufgeschrieben. In diesem Jahr zählte die größte Stadt Belgrad 239 Tausend Menschen. Die Mehrheit

davon (76-79%) bebaute den Acker. Ungefähr die Hälfte der Bevölkerung, die älter als zehn Jahre war, konnte lesen und schreiben.

Die demokratischen Wahlen und die Gründung der Regierungen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen wurden durch ständige Streitigkeiten gefolgt. Die führenden serbischen politischen Parteien, die nach einem einheitlichen Staat verlangten, waren nicht imstande, eine festere Regierung zu schaffen, da die Zahl der Serben so groß war. Grobe Schimpfwörter und politische Streite haben im Juni 1928 zu einer Ermordung im Nationalparlament geführt. König Aleksandar hat am 6. Januar 1929 durch die Diktatur und durch das Arbeitsverbot der politischen und nationaler Organe versucht, die Einheit im Staat wiederherzustellen. Er hat den Staatsnamen Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen in Königreich Jugoslawien verändert und hat versucht, eine neue Nation zu schaffen die Jugoslowenen. Ein Teil seiner Gegner hat das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen verlassen. Die kroatischen Nationalisten haben in Italien den terroristischen Verein „Die Ustaschen“ gegründet. Ihnen ist es mithilfe der mazedonischen Terroristen gelungen, die Ermordung des Königs Aleksandar am 9. Oktober 1934 in Marseille zu organisieren. Im Königreich wurde die dreigliedrige Statthalterschaft gegründet, um in Namen des minderjährigen Sohnes von Aleksandar, Petar II, zu herrschen. Den größten Einfluss in dieser Statthalterschaft hatte der Kaiser Pavle Karađorđević. Seit dem Zweiten Weltkrieg versuchte der Regierungspräsident Milan Stojadinović (1935-1939) Jugoslawien fester mit Hitlers Deutschland zu verbinden und eine längere Verständigung mit Mussolinis Italien zu erzielen. Mit der Unterstützung Großbritanniens löste der Kaiser Pavle den Stojadinović ab und der neue Regierungspräsident Dragiša Cvetković wurde mit Vlatko Maček, dem Anführer von Kroaten, einverstanden. Durch die Schaffung der besonderen Banovina Kroatien im August 1939 wurde Königreich Jugoslawien wirklich föderalisiert.

Die Entscheidung des Kaisers Pavle, dass Jugoslawien am 25. März 1941 einen politischen Bund mit Deutschland und Italien unterschreibt, verursachte große Proteste auf der serbischen Seite und einen militärischen Umsturz am 27. März 1941 in Belgrad. General Dušan Simović, der Anführer des Umsturzes, wurde zum Regierungspräsidenten, aber diese Regierung wurde schnell mit den Angriffen von Deutschland, Italien, Bulgarien und Ungarn konfrontiert. Im Blitzkrieg, der am 6. April 1941 angefangen hat und am 17. April 1941 mit der Kapitulation der Militärmee beendet wurde, erlebte Jugoslawien den Niederschlag. Der König Petar II und Simovićs Regierung flüchteten nach England. Jugoslawien wurde besetzt und zwischen den Siegern aufgeteilt. Schon vor der Kapitulation haben die kroatischen

Nationalisten und Ustaschen am 10. April 1941 in Zagreb die Entstehung des Unabhängigen Staats Kroatien ausgerufen. Der Staat umfasste Kroatien (mit der Ausnahme von einigen Meeresteilen, die zu Italien gehörten), Srem, Bosnien und Herzegowina. Das Staatshaupt Ante Pavelić, der die Unterstützung der kroatischen Nationalisten genoss, hat versucht, die Serben zu ermorden, vertreiben und kroatisieren. Um das zu erreichen, wurden einerseits die massiven Taufen der Orthodoxen in die Katholiken vollzogen, andererseits wurden Verfolgungen und Ermordungen ausgeführt. Unter zahlreichen Massenverbrechen war das größte mit dem Lagerkomplex Jasenovac verbunden, das in der Nähe des Flusses Sawa lag. In dieser Gegend wurde eine unbekannte Anzahl der Männer, Frauen und Kinder mitgebracht und danach umgebracht. Zu den Ermordeten gehörten vor allem die Serben, aber auch Zehntausende Juden und Roma. Nach dem Krieg wurden im Lagerkomplex Jasenovac circa 500-600 Tausend Menschen getötet, so die Einschätzung der Nachkriegskommission von Nationalrepublik Kroatien. Die Massenverbrechen riefen natürlich den Widerstand und die Empörungen hervor. Anfang Juni 1941 begann der Waffenaufstand der Serben in Ostherzegowina, der bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs nicht niederschlagen wurde. In sgn. Engserbien haben die Deutschen die Regierung des Generals Milan Nedić geschaffen. Im Juli und August 1941 verbreitete sich der Waffenaufstand in Serbien. Schnell danach entstanden zwei Aufstandsgruppen- eine unter den Kommunisten und Josip Broz Tito, die andere unter den Monarchisten und Dragoljub Draža Mihajlović. Nach den ersten Massenermordungen serbischen Zivilvolks, die eine Rache wegen des Aufstands symbolisierten, befahl Mihajlović, die Kämpfe mit der Besatzungsmacht zu vermeiden. Bis 1943 hatte Mihajlović neben der Unterstützung der Regierung des Königs, diese auch von Großbritannien. Dann schloss sich Großbritannien an die Sowjetunion an, mit dem Ziel, Titos Partisanen zu verhelfen. Im September 1944 forderte König Petar die Jugoslawenen, Tito Hilfe zu leisten. In diesem Monat marschierte die Rote Armee in Jugoslawien ein. Mit ihrer Hilfe wurde am 20. Oktober 1944 Belgrad befreit. Die letzten deutschen Truppen und Pavelićs Militanten übergaben sich am 15. Mai 1945. Damit wurde der Krieg in Jugoslawien beendet und Tito und Kommunisten kamen an die Macht. Laut den häufigsten Statistiken wurden in Jugoslawien während des Krieges 1-1,1 Millionen Menschen getötet.

In der Nachkriegszeit hat Tito die Wahlen für die konstituierende Versammlung organisiert. Nach den Wahlen, wo seine Anhänger die Mehrheit bekommen haben, wurde die Aufhebung der Monarchie und die Entstehung der Republik am 29.11.1945. ausgerufen. Mit der Verfassung aus dem Jahr 1946 bekam der Staat den Namen Föderative

Volksrepublik Jugoslawien. Nach dem Muster von Sowjetunion führte Tito in den ersten Nachkriegsjahren einparteiliche Diktatur von Kommunisten und eine sozialistische Gesellschaftsordnung ein. Dabei exproprierte er das Privateigentum in der Industrie, Wirtschaft und im Handel, was durch das Staatseigentum ersetzt war. Nach der Verfassung veränderte der Staat 1963 den Namen in Sozialistische Föderative Republik Jugoslawien (SFRJ). Als ein Teil der Titos Nationalpolitik bekamen die Bewohner Mazedoniens und Montenegros das Recht, sich national als Mazedoner, d.h. Montenegriner zu erklären, und die Moslems konnten sich auch als Moslems erklären (seit 1993 Bosniaken). In der Republik Serbien wurden zwei autonome Provinzen geschaffen (Vojvodina und Kosovo). Vor dem Tod hat Tito mit der Verfassung aus 1974 praktisch einen nicht so starken Bund von sechs Republiken und zwei Provinzen (die auch Merkmale eines Staats auswiesen) gemacht. Nach seinem Tod funktionierte Jugoslawien kaum wie ein einheitlicher Staat, und die republikanische Leitung hat immer mehr selbstständige Entscheidungen getroffen.

Titos Zusammenarbeit mit Sowjetunion hat aufgehört als Tito sich geweigert hat, Stalins Wünsche zu erfüllen. So entstand die Gefahr, dass Jugoslawien ökonomisch vernichtet oder angegriffen wird. Die USA unterstützten Tito und leisteten ihm sowohl wirtschaftliche als auch militärische Hilfe. Mit solchen Umständen unzufrieden und dazu gezwungen, zwischen den USA und der Sowjetunion wählen zu müssen, schufen Tito, Jawaharlal Nehru und Gamal Abdel Nasser 1961 die sgn. Bewegung der Blockfreien.

Nach der Volkszählung 1948 lebten in Jugoslawien circa 15,8 Millionen Menschen, von denen es circa 6,5 Millionen (etwa 41%) Serben gab. Laut Statistik gab es 1991 in SFRJ circa 23,5 Millionen Bewohner - circa 8,5 Millionen Serben (36%) und etwa 0,7 Millionen Jugoslawen (3%). Die Hauptstadt Belgrad hatte im Jahr 1991 ungefähr 1,2 Millionen Einwohner. Zur derselben Zeit lebte mehr als die Hälfte der Einwohner Serbiens in Städten. Die Zahl der Analphabeten (über 10 Jahre alt) war um die 9.5 %.

Die Aufteilungen wurden noch mehr vertieft als Slobodan Milošević 1987 an die Macht gekommen ist und versucht hat, die Rechte von Provinzen Vojvodina und Kosovo zu vermindern. Die politischen Missverständnisse zwischen den führenden Personen der Republiken verursachten nationalistische Streite zwischen den Serben und Kroaten. Es kam 1990 zum Zerfall der Einheitlichen Kommunistischen Partei. Die einparteiliche Herrschaft von Kommunisten wurde aufgehoben und die mehrparteilichen Wahlen in den Republiken wurden abgehalten.

Die neuen Führer in den kroatischen und slowenischen Reihen wollten sich kategorisch von Jugoslawien abtrennen. So fing 1991 der Krieg in SFRJ an. Da die Anzahl der Serben in Slowenien ziemlich klein war, wurde der wahre Krieg in diesem Staat vermieden. Slowenien war es gestattet, sich durch einen kleineren Kampf 1991 von SFRJ abzutrennen. Ganz anders war die Situation in Kroatien, wo der Krieg vom Mai 1991 bis zum August 1995 gedauert hat. Mithilfe von den USA und NATO hat Kroatien die serbische Minderheit besiegt und die Mehrheit der Serben verfolgt. Im März 1992 verbreitete sich der Krieg auch in Bosnien und Herzegowina. Um Serbien davon abzuhalten, den Serben in Bosnien und Herzegowina zu helfen, legten die Vereinten Nationen im Mai 1992 das Veto auf die wirtschaftliche und ähnliche Zusammenarbeit Serbiens mit der Welt ein. In Bosnien und Herzegowina hat NATO Bosniaken und Kroaten viel geholfen, damit sie die Serben zu dem Friedensanschluss in November 1995 in Dayton (USA) zwingen könnten. Durch diesen Frieden blieb Bosnien und Herzegowina auf Bosnisch-Kroatische Föderation und Republik von Serbien aufgeteilt. Während des Krieges wurden in Bosnien und Herzegowina circa 100 Tausend Menschen umgebracht, in Kroatien etwa 22-25 Tausend.

Zu der Zeit der Kriegskämpfe und des SFRJ Zerfalls versuchten Serbien und Montenegro den einheitlichen Staat zu bewahren. Sie haben 1992 Bundesrepublik Jugoslawien (SRJ) ernannt, doch die UN lehnten ab, diese als legitime SFRJ Nachfolgerin zu bekennen.

Miloševićs Versuch, mit der Militäarmee den Aufstand von Albaner auf Kosovo niederzuschlagen, resultierte 1999 mit dem NATO Angriff auf Serbien. Die Regierung von Montenegro bot Milošević keine Unterstützung dabei an. Er wurde besiegt und musste Kosovo unter die Kontrolle von Internationalen Mächten übergeben. Danach hat er die Wahlen im Oktober 2000 verloren. Es wurde eine Regierung der prowestlichen Parteien gegründet, die den Wiederaufbau der Zivilgesellschaft und Marktwirtschaft beendet hat. Durch das Referendum 2006 trennte sich Montenegro von Serbien ab und die Albaner auf Kosovo haben 2008 die Gründung ihres einheitlichen Staats proklamiert.

ОДАБРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

а) Штампани извори и литература:

- 1) Драгутин Н. Анастасијевић, Година смрти Немање, Глас СКА 86 (1911), стр. 135-140.
- 2) Иво Андрић, На Дрини ћуприја, Нови Сад 2009.
- 3) Љубисав Андрић, Сремски Карловци : неугасиво кандило, Нови Сад 1997.
- 4) Чедомир Антић, Кратка историја Србије: 1804-2004, Београд 2004.
- 5) Фрањо Баришић, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник, књ. 2, Београд 1971, стр. 31-58.
- 6) Александар Белић, Историја српског језика: студије, расправе, критике, Београд 1999.
- 7) Александар Белић, Историја српског језика: фонетика, речи са деклинацијом, речи са коњугацијом, Београд 1999.
- 8) Самуил Б. Бернштајн, Болгарско-рускиј словарь, Москва 1986.
- 9) Душан Биланџић, Хрватска модерна повијест, Загреб 1999.
- 10) Марта Бјелетић и други, Етимолошки речник српског језика, свеска 2, БА-БД, Београд 2006.
- 11) Џон Бјури, Варварска инвазија на Европу: Германи и Римско царство: 375-575, Београд 2010.
- 12) Милош Благојевић, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004.
- 13) Милош Благојевић, Србија Немањића и Хиландар, Нови Сад 1999.
- 14) Милош Благојевић, Црне горе и Црна Гора, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања: Зборник радова са округлог стола историјског института, Књ. III, Подгорица 1999. стране 57-77.
- 15) Димитрије Богдановић, Књига о Косову, Београд 1985.
- 16) Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић и Д. Медаковић, Хиландар, Београд 1978.
- 17) Миле Боговић, Католичка црква и православље,
- 18) Иван Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952.
- 19) Срђан Божовић, Дивизија „Принц Еуген“, Панчево 2011.
- 20) Ђурђе Бошковић, Ново Брдо, Годишњак Музеја Јужне Србије, Скопље књ. 1 (1939) стране 161-168.
- 21) Данијел Џ. Борстин, Свет открића: приповест о човековој потрази за спознајом света и себе самог, Београд, 2003.
- 22) Јан Бранкачк, Лујички Срби у средњем веку – основне линије за њихову историју од VI до XII века, Историјски записи, година XXXII(LII), књига XXXIX 1979/2, Титоград 1979.
- 23) Јован Брија, Речник православне теологије, Београд 1999.
- 24) Момир Булатовић, Неизговорена одбрана: ICTY vs Slobodan Milošević, Ниш 2006.
- 25) Момир Булатовић, Правила ћутања, Ниш 2005.

- 26) Тихомир Бурзановић, Ја сам убио Павелића: књига о Благоју Јововићу, Бијело Поље 2002.
- 27) Алекса Буха, Српска у контексту: расправе, огледи, документи, интервјуи, Источно Сарајево 2008.
- 28) Милан Васић, Бранислав Ђурђев, Југословенске земље под турском влашћу: (до краја XVIII века): изабрани извори, Бања Лука 2005.
- 29) Андрија Веселиновић и Радош Љушић, Српске династије, Нови Сад 2001.
- 30) Владан Влајковић, Војна тајна, I-II, Београд 2004.
- 31) Ралф Вудроу, Вавилонска мистеријска религија: идеологија отпалог хришћанства, Београд 2009.
- 32) Милан Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Београд 1996.
- 33) С. Вујновић, Ђ. Драгичевић и Р. П. Ного, Никола Тесла и његово време, Торонто 2005.
- 34) Миленко М. Вукићевић, Знаменити Срби мусломани, Београд 2000.
- 35) Радина Вучетић, Живот у социјализму: (1945-1980), Београд 2011.
- 36) Слободан Вучетић, Искушења обновљене државности, Београд 2008.
- 37) Војислав Гледић, Милутин Миланковић: Живот и дело, Београд 2007.
- 38) Бранислав Глигоријевић, Парламент и политичке странке у Југославији: (1919-1929), Београд 1979.
- 39) Бранислав Глигоријевић, Краљ Александар Карађорђевић: у ратовима за национално ослобођење, Београд 2002.
- 40) Бранислав Глигоријевић, Краљ Александар Карађорђевић: српско-хрватски спор, Београд 2002.
- 41) Бранислав Глигоријевић, Краљ Александар Карађорђевић: у европској политици, Београд 2002.
- 42) Бранислав Глигоријевић, Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или Како је укинута монархија у Југославији, Београд 2001.
- 43) Иво Голдштајн, Хрватска повијест, Загреб 2003.
- 44) Милица Грковић, Прва хрисовуља манастира Дечани = The First Charter of the Dečani Monastery, Београд 2004.
- 45) Милан Грујић и Зоран Бундало, Железнице Србије, Београд 2004.
- 46) Јелена Гускова, Историја Југословенске кризе (1990-2000), Београд 2003.
- 47) Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, превод Лазар Мирковић, Београд 1935.
- 48) Два века развоја Србије: статистички преглед, Београд 2008.
- 49) Владимир Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966.
- 50) Јован Р. Деретић, Историја српске књижевности, Београд 1996.
- 51) Александар Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950.
- 52) Бошко Десница, Стојан Јанковић и ускочка Далмација, Београд 1991.
- 53) Љубодраг Димић, Културна политика у Краљевини Југославији : 1918-1941. Део 1, Друштво и држава, Београд 1996.
- 54) Љубодраг Димић, Културна политика у Краљевини Југославији : 1918-1941. Део 2, Школа и црква, Београд 1997.
- 55) Љубодраг Димић, Културна политика у Краљевини Југославији : 1918-1941. Део 3, Политика и стваралаштво, Београд 1997.

- 56) Љубодраг Димић и други, Модерна српска држава 1804-2004: хронологија, Београд 2004.
- 57) Михаило Ј. Динић, Дубровачка средњевјековна караванска трговина, Југословенски историски часопис, Београд 3 (1937), стране 119-146.
- 58) Милован Дреџун, Рат за Косово, Београд 2013.
- 59) Поп Дукљанин, превео Славко Мијушковић, Љетопис попа Дукљанина, Београд 1988.
- 60) Петар Ђорђић, Старословенски језик, Нови Сад 1975.
- 61) Силвија Ђурић и Видосав Стевановић, Голгота и васкрс Србије 1915-1918, Чаковец-Београд 1989.
- 62) Милорад Екмечић, Стварање Југославије: 1790-1918, I-II, Београд 1989.
- 63) Милорад Екмечић, Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку: (1492-1992), Београд 2008.
- 64) Мирча Елијаде, Историја веровања и религијских идеја, II и III, Београд 1991.
- 65) Енциклопедија православља, I - III, Београд 2002.
- 66) Енциклопедија српског народа, Београд 2008.
- 67) Тибор Живковић, Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025, Београд 2007.
- 68) Тибор Живковић, Портрети српских владара : (IX-XII век), Београд 2006.
- 69) Тибор Живковић, О племенском устројству и војној снази подунавских Словена у VI и VII веку, Зборник радова Византолошког института 35, Београд (1996), стране 95-115.
- 70) Драгољуб Р. Живојиновић, Краљ I Петар Карађорђевић – живот и дело: у отаџбини 1903-1914. године, Београд 1990.
- 71) Драгољуб Р. Живојиновић, Краљ I Петар Карађорђевић – живот и дело: рат и последње године 1914-1921. године, Београд 1994.
- 72) Драгољуб Р. Живојиновић, Краљ I Петар Карађорђевић, у изгнанству 1844-1903. године, Београд 2003.
- 73) Драгољуб Р. Живојиновић, Успон Европе (1450-1789), Нови Сад 1989.
- 74) Ђуро Загорац, Битка љутог генерала, Београд 1999.
- 75) Ђуро Затезало, Радио сам свој сељачки и ковачли посао: Свједочанства геноцида, Загреб 2005.
- 76) Зборник Константина Јиречека, I, (гл. уредник Михаило Динић), Београд 1959.
- 77) Слободан Зечевић, Српска етимологија, Београд 2008.
- 78) Павле Ивић и други, Историја српске културе, Београд 1996.
- 79) Никола П. Илић, Ослобођење јужне Србије 1877-1878, Београд 1977.
- 80) Халил Иналџик, Османско царство: класично доба 1300-1600, Београд 2003.
- 81) Историја народа Југославије, I, Београд 1953.
- 82) Историја народа Југославије, II, Београд 1960.
- 83) Историја српског народа, I, Београд 1994.
- 84) Историја српског народа, II, Београд 1994.
- 85) Историја српског народа, III/1, Београд 1994.
- 86) Историја српског народа, III/2, Београд 1994.
- 87) Историја српског народа, IV/1, Београд 1994.

- 88) Историја српског народа, IV/2, Београд 1994.
- 89) Историја српског народа, V/1, Београд 1994.
- 90) Историја српског народа, V/2, Београд 1994.
- 91) Историја српског народа, VI/1, Београд 1994.
- 92) Историја српског народа, VI/2, Београд 1994.
- 93) Историја старог времена и друга дела староруске књижевности, избор и превод Андриј Лаврик, Београд 2009.
- 94) Историјски атлас, (гл. редактор Милош Благојевић), Београд 1999.
- 95) Ђорђе Јанковић, Погреб Срба у раном средњем веку, Реферат са VI међународног конгреса словенске археологије, Књижевна реч, број 501, Београд 1998.
- 96) Ђорђе Јанковић, Српско поморје од 7. до 10. столећа, Београд 2007.
- 97) Јасеновац – систем хрватских усташких логора геноцида (1941-1945), Зборник радова Друге међународне конференције одржане у Бања Луци и Доњој Градини 8-10. мај 2000, (гл. уредник Жана Атељевић), Бања Лука 2001.
- 98) Константин Јиречек, Историја Срба, I-II, Београд 1952.
- 99) Владан Јовановић, Вардарска бановина : 1929-1941, Београд 1941.
- 100) Владан Јовановић, Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929 : Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС, Београд 2002.
- 101) Владислав Јовановић, Рат који се могао избећи: у вртлогу југословенске кризе, Београд 2008.
- 102) Јадранка М. Јовановић, Југославија и Савет безбедности Организације уједињених нација 1945-1985, Београд 1990.
- 103) Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I- II, Београд 1990.
- 104) Слободан Јовановић, Политичке расправе I-III, Београд 1990.
- 105) Слободан Јовановић, О држави: основи једне правне теорије, Београд 2011.
- 106) Борисав Јовић, Последњи дани СФРЈ: изводи из дневника, Београд 1995.
- 107) Југославија: 1918-1988: статистички годишњак, Београд 1989.
- 108) Југословенска држава 1918-1998.: зборник радова са научног скупа, Београд 1999.
- 109) Јунаци отаџбине, спомен-књига, одг. уредник Родољуб Матовић, Београд 2000.
- 110) Карл Густав Јунг, Дух и живот, Нови Сад 1984.
- 111) Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба: 1845-1926, I-II, Београд 1990.
- 112) Питер Калвокорези и Гај Винт, Тотални рат, Београд 1987.
- 113) Вук С. Караџић, Српске народне пјесме, II, Београд 1988.
- 114) Вук С. Караџић, Нови завјет господина нашег Исуса Христа, Београд 1977.
- 115) Вук С. Караџић, Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, Београд 1977.
- 116) Душан Кашић, Отпор марчанској унији: Лепавинско-северинска епархија, Београд 1986.
- 117) Јованка Калић, Срби у позном средњем веку, Београд 2001.
- 118) Вук С. Караџић, Српске народне пјесме, II, Београд 1988.

- 119) Вук С. Караџић, Нови завјет господа нашег Исуса Христа, Београд 1977.
- 120) Јован Кесар и Перо Симић, Лека Александар Ранковић : Опроштај без милости, Београд 1990.
- 121) Нада Клаић, Средњовјековна Босна: политички положај босанских владара до Тврткове крунидбе (1377), Загреб 1994.
- 122) Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном средњем вијеку, Загреб 1975.
- 123) Десанка Ковачевић, Трговина у средњовјековној Босни, Сарајево 1961.
- 124) Јован Ковачевић, Аварски каганат, Београд 1977.
- 125) Милош Ковић, Гаврило Принцип: документи и сећања, Нови Сад 2014.
- 126) Никола Кољевић, Стварање Републике Српске: дневник 1993-1995: сећања сведочења, I-II, Београд 2008.
- 127) Растко Костић, Пад Арконе или Сумрак словенског паганизма, Београд 2009.
- 128) Богољуб Кочовић, Етнички и демографски развој Југославије од 1921. до 1991, Париз 1998.
- 129) Богољуб Кочовић, Жртве Другог светског рата у Југославији, Сарајево 1990.
- 130) Војислав Коштуница, Између силе и права: косовски записи, Београд 2000.
- 131) Василије Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914, Београд 1991.
- 132) Куран, превод Енес Карић, Бихаћ 2006.
- 133) Мирослав Лазански, Истина о Српској, Београд 2001.
- 134) Младен Лазић, Чекајући капитализам: настанак нових класних односа у Србији, Београд 2011.
- 135) Милутин Лазаревић, Други Балкански рат, Београд 1955.
- 136) Б. Лекић, З. Павић и С. Лекић, „Антибирокуратска револуција“: (1987-1989), Београд 2009.
- 137) Лексикон српског средњег века, Београд 1999.
- 138) Леополд Ленард, Стари Срби и српска праотаџбина, Београд 1927.
- 139) Борислава Лилић, Југоисточна Србија (1878-1918), Београд 2006.
- 140) Ђорђе Личина, Двадесети човјек, Загреб 1979.
- 141) Душан Лукач, Трећи Рајх и земље југоисточне Европе, Део 1, 1933-1936, Београд 1982.
- 142) Душан Лукач, Трећи Рајх и земље југоисточне Европе, Део 2, 1937-1941, Београд 1982.
- 143) Драгоје Лукић, Рат и деца Козаре, Београд-Приједор-Јасеновац 1990.
- 144) Радош Љушић, Вожд Карађорђе: биографија, Београд 2005.
- 145) Радош Љушић, Кнежевина Србија: (1830-1839), Београд 1986.
- 146) Љубомир Максимовић, Покрштавање Срба и Хрвата, Зборник радова Византолошког института 35, Београд (1996), стране 155-174.
- 147) Робер Мантран и други, Историја Османлијског царства, Београд 2002.
- 148) Смиља Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија, Београд 1997.

- 149) Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004.
- 150) Давор Маријан, Рат у Хрватској 1990-1991. судионици и значајке, Историја 20. века 2/2011.
- 151) Карл Маркс и Фридрих Енгелс, Манифест Комунистичке партије, Београд 1974.
- 152) Карл Маркс, Капитал, I-III, Београд 1958. и 1961.
- 153) Јован Б. Маркуш, Родослови српских династија из Зете и Црне Горе, Цетиње 2004.
- 154) Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, Београд 2002.
- 155) Дејан Медаковић, Срби у Бечу, Нови Сад 1998.
- 156) Дејан Медаковић, Српска уметност у XVIII веку, Београд 1980.
- 157) Дејан Медаковић, Српска уметност у XIX веку, Београд 1981.
- 158) Рој Медведев, Путин: повратак Русије, Београд 2007.
- 159) Миграције, кризе и ратни сукоби на Балкану с краја 20. века, Београд 2011.
- 160) Џон Стјуарт Мил, О слободи, Београд 2007.
- 161) Милутин Миланковић, Кроз васиону и векове; Кроз царство наука, Београд 2008.
- 162) Никодим Милаш, Православна Далмација: историјски преглед, Београд 1989.
- 163) Нада Милетић, Стећци, Београд-Загреб-Мостар 1982.
- 164) Слободан Милеуснић, Манастири Србије, Београд 2001.
- 165) Слободан Милеуснић, Светиње Косова и Метохије, Београд 1999.
- 166) Јован Мирковић, Објављени извори и литература о јасеновачким логорима, Лакташи-Бања Лука-Београд 2000.
- 167) Андреј Митровић, Србија у Првом светском рату, Београд 2004.
- 168) Раде Михаљчић, Јунаци косовске легенде, Београд 2001.
- 169) Раде Михаљчић, Крај Српског Царства, Београд 1989.
- 170) Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић: Историја, култ, предање, Београд 2001.
- 171) Љубо Ј. Михић, Сутјеска: Културно историјски споменици и центри за рекреацију, Тузла 1978.
- 172) Ема Миљковић-Бојанић, Смедеревски санџак: 1476-1560: земља, насеља, становништво, Београд 2004.
- 173) Андреј Митровић, Србија у Првом светском рату, Београд 2004.
- 174) Константин Михаиловић, Јаничарева успомена или турска хроника, Београд 1966.
- 175) Сениша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, Светоарханђеловска хрисовуља, Београд 2003.
- 176) Коста Николић, Рат у Словенији 1991, Историја 20. века 2/2011.
- 177) Реља Новаковић, Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања, Историјски гласник бр. 3-4 (1958), стране 165-192.
- 178) Реља Новаковић, Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво : (историјско-географско разматрање), Београд 1987.
- 179) Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 2005.
- 180) Бранислав Нушић, Деветстопетнаеста – Трагедија једног народа, Београд 2010.

- 181) Петар П. Његош, Горски вијенац, Сарајево 1990.
- 182) Алексије А. Олесници, Турски извори о Косовском боју: покушај кричке анализе њихова садржаја и узајамне консекутивне везе, Гласник скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље 1935, стр. 59-98.
- 183) Мавро Орбини, Краљевство Славена, превео Сњежана Хусић, Загреб 1999.
- 184) Георгије А. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965.
- 185) Георгије А. Острогорски, Историја Византије, Београд 1969.
- 186) Георгије А. Острогорски, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Историјски часопис САН 1 (1948), 24-29.
- 187) Мирослав Пантић, Краљ Драгутин и Дубровник, Рачански зборник, бр. 3, (гл. Уредник Динко Давидов), Бајина Башта 1998, стр. 91-96.
- 188) Давор Пауковић, Успон и пад „Републике Српске крајине“, Загреб 2005.
- 189) Стево Пашалић, Антропогеографска стварност Срба у БиХ (1992-2000), Бања Лука 2002.
- 190) Ђорђе Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине, Београд 1955.
- 191) Бранко Петрановић, Југословенско искуство српске националне интеграције, Београд 1993.
- 192) Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, I-III, Београд 1988.
- 193) Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939-1945, Београд 1999.
- 194) Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, Југословенски федерализам: идеје и стварност, I-II, Београд 1987.
- 195) Растислав В. Петровић, Владика Данило и владика Сава : (1697-1781), Београд 1997.
- 196) Политика, Београд 1989-2014.
- 197) Д. Попов, И. Божилов, Ц. Георгијева, К. Косев, А. Пантев и И. Баева, Историја Бугарске, Београд 2008.
- 198) Чедомир Попов, Грађанска Европа: (1770-1871), I, Основи европске историје XIX века, Нови Сад 1989.
- 199) Чедомир Попов, Грађанска Европа: (1770-1871), II, Политичка историја Европе, Нови Сад 1989.
- 200) Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, I-III, Нови Сад 1990.
- 201) Марко Поповић, Стари град Рас, Београд 1987.
- 202) М. Поповић, М. Тимотијевић и М. Ристовић, Историја приватног живота у Срба: од средњег века до савременог доба, Београд 2011.
- 203) Миодраг Поповић, Јота, Београд 1981.
- 204) М. Поповић, М. Тимотијевић и М. Ристовић, Историја приватног живота у Срба: од средњег века до савременог доба, Београд 2011.
- 205) Никола Б. Поповић, Срби у Првом светском рату: 1914-1918, Београд, Нови Сад 2000.
- 206) Ђорђе Радељ, Патријарх Павле : светац којег смо познавали, Београд 2014.
- 207) Радић Радивој, Стари Словени, Београд 2011.
- 208) Никола Радојчић, Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354, Београд 1960.

- 209) Никола Радојчић, Српски државни сабор у средњем веку, Београд 1940.
- 210) Мила Рајковић, Сопоћани, Београд 1963.
- 211) Фрањо Рачки, Богумили и патарени, Београд 1931.
- 212) Република Српска – петнаест година постојања и развоја, зборник радова, Бања Лука 2007.
- 213) Речник српскохрватског књижевног језика, I – V, Нови Сад 1967.
- 214) Милан Ристовић, Један Немачки документ о новосадској „рацији“ јануара 1942, Зборник Матице српске за историју бр. 35/1987.218)
- 215) Милан Ристовић, Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд 2007.
- 216) П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал и А. Касаш, Историја Мађара, Београд 2002.
- 217) Марк Џ. Сајфер, Чаробњак: живот и време Николе Тесле: биографија једног генија, Нови Сад 2012.
- 218) Милослав Самарџић, Тајне „Вукове реформе“, Крагујевац 1997.
- 219) Радован Самарџић, Велики век Дубровника, Београд 1962.
- 220) Радован Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век, Београд 1961.
- 221) Радован Самарџић, Београд под Турцима, Београд 1954.
- 222) Новица Симић, Операција „Коридор-92“, Бања Лука 2011.
- 223) Перо Симић, Тито: феномен 20. века, Београд 2011.
- 224) Петар В. Симић и Александар П. Симић, Историја хирургије, Београд 2008.
- 225) Саво Скоко, Војвода Радомир Путник, I-II, Београд 1985.
- 226) Саво Скоко и Петар Опачић, Војвода Степа Степановић у ратовима Србије: 1976-1918, Београд 1974.
- 227) Ђоко Слијепчевић, Историја Српске православне цркве, I-III, Београд 1991.
- 228) Ђоко Слијепчевић, Југославија – уочи и за време другог светског рата, Минхен 1987.
- 229) Влада Станковић, Краљ Милутин : (1282-1321), Београд 2012.
- 230) Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд 1990.
- 231) Љубомир Стојановић, Живот и рад Вука Стефановића Караџића: (26. окт. 1787 – 26. јан. 1864), Београд 1987.
- 232) Никола Стојановић, Босанска криза: (1908-1914), Сарајево 1958.
- 233) А. Столић и Н. Макуљевић, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, Београд 2006.
- 234) Драгослав Страњаковић, Кнегиња Љубица: илустрована монографија, Београд 2001.
- 235) Тацит, Германија, Београд 1969.
- 236) Велимир Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941.: узроци и последице пораза, I-II, Београд 1982.
- 237) Никола Тесла, Моји изуми: аутобиографски записи, Лакташи 2011.
- 238) Мирослав Тимотијевић, Рађање модерне приватности, Београд 2006.
- 239) Митар Тодоровић, Александар први – краљ Југославије : 1918-1934, Београд 2006.

- 240) Ил'ја Ил'ич Толстој, Сербскохорватско-рускиј словарь, Москва 1970.
- 241) Сима М. Ђирковић, Краљ Драгутин, Рачански зборник, бр. 3, (гл. уредник Динко Давидов), Бајина Башта 1998, 11-20.
- 242) Сима М. Ђирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964.
- 243) Сима М. Ђирковић, Срби у средњем веку, Београд 1995.
- 244) Сима М. Ђирковић и Божидар Ферјанчић, Стефан Душан: краљ и цар 1331-1355, Београд 2005.
- 245) Владимир Ћоровић, Историја Југославије, Београд 1933.
- 246) Владимир Ћоровић, Историја Срба, II-III, Београд 1989.
- 247) А. Д. Удаљцова, Ј. А. Космински и О. Л. Вајнштајн, Историја средњег века, Београд 1950.
- 248) Александар Б. Узелац, Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241-1242), Браничево у историји Србије, Зборник радова, III-6, Београд – Пожаревац 2008, стране 161-174.
- 249) Александар Б. Узелац, Под сенком пса : Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века, Београд 2015.
- 250) Александар Фотић и други, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, Београд 2005.
- 251) Хиландарски медијински кодекс, превод Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић, Београд 1989.
- 252) Хисторија човјечанства: културни и научни развој, свезак IV, књига IV, Темелји модерног свијета, Загреб 1974.
- 253) Адолф Хитлер, Моја борба, Београд 2010.
- 254) Херодотова историја, I-II, Нови Сад 1988.
- 255) Веселин Чајкановић, О врховном богу у старој српској религији, Београд 1994.
- 256) Веселин Чајкановић, Стара српска религија и митологија, Београд 1994.
- 257) Мари-Жанин Чалић, Социјална историја Србије 1815-1941: успорени напредак у индустријализацији, Београд 2004.
- 258) Евлија Челеби, Путопис: одломци о југословенским земљама, Сарајево 1979.
- 259) Драган Чубрић и Момчило Крковић, Страдање Срба у православној цркви у Глини и рушење споменика, Београд 2005.
- 260) Хазим Шабановић, Босанско крајиште, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево IX (1958), стране 177-220.
- 261) Хазим Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959.
- 262) Нусрет Шехић, Четништво у Босни и Херцеговини (1918-1941): политичка улога и облици дјелатности четничких удружења, Сарајево 1971.
- 263) Марко Шуица, Немирно доба српског средњег века: властела српских обласних господара, Београд 2000.
- 264) Славољуб Б. Шушић и Златоје Терзић, Од Бриона до Дејтона : хронологија кризе на простору Југославије : 1990-1995, Београд 2003.
- 265) Raymond Detrez, Historical Dictionary of Bulgaria, Toronto 2006.

б) Извори и литература преузети са www :

- 1) Лазар Арсенијевић - Баталака, Историја српског устанка, I-II, (Београд 1898, 1899), са www.archive.org (јануар 2014)
- 2) Бан црногорски Новица Церовић : (1805-1895) (приредили Драган Кујовић, Маријан Машо Миљић), са www.montenegrina.net (авг. 2016)
- 3) Драган Богетић, Америчке анализе будноћности Југославије после Тита с почетка 70-их година, Токови историје: Часопис Института за новију историју Србије, 1, (ур. Миле Бјелајац), Београд 2012, стране 159-174. са www.inisbgd.co.rs (април 2014)
- 4) Брионски транскрипти, са www.krajinaforce.com (април 2013)
- 5) Иван Броз, Хрватски правопис (1893), са www.archive.org (март 2015)
- 6) Ђорђе Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари ? Зборник радова Византолошког института XLVI, Београд (2009), стране 201-229. са www.byzinst-sasa.rs (приступљено: октобар 2014)
- 7) Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, са www.scribd.com (фебруар 2015)
- 8) Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959, са www.scribd.com (фебруар 2015)
- 9) Византијски извори за историју народа Југославије, III, Београд 1966, са www.scribd.com (фебруар 2015)
- 10) Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, са www.scribd.com (март 2016)
- 11) Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, са www.scribd.com (март 2016)
- 12) Војно-технички споразум, са www.srbija.gov.rs (мај 2013)
- 13) Грађа о прошлости Босне, књ. 1, са www.anurs.org (марта 2015)
- 14) Грађа о прошлости Босне, књ. 2, са www.anurs.org (марта 2015)
- 15) Грађа о прошлости Босне, књ. 3, са www.anurs.org (марта 2015)
- 16) Грађа о прошлости Босне, књ. 4, са www.anurs.org (марта 2015)
- 17) Грађа о прошлости Босне, књ. 5, са www.anurs.org (марта 2015)
- 18) Датуми признавања БиХ, са www.mvr.gov.ba (октобар 2015)
- 19) Дејтонски мировни споразум, са www.oscebih.org (октобар 2015)
- 20) Мило Ђукановић, са www.predsjednik.gov.me (октобар 2015)
- 21) Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких песама, са www.ask.rs (јун 2011)
- 22) Закон о потврђивању Споразума о нормализацији односа између Републике Хрватске и Савезне Републике Југославије, преузето са www.hnv.org.rs (октобар 2015)
- 23) Закон о ратификацији Споразума о успостављању специјалних паралелних односа између Републике Српске и Републике Србије, Број: 01-1109/07, са www.narodnaskupstinars.net (новембар 2013)
- 24) Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2011, са www.batur.org.rs (децембар 2013)
- 25) Злочини у логору Јасеновац – извештај Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Загреб 1946, са www.rastko.rs (мај 2013)

- 26) Тибор Живковић, Стrojимиров златни печат, са интернет странице www.itmus.org.rs (октобар 2014)
- 27) Александар Животић, Вашингтонски преговори (мај–јуни 1951) – преломна тачка југословенско-америчких односа?, Токови историје – Часопис Института за новију историју Србије, 2, Београд 2012, стр. 160-186. са www.inisbgd.co.rs (април 2014)
- 28) Ердутски споразум, са www.snv.hr (мај 2013)
- 29) Алија Изетбеговић, Исламска декларација, са стране www.sahwa.info (април 2013)
- 30) Мустафа Имамовић, Хисторија Бошњака, Сарајево 1997, са странице www.scribd.com (приступљено: октобар 2014)
- 31) Драгана Јањић, Писмо Вуканово папи Иноћентију III, са странице www.scribd.com (октобар 2014)
- 32) Монахиња Јефимија, Књижевни радови, са www.ask.rs (јун 2011)
- 33) Владан Ж. Јовановић, Исељавање муслимана из Вардарске бановине, Писати историју Југославије: виђење српског фактора, Зборник радова Института за новију историју Србије, Београд 2007, стране 79-99, са www.inisbgd.co.rs (децембар 2013)
- 34) Вук Караџић, Милош Обреновић, кнез Србије или Грађа за српску историју нашег времена, (Будим 1828), са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 35) Вук Караџић, Писма, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 36) Вук Караџић, Писменица сербскога језика по говору простога народа написана, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 37) Вук С. Караџић, Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 38) Вјекослав Клајић, Повјест Хрвата: од најстаријих времена до свршетка XIX стољећа: са 102 илустрације, Св. 2, Треће доба: владање краљева из разних породица (1301-1526). Књ. 3, Доба краља Матијаша Корвина и Јагеловића (1458-1526), са www.archive.org (октобар 2014)
- 39) Љубомир Ковачевић и Љубомир Јовановић, Историја српског народа, Св. 1 и 2 (Београд 1893. и 1894), са www.archive.org (октобар 2014)
- 40) Предраг Коматина, Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014, са www.byzinst-sasa.rs (октобар 2014)
- 41) Предраг Коматина, Словени средњег Подунавља и Бугарска експанзија у првој половини IX века, Зборник радова Византолошког института XLVII, Београд (2010), стране 81-82, са www.byzinst-sasa.rs (октобар 2014)
- 42) Коначни резултати пописа 2002. Становништво према националној или етничкој припадности и према полу и старости у Републици Србији, по општинама, са www.monstat.org (децембар 2013)
- 43) Коначни резултати Пописа становништва, домаћинстава и станова у 2002, са www.stat.gov.rs (новембар 2013)
- 44) Коста Н. Костић и Ф. Станојевић, Краљ Стефан Драгутин, (Београд 1899), са www.us.archive.org (јун 2016)
- 45) Краљевина Југославија, општа државна статистика Статистички годишњак књига 1929, са www.sistory.si (децембар 2013)

- 46) Краљевина Југославија Статистички годишњак 1940, преузето са www.sistory.si (децембар 2013)
- 47) Краљевска породица Србије, са www.rsroyalfamily.net (мај 2015)
- 48) Кроника тзв. Фредегара схоластика, са www.e-stredovek.cz (марта 2016)
- 49) Латински извори за бугарската историја, I (Сифија 1958), са www.promacedonia.org (јул 2016)
- 50) Латински извори за бугарската историја, II (Сифија 1960), са www.promacedonia.org (јул 2016)
- 51) Дубравко Ловреновић, Стећци босанско и хумско мраморје средњег вијека, Сарајево 2008, са www.docfoc.com (јун 2016)
- 52) Весна Лукић, Две деценије избеглиштва у Србији : попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Београд 2015, са www.stat.gov.rs (јун 2015)
- 53) Милош Д. Луковић, Богишићев Законик : припрема и језичко обликовање, Београд 2009, са www.balkaninstitut.com (октобар 2012)
- 54) Аполон А. Мајков, Историја српског народа, (Биоград 1876), са www.us.archive.org (август 2016)
- 55) Мирослављево јеванђеље, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (децембар 2013)
- 56) Франц Миклошић, Monumenta Serbica, Беч 1858, са www.archive.org (јун 2016)
- 57) Наташа Милићевић, Реторзија и репресија 1944-1945. - Случај Србије, Писати историју Југославије: виђење српског фактора, Зборник радова Института за новију историју Србије, Београд 2007, стране 319-351, са www.inisbgd.co.rs (децембар 2013)
- 58) Јелена Мргић, Северна Босна 13-16. век (Београд 2008), www.academia.edu (јул 2016)
- 59) Лејла Накаш, Конкордацијски рјечник ћирилских повеља средњовјековне Босне, са www.academia.edu (јун 2016)
- 60) Милан Ђ. Недић, Српска војска и солунска офанзива, са странице www.archive.org (октобар 2014)
- 61) Константин Н. Ненадовић, Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа врховног војда, ослободиоца и владара Србије ... , I-II, (Београд 1971), са www.us.archive.org (јун 2016)
- 62) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, са www.ask.rs. (јун 2012)
- 63) Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, I-III (Загреб 1928), са www.archive.org (јун 2016)
- 64) Стојан Новаковић, Турско царство пред Српски устанак : 1780-1804 (Београд 1906), са www.books.google.ba (октобар 2014)
- 65) Одлука о признавању Републике Црне Горе, са www.srbija.gov.rs (октобар 2013)
- 66) Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са странице www.hilandar.info (фебруар 2016)
- 67) Срђан Пириватрић, Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“, Зборник радова Византолошког института XLVIII, Београд (2011), 89-118, са www.byzinst-sasa.rs (октобар 2014)
- 68) Писмо првоиенчаног краља српског Стјепана I папи Хонорију III год. 1220, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2016)

- 69) Повесть временных лет, са www.imwerden.de (децембар 2013)
- 70) Подаци о жртвама рата 1992-95. у БиХ, са www.idc.org.ba (јун 2011)
- 71) Политика септембар-октобар 1912, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 72) Попис становништва, домаћинства и станова у 2003. Становништво национална или етничка припадност подаци по насељима и општинама, Подгорица 2004, са www.monstat.org (децембар 2013)
- 73) Попис становништва, домаћинства и станова у БиХ, 2013, Резултати пописа, са www.popis2013.ba (август 2016)
- 74) Попис 1948. (Београд 1954), са www.pod2.stat.gov.rs (октобар 2015)
- 75) Нил Попов, Србија и Русија : од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине, I, (Београд 1870), са www.archive.org (јануар 2014)
- 76) Стефан Првовенчани, Сабрани списи, са www.rastko.rs (мај 2016)
- 77) Прелиминарни резултати Пописа становништва, домаћинства и станова у Босни и Херцеговини 2013, са www.bhas.ba (децембар 2013)
- 78) Милан Прелог, Повијест Босне : од најстаријих времена до пропасти краљевства (Сарајево 1912), са www.archive.org (октобар 2014)
- 79) Призренски рукопис Душановог законика, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (децембар 2013)
- 80) Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010, Београд 2012. са www.stat.gov.rs (новембар 2013)
- 81) Проглас краља Милана Обреновића о проглашењу Краљевине Србије од 22. фебруара 1882, са scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 82) Проглас краља Николе Петровића из 24. јула 1914, са странице www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 83) Лео Пфефер, Истрага у Сарајевском атентату, (Загреб 1938), са www.digitalna.nubrs.rs.ba
- 84) Леополд Ранке, Историја српске револуције, са www.books.google.ba (октобар 2014)
- 85) Јован Ристић, Дипломатска историја Србије: за време српских ратова за ослобођење 1875-1878, II, Београд 1898, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 86) Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови. 1, Политичка историја, историја књижевности, историска географија и критика, Београд 1934, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 87) Иван К. Сакцински, Дипломатички зборник Краљевине Хрватске с Далмацијом и Славонијом = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Део 1, од године 503-1102, са www.archive.org (октобар 2014)
- 88) Свети Сава, Сабрана дела, са www.ask.rs (фебруар 2016)
- 89) Светосавски зборник, II, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 90) Мирослав Свирчевић, Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788, Балканика XXXII-XXXIII, Београд 2003, стране 183-196, са www.balkaninstitut.com (јун 2012)
- 91) Саопштење за јавност Републичког завода за статистику Републике Српске од 4. јула 2016, са www.rzs.rs.ba (август 2016)
- 92) Александар В. Соловјев, Одабрани споменици српског права: (од XII до краја XV века), Београд 1926, са www.docfoc.com (јул 2016)

- 93) Списак земаља које су признале независност Косова, преузето са www.kimenovine.wordpress.com (октобар 2015)
- 94) Стара српска књижевност, I, са www.digitalna.nb.rs (март 2014)
- 95) Стара српска књижевност, II, са www.digitalna.nb.rs (фебруар 2014)
- 96) Стара српска књижевност, III, са www.digitalna.nb.rs (фебруар 2014)
- 97) Старистички календар Републике Србије 2013, са www.stat.gov.rs (децембар 2013)
- 98) Статистички календар Србије 2012, преузето са www.stat.gov.rs (децембар 2013)
- 99) Статистички годишњак 2011. = Statistical Yearbook 2011. преузето са www.monstat.org (децембар 2014)
- 100) Статистички годишњак Београда 2012. са www.zis.beograd.gov.rs (децембар 2013)
- 101) Статистички годишњак Краљевине Србије 1900, са www.archive.org (децембар 2013)
- 102) Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, Књ. 1, (Дубровник и суседи његови), I, Београд – Сремски Карловци 1929, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 103) Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, Књ. 1, Београд 1902, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 104) Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, Књ. 2, Београд 1903, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 105) Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, Књ. 3, Београд 1903, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 106) Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, са www.us.archive.org (јун 2016)
- 107) Теодосије, Житија, са www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs (мај 2016)
- 108) Алексеј Ј. Тимофејев, Руси и Други светски рат у Југославији : утицајСССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945. (Београд 2011), са www.inisbgd.co.rs (март 2015)
- 109) Архиђакон Тома, Historia Salonitana : Повијест салонитанских и сплитских првосвећеника, Сплит : Књижевни круг 2003, са www.scribd.com (јун 2016)
- 110) Ђиро Трухелка, Натпис Кулина бана, са www.scribd.com (октобар 2014)
- 111) Владимир Ђоровић, Хисторија Босне, са www.academia.edu (јун 2016)
- 112) Милан Узелац, Историја филозофије, Вршац 2003, са www.uzelac.eu (јул 2105)
- 113) Устав Књажества Србије 1835. године, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 114) Устав Књажества Србије 1838. године, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 115) Устав Књажества Србије 1869. године, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014)
- 116) Устав Краљевине Југославије од 3. септембра 1931. године, преузето са www.serbia-forum.mi.sanu.ac.rs (јануар 2014)
- 117) Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, са www.serbia-forum.mi.sanu.ac.rs (јануар 2014)

- 118) Устав Краљевине Србије од 22. децембра 1888. године, са www.scc.digital.bkr.nb.rs (април 2014)
- 119) Устав за Краљевину Србију од 5. јуна 1903. године, са www.scc.digital.bkr.nb.rs (април 2014)
- 120) Устав Народне Републике Србије од 17. јануара 1947. године, преузето са www.serbia-forum.mi.sanu.ac.rs (јануар 2014)
- 121) Уставна повеља државне заједнице Србије и Црне Горе, преузето са www.rastko.rs (мај 2013)
- 122) Устав Републике Србије 2006, са www.ustavni.sud.rs (април 2013)
- 123) Хиландарски типик, Светог Саве, са www.hilandar.info (фебруар 2016)
- 124) Војислав Шешел, Сведок одбране Слободана Милошевића у хашком процесу, са www.vseselj.com (април 2013)
- 125) Фердо Шишић, Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1919 (Загреб 1920), са www.archive.org (октобар 2014)
- 126) Анета Шукарова, Историја на македонскиот народ (Скопје 2008), са www.pollitecon.com (април 2015)
- 127) *Annales Regni Francorum*, са www.archive.org (октобар 2014)
- 128) *Bulgar*, са www.britannica.com (јун 2014)
- 129) *Demographic changes of the Kosovo population 1948-2006*, преузето са www.esk.rks-gov.net (децембар 2013)
- 130) *Demographic yearbook 1952*, са www.unstats.un.org (децембар 2013)
- 131) *Demographic yearbook 1969*, са www.unstats.un.org (децембар 2013)
- 132) *Demographic yearbook 1979*, са www.unstats.un.org (децембар 2013)
- 133) *Demographic yearbook 1989*, са www.unstats.un.org (децембар 2013)
- 134) *Demographic yearbook 1994*, са www.unstats.un.org (децембар 2013)
- 135) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi I*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 136) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi II*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 137) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi IV, Vol. 1*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 138) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi IV, Vol. 2*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 139) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi IV, Vol. 3*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 140) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi V, Vol. 1*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 141) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi V, Vol. 3*, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 142) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Tomi X, Vol. 1*, (Budae, 1834) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016)
- 143) Jordanes, *The origin and deeds of the Goths, in english version*, Princeton 1908, са www.archive.org (октобар 2014)
- 144) Gordon L. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the 13th Century: John Angelos and Queen Jelena*, са www.feefhs.org (октобар 2014)
- 145) L. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores ...*, tomus 12, са странице www.archive.org (јун 2016)

- 146) Resolution 1244 (1999), са www.un.org (јун 2011)
- 147) Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2012, преузето са www.dzs.hr (децембар 2013)
- 148) Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia ...* , tomus II (Romae 1860), са www.us.archive.org (јул 2016)
- 149) Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium ...* , tomus I (Romae 1863), са www.us.archive.org (јул 2016)
- 150) Kurt Waldheim, e.t.c, са www.britannica.com (јун 2014)

Белешка о аутору

Александар Андрић Логос рођен је 22.11.1967. у Тузли, где је завршио основно и средње образовање. У Тузли је живео до 1992. Историју је почео да студира на Филозофском факултету у Сарајеву, а дипломирао је 1996. на Филозофском факултету у Београду. Од 1996. живи у Бијељини где је запослен као професор историје. Прво дело о историји Срба објавио је 2012. године, а израду сасвим новог и оригиналног научног приказа историје Срба довршава објављивање дела *Историја Срба, II измењено издање*. Поред тога објавио је и преглед историје науке и филозофије природе под насловом *Путовање мисли – увод у потрагу за истином* (2015). То дело садржи неке неочекивано оригиналне замисли. Таква је замисао да се појављивање света (Велики прасак) може замислити као Прва грешка у односу на савршено ништавило пре тога, а из тога је изведена мисао да се кретање и постојање свега дешава кроз правило понављања те прве грешке.

Објављена дела:

Историја Срба, Београд 2012;

Историја Срба: 1918-2008, Београд 2013;

Историја Срба: нови век до 1918, Београд 2014;

Историја Срба: средњи век, Београд 2014;

Историја Срба од 1918. до 2012, Београд 2015;

Увод у филозофско-научну потрагу за истином, Београд 2015;

Путовање мисли : увод у потрагу за истином, Београд 2015;

Историја Срба : до средине XV века, Београд. 2016;

Историја Срба, 2. измењено издање, Београд 2016.

САДРЖАЈ :

Предговор	5
I Срби пре владавине Немањића	11
1. Византија и Словени до средине VI века	13
Римско царство и Велика сеоба народа – 13; Долазак Хуна у Панонску низију и пропаст Западног римског царства – 15; Славенско (словенско) име и прадемошина – 17; Пљачкашки напади Словена у првој половини VI века и појављивање њиховог народног имена – 21; Дужа задржавања Славена на Балканском полуострву и аваро-словенски племенски савез – 24	
2. Словени и Византија од средине VI до IX века	29
Завршна период насељавања Славена на Балканско полуострво – 29; Сеоба Срба на Балканско полуострво – 31; Имена Срба, Руса и неких других Словена – 37; Подручје које су населили Срби у VII веку – 38; Обнова византијске власти на југу Балканског полуострва у VII веку – 43; Односи Словена и староседелаца на Балкану – 44	
3. Српско друштво и култура у време насељавања на Балкан	48
Друштво и привреда Словена у време сеобе – 48; Веровања и култура Словена пре хришћанства – 51	
4. Срби и време стварања њихове прве државе на Балкану	60
Стварање бугарске државе јужно од Дунава и приближавање Франака са запада – 60; Племенски савез и држава легендарног Селимира – 63; Српска држава у IX веку и сукоб са Бугарима – 67; Срби Неретљани, византијска тема Далмација и Хрвати – 68	
5. Срби од христијанизације до XI века	70
Покрштавање Срба и мисија Константина и Методија – 70; Допуна 1: Хришћанство – 77; Србија крајем IX и почетком X века и долазак Мађара у Панонску низију – 80; Српске земље средином X века у време владавине Часлава – 84;	

Срби у Самуиловој држави и покрштавање Руса – 86;
Византијска превласт у XI веку на Балкану и расцеп
хришћанства – 88

6. Срби од XI до XII века 91

Осамостаљење Диоклитије (Дукље) у XI веку – 91; Краљ
Константин Бодин и јачање Венеције – 94; Јачање Рашке
и Први крсташки рат – 96; Ширење угарске власти на
Славонију, Хрватску и Паганију – 97; Рашка и Босна изме-
ђу Византије и Угарске у XII веку – 100

II Од владавине Немање I до друге половине XV века 105

1. Почетак владавине Немањића 107

Допуна 2: Стефан заједничко владарско име Немањића и
Котроманића – 107; Почетак владавине Стефана Немање I
– 112; Освајања Немање I – 114; Пораз Немање I на
Морави и измирење са Византијом – 117; Предаја власти
Стефану Немањи II и оснивање Хиландара – 118; Допуна
3: Када је рођен и када је умро Стефан Немања I – 121;
Захумље од краја XII до XIV века – 126; Босна у време
бана Кулина – 127; Владавина Вукана Србијом и Четврти
крсташки рат – 129; Повратак Саве I Српског у Србију и
ширење на исток – 131; Стварање српске архиепископије
– 134; Проглашење краљевине Немањића – 137

2. Срби од владавине Стефана Радослава до владавине Стефана Драгутина 141

Владавина Стефана Радослава – 141; Владавина Стефана
Владислава I – 142; Босна у првој половини XIII века –
144; Владавина Стефана Уроша I до сукоба са Угарском –
147; Последње године владавине Стефана Уроша I – 149;
Бан Пријезда I – 151; Владавина Стефана Драгутина и
његово властелинство – 152

3. Друштво и живот Срба у средњем веку 154

Подела становништва и власништво над земљом – 154;
Владари, двор и држава – 157; Владареви приходи и
новац – 162; Властела и жупе – 164; Зависни сељаци и
њихов положај у друштву – 166; Живот земљорадника у
средњовековном селу – 168; Власи – сточари – 171;
Гусари и одметници од закона – 172; Породица – 172;
Исхрана – 175; Болести и лечење – 177; Одевање и

изглед – 179; Путовања и путеви – 181; Градови у унутрашњости – 183; Градови у приморју – 188; Дубровник – 191; Трговина робљем – 193; Саси и неки други странци – 194

4. Култура и религија 196

Православна црква код Срба – 196; Црква босанска и њен дуализам – 200; Рачунање времена у средњем веку и празници – 203; Однос према животу и смрти – 204; Писменост и књижевност – 206; Црквено грађевинарство и сликарство – 213

5. Превласт Немањића на Балканском полуострву 218

Освајања у време Стефана Уроша II Милутина – 218; Босна Степана III и промена династије у Угарској – 220; Сукоб Стефана Уроша II са братом и крај његове владавине – 222; Владавина Стефана Уроша III Дечанског – 225; Јачање Босне у време Степана IV Котроманића – 229; Краљ Стефан Душан и почетак његових освајања – 233; Проглашење царства Немањића – 237; Проглашење Душановог законика и судство – 239; Крај владавине цара Стефана Уроша IV Душана и учвршћивање Османлија на Балкану – 241

6. Српске земље на почетку османлијских освајања 244

Почетак владавине цара Стефана Уроша V – 244; Период превласти кнеза Војислава Војиновића – 245; Јачање Мрњавчевића и потискивање цара Уроша V – 246; Настанак Османлијског султаната, Маричка битка и њене последице – 248; Стефан Твртко I Котроманић – 250; Кнез Лазар и Моравска Србија – 256; Косовска битка – 258; Косовска легенда и Милош Обилић – 261; Период управе кнегиње Милице и Скопско крајиште – 262

7. Срби између Османлија и Угара крајем XIV и у првој половини XV века 264

Одметање вазала од Бајазита I и област Балшића крајем XIV века – 264; Босна у време краља Стефана Дабише и краљице Јелене – 264; Битке на Ровинама и код Никопоља – 265; Стварање Српске деспотовине – 267; Босна у доба прве владавине Стефана Остоје – 268; Српска деспотовина и последњи Балшић – 270; Деспотовина и Босна у првој половини XV века – 272; Краљ Стефан

Твртко II и повратак краља Стефан Остоје – 274; Потискивање Угара и учвршћивање Османлија у Босни – 275; Последње године деспота Стефана Лазаревића – 278

8. Пад Српске деспотовине и Босне под власт султана 279

Деспот Ђурађ Бранковић и градња Смедерева – 279; Стварање османлијских упоришта у Босни – 280; Први пад Српске деспотовине и сеобе – 281; Фирентинска (Флорентинска) унија 1439. – 283; Обнова Деспотовине – 283; Односи краља Стефана Томаша и Степана Вукчића Косаче – 285; Последње године Српске деспотовине – 287; Пад Босне под султанову власт – 290

III Срби од друге половине XV века до краја XVIII века 293

1. Срби у Османлијском султанату у другој половини XV века и XVI веку 295

Уређење Османлијског султаната – 295; Османлијска војска и феудализам – 297; Стварање Смедеревског, Босанског и Херцеговачког санџака – 299; Сеобе Срба на север и први деспот у Угарској – 301; Пад области Црнојевића под османлијску власт – 303; Србија као крајина Османлијског султаната – 305; Укидање Српске патријаршије – 307

2. Супарништво Османлија и Хабзбурговаца у XVI веку 310

Освајање Београда и Мохачка битка – 310; Хабзбуршка монархија – 312; Успостављање хабзбуршке власти у Угарској и Хрватској – 314; Поход Османлија на Беч 1529. – 315; Ширење Босанског санџака у првој половини XVI века – 316; Стварање Будимског и Темишварског пашалука – 317; Данак у крви и Мехмед-паша Соколовић – 318; Стварања Војне крајине у Славонији и Хрватској – 320; Обнова Српске патријаршије – 323; Крај владавине Сулејмана I и слабљење Османлијског султаната од владавине Османа II – 326; Стварање Босанског пашалука и капетанија – 330

3. Борба Срба против Османлија од Дугог до Кандијског рата 333

Хајдуци и отпор Срба османлијској власти у време Дугог рата – 333; Законско уређење Војне крајине у Хабзбуршкој монархији – 337; Унија и прелазак у католичанство у

Хабзбуршкој монархији у XVII веку – 339; Оцаклук-тимари и самовоља у Босанском пашалуку – 341; Срби у венецијанској Далмацији до друге половине XVI века – 342; Кандијски рат и Срби – 343; Дубровник у XVI и XVII веку – 345

4. Велики бечки и Морејски рат 348

Отпор Хабзбурговцима у Угарској и повод за рат – 348; Почетак рата, опсада Беча и порази Османлија до 1690. – 349; Велика сеоба Срба у Угарску 1690. – 351; Завршни део рата и Карловачки мир – 354; Босански пашалук од Бечког рата до средине XVIII века – 355

5. Срби православци у Аустрији и Венецији од краја XVII века до 1780. 357

Смена османлијске аустријском влашћу и борба за слободу вере – 357; Стварање Карловачке (Крушедолске) митрополије и побуна Ференца II Ракоција – 359; Припајање Баната Хабзбуршком царству и насељавање – 360; Власт Хабзбурговаца у Србији јужно од Саве и сужење привилегија – 361; Друга сеоба Срба у Угарску – 363; Просвећени апсолутизам Марије Терезије – 365; Урбар из 1767. и укидање привилегија за Србе – 367; Срби у венецијанској Далмацији од краја XVII до краја XVIII века – 369

6. Самоуправа Срба у Османлијском султанату у XVIII веку 372

Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку средином XVIII века – 372; Племена Црне Горе од XVII века до друге половине XVIII века – 373; Лажни цар Шћепан Мали – 375; Укидање Пећке Патријаршије и Русија као заштитник православља од 1774. – 376; Допуна 4: Основне замисли о богаћењу трговином и производњом – 378; Допуна 5: Рационализам и просветитељство – 379

7. Срби у време Француске грађанске револуције 381

Француска грађанска револуција и Наполеон – 381; Владавина Јозефа II и Темишварски сабор – 382; Осамостаљење Старе Црне Горе – 384; Кочина крајина (Дубички рат) – 385; Криза Османлијског султаната крајем XVIII века и Срби у њему – 387

8. Друштво и култура од друге половине
XV века до краја XVIII века 390

Исламска култура и исламизација – 390; Градска насеља и привреда у Османлијском султанату – 393; Српска села у Османлијском султанату – 398; Лечење – 399; Пописи, порези и дажбине – 400; Путовања – 401; Срби у Хабзбуршкој монархији – 402; Село у Хабзбуршкој монархији – 404; Градови у Хабзбуршкој монархији – 407; Грађевинарство и сликарство – 411; Књижевност и школе – 413

IV Срби од почетка XIX века до 1918. 419

1. Срби у време I и II српског устанка 421

Дахијска страховлада и почетак Првог српског устанка – 422; Ширење буне против дахија у Београдском пашалуку – 424; Прерастање буне у ослободилачки рат и грађанску револуцију – 426; Ослобађање Београда и неуспели Ичков мир – 429; Заједничко ратовање са Русима против Османлија 1807-08. – 430; Сукоби од 1809. до 1811. – 432; Мир у Букурешту и војни пораз Првог српског устанка – 435; Црна Гора у првим деценијама XIX века – 436; Срби у Босни у време I српског устанка – 438; Срби у јужној Угарској у време I српског устанка – 439; Обнова османлијске власти у Београдском пашалуку и Хаџи-Проданова буна – 440; Други српски устанак – 442; Договарање мира и стварање полуаутономне Кнежевине Србије – 443; Српски „сељачки“ устанци као „грађанска“ револуција – 444

2. Срби у Османлијском султанату између Другог
српског устанка и револуције 1848-49. 447

Самовоља кнеза Милоша Обреновића – 447; Потврда аутономије Кнежевине Србије хатишерифима и укидање феудализма – 449; Босански пашалук од 1820. до револуције 1848. – 452; Владавина Петра II Петровића Његоша – 454; Срби на Космету до средине XIX века – 456; Уставобранитељи и Сретењски устав – 457; Прва владавина Михаила Обреновића – 459; Прве године владавине уставобранитеља – 460

3. Народни препороди у Хабзбуршкој монархији и револуција 1848-49. 463
- „Илирски“ препород у Хрватској и Славонији – 463; Пут у политички и војни сукоб „препорођених“ народа – 465; Почетак револуције у Војводини – 466; Мајска скупштина и проглашење Српске Војводине – 467; Рат између Срба и Мађара 1848. – 468; Револуција у Војводини 1849. и проглашење Војводства Србије и Тамишког Баната – 470; Револуција 1848-49. у Хрватској и Славонији – 473; Кнежевина Србија и револуција 1848-49. – 474; Срби православци у Далмацији од 1797. до средине XIX века – 475
4. Срби и Османлијски султанат од средине XIX века до 1875. 478
- Омер-паша Латас у Босни – 478; Устанци сељака у Херцеговини и Босни пред Велику источну кризу – 479; Владавина Данила Петровића (1851-1860) – 481; Кнежевина Србија од почетка Кримског рата до 1860. – 482; Друга владавина кнеза Михаила – 484; Почетак владавине Николе Петровића – 487; Устав из 1869. и почетак владавине Милана Обреновића – 487; Појава социјалистичких и радикалних идеја у Србији – 488; Србија у време стварања Бугарске егзархије и пред Велику источну кризу – 489
5. Срби у Хабзбуршкој монархији од средине XIX века до 1875. 491
- Бечки књижевни договор и обнова уставног поретка у Хабзбуршкој монархији – 491; Допуна 6: Вук Караџић – 492; Укидање Српског војводства и Благовештански сабор – 495; Срби у Војводини од Благовештанског сабора до Закона о националностима – 497; Срби у Војводини од Закона о националностима до укидања Војне границе – 498; Хрватска и Срби од средине XIX века до 1875. – 499; Срби у Далмацији и Боки Которској од 1860. до 1878. – 502
6. Велика источна криза (1875-1878) 503
- Почетак устанка у Херцеговини и Босни 1875. – 503; Устанак од краја 1875. до почетка 1878. – 504; Кнежевина Србија на почетку Велике источне кризе – 506; Тополска буна и српско-турски рат 1877-1878. – 508; Про-

гон Срба у Угарској у време Велике источне кризе – 510;
 Мир у Сан Стефану и Берлински конгрес 1878. – 510

7. Срби у Аустроугарској од 1875. до краја XIX века 512

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине – 512;
 Увођење цивилне управе у Босни и Херцеговини – 513;
 Култура и борба за црквено-школску аутономију у Босни
 и Херцеговини – 513; Срби у Хрватској и Далмацији од
 1878. до 1895. – 516; Повлачење Светозара Милетића и
 настанак Српске радикалне странке – 518; Допуна 7:
 Ширење научног погледа у Европи и свет без Бога – 519

8. Србија и Црна Гора од 1878. до 1903. 521

Црна Гора крајем XIX века – 521; Уређивање првих
 политичких партија у Србији – 521; Проглашење Кра-
 љевине Србије – 524; Тимочка буна и рат са Бугарском –
 525; Крај владавине краља Милана Обреновића и устав
 из 1889. – 527; Владавина краља Александра Обреновића
 – 529; Космет и Македонија крајем XIX века – 531

9. Срби од 1903. до Балканских ратова 534

Мајски преврат 1903. у Србији – 534; Почетак владавине
 Петра I Карађорђевића – 535; Царински рат и развој
 индустрије – 537; БиХ почетком XX века и анексиона
 криза – 539; Даровање" устава Црној Гори и проглашење
 краљевине – 541; Млада Босна и устав из 1910. – 542;
 Политика „новог курса“ у Далмацији и Хрватској – 545;
 Политичка суђења Србима у Хрватској 1908. и 1909. –
 546; Срби у јужној Угарској почетком XX века – 457;
 Сукоби у Македонији и на Космету и стварање Балканског
 савеза – 458

10. Привреда и друштво од почетка XIX до почетка XX века 551

Српски владарски дворови и државна управа – 551;
 Живот на селу у Србији – 555; Сеоско занатство, печалбари и исељавање – 557; Допуна 8: Никола Тесла – 559; Градови у Србији и живот у њима – 562; Државни службеници, занатлије и индустрија у Србији – 566; Трговина и банкарство – 568; Саобраћај и пошта – 570; Одећа – 571; Пораст броја становника у Србији до 1910. и неки подаци из пописа за 1900. – 572

11. Култура у XIX и почетком XX века 575

Књижевност, штампарство и позориште – 575; Допуна 9: II Петар Петровић Његош – 577; Ликовне уметности и филм – 580; Школство и наука – 581; Лечење у Србији у XIX и почетком XX века – 584

12. Балкански ратови и Први светски рат 207

Први балкански рат – 586; Други балкански рат – 589; Србија и Црна Гора пред почетак I светског рата – 590; Бечка владавина и атентати у Хрватској и БиХ 1912-13. – 591; Сарајевски атентат 1914. – 593; Ултиматум Србији и објаве рата – 595; Порази Аустроугарске од Краљевине Србије 1914. – 597; Положај Срба у Аустроугарској и Србији од почетка рата – 600; Ратни циљ Србије и почетак рада на уједињењу – 602; Пораз Србије крајем 1915. – 603; Мојковачка битка и предаја Црне Горе – 605; Извлачење Срба са албанске обале 1916. и пребацавање на Солунски фронт – 606; Србија и Црна Гора под окупацијом и отпор – 607; Добровољци у војсци Краљевине Србије – 610; Рад на уједињењу 1916. и 1917. – 611; Рат 1917. и Солунски процес – 612; Пробој Солунског фронта 1918. – 613; Број убијених у Првом светском рату – 615

V Срби у Југославији од децембра 1918. до почетка 1991. 617

1. Владавина Александра Карађорђевића 619

Проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) – 619; Отпор уједињењу и нереди – 621; Привремено народно представништво и питање аграрне реформе – 623; Признање Краљевине СХС и одређивање граница – 625; Међународни положај Краљевине СХС – 625; Избори 1920. и суспензија рада КПЈ – 628; Видовдански устав, управна подела и правосуђе – 629; Смрт краља Петра I Карађорђевића и забрана Комунистичке партије – 631; Превласт Срба у политичком животу и избори 1923. – 632; Нестабилност влада до септембра 1927. – 634; Избори 1927. и јулска криза 1928. – 636; Увођење Шестојануарске диктатуре 1929. – 637; Покушај остварења „интегралног југословенства“ – 638; Велика економска криза 1929-33. – 640; Уставна диктатура 1931-34. – 642; Обнова делатности политичких странака 1932. – 643; Јачање фашистичких покрета и убиство краља – 644

2. Владавина намесништва Краљевином Југославијом 646

Увођење намесништва – 646; Влада Милана Стојадиновића – 647; Комунистичка партија Југославије и Коминтерна 30-их година XX века – 649; Цветковићева влада и Бановина Хрватска 1939. – 650; Отпор јачању нацизма и преуређењу из 1939. – 652; Нацистичко опкољавање Југославије 1940-41. – 653; Приступање Тројном пакту и пуч 27.3.1941. – 655

3. Привредне и друштвене прилике 1919-1941. 658

Село и пољопривреда – 658; Аграрна реформа и величина земљопоседа – 661; Градови и њихово становништво – 663; Индустрија – 666; Трговина и саобраћај – 667; Верске заједнице у Краљевини – 668; Пописи из 1921. и 1931. – 670; Здравствене прилике у Краљевини – 674; Школство и наука у Краљевини – 675; Допуна 10: Милутин Миланковић – 677; Сликарство и филм у Краљевини – 679; Српска књижевност у Југославији – 680; Допуна 11: Иван Иво Андрић – 681

4. Други светски рат 685

Априлски рат – 685; Подела окупиране Југославије – 687; Независна Држава Хрватска – држава масовни убица – 689; Почетак устанка Срба против НДХ и окупатора 1941. – 692; Појава два покрета отпора у Србији – 694; Велике побуне у Црној Гори и Србији – 696; Почетак грађанског рата међу Србима – 697; Прва непријатељска офанзива и „лева скретања“ – 699; Окупација, принудни рад и логори – 701; Прва половина 1942. – 705; Битка на Козари, Бихаћка република и стварање АВНОЈ-а – 707; Битка на Неретви 1943. – 708; Битка на Сутјесци и почетак преокрета у британској подршци четницима – 710; Предаја Италије у септембру 1943. и јачање НОВЈ – 711; Србија 1943. – 712; II заседање АВНОЈ-а и Техеранска конференција – 713; Прва половина 1944. – 714; Почетак завршних борби за ослобођење Србије – 715; Београдска операција и ослобађање Војводине – 717; Ослобађање јужне Србије, Македоније и приморја – 719; Формирање Привремене владе ДФЈ – 720; Сремски фронт 1945. и пораз четничког покрета – 722; Крај Другог светског рата и завршетак ослобођења Југославије – 723; Број жртава Другог

светског рата у Југославији – 725; Допуна 12: Маркс, комунизам и комунисти – 727

5. Југославија од 1945. до средине шездесетих година XX века 729

Стварање Уједињених нација, потписивање мировних уговора и односи Југославије са суседима – 729; Учвршћивање власти Тита и КПЈ – 732; Проглашење републике и Устав 1946. – 734; Наставак сукоба комуниста, четника и усташа од 1945. – 737; Обнова и аграрна реформа – 738; Закони о национализацији и државно-планска привреда – 741; Сукоб Тита са Стаљином хладни рат – 743; Прогон присталица Стаљина и ИБ-а – 746; Почетак интервенционизма САД у заједници са ОУН (УН) – 747; Титова личност и владарски култ – 749; Стаљинова смрт и обрачун Тита са Ђиласом – 751; Покрет несврстаности – 753; Кризе у односима са верским заједницама и расцепи у СПЦ – 754; Самоуправљање и уставне промене 1953. и 1963. – 756

6. Југославија од средине шездесетих година XX века до 1980. 759

„Децентрализација“ и смењивање Ранковића – 759; Јачање сепаратизма крајем шездесетих година XX века 761; Националистички покрет у Хрватској 1967-71. – 763; Смењивање „српских либерала“ – 765; Устав 1974. и разбијање СФРЈ – 766; Спољна политика од краја шездесетих година XX века и „попуштање“ хладног рата – 768; Титова смрт и извесност распада Југославије – 769

7. Становништво, привреда и култура у социјалистичкој Југославији 771

Попис становништва из 1948. и 1991. – 771; Привреда и друштво до осамдесетих година XX века – 775; Здравство и културни живот – 779

8. Последња деценија СФРЈ 784

Слом европског социјализма и уједињење Немачке – 784; Криза у Југославији осамдесетих година XX века – 786; Косовска замка – 788; Ванредно стање на Космету и успон Слободана Милошевића – 790; „Догађање народа“ 1988-89. – 792; Распад СКЈ 1990. и увођење вишепартијског система – 795; Порази комуниста на изборима 1990. у Словенији и Хрватској – 798; Побуна Срба у

Книнској крајини у другој половини 1990. – 799; Више-страначки избори у Србији, БиХ и Црној Гори 1990. – 800; Потпуни нестанак средишње власти СФРЈ почетком 1991. – 803

VI Дезинтеграциони ратови и процеси од 1991. 807

1. Дезинтеграциони ратови од 1991. до краја 1995. 809

Ширење евроатлантских интеграција – 809; Почетак рата у Хрватској 1991. – 811; Рат у Словенији и њено одвајање – 813; Рат у Хрватској средином 1991. – 816; Предаја Вараждинског корпуса и битка за Вуковар – 817; Хашка конференција ЕЗ о Југославији – 819; Крај I фазе рата у Хрватској и њено признање од ЕЗ – 820; Долазак УНПРОФОР-а у РСК и Хрватску – 822; Стварање Републике Српске (РС) и преношење рата у БиХ – 823; Признање самосталности Републике БиХ – 826; Осамостаљење Македоније, БиХ и проглашење СРЈ – 828; Повлачење ЈНА из БиХ и одлука УН о кажњавању СРЈ – 829; „Коридор-92” и „Сарајевски тунел” – 831; Прилике у Србији 1992. и њено економско кажњавање – 834; Рат од августа 1992. и избацивање СРЈ из УН – 836; Рат у првој половини 1993. и Овенови мировни планови – 838; Пропаст Овенових мировних планова и рат у другој половини 1993. – 840; Хиперинфлација у СРЈ 1993. и покушај стабилизације 1994. – 841; Спорт као самопотврда нације и жртва политичких сукоба – 844; Споразум о почетку нормализације односа Хрватске и Србије и први напади НАТО-а на РС 1994. – 845; Политички и економски сукоб Србије и РС у другој половини 1994. – 847; Примирје у БиХ почетком 1995. и губитак западне Славоније – 849; Особље УНПРОФОР-а као таоци и Сребреница 1995. – 850; Уништење Републике Српске Крајине (РСК) – 852; Завршни напад НАТО на Србе у БиХ 1995. – 854; Дејтонски споразум и последице рата у БиХ – 855; Ердутски споразум и припајање Вуковара и Барање Хрватској – 857

2. Варљиви мир и рат НАТО-а против Србије 859

Суспензије санкција и јачање самосталности Црне Горе – 859; БиХ под управом „високих представника” од 1996. до 1999. – 862; Албанска упоредна власт на Космету и оружана побуна 1998. – 865; „Споразум” Милошевић–Холбрук и наставак сукоба – 867; Рамбује и догађаји

пред напад НАТО-а – 870; Почетак напада НАТО-а на Србију – 871; Пад „невидљивог“ и „колатерална“ штета – 873; Појачавање напада и осећања усамљености у априлу 1999. – 874; Сламање воље за отпор СРЈ у мају 1999. – 877; Кумановски споразум и Резолуција 1244 – 878; Долазак КФОР-а на Космет и прогон Срба – 880; Питање карактера ратова 1991-99. и контроле над њима – 881

3. Прилози за период од 1999.

885

Укидање ратног стања у Србији и убиства у „име државе“ – 885; Космет од краја 1999. до 2003. – 887; Пораз Милошевића на изборима 2000. – 889; Двовлашће и избори за скупштину Србије 2000. – 891; Изручење Милошевића Хашком трибуналу и његова смрт – 892; Распад ДОС-а – 895; Транзиција привреде и друштва Србије у капитализам – 896; Проглашење државе Србије и Црне Горе – 901; Демографске промене према пописима 2002-13. – 902; Убиство Зорана Ћинђића – 904; Срби у Републици Српској и БиХ од 1999. – 905; Срби у Хрватској од 1999. – 907; Одвајање Црне Горе и доношење устава Србије – 909; Избори 2008. и Космет као „препрека“ приближавању ЕУ – 910; Проглашење независности Косова – 912; Стварање Српске напредне странке и избори 2012. – 916; Србија између евроатлантских интеграција и Истока – 917

Списак скраћеница

919

Абстракт

923

Summary

935

Zusammenfassung

949

Одабрани извори и литература

961

Белешка о аутору

977

Александар А. Логос
ИСТОРИЈА СРБА
2. измењено издање

Издавач:
АТЦ, Београд

Уредник:
Петар Андрић

Абстракт
Анђа Савић

Summary
Ljubodrag Sekulić
Zorica Nikolić

Zusammenfassung:
Dragana Jovanović
Selma Selimović

ISBN
978-86-85117-31-2

Тираж:
500

Штампа:
АТЦ, Београд
Београд, септембар 2016.

CIP - Каталогизација у публикацијама – Народна библиотека Србије,
Београд

АНДРИЋ, Александар 1967-

Историја Срба / Александар А. [Андрић] Логос - 2. измењено изд. -
Београд : АТЦ, 2016 (Београд : АТЦ). - стр. 992: илустр. : 24 cm

Ауторова слика. – Тираж 500. - Белешка о аутору: стр. 977. - Напомене
уз текст. Библиографија: стр. 961.

История Сербов ; History of the Serbs ; Geschichte der Serben.

ISBN 978-86-85117-31-2